

અને નવરચના

જાનેવારી ૧૯૪૭ : અંક દસમો

આ અંકની સામગ્રી

કાગ ટોકા : કિરેક, કાળચક : ઝવેરચંદ મેઘાણી,
વસંત-રજખ સ્મારક અથ : ઝવેરચંદ મેઘાણી,
અજિત ગદીનો અજિત સ્વામી : ધૂમકેતુ, અંકલ
ટોમ્સ કેપિન : કાકા કાલેલકર, કઈ કેળવણીના
પરિણામે : રવિશંકર મહારાજ, વટ : ઈશ્વર
પેટલીકર, બે નવા પુસ્તકો : રામચંદ્ર શુક્લ,
બે પત્રો : સ્વીન્ડ્રનાથ ટાગોર, વલ્લભવિદ્યાનગરની
ચોજના : મિરીસક, માર્ગે મળેલાં : ડા. ભા. નાયક.

KALAPI INDUSTRIES BOMBAY

અનેક રોગાની એકજ દવા

જીવનધારા

કાવેરા, સ અહણી શરદી, બદનનો દુખાવો, પાણીબિકાર, સ ધિવા, અશક્તિ, સોજ, અટલું ગળથો, ખાસી, શ્વાસ, દમ, દાંત દાઢમા કળતર, પેટ પેટુનો દુખાવો, અમુચણુ, ઝેરી ડંખ, મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક જાતના તાવ, ધા પડવો, લોહી નીકળવુ, તથા અનેક જાતના દરદોમા તેમજ રેલવે, સ્ટીમર યા મોટરની મુસાફરીમા તાત્કાલિક ઉપચોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ કિંમત મોટી બાટલી રૂ ૧૫૫, વચલી બાટલી રૂ ૧૧ અને નાની બાટલી રૂ ૫૫૦ ટ બે રૂ ૨૦

દરેક ડેકાણે વેચાય છે

૨૯૨૬૩ દેખાકે "જીનસ" નં ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નકીયાદ

રોહીસ્ટ ક અનસાત વાકીસાતની કુ પ્રીએમ સ્ટોર, મ ગણદાસ રોડ, મુમર્-૨

સાચું પૂછો તો—

દેશનેતાઓ કહે છે કે

‘ગૃહઉચોગ કેળવવો જોઈએ’

સૌ કોઈ પોતાના હાથે
કંકુ સુગંધી તેન બનાવી
શકે તે માટે

— સુખસિદ્ધ —

કેશ કલ્યાણ મસાલો

અસખ્ય કુટુંબોમા વખણાયો છે
તમેય આજે જ એક ડબ્બો
મંગીને લ્યો એક ડબ્બામાથી
પાસ રતન તેન બની શકે છે

કિંમત રૂ ૧ ના ૧૨ આના વી ખી પોસ્ટેજ અવગ

— એલ.સી માટે લખો —

કેશ કલ્યાણ ડીપોમુબર્ન-૪

રોહીસ્ટ .

પડયા દલપતરામ નરોત્તમદાસ સોપારીવાસી
બુનેશ્વર, લાલગાવાના મહિના નાથે, મુમર્-૨

INSIST ON

ઉપનગરની

જાતી

મટે

કેટલેસ લાવે

તમારા

એના

બામાના

બિખીના

* શુજ * છુદ

* ચપલો

* રોડલો વિ

મેળવવા

પારકર

શુજ કું.

દાદર

શામ ટરમીનસ

કંઈ કેળવણીના પરિણામે ?

એક દિવસ હું આણુંદ જતો હતો. વચ્ચે પેટલાદ સ્ટેશન આવ્યું. ત્યાં બધાં ગાડી-ગાંથી ઊતરીને આણુંદ જવાની ગાડીના પ્લેટફોર્મ પર ગયાં. એ નાના સ્ટેશન ઉપર લજ્યાની સાઈકલ લારીવાળો ફરતો હતો. અને એના ખાસ અવાજથી લજ્યા-સેવની બહારાત કરતો હતો.

મારા ડબ્બામાં ભાદરણથી પેટલાદ આવેલી ગાડીનાં ભાઈ ગહેન બેઠેલાં હતાં, તેમાંના એક ગહેન: જણ આના આપીને પાચેર લજ્યા લીધાં. અને કેડમાં લીધેલા નાના છોકરાને ખાવા માટે તેમાંથી લજ્યા આપ્યું. આ વખતે તેના ભાઈ તેની પાસે ઊભો હતો. તે ઠીક ઠીક લજ્યા હશે. એમ તેના પોચાક અને રીતભાત પરથી લાગતું હતું.

પેલા બાળકે લજ્યા મોંમાં તો મૂક્યું. પણ તીણું લાગવાથી થૂ થૂ કરી, થૂંકી નાખ્યું. હું ઊભો ઊભો વિચાર કરતો હતો કે આ મા કેવી ? પોતાના બાળકને થું ખવરાવવું અને થું ન ખવરાવવું તેનું ચ ભાન નથી. અને તેના સગા ભાઈ જેવો જણાતો એક ભાઈ લજ્યા જણાય છે. તે પણ કંઈ કહેતો નથી.

મેં તે ગહેનને પૂછ્યું: ‘ગહેન, ક્યાં જવું છે ?’

જવાબ મળ્યો: ‘ઘોરસહ’.

મને મનમાં પ્રશ્ન થયો કે ઘોરસહ જવું હોય તો પેટલાદ થઈને થું કામ જવું પડે ?

મેં ફરીથી પૂછ્યું: “ગહેન, ક્યાંથી આવો છો છો ?”

જવાબમાં “.....ગામથી.”

“ત્યાંથી તો ઘોરસહ અટ્ટી ગાઉ છે.” એ ઘેરથી ચાલી નીકળ્યાં હોત, તો કપાસનાં ચ ઘોરસહ પહોંચી ગયા હોત.” મારાથી કહ્યા વિના રહેવાયું નહિ.

“ચોમાસામાં મોટર બંધ થઈ છે. અને ગાડું-દમણિયું પણ ન આવે અને આ છોકરું લઈને ચાલવાનું શી રીતે કાવે ?” એ બાઈએ ઉત્તર વાળ્યો.

મેં પૂછ્યું: “આ સાથે ઊભા છે. તે તમારા સગા લાગે છે.”

બાઈએ કહ્યું: “હા, એ મારા ભાઈ છે.”

મેં કહ્યું: “આ તમે ઘંને જીવાન છો. સાથે જીવું કંઈ વજન નથી. અને કલાક પહેલાં ઘેરથી નીકળ્યાં. એટલામાં આ લજ્યા લીધાં. તે વળી આ નાના ધાવતાં છોકરાને આપો છો. તમે બહો છો કે એ લજ્યા કેવાં હોય છે, એમાં તેલ કેટલું ખરાબ હશે, લોટ કેવો સહેલો હશે, અને એનો જનાવનાર કેવો હશે—એનો વિચાર કર્યો ? આવો ઘોરસહ આવ્ય, તો સામે માણસે ચ માંદો પડે. અને તમે તો આ નાના છોકરાને આપો છો.”

“એ રટે ત્યારે શું કરીએ ?” બાઈ બોલી.

મેં કહ્યું, “ઘેરથી નીકળતી વખતે કેમ વિચાર નહીં કર્યો કે છોકરો રડશે ત્યારે શું કરીશ ? જો ખાવાનું આપવું હતું તો ઘેરથી બનાવીને કંઈ લાવવું હતું ને ? પણ આવો ગંદો ખોરાક અપાય ખરો ?”

બહેન કહે, “ઘેરથી લાવીએ છીએ તે મુલ્યે ખાતો નથી.”

મેં કહ્યું : “એવી મા દેવી, કે જેના હાથનું તેનો જ છોકરો ન ખાય ?”

એટલામાં ખંભાતથી ગાડી આવી. બધાં તેમાં બેઠાં. એ બહેન બેઠી, તે ખાનામાં હું પણ બેઠાં.

ગાડી ઊપડવાની સીટી વાગી. છોકરે અચાનક પાણી માગ્યું.

બહેન કહે, “બપુયું, આ તો ગાડીઊપડી અને છોકરાને પાણી પાવાનું રહી ગયું.”

મેં કહ્યું : “હજી વાર છે. (પેલા ભાઈને ઉદ્દેશીને) આ સામે નળ છે. જાઓ અને લોટામાં પાણી ભરી લાવો.”

બહેન : “લોટો લેવાનું ભૂલી ગયાં.”

“બંને જણ ભૂલી ગયાં”, મેં પૂછ્યું.

“ઘેરથી નીકળતી વખતે મને યાદ આવ્યું હતું. પણ ટ્રેન ઉપડી જશે એવું લાગવાથી મારા ભાઈએ કહ્યું. કે લોટો વગર ચાલશે. પેટલાદ સ્ટેશને નળ છે, અને હમણાં પહોંચીશું. બહેને સાચી વાત કહી દીધી.

“પણ છોકરો લોટો જાય તો શું કરો ?” મેં ફરી પૂછ્યું.

“આ તો ખરા છે. પૂછપૂછ કરે છે. આટલી બધી ખબર અમને ન પડી.” બાઈના અવાજમાં કંટાળો હતો.

મેં કહ્યું, “તમે ભોરસદ શી રીતે જ્યો ? અગાસથી મોટર જતી નથી.” જુવાનભાઈ કહે, “મોટર ચાલુ છે. હજી થોડા દિવસ પરહું ગયો હતો ને !”

મેં કહ્યું, “મારા મિત્ર કહેતા હતા, કે પરમીટની તકરારને કારણે તે ત્રણ દિવસથી બંધ છે.”

બહેને કહ્યું : “ત્યારે ભાઈ, આપણે આણંદ થઈને ભોરસદ જઈએ.”

એટલામાં અગાસ સ્ટેશન આવ્યું. અને સામે થોડા ગાડી ઊસેલી જોઈ બને ઊતરી પડ્યાં. સાથે બેઠેલા મિત્રે કહ્યું કે આ થોડાગાડીવાળા જણદીક ગળે રૂપિયા ભોરસદ જવાના હો છે.”

મારા જ્ઞાનમાં અનેક વિચાર આવવા લાગ્યા આ જુવાનિયાઓને પૈસાની શી પડી છે ? ત્રણ હજાર ગાઉ ચાલીને ઘેરથી ભોરસદ જઈ આવ્યા હોત, તો એક પૈસાનો ય અર્થ ન થાત, ચાલવાની કસરતથી શરીર મજબૂત થાત, અને વેળાસર ઘેર પહોંચી જાત. એટલું ચાલવાનું છોડીને ગાડીમાં આવ્યા ! હવે અગાસથી ગળે રૂપિયા થોડા-ગાડીનો અર્થ કરશે, રસ્તામાં નકામો નુકસાનકારક ખોરાક લઈ શરીર અગાડશે, અને પૈસા ખર્ચશે ! આમ દશ રૂપિયાનું પાણી કરશે અને તે પૈસા મેળવવા અનેક ઊંધા-ચત્તા ધંધા કરશે.

આમ તંદુરસ્તી ખોશે, તળિયત બગાડશે, આજસુ જનશે અને આ બધા માટે ઊંધાચત્તા ધંધા કરી માણસાઈ ખોશે. આ બધું કઈ કેળવણીનું પરિણામ હશે ?

શ્રી. રવિશંકર મહારાજ

આપ—લે

એકપક્ષી ન હોવી

જોઈએ

પરપ્રાંતોના વિદ્વાનશ્રીએને ગુજરાતને આંગણે નોતરી તેમનાં બ્યાખ્યાનો યોગ્ય છે. અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યા-સભાએ આ પ્રશસ્ય પ્રવૃત્તિને વેગ આપી આંતરપ્રાંતીય સંપર્કને પ્રતિદિન વેગ આપી રહી છે. અત્યારે એના તેડાબ્યા નવી દિલ્હીના ડૉ. અમૃતાલ મથુરાના સંસ્કૃતિ-સમન્વય ઇલાદિ વિષય પર માર બ્યાખ્યાનો આપે છે. આમ ગુજરાત સાંસ્કૃતિક સંબંધો બાધવામાં મોટો લાભ ઉઠાવી રહ્યું છે, અને આંતરપ્રાંતીય ઔદાર્ય દેખાડી રહ્યું છે, તો એમ પણ ઇચ્છીએ, કે અન્ય ભારત-પ્રાંતો આ સંપર્કને એકપક્ષી ન રાખતાં ગુજરાતના સંસ્કાર-પ્રતિનિધિઓને પણ ચોતાને દ્વારે સહારતાં યાય. સમગ્ર ભારતીય સાંસ્કૃતિક આપ-લેમાં ગુજરાતની પાસે તો કશું જ સાદર કરવા જેવું નથી એવી માન્યતા અસ્થાને છે. ગુજરાતની પાસે પણ, રાષ્ટ્રસંસ્કૃતિમાં ગણના પાત્ર ફાળો આપે એવી ઇતિહાસ, સાહિત્ય, શિક્ષણ, ધર્મ, પુરાતત્વ વગેરેની સંશોધન-સામગ્રીની દોઝત છે. રમે આપણે આત્મશાધવની જૂતી ગ્રચિથી પીડાયા જ કરીએ, અને અન્ય સર્વના પ્રત્યે જ અહોભાવ સેવવામાં સદા રાખીએ. હજુ સુધી તો ઠાણ પરપ્રાંતીય સંસ્કાર-સંસ્થાએ ગુજરાતને ઇજન દોધાનું અમારી જાણુમા નથી.

હવે પાછું

સંબોધનાનું પીંજણ

કોમી બેદભાવ જૂંસવાની કલ્યાણનિષ્ઠ દંષ્ટિથી પણ, એ બેદભાવ જેમાં નથી હોતો તેવી બાબતો પર પણ આપણે નાહકનો ભાર મૂકીને છાણે વીંછી ચડાવીએ છીએ. એનો દાખમો 'હરિગ્ગનપદ્ય'માં તાજેતરમાં આવેલી એક પ્રસ્તાવનામાંથી નોવા મળે છે. એક પ્રશ્નકાર એવું મુચ્ચે છે, કે 'હિંદુ યા, સુરિશ્વમ યા,' વગેરેની રચના પરની બેદભાવપ્રેરક

જૂઓ પાડવાનું કોંગ્રેસ રાજતંત્ર વિચારી રહ્યું છે. તો પછી હિંદુ મુસલમાની નામોના ઉલ્લેખમાં ખુદ ગાંધીજી વગેરે 'શ્રીયુત' 'શ્રીમાન' અને 'જનાન' જેવા બેદભાવ સૂચવનારાં સંબોધનો કેમ વાપરે છે? એ પ્રશ્નકારને તો આવા સંબોધન-બેદની લેવાસમાં પણ કોમી બેદભાવની દુર્ગંધ ફેલાતી લાગે છે. આ પ્રશ્નના જવાબમાં કિ. ધ. મથુરાના સમર્થનરૂપે લખે છે કે એમને પણ આ કોમ પરસ્ત વિશેષણો ખૂંચે છે. અને પોતે સૌ કોમોને પસંદ પડે તેવાં માનસૂચક દેશી વિશેષણો મુચ્ચવા સૌને બવામણ કરે છે; પછી તો શ્રી કિશોરલાલકૃષ્ણ પોતે જ એવાં વિશેષણોની એક અટપટી રચના સાદર કરે છે.

મૂળ વાતમાં જ

વાસ્તવ નથી

આમ તો આ કોમી બેદભાવ ટાળવાના ઇલાજોનું કાંતણપીંજણ ક્યાં જઈ અટકશે? અને કાણે કશું કે આ વિશેષણબેદ કોમી ઇતિરાજ જન્માવે છે? આજની આ તંગદિલી, કે જેનાં મૂળ નરદમ નિર્મેળ રાજકારણ સત્તાપ્રાપ્તિની મેલો, સામ્રાજ્યપ્રેરિત જૂખનાં ઝેરી ક્યારામાં પડેલાં છે, જે તંગદિલી ઇલાદાપૂરકની સ્પર્ધા-મૂઝક છે, ખસકુટિલોનું સર્જન છે, અને જે કેવળ માયાવી છે, તેને સાચી માનવામાંથી જ આવા વિલમો પેદા થાય છે. સારા મુસલમાનીને 'ભાઈશ્રી' કહી સંબોધતાં એ માહું લગાડતો નથી, કે નથી હિન્દુને 'જનાન' સંબોધન ખટકતું. હિંદુ શ્રીમાન રાજદ મુસલીમ 'જનાન' રાજદથી બાવમાં જુદો નથી. પ્રત્યેક માનવી સમજે છે કે આ તો માનસૂચક રાજદ છે, અને એની વચ્ચે રહેતો રાજદિક વિભેદ એ તો હિંદુ ઇસ્લામી સંસ્કારિતાનો નિરાળો બાતનો વોતક છે આ અર્થ સૌ સમજે છે. બાકી તો પેલાં પેટા ને વર વાળી વાત જેવું છે. જીવ પર આવવા માટે કુટિલોને તો કોઈ પણ બહાનું જડી રહે છે. એને વિશે આટલી અતિશયતા કરવી, અને નવાં વિશેષણોની શોધ કરવા મેસવું એ પણ એક બડી રમૂજની બાબત છે.

જે વૈવિધ્ય છે

તેને વિચ્છેદ કરી દે છે !

લેખાસ, ભાષાઓ, ચહેરા મોરાં, ધર્મો સંપ્રદાયો શિષ્ય સ્થાપત્ય, ખાનપાન ઇત્યાદિના દિંદી પ્રજામાં પ્રવર્તતા નિર્દોષ, સમૃદ્ધિસચ્ચ અને સમન્વયલક્ષી સુભગ વૈવિધ્યને મિટાવો નાખવાથી જ ક્રાંતી એખલાસની સ્થાપના થશે, એવું જે કોઈ માનતું હોય તો તે એક વિભ્રમ છે. આ વૈવિધ્યને બહાને તો ફક્ત શત્રુ વિદેશીઓ જ આપણને તિરસ્કૃત કરે છે. પણ એની પાટે આપણે બચવાનું ન હોય, ભારતીય એકતા એ તો આંતરિક સંસ્કાર છે; અને આ જુગવા પ્રકારનું જીવનવૈવિધ્ય એ તો એની પ્રજામાં યુગે યુગે બનતા આવેલા સંસ્કૃતિમિશ્રનનો મહામય છે. એકતાનતાની નિષ્પ્રાણ ભૂમિકા પર પટ્ટીને ઝાલી કરેલી એકતા કેટલી ક્યારી ને લપાનક છે તે તો યુરોપ-અમેરિકાની પ્રજાઓના પોશાક, ખાદ્ય, ને રીતરસોની એકવિધતાની વિદ્યમાના કરતી આવેલી મદવાસ્થળો-ઓની અને યુદ્ધોત્તર સત્તા-તુલાના ધમપછાડાઓમાં બતાવી દીધું છે. મનુષ્ય કે જાનમાં હોય નથી ત્યાં આપણી આખી હોય જોતી બની ગઇ છે. કામપરસ્વ લોકોના ખ્યાલ પર જ આપણે આપણે આપણે મૂકીએ છીએ. આપણે પીજીએ ક્યાંક તો હરે અટકવું ધરે.

ત્રીશ વર્ષમાં

પહેલું હિન્દીમાં લાપણું !

૨૧. માલવિજ્ઞાના કાશી હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીદાન-સમારોહ પર થી. રાજેન્દ્રપ્રસાદજીએ આપેલું દીક્ષાંત લાપણું, એ આ સંસ્થાના ત્રીશ વર્ષના ઇતિહાસમાં પહેલી જ વાર હિન્દી ભાષામાં વ્યવહારુ લાપણું હતું એવું દર્શાવાયું છે. મતલબ કે આજવા સર્વ દીક્ષાંત પ્રદૂષિતો અંગ્રેજીમાં અપાયાં હશે આ માહિતીથી સૌને મોહું આશ્ચર્ય થશે. રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીને જ જે સંસ્થાની સર્વ શાખાઓના શિક્ષણનું માધ્યમ બતાવવાના ૨૧. સંસ્થાપકના કાંડ હતો, અને ક્રમે ક્રમે જેમ જેમ રાષ્ટ્રભાષામાં લખાતાં પુસ્તકોની સમવક જનતી ત્યજ તેમ તેમ આ ફેરફાર સ્વીકારતા જવાની હિમાયત જે સંસ્થાને મારેન્દ્રગૌરવે કરી હતી, તે સંસ્થાનું શિક્ષણ-વાહન તો હજુ અંગ્રેજી રહ્યું છે

તે ઉપગ્રંથ એનાં વાર્ષિક ભાષણો પણ હિન્દી વાહનને નહોતાં અપનાવી શક્યાં, એ એક કડુણ ખાતન છે. શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદજીનાં આ ભાષણોના પ્રધાન એક એટલા મટે જ રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીના માધ્યમને સ્વીકારી લેવાની હિમાયત પર હતો.

હજીયે માધ્યમ

અંગ્રેજી છે !

પાછલાં ત્રીશ વર્ષોમાં, હિન્દી સાહિત્યની જે અજૂતપૂર્વ વૃદ્ધિ થઈ છે, અને આજે તો એ ભાષાના ભંડારમાં સમગ્ર સર્વ વિષયો પર ઊંચી કોટિના મંથિ પ્રાપ્ત બની ગયા છે, એમ બતાવીને રાજેન્દ્રપ્રસાદજીએ પાંચ પુસ્તકોની મુસદ્દોઓ મળ્યા પ્રમાણમાં દૂર થયેલો ગણાવી છે. આ મહાવિદ્યાલય એક સાર્વ-દેશિક અને અખિલ ભારતીય શિક્ષણ કેન્દ્ર છે, એ કંઈ પ્રાંતીય સંસ્થા નથી. એની અંદર તો પ્રાંત પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓ આવતા હોય છે. આ સંસ્થા હિન્દીભાષી પ્રજાસમૂહના બરાબર હાદમાં આવેલી છે. એના જનક અને પોષકો રાષ્ટ્રભાષાના પુરધરો હોવા જોઈએ. એને આજે તો રાષ્ટ્રભાષાના માધ્યમનો આદર્શ સૌ પહેલો રચાવે જોઈતો હતો. આજે તો નામપુર ધુનિ. જેવી પ્રાંત-વિદ્યાર્થી પણ હિન્દી અને મરાઠી બેઠેને માધ્યમ બનાવી નાખ્યાં છે.

રખે અંગ્રેજીને

ભૂંસી નાખીએ

હિન્દીના શિક્ષણ-વાહનની હિમાયત કરતાં કરતાં વ્યાખ્યાતાએ અંગ્રેજી તેમજ અન્ય વિદેશી ભાષાઓના રચાન વિશે પણ મુદ્દાની વાત કરી છે. 'હિન્દીને માધ્યમ બતાવવાનો અર્થ' એ નથી, કે આ વિદેશી ભાષાઓ નહિ શીખવવામાં આવે. વિદેશીભાષા શીખવી એ અમુક મનુષ્યોને માટે તો અનિવાર્ય છે. વિદેશીની સાથે ભારતવર્ષનો સંપર્ક વધતો જશે. વિદેશી ભાષાઓમાં અંગ્રેજી પ્રભાવશાળી ગ્રંથો લખાયે જાય છે એનો પરિચય હિન્દીભાષી લોકોને કરાવવો એ વિદ્યા-નોનું કામ છે. ધણી લોકોને વ્યાપાર વિદ્યાબ્યાસને માટે વિદેશીમાં જવું આવશ્યક બનશે. આ બધાં કારણોને લઈ કેટલીક વિદેશી ભાષાઓનું જ્ઞાન કેટલાક લોકોએ પ્રાપ્ત કરવું જ જોઈશે ? પણ એવા લોકોની

સંખ્યા થોડી રહેવાની, અને એમને આ ગાનપ્રાસિનાં સાધનો આ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તેમજ અન્ય યુનિવર્સિટીઓમાં મળવાં નોંધએ.’

અંગ્રેજી ભાષાની સામે સદંતર જ દાર બંધ કરી દેવાની જૂલ કેાઇ વિદ્યાર્થીએ ન કરવી નોંધએ, એવું આ પરથી હલિત થાય છે.

કોંગ્રેસને થપાટ મારવાનું
બ્રિટિશ કાવતરું

છેક છેલ્લી ધરીએ, પોતાનો આગલો નિર્ણય બદલીને પંડિત જવાહરલાલ ઇન્ડિયાની મંત્રણાઓમાં ભાગ લેવા ગયા તે સામાન્ય પ્રજામતને એક કમન-સીય પગલું હાથમાં હતું. સરદાર જેમાં ન સપાડ્યા, ત્યાં જવાહરલાલ બોળવાઈ ગયા એવી લોકોની માન્યતા હતી. અને જે બની ગયું છે, તેમ જ ખુદ પંડિત નહેરુએ પાછા ફરીને જે કહ્યું છે તેણે સાબિત કર્યું છે કે પ્રજાની એ માન્યતા સાચી હતી ૧૬ મી મેના પ્રધાન ત્રિપુડીના નિવેદનનો એક કલમનો અર્થ માત્ર કરવા ખાતર યજ્ઞને એ નિવેદન પછી સાત-સાત મહિને હિંદુસ્તાનના નેતાઓને કેક ઇન્કેડ લેવાપણી અત્યેક ભુદ્ધિ એક બ્રિટન સિવાય બીજા કોઈ દેશનાં રાજપુરુષો ન ચલાવી શક્યા હોત. એ એક કાવતરું હતું—અમે કહી ગયા છીએ તેમ કોંગ્રેસને થપાટ મારવાનું.

વિજયાલક્ષ્મીના વિજય
—હિંદુસ્તાનનું ગૌરવ

બ્રિટનનાં મુસ્લિમો એક બાહુથી ત્યારે હિંદના જે ઝબકતા પશોને લંડન બોલાવી તેમને ઇન્સાફ તોળવાનો દેખાવ કરીને દુનિયામાં આ દેશની ગેર-આયત્ત કરી રહ્યા હતા ત્યારે હિંદમાતાની એક સુપુત્રી સંયુક્ત રાષ્ટ્રોની સલામાં હિંદુસ્તાનને ગૌરવભર્યું રથાન અપાવી રહી હતી, આઝાદીના પ્રવેશદાર પહેલોલા આ રાષ્ટ્રને તેના ઉન્નત આસન લાણી લઈ બેઠી રહી હતી. બ્રિટનના પ્રતિનિધિઓએ તો ત્યાં પણ હિંદુસ્તાનની બદલોઈ કરવા માટે કેાઇ પણ વાતના ઉચ્ચારણને મરિન કે હલકટ નયો ગણ્યું. પણ શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મી પંડિતે જવાંમદને—જ્યાંમદની બેઠીને અને બહેનીને—જાન્યે તેવી રીતે એમનો

સામનો કર્યો અને પોતાની માગણીના ઇન્સાફમાં પોતાની એતિહાસનું તેજ પૂર્યું. બ્રિટન-અમેરિકાની ખુશામત કરવા એ ન રોકાયો. કાંસનો, મેકિન્ડોનો, ફિલિપાઈન્સનો, ચીનનો અને આરબ-દેશોનો એમણે સહકર સાધ્યો અને પોતાના ઉચ્ચ આદર્શો તેમજ અજુનમ શિદ્ધાંતોને કારણે રશિયા જેવી મહાસત્તાનો સમાનતાના પાયા ઉપર સાથ મેળવ્યો. દક્ષિણઆફ્રિકાના હિંદોઓની વહારે એક કાફીસો ભરીને દેશ લઈ જવાના કાંઈ સેનાપતિથી પણ ન થયું હોત તે શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મીએ, અને ન્યાયમર્તિ આગેલા તેમજ શ્રી. મહારાજસિંહ જેવા એમના સાથીઓએ કરી બતાવ્યું છે વર્ષોના બ્રિટિશ પ્રચારના ધુમ્મસને દૂર કરીને એમણે હિંદુસ્તાન વિશેના સત્યના સૂરજને ખુલ્લો કર્યો છે; બ્રિટનનું યુક્તમ કિંદ જનપાણીઓનો રૂઢિચુસ્તોનો, સામ્રાજ્યવાદીઓનો, શોષિતોનો પક્ષ કરતું. તેને રથાને રાષ્ટ્રીય સરકારવાળા નવા હિંદુસ્તાને શું દક્ષિણ આફ્રિકામાં કે નૈઋત્ય આફ્રિકામાં, શું પેપેઇયામાં કે શું ન્યુગીનીના દૂરના ટાપુઓમાં પણ સત્યનો, ઇન્સાફનો, પીડિતોનો, વાચાહીનોનો પક્ષ લીધો છે. બાવન રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓમાં એ એકલી નારીએ પોતાની માતૃસૂત્રિને મગરીલયનું રથાન અપાવ્યું છે. આને ખંડેખંડમાં હિંદુસ્તાનના દોસ્તો વંધતા જાય છે તે એમને પ્રતાપે. હિંદ-રશિયા વિશે જન્મે દેશોમાં અનેક ગેરસમજણો જાલી કરવામાં આવેલી, અને એકબીજાના ઉપરામાં પડી હોવા છતાં આપણી પ્રજાઓ એકમેકથી વિયુષ્ય હતી. તેને રથાને આને રશિયા હિંદુસ્તાનને પોતાના ખિરાદર તરીકે સન્માની રહ્યું છે. રશિયાના બાહી પ્રચાર-કા વર્ષોથી જે અહીં નથી કરી શક્યા તે વિજયાલક્ષ્મી પંડિતે થોડા દિવસોમાં કરી દેખાવ્યું. કારણ કે એ રશિયાના પગ આટલા નહોતાં ગયા, કારણ કે રશિયાની દોસ્તીના સાટામાં એ પોતાની વફાદારી ગીરા મુક્યા નહોતાં ગયાં. એટલે જ દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રજા ઉપર હિંદની તરફેણમાં મત આપવા બદલ રૂસી પ્રતિનિધિના આક્ષાર માનવા ગયેલાં શ્રીમતી વિજયાલક્ષ્મીને એ પ્રતિનિધિએ કહેલું કે, ‘એમાં વળી આક્ષાર રોનો માનવાનો ! એ’ ક્યાં હિંદને પક્ષે મત આપ્યો છે ! એ’ તો ઇન્સાફને મારો મત લીધો છે.

પરરાષ્ટ્રાની દાસ્તી આપણે ભાથું બનશે

વિભાજકમી પડિનવુ આ દેશ ઉપર એક મોટું મથુ ચઢ્યું છે. ગાંધીજીની, જવાહરલાલની, અને દેશ આખાની કસોટીમાથી એ પાર નીકળ્યા છે. એમને હાથે આપણું પરરાષ્ટ્ર સાથેના ઐત્રીકતા સંબંધો હજી વિકસતા રહેા. એશિયા અને આફ્રિકાની પ્રજાઓએ હિંદમાં પોતાના એક આગેવાન તરીકે જે શ્રદ્ધા મૂકી છે તે શ્રીમતી વિભાજકમીને પ્રતાપે વધુ ને વધુ ફળતી રહેા. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામેના કે ધરના કોમવાદી સામેના આવી રહેલા સંઘર્ષની વચ્ચે આપણા આ પરદેશી દાસ્તોની બિરાદરી હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રવાદનું બાણું બની રહેા!

કોમવાદીને આરખોનો આવકાર ન મળે

શ્રીમતી વિભાજકમીએ પરદેશોમા આશાની, સર્જનની, સુક્તિની, નવજીવનની, દોરતીની વાતો કરીને હિંદને ઊંચું સ્થાન આપાવ્યું. પણ મુસ્લિમ લીમના પ્રમુખે નિરાશાની, વિનાશની ચુસામીની, હિંસાની, દુઃખનાવટની બાંગો મારી મારીને પોતાનું, અને પોતાની દારા પોતાની કોમનું, પોતાની જન્મભૂમિનું કલકિત દર્શન કરાવ્યું છે. લ'ડનમાંનાં બાપલો અને કેરામાંની ગ્રીપ્પી અખબારી-પરિપદમાં શ્રી. ઝીજીએ દુનિયાના બજારમાં આ રાષ્ટ્રની જાંબ ઉઘાડી કરવાનો, આપણો આતરિક ગંદવાડ જગતની શેરીમાં ઉલેચવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ દેશમાં એમના જે અનુયાયીઓ હશે તેમણે ભેયું હશે કે કોઈ ગૌરવ-ભયું સન્માન શ્રી ઝીજીને કર્યાથી સાંપડ્યું નથી. લ'ડનથી કરંચી સુધીમાં મોટા મોટા મુસ્લિમ દેશો પડ્યા છે, પુરાણુ વિશ્વવિદ્યાલયો પડ્યા છે, મજ્જનમાં મહત્વનાં રચાનો પડ્યાં છે, પણ કયાથી કોષએ એમને એક દિવસ પણ જીતરવાનું કશું નથી. કોઈ સાંસ્કૃતિક સંસ્થામાં એમનું સન્માન થયું નથી. 'કોલ્ટર ઓફ લેટર્સ' જેવી કોઈ ઉપાધિ એમને પુજીતની, તુક્રીની કે અરબ-મુઝકોની કોઈ ડુનિવર્સિટીએ આપી નથી.

આરખ-દેશોને હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રવાદ સામે

ઉકેરવા માટે 'હિંદુ સામાજ્યવાદ'નો હાઉ જોતો કરવા જતાં એમણે પોતાની લાઘવમયિનું પ્રદર્શન કર્યું છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સામે લડી રહેવા, અને અમેરિકા કે રૂસી બની રહેલા શક્તિશાળી આરખ રાષ્ટ્રોને 'હિંદુ સામ્રાજ્યવાદ'નો કાર્પનિક ભય દેખાડીને પોતાને પક્ષે લેવા માનનાર માનવીની મરદાનગી માટે આરખોએ શું ધાયું હશે. તે કશવું મુસ્લિમ નથી. હિંદુસ્તાનના લીગવાદીઓના જેટલી અંધ શ્રદ્ધાળુ અને ઝંડૂની જે આરખ દેશોની પ્રજાઓ હોત તો આજે એ ત્રિવિધ સામ્રાજ્યવાદના પદમાં પિગાર્ધ મળે હોત. પણ એ સાચા મુસલમાનો છે. ભાવની કમ્પન્યો વચ્ચે નહિ, પણ છુરતા ભાવની વચ્ચે એ જીવે છે, વાસ્તવને એમને ખ્યાલ છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો એમને અનુભવ છે, પોતાની પ્રમતિ પોતાના દેશમા વસતી તમામ કોમોને એકચિત કરવામાં છે, વિષિષ્ટ કરવામા નહિ, એ તેઓ જાણે છે. જેને પુદ એના દેશની પ્રજાએ સત્તાસ્થાનેથી ફેરવી દીધેલ છે, જેને દુનિયા આખી એ 'લાઘવોર'નું બિરદ આપેલ છે, જેણે આરખ-દેશોમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદની જડ મજબૂત કરવા અનેક પ્રયાસો કરેલ છે, એ ચર્ચિલનું અને રૂઝવેલોની તેની ટોળાં છાનું શરણું શોધનાર માનવીનું મૂલ્ય કેટલું આંકનું તે આરખ પ્રજાઓને શીખવવું પડે તેમ નથી.

આરખો સમજે છે કે હિંદુસ્તાનની આવતી કાલ તેના કોમવાદીઓના નહિ પણ રાષ્ટ્રવાદીઓના હાથમાં છે એ સમજે છે કે હિંદુસ્તાનને આંતરવિઘ્નમાં હડસેલી દેવા જેટલું કૌવત કદાચ બ્રિટનમા હશે, પણ એને સ્વતંત્ર બનવું શકવાની તોકાત હવે બ્રિટનમાં નથી રહી. બ્રિટિશ સરકાર લાખ આઘાજીઓ કરે તો પણ હિંદુસ્તાને સ્વતંત્રતાને પંથેથી એ અગાની ચકે તેમ નથી. એ જાણે છે કે હિંદમાં આંતરવિઘ્ન થશે તો ચર્ચિલનું માથું નથી જાંગવાનું, એમાં ચર્ચિલના દેશમાર્ધઓ નથી હોમાવાના. પણ એમાં હોમાવાના છે ગેરસ્તરે દોરવાયેલા પોતાના જ મજ્જનગીઓ, અને એમાં હોમાવાના છે એશિયાનું, રંગીન પ્રજાઓનું નામ ઉત્તળનારા હિંદુસ્તાનના રાષ્ટ્રવાદીઓ. એવો આરખ-અચ્ચો પાકિસ્તાનનું સમર્થન કરે નહિ.

બંધારણ સભામાંથી શું
સંગ્રામ જાગશે ?

બંધારણ સભામાં હિંદુસ્તાનના સ્વતંત્ર, સાવ-
ભૌમ પ્રજાસત્તાક અંગેના પંડિત જવાહરલાલના
કેરાવ ઉપર ચર્ચા ચાલી રહી છે ત્યારે એ જ બંધાર-
ણસભાના પ્રમુખશ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદે મંડાસના
પ્રધાન શ્રી ભાષ્યમ. અને જરૂરી લોકકાંતિના આગે-
વાન શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણ નવો હાટ માટે તૈયાર
રહેવાની ચેતવણીઓ પ્રગટને આપી રહ્યા છે એ
ખાના ધણી સૂચક છે. બંધારણસભા આમ કરશે કે
તેમ વર્તશે તો અંગ્રેજ સરકાર તેનું ધોરણ બંધારણ
મંજૂર નહિ રાખે તેવી વાતોની અર્થહીનતા હવે
કાષ્ટનેય સમજાવવાની જરૂર નથી. બંધારણસભા
એ કાંઈ સ્થિતિનવી મંજૂરબાનીથી મળેલી કાંઈ અસિસ
નથી. હિંદની પ્રજાને અધિકાર છે, અને પોતાનું
શોહી રેડીને તેણે એ અધિકાર હાંસલ કર્યો છે.
પોતાના હાથમાં આવેલા અધિકારની રક્ષા કાળે એ
ફરી લોહી રેડતાં પોતાનું તેમ જ એ અધિકાર ઉપર
તરાપ મારનારા શત્રુનું લોહી રેડતાં અચકાશે નહિ.
બંધારણસભાનો જન્મ અમૂક મર્યાદાઓ વચ્ચે થયો
છે. પણ હવે જનમયા પછી જીવવા માટે એ પોતાનું
કાંઈ પણ બંધન દૂર કરી શકે તેમ છે. મહિનાઓ
પૂર્વે પંડિત જવાહરલાલે કહ્યું હતું તેમ બંધારણસભા
સાવભૌમ-સ્વયંશક્તિમાન છે. એની પાસે ભલે લશ્કર
ન હોય, મશીનગનો ને વિમાનો ન હોય. પણ દેશ
આખો એ એની સેના જ છે. કિસાનેનાં દાવરાં
કાદાળી ને પાવડા, મજૂરોનાં ચાખરાં, કાતરિયામાં
કાટ ખાતી તલવારો, ગામડાના લૂહારની કાંચમાં
ખતી શકતી દેશી બંધૂકો, એ બધાં આ લોકસેનાનાં
સંચો છે એવું જયપ્રકાશ સંભળાવી રહ્યા છે. નથી
હિંદીની જે સરકારી હમારતમાં આજે બંધારણ-
સભા મળે છે તેની આરામભરી બેઠકાની એ સમાને
લેશમાત્ર ખેવના નથી.

૧૭૮૯ માં, રાજાની બાંધુકાએ કાંસની બંધાર-
ણસભાને તેની બેઠકાના ખંડમાં મળવા દીધી નહોતી
ત્યારે એના બહાદૂર સભ્યોએ ખુલ્લા મેદાનમાં, રેનિસ
રમવાના ચોક ઉપર, એના મળાને પોતાનું કાર્ય પૂરું

કર્તા બિના જૂદા ન પડવાના ઐતિહાસિક શપથ લીધા
હતા તેમ, વખત આવ્યે હિંદુસ્તાનની બંધારણસભા
પણ જૂના હિંદીની કાંઈ બંધાતી શરીમાં એની
સાંકડી જાગરમાં કે જનુનાતે કાંઈ ખુલ્લા હરિયાળા
ખેતરમાં મળશે અને ૧૯૪૬ ની ૯ મી ડિસેમ્બરે
પોતે આરંભેલું મકાભારત કાર્ય પૂરું કરીને જ જમશે.
પ્રજાના સામા પ્રતિનિધિઓ બંધારણસભામાં ગયા
છે તે કાંઈ અદિના શાળમાં પોતું ને સુવાણું
બંધારણ મૂળને અંગ્રેજ સરકારને ચળે ધરવા માટે
નહિ, પણ જેમાં કાનામાતરનો પણ ફેરફાર થવા દેતાં
પૂર્વે મરી શીટવાનો પોરસ પ્રજાને ચડે એવું પોલાદી
બંધારણ ધરવા માટે. આવી બંધારણસભામાંથી ૧૬૬
સભ્યો ગેરહાજર રહે કે ૩૬૬ ગેરહાજર રહે, એના
શબ્દની તાકાતમાં ફેર નહિ પડે.

બંધારણસભાનું સાવભોમત
દબજાગીરી સાંખશે નહિ

અપાઠ મહિના હજી દૂર છે, પણ હિંદના રાજ-
કીય આકાશમાં આ રીતે વાદળ ધેરાવા માંડ્યા છે.
કોઠાકડી તોળાઈ રહી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના
નિરીક્ષકો કહે છે તેમ હિંદુસ્તાનના બળવાનો સામને
ન હરી શકે તેટલું સ્થિતિ કામ્ય નિર્વીક અને ગણું
હશે, પણ સ્થિતિ આ દેશમાં દૂધ પાકને ઉછરેશે
કામવાદનો દૈવ, પૂર્વે કદી નહોતો તેટલો આજે
શક્તિશાળી અન્યો છે તેમાં કાંઈ સંદેહ નથી. સ્થિતિ
સાહીવાદ સામેના આખરી સંગ્રામને હિંદુસ્તાનના
આંતરવિગ્રહમાં પસંદી નાખી શકે તેટલી કુટિલતા તો
નીજ દરજ્જાના સ્થિતિ રાષ્ટ્રના મજૂરપક્ષી મુસ-
દાઓમાં પણ જરેશી છે. માટે કાષ્ટએ ભ્રમમાં ન
રહેવું ધો. સરદાર વલ્લભભાઈએ કહેલું કે આમ તૂટી
પડે તો પણ નયમી ડિસેમ્બરે બંધારણસભા મળશે
જ. સરકારે પણ તારીખ નીમી તે કબૂલ રાખી,
અને જવાહરને કોણ દીધા પ્રેમાણે તા. ૯ મી પહેલાં
હિંદી પહેલ્યાના એ કયો છતાં છુટો વાંદરો ગુલાંટ ન
ખુલ્યો ? પોતાનો અભિનંદન-સંદેશ મોકલવાને બદલે
એણે તો એક જ બોલ કહી દીધો, કે લીજ જેમાંથી
ગેરહાજર છે તે સમાનું ધોરણ બંધારણ કાંઈ પર
કાષ્ટ નહિ બેસાડી શકાય. ને સ્થિતિ સરકાર એને

માન્ય નદિ રાખી શકે । તેનો જવાબ બંધારણસભામાં અદના વિનિતોએ પણ હાજરો દીધો. બ્રિટિશ સરકાર આ બંધારણ મંજૂર રાખશે કે નહિ એનો વિચાર છે જ નહિ. અમારો અધિકાર અબાધિત છે.

રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમને—
રહે વિસરતા

આઝાદ હિંદુસ્તાનના પ્રભસત્તાક કાળે લડવા તૈયાર થનારાઓને ખબર છે કે માત્ર બ્રિટિશ સરકાર સામે જ નહિ, માત્ર પરદેશીઓ સાથે જ નહિ, પણ પરદેશીઓના હાથા અનેલા કામવાદી દેશબંધિયો સામે લડવું પડશે. કામવાદીઓ એકસે માત્ર મુસ્લિમ લીગવાદીઓ જ નહિ મુસ્લિમ લીગને મોટા ભાગના મુસ્લિમોનું ધોળાળ છે, એ સાચું. લીગના ઝડપી પ્રચારથી અનેક મુસ્લિમો અવળે રસ્તે ગયા છે તે પણ સાચું. પણ એનો અર્થ એવો થઇ રહ્યો છે કે તમામ મુસ્લિમો કામવાદીઓ છે હિંદુમહાસભાના ગણવામાંથી અનુભવીઓ જ નહિ, પણ પોતાની જાનને હુલ્લપૂર્વક રાષ્ટ્રવાદી માનતા અનેક ઊંચીચીઓના હિલમાં આ માન્યતા ધર કરતી જાય છે. પોતાના હિલમાં આવી માન્યતા છે તે કબૂલ કરવું અતિ આડું છે. પણ જીને એકાંતે જે આ વાતનો વિચાર કરશે તેને જરૂર લાગશે કે પોતાના રાષ્ટ્રવાદી પાછળ કામવાદનો વિષ શુભપણે છિડી રહ્યો છે. તમામ મુસ્લિમો ખરાબ જાની ગયા હોત, દરેક મુસલમાન કામવાદથી દીવાનો બની ગયો હોત તો આ ધરતીની સપાટી ઉપર સરહદના પટાણી બચ્ચાઓ ન રહ્યા હોત, તે બંધાજમાં મોલાના આઝાદ ન હોત, તે આસામથી સિંધ સુધી જમિયત-ઉલ-જલેમાના ઘરવીરો ન હોત, તે પોતાની જ કામના યુગ્મઓનાં અનેકાનેક અપમાનો ને પ્રહારો સહેનારા સંત મોલાના મદની ન હોત, તે કાશ્મીરની રિસાવતી કેઠમાં શેર-કાશ્મીર શેખ અબ્દુલ્લા સહતા ન હોત, તે હૈદરાબાદના નિઝામે બંધાજના અને બિહારના નિરાશ્રિતોને-દરકને-એકએકે લાખ રૂપિયાની મદદ ન કરી હોત, તે યુનઈની મુસ્લિમ બહેનોએ બિહાર-બંધાજના રમખાણ પીડિતોને સરખે હિરસે વહેંચી આપવા પોતાનો ફાળો ન મોકલ્યો હોત. શ્રી ઝીણા બહે કહે કે એકસોમાંથી ૯૯ મુસ-

લમાનો એમની, લીગની, પાકીસ્તાનની પાછળ છે. હા, બહે રહ્યા ૯૯ એમની પાછળ. એમાં પાકીસ્તાનને સમજનારા તો પૂરા નવ પણ નથી. પણ એ નવની ધાકે બીજા નેતુને યુગા કરી દીધા છે. અને પોતાની પાછળ ૯૯ હોવા છતાં શ્રી ઝીણા પાકીસ્તાન નથી પામી શકતા, તે છતાં વ એમને લંડનના ચર્ચિલોની ખુશામત કરી પડે છે, તે છતાં વ એમને મુસ્લિમ દેશમાં દમદમીના એકાદકમાંની બીજ માથવી પડે છે-તેનું કારણ એ છે કે સોમાંથી બાકીના એક મુસલમાનની રજોગમાં રાષ્ટ્રવાદનું ખૂન વહી રહ્યું છે. શ્રી ઝીણાની અને એમના પાકીસ્તાનના પાપવાદીઓમાં ખવાજની વચ્ચે એ રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમ ખુલ્લી છાતીએ એકલો જીતે છે. એનો રાષ્ટ્રવાદ પછેપછે એ ની જ કામના ભાઇઓના પડકાર ઝીંધી રહ્યો છે. દિવસ ને રાત એ મુશ્કેલીઓ અને માનસિક ચાલતાઓ વેદી રહ્યો છે. ૬૨ ધડી, ૬૨ પળ એ દુશ્મનેની હાવણીની વચ્ચે રહી, અમિરિયામાંથી પસાર થઇ રહ્યો છે. એનો રાષ્ટ્રવાદ અમલાવાદના ખાડીઆ-એલિસલિજ જેવા કે યુનઈના ગિરગામ-દાદર જેવા લાગામાંથી નહિ, પણ રાષ્ટ્રશત્રુઓના અડાની મધ્યમાંથી જ કામવાદ સામે પોતાનો એકલ સૂર ઠાકી રહ્યો છે. સરદાર અને જવાહરની પાછળ ઝેરોડોની રાષ્ટ્રસેના ખડી છે. કામવાદીઓ એનાથી ડરે એમાં કાંઈ નવાઇ નથી. નવાઈ તો એ છે કે સિંધનો સૈયાદ બિહારના અબ્દુલખાની જેવા એકલવાયા માનવીઓથી પણ એમને ડરવું પડે છે. શ્રી ઝીણા બે કદી એમના જીવનની સત્યકથા લખે તો એમાં ડો. ખાન સાહેબના સ્વપ્નાએ એમની કેટલી રાત બગાડી છે તેનો સાચો ખ્યાલ મળી રહે. સદ્યે સતત જમત રહેવાની જરૂર છે કે મુસ્લિમોને મુસલ્લી વખતે આ રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમને વિસારવાની ગલતી થઈ ન બેસે.

ઇસ્પતાલોના કામલાખ

સુખર્ષુ કલંક

જૂલજૂલમાં પણ જેઓ એમ માની બેઠા હોય કે બિનમુસ્લિમો તો સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રવાદી હોય છે તેમનું શિર નીચેના સમાચાર બાણીને શરમથી નીચું ઢળશે.

- મુ'બઈ કોર્પોરેશનની એક સભામાં તેના એક સભ્ય શ્રી. અખતરહસન મિરજાએ થોડા અડવાડિયા પર એક પ્રસંગ ટાંકેલો કે મુ'મઈના રમખાણ દરમિયાન, પોર્નરોડ ઉપર કોઈ એક રાહદારી ઉપર છરીથી હુમલો ચલે. રાહદારી ઢળી પડ્યો. હુમલો કરનારાઓ પોતાનું કામ પતાવી કુદરતી રીતે જ પલાયન થઇ ગયા. થોડીવાર ત્યાંથી મોટરમાં પસાર થતા એક યુરોપિયને એ જખમીને રસ્તા ઉપર પડેલો જોયો, ને તરત જ એને મોટરમાં નાખી નજીકની એક ઇસ્પીતાએ પહોંચાડ્યો, ઇસ્પિતાએ એ લોહી-લોહાણુ ઇન્સાનને સારવાર માટે અંદર લેવાની ના પાડી—કારણ કે એ હિંદુ નહોતો (અને ઇસ્પિતાલ માત્ર હિંદુઓ માટે જ હતી). માણસનું માથું ભભાવી મૂકે એવા આ સમાચાર છે. વીસમી સદીમાં, મુ'બઈ જેવી સમૃદ્ધ, સરકારી નગરીમાં આનું અને તેના કરતાં તો બહુવર છે કે મુ'બઈમાં આજે એક પણ ઇસ્પિતાલ ન હોય અને જખમીઓ ભલે શેરીઓમાં જ પડ્યા પડ્યા પોતાના લોહીના ખાઓચિયામાં જ છેલ્લા શ્વાસ લેતા હોય. આ કતારોમાં અગાઉ અનેક પ્રકારની કોમી સંસ્થાઓ નાખી કરવા આંજે લખાયું છે, પણ કોમી ઇસ્પિતાલો ને કોમી હવાખાનાં નાખી કરવાની અગત્ય એ તમામને વડાવી જાય તેવી છે. મુ'બઈની કોચેસ સરકારે આ કલંક દૂર કરવામાં જરાય દીલ ન કરવી ધટે.

હિંદુઓનું સંગઠન
આ દિશામાં વળે

સુલભ લીમને પ્રતાપે મુસ્લિમોનું એક પ્રકારનું સંગઠન ચડ્યું છે ખડું, પણ એ સંગઠન આખા દેશને, અને ખુદ મુસલમાનોને જ કેટલું ભડકર નુકસાન કરી રહ્યું છે તે વાત ઉઘાડી છે. એવા નાપાક સંગઠનો જવાબ બીજા કોમોના, પણ એસ જ નાપાક સંગઠન દ્વારા ન હોઈ શકે. હિંદુઓએ પોતાનું સંગઠન ક્યા હેતુસર કરવાનું છે તે શ્રી નરહરિ પરીખ 'હરિજનબંધુ'માં ઘણી સ્પષ્ટતાથી આ રીતે બતાવે છે. સુરત જિલ્લાનાં 'અનાવિલ અથવા પાટીદાર જેવી ઉપલી ગણાતી કામના લોકો' એ 'હરિજન જેવી હલકી ગણાતી કામના' અમુક લોકો ઉપર હુમલો કરતા પ્રસંગ ટાંકીને તેઓ લખે છે કે—

- 'પોતાની કામના બેચપણની લુભાખીમાં ફરતા લોકો એટલું—તો સમજ જ લે કે, ગમે તેટલી હલકી ગણાતી કામના માણસને પણ મારવાનો, ગાળ આપવાનો કે તેનું અપમાન કરવાનો તેમને અધિકાર નથી. આવા લોકો હિંદુ સમાજનું સંગઠન કરવાની વાતો કરતા જણાય છે. હિંદુસમાજે જો સાચું સંગઠન કરવું હોય, તો તે બીજા કોઈ કામના કે ધર્મના સમાજની સામે નથી કરવાનું. પણ પોતાના સમાજમાં જ પેસી ગયેલી બદીઓની સામે, અન્યાયની અને જુલમની વૃત્તિઓ સામે, ભયની અને કાપર-પણાની ટેવાની સામે કરવાનું છે. અસ્પૃશ્યતાની બદી આવી સઘળી બદીઓમાં મુખ્ય છે.'

હરિજનો ઉપર આવા જુલમો ડેરેડર થતા આવે છે. એ ધીમે ધીમે ઓછા થતા જશે તેમ માનીને આપણાથી ખેસી ન રહી શકાય. શ્રી. નરહરિલાલ કહે છે તેમ 'હવે ધીમે ધીમેની નીનિધી માસે એમ નથી.' હરિજનોએ પોતે જ પોતાની ઉન્નતિ માટે મહેનત કરવી જોઈએ. મૂંઝે મોઢે પણ આજે તેઓ એટલું બધું વેદી રહ્યા છે કે જુલમનો સામનો કરવા જતાં હવે આથી વિશેષ તેમને સહેવું પડે તેમ નથી. વચગાળાની સરકારના મજૂર-પ્રધાન શ્રી. જગજીવનરામે દિલ્હીની એક સભામાં કહ્યું છે તેમ—

'હરિજનોએ હિંદુ સમાજની અંદર રહીને જ પોતાના હક્ક માટે લડવું જોઈએ. એમણે પોતાનું એવું સંગઠન કરવું જોઈએ કે કોઈ એમને એમના પોત્ત અધિકારોથી વંચિત રાખી શકે નહિ. વિનવણીઓ કે વાટાઘાટોથી જો તેઓ સમાજમાં પોતાનું સાચું સ્થાન ન મેળવી શકે તો એમણે તને માટે લડવું જોઈએ અને વિરોધીઓના હાથમાંથી એ ખૂંટવી લેવું જોઈએ. પણ આવા હેતુસર ધર્મ-પક્ષો કરવો એ તો બાવલાપણું છે, જે બાવલાઓ જ હશે તેમની હાલત તો ધર્મ-પક્ષો કર્યા છતાં પણ નહિ સુધરે.'

હરિજનો હાથ જોડીને
બેસી ન રહે

રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળી કહેવાતી ઉપલી કામના

હિંદુઓ કે ખુદ કોમસી પ્રધાનમંડળો પણ હરિજનો માટે બધું જ કરી રીતે કરી શકે. બહુમાં બહુ તો એ હરિજનોના માર્ગમાંથી તમામ જાતનાં વિદ્યો કાઢી નાખી શકે, પણ હરિજનોને તેડીને તેઓ આગળ કંઈ રીતે લઈ જઈ શકે? એવી આગેરૂં માટે તો ખુદ હરિજનોએ પણ મક્કમ બનાવીને ડગલાં ભરવાં જોઈએ. સુબંધની સરકારે હમણાં જ એવો ઠરાવ કર્યો છે કે આ પ્રાંતમાં એક લાખ કરતાં ઓછી વસ્તીવાળાં જે કોઈ ગામ-શહેરોની સુધરાઈ પોતાના જાગી કામદારોને જેટલું મર્યાદિત મોંઘવારીભર્યું આપશે, તેના અડધા ખર્ચ જેટલી ગ્રાંટ સરકાર તરફથી તે સુધરાઈને મળશે. ગ્રાંટ માટે વધારેમાં વધારે મોંઘવારીનું પોરણું નીસ રૂપિયાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે. અને આ ગ્રાંટનો અમલ તા. ૧-૪-૧૯૪૬ થી થવાનો છે. સરકારે કરેલા આ નિર્ણય પછી લાંબીઓએ સુધરાઈના સારા-નરસા સંબંધકોના મનના તરંગોની વાટ જોવા વિના જ, સામે ચાલીને પોતાને એ નિર્ણયનો પૂરેપૂરો લાભ મળે તે માટે સુધરાઈ પાસે માગણી કરી દેવી જોઈએ. અનાજની અછતે લજીવેલો પાક

અનાજની અછતનો આખરી કરોકડીભર્યો તળકો વીતી રહ્યો છે. માપબંધીવાળાં વિતારકોમાં અપાતું ધઉનું પ્રમાણ ઓછું કરવામાં આવ્યું છે. પરદેશોમાંથી મોઢું મોઢું પણ જે કોઈ અનાજ આવી રહ્યું છે તેને આધારે દેશને ધઉના નવા પાક સુધી પહોંચાડી દેવાની આશા રખાય છે. અનાજની આ અછતમાંથી આપણો દેશ આખો હેમમેથ પાર બીતરી જાય તો પણ આ અછતે આપણને લજીવેલો પાક આપણાથી કંઈ વિસરી શકાય નહિ તેવો છે. અનાજ, ખેતી અને એટલે અંગેની આપણી માનવતાઓ આપણે નવા સંજોગો અનુસાર બદલ્યા વિના છૂટકો નથી. સરહદના ખાન અબ્દુલમનીખાને વડી ધારાસભામાં એક બાધજી કરતાં જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા તેની ઉપર કાઠિમાવાડથી બંગાળ સુધીના સહુ પ્રાંત વાસીઓએ વિચાર કરવા જોવો છે—

‘કોપનહેનમમાં ભરાયેલી, ખોરાક અને ખેતીવાડી અંગેની વિશ્વ-પરિવર્ધમાં મેં જુએ

મરતા હિંદુસ્તાન વતી જીવ મારી હતી. તે વખતની મારી શરમ હું કદી નહિ ભૂલી શકું. જળતાની રાષ્ટ્રો સમક્ષ ત્યાં બિરો-બિરો હું રપટ શબ્દોમાં કહી રહ્યો કે: ‘મારા દેશમાં અસીમ માનવબળ છે, અખૂટ દુર્દસ્તી ખમનાઓ છે, ઘણી સારી આબોધવા છે, અને છતાં અને જુએ મરીએ છીએ.

એક હજાર લાભકારર ચોજનાઓમાંથી પણ એક ગાજર પેદા થઈ શકશે નહિ. નદીમાંડે એસીને હાલરમાં ગાવાથી માછલી નહિ પકડી શકાય, ફાઈસિ, ચોજનાઓ અને ‘વધુ અનાજ ઉગારો’ની અંગ્રેજી જાપામાંની જાહેરખબરોથી જે અનાજ પેદા થઈ શકતું હોત તો આજે દુનિયાના કોઈ પણ દેશ કરતાં આપણી અનાજની નિકાસ વધારે હોત. કમનસીમે ફાઈસિમાં બેટા નથી બીજતા.

આપણે હવે-સમજવું જોઈએ કે અનાજ જમીનમાંથી આપોઆપ નથી બીજવાનું પણ હિંદુસ્તાનનાં ખેતૂં અને ઉગાડવાનો છે. એને તો તમે ભૂલી ગયા છો, એને તમે પેટપૂરું ખાવા પણ નથી દીધું, એને તમે અછાન, કંગા-સિયત અને રાગથી ભર્યા જીવનમાં સખાડવા દીધો છે. અને હવે દુકાળના રૂપમાં તમે એની આકરી કિંમત ચૂકવી રહ્યા છો. હવે તમે એને સંભાર્યો છે

આપણો ખોરાકનો સારામાં સારો ઉપ-યોગ કરવો હોય તો આપણે એને છુદ્ધિપૂર્વક ખાતાં શીખવું પડશે. દક્ષિણ હિંદના રહેવાસીઓ અમુક અનાજની અમુક જ જાત માટે માગણી કરી શકે નહિ. જે તમને ફાવે કરતું હોય તે તમારે ખાવું જોઈએ. દક્ષિણ હિંદમાં દહા સુધીના ડઝનેક દુકાળ નથી પડ્યા તેથી મને નવાઈ લાગે છે. મદ્રાસી હિસાબનીસ, ધારાસભી અને બાધજીકર્તા તરીકે ધણા કુશળ હોય છે પણ ખાવાની ખાખતમાં એ અક્કલનો ઉપયોગ નથી કરતો. એ માત્ર ચોખા ખાય છે. મચ્છી, માંસ કે ઘઉં સુધાં એ નહિ ખાય. પહાણો કે પંજાબીઓની માફક મુક્તપણે ખાનારાઓ કરતાં

આવા એક જ પ્રકારનો ખોરાક લેનારાઓ માટે બૂખમરાનો ભય હંમેશા વધારે રહે છે. આપણે જે ખાવું હોય તે પેલા કરી શકીએ નહિ ત્યાં સુધી જે મળે તે આપણે ખાઈ લેવું જોઈએ.

‘મદાસીઓ માટે ખાસ ચોખ્ખા ઉગાડવા માટે આ વર્ષે હિંદુસ્તાન કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કરે છે, પણ દર વર્ષે એવા ખર્ચ નહિ થઈ શકે. મકાઈ, બાજરી, ઈંદા, મચ્છી વગેરે જે કાંઈ હિંદુસ્તાનમાં પેલા થવું હોય તે એમણે ખાવું જોઈએ.

‘ભૂતકાળમાં જે પ્રાણીઓએ એક જ પ્રકારનો આહાર રાખ્યો હતો. તેઓ જીવનસંસારમાં સોપડેલાં દુકી ગયાં હતાં. આને એમનું નામ નિશાન પુણ્ય નથી. મારે તો ચોખ્ખા જોઈએ અને નહિ તો હું બૂખે મરીશ : એમ કહેવું વાજળી નથી. દેહમાં આત્મા ટકાવી રાખવા જે કાંઈ હાથ આવે તે આપણે ખાવું જોઈએ.

‘તમામ હિંદુસ્તાનીઓ એવું ક્યારે સમજતા થશે કે આજરે ખાવામાં કાંઈ પુણ્ય નથી અને ખાંસ ખાવામાં કાંઈ પાપ નથી ! હિંદુસ્તાનને ખૂબ ખનડાવો પીવડાવો અને એને ડેળવણી આપેલ પછી એના બાવિ વિશે કોઇએ ફિકર કરવાની જરૂર નહિ રહે. તમે સ્વમામાં પણ જેને કદવવાની હિંમત નહિ કરી હોય એવું ભવ્ય એ બાવિ હશે.’

ગુજરાતીઓએ શુદ્ધિ

પૂર્વક ખાવા જરૂર છે

આ રાષ્ટ્રોમાં એટલું જ ઉમેરવાનું છે કે જેમ મદાસીઓએ તેમ ગુજરાતીઓએ પણ શુદ્ધિપૂર્વક ખાતાં શીખવાની જરૂર છે. મદાસીઓ જેમ ચોખ્ખા સિવાયના અનાજને અડતા નથી, તેમ આપણે પણ આજે રેસનિંગવાળા વિસ્તારોમાં અપાર્થ રહેલા જવ, મકાઈ પ્રત્યે એાછી સ્ત્રા નથી દાખવતા. રેશન તરીકે મળતાં મધે, બાજરી કે ચોખ્ખા મેળવવા માટે કાળા બજારમાં દોડ્યા જવાનું જેને પાલવે તેમ છે તે મધ્યમ વર્ગનો શિક્ષિત સમૂહ પણ તેમ કરતાં અવશ્યો નથી. ગામડાની અમલુ પ્રમુખના દિલમાં તેણે

કદી ન જોયેલા આવા અનાજ સામે પૂર્વગ્રહો હોય, તે સમજી શકાય તેવું છે. પણ સાધનસંપન્ન શિક્ષિતોએ તો એ અનાજનો ઉપયોગ કરીને અભણ પ્રમુખનો માટે દાખલો બેસાડવો જોઈએ આપણા દેશમાં અનાજ નથી એ દર્શકત છે; અનાજ માટે આપણે પરદેશ પાસે બીખ માગી છે અને જ્યાંયાંથી એક યા બીજી જાતનું અનાજ આપણને મળ્યું છે એ દર્શકત છે; આપણે બૂખ્યા ન મરવું હોય તો જે કાંઈ અમલુ અનાજ મળે તે પણ, બીજી રીતે તે ખાવાલાયક હોય તો ખાતાં શીખી જવું જોઈએ એ પણ દર્શકત છે. દર્શકતને આપણે સામનો કર્યો જ છુટેકા છે. ચાલીસ કરોડનું પેટ કાળા બજારથી યેડું જ ભરાવાનું છે ? અમેરિકાની ‘મિતે’ નામની ગ્રીલી જીવાર આવે છે એમ સાંભળી લોકકવું નહિ. આર્થિક અસતોષને

કોમવાદનું સ્વરૂપ

આજે આઝાદી આટલી સમીપ છે ત્યારે, અને એ આઝાદી મળી ગય તે પછી પણ આપણે ધાર્મિક અને કોમી ભેદભાવને રથને આર્થિક ભેદભાવે ઉપર ભાર મૂકતા રહેવાની જરૂર છે. આધુનિક યુગના માનવી ઉપર આર્થિક ભેદભાવની અસર ઘણી પ્રમળ થતી હોય છે. આજે આટલા સતેજ અનેકા કોમી ભેદભાવોની પાછળ પણ ઘણીવાર આર્થિક અસમાનતા જેર કરતી હોય છે. આમજનતાના માયા દુસ્મ ! કોઇ એક કોમના કે મઝદુરના અગેગરો નહિ પણ ગ્રીવાદીઓ છે. આ વર્ગવિચ્છેદન કોમવાદીઓ નહિ લાક્ષણી કોમી સંસારમાં પચટારી ઈશકતા હોય ન. દાખલા તરીકે, એક એવા પણ સમાચાર આપ્યા કે કે બંગાળના અમુક વિજાગોમાં જગીનદારો ખંધા એક કોમના હતા, અને કિસાનો બીજી કોમવા; જમીનદારો લઘુમતી કોમના, કિસાનો બહુમતી કોમના. આ પીડિત અને પીડક વચ્ચે અસતોષ છુપવાઈ ગયો દનો અને એ અસતોષનું સ્વરૂપ સીધું અને સાદું આર્થિક ન હતું. પણ એ આર્થિક અસતોષને યોગ્ય નિશામાં વાળનારા કાંઈ કાર્યકરો મળ્યા નહિ. તે દરમિયાન કોમવાદીઓ ત્યાં પહોંચી ગયા, અને કિસાન તથા જમીનદાર વચ્ચેની અવગણનાને સુસંઘમનો અને હિંદુઓ વચ્ચેના રમખાણનું સ્વરૂપ આપી દીધું.

દીગરને મન દેનારા
હિંદુ જમીનદારો

જે શાનકો છે તેઓ પોતાની વચ્ચે કોઈ જાનનો પ્રાપ્તિ બેઠાવા રાખતા નથી હિંદુ મુસનમાન અને શીખ રામજો એક જ નરેન્દ્ર મણમા ભોગા થયેલા છે હિંદુ અને મુસ્લીમ મુઝીવાદીઓ એક જ ઊલોમનું સંયુક્ત સચાલન પોતાના નફાને લક્ષ્યમા રાખીને કરી શકતા હોય છે, જમીનદારો પણ કોમ-કોમના ભેદ જૂદીને પોતાના સ્થાપિત હિંદોના રક્ષણદારની પાછળ કટિનદ થતા હોય છે આ વાતનું દર્શાવ સિંધના હમણા જ થયેલી ચૂંટણીઓમાંથી મળ્યું છે સિંધના નામચીત વચ્ચાધાન શ્રી દિદાપત્તના સામે ખીજુ ચાંદે તેટલું મહેવાનું હોય, એક બામતમાં એમની પ્રશસા કર્યા વિના રહેવાય તેવું નથી આ હાડેલાડ કોમવાદી માનવી સિંધની ધારાસભામાં કદી કોમી મત-વિસ્તાર દ્વારા સુદાર્થ આવ્યા નથી હમણા એ જમીનદારોના મત-વિસ્તારમાંથી ફેલે જોવાતા આવ્યા છે આ મત-વિસ્તારમાં હિંદુ અને મુસ્લિમ બેઉ ધર્મના મતદારો કે એટલું જ નહિ, એ મત-વિસ્તારમાં હિંદુ જમીનદારોની ધણી મોગી બહુમતી છે એટલે સિંધની હિંદુ પ્રજા જો શી દિદાપત્તનાને એક નબળા પ્રજાહિતશયુ માનતી હોય તો તેની જવાબદારી મુસનમાનોની નહિ પણ હિંદુ જમીનદારોની જ છે ! મુસ્લિમ વેપારીઓની વિચિત્ર રાન

લોટ ફાકવો, અને બસવું આ બંને કામ કરવાની લાગણ્ય, મુખર્જી મુસ્લિમ એમનાર ઓફ કોમર્સને થઈ જાય છે વચ્ચાધાની સરકારના વેપાર ખાતાના પ્રધાન શ્રી સુદાર્થને ચોડા વખત પર મુનબતી મુતકાત લીધી ત્યારે એમના જાનના ઉપલી એમનેરે યોગેના એક સમારભામાં એવી ફરિયાદ રજૂ કરવામાં આવી હતી કે હિંદુ વેપારીઓ મુસલમાન વેપારીઓનો બહિષ્કાર કરી રહ્યા છે અને બહુમતી કોમના આ જુલમમાંથી સરકારે લઘુમતીને બચાવવી જોઈએ પોતાને કાને આ વાત બાલે કે પહેલી જ વાગ પછી હોય તેમ અત્યંત અગત્યથી ધાણું કરીને શ્રી સુદાર્થને આ બામત અંગે (ભારેખમ પ્રોટે)

ધણો બેઠો બહુત ધોઈ હતો અને હિંદુઓના આ બહિષ્કારને વખોડી કાઢ્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ પ્રધાન તરીકેની પોતાની સત્તાની રાહ કે કંઈક પચથા વેવાનો પણ સચક સર કાઢ્યો હતો !

આ પ્રાંતમાં એક કોમના વેપારીઓ ખીજુ કોમના વેપારીઓનો આવો બહિષ્કાર કરે છે કે નહિ તે બાલુનું નથી, પણ કરતા હોય તો પણ તેનો દોષ કોને ચિર છે તેની જો મુસનમાન વેપારીઓએ જરાક વિચાર કર્યો હોત તો આ બામત અંગે શ્રી સુદાર્થને સમક્ષ ફરિયાદ કરવાને બદલે એમણે મુસ્લિમ એમનેરે ઓફ કોમર્સ નામની જુદી સરથા સમેતી લીધી હોત, અને સર્વ કોમના વેપારીઓના હિંતુ રક્ષણ કરનારી ગ્રાઈ પણ એક મિનકામી વેપારી એમનેરમાં એ એકાઈ મથા હોત બસા માણસ, હિંદુ વેપારીના અને મુસ્લિમ વેપારીના હિંતુ શુ જુદા છે ? એક શુ વેપારમાંથી નફો કરે છે અને ખીજો પરજગુ બાવનાથી માનવી લે-વેચ કરે છે ? મુક્ત વેપારને માતનો અવરજવરને, ચનજીની અંદાનમદનીને શક્તા સરકારી અકુશો શુ એકને કસા અને ખીજને મીંગ લાવે છે ? કાળા બામર શુ એકે કર્યા છે અને ખીજને નથી કર્યા ? નફાખોરી શુ એકે કરી છે અને ખીજને નથી કરી ? હિંદુ અને મુસ્લિમ વેપારીઓ વચ્ચે એવો કપો તફાવત કે જેને જોઈ આ જુદી મુસ્લિમ એમનેર ઓફ કોમર્સ બીજી પણ કરી પડી !

અખિર હિંદુ તરીકેની પરિપચાથી નીકળી જઈને મુસ્લિમ લીગી વાજર દિ હીતા 'કોન'ના તરીએ શા મોટે મુસ્લિમ અખિયારોની જુદી પરિપદ કરી કે એક બાલુધો આમ વાતવતમાં જુદા ચોડા વાખતા છે, અને ખીજ બાલુધો પાછી તેની ફરિયાદ કરવી છે ! કરને આગ લગાવા દેની, ને પછી રાવ કરવી કે અમને કોઈ આશરો નથી દેતું !

હિંદુ બંધાપાર-બહિષ્કારના
રીતસર કરો

અનમત હિંદુઓએ જો આવો બહિષ્કાર કર્યો હોય તો તે વાજની દરાનો શકાય નહિ, પણ એ તો લીગવાદીઓએ વાબુ દશો તેવું એમને હવે લખ્યું

પડે મુબર્કની મુરિયત એમના આંધ્ર અમરસમા કેટલાય ચુસ્ત લીંગવાદીઓ છે જે એમની યાદચક્તિ કાચી નહિ હોય તો, હજી થોડા જ મહિનાઓ પર સગદની લીંગે એક ઠરાવ કરીને મુસનમાનોને એ પ્રાતની નજીની લઘુમતી સમા હિન્દુ વેપારીઓનો અધિકાર કરવાની સ્થના આપેની તે એ જૂની ન થયા હોન વળી શ્રી ચુદરીગ તો બાહોશ વડીન ગણાય છે, એમને કેમ યાદ ન રહ્યું કે તે અગાઉ થોડા વખતે સિધની લીંગના એમના સાથે આગેાનાએ પ્રાતના મુસનમાનોને હિન્દુ વેપારીઓનો અધિકાર કરવાનો અને પોતાની જરૂરિયાતો માત્ર મુસનમાન વેપારીઓ પાસેથી ખરીદવાનો આદેશ આપેર દેના હિંદુઓના અધિકારના કાણે મુ મુબર્કના મુરિયત વેપારીઓને જે કાર્પ મેકેનુ પડ્યું હોય તો સિધ અને સરહદના હિંદુ ઓની મુસીમતોના કાર્પક ખ્યાન એમને આવ્યો હશે એકમીત્તની આ હાડમારીઓ બધ કરવાનો સરજ રસતો એ છે કે, લીંગ-નેતાઓના આ અને આવા ખીમ, આત્મધાતક આદેશોનું આંધળુ પાતન એમણે ન કરવું પશુ શુદ્ધિશાળી ખાનવી તરીકે દરેક વાતના સારા-નગસા પશ્ચિમોનો વિચાર કરવો.

**નખાન પ્રત્યે
એશિયાની ફરજ**

અમેરિકાના લીડા કિનાસમા રાક્ષસી રિમા નોમાથી જેની ઉપર મહિનાઓ મુખી હજારે ટન ભેમ વરસ્યા હતા હજી તો સોળ જ મહિના અગાઉ જે એટમ ભેમ વડે જેના જે ધીકતા, ધમકતા ચહે રોને ધરતી ઉપરથી સાફ કરી નાખવામા આવા હતા, તે નખાન લોખાદીને અને પુનઃજનને પચે મુશ્કેલીથી ડગના ભંગી રહ્યું હતું ત્યાં ફૂરત એની ઉપર કોપી કે અને એક જમરદસ્ત ધરતીકે તેના પાચ-છ લાખ માનનીઓને આ શિખાળાની યામકુ લીટરડી નાખે તેવી ટાઢમાં ધરમાળ વિનાના બનાવી મુક્યા છે નખાન જેમ 'એશિયાનું કનક' નીવડ્યું હતું તેમ નખાનમા એવું ઘણું હતું, અને આજે પશુ હજી એવું ઘણું ટકી રહ્યું છે, કે જેને માટે એશિયાવાસીઓ મગ્ન બની શકે નખાનના લસકર વાદી આગેવાનોના અનેક પાપ છતાં નખાનની આમજનતા પ્રત્યે તમામ એશિયાવાસીઓને હમદર્દી છે નખાનના હાયે જેલો અગણિત વાતનાઓ વેડી કે તે ખુદ ચીનની પ્રજાને પશુ નખાની જનતા સાથે કાર્પ વૈરલાન નથી વળી આજે તો નખાન સુદની લરમમાથી લોખાદીની હમાગત લીખી કરી

ગણુ છે એ નખાનને તેની આ મુસીમતો વચ્ચે મદદરૂપ થવાનો ધર્મ હિંદુસ્તાન કે ચીન નહિ ચુકે આટને દુશ્મી દિદ વધુ નહિ તો મધ્ય પ્રતીકરૂપે જરૂર મોકની શકે ખાસ કરીને તો લાડાધ પહેતા નખાન સાથે આવાત-નિકાસનો વેષાગ ચનાનનાગ હિંદી વેપારીઓ એ દેશને તેના આ કંઠણ પ્રજાસત્તાક અને નખાની લોકશાહી વચ્ચે સત્તાત્રાગ સખધો ન બધાય ત્યા સુધી આ વેપારીઓએ જ એ-ચીન દેશ વચ્ચે એ-ચીઓ બનવું ગણુ

**નખાનમા લીખ
મગાલી નથી**

નખાન અંગેની એક ખીતા ધણીને નજીની હશે કે, નખાનમા ચાહે તેવા ગંગેમ માણસ પશુ જીખ માગતો નથી પશુ આ લાડાધએ લવલના લૂપતિઓના ગુમાન મેનાબા છે તો નખાનની પ્રજા બિચારી શુ વિસાતમા-એમ હવે ધણા માનતા થયા હશે 'જનમશુમિ'ના 'નુપોડ'ના પત્રમા એ અંગે આવેની આ હકીકત નખાની પ્રજાના રુધિમ્મા વસતા સરકા રાનું દર્દાન કરાવે છે

'મુનાપટ્ટે એટ્સ અને મુશપના કેટલાક દેશો બાદ કરતાં આખી દુનિાના નધા જ મુબકોમા જિખાગીઓના ટોળા ફરતા હોય છે પરંતુ, ખીમ વિશ્વમુદ્દમા સખત માર ખાનારા નખાનના ચરીમ પ્રજાજનને આજે પશુ પોતાનું રવમાન જગવી રાખવું છે એ લીખ માગતો નથી લાખો નખાનીઓ આજે જેમ પડ્યા છે નખાનનાં મોટા રાહેરોના અરધો અગધ મક્કતો લગ્રાધ દરમિયાન બોખમારોને કાણે ખકિરેર બન્યા છે લાખો નખાનીઓને પેટપટુ ખાવા નથી મગતું લાખોને પહેરવા કપડા નથી મગતા, છતાં એ લીખ નધો માગતા એટલું જ નહિ, એમના બાગકો પશુ કોઈની પામે હાય લખાવવાનું રીપ્પા નથી લાડાધને પાચે નખાનના હામેરો બાગેરો અનાથ બન્યા છે મા-માપ, ધરમાર, અન્ન અને વસ્ત્ર વિનાના એ નખાની બાળકોને કોઈના આશરે ન રહી પછી એ ખૂ-પોલીશ કરીને પેટતો ખાકા પૂરી ગલા છે આજે નખાનનાં બધા જ રાહેરોમા ખૂ-પોલીશ કરનાગ નાના બાગકો કેર કેર નગરે ચડે છે આવી ટાઢમા એમને કોઈ છાપરાનું કે લાગીવડી ચાગ દીવાસીનું પશુ રક્ષણ નથી ગરતા ઉપગની મોગી મોગી ખતીઓના ઉભાસના ગમવામા સુતા સુતા એમાના કેટલાક પચથીઓ ઉપર ગત શાલે છે પશુ એ લીખ નથી માગતા

ગજ છે એ નખાની બાગકોની જનેતાને !

કાળચક્ર

અવેશ્યઃ મધાણી

આગલાં પ્રકરણોનો સાર

મુમનચંદ્ર નામનો એક વૈશ્ય જુવાન, દેશાવર ખેડવા સિંગાપુર તરફ ચાલ્યો ગયો છે એની વાગ્દત્તા કન્યા વિમળા વાટ જુએ છે. પણ ત્યાં તો બંધાન સાથે લડાઈ ફાટી નીકળી છે. મુમનચંદ્ર જીવતો છે કે મુએ તેનો ચે પત્તો નથી. વિમળાની બેનપણી પાટાશણ ખેડુપુત્રી હરખાઈ મુસલમાન છે. એનો પરણ્યો ધણી લશ્કરમાં લરતી થઈ ગયો છે ને એના ઠામઠેકાણુનો પણ પત્તો નથી.

હવે આગળ વાંચો.

પ્રકરણ બારમું

બાલમર્યાં સાંભરે છે

એક તો અંગ પર ખાખી લશ્કરી કોનસ, એમાં પાંચ જુવાન બદન કરાવનાર આદમી, અને તેમાં પણ ઝીણી મૂંઠના વળદાર આંકડા ચડાવનારો ૧૨ અમરુઓ આદમી — પાંધરદોર પોતાની બહેન હરખાઈને મળવાની માગણી કરતો જોતો રહ્યો છે, એ દેખી રમઝાને ખાટલે બેગં બેઠાં પોતાની આંખો પરથી તોલદાર પોપચાં ઊંચાં કર્યાં. સીંગરેટના ધુમાડા આડેથી એની નજરનું પુનઃનસ જાળતું ન રહ્યું.

ખીન બંધા લગી લોકો હંટે ભાય પર બીમક પગે ખેસી ગયા હતા, ત્યારે આ અમરુઓ લશ્કરી જોતો જ હતો.

દાયા ભાગેન એક બાંકડો સામે પડ્યો હતો, તેની સામે દષ્ટિ ચિંધાડીને મને કમને પણ રમઝાન કહ્યા વગર ન રહી શક્યો કે, 'ખેસો, દેવો પીચ્યા છો ?' કહી સીંગરેટની કચી અને દીવાસળીનું બાકસ બાંકડા પર ફેંક્યાં.

સ્વીપર બાંકડે ખેડો, ને એના ગંગાથી લગી-આંખોના આસ અદર ચડ્યા. પેલાએ તો સીંગરેટ સાગાવી. ધુમાડા તાણવા માંડ્યું.

હજુ પણ રમઝાન એ રાખને બીડીના ધુમ્પટ આડેથી તપાસી રહ્યો હતો.

તેઓ બેઠા હતા ત્યાં એક વંદી હતી. એ માટીની પકીત પાછળથી દેવાનો મીઠો ગંભીરો ઘેરા રવ અવિરત ધારે આવી રહ્યો હતો. ઉપરાંત બે જણાની બોલચાલ પણ સંજળાતી હતી. એક પુરુષ-સ્વર કહેતો હતો : 'તૈયમ માગે છે તમારી ગાય. કંઈ કે શક્યા સો આપુ. કાંધાં ચ નહિ.'

'ના રે નારણબાઈ !' સામે જોરતો સ્વર ઉત્તર વાગતો હતો ; 'કવિયા ઈ તૈયમકાનો મને ઈનિયાર નહિ. ઈ તો કસારવાડે ચ ગાને વેવે. તમ જોવા ગોવાતી માગે તો દડો, મન પાંચ-પંદર જોખ આપે. તીકર કાંઈ નહિ. પૂજો તીરીશ તો પૂજો ચ કુચા દેતી બાપડી ખીસે ખંધાઈ રે'શે. મન દૂધ નો દેતી.'

'લો મેસો હવે વાછડાને.'

'દાચ ! રાધો કાંઈ ન્તેર કરે છે ! મારી દશેળી જ છાણી નાખી.'

પકીત પાછળનો એ દેવાનો અવાજ, બે જણ વચ્ચેનો વાતવાપ વગેરે વિરમી ગયો, અને વાછડાની ખરીબોની તપકાડી સંજળાઈ.

એ વાતચીત કરનાર હરખાઈ અને ગોવાળ હતાં.

અહીં બહાર ફળીમાં સ્વીપરને રમઝાને પૂછ્યું :
'ક્યાથી આવો છો ?'

'મલાયાસી.' સ્વીપર બોલ્યો.

'શું કામ છે અમારી બાધનું ?'

'સમાચાર દેવા છે.'

'કોના ?'

'તમારા બનેલીના.'

'શુભઝારના ?'

'હા.'

'હજી જીવો છો ?'

રમઝાનના એ ચપ્પેમાં તીખારા હતી. પથુ એણે જવાબની રાહ નેપા વગર પોતાની માને સાદ પાડી દૂરપાછને લાવવા કહ્યું.

'માને ઘણી ખમા ! બોનને ઘણી ખમા !' એવું બોલતાં, પેલા બોપ પર બેઠેલા બધા લંગીઆ જોવા થઈ ગયા, અને ડોશી જેવી દેખાતી બેડુ-પત્નીએ જરાક લાજ કાઢીને 'હા ! આવો ખીમા ભાઈજી ! આવ બેટા લગવાન ! આ જ તો સંધા લેશો યહને આવ્યા !' એમ બોલી, એટલે પોતા પાલવ પેટજાતીના ઉધાડા ભાગ પર લપેટી લીધી.

'આવીએ' તો ખરા ને માડી ! 'એક જણે કહ્યું :
'વધાઈના સમાચાર લેઢને આવ્યા હયે'. આજ તો મા ડબમ કોપ લરી લરી ચા પીવરાને આજ હોડ પલાલ્યા વિના ને જયે', સારા સમાચાર લાગ્યા હયે.'

'જયલ પીનેને માડી ! હાલ પડી હોટલેથી મગાવી હઈ એમાં શી નવાઈ છે ? ફાં મોઢાં દગારાં, તે સારા સમાચાર લાગ્યા. કહે, શું છે સમાચાર ?'

'કહે ધૂડાલાઈ !' છુટ્ટા લંગીએ 'સ્વીપરને જણાવ્યું :
રમઝાનના કાન અમકયા. આજે પૂરેપૂરી લિપડી ગઈ. જેને આંકડા પર બેસારી પોતે સીંગરેટ આપી છે તેતો ઝાંપડો નીકળ્યો. એવું અભિમાન તો ખૂબ મવાયું, પથુ પછી તેણે તાજેતરમાં જે નવી દયા પીધેલી તે યાદ આવી. એણે ગમ ખાધી.

અને લશ્કરી સ્વીપર ધૂડાલાઈએ મા-દીકરી તરફ જોઈને સંદેશો સર કર્યો- 'હું મલાયા સીંગાધુ-

રમાં હતો, હમણાં જ આવ્યો છું'. શુભઝારભાઈ મેરી સાથે એક જ કંપનીમાં (લશ્કરી વિભાગમાં) હતો. જાપાનવાળાએ કાળા કોપનું જમીન કહ્યું. કુઆલાલંપુરમાં હમેરી કંપનીનો પકાવ હતો. મેરી તો મરજી શુભઝારભાઈની સાથે ઉધર રહી જવાની હતી. પથુ હમ હમેરા ગેરા કમાનીંગ સાહેબને ખંગલે રહી કરતા યા. એર મેમ સાચની મેરી ઉપર બી મેર્યાનીથી. કારણ જે ઉસકા બાપા લોમ મેરી સાથે રમતા બેઢતા. એટલે કમાનીંગ સાચ ને મેમ સાચ બાપા સાચ સી મોટરગાડીમાં બાબા, હમને પથુ સાથે લીધો. શુભઝારભાઈ સજ કાળા લોકના લશ્કર સાથે ઉધર રે ગયા. હમ તો કમાનીંગ સાચ સાથે ઇરીમરને ચક ગયા. બાપા લોગે હમણે હેડા છાડ્યો નહિ.'

'તે શુભઝાર સલામત છે ના માડી ?' ડોશીએ આ માજુસની બાપાની ખીચડીમાંથી ફક્ત છુદાની વાત પકડીને પૂછ્યું.

'હા મા, ખૂબ સામ તામ યા. મને બોલે કે ધૂડાલાઈ, અમારા ખટમાને ખેરિયત કરી આવળે. મેને કહ્યા કે જરૂર શુભઝારભાઈ, હું મને જઈને ખેરિયત કરીશ. પોતે કહે કે હમેરી નોફુ' ખાસ મોદામોદ કહેના-'

અહીં સ્વીપર ડોશીના પગમાં બેઠેલી દૂરપાઈ સામે દષ્ટિ કરી. દૂરપાઈ નીચું નેંચ ગઈ. જરી વારમાં તો એ મરની એશરીની માર પર ટપ-ટપ ટપ-એ શુવતીનું નેનના નેરમાં ચૂંપ પડ્યાં.

'સામે નરવો છે મારો શુભઝાર ! હેં માડી, સાચે જ ?' એમ પૂછતી ડોશી આસમાન સાસે સલામ કરતી અને ખીમ સલામ પછીને ભરતી ફક્ત એટલું જ બોલી : 'હે અલા ! ખાવંદ ઘણી ! તું બડો રહેમાન છે. અમે તો રોજ ફક્કતાં; ને આ મારો રમજી તો કાંઈ ઉતાવજો ! કાંઈ ઉતાવજો માડી ! વાંસે જ લાગ્યો' તો કે હરીને ઝટ ખીજે...'

'જાની રેને મા !' એવું તલન ધીરે સાહે કહેતી દૂરપાઈએ ડોશીનો હાથ લપાવી રાખ્યો. એવું ગયું વધુ કંઈ અચોજ કાઢવાને અશકત હતું. મહિનાઓથી ફિફકાર ધારણ કરતા ગેલેલા એના લંગજોળ ફાળા

ચહેરા પર સુરખીનાર રૂધિરનાં જોશભર્યાં આવન-ગવન
ચાનતાં હતાં

‘ઔર કહ્યા હૈ, કે આમુરા ગમ્યાકુ પયુ દેખ
કે આના ધૂડાભાઈ’

‘દોને કોનેય લઇ આવુ બાપુ !’ એમ કરતી
ડાશી અદર દોગી જઈ ધોરિયામંથિ લેખના બાબુને
તેડી લાવી એના વાગને પપાગા કહે, ‘જે તારા
બાપનો સથેસે લાવ્યા સે ! તને માફ કરે સે તારો બાપુ’
‘વરા યુ છે યુવજારભાઈ, કે હેમત રાખે,
છગર કંઠ્યુ મરિને રહે માનિ-ચોકસ મેગવશે’

‘મેગવશે-કમગમા-’ એમ કહેતો રમજાન તીજે
અવાજે પૂઠી લીકયો ‘તમારે ફાલુ તો તિયાં
જનપાનચાનાને સોપાઇ ગઈ તોય કહો છો કે માનિ-
મેગવશે ! ગોરા ગોરા તમામ મોટકુમા ભાગીને
આગમોદુમા ચડી આઈ ચાલ્યા આ પા, વસે કાળી
ફાલુને એપી દેવા રાખી-કમજતો !’

ખાત તો સમ્ય છે સ્ત્રીપરે ખૂન કયુ
‘ને તમાગ ગોરા તો આગની રાત લગી દરિ
રડીમાછમાં મચગૂન હતા ખરી વાત કે નહિ ?’

‘આપી રાત વલ્કુમા મોજ કરી, ને સવારે
સીગાયોત તૂટ્યું કે લાગ્યા સય ખાત છે લાખની’
સ્ત્રીપર ટીકો પૂરી રહ્યો ખીન્ને ત્રીન્ને ટેકાણે લડતા
હતા ત્યાથી પથુ કાળાને લડતા ડાડી ગોરા ભાગી
છૂટયા’

‘અરે મારા રેયા !’ ડાશીએ નિશ્વાસ પડતો
મેલ્યો ‘આમારા યુવજારને-આમાગ એક જમાઈ નેય
ન કાઢી લઇ ચકયા મારા પીટયાઓ ? ઇ એક એને
યુ ભારે પડી જત ? જુવાનભેદ બાપડો મોગીમોતી
ઉમેઠે ગયો ને આટલા મહિના એરત છોકરાની
સામે ન જોયું-’

ડાશી અટકી પડ્યા પથુ સ્ત્રીપરે ત્રાગડો ઉપાડી
લીધો સાચુ ડાશી મા, યુવજારભાઈ પથુ અમે
છૂટા પડ્યા ત્યારે એ જ વનોખાત કરતાંતા, જોલે,
કે અરે ધૂડાભાઈ ! પેટછટી કહુ છુ બાહનચાને
દુકડો કાગજ પથુ નથી લખ્યો, નથી ખરચી ચોકલી
આઈ મવાયામા બાલુ અને સારોગ માથે મોહી પડ્યો,
જુગા રોઝ ને જુગા ચમેલીની વેણી ઉપર દિવ લગી
ગયુ પથુ આખરે તો ધર એ ધર નકા કરેલી તે
જ સાચી એરત’

‘ઈ શુ કયુ ભાઈ ! કહ સમજ્યુ ન પડી’

‘ઈ તો એવો માપનો કે ડાશીમા કે મનાવાની
એરતું બહુ દેખાવડી બહુ રૂપકડી ચણિયાને ટેકાણે
ઇ જે સુધી વીટે તેને સારોગ કહે છે, જદન પર
કમ્પની સિરટમ પહેરે તે બાલુ કહેવાય કાનમાં
પહેરે તનીગાં, પખને કો પહેરે રૂથાના પેરા, જરી
કરેલા ખાસોટ માપને ચપન પહેરે, મામામાં યુવાન
ચમેલીની વેણી બાધે જોત માવાણુ બાધઓ’

હરખાખના દિનમાં જે સદેહ સતો હતો તે જગી
જોડ્યો એના ખેનોઆવને સમજતી માએ સ્ત્રીપરને
રૂપુ પૂછ્યુ, ‘તે હે માડી ! ત્યા નકા કરે ?’

‘પથા કરે જેને પરણે તેને મલાવાવાળાણુ ફૂવ
જેમ જનવે પથુ લરકરવાળો કઇ પગલી શકે ? ઇ
તો વારકે પરદેશ એકનવાયુ લાગે, મરવા મારવાના
મામના ધક માથે ડાડી મયમ કમમતની જ રહે ધર
સાભગ, આ એમ વળી કયાંક કોઇક દિવરે ડયુગી નય
હોયે ત્યારે જય તો મામા લાગે, બાકી કાઇ નહિ”

‘બાકી મઇ નહિ !’ એ જોલ હરનાઇને શાતિ
પમાકનારા લાગ્યા

પથુ ડાશીમા !’ સ્ત્રીપરે રફોટ મ્યો ‘વાન
જુવાવરી નથી હું ને યુવજારભાઈ મેક કોક વાર ભાગી
પડવા જેવા યઇ જતા હુ એને કહેતો ને એ મને
કહેતા કે જનનમમા જય આપણો દેશ, હાનોને
આઇ આ નાના નાનાં કમ્પેગિમંથિ એકાદમા, નાગિ
વેરી ને રખરના બગીચામા મજૂરીએ લાગીયે, એઇ
ને ખજૂરીના છાપરાવાળા એકાદ બોગડામા પરણીને
જેસી જાયે પથુ ફાજમાથી શે છુટાય ! ત્યા તો
પાકે જ ચે ના !’

‘સારુ બાપુ ! તું હીમખીમ ઘેરે આવ્યો’
‘ગુલજાર આવી રૂયો હવે મા’ ધોનરે સાદે
ખજાને કહ્યું

‘મ બાપુ ?’
‘જનપાનવાળા કેડીએને સાચવતા જ નથી કાપીને -
જોસ રાંધી આઇ જમ છે’

‘ઇ-સાનતું ?’
‘હા, ઇ-સાનતું’
‘હે ભાઈ ?’ ડાશીએ સ્ત્રીપર પ્રત્યે રાકડી
પગર નોધી

‘વાતું તો બધીધું’ ય યાવ છે માડી ! પણ માલિક સારાં વાનાં કરશે. હું તો નીકળ્યો ત્યારેજાનું હીમ ખીમ કહેવા આવ્યો છું.’

‘ઐટલેથી ય અમે ઘણું રાજ હશે’ ભાઈ, ને અમારા અજા રાજ યાશે. ઈયો ચા આવી ગયો. પીને મછી ભવ.’

ખીખ સૌએ સમજાઝા જોલાવીને, અને સ્વીપરે કપમાથી જ ધીકું ધીકું ‘સીપીંગ’ કરતે કરતે ચા પીધી. ગોરાને ઘેર રહી આવ્યો હતો ઐટલે જ તો !

મુસાકાતિયા જ્યા ભરેલા, લંગીઓએ ફુવા દીધી કે ‘ધ તો માડી, માલક મોટા છે, હીમખીમ રાખશે, જોનને હરમત દેશે.’

એ શબ્દોએ હરખાઈની હીમતને ઉમટી ગાળી નાખી. એને ઐટલેને છેડે આંખો લૂછતી નિહાળીને રમઝાન વિગણો.

‘શેવજ તે એવી કઈ મહોળતે ! રઝગાવીને જનારના મોં માથે તો ખૂટ મારવી જોવે.’

હરખાઈ એ ન સાંભળી શકી, અંદર ચાલી ગઈ, ને ત્રાડાની ખડકીએથી બહાર નીકળીને પેલા લંગી લોકોના રસ્તો આંતરી જોતી રહી. સદેશે લઈ આવનાર સ્વીપરને એણે હળવે સ્વરે પૂછ્યું : ‘હે ભાઈ, એણે બીજું કાંઈ ક’વાયું છે ?’

‘બીજું તો શું બાઈ !’ સ્વીપર ધૂસભાઈએ નીચું મોં રાખીને જવાબ દીધો : ‘બાલબચ્ચાં બહુ યાદ આવે છે ઐટલું જ કહ્યા કર્યું’. અગે ગોરા કમાનીંગ સાખ્યાં મેમ સાખ ને બાખા સાખ સાથે સવારે બાગી નીકળ્યા, ને એ પછી શુદ્ધાર બાઈ વાળી અમારી આખી હોજ સાંજે જપાનવાલાને સરીન્ડર થવાની હતી.’

‘એનું બદન તો નરતું હતું ને બાઈ ?’

‘કાંક લેવાઈ, ગયેમ તો ખરા. આડાકાઈ બહુ કર્યા કરે ખરા ને, ઐટલે એને માથે ખટલા યાવ, સગ મોગળ્યા કરે, કાંઈ કીડ બીડ કરે નહિ. દિલ ઉપર ક્રાંશકોજ પડી ગયેલ, કે હસાઈ ગયા ! ઐટલે પછી કામમાં ગયતી થિયા જ કરે.’

‘શા માટે ?’

‘બાલબચ્ચાં યાદ આવ્યા કરે એથી.’

‘શી સગ કરે ? માર મારે ખરા ?’

‘યલટનના મામલામાં તો હરકે કિસમની દિંદેને-હલાં વીતે બાપા ! પણ હવે એા જાનકા કુજ વલોપાત મત કરનાં.’

એમ કહેતો સ્વીપર ચાલ્યો ગયો, અને હરખાઈ ખડકીની અંદર પાછી પેસીને કમાડ બંધ કરતી હતી તે જ પલે શેરીમાંથી એક બાદશી ખૂણાને વાંક વળીને નજીક આવી પહોંચ્યો; ને હસીને એણે હરખાઈને પૂછ્યું : ‘આંછથી તો નહિ જ દાખલ થવા દેને હરી ?’

સુધરાઈના જાંખા દીવાને અજબાણે શરીર ઝાળખાવ તે પૂર્વે તો અવાજ પિછાનીને હરખાઈ જોલી : ‘કાસમ બનેવી ! આમણી ખડકીએથી આવો, અને—જુઓ, છોકરાના બાપુનાં સારા વાવડ છે. ઐટલેથી સમજા જામે, નીકર પછી હું જેની કાંઈ બૂંડી નથી !’

ઐટલા શબ્દો સાથે એણે પાછલી ખડકીને અંદરથી સાંકળ ચડાવી. ને એના અંતરમાંથી ઉદ્ગાર બીધો :

‘સગા ભાઈને ય માડું એક પેટ ભારે પડે છે; નીકર આટલી ઉતાવળ હોય ? આજ આને તો કાલ જોને, તેડાવ્યા જ કરે છે, બેનને ઝટ ઠેકાણે પાડ્યા. બેન ચું અચ્છકની શેર જાર બગાડે છે ! અરે અચ્છ ! પરપો બાપડો કાળા પાણીને પાર બેઠો બેઠો અમારે વાસ્તે દિલ્લાય છે, ને આંઈ તો કાસમ બનેવી મધરાસી ફેટ તલપાપડ બની રિયા છે. એા અચ્છા ! હે અચ્છા !’

વાડામાં ગયેલે કમળના પુળા નીરવાને મિથે એણે આટલા મનોદ્વેશરતે માટે સમય મેળવ્યો.

પ્રકરણુ તેરમું

માલુકબહેન

વિમળાને ઘેરે જઈ પોતાના વરના વાથી બની ગયેલા કુશળ ખજાર આપવા હરખાઈ ધણા

દિવસથી ઇતેમ્મર હતી. (એ ખખર વાદી હતા કારણ કે ચાર-છ મહિના પહેલાંના હતા) પણ એતર-વાદીનાં અટપટાં કામોએ એને રોજી રાખી હતી વાદીમાં ધડને પાણી પવાતાં હતાં, તો છેડે એતરમાં મગ-મઠ ઉચ્ચકાતા હતા, ત્યાં પાછા તથા ઉમેળાતા હતા, કાઠાં વીણાતાં હતા. પોતાના આનંદની વાતને જાણે કે દાખરીમાં મૂકી દેવી પડી હતી. બેનને આ આનંદ રમજાનને ગમતો નહોતો, સમજતો પણ નહોતો. યુક્તઝારને એ કોઈક જાણતી કેદી-જાવણીમા વગર પોપણે રીખતો સમજતો અમર તો 'કે' દાખતો. ઘર થઇ ગયેલા માનતો હતો. લાઇની દરિયાની એક દિવસ દરખાઈ એનપણીને ઘેર ગઇ. ઝાકરા સાથે હતો.

ઝાકરીની કેર પર ઝાકરાને ઉભાડીને પોતે તો હજી ક્ષીઆમાં બેઠી હતી, ત્યાં એણે અંદરના ઝાકરામાં એક નવી ભક્તિ દીડી. ભરાવદાર શરીરનો પીડકામ જ એટલો વિચિત્ર હતો, કે આ કોઈ સી છે કે પુરુષ તે સમસ્યા થઇ પડે. પણ એ પીડ પર બહુ લાભો નહિ કે બહુ દુઃખ નહિ એવો ચોટલો બૂલતો હતો, ને ભુલ સુધીના ખુલ્લા હાથ બિજળા હતા. હાથની કળાઈઓ ઉપર છંદણીની દાર ને દાર હતી, જે પરથી કોઈક જૂના જમાનાનું માણસ લોગે. સફેદ ખાદીની જાડી સાડી એ અરધી બરડા ઉધાડે મૂકીને ખભા પર પડી ન હોત તો કોઈ પુરુષ પોતીકે ઝોડીને બેઠેલા લાગત. કેરવડી વળાને જરા ઊંચી ચડી મથેલ એ સાડીની નીચેથી અણીઓ (તે પણ સફેદને જાડા) દેખાતો હતો. પગની પીડીઓ સહેજ ડોકાતી હતી. પગનાં કાંઠાં પર કાંઈ દાગોતો નહોતો, પગની પેશીઓમાં સૂકામળતા નહોતી. હાથને કહિ રૂંકા અઢેક પાતળા ચૂડી હતી. કમરે એક હાથ દબને એ બેઠી બેઠી વિમળાની બાને કહેતી હતી:

‘તમે મારો બરડો રાખોને માશી ! મને એક વાર એને આંદીયો ખેસવવા દો, પછી તમે જુઓ શું થાય છે.’

પોતાને મોંઘી કહેનાર આ ઓને વિમળાનાં બા આશિવાળી, રાંકડો ને ઉચાટબરી આંખે કહેતાં હતાં:

‘તારા વિના એને ખીજું કોઈ કંઈક નહિ લાગી

રહે, માકુ ! તારો મને બરડો છે. ખીજા તો કાલને ઘેર મોકલું નહિ પણ તું એનું મન મનવીને કપાઈક સાડું કંઈકે ગોતી દે બેન. તું જ મારો ઇદિવ. બાકી આ મારાથી નથી ખમાતું. આ કુડુંખીઓના કંઠા બોલ રાતદાડો મારી જાતી છુંદી રૂપ છે.’

‘મારો બરડો હોય તો બરડો ઘેલીનાં કપડાં.’

‘ક્યારે જાનું છે ?’

‘તમે ઘેલીને તૈયાર કરી દો, તો હું પગ દી’ પાછી રડું કે તરત.’

‘એને તો પૂછ્યું છે !’

‘એ તો મને સામે આંધીને કહી રહી છે, કે બેન, મને મુંઝવે તેમ જ, કોઈ રીતે મુંઝવે મોગી કર.’

દરખાઈ સમજી ગઈ. બહેનપણી ઘેલીને મુંઝવેલું જઈ એનું ક્યારેક લામ કરી નાખવાને ખરાબો આ કોઈ મહેમાન બાકી સાથે ચર્ચાઈ રહ્યો છે. ઘેનીબેન ધરમાં જણાતી નથી.

બાલુમાં રસોડું હતું, ત્યાં પોતે મઠ. વિમળા રાટલી કરતી હતી. દરખાઈ દર બેડી બેડી વાતો કરવા લાગી; યુક્તઝાર જીવતો હોવાં વગેરેના ખખર દીધા.

‘સાડું બેન ! જાગવાન તમને હેમખેમ પાછા બેટાડે.’

‘તમને ય. દરખાઈએ સામી કુવ દીધી.

‘અમાડું તો કાણ જાણે.’

‘કેમ કાણ જાણે !’

‘અમારે તો રૂપો સંખે મે શું સમજણ ?’

‘સંખે મોહનના ધતો મનની વાનું છે.’

‘પણ એકના મનની નહિ તો !’

‘એકના મનની વાત સામાના મનમાં ઊભા વિના રહે નહિ.’

‘એમ ?’

‘હા, આને બાપ અમને જાણી રહ્યો છે ન્યાં કાણ પાણીએ-રહે મલાયામાં.’

‘જે થાય તે ખડું બાઈ !’

‘તમારા તો ગાંસડાં પોટવા જવાય છે ને શું ?’

‘હા, થોડા દી મન મોકળું કરી આવું.’

‘કાણું છે મેમાન ?’

‘મારા એક મશિયાઈ બેન છે.’

‘પરણીવી દેવાની પેરવી કરે છે ?’

‘ના રે ના, એ તો મારી બાને ફાસવાવવા માટે.’

‘જખર લાગે છે.’

‘સુખમાં એને બધા જમાદાર કહે છે. ખડ્ડ જખર છે.’

‘મરદ ધડતા ધડતા માથે અચી બડી લાગે છે.’

‘તમે એને ભેળા ?’

‘વાસો ભેળો.’

‘મોઢું ભેળું’ હોત તો ખખર ધડત.’

ત્યાં તો એ મરદ, સાધુડી, અને સુલશ સ્ત્રીના નિશ્ચળાથી બનેલી મહેમાન સ્ત્રી અંદરના ઘર-ભાગમાંથી રસોડા તરફ, ‘લે ઘેરી ! કાતેયારી.’ એમ કહેતી કહેતી આવી. એનું મોઢું હજમાઈએ ભેળું ઘેરી બોન સાચું કહેતી હતી. આ ‘જમાદાર’ નામે સુખ-મશાદુર સ્ત્રી સાચા અર્થમાં, સુકોમળ, સોહામણી, બેઠક ટાઢ તડકા ને વરસાદમાં ડીપાઈ ડીપાઈ રીડી બનેલી, પણ્ય અમીરાતના બિડા લક્ષણો લગાવતી એક નરદમ નિર્ભેળ નારી જ હતી. એણે વિનાપિછાને પણ્ય હજમાઈના બાળકને બચકાવ્યો, ઉંચે શીકા પરથી એક કેળુ ઉતારીને આપ્યું, રસોડામાં ધસી આવતા બાળકને બીકથી રાકતી હજમાઈને એણે હસીને કહ્યું : ‘બાળકનું કાંઈ નહિ બેન !’

‘ના બાપા, અબડાય’ હજમાઈ હસી.

‘કયું બ અબડાતું નથી શું નાનું’ કે શું મોઢું, કાંઈ કોણથી અબડાય નહિ.’

‘કરી મેલુ છે ને ?’

‘એથી જ દાંટ વળ્યો છે ને ? કયું’ તો કરનારે.

કરનારા તો હમણે વરસ પહેલા હાથ્યા ગયા, ને આખણે એકબીબનાં ગળાં કાપતાં રાખ્યા.’

હજમાઈને પોતાનો ભાઈ રમજાન યાદ આવ્યો એ તો કહે છે કે હિંદુ પાણીનો છોટો ય ન લેવાય, એ કાફરનું પાણી કહેવાય એ વિચારે કેમ જાણે વાંધો મળે હોય તેમ આ મહેમાન બાઈ બોલી ઉઠી :

‘અમે તમને હવડાં ગણ્યા, તો હવે પાણ તમે અમને કમ્મત કરાવેલ છે. રોશને રોશને ય હિંદુ પાણી ને સુસલમાન પાણી નોખાં નોખાં ! અરે હું સુખથી આવી ત્યારે તરસે મરી જતીંતી, એક પણ્ય રોશને હિંદુ પાણી વાળો ન મળે, સુખમાન પાણી વાળાને મેં કહ્યું કે લાઈ લોટો કરો કે ; ત્યાં તો મારી ભેડેના બધાં વાણિયા આમણ્ય ચોકી જ હાથ્યા ; એતો ઠીક, પણ્ય સુસલમાન પાણી વાળાયે નહિ મળે’ કહેતો આવ્યો ગયો.

હજમાઈને આ નારી પોતાના ગામમાં-એટલે એ પોતાના જન્મારામાં નની નવાઈની લાગી એનો ડીલોદડે જડા લેવાસ નખાણ સહી રંગને લીધે કાંઈ રીડીરાંડ સુરત બામણી હોવાની શંકા કરાવતો હતો ; ત્યારે એનું બેનતુ કાંઈ સુધરેલી પડેનીના જેવું હતું. નહિતર હિંદુ બીને સુસલમાનનું પાણી પીવાની વાત કા કરે !

‘તમે’ તો સુખોમા જ જનમ્યા બિલ્ધાં લાગે છે.’ એણે પૂછી બેધુ.

‘ના બહેન.’ મહેમાન સોએ એની લક્ષણિક રીતે, ગળામાં ધૂરેર ખખડનો હોય એના તોરથી ખખડ દરીને જવાબ આપ્યો, આડી કાઠિયાવાડના ગામડા-મા જ દેહી ભાગમાં છે, અહારે આનમતી દારે પાણી ભર્યો છે, ને જોમે વગડે જાણા વીણ્યા છે’

‘હિયુ ગામ પિપરિયાનું ?’

‘અત્યારમાં નરણી નામ ન લેવાય ઠીક, ઊભાં રહો’ એમ કહી, રોટવીનું બટકુ મોમા સુકીને પછી કહે, કે ‘ભગતનું ગામ.’

કાઠિયાવાડના કેટલાક ગામો એવા છે, કે જેનું નામ, ખાધાપીધા વગર લેવાઈ જાય તો ટાણસાગ જળવા ન પમાય, એની માન્યતા છે, સાવલા ગામને

‘બગતનું ગામ’ કહેવાનો આસ એટલા કારણે જ પડ્યો છે.

‘ઈ તો શહેર વટે.’ હરખાઈએ શહેર વિશેની પોતાની ગામડી કલ્પના રજૂ કરી.

‘પણ મારે તો પિયરનો દસ્યજ બધ પડી હતી, હું આઠ વરસની હતી સ્વારથી.’

‘તયે’ પછી ?’

‘મોસાળમાં ખોપાળે મોટી થઈ.’

‘તયે’ તો સાસરું સુધરેલ શહેરનું દરો વર દરો બાહિરદલ.’

‘સાસરું સુધરેલ તો એવું હતું, કે...હે-હે-હે.’ રાતે વરને અરધી ઉંધ પૂરી થયા પછી તો વડેથી આરડે પહેંચ્યા. એવા સાત વરસ કાઢ્યા.

ત્રણે જાણીઆ એક સામનું હતી પડી.

‘પછી ?’ હરખાઈથી પુછાઈ તો મરું, પણ એવી દા બની કે મોં આડે પાલવ નાખી દીધો...

‘પછી’ શું, તે કહું ? નેને હો, કહું છું. હ-હ-હ-હ-’ ગળાનો ઘૂપરો રજૂ કર્યો: ‘વરની પથારીથી છેડે છેડે એક મેલું ફાટલું ગોઠવું પાથરીને પકું તે વહેલું વાય વહાણું !’

‘વરને મળવાનું ચ નહિ ?’

‘કોક કોક વાર.’

‘ક્યારે ?’ એ પ્રશ્ન હરખાઈના નહિ, પણ વિમળાના હોઠમાંથી પડ્યો; પડતાં વાર તો વિમળા ઝમ્મળી. એણે જીભ કચરી, ‘નહિ, નહિ, નહિ. હો !’ એમ બોલતી એ રોટલી કરતી જાળી થઈ ગઈ, ‘કહેરો નહિ બેસાળ કહેરો નહિ, મારા સમ, બૂલ થઈ ગઈ.’

એમ બોલતી એ ત્રણેના હાસ્ય વચ્ચે બહાર નાસવા કરતી હતી, પણ મહેમાન બહેને એને પકડીને રોકી, પછી કહ્યું: ‘સાંભળતી ન, ને, કહું ક્યારે ? ન્યારે ન્યારે સાસુએ એમના દીકરાને અધરાત સુધી પાસે બેસાડીને મારા સામટા શુનાની પારાણ સંભળાવી હોયને, ત્યારે, તે રાતે.’

‘તે દી’ શું વર વહેલું કરે ?’ હરખાઈએ હાંમતથી પ્રતિવાસિ ચલાવી.

‘ના.’

‘તયે ?’

‘હેત કરે. હાં-હાં-હાં-હાં—’

‘કેવી રીતે ?’

‘મર રે મર તું હરખી !’ કહેતી વિમળા શર-મથી ગોટાવળા ગઈ, અને રોટલીનું ગોળણું પછાડતી પાછળ ફરી ગઈ: એટલે મહેમાન બહેને કહ્યું, ‘લે યેવી ! હવે રાતની વાતનો એલ અલાસ કરી દીધો. હાંઈ ?’ કર તું તારે રોટલી.’

‘લે હવે જાને બાઈ ! તારે વાડીનું મોકું થાય છે.’

વિમળાના એ જૂઠા જાકારાના જવાબમાં હરખાઈએ કહ્યું, ‘આજ તો અમારી અચ્ચારી છે ઝાઝી ! ને તું તો હવે વનનું પંખિડું. કાસ્ય જાડી જાળીય. ચોડી વાર તો બેસવા દે. આ બોલને પાછી કેંદો મળીય ? માયા લાગી ગઈ.’

છોકરો માતા પગ પાસે જોડી ગયો હતો. એના એ પરથી ખરડા ઉમેડતી ઉમેડતી હરખાઈ બેસી રહી. ને પછી મહેમાન બહેનનું નામ પૂછ્યું. વિમળાએ કહ્યું:

‘માણેક બેન.’

‘નામ હજી ગામડી જ રાખ્યું છે ને શું ?’

‘અરે બાઈ, નાની હતી ત્યારે તો મોસાળમાં મોકુડી કહેતાં. ને આજ પાય છોકરાંની મા થઈ ને મોસાળ જાળીય તોય મોકુડી કહી બોલાવશે.’

‘કેટલાં વરસનાં થયાં ?’ હરખાઈ આશ્ચર્ય પામી.

‘તમને કેટલાં લાગે છે ?’

‘અબર ક્યાં પડે એવું છે ?’

‘આઠમીય.’

હરખાઈએ પચીસથી વધુ કરખાં નહોતાં.

‘લે યેલી, માણેક બહેને અબરાઈ ઉપરથી થાળી જીતારી કહ્યું: ‘પીરસ ઝટ. હમણું ઘોડાગાડી વાળો આવશે ખોપાણું છે પૂરા સાત ગાઉ.’

‘એકલા જવાના છો ?’ હરખાઈએ પૂછ્યું:

‘હા જ તો.’

‘કાઠિયા મલકમાં એકલાં !’

‘શે વધી છે ?’

‘મોટા મરદો ય એકલા ન જાય એવું બીકાણુ છે ને ?’

‘મારે શી બીક ? હું તો આ બધાં મામડાંની બાણેજ ખરી નું ?’

‘કાઈ દી ગિયાં છે ?’

‘દર એ સાથ યાય ને જઈ છું.’

‘કાઈ વતાવે નહિ ?’

‘ના રે ! બાણી છું સીની. ખાણ તો જ બીએ તેને જ વતાવે. આપણા રામને તો રાણસનીયે બીક નહિ. ને પાછાં આ લૂગડાં જોઇનેય છેડતાં અચકાવ.’

‘લૂગડાં ?’

‘હા, ગાંધી બાપુનાં લૂગડાં.’ માણેકજેન ખાદીનો નિર્દેશ કરીને કહેતાં હતાં : ‘મારગમાં મળે તો બચારા ગાંધીજીની, ને જવાહરલાલની, ને દેશપરદેશની વાતો પૂઠે, જોડની વાતો પણ કદાવ.’

‘જોડની ?’

‘હારતો. કાઠિયા વાઘ બત્રીજા જોડમાં ગયા હોય, એ સૌના સમાચાર પૂઠે.’

‘તમને !’

‘હારતો. તથા વાર જઈ ચૂકી છું. રીકો અનેહ-ગાર છું.’

‘શી બાબત ?’

‘ગાંધી બાપુની લલતમાં.’

હરબાઈની મનોબૂમમાં વળી એક નવો જ અંદેશ ભીમડા લાગ્યો; પ્રશ્નો પૂછી પૂછી એ અટવાતી જતી હતી. એને કાને ખેતરવાડીના એક સૂરીલા જીવનમાં, ગાંધી-સંપ્રદાઈના અણુકારા અણુપાપો તો હતા જ, પણ રપદપણે કંઈ સમજમાં આવ્યું નહોતું. ઉદારતા એણે રમજાનભાઈના ભાંખાવટવા ઉદ્ગારો-માંથી, અને હમણાં હમણાં તો પોતાની મુસ્લીમ કામની વસ્તીમાં આછી આછી ચર્ચાતી વાતોમાંથી ગાંધીની લક્ષત પ્રત્યે સ્વઃ, સંકા તેમજ તિરસ્કારના

વાયરા અનુભવ્યા હતા. ગાંધીની લક્ષતમાં તો હિંદુ ઓરતો અને કેટલીક કાફર બની ગયેલી વૈદલી મુસ્લીમ બાઈઓ શ્રદ્ધાચારને માર્ગે ચડી ગઈ છે, એવી હવા ચાલી હતી.

એ હવાએ હરબાઈને ચૂપ કરી દીધી.

જમી જીડીને માણેક જહેને વિમળાને કહ્યું : ‘અરે પણ ઘેલી ! મારે તો વામીદામાં સાંજેલું ગયું.’

‘કેમ ?’

‘મેં તો મારી જં વાત કહ્યા કરી, પણ આ બહેનની તો તેં ઝોળખાણુ જ ન આપી.’

‘એનાં વર લડાઇમાં ગયાં છે.’

‘ક્યાં ? લશ્કરમાં ?’

‘હા, મલાયા-સિંગાપુર; હમણાં જ અખર આવ્યા કેએને ત્યાં જાપાનવાળાના હાથમાં સોંપી દેવાના હતા.’

‘ત્યારે તો બચી ગયા.’

‘કેમ ?’ હરબાઈનો ચહેસો ચમકી જઈયો.

‘રહીઓમાં અમે સાબણું હતું.’

રહીઓ શું ચીજ છે એ કંઈ સમજના વિના હરબાઈએ પૂછ્યું : ‘શું સાંભળ્યું ?’

‘કે ત્યાં તો આપણા હિંદી કેદી સિપાઈઓની જુદી હોજ ગોઠવાઈ છે, તમારા વર એમાં હશે.’

‘જાપાનવાળાએ કાંઈ જફા નહિ કરી હોય ?’

‘નાઃ ઘણું કરીને તો નહિ જ.’

‘દીમ ખીમ હશે ?’

‘હા.’

હરબાઈએ આઠાસ વરફ જોઇને પછી નેત્રો ધરતી તરફ ઢાળી દીધાં. ઉચ્ચતા બાળકને શરીર એને હાથ ફરતા લાગ્યો. એ વખતે માણેક જહેને એ હાથને પહેલી જ વાર નિહાળી જોયો, કેટલા કાળ પૂર્વે એ હાથ પર મૂકેલી મેંદોની આખરી આછીરી અંધ દણ્ડ આગળોએના નખ ઉપર રોકાઈ રહી હતી.

એણે કૃપા દીધી : ‘તમારા મોંમાં સાકર, બોન !’

વધુ વાતનો સમય નહોતો. રૂપાવાળાની જૂમ પડી; માણેક જહેને પોતાના એક ચાર વરસના

છાકગ સાથે બેસી ગયાં; અને દુરમાઈના કહેવા મુજબ સાથેસાથ જ્યાં એક નોક • ઉજળાં કપડાં પહેરેલા મરદો પશુ વગર ફક્તે મુસાફરી કરતા અચકાતા હતા, તે પાચાળના કાઠિયા મુગકની પેરાન-ચાટ પર નિર્ભર માણેક બહેનની આડી મજબ કાપવા લાગી. વળતે દિવસે વિમળાના બાપુની વરસી વાળી લેવામાં આવી, અને તે પછી મોકળી બનેલી વિધવા ખુજો મુકાવવા માટે પોતાની બેસો સદિન નજીકને ગામડે પોતાને પિયર ગ્રામાં, અને વિમળા માણેક બહેન બેઠે મુંમકની ગાડીમાં બેઠી.

વિમળાને હરમાઇએ વળાવતી વેળા એક બાજુ લઈ જઈને ખાસ લખામણ કરી હતી કે 'બોન; તારાં બોન આમ્મા રેડીયાની જે વાત કરતા હતાં તેવું

પૂરેપૂરું સમજીને મને જરૂર જરૂર સધેમો મેવતી રહે; ને એમા જો આ છાકરાના બાપુને કાઈ વાતે વાંક પોકાડી શકાય તેવું હોય, તો પોકાડી ને, 'અમા સડે સારાં વાનાં કરશે; હરમન રાખજો.' ને તું પાછી વેંલી વેંલી વળી આવજે; છું' આંધ્ર સાવ એકલી થઈ પડીશ.'

વધુ કહી ન શકાથી, ને વારંવાર આંખો ભીંજવાની શરમે મરી જવા જેવું થવાથી, એ ઉના-વજે ઉનાવળે, માથે ભાત લઈને વાડીએ ચાલી ગઈ. ત્યાં ઊભાં ઊભાં એણે ધડકના કયાગ વળતે વળતે મુંમક જતી ગાડીની દરેક બારી સામે જોવા ક્યું.

[અપૂર્ણ]

સૂચના

માસિક માટેની તમામ ફરિયાદો તેમજ વ્યવસ્થાને લગતો કાર્ડપણ જાનનો પત્રગ્યવદાર અમદાવાદની ઓફિસે કરવો. રૂપરૂપર આવતો માહક નંબર અવશ્ય લખવો. વ્યવસ્થાપક 'ઊર્મિ-નવરચના'

લવાજમમાં વધારો

સુદ્ધ પૂરું થયા છતાં ચાલુ રહેલી-બદલે ઉત્તરોત્તર વધતી જતી રહેલી કાગળ, મુદ્રણ તેમજ બીજી સામગ્રીની તીવ્ર તંગી અને મોંઘવારીને કારણે, આજ સુધી જે પગલું ભરતાં અમે અટકી રહ્યા હતા તે હવે નજીકે અમારે ભરવું પડે છે, અને તા. ૧ જાન્યુઆરી ૧૯૪૭થી અમારાં પત્રોના વાર્ષિક લવાજમમાં એક રૂપિયાનો (પરદેશ માટે તેના પ્રમાણમાં) વધારો કરવો પડે છે આશા છે કે માહકો પરિસ્થિતિ પ્રમાણીને આ નિભાવી લેશે.

અચુભાઈ રાવત, તંત્રી 'કુમાર'
ઈશ્વરલાલ દવે, તંત્રી: 'ઊર્મિ-નવરચના'
જયન્તી દલાલ, સંપાદક 'રેખા'
મનુભાઈ જોશી, સંપાદક 'ઓલ્ડન'

આ સમારક-ગ્રંથનો ઉદ્દેશ્ય અવલ દરજ્જે એક પ્રસંગને આભારી છે. સ્વ. વસંતરાવના જન્મને ગાઢ મિત્રો કહી શકીએ તેવા થોડાંએક અમદાવાદમાં સ્વ.નાં સંગાંને મળવા ગયા, તે વખતે, તેમાંના એક શ્રી ગોકળદાસ-ભાઈ ગગલાણીને વિચાર આવ્યો અને તેમણે તરત ભારતી સાહિત્યસંઘના એક પ્રતિનિધિને વાત કરી કે, 'વસંતરાવના જીવનના પ્રસંગો એવા છે કે તે સમારક-ગ્રંથરૂપે પ્રકટ થાય તો વસંતરાવ ને હેતુ ખાતર જીવ્યા તે હેતુ લોકો બરાબર સમજશે અને તેના બલિદાનની યોગ્ય કદર થશે.' (ભાઈ ગોકળદાસને સ્વ. રજ્જ્વઅક્ષીનો મુદ્દત્ત પરિચય નહિ, એટલે એકલા વસંતરાવ વિશેજ આ વિચાર આવ્યો.) ભારતી સાહિત્યસંઘના પ્રતિનિધિને આ વિચાર ગમ્યો અને તેણે સૂચ્યું કે આવા ગ્રંથનું પ્રકાશન તેમની સંસ્થા ખુશીથી હાથ ધરશે અને તેની ને કાંઈ આવક થશે તે વસંતરાવના સમારક રૂંઢમાં આપી દેવાશે.

શ્રી ગોકળદાસની મજબૂતરી તે વખતે થાવો અથ કાંઈ એક અધિકારી લેખકની કક્ષમે આલેખાવવાની હતી. એમણે માતું નામ સૂચ્યું. આ પ્રતાવ મારી પાસે આવ્યો. મેં મારો મત જણાવ્યો કે, જીવનચરિત્રના રૂપમાં એક માણસની કક્ષમે આ લખામ તે કરતાં વિશેષ સુખકર વાત તો એ છે કે, સ્વર્ગસ્થના—વસંતરાવ તેમજ રજ્જ્વઅક્ષીના સ્ત્રીઓ સ્વજનો તેમજ સ્વ.નાં વિધિવિધ જીવન-પાસાના મજબૂતારોની જુદી જુદી કક્ષમે સ્વર્ગસ્થનાં સંસ્મરણો લખાવીને ગ્રંથસ્થ કરીએ તો તે વધુ રાજયામણ બનશે; અને તેવા લેખ-સંગ્રહનું સંપાદન હું ખુશીથી કરી આપીશ.

આ વાત ભાઈ ગોકળદાસને અને સ્વ. વસંતરાવના મામાને ગમી મઠ. પણ તે જ વખતે તેમને મળવા આવેલા શ્રી રમણિકલાલ રાવળ નામે સ્વ. વસંતરાવના મિત્રે કહ્યું કે, અમે અમદાવાદના મિત્રો શ્રી જ્યોતિ દલાલ તથા બીજા મળાને આવો એક ગ્રંથ કરવા ધારીએ છીએ, એટલે આતું કાંઈ થશે તો બેવડાઈ જશે, અને કાંઈક બેહદુ લાગશે. આ જાણીને ભાઈ ગોકળદાસ વિગેરેએ એ વિચાર પડતો મૂક્યો. પણ શ્રી રમણિકલાલ રાવળે જ સામે ચાલીને સૂચ્યું કે, આવો ગ્રંથ પ્રકટ થાય તેને માટેની જરૂરી સામગ્રી તથા સ્વ. વસંતરાવના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો અમારી પાસે છે, તેમજ બીજા લાહઓ પણ તે અમારા પર ગોકલે અને ભાઈ મેઘાણી તેનું સંપાદનકાર્ય સીકારે તો સૌથી ઉત્તમ. આ પ્રતાવને ભાઈ ગોકળદાસે તથા સ્વ. વસંતરાવના મામાશ્રીએ સમર્થન આપ્યું, અને આવો કાંઈ ગ્રંથ કે જીવનચરિત્ર પ્રગટ થાય તેનું ઉચ્છનારા તેમના મુખર્ષના મિત્રોને પણ શ્રી ગોકળદાસે વિગતવાર જણાવી એમ સૂચ્યું કે આવી પ્રતિ બેવડાય નહિ માટે ત્યાં કાંઈ ન કર્યું.

તે પછી શ્રી જ્યોતિ દલાલ, 'યુગવાન સમાચાર'ના તંત્રી શ્રી ઇન્દ્રવદન ઠાકોર અને બારતી સાહિત્યસંઘ લિ.ના સંચાલક શ્રી ઇશ્વરલાલ દવેની રચાયેલી સમિતિએ સમારક-મંથની જાહેરાત કરી તેનું સંપાદન કરવાનો મેંયો અધિકાર મને આપ્યો. તે મારે આ ત્રણ કાર્કઓનો, અમદાવાદવાળા મૂળ યોજનાકાર કાર્કઓનો, શ્રી ગોકળદાસ વગેરે મુખ્ય-કાર્કિયાવાડ ખાનેના બન્ને સ્વર્ગસ્થોના બહેનો આપતમનમંડળનો, તેમજ ખાસ કરીને તો એ લખનારાઓનો દૂં પછો ઝલ્યો હતું, કે જેમણે પોતાનાં લખાણો મારા હાથમાં મને યોગ્ય લાગે તેવી માવજત કરવા મારે મૂકવાની ઉદારતા બતાવી છે.

લખનારાઓનો સારો જવાબ

લખાણો બે જાનનાં મગવામાં આવ્યાં હતાં. એક તો બન્ને સ્વર્ગસ્થોનાં જીવનનું સર્વતોમ્હ ચરિત્રદર્શન કરાવનારા, અને બીજાં આ બન્નેનાં જીવન તેમજ મૃત્યુમાંથી ઉપરિચન થતી સાંસારિક, રાજકારણી વગેરે સર્વસામાન્ય અમર્યાઓનું વિવેચન કરનારાં. આ પૈકી પહેલાં જ પ્રકારનાં લખાણો સંખ્યાદૃષ્ટિએ તેમજ પ્રમાણદૃષ્ટિએ એટલાં વિપુલ અને યુજ્યુ-દૃષ્ટિએ એટલાં પ્રસંગમરૂપ, રોમાંચિક અને મનવેષિક આવી પડ્યાં, કે સમારકમંથની કિમતની દૃષ્ટિએ, તેમજ પ્રકાશનમાં થતાં હાલસેપની દૃષ્ટિએ બીજા પ્રકારના લેખો મેળવવાનો પ્રયત્ન આજે તો પાતો મૂકવો પડ્યો છે. તેમ છતાં પાછી એવી સર્વસામાન્ય અમર્યાઓનું વિવરણ આપનાં અનેક લેખોની અંદર અતદિત પ્રકારે સારા પ્રમાણમાં આવ્યું છે.

એ તો પછાનાં અનુભવની વાત છે, કે આવા સમારક-મંથોનું આયોજન હાંમે સમય ને કપરી મહેનત માગી લે છે. આ મંથના વિધા-યકોનું એ ગોરું સામાન્ય છે કે, માગ્યા મેંગોજ લેખોનો મેહ વરસે. અને અમદાવાદનાં હાપખાનાં લીલાળી-અંકા વગેરેનાં પ્રકાશનોએ આવરી ન લીધાં હોત, અજર આજકાલની મુદ્રણ-નિયતિને કામદારોની તંગીએ પેરવાન કરી ન મૂકા હોત, તો આ મંથ ત્રણેક મહિના વંદેસા પ્રકટ થયેા હોત.

સમસ્યાનું તર્કનું નિરૂપણ.

લખાણ-સામગ્રી નેટલી બહેણી આવી પડી, તેટલી જ એ સત્વશીલ પણ નીકળી. જેનાં લેખિકા (સ્વ. વસંતરાવનાં મહેન શ્રી. હેમલતા હેજિયે)નું નામ, મૂક વાંચનારની સરતચૂકથી રહી ગયું છે તે પ્રથમ પહેલાં લેખ 'કાર્કનું સ્મરણ'થી શરૂ કરીને છેલ્લા લખાણ લગી, વાચકનું મન ઉત્કટ લાગણીઓ, પ્રબલ મનોભાવો અને જંબીર વિચારોના, કોઈ મહાવાચમાંથી પ્રકટતાં ચંતાદમ્ય જીવન-સંગીત વડે ગૂંછ રહે છે. બન્ને સ્વર્ગસ્થોના નિકટનાં આત્મજનેને પણ, સમગ્રતાએ તો આ જીવનદર્શન નવીન અને આશ્ચર્યકરપુરું નજીયો. પ્રત્યેક લેખની કંઈ ને કંઈ નવું ને અજુપેમેનું અજવાળતી આવે છે. જેમનું એક તો દંજુ વિદ્યાસની પ્રારંભાવરણમાં જ હતું, ને બીજું, એ કે પરિમલ પાથરતું સુવિકસિત પદ્ય હતું છતાં જાહેર જીવનનાં ઝાળાંઝંખાં આડે ઢંકાયેલું હતું, તે બેઉ મનવ-જીવનોનાં આવાં બહુવિધ સંસ્કાર-પાસાં

આપણને મળે છે, તેનું કૈય રવર્ગરયોનાં સંપર્કગામી ખાટલાં બધાં લખ-
નારાંઓની સમ્યાકધિરી નિરૂપયુદ્ધિને જાય છે. આ સર્વે દષ્ટીકોનેથી સમૃદ્ધ
બનીને કદાપિ નો એક કલમ આલેખવા બેઠી હોત—ને એ કલમ કલેને
સમર્થ હોત—તો તેના આલેખનમાં આ ગ્રંથના જેવી ચમત્કૃતિ ન જ આવત.
કારણ દેખીતું છે. આ લેખોમાં અંગત છાનસપર્શની ઉત્કટ સમ્યાક છે.
એ એક જ સંસ્કાર લખાણોને અનેકું કલાવિધાન અપાવ્યું છે.

આ લેખોમાં એકના એક પ્રસંગો તેમજ મુદ્દાઓની પુનરુક્તિ આવે
એ સદગ દુષ્ટ. છતાં પ્રત્યેક લેખને એની આત્મી વિશિષ્ટતા હતી એટલે
એવા વિશિષ્ટ કથયિતબને અખંડિત રાખી, પુનરુક્તિને બાદ દેવાનો સંપાદક-
ધર્મ મેં અગત્યો છે, તેથી કાઢને ન્યૂનાધિકષણું નહિ લાગે તેવી આશા
રાખું છું.

એકધારી નોડણીનો અભાવ, તેમજ લેખક—નામોમાં કાઢીને ‘શ્રી’નો
સહજાર ને બીજાને એ નહિ, આતું કેટલુંક વાચકોને સાલશે. મૂળ લખા-
ણોમાં નોડણીની શુદ્ધિ નહિવત્ હતી, અને સંપાદકની સમજ એવી હતી કે
એકધારી નોડણી તો શૂદ્ધ વાંચનારે કરી લેવાની હોય છે. પણ શૂદ્ધ વાંચ-
નારની સમજ એવી ઉચ્ચ પ્રકારની હતી! પરિણામે અન્યથા તો સ્વચ્છ
ને મુખ્ય એવી આ ગ્રંથની છપાઈ નોડણીને દિસાએ મનને ખૂંચે એવી
ક્યાંક ક્યાંક બની ગઈ છે.

મહારાષ્ટ્રી લેખસામગ્રી

લેખો પૈકી કેટલાએક મહારાષ્ટ્રી ભાષાએ બહેનોના છે. છતાં એ
ગુજરાતી ભાષામાં મળ્યા છે. તેઓ નો કે એક કરતાં વધુ પેઠીથી ગુજરાતના
વાસી હશે, ગુજરાતી ભાષામાં બ્યવહાર કરવાની કુશળ પણ તેમની કહેવાય,
તે છતાં શુદ્ધબ્યવહારમાં અને સમાજ-જીવનમાં તેઓ મરાઠી ભાષાનો ઉપયોગ
કરતા હોઈ, અને ગુજરાતી ભાષાનો સંસ્કાર તેમનાં રક્તમાં પચી ન ગયેલો
હોઈ, તેમણે આ ગુજરાતી ગ્રંથ માટેની સંસ્મરણપ્રસાદી આવડ્યું તેવા
ગુજરાતીમાં જ પીરસવાનો સિદ્ધા દાખવી તે માટે તેમના આપણે અધી
છીએ. એમના ગુજરાતીમાં થોડીવધી મરાઠત કરવી પડી છે.

અન્ય કેટલાક મહારાષ્ટ્રી ગુર્જરાએ પોતાની માતૃભાષામાં જ લખી
એકલવાતું પસંદ ક્યું. આ સંપાદક દસ્તલિખિત મરાઠી વાંચવા અસક્ત
હતો. કૃત્તિ હતી કે એવું ગુજરાતી કરાવીને મૂકીએ. પણ સ્વ વચનરાવની
ગુર્જરાતની સાથે તેમની મહારાષ્ટ્રીવના પણ મંગળ રૂપે ગ્રંથમાં હતી, તે દર્શિ
રાખીને, મરાઠી ભાષા દ્વારા આવેલી અજ્ઞાને એ જ રૂપે સામિથ રાખવાતું
અને ઉચિત સમજ્યા છીએ. એ વિભાગનું સંપાદનકાર્ય ગુજરાતી મહારાષ્ટ્રી
વચ્ચે સંસ્કાર-કરી સમા પ્રોદેસર વચન નોરીએ કરી આપી અમને સવિદેય
ઉપકૃત ક્યાં છે.

ઐક્યનો પાથો નાખનારા

આટલી તો પ્રકટ થયેલાં લખાણોની વત મઠ. સ્થા તો પ્રાચીન રહે

છે, આમાંથી જેને બાદ રાખી લેવી પડી તે સામગ્રીને માટે. પસંદગીનું ધોરણ એ રાખ્યું હતું કે, જેમાંથી સ્વર્ગસ્થાનો જીવનપરિચય મળતો હોય તેવાં ચરિત્રલક્ષી લખાણોને પહેલાં લઈ લેવાં, (તેમાં પણ પુનરુક્તિ થતી અટકાવતી) નરી અંજલિલક્ષી પ્રચલિતઓને પાછળ રાખવી. આવી અંજલિઓ પણ ધણી મોટા પ્રમાણમાં આવી પડી છે. એ અંજલિ આપનારાઓનાં નામો સારી પેઠે મળુનાપાત્ર છે. દાખલા તરીકે મુંગઈ સરકારના આજના શુદ્ધપ્રધાન શ્રી. મોરારજીસાહેબ દેસાઈ આ બંને શહીદોને આપેલી અંજલિમાં લખે છે કે, ' બંને જણા મારા નિકટના પરિચયમાં આવેલા હતા. ખાસ કરીને બાઈ વસંતરાવે ગુજરાત સેવાદળનું કાર્ય એમના સાથીદારો સચે પોતાનું કરી લીધું હતું, અને એ અંગેનો મારો બાર ધણો દળવો થયો હતો. ' એ પ્રકારનો અંગત સર કાઢીને એમના બલિદાનને ' હિંદુ-મુસ્લિમ એકથનો પાયો નાખનાર ' તરીકે બિરદાવ્યું છે; અને એમની ' ઉદાત્ત ભાવના તેમજ વીરતાનું અનુકરણ કરવું ' તેને આપણે દરેકનો ધર્મ ગણાવ્યો છે.

સાચી કસોટી શ્રુત્યુકાળે

એ જ રીતે કાઠિયાવાડના અમણી કાર્યકર શ્રી. ઉર્જિતરાય કેમર સ્વ. વસંતરાવને એક જ વાર જોયા તેને પોતાનું સરભાગ્ય કહી ઓળખાવે છે, અને ' એમની અચ્ચલ આંખો, ખડતલ દેહ, તેજસ્વી છર્ના મીઠી જ્ઞાન, વાક્યે વાક્યે નીતરતો વિદ્યાર્થી, ધુન્ક-સંગઠન, બ્યાયામ, સેવાદળ અને મહાસભા પ્રત્યેનો પ્રેમ ' એનાં સ્મરણો તાજાં કરે છે. બાઈ રજનને પોતે વસંતરાવની કુદરત-સરજી બીજી આટલિ કહી યાદ કરે છે, અને લખે છે કે, ' માણસમાત્રની માન્યતાઓ આદરો અને વફાદારીની કસોટી જેવી શ્રુત્યુના ઓળા નીચે થાય છે એવી બીજી ક્યારેય થતી નથી. ' ' અમદાવાદના ઇતિહાસની એ સરમજનક ટાણ 'ની યાદ આપી પોતે લખે છે કે ' બંને બાઈઓએ પોતાનાં માન્યતા, વફાદારી અને આદરોને સોળે કળાએ દિપાવ્યાં.

લોકરહાસીની કાળી બાલુ

શ્રી. નાનુભાઈ ફેગસરીની અંજલિ એક જૂદી જ જાત પાડે છે અને સ્વ. વસંતરાવ જેવા પ્રખર કાર્યકર પ્રમાણમાં ઓછા જાણીતા કેમ રહ્યા તેનો માર્મિક જવાબ આમ આપે છે; ' સામાન્ય રીતે દરેક સમાજ-સેવક પોતાનો આદર્શ, કાર્યનું એવ તેમજ કાર્યની પદ્ધતિ વિચારી લે છે, પરંતુ શુભનિષ્ઠા, વફાદારી અને પ્રામાણિકતાથી તેને અમલી બનાવવાનો પ્રયાસ ઇચ્છનીય છે. આ રીતે જ દાદા પોતાના ખ્યાસોને અમલી બનાવવા પ્રયાસ કરતા. પરિણામે તે હાલના વાતાવરણમાં આદર્શવાદી ને અવ્યવહાર ગણાતા. પરંતુ બીજા કેટલાક કાર્યકર્તાઓની સાફ કુલ સફળતા મેળવવા માટે જ અથવા કુલ લોકપ્રિય બનવા માટે પોતાના આદર્શ, સિદ્ધાંતો અથવા કાર્ય-પદ્ધતિમાં તેમણે કદી બાંધછોડ કરી નથી. જ્ઞાન સંપાદન કરી આટલી પ્રગતિ સાધ્યા છતાં સત્તા-ઓદ્ધાની લાલચમાં કદી ફસાયા નહોતા. ' અને એમની

આજે ગોદાવરીની અકળામણનો પાર રહ્યો નહિ. દૂરના પિત્રાઈની દોહરીના વિવાદના પ્રસંગે તે પાપક વણાવવા ગઈ હતી. થોડી વાર પછી એક બાઈએ, જાણે કાંઈ જાણતી જ ન હોય એમ પાસેનીને પૂછ્યું: "એકી સાંજેયું? આપણા ગામમાં એક કોતુક થાય છે એ!"

"ના અલી!"

"કાંક કરે છે ને પડાનન પુરાહિત કીર્તિસ્તંભ કરાવે છે?"

"અલી વળી કીર્તિસ્તંભ શું?"

"પૂજા ગોદાવરીને."

"હે ગોદાવરી, આ તારા ધણી શું કરાવે છે?"

"બાઈ ભાઈકાની વાતોમાં આપણે શું જાણીએ?"

"હંઅમ. તું શેની જાણે? જાણે, ગોળી ધધને કેવી છૂટી જાય છે?"

"એ તો બહારથી દેખાડે, નથી જાણતી. મનમાં તો હરખ માતો નહિ હોય!"

"શેના' માય! કીર્તિસ્તંભમાં એનું શ નામ આવવાનું ને?"

અને એ આખી મંડળાએ બિચારી બોલાબોલી, ગભરા, ગોદાવરીને પાણી પાણી કરી નાખી. કાજરો કાઢી કાઢી કરતી નાસતી ઉંદરડીની પાછળ પડી તેને ચાંચો મારે એમ આ બધી સ્ત્રીઓ પાપક વણતી વણતી, ગોદા માંગતી હોય એમ કાચ લાંગો કરી વેધણ દલાવતી દલાવતી તેને મહેણાં મારતી રહી. ગોદાવરી શેવા જોવી ધણી ગર્ભ. એ બેલે કે ન બેલે, રડે કે ન રડે, સાચું જુએ કે ન જુએ, સાંજે કે ન સાંજે એ દરેક વિકલ્પ આ પ્રતિભાયાળી જોડ-માયાઓને નવા મહેણાંનો પ્રસંગ જનને દતો. તેનામાં ગેણાં સાચું મેણું મારવાની પ્રતિ નડોતી, ગુસ્સાથી કે રડીને વાતાવરણ બદલાવવાની નૈઋતિક સક્તિ નડોતી. રાઈ રાઈ બોલા માર્યાં ત્યારે એ પણ કંઈ

પણ બહાનું કાઢ્યા વિના જોવી ધણી અને તેની જરા પીક કરતાં તે સાંજે એમ અનેક સ્ત્રીઓ તેની પાછળ દસી.

રસ્તે ચાલતાં આ બધા દુઃખનું મુજ તેને પોતાની ધણી પડાનન જણાયો. તેની આગળ પણ બિચારી ગોદાવરીનું કશું ચાલતું નહિ. ઘેર જઈ તેણે કામમાં મન ધાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમ કરી શકી નહિ. તે નીચે કોણા ઉપર સ્થૂં ફરકે ને ફરકે રોવા લાગી.

થોડીવારે પડાનન કંઈ ગણગણતો આવ્યો. ધૂનમાં ને ધૂનમાં પોતાની પાટ ઉપર બેઠો. થોડી વારે તેણે પાણી માગ્યું ને ન આવ્યું ત્યારે તેણે પ્યાન આપ્યું ને ત્યારે તેને ખબર પડી કે ગોદાવરી રડતી હતી. તે પામે ગયો ને કહ્યું; "ત્યારે ત્યારે હું આનંદમાં હોઉં છું ત્યારે ત્યારે તું દબેયાં રડતી જ હો છો. એ અને કીર્તિસ્તંભની એક બીજી પંક્તિ સમી."

ગોદાવરીથી બોલાઈ ગયું: "તમારા કીર્તિસ્તંભમાં પૂજો મૂકો. તમારે તો રાજદરબારમાં કુર્મા કરવું. મારે નાતજાતમાં કેટલું સંજાનું પડે છે તે જાણો છો? મહેતાને ત્યાં પાપક વણાવવા ગઈતી તે બધીઓએ અને તો મૂંડી ખાધી! તમે માડું માનો તેવા નથી, પણ નાત આખી તમારું જુડું બેસશે."

"તો જાંડી, તે બોલનારા પાંચપચીમે મરી જશે ત્યારે પણ આ કીર્તિસ્તંભ ઊંચવો દગે અને બોલશે: ચોડશતીમાં દિ મુનિ પ્રસન્નિત મહિમા રત્નાપદ પ્રદાર!"

પડાનનની બોલવાની છટા બહુ આકર્ષક હતી. તેના ચતુઓ-અને એનો કંઈ પાર નડોતો-પણ તેની સંસ્કૃત બોલવાની પદ્ધતિનાં એકે અવાજે વખાણ કરતા. તો બોળી ગોદાવરી મુગ્ધ માય તેમાં નચાઈ શી? એણે અર્થ પૂછ્યો, અને એમાંથી આ કીર્તિસ્તંભ એ, રાજ સુયેનો સંજ્ઞા કવી રીતે મારો,

નાતમાં તડો શાથી થયાં એ બધી વાત પાઠનને કહી સંભળાવી.

“નગરના રાગની ઊંચર થવા આવી હતી. તેને પુત્ર નહોતો. એક જ દીકરી, તે પાંત્રીસની યુધ્ધ ગર્ભિણી સુધી તેનો વિવાહ કરી શકાયો નહિ. જરા કદરૂપી હતી, કાંઈ લેતું નહોતું. એને મેં દેહાણું પાડી આપી. અહીંથી બાવાનો વેલ લઈને સાથે એક ચેલકો લઈ નીકળ્યો. પુષ્કળ ધન હોલત હીરા માણેક મોતી સાથે રાખ્યાં હતાં. અહીંથી ફક્ણે સોએક ગાઉ પર આદિ-પુર છે, ત્યાંનો રાજા ધરડો થવા પ્યાગ્યો હતો, અને તેને પુત્ર નહોતો એ હું જાણતો હતો. એ નગર એક મજલ રહ્યું અને ઘોડા એવા દોઢાબા કે નગરને પાદર પહોંચતા બન્નેના ઘોડા મરી ગયા.”

“પણ ઘોડા શા સારુ મારી નાખ્યા?”

“અમરકોર ખતાવવા. સવારનો પહોર હતો. લોકો લેગા થઈ ગયા હતા, તેમના સાંભળતાં ચેલને કહ્યું કે અહીં જ પડાય નાખેના એવી યુરુદેવની મરજી છે. અહીંના લોકોનાં નસીબ હશે તેા યુરુદેવ તેમનું સારું કશો. ધીમે ધીમે જુદી જુદી જગ્યાએ દ્રવ્ય વગેરે દાટી, શુભ વિવરથી તેની ખાતમી લોકોને આપી અમારી કીર્તિ વધારી. લોકોએ અમારે માટે શુક્રા જેવું કરી આપ્યું. એક બાલજુની દીકરી પરણાવી ચોપાંશી કરાવી એટલે બધેય વાત ફેલાઈ ગઈ. અને ત્રણ મહિને તો રાજા પોને મળવા આવ્યો. પુત્ર કેમ થાય એમ પૂછ્યું. ત્રણ દિવસની એકાન્ત સમાધિ પછી કહ્યું કે ને અહીં પુત્ર થાય એને પરણતો નથી તો પુત્ર કેમ થાય? તારે માટે તો એ કેન્દ્રા ખીજને પરણતી નથી. અતેક રીને, વાતને ચમત્કારક બનાવીને કહ્યું કે અહીંથી ઉતરમાં સો કોચ ઉપર એક નગરી છે. એ પહેલાં અલકાપુરી હતી. ત્યાંના રાગની પુત્રો પહેલાં યક્ષકન્યા હતી. તેં ગયા જન્મમાં એનો અનાદર કરેલો એટલે એ કન્યારૂપે તારી રાહ જોતી વર્ષો ગાળે છે. એનો આદર કર એટલે પુત્ર થશે. રાગએ આ શુભ કથન માટે દ્રવ્ય દેવા માંગ્યું તે ન લીધું, અને જાનકું કહ્યું કે હવે અમારાં અહીંનાં જન્મ પૂર્ણ થાય છે. હજી છ મહિના સુધી હું તને અદશ્ય મદદ કરી શકીશ, પછી એ પણ નહિ કરી શકું.”

“તે રાતે સવા જતા પહેલાં પેલા ચેલને એર દઈ દીધું. અને રાતે શુક્રામાં ઓઢવાની કપા વગેરે અંદર સૂતો જ હોઈ એમ દેખાય એવી રીતે ગંડી નાસી ગયો.”

“તમારા ચેલને એર દીધું? તમે તે કેવા છો?”

“એને મારી ન નાખું તો શું થતો રાખું? એ ત્યાં રહે કે અહીં આવે ને મમે તે વાત કરે તો પણ મારી જડ જાગડી જાય. જીને વાન ન કરવી એમ કાલા માણસો કહે છે તે કાઈ જોડું છે?”

ગોદાવરીએ વાતની અધિકારીણી થવા આખા તને સમાવી દીધો.

પાઠનને આગળ ચલાવ્યું: “પછી તો છ મહિનામાં તે રાજા આવીને પરણી ગયો એ તું જાણે છે.”

“એને દોષો નહિ થાય તો?”

“હું ક્યાં કહું છું થશે. નહિ થાય તો ધણાયના જાય છે, એમ એનોય વંશ જશે. મારે પરણાવવા સાથે કામ હતું તે થઈ ગયું. અને આ બધું શા માટે કહ્યું ખબર છે?”—બાલતાં બાલતાં તેનો સાદ જાલસાઈ ગયો.—“ખબર છે!—લોકસતીનાં દિવસે પ્રકટિત મહિમા દત્ત પાદમદાર:। શત્રુઓનાં માથાં ઉપર લાત મારીને જોશો રહેનાર! એ શુક્રોતું નિકંદન ન કાઢી નાખું તો હું શેનો હતો?”

“આપણા કુળમાં આવતી એક કન્યા એ આટલી લઈ ગયો તો આપણે જોની એ લીધી છે. ને અહીં એ સાંભળે। આ તો તને પરણે। હું અને આપણી નાતમા જીજી નથી થતી. નહિતર એનો પેલો પંડિત છે ને!—એની વેરે આપેલી પેલી કોણ! શું નામ એનું?—પેલી હરિજન્મી. એનું સગપણ તોડાવીતે હું પરણી લઉં. અત્યારે રાગમાં માડું એટલું આવે છે. એનો બાપ, બાર નથી કે મને ના કહી શકે। પણ એતો થયું.” આટલીયેરે એતે બાન આપ્યું કે પોતા પર ખીજ આવે એ વિચારથી ગોદાવરી બચ અને કોંધથી સાપું જોઈ રહી હતી. પણ તેણે એ જ પૂનમાં ચલાવ્યું, “તને એટલામાં માડું લાગે ગયું! ખેતરની જાત! મોટી વાતો ચાલતી હોય તમાં એમની નાની નાની વાતો વચમાં લાવ્યા વિના રહે નહિ. ચાલ જીક અહીં. નકામો વિચાર ન કરતી.

આપારે ક્યાં કેશું યવા બેઠું છે ? આસ સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો. સંધ્યાપૂર્વની તૈયારી કર. હું નાહી લઉં છું."

ગોદાવરી ચીડાએલી, ફૂંગરાએલી, હારેલી, અંકજાએલી કામે વળગી.

સમય આસતો જતો હતો. ધડાનને ચોતે રાજના નામની પ્રચારત લખી, તેમાં અંતર્લોપિકાથી ચોતાનું નામ ગોઠવ્યું. અને ચોતાના સત્તુ કુટુંબ મધુસૂદનના ધરની સામે જ કીર્તિસ્તંભનો પાસે નખાવ્યો. તેણે જ સારો પદ્ધત મંગાવ્યો—તેણે જ તેના પૂજન-નિધિનું સુહર્ત નક્કી કરી આખી રાજને તેના ખમર આપ્યા. અને પૂજનના દિવસ પહેલાં તો ધડાનની એક ખીજ ધણી મોટી છત ઘઉં મળ. હરિસક્ષી મધુસૂદનના ભાઈ વેરે આપેલી તે ગુજરી ગયો અને કન્યા પાછી વળા. ખીજ બાલુ ગોદાવરી માંડી પડી. અને અંતે મરી ગઈ. દરબારમાં ખટપટ કરી, કન્યાના બાપને સામ, દામ, બેઠ, દંડથી વચ કરી ચોતે એ કન્યા પરવણી અને કીર્તિસ્તંભના પૂજનને દિવસે મધુસૂદનના ધરની સામે તેના ભાઈની પાછી વળેલી કન્યાને પત્ની તરીકે સાથે લઈ તેણે પૂજનનિધિ કરાવી.

આટલો બધો વિચલ યોગ પણ તેનો તેને હવે યથો નહિ. ગોદાવરી માંડી હતી ત્યારે તે એક વાર તેની ખમર દાઢવા તેની પાસે બેસી એની નાક જોતો હતો ત્યારે કેણુ જાણે ક્યાંથી ગોદાવરીએ આપ્યા ભવનો અનુભવ બેગો કરી એક જ વાક્ય કહેલું:

"વેણા ઘોડાને માયી, એણાને મારી, એમ હરિ-લક્ષ્મીને પરણવા મને મારવી નહિ પડે. હું મારી મેલે જ નહિ છું."

કુનિયામાં કળાઈ જવા જેવો બીજો પરજલ્ય નથી. એ વાક્ય તેના મનમાંથી ખસતું નહેતું. એને તેનો જલ લાગ્યા જ કરતો હતો.

પાંચેક વરસ પછી ગામનો રાજ નિર્વંશ મરી ગયો. તેનો દૂરનો પિતાઈ ગાદીએ બેઠો. જેમ એક જ સીમાડા ઉપરના રાજ્યો સ્વાભાવિક શત્રુઓ હોય છે

તેમ જ એક જ સમયસીમા ઉપરના રાજ્યો પણ સ્વાભાવિક શત્રુઓ જ હોય છે. પાછળના રાજ્યને આગલા રાજ્યનું કંઈક બધું લોપવામાં કંઈક મૂઠ મળ પડે છે. તેણે ધડાનન પુરોહિતનો દરબારમાંથી પણ કાઢ્યો અને તેના સામા પડના મધુસૂદનને દરબારી પુરોહિત નીચો. અને મધુસૂદનને ગયા રાજની નિંદા સાથે ધડાનની નિંદા મેળવીને ધડાનના કીર્તિસ્તંભની સામે જ ચોતાના ધર આગળ ધડાનની અપકીર્તિનો સ્તંભ કરવાની પરવાનગી મેળવતાં વાર ન લાગી.

અંતર્લોપિકા કે એવી કાઈ હુકિતમાં ન પડતાં એણે તો ધડાનની સોધી જ નિંદા લખાવી અને એ જ કડિયા પાસે એ જ પદ્ધત મંગાવી, એ જ સલાહ પાસે તે કોતરાવી.

ધડાન કોધથી સમસમી ગયો પણ શું કરે? અધુરામાં પડું, તેની નવી પત્ની હરિસક્ષી ભાણે કોધી અને કંઈક હતી. તેણે ધડાનની પડની કલામાં તેને ભાંડવામાં મથા રાખી નહિ.

પુરોહિતે એ સ્તંભોના મામં છાડ્યો. પણ એથી તો ચર્ચા બહારી વધી. અંતે બહારના પ્રેક્ષકથી અને ધરના અંતર્લોપથી તે લોકોને અને પરચાઓને હતા તેના બોલવા મૂકી દૂર દૂર ખીજે ગામ આજ્ઞા ગયો.

પમાસેક વરસ વીતી ગયાં. એ બોલનારા અને સંભળનારા મરી પરચાર્યા. અને કદી નહિ વંચાતા, માત્ર પક્ષીઓની હવારથી ચર્ચિત એ સ્તંભો બાકા રહ્યા. ત્યાં એક સવારે કાંઈ પરદેશી યવન લેસકર સાથે ગામમાં ભૂંટતો, ખેતરી મેળાડતો, હાહાકાર વર્તીવતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. આ ગામનો રાજ તેને આવતો સંભળી નાસી ગયો હતો. એટલે ગામે તેની સામે ક્યો સામનો કર્યો નહિ, અને એને ત્યાંથી દટા દૂર જવું હતું એટલે એણે ગામમાં કંઈ મારફાડ કરી નહિ. તે માત્ર એક દરવાજોથી વેણી સામે દરવાજો નીકળી જવા દેવો હતો. રસ્તામાં વેણા સામસામા સ્તંભો આવ્યા તે જોવા તે ધરીબર જોમો રહ્યો. ત્યાં કાંઈ ઉપર બેઠા પડોની ચરક તેના ઉપર પડી. તેણે જાણું નેત્ર એક બાલુ ગાણું ને તે જ ક્ષણે એક કળકે ધાધમ થઈ નીચે પડ્યો. તેણે આસપાસ

નેથુ તો કાઈપુ એક લાણુ મોઘિયુ પડ્યુ હતું તેરો પોતાની લાગણી એ મોઘિયુ પેના રતભો પર આક્રુ મુકારી પેના મગડાને વચ્ચે ટાંગરાતો દુઃખ મ્યો તેના માણસો કુહાડો લઈ ઉપર ચડ્યા, મોઘ મૂકવાને ને રતભો પર ખાંચા મ્યો ને તેના પર મોઘ ગોડરી દીધો આસપાસ પહોંચેને પાણી પાવની પગેના શીર્મ હતા, તે તોડી શીકાજા મગડાને જાણી તે મોઘ ઉપર વચ્ચેવચ્ચ ટાંગરો અને પોતાના સૈનિકોને કંઈ કહી, તરવ રવાના હાથે એ કાગડો બનાવી, એક હર્ષનાદ કર્યો તે તેના મૈનિકાએ ઝીલી લીધો તેની લગાતી ગર્જનામાં આણુ લરમર ત્યાંથી પસાર થઈ ગયું

એના સાથે ગયા પછી પછુ લોકો ધરોમાં સેનાઈ રહેના એકાદ પ્રહર એમ ને એમ રવા પછી ધીમે ધીમે દરવાજા બહાર જઈ નેઈ આગ્યો અને વચન ગયો છે એવી ખાતરી થતાં ધીમે ધીમે ખીતા ખીતા તેમણે દૈનિક વ્યવહાર શરૂ કર્યો એ નાસી ગયેનો રાજા ફરી ત્યાં આવ્યો નહિ અહીંથી પોતાની રાજ્યધાની ફેરવી પોતાના એક ખીમ વધારે સુરક્ષિત નગરમાં લઈ ગયો આ પ્રભાણે દિવસો ઉપર દિવસો જતા ગયા પણ, ભયથી કે ન ગળણ્યામતો મચ્છે ન મોખરે ન મ્હી ચલુ એવી સવામતીની ફિન સુધીથી, કે બન્યું હોય તે નિભાવી લેવાની જડતાથી, કે ઉપેક્ષાથી કે ગમે તે મારણથી લોકો યે ન ખસેડ્યા એ મોઘ કે ન ખસેડ્યો એ કાગડો જીપડુ એ અર્થહીન સ્તભેનું નામ મગડોડા પાડી એ રિયતિનો શાશ્વત સ્વીકાર કર્યો

જતે દિવસે એ કાગડો એ શીકુ એ મોઘ સર્વ ત્યાંથી ખસી નાશ પામી ગયા માત્ર આ મગડોડા જિભા રવા અને પછી તો એ પછુ ધીમે ધીમે બેશોના અને કાળના લપ્પારથી પરી ગયા માત્ર એ રતભોની જગા મગડોડાના નામથી પ્રસિદ્ધ રહી

કટલાક મેષ પછી હિન્દમાં નવજીવનનો સચાર થયો, આ પ્રાતને માટે એક પુરાતત્ત્વ ખાતું રચાયું અને એક પ્રાચીન લેખોનો નિષ્ણત ત્યાં આવી પહોંચ્યો તેણે લોકોથી બને તેટલી માહિતી મેળવી બચેના પયસા બેગા કર્યા નામ સળધી તપાસ કરતાં બધાએ તેને કાગડોડા જ કહ્યો પહેલા પથ્થરો તેણે બેગા ગોઠવા અનેક મારીક પુરાવાથી તેણે પથ્થરની ખાણની માહિતી મેળવી, અને બધા પથ્થરો એક જ ખાણના, અને લેખો એક જ મળતા એક જ તિપિના ગોક જ કારીગરના છે એમ સાબીત થયું ઘણી પકિતો તૂટી ગઈ હતી પણ એક લોકોની પહેની પમિતોએ ઓછાવતા શબ્દોવાળી હતી તેના પ્રથમાક્ષરોમાં તેણે વચનન શબ્દ વાંચ્યો શોડગતીગમહિમૂર્તિ દ પ્રહાર એમ ગોઠવ્યું અને ખીમ એક પથ્થરમાંથી માત્ર એટલું વાચી શક્યો ચો ગર્ભમિગદાય વિનુમિગદાયન ૧ ગર્ભજના નાદને માટે જેણે ડાનન (જ મોડા) પહોળા કર્યા છે એવો એ નિષ્ણત અલ્પત આશ્ચર્યમાં પડી ગયો / બન્ને જગાએ વચનનન જ વર્ણન હતું એમાં એને શકા ન રહી શુ વચનનની ઉપાસના અહીં પહેના થતી હશે ? વચનન કાર્તિકેયની ઉપાસના તો દક્ષિણમાં હતી અહીં સુધી હોવાનો એક પછુ પુરાવો ક્યારે જ નથી પણ ગમે તે હોય પણ આ પ્રદા સ્તિ અને નિદા બન્ને એક સાથે કેમ હોઈ શકે ? અને આનું નામ કાગડોડા શાથી પડ્યું ?

આ પ્રશ્નો હજી અચૂકે વા જ પડ્યા રવા છે હજી વારવાર પુરાતત્ત્વકોવિદો વચનન પુરોહિતને અબધિ આવતા આવતા રહે છે એ અબધિ પુરોહિતને પહોંચે ઠેક નહિ, અને પહોંચતી હોય તો તેનો કેવો સ્વાદ આવે છે તે બાણનાને કશું સાધન નથી ।

‘અંકલ ટોમ્સ કેવિન’

કાકા ફાલેલકર

વિશ્વ સાહિત્યમાં રચના પામેલી આ એક અમરકથા છે. એ નવલકથાની લેખિકા-હેરિયેટ બીચર સ્ટોએ બીજી કાઈ ચોપડી લખ્યાનું હું જાણતો નથી. પણ આ એક જ વાર્તા લખી એણે પોતાની અસાધારણ સાહિત્યશક્તિનો પરિચય દુનિયાને કરાવ્યો છે.

જે ચોપડીએ સમાજ ઉપર અસાધારણ અસર પાડી છે અને જેને લીધે અસંખ્ય હૃદયો મગ્નત થયાં છે તેને સાહિત્યકૃતિ કહેવા કરતાં જીવંતી વ્યક્તિ તરીકે ઓળખવાનું હું વધારે પસંદ કરું છું. પશ્ચિમમાં શુલાભીની પ્રથાને તેરતનાબ્દ કરવામાં વિશ્વર ફોર્સ, ગેરિસન અથવા એલ્ફ્રેમ લિન્કન જેવાઓએ જેટલું કામ કર્યું છે તેટલું જ આ ચોપડીએ પણ કર્યું છે.

આ પ્રંથના અનુવાદ દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં થયા હશે. ગરાડીમાં, બંગાળીમાં અને હિન્દીમાં થયા છે જ. શુજરાતીમાં બે છે. દુઃખદી વાત એટલી જ કે ભાષાંતરિત સાહિત્ય હોઈ એને ક્યાંય પાક્ય પુસ્તક તરીકે રચના મળ્યું નથી. સાહિત્યક્ષેત્રમાં અનુવાદિત સાહિત્ય હંમેશા ઔણ્ય ગણાય છે, અને તે ચોખ્ખું છે. પણ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અમુક ચોપડી શૈલિક છે કે અનુવાદિત છે એનો વિવેક મહા મળવવાની જરૂર નથી. સુવાનોનાં મન ઉપર ભારે અસર કરી શકે એવી એકે એક સાહિત્યકૃતિ કેળવણીના દિવસોમાં સુવંદો અને યુવતીઓની નજર તથા આખા વગર રહે નહિ એની ચિંતા કેળવણીકારોએ રાખવી જોઈએ.

સાહિત્યનું ક્ષેત્ર વિશાળ થતું જાય છે એટલા માટે સાહિત્યશક્તિ ધરાવનારા કેળવણીકારોએ પ્રખ્યાત સાહિત્યકૃતિના સારા સારા સંક્ષિપ્ત સારાંશ આપવાનું કામ આ જમાનામાં બહુ કર્યું છે. અંકલ ટોમ્સ કેવિનનો સાર અંગ્રેજીમાં કાંઈએ આપ્યો છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી. ન હોય તો મને આશ્ચર્ય થશે.* ભાષ શરિન ઓઝાએ શુજરાતીમાં એ અમર કથાનો સાર આપ્યોને આપ્યો છે એ સુવાન વાચક વર્ગ ઉપર એમનો ઉપકાર જ છે. મૂળ ચોપડી મેં

વાંચી એને બહુ વર્ષો થયાં. કથાની બહુબીજરી વસ્તુઓ તો હું જુદી મેળો છું. છતાં સ્વીન્નનાથ કાકુરની “ઘરે બાહિર” (Home & the world) ન્યારે વાંચી ત્યારે એમાંના નિખિલનું પાત્રોત્થાન વાંચી મને ‘અંકલ ટોમ્સ કેવિન’માં આવેલા સેન્ટ ક્લેરનું સ્મરણ થયું. બંને સ્વભાવે સમજન, પરાપકારી અને જતાં કાંઈક દીઠા એવા લાગ્યા.

ન્યારે સેન્ટ ક્લેરિસસ એફ એસીસીનું જીવનચરિત્ર વાંચ્યું ત્યારે એની શિષ્યા સેન્ટ ક્લેરના જ અદ્વિત જીવનકથના સ્મરણ સાથે ‘અંકલ ટોમ્સ કેવિન’ની નવલકથા યાદ આવી પણ મગજમાં જેનું પાત્રોત્થાન બરાબર કંસી ગયું છે તે મિસિસ સેન્ટ ક્લેર છે. એના સ્વભાવનું ચિત્ર ભેળા પછી ‘અલ્ફ્રેમ’ એ સમ્પદ મેં યોગ્ય છે અને એ વિષે એક ક્ષણ પણ લખ્યો. અલ્ફ્રેમી લોકો સ્વાર્થી હોય છે એમ નથી, પણ એમની આખી દુનિયા તેઓ પોતાની આસપાસ ફેરવે છે પોતાની લાગણીને જ પ્રધાનપદ આપે છે પોતાનું જ દુઃખ રુચે છે, અને અપક પોતાની જ દયા ખાતા હોય છે. મિસિસ સ્ટોએ નાનકડી ધવાનું ચિત્ર પણ આપ્યાં એટલું છે. તે નાનકડું ફક્ત અકાંચે કરમાઈ ગયું પણ એની મુગ્ધ સાહિત્યમાં કાયમની રહી છે. એ ઈવાની પદમે નાનકડી ટોપ્સીનું ચિત્ર ખડું કરી લેખિકાએ કેળવણીકારો માટે બહુ જ મહત્વનો મસાલો પૂરો પાડ્યો છે. ઓશીસિયાનું ચિત્ર પણ એનું જ આપ્યાં છે. એ શુલાઓ પ્રત્યે ન્યાયચુદ્ધિ બતાવી શકે છે પણ એમના પ્રત્યે સમસ્યા કેળવી શકતી નથી. કાયકુલજીતાને વેરલા કેટલાક લોકો ચારિત્ર્યને શુદ્ધિને વિષય ગણે છે. એવા લોકો તેજસ્વિતા બતાવતા જતાં માનવનાનો પરિચય નથી કરાવી શકતા. એમની ભવાઇ ઉપર તમે વિશ્વાસ રાખી શકો પણ હંફ ના મેળવી શકો.

ધિરતી લોકો આમળ આદર્શજીવનો એક ચોક્કસ ચિતાર હોય છે. અને એ આદર્શ જેટલો

* આ લખ્યા પછી ખબર પડે છે કે અંગ્રેજીમાં કાંઈ નહિ તો એક સંક્ષિપ્ત આરતિ તો છે જ.

વાદો ફૂરે હેઠમાં
સાચ એ મોરી હેઠમાં
દાધા રીંગ હેઠમાં
ડામે ફૂરે હેઠમાં
લાગે રે જુવાન હેઠમાં

આ પવાડાના બધા શબ્દોના અર્થ કાઢ કરી
આપશે?

નવસારી તરફના દૂબળાઓ ગાય છે એ લમ-
ગીતોમાંનું આ એક છે :

ખ

આદતીઓ રે નદીમાંનાં નીર,
તારો રે કપારે ઉગશે ?
આદતીઓ રે, પાસલી રાતનાં ભીરો,
મોતી રે સરખો જૂલશે.
બાણીવેવ રે, લમારા તો નાથ રે
કપારે આ વશે ?
ગયા છે રે સપાથોની સાથ,
સપાથગીરી લઇને આવશે.
લાવશે રે મેઘરીઆના ફૂલ
બાણીવેવ ગજરા મૂંઢશે.

ઉપરના ગીતમાં બાણીવેવ (= બાણી વડુ) ને
બદલે ગમે તે નામ લે છે. ફૂલોનાં વળી પથુ અને
આખ્યા ઉપર.

દક્ષિણ ગુજરાતના કેળીઓ ધેરીઆ રમે છે
ત્યારે નીચેનું ગીત ગાય છે. શ્રીનાથજી તરફથી આની
બાણી જ માંગ રહે છે. “ બાલકવન ” ના (? કાશ્ય
જાણે !) એકાદ અંકમાં આ ગીતનો થોડો ભાગ
જોતાં કાઢ છે :

ક

પારણું ધડી લાવ રે લાલ
પારણું રે ધમ ધુધરીઉં
પારણું છે મારા કેવળું રે
ધમ ધુધરીઉં
ભાગીઓ માગે ભાગ રે લાલ
પારણું રે ધમ ધુધરીઉં
લાવવો તો મેલ પેવા ચેકમાં રે
ધમ ધુધરીઉં

ન્યાય કરો દિવાલ રે લાલ
પારણું રે ધમ ધુધરીઉં
ભાષ મુધારી પીનવુ રે
ધમ ધુધરીઉં
પારણું ધડી લાવ રે લાલ
પારણું રે ધમ ધુધરીઉં
રમશે સમજા દેવ રે લાલ
પારણું રે ધમ ધુધરીઉં
ભાષ ચિતારી વિનવું રે
ધમ ધુધરીઉં

પારણું ચીતરી લાવ રે લાલ-
પારણું રે ધમ ધુધરીઉં.

હેલો લીટીઓ ફરીફરી બોલાય છે.

*

હવે પ્રવેશો રાજપીપળા રાજના રાસતી ભાગમાં.
અહીંના જ બીજો વધુ મંદૂત (૧) પ્રજના સંસર્ગ-
માં આવ્યા છે તેમની વનવાસી સંસ્કૃતિની ધણીખરી
પહેલો પસાર્થ ગઈ છે. એ લોકો હોળાને ખૂબ
આનંદથી જીતવે છે; અને નાચતાં છાલીઆનું ઉત્તર-
પ્રત્યુત્તરી ગીત ગાય છે. કાંધે મામમાં આ ગીત
સાબળું

ગ

યા ફરની રાખના, એ પિતેભી
ફર આખતમાં જાંઘી આપી દેહી એ દૂનલી
તો મરજી એવ તો અરજી કરજે
સરકારી તેડા આજે એ પિતેભી
કાગરનાં નામ બોલણું તારું એ દૂનલી
જુલુએ - તંખ - જોખણું - એ જોખરી
તો આખત જાંઘી આપી દેહી, એ હાકરી.
એ બાજનું હું ડર નીં એ પોયરી.
ખાણું પીણું ને મોજ મારી એ હાકરી.
પેલી કરી અંદે એ રીટી તો કાગરી વાલી.
ફલેવર ડાલી વાલી, લીલી તો બંગડીવાલી
પાસો શીરી પાલ, પોયરી, પડોતી તાયો.

આ ગીતનો અર્થ તો સમજાય એવો છે.
પિતેભી એ પ્રિયતમાને માટે વપરાતો થેલો શબ્દ
છે. એનું મૂળ શોધી કાઢવા ભાષાશાસ્ત્રીઓને નિમ્ન-

તથા છે. કાગરીવાળા એટલે ધામરીવાળા અને પાલવું એટલે ભેવું.

નીચેનું ગીત ધેરીઆઓનું છે. એ રાજપીપળા તરફનું છે. એને અને હજી ગીતને સરખાવવા જેવું છે :

આવી મેવાસી ધેર રે
દીલડી ઝમકારી
આવી મેવાસી ધેર રે
દીલડી ઝમકારી
ઠાકેર ગીયો છે રાજગે
દીલડી ઝમકારી
ઠાકેર શું શું આવી છૂટશે
દીલડી ઝમકારી
આવી મેવાસી ધેર રે.

એક મિત્ર, ભાઈ હર્ષદરાય પંડ્યાએ (એ માટે એમનો ત્રણી પુ.) આપેલાં નર્મદા તીરનાં ભાસોદ આદિ શુદ્ધિશી ગામોનાં ગીતોમાંથી આ બે આપીએ :

સોળ બેઝાની સોળ મારગે
કુમતાં ગાગેર નંદાઈ રે, ઓ મેવાસી
મારી સાસુ તો એમ કરી કે' છે:
વડુ તમે ધરતી માયા મેલો રે, ઓ મેવાસી.
ધરતી માયા તો કેમ કરી મેલીએ ?
નાનપણનાં પરણ્યાગ્યાં, ઓ મેવાસી.
નાની તે નણ્ણી એમ કરી કે' છે:
ભાભી તમે પિયેર કેડો રે, ઓ મેવાસી.
પિયેર તે નણ્ણી, કેમ કરી હેડિયે ?
છાકરાં થીયાં ડાલાં રે, ઓ મેવાસી.
મેઠાં ભાભીજી એમ કરી કે' છે:
દેરાણી, ડા'પણુ મેલો રે, ઓ મેવાસી.
સાચી તે વાતમાં ડા'પણુ શું કીધું ?
તમાડું લૂંટી તે શું લીધું રે, ઓ મેવાસી.
મારા સસરાજી એમ કરી કે' છે:
દીકરા-વડુ મારાં ડાલાં રે,
પિયેર પનોતાં ને મારે અકરાં
પિયેરીએ આવતે ચાલ્યાં રે, ઓ મેવાસી.

પિયેરીએ કેમ કરી ચાલ્યાં તે જાણે ?
મેલી પિયુડાને ડાલાં રે, ઓ મેવાસી.
જાઓ પનોતીના પિયુડા દીકરા
ધર દેશ મારાં ડાલાં રે, ઓ મેવાસી.
સવમાની દીકરા દુદીને ઉકાયા,
બાપાનાં તે ધરને છોડ્યાં રે, ઓ મેવાસી.

#

૧૦

ડેરી પાછળ છડું ભગ્યું, ધન રે ધનેરિયું.
તે છડું તો ગાપને માંડ્યું, ધન રે ધનેરિયું.
ગાયે અને દૂધ આપ્યું, ધન રે ધનેરિયું.
તે દૂધ મેં મોરને પાપ્યું, ધન રે ધનેરિયું.
મોરે અને પીંછું વ્યાપ્યું, ધન રે ધનેરિયું.
પીંછા વતી પૂંને વાળ્યો, ધન રે ધનેરિયું.
પૂંને વાળતાં સોય જડી, ધન રે ધનેરિયું.
સોય લઇને કાઢળો સાંધ્યો, ધન રે ધનેરિયું.
કાઢળામાં તો બપોળ ધાલ્યાં, ધન રે ધનેરિયું.
બપોળ વેચીને ચૂડા પહેર્યાં, ધન રે ધનેરિયું.
ચૂડા પહેરીને દળવા બેઠી, ધન રે ધનેરિયું.
ચૂડો બપોળે ને ડોસો બપોળે, ધન રે ધનેરિયું.

.. *

કચ્છના રેતીદળાયા પણુ રંગમંડિત માંડવીના વાવેરે અને બેડલાઓનાં મુખ લેલા દતા. તે વખતે કેટલાક બેડલાઓને એઓ વહાણમાં કેવંકી ગીતો ગાય છે એ પૂછ્યું, એક જગે બે ચાર ગીતો આપ્યાં દતાં.

આ એક પવાડો છે.

૧૧

હે કિનાલ
ઓ બેલાં કિનાલ
યા અંધા કિનાલ
અંજવાણીયા કિનાલ
હે કિનાલ.

*

નીચેનું ગીત “કાશી” છે, એમાં સિંધીની ખૂબ જ અસર છે—સિંધી જ છે. આપણી સમુદાયની પ્રબળીને અવગણ કર્યારે થયો ?

૧૨

ઉમ્મર મીર મુંકે માહુ યાદ પવન
યરજી લગી યર હીર મુંકે માહુ યાદ પવન
સરતીઉં મધી રમે ચાક
તખો બેનાર મથે કુન્ને બોલ્યો અસબા
તેંજ તાજ્યામેજ્યા માર્યા મુંકે, માહુ યાદ પવન
છગ બાને તોજ કેનું ચાયા મા
હીંજ બાલિં તોજું ન બાલું માં
તોજ કેન રેશમ હીર મુંકે, માહુ યાદ પવન
રસાલે મથે હીજ સાલે અવે
મુલક અબાલે નાલેર મથે
મુસ આ રમરર મથે
રજે લોહ અબાલે નીર મુંકે, માહુ યાદ પવન.

કરવનું બચાઉ એટલે વાગઝ (= વા અને ગઝ :
પવન અને પત્થર ?) ત્યાંના કાઠીઓનાં માપ લીધા
પછી આ રાસડો સાંભળ્યો :

~ ૧૩

ચૂલો પેરતીંતી રંગમોલમા
ચૂંદડી ર પેરતીંતી રંગમોલમાં
ચૂંદડી પેરવાની ચતુરાઈ રંગમોલમાં
કાંકરી ર નાંખતીંતી રંગમોલમાં
કાંકરી ર નાંખવાની ચતુરાઈ
વારલો ર પેરતીંતી રંગમોલમાં
વારલો ર પેરવાની ચતુરાઈ, રંગમોલમાં
નધરી, દીલડી, વગેરે લગભગ પ્રાણ પડેરાવી
શકાય. નવાઈ જોતું તો એ છે કે એ લોકોનાં ગીત
કરછીને બદલે ગૂજરાતીમાં છે.

નીચેનો જીર્મિ રાસડો લેવાતો હતો ત્યાં કોઈકે
કારણસર બંધ કરવો પડ્યો. એ કોઈ વાંચનાર છે,
એને કોઈ વાંચનાર પૂરો કરી આપશે કે ?

૧૪

લીમડો - ઊગ્યો વાગઝમાં
લીમડો - ઊગ્યો વાગઝમાં
ભાગ ભાઈ માગે વાગઝમાં
એનો ભાગ માગે વાગઝમાં

હેલે બ્યારે અમારી "સર્વે" - પાર્ટી મુંગઈ
આવી ત્યારે આ એક અનાવિલ આદમીમાં ગવાઈ
ફટાઈ મળ્યું. હેલે જ્ઞાન રાખલો : નવા શબ્દો,
નવા પ્રાસો, નવા ઝંખાનો !

૧૫

જનમાં તો આબ્યા મોટા, જાને હરી લાલો લોટા,
રાજવંશી જાન લાલ્યો જાન.
જનમાં તો આપસી, જાન નેહને વેવજી લપસી,
રાજવંશી જાન લાલ્યો જાન.
જનમાં તો આબ્યા મુનરી, ખેસવાને લાલો ખુરશી,
રાજવંશી જાન લાલ્યો જાન.
પરિવાલમાં દાતજી નથી, વેવજીનામાં ડા'પજી નથી,
રાજવંશી જાન લાલ્યો જાન.
ચૂપા ઉવર ચોખા તખડે, વેવજીને વેવજી બખડે,
રાજવંશી જાન લાલ્યો જાન.
માંડવામાં તો લાઈટ નથી, શંખુલાઈને વાઈફ નથી,
રાજવંશી જાન લાલ્યો જાન

મિલઉદ્યોગ

વિંદુસ્તાનમાં આલે ૪૧૭ કમ્પની મિલો છે. તે કુલ ૧૨૫ નવી મિલો બાંધવાની
યોજના તૈયાર છે. એ ૧૨૫ નવી મિલોની વહેંચણી આ રીતે થયેલી છે. —

મુંબઈ : ૨૪ (૩,૫૨,૦૦૦ સિપ્નટલ), અદ્રસ : ૧૬ (૩,૨૫,૦૦૦ સિપ્નટલ), બંગાળ :
૧૨ (૨,૬૪,૦૦૦ સિપ્નટલ), યુનિયોન : ૧૫ (૪,૩૭,૦૦૦ સિપ્નટલ), પંજાબ : ૯
(૨,૧૩,૦૦૦ સિપ્નટલ), બિહાર : ૬ (૧,૫૧,૦૦૦ સિપ્નટલ), મધ્યપ્રોત : ૪ (૧,૧૬,૦૦૦
સિપ્નટલ), ઓરિસ્સા : ૩ (૭૫,૦૦૦ સિપ્નટલ), સિંધ : ૪ (૧,૦૦,૦૦૦ સિપ્નટલ),
દેશી રાજ્યો : ૩૨ (૭,૦૮,૦૦૦ સિપ્નટલ).

અજિત ગઢીનો અજિત સ્વામી

ધ્રુમકેતુ

સો દહની ગઢી હજી અજિત હતી. એના ઉપર હલ્લો લઈ જવામાં એને ગૌરવ મળતું હતું. સિદ્ધરાજે એ વિચાર માંડી વાળ્યો. રાતે ને રાતે રા' ખેંગારને આંહીથી વર્દમાનપુર તરફ મોકલી દેવાનો નિર્ણય થયો. ગઢીની દુર્ભેદ રચના જોતાં ગઢી ચાર છ મહિના રમતરમતમાં કાઢી નાખે એ લીલીખાતી વાત સાચી હતી. અને રા'ની વાતમાં જરાક પણ કાચું કપાપ તો ફરીને ઉપાધિ ઊભી થાય. મુંગલ, ઉદયન, પરશુરામ, સભજન સૌ રાતે મળ્યા. મહારાજ જ્યદેવે પોતે જ ખેંગાર વિષે કહેલો નિર્ણય કઠો સંભળાવ્યો. 'મુંગલ મહેતા ! સાથે કોણ જશે ? રા'ને લઈ જવો છે !'

સૌની દૃષ્ટિ ઉદયન ઉપર પડી. 'સ્તંભતીય' એ પાછો કરે છે એવી વાત તરત માનવામાં આવે. મીનલદેવીને પણ એ નમ્યું. પણ જ્યસિંહદેવની ઈચ્છા જુદી હતી. 'આપણે સત્તર જનું નોંધવું મા !' તે બોલ્યો; 'સાંત્ર મહેતા ગમે તે પહે પાટ-જીતું નાક માલવાવાળાને કાપી લેવા દેશો ! હવે ત્યાં કોઈકે પહોંચવું નોંધવું. મુંગલને પોતાને જ જવું પડશે રા' સાથે !'

કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. જ્યસિંહદેવનું મન માપવડ મુંગલ સાંત રહ્યો. પરશુરામને કાંઈ કહેવાનું ન હતું. પણ સ્પષ્ટ રીતે ઉદયને એમાં મુંગલનો ગૌરવભંગ દોઢો. પોતાનું સ્થાન વધારે ચોક્કસ ચતું રહેવું જોઈએ. 'મહારાજ ! રા' જનારો છે એટલે કોઈક જવાબદારે જવું તો પડશે. હજી એ હાચતાળા કે એવો છે ! મહારાજની આજ્ઞા હોય, તો હું તૈયાર છું. મારે સ્તંભતીય જવાનું એટલે નીકળી પડ્યો છું એમ ગણ્યો. ને શંકા નહિ ચાલ !'

'હાં !' મા પોતે પાછા ફરશે મુંગલ સાથે. અને મુંગલ મહેતા ! તમે રા'ની સેનરખને પણ સાથે ઉપાડજો. એટલે એના કપળે સાખત રહે. રાજમાતા હવે સોમનાથની ગંગાએથી પાછા ફર્યા

એવો દેખાવ રસ્તે આપે રાખવો. મા ! તમારે જવું પડશે. તો કોઈને કાંઈ જ વહેમ નહિ નય. તમે ગંગા કરી સોમનાથની—ને પાછા ફર્યા છો. મુંગલ તારા સિવાય કે મારા સિવાય રા'ને ન મોકલાય. ઉદયન જાય એમા પણ શંકા પડે. અને રા' તો—હવા ખાંધી રહે તો રા' બાબો રહે !'

ઉદયન જ્યસિંહદેવના નિર્ણય ઉપર વિચાર કરી રહ્યો એમાં અને વસ્તુ હતી. મુંગલને ગૌરવ આપવાની વાત હતી, તેમજ એટલે દૂર કરવાની વાત પણ હતી. નિર્ણય તરત જ કરવાનો હતો.

મુંગલ તે જ રાતે રા' ખેંગાર સાથે ઊપડી ગયો. વર્દમાનપુર પહોંચીને જ્યદેવની એને રાહ જોવાની હતી. પૃથ્વીમદ્દ ને આંજણ, આડેસરને ધુખામી, એકમે મુકામ આગળ રહેવાના હતા. રાજમાતા જનાથી પાછા ફરે છે એ ધોપણા સાથે સૌ ઊપડી ગયા.

સિદ્ધરાજે બીજી દિવસે જ દેવુજાને બોલાવ્યો. આવીને એ એક બાજુ સાંત બેઠો. ડોસો રાજકેદી હતો. એના મનમાં રા' વિષે હજી શંકા તો હતી. પણ પરિણામ ગમે તે હોય, સોલકેડીએ જ જમાવટ કિલ્લામાં કરી નાખી હતી, એમાં એથી ફર પડે તેમ ન હતો. એ જમાનાનો ખાધેનો માણસ હતો. એણે કેંક લીલીમુદ્રા નિષ્ક્રિય હતી. સિદ્ધરાજે એને કેમ બોલાવ્યો એ એ સમજી ગયો હતો. લીલીનાં વેણમાં તો એને વિશ્વાસ ન હતો—પણ એણે રા'નો જરાક જેટલો આધાર મળતો હોય તો એ આધારનો લાભ ઉઠાવવામાં લાભ જોયો. એની આરાસાશિષ્ટિને કાંઈ અંત ન હતો. એ તો એવું સ્વપ્ન પણ સેવી રહ્યો હતો કે, રા'નો કોઈ વશવેલો પચિપંદરે પાકો જોયો થાય, તો એની પાડળે એ તેવું વર્ષે પણ ઝડપતો હોય ! સોલકે સિદ્ધરાજે કહેવાયું તો હરો. સોલકનો શો જવાબ હોય એ ડોસાથી અગમ્ય ન હતું. 'સપરાને જવાની ઉતાવળ લાગે છે,' દેવુજા વિચાર કરી રહ્યો : 'માલવા એને થકે તેમ નથી.

ગંગા જૂન કરે તો કગા દેવી, એ તો પછી રા'નો વ શવેલો છે ! કેસરીની જેમ ઊઠશે !'

‘દેવુભા !’ સિદ્ધરાજે કહ્યું ‘મેં ઉદ્ધવને ધોલાવ્યો છે હમણા એ આવશે તમારા સોદલભા હજી જુદાં દાકે છે. દાકે તો અમને વાધો નથી—પણ હવે આ જુદાં નહિ ગણાય હવે તો એ સહાર ગણાશે !’

દેવુભાને વાણીનો એક લય કરે ધા માગવાનું મન તો યર્ષ આગ્યુ પણ એણે જાતકાજી મેળવી લીધી એ સમજી ગયા વાત ને-સોદનની ગદી પાસે આને હવે વખત કાઢવો નથી

‘વાત તો મહારાજ ! બરાબર છે સોદલભાને કહેવગરી જુઓ !’

કહેવારાજ્ય તો ખરું—

‘પછી !’

‘એ માને છે કે ખેતાર પાસે તો ગદી ધબ્બ એની મેજે હેડે જઈ પડશે !’

દેવુભા ધોલ્યા : ‘મહારાજ ! હજી એમ માને છે. સોદલભા તો ખેતારજીના પરમ ભક્ત રહ્યા !’

‘ખેતારજી તો વીરગતિ પામ્યા છે, દેવુભા ! આકાશપાતાળ એક કરીએ છીએ એનું શય શોધવા એ તમે જાણો છો પણ એના આ ફૂગની નામના, અમારે મનને પણ એમ હતું, ને હજી છે કે—એ નામના એમ ને એમ રાખવી સોદલજી એ નહિ રહેવા દે તમે ને ઉદ્ધવ મહેતો જાઓ અને જુઓ, નહિ જ માને એમ લાગે તો પછી અને આવતી ‘હાલથી અમને, અમે એ, ફરીથી જીવન, શુદ્ધ, પવિત્ર, અમે જેમ જઈ નહિ રહેવા દઈએ, તેમ રા’ના વશ નેવાનું કયાય નામનિશાન પણ રહેવા નહિ દઈએ. એમાંથી આ વાત યાશે તમે જુદાં છે અનુભવી છો લીલીસકોના જાણકાર છો વિચાર કરી જુઓ !’

‘રા’ ખેતારજીના કુટુંબજીવીના સૌ કામમાં આવી ગયા પ્રજા ! રા’નું જુદું ખાધું હતું ઈ તમામ ખપમાં આવી ગયા મદ્યજીવ આ મોરચે પડ્યા મને વડી મોરચે રાયધણજી ને ધીન પડ્યા ત્યા તો સોય

વળી ગયો પ્રજા ! રહ્યો છુ એક હું ને એક આ અમારા દેશુભા વીડુભા !’

‘દેશુભા વીડુભા તો બાળક ગણાય રાજનીતિના જાણકાર તમે ! આમા દેશુભા વિશુભાનું કામ નહિ ! તમે વળી જાણકાર રહ્યા રા’ કુટુંબના પણ’

‘જાણકાર તો છુ મહારાજ ! પણ મારુ વેણ રે’ એમ હોય તો હું સોદનભા પાસે જઈ નકરે તો જઈને ય હું શુ કરું ? સોદલભાને શેને આધાર પાછા વાણ ? કાક મારી પાસે જોઈએ નાં ?’

‘શુ છે વેણ !’

‘જુઓ, મહારાજ ! અમારા રા’ કુટુંબ ઉપર તો આવી વીતતી આવે છે ત્રણ ત્રણ રા’ની ચક્તી પડતી જોતો આવ્યો છુ ધોડિયામાં રમતા નિર્ધારતા એને એકમા બગતા જોયા છે ઘરીર કાલે ને ભગ વાન કરાવે ત્યાં સુધી આ ગરનારની ડગલાયામા રા’ની રમેવળી કરવી છે ! મારો ઈશ્વર એક આ ખેતારજી હાથતાળ દઈ ને મોઢા આગળ હાલી નીકળ્યા પણ હવે એનો દમધોખો શુ કરું ? ત્યાં મલક મેળાણે ત્યા પછી મવકપતિ જોતો રિયે જોવા ? ઈ હાની જ નીકળે નાં ! ઈ ને મારાજ ! મલક પતિનું માંતમ આઈ હતું’ દેવુભાએ છાતીએ હાથ લગાડ્યો એનો સાદ જરાક દરમણે, ડોસો થોડાક વિહવણ બન્યો

‘જુઓ, દેવુભા ! સિદ્ધરાજે ડોસાને રાત કરતો હોય તેમ કહ્યું ‘ખેતારજી તો વીર હતા ને વીર રહ્યા હવે ને બાકો રહ્યું છે—એનું નામનિશાન, એ’ અમારે ટાળવું નથી તમે સોદલને સમજાવો !

‘સમજાવું, ભા ! મારુ વેણ, નાખી જોઉં બા સોદલ મારુ વેણ પાણુ તો નહિ વાળે એક રાણીજી છે ખેતારજીના, એને દી ચડ્યા છે, મહારાજ ! ભગવાન કરે ને આ ગરનારને રા’નો વારસો જળવનારો કોક બાવે તો મારે ગલદગદપણુ વળી કામ મળ્યું ! મારી ઈ આશા છે મહારાજ ! ઈ સ્વરક કનો વિચાર કરે !’

‘કોણ રાણી છે !’

‘ગણી મેરાણી—એને દી ચડ્યા છે !’

‘પણુ તો પછી, દેવુઆ ! દંડનાયક આંદો’
સોલકીઓનો રહેશે !’

‘તે ભલે’ને રે’ બાપ ! અમારું’ તો આ બેઠણું
સમવાય રા’તું એટલે બસ !’

દેવુઆ બેઠી સમજથી બોલી રહી હતો. એના
મનમાં તો એક હજાર મણુ કાઠના કોલસા જળી
રહ્યા હતા. પણ અત્યારે આ રીતે જ રા’ને ઘેર દાવો
બળતો રેશે. ને પછી પાછો એ તો રા’નો છોકરા.
સિંદનાં કાંધ મોળાં હોય ? મક્ક પાછો ઘેર કરશે.
આ સોલકી પણ ક્યાં અમરપટો લખાવી લાવ્યો છે ?
ગદ રે’શે અખંડ, તો રા’તું રાજ રહેશે !

સિદરાજ દેવુઆની રમત કળી ગયો હતો. એને
તો અત્યારે આમથી સંશોષાંગ બંદાર નીકળી જવાનું
હતું. દેવુઆની વાત દેશુબાને ગડગડિયું દેવામાં કામ
આવે એવી હતી. અને આંદો દંડનાયક હોય પછી
કોઈ બેઠાની વાત ત્યારે ! તેણે મોટીથી કહ્યું,
‘દેવુઆ ! રા’નો વંશભેલો અમારે ઉછેરલો નથી.
કોક દી એ હશે તો અમારા મરજમાં શોભશે !’

‘હા-હા ! હું પણ એ જ કહું છું !’

‘એ વેણુ તમારું’ અમારે સોમનાથસામે પાળવું.
અલક ગમે એનું હોય, એ તો ચાપણુ છે. આ તો
રા’નું છે. દંડનાયકની દેખરેખ નીચે ભલે મળે કરે !’

‘થયું ત્યારે. મહારાજનું એટલું વેણુ હોય તો
એને આધારે સોલકી વાળ્યા વળે !’

દેવુઆના અંતરમાં એક બીજી વિચારસરણી પણ
કામ કરી રહી હતી : ‘સાપનાં પેલાં એ બજોગિયાં
દેહુઆ ને વીહુલા-ઈ કાંઈ મારા જેટા અમથા આ
સધરાને પડખે લોટયા નહિ હોય ! ઇ બેપને આ
રખકાવવાનો ! ને લીલી ભરે ભેરવજીપ કરતી !
ખે’શારણ હોય. કે ન હોય, પણુ આટલું તો એનું
વેર વળશે !’

અને રા’ ખે’શાર એ તો સિંદ છે. અણે ભલેને
આને એને વરા કર્યો. પણુ એનું એક નાનકડું
આપણું પાણી પીનારું પણુ કોક રહેશે નાં, તો ધાંધ-
ધિયાં છુણાવશે. ને એ વખતે છવતા તો વળી મનેય
લાવો મંગેશે-જુલમૂમિ બેવાનો. સગવાન એ દી પણુ
દેખાશે !’

ચોતાની વિચારમાળામાં એની પડખે ઉદયન
કચારનો આવીને બેઠો છે એ એને ખ્યાન રહ્યું નહિ.
ઉદયનના શબ્દે ડાસો, દિવારવખનમાંથી, નેતું વરસે
પોતે મુદમાં છૂપી રહ્યો છે, એવી ભવ્ય મનોદશા-
માંથી જાગત થયો.

‘હાં હા ! દેવુઆ ! મહારાજે પાણું આપને
સોંપ્યું છે. તમે બેગા છો એટલી મને ધરપત છે.
બાકી તો, સોલક નયો વત્તજર કટકો છે ! બપડું
જ છે નાં ?’

‘હા. હા ! હું તો તૈયાર જ છું ! મહારાજ આતા
આપે એટલે !’ થોડો વાર પછી બન્ને બેપડયા.
ગદીએ બન્ને પડેખા. શબ્દ અંદર કહેવરાવ્યો, સોલક
પોતે સામે લેવા આવ્યો. ધીમે ધીમે અંદરના ખંડમાં
આબા. ઉદયન જોઈ જ રહ્યો. રા’ ખે’શાર પડખાનો
બજો આંદો શીક જ ન હતો. ખે’શારણનું થયું થયું
એ થોપણુ આંદો કોઈએ સાંભળી જ નહિ હોય કે
કુી ? આંદો તો આરે તરફ લાટયારણો હજી રણુયેલી
બાનીમા સૌંધકયા કરી રહ્યા છે. કુચરા ભરી દેતા
દાસીઓના રાસકા રા’ના મયોગાન ગાય છે. રણુ-
બૂમિનો ઉત્સાહ આંદો એ નો એ છે, તેણે ધીમેથી
વાત ઉપારી : ‘સોલકલા ! રા’ તો વીરગતિ પામ્યા.
અને અમર થઈ ગયા. હવે તમે સૌ એમની ધર્મ-
ક્રિયામાં લાગો. મહારાજ પોતે એમાં રાજલક્ષ્મી
વાપરતાં સકાચ નહિ રાખે એ કહેવા માટે અને
આબધ છીએ. રા’નું મરણુ એ તો.....’

‘જુઓ, મંત્રીરાજ ! તમને કાણુ કહ્યું, રા’
મરણુ પામ્યા છે ? મહારાજે ?’

‘થોપણુ કરાવી છે મહારાજ પોતે, નાહકનાં
માણસ ન મરાય એટલા માટે તો. એમનો કેકાણુ
પોતે બજોવ્યો છે હજી. એવી જ એમની પાધ
બજળી છે !’

‘ત્યારે, ઉદયનજી ! તમે મક્કનાં શીફ- ખાંડો
માં !’ સોલકે જવાબ વાળ્યો : ‘રા’ જુતોગદના કદો
પણુ-મરણુ પામતા નથી ! રા’ ખે’શાર-રા’ અમર
છે. એણે ગદીની ધન તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો
‘જુઓ, આ ફરફરે !’

‘આ બા દેવુભા ત્યાં જ દૂમતા’તા. મેં દેખ્યું હોય એ ભલે તમે એ ન માનો. પણ આ દેખનારા પોતે રહ્યા ! એનું શું ?’

‘રા’ ગિરનારના-એને મૃત્યુ ન હોય, મંત્રીજી !’ સોહલે દૃઢ વનજર જવાબ વાલ્યો : ‘રા’ તો અમર છે. આ જોયાં ?’ સોહલે આરે તરફની ગિરનારી કુંગર-માળા ઉપર નજર ફેરવી : ‘આ પહે તો રા’ પહે’ ઉદયને સોહલની દૃઢ વાણીમાં એનો બીયણ નિશ્ચય ટંકાય સાંભળ્યો. આ કદાપિ પણ ગદી નહિ છાડે !

ભા દેવુભા સોહલની રાજભક્તિ જાણતો હતો. તેણે ધીમેથી કહ્યું : ‘સોહલભા ! વાણી તો તમારી, બાપ ! સોએ સો વસા સાચી છે. રા’ જૂનાગઢના મે’ તો કોઈ દી કોઈ મર્યો જણ્યો નથી ! એ તો, ભા ! આના જેવો-દેવુભાએ પણ બીયણ ખડકોની સામે દટિ કરી. ‘અહમ, અમર અને અમર ! એને માથે મરણ નહિ, ભા ! રા’ કોઈ મરતા નથી !’

‘મહારાજ કહેવરાયું’ છે, સોહલભા ! ગદી સોપા એટલે શાંતિ રથપાઈ જાય !’ ઉદયને બન્ને ભેદાને જાતના મૂળ વહેન ઉપર આપ્યા.

‘મસાણુની એમ ના ? મુકદ્દા શાંતિ માણે, મંત્રીજી ! માણસ નહિ,’ સોહલનો જવાબ આપ્યો. ‘આ ગદી, અમે, અમારા કુટુંબકીયા, દોરદોર ને ઝાડપાન, પકાણા. પરચર ને ખડક, કાં તો સેરે ભેગાં રહેયું ને કા સૌ ભેગા જાયું ! મહારાજને કહેજો, ગદીના નામનું આંદો દામેદર કુંગમા રનાન કરી નાખે ! ગદી આ મજે ત્યારે, ત્યારે આંદો મુકદ્દાના હજા થાય !’

દેવુભાએ તો રા’ના રૂબરૂની રંગ જેવા હતા-સોહલની ગદી પાંચેપંદરે પહે ત્યારે મહારાજ જ્ય-દેવના દાઘમાં રાખતો હતા જ આવે એ તો એકદમ હતું. પણ એ તો આપ્યો હતો, પોતાનો એક જરાક જેટલો અમર આશાતંત્ર સર્પને સોહલનાં એ તંત્રની જાણ કરવાની હતી. ઉદયને એણે કહ્યું : ‘મંત્રીજી ! તમે જેસો તો અમે જેક પેટફટી વાત કરી શકીએ !’

ઉદયને એમાં કંઈ વાધો લાગ્યો નહિ. આ કંઈયોમા દેવુભા વીણુભા હતા ? ને ભગવાન ચોમ-

નાથના શપથ હતા-સંધિની નિયમાવલિ જાળવવાના. તેણે કહ્યું : ‘હા, ભલેને તમતારે વાતની ચોખ્ખટ કરો !’

સોહલ ને દેવુભા અંદર ગયા. એક પાટ પડી હતી તેની ઉપર દેવુભા બેઠા. સોહલ સામે ઉભો રહ્યો.

‘સોહલભા ! આ સધરાને ઝટ લાગવું છે !’

‘એટલે તો, પ્રભુ ! મેં’ આ ગદી ટકાવી રાખી છે. એને લાગવું પડશે. એ ભલેને સાત સાગર તરે આ તો ખાડી. એમાં એ ફરશે !’

‘એની પાસે સેનનો પાર નથી. સોહલ ! સાધનનો પાર નથી. ગદી પાંચેપંદરે વહેલીગાદી પડશે ! પડશે એ એકદમ. એ દગાબોર છે. હાથે છે. જોડો છે. ને જુદગર પણ છે ! હજી આમાં આછા આખરું તો આપ્યું નો’નું !’

‘બાપરું’ પણ ભલે લાવી જુએ. અમે પણ રા’ને નામે ખપી જઈશું. રા’ જૂનાગઢના મરતા નથી. અમે ખપી જઈશું તો કોઈ દી કોઈ, આવે વખતે, ખપવા નીકળશે ને રૂબરૂની રહી જશે. કસરિયાં તો આ ખડકે ખડકે ખડક્યાં છે ! એની કુંગરે કુંગરની બીયણ ખડકાવલિમાંથી મને તો રાતે એના જ જાણકારા આવે છે. હું ગદી નહિ સોપું ! યાવું હોય ઈ માપ !’

‘રંગ છે. સોહલભા ! જસ તમારો જગતમાં અમર રહી જશે. પણ, ભા ! સાચું બોલ્યો; તમને બ્રહ્મ વધારે વડાણું ? રા’ની રાજભક્તિ કે તમારો નકલક જુદજસ !’

‘હું તો રા’નો પહેલો. મારા જુદજસનો પણ પછી !’

‘ભારે વેણું કહ્યું, સોહલભા ! ખરેખરું કહી નાખ્યું ! રાજભક્તિની વાત કહી, તંત્ર સાંભળ્યો. જેવો તમને જુદનો જસ મમે છે. એવો અમરે પણ મમે છે. આ ખડકને તમે તો ત્રીસપાંત્રીસ વરસ થયાં જુએ છો. હું’ એંશી એંશી વરસથી જોતો આપ્યો છું. એમાંથી તો; બાપ ! મેં’ એવા મો કાલીનો બિરદાવલિના હંદ જાડના સાંભળ્યા છે કે, જેનાં તો સપનાં ધ કોઈ ને ન આવે ! મે’ તો એના ખડકને રા’નાં વિભજે રોતાં સાંભળ્યાં છે ! પણ ભા

સોઢલભા ! મેં આ રા'ના વંશવેલી એક ખુશી નિહાળી છે. એ વંશવેલી અમર છે. એને ખેદાન મેદાન કરનારા ભલેને ખેદાનમેદાન કરી નાખે એક પાવણું પાણી પીનારું, એનું ઢાક અરણ્યક પથ્થુ, ક્યાંક પેટને અધારે પડ્યું હોય નાં, તોય એક દસકો વીતે ગિરના ફેસરી જેવું ધ ત્રાડ દેતું બિયું થઈ જાય ! હું તો ડાસલો છું. એ'શીને આરે . બિંબે છું. પથ્થુ મનેય આ વાતની ખાતરી છે. રા' જૂનોગઢનો અમર છે ? રા'નું અરણ્યક, સોઢલભા ! વળી બિયું ચારો. વળી ફેસરી જગરો ! મેરાણી રાણીને એકબે મેનાતું ઓધાન છે, ઈ લાંબાનું ને આ સધરા પાસે હું નરમ થઈ ગયો છું ! આ કરશે મારી : નેગમાયા મે'ર, તો ડાસલો ડાસલો કાં તો પાછો એને પડખે ઘૂસું છું ! તમને જ્યાં વહાલો હોય તો બસે. બા ! તમે કહ્યું તેમ રાજમંત્રિત વહાલી હોય-તો આ તક છે !

‘પથ્થુ ભા ! રાં’ જોગારણ મર્ધા હોય — હું એ માનતો નથી !’

‘હું ક્યાં માતું છું ? પથ્થુ ધ ગમે તે હોય—આ જેઠાં હવે એને શોડા હમણું સંસતો મૂકવાનો છે ? તો બસે ને એ મેરા સપનાં માણે કે આ સેરડીને મેં છેતર્યા છે ! આપણે એક વખત ‘રા’નું નામ તો આશુ રખાવી દ્યો—પછી દેખી લેવાશે ! દીના ક્યાં દકાળ છે !’

‘પથ્થુ આ ગદી તો, દેવુભા ! અગ્નિત છે !’

‘તો બસે, બાપ ! તમને વીરચિત મળશે તમારા પાણિયો પૂજશે. તમારી નામના ચારો. તમને વૌવારુ ઘૂંધટાન આપશે, પથ્થુ બાપ ! સોઢલભા ! રાજ છોડ્યાં સે'લાં છે, કટખકળીવાની માયા છોડવી સે'લી છે, દેહ છોડવો સે'લો છે. જ્યાં છોડવો અધરા છે ! રા'ને અમર એમણે રાખ્યાં છે જેમણે જ્યાં છોડ્યા છે ! પંચપંદર વરસ—દટાર્ધ જવું પડશે, બા ! તો ક્યાં શું ? દટાર્ધ જશું ! આ ખાક અમર્યાં બિભાં છે ?’.

દેવુભાની વાણીથી સોઢલ ડોલી ગયો. એને વિચાર તો ગમ્યો. એણે પથ્થુ રા'ના પડી પડીને

બિભા મેનારા ઇતિહાસ જાણ્યા હતા. એનો અર્થકની સેવા કરનારા અમર પુરોણે જ વંશવેલને છવતી રાખી હતી. આજ અધારે એ તક હતી, અને આ બાણ્ય એની જોડાની અગ્નિત ક્રિતિ હતી, એને પસંદગી કરવાની હતી. તે બે પળ વિચાર કરી રહ્યા :

‘અને તક આજે જ છે હો — સોઢલભા ! કાલ પછી થઈ રહ્યું !’ સધરા પાસેથી વેણ લીધું છે એટલે કહ્યું છું.’

‘દેવુભા ! તો તમે આ ગદી સંભાળી દ્યો — હું નીકળી પડું !’

‘ક્યાં ?’

‘જ્યાં નશીય લઈ જાય ત્યાં !’

‘એમ નો'વ. બા ! હું તો ખયું પાન વાત તમને કરી છે શું કરવા ? મેં જેસંધભા પાસે અમરતા ઘૂંટા નથી પીધા, બા ! ખોખો બરી બરીને એર પીધાં છે, ઈ એર પીધા તમે ય મેળા લાગે, બાપ ! જેસંધ આઈ એનું દંડનાયકું મૂકશે. અને આપણે ઈને ય સંભાળવો પડશે — અને રા'ના ફેસરીને વારસો સોંપવો પડશે ! આ તો ભેમાં બંદારાણ જવાવાળી વાત છે, સોઢલભા ! તમારા વિના હું એકલો ફેટલા દો ?’

સોઢલે જવાબ ન વાળ્યો એનું મનોમંથન શરૂ થયું હતું. વાત સાચી હતી. એ એક ક્ષણ ફેણ ગયો. એની દષ્ટિ ચારે તરફના ખાકો તરફ ફરી વળી. ચોતાની ગદીના કોટકોગરા ઉપર એક ક્ષણ રિયર થઈ ગઈ. એણે બા દેવુભા તરફ નજર ફરી. એનો નજરમાં શોકનો દરિયો ભર્યો હતો. તો પથ્થુ એટલી જ રિયર, શાંત, દદ, વજ્જર સુદા હતી. તેણે ધીમે ચાંત વિધાલભાઈ અવાજે કહ્યું : ‘સાલો, દેવુભા !’ ક્યાં જવું છે ? સધરા —

દેવુભા એને સમજ ગયો. તેણે એને વાંસે પ્રેમથી હાથ મૂક્યો : ‘સોઢલભા ! આ તો બે ધડીની રમત છે. હું તો આ ત્રીજા રા'ને બિભા થાતો નેઈ રતો, છું !’

● શ્રી. પૂર્વકેતુની નવી પ્રગટ થતી નવલકથા ‘ત્રિભુવનગંધ સિદ્ધશાળા જયસિંહ’નું એક પ્રકરણ

‘પાતેતરના રંગ’ : લેખક, પન્નાલાલ પટેલ : પ્રકાશક, આર. આર. શેઠની કું. : કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ : પાનાં ૨૪૮ : આવૃત્તિ પહેલી : સન ૧૯૪૬ :

આ પુસ્તકમાં શ્રી પન્નાલાલ પટેલે લખેલી ચૌદ ટુંકી વાર્તાઓ સંગ્રહરૂપે, અને પુસ્તકનું નામકરણ પહેલી વાર્તા ‘પાતેતરના રંગ’ પરથી થયેલું છે. ‘મહેલા જીવ’ નામની સગસ નવલકથાના આ લેખકે ‘સેત્રમાં’ પણ કીક પ્રમાણમાં અખતરા કર્યા છે અને પોતાને પ્રિય એવા વિષયોને સાહિત્યના આ પ્રસાદ દ્વારા મૂત્તે સ્વરૂપ આપ્યું છે.

મામજીવનના વિવિધ અને પરિચિત પ્રશ્નોને લેખકે આ સંગ્રહમાંની ‘જીવતર પર બોલણું’, ‘વંતરીનો ઉતાર’, ‘પ્રભુ જે કરે છે તે સારા મટે’ ને ‘મહેલાની મારેલી’ નામની નવલકથાઓમાં સ્થાન આપેલું છે.

‘રતનની બોડાબોડ બોલો રાખે નો નાથો તેના ખબા ખરાખર મળીને આવે’ એવા અસમાન લગ્ન વાળા સ્ત્રી આડે રસ્તે જીજ્ઞાસુઓ બને છે અને એની મા એને મેણી મારે છે ત્યારે ‘આખા જીવપર તો બોલણું આગ્યું છે’ એમ કહી કક્કળા બેઠે છે. ‘પ્રભુ જે કરે છે તે સારા મટે’માં પોતાની મિલકત લોગ વતાર પુત્રની આશાએ ત્રીજી વખત પરણેલા જીજ્ઞાસુ શેઠ પોતાની જીવન સ્ત્રી રાધાને રજસ્વલા થયાનું જાણીને નિશ્વાસ મૂકે છે અને પોતાની આખીય દુનિયા જીકી જતી હોય એમ એમને લાગે છે, એવા પુત્રની આકાંક્ષાવાળા વૃદ્ધ અને અશક્ત શેઠની યુવાન સ્ત્રી ધીમે ધીમે એક યુવાન પુરુષ પ્રત્યે આકર્ષાયેલ છે, અને હેતી ગોરાણી શેઠાણીને ગર્ભ ગ્રહે તે માટે કામ દેવાવવાની જીજ્ઞાસુતાની પરવાનગી પણ લે છે. કામ તો દેવાતો નથી પણ એ પ્રસંગદ્વારા શેઠાણી અને પેલો યુવાન પુરુષ સંસર્ગમાં આવે છે અને રમ્યા સગમાં બને છે. પરિણામે જીજ્ઞાસુતાને ત્યાં પુત્રનો પ્રસવ થાય છે, એક બપોરે હેતી ગોરાણીને ત્યાં

અચાનક કામ પ્રસંગે જતાં જીજ્ઞાસુતાને આકૃતિને રસોડામાં ધૂસતા અને રાધાને ખાટવામાં કપડાં સમાવતી જોયેલી તે વાદ આવતાં પ્રભુ સાગ મટે જ કરે છે એમ મન મનાવે છે. ‘મહેલાની મારેલી’ મા વધ્યા અને તેનો પતિ મનોર પતિપત્ની સુખી જીવન ગાળતાં હોવાથી આમજનોનાં મહેલા સાંભળ્યા તથા અપમાન મેળવી લાકુ મનોરને ફરી પરણાવે છે, પણ થોડા વખત પછી નવીના બંભેરવાથી મનોર લાકુને ધક્કો મારીને કાઢી મૂકે છે અને લાકુ પિયર ગયે છે. ત્યાં બાબી કંડો આવકાર આપે છે અને ત્યાં થોડો વખત રહ્યા પછી બાબીના કષ્ટર્થગ્રાસથી દાઢવી ચરે થાય છે, અંતે પોતાના પતિને નવી સ્ત્રીથી પુત્રનો પ્રસવ થયો છે તે જાણી ભારે હોયે પતિને ત્યાં જાય છે ત્યાં માદલો પુત્ર લાકુ આવી તેજ દિવસે ગુજરી જાય છે, અને ખર્ચા જ લાકુને દુરમન જેવી ચલે છે.

“તમારી બેનને તેડવા જાએ : એને લાધ છેડા કાઢી આપું છું એમ પતિને બોલતો સાંભળી લાકુ જેવડો નિર્ણય કરી રાતે લપાતી છૂપાતી મામ બહાર નીકળી ફૂવામાં પડી મરે છે. ‘વંતરીનો ઉતાર’માં ગમે તેમ બોલો પતિનો જીવ ખાતી સ્ત્રીનો ચિતાર છે અને એજ સ્ત્રી પોતાના બાઇએ મારેલા અને ચિતાર પતિની અધાગ સેવા કરી એને અચાવે છે, અને પહેલાંની એની દાતરડા જેવી જીમને સુધારે છે. એ ચારેય વાર્તામાં લેખકે ઉષાકી, પ્રકથયો કરી નથી, પણ ગામડાના સામાજિક જીવનનો વાસ્તવિક ચિતાર સચિતર આપ્યો છે. એ વાસ્તવિક ચિતરુ મા રજ થયેલા પ્રસંગ દ્વારા લેખકે પ્રચલિત સામાજિક માનસ પર કટાક્ષ કરી એને ઉષાકુ પણ પાડે છે.

‘એ વરસ’ અને ‘રામસિદ્ધ’ મા પોતાનાં આશ જનને ગામડાંમાં દુર મૂકીને ચહેરમાં કમાવા આવેલા એવા અને ગામસિદ્ધનું પાત્રાલેખન છે. શેઠના બંચા લાખાં ધરકામની નોકરી કરતો એમો અચાવી બચાવી માને પૈસા ગોઠવે છે અને થોડા વખતમાં પરણવાની

આશા સેવે છે, એવામાં લડાક શેઠાણી એને કાઢી મૂકે છે. એમાં ખેમાનો મા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને કેમળ લાગણીનો લેખકે સ્પષ્ટો ખ્યાલ આપ્યો છે. અંતે નોકરી જવાથી ખેમાની ઉમેરો પર ધા પડે છે ત્યાંથી વાત પૂરી કરી લેખકે નૈરાશ્યમાંથી બીજાનું કારુણ્ય પણ આપ્યું છે. 'રામસિંહ'માં મીઠામાં સમપત મજૂરી કરતાં પણ સ્વમાનશીલ નાપકનું આલેખન છે, પરંતુ એમાં અનેક છૂટા પ્રસંગોને કારણે નવલિકા એકરસ બનતી નથી. મીઠો અને મીઠના મજૂરી વચ્ચેના કપડાઓમાં રામસિંહ સ્વમાન સાચવતો આગળ તરી આવે છે, પણ મીલના એવા કલુષિત વાતાવરણથી કંટાળી એ પાછો પોતાને ગામ માલો જાય છે.

'ધરવટ' : રાજનામું 'ને 'શંકરકાકાએ કરેલું' ધીરાનું વૈવિધ્ય' એ હાસ્યરસ પીસવતી વાર્તાઓ છે. ગામડાના દુઃખી સમાજજીવનના પ્રસંગો આલેખી લેખકે આરંભમાં જણાવેલી ચાર વાર્તામાં ગમગીની પેદા કરી છે તો આ ત્રણ વાર્તામાં ખડખડાટ હાસ્ય નહિ, પણ પાત્રની ખાસીયત અને પ્રસંગ રચનામાંથી પેદા થતું સામાન્ય હાસ્ય તો છે. ગ્રંદરીઆ જેવા દોશી બધાંની સાથે પોતાને ધરવટ છે એમ માની ધાલશુલ કરે છે ત્યારે એમના મોળખીતા લપ કવારે ટળે, એની રાહ ભેતા હોય છે. એમાંય લેખકે ગમગીનીની ઊણ આણી દીધી છે, કારણ કે એને દોશી ધરવટમાં પોતાની બૂલ ચતી સમજીને પછી એકલા ઉઘાસ દૂર દૂરવા જઈ ખીપર પર બેસી રહેતા બતાવ્યા છે. પોતાને રાજનામું આપતું પછી એમ માનતા નોકરને ઉવટે ખખર પડે છે કે પોતાની સ્ત્રી મુલાકાતે આવી સાચી રિતિતિ ભેષ જવાથી ખુદ સાહેબને રાજનામું આપતું પડે છે અને ધીરને પરણાવવા શંકરકાકા ધીરા મીઠી છે એવી વાત વહેતી મૂકી, શેઠ પાસે પણ સગાઈ કરનારા આવે ત્યારે ધીરા મીઠો હોવાનો દેખાવ કરાવો ધીરાને પચાવે છે, અને ઉવટે ધીરા સાચો મીઠો પણ બને છે.

'પરતો વિચાર' એ વાર્તા નથી, પણ એક પ્રકારની ચર્ચા છે અને ચર્ચાને અંત અમરીય સહાધ્યાયીની સાથે પરજીવનો હતો તેને બદલે એની ઊકસી માટે ઉમેદવારી નોંધાવે છે, એટલું જ વિચાર-

પરિવર્તન છે. એ ચર્ચા પણ અસર વિનાની છે. 'ગેતના મેળાપ'માં સરસ નવલિકા બને એનું વર્ણન છે એનો આરંભ પણ સરસ છે, પરંતુ લેખકે વાર્તાનો અંત એટલો બેઠેલો અને આકર્ષક બનાવ્યો છે કે, વાર્તાની શરૂઆતની અસર મારી જાય છે. કનકા અને મંગળાનું જંગલમાં સંવનન જંગલ ખાતાના સીપાઈના આગમનથી અટકતું નથી, પણ મંગળાના પિતાની સત્તામણીમાં પરિણમી બેને વિચાર પાડે છે. 'મળેલા છવ'માં આવે છે તેવાજ એક મેળામાં કનકા અને મંગળા એકમેકને જુએ છે, પણ તે એવા સંજોગમાં કે જંગલખાનાનો સીપાઈ મંગળાને એના બાળના યુજરા માટે પકડી લઈ જતો હોય છે. કનકા સીપાઈને મારવા બોધી લેખક પરથી તીર મારે છે તે મંગળાને વાગે છે તેજ વખતે પણ અસવાથી તે ખીણમાં ગમડી પડે છે. ખજાની બને તેવી શક્તિવાળી આ પ્રજુલવાતો-અને તે પણ જંગલમાં ગાન બીએની-નાટ્યની આત્મને લોકો લેખકે વણસાડી છે.

અંતે, ત્રણ વાર્તા વિશે કહેવાનું રહે છે, અને તેઓ 'મનહર', 'વાતવાતમાં', અને 'પાનેતરના રંગ' એ ત્રણ વાર્તામાં તેમજ 'એ વરસામાં લેખકની નવલિકાકાર તરીકેની શક્તિનો કંઈક પરિચય આપીને થાય છે. એમાં સામાન્ય વાસ્તવિક હમીકતની રજૂઆત કરતાં કંઈક જીંડે ઉતરવાનો લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે. 'મનહર'માં પૈસાદારની પુત્રી મંજુ સાથે પરણ્યા પછી મનહર એને હરેક પ્રકારનું સુખ આપતું અને શારીરિક સંબંધથી દૂર રહેતું એવો નિશ્ચય કરે છે. પરંતુ પહેલી જ રાતથી બન્નેનું શારીરિક સંબંધ અંગે મનોમંથન શરૂ થાય છે તેનો લેખકે સરસ ચિતાર આપ્યો છે. મંજુને અચરસ પડતી હશે, એમ માની મનહર દૂંડી આવકમાં પણ પૈસા ખર્ચે જ જાય છે, છતાં વ મંજુને સતોષ થતો નથી, કારણ કે એના અષ્ટોત્પત્ત કારણ અલગ છે અને એ અસતોષનો અંત ઉપર મંજુરીએ કાઢને મારીને આપણે હતો તેમ અર્ધિ પછુ મંજુ મનહરને લપકાક મારીને લાવે છે. 'વાતવાતમાં' વાર્તાની ગૂંથણીથી રસનિર્ભર થાય છે. સુખીયુગના જીવનમાં એક કદિપત વાર્તા બારે પરિવર્તન લાવી દે છે. સરખાળો પોતાના પતિને ખુદ રાખવા કરકસર બોગવી, પોતાનાં ઘરેણાં વેચી,

એને સુખસાધન આપવા અચલ કરે છે પરંતુ એ હકીકતથી અજાણ્ય હોનાથી પતિ મોપજાની વાર્તાનો સાર સાંભળીને પોતાની પત્નીના ચારિત્ર્ય પર ચંકા લાગે છે સુરખાળાના રત્ન પર એથી ભારે ઘા યાજ છે, અને વસત સાચી હકીકત જાણે છે, છતાં રત્નનું ઝરણું વસતની માનસિક નિર્નયતાને મારણે આ ભવ માટે તે સુકષ્મ જાય છે અને 'પાનેતગ્ના રગ' આ નેખકે સીનેમાની નવી મીઠા માવતીના હલ પર પ્રકાશ નાખ્યો છે પોતાના ગૌવન અને રૂપમાં મસ્ત એવી માલતીને નદી તરીકે દસેક વર્ષ કાઢ્યા પછી લાગે છે કે સીનેમાક્ષેત્રમાં ગૌવન અને રૂપમાં એટલા આવતા કશી કિંમત રહેતી નથી અને ત્યારે એને પોતાનો ટુચ્છકારેલો પ્રિયતમ વાદ આવે છે, અને સીનેમામાં પાનેતગ્ના ફટકેના રગ જોતા પ્રમાણરની વાત એને વાદ આવે છે અને પ્રમાણર તેા બહીમાં જીજ્ઞાસે પાનેતર બને ધસાણુ હોય પણ એના રગ વધારે પાડા બન્યા છે, એમ કહી બન્ને હતાં તેવા રત્નથી બને છે

સમગ્રપરે જોતા શ્રી પન્નાલાન પરમે મોટે લાગે સામાન્ય કક્ષાની વાર્તા આ પુસ્તકમાં આપી છે મામકાના સમાજજીવનનો એમને સરસ પરિચય છે એ કારણે ત્યાંના સામાજિક દૃષ્ટાંતો તદ્દન વારતરિક રૂપમાં અને તળપદી ભાષામાં એમણે રજૂ કર્યા છે પણ એમાં સપૂર્ણ વિગતો આપવાની લાવચ્છને એ વસ રહી શક્યા નથી તેથી, એ માત્ર ઉગાણુ વિનાના ચિત્રો જ રહે છે નવનિકાના સ્વરૂપનો હજી એમને જાણે ખ્યાન થયો લાગતો નથી તેથી વસ્તુની વ્યાકરણ ગૂઢપણું 'વાતવાતમાં સિવાય બીજી એ મરી શક્યા નથી એમની વાર્તાઓમાં રસવિધિ પણ એણે છે 'મનદર', 'વાતવાતમાં અને 'એ વરસ'ના નવલિકાકાર તરીકે વિકાસ પામવાનાં શુભચિહ્નો એ આપણને આપે છે

—મ્—

મોલાના ગ્રંથાલય કલામ આગ્રાદ લેખન, મહાદેવ દેસાઈ અનુવાદક, ચંદ્રસેકર શુક્લ પ્રકાશક બેંગલોર એન્ડ કુંપની, આદિતિ પહેલી સન ૧૯૪૬. કિંમત, અઢીરૂપિયા પાના ૧૭૨

૨૧ મહાદેવ દેસાઈને ૧૯૪૦ માં અગ્રેજીમાં પ્રસિધ્ધ કરેલા મોલાના આગ્રાદના જીવનચરિત્રનો આ

અનુવાદ છે રામગઢની કો-ગ્રેસના વરાવલા પ્રમુખ મોલાના સાહેબનો અગ્રેજ વાચની પ્રગટે પરિચય કરાવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખી આ પુસ્તક લખાણેલું છે રાષ્ટ્રપતિ તરીકે મોલાના આગ્રાદે રાજકીય વાદા ક્ષેત્રમાં જે કુનેક અને કુશળતા દાખવ્યાં છે અને પોતાની અગ્રુપ શક્તિનો પરિચય આપે છે તેની ટૂંકી નોંધ અનુવાદકે ઉમેરી હોત તે આ પુસ્તક વિશે સમૃદ્ધ માત્ર એમ લાગે છે ગાંધીજીએ અગ્રેજ પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં લખ્યું છે કે "ઈસ્લામ વિશેની એમની શ્રદ્ધા જેવી અડગ છે તેવી જ અડગ એમની રાષ્ટ્રીય ભાવના પણ છે" અને એ અડગ રાષ્ટ્રીય ભાવના મોલાના સાહેબે પોતાના જીવનમાં ઉનારી તે માટે તમામ સહન કરી છુટ્યા છે

એમનું જીવનચરિત્ર વાચતાં રાષ્ટ્રપ્રમુખ તરીકે એમણે બાકત કરેલી શક્તિઓનો અને ભાવનાઓનો નાનપણથી ધર્યો સુદર વિકાસ જાણુના મળે છે મોલાના સાહેબના પૂર્વજ શેખ જમાલુદ્દીને મોગલ આદલાદ અકબરના વખતમાં સારી નામના મેળવી હતી, અને તેમનાથી આઠમી કે નવમી પેઢીએ મોલાના સાહેબનો જન્મ થયેલો છે એમના પિતાનું નામ મહમદ અશ્દીન હતું અને તે વિદ્વાન અને સૂત્રી હતા, અને હિંદમાં તેમના ધણી શિષ્યો હતા ૧૮૫૭ માં અંગ્રેજોએ દિલ્લી સર કર્યા પછી જે ખૂનામરકી કરી તેમાંથી જીવ બચાવતાં જે હજારો માણસો નાસી છૂટ્યા તેમાં મોલાના સાહેબના પિતા પણ હતા તે રામપુરના નવાબની મદદથી મક્કા પહોંચ્યા અને મક્કામાં શેખ મહમદ અશ્દીર વેદીનામના આનોમની દીકરી સાથે તેમના લગ્ન થયા મોલાના સાહેબનું બાળપણ અરમસ્તાન માળ પસાર થયેલું એમના પિતાએ ૧૮૮૦ થી હિંદુ સ્તાનમાં આવવું શરૂ કરેલું, પરંતુ શિષ્યોના આમલથી છેવટે ૧૮૮૮માં કનકતામાં એમણે કાયમી વસવાટ કર્યો એક વર્ષ પહેલાં તે અ બીના મોલાના સાહેબે સરસ અભ્યાસ કરેલો, અને પિતાએ તેમને અગ્રેજ નિશાએ મોલ્લા નરિ, પણ ૧૯૦૫માં કરેલા અન-અઝાર વિશ્વવિદ્યાલયમાં અ બીના ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે મોકલેલા ત્યાં બે વર્ષ રહી ૧૯૦૭માં તે હિંદ પાછા કર્યા 'સત્યની વાણી' નામનું એમણે પહેલું પત્ર શરૂ કરેલું અને તેમાં સર સૈફ અહમદખાન

પર ઉદ્ધૃમાં લખાયેલા પુસ્તકની તેમણે સમાલોચના કરી તેથી લોકોનું ધ્યાન એનાંએકાં. લાહોરના પ્રતિષ્ઠિત માણસોની સભામાં ૧૯૦૩માં વાર્ષિક બ્યાખ્યાન આપીને “સિઆનુ સિલકક”ના આ શુદ્ધિસાગ્રી તંત્રીને આમંત્રણ મળ્યું, ત્યાં મહાકવિ હાલા, ઉદ્ધૃના મહત્વેષક નજાર અહમદ, કવિ ઈકબાલ વગેરે હાજર હતા. જ્યારે એ સભામાં ચૌદ પંદર વર્ષનો છોકરો હાજર થયો ત્યારે અર્ધાના આચર્યને પાર ન રહ્યો અને ‘ધર્મ’ અને શુદ્ધિ’ના સંબંધ વિષેનું એનું બ્યાખ્યાન સાંભળી તેથી વિશેષ આચર્યે ફેલાયું, ત્યારથી મુસ્લિમ જગતમાં એમણે કાયમી નામના મેળવી, ‘દોરગી આક્રમ’માં મૌલાના સાહેબ કવિઓનાં કાવ્યો ડાખતા તથા કવિતા લખતા અને ‘આઝાદ’ને આ બાળકવિએ સ્વીકારેલું તખ્તસુસ હતું, જે આજ સુધી કાયમ છે.

૧૯૦૭માં ઇશ્તિયા પાછા ફર્યા પછી મૌલાના સાહેબનું મનોમંથન ચાલતું હતું, કારણકે તે વેળાએ જીવાન હિંદ સિટિશની તામેદારીમંથી નોકરી આઝાદ યવાની કુમેશ મલાવતું હતું તે વેળાએ મુસલમાનો સરકાર પ્રત્યે વફાદારીના સૂત્રને અનુસરતા હતા પોતાના સહધર્મીઓ સર સૈયદ અહમદની વિચાર-સરણી પ્રમાણે આવો ભાગ લખવે તે તેમને અસહ્ય લાગ્યું. પોતાની કેમતા માનસમાં પરિવર્તન કરાવવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો, અને તે માટે લોકોમાં મનમાં અલોપહના સંપ્રદાયની નીતિસામે બળવાની લાવના પેદા કરવી તેમજ અંગ્રેજોએ મુસલમાનોમાં અંગ્રેજી રાજ્ય પ્રત્યે વફાદારીની જે લાવના પોણી છે તેની જડ ઉમેદી નાખવી, એમ નિર્ણય કર્યો, અને તે પ્રમાણે મુસ્લિમ ક્રમની સેવા માટે ‘અલફિલાહ’ (બીજનો ચંદ્ર) નામનું ૧લી જૂન ૧૯૧૨ના દિવસે સાપ્તાહિક શરૂ કર્યું. તે વખતે તેમની ઉંમર ૨૪ વર્ષની હતી. ત્યારથી મુસ્લિમ જગતે તેમને મૌલાના એટલે ‘આપણા આગેવાન’ તરીકે સ્વીકાર્યા. છ મહિનામાં એ પત્રની અગિયાર હજાર નકલો ખપવા લાગી, અને પહેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન પચીસ હજાર નકલો ખપવા લાગી. એમાંના લેખો પર સરકારની ચાંપતી નજર હતી. ૧૯૧૫માં સરકારે બંગાળમાંથી હટપાર કર્યા અને રાંચી ગયા. ત્યાં દિંદી સરકારે તેમને નજરકેદ કર્યા તે

૧૯૨૦ના આરંભ સુધી પૂરી રાખ્યા.

મૌલાના સાહેબ ગાંધીજીને ૧૮મી મનેવારી ૧૯૨૦ના રોજ મળ્યા, અને અસહકારનો કાર્યક્રમ એમને સ્વીકાર્યો. કલકત્તામાં ભરાયેલી બીજી ખીલા-ફત પરિષદ સમક્ષ એ કાર્યક્રમ એમણે પ્રમુખ તરીકે રજૂ કર્યો. ત્યાર પછી એમણે અનેક કાપણો કર્યા, અને લાહોરમાં ઉમેશાઓની એક ખાસ પરિષદ ભરાઇ તેમાં તેના હઝારેક ઉમેશા આવ્યા હતા, તેમણે મૌલાના આઝાદને આખા દિંદને માટે ઇમામ-સૌધી મોટા ધર્મશુદ્ધ-નીમવાનો ફરાવ કર્યો; પણ મૌલાના સાહેબે એ પદ લેવાની ના પાડી. ૧૯૨૩માં જેઠમાંથી પાછા ફર્યા પછી પણ એમને એ માટે આમદ થયો, પણ એ પદ એમણે ન સ્વીકાર્યું. ૧૯૨૧માં દિંદી સીપાઇ અને મુલ્કો નોકરોને સરકાર જેડેતો સંબંધ છોડવા મહાસભાએ જહેરનાયું બહાર; પાંચેલું તે પર પહેલી સહી ગાંધીજીની અને બીજી સહી મૌલાના આઝાદની હતી. ૧૯૨૧માં અમદાવાદમાં ભરાનારી મુસ્લિમ લીગનું પ્રમુખપદ મૌલાના આઝાદ લેનાર હતા, તે પહેલાં તેમને કારાવાસમાં પૂર્ણ. સજા પતાં પહેલાં એમણે કોર્ટમાં લખી નિવેદન કર્યું ત્યારે ‘મારી કોમને અને મારા દેશને તેમના હક ને તેમની આઝાદી માગવાની બાર વરસથી તાલીમ આપી રહ્યાનું જણાયું. તેમજ “શત્રુબળની સામે શત્રુબળથી વિરોધ કરી ન જ કરવો જોઈએ, એનું મહાત્મા ગાંધી માને છે, પણ હું નથી માનતો... મારો પાકો ખાતરો છે કે હિંદ શત્રુબળ વડે ફતેહ મેળવી શકે એમ નથી. તેમજ એ રસ્તો લેવો એને માટે લાજમ નથી.” એમ જણાવી પોતાની નીતિ રપટ કરી કહ્યું. મૌલાનાએ કુરાનનું ઉદ્ધૃમાં સદીક બાપાંતર કરેલું છે તે પ્રખ્યાત છે.

૧૯૨૨માં ગાંધીજી જેઠમાં ગયા પછી રાજકીય ઝોટ શરૂ થઇ અને ૧૯૨૩માં ધાર્મિક દુહડો થયાં. ૧૯૨૪માં ગાંધીજીના ઉપવાસ પછી એકતા પરિષદ ભરાઇ તેમાં મૌલાના સાહેબે મહત્વનો ભાગ ભજવેલો. ૧૯૨૩ના સપ્ટેમ્બરમાં દીલ્હીમાં મહાસભાની ખાસ બેઠક મળી તેના મૌલાના સાહેબ પ્રમુખ હતા અને ફરવાદી અને નાફરવાદી વચ્ચે એમણે તોડ કાઢી સમાધાન કરાવેલું. ૧૯૨૩માં શરૂ થયેલાં ધાર્મિક

દુલ્હો ૧૯૨૭ સુધી ચાલુ હતો પણ ૧૯૨૭માં સાયમન કમીશનના આમમનથી ફરી રાજકીય જનશ્રુતિ શરૂ થઈ તે ૧૯૩૦ની ઐતિહાસિક લગ્નમાં પરિણમી તેમાં પણ મહાસલાના કામચલાઉ ઉપપ્રમુખ તરીકે મોક્ષાના સાહેબ પડ્યા.

૧૯૩૫ના ગજબંધારણે પ્રાતિક સ્વચાસન આપ્યું અને કોંગ્રેસે પ્રાતિક સરકારમાં હોદ્દા સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યો પછી મોક્ષાના સાહેબ ૧૯૩૭થી પાર્લામેન્ટરી પેટાસમિતિના સભ્ય નિભાયા, અને રાજેન્દ્ર પ્રસાદ તથા સરદાર વલ્લભભાઈ સાથે કુશળતાપૂર્વક બંધારણોત્તરને માર્ગદર્શન આપ્યું અને નવી સુઠ-ણીઓ પછી પણ આપે છે. તેમાંથી એમની મુક્તિ-મીરી વિષે માન પેદા થાય છે. કોંગ્રેસના પ્રધાન મંડળોએ રાજીનામાં આપ્યા પછી હીંગે 'મુક્તિ દિન' ઉજવ્યો તે પર મોક્ષાના સાહેબે તમામ આક્ષેપોનો જવાબ આપતું નિવેદન પ્રસિદ્ધ કરેલું છે અને તેમાં તમામ આક્ષેપો સાથે પાયા વિનાના છે, એમ જણાવેલું છે.

૧૯૪૦ના માર્ચ માસમાં ૧૯૫૪ વિરુદ્ધ ૧૯૩ મને મોક્ષાના સાહેબની મહાસલાના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી થઈ ત્યારથી ૧૯૪૬માં એ પદથી એ નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધીમાં હિંદી રાજકારણમાં અને દુનિયામાં અનેક મહત્વના બનાવો બની ગયા. પરંતુ ૧૯૪૨માં કીપ્સ સાથેની વાટાઘાટોમાં તેમજ પહેલી સીમલા પરિપદમાં તથા કેમિનેટ મિશન સાથેની લાંબી અને મુત્સદ્દીમરી વાટાઘાટોમાં જે ભુદ્ધિની સમગ્રતા જાળવી રાષ્ટ્રીય બેચેન નજર સમક્ષ રાખી મોક્ષાના સાહેબે પોતાની અધ્યાગ શક્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે તે માન ગ્રેરે તેવો છે. શ્રી ક્રીષ્ણ એમને કોંગ્રેસના 'show-boy' કહી દલકા પાડવા પ્રયત્ન કરે છે તે કેટલું જાણીએ છે અને મોક્ષાના સાહેબ દેશના સાચા અને પ્રખર રાષ્ટ્રનાયક છે તે આ જીવનચરિત્ર વાંચકથી જણાશે.

પુસ્તકનો અનુવાદ સુવાચ્ય છે

આયાત અને નિકાસ

“૧૯૩૮ દરમિયાન હિંદુસ્તાને અમેરિકાથી ૩,૩૫,૦૦,૦૦૦ ડોલરનો માલની આયાત કરી હતી. આયાતનો એ આંકડો ૧૯૪૨ માં વધીને ૬,૦૦,૦૦,૦૦૦ ડોલર હપર પહોંચેલો તે પછી હિંદમાં આયાત હપર અંકરો મુકાયા તેથી અને બીજા કારણોસર એ આંકડો ઓછો થયો આભી છે.

હિંદમાંથી ૧૯૩૮ દરમિયાન ૫,૮૦,૦૦૦ ડોલરનો માલ અમેરિકા નિકાસ કરવામાં આવેલો. ૧૯૪૫ માં એ આંકડો ૧૪,૬૦,૦૦,૦૦૦ ડોલર હપર પહોંચી ગયો હતો.”

દાના મહેતરનો બેલ ગણેશ મહેતરને ફેર ફેરે વ્યાપી ગયો. આખી જિંદગીમાં આવું મહેલું એણે કોઈપણ ખાધું ન હતું. પરંતુ દાનાનો બેલ એવો હતો કે, ગણેશને સહેજ જ છૂટકો. -

મહેતર વાસમાં બે પાડિયાં હતાં, એક દાના મહેતરનું પાડિયું, ને બીજું ગણેશ મહેતરનું. વળી એ બે ભાગ બીજા નામથી પણ ઝોળખાતાં. વીરા આપાવાળા અને જ્ઞેશંગ મોટાવાળા. અને એ નામ ગામની પાડીદાર વસ્તીની બે પાડીઓ ઉપરથી મહેતરને પાડ્યું હતું. ગામનો પાડીદારની સો ઘરનો વસ્તી મૂલે તો એક જ આપની પ્રજા હતી. પરંતુ બે ક્ષાત્રજોનો એ વસ્તાર. એના મૂળ પુરુષ વીરાભાઈ અને જ્ઞેશંગભાઈ ઉપરથી વીરા આપાવાળા અને જ્ઞેશંગ મોટાવાળાના નામે ઝોળખાતો. અને એ જ નામ મહેતરની બે પાડીઓએ પણ સ્વીકારી લીધું હતું. દાના મહેતરનો ભાગ વીરા આપાવાળાના કુટુંબવાળા પાડીદારોનો મહેતર ગણાતો. અને ગણેશ મહેતરનો ભાગ જ્ઞેશંગ મોટાવાળાનો વણુકર ગણાતો.

પાડીદારોનાં એ બંને કુટુંબ એક હોવા છતાં, વીરા આપાવાળા મોટાભાઈની પ્રજા હતી એટલે પોતાને જ્ઞેશંગ મોટાના ભાગ કરતાં ઈર્ષી ગણતી હતી. વળી ખાધેપીધે પણ એ ભાગ વધારે લીસો હતો, એટલે એમની બે મોટાઈનું અહમ્ મામમાં પોપાતું પણ ખરું.

અને જેમ પાડીદારોમાં મોટાઈની દ્વંસાવૃત્તિ હતી તેમ મહેતરવાડમાં પણ હતી. દાના મહેતરનો ભાગ પોતાને વીરા આપાનો હોવાથી મોટા માનતો હતો. જ્યારે બીજા બાબુ ગણેશ મહેતરનો ભાગ કમણીમાં આચળ હતો એટલે એમની નાતમાં એ આચળ પડતો ગણાતો હતો. છતાં એમની મોટાઈ ગામમાં તો દાના મહેતરવાળા ચાલવા દેતા નહિ.

આ ખેંચતાણ, પહેલાં તો કોણ નંચે આટલી હદે હોય તો, બાકી છેલ્લાં દસ વર્ષથી આ બે ભાગમાં જુના આગેવાન મરી ગયાં, દાના ગણેશના વખતમાં વધતી જતી હતી.

એ દસ વર્ષના ગાળાની વાતમાંથી જ દાનાએ ગણેશને બેલ આપ્યો હતો.

વાત બોવા બપો તો આજના માણસને તો કેંઈ અસર જ ન થાય, પરંતુ ગઈકાલનાં આ માનવીઓના માણસને જાણની લઢીમાંથી પકવી બહાર કાઢવા પછી સહેજ વધુ પડતું પાણી પચાઈ ગયું હતું; જેથી વધારે પાણીનાળાં એ માનવી સહેજ પણ ટકારે ખમી શકતાં નહિ.

સામાન્ય રીતે પાડીદારના જે ભાગમાં લક્ષ-મરણ પ્રસંગે જમણુવાર હોય ત્યારે એના ભાગના મહેતર-વાસને જમણુતો દહાવો મળતો. પરંતુ જ્યારે એવો કોઈ પ્રસંગ નસાતાસાંથી જિજ્ઞાસ ત્યારે ગામની અહારે વ વરણુને જમવાનું મળતું.

એવો એક મરણુનો પ્રસંગ વીરા આપાના ભાગમાં જિજ્ઞાસો હતો. બધા મહેતર જમીને વાસતી વચ્ચે લીમડાના ઝોટકા ઉપર બેસીને હુકાઓ પીતા હતા. અમકમલકની વાતો આસતી હતી. તેમાંથી પોતાના પટેલોની વાત નીકળી.

અને દાનાના લોહીમાં અભિમાન ઉછળી આવ્યું: 'ગણેશ મહેતર! અત્યા કીધું, તું ને તારા ભાગ ગમે તેટલી મોટી મોટી વાતો કરે; પણ અમારા પટલને ઘેર આ હોતા તમે મણુ વખત જમ્યા. અને દસ વરસના બતાવ એક વ વખત જો અમે તારા પટલને ઘેર જો મળ્યું ક્યું હોય તો ?'

ગણેશ મહેતરના પેટમાં ગણેશી ધુમાડી વિચારના વમળમાં ને વમળમાં અંદર જ અટવાઈ ગઈ. ગણેશથી કેંઈ સામે જરાબ અપાય તેમ હતો જ નહિ. એના પટેલોમાં-જ્ઞેશંગ મોટાવાળામાં-સામે જ છેલ્લાં દસ વર્ષમાં એક પણ પ્રસંગ સમગ્ર ગામ જમ્યાનો જુનો ન હતો. એને ઠારી ધા લાગ્યો-મારા પટલને ઘેર આવો પ્રસંગ ન થયો ત્યારે મારે મહેલું સાંભળતું પડ્યું ને ?

પણ એનો જા તો વખને ખમી લેધને ગણેશ મહેતરે મનમાં ગાંઠ વાળી. એ રાત્રે તો ગણેશને ત્યારે જ જીંધ આવી કે, જ્યારે એમ અને નહીં

કરી નાખ્યું : 'હવે કોઇ એવો પ્રસંગ આવે તો મારા પટેલને પાછા જ ન પડવા દઉં. ગામ કરાવું ત્યારે જ જાવું.'

*

પ્રભુની માયા, તે દોઢ જ મહિનો એ વાતને વીણી અને જેશંગ મોટાના કુટુંબમાંથી પંચોતર વર્ષના વસ્તા પટેલ દેવ થયા. પરંતુ રિયલિ એવી કે ગામ તો શું પણ કુટુંબે ય ન જમાડી શકે! એ તો ગયા, પણ એમના એકના એક દીકરા મોહનને મોટો ધારકો પડ્યો. બાપ ગયાના આઘાત કરતાં મ મોટા, અને તે બારમું શી રીતે કરાશે ?

બપોરે એમને અગિયાર દર્ધને આવ્યા પછી ટાઢો પહોર થતાં મોહન બળદ લેઈને ખેતર જવા તૈયાર થયો. ખડગીની બહાર માથે બાપના સૂત-કનું બોલીને એ નીકળ્યો ત્યાં સામે ગણેશ મહેતર મળ્યો. એના પગ થંબી ગયા. ગળગળા ઘઈ જતાં એણે વસતા પટેલના મોતનો શોક દર્શાવ્યો.

અને સળગ આંખે ગણેશ મહેતરે કહ્યું : 'મોહન મોટા ! હું તમને બે વાનાં કહેવા આવતો તો ?

‘શાં ?’

ગણેશ મહેતરે પગ ઉપાડતાં કહ્યું : ‘એમ અધ-વચારે રસ્તામાં શું કહું ? ચાલોને હું મ તમારી જોડે ખેતરમાં જ આવું. મોડળાશયી વાત પણ થશે ?’

મોહનને કપના પણ નહોતી આવતી કે આ મહેતરને વળા મને બે વાનાં શાં કહેવા હશે. ક્ય-કારો કરીને, બળદનું પૂછકું ઝાલીને મોહને બળદને ઝડપમાં ચલાવ્યો. એણે પણ પગ ભેરમાં ઉપાડ્યો.

ગણેશના પગમાં તો વેગ માતો જ ન હતો ! ખેતર તળાવની પાળ ઉપર હતું. એમા પેસી લાંપલી બંધ કરતાં ગણેશ શરૂઆત કરી : ‘મોટા ! આ વખતે નીચું ધાધી જવાનું નથી; હોં કે ?’

મોહનને હજી વાતની ગંધ આવી ન હતી. એણે પૂછ્યું : ‘અરે ! ગણેશ મહેતર આજ ગડિ થયો છે કે શું ?’

એ પ્રશ્નને ગળા જતાં ગણેશ બોલ્યો : ‘વસ્તા

બાપા, ખાઈપીને અને ધરની વાડીનો વેસો ખીસેલો જોઈને ગયા છે. તમારેય લગવાનના આલ્યા ત્રણ દીયરા છે. સીતર કરતાંય વધારે ઉંમરના થઈને બાપા ગયા છે. જેશંગ મોટાના કટમ પ્રમાણે એમની પાછળ ગામ કયાં વગર ન ચાલે !’

આંધિતો માયામાં કોઈ ઝાંગ મારે ને માણસ તમ્મર ખાઈને નીચે ગખડી પડે, તેમ મોહનના મગજે વિચારની તમ્મર ચડી ગઈ. ધડીકતો જવામ આપ-વાની સૂઝ પણ જતી રહી.

ગણેશ મહેતરે ઉમેયું : ‘શું કીધું. મોટા ! આ વખત બાપા પાછા ગામ ના થાય તો જેશંગ મો-ટાના કટમનું નાક ભય !’

મોહન સ્વસ્થ થતાં બોલ્યો : ‘ગણેશ મહેતર, કંઈ ફટકી તો નથી બું ને ?’

માથા ઉપર બે ત્રણ ટપકી મારી, મગજ સા-બધું છે તેની ખાતી આપતાં ગણેશ કહ્યું : ‘મગજ તો, મોટા, સાબુત છે. પણ ક્યારે ફાટી ભય એ શું કહેવાય ?’

‘એટલે ?’

ગણેશ મહેતરે વાત વધુ ન લોચાવતાં દાના મહે-લર સાથેના પ્રસંગ કહી સંભળાવ્યો.

મોહને એ સાંભળી રહેતાં કહ્યું : ‘એ તો ખરું, પણ માનું ગણું.....’

વચ્ચે ગણેશ મહેતર બોલ્યો : ‘એ મારું અ-નવસ્ય બોલું છે, મોટા !’

‘તો ?’

‘એની તમારે ફકર ના રાખવી.’

‘એટલે ?’

‘એકથી પાંચ હજાર સુધી, જેટલા જોઈશ તેટલા એકી કલમે હું ગણી આપીશ.’

મોહન મહેતરની આંખે સામે ધડીકર તાકી રહ્યો.

ગણેશ કહ્યું : ‘તે મોટા, પાછા લેવાની દાનત હોય અને કારમાણી માતા પૂછે !’

મોહનના મને મોતી પડેલ્યાં : 'આરોબાર પારકે પૈસે જરા લેવાનો દલાવો આવ્યો કે શું ?'

વળી મન પાછું પડ્યું : 'મહેતરના પૈસા લઈ ને બાપ પાછળ ગામ કડું ? સાત પેઢીની લાજ અથ કે ખીજુ ?'

મોહનને મૂંઝા રહેલો. જોઈ ગણેશ મહેતરને જાણ ન વળ્યો. એ બોલ્યો : 'જુઓ મોટા, તમે ના કેસો તે હું માનવાનો નથી. એક વખત તમારા બેઉ ભાગને બેગા કરો. કાગળિયું કરાવો. કેટલો આંકડો થશે તે મને કેન્ને.' અને રહેજ રખીને એણે કહ્યું : 'વાતનું પેટમાંથી પાણી હાલવા દઉં તો બે બાપનો કેન્ને.'

મોહને બોલવા મોં ઉઘાડ્યું : 'પણ...પણ...'

'મોટા, તમારા રુદિયામાં એ મારા રુદિયામાં. જ્યેષ્ઠ મોટાના કટમનું નામ કપાય તેવું હું ના કરું. મહેતરના પૈસા લેખને કયું એમ જણાય ત્યારે તો કટમની અડખ (ઉપનામ) પડી જાય, એ મારી જાણ બહાર નથી.'

મોહનના મોંમાં પણ પાણી આવ્યું.

મણેશ મહેતર આગળ બોલ્યો : 'તમ-તમારે કેસો ત્યારે આ ખેતરમાં દૂધાં કાઢવી જઈશ.'

તે વખતે બાબાસાહી રૂપિયા મોટી મોટી દૂધીને સૂકવી નાખી, તેમાંથી ગળું કાઢી નાખી, એના બા-બામાં ભરવામાં આવતા, દૂધીની કાચળીઓ ।

વસ્તા બાપા પાછળ આવ્યું ગામ । મોહનનું પાટીદારિયા લોહી જાગી ઊઠ્યું. ગણેશ મહેતર ગામના શેઠ શાહુકાર કરતાં વધારે લીસો હતો, એમ વાનો તો થતી જ. એટલે મોહનને એનું કહેવું હસતા જેવું ન જ લાગ્યું. અને ઉપરથી એટલી મોટી રકમ આવ્યા પછી, પાછી લેવાની દાનત ન હતી કે વાતની ગંધ પણ બહાર આવવા દેવાની વાત ન હતી.

મોહનના અભિમાનના કેશિયાની કસો પૂરેપૂરી કાઢી ગઈ. એણે કહ્યું : 'ગણેશ મહેતર, જો જો હોં, પાછું મારે મરવા વખત ના આવે.'

ગણેશ પાછો ભગત હતો. બારણે કાચમ દુધ-

સીના છોડ રાખતો. એ દુધસીને માદ કરતાં એ બોલ્યો : 'અરે, મારા બાપ ! એ શું બોલ્યા ! તમારા પહેલાં મારે મરવું પડે.' અને રહેજ રહીને એણે ઉમેર્યું : 'દુધસીના સમ' જો એમાં મીનમેખ માય તો.'

તુપિનો એકાકાર આવે તેમ મોહનને ધચરક આવ્યું.

કંઈ વાત રહી ગયેલી માદ આવી હોય તેમ ગણેશ મહેતરે પાછું કહ્યું : 'જુઓ પાછો છું તો. અરે ! આવું કોણ સાકમાં જવું રેતું તું ને !'

'શું ?' મોહનને હવે ચટપટી શર થઈ ગઈ હતી.

'જુઓ, વીરા બાપાવાળાના કટમ પ્રમાણે આવણે લાડવા નથી કરવા.....'

'ત્યારે ?' મોહને પૂછ્યું.

'છૂંડું ચૂરકું અને ઉપર લી ।'

મોહનના બાપનું એમાં શું જવાબ હતું ? એને તો ઊંચકો વધુ જુરસો આવ્યો. એણે કહ્યું :

'તમારા એવો વચાર હશે તો એમ.'

'પણ એક ચરત.' ગણેશ મહેતરે મોહનની સામે તીક્ષ્ણ દષ્ટિ કરતાં કહ્યું.

મોહનને થયું—મારો એટો કંઈ પાછો ખસે છે કે શું ? અને એ લાવથી રહેજ ઊંચા થતાં એણે પૂછ્યું. 'શી ચરત ?'

ટટાર થતાં ગણેશ મહેતરે કહ્યું : 'એમાં પાટકો ગણીપૂણી ના ચરી જોઈએ.' અને ઊંચે જાસ લખને એણે મનના લાવ જણાવ્યો : 'અમે બધા મહેતર જન્મવા બેસીએ ત્યારે લીની વાદી લેખને પીરસવા તમારે આવવાનું. દાનાના બાજમાં હું ના કહું ત્યાં મુખી થી પીરસવા જ કરવું.' તે લાર લખને એ બોલ્યો : 'બેંચે રેતો જન્ય તો મ પાછું વાળીને નેવાનું જ નહિ. હું ઈચારો કરું ત્યારે જ વાદી વાળી લેવી.'

વસ્તા પટેલને દેવ થયાં પંચ દા'ડા થયા અને આજ છૂંડું પરજાત હતું ત્યાં ધૂળા રાતે પાટીદારના

ખેડે ભાગમાં સાદ પાડ્યો. આ સાદ પાછળ ગામ કરવાનું હોય ત્યારે જ પડતો. તે દા'ડે ખેડે ભાગના બધાનો ભેગા થતા. નાતની કુલ જપટ દીકરીઓને ખારસની ચિઠ્ઠીએ લખાતી સરસામાન લાવવાની યાદી તૈયાર થતી.

એ સાદ સાંભળતાં દરેકને ધરતી ફાટી કે સું, એવો અર્થ થાય. વરતા પટેલ પાછળ કુટુંબ જ મોં ગળ્યું કરશે કે કેમ, એની ન્યાં શંકા હતી ત્યાં મામને સાદ !

જે હોય તે ધૂળા રાતને તોડી ખાય : 'અલ્યા, તે' સાંગળાંય તો નથી પીધી ને ?'

એક બે કાવકા આગેવાન મોહનને ઘેર જઈ, એને આનંદમાં પૂછે ખારી પચ્ચ કરી આવ્યા. નગાગ ઉપર દાડી પિટાય તેમ જાતી ઉપર હાથ ફોડીને મોહન દરેકને ખાતી આપતો કે, 'એ સાડું' તો આપા, આધાપીયા વગર ભેગું' કરતા ગયા છે. મરતી વખતે કહેતા ગયા છે કે મારી પાછળ કસર ના રહે !'

વહાણનું સફાન ફરે તેમ દરેકના વિચાર ફર્યા.

આધેક કહેતા : 'વરતાએ ખરી કરી. આખી છંદગી શેટલો ને મરચુ ખાધું. કને ટંકા છે એ મરતાં સુધી જાણુવા ન દીધું અને મારા ભેટો બધાંને ખનાવી ગયો !'

જુવાનિયા હસવા લાગ્યા : 'શું ધઈડ માણુમનો જીવ છે ! જાતે ખાધું નહિ, પીધું નહિ, ને મર્ધા પછી વાપરવા ભેગું' કર કર ક્યું ?'

બૈરાં કહેતાં : 'આનું' નામ તે જીવી જન્મ્યું. પોતે ખાય પીએ તેમાં સું વળ્યું ? પચ્ચ કટમનાં, ગામનાં છાકરોને મોઢે, ગરીબ ગરબાને મોઢે અને કુતરાંને મોઢે જાપ ત્યારે એનું' નામ પેદા ક્યું' કહેવાય !'

નાતનાં કેલામાં ભેતભેતામાં માણુસ ચિહાર મૂક મૂક્યું. કાઈ વખત નહેાવું બરાયું તેટલું માણુસ આવ્યું. દરેકના કુટુંબને ખાર ન હતો. અંદર સમાવેશ થાય એવો ન રહ્યો એટલે મોહને ધૂળા રાતને બૂમ પાડતાં કહ્યું : 'ને અલ્યા, ઘેરથી આથર લેઈ

આવ. બંદાર પથરાય એટલે બધાંને નિરતિ ભેસનાં તો ફાંને.'

મોહનને જાણે આજ દરેક પહેલ પહેલા બેતા હોય તેમ તાકી તાકીને ભેગા કરતા હતા.

આવા પ્રસંગોના બધો કારભાર કરતા જ્યાર પારેબે સરસામાનની યાદી કરવા હાથમાં કાગળ ને કલમ લીધાં.

મોહન એમની પાસે જાતે ભેસતાં બોલ્યા : 'પારેબ કાકા ! લાકું સમજીને પાછું' ચિતરામણું ના કરતા !'

'ત્યારે ?'

'ચૂરચૂ' ને છૂંકે ઘી કરવાનું છે.'

'હે !' ત્યાં બેઠેલા મોહા ભાગના માણુસોનાં મોં ફાટી ગયાં.

વીરા આપાનો કુટુંબના ખંધા આગેવાનોએ મનમાં ને મનમાં હાથના પંડોચા કરક્યા : 'મારા ભેટો વરતો, જતાં જતાં ખરું' કુટુંબનું નાક કાપવાનો ઘાટ ધડતો ગયો !'

ચોડાંની આંખમાં લકમીની કરકર બાવી દેાય તેમ એકાદ બે જાણુ મોલી બેઠ્યા : 'મોહન ! અલ્યા કહે તો ખરો, આપા કેટલાકે ભોંયમાં બેડારતા ગયા છે ?'

મોહન મૂઝામાં હસીને કહેતા : 'તમે ૫ થું કાકા, મરકરી કરો છો ! એમને એમનું' ધઈ ગહે એટલે ખસ !'

વરતા પટેલ ઉપર જાણે પૂરેપૂરી રીસ ચડી હોય તેમ જગન પારેબ અને બીજા પાંચ આગેવાન હાંત પીસીને યાદી તૈયાર કરવા લાગ્યા. જાણે એમના અંતરમાં વેરવૃત્તિ ન હુંડાતી હોય : 'આમે ૫ મારા ભેટો આપણને ખનાવો ગયો, ત્યારે જે ચપટીચડી મંધણું' હોય તે સાફ જ કરી ચૂકો !'

યાદી મોહનના હાથમાં આપતાં જગન પારેબ બોલ્યા : 'બહુ બહુ તો ત્રણથી સાડતણુમાં પતી જશે !'

મોહને યાદી ઉપર આખ ફેરવતાં કહ્યું : 'માર હાજર થાય તો ૫ કરવા બેકા પછી કંઈ મો પીઈ જવાય છે !'

બધા હાંત કચકચાવોને વિદાય થયા.

અપેરના બાર વાગ્યાથી જગજુવાર માટે જે પંગતો પડે જતી હતી, તે સાંજના સાંસાર વાગે ગામના મહેતરનો વારો આવ્યો. ગણેશ મહેતર એના મનના ઉમંગ બદાર જણાવવા દીધા વગર વર્તન કરતો હતો. બધાંનો અવરિયત પગલો મોકલવાની, કાંઈ રહી ગયું હોય તો સંભારવાની, મુંઝું હોય અને ન આવ્યું હોય તો એને માટે ભાણું લેઈ જવાની, કંઈ કહેતાં કંઈ કહેવત ન આવે તેની જવાબદારી ગણેશની હતી. કારણ કે એના પટેલને ઘેર અવસર હતો.

બધાંને પંગતમાં બેસાડી દીધાં. પોતાની યોજના પ્રમાણે દાના મહેતરને પોતાની સાથે પહેલાં બેસાડ્યો.

પીરસવાનું શરૂ થયું.

ધી પીરસવાનો વારો આવતાં મોહન પિતળની વાદી લેઈને આવ્યો.

‘ના, ના,’ મહેતર કહેતા જય છે છતાં મોહન ફરકને આગ્રહ કરીને ધી પીરસે છે. કાંઈ કાંઈ ‘બસ, બસ,’ કહેતાં બાજુ ઉપર આડા હાથ દેતા છતાં ધીની ધાર અટકતી નહિ.

વચ્ચે દૂર દૂરથી દાના મહેતરે એટલી ય ઊંઝા હતી કે, ‘નાહક ધી શું કામ બગાડે છે.’ -

એમ કરતાં કરતાં, ગણેશ મહેતર જે ઘડીની આગુરતાપૂર્વક કેટલા ૫ દિવસથી રાહ બેતો હતો તે પણ આવી પહોંચી. એની આંખે અધીરાઇથી મોહનને હેલાળો મારી આપ્યો.

મોહનને તો કહેવાનું જ શું હતું? એણે તો બાબ બાબ કરતી આખી વાદી જ ઊંધી વાળે તેમ ધી ધકકાવ્યું.

‘બસ! બસ!’ કરતાં દાના મહેતરે આડા હાથ ધર્મી.

પણ ધીની ધાર અટકે ત્યાં તો ગણેશ મહેતરની મહેઝા ધૂળમાં જ મળે રતો! -

બાબાંધી છેવટ ધી રેલાઈને બોલે વહેવા લાગ્યું. દાનો મહેતર પોકારી ઊડ્યો : ‘બસ, બાપા બસ! ધી બોલે રેલાઈ છેડ્યું, ખમા કરો હવે.’

ગણેશ મહેતરની પણ ભગઈ ચૂકી. દાનાના વાંસામાં ઠારસો ભારતાં એણે કહ્યું : ‘બા, બા, હવે પૂછા નીચે ટેખાળો ચૂકી ખવાય તેટલું. અમારા પટલ કંઈ તારા પટલ જેવા બિખારી નથી કે સાડના વાળે!’

‘વેબ્સ્ટર્સ ધી’

આ પદાર્થ પ્રથમ હોર્મોન્ડ, બેલ્કાબલ, જર્મની વગેરે સુરેપિયન દેશોમાંથી હિંદમાં આયાત કરવામાં આવતો હતો. ૧૯૪૨ થી એ ધીના હિંદમાં રાષ્ટ્ર થયો. આજે હિંદમાં દરરોજ ૩૦૦ ટન વનરખની ‘ધી’ તૈયાર થાય છે. ૧૯૩૭ માં આ દેશમાં એની વાર્ષિક વપરાશ ૨૬,૦૦૦ ટનની હતી. ૧૯૪૫ માં તે વધારે ૧,૩૭,૦૦૦ ટને પહોંચી.

(સુંબઝું ધી મરચેટ એસોસિએશન)

વૈજ્ઞાનિક જગતના આદિલનો લોકસંગ્રહ ભાષામાં વર્ણવતી માસિક નોંધ :

વિજ્ઞાનદર્શન

શ્રી. બંસી ગાંધી શ્રી. દસવી.

પ્રોફ. જયતીલાલ કે. ઓશ,

દમ. દસવી.

ડૉ. નરસિંહ યુ. શાહ

દમ. દસવી. શ્રી. દશ. શ્રી.

વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય

મૂડીવાદી શોધણ કથાના પ્રસંગો કરતાં વધુ રસપ્રદ નીવડે એવી છે.

સાહિત્યમાં વૈજ્ઞાનિક કલ્પનાજન્ય નવલકથાનું અનોખું સ્થાન છે. આ સાહિત્ય પ્રકારમાં રહેલી શક્યતાઓ ઘણી મોટી છે. મનુષ્યજનની સમગ્ર પ્રજ્ઞાલિંગમાં ભરે પરિવર્તન લાવનાર વૈજ્ઞાનિક શોધ-ખોળો વિશે, એમાં કોઈ પણ જાનનું નોખમ ખોડા સિવાય આગાહીઓ કરી શકાય: વાચકને નિઃશંક રીતે વાકેફ કરી શકાય.

આપણા ભવિષ્યનાં વૈજ્ઞાનિકો આપણા રાષ્ટ્ર-વિધાયકો દર્શી તેમનું સામાજિક જીવનચરિત્ર આપણા ભવિષ્યના લેખકોને સાહિત્યસર્જન માટે યોગ્ય વિષય પૂરા પાડી એમનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે. આપણી ભવિષ્યની કવિતાએ વારતવદ્દશી અને મુગ્ધ-મનોહરા-મુગ્ધ થવું પડશે, એમાં કારખાનાઓ અને ખેતરોના કામદારો, વિજ્ઞાનના અને એન્જીનીયરિંગના કાર્યકર્તા અને સંશોધકોના ભારે પ્રયત્નો તેમજ પરાક્રમે ઉતારવા પડશે. આપણી નવલકથા અને કવિતાના સાહિત્યે ભગીરથ પ્રયત્ન કરનારા કામદારોના નમૂનાઓ રજૂ કરવા પડશે. ખેડૂતના જીવનમાંથી જંગલી જમીનદાર શાહી નાખૂદ થાય એ જોવા-માટે જીવવાની આકાંક્ષા દર્શાવી ડો, નાપકે જીજ્ઞાસુકે ભવિષ્યના લેખક ગ્રામ્ય જીવન અને ગામડાંઓમાં ચોમેર પ્રવર્તી રહેલી કંઠર ગુપ્ત અને કવચિત કંપાવે તેવી પરિસ્થિતિઓથી સંપૂર્ણ પહેલ વકેફ રહેવા તેમની સાથે સંપર્ક સાધવો પડશે. નિર્મોહ્ય અને આજસુ નિષ્ક્રિયતાને સ્થાને નેમણકા સક્રિયતા વિકસાવવાં પડશે.

પ્રોફ વર્ગને આપણા નૂતન આદર્શ અને ઉદ્દેશ

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. કુંવરજી ગોસાઈ નાયકના રસદાથી ભાષણનો ઉલ્લેખનો ભાગ નીચે આપોએ છીએ.

મારા મનમાં ભાવિ દિનનું જે ચિત્ર છે એમાં વિજ્ઞાનનું સ્થાન ઘણું અગત્યનું છે. આપણી સાહિત્યની સરચાઓએ અને આપણા સાહિત્યકારોએ વૈજ્ઞાનિકો સાથે વધુ ગાઢ સંપર્ક સાધવો પડશે. આ ખાસ જરૂરનું છે, કારણ કે સાહિત્યકાર એવા પ્રકારનું વસ્તુ સાહિત્ય સર્જન માટે પસંદ કરવું પડશે જે રજૂઆતની શૈલીથી નિરપેક્ષ રહીને પણ વાચકને માટે રસપ્રદ નીવડે. જે વસ્તુની પસંદગી બરાબર રીતે કરવામાં આવે તો ભૌતિક શાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્રનું કોઈ પણ પુસ્તક લોકપ્રિય અને શિક્ષણપ્રદ નીવડે. આવાં પુસ્તકમાં તે તે સમયના જે પ્રતિબિંબ પાડવાં જોઈએ. વળી તેમાં એવી વ્યક્તિઓનું ચરિત્રચિત્રણ હોય જેમણે વિજ્ઞાનની પ્રગતિને વેગ આપીને રાષ્ટ્ર-ઉત્થાનના કાર્યના મૂળમાં રહેલા આદર્શો અને હેતુઓનો વિશદ છલકાવટ કરી હોય. આપણા ભવિષ્યના સાહિત્ય માટે વિજ્ઞાન સુદર સામગ્રી પૂરી પાડી શકે એમ છે. વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિના સિદ્ધાંતોના અભ્યાસ લેખકો માટે જોષદાયક અને અગત્યનો છે. વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ સાહિત્ય માટેની આવી અદ્ભુત સામગ્રીથી ભરપૂર છે. વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમાં થયેલી શોધખોળમાંથી સાહિત્યને માટે અદ્ભુત રસિક પ્રસંગો, પરાક્રમો અને જાતના ભોગે કરેલા મહાન પ્રયત્નોના જવલંત ઉદાહરણો મળી રહેશે. માનવજાતને સુખી કરવાના અને મહાન સમસ્યાઓના ઉકેલ લાવવાના આ પ્રયત્નોની કથા

અનુસાર કેળવણી આપવામાં આપણને બારે મુશીબ-
તોનો સામનો કરવો પડશે. આપણે એ બુદ્ધિ ન
બેઠવે કે આ વર્ગને આપણા દેશની પરિસ્થિતિને
દારણે અનિચ્છાએ અટાનના અધારમાં રહેવું પડ્યું
છે. આપણા બનિષ્ઠનાં વિશ્વવિદ્યાલયોએ આ વસ્તુ-
સ્થિતિ પર સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવું પડશે. જો એમ ન
બની શકે તો નવીન વિશ્વવિદ્યાલયોને અસ્તિત્વમાં
લાવવાનું પ્રયોજન જ શું ?

નોબેલ પારિતોષિકો

શાંતિ માટે આપાત્ત નોબેલ પારિતોષિક મીસ
એમીલી ઓને ખાસ અને ડૉ. બ્લેન આર. એલ.
મોટને એનાયત થયાનું જાહેર થયું છે. પારિતોષિક
બંને વચ્ચે વહેંચવામાં આવશે. મીસ ખાસ શાંતિ
અને સ્વતંત્રતા માટે એઓની આંતરરાષ્ટ્રીય સીમા
પ્રમુખ છે. તેમની વય ૭૬ વર્ષની છે. તેઓ
અમેરિકાના વતની છે. ડૉ. મોટ આંતરરાષ્ટ્રીય
મિશન કાઉન્સિલના પ્રમુખ હતા અને ખિરતી ધર્મને
માટે ખૂબ કામ કર્યું છે. વાવ. એમ. સી.એ.ની પ્રવ-
ત્તિઓમાં તેમણે ખૂબ સક્રિય ભૂલો આપેલો છે. ડૉ.
મોટની ઉંમર ૮૧ વર્ષની છે.

ભૌતિક વિજ્ઞાનની ક્ષેત્ર શોધો માટેનું નોબેલ
પારિતોષિક આ વર્ષે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર
પરસી હોજમાનને મળે છે. ખૂબ દબાણ (High
pressure) પેદા કરવા માટે ઉપયોગી સાધનો શોધી
આપનારી તેમની સમગ્ર સંશોધન-પ્રવૃત્તિઓ અને ખૂબ
દબાણના વિજ્ઞાનને લગતી નવી શોધોમાં તેમના કાળા
માટે આ ઇનામ તેમને આપવામાં આવ્યું છે. તેમને
જન્મ ૧૮૮૨ માં થયો હતો. ૧૯૧૬ ની સાલથી
તેઓ હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર તરીકે છે.

સાલિત્વનું પારિતોષિક જર્મન નવલકથાકાર અને
કવિ હરમાન હેસને આપવામાં આવ્યું છે. હેસ
હાલમાં સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં રહે છે. ૧૯૩૭માં નાત્સી
સરકારે દેશ છોડી બહાર પાડ્યો હતો કે જર્મનીને નોબેલ
પારિતોષિક સ્વીકારવાની મનાઇ કરવામાં આવે છે। તેને
બહાર એસ્ટ્રાખ માર્કના એવાં ત્રણ ઇનામ નાઝી
સરકાર આપશે એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

સંશોધનની વધતી સગવડો

હિંદમાં ઔદ્યોગિક ખીસવણી માટે યોગ્યતામાં
આવેલી પાંચ રાષ્ટ્રીય પ્રયોગશાળાઓમાંથી એક-
સીરામીક અને કાચના સંશોધનની પ્રયોગશાળા કલ-
કત્તામાં ચરૂ કરવામાં આવી છે. તેનો ખર્ચ બાર લાખ
રૂપિયા થશે.

હવે બીજી ચાર પ્રયોગશાળાઓ કાઢવાનું નક્કી
થયું છે. કાર્બનિક એન્ડ સાયન્ટીફિક અને ઇન્ડ-
સ્ટ્રીયલ રિસર્ચની નિયામક સત્તાએ આ પ્રયોગ-
શાળાઓને લગતી યોજનાઓ મંજૂર કરી છે. કુલ
ખર્ચ ૧૩૨ લાખ રૂપિયા આવશે. ધાનગાડ નજીક
લિવિંગીડમાં ફ્યુલ રિસર્ચ પ્રયોગશાળાનો પાયો ડૉ.
રાજેન્દ્રપ્રસાદ આવના મહીને નાખશે. શ્રી. રાજ-
ગોપાલાચારી જમશેદપુરમાં નેશનલ મેટાલસ્ટ્રીકલ
લેજોરેટરીનો પાયો નાખવાની ક્રિયા કરશે. પંડિત
જવાહરલાલ નહેરૂ દિલ્હીમાં નેશનલ ફીઝીકલ લેજો-
રેટરી અને મુંબઈના વડા પ્રધાન આબાસાહેબ ખેર
પૂનામાં નેશનલ કેમીકલ લેજોરેટરીના આયુક્ત
કરશે. દેશમાં મળતા કાચા પદાર્થોને ઉદ્યોગોમાં વાપરી
દેશની ઔદ્યોગિક ખીસવણી માટે આવશ્યક સંશોધન
આ સંસ્થાઓ દ્વારા થશે અને ઉદ્યોગોને મદદ કરશે.
વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની પ્રવૃત્તિઓ દેશમાં વિસ્તારવાની
ચરૂઆત કરવામાં આવી છે. એ આનંદની વાત છે.

એલ્યુમીનિયમના વહાણ

વહાણ અને સ્ટીમરની બનાવટમાં અત્યાર સુધી
લોહ વપરાતું આવ્યું છે. હવે એલ્યુમીનિયમના બના-
વેલા વહાણ આવશે. આક દાગર દન માસ લઈ
જઈ શકે એવું એલ્યુમીનિયમનું વહાણ જનારવાની
યોજના તૈયાર થઈ ગઈ છે. એટલા જ કદના લે હતા
વહાણ કરતાં આ એલ્યુમીનિયમનું વહાણ ૧૫૦૦
દન માસ વધારે લઈ જઈ શકશે. તે ૪૦૦ ફુટ લાંબું
અને લીઝલ એનજીન વડે ચાલશે. આનાથી એક
નાનું વહાણ પણ એલ્યુમીનિયમમાંથી તૈયાર કરવાની
યોજના તૈયાર થઈ ગઈ છે. પણ તેને વગળના
એનજીન વડે ચલાવવામાં આવશે. આવા વહાણ બે
વર્ષમાં તૈયાર થઈ જશે, એમ આરોગ્ય સ્ટીમર
કંપનીના પ્રમુખ મી. હરમાન લેઈસે જાહેર

હેલિયમ

હવામાંથી ઓકસીજન અને નાઇટ્રોજન કાઢી લીધા પછી અત્યંત અદ્ય પ્રમાણમાં થોડો વાયુ રહે છે. આ વાયુ એક નથી, તેમાં પાંચ વાયુઓ અત્યંત અદ્યપ્રમાણમાં આવેલા છે. આ વાયુઓ તદ્દન નિષ્ક્રિય છે. તેમને હવાના વિરલ વાયુઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વાયુઓના નામ: આર્ગન, હેલિયમ, નિયોન, ક્રીપ્ટોન અને ઝિનોન. પૃથ્વી પર હેલિયમનું અસ્તિત્વ છેક ૧૮૯૫માં માલુમ પડ્યું. સૂર્યના વાતાવરણમાં તેના અસ્તિત્વની શોધ ૧૮૬૮માં થયેલી. સ્પેક્ટ્રીયરમાં પથ તે છે એમ જાણ્યું છે, પણ ત્યાંથી તે મેળવવો મુશ્કેલ છે. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં અમેરિકામાં તેલના કૂવા ખોદતાં તેમને બહોળે વાયુઓ નીકળ્યા. તેમાં બે ટકા હેલિયમ હતા. આ કુદરતી વાયુમાંથી હેલિયમ છૂટા પાડવાનું કાર્ય વેપારી પેટ્રોએએ ઉપાડી લીધું. આને અમેરિકા અને કેનેડા આ વાયુ મોટા જથ્થામાં ખનાવે છે. હેલિયમ કાઢવાની શક્યતા આપણા દેશમાં પણ છે.

નાથલ્યુકેરમાં મોનાઝાઇટ નામની રેતી ધુકેળ છે. આ રેતીમાંથી પેટ્રોમેક્સના મેન્ટલ બનાવવામાં જરૂરી થોરીયા કાઢવામાં આવે છે. મોનાઝાઇટના એક ગ્રામમાંથી એક ધન સેન્ટીગ્રીડર હેલિયમ નીકળે છે એટલે ૧૦૦ ટન ખનીજનાથી ૧,૦૦,૦૦૦ લીટરએસ મળે. આ વાયુ રેતીને ગરમ કરવાથી છૂટે છે. અત્યારે તો તે હવામાં મળી જાય છે. હેલિયમની કિંમત ૧૯૧૮ માં ૧ ધનફૂટના ડા. ૭૫૦ આસપાસ હતી. આજે તેટલા વાયુની કિંમત બે પૈસા થાય, અને હવેજ્યમાં તેથી પણ ઘટવા સંભવ છે. હેલિયમનું ઉત્પાદન એટલું બધું વધી ગયું છે.

હેલિયમનું આટલું બધું મહત્ત્વ કેમ ? તેનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તે ખૂબ દલકા છે, તે કાષ્ઠપણ પદાર્થ સાથે રાસાયનિક સંયોજન કરી શકતો નથી. તેનું ખરૂં મહત્ત્વ આ બે ગુણોમાં આવી જાય છે.

હવાઈ જહાજો ભરવા માટે દલકા વાયુ તરીકે હાઇડ્રોજનનો ઉપયોગ થતો. ૧૯૩૭માં જર્મન જહાજ હીટલર-ગર્જના કરણ બનાવ પછી હાઇડ્રોજનના નોખ-

મનો ખ્યાલ વિશેષ રપટ થયો. હવે હાઇડ્રોજનનું સ્થાન હેલિયમે લીધું છે. હેલિયમ ખીજા વાયુઓ કરતાં ઓછામાં ઓછો ગળે છે (leak) અને અકસ્મતાને લીધે સળગવાની બીતિ રહેતી નથી. ટૂંકામાં, હવાઈ જહાજોના વ્યવહારમાં હેલિયમ ખાસ મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ લે છે. તેની ઉપયોગિતા યુદ્ધકાળમાં ખૂબ વધી પડે છે.

દલકા છતાં ટકાઉ અને મજબૂત ધાતુ બનાવવામાં મેનેશિયમનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. પરંતુ ઝારણુહરીમાં (welder's torch) મેનેશિયમ ટકી શકતું નથી. એટલે મેનેશિયમવાળી ધાતુઓ પર હેલિયમનું વાતાવરણ રાખવામાં આવે છે. એ વાતાવરણમાં મેનેશિયમ એ હૃલ્લતલે પણ ટકી શકે છે. આ માટે નાઇટ્રોજનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રયત્ન થયેલો. પણ નાઇટ્રોજન અને મેનેશિયમ રાસાયનિક રીતે જોડાવાથી મેનેશિયમ નાઇટ્રાઇડ બની જાય છે.

એલ્યુમિનિયમને પણ હેલિયમનો રોળ શકાવી તેનું ઝારણુ લોહા સાથે કરી શકાય છે.

દમના રોગીને ઉચ્છવાસ બહાર કાઢતો મુશ્કેલીઓ નડે છે. હેલિયમવાળા હવા આપતાં દમના રોગીને શબ્દ મળે છે. હેલિયમ નાઇટ્રોજન કરતાં ઘણો દલકો છે, એટલે દર્દીને ઉચ્છવાસમાં શબ્દ મળે છે.

પહેલાં, મરજીવા જમીનની સપાટીથી લાગેજ ૨૦૦ ફૂટ નેટલે નીચે જઈ શકતા. ઓકસીજન અને હેલિયમની હવા લઈને આજે તેઓ ૪૦૦ ફૂટ નેટલે નીચે જઈ શકે છે. દરિયામાં વિશેષ ઉંડે જવાની શક્યતાઓ આથી વધે છે.

બધા વાયુઓમાં હેલિયમ એકદમ જૂન પ્રમાણમાં પાણીમાં સોષી ઓછો દ્રાવ્ય છે. હેલિયમને એકદમ યડો પાડીને (૧૫° એનસોલ્યુટ) પ્રસરવા દેવાથી પ્રવાહી બની શકે છે અને દવાઓમાં ૧° એનસોલ્યુટ સુધી ઠંડો કરવાથી ધન બની જાય છે.

(સેન્ટ્રોએ ટેમ્પરેચરમાં ૨૭૩° ઉમેરવાથી એનસોલ્યુટ ટેમ્પરેચર થાય. ૧૫ ડીમી એનસોલ્યુટ એટલે -૧૫૮ ડીમી સેન્ટીગ્રીડ. ૧° એનસોલ્યુટ એટલે -૨૭૨° સેન્ટીગ્રીડ.)

૧૯૪૬નું નોબેલ પારિતોષિક જીતનાર જર્મન સાહિત્યકાર

આ

પણને અખચારે સમાચાર આપ્યા કે આ વર્ષે સાહિત્યના નોબેલ પુરસ્કાર મળે જર્મન લેખક હરમાન હેસની (Hermann Hesse) ની પસંદગી થઈ છે. આપણે તેને વિશે ખૂબ જાણી જાણીએ છીએ આપણને તેના સાહિત્ય વિશે પ્રતી માહિતી મળી નથી, પણ જે સાહિત્યકાર જગતના એક સાહિત્યકારો વચ્ચે સ્થાન પામે તેને વિશે જ્ઞાન મેળવવું એ આપણી સાહિત્યપ્રેમી તરીકે એક દુરજ થઈ પડે છે. આથી આપણે એ દુરજ અંદા કરીએ, અંદા કરવા પ્રયાસ કરીએ, કારણ તેનું સાહિત્ય વાંચ્યા સિવાય કેવળ તેના સાહિત્યનો અવલોકન દ્વારા પરિચય સાધવો એ તાજમહાલનો તેના રમકડા સમા નથી નાથી ખ્યાલ અધિકા જેવો અસ્પષ્ટ પ્રયાસ જ છે.

જેમ આપણે શુદ્ધતામાં મુનથી અને રમજુ-લાસ હેસાઈ, સુદરમ અને ઉમાશંકર કે મરાઠીમાં બોડેકર અને હક્કેના નામો એક સાથે બોલાતા સાંભળીએ છીએ, તેમ હરમાન હેસનું નામ જાણતા જ. તેની સાથે આપણે એમિલ સ્ટ્રૉસના (Emil Strauss) નામના પરિચયમાં આવીએ છીએ, બંનેમાં કેટલાક અંશે સામ્ય છે અને કેટલાક અંશે તફાવત પણ છે. બંને સર્વપ્રકારિત વાતાવરણને આદરનારા રખડુઓ, પ્રકૃતિપ્રેમીઓ છે. પણ બંનેના પાત્રાલેખનમાં ખૂબ તફાવત છે. સ્ટ્રૉસ કોર નાટ્યતરંગમુક્ત અનુભવ દ્વારા પાત્રને દૈનિક મારી ઘડે છે ત્યારે હેસ રંગદર્શીની જેમ મુદ્દા કાવચ અભિવ્યક્તિ દ્વારા પાત્રનું સ્વપ્ન સેવે છે અને તેને માર્ગદર્શક કલાથી વેદના અને સુખનો સ્વાદ આપી શકે તેની શક્તિમાં પોતા છે. હેસ ત્રિસદશી છે, તેની ઉંડલી કૃતિઓ સુદર તરત્તર અને મનોવિશ્લેષણ દર્શાવે છે, ત્યારે સ્ટ્રૉસ તો સુકિતના ઉદ્દેશનો ધ્યેય પહોંચે જ જાય છે. સ્ટ્રૉસ નાઝીવાદનો પોષક અને સ્વાસ બને છે, ત્યારે હેસ ગિમાર અને દમ વિનાનો, શકુદી માનસપૃથક્કરણથી પુષ્ટતાથી સ્વગતિના માન-સંસ્કારને કેટલેક અંશે હજીનારો મણુપ છે.

કલાપ્રેમી માનસનું કલાક્ષુબ્ધ પૃથક્કરણ કરી હેસે સાહિત્યસેવાની શરૂઆત કરી અને ૧૯૦૧માં *Hinterlassene Schriften and Gedichte Hermann Lauschers* નામે તેની પ્રથમ કૃતિ તેના રચને વર્ષે પ્રગટ થઈ. ૧૯૦૪માં *Kunstleroman; Peter Camenzind* 'પિટર કેમન્ઝિન્ડ' દ્વારા તેણે કલાનો જગતો ઉતારી સામાન્ય માનવનું જીવન ગાળતો કલાકાર આવેખ્યો છે. પ્રથમ દર્શને તે કલાકારના વિચારોદયનું કલા-ક્ષમ્ય આવેખન છે અને ઘણું ખડું તો લેખકનું અર્થહીન આત્મપુરાણ છે.

હેસનો જન્મ ૧૮૭૭માં થયો હતો. તે ધર્મ-પ્રચારક પિતાનો પુત્ર હતો તેથી તેને એજ કાળે લાયક બનાવવા મોઝાર્ટનોની ધાર્મિક વિદ્યાપીઠમાં મુકવામાં આવ્યો હતો. તેણે તેની આજીવિકા કેટલેક સમય તો પુસ્તકવિક્રયનો ધંધો કરી ગ્રાપ્ત કરી. તેની નવસંધ્યાના નાયક પિટર કેમન્ઝિન્ડ જેમ તે વિદ્યા કરતાં પ્રકૃતિપ્રેમી વિશેષ પ્રમાણમાં હતો અને ૧૯૧૨ થી તેણે પ્રકૃતિની ગોદમાં સ્વીકાર્યેન્ડમાં રહેવું પસંદ કર્યું. તે પહેલાં તે કેન્સ્ટન્સ સરોવર (The Lake of Constance) પર આવેલા ગૈનહોફેનમાં વસતો હતો.

Unterm Rad (૧૯૦૫)માં આત્મકથાનું તત્વ સ્પષ્ટ છે; નાયક, મોઝાર્ટનોના છાત્રાશ્રયનો વિદ્યાર્થી, અજ્ઞાતના ભારથી ગિમાર બને છે; તેને ઘેર પાછો મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં તે ફૂલી મરે છે. સ્વીસ ફ્રેન્ડ *Freund Hein* પણ આજીવના અભિલાષદારા શાળાની શિક્ષણ પદ્ધતિની આમીઓની ઇચ્છાવટ કરે છે. આ કૃતિની હેસ પર અસર યદ્ય હોય એ સંભવિત છે. *Gertrud* 'ગરટ્રુડ' (૧૯૧૦)નો નાયક સંગીનકાર છે; એ નિષ્ફળ લગ્નજીવન અને કુશળતામાં સંધર્ષ દર્શાવે છે. *Rosshalde* 'રોશ્સહાલ્ડ' (૧૯૧૪) સુદર મનોવિશ્લેષણાત્મક કૃતિ છે. વેરાગુથ (*Veraguth*) નામે ચિત્રકાર રોશ્સહાલ્ડ નામની પોતાની જગીર પર રહે છે ત્યારે તેની સાથે અજ-બનાવથી રહેતી પત્ની દલેસીમાં રહે છે. પતિ-કન્યો બોજનસમયે ભેગાં મળે છે, તેમને બે

એક વિદ્યાપીઠમાં લખ્યોતા માતાના પક્ષનો છે અને બીજો પિયરે ફક્ત બાળક છે વેરાગ્રયને બે પિયરે સોપવામાં આવે તો તે પત્નીથી છૂટો થવા ખુશી છે. પિયરે તેને મન તેના કાર્વ જેટલો જ પ્યારો છે, પણ પત્ની આ વિચારને સંમતિ નથી આપતી આ વાત દૂર પૂર્વમાં રજાર ઉગાડવાનો ધંધો કરનાર એક જૂના મિત્ર સમક્ષ પ્રગટ થાય છે. તે મિત્ર રોજ હાલમાં તહેવાર ગાળવા આવ્યો છે. તે પ્રજોદ્ધાર વેરાગ્રયના મનનો રોગ પારખે છે અને પિયરના ત્યાગના ભોગે પણ તેને પત્નીથી છૂટો થવાની સલાહ આપે છે. છોકરો મેની-અપ્રિટિસથી મરણ પામે છે અને ચિત્રકાર ઉબ્ય પ્રદેશોમાં મિત્ર સાથે જવા સુકત બને છે. એ પ્રદેશોમાં ચીનરવા માટે સુદરીઓ છે અને પ્રેમ-સંતાન પ્રત્યેને પ્રેમ એક માણસને કોર પત્ની સાથે જીવવામાં જરૂરી રાખે એ એક કામડો છે. રિકાર્ડા હુચ (Ricarda Huch) કૃત *Via Somnium Breve* મા પણ આ પ્રશ્ન જ લખ્યોમાં આવ્યો છે. પણ હેસના આદેશનમાં વધુ તાદશતા છે. વેદના વેદોના પતિ એકાંતમાં દૂધી તેની જરૂરિયાતો પ્રત્યે લાગણી ધન્ય પત્નીના બ્રામક સહવાસમાં પાશું પાનું નભાવી લે એવી વૃત્તિના યેનમાં જીવન દસડયે જાય છે.

માનસપ્રયકરણથી અદ્યતન સ્વીટઝર્લેન્ડના પ્રદેશમાં રહી હેસ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના વર્ષો દરમિયાન માનસિક ઉપાધિથી બિમાર થયો હતો અને માનસ પૂથકરણથી જંગના શિષ્યે તેની માવજત કરી હતી. તે સમય અરસામાં તેણે લાક્ષણિક મનોવિજ્ઞાન-ત્મક નવલો લખી. *Demian* ડેમિયનમાં Friedrich (૧૯૧૯) Huch ફ્રિડ્રિચ હુચ કૃત *Maio* 'માઓ' (૧૯૦૭) જેમ કિશોર માનસવિકાસનું મુદ્દમ આ લેખન છે. શરીરમાં થતા રાસાયણિક ફેરફારો જુવાનીના વિકાસ પહેલાં અને પછી એક મૂંઝવણભરી રીતિ પેદા કરે છે. આત્મીય જાનના કામગાને વોષતું મનોવિજ્ઞેય પ્રગટ કરે છે; કે એમાં કિશોરના મનમાં બે દુનિયાઓની અયગમય થાય છે.

એક માળાપ, ગૃહ અને ફરજની દુનિયા અને બીજી રસોડાના ચાકરોથી શરૂ થતી અને દારૂપીણ તથા છોકરીઓ અને પ્રથમ આંચકો આપતા પણ પછીથી મિત્રો જેમ પરિચિત બનતા દિવસમાં

ખ્યાલોની મનાઈ કરેલી એક ભરેલી આકર્ષક દુનિયા. નવલકથાના નાપક સિંકલેરના મિત્ર ડેમિયનના મુખ પર જ આ કુટ મહાતા ખ્યાલોની મોહિની ઠરી આવે છે; અર્થાત્ છે કે ડેમિયન અને તેની મા એક બીજાના પ્રેમી તરીકે રહે છે. પુસ્તકમાં માતૃવદનો ખ્યાલ મર્મિત છે; પુત્ર માતાની બે મૂર્તિઓ એ જુએ છે-શારીરિક અને આદર્શ. ડેમિયનની માતા કો ઇલા માતૃત્વના અદર્શનું એક પ્રતીક બની રહે છે. સિંકલેરને જ્યારે તેની જરૂર પડી ત્યારે તેની પાસે જતાના ઈલાના વધનથી વાતોના અંત આવે છે સિંકલેર અને ડેમિયન, એક જ પાત્રના-બીરુ 'તેમજ આદર્શવાદી અને બેંગ્ગરન દુમલાખોર તેમજ શેનાની એનાં-એ પાસાં છે. માતૃત્વની પ્રાપ્તિ અને થાસલ્યાબનનું અર્થ દિવસનું : મુદ્દ પ્રતીક-રેણુ છે. રતન તરફ દસડાવું એ બધથણ અને મોટપણની એક જ અંતરજ્વલિ છે. સ્ત્રીના આશિષનમાં પુરુષ બાળક સમાન છે. બાળકની માતા એ તેની ભાવિ પત્નીનું એક સ્વરૂપ છે, અને પત્ની એ પુરુષની માતાનું આદર્શનું સ્વરૂપ છે. તેનો વિચારવંત મહેરા તેને અંતરમાંથી તેની ઊતી તરફ ખેલાવે છે. માતા એ અર્ધ અને અંત છે. કુટુંબ ઝરણું છે અને સલામત વિશાળ વિશામ સ્થાન સહુ પ્રેમનું બાંધું છે. ઈડામાંથી વેદના સાથે પ્રગટ થતી નવી દુનિયામાં નવી નીતિએ રૂઢી અને નિરોધો (પ્રેમખળતીયતા, માનવાસનામૂખી પત્ની, માણસપણ, દેવશોતાન) થી છૂટી પડેલી બે દુનિયાને એકરૂપ બનાવતી જોષ્યો.

Siddartha-સિદ્ધાર્થ (૧૯૨૩) આલ્ફ્રિડે દિંદો તત્ત્વાનંદનું ગ્રંથજ્ઞ લાગે છે; પણ અંતરમાં નૈતિક સામ્યવાદના કૃમિક વિકાસ, પુત્રના પિતા અને દુનિયા સાથેના સંબંધોની કથામાં પગિયે છે. 'સિદ્ધાર્થ' 'ડેમિયન' નો પૂરક છે. 'ડેમિયન'માં એક વ્યક્તિત્વના દેવદૂત અને તેના એમ બે ભાગ પડે છે તેમ સિદ્ધાર્થ અને તેનો મિત્ર ગોવિંદ-તેનો સિદ્ધાંતનો અનુયાયી-વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને જૂનવાણી પ્રેમના પ્રતિકો છે. 'ડેમિયન'માં છોકરો ઊર્મિ-દંદરૂપ માતા તરફ સદા ધસતો લાગે છે, ત્યારે 'સિદ્ધાર્થ'માં તેનો અનુભવ રતન હોવાથી અને પિતાના જૂના થયેલ અનુભવ કરતાં વધુ સત્ય હોવાથી તે પિતાથી

હંમેશ દૂર ને દૂર ચલા કરે છે. માતૃપ્રેમમાં યુવ
સ્વાર્થથી કરે છે કારણ પ્રેમ નૂતન સર્જનાર છે સર્વ-
શોષક અને છે. પ્રભુ પિતાથી તો તે દૂર લાગે છે.

હેસની નવલકથા Der Steppenwolf
'ડર સ્ટેપેનવોલ્ફ'-(૧૯૨૭)નો નાયક હેરી હોલ્ડર
પોતાને 'વગડાનો વર' માનનાર કલાકાર છે. સામાન્ય
માણસ ન્યાં શાંતિ અને સુખ માણે છે ત્યાંથી દૂર
એ વગડાનો જીવનપ્રદેશ છે. તેના એકાંત માળિયા સમા
નિવાસસ્થાનમાં જ્યાં તે પહેલા માણેથી પસાર થતા
લાકડાના રાયરચિહ્નોનાં પોલિશની ગંધ દ્વારા તેને
શ્રમાવેશ સૃષ્ટિની લાકડાની, વહેલા ઉઠવાની, ફરજની,
માતાની સૃષ્ટિની-પાદ આપે છે. ત્યારે એક વ્યક્તિમાં
બે સ્વરૂપો હોય-વર અને માણસ, અને વર માણસ
પ્રત્યે ધુરંધ્રિયા કરતું હોય, ત્યારે જીવનમાં ગંદાદ કયાંથી
હોય ? મનુષ્ય તો સંગીતકાર મોઝાર્ટ, કાન્થ, આદર્શ
અને શાંતિનો પ્રેમી છે; અને વરની આતરંગ્યજ્ઞા
જંગલી છે, પથુ આ કંઈકા સમાજમાં વરને ઘેટા
સાથે પૂરવામાં આવ્યું છે. બીડા વિચાર કરતાં આપણે
એનો અર્થ ધરાવી શકીએ છીએ. પ્રતિકાશાળી વ્ય-
ક્તિને તેનાથી વિરુદ્ધ, તેને સમજવા અસમર્થ સમા-
જમાં રહી એ સમાજને વ્યવસ્થા પોતાની પ્રતિકાને
વિકૃત કરતી પડે છે અથવા તો કતલ થઈ જતું પડે
છે. ખરી રીતે તો એકમાં અનેક વ્યક્તિઓ હોય છે.
વ્યક્તિત્વ જીવનશૈલીનાં આદર્શમાં વહેંચાયેલું રહે છે.
વ્યક્તિનું સ્વરૂપ બદલાય છે. તે વર, વાપ, વાનર
અને સ્વર્ગીય વિદ્ય છે, પથુ આ સ્વરૂપો વર દ્વારા,
હુપારી રાખે છે. વરનું સ્વરૂપ નાગરિક સંસ્કૃત મનુષ્ય
દ્વારા-હુપારી રાખે છે. હોલ્ડરના મિત્ર હરમાનનું
ખીલું સ્વરૂપ નારીનું-હરમાનનું છે. એ હોલ્ડર પર
નરનારીની મિશ્રિત લક્ષણિકતાની મોહિની પાથરે છે;
એના તાજાં નારી સ્વરૂપ સાથે તે તપ્ય કરે છે. વ્ય-
ક્તિનું સમર્પિતમાં દુર્ણ જતું એ પરમ ગદન આનંદનો
યોગ છે; નહિ આપણને સમર્પિ સાથે એકરૂપ બનાવે
છે. હોલ્ડર દર્ષણમાં પોતાના હોલ્ડર અને વર એમ બે
સ્વરૂપો જુએ છે, તેઓ એકબીજાને ખાઈ જવા મથના
હોય છે; તેને કહેવામાં આવે છે કે આ પ્રતિબિંબને
સિદ્ધાવવાનો રસ્તો તેને દરોડી કાઢવામાં છે. આપણે
પોતાનો ખ્યાલ ગંભીરપણે ન કરીએ ત્યારે દારૂ

જન્મે છે. નવલકથાનો અંત વિચિત્ર પ્રતીકોનાં સંધ-
ર્પણમાં આવે છે-મણે એક દિવ્ય પર એક ઉપર
ખીલું ચિત્ર લેવામાં આવ્યું હોય! તેમાં એક 'ગદુધ
નાટકચક્ર' છે : તેમાં પ્રવેશ માટે તદ્દન સાધારણ
આવધાત કરવાની જરૂર છે. તેમાં ખોલની ખેંડોના
બંધ દરવાજો લખ્યું છે : 'હું ચાહું તે બધી બાળાઓ
મારી છે, કારણ એતન એતનને વિધે છે.' મોઝાર્ટ
(પ્રતિકાશાળી વ્યક્તિઓ-જેમાં સદૃશકરકથા પ્રતીકસત્તું
કોરતું પૂછું, બાળાનો મુદ્દ છટા અને 'વૈચિત્ર્ય'
સમિશ્રણ છે. કલાકારને મધ્યગર્ભના જીવનનો સુમેળ
સાધ્યો છે.) ગુલાટો ખાવ છે અને એડી પર નાચે છે;
હોલ્ડર તેના કોરતું પૂછું બેચે છે અને તે લંબાય છે
અને હોલ્ડરને બારક પ્રદેશમાં પસડી જાય છે. મોઝાર્ટ
પાછો સર્જના પોતાકમાં દેખાય છે અને વાયરલેસ
સેટ સ્થાવે છે; તેડીમાં કરે છે કે રેડિયો ન્યાં સંગીત
નથી ત્યાં સંગીતને લઈ જાય છે, પથુ તેથી સંગીતનો
નાશ થતો નથી. રેડિયો દિવ્ય સંગીતને સસ્તું બનાવે
છે એ જ પ્રમાણે આ દુનિયાના 'ગદુધ નાટકચક્ર'માં
દિવ્ય જીવન સસ્તું બને છે; બોધપાઠ તેનો નાશ ન
કરતાં, તે પ્રત્યે હસવામાં રહેશે છે. આ આશ્વાસક
વિચાર આપવાતે ખીનજરૂરી ઇશવે છે.

હેસનું એક સર્જન કદાચ તેની નવલકથા
Narziss and Goldmund 'નારઝીસ અને
ગોલ્ડમુન્ડ'-(૧૯૩૦) છે. મુદ્દ તાલજનકતા અને
ધૈર્યમય માનસિક ગૂંચિનું અનાવરણ આ નવલકથાને
દરેક રીતે મનોહર બનાવે છે. તેનો મુખ્ય સૂર એ છે
કે સર્વે મનો પ્રભુ તરફ જાય છે. એકાંત સાધુજીવનની
શુદ્ધતા જ દિવ્ય આદર્શ નથી. પથુ વારંવાર જીવન
તરછોડો લાગનાર સાધુના જીવન જોઈને જ અંધિક-
જીવન દિવ્ય હેતુને પાર પાડવામાં મદાયક છે; માતૃત્વ
અને પિતૃત્વના સિદ્ધાંતોના સંધર્પણ દ્વારા જીવનની
દ્વિવિધતા સમગ્રવચાનાં આવી છે. પિતૃત્વનો સિદ્ધાંત
ચિંતનમય જીવન અને અમૂર્ત વિચાર પ્રત્યેનું વલણ
દર્શાવે છે; માતૃત્વનો સિદ્ધાંત ઇન્દ્રિયનું જીવન પરતું
જુલમીસાસન છે. પથુ ફક્ત માતૃત્વનો સિદ્ધાંત સર્જ-
નામક છે; પિતૃત્વનો કાંઈ પ્રથમલક્ષ્યો સિદ્ધાંત
માતૃત્વના સિદ્ધાંતને વ્યતન કરવાનું સાધન બની, તેને
મોર્ગેટ્ટાં બની એ અલગ લાગણીવશ વિરોધાંધી

સુદૃઢ વિવેકપૂર્ણ વિચારકનો પૂરક બની રહે છે. આમ નારગીસ પ્રકૃતિના લાક્ષણિક વિદ્યામાત્ર રખતરથ કવિ સાથે ગોઠ્યુનડનો માર્ગદર્શક, વિશ્વાસ સંઘાટકાર અને નિરવાર્થી પ્રેમી બની રહે છે. આપણને એ બંને પ્રથમ તો એક મધ્યકાલીન મંદામાં નવશેક્ષિનો રૂપે મળે છે અને ત્યારે નારગીસ ઘેરપૂર્ણ પ્રત્યાયલિ દ્વારા ગોઠ્યુનડ સમક્ષ પોતાનું અંતર દર્શાવે છે. નારગીસ મંદાધીય બને છે અને ગોઠ્યુનડને વનસ્પતિનો સંચય મોઢલવામાં આવે છે ત્યાં તેને એક ઘઉંવણી રજક છાંકરી પ્રેમપથનો માર્ગ ચીંધે છે; તે તેના વજો કાઢી નાંખતા સૌંદર્યદર્શન કરે છે. ત્યાર પછીનું તેનું જીવન રાજ્ય અભ્યાસીનું છે. એક બાદ બીજા એમ અનેક નારીઓ અને સ્વ-નારીત્વનો આસ્વાદ કરાવે છે. પણ એક ઘઉંવી બાળા તેના ખોદેલા યાત્રન અને રૂપનો ધૂણાપૂરક અનાદર કરે છે. આ બાળાને તે રૂતે નોડિંગ પ્રિસ્ટાઓએ બાળેલા તેના પિતાની ચળને માથામાં ચોળતી જુએ છે. તેને ખાતો છે કે એ અટૂલી રખતી બાળાને પકડી વાસનાવશ કરી શકશે પણ તેને એ જાણે એક મહારાણી હોય એમ તેની વિદાય લેવી પડે છે. તે બાળા તેને મૃત્યુ માટે પણ નિશ્ચય હોઈ શકે છે તેમજ મૃત્યુને શરણ થવાની જરૂર છે એવો જોષ આપે છે; અને પછીથી તેને સમજાવે છે કે જ્યારે નિર્દોષ પાકે નવ્ય છે ત્યારે મૃત્યુના નિશ્ચય મુખી પહેંચે છે. જ્યારે આ રંગીલા રખડેલ આ રિયતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ઓઝો તેને એક ક્ષીણ અને અનાર્કલિક વ્યક્તિ તરીકે જુએ છે. તેણે નારગીસને જાણાવ્યું હતું કે જીવનને માણવા યોગ્ય કેવળ સંજોગ દ્વારા જ બનાવી શકાય, છતાં ચે તે જાણે જ સૌ કરતાં કાંઈક વધુ મૃત્યુના ચીજ માટે જીવે છે. તેને ચાહનાર એક બાળા તેને કહે છે. 'તારી આંખોમાં કદી આનંદ નથી જોયો. તે કહે છે કે 'આ બધું ક્ષણિક જ છે।' તેને જાન થાય છે કે ક્રૂતા સર્જનાત્મક કલાજ સૌંદર્ય અને ઊર્મિને મૃત્યુના નૃત્યમાંથી પરીભર બચાવી શકે એમ છે; તે એક લાક્ષણિક પર-કાતરકાગ કરનાર મહાન પ્રતિમાકારના સંસર્ગમાં આવે છે અને પોતાના

પ્રથમ ઓઝસર્જન તરીકે પોતાના વિરોધાંશી પ્રત્યે પૂજનને વ્યક્ત કરવા શરૂ જોહાન રૂપે નારગીસની પ્રતિમા ધરે છે. તે દુર્લભ, સરકી જતાં રદરથને-સંજોગ સમયે અત્યાનંદના સ્ત્રીના નયનમાં આવતા ચમકારને ઝડપવા સ્વપ્ન સેવે છે અને આ નિમિત્ત અને સંક્રાંચન, આ આતથનો ચમકારો અને તેનું જીજ્ઞાસું તેણે જ્યારે એક ખેડૂત સ્ત્રી બાળકનો જન્મ આપતી હોય છે ત્યારે તેણે તેના મોં પર ધરેલી મિજબતિના પ્રકાશમાં તેની આંખમાં જોયા છે કારણ તેને સમજાય છે કે અત્યાનંદ અને વેદના એકજ છે. તેનું સ્વપ્ન છે કે તેનું છેલ્લું ઓઝસર્જન તેને વારંવાર સ્વપ્નમાં દેખાતું તેની માતાનું મુખ અને પથ્થ કલાકારની હાથ તેને કરમાવે છે અને તે મુખ એક વ્યક્તિનું અંજલ વદન ન બનતાં કલાકારે આહોલી બધી ઓઝોનું વદન, -ઈવનું વદન બની રહે છે. તે અત્યાનંદના પ્રતોભન તરફ, પ્રકૃતિ તરફ, તેના પ્રેમની હેંડી પકડે તરફ, મૃત્યુ તરફ તેને આકર્ષી લઈ જાય છે. પણ આ વદનનું રદસ્ય તે ધરે તે સમય પહેલાં જ તે નારી તેના કાષ્ય કલાકારના હાથે લીટ છે અને તેને નવરવશ્ય બરો છે-તેને મૃત્યુના નિશ્ચય તરફ, ચેતે જગાડેલ આતથના વિરોધન તરફ લઇ જાય છે. તે અટૂલી અભ્યાસી મૃત્યુ પામતા પહેલાં તેના ચિંતને ધરેલ સુંદર વદન પર નારગીસના જીવનમાં રહેલું એક જ સુખન મેળવે છે.

હેસની વાતોઓ ગોટફ્રિડ હેસની વાતોઓ જેમ નાના સહેરની નિર્દોષોનું કટાક્ષમય આલેખન કરે છે. કાષ્ય તરીકે Diesseits ૧૯૦૭ અને Nachbarn ૧૯૦૮. Knulp (૧૯૧૫) માં આપણને રંગીલા રખડેલની વાતોઓ વાંચવા મળે છે અને Klingsohrs letzter Sommer (૧૯૨૦)માં ઊર્મિને અજીજ્યાવતું પ્રતીકાત્મક આપદર્શન જોઈએ છીએ.

હેસના ઊર્મિગીતો-Gedichte (૧૯૦૨). Musik de Einsamen (૧૯૧૫) અને Tost der Nacht (૧૯૨૮), શોક અને વિદાયમય છે; ખૂબ તાદ્ય ઇશ્વરિયન શબ્દચિત્રોવાળાં યાત્રામરણો તેની કૃતિઓમાં તરી આવે છે.

વલ્લભનગરની યોજના

લે : નિરીક્ષક

(કેળવણી અને આમોદ્યારતું એક નવીન સ્વપ્ન)

આદર્શ ગામડું કેવું હોવું જોઈએ એ સંબંધી આપણે ત્યાં અને ખીલ પ્રતિભા પશુ છેલ્લા ત્રીસ-ચાલીસ વર્ષથી ખૂબ હલ્લાપોદ થયો છે. અનેક પુસ્તકો લખાયાં છે, અને જુદાં જુદાં દલિખિન્દુઓ ગૂંદ થયા છે. પૂન્ય ગાંધીજીની શ્રેષ્ઠ હેલ્પ અનેક ગામસવકો-એ ગામડા સુધારવા માટે ભગીચ પુરવાઈ કર્યો છે.

દુવે એ જ દિશામાં હમણા એક નવો પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે એ પ્રયોગનો ઉદ્દેશ ચરોતરનાં ગામડાંની સર્વાંગી પુનર્જાતના એ છે. એને માટે “ચારતર વિદ્યામંડળ” અને “ચરોતર આમોદ્યાર સહકારી મંડળ દિમિરેડ” એ નામની બે સંસ્થાઓ રચાઈ છે, અને એ સંસ્થાઓએ પોતાનું કામકાજ શરૂ કરી દીધું છે.

ચરોતર એટલે ગુજરાતનો મહી અને વાચક વચ્ચેનો પ્રદેશ ચરોતરમાં સ્થિતિશીલ એકાદ ઇચ્છો ગાય-કવાડીના પેટલાં અને ભાઈરણ તાલુકા અને ખંભાત શાળા એટલાંને સમાવેશ થાય છે. આ પ્રદેશ હિંદો એક વધુમાં વધુ ગીચ વસ્તીવાળો પ્રદેશ છે. અહીં દર ચોરસ માઈલે ૮૦૦ થી ૧૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. હિંદના ખીલ ભાગેને હિંદમાં આ પ્રદેશ સમૃદ્ધ છે. એ ગુજરાતનો બગીચો ગણાય છે, કેળવણી અને પુસ્તકાલય પ્રશંતિ અહીં કુર્સાંદાઓ છે, ચરોતર એન્ક્યુટેશન એસાયટી તરફથી કેળવણીની દિશામાં સારું કામ થયું છે. આ પ્રદેશને પોતાના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રકો છે, જેના ઉપર માટે ઉપરોક્ત બે મંડળોની રચાવના થઈ છે

યોજનાની રૂપરેખા.

આ યોજનાનું કેન્દ્ર વલ્લભવિદ્યાનગર રહેશે. આ ગામ આદર્શ ગામડું કેવું હોવું જોઈએ એના પદેવો નમૂના થશે. આ નગર સર્વા માઈલ લાંબુ અને પેટા માઈલ પહોળું એ રીતે ૮૦૦ વીધામાં રચાશે. એમાંથી ૩૦૦ વીધામાં કોલેને બંધાય છે અને ૫૦૦ વીધામાં લોકોનો વસવાટ થશે. ગામનો મોટામાં મોટો

રસ્તો ૮૦ ફૂટ અને નાનામાં નાનો ૩૦ ફૂટ પહોળો રહેશે પાકા રસ્તા, એની બન્ને બાજુ ઝાડોની દારો વાંદરવકસ, ફેનેજ, લીજળી વગેરે અને આધુનિક જીવનની સુખસગવડો ત્યાં હશે. ગામની વસ્તી આશરે દસેક હજાર થશે ગામમાં ટાઉનહોલ, પુસ્તકાલય, મ્યુઝિયમ, ક્લબ, સિનિંગ બાથ, ગમતગમતનાં મોટાં મેદાનો, રંગમંચ, સીનેમા, હોટી ચવાવવાની ક્લબ, બાગમંચીયા, મંદીર, કમંદાળા અને ખીજ અનેક બહેર દિવતી યોજનાઓ થશે.

પાંચસો વારનો એક પ્લોટ એ રીતે બાંધીમને પ્લોટ પડશે, જેની કે જમીનમાં બાંધકામ થઈ શકે દોરો ગખવા છપ્પના માણસો દોર પચ રાખી શકશે. ૨૦૦૦ રૂપિયાથી માંડીને ૫૦,૦૦૦ રૂપિયા સુધીનું મકાન બાંધી શકાય એવા તિવાર પેન રાખનામાં આવ્યા છે જે લોકો જાતે મકાન બાંધવા માગતા હોય તેઓ તેમ કરી શકશે. જેઓ મંડળને એ કામ સોંપવા માગતા હોય તેમનું કામ મંડળ શોધ મહેન-તાણું લઈ કરી આપશે. શ્રીમત, મધ્યમ અને ગરીબ એ રીતે સમાવના બંધાવ વગેરે સ્વચ્છ, સુધા ને સંરકારી જીવન કરી રીતે જીવી શકે એ દ્રષ્ટિએ અહીંની બધી વ્યવસ્થા થશે. આલોમ રૂપિયાનો માસિક પચારે મેળસતાર કારકુન પચ પચ રૂપિયાના ભાડામાં સુધા રીતે જીવી શકશે માસિક દસ રૂપિયા ભાડું ભરનાર માણસ પચ ત્રીસ વર્ગે મકાનનો માસીક ચર્ચ શકશે

આ રીતે પૂજા, પુમારી, ગદડી, ગીચ વસ્તી અને શહેરનાં અનેક આનિયોધી મુખ, બર્નાય શહેર દગતાં વધુ સુખસગવડોવાળું એવું આ આદર્શ ગામ રચવાની વિગતવાર યોજના છે.

વિદ્યાનગરના મધ્યભાગમાં આદર્શ, સાવન્ત, હંજનેરી, વેપારી, પેન્ડાય વગેરે કોલેને થશે આ કોલેનેનો મનુષ માત્ર દીમો પૂતો મુનિવગિની સ થે રહેશે. બાકીનો બધો આર્થિક વડોવટ સંરચાના મંચાલમના સપ્ટપચગના નૂતન આદર્શો ગુજળ થશે.

બાળમંદિરથી પોસ્ટ-ઐન્યુએટ ટ્રસ્ટ સુધીની બધીજ વ્યવસ્થા અહીં રહેશે, જેથી ચરોતરના વિદ્યાર્થીઓને ઘેરબેઠાં બધું ઉચ્ચ શિક્ષણ મળી રહે. ચરોતરનાં ધર્મી ખરા ગામો વિદ્યાનગર સાથે પાકા રસ્તાઓથી જોડાઈ જશે, આ ગામોના વિદ્યાર્થીઓ દરરોજ મોટરજસમાં વિદ્યાનગર ભણવા આવતે ઘેર પાછા જઈ શકશે. ખર્ચાળ શહેરી જીવનને કારણે આજે અનેક મરીમ પણ લાયક વિદ્યાર્થીઓ કોલેજની ફેજવણી લઈ શકતા નથી, તેઓ આ યોજનાથી પોતાનાજ મામમાં ઘેરબેઠાં કોલેજની ફેજવણી લઈ શકશે. કોલેજો સાથે વર્કશોપ થશે, જેમાં પોતાના કુરસેદના વખતમાં કામ કરીને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ કમાણી કરી શકશે, અને સ્વમાનપૂર્વક ભણી શકશે. કોલેજોની ફેજવણી વિદ્યાર્થીઓને સાહેબ કરીને શહેરમાં લઈ જવા માટે નહિ હોય, પણ એમને વધુ સારા મામજનો બનાવીને મામડામાં જ રાખવા માટે હશે. ઇંગ્લેન્ડની કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના સૈદ્ધાંતિક અભ્યાસની સાથે સાથે સંસ્થાનાં કારખાનાંઓ અને મામડાઓમાં યતાં કામોમાંથી વ્યવહાર તાલીમ મળી રહેશે.

વિદ્યાનગરમાં ૪૦૦ કુખનો થશે, અને એ વિદ્યાની પેઠે વેપારનું પણ કેન્દ્ર થશે. આ રીતે વિદ્યાનગર એ વિદ્યા, વેપાર, ઉદ્યોગ, વિજ્ઞાન, સંશોધન, સંસ્કાર વિચારવિનિમય, ઉકાળિત અને કાન્તિનું એક જગત-દસ્ત કેન્દ્ર થશે. ચરોતરનું એ પહેલું આદર્શ ગામ થશે. એ ગામના નમૂના ઉપરથી નવા કરવા, મામ, ગામડાં અને સોસાયટીઓ વસશે, અને જુનાં ગામ અને ગામડાં સુધારવામાં આવશે.

વિદ્યાનગરના કામની સાથે. સાથે જ ગામડાંનું સોનિદેયન સુધારવાનું કામ શરૂ થશે. દરેક મામમાં પોસ્ટ વર્કસ, ડ્રેનેજ, આસફાલ્ટના રસ્તા અને વીજળી આવી જશે, અને ગામનો ભવિષ્યનો વિકાસ યોજનાબદ્ધ થાય એ માટે દિશાસૂચન થશે.

ગામડાંની આર્થિક રિથિતિ સુધારવા માટે એ પ્રકારના ઉદ્યોગો શરૂ થશે-કેન્દ્રત અને વિકેન્દ્રત. કેન્દ્રત ઉદ્યોગોનું મથક વિદ્યાનગર રહેશે. ત્યાં ઘર બાંધવા માટે ઇટથી માંડીને ટાઇલ્સ સુધીની એકેએક વસ્તુ બનશે. તેમજ પાણીના અને ગટરના સીમેન્ટના

નળ અને એને અંગેનો સીમેન્ટ અને લોહાપિત્તનો બધો જ સામાન તૈયાર થશે. એને માટે ઇટનો ભંડો, ચુનાની ભંડો, વર્કશોપ સૉ-મીલ, ટાઇલ્સના અને લુમ પાઈપના કારખાનાં, અને બીજાં જરૂરી કારખાનાં ઉભાં કરવામાં આવશે.

વિકેન્દ્રત મામોદ્યોગો ગામડે, ગામડે અને ઘેર ઘેર થશે. એને ઉદ્દેશ ગામડાંની સ્વાયત્તતા અને આબાદી એ હશે. આ ઉદ્યોગો વીજળીક બળથી ચાલશે, અને એમાં આધુનિક ઢબનાં યંત્રોના ને વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ થશે. આ ઉદ્યોગોમાં કાંતવાના યંત્રો, વણવાની શાળો, મંદુકાક, મલોઓ વગેરે બનાવવાના યંત્રો, હળવાની ઘંટીઓ, ડાંગર ખાંડવાના યંત્રો, તેજ કાઢવાની ધાણીઓ, લાકડાં વહેરવાની મીલ વગેરે હશે. સવકારી પ્રવૃત્તિથી આ વિકેન્દ્રત ઉદ્યોગોનું સંમર્ગન થશે. દરરોજ આઠ કલાક કામ કરનાર માણસ સૌંજ પડે સહેજે ઘેરબેઠા બેઠાણ રૂપિયા કમાઈ શકશે.

આ ઉપરાંત ખેતીની ઉત્તિ માટે ખેતીવાડાંની સુધારો રીતો, સરવું અને વિપુલ પાણી વગેરે પ્રયત્નોને ઉત્તેજ કરવામાં આવશે.

આ રીતે આ સંસ્થાઓ તરફથી ખેતી માને લોગો, દોવાખતી, ચોકખા પાણીનો પુંગ્વહો, મંદુકોનો નિકાશ, આરોગ્ય, અને સારવાર જેવા ગામડાંના જીવનને સ્પર્શતા ખેતીવાડીથી માંડીને આધુનિક સુધીના મામડાંના સવળા પ્રયત્નો ત્રિવે વિચાર થશે, અને નવા જમાનાને બ્યુનકૂળ રીતે ગામડાંનાં જીવનની સર્વોચ્ચ પૂનર્બંધના થશે.

આ બધું વાંચીને સામાન્ય વાચકને તો એ જ ખ્યાલ આવવાનો કે :

“સત્ત્વ યોજના ! પશુ યોજનાનાં ધરનારોએને જીવનની-ભયંકર વાસ્તવિકતાનો કંઈ ખ્યાલ છે કે નહિ ? કરોડોની યોજના ! પશુ યોજનાના જનક પાસે લાલ ટોકા નથી ! એમને રાત્રે કે શ્રીમતોની સહાય નથી, તો પછી આ સંઘ કાદીરે કે કઈ રીતે પહેંચશે ?

સુખદના પાલાં, અધેરી ને માટોપર જેવાં પરાઓમાં, અમદાવાદના એલિસબિજ જેવા ધનિક લોકોમાં અને સુરત જેવા શહેરમાં ડ્રેનેજ નથી અને

આ તો ગામડે ગામડે ફૂંનેજની વાત છે ! મુશ્કેલી અને ખોટાં કલણ તો હજી અમદાવાદ પહોંચી શક્યું નથી, તો વિદ્યાનગર જેવું નાનકડું ગામ કઈ રીતે કરશે ? મુંઝવણ-અમદાવાદ જેવાં સમૃદ્ધિમાં આજો-ટનારાં શહેરો જે વસ્તુ ન કરી શકે તે વસ્તુ બિચારાં ગરીબ ગામડાં કઈ રીતે કરવાનાં એ જ સમગ્રતા નથી ! અશક્ય વાત !”

આ યોજના સાંભળીને ફરક માણસને પહેલી છાપ તો એ જ પડવાની કે આ યોજના કોણ કવિનું દિવારવળ છે, મધપીતો પ્રલાપ છે, કોઈ !” આ જ ફસા તો એન્ડ કંપનીના ” જનક પટેલો એમ છે, કોઈ કામી ઉમરના સમાજવાદીનો છતરડો છે !

પણ ન્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે આ યોજના ૫૮ વર્ષની ઉમરના સફળ બાહોશ અને નિવૃત્ત ઈજનેરનું બ્યવહારક્ષ્મી સર્જન છે, ત્યારે શંકા-શીલો યોજના ને વિચારવા પ્રેરાશે ન્યારે આ યોજનાના જનક પોતાની મામોદાર અને કેજરણીની યોજના લખીને સરદારશ્રી વક્તવબાઈ પટેલ પાસે ગયા, ત્યારે એમણે એક કોમેલ વધીસ સામા પક્ષના સાક્ષીને તપાસે એમ આ યોજનાના જનકની ખરાબર ત્રણ દિવસ સુધી ઉઘાટપાલટ તપાસ કરી. ન્યારે એમને થયું કે આ એક અત્યંત સંગીન યોજના છે, ત્યારે જ એમણે એની ઉપર પોતાની સંમતિની મહેર મારીને આ નવા સાહસને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા, એને વિરોધની ગંજીના ક્યાં વગર આગળ વધવા અનુમતિ આપી.

આ કઈ રીતે બન્યું ? કોણથી ના ઉતરાનારા સરદારસાહેબ અહીં આગળ ઉતરાવા કે શું ? કે પછી આ વાતમાં બીજું જ કંઈક રહસ્ય છે ?

વિદ્યાનગરના વિધિકર્તા :

ઈ. સ. ૧૯૧૨ની સાલ હતી ૨૨૦ મદારાજ સયાજીરાવ પ્રવાસે નીકળ્યા હતા. એક અકવાડિયા પછી એ મહેસાણા આવવાના હતા. મહેસાણાની એકગ્રીકપુટિવ એન્જિનીયરની આશીષમાં હુકમ આવ્યો કે ત્યાંના પ્રદેશમાં જમીનાના ૭ મુકાનાના પ્લેન એરટીમેન્ટ તૈયાર કરી મદારાજ સાહેબ અને ત્યારે રજુ કરવા.

એકગ્રીકપુટિવ એન્જિનીયરે દુરત જ પોતાના હાથ નીચેના એન્જિનીયરને ઘોસાવ્યા, અને એ હુકમ વાંચી સંભળાવ્યો.

“એ મારાથી નહિ બને. એ ગરાકમ છે. આ કરવા માટે યોજામાં યોજા બે મહિના બેઠાં છે.” આસિસ્ટન્ટ એન્જિનીયરે સાફ સંભળાવ્યું

“અરે ! એમ કેમ આવે ? હજુરનો હુકમ છે.”

“ભણેને રહો ! હજુર ઈજનેરીમાં શું સમજે ? બે મહિનાનું કામ અકવાડિયામાં કેમ કરીને થાય ?”

એકગ્રીકપુટિવ એન્જિનીયર ખૂબ મૂંઝાયા. કોલે. જમીંથી તાળે જ પાસ થયેલો એક યુવાન ઓફિસમાં બેઠો હતો. એણે કહ્યું : “તમારે બે દરકમ ન હોય તો એ કામ મને શોપશો !”

“તમારાથી એ બનશે ?” એકગ્રીકપુટિવ એન્જિનીયરની આંખમાં સંશય હતો.

“તમને વિશ્વાસ હોય તો સોંપો. નહિ તો કંઈ નહિ.”

“બલે, કરી જુઓ પ્રયત્ન.”

આસિસ્ટન્ટ એન્જિનીયરને હસવું આવ્યું. એમને ૨૨ વર્ષનો ઈજનેરીનો અનુભવ હતો. એમનાથી ન થઈ શકતું કામ કરવા માટે આ નમુઁની આ બુવાને બીકું ઝાડ્યું હતું !

યુવાને ઓફિસનો રટાટ બોલાવ્યો. જુદા જુદા કામચોરે જુદા જુદા કામ કોઈ કોઈ જગ જ દિવસમાં આખોરે યોજના નખસિય મંપૂર્ણ થઈ ગઈ !

મદારાજ સાહેબ આવ્યા. એમની સાથે મુપરિ-નેન્ડિંગ એન્જિનીયર શ્રી. અકાસકર હતા. એમણે અધૂરા કામની જ આજ્ઞા રાખેલી. પણ ન્યારે પૂરેપૂરું કામ બેઠું, ત્યારે મદારાજ ગયા પછી ફરી પાછા ઓફિસમાં આવ્યા. એમને એમ કહેવામાં આવ્યું કે ઓફિસમાં આવેલા નવા ઈજનેરે આ કામ માત્ર ત્રણ જ દિવસમાં કમું હતું. એમણે એ યુવાનને બોલાવ્યા.

“આ કામ તમે કમું ?”

“હાહ.”

“તમે હમણાં ને હમણાં રાખનારું આપી દો.”

“ક્રમ ૬”

“તમારા જેવા શક્તિશાળી માણસ માટે આ રાજ્યમાં સ્થાન નથી. તમારી શક્તિઓ માટે તમને સિવિલ રાજ્યમાં બહોળું ક્ષેત્ર મળી રહેશે. તમારા જેવા માણસને યુવાવર્તી મને બહુજ દુઃખ થાય છે. પણ હું લાચાર છું.”

યુવાને ગાયકવાડીમાંથી રાજીનામું આપ્યું અને અંગ્રેજ રાજ્યમાં નોકરી લીધી.

એ યુવાન તે શ્રી. બાઈલાસભાઈ પટેલ. મહેસાણાના મકાનોનાં પ્લેન એસ્ટેમેટ એ એમણે પાર પાડેલું એમના જીવનનું પહેલું “અરાકય” કાર્ય. વલ્લભચિંતાનગરની વ્યાપક યોજના એ એમણે ઉપાડેલું એમના જીવનનું છેલ્લું “અરાકય” કાર્ય.

આ બે અરાકય કાર્યોની વચ્ચે એમણે એમની કાર્યકર હિંમતથી કંઈક નાનામોટાં “અરાકય” મનાતાં કાર્યો પાર પાડ્યા છે. એમની કાર્યપદ્ધતિ ઉપર મુગ્ધ બનેલા એક ઉપરી અંગ્રેજ અમલદારે એમને માટે એમ કહેલું કે : “આ અત્યુદ્ધેશ્ય અહેવાલો માણસ માટે કંઈ જ અરાકય નથી.”

વિદ્યાનગરના વિચકર્મી શ્રી. બાઈલાસભાઈ પટેલ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે. એ જન્મે સૈનિક, ધર્મે ઈજનેર, સરકારે સન્નિવૃત્તિપ્રવર્તક અને સ્વભાવે પૈસાની ઝાતી પરવા વિનાના, દોહા દિલ્લા રાજ્ય માણસ છે. હોંડબજની પેઠે “Duty, discipline and fatherland” (કર્તવ્ય, સિદ્ધિ અને પિતૃભૂમિ) એ એમનો જીવનમંત્ર છે. એમના પાટીદાર પૂર્વજોના સપ્તમા ગુણદોષોનું એમનામાં પ્રતિબિંબ પડતું હોવા ઉપરાંત અનેક અર્વાચીન બોધોથી એમનું જીવન ધકાડ્યું છે.

પોતાની સરકારી, મ્યુનિસિપલ, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને કેળવણીવિષયક સેવાઓને અંગ્રેજી એમણે આપણા પ્રજાજીવનને જૂદાજૂદાં દ્રષ્ટિબિંદુઓથી જાત-અનુભવ વડે જોયું જાણ્યું છે.

આત્માવરણની કારમી ગરીબી અને યુવાવરણની સુવાણી સાક્ષી, પૂનાની પ્રથમતા હવા અને સિંધને કાચકર તાપ, રણનું અસહ્ય એકાંત અને રહેરોતો મજબૂ ધોંધાટ, સરકારી ફરમાનને પદ્ધતિમાં દબિવાર-

બંધ ટાળાંઓનો અનુભૂતી સામનો અને માનવતાના મુલાપમ જલસા, કેમી હુસ્તકમાં યજ્ઞેલા જીવંતો કુમલા અને સૌ કેમોનો સરખો સદ્ભાવ, અમલદારી છતાંપણ તેમજ છતાંસાહી ને લોકશાહીનો બેખાખ દાર ટાળાવાદ, કંડુકંડુઓનાં ધક્કાત્રા અને લોક-સેવકોની નીઃસ્વાર્થ સેવા, જીવનનાં આવાં આવાં અનેક પાસાંઓને જાત-અનુભવથી જોઈ જાણીને, એમાં રમી-ભમીને, એ પાકા પરજાન યથા ગયા છે. એ કાઈ પમમાથા વિનાની તરંગી યોજના વહેતી થૂંકે એવા કામી માટીના, ચાર-બારો માણસ નથી.

હવે આપણે જોએ આ યોજના વિષે વિચાર કરીએ તો એમાં વિચારની દ્રષ્ટિએ નવીન તત્ત્વ કંઈ જ નથી અથવા તો બહુ જ ઓછું છે. આવી અથવા આને મળતી યોજનાઓ સર વિશ્વેશ્વરેયાથી માંડીને જવા હરલાલ નહેરુ સુધી અનેક વિચારકોએ રજૂ કરી છે. ચરોતરના અમુક ગમોમાં લોટર વક્સ થયાં છે, પણ ડુનેજ નથી. ચર્ચ એને લઇને ગદગદ અને મેનેરિયા ખૂબ વર્ષા છે, આ રીતે પશ્ચિમના સુધારા કંઠે કંઠે લેવાથી આપણી આ દશા ઘર્ષ છે. આ યોજનાના પ્રજોતાએ પ્રથમ પહેલું પકડેલું રહસ્ય એ જ છે. એમણે ટુંકા ટુંકા નહિ પણ સર્વાંગી યોજનાને હાથમાં લીધી છે.

પીક કેળવણીકાર : શ્રી. લીખાભાઈ પટેલ,

ઉપરાંત બન્ને સંસ્થાઓના મંત્રી શ્રી. લીખાભાઈ કું. પટેલ એક પીક કેળવણીકાર છે. ઉમ્મર ૫૬ વર્ષની છે. ચરોતર એન્જીનેરિંગ સોસાયટીના એ ૨૩ વર્ષ સુધી સ્વયંસેવક દર્તા, અને એ સંસ્થાની ઉન્નતિના કારકીર્દીમાં એમનો ફાળો બહુ મોટો છે. ત્યાંથી છૂટા થયા પછી એમણે શિક્ષકની જગ્યામાં નમંદા કેળવણી મંડળ સ્થાપ્યું, અને એ પ્રદેશમાં કેળવણીના પ્રચાર કર્યો. એ મુંમણ મુનિવર્સિટીની સેનેટના તેમજ એડમિનિસ્ટ્રેટિવ કાઉન્સિલના સભ્ય છે. મુનિવર્સિટીની પરીક્ષા માટે આજુ-દનું સેન્ટર એમણે બોલાવ્યું હતું.

ચરોતરમાં આર્ટ્સ કોલેજ કોલેજની વાત પણ વખવધી ચાલતી હતી, પણ અમને એમાં રસ નહોતો. શ્રી. બાઈલાસભાઈ ભવારે અમદાવાદ મ્યુનિસિપલિટીના મુખ્ય ઈજનેર હતા ત્યારે એ ચરોતર એન્જીનેરિંગ સોસા-

મદીમાં અવારનવાર આવતા, એ અરસામાં એ શ્રી. બીખાભાઈને મળ્યા, અને એમની વચ્ચેના વિચાર વિનિયમ મૈત્રીમાં ફેરવાયો. શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ શ્રી. બીખાભાઈને પોતાની સાથે જોડાવાનું આમંત્રણ આપ્યું, અને શ્રી. બીખાભાઈએ તે સ્વીકાર્યું. જ્યારે અનેક લોકો આ નવી યોજનાથી વિરુદ્ધ હતા, ત્યારે શ્રી. બીખાભાઈએ પોતાની સાદી સમજથી આ યોજનાનાં દુરગામી પરિણામો જોયાં અને એમાં ઉત્સાહ પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ્યા. આ સંસ્થાઓમાં ઇજ્જતેરી, વૈજ્ઞાનિક અને પ્રાગોદારની બાબતોની જવાબદારી મુખ્યત્વે શ્રી. ભાઈલાલભાઈને માથે છે, જ્યારે ડેગવણીવિષયક, પત્રવ્યવહારની, વહીવટની અને જંધારણીય કામકાજની જવાબદારી મુખ્યત્વે શ્રી. બીખાભાઈને માથે છે. તેઓ શ્રી. ભાઈલાલભાઈ જેટલી જ એકનિષ્ઠા અને ઉત્સાહથી આ સંસ્થામાં કામ કરી રહ્યા છે.

સંસ્થામાં જુદોતરી આગેવાની

આ સંસ્થાઓની એક ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે, એની આગેવાની જુદોતરી હાથમાં છે. આવી ક્રાંતિકારી યોજના ઘડવાની અને પાર પાડવાની જવાબદારી પચાસથી પંચોતેર વર્ષ સુધીના વાનપ્રયજાશ્રીઓએ લીધી છે. ચારતર વિદ્યામંડળ સરકારમાં રજીસ્ટર થયા પછી મંડળની પ્રથમ આધારણ સભા ૬-૬-૪૫ના રોજ મળી તેમાં મંડળના હોદ્દાદારો નિયામક મંડળના સભ્યો, નાણા સમિતી અને ઇજ્જતેરી સમિતિ નીમવામાં આવ્યાં. મંડળના પ્રમુખ તરીકે સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ, ટ્રસ્ટીઓ તરીકે શ્રી. જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ અને મગનભાઈ સંકરભાઈ પટેલ, અધ્યક્ષ તરીકે શ્રી. ભાઈલાલભાઈ ઘાભાઈ પટેલ અને મંત્રી તરીકે શ્રી. બીખાભાઈ કુબેરભાઈ પટેલની ચૂંટણી થઈ.

આ ઉપરાંત એ જોઈ શકાય કે પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં છુટીછુટી જીવનસિદ્ધિઓને વહેલા પ્રોત્સાહ અને પીઠ માણ્યો આ સંસ્થાના આગેવાનો છે. સરકાર સાહેબની ઉમ્મર ૭૨ વર્ષની, શ્રી. ભાઈલાલભાઈની ૫૮ વર્ષની અને શ્રી. બીખાભાઈની ૫૬ વર્ષની છે. શ્રી. જીવાભાઈ અને મગનભાઈ ૫૫ વર્ષના છે.

આ પ્રદેશના એક ડેગવણીકાર શ્રી. હરિવલ્લભભાઈ સાહેબે હું મળેલો. ૭૦ વર્ષની ઉમ્મરે એમના બધા વાળ કાઢ્યા છે, અને એમનામાં જુવાન જેવું જોવા છે, એમજી-મને કહ્યું કે: “આવી ક્રાંતિકારી ડેગવણીનાં સ્વપ્નાં મેં અને મારા મિત્રોએ વર્ષોથી સેવેલાં પણ તે વખતે સમય પાક્યો નહોતો, અને યોગ્ય બંધિતની આગેવાની નહોતી. આજે ગાંધીયુગ છે, અને શ્રી. ભાઈલાલભાઈ જેવા શક્તિશાળી નેતા છે, એટલે આ યોજના અવશ્ય સફળ થશે એની મને પૂરેપૂરી ખાતરી છે.”

શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ મને પહેલાં તો આ સંસ્થાનાં આમંત્રણ એવું કહીને આમંત્રણ આપ્યું કે: “જુઓ ભાઈ! હું ને બીખાભાઈ પાટીદાર રહ્યા. આંધળુકિયાં કરવાં એ અમારો જ્ઞાતીસ્વભાવ, અમારી ઉપર અંકુશ મુકવા અમારે તમારી વશિક છુદ્ધિની જરૂર છે, તમને જ્યાં એમ લાગે કે અમે મોટું સાહસ કરીને સંસ્થાઓને ખાડામાં નાખીએ છીએ, ત્યાં તમારે ઉપર “મિત્ર” મૂકવો.”

“સંસ્થામાં આવીને મેં એવું અર્થતંત્ર તપાસ્યું તો એ મને એટલું સંગીન લાગ્યું કે મેં ‘એવું’ નામ “પુરુષચક્ર” પાડ્યું. જગતમાં જેમ વાપર્યક છે, તેમ પુરુષચક્ર પણ છે. આ સંસ્થાઓમાં જેમ પૈસા આવે છે તેમ કામ આગળ વધે છે, અને કામ આગળ વધે છે, તેમ વધુ પૈસા આવે છે. એટલે ‘હું’ હવે જોડને બદલે વરણનું કામ કરું છું, અને આ કામની હાથ જમણ પીધી છે એમ વારંવાર શ્રી. ભાઈલાલભાઈને કહું છું!

“હું” વાણ્યુઓ દીકરા છું, અને મેં ૨૫ વર્ષ સુધી એક મિલના મેનેજર તરીકે સફળ નોકરી કરી છે. જ્યાંય આજે ૭૦ વર્ષની ઉમ્મરે મને શ્રી. ભાઈલાલભાઈ પાસે દિસાબંધિનામ વિશે મળ્યું નહું જાણતાં મળ્યું. એમની દિસાબંધિ ચોક્કસાઈ અને ચોડખાઈ અજોડ છે.”

આ સંસ્થાના બીજા એક કાર્યકર્તા શ્રી. નાથાભાઈ પટેલ ૭૦ વર્ષની ઉમ્મરના યુવાન હૃદયવાળા ૨૬ છે. એ એક જૂના સત્યાગ્રહી નેતા છે. એમજી નિર્મલ્ય કર્યો છે કે હડી પૈસા લાવ્યા વિના વિદ્યાનગરમાં ૫૪

મૂલે નહિ. ત્યારે ત્યારે એ ત્યાં આવે છે ત્યારે ત્યારે એ પાંચસો, હજાર કે બે હજાર રૂપિયા લઈને આવ્યા હોય છે. આ ઉપર એ ગામડે ગામડે ઘૂમીને આ નદી ચોળના લોકોને સમગ્રવી રહ્યા છે.

નવી પરિસ્થિતિ : નવું અર્થશાસ્ત્ર

આ ચોળનામાં રસ લેતા લોકો પૂછે છે કે : "આ ચોળના ગાંધીવાદી છે કે સમાજવાદી ?" આવે પ્રશ્ન સાવ સ્વાભાવિક છે. કેટલું પણ ચોળનાની કોઈ એવું અર્થતંત્ર છે. હિન્દમાં અને ગુજરાતમાં ગંભીર વિચારકો દેસ સ્વતંત્ર થાય ત્યારે આર્થિક વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી એ સમ્બંધી નવું વિજ્ઞાનમાં પહેલાઈ ગયા છે: ગાંધીવાદી, સમાજવાદી અને સમન્વયમાં માનનારા.

આ નવું સિવાય ચોથા પ્રકારનું અર્થશાસ્ત્ર સંભવી શકે જ નહિ એમ મોટા ભાગના માથુસો માનતા હોય છે.

અને ત્યારે એમ પૂછવામાં આવે છે કે: "આ ચોળના ગાંધીવાદી છે કે સમાજવાદી ?" ત્યારે હું જવાબ આપું છું કે: "એમાંથી એક નહિ. અને હતાં આ ચોળના ગાંધી વિરોધી કે માર્ક્સવિરોધી પણ નથી."

શ્રી. લાઈલાલભાઈને કરોડો રૂપિયાનાં કામ કરવાની હેશ છે, અને એમની પાસે પૈસા ખિલકુલ નથી. આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચેની વિષમતા ટાળીને એ બન્ને વચ્ચે પુલ જેવું કામ કરે, એટલા માટે એમણે એક નવું અર્થશાસ્ત્ર રચ્યું છે. શ્રી. લાઈલાલભાઈનું અર્થશાસ્ત્ર એ ચરોતરની નાનકડી દુનિયા માટે ઉપયોગી, એવું એક વ્યવહારુ ઇજ્જતરતું ગામડી અર્થશાસ્ત્ર છે.

પહેલા મહાયુદ્ધ પછી જગતમાં અનેક આર્થિક પ્રશ્નો ઉપરિચત થયા. એને પહોંચી વળવા માટે જુદા જુદા દેશોએ જુદા જુદા માર્ગો લીધા. ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા ને જાપાને મૂડીવાદથી, જર્મની ને ઇટલીએ ફેસિઝમથી, રશિયાએ સમાજવાદથી, અને હિન્દે અને ચીને મૂલોદોગથી ચોતાના આર્થિક પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયાન કર્યો. આ ઉપરાંત સહકારી પ્રવૃત્તિ દુનિયાના

ઘણા દેશોમાં ચાલી. આ બધા મહાન પ્રયોગોને લાલ આ નાના પ્રયોગમાં લેવાયો છે, અને આ બધી પ્રવૃત્તિઓના કોષોને શક્ય હોય એટલી હદે ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ નવા અર્થશાસ્ત્રમાં, મૂડીનું કેન્દ્રિકણ, કેન્દ્રીય ઉદ્યોગો, એકદમ વહીવટ, મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન, એા છે નહિ બહોળો વેપાર, બજાર માટે ઠરીફાઈ અને નફા માટે ઉત્પાદન જેવાં મૂડીવાદી અર્થચયનાનાં તત્ત્વો છે.

એજ રીતે મૂડી ઉપર માત્ર ૩% વ્યાજ, ઉદ્યોગો ઉપર રાજ્યનો (અહીં આગળ સંસ્થાઓનો) અંકુશ, વૃમારસાધીનો અભાવ, જવાનદાર વહીવટ, અને કામ-કાળનો ઝખી ઉકેલ જેવાં નાસ્તીવાદનાં તત્ત્વો છે.

કામદારોને પૂરતા પગાર અને એમની સુખ સગવડો માટે કાળજી, વ્યવસ્થિત અર્થશાસ્ત્ર, સમગ્ર સમાજના હિતની ચોળનાઓ, ઉપયોગ માટે ઉત્પાદન અને ઉત્પાદનનાં સાધનોની સામાજિક માલિકી જેવા સમાજવાદી અર્થતંત્રનાં એમ તત્ત્વો છે.

એ જ રીતે દેશના એકમ તરીકે ગામડું, વિદેશી અર્થશાસ્ત્ર, મૂલોદોગો, ખેતી, પશુપાલન અને મૂલોદોગોનો સુમેળ, મામસકાઈ, સ્વાસ્થ્ય, અને વર્મમેળ જેવાં ગાંધીમાર્ગનાં સુંદર તત્ત્વોનો આ અર્થશાસ્ત્રમાં સ્વીકાર થયો છે.

આ અર્થશાસ્ત્રમાં સહકારી પ્રવૃત્તિનાં પણ અનેક તત્ત્વો છે.

ઉપરનાં પાંચ પ્રકારના અર્થશાસ્ત્રોને દુનિયામાં જુદીજુદી જગ્યાએ વ્યક્તિઓમાં આવ્યાં છે, પણ એક અર્થશાસ્ત્રને હજી કપાઈ તક મળી નથી. શ્રી. એચ. ઇ. વેલ્સ જેવા વિચારક અને દ્રષ્ટિએ રશિયામાં પ્રવર્તતા યદ્યુધથી અર્થશાસ્ત્ર યથાને એક નવીન પ્રકારના બાલકયુગની કલ્પના કરી છે, જેને એમણે "ટેકોક્રસી"નું નામ આપ્યું છે, આ પ્રકારની સમાજરચનામાં પડિતે, પ્રાપ્તપાકો, પૈતાનિકો અને ટેકિનિસિયનો સમાજના અંગેસરો દશે. આ કલ્પન પાછળ રહેલા તત્ત્વોનો આ અર્થશાસ્ત્રમાં સ્વીકાર થયો છે, અને "ચરોતર મામોદાર સહકારી મંડળ"શ્રિ

દેડ"ના બંધારણમાં બહુમતી વૈજ્ઞાનિકો, ઇન્જનેરો, પ્રાધ્યાપકો અને પંડિતો જેવા અર્વાચીન જ્ઞાણ-લોની છે.

આ રીતે આ નવા અર્થશાસ્ત્રમાં આધુનિક યુગનાં બે આર્થિક દર્શનો મૂડીવાદ, નાઝીવાદ, સમાજવાદ, ગાંધીવાદ, સદકારી પ્રવૃત્તિ અને ટેકનાકસીનો મઝ-નવ થયો છે.

એજ રીતે આ બધી પદ્ધતિઓના દોષો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન થયું થયો છે.

અહીં મૂડીવાદ છે, પણ અમર્યાદિત નફો નથી. દેડ અને બાટા જેવાં મોટાં કારખાનાઓમાં હોય છે તેમ એક ખાતું બીજા ખાતાને કે પ્રખ્ખને માલ આપતાં પહેલાં ૧૦% નફો ચલાવે છે. મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન અને સુવ્યવસ્થા હોવાથી સંસ્થાઓનો માલ લોડોને બજારુ માલ કરતાં સસ્તો પડે. અહીં આગળ નફો જનતાના સદકાર અને સખતિથી લેવાય છે અને એનો ઉપયોગ પ્રજાના શ્રેષ્ઠ માટે જ થાય છે. અમર્યાદિત નફો અને કાળાં બજારથી મુક્ત એવો આ મૂડીવાદ આ પ્રદેશની પ્રજાને આશીર્વાદ થયો છે.

એજ રીતે નાઝીવાદ કે સમાજવાદની સરખામતારી અહીં નથી. બન્ને સંસ્થાઓ લોકચાલી સંસ્થાઓ છે, સંસ્થાઓમાં વગર વેતને ચોત્તારે કલાક કામ કરનાર વ્યક્તિઓ માત્ર એજ છે, મી. બાર્ડસાલમાઈ અને શી. બી.બાબાઈ. બાકીના બધા રટાફેને પૂરતા અને સંતોષકારક પગાર મળે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિનું અહીં સેવાને નામે રોપણ ન થતું જોઈએ એવી દૃષ્ટિ છે, સંસ્થાઓએ ચરોતરના માન-કોઓમાં પાકા રરનાઓ કરવાનું કામ માથે લોધું છે. આ ખોટની પ્રવૃત્તિ છે, જનાય એ કરનામાં આવે છે, કારણ કે સમાજને એની જરૂર છે. ઉપયોગ માટે ઉત્પાદન જેવા સમાજવાદી સિદ્ધાંતનો અહીં આગળ પૂરેપૂરા અમલ થઈ રહ્યો છે.

ગાંધીવાદી અર્થશાસ્ત્રનું એણું ઉત્પાદન અને નીચું જીવનધોરણ અહીં સ્વીકારાયું નથી. મદકારી પ્રવૃત્તિની એક મર્યાદા એ છે કે જેટલા એમાં જાણ

હોય તેટલાને જ લાભ માય, ત્યારે આ સંસ્થાઓની પ્રવૃત્તિઓ આખા સમાજનાં શ્રેય માટે છે.

ટેકનાકસી અહીં પહેલીવાર અજમાયાય છે એટલે એનું તો જે પરીણામ આવે તે ખરું. સંસ્થાઓ પોતાની બલિષ્ઠની પ્રવૃત્તિઓને નવું વિભાગમાં વહેંચી નાખશે.

(૧) નફાકારક પ્રવૃત્તિઓ: વર્કશોપનું કામ, પર બંધવાના દરેક જાનના સરસામાનનું વેચાણ, ઘંટી, દલર, મોજશોખ માટે વીજળી જેવી કે પંખા, પ્રકાશ વગેરે માટે, ખેતીવાડીને પાણી અને ડુનેજનું ખાતર ઘૂર્ણ પાડવાની પ્રવૃત્તિ, મશીનરી બનાવવી સુધારવી અને વેચવી, વાદન વ્યવહાર માટે મોટરો દોઢાવવી, આધુનિક કામગીરી.

(૨) સગર ખાતા: સદકારી પ્રવૃત્તિ, યુદોલોગો, યુદોલોગો માટે વીજળી, વગેરે.

(૩) ખોટવાળા ખાતા: મામકામાં પાકા રતા, જ્ઞાનોપજ્ઞ, બાગમગીમા, દાદરકુલ અને દેલેજની ડેબારણી, પુસ્તકાલયો, વૈદ્યીય રાહન વગેરે.

ચોતાની આવડી મોટી પ્રવૃત્તિઓ માટે એમણે પ્રજા પાસે અર્ધાં કરોડની દહેજનાખી છે. વીસલાખ કોલોને માટે અને ત્રીસ લાખ મામોદાર માટે.

વીસ લાખમાં કોલોનેનાં અર્ધાં મકાન સાધન સામગ્રી માથે ઉગાં ઘર્ષ જરો. કામ અનિશ્ચય કરે કસરથી ધાંતો રહ્યું છે. એટલે બીજો એક કરોડ રૂપિયામાં ના થાય એટલું કામ અહીં વીસ લાખમાં થયો. કોલોને તથ ગવા પછી કોલોનેનો ચાલુ અર્થ "ચરોતર મામોદાર સદકારી મંડળ લિમિટેડ"ના નફામાંથી ચાલશે "જાલુને બીજાનાં શી લાજ" એ પ્રેમાનંદની ઉમિત આ નવા યુગના જ્ઞાનજો ખોટી પાડવા માથે છે.

"ચરોતર મામોદાર મદકારી મંડળ લિમિટેડ" ત્રીસ લાખના રીર કાલ્યા છે, જેની ઉપર પ્રખ્ખને ૩% બ્યાન મળશે. આ મૂડીમાંથી મામોદાર માટે જેન્દરથ ઉદોગો ઉઠા થશે, અને એ ઉદોગો સારો નફો કરશે. (અપૂર્ણ)

[શાન્તિનિકેતનના એક વારના વિદ્યાર્થી કળાકાર શ્રી. ધીરન્દ્ર કૃષ્ણ દેવવર્મા પરના
શ્રી. સ્વીન્ડનાથ ઠાકુરના પત્રોમાંના આ બે પત્રો છે.]

(૧)

કલ્યાણીયેષુ,

ધીરન, તું આચિન્તનો અહીંથી ચાલ્યો મેંયો તેથી તારા પર રેણે નથી લગાયો. હું જાણું છું કે મન વચ્ચે વચ્ચે મોજા મૂકીને આકાશમાં ઉડી આવવા ઇચ્છે છે, અને એમાં ખોટુંયે નથી. પોતાની જાતને બરાબર ઓળખવા માટે નિત્યનાં રહેકાણુથી દૂર જવાની જરૂર છે. વળી આશ્રમમાં તારા ઇચ્છનનો જે આ રંગ થયો છે, ચિત્તનો જે વિકાસ થયો છે, તે તો દૂર જવાથી ચે દૂર નથી ચલાવેલો. અંતરમાં જે લઈ મેંયો છે, તેમાંજ આશ્રમ તારા અંતરમાં જ રહેશે.

કાગળીપ્રજ્ઞીમાંના ઉત્સવમાં પેરાવયો છું. જ્યેષ્ઠ પક્ષમાં વસંત જે રીતે પ્રગટ છે તે રીતે માનવીમાં પણ જો એનો એવો જ પડ્યો પડે તો જ ઉત્સવ પૂર્ણ થાય. તેથી જ એહાં કો'ક કવિતામાં, કો'ક વળી ચિત્રમાં, કો'ક તત્ત્વ-ગાન અભિનય વગેરેમાં લાગી ગયાં છે, તું જો વસંતનો કંઈક સદેશ તારા ચિત્રમાં વ્યક્ત કરીને પાકવીશ તો આનંદ થશે. ખાસ બહુ મોટું કંઈ કરવાની જરૂર નથી. આપણા કલાગવનની વસંત-કાળે કંઈક એક અર્થ આપી પડે એટલું જ બસ છે; તમે એક મારા આશીર્વાદ સ્વીકારજો. અને કાજરીના લવાટે માંસ રહેદ્યુજન. લાલું અને અન્ય સવુ કેમ છે ? ખબર આપજો.

ક્રિ. ૭ કાગળ ૧૩૪૪

શુભાશંકર

શ્રી સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર

(૨)

શાન્તિનિકેતન

કલ્યાણીયેષુ,

તારો પત્ર મળતાં ખુશી થયો, પરંતુ સિખ્યજીત મેળવી તું વિશ્વાસત જાય છે જાણી જરાયે આનંદ ન પામ્યો. જો પશાન સીખવા જતા હોત તો વાધો ન હતો, પણ ચિત્રકળા ?

શું એજ સાબિત કરવા જઈશ કે આ હત્તશાળી

દેશમાં કોઈ પણ વિષયમાં, પોતાનામાં પોતાની શક્તિ ઉદ્ભવતી જ નથી. એ લોકોની દારકાની છાપ લઈ પછી જ આપણે કોઈક વસ્તુની જેમ બચાવમાં લેવા જઈએ. જ્ઞાન-શિક્ષણમાં નમ્રતાની જરૂર છે, ખરું સર્જન શક્તિની પ્રતિભા, માયુ'નીચું કરવા આત્માવમાનના અનુભવે છે, તેથી એની શક્તિનો કદાચ છે. મ-એ એનો પરિચય આપ્યો છે. જ બેસકે રૂપિયાથી લેલી ભરાય છે એ વાત હું સ્વીકારું છું. અજ્ઞાતાના કળાકારો વિશે આ મર્વ સદા કરીય કે તેઓ સંપૂર્ણપણે આપણાં જ રચા છે સાઉમ કેન્સિંગ્ટનની લાંબાએ લાંબિત નથી બન્યાં પણ તું કો'ક પ્રયોગને-કોઈક મોહે આ અગૌરવન છાપ સ્વીકારવા-લેજા જઈશ તો ઇતિહાસ સદાને માં એમ વહેતા રહેશે કે તારી ખ્યાતિ એ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ખ્યાતિની એક જ છે. આ રીતે તું તોરી-પોતાની પ્રતિભાને ભોગે અર્પે પામીશ, પરંતુ જન્મ જમિને અંતરે-અંતર પૂરેપૂરી વ્યક્ત કરીશ એ વાત ન જાણીશ. આપણી ઓફિસમાં પેરાપલ્કીએન ટોળાં છે, આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પરદેશી વિષયોન વિદ્યાર્થીઓ ધણાં છે, પરંતુ ભારતમાં ભારતીય રાજ્ય મા કયાંયે એકાદું રચણ પણ એવું નહિ રહે શું ન્યાં વીજાપાણિની વીજાનો ઓળખાં ઓછા ઓછા તાર તો અહીંની ખાણનાં અસલ સોનાનો બેચાથેલે હોય ! બધે જ શું વિશ્વાસતી અદાર કેરેટ જ ચલાવવું પડશે ? દુર્ભાગી દેશનાં મનુષ્યો બીજાને બારણે માન માટે જાય છે, પરંતુ એ દેશ તો એનાં કરતાયે વધુ દુર્ભાગી છે કે ન્યાં વિદ્વાનો પણ વિદેશી શ્રીમતેને સલામ કરતા હોમા રહીને કહે છે કે તમારા હાથુ તિલક ને કપાયે હશે તોજ મારે જય થશે. જો કે કેન્સિંગ્ટનની છાપ દેશના આશીર્વાદને નકારા કરે મનોમન આ જાણવા છતાં તારા વિદેશ પ્રવાસ પે હું કઈ રીતે પ્રસન્નતા પ્રગટ કરી શકું ?

ક્રિ. ૨૩ આપણ.

શુભાશંકર

શ્રી સ્વીન્ડનાથ ઠાકુર

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૨ થી ચાલુ]

વ્યવહારની પ્રાગાણિકતા શંકાથી એટલી બધી પૂર હતી કે આ બાઇ સ્વં વસંતરાવને એ બાળતમાં રવિશંકર મહારાજની જોડમાં મૂકે છે, તદ્દુપરાંત વેધક વાત તો શ્રી. દેગસરી એ કહે છે કે, ‘જમાવપુર પોર્કની કેન્સિસ મારફત ધણી વર્ષો સેવા કર્યા પછી ‘૪૬ ની ચહેરસમિતિની ચૂંટણીમાં લોકશાહીની કાળી બાબુતા ભોગ બનીને વસંતરાવ નામગિયાન નીવડયા.’

આ બલિદાનોનો અર્થ

આ અંજલિ આપનારાઓમાં ખીલું બિજળું નામ તે શ્રી. ગણેશ વાસદેવ માવલંકરનું છે. ધનિષ્ઠ કૌટુંબિક સંબંધની દૃષ્ટિએ જે પોતાના બાણેજ કે પુત્ર જેવા લાગતા અને જાહેરજીવનની દૃષ્ટિએ જેને પોતે નાના બાઈ સમજતા, તેના અંગત સ્મરણે ઝળઝળેલા હૃદય-તારને આશ્રયે રાખીને શ્રી. માવલંકર પૂછે છે કે, ‘આ બલિદાનોનો આપણે માટે શો અર્થ ?’ અને પછી પોતે જ તેનો જવાબ આપે છે—

‘આદર્શ’ યહું સૌ કોઈને ગમે. રાત્રે પહેંચેલા પુરુષોને જોઈ મનમાં ચાલ કે, આપણે તેના અર્થએ તો કેવું ? ધંધામાં કે જાહેર જીવનમાં કે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં નિસરણીતા જાથામાં જાથા પગથિયે પહેંચતા કોણ ન ઈચ્છે ? છતાં સૌ પહેંચતા નથી, તેમ પહેંચવાને માટે ખીળ કોઈને દૂર કરવા પડે તેમ પણ નથી; પ્રયત્ન કર્યો ન જ પહેંચી શકાય એમ પણ થયું વખતે નથી હોતું. પણ શક્તિ અને ઈચ્છા હોવા છતાં ધણી પહેંચતા નથી એ વાત સત્ય છે. આતું શું કારણ ?

‘ચિ. વસંતરાવના જીવન તરફ જુઓ. કારણ તરત જણાશે. તેનું શરીર માયકોંગ્રહું હતું. વિચારું કે આ ઠીક નહિ. પણ વિચારથી ન અટક્યા. કસરતનું કામ શરૂ કર્યું. રોજનરોજ કંટાળ્યા વગર ચાલુ રાખ્યું. નિશ્વયનું બળ કેળવી, સાથે સાથે શરીરબળ કેળવ્યું. એવું આખા આગળ રાખી આજણ કે લાલચમાં ન પડ્યા. કસરત, આહાર, વિહાર એ બધું નિયમિત કરી, મનને કાબૂમાં રાખી, શરીર સુંદર અને શક્તિશાળી બનાવ્યું. નિશ્વય સાથેનો શ્રમ અને સંયમ એનું જ નામ તપશ્ચર્યા. એકઠી શુભેચ્છાથી, આદર્શોથી, કે ચપ્પેથી કાંઈ ન વળે—તપશ્ચર્યા જોઈએ. વસંતરાવે તપ કર્યું. મજબૂત શરીર—સંયમ અને નિશ્વયબળ (એમાં જ મનોબળ આવી ગયું) વગર દેશસેવા ન થઈ શકે, એ એમના જીવનનો પાઠ આપતા ગયા.

‘શરીરબળ કેળવ્યું’—પણ તેથી શું ? સેવાના આદર્શને વર્ધા. જીવનધ્યેય નક્કી કર્યું કે, દરેક ક્ષેત્રમાં બને તેટલી દેશની સેવા કરવી છે. વ્યાપારક્ષેત્રમાં પડ્યા, ભદ્રના અખાડામાં આવતા ગયા. અને પાછળથી “વસંતરાવ એટલે જ ભદ્રનો અખાડો” એવા તેના પ્રાણુસમાર્થ પડ્યા. ન પ્રસિદ્ધિની લાલચ કે ન અધિકારનો મોહ કહો કે લોભ કહો—એક જ ‘સેવા’—‘સેવા’—‘સેવા’. તેથી સૌને માટે જીવ્યા; અને દેહને અર્પણ પણ કર્યો સાને માટે. સેવાનો મૂલો પણ નવસંત પાઠ આપતા ગયા.

‘તેમની સાથેના પ્રસંગો તો ઘણાં જ આવે. કેટલા લખાણો ! દરેકનો સાર કાઢવા બેસું’ તો ઉપર ટૂંકમાં જાણવું છે તે જ આવે.

‘વસંતરાવ સદા હસમુખા નિરાસા તો જાણે એમની કાર્યધમશયી દૂર જ નાસતી. કાઠના ઉપર તેઓ ગુસ્સે થયાનું મેં જોયું કે જાણ્યું નથી. દેશસેવા અર્થે આજન્મવ્યવહારી રહ્યા. ઉદાત્ત આદર્શોના પાઠ આપતા ગયા.

‘પણ હું ‘ગયા,’ ‘ગયા’ શું લખ્યું છું ? ‘છે,’ ‘છે’—એ લખતાં હું એને જ મારી સમક્ષ હસમુખો જોઈ રહ્યો છું. અને મારા શરીરમાં પ્રાણ હશે ત્યાં મુઠી એવું દર્શન તો દરદર્શક કરતો રહેવાનો જ’ છું. ગ્રેમ ફેર, વાતસલ્યફેર, સેનાફેર, આદર્શફેર, સંવર્મફેર, શિસ્તફેર, સ્મૃતિદેહિ તેઓ મારી સાથે જ રહેવાના.’

તકવાદી ગણતરી નહોતી

શ્રી બાળકૃષ્ણ ગણેશ માવલંકરની પૃથ્વી અંગલિકા ૨૯. વસંતરાવનાં એવા જ સ્મરણીયો બરેલી છે અને તેમાં રહેલી આ ટકારને માટે ઉદ્દેશ્ય-પાત્ર છે: ‘વસંતરાવ પાસે કેટલાક કાર્યકર્તાઓની માર્ફક, એક બાબ કરતાં ખીજ બાબ કાર્ય ઉપાડી શકશે માટે પેલા બાબને તરડોડા અથવા આગળ ઉપર આ બાબની આમ ગોઠવણ કરીશું માટે હમણાંથી જ તેની સાથે મિહાશ જાળવે, એવી ગણતરી હતી જ નહિ. તેમની સાથેના સંબંધમાં સૌથી વધારે મદદર દાનતત્વ જ હતું. જુલો કરવાની એમની આગળ છૂટ હતી. વસંતરાવ મને તેવો કાર્યનો જોળે ઉપાડવા કહે, તેમની સાથેના લોકોને કદી તેનો બાર જાણ્યો નથી.’ આટલું કહીને આ અંગલિકાર પોતાનો લાવ માર્ફક દેવે અને પોતાની પ્રિય પુત્રીની કબર મુકેલી નીચેની લીટીઓમાં વ્યક્ત કરે છે.

‘Warm summer sun, shine kindly here,

Warm southern-wind, blow softly here,

Green sod above, lie light, lie light,

Good night Dear Heart, Good night, Good night.’

કારાવાસીઓની ખરદારત

ડા. હરિપ્રસાદ દેસાઈ અમદાવાદ શહેરની નાની મોટી રાજકીય હિલચાલોમાં પોતાને વારંવાર વિદ્યાર્થીવર્ગની મદદ જોઈતી હતી તે વખતે ખુશીથી કામનો બાર માથે લેનારા યુવકોમાં ૨૯. હેગિજીને મોખરે જોતા તેનું સ્મરણ કરે છે, અને ‘વારંવારના કારાવાસોની અંદર દરેકના સ્વાસ્થ્યની સંભાળ લેતા, કોઈને તેવ જોળતા, કોઈની ચંપી કરતા, કોઈને પદાબેલાં શીંગ કે દ્રાક્ષ ખવરાવતા, બંધાને જમાડ્યા પછી જમતા અને ‘હિંદાકથા પછી બિઘતા, સેવાનું કોઈપણ કામ હલકું નહિ ગણતા, અને પોતાની આખી મહેનતનો બધો યશ ખીજને લેવા દેતા બાબ વસંતરાવનું સૌજન્ય આપણી સામે ખડું કરે છે.

હૃદયો લઇ જવાની હૃદયજવાલા

‘૧૯૪૨ની નવમી ઓગસ્ટે યુગરાત પ્રાંતિક સમિતિનાં મહાનોત્સવો સિપાહીઓએ કળાને લીધે એ દૃશ્ય એમનાથી જોવાયું નહિ. જે સામાન્ય સામે કરેગે યા મરેગેના પડકાર મહાસભાએ ફેફસે તેના પ્રતિનિધિઓ સમિતિના મહાનના ઓટલા ઉપર બેઠક હાથમો રાખી પહેરે. બરે તે પોતે સાંપી શક્યા નહિ, અકળાયા, અને કેટલાક લાઇઓ સાથે મારી પારો આવ્યા તે કહ્યું, ‘ગમે તે યાવ તો પણ આપણે સમિતિ ઉપર હૃદયો લઇ જવો જ જોઇએ.’

ઉત્તરા પ્રસંગનો યાદ આપનાર શ્રી ઠાકોરલાલ શ્રીપતરાય ઠાકોર ‘મૃત્યુજ્ય વસંતરાવ’ એ મયાળા નીચે પોતાની અજલિ આપનાં આગળ લખે છે કે—

‘અમે એ ઉપર વિચાર કરી જોયો, પણ અંતે એ વિચાર પડતો યુકાયો. છતાં એ વસ્તુ એમને તો ખૂંચતી જ હતી તે હું જોઈ શક્યો. જરૂર પડે તો પ્રાણ આપીને પણ સમિતિના કામને લેવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ એમ તેઓ માનતા હતા. આદર્શની સિદ્ધિ માટે જીવન અર્પી દેવું એ એમના મનને બહુ સદગ્ગ લાગતું.’

પોતે જોને એમના જીવનનો કિર્તિરમંલ કહે છે તે આ મૃત્યુજ્યતાના ખીખ પણ એક બે કિસાઓ ટાંકીને શ્રી ઠાકોરલાલ ઠાકોર વસંતરાવના પૈતાનિક માનસને નીચે પ્રમાણે ગિરદાવે છે:

નવું કરવાની ધગશ

‘નવું જોવાવાની’ નવી દૃષ્ટિથી વસ્તુ સમજવાની અને નવા પ્રયોગો કરવાની તેમનામાં બહુ ધગશ હતી. રામકૃષ્ણ પરમહંસનું લખાણ હું વાંચતો ત્યારે તેઓ ‘કહેતા કે, હવે આ પુસ્તકો નવી દૃષ્ટિથી લખાવાં જોઇએ. વિદ્યાનનું કોઇ જુનું પુસ્તક જુએ તો તરત એમજ કહે કે, હવે તો આપણે ધણા આગળ વધી ગયેલા છીએ.’

વેવલાઇ છાડો !

જેલ્લે, બાઈ વસંતરાવનું બહુ સ્મારક તો આપણા યુવાનો-યુવતીઓમાં નિર્બંધતાનો સંચાર કરવામાં રહેતું છે એમ કહી, શ્રી. ઠાકોર આપણા સમાજને નીચે પ્રમાણેના ચોક્કસ આજખા લગાવી માર્ગો બનાવે છે—

‘આપણમાં ધીરત્વનો અભાવ જોવામાં આવે છે તેનું કારણ એક એ છે કે, વર્ણોથી યુલામીના પરિણામે આપણે સુંવાળું અને “અનામન” જીવન ગાળવામાં જ જીવનનું સાશ્વત માનોએ જોએ. જીવનના ભોગોમાં તેથી આપણી લાલસા વિશેષ રહે છે અને તેથી આપણા સુંવાળાં જીવનમાં કાંઈ દરકત આવે છે તો આપણે જીવ તાળવે ચડી જાય છે. તેથી જે મેદાનમાં જીવન—મરણના ખેલ ધમ રલા હોય ત્યાં જીવા રહેવાનું આપણે પસંદ કરતા નથી એટલું જ નહિ પણ ત્યાંથી નાસવાનો માર્ગ શોધીએ છીએ, વર્ણોથી આપણે લડાઇઓ લડ્યા નથી અને તેથી દેશને માટે માથું આપવું પડે એ વિચાર આપણને આવતો નથી અને તેથી મરણનો વિચાર આવતાં

કુળરી છૂટે છે, બીજી બાજુ ઉપર આપણે જોઈએ તો એ કે પોતાના કુટુંબી જનોને મૂકીને ૫૦૦૦ માર્ચને દૂર આવેના વાઇસરોય, ગવર્નર વગેરે અમલદારો ના પુત્રો અને જમાઈઓ લઢાઈના મેદાને જ્યારે હોમાઠ જાય છે ત્યારે આ અમલદારોને શોક તો થાય છે જ પરંતુ તેઓ હતાશ થઈ જતા નથી કે વેવલાપણું ખતાવતા નથી એરોપેનના અકસ્માતો પછી સુવાન અમલદારોની દફનક્રિયાના અનેક મિત્રો જોવામાં આવે છે, આ દફનક્રિયા થાય છે ત્યારે યરણુ પામેલા અમલદારોની પત્નીઓ પણ હાજર હોય છે, એમના મોં ઉપર ગાભીર્ય જોઈએ છોએ ત્યારે આપણને માન ઉપજે છે

રોગિષ્ઠ માનસ

આ ગાભીર્યનું મૂળ કારણ એ છે કે લઢાઇ દરમ્યાન થયું મૃત્યુ એ અનિવાર્ય લેખાયુ છે પરંતુ મની પ્રજા પાસેથી આ મહાન યજ્ઞ લઈને જ વસતગતવું ખરું સ્મારક બિંબુ કરવાનું છે બીજી બાજુ ઉપર દેશને માટે આપણે સહન કરવું પડે છે ત્યારે આપણે કેટલી બધી કાયરતા અને વેવલા પણું ખતાવીએ છીએ ! આપણા કુટુંબીઓ જોતમાં જાય છે ત્યારે જોતમાં કોઈ પ્રકારનું દુઃખ હેતુ નથી છતાં વધુ પડતું દુઃખ કંઈપણ કેટલી બધી કાયરતા ખતાવીએ છીએ ! જોનિવાસ એ કાઈ મૃત્યુ નથી તો પણ આપણે કેટલો શોક કરીએ છીએ ! અને અકસ્માતથી મૃત્યુ થાય ત્યારે ? મૌનાના અસુનકનામ આઝાદ જોતમાં હતા અને બેગમનું અવસાન યથું ત્યારે, અને મૌનાના જોતમાંથી બહાર આવતા બેગમની કમરે ગ બીરતાથી થયા ત્યારે આપણા વર્તમાનપત્રોએ કેટલા બધા આશુ સાર્યાં ! પ્રજા પણ કેટલી વિદુલગ બની ! કરતુરખા અને શ્રી મહાદેવભાઈને મૂકીને મહાભાઈ બહાર આવ્યા ત્યારે—મહાભાઈ તો ખડક જેવા હતા છતાં એ—આપણે આપણા હૃદયદર્મશ્યનું મહાભાઈ ઉપર કેટલું બધું આરોપણ કર્યું ! હૃદયના દૌર્બલ્યનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, મૃત્યુને આપણે બહુ લયકર કંઈપણ લઈએ છીએ, મોગી ઉમરે થતું અવસાન એ તો સહજ રૂપે દેશ માટે ચપેલું અવસાન એ તો જીવનની ધન્યતા છે એ આપણે માની ચકતા નથી આ રોગિષ્ઠ માનસ છે જે પ્રજાને કાયર બનાવે છે એ માનસ વહેલી તકે દૂર કરી નિર્જીવતા ઢેગવવા માટે આપણે સુવાન વર્તન તૈયાર કરવો જોઈએ મોગી ઉમરે પહોંચેના વર્ગ માટે તો આ આશા વ્યર્થ છે પણ સુવાનો પ્રત્યેતી આપણી ફગ્ગ તો ખાતવવી જ જોઈએ મારી દણિએ તેથી નીચેના ઉપાયો સચવુ છું

(૧) ૧૬ કે ૧૭ વર્ષનો વિદ્યાર્થી થાય કે તરત જ તેને ફગ્ગનાત લશ્કરી તાલીમ આપવી આપવી જોઈએ, જેથી લશ્કરમાં જોડાવાનો અને દેશને માટે માયુ આપવાનો વિચાર સુવાન પ્રજામાં દબ થાય આ કાયદો બનતી તિરાએ દાખન કરવાની ખાસ જરૂર છે જે લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવે તો કોમી રમખાણ જેવી કોઈ વસ્તુ રહે નહિ

(૨) મૃત્યુનો લય ટાળવાનો અને વીગતનો સ રાગ કરવાનો બીજો માર્ગ એ છે કે, આપણા અખાડાઓમાં ટેકરાપુદ, કુસ્તી અને લાડીમારને પ્રથમ

સ્થાન મળતું જોઇએ. જે કસરતોથી હાડકાં બાળે, લોહી નીકળે, શરીર ધૂળવાણું થાય અને ખડતલ થાય તેને ઉત્તેજન આપતું જોઇએ. અત્યારની કસરતો આ દિશામાં કંઈ કામ કરતી નથી. અત્યારની કસરતો તો ઝોળેલા વાળ સરખા રાખવામાં અને પાંદડાનની ધડી અકબંધ રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે. આપણા અખામ્ઓ જે આવા પ્રકારની કસરતો વ્યાપક બનાવે, તો સુનાન વર્ગ નિર્મથ બને એમાં મને જરા પણ શંકા નથી.

ઉદારચેતા

વ્યાયામપ્રેમી શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યને શ્રી વસંતરાવ સાથેની વ્યાયામ વિશેની એક ચર્ચા અંગે યાદ આવે છે. તે ચર્ચા સંબંધવ્યાયામ વિષે વ્યક્તિ-વ્યાયામની હતી. લાઘ્ય હરિનારાયણ વ્યક્તિગત વ્યાયામોપાસનાના હિમાયતી હતા. કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓ એમની સાથેના મતના હતા. સાચોપાદની પ્રતીતિ કરવા વસંતરાવે ભદ્રમાં એક વ્યાયામસત્ર યોજ્યું હતું, અને એ સત્રને અંતે 'એક દિવસ મારે ઘેર આવીને લાઘ્ય વસંતરાવે શરીરનો સર્વોચ્ચ વિકાસ સાધવાનું એક માત્ર સાધન વ્યક્તિગતવ્યાયામ છે એ મારી માન્યતાની પોતાને પ્રતીતિ થવાનું આવશ્યક છે જો જણાવ્યું હતું'. એમ કહીને શ્રી આચાર્ય 'ઉદારચેતા ભાઈ વસંતરાવ'ને નીચે પ્રમાણે રમરે છે—

'અમારા વિચાર વિનિમય એમના મામાની દુકાને થતાં. હું પુસ્તક ખરીદવા ગયો હોઉં, એ કાઉન્ટર આગળ જમા હોય, અને અમે વાતે ચડીએ એ સર્વ પ્રસંગે એમના હૃદયની સુચિત્ર અને ઉદારમનવાદિત્વનું મને સુંદર દર્શન થયેલું. એ નિર્મળ ચિત્તવૃત્તિએ જ એમને લોકકલ્યાણાર્થે સ્વદેહની આહુતિ આપવા પ્રેર્યાં. કલ્યાણભાગ્યન વિશ્વમૂર્તિએ તેમમાં તેજ જોળવી દીધું.'

કાર્યક્ષમતાનો પાયો

મામાની દુકાનના કાઉન્ટર પર જમા જોઈએ જટિલ વ્યવહારશુદ્ધિ અને આદર્શરૂપ બાવના વચ્ચે મેળ સાધવા મથના વસંતરાવનું એક વધુ દર્શન કરાવતી અંજલિ શ્રી સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ તરફથી આવે છે. 'કાર્યક્ષમતાનો પાયો' એ શિર્ષક નીચેની આ અંજલિમાં પોતે 'સ્વ. વસંતરાવના વૈષ્ણવ, ધર્મશ અને એક વિચિત્ર સક્રિય પરીવ્યવસ્થા' કહે છે.

'મહાદેવ રામચંદ્ર જગુજની ગ્રંથવિકેતાની પેઠી સાથે તો મારે અંગત સંબંધ આદીસ કરતાં વધુ વર્ધનો છે. સદગત વસંતરાવને હું તેમના બચપણથી પિઝાણુતો. તેમનો વિશેષ પરિચય તો તેમણે હાઈસ્કૂલનો અભ્યાસ પૂરા કરીને પોતાના મામા શ્રી ગોવિંદ જગુજની સાથે રહી પેઠીમાં જાગ લેવાનું ચરુ કર્યું ત્યારે જ પડ્યો.

'તે વખતે એ પેઠી પચાસ વર્ષની ધર્મ હતી; પેઠીના કાર્યવારનો વિસ્તાર ધણે વધી ગયો હતો. ત્રણ માળની દુકાનમાં અને મોટી પંજ વખારોમાં પુસ્તકો સમાતાં નહોતાં. એક શુભારો વખારમાંથી પુસ્તકો

દુકાન પર લઈ આવવા જતો, તે વખારની અંદર જ થોડાં પુસ્તકોનું એકાદ પાસંલ બાંધી, શહેરની રેલવે બુકિંગ ઓફીસેથી મુબઈના કાંઈ પોતાના મિત્રને નામે રવાના કરીને પછી પેલાં દુકાન માટે કાઢેલાં પુસ્તકો લઈ તે દુકાન પર આવતો ! આ ઓરીની ખખર કેટલાક દિવસ પછી પુસ્તકો માટે હિસાબ મેળવતી વખતે મામા-ભાણેજને પડી, પણ તે પહેલાં તે હખરક રૂપિયાના પુસ્તકો-ઉકાચી ગયે હતા !

‘વેપાર અને વ્યવસ્થા જેટલાં વધ્યાં હતાં, તેટલાં કાર્પક્ષમતામાં ઉણાં હતાં એ મામા-ભાણેજને જોયું. મામાને લાગ્યું કે વ્યવસ્થામાં, હવે સુધારો કરવો જોઈએ, ભાણેજને લાગ્યું કે વેપારની આખી યોજના જ બદલીને એવા પાયા પર મૂકવી જોઈએ કે જેથી કાંઈ પણ પ્રકારના ખમ્બાડને રચાન રહે નહિ.

‘વસંતરાવે યોજના બડી કાઢી અને મામાની સમક્ષ મૂકી. મામાને એ યોજના ધણી મોટી અને મૂંઝવણભરી લાગી. તેમાં મુજરાતી-હિંદી પુસ્તકો ઉપરાંત અંગ્રેજી પુસ્તકોનો નવો વિભાગ દુકાનમાં ઉભાડવાની અને પુસ્તકોના પ્રકાશનના શિરસ્તામાં મૂલ્યમત-પરિવર્તન કરવાની જોડવણ હતી. બદલાતા યુગમાં વેપારની દિશા અને ધોરણ પણ બદલાયાં જોઈએ એ મામાને સમગળતું હતું, પરંતુ એકદમ મોટું પરિવર્તન તેમને રુચતું નહોતું. સફળતા મહાદેવ જાણીએ એ એક શિરસ્તા હતો, કે ખીજ મંચવિકેન્ડાએને ત્યાંથી ન મળી શકે તેવું પુસ્તક પોતાને ત્યાંથી તો મોકલને મળતું જ નોંજોઈએ. એ ધોરણે શ્રી. ગોવિંદ જાણીએ ચવાવેલા વહીવટથી વેપારનો વિસ્તાર ખૂબ વધ્યો હતો. દુગ્રામ અને અગ્રામ પુસ્તકો પણ તેમને ત્યાંથી ધણીસાર મળતાં. વસંતરાવને એ વિસ્તાર ઓછો હતો, વેપાર અંગેની નવી દિશાઓ બોલી બધા વિભાગોને એકસરખા સમૃદ્ધ કરવા હતા. પણ એ અંગે મામા ભાણેજ વચ્ચે મતભેદ પડ્યો.

‘તે વખતે વસંતરાવ મારી પાસે આવ્યા અને મતભેદનું તરખ મારી પાસે રણ કઢ્યું. વસંતરાવના યોજનનું તેજ પેઢીના વેપારને પણ સંપિંચા લાગે તો બહુ સારું એમ અને લાગ્યું અને મેં મધ્યસ્થ બનીને મામાની પાસે જઈ વસંતરાવની યોજનાની વખાણ કરી. નવા યુગના ઉત્ખલાસ ભરવામાં મામા કાંઈ પછાત રહે તેમ નહોતું, પરંતુ તેમનો વેપારનો અનુભવ અને વસંતરાવની કમલશક્તી યોજના એ જેઠી વચ્ચે કેટલુંક અંતર છે અને તે અનિવાર્ય છે એમ મેં જોયું. વેપારના ધોરણને એકદમ મોટા પડેલા શક્ય નથી એમ જેને વસંતરાવને પણ સમજાયું, એટલે તુરતમાં અંગ્રેજી વિભાગ શરૂ કરવાનું હું અને તેનો અમલ પણ થયો. વખારોની અને પુસ્તકોની સાયવણીની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. જે મર્યાદિત ફેરફાર તે વખતે કરવામાં આવ્યો તે અણીશુદ્ધ રીતે નિભાવવામાં વસંતરાવની જે ચોક્કસાઈ —precision—મેં જોઈ, તે મને આજે પણ સાંભરે છે. કાંઈ પણ કાર્ય નોકરને સોંપ્યું એટલે જાણે ચર્ચા મળે, કાંઈ પુસ્તકો જાપવા આવ્યાં એટલે

જાણે તે તૈયાર થઇ ગયાં, ઘરાકને કોઇ પુરતક કાઢી આપ્યું એટલે જાણે તે વેચાઇ ગયું, એમ માની લેવામાં જે પ્રમાદ કાર્યકરો કરતા તે તેમના પ્યાનમાં આબો અને તેમણે દરેક કામ ચોક્કસાઇથી પૂરું કરવા ગાંડયું. પેદીની અંદરની બધી ચાખાઓ પોતાના જેવી જ ચોક્કસાઇથી કામ કરે એ તેમને જોઈતું હતું. અને તેમના આગ્રહ તથા વીવટનું ફળ દેખાવા લાગ્યું હતું. માગ પરિચયમાં આવેલા ધણી જીવંતોમાં મેં કામ કરવાની ધમશ જોઈ છે, અનેરો ઉત્સાહ અને સાહસિકતા પણ જોઈ છે, પણ ચોક્કસાઇનો ગુણ બહુ યોગ્ય પ્રમાણમાં માલુમ પડ્યો છે; કોઇ જુવાનની કાર્યક્ષમતાનું માપ તેના કર્તૃત્વની અંદર રહેલી ચોક્કસાઇ ઉપરથી કાઢવાની અને એવ પડી છે.

‘એ ધમશ અને ચોક્કસાઇભરી વસંતગવની કાર્યકુશળતાનો લાભ મહાદેવ રામચંદ્ર જાણીને પેદીને પ્રમાણમાં થોડો મળી શક્યો. નાના ભાઈઓ પેદી પર આવી કામમાં જોડાયા અને વસંતરાવને દેશકાર્યોએ અને પરિણામે તુરંતે આકર્ષી લીધા. ભદ્ર વ્યાયામ મંડળને તેની એ શક્તિનો લાભ એ જ કારણે ગર્વાદિત પ્રમાણમાં મળી શક્યો. ચોક્કસાઈ એ જ કાર્યક્ષમતાનો પાયો છે, એકલી ધમશ કે સંયોજનશક્તિ ચોક્કસાઈ વિના સફળતા નથી મેળવી શકતી, એ નિષ્કર્ષ સદ્ગત વસંતરાવના પરિચય પરથી હું તારવી શક્યો છું.’

હાઉ દાખવનાર ડરકુ છે

આમ કોઈએ એને દુકાનના યુગ પર જોઈને, તો વળી એક વિરાગીએ રમથાને બળતી ચિતામાં એનો ચહેરો જોઈને, અંજલિ આપી છે. સ્વ. વસંતરાવના થોડા જ પરિચયે આકર્ષીત ગયેલા લોકસેવક જૈન મુનિશ્રી સંતમાલજી એના રાખ-દહનના જાણે કે મૂંઝવતા હુમાણ વચ્ચે ઊભીને જણાવે છે કે—

‘એ ગાંડપણે રજળ-વસંત જેવાનો ભોગ લઈને જતાવી આપ્યું છે કે, આ ગાંડપણ એવી જાતનું છે કે જેમાં દિલ્લે કે સુસ્ત્રિમ કોમ અત્યેની કક્વાશનો પ્રશ નથી, જેમાં તો પ્રશ છે માત્ર નમળા માનવીને હાજી અતાવવાનો. ‘હાઉ’ દાખવનાર પણ અંદર તો ‘ડરકુ’ જ છે. આવી ડરપોકતાની સામે ડરપોકતા અસર નહિ કરે. સંઘર્ષિત ગુંડાગીરી એ તો વળા મળનનાક ડરપોકતા છે. એ પણ અસર નહિ કરી શકે. એને તો અસર કરશે માત્ર આંતરિક વીરતા, કે જે હેગિયેએ આચરી જતાવી છે. અને આચરવાને પ્રેરણા મૂકી છે. હણનારો જ હણાય છે, બીરાવનારો જ બીએ છે, એ સત્ર એણે પોતાની પાછળ જીવંત મૂક્યું છે. માટે જ, હેગિયે, સાથીઓ સાથે અમર છે.’

અર્થદ્વારોનું સમ્યક્દર્શન

ગુણદર્શન—ખાસ કરીને મૂંઝેલાં ગુણદર્શન પ્રમાણમાં સહેલું છે, અને સવૃત્તાનો આચાર-નિયમ પણ જાણે એવું માગી લેતા હોય છે, કે મૂંઝેલ માણસની વૃદ્ધિએને ન સંભારવી; પણ એવું કરવા બેસીએ તો આ

રમારક-અંધોના શુભાશય પૂરો સમવાય નહિ. આ બે દૂતાત્માઓની પ્રશસ્તિના એક અનિવાર્ય અંશ તરીકે પણ એમની મર્યાદાઓને ચર્ચાવા દેવી ઠીક લાગે છે-ખાસ કરીને તો એ મર્યાદાઓનું દર્શન જ્યારે એક અધિકારપ્રાપ્ત આત્મજનની સંયમશૈલ્યન કલમમાંથી આવે છે ત્યારે એ મર્યાદા દર્શન આપણુ સર્વને સારુ મંજૂળકર બની જાય છે. નીચેની અંજલિ આપણા સન્માનિત સેવાવીર શ્રી હોદુભાઈ પુરાણી તરફથી મળે છે, અને એ કેટલી બધી શિક્ષાપ્રદ છે !

‘ નિરભિમાની મૂંઝી સેવાવૃત્તિથી માણસની માણસાઇનું માપ નીકળતું હોય તો સ્વં ભાઈ વસંતરાવમાં ખરી માણસાઈ સારા પ્રમાણમાં હતી. લોકોનાં માનસ તથા હેતુઓ પરખી કુશળતાથી પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાની વ્યવહારકુશળતાથી માણસની કસોટી કરવાની હોય તો તેવી કસોટીમાં તે ભાગ્યે જ ઊંચું સ્થાન મેળવે એમ હતું. જવલંત શુદ્ધિની પ્રતિભાના ઝળકાટ એનામાં નહોતો, તેમજ સામાને દંગ કરે તથા લાગણીઓને સ્પર્શી તેને ઉશ્કેરી કળપૂતળાં પેડે નચાવે એવી વક્તૃત્વકળા પણ તેનામાં ન હતી. શુદ્ધ ચારિત્ર, સરળ નિખાલસ સ્વભાવ, જાંત્રી વ્યવસ્થાશક્તિ, સિપાઈની શિસ્ત તથા સેવાવૃત્તિ એ તેની મૂઠી રૂપ હતા.

‘ સ્વં વસંતરાવ મોજા હતા; અસાવધ વસંતરાવને સ્વાધી વ્યક્તિ-ઓ હેતરી અવળે માર્ગે દોરી જઈ શકતી, કારણ કે સામા માણસના હેતુઓની બાબતમાં શંકા કર્યા વગર ધણીવાર તે તેવાનો વિશ્વાસ કરતો. - અને તે માગે તેવી મદદ કરતો હતો. આવે પ્રસંગે પોતાની જૂલને સ્પર્શ એકરાર કરવા જેટલી નિખાલસતા તેનામા હતી.

‘ એની વ્યવહાર કુશળતાની ખામી કેટલોક વાર દાસ્યાસ્પદ બની જતી; એ એટલી બધી સહેલથી આખિ ચડે એવી હતી કે, સામાને નવાઇ લાગે કે આવી બાધાઇ તેણે કેમ કરી હશે ! એક પ્રસંગ આ બાબતનો મને યાદ છે. ‘ભદ્રનો અખાડો બાંધવત-મોટે નાણાંની જરૂર હતી. રકમ બહુ મોટી ન હતી. વસંતરાવે યત્ન કર્યો હોત તો પતિ હમર જેટલી રકમ તે સહેલથી અમદાવાદમાંથી જ મેળવી શકત; પણ કોણ જાણે કેમ એના મનમાં એક જ ચચું કે ‘સુખ્યાઇ જઈ એ રકમ ઉધરાવી લાવું. એણે સુખ્યાઇમાં આવી ‘હીવાર’ નાટકની રકમ આ કાર્ય માટે મળે એવી વ્યવસ્થા કરી તેની ટિપ્પણી વેચવામાં લારે મહેનત કરી. મને તે સુખ્યાઇમાં મળેલ ત્યારે મે પૂછ્યું, “ વસંતરાવ ! આ તે કેવું કયું ? આટલી રકમ માટે સુખ્યાઇ આવવાદ શા માટે રાખ્યું ! અમદાવાદની વ્યાધામસંસ્થા માટે આટલી નાની રકમ મેળવવા સુખ્યાઇની જનતાને અપીલ કરવી અને તેને માટે દાદા સાહેબનં જાલામણ મેળવવી એ ઠીક નથી એ તને કેમ ન સમજાયું ? ” તેણે જવાબ આપ્યો: “ તમે કહો છો તે ખરાબર છે. પણ કોણ જાણે મને એમજ ચચું કે આ રીતે જ નાણાં વહેલાં મળશે. ”

‘ એની વધારે પડતી લાગમનસાઈ એના વ્યક્તિત્વના વિશ્લેષમાં અંત

રાયરૂપ નીવડી છે એમ મને લાગે છે. એ દૃષ્ટિએ એનો આત્મવિશ્વાસ મજબૂત થઈ શક્યો નહિ અને તેનામાં આક્રમકવૃત્તિ તથા કાપનો વેગ પેદા થઈ શક્યાં નહિ. આવી મનોદશામાં તેણે પૂજ્ય બાપુજીના અહિંસાના આદર્શનો આશ્રય લીધો અને સેવાદળ પ્રવૃત્તિને વ્યવસ્થાપી. સેવાદળ પ્રવૃત્તિને વ્યવસ્થાપ્યા છતાં બીજી સમાજોપયોગી પ્રવૃત્તિ તરફ એના દિલમાં સૂઝ, અલુગમો કે વિરોધની વૃત્તિ પેદા થયાં ન હતાં એ ધ્યાનમાં રાખવા જોવી વાત છે.

‘સાથી માણસનાં પ્રેમ, વિશ્વાસ તમા આદર છતી હો એવો સૌમ્યતા તેનામાં હતી, એકવાર મળનાર તેના તરફ આકર્ષિતો અને બાગ્યે જ તેની મોહિનીથી સુક્ત થઈ શકેતો.’

જિંદગી એ શું છે ?

આ અનુભવિઓની સમાપ્તિ એક સુસજ્જીત ગામના શબ્દોવડે કરીએ. ધરમાધજભાઈ નાગોરી (તરવડ), દાદા અને રજબઅલીનું જીવન યાદ કરે છે, ત્યારે ‘સાથોસાથ કવિવર રવીન્દ્રનાથની એક વિખ્યાત વાર્તા ધરે બાહિરે ચિત્રપટ માફક’ એની નજર આગળ આવે છે. એ અર્થઘન કથાની પૂર્ણાંકુતીમાં નાયક નિખિલ જીવનની એક સુંદર પણે માત્ર એક ક્ષંત્ય ખાતર આવી જ એક દુઃખદ આગ ઝાલવના નીકળી પડે છે. જિંદગી તે જિંદગીની તમન્નાઓ, સ્નેહ અને સ્નેહના તાર બધા—શું કરવા જેવું છે એ એક જ વિચાર આગળ માર્ગ આપી દે છે, ને એ આદર્શજીવી, માનવવીરના અમરપથે નીકળી પડે છે.

‘હરગિચ ન મીરઢ અ્યાં કે દિલશ ઝિન્દા શુદ બ ધરક

‘સખ્તસ્ત બર જરીદએ આલમ દયામે મા.....’

“જેવું દિલ પ્રેમથી જીવંત થયું તે કદી મરતો નથી—પૃથ્વીના પૃષ્ઠ પર અમારો અમરપટો અંકિત થઈ ચૂક્યો છે.” (દાદિય).

‘દાદા ને રજબઅલીમાં સુવાસ હતી તેમની નિખાલસાનાની—નાતમતના બેઠે વિનાની ધનિસાની હમદહીની, આઝાદીની જાંખનાની. રજબભાઈ સાથેનો મારો ને કુટુંબનો પરિચય બહુ દ્રઢ—સખ્ત—કહેવાય. દાદાને મળવાની તક માત્ર બેજ વાર મળી હતી; ને કુટુંબે તેા થોડા જ અરસા પહેલાં દાદાને પહેલી ને છેલ્લી વાર જોયા; સૌના હાથની રેખાઓ જોતાં ગમ્ય અને એ શું સૂચવે—છે એ એક સ્વજનની સ્નેહભરી બાપામાં સમજાવતા ગમ્ય. એજ પ્રેમનો એક પાથો છે કે, ઘરમાં એકેએક તેમને યાદ કરે છે. આજે એ બંને નથી તોય સૌના દિલમાં છે—નજરથી દૂર દૂર ગયા છતાં નજર આગળ તથાં કરે છે.

બરતર અઝ અદશએ સદાઝયાં હૈ ઝિન્દગી

કલ્હી હૈ બાંકલ્હી તરલીમ જાં હૈ ઝિન્દગી.

(જીવન એ લાલ ને હાનિના વિચારથી પર છે..... ક્યારેક પ્રાણ તો ક્યારેક પ્રાણનું અર્પણ એજ જિંદગી છે) (ઉત્ખાલ)

‘દાદા અને રજબઅલીની ‘સરકુશથી’ કેમ ગળે આ કડીનું જ બાપાન્તર ન હોય !’

સંપાદકના નિવેદનની પણ આવી જ પૂર્ણાકૃતિ શોભશે. જે કંઈ અલ્પ લેખસામગ્રી બાકી રહે છે તેનું તમામનું સરવ આ અધ્યાસામગ્રીમાં આપી ગયું છે, એટલે બાદ દેનાઈ જતા લખનારાઓ દરમુજર કરશે એવી આશા છે.

મને આનું સંપાદનકાર્ય સોંપી ગૌરવાન્વિત કરનારા સમિતિના ચો સભ્યોનો પુનઃ ઉપકાર માનું છું, અને ભાર્ષ જનિત દશાવનો તો એક વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ્ય જરૂરી ગણું છું. મારા કાર્યમાં એણે પુરાવેલો સહકાર બોધો નથી. મુદ્દલ્ય પર પણ જે એની ચીવટભરી તકેદારી ન હોત તો અધનો ઉકાવ મોળા પડી જાત. બાકી તો બેચક, આ કાર્યની સૌપહેલી કદખનાજ એની છે, અને એ કદખનાને સાકાર કરવાની એની ધમધનો જન્મ સ્વં વસંતરાવ સાથેની એની મૂંગી મૂંગી કન્દતી મિત્રતા તેમજ કર્મ-બાંધવનામાંથી થયો છે.

જે કંઈ હોય તે મારી સંપાદન-વૃત્તિઓને તો સમિતિના, અને ખાસ કરીને માયાણુ લખનારાઓના રતેહોદાય પર હોડી દધને સ્વર્ગસ્થોની સ્થિતિને પ્રજ્ઞમતો પ્રજ્ઞમતો કું વિરથું છું.

૫૬૨મી જાન્યુઆરીએ પ્રગટ થશે

વસંત-રજા સમારકયથા સંપાદક અવેરચક મેગાણી, પ્રાપ્તિસ્થાના ભારતી સાહિત્ય સપ સિમિટક, ફર્નાન્ડોડપૂલ નીચે, અમદાવાદ. મીમરાજ બિડીય, નવી હનુમાનમઠી મુ'બઈ-૨

બાળકનો ખિલખિલાટ.

બાળકોના સર્વશોગનિવારણ અને
બાળકના બાંધાના ઘડતરરૂપ

બાબુલીન

તમારા બાળકને હંમેશા આપવાનો આગ્રહ રાખો

સોલ એજન્ટ

બી. એ. એન્ડ પ્રાધર્સ મુંબઈ-૨ અને કલકત્તા.

સૂર્ય નગર

રચના :

વટવા

રેગનની સામેજ

સર્વે નગર

૧૦૫૨, ૧૦૨૫, ૧૦૨૩, માં

૫૦ પ્લોટની સુદર

યોજના ધાર્મી રહી છે.

૪૦૦ વારનો પ્લોટ

૪૦૦ વારનો ભાવ રૂ. ૪-૮

૫૫ માટે મહેરબાન ભોતા રહે.

ભૂધરદાસ સી. પટેલ

મેનેજિંગ ડીરેક્ટર

પટેલ શાહ એન્ડ કું.

અમદાવાદ

મલાતનો પ્રથમ પ્રશ્ન

મનપર્યાય ને રેક્ટરદાર

ચાહ

હિન્દી ભાતની તમાકુવાળી, દમોહના કારખાનામાં તૈયાર થયેલી સંપૂર્ણ તમાકુથી ભરપૂર

બીડી

હોયસેબ માટે ખાસ બટારેલા ભાવ નહાવા તથા ધોવા માટે દીક ભાતનો

સાબુ

છૂટક તથા જથ્થાબંધ મળશે. આજેના અમારે ત્યાંથી કિંમત ભાવે ખરીદી ખાતો કરો

જલદતયામતા જોઈશે ઉપર પૂરવું બાન આપવામાં આવે છે.

દિપકલાલ એન્ડ કું,

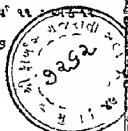
લોહસ બ્રાન્ડ ચાહના ચીક એન્ડ કાબુપુર ફરયાન બહાર : અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારકર્તા માસિક

ભિમિ અને નવરચના

'ભિમિ' વર્ષ ૧૬ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૧

ફેબ્રુઆરી : ૧૯૪૭

૧ નર્મદાને તીરે	અંતર્યંદ્ર ચેખાણી	૭
૨ પહેલાં ખાણી	માસિક મેંધ	૧૧
૩ કાળચક્ર	અંતર્યંદ્ર ચેખાણી	૧૭
૪ છવન-પંથ	ધૃમજેતુ	૨૪ જ
અકલ્પ અને ત્રિવિક્રમ	દ્વિવેદ	૨૫
૫ મુનશીની મહાકથા	અનંતરાય મ. શવળ	૩૧
૭ વસ્ત્રસદાજની યોજના	નિરીશક	૩૮
૮ એરોપ્લાનનાં ઉડા	શાહિનદ્ર બંધોપાધ્યયન અનુ : રમણિક મેપ લી	૪૩
૯ વિજ્ઞાનદર્શન	બંસી ગાધી, નર્મલિલાલ દે. મોહી, મરસિંદ મુ. શાહ	૪૮
૧૦ બાળમાનસશાસ્ત્રના પ્રવાહો	નરિડુ દેસાઈ	૫૩
૧૧ ગ્રંથસમીક્ષા	બ. મ. રા.	૬૫

ક

વાર્ષિક સવારખ

દેશમાં રૂ. ૭-૦-૦ : પરદેશમાં રૂ. ૧૦-૦-૦

છૂટકે નકલ બાર આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મીમસા બીલિંગ, બીજે માળે, નવી દુનિયાન મલિની નાકે, કાલબાદેલી રસ્તો, મુંબઈ-૨.

ફરનાન્ડીયુ પુલ નીચે : ગાધી રસ્તો : અમદાવાદ

તમારો ફાળો

* હિન્દી આઝાદી સત્વર પ્રાપ્ત કરવા
* હિન્દી ઉદ્યોગો અને હિન્દી મૂડીને
સંગઠિત અને સદ્ગત બનાવવા તમારો
ફાળો આપો.

* હિન્દી ઉદ્યોગો અપનાવો

* હિન્દી વીમા કંપનીને જ તમારું
સઘનું વીમાનું કામકાજ આપો

ધી યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુ. કું. લી.

ચેરમેન : શ્રી. લીમરાવ કે. સેતલવડ

જિંદગી-આગ-મોટર-દરિયાઈ વિગેરે વીમાનું કામકાજ
કરતી સંપૂર્ણ સ્વદેશી સદ્ગત વીમા કંપની

✽

વિગત માટે લખો:-
ચેરમેન

ધી યુનીવર્સલ ફાયર એન્ડ જનરલ ઇન્સ્યુ. કું. લી.
યુનીવર્સલ ફાયર બીલ્ડીંગ, શ્રીરોઝશાહ મહેતારોડ
દાદ-મુંબઈ

ટ. નં. ૩૦૮૨૮, ૩૦૮૨૯ ૩૦૮૩૦ આમ્સ: UNIFIRE

રાખાઓ:-

° અમદાવાદ ° સુરત ° કરાંચી ° દિલ્લી

° લાહોર ° કલકત્તા ° પૂના ° ઇન્દોર.

—ચીફ એજન્સીઓ હિન્દના મુખ્ય શહેરોમાં છે—

મુંબઈ ઇલાકાના દરેક શહેરમાં જિંદગીના વીમાના ખાતા માટે ઉદાર ધરતોએ મુલાકાત
ઉત્સાહી અને લાગવખવાળા એજન્સી નેર્થએ છે.

નર્મદાને તીરે

હવેશ્વર મેઘાણી

એક દે. નર્મદા જેવી નદી, અને તેમાં પાછી એ નદી અર્ધચંદ્રાકારે વળાંક લેતી હોય, પછી સ્થાનની સ્મૃતિનું પૂરું જ શું ?

એવા એક ગામડાને બાજુ કાળમાં તેડીને લોકમાતા નર્મદા સર્યની ઊગમણી દિશાએ એક ઠેકાણે પોતાના આંગણમાં જરાવાર ઊભી થઈ રહી છે. પતિદેવ દરિયાની પ્રતીકા કરે છે. દેશાવરે વિચરતો સ્વામી કોઈ વાર મહિને યજ્ઞભાગિયે ઘરમાં ટાકાઈ બંધ છે, જુવાળનાં આદિંગનો સરી સરી નર્મદાને મળે છે, ને પાડો ખેંચે પળે છે.

આ નર્મદા, વિરલ એક અપવાદ જેવી, સ્વામીનાં ખાસ ખાસ સહિયે લેશમાત્ર ખારી બનતી નથી. પોતાની સાર્વત્રિક મીઠપને એ, દરિયામારાની આટલી નજીકમાં હોવા છતાં યે મૂકતી નથી. ભરતીનાં પાણીનું જોર અડીં સુધી—જાર જાર ગાઉ સુધી નર્મદાના દેહને સમાચિત કરે છે, સેવાને ફેરે ફેરે પ્રેમની પુદ્ગલવળ પ્રકટાવે છે, છતાં સેવા—ગરવી ને ગંભીર શુજરાતજી સમી—પોતાનું હૃદય ઉન્માદરહિત અને મધ જેવું મીઠું રાખી ચકે છે.

જેવી ભદ્રરૂપિણી નર્મદાને ગાહી અર્ધચંદ્રાકારે વળાંક લેતી સાંભળી તો હતી વર્ષોથી, પણ દીડી છેક એત્યારે દેખ્યા વગર કદાચ રહી ગયા હોત, તો તેમાં શી નવાઈ હતી ! તીર્થાટનને ધાર્મિક વેવલાઈ કરાવીને આપણા શિક્ષિત સમાજે ઉપેશિત બનાવ્યું છે. એટલે જરીજ મધ્યમવર્ગનાં માનનીયો પોતાના જીવનસંગ્રામની વચ્ચે ક્યાંક ને ક્યાંક કેમકે એકલી વેળાએ જૈરાં છોડરને સંગાથે રાખી દેવદર્શનને મિથે દેશદર્શનને નીકળી પડતા, તે તો હવે સાદ્યું બંધ છે અને સામી બાજુએ આપણી સમાજ-સ્થિતિમાં દેવસ્થાનોનું સ્થાન કોડાસ્થાનોએ હજી લીધું નથી. આપણી વિદ્યાપીઠાએ પોતાની ઉપાધિઓ એનાયત કરવામાં રાખવી જોઈતી તેવી આ જરૂરી શર્ત હજી રાખી નથી, કે દરેક પરીક્ષા-પાસ કરનાર યુવાન યુવતીએ જન્મભૂમિતા એકાદા ટુકડાને મહિનો એ મહિના પણ પગતળે કાઢી નાખેલો હોવો જોઈએ.

એટલે જ અમારા યોવનની દૂલગુલાળી વેળાએ નહિ પણ આયુષ્યના નમતા ગપોરે અમને અકસ્માત આ નર્મદાનું સૌંદર્યધામ શુકલતીર્થ જેવા મળ્યું.

નર્મદા હાઈસ્કુલના જીંચાણ સ્થળેથી આપણી સન્મુખ, કોઈ જુદુતટની યાદ આપતો વિસ્તીર્ણ ભૂમિપટ પડ્યો છે, તેની ઉપર હવાફેર માટેના બંગલાની કે બીજી કોઈ આદોગ્યાલય ધર્મશાળાની ધમારતો નથી; ચોખ્ખું ફૂલ એ શ્રામ—આંગણ જ રહ્યું છે; અને નવાઈની વાત છે, કે આમજનોએ આ ગામ અને નદી વચ્ચેના વિશાળ મેદાનને શીય ઉકરડાનું સ્થાન ધનાભ્યું નથી. સાંભળ્યું છે કે એ તો ગાંમના એક આગેવાન ઠાકોરની શેહને આભારી છે. તો તો ગામેગામ આવી આગેવાનીની જરૂર.

વચ્ચે કોઈ લેખક-કિનારાનું વિલે:સ્થાન રાખ્યા વગર આ ઠેકાણે નર્મદા શુકલતીર્થની પ્રથિવી સાથે બહેનપણું ણાંધી રહી છે. ગારીક રેતનો થોડો પટ ખૂંધા પછી નદીનો પહોળો ભોત આવે છે. અને એનું પાણી સાચા અર્થમાં પુણ્ય-સચિવ છે. નાવડીમાં બેઠે બેઠે પહોંચીઓ ભરી ભરીને ઘૂંટડા પીધા, પણ મન ધરાતું નહોતું.

શતકોના પરદા ઉચ્ચકાય છે, ને એક દિવસની ણપોત્તવેળાએ ઉપરવાસથી એક નવાઈ-ભરી નાવડી ફૂલેલે શહે આવી આવે છે. કાળી નોકા, કાળા શઢ, તેની મોખરે કાળા પોશાકે બેઠેલો એક પ્રવાસી દેખાય છે. એને શરીરે કોઢની કાળાશ વ્હાવી વળી-છે. અંગે-અંગે રક્તપીતનાં ધારાં વહે છે. તીર્થ પછી તીર્થ એ કરતો આવે છે, કાળા શઢ પર અને પોતાના કાળા પોશાક પર એ ધ્યાન-મગ્ન છે. એ કયાક પરિવર્તનની વાટ ભોતો જણાય છે. નોકામાં ભયભરી ચિંતાભરી નીર-વતા છે, ખળખળ ખળખળ કેવળ હલેસાંના જ બ્રાહ્મ ધ્વનિ સંભળાય છે, અને નર્મદાની પ્રવાહ-વાણી માર્દવપૂર્ણ છે.

એકાએક એ નાવડીના શઢ કાળા મટી શ્વેત-શુકલવર્ણી ણની ભય છે, પ્રવાસીનાં કાળાં પરિધાન પણ રંગપલટો અનુભવી ધોળાં ફૂલ અને છે, અને પ્રવાસી નોકાને થોભાવે છે. કાંઠે ભિતરે છે, ચિરવાસ કરે છે, નિત્ય નહાય છે, જળપાન કરે છે, અને થોડે દહાડે એનો કોઢ ટળે છે.

એ હતા આર્યાવર્તના રહાપણુબંધાર અર્થશાસ્ત્રી અને પરમ રાજનીતિજ્ઞ દેવ આણ્વ-ક્ય. રાજનીતિના એણે ખેડેલા પંથ વસમા હતા, પાપના પ્રજા એના દેહ પર કોઢરૂપે કૃટી નીકળ્યા હતા. દેવવાણી બોલી હતી એકદા, કે નોકારોહણ કરો દોટિદય! નર્મદાનાં પર્યટન માંડે, કાળા શઢ, કાળી નાવ, કાળા પોશાક ધારણ કરે! નર્મદાના વિહારમાં જે ઠેકાણે એ કાળા મટી શુશ્લ (શ્વેત) ણની રહે, ત્યાં ઠેરજો, તમારી કાયા પણ ત્યાં કોઢણી મટીને શુશ્લ જનશે.

શુશ્લતીર્થના એ મહાતમને તો આજે ય ક્રાદિયાં લોકો તટવાસો સેવીને સાર્થ કરે છે. નર્મદાનાં હવા ને પાણી આ કારમા કાળા રોગને હરો લે છે એવું સાંભળ્યું. અને પેટ્ટી ચાણાક્ય-કથામાંથી આપણું આર્યોનું સદાય વહાણું એવું કાવ્યતત્ત્વ જડે છે છત્રનને લગતી એવી એક પણ બાબત નથી, કે જેને આપણા પૂર્વજોએ કાવ્ય વડે ન શણગારી હોય આજે જેને વહેમ પાખડોનાં વાજાંનાં કહીએ છીએ તે તો આપણાં રૂપકકાવ્યો છે. આપણી આજની વાસ્તવનિષ્ક્રિયા રૂપકાને પામી છે, કાવ્યને હારતી ભય છે, રૂપકને પકડી શકતી નથી.

નર્મદા પૂર્વથી પશ્ચિમે વહે છે. નર્મદા હાઈસ્કુલના આચાર્ય, ચરોત્તર એલ્યુ. સોસા-યડીના નિવૃત્ત કાર્યવાહક અને અત્યારે નવા

સર્જના ચરોતરી વિદ્યાધામ વલ્લભવિદ્યા-
નગરના બે ભેડિયા નિર્મતાઓમાંના એક
શ્રી. ભીખાભાઈ પટેલ એ મને આ
સ્થળ પર ઊભાંની વાર જ નદી-દરયથી
સુગ્ધ બનતો દેખીને કહ્યો કે, ‘હું પણ અહીંના
લોકોને એ જ કહું છું, હું લોકોથી આકર્ષા-
ઈને નહિ પણ નદીથી આકર્ષાઈને દસ વર્ષ
છુધી અહીં આવી બેઠો હતો.’

નર્મદા હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર શ્રી સુત્રે
કહ્યો છે કે ‘અહીં’ તો આકાશ નદીને માથે
દિવસમાં ‘કે’ ‘કે’ વાર રંગો બદલે છે. આ
રંગપરિવર્તનોના કંઈ પાર નથી.’

આ પાર ભરૂચ જીલ્લાની વસ્તી છે, ને સામે
પાર રાજપીપળાની રાજસ્થાની સરકહની શરૂ-
આત થઈ જાય છે. નાવડીમાં નદી-વહેન
ઝોળંગતા હતા ત્યારે એક સંગાથીએ કહ્યું
‘કે, બેડ પ્રદેશની વચ્ચે તો છે કેવળ આ નદી,
છતાં અહીંથી એ પાર પર પ્રવેશો કે તરત જ
તમને આભોહવા ફરી ગયેલી લાગશે. અરે,
આ આપણા કાંઠાનાં વાંદરાં અને એ કાંઠાનાં
વાંદરાંમાં પણ મોટો ફરક છે. આ કાંઠાનાં
વાંદરાં પૂછકાને ઝંઘા ઊંચે શરીર પર ફરકા-
વીને ફરે છે, ત્યારે તે પારનાં વાંદરાંનાં
પૂછકાં તો પાછળ ઘસડાતાં હોય છે.’

હવે તો કેવળ આણ્વીનિરીક્ષણ, પણ એમાં
વિધાતાનો વ્યંગ હતો. જીલ્લાની પ્રજા અને
દેશી રાજ્યની પ્રજા, એ બે વચ્ચેનો, મિજન-
જનો તફાવત એ શબ્દોમાં ધ્વનિત થતો હતો.

શુકલતીર્થના અને સામા પારના ઝવડિયા
શહેરના ઝોવારા વચ્ચે હતાડુઓને લઈ જતી
નાવડીના નાવિકો ‘નિલમા’ નામે ઝોળખાતી
એક કોમના છે. આ કોમના ખાન્વા કેવળ
શુકલતીર્થ, ભરૂચ, વડોદરા, અને સીનેાર
એમ ફક્ત ચાર જ ઠેકાણે છે. નામ નિલમા,

પણ જાતે હિંદુ, ખેતી કરનારા, ઝોવારા સિવા-
યની કોઈ ખેપ ન કરનારા, અને મચ્છી ખાનારા
છતાં જાતે તો મચ્છી નહિ જ ખાનારા, એવા
વિદક્ષણ છે. તદુપરાંત એમની અપવાદરૂપ
હકીકત તો આ છે, કે આ ઝોવારાનો નોકા-
વ્યવહાર કાયમને માટે તેમને જ હસ્તક સુપ-
રદ છે. અન્ય ઝોવારાની માફક આ ઝોવારા
કંઈદે અપાવા હરરાજીમાં સુકાતો નથી, કોઈ
સરકારી દરગારી લાગાલેતરી એમના પર છે
નહિ, તેમ લોકપક્ષે તેઓ બ્રાહ્મણ, સાધુ,
ફકીરોને વિનામૂલ્યે નાવડીમાં લઈ જાય છે,
અને નાવડીનો આર્જ ફક્ત એ પૈસા !

અમારા નાવિક બનેલા જીવાન નિલમા
ધીરજલાઈને પછીને આ વાતો કહાવી, અને
વળતા પ્રજાતે કપીરવડની નોકા-ચાત્રામાં
નાવિક છોતાઓને જે પૂછપરછ કરી, તે તો
વિવિધવિપયવંતી હતી.

‘છીતાભાઈ, આ નર્મદાની માંછલીઓ
કઈ કઈ ?’

‘ઠાંગરી, ગરી, શિગરિયો, કાંટિયો, ઝોયો,
લેવરો, છંગા, કરચલા, અને કાતરિયું.’

આ કાતરિયાની વાત અમારા સાથી કાકેર
ગુલાબસિંગભાઈ પરમારે કહી: ‘ખારવો જ્યારે
માંછલી પકડવા પાણીમાં પડે, અંદર રૂબેરૂ
રૂબેરૂ તરતો જતો હોય છે ત્યારે તેને કોઈક
વાર નરીતું પાણી લાક લાલ દેખાય છે. અને
તુરત એ પોતાના પગ સંભાળે છે. એને ખબર
પડે છે કે એક પગ એને રહ્યો જ નથી. કાતરિયું
એ આખો પગ પોતાના દાંતની લીંદણુ ધાર
વડે એવી તો સફાઈથી કાપી ગયું હોય છે,
કે નાવિકને પગ છુટી પડવા છતાં બલુ
નથી થતી !

મનમાં ઘયું : વાહ ! ખાંડ ખાય છે જગ-
તના સર્વનંત વહાડુરો ! આ જળચર સજનને

તો કલોરોફોર્મ કે કોકેનાઈન કરવાની ચે જરૂર રહેતી નથી. પછી તો વિશેષ વાતો પણ સાથી શુભાખસિંહજી કહેવા લાગ્યા:—

ચોમાસે આ નર્મદા ન્યારે બે કાંઠે થાની જઈ ‘રુદ્રદેહા’ એવું એને આપાયેલું નામ સાથે કરે છે, ત્યારે એવા પ્રલય-પૂરમાં ખારવા તુંબડીની ઘોડી બનાવીને પડે છે. બે લાંબાં તુંબડાં હોય છે. તેને એક સાદી રસીથી બેઝેલાં હોય છે. તે રસી પર ખારવો, માણસ ઘોડે-સ્વાર બને તેવી અદાથી પલાણી, બીડી પીતો પીતો, વણિંજાયેલ કપડે, પગને પાણીમાં રાખી હલનચલન કરતો જાય છે એટલે આ તુંબડી-ઘોડી ચાલતી જાય છે. એણે પોતાની મોખરે ગોળાકાર વાંસની ખપાટ પર એક જાળ ગોઠવેલી હોય છે, આ જાળમાં જે માછલાં પકડાય છે, તેને પોતે મોંભાગેથી એક રસીમાં પડેલી દઈ પછવાડે તરતી રાખે છે. એટલી બધી માછલીઓને પછવાડે તરતી રાખી ઘસડી જવા

માટે પાછળ બીજું એક તુંબડું બાંધેલું હોય છે.

રુદ્રદેહા નર્મદાના પ્રલયકારી તાંડવ—પૂર પર જે તુંબડાં પર આ માછીમાર ઘોડેસવારીની લજ્જતભરી સેલગાહ માણતો હોય છે, (ને તે લજ્જત કેટલી ! બીડી પણ પીતો જાય !) તે રચનાનો પરિચય તો મને લાકાં પર ગયા પછી એક ઝૂંપડામાંથી આપવામાં આવ્યો. ઝૂંપડાના છાપરા પર એ યંત્ર પકડ્યું હતું ! બે નાનાં, લાંબાં, દૂધી જેવાં તુંબડાં, ને વચ્ચે કાથીની સાદી રસી : શુજરાતના બહાદરિયા નાવિકની આ માણકી ઘોડી ! એના પર પલાણીને એક કંગાલ માણસ રુદ્રપિણી સહારમૂર્તિ દેવા ની જળખંભાકાર લીલામૂર્તિના પટ પર આસાનીથી દમતો જાય છે ! શુજરાતે તો આ તુંબડાંઘોડીનાં ધનામી દૂર્નાગિન્ટ ઉજવવા જેલું છે.

(અપૂર્ણ)

ટેલીફોન

૩૮ કરોડની વસ્તીવાળા આપણા દેશમાં જાને કુલ ૧,૨૧,૦૦૦ ટેલીફોન છે જેમ જેમ પહેરાથી નવા મંત્રો અને અન્ય સર્વજન્ય આવતો જાય તેમ તેમ એ આક્રોશ વધારીને ૨,૧૮,૦૦૦ ઉપર લઈ જવાની એક યોજના છે. એ ૨,૧૮,૦૦૦ માંથી વીસદબર તો એકલા યુગલ સહેરમાં હશે.

૧૪ કરોડની વસ્તીવાળા અમેરિકામાં ૨,૮૦,૦૦૦ ટેલીફોન છે; એટલે કે દુનિયાના કુલ ટેલીફોનની અડધી સંખ્યા તો આ એક જ દેશમાં કબજામાં છે. દર પાંચ અમેરિકન કુટુંબમાંથી એના ઘરમાં ટેલીફોન હોય છે.

જીવનનો આનંદ

હાલમતની દુકાનો, પોમિડ-પાવડર ઘસાદિ સૌંદર્યવર્ધક બનાવટો, બીડી-સિગારેટ અને દારૂ પાછળ અમેરિકન પ્રેમ દર વરસે તેર અબજ ડોલર ખર્ચે છે

એ જ અમેરિકન પ્રેમ પોતાની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ અને ખાસકરને બે અબજ ડોલરનો ખર્ચ કરે છે.

શહેરોનાં જંગલી જીવનની
કરુણ તસવીર

કોમી વિખવાદને કારણે આપણાં શહેરો ફેટલી જંગલી અને પહાત દરામાં ગરકી પડ્યાં છે તે વિશે 'હરિજનખંડુ' માં લખતાં શ્રી કિરોરલાલ મથકવાળા એક શહેરનું નીચે પ્રમાણેનું વર્ણન દોઢ છે—

‘શહેરનું’ વાતાવરણ ઉપરથી તો સૌને હવે કાઠે પડી ગયું હોય એમ લાગે છે. પણ વિશ્વાસ મિલકુલ બેઠો નથી. તોફાનનું નું કારણ કે રવરૂપ ન જન્મે, તો અત્યારની સ્થિતિથી બધા ટેવાતા જાય છે. વેપારી જનરમાં અમુક અમુક રથને વચ્ચે પોલીસ બેઠી હોય અને એક તરફ હિંદુ અને બીજી તરફ મુસલમાનો એકઠા થાય. લાખો રૂપિયાની લેવેચ કરે. કલાકો સુધી ત્યાં બેઠા બેઠા જ કામ થાય. એકબીજાના નોકરો નહીં કરેલી સરહદ સુધી માલ પહોંચાડી જાય, અને પછી સાંજ પડે કામકાજ ખતમ થાય. હિંદુઓ હિંદુસ્તાનમાં અને મુસલમાનો પાકિસ્તાનમાં! કાંઈ એકબીજાના લતામાં જતા નથી ને આ રીતે કામકાજ કરે છે.’

આ વર્ણનને શબ્દે શબ્દે વાસ્તવની કોરતા અને કરુણતા ન વરેલી હોત તો એ કટાક્ષચિત્રનો એક આગાદ નમૂનો બની રહે. શું મુંઝવે-અમદાવાદમાં કે શું કર્મી-કલકત્તામાં હિંદુઓ અને મુસલમાનોના જીવનના તાણાવાણા એવી રીતે વર્ણવે ગયેલા છે કે એમાંથી એમને ભુદા પાડવાનું કામ બ્રહ્માને પણ આકરું પડી જાય. બંનેને રોજ રોજ, કલાક અને દર ઘડીએ એકબીજા સાથે વ્યવહાર કર્યા વિના આસનું નથી; અને છતાં એકી વર્ણવાનું છે તેમ એકબીજા સાથે છૂટથી દળવા મળવાની દિમ્ભત બંને હાલ દુરત પૂરતી ખોઈ બેઠા છે. પ્રાંતની પ્રજાનીય સરકાર એમ આશા રાખતી હશે કે જેમ જેમ સમય વીતશે તેમ તેમ તૃત્તિમ જીવનવ્યવહાર બંને પ્રકારના પક્ષો માટે અસહ્ય થઈ પડશે અને ત્રિપાસનું

વાતાવરણ આપોઆપ બિલુ થશે
યઝ્મૂળ ઉપર કેમ
ધા નથી થતા ?

આવી આશા રાખતી એ એક વાત છે અને મહિનાઓ સુધી તેને નિષ્ફળ નીવડતી જોયા કરવી અને છતાંય નિષ્ક્રિય રીતે બેસી રહેવું તે બીજી વાત છે. કુદરતનો ક્રમ છે કે, ચાહે તેવો જન્મ; સમય વીતવાની સાથે, આપોઆપ રુઝાય છે. પણ આને પ્રજાના બે પક્ષો વચ્ચે જે આઈ પડી ગઈ છે તેને જન્મ સાથે નહિ પણ બેઠા ધારા સાથે સરખાવી શકાય. પ્રજાનો એક પક્ષ રોજ રોજ એ ધારામાં મર્યા બરી રહ્યો છે. એમનાં છાપાં બેકામપણે ઉરે-રણી ફેલાયે જાય છે. રમખાણોમાં જે પક્ષ આક્રમક છે તેના માત્ર ગુનાઓ જ નહિ પણ વેપારીઓ, વકીલો અને સમાજમાં ઊંચું સ્થાન ભોગવતી ફેટલી-ય વ્યક્તિઓ અગ્રભાગ ભજવે છે તે સરકારથી અભણનું ન હોઈ શકે. છૂરી મારનારા ગુનાઓ તો ફેટલાક પકડારે? એમ પાંદડે પાંદડે તોડનાં કપારે આશે આવશે? યઝ્મૂળ ઉપર ધા કરવાં આ પ્રાંતની સરકાર કેમ આટલી બધી જયદાય છે? આના બંધા પ્રશ્નો પ્રજાના દિલમાં સળગી રહ્યા છે. વિશ્વકુદ દરમિયાન લડાઈને મોરચેથી પાઠીઓ આવતી કે, આજે આટલાં વિમાનો તૂટી પડ્યાં, આજે આટલાં જહાજ ફૂટ્યાં, આજે આટલા સૈનિકો મરણ પામ્યા, તેની માફ રોજ રોજ સરકારી યાદીઓ છરાગાળના બોગ અનેલા નિર્દોશના આંકડા ઘણી કાળજીપૂર્વક અને બાદોશથી આપે જાય છે; પાંચ મર્્યા : દસ ઉપર છૂરી ચાલો : પંદર ઉપર તેજગ ફેંકાયો. સરકારી યાદીને મન એ પાંચ-દસ-પંદર નિખાણ આંકડાઓ છે, પણ એ પાંચ-પંદરમાંથી પ્રત્યેકના પચાસ-સો કુટુંબીજનો અને રનેડીઓને માટે તો છાપાંમાંના એ આંકડા આખો ઉપર લખવાના અંગાર ચંપાલા બરોબર છે. એક એક આંકડે અનેકનાં કિરમત ફૂટી જાય છે, દેવાં બાંધી જાય છે, રાંટલા રચ્છી પડે છે.

કોંગ્રેસની મનામણી-નીતિને પ્રધાનોથી કેમ અનુસરાય ?

જાણીએ છીએ કે કોંગ્રેસના વરિષ્ઠ આગેવાનો જ આજે કેમવાદીઓનાં મનામણી કરવા સકાય તેટલા માંગેલા શોધી રહ્યા છે અને ખુબ દૂર નીકળી ગયા છે. એ આગેવાનોના દેશપ્રેમની કે અંમતી સમજણ-સકિનની લેણ માત્ર પણ અવરેલના કયાં સિવાય આ વસ્તુ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય તેવી છે. ધર્મરાજ પણ જો જુગદામાં ટોપદોને ચૂકે તો તે વસ્તુ સહી શકાય નહિ. કેંગ્રેમ દેશની આઝાદી માટે, દેશની અખંડિતતા માટે ને દેશની આઝાદી માટે લડતી આવી છે. પણ એ આઝાદી એ અખંડિતતા કે એ આઝાદી ગીરે મૂકવાનો ખુદ કોંગ્રેસને પણ અધિકાર ન હોઇ શકે.

આ રીતે કોંગ્રેસની દેશવ્યાપી નીતિ લીમ સાથે અધ્યામજીમાં ન આવવાની હોવાથી કોંગ્રેસી પ્રધાન-મંડળોને અમુક મર્ષદાઓમાં રહીને જ રમખાણોને અંકુશમાં રાખવાનાં પગલાં ભરવાં પડતાં હોય તેમ લાગે છે. (જોકે પ્રજાને આવી વાત દિલ ખોલીને કોઇ પ્રધાને કલાનું જાણુમાં નથી.) પરંતુ પ્રાંતના પ્રધાનમંડળોની રિયતિમાં અને કોંગ્રેસ સંસ્થાની દાલતમાં કાષ્ટક ફેર છે. પ્રધાનો કોંગ્રેસના અનુયાયી-ઓ હોવા છતાં આખર જતાં તો પોતાના પ્રાંતની પ્રજાને જવાબદાર છે. એ પ્રજામાં જેમ કોંગ્રેસીઓ અને મિનકોંગ્રેસી છે તેમ જીવને જોખમે પણ કોમ-વાદીઓનાં મનામણી કરવાની હદ સુધી ન જઈ શક-નારા ખુદ કોંગ્રેસીઓ પણ છે. એ તમામના જન-માલની સલામતી પ્રધાનોને ધિરે છે. પ્રધાનો આમ ન કહી શકે કે રમખાણો માટે ઉત્કરેણી દેવાવનારા-ઓનાં મનામણી કરવાની કોંગ્રેસની નીતિ છે માટે પ્રજાની સલામતીની દરકાર કર્યા વિના પોતે એ નીતિને વળગી રહેશે.

તે ઉપરાંત પણ સુખર્ષ પ્રાંતની પરિસ્થિતિ કાષ્ટક વધુ વિષમ છે. તોફાનો તો સુકતપ્રાંતમાં પણ થયાં છે, પણ ત્યાંની કોંગ્રેસી સરકારે ઉત્કરેણી કરનારા અમુક આગેવાનોને જેલ ભેગા કરી દેતાં પણ મંકાવ્ય અનુભવો નથી, અને એ પ્રાંતની ધારાસભાની બેઠક-માં વડા પ્રધાન પંડિત પતે અને મુદપ્રધાન શ્રી.

કિચાદએ એ વાત ખુદખુદથી કહી દીધી છે કે કાષ્ટક અને વ્યવસ્થા ભળવવામાં અંતરાયરૂપ જનનાર ચાહે તેવી વ્યક્તિ સામે પગલાં ભરતાં સરકાર અચ-કાશે નહિ. પંજાબમાં કોમી છાપાંઓ સામે સરકારને કડક જરાજર જીજળો રહ્યો છે, તેથી એ પ્રાંતમાં શાંતિ રહી શકી છે. એટલે કોંગ્રેસની મધ્યસ્થતીતિની સીમામાં રહીને પણ જે કટકાક કડક પગલાં ભરી શકાય તેમ છે તે આ પ્રાંતના પ્રધાનમંડળે નથી ભર્યાં, તેમ નથી એ ન ભરવાનાં કારણો પ્રાંતની પ્રજા સમક્ષ રજૂ કર્યાં.

હીચકારાપણાનું વિષ પ્રજામાં સિંચાઈ રહ્યું છે.

પરકોમના અનુભવા ને નિર્દોષ માનવી ઉપર પીક પાછળથી છૂરી સજાવવાનું હીચકારાપણું દેશ આખામાં સુખર્ષના નેટલું વ્યાપક કર્યાં નથી બન્યું. આવા ભાતપી કુમલાઓ રાજ પાંચ-દસની સંખ્યામાં હજી પણ યદ રહ્યા છે. એમાં પ્રજાની તો શરમ છે જ, પણ એ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની ખતેલી સર-કારની પણ શરમ છે. જુદી જુદી કોમનાં બે ટોળાં વચ્ચે રીતસરની અધ્યામજી થતી હોય અને તેમાં એક થા બીજો પક્ષે પાંચ-દસનાં મરણ થાય તે સમજી શકાય તેવી બાબત છે. એમાં જે મરે છે તેનું દુઃખ તો સદુને થાય જ, પરંતુ એ મૃત્યુનો એટલો સ્વતાંય લઈ શકાય, કે મરનાર દેખીપેખીને અને પરિજીઓની સમજણ સાથે લડવા ગયા હતા એમ તેના દલકટ હેતુસર પણ સામી છાતીએ લડીને મરનારમાં એક પ્રકારની બહાદુરી છે, પરંતુ રસ્તે જતા શ્રદિત ઉપર તૂટી પડનારા દુઃસ્વપ્નોરો તો પ્રજામાનસમાં એક પ્રકારનો દીન અને જીયુષ્માનનક રસ પેદા કરી રહ્યા છે. નિર્દોષોનાં મૃત્યુ કરતાં ય આ ઝેર લણું વધારે બાબતક છે. જે સમાજમાં આવા હીચકારા કુમલાઓ રાજિંદા જનાવ ગણાવા માટે તેના પતનનો કોઈ પાર નહિ રહે, માટે આવા પીક પાછળના કુમલાઓ માટે આકરામાં આકરી સળગેલા થવી જોઈએ.

દુઃસ્વપ્નોરોના ત્રાસનો જવાબ ત્રાસથી આપવો જોઈએ Terror must be faced with terror સરકાર એમ માનતી હોય કે, અને કોમને કમકસાનો.

નાદ લાગ્યો છે માટે ભગે ચોક્કા દિવસ ઝંઘડી થયે-
પછી એમની મેળે સમજશે કે સંપીને સાથે રહ્યા
સિવાય એમને માટે કોઈ પ્રસાદ નથી, તો પણ
લક્ષ્યામાં તો અમુક મર્યાદાઓ જળવાય તે જોવાનું
તેનું કર્તવ્ય છે. એવી મર્યાદા ચૂકનાર દિંદુ હોય કે
સુસદ્ગમાન, તેને જાહેર રસ્તા ઉપર ફટકા મારવા
સુધીની સખ કરતાં તેણે અચકાતું ન જોઈએ. આખર
જતાં જીવનનાં અમુક પ્રાથમિક મૂલ્યો તો આપણે
જળવામાં જ જોઈએ અને દહાણના દુઘ્નરો ગામડિયા
વારણીઓ સામે રીતસરના યુદ્ધમાં ઊતરી શકનાર
સરદાર મુંબઈના દુલ્લઝખોરાને ધારે તો મહાત્મ ન
કરી શકે એમ કોઈ માનતું નહિ હોય.

તરવાર ધારણ કરવાની
આવકારપાત્ર છૂટ

દિલ્હી, અજમેર અને કૂર્ગ જેવા મધ્યસ્થ સર-
કારના સીધા વહીવટ હેઠળના પ્રદેશોમાં તમામ કામની
પ્રખરે તલવાર ધારણ કરવાની છૂટ આપવાનું શુદ્ધ-
પ્રધાન સરદાર વસંતભાઈ વિચારી રહ્યા છે, એવા
સમાચાર સાચા હોય તો બરાબર સમયસરના
છે. દિંદુસ્તાનભરમાં ચાહે તેવી દલિયાદખંધી હોય,
જનાં શીખો પોતાના ધાર્મિક ચિત્તસભી કીરપાણો
ધારણ કરી શકે છે. વળી કાયદાની દૃષ્ટિએ કીર-
પાણના કદની કોઈ મર્યાદા ન હોવાથી મારતર તારા-
સિંચ જેવાની કમરે લટકતી લાંબી તરવારને પણ
કીરપાણ જ ગણવી પડે છે. આ અંગે વડી ધારાસભા-
ની છેલ્લી બેઠક દરમિયાન ફેટલાક સવાલ-જવાબ
થયેલા. તલવાર ધારણ કરવાનો આનો અધિકાર
ખીખ ધર્મના અનુયાયીઓને શા માટે નથી અપાતો
એવા પ્રશ્નના જવાબમાં સરદાર વલ્લભભાઈએ મળ-
કમાં કહેલું કે ખીખઓ ને શીખધર્મ અંગીકાર કરશે
તો એમને પણ એ અધિકાર પ્રાપ્ત થશે.

મેમ્બર છે કે આખા દેશમાંથી દલિયાદખંધીનો
કાયદો એકાસાથે રદ કરતાં પૂર્વે આવા મર્યાદિત
વિસ્તારોમાં તેના પ્રત્યાધાતો જોઈ લેવાનું મધ્યસ્થ
સરદારે જરૂરી માન્યું હોય, પણ છ-આર મદિનામાં
જ એ કાયદો નીકળી જવાનો છે તેમાં કોઈ ચંકા
નથી. અસહ્ય તલવાર ધારણ કરનારાઓ જ બહા-

દુરી દાખવી શકે છે એવું કાંઈ નથી, મહાત્માજીનો
દાખલો બાદ કરીએ તો પણ આઝાદ ફ્રાન્સના
સરદાર નિરંજનસિંઘ ગિલ અને એમના શીખ સાથીઓ
આજે પોતાના કીરપાણોના ત્યાગ કરીને બંગાળમાં
ધૂમી રહ્યા છે તે આત્મજાળનું અદ્ભુત ઉદાહરણ છે,
અને બતાવે છે કે વર્ષો સુધી જેણે તલવાર ચલાવી
ખણી છે એવા સૈનિકો પણ આદિસક વીગતાને ધણા
હિંમત પ્રકારની ગણે છે.

પરંતુ સામાન્ય પ્રમજન માટે તો હજી તલવાર-
વાળી વીરતા શીખવાનું બાકી છે. વર્ષો સુધી એનો
અનુભવ પામ્યા પછી જ એ તલવાર વિનાની વીરતા
દાખવી શકશે, અને ત્યારે જ એનો મર્મ પામી
શકશે, તેથી સરદારશ્રીનું આ પગલું યોગ્ય
દિશામાં જ છે.

જુવાનોને અપાનારી
લશ્કરી તાલીમ

એ જ રીતે કલકત્તા યુનિવર્સિટીએ પોતાની
કોલેજમાં પહેલાં બે વર્ષોમાં વિદ્યાર્થીઓને ફરજિયાત
લશ્કરી તાલીમ આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે આવ-
કારપાત્ર અને અનુકરણીય છે. આ વિશે કલકત્તા
યુનિવર્સિટીના વાઈસ-ચાન્સેલર શ્રી બેનરજી અને
વચગાળાની સરકારના સરેશ્વર પ્રધાન સરદાર બળ-
દેવસિંઘ વચ્ચે ચર્ચાપટાર ચાલી રહ્યું અને દિંદી
લશ્કરના સર સેનાધિપતિ સમક્ષ ફરજિયાત લશ્કરી
તાલીમ અંગેની યુનિવર્સિટીની આ યોજના રજૂ કરાઈ
હોવાનું મનાય છે. આની રાષ્ટ્રવ્યાપી અગત્યની
બાજતમાં ગાંધીય સરકારને બદલે આ કે તે પ્રાંતની
યુનિવર્સિટીને પહેલ કરવી પડે તે જરા નવાઈપમાડે
તેનું તો છે જ. પણ દવે આશા ગાખીએ કે આ
બજનમાં રાષ્ટ્રીય સરકાર જે કાંઈ યોજના મંજૂર
રાખે તેના અમલ સમગ્ર દેશની કોલેજો દ્વારા એકી-
સાથે કરાવે, તોત્તું વિશ્વયુદ્ધ થશે તો દિંદુસ્તાન
તેનાથી અલિપ્ત નહિ રહી શકે, એટલું જ નહિ પણ
તેમાં તેણે એક મહાસત્તા તરીકેનો ભાગ ભજવેલો
પડશે અને તોત્તું વિશ્વયુદ્ધ ન થાય તો પણ દિંદુ-
સ્તાનના જુવાનોને તેમના અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ
આવી લશ્કરી તાલીમ આપવાની અમત્ય જોટલી

ગણાવીએ તેટલી ઓછી છે. સૌ કેાઇ જાણે છે તેમ, અને ખુદ ગાંધીજીએ પણ સ્વીકાર્યું છે તેમ, લશ્કરી તાલીમ જીવવાને માત્ર બીજાઓનાં લોહી રેડતાં જ નથી શીખવતી. બહાદુરી, શિસ્તપાલન, સહનરીક્ષતા, સંયુક્તવન અને એવા બીજા જે અનેક ગુણો લશ્કરી તાલીમ દ્વારા કેળવાય છે તે શાંતિમય જીવન કાળે અને અહિંસક યુદ્ધ માટે પણ અત્યંત આવશ્યક છે.

પ્રાંતિત જવાહરલાલ અને સરદાર બળદેવસિંગે મળીને થોડા વખત પર હિંદુસ્તાનના જીવવાને લશ્કરમાં ભરતી થવાની અપીલ કરેલી તેના જવાબ હીક હીક મળી રહ્યાં. જણાવવામાં આવ્યું છે, એ અપીલથી એક કમળું આગળ વધીને હવે જીવવાને સામે આવીને લશ્કરી તાલીમનો સ્વાદ સ્વાદથી જોઇએ.

શિસ્તવિહીન અને બિનજવાબદાર બની રહેલા વિદ્યાર્થી

વર્ષ વીસું અને ફરી જીવવાનો અને વિદ્યાર્થીઓની પરિપક્વતા મળી, ફરી એ પરિપક્વતા ફારસ રૂપ કાર્યવાહીઓ આપી, પરિપક્વ ભરનારાઓએ ફરી સમસ્ત વિદ્યાર્થી આશ્રમને શરમિંદી બનાવી, અને તેથી ફરી ફરીને એમને માટે એકની એક વાત કહેવાની જ બોલી રહે છે. પહેલો લખ્યો દિલ્હીમાં મળેલી અખિલ હિંદ વિદ્યાર્થી પરિષદ. ઉત્તરાં કેટલાંક વર્ષોથી વિદ્યાર્થીઓ 'સામ્યવાદી' અને 'રાષ્ટ્રવાદી' એવી બે છાપવાળાં મંડળોમાં વહેંચાયેલા તો હતા જ. તેમાં વળી આ દિલ્હી-અધિવેશન વેળા ખુદ 'રાષ્ટ્રવાદી'ની છાપવાળાંઓમાં બે તડાં પડ્યા, ખસેએ સમાવેશ પરિપક્વ ભરી હૈદદારો નોખ્યા અને એકબીજાનાં માર્યાં ફોડ્યાં-અને આ બધું જિજ્ઞાસાથી આવેલા અમનિત પ્રજાજાઓની નજર સામે જ. તે ઉપરાંત શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ જેવા જીવવાનાના જ લાડકવાયા આગેવાનોનું અપમાન ક્યું ! આના વિદ્યાર્થીઓને કઇ જાતની સલાહ આપવાની કઇ વ્યક્તિએ દિનિત કરવી તે નક્કી કરવું અશુભ છે. 'વિદ્યાર્થીઓને બે શબ્દ' એ નામના એક અક્ષરોમાં 'નેશનલ હેગર્લે' જે લખ્યું છે તેમાંથી જ વિસ્તૃત ઉતારા આપવા જેવા છે—

‘પોતાના દેશની આઝાદીની લડત દરમિયાન હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓએ કરેલી સેવાએ એમનું

નામ ઉજાડું બનાવ્યું છે. પોતાની શક્તિ અનુસાર તેમણે કાર્ય કરેલું છે, અને પરિણામે એમનો આત્મા કચાપો છે અને એમની ભૌતિક કાર-કિર્દીને હાનિ પહોંચી છે. આપણા રાજકારણમાં આજે લડતો દરમિયાન બાગી પડેલા હતાય જીવવાનો ઠેર ઠેર દેખાય છે. સમાજ માટે કાં તો એ શહેરો અને છે ને કાં તો બાહુતી સિપાહીઓ. તે સિવાય સમાજથી તેઓ સંપૂર્ણપણે વિમુખ બની ગયા છે.....કમલાએ આજે વિદ્યાર્થીઓમાં વિખવાદ ફેલાયો છે. એનો અર્થ એવો કે એટલો જ હોઈ શકે કે ખુદ રાજદારી આગેવાનો જ વિદ્યાર્થીઓ માટે ખરાબ દાખલો બેસારી રહ્યા છે, પણ જીવવાનોએ મોટરાઓના માત્ર દોષની જ નકલ શા માટે કર્યો રાખવી જોઇએ તેનું કારણ સમજવું નથી.....વિદ્યાર્થીઓનાં જીવં જીવં જીવ પોતાનાં અધ્યાત્મિક મંતવ્યોને વળગી રહે અને તે જીવો સકુ સાથે મળીને કામ કરી શકે, પોતે : માત્ર વિદ્યાર્થીઓ જ છે તેનું આત્મજ્ઞાન રાખી શકે અને બહુમતીના નિર્ણયનું શિસ્તપદ રીતે પાલન કરવાનું ફારવી શકે, પણ આજે તો આગેવાનો ઉપરથી ટોપી બેસાડેલી હોય છે, અને આપણા રાજકારણની માફક વિદ્યાર્થીઓમાં પણ આગેવાનો ઉભરાય છે, ન્યારે શિસ્તપદ અનુયાયીઓની અછત છે. જે વિદ્યાર્થીઓએ અભ્યાસ પૂરો કર્યો હોય તેમને આગેવાનો ધામણ કરવાનો જરાય અધિકાર નથી. હિંદુસ્તાન જેવા દેશને સંસ્થાઓની સંખ્યાની વિપુલતા પોતાય તેમ છે, અને કાર્યમાં આગેવાનો લેનારાઓ અહીં આવ-કરમાન છે, પરંતુ એ આગેવાનો માત્ર બાંધણી અને નિવેદનાવાળી અને ઉદાર દિલ તથા જરા બેદરકાર છાપાં દ્વારા ઉત્તેજન પામેલી ન હોવી જોઇએ.....કુર્બાને વિદ્યાર્થીઓની સંસ્થાઓએ પસાર કરેલા કરારોમાં વિદ્યાર્થીઓના ખુદના જ કાયદાઓનો તો સમજાવો નિર્દેશ જ નથી હોતો. પોતાની વિદ્યાપીઠના કરતાં વિશ્વ-પ્રશ્નોના ડોળાં છુમાં એમને વધુ રસ પડતો હોય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં જે ૭૬૫૫૫ હોય તો તેમણે જીવનની આ વિશાળ શાળાનો અભ્યાસ કરવાની ડો. રાજેન્દ્ર

પ્રસાદની સલાહનો અમલ કરવો જોઈએ. જે વિદ્યાર્થી અભ્યાસ નથી કરતો તે વિદ્યાર્થી મટીને રસ્તે ચાલતો કાંઈ સામાન્ય માનવી જની જાણ છે, અને એના દેશપ્રેમની ભાવના ગમે તેટલી પ્રબળ હોય તે છતાં કાંઈ પણ સ્વળવળને એ મદદરૂપ થઈ શકતો નથી."

વડોદરામાં મળેલી યુગ્મરાતના વિદ્યાર્થીઓની પરિવહ સમક્ષ શ્રી. રવિશંકર મહારાજે કરેલું પ્રવચન તો આપું' સૌ વિદ્યાર્થીઓએ વાંચવા જેવું, અને વાંચીને ફરી ફરી વિચારવા જેવું છે. એ પરિવહમાં હાજર રહેલા વિદ્યાર્થીઓ કરતાં મહારાજે અભ્યાસ તો ઓછો કર્યો છે, પણ આમજનતાની કોલેજમાંથી એમણે જે મેળવ્યું છે તે જ્ઞાન મોટી મોટી વિદ્યાપીઠોની ઉપાધિઓ મેળવનારાઓમાંથી પશું બહુ થોડાને હાથ હાથું છે, વિદ્યાર્થીઓ મારે કહવાં વેળુ બોલતાં એમનો આત્મા તો ઈચ્છે. દુઃખાયો હશે, પણ કોઈ બીજું કાંઈ કહી શકે તેવું વિદ્યાર્થીઓએ રહેવા ઈર્ષ્ય નથી.

ગાંધીજી, સરદાર, મહારાજ, એ બધા ચાલી જતી પેઢીના માણસો છે, એમની તપશ્ચર્યાએ દેશને જે હાંસલ કરાવી દીધું છે તેમાં અપૂર અમનાઓ પડેલા છે. સમૃદ્ધિના, સુખના, ઈન્સાફના, નીતિના. એ અમનાઓ આજના જુવાનોના હાથમાં સોંપીને એમણે તો એક દિવસ ચાલી નીકળવાનું છે. જુવાનો પોતાની વારસો દોપાવે છે કે વેચી નાખીને દેવાળિયા બને છે તે ભેલા પણ એ રોકાવાવા નથી. પવન ધ્રુવપ ત્યારે ધરતીની ધૂળ પણ આસમાને ચડી જાય છે. એ આસમાનમાં જ રહેવું કે ફરી પાછું જમીની રજ જાનીને પડવું. એ નક્કી કરવાનું કામ એકલા જુવાનોનું—વારસદારોનું જ છે.

અકાસ-અટલાનું ઉન્નત ધ્યેય
શહાદતને શોભાવે છે

વિદ્યાર્થીઓના ઇતિહાસ સાથે સંકળાયેલી પ્રિત સ્મૃતિઓમાંનો એકને ફરી તોલું કરવાનો એક અવસર હમણું આવી ગયો. લગભગ સાડાચાર વર્ષ ઉપર અકાસ માં પોલીસના નિર્દય ગોળીગારોને ભોગ

બનેલા ચાર જુવાનોની શહાદતને શોભાવે તેવા એક ધારાશાસ્ત્રીને હાથે એ પોલીસો સામેના આરોપો સેશન્સ અદાલતમાં સાબિત થયા છે. ચિતામાં પોટેલા એ નવલોકિયાના આત્માને પ્રલકિત બનાવનારી હકીકત આ અટલામાંના ત્રણ આરોપીઓને જનમ-ટીપની કેદ મળી છે તે નથી, પણ એક ગ્રાહ અને નિષાવાન લોકસેવકે સંપૂર્ણપણે સત્યપરાયણ રહીને જે ઉચ્ચ હેતુઓ કાળે લડત ચલાવી છે તે છે. અકાસ ગોળીગાર કેસની ચૂંટેલી જુવાનોએવાળી એક પ્રતિકા બનાવવાનું કામ યુગ્મરાત વિદ્યાર્થી કોમિટીએ કરવા જેવું છે. એવી પ્રતિકામાં સદુચો શોભીતો વાત તો આ અટલો ચક્રાવનાર ધારાશાસ્ત્રી શ્રી. મોતીભાઈ વીરુ જે આખરી વડતલ્ય કહ્યું છે તેમાં રહેલી છે—

‘આ અટલામાંથી આ પોલીસોને જેલ ભેગા કરવા કે એમની ઉપર વેર વાળવા કું નથી નીકળ્યો. હું તો માણું છું ઈન્સાફ—ભલે પછી એ નિર્દોષ ન્યાય ન હોય, ભલે એ દયાભાવે જિંજાયેલો ન્યાય હોય. હું કાંઈ લોકીનો બદલો લીધીથી લેવા નથી નીકળ્યો. મારે તો ફુનિયાને કહેવું છે કે અમે આપની માગણી કરી છે, તમે અમારા નિર્દોષ જુવાનોને ખોટી રીતે માર્યા છે. મારે સાબિત કરી બતાવવું હતું કે એમનાં ખૂન કરવામાં આપ્યાં છે. જાડી આ સિપાહીઓ તો બિચારા દયાને પાત્ર છે, સરકાર ને દયા બતાવીને એમને છોડી મૂકશે તો મારા જેટલો આનંદ બીજા કોઈને નહિ થાય.’

શ્રી. વીજુનું હૃદય વાક્ય જ આ અટલો જે ઉન્નત ધ્યેયસર લગાયો છે તેનું દર્શન કરાવે છે. સિપાહીઓનો બચાવ કરનારા શ્રી. નરીમાને કહેલું કે, આરોપીઓ સાચા યુગેતારો નથી, એ વાતને સાચા સ્વરૂપે રજૂ કરીને શ્રી. વીરુ જાગૃતેલું કે સાચા યુગેતારો તો બંગલાઓમાં બેઠા છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે કોમિસના વહીવટ તાજે પગે એ ‘સાચા યુગેતારો’ હજી પોતાના એના એ જ દોહા ઉપર બેઠેલા છે, અને આ ચિંટીના ચાકર, આ ‘અસિંનરીક’ જેલ ભેગા થઈ ગયા છે. એસકે આરોપીઓએ હાથ

કાર્ડમાં અપીલ કરી છે, એટલે એનો ફેસલો આવ્યા પછી જ પ્રાંત-સરકાર બીજા પગલાં લે તે હિચિત છે. કોમવાદનું ધારણ એાછું કરનારો કોલાહલ

યુક્તપ્રાંતની સરકાર મ્યુનિસિપાલિટીએના મત-પંચકોમાંથી પેટાકોમિટી આનું કાદી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો છે, એ અંગે એટલો જ વિચાર આવે છે કે તમામ પ્રતિભાથી આવા દૂષણો એકસામટાં દૂર કરવાનું કાંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોથી કેમ નહિ બની શકે હોય ! નિશાળોમાં, ઇરિપતાળોમાં, અદાલતોમાં અને સરકારી ભવદ્વારમાં ઠેર ઠેર પ્રજાજનોની કોમો ને પેટા-કોમો પૂછવાનો જે અનર્થકારી અને શુદ્ધિહીન રિવાજ છે તેને સહુ પ્રતિભાથી એકસામટી વિદાય અપાવી જોઈએ, એ વિદાય હાનેખણે શાંતિપૂર્વક નહિ, પણ હોડેયોડ મોટા કોલાહલ સહિત અપાવી જોઈએ, તો જ કોમવાદનું ધારણ કાંઈક એાછું થશે.

કાળાં બળરિયાઓને

શી સજા હોય !

લાઠાઈ દરમિયાન અસ્તિત્વમાં આવેલાં અનેક લાવ-નિયમનોનો અંત આવી જવાથી જીવનની જરૂરિયાતની વસ્તુઓને આપણા વેપારીઓ ફરી પાછા કાળાં બળરમાં ટસરી ગયા છે અને નાની નાની વાત માટે પ્રજાને રાત્રે પાણીએ શેવરાવી રહ્યા છે. કોઈ વસ્તુની અછત હોય અને તેથી બધાને એ સરખે દિરસે મેળવવા માટે કતારોમાં બેઠા રહેવું પડે એમાં ધરમ નથી, પણ કતારોમાં ન બેઠા રહેનારાઓ એ વસ્તુ થોડે થોડે કાળાં બળરમાંથી ખરીદી શકે છે તે અસહ્ય બને છે. રાજકીય ક્ષેત્રે આપણે જેટલી પ્રગતિ કરી છે તેટલું જ સમાજજીવનને ક્ષેત્રે આપણું પતન થયું હોય તેમ લાગે છે, નહિ તો આપણા વેપારીઓ નફાના નશામાં આંટલા બધા મચ્યૂર બનીને માનવતાને સાવ ન વિસારી બેઠા હોત.

હોવ એકલા વેપારીઓનો જ નથી. કાળાં બળરના પાપરપરથી સ્ત્રીમાનનો કયો વિભાજ સમૂળગો અલક્ષ્ય રહ્યો છે તે નક્કી કરવું સહેલું નથી. આખર જતાં તો કાળાં બળરનો આધાર તેના વેપારીઓ ઉપર નહિ પણ એમાં ખરીદી કરનારા ધરકા ઉપર

રહેલો છે તે સહુ જાણે છે. પણ પ્રજા કાળાં બળરમાંથી જ પોતાનો જરૂરિયાતો ખરીદવાનો લાલચનો ત્યાગ ન કરી શકે ત્યાં સુધી કાળાં બળરિયાઓને છટે હાથે મહાલવા દેવાની જરૂર નથી.

લાઠાઈ દરમિયાન મીનમાં અને ત્યાર પછી કાંસમાં કાળાં બળરના વેપારીઓ માટે મોતની સજા જાહેર કરવામાં આવી હતી તે હકીકત હજી સહુની રજૂતિમાં તાજી જ હશે. આપણે ત્યાં ધણા ય કાળાં બળરિયાઓ માત્ર અમુક દંડ ભરી દબને સળમાંથી છૂટી જાય છે, અને પછી, એવા તો એકસો દંડ ભરી શકે 'તેલો મૂડી' પ્રજાના લોહી-પરસેવામાંથી બીચી કરે છે. કાળા બળર કરનારા કોઈ પણ યુનેયારને કેદની સજા ન કરાવાય તો દંડો તેને માટે કાંઈ અર્થ નથી રહેતો. ખુદ સરદાર વલ્લભભાઈએ અમદાવાદમાં એક વાર જાહેર કરેલું કે 'હું સત્તા ઉપર હોઉં તો કાળાં બળરિયાઓને ખતમ કરી નાખું.' આને એ સત્તા પર છે, છતાં કંઈ શક્યા નથી. કોને કૂકે ?

કાપડ-ઉઘોગની

કાળી કથા

આ દેશના કાપડ-ઉઘોગ સામે શી ખડુભાઈ દેસાઈ જેવા જવાબદાર માનવીએ જે તહોમતનારું ધરીને બહાર પાડ્યું છે તે આપણી આંખોને સાચી દિશા ઉઘાડનારું અને ધણું સમયસરનું છે. ૧૯૪૦થી ૧૯૪૬ સુધીના મુદકાળ દરમિયાન પ્રજાની નિરાધારતાનો લાભ લઇને કાપડ-ઉઘોગના મૂડીવાદીઓએ આ દેશના ગરીબોનું શોષણ કર્યું છે તે કાળી કથાનો આ જમાનામાં જનનના કોષ્ટક પણ દેશના ઈતહાસમાં જોયો નહિ જડે એવું વિધાન થી. ખડુભાઈએ માત્ર હકીકતો અને આંકડાને આધારે બાંધ્યું છે. આ નિવેદનના કેટલાક મુખ્ય મુદ્દાઓ આ રહ્યા—

૧. આખા દેશના કાપડ ઉઘોગમાં અત્યારે પચાસ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાયેલી છે. આ મૂડીમાંનો મોટો ભાગ આ દેશમાંની મેનેજિંગ એજન્ટસની ૧૫૦ પેઢીઓના હાથમાં છે. એટલે આ હોદસો મૂડીવાદીઓ જ આખા દેશના આવા મહત્વના ઉઘોગનો કબજો ધરાવે છે, એવું સંચાલન કરે છે, અને એમાંથી

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૯]

કાળચક્ર

અવેરચઃ મેઘાણી

પ્રકરણ ચૌદમું :

ક. બિલ્ડીગની ટાચે

મુંબઈની એક ધીકતી અભરવાળા સરખામું પર ક. બિલ્ડીગ બેસું હતું. એને ત્રણ મજલા હતા. એને નિહાળી એટલે કોઈક અવ્યવસ્થિત અને ખેદરકાર અમીર માણસના શરીરનો ખ્યાલ આવે. આવા માણસનાં બગીચા અને કમલાનાં, બહાર તેમજ અંદરનાં ખિસ્સામાંથી એકાદની અંદર કામળાચિટ્ટીઓ પડી હોય, એકાદમાં નોટો ને પરચુરણ હોય, એકાદમાં ગંધતો રૂમાલ, તો વળી એકાદમાં દવાની નાનકડી શીશી, ને બીજા એકમાં સીમરેટની કપી પડી હોય. ક. બિલ્ડીગ પણ, દેખાવે અને બાંધણીમાં આવું અમીરો હતું. એને દરેક મજલે દુકાનો ઓરીસી, ગોદામો અને રહેઠાણનાં ઘરો સામટા અદબદબાં હતાં. છતાં પેલા અમીર ગૃહસ્થના ઉપલા એકાદ મજલામાં જેમ એકાદ કામતી કાઉન્ટનગેન અને યુલાય-ફૂલતું બટન શોભી રહ્યું હોય છે, તેવી અદાથી ક. બિલ્ડીગની ટાચે માણેબહેનનું પતિગૃહ હીપતું હતું.

વિક્ટોરિયા ગાડીમાંથી વિમળાની સાથે નીચે છોતરીને માણેકબહેને ઉપડે માણે નજર કરી. કોઈ ત્યાં બેસું નહોતું, પણ ફૂલરોપનાં ફૂંડાં મલકાઈ રહ્યાં હતાં; મન બોલી બેઠું : 'કીક, મહેરબાન ફૂલગાડને પાણી તો નાખતા લાગે છે.'

મજૂર કરી દરવાજે દાખલ થતાં જ એક માણસની ને માણેકબહેનની આંખો મળી. દાંત કાઢીને પૂછ્યું, 'કયું, બેઠે હો ને બાઈ! બરાબર ચોક્કી કરતે હો ને?'

માણસ શરમાઈ ગયો. 'કયા કરે બાઈ! જોતા કુકમ ઉપરીકા!'

'કરો કરો ચોક્કી. શેક હૈ ને ઉપર?'

'હાં બાઈ, અલી તો હૈ.'

'ફસરે સખ?'

'સગી અયે.'

'અચ્છા! અચ્છા! હમેરેકું તો સરકારને પ્રફત ચોક્કીદાર દિયા હૈ. આનંદ કરો.'

એટલું કહી, હસતે હસતે દાદર પછી દાદર ચાલતાં માણેકબહેને વિમળાને પૂછ્યું : 'કાંઈ સમજ?'

'હાસતો!' વિમળા પણ હસી.

'શું?'

'તમારી સરકારમાં આખર!'

'એટલે?'

'ચોક્કીસતું ખાનગી માણસ.'

વિમળાની મહજુશક્તિ સાદાજીક હતી. ખેરાળામાં એને આવી સી, આઈ. ડી. પોલીસનો અનુભવ નહિ, તેમ છતાં, કેટલાંક માણસો દવાની સાથે જ નવી પરિસ્થિતિની સમજણ આસમાં પી શકે છે, તે માંહેલી હોઈને વિમળા આ માણસનું રહસ્ય પામી શકી.

માણેકબહેને કહ્યું : 'તું ખીતી નહિ!'

'જરાઈ નહિ. મળ પડે છે.'

પોતાના બન્નેકામાંના ઉલ્લા અંદમાં પહોંચીને માણેકબહેને ગળાનો હારપ-પૂષ્પો અખડાવ્યો : 'સો! આંદી તો મેરબાન એતો એ જ ધણી ભણે બેઠા છ!'

પતિને એ 'મેરબાન' શબ્દે ગ્રીષ્મભી. 'મેરબાન' તો બેઠા બેઠા રેડિયોની આવી ફેરવ્યા જ કરતા હતા.

'રહે તો!' મેરબાને હાંમે જોયા વગર જ કહ્યું : 'એક નવું સ્ટેશન પકડાય છે.'

આવીને ધીરે ધીરે ફેરવતો એ મેરબાન રેડિયોના કાંટાને અચૂક એક ટેકાણે ઠેરવવા મથતો : 'આ મીટીઅમ વેવ પર ૨૨ મા મીટર પર એક નવું જ સ્ટેશન પકડાય છે.....રહે તો!'

'તમ તમારે નવા નવા સ્ટેશનો પકડાએ, પણ

કહો તો ખરા, અમારો તાર શું નથી મળ્યો ? ' એમ કહી પતિનો કાન ઝાલ્યો.

' મળ્યો છે. ' આવી ધૂમરડતે ધૂમરડતે મેરનાને મહેરબાની કરી

' તો પછી મોટર કેમ ન મોકલો ? '

' નહોતી. '

' કેમ ? '

' ભાઈનાવને જોતીતી, એના સમાને કોઈકને મળવા જવા '

' ઠીક ! ઇચે ઠીક ! માડ જતે જનમારે મોટર પામ્યા, તે પછુ આપણા માટે નહિ—મેમાનોને માટે હ-હ-હ-હ—'

યુની જ આ હતી, કે જે સખ્તો ખીજ માણસો રાપ ને કટાણી લાગણીથી બોલતા હોય છે, તે જ સખ્તોને આ ઓંચે પોતાના કંઠ-ધૂપરાની અંદર કાંકરાની પેઠે રમડયા પછુ થતીએ તો રડીયોનો ઘાટો ફેરવતે ફેરવતે ' રહે તો લખીર ! રહે તો જ્યા ! ' એમ કલા કયું. માણેકબહેન વરનો કાન આમળાંને પછી ચાલ્યા—

' માનો ભાઈ ! મોટર ઘેર આવી પછુ એ આપણા પ્રારબ્ધની નહિ હોય, મેમાનના ભાગ્યની હશે અરે પછુ આ માયફર્મા ૨ સડો લૂગડાં કેમ પડ્યાં છે ? '

' તમારે માટે રાહ જુએ છે. ' રડિયો પરથી જ મેરબાને ટીકા કયો

' કેમ ગમે નથી ? '

' ના, ચાલ્યો ગયો રત્નાગિરિ. '

' ક્યારે ? '

' પરમદિવસે '

' પરમદિવસના પડયા છે ક્યારે ? બધાવના ? કામએ પોતાનું ધોતિયુ પછુ નિચોવ્યું નહિ ? '

' ના, તમારી તો કાલે વાટ હતી ખરી ને ? '

' વા ..આ ..આ.. રે ! ઘણી સારી વાત ! ચાલ બેન ઘેતી, પ્રથમ તો આ ઘરથી ખરમાથી કાઢવા દે. ' બેજ જણીઓ કપડાં ધોવા બેઠી એ ધોવ્ય

ચિત્રવિચિત્ર હતી મલમલ, રેશમ અને ખાદી, સફેદ લેલા, ખાખી ચૂંકીઓ, બારીક અને ઘડકી જેવી બાકી ધોતીઓ સાડીઓ ને ચણિયા પછુ હતી આ પે શાક પહેરનારા આઈ-દસ માનવીઓની મ્હપના કરવી એ પછુ એક તમારો જોવા બરોબર હતું

' હું ત્યારે જાઉં છું કારખાને ' કહેતા 'મેરબાન' સર્જી ઘડને નીકળ્યા; ને ધોતી પલ્લીને જણાવ્યું ' કાલે મેમેસની મહાસમિતિની બેઠક માટે તમારી ટીકોટ આવી મળે છે '

' અને તમારી ? '

' હું નથી આવવાનો '

' કેમ ? '

' હું કયા કામેસનો અવુધાપી છું ? રાજકારણમા આપણુ રામને અધારુ ધન ! '

' હું—અ—સીધા કહેાને, સરકારના આઈર મેજવાલામા આપણે આડે આવે ! '

' એવું કંઈ નહિ. તમારી ધોળા ટાપીને તો એ બાબતનું એવડ ફોર સુખ છે. '

' પછુ. માલો, બાયરૂમ તો માવાની જગ્યા છે, રાજકારણ અર્થવાની નહિ પછુ આઈર્ જરા ડોકાતા તો જાવ ! આ એક વધુ મહેમાનને તેડતી આવી છું '

' માણ છે વળા ? ' એમ કહેતા 'મેરબાન' અંદર દાઢિ કરતા ઊભા. વિમળાને માણેકબહેને કહ્યું ' મોં તો બતાવ તારા બનેલીને ! ' બન્ને એકબીજા સામે જોઈ રહ્યાં જોવા હરી વર્ષો પૂર્વે. રમરજી નહિવત્ હતું પાતળા જીંઘી કાઠીના બનેલી મનોહરલાલને અકાળે બેઠે લમણા પર પેળા આવી ગયા હતા. મહેરો અકક હતો, અને તદ્દજી આખોમા આંહો મલકાટ એટલો તો શુભ હતો, કે કોઈકને જ એ જોવા મળે માણેકબહેને બહાર આવીને ખારણા સુધી જઈ મારાવાઈ બહેનની પિંજન દીધી અને અહીં લઈ આવવાનું પ્રયોજન કહ્યું મનોહરલાલે ટકોર કરી. ' આ ધરની અંદર તો કેંક આવે છે ને જાય છે. છોકરી બાપડી બોળાં લાગે છે એટલા પૂરતો તારે માંયે બોળે ચયો, બાકી તો સારુ કયું ' એને જો, રસોયો પછુ આજથી કલાય ન આવે,

સવારે જીલ્લા કરીને ગયો છે. અને મેં તો હવે શુદ્ધરાત્રીને ધરના ચાન્ડે ક્ષેત્રકુશળ સોંપી દીધો છે.’

‘વા...આ...આ...ર મેરમાન ! એમ કહેને ચોખ્ખું, કે તોરા જીલ્લું ભડિયાઈ સાંજે કરી રાખજો !’

‘કહેવે કહેવે ફર છે ના ! માને કાંઈ, સાચું છે છતાંય, આપની યૈરી કહીને મોલાવાય છે ?’

‘અરે તમારી ખૂબી !’ કહેતાં માણિક્યેન વિદાય થતા વરને ચોંટિયો ખણવા ગયાં, ત્યાં તો ‘એ બધી રાતે વાત,’ એમ કહેતાં મનોહરલાલ, જે ચાલાકીથી સીંડી પર સરકી ગયો, તે ચાલાકી એનામાં આવે તો શું પણ જન્મ-મારેય કદાં હોઈ શકે નહિ, એવું સોમંદ પર કહેવા એના નજીકના રતેલીઓ પણ જાતી ઠોકીને બહાર પડ્યા હોત. કારણ કે એ ચાલાકીનું હોવારથાન વરવહુ એ જ જણાંની વિશ્વંસ-પગામાં જ હતું.

‘જેમ જેમ સાંજ પડ્યા પછીનો સમય અધારે લૂંટતો ગયેલ તેમ તેમ વિમળાએ માણિક્યેનના ધરના દાદર પર અને દાર પર નાનાં મોટાં ધમસાણ ચાલુ થતાં સાંભળ્યાં. દાદરના પર્યેરા પર તડાક તડાક મોહતા ચંપલો ને પહાણી સેડલી પછડાતાં ધસતાં આવે છે; અને નેશબેર દસવાના તથા ઉમ રાખના ઉરોરાટભર્યા સામસામા આવાગે. બારણા સાથે અફળાટ કરે છે.

એક કહે છે, ‘નહિ જવાહરના એમમાં શૂંસં બધું’ છે. આઈડિયોલોજી...’

બીજે એલે છે, ‘મેરકોના પદાવ્યા તમે તો પોપટ છો પોપટ.’

ત્રીજે, ‘પંદર દા’ડામાં દેશભરમાં કોન્ડેન્સેશન (દાનનલ) સમજાવે.’

ચોથો, ‘આ વખતે તો ફાઈટ ટુ ધ ડિનિય !’ પહેલો, ‘કંઈ નથી, યવાનું. આઈડિયોલોજી...’

ત્રીજે, ‘આઈડિયોલોજીની મોંપાટ શું લો છો યાર ! શું વર્લ્ડબોલારને આઈડિયોલોજી નથી એમ કહેલું છે તમારે !’

પહેલો, ‘મોદ કાસ’ (અલગત) એમ જ.’

ત્રીજે, ‘આ સામ્યવાદીએને તો મારી મારીને બોલતા બંધ કરવા જોઈએ.’

પાંચમે, ‘ધેરસ ઇટ ! ઘેટ ઈઝ આવર ટ્રાયન્ડ (વાહવાહ ! એ જ અમરો વિજય !) તમારા ઉરકે-રાટથી જ અમને છત મળે છે,’

ત્રીજે, ‘હવે બેસો બેસો ! હું તો કંઈ નથી ઉરોરાયેલ’

આમ આ દા વા ને ધાખડિયો આરતેકદમ મુલા-કારતેકદમ મનોહરલાલ—માણિક્યેનના ધરમાં દાખલ થયાં અને તેમાંના બેતણ જણાએ સીધા રસોડામાં પેસી માણિક્યેન પૂરીએ તળતાં દત્તાં તેમાંથી અથેકક ઉપાડને ઉપાડને માણિક્યેનના સમાચાર પૂછવા માંડ્યા.

‘અહો ! કાઠિયાવાડ આબુ’ કે પાણુ’ ? આ વખતે કાઈ ડોકોઈટ કે રાજર—કાઈ બહારવટિયો લૂંટારો મળેલો ખરો કે માણિક્યેન !’

‘એ બધી વાતો હું તમને બધાને કહું, ખૂબ સાંભળવા જેવી છે, પણ પ્રથમ તો તમે અથેકક પૂરી ઉપાડી લઈને રસોડાની બહાર નીકળો.’

માણિક્યેન આ કહેતાં હતાં ત્યારે એ મિત્ર મંડળની નગર વિમળા પર પડી. વહુ એક સપ્ત બોલ્યા વગર તેઓ પોતાનાં ટોળટિખળ ચૂપ રાખીને બેઠકના ખંડમાં ચાલ્યા ગયા.

વિમળાનું જીમર મળ્યુંત હતું એ વાત સાચી, પણ એક શુદ્ધરાત્રીના ધરમાં બહારના માણસો કાચખી વાસો કરતા હોય, વહેલા મોડા ફાવે ત્યારે બહારથી આવો નકાવા જમવાનું કે સપાનું પામી શકતા હોય, વાતોનાં સાકાં ટોળટિખળ મારી શકતા હોય તેમ જ દેવતા સજગતા ત્રેદર પ્રકો પર દગવી બારે અર્ચા કરી શકતા હોય, માણિક્યેન અને એના પતિ મનો-હરલાલ આ સપ્તગી બાખતોમાં સામેલ રહેતાં હોય, જંબીર વાતોમાંથી એકાએક ગંજીયો લઈ સીની નેડે આ દંપતી ધોજ મિત્રીક રમવા પેણ બેસી જતાં હોય; એ સપ્તગી લોલાએ વિમળાને ઠીક ઠીક અકળાવી, વિરિમત બનાવી, અને ભવભીત સૂદા કરી.

પહેલી જ રાત દત્તી-પંદરેક દિવસની ગેદાગરી પછીનું પતિ-પત્નીનું મળવું યદુ’ હતું. તેમ છતાં સૌની સંજોગે બેઠાં બેઠાં અધરાતનો સુમાર થયો. પછી એ પાંચ ગયા, ત્રણ ચાર રહ્યા. માણિક્યેનને સૌની

પધારીઓની વેતનજી દરવા માંડી. એમની-મજૂતરી આજે તો પોતાના યથનબંધને સલામત રાખવાની હતી. મનોહરલાલ દિંદુરતાની અંદરનાં રેડિયો— કાર્યક્રમો ખલાસ કરીને—મુંગધ, દિંદી, લખનો, કલકતા, વગેરે બધાં રોચનો પતાવી નાખીને પછી અલકમલકના રોચનો પર કોટા ફેરવતા હતા; તરેહ તરેહની જગ્યાએ સાંભળતા હતા. હવે પહોણું જગણું ખાઈને માણેકબહેને પતિને કહ્યું કે, ‘હવે તો અચ્છા રેડિયોનો જીવ લેવા છોડો! બોહો; બોંધ જરાણી છે મને તો.’

‘આ લગાર—લગાર સાંભળીને સાંભળીએ. ‘લુઓ, કોઈ કેપ્ટન મોહનસિંગ બોલે છે.’

એમ કહેતા મનોહરલાલ એકામ જન્યા. ઘરમાં હાજર હતાં તે સર્વ હાજર થઈ જઈને એક કાને સાંભળતાં બીજાં સિયામ દેશના પાટનગર સાંભળીને માંથી શુદ્ધ હિંદી સ્વરોની ધારા વહેતી હતી. મરદાનના મરોડો વડે શીભતા શબ્દો કોઈ રજુબકડા હિન્દીવાનના હોઠ પરથી ટપકતા હતા:—

‘પ્યારા દેશબાંધનો, અમારી ફિકર કરશો નહિ. અમને હિન્દીવાન સૈનિકોને નાખીને હાથે જજીએ થવા સોંપી દઈને અંમરેઠ કંડે કલેને ચાલ્યા ગયા છે. પણ અમે આજાદ હિન્દ ફોજની સ્થાપના વિચારી છે. લુઓ, સાંભળો, આ આજાદ ફોજ લુવાનો અહીંથી બોલે છે. પોતાનાં માતાપિતાને ખુશખબર કહેવરાવે છે.

પછી કોઈ કોઈ જુગલ ઘેરો પ્રોઠ અવાજ, તે પછી કોઈક જગમગી જનનો કંઠ, અને તે પછી કોઈક યુવાનીના પ્રવેશ-દારે બિન્દાસ છોકરાની તરડાઈભરકાતી જગાન અનુક્રમે બોલી બોડી : ફલાણો પ્રાંત, ફલાણો જિલ્લો, ફલાણો તાલુકો, એમાં અમૂક શહેર, ને એ શહેરની પાસે આવેલા અમૂક ગામડાનો હું રહીશ : બાપનું અમૂક નામ : એને કહેને કોઈક, કે હું અમૂક નામકામનો, અમૂક પલટનમાંનો માણસ ખુરામજામાં છું. દેશનો આજાદી મેળવવા હું લડનાર છું. મારી ફિકર કરશો નહિ. મારી બહેનને બોલાવશો, મારી માને મારા મજામ પહોંચાડશો અને તમે સૌ પણ ત્યાંથી અંગરેજોને હાંકી કાઢો.....’

વગેરે વગેરે ઝોળખાણુ આપીને અપાતા આ દેશવરી સંદેશા સ્તબ્ધ હૃદયે સૌ સાંભળતાં હતાં, તેમાં વિમળા પણ અદર શ્યામે બેસી હતી એને થતું હતું કે હજી કંઈક નવું માણસ એ રેડિયો પર નીકળશે, જેનું નામ, કામ ને ગામ જાણીતું છે. પણ એ પોતાનો સંદેશ કેને પહોંચાડવાનું કહેશે ? કોનું નામ લેશે ? આ દસ બાર માણસોની વચ્ચે વિટળાયેલું ન્યેતિર્મય વંત્ર શું એકાદ કોઈક દિવસ પણ નહિ બોલી બોડે, કે ‘બેરાળી આમમાં એક વિમળા નામની કન્યા.....’

‘પણ હવે તો રેડિયો પર ‘વટે માતરમ્’ ગવાતું સંભળાયું. ઓઓ પુરુષોનો કોઈ મોટો સમૂહ મળીને દરિયાપારથી ગાતો હતો અને એ ગાનની સન્મુખ પેલા, સજ્જી લઈ અધરાત કોઈ ચર્ચાહીયોના અવિરત બડબડાટ કરનારા પંચ છ જણા મન— મુગ્ધ હૃદયે, નિમિલિત નયને, યુગલબાવચેરિત મહેરે માર્ચનાભરપુર બોલા હતા. અજાણી વિમળાને પણ વધારે રખડોરજી વગર જ સમગર્ભ ગયું હતું, કે કુનિયાના બેઠે ગોલાધોમાં ચાલી રહેલી માનવી- માનવીની ઠાપાકાપીની વચ્ચે, પ્રથમના ઝંઝાનિની વચ્ચે, આ કોઈક અર્થભર્યું ખુશર દેશવાસીઓ ગાતાં હતાં—જે ગાન તેઓ ગાતાં હતાં તે ગાન વિમળાએ પણ પોતાના મામની કન્યાશાળીના મેળાવકામાં અન્ય સખીઓની નેડે ગાયું હતું, પણ આતું તો કદાપિ નહોતું રપરથું. આટલી બધી ઉખા, ઉલ્લાસ ને ઉત્સાહ શું એકના એક જ શબ્દ-જૂથખામાં અચોચર અને અજુસપથી પડ્યાં હતાં !

વિમળા, કે જેણે પ્રાર્થના કહી કરી નહોતી, તે વિમળા શુન્યને પ્રાણમદિરે પડેલી જ વાર નમી રહી. બધા પોતપોતાને ઠેકાણે ચૂસા ગયાં, અને માણેક- બહેન પોત તો, નાનાં છોકરાંને તે પતિનો ચૂતાનો એ અજાહેરો ઘોરડો બંધ કરતા હતાં તે જ દાણે દરવાને ટકોરી વાગી.

અંદર આવનાર હતાં એનાં દેર-દેરાણી.

‘ઓહો! અત્યારે ? કયાંથી ? માડુંગાથી ?’

‘ના, ના, એ તો બપોરે એક મિત્રને ત્યાં આવેલાં, મોડું થઈ ગયું, થયું કે હવે રાત જ રહી જઈએ.’

બહાર પરામાં રહેતાં દેર-દેરાણીને આવો બેઠ-

યાબદાર વિશ્વાસઘટિતને માટે કશું જ કહ્યા વગર બોળ-
ધએ ધરમાં લીધાં. જગ્યા તો હવે કોઈ બીજી રહી
નહોતી. પોતે, દેરાણીનો સાથે જ્યાં વિમળા હતી, તે
મોટાં છોટરાવાળા ખંડમાં પથારી કરી, અને દેશને એના
મોટાભાઈ સાથે પોતાના સુવાના ખંડમાં સુવરાખ્યો.

સાધુજાન રૈચિયાના ચબ્દ—ભણકાર સર—ભણકાર
વિમળાને અંતરદારથી મોટી રાતે પણ શમ્યા નહોતા.
પોતાને આ થોડા કલાકોની અંદર જીવનના ધરુમળ-
માંથી કશોક ફેરફાર થયો જણાતો હતો. આ ધરની
શ્રદ્ધાથી ગાણેકમાઈ, ગૃહપતિ મનોહરલાલ, આ
બહારથી આવનારા ગિરવિગિર અને બેઠી સૃષ્ટિના
કોષક આગનતુકો, અને એ બહારવાળાઓની ખિદમત
આડે જેમને ધરમાં પોતાનો અલાયદો રમત-ઓરડો
પણ નહોતો મળી રાકે તો તે ત્રણચાર નાનાં બાળકોનું
મોનભર્યું જીવન, બધું જ રહસ્યમય હતું. ને સૌથી
વિશેષ વિશ્વમયકારી તો વિમળાને માટે આ હતું, કે
વેલા પાંચઝ અર્ધાંજીર આગનતુકો એકબીજાની વિરોધી
વિચાર-દુનિયાનાં પ્રાણીઓ હોવા છતાં તે રાત્રિ-પહેરે
એકબીજાની નજીક નિરાતે બેઠતા હતા. એમાંનો
એક એમ. એ. નો અભ્યાસ કરતો હતો, બીજો રાયલ
ઇન્ડિયન નેવીમાં જવા માટે બહુતો હતો, ત્રીજો
ચારેક મહિનાથી મુંબઈમાં રહ્યો હતો, કાઠિયાવાડમાંની
પોતાની એક હરિજન મંચાને માટે ફાળો કરતો
હતો, અને હજુ એ સંસ્થાને સંભાળવા પાછો પહોંચતાં
પહેાંચતાં જેએક મહિના કાઠી નાખશે એમ મનોહર-
લાલનું માનતું હતું. ચોથો મૂળ તો આસામનો વતની,
મુંબઈમાં આવેલો અનાય અવરયામાં, બીજરેલ કોઈ
બાવાની નોડે મદિરમાં, બહુલો એક વેશ્યાને ઘેર
રહી, બણીને નિશાળમાં માસ્તર થયો હતો, બહુતર
બહુતરે બહુતરે કોષક એકાદ શુભરાતી કન્યાને
પરણી લેવાના કોષ સેવતા હતા, એ કોષને પુરનાર
કોષ ન મળ્યું એટલે કેઝિસ-હાઉસમાં વગરવેતને સેવા
આપતો હતો, એ સેવાની કદરૂપે અને કાચખીપણાને
ખાતર કોષક આગેવાને એની નેગરાઈને બાર
માણેકબહેન પર નાખ્યો હતો. કેઝિસના ખડા સૈનિક
તરીકે એનું કામ લાગત ચાલુ ત્યારે જેલમાં જવાનું
હતું, અને શાંતિકાળ દરમ્યાન સીમરેડો પીતાં પીતાં
એક આગેવાનની વાતો બીજા આગેવાનને પેટ જઈ

મીડું—મરચું બહારાવીને કહેવાનું હતું. ચોર-લૂંટારાને
પણ ખાનદાનીના નિયમો હોય છે, તેમ આ માણસના
સંબંધમાં પણ માણેકબહેનને માતૃત્વગણવાની અને
એમના ધરની એક પણ સારી માઠી વાત બીજો
કોષ રથે ન કરવાની કાકુ—નીતિ હતી. પાંચમા એક
ભાઈ, એલ. એલ. બી. યદને જે વરસ નોકરી કર્યા
પછી પાછા ફિલ્સૂશીના વિષયમાં એમ. એ. નું કરી
લેનાર, અને એમ. એ. તરીકે પોણાંબે વર્ષ ચાળા
બહુલ્યા પછી પાછા ગણિતમાં એમ. એ. યવાનો
મનોરથ લઈ જેસનાર અલગારી હતા.

આવાઓને મુંબઈમાં મુખ્ય જરૂર સંઘ રહેવા
અને જે ટંક પેટીઈ મેળવી લેવાની હતી. માણેક-
બહેનનું ધર એમને એ પુરું પાડતું હતું. બહુભાગમાં
તેઓ કરી કૃતચત્તાનો બાવ પણ નહોતા સેવતા,
દુખાઈ મંકેકાધને પણ નહોતા રહેતા, તેમ બીજો
બાવ આ પોતાનું ધર જ છે એવો સહજ બાવ
સેવતા હતા.

એક વાર, વિમળાના આવ્યા બાદ ત્રણેક દહાડે
કેઝિસ મહાસમિતિની ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૮ મી
તારીખની બેઠક પર શુભરાતમાયી જેએક પ્રતિનિધિઓ
આવ્યા હતા, તેમનો ઉતારો પણ માણેકબહેનને ત્યાં
હતો. એમણે બગાઈ અનેક વાર આગેલે તે વખતની
માફક આ વેળાએ પણ ધરમાં પડેલાં આ બહારવા-
ળાઓનાં બિજાનીની અવ્યવસ્થિતતા ટાળવા માટે
માણેકબહેનને ચર્ચતાં જોઈ જોઈને, પ્રભાતે આ પીનાં
પીનાં કહ્યું: ‘આ તે કંઈ ઘર છે? આ તો ધર્મ-
ચાળા છે, ધર્મચાળા!’

કહેતા કહેતા એ કહેનાર દરયા. માણેકબહેનની
આંખ એ સાંભળી એકાએક જલ્લી ગઈ. કહેનાર
તરફ ફરીને એણે પૂછ્યું. ‘શું બે.થા.....ભાઈ!
ફરી કહે તો! હં!’ આ ધર્મચાળા છે! ધર્મચાળા છે
મારું ઘર!’

કહેનારના ચહેરા પરથી રૂધિર સુકાઈ ગયું. એમનો
અર્ચિન હેતુ તો માણેકબહેનની દયા ખાવાનો હતો.
પણ એ દયા ખાવા જતાં એમના પોતાના મનમાં
પડેલી એક માન્યતા બહાર કોષાઈ પડી કે આવી આ
ધરમાં તો કોષ પણ માણસ ધામા નાખી શકે છે.
કોષ ના પાડનાર નથી!

માણેકબહેને તે દિવસે આ ભાઈને જમનાનું તો રોજના કરતાં ય અધિક ચીવડથી ખીરચુ, પણ રોજીકુ રોનકાપણ માણેકબહેનના પીરસવા જમવામાંથી ઊડી ગયું હતું એમણે પોતાના ગંભીરતા વધુ કરી ઉઠાપોઠ કર્યો નહિ. બીજા કોઈની મગદૂર નહોતી— મનોહરલાલની પણ નહિ !—કે એમને આ વાત પર ટાલા પાડી શકે મન એનું માઠી બેઠું બેઠું બોલતું હતું, કે અહીં આ બધાને રહેવા ઊતરવા દઈ છું અને એમની વિચિત્રતા તેમજ બેદરકારી વગેરે બધું ચલાવી લઉં છું, તે તો તેમને ધરના બાળકા જેવા જાણીને તેઓ પણ છે. આ વિચિત્ર આદતો ને સંસ્કારો રાખીને રહે—પણ તેઓને આટલું જાન હોવું જોઈએ, કે પોતે ધરના જનો યાદને ગ્રે છે માટે આ લાલન પામી રહેલ છે, ધર્મશાળા સમજીને અહીં પડવાનો કાળને જ અધિકાર નથી.

કહી ન ગયાં માણેકબહેનની આખો તે આખો દિવસ સુકાઈ નહિ, અને પેના 'ધર્મશાળા' કહી દીખણ કરનાર ભાઈ ફરી ઘેર કોકાપા નહિ.

આમ આ ધરની અદર ખનતા નાના મોટા ખનાવોની ઝીણી ઝીણી અસરોમાં વિમળા રંગાયે જતી હતી દિનબરમાં એનો સૌથી વધુ રસભર્યો સમય સાંજે, બપોરે કે વહેલી સવારે મનોહરલાલ જ્યારે રેડિયોનો કાંટો ઘૂમરડતા બેસતા, તે જ હતો પોતે બાલુના ખડકા બારણા આડે લપાઈને બેઠી બેઠી કાન માંડતી એમ પણ થતું, કે દિવસે જ્યારે કોઈ ધરમા ન હોય ત્યારે, કદાચ છે તે સાંજગીન રેડિયો પર કોઈકે જો પેલા, પોતે જોને માટે ઉત્સુક હતી તે સમાચાર બોલી નાખશે, તો શું થશે ! અને બીજો પ્રશ્ન એને આ પણ યતો કે જો સાંજગીન રેડિયો પરથી બોલાતા સંદેશ અહીં મળી શકતા હોય, તો પછી આ માણેકબહેનના રેડિયો પર હું જો બોલું કે 'ભાઈ ! કાઠિયાવાડના ક્લાણા ક્લાણા ગામના મૂળ રહેવાશી અને રીસાઈને મલાવા-સિંગાપોર ચાલ્યા ગયેલા એક સુમન્યદ્ર નામે વેપારી લાંબનના માણસને આટલા ખબર દેશો !' તો ત્યાં સાંજગીન રેડિયો પર કોઈકે ને કોઈકે તો સાંભળશે જ, અને સાંભળશે તો સીંગાપુર મલાવામાં સમાચાર પણ દેશેરતો.

આવી ગેરસમજાણથી એણે ૧૯૪૨ના એપ્રિલની તા ૮મીના બપોરે એકાંતે માણેકબહેનની ગેર-હાજરીમાં રેડિયોની સ્વીચ ઉઘાડી, ધીરે ધીરે એના કાચ પાછળ જલતી ન્યૈતને સબોધી મ્હુ પણ ખરું કે 'કોણ છે ત્યાં ? કોણ છે ? મારે સાંજગીન રેડિયો-વાળાને સંદેશ કહેવો છે !'

ખડખડાટ એની પાછળ કોઈકે હસી પડ્યું. બાપડી દાંડળા-ફાંફળા ઊભી યાઈ ગઈ હસનારા માણેકબહેનનાં નિરાશથી ઘેર આવેલા છોકરા હતાં એમાંની મોટી છોકરીએ કહ્યું 'માશી ! શું કરતા હતા ? સાંજગીન કોને સંદેશ કહેતા હતા ? એમ ક'ઈ આ રેડિયો-સેટમાંથી કોઈ સાંભળી શકે ? એ તો એના બ્રાકારટગના રોશને જતું પડે—પણ ત્યાં તમને કોઈ બોલવા નંદે, એક હજાર શું એક લાખ રૂપયા આપો તો પણ નહિ, હા કે માશી ? ત્યાં સાંજગીનમાં તમારું કોઈ છે માશી ? કોઈ રહી ગયું છે ? એને શું રરીમગ નહોતી મળી ? પણ તો તો હવે એ કયાંથી રહ્યું હોય ? એને તો મારી જ નાખ્યા હોય.'

સુબહ શહેરના છોકરાને માટે આ બાબતની સમજ સહજ હતી કાચની પૂતળા સરખી પારદર્શક પ્રકૃતિની એ છોકરીના ઉઘના શબ્દો વિમળાની કલ્પનાશક્તિને ટંકોળી ગયા એણે જવાબ દીધો : 'અરે એ તો હું અમરથી અમરથી લહેર કરતી હતી એ તો હું પણ જાણુ જ ને, કે આમાંથી તે કાઈ કાંઈને સંભળાવી શકાય ?'

અંધરાત વીતી ગયા બાદ મોટર ગાડી આવી અને એમાંથી ઊતરેલા માણેકબહેનને છેક દાદર પરથી બેઠેલા શનમજાડ કરતા આવેલા ડેપી પ્રતિએ પ્રશ્ન 'હા, શું સમાચાર છે ? બેઠક પૂરી થઈ ગઈ ?' એનો પ્રશ્ન ગોખાળિયા તળાવમાં બરાચેલી કોંગ્રેસ મહાસમિતિ વિશેનો હતો.

'પૂરી થઈ શું, બાપુએ તો કમાલ કરી,' માણેકબહેને પાણીનો પ્લાસ લઈ કંક-ઘૂંધશે રમતો મૂક્યો 'કરો, મરે જોઈ આખરીનાસુ આપ્તું હવે સરકારના મોતિયા મપાં જાણુને.'

‘કેમ તમે કંઈ વાત કહેતા નથી ?’

‘મને તો માહું યનારું લાગે છે.’

‘એટલે શું ? સરકાર પકડી લેશે બધાને ?’

‘મને એમ જ લાગે છે.’ બોલતાં બોલતાં પતિ હાથનાં આંગળાં ચોળતા હતા. એણે આગળ વાત ચલાવી: ‘ગાંધીજીએ કહેવેને દિવાં દલમલાવી નાખે તેવું છેલ્લું બાપણું કયું’, વાઇસરાયને મિત્ર કહ્યા, મળવા દેવાની માગણી કરી, મળ્યા પહેલાં મારે તો કંઈ લડત ઉપાડવી જ નથી, એવું એવું મીઠું મધ જેવું/કહેવેને કહ્યું, પણ સરકાર દવે સમય આપે એમ મને તો નથી લાગતું.’

‘તો તો લડત બિપાશે.’

‘બિપાશે તો તો ઠીક—પણ એમાં શું બળ્યું હશે !’

‘કેમ ?’

‘કાંઈને કશી ખબર નથી, કશી દોરવણી નથી, બધાં જ ધાંધિયા છે.’

પત્નીએ કહ્યું: ‘અરે વાત શી કરે છે ! અત્યારે તો સરકાર શું મૂરખી છે કે આ દેશને ડાંડે ? જાપાન માર માર કરતું આવે છે તેનો તો વિચાર કરે ને ?’

‘શું વિચાર કરે ?’

‘કેમ શું વિચાર કરે ? આખો દેશ સળગી બેઠા પિના રહેવાનો છે શું ? મીઠો કારખાનને તાળાં દેવાય, દેનો, તાર, ટપાલના વ્યવહાર તૂટી પડે, એ ઉપરાંત આજે તો લશ્કરને નિફરી જતાં વાર નથી લાગવાની.’

પત્નીના દોરેલા આ ચિત્ર ઉપર શાહીનો ખડિયો બોધો વાળો દેતો હોય તેવી દદંબરી ઢાંસી સાથે પતિએ કહ્યું: ‘આ બધી તો તમારી’ ધોળી ટાપીએ ફિસિયારી જ છે !’

‘નહિ, દરેક માણસ બોલે છે. અને અને તો દેશના મોટામોટાઓ પાસેથી જ સાંભળ્યું છે કે, જવાહર પાસે તો મોટા લશ્કરી માણસો આવીને કહી પડ્યા.’

‘શું કહી ગયા ?’

‘કે લડત જગાડો, એટલે. અમે જોવાપવા તૈયાર જ છીએ.’

‘હા, એમ તો જમશેદપુરની તાના-ફેક્ટરી વિશે પણ એવાં જ ગપાટાં ચાલે છે, કે તાના પેતિ મહા-ભાજીને મળી ગયા—આજે જ, અને નો લડત બિપાશે’ તો આખું કારખાનું બંધ કરી બેસવાનો કોલ દઈ ગયા ! બધી બજાર વાતો છે, સરકાર નહિ કરે. પકડશે—કદાચ છે ને રાતોરાત પકડશે.’

પાણીના વ્હાસ માણેકઅહેનના હાથમાં જ બરેલો હતો, પણ એ મોં પે અડકાડવાનું વીસરીને એ વિમાસી રહ્યાં. મોં પર પતિના બાબેલા આગમ-બોલની વાળો છવાઈ ગઈ. એ બોલવા જતી હતી કે ‘તો તો મને.....’

‘હા એ તો, સ્ટે તૈયાર જ હશે.’

‘હવે જવ ! જવ !’ પત્ની બોલી યમને કહેવા લાગી ‘ધેલા ધેલો ના. સરકારથી કશું ખનવાનું નથી. મહાભાજીએ ખરેખરી એના પગમાં આંકી નાખી છે. પકડે તો તો સરકારનું મોત હાથવેંતમાં સમજવું.’

‘ઠીક, ચાલો, બેઠએ સવારે શું થાય છે.’

પછી સવારે જ્યારે મનોહરલાલ બીકીને ટેલીફોન પર નંબર ધૂમરૂપા લાગ્યા, ત્યારે યંત્ર ખોટકાઈ ગયેલું જણાઈ. સાથી બાળુએ આવેલા પટોશીના ટેલીફોન પર ગયા, ત્યાં પણ કહે કે અમારો ફોન ખોટકાઈ ગયો છે. પાએક કલાકમાં તો આખા ક. બિસ્મીનના એકેએક ફોન ખોટા પડી ગયા હતા.

‘આ તો શું !’

બહાર નજર કરે છે, તો નજર પહોંચી યજ્ઞ ત્યાં સુધી પોલીસ ! પોલીસ ! મોટાપટ્ટેરા બેસી ગયા છે.

માણસો ખબર લાગ્યા: ‘ગાંધીજીને અને બીજા ધણોને પકડી ઉપાડી ગયા.....’

‘ક્યાં ?’

‘ઈશ્વર જાણે !’

માણેકઅહેન પતિની સામે બેસ્યો. પતિએ એમ તો બેચક ન જ કહ્યું, કે ‘તું નહોતો કહેતો !’ પણ કહ્યું કે ‘બિરલા દાઉસ પર ફોન તો નેડો !’

જીવન પંથ

ધ્રુમકેતુ

શ્રી. 'ધ્રુમકેતુ'ની જીવનકથાના સંસ્મરણોની લેખમાળા નિયમિત પ્રગટ કરવાનો અમે પ્રગંધ કર્યો છે. તે પ્રમાણે આ પહેલો હપ્તો અહીં પ્રસિદ્ધ થાય છે. હવે પછી દરમહિને નિયમિત રીતે એ આવશે. 'જીવનપંથ'ની આ લેખમાળામાં શ્રી 'ધ્રુમકેતુ'ના જીવનના અનેક પ્રસંગો આવી જાય છે.

[નોંધ : પ્રવેશ]

'જર્મિ'માં માગ 'જીવનપંથ'ના 'સંસ્મરણો'ની લેખાવલિ પ્રગટ કરવાનું નક્કી થયું ત્યારે એક સ્વજન-ભરતો એમાં રહેલી ધૂણતો વિચાર આવતાં સંજોગ થયો. સિદ્ધસેન દિવાકરનું પેલું પ્રસિદ્ધ વચન— 'નિર્ભંજનઃ કા ન પવિત્રઃ' આ ધૂણતો ઉપદાસ કરતું, નજર સામે તરી આવ્યું. એકમંત્રે ગોસે પોતાની જીવનકથા આલેખતાં એક મુદ્દર વાક્ય લખ્યું છે કે વય વધતાંની સાથે માણસ પોતાના સંસ્મરણોની પરિમલસૃષ્ટિ ધીમે ધીમે શુભાવૃત્તો બાય છે. એટલે એ પરિમલસૃષ્ટિને દાર્દરક પણ સાદિત રસરૂપ જેવું આપવાનો, એને થોડો પણ અધિકાર હોય તો, એણે એ પરિમલ હુમ ઘર્ષ જાય તે પહેલાં, એ વાત ઉપાડી લેવી જોઈએ.—'While he is unbiased by the sensibility of advancing years'—એટલું છતાં થી. મેવાણી, મારી દમ-જીની માંદગી દરમ્યાન અમાનક આવી ગયા ન હોત—અને મારી પાસેની અનેક તોષણોથી વજોરેતો નિર્દેશ કરીને આ કામ ઉપાડવાનું પ્રેત્સહન આપ્યું ન હોત, તો મને લાગે છે કે આ વસ્તુનું પ્રગટ્ય સજી ઘણું વરેલું મધુવાની મારી મનોર્ણત ચાલુ રહેત. પણ એમનું પ્રેત્સાદન, જર્મિના સંગ્રાહક શ્રી. ઇશ્વરલાલ દવેની એ વિધેની તરતની સતત માગણી અને મારી પાસેની તોષણોથીઓ, હમણાંની માંદગી દરમ્યાન મારાણ લેવા માટે વાળી જવાની તક મળી જતાં, સંસ્મરણોની જગી જરેલી આખી માનસસૃષ્ટિ, અને અદરથી આલેશે એક હપ્તો અવાજ—'હમણાં

અથવા કદાચ કામ દિવસ નહિ—' એ સવળી ઘટનાઓએ 'જીવનપંથ'નું તાત્કાલિક નિર્માણ કર્યું, અને મેં મારી આ 'જીવનકથા' કહી સમાપ્ત એવી સંસ્મરણોની સૃષ્ટિનું આલેખન કરવાની હિમ્મત કરી.

પરંતુ માણસની પાસે વિશ્વાસપાત્ર મણી શકાય એવી એની કેટલીક દલીલો હોય છતાં સાદિતવનો આ પ્રકાર ધણે જ અટપટો અને વિષ્ટ છે. એમાં જેટલો ભય અતિશયોક્તિનો છે એટલો જ ભય રીતેક્તિનો પણ છે. ગોસના ઘણે દલીલોએ તો Perhaps an even more common fault in such autobiographies is that they are sentimental, and are falsified by self admiration and self pity' આ પ્રકાર-માંથી માણસ જેટલો ખતરી શકે એટલું એન મૂલ્યકન વધારે. છતાં જતાં શીશ્વરે પણ જતાં કરે એવું આ ક્ષેત્ર છે. અને માણસ સત્યની ઘણામાં ધણો નજીક હોય ત્યારે પણ એ અસત્યના દોષોતોપણથી ખતરી શકે એવું ન બને, તો એણે એ વિશે લેશ પણ ગ્વાનિ ધનવી ન જોઈએ, કાણુ કે કહાની જેટલે સત્ય એ પણ વ્યક્તિનો મનોગત પદાર્થ છે કે કામ નિઝાલાનાં પિત વ્યાપક વસ્તુ છે, એનો એકમતી નિર્ણય કદી સુધી તો ઘર્ષ શક્યો નથી. ગોઈનર્ડ મરેએ આનું એક મુદ્દર ઉદાહરણ આપ્યું છે કે ઉદાનમાં મુદ્દર પુષ્પ ખીલ્યું છે. સમય, સિયલિ, વાતાવરણ, રથાન—સઘળાં પુષ્પના સૌન્દર્યમાં વધારો કરે તેવાં છે. પણ એ પુષ્પને એનાર જ મોર્ષ ન હોય તો ? એ પુષ્પ મુદ્દર દહેવાય ખરું ? દહેવાય તો દહેનાર શણ ? ન દહેવાય તો

સૌન્દર્ય જેવો કાર્પણાવ વ્યક્તિ વિના અપૂર્ણ મનુષ્યો જોઈએ. અને બધા વ્યક્તિનો એ મનોગત પદાર્થ બધો કે વ્યક્તિની મર્યાદા ક્ષિતિ એ એનાં પેનાનાં મર્યાદા સંકિત બન્યાં.

આપણી સમકાલીન વિચારચર્ચા લઈએ તો જગ્યાએ કે વીર કવિ નર્મદ ચાર આનાના પૈઆ દૂધ ઉપર ફિરસો વીતાવતો એ વસ્તુને એક જીવનચરિત્રારે નર્મદના વીરાવની પરિસ્થિતિ માની છે; અને મૂળ-રાતની કંથાલ ઉપેક્ષાજિત્તે દોષ દોષો છે; નો ખીજ જીવનચરિત્રારે એમાં મૂળરાતનો દોષ ન જોતાં કવિ નર્મદની મનોજિત્તિના અસમાધાનકારી ખુલાખોનો દોષ કાઢ્યો છે. ખરી રીતે આ બંને દષ્ટિબિંદુઓ સાચાં છે અને બંને દષ્ટિબિંદુઓ ખોટાં પણ છે. તમે કઈ જૂમિકાથી એને જુઓ છો એ જૂમિકા ઉપર જ બધો આધાર છે કન્ટ જેવો કોષ દિલ્લે અને 'Idealism' 'Realism' નો જ બેદ ગણી કાઢે, એટલે જ આ મારા 'જીવન પંથ' નો જેટલો અને તેટલો સત્યાન્વેષી સ્વાંત્ર હતા, એમાં રેખાકિત યથેલા પ્રસંગો પાત્રો અને પ્રકીર્ણ વિચારો એ મારી પોતાની મનોગત જૂમિકાના દષ્ટિબિંદુઓ રજુ કરે છે. એ સાચાં છે, ખોટાં છે. એ કાંઈ જ નથી, અને વળી એ કાંઈક છે પણ ખરું.

આ જીવનપ્રવાસી રેખાકિતમાં અનિવાર્યપણે 'હ' કાર વાપરવો પડે છે; પરંતુ એ 'હ' કારમાં હુંકાર, ને ગળી જોડને કાંઈ અખિખિખાં કરીને ગોતી નહિ કાઢે, નો ગોત્યો તો મળવો મુશ્કેલ થઈ પડે, એટલે સમાન કહેવાય તો સમાન, પણ લેખકનો માનવ પ્રયત્ન તો જરૂર દરો જ; પોતાની જાતને ખરેખર ન આપવો, રેખાકિત એની લઘુતા, ખૂબ જોડી રીતે વિનયી બનીને પ્રગટ ન કરવાનો. બાકી તો વિલંબ દેની દડસને કહ્યું છે તેમ સર્જકનું કામ સાન્દર્ભ છૂપાવવું છે અને વિવેચકનું કામ એ સાન્દર્ભ ફરીને પ્રગટ કરવાનું છે. અને સાન્દર્ભ એ સત્યથી જુદી વસ્તુ નથી. સાહિત્યના તમામ જુદા જુદા પ્રકારોમાં જીવનરંગી આ પ્રકાર, એકી સાથે અને એક જ સમયે, સર્જકની અને વિવેચકની એવી બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની સક્રિયતાઓ વધુમાં વધુ સમન્વય અને સંમત મારે છે એટલે જેમ જીવનચરિત્રો તેમ જીવનકથાઓ

સોએ મોટાનું શુદ્ધ કન્ટન આપે એ પ્રસંગવળો જ વિગલ ગણાય છે. છતાં એનું સાચું મૂલ્યાંકન તો રહે છે જ. મમકાશિન અંતિદાસિક, સાહિત્યિક કે સામાજિક જૂમિકાઓને સમજવામાં મદદરૂપ બનવાનું કે સત્યપ્રસંગો આપમે કાંઈક અંશે વિવેચકને, તો કેટલેક અંશે પોતાની જાતને, વધુ સ્પષ્ટ કરવાનું. કવિ નર્મદનું પોતાનું સાહિત્ય સમજવામાં એની 'મારી દષ્ટિકાંત' મુદર જૂમિકા આપે છે; તો સમકાલીન સામાજિક રચયિત ઉપર પણ સારો પ્રકાશ નાખે છે. નારાયણ હેમચંદ્રનું 'હ' પોતે, મણીલાલ નથુભાઈની 'આત્મકથા', નરસિંહરાવનું 'સ્મરણ મુકર', મુનશીજીનું 'અધેરસ્તે', બ. ક. ઠાનું 'પંચોતેરો', ગેમાણીની સાહિત્ય રમરજીવનિક જેવી 'પરકમા', હમણાં પ્રગટ થવા મોકિલી શી, ગમચલાલ દેસાઈની 'સંસ્મરણ' ની લેખમાળા, કે શી નૃસિંહપ્રસાદ બટ્ટની 'નવનરકથા' એમના જેવી તાજા પુસ્તકો વાંચનારને આમાથી ન મળે નો એણે આ પ્રયોમને ઘોડો વખત નમાવી લેવાનો રહ્યો. કારણ કે આ લેખમાળા ગળુ કરવા માટે જોઈતી સામાજિક જૂમિકા—સમકાલીન ધર્મશાસ વ્યક્તિઓનો સંપર્ક—મારા જેવા કાંઠિયાવાદના એક ખૂણમાં પડેલા માણસ પાસે ન જ હોય, એ એની મોટામાં મોટી ખામી—રસહાનિ કરાવે એ સંકલિત ખરું; છતાં આ વસ્તુ પણ તદ્દન નિરુપયોગી નહિ નીવડે એવા વિચારથી વહાણ હાંકવું છે. માણસને બધારે એમ લાગે છે કે એનામાં પણ કોઈક વસ લેનાર છે, ત્યારે એની આંતરજીવિની પ્રકૃષ્ટતા ચોર ખીલી ઊઠે છે. અને કથનમાં મનોજૂમિકામાં રાચનારા લેખકની નો આ એક જ મહામુલ્યવાન સમૃદ્ધિ ગણી સકાય. મને એક પ્રકારે આજે છે; બાદ રહેતે. આ. એમાણી, પોતાની તનિયતને બંને ઘોડો વખત આણવિવાસ કરવા માટે નીકળેલા; અમદાવાદ જેવા, હમાલિયા રોજનમાં એમના સરસામાનની ચિંતા તો હતી જ, અને સાથે હું હતા કે જોતે રોજનમાં કોઈ જોળાળે નહિ અને રોજનમાં જે કોઈને જોળાળે નહિ; ફિરસો પણ હજી લાક્ષ્ય પ્રસંગના, એટલે એમના સરસામાનને આજી સુધી પહોંચાડી દેવાની વેતરણ કરવી એ પણ મુશ્કેલીનો જ પ્રસંગ ગણાય. એ મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો શોધવા માટે અને બંનેએ એકિસમાં પ્રવેશ કર્યો

મને મેધાણીનું નામ આવતાં જ, આ શુદ્ધ પાત્રિક મોહીસના સામાન્ય કલાક' જેવા માણસે પણ, જ્ઞરાતી સહિત્યમાં પોતાનો રસ પ્રગટ કરીને અમને જોને છુટકારોના દમ લેતા કરી શકેલા. ત્યારે જ યોગેશુ કે, કહો ન કહો, પણ આપણા જેવા નાના માણસોની નાનીસુઠિમાં પણ 'રસ લેનારા કાષ્ટ ને ાષ્ટ નાના માણસે કાષ્ટને કાષ્ટ ખૂલે વસે છે ખરા. શ્રલ્પત આવા પ્રસંગો અનિવાર્ય રીતે, subjective આપણક્ષી જેવા જણાય, એ એની મર્યાદા બાન પઢાર નથી, પણ આંકો તો આ પ્રયોગના ઉદ્દગમની યોડી ઝાંખી કરાવવા પૂરતો જ એનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે.

આ સંઘળી મર્યાદાઓની વચ્ચે પણ આનંદશિર્ષિની એક ઝાંખી રેખા દર્શન દે છે. માણસ, પોતાના સંસ્મરણોના પોતે જ સૃષ્ટા અને પોતે જ જોડતા પણ છે. કાષ્ટ રસ ન લે તો પણ, પોતાનાં સંસ્મરણોમાં માણસનું જીવનકાલ્ય વસી રહ્યું છે. 'રવજનો જેવા મૂલકાલના દિવસો'—એકલ્પ્ય' નાટકમાં આવતું માફે બા વાક્ય, હજી મારે માટે તો એ ની એ મધુરતા ાખી રહ્યું છે. શિશુઅવરથા ન્યાં ગાલેલી, ન્યાંના ષ્, શોક, સુખ, દુઃખ, ગ્લાનિ અને ભય આજ પણ ફરી ફરીને અનુગતાય છે, એવાં ખડેરને તરણાંજલિ આપવી એમાં એક પ્રકારની ઔર મીકાશ છે. આ પંથે આજે ફરીને રસળતાં રસળતાં—કલ્પા બધા પ્રસંગો અને કેટલી બધી વ્યક્તિઓનો િઃખમરો સુખદ મેળાપ થશે, એ સંભરે છે ત્યારે તો આજ દિવસ સુધીએ મેળાપને હેલી રાખવા માટે યોગ્ય અંતરંગાનિ પણ થાય છે: એટલા મટે કે, કલામ, આટલે લાગે ગાજે હવે એમાંથી કાષ્ટને કાષ્ટ રહી જશે.

પેલો લ'ખડો, જૂતાવળની આખી સૃષ્ટિ રજી કરતો રજપૂત, એની સામે વાતમાં તાલ પૂરાવતી ખાંટની વિધવા બાઈ સોમલ, પેલી તોતીડારી, બકાલી નરસેં છુવાણો, સુમરા, પીંજરા, ખાંટ, કાળી, રાવળિયા, મીર, કારડિયા રજપૂત, ભરવાડ, એકિસમ ગોક્ષ'એ પોતાની જીવન સંસ્મરણાંજલિમાં જે પડો-ધીઓમાં પોતે વસ્યો હતો એમને સંભાર્યા છે, એવા આ હમેશનું લાવી ને હમેસ ખાધ જનારા, નીચલામાં

નીચલા ચરના મારા પડોધીઓમાંથી, અનેક તો આજ દિવસ સુધી સાથે ચાલ્યા આવ્યા છે. છતાં લાગે છે કે કાષ્ટ ને કાષ્ટ તો નજર ચૂકવીને રામગમ કર્યા વિના જ કોણ જાણે કયે ખૂણે છૂપાઈ ગયા હશે કે એમને શોધતાં હવે તો ચોં ભરે પડશે.

પણ આજ હવે ન્યારે સંસ્મરણોની દુનિયા અગી જોડી છે ત્યારે મને લાગે છે કે ધૃષ્ટતા મનાય તો ધૃષ્ટતા, અભિ-માન મણાય તો અભિમાન, વિનિપાત કહેવાય તો વિનિ-પાત, ગર્ધાં સમજાય તો ગર્ધાં, પણ એક વખત તો મારું સંઘળું અંતર પ્રગટ કરી દઈ! હું, વધુમાં વધુ કાવડિયાં છુટોના પગાર લાવનાર, માત્ર બારવર્ધનો, ગુન્ગાતી સાતમી પાસ કરી આઠમીમાં ભણતો, વીર-પુરની તાલુકારકુલનો, તે વખતનો 'ધુધિસ ટીચર', તે વખતનાં સંસ્મરણો ન્યારે આલેખવા છે, ત્યારે આજની આ રિથિતિની એવી તે શી તમલા મારે જળ-વવાની હોય કે ફરી શિશુ બનવાનો આવો મહા આનંદ, માંડમાં કલ્પનાની મનોસૃષ્ટિ વડે મળી ગયો છે, તે જતો ક'ં? એટલે હું' તો orthodox—જૂનવાણી ગણાઈ' તો જૂનવાણી—જે ગણાઈ' તે—મારે મારી તમામ અંતરસૃષ્ટિ પ્રગટ કરી દેવી છે; પછી લયેને એમા કાષ્ટ ન માને એવો ચૂડેલોના નજરો નજર રાસડા રમતી જોવાનો પ્રસંગ આવે કે પેલા વીરપુરની ખજા-વાડના જુવાને કંકુ કાઢતો દેખાડવામાં આવે! એ અંતરસૃષ્ટિને પોતાની સવ્યાર્થ હોય એટલે થયું; એમાં 'હીપોટીઝમ'નો અધકચરો અભ્યાસ પણ આવે; રાયપુર પખાણીની પોળમાં રહેતા એક રોશન માસ્તર મણી-લાલના મેસ્મેરીઝમના પ્રયોગો પણ આવે; આપણા ટુસિંદમસાદ—નાનાલાઈ ભટ્ટ—શ્રીમજયગમ શર્માના આશ્રમમાં રવખમાં ગોપીલાલ પામ્યા હતા એ આખો રમુછ પ્રસંગ—'લલનાદ' નામે માસિકમાં પ્રગટ થયેલો એ પણ આવે; અને એમ ને એમ એ 'જીવનપંથ' છ. સ. ૧૯૨૨-૨૩ની સાલમાં ન્યારે મેં અમદાવાદમાં પહેલવહેલો પગ મૂક્યો ત્યાં સુધી આવીને અટકી પડે; જીવનપંથના આ પ્રથમભાગની આટલી કાલ્પનિક રેખા મર્યાદા અત્યારે આંકી રાખી છે. એથી આજ-ળનો પંથ—તદન સમકાલીન છે એ એક કારણ, અને એમાં આવના પાત્રો ને પ્રસંગો હજી નજર સમજ છે એ બીજું કારણ. એટલે એ હમણાં ન આવે-

ખનાં ભવિષ્યના કોઈ દિવસ માટે ગળી મૂકવો પડ્યો. પણ કાલમર્થિના પ્રમાણે ગણતાં જીવનના પલ્લનાં તમામ વર્ષો અત્યારે આંકડી રેખામાં આની નજર છે કોઈક બહેને એક વખત પ્રશ્ન કર્યો હતો અને એમની કટાક્ષી શેલીમાં ગુમળ પણ ફરી હતી, કે સર ચીનુ લામ્પના બેગલામાં બેઠાં બેઠાં ગરીબોની સૃષ્ટિ વિષે લખનારા વાર્તાનવેશો આપણે ત્યાં ક્યાં નથી ? મારી રંકડિયોમાં રસ લેનારા અનેકોએ આજ દિવસ સુધી જુદી જુદી રીતે એમાં રસ લીધો છે. 'હું ફરારો પાણું છું કે નહિ ?' એવા પ્રશ્નો માંડીને મેં આશુક વાર્તા કેવા પ્રસંગમાં લખી છે ત્યાં સુધીના અંગત કહી શકાય એવા પ્રશ્નો પણ પૂછાયા છે. સોમાથી નવાણુંને આજ દિવસ સુધી પ્રત્યુત્તર આપ્યા નથી. અલબત્ત, એથી એક હવર્થ ખમાસ ફેલાયો જણાય છે કે અત્યાપણું અને ગર્વિષ્ટતા એ બન્ને મહાન દોષો, ગૂંચરાતના તમામ શેખડોના લાકાના ધરમાથી ગાંઠાપોટલાં સીમે એમનાં 'રેશનકાર' લઈને મારે લાં આવીને વર્ષા છે ! ખરી વસ્તુ તદ્દન જુદી જ છે. મેં જે આ ઉલ્લાસ વર્ષોમાં પ્રસ્તાવનાઓ લખવાનું કામ કર્યું હોત તો એ એટલું મદાભાગત હોત કે એમને આડે મારી પુસ્તકો લખવાની તમામ મહેનત બચી જત અને વળી મારી કાર્તિસુવાસ ફેલાત; પરંતુ ફરેક શેખડને પોતાની અમુક ખાસિયત હોય છે, જેને આપણે મિનિજન કહીએ [સારા અર્થમાં] એ હોય છે; મિનિજનની પણ ઝડપી આવી જાય છે. અને જેને ઝડપ ઝડપના પાક લેવાની નક્કીનતા સોહીમાં વહેતી થઈ ગઈ હોય એટલે કે કામ કરવાની એવી જ દગ જેને ફાટી ગઈ હોય, એને કદાચ હાય ઉપર એક કામ હોય, ત્યારે બીજું કામ હૈરે ચડે જ નહિ, અને ચડે તો એમાં એનો મીઠા સવાદી સરોવ જાગે જ નહિ ! એ તો કામ કરવાની ફાવટનો અંગત અનુભવનો વિષય કહી શકાય; એટલે એવી એવી અનેક વસ્તુઓની ગૂંચ પણ આ 'જીવન પંથ' ને રસ્તે ઉઠાવતી જશે એ કોઈ જોવા તેવો લાક નથી.

અત્યારે જ જ્યારે સોલંકીયુગની આખી બતાવળ મારી આસપાસ ફરી રહી છે, ત્યારે આ ગોઠવણી જ ગાંઠ ફર ચાલેલા, વીરપુરના સીમાકાઓ, નરીઓ, વોડગાઓ, પાણીની પાટો, કુમરાઓ, ટેકરાઓ, અનેક પાત્રો અને પ્રમંજીને અગત કરવાનું કામ મેં આરંભ્યું છે એ તો એક અનોખી મનોભૂમિમાં પ્રવેશ કરવાના હેતુથી. અને એક રીતે એ જાહેરનો પંથ સમાન એવો છે. કારણકે સીકર, સિકંદર, જર્વાસિંહ સિદરાજ, વનરાજ, પૃથ્વીરાજ, શિવાજી, પ્રતાપ, હાનિયાલ, નેપોલિયન, એકીસીંગ, લેક્ટર, અનેકઝંદર, ખાજરાવ, બાપારાવળ, શાહમન ફેરિક, નર્મંગઘની ઈ.સ. ૧૮૯૯ ની હડી વ્યવસ્થિત પહેલા પૃષ્ઠથી માંડીને પાંચસોત્રીસ પૃષ્ઠ સુધીના અનેક વખત થયેલા વાચને—આ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને મારી શિશુકંપનામાં એક એવું તો વિચિત્ર અને અનોખા પ્રકારનું રચન તે વખતે અપાણું હતું, કે આજ દિવસ સુધી હજી એ કોપડો તો અજીજીકો જ રહ્યો છે. વિરપુરના રવાજાં ફર મદારાજ પામેથી દોઢ રૂપિયામાં ખરીદેલું એ નર્મંગઘ આજ પણ મારો પાસે છે, એના માલિક તરીકે, મારું જે નામ મેં એના ઉપર લખ્યું છે તે 'મણિરામ વિ. જોવાઘનરામ બેરી' જેઠ શુકલ ૪, વીરપુર, એમ છે. આ નર્મંગઘ અને એક ત્રણ આનામાં પ્રસિદ્ધ થયેલું અને પાનીકર નાકાના હરગોવિંદાસ હરજીવનદાસ છાસેદારે પ્રગટ કરેલું 'દલ આણકય' એ એ પુસ્તકોએ એટલે, તો જીવંતરસ એ વર્ષમાં પણ મને આપેલો-જણાય છે કે ચિત્તશાંતના થોડા-ધણા અભ્યાસ પછી પણ હજી એનું ખરું કારણ તો કોપણ રૂપે જ રહ્યું છે. 'નર્મંગઘ' મારી પાસે છે પણ 'દલ આણકય' કોઈ મોરી ગયું છે ! એ નર્મંગઘનાં ૧૪૦ ફેરવતાં એમાંથી જર્મનીના ફેરિક, ફ્રાન્સના લૂઈ ૧૪મો ૧૫મો, મેવાડની યુખતેઝર હડીગત અને એસિરિયા બેબિલોનની ઇતિહાસ-નોંધો ખાસ આકર્ષણથી વાંચેલી જણાય છે.

[આલું]

અરુણા અને ત્રિવિક્રમના લગ્નની તારીખ બહાર પડી ગઇ. શહેરનો આખો જુવાન વર્ગ એ તારીખની કોતુહલી રાહ જોતો. એકપણ ચઇ રહી તેમાં એમને આશ્ચર્ય એ હતું કે આવી મિનિટ, ધાધુ કરનારી, ધરી ધરીમાં હાંછાઇ જતી, અરુણા ત્રિવિક્રમથી છતાં ગઇ. અને આવો દહ મનનો, આત્મનિઘરને જ આત્મવિજય માનનારો, છટ વરતુ તરફ એકધ્યાનથી ધસતો, ત્રિવિક્રમ અરુણાથી છતાંયો; અને તે સાથે હર્ષ, ઉમંગ અને ઉત્સાહ એ હતો કે જાનતું લગ્ન સુધારાના વિજયને મૂર્ત કરતું હતું. ત્રિવિક્રમે અને અરુણાએ લગ્નની એકેએક વગત પોતાના મિત્રમંડળમાં ચર્ચા, પોતાના આદર્શ પ્રમાણે નક્કી કરી હતી. ખન્ને જુદી જુદી નાતનાં તો હતાં જ, ખન્નેને યુનિ-વર્સિટીની ડીમી હતી જ, ખન્નેએ પોતાની ઇચ્છાથી જ એકબીજાને પસંદ કર્યાં તો હતાં જ. પણ લગ્નની પદ્ધતિ પણ તેમણે પોતે જ નક્કી કરી અને પડી. લગ્ન એ પણ એક કાર છે, માટે તેમણે હિન્દુ વિધિએ નહિ પણ રજિસ્ટર કરી, કરવાનું નક્કી કર્યું. રજિ-સ્ટર થતાં ધણીપણ લગ્નો પણ, પોતાને આંગણે રજિસ્ટરને યોલાવી, હિન્દુ લગ્ન જેવો કાંદમાક કરે છે, તો આમણે નક્કી કર્યું કે લગ્ન બેમાંથી કેમને ગામ ન કરવાં, પણ મેંત્રીના સમયમાં જે જિલ્લામાં તેઓ વારંવાર ફરવા જતાં તે જિલ્લામાં કરવાં અને સાક્ષી તરીકે જરૂર નેટલા જ મિત્રો લઇ લગ્ન રજિસ્ટર કરવાની એફિસમાં જઇને જ નેનાવતું. બધા લગ્નનું મુદ્દત્ત જેવરાવે છે, તો એમણે મિત્રો સાથેએ બાપત ચર્ચાં લોટરીથી લગ્નતિથિ નક્કી કરવાનું કર્યું. એક-સરખી ચિઠ્ઠીએ ૫૨ ત્રણસે પાંચેક તારીખો લખી, તેમાંથી અરુણા પાસે એક ચિઠ્ઠી લેવગવી પછી જ તે જાહેર કરી. ત્રિવિક્રમને બીક હતી કે કયાંક ચિઠ્ઠીની તારીખ હિન્દુઓના બેચાંતિથે ચોખ્ખા ફરાવેલ મહિનામાં જ પડશે. પણ એમ ન થયું. હિન્દુઓના નિષિદ્ધ કાર્તિક મહિનામાં આવી તેથી તે ધણે ખુશ થયો. અરુણાને ભય હતો કે કયાંક જહુ દૂરની તારીખ આવશે. તેને જરા લાગ્યું કે ૭ મહિના સુધી રાહ જોવી પડશે.

પણ તેણે સુધારકની બહાદુરીથી તે સ્વીકારી લીધું. આ બધું કર્યા પછી ત્રિવિક્રમે મિત્રોને પણ કહ્યું કે લગ્નની તારીખ જોકે ખાનગી નથી, પણ બધા અર્થાનંદન આપે અને એવી ધમાક કરે તે પોતાને પસંદ નથી, માટે એને ખાસ પ્રસિદ્ધિ આપવા કશું કરવું નહિ, જોકે આ લગ્નકોતુહલી દુનિયામાં તેની ખાતમી મેળવનારાની સંખ્યા ૫૨ કરશે. અંકુશ કે કશી મશાદ રહી શકી નહિ!

ખન્નેએ આ ૭ મહિના પોતપોતાના રચાને ગાળવા અને એ દરમિયાન મળતું નહિ એમ નિશ્ચય કરેલો. તે પ્રમાણે ત્રિવિક્રમ તો પોતાના સ્વતરના ધધે લાગી ગયો. ધધામાં પણ સખત પ્રમાણિકતા રાખવી એવો તેનો નેમ હતો, અને એના પાત્રનના ઉત્સાહમાં તેના દિવસો તો આનંદમાં જતા હતા. પણ અરુણાને આ દિવસો માત્ર રાહ જોવામાં જ ગાળવાના હતા. તેને ગામ તે છેલ્લાં અબવાસનાં વરસોમાં બહુ ઓછું રહેલી, ત્યાં તેને મિત્રો નહોતાં, વાનો કરવા બાંકુઓ નહોતાં, આટલા ૭ જ મહિના પૂરતું તે કશું કામ બેપામની શકે એમ નહોતું, માત્ર ત્રિવિક્રમના પત્રોની રાહમાં અને તે વાંચવામાં તેને દિવસો ગાળવાના હતા.

હવે લાગણી મતે તેવી સારી હોય, પણ ધણી વાર તે વરતુરિથિતિને બરાબર સમજવામાં આડી આવી, માણસને માત્ર હેરાન કરે છે. લાગણી ધણી વાર બુદ્ધિ વિના પ્રવર્તે છે એટલું જ નહિ, ધણી વાર બુદ્ધિથી અવળા દિશામાં વહેવા માટે છે. દિવસ જેમ જેમ પસાર થતા જતા હતા તેમ તેમ વિગ્દની અવધિ કપાતી જતી હતી. લગ્નનો દિવસ નજીક આવતો જતો હતો. અરુણાએ આમ વિચાર્યું હોત તો તે વધારે વધારે ઉત્સાહથી હર્ષમાં દિવસો પસાર કરી શકત. પણ તેથી બેઠકું જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ તેની અધીરાઇ વધતી ગઈ, અને તે ત્રિવિક્રમ ઉપર વધારે વધારે યુરસે થતી ગઈ. તેના પત્રોમાં જેમને બદલે વધારે વધારે વાંધાવચ્ચા જ આવવા લાગ્યા.

એક દિવસ તેનો યુરસો હાથ ન રહ્યો. આખો

દિવસ તેના મરોમા ખટકનો એક જ ઉદ્દાગ થયા કર્યો ! ' છ અ દિવસ ! ' તેણે ચિંતાને કામળ લખ્યો ' તમે લાગણી વિનાના છો હું તમારે મારે અહીં જૂરી મુડુ છું અને તમને, મને એ કાચ લખવા જેટલી પછુ પડી નથી ! હું હમેશા ભોલી આવી છું કે તમારામા રહેલું જેવું મ્મ છે જ નહિ તમારા હૃદયમા અનેક વનસ્પતિ ઊગે-ઊગશે પણ રહેલું કદી પણ ઊગે એવા હવે મને આશા નહી નથી ! ' વગેરે વગેરે

ત્રિવિક્રમે ખુલાસાનો અને સાન્ત્વનનો કાચળ લખ્યો ' આ આખું અકવાડિયું હું પગ વાળીને મેઠો નથી જ પીને ખાણું નથી કે જ પીને ઊઘો નથી પદર હળવરની દૂડીના નાણા વસુધ આપવાના હતાં જેમને ત્યાં ખતુ છે તે શેઠ બહારગમ દતા માલ ઉપર નાણાં લેવાનાં હતા પણ કોઇ આપતું નહોતું ઊલટું મારી સમ્યાપ્તની મરકરી કરવાની બધાએ તક લીધી તાકડે વનમાળીદાસની દસ દમગની દૂડીની પણ મારે ભેગવાઈ કરવાની હતી તું જાણે છે કે મારે તેની સાથે ગાઢ મિત્રી છે અને બે પેઢીનાં વેપારસબંધ છે ધરના દાગીના મૂકવા જરા પણ ગમતું નહોતું, તને બતાવવા કહેલું તે યાદ આપતું હતું, પણ છેવટે તે મૂકી નાણા લીધા અન્યતઃ આ વખતમા તને એક નાનો કાચળ ઉતાવળમા લખી મોકલી રાખત પણ તે ન લખ્યો કદાચ એથી તું ચિંતાપ એમ ધારીને ! તું બહુ કામમાં હો, ને મને માત્ર એક પોસ્ટકાર્ડ પર સહી કરી મોકલે તો પણ મને તો સતેવ ચાત પણ તું દીર્ઘ સુદીર્ઘ અને વારવાર લાગી શકાય એવો કાચળ માગે છે તેમાં વળી એક વારની નાલાયકી વધારી આપવાની ઈચ્છા નહોતી પણ હવે આ જાણુ એક આખ ઉલાડીને મીચ એવલામા પૂડુ ચવાતું છે પછી તું કદાચે એટલી વાર હું તારી સાથે હોઈશ ' વગેરે વગેરે

પછુ અનાધી સાન્ત્વન લેવાને બદલે અડુણા વધારે મુસે થઈ હાજર હોય તો મારી લે એટલા ચુરસાથો તેણે લખ્યું ' તમે તો મારી સહી માગના કાઈથી રાજ થાઓ જ ના ! તમે તો વેપારી છો વેપારના તમારા બીજા ધરાકો જેવી એક ધરા, મને સમજે છે વેપારી, માન મળ્યો છે કે તમારા રૂપિયા આટલા

લેણા છે તે ખરા છે, કે એવુ કાંઈ લખી સહી ખરીને મોકલે એટલે બસ ! મારે તો લેણું પણ કબૂલવાની જરૂર નહિ કારણ કે પરણી એટલે માડું સર્વસ્વ તમાડુ ચઈ મધુ ! હું માત્ર સહી કરુ એટલે બસ ! પણ જો જો એવી જલ ખાતા નવી સરી એવી નથી એ તો પ્રેમ આપે ય છે અને પ્રેમ માગે ય છે આખા વિના એની પાસેથી તમે કશું પામવાના નથી તમે તમારા મિત્રોમાંથી કદી પરવારવાના નથી આજે વનમાળી દાસની દૂડી દશે તો કાલે નમ્મુમાછની દશે તો પરમ દિવસ મધૂરમાછની દશે તમને આવા સબંધો વધા રીને મોટા થઈને બેસવુ બહુ ગમે છે હું જાણું છું તમારા જીવનમાં મારે મારે તવપૂર જગ્યા પણ નથી ' વગેરે વગેરે

ત્રિવિક્રમે જરા દરતાથી જવાબ આપ્યો ' મારા જીવનમાં સર્વત્ર તું છે, એટલે તલપૂર કે કેટલી એ ન કહી શકાય પણ એટલી વાત નક્કી છે બીજા બધા સબંધો તારા લગ્નને કોધે હું તોડી નાખું કે મટારી દઉં એવુ ન બની શકે લગ્નથી તો ઊલટા બધા સબંધો વધારે રસમય બને ! માણસ એક વ્યક્તિ સાથે સબંધ કરે તેથી તેના બીજા સબંધો વૃદ્ધતા નથી ' વગેરે વગેરે

અડુણા આ લાગીને રાત્રીપીળી થઈ ગઈ તેણે લખ્યું ' હવે હું સમજી તમારે મને તમે માણસ છો અને હું તો એક માત્ર વ્યક્તિ છું તમે જાણેલા છો પણ પહેલાંની અજણુ બાઈડી તરફ પુરોનો જે દષ્ટિ હતી એ જ તમારી છે એ પહેલાંની બાઈડીએ ખમી લે પણ અમે પણ ખમી લઈશું એમ માનશો તો ખત્તા ખાશો "

ત્રિવિક્રમે લખ્યું ' વ્યક્તિ કહેવામા તને શુ માડું લાગ્યું એ હું તો સમજી શકતો નથી તને વ્યક્તિ નહિ તો શુ સમજી શકું ' અને અજણુ બાઈડીનો અહીં પ્રસ નથી મારી મા અજણુ હતી પણ ઘણી જ કુશળ, ઉઘાર સુરુચિવાળી રહેલાગ અને કાઈદેસ હતી અને બાઈડી પણ એવી વધા પ્રવત્ન કરે, એટલી મોટાઈ હોય, તો એવી ચઈ શકે માત્ર જાણવાથી મ્મ મોટા થઈ જવાતું નથી '

અડુણાને ચુરસો ઉતરેતર હાથથી જગા માકળો તેણે લખ્યું ' હું નહોતી ખારતી, તમે ખરીલી માપે

આટલા માવડિયા હશે. તમે તો હજી એમનો જૂનો આદર્શ જ દેખતા હશે. આપારે માડું લોહી પીએ છો, અને ત્યાં આહું તે પહેલાં સાસુ નણંદ જેઠાણી દેરાણી બધું મારે મારે તૈયાર કરી રાખતા હશે !..... પણ આ બધું કરું થવાનું જ નથી. તા. ૧૧મીએ ટ્રેન ઉપર મને લેવા ન આવતા. અને મારા તમારા ઉપરના પત્રો પાછા મોકલી આપો."

ત્રિવિક્રમે માત્ર ટૂંકો જ જવાબ આપ્યો: "શ્રીમતી અરુણાબાઈ, તમારો તા.....નો પત્ર મળ્યો. મારી સ્વર્ગવાસી મા સુધી તમારે જવાની જરૂર નથી. પત્રો માર્ગો છો તો કહું છું એની ઉપર માલિકા-કમળનો હક મારો છે. એની પ્રસિદ્ધિ અટકાવવાનો જ માત્ર તમારો હક છે. બાદ્ય એનો કદી તમારા વિરુદ્ધ ઉપયોગ હું કરું એમ માનતાં હોતાં જોઈએ. જે માડું અથવા મારાંઓનું અપમાન કરે તેનો હું વિચાર પણ ન કરું. અને જેનો વિચાર ન કરું તેનું બૂડું કરવા પૂરતો પણ હું વિચાર ન કરું. (વળી જરા નરમ થઈ લખ્યું) તમને માડું લાગે તે હું સમજું છું. પણ સંસારમાં એવા તો પ્રસંગો આવ્યા જ કરે. તેમાં શરૂએ થઈ, આવા નિર્ણયો, ક્ષણિક આવેશમાં આવી ન કરાય."

અરુણા: "મને શિખામણ આપવાની મુરખીવટ મારા પર કરવાની જરૂર નથી. મને મારા નિર્ણયો કરતાં આવડે છે. કામગીરી પાછા મોકલવાની ના કહેવા જેટલા તમે અધમ હશે એ હું નહોતી જાણતી. લલે ! તમારે કાંઈકેસર કામગીરી રાખવા હોય તો રાખો. હું સમજીશ કે કેવા હલકટ સાથે જોડાતી જોડાતી હું બચી ગઈ. (અને જ્યાં મનની કાંઈ મૂલ્યવત્તિથી લખ્યું) હવે મારે પહે મારે તમને કંઈ લખવાનું રહેતું નથી."

ત્રિવિક્રમ: "હું કબૂલ કરું છું કે પત્ર ન આપવાનું મેં આરેશમાં આવી લખી દીધું. મારે એમ કરવું નેહિતું નહોતું. અત્યારે એ સુધારવા તમને તમારા પત્રો પાછા આપવા હું તૈયાર છું. પણ મને યામ છે કે જો આપણે છૂટા જ પડવું હોય તો એ પત્રો રાખીનેય શું કરવું છે? કેટલીક પ્રબલો સત્કેહને દોરે છે. આપણે હિન્દુઓ અગ્નિદાહ દઈએ છીએ. એ પદ્ધતિ સૌથી સારી છે એમ આખી દુનિયાના વિચા-

રેશ કબૂલ કરે છે. આપણે પણ બન્ને એકબીજાની સમક્ષ બધા પત્રો બાળી નાખીએ.

"આવતી અગિયારમીએ આપણાં લગ્ન મારે આપણે ભેગાં થવાનાં હતાં. હવે તે જ દિવસે હેઠ્ઠી વાર જુદાં પડવા મળીએ. લગ્ન મારે આપણે બપોરના અડી વાગે મળવાનાં હતાં. તેને બદલે હું ત્યાં જરાબર સાડા અગિયારે આવીશ. તમે પણ ત્યાં આવી પહોંચજો. હું કહું છું તમે પણ મારા કામગીરી સાથે લેતાં આવજો. અલગત તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરવા તમે મુખ્યત્વેર છો, પણ માડું સાંભળો, અને માનો તો તમે પણ બાળી નાખવા લાઇ આવજો જ. હું મિત્રોને કશું જણાવતો નથી. એ પાછા વચમાં પડી નસમાધાન કરવા આવે. આપણે લગ્ન કરવાનો વિચાર કર્યો, એ કંઈ એમની સલાહથી કર્યો નહોતો, તો હવે છૂટા પડવાના નિર્ણયમાં પણ એમની સલાહને અવગણ્ય રહેવા નહિ દઈએ."

"હું બરાબર સાડા અગિયારે હાજર રહીશ. તમારી આધી કાંઈ જુદી દરખાસ્ત હોય તો જણાવશો."

અરુણા જો જવાબ આપે તો સી જ શેની ? સાડા અગિયારે ત્રિવિક્રમ રજિસ્ટ્રારની ઓફિસે હાજર થયો. થોડી વાર રાહ જોઈ આડા મારવા લાગ્યો. ત્યાં હાથમાં ઝેળા લાઈ, લઈડિયાં ઉપર સંધ્ય રાખી, ધોત્તે ધોત્તે માત્રતી આવતી અરુણાને જોઈ. તે એકદમ સામે ચાલ્યો, ન્યાં તેમજ વારંવાર કરવા આવતાં તે વાલા નીચે તેને મળ્યો. તેણે જરા સંકેતથી નીચી નજર રાખી કહ્યું: "મને જરા જુદો વિચાર આવ્યો. અહીં રજિસ્ટ્રારની ઓફિસ આગળ કામગીરી બાળીએ તો લોકો જુઓ, કોતુકથી ભેમા સાથે, કંઈક વાતો કરે, અને અડી વાગે આપણા મિત્રો આવવાના છે તેમને કાણ જણાવે કેવાય સ્વરૂપમાં એ વાત મળે. તમે જાણો છો કે આટલામાં એક જ જગ્યાએ એકાન્ત છે. પેલા નદી ઉપરના શિવમંદિરના ખડેરની જગ્યામાં. આપણે લગ્નની તારીએ છૂટાં પડીએ, તો ન્યાં અનેક વાર મળ્યાં હતાં, અને એને પરિણામે ન્યાં લગ્નનો નિર્ણય કર્યો હતો ત્યાં જ મળીએ. કેમ ?"

અરુણાએ "લલે" એવા અર્થની દષ્ટિ કરી તે ખડેરને ગાલોં નેહું. બન્ને થોડી વારે ત્યાં પહોંચી ગયાં.

નદીની ઊંચી લોખંડ ઉપર નાતું એવું બેઠા ઘાટનું અનેક વરસોથી અપૂર્ણ રહેલું સિવતું મંદિર હતું અને તેની બાજુમાં ખાવતી જગા, ફૂલો અને બગીચા જેવું હતું સામે દર્શન કરવા આવતા લોકોને બેસવાનું, જતા આવતા મુસાફરોને પેસે ખાવાનું નાતું કરમસાળા જેવું મકાન હતું. આમ ત્યાં ત્રણ બાજુની આકાશથી વચ્ચે ચોક જેવું થતું હતું.

ત્રિવિક્રમ અને અરુણા ખતે ચોક વચ્ચે આવી ઊભા રહ્યાં. અરુણા માત્ર ત્રિવિક્રમ સામું સુનમૂન ભેટી ઊભી રહી. ત્રિવિક્રમે ચારે બાજુ નજર નાખી. પછી થેલીમાંથી પોતાનું દોરાથી બાંધેલું પત્રોતું નાતું પોટકું કાઢી, સિવમંદિરના આટલા પર મૂકી એ થેલી પાથરી અરુણાને ત્યાં બેસવા કહ્યું. એ પણ બોલ્યા વિના તેણે ક્યું.

ત્રિવિક્રમ પોટકું લઈ ચોક વચ્ચે આવ્યો આમની સામેની બાજુએ બેઠેા ખિરસામાંથી તેણે દિનાસળાની પેદી કાઢી બોંબ પર મૂકી. નાના ઝાકરાતું ઝબકું કાઢતો હોય તેટલી સલાખથી પેના પોટકાના દોરા તે ઊંકલવા લાગ્યો. ઊંકળતા ઊંકળતાં તે બોલતો હતો, “આ જ જગાએ બેસી તે’ મને બહુ લાવતી જલેબી, હું આશ્ચર્ય પામું તેમ આશ્ચિતી થેલીમાંથી કાઢી, સૌથી પ્રથમ તારે હાથે તે’ મને ખવરાવી. ત્યારે મે કહેલું સ્ત્રીને મોજવેલુ માતા કહી છે એ સાચું. સ્ત્રીને ખવરાવવું મને છે ત્યારે તે’ બહુ સખ્ત સાથેનો કરેલો, યાદ છે ને! તે કહેલું હું તો સદાને જૂનવાણી વિચારતો જ હતો તે’ મને જૂનવાણી કંઠાડે નથી કહ્યો!” અરુણા સામે ભેંપ તેણે પૂછ્યું “કેમ નહિ?” અરુણા ત્રિવિક્રમ સામે સુનમૂન ભેંપ બેઠી હતી તેમ જ બેઠી રહી.

કાગળો છૂટતા, એક નવો જ વિચાર આવ્યો તેના હર્ષથી જરા ઊંચે રવરે ત્રિવિક્રમે કહ્યું, “હવે બાળવા જ છે, તો છેલ્લી વખતના એક વાર પાંચી જ કેમ ન લઉં?” “હું?” કહી તેણે અરુણા સામે ભેંપ. અરુણા એમ જ બેસી રહી હતી.

ત્રિવિક્રમ તો પોતાને આવેલા આ નવા વિચારની ધૂનથી એક કાગળ ઊંઘાડી બોલવા લાગ્યો - “ભે આ કાગળ. તેનો આગમો લાગ ક્યાંક બીજે પડ્યો

હશે. કદાચ આ તારો જૂનામાંહેલો કાગળ હશે તે’ તેમાં લખેલું: ‘તમે જાણો છો કે ત્રિવિક્રમને અર્થ સૂચક થાય છે. અરુણાનો અર્થ ઉપા થાય. સૂચ અને ઉપા પાસે પાસે રહે છે પણ કદી એકબીં થઈ રહી શકતાં નથી. તેમ આપણે પાસે પાસે નહીએ, પણ કદી એકબીં રહેવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.’

“મે’ આનો તને જવાબ લખ્યો’તો એ યાદ છે?”

ક્યાંક તારા બંકલમાં હશે. મે’ લખ્યું’તું કે એ જ મુશ્કેલ વેદથી નીકળી પુગાણા આવે છે ત્યારે અનિરુદ્ધ અને ઓખા તો પરણે છે! કાણ જાણે ક્યાંથી મને આવો જવાબ આવડી ગયો તને નથી લાગતું કે, કવિ તો ભલે ને તું હો, પંથુ મારો પણ જવાબ તો સારો છે!” “કેમ?” કહી તેણે સામું ભેંપ. અરુણા એમ ને એમ બેસી રહી હતી.

પણ અરુણાનો વિચાર ક્યાં વિના ત્રિવિક્રમ પત્રવાચનના ઉત્સાહમાં જ આગળ ચાલ્યો. “આ તારો કોલેજમાંથી લખેલો કાગળ તેમાં તું આપણાં મુસાફરીનાં સંભારણાં લખે છે. ભે આ રહ્યું: ‘આપણે હતીમૂત પોર્બન્ટ પર ગયાં. ત્યાં તદ્દન એકાંત હતું. મે’ કહેલું’ કે આ મુસાફરીમાં અને અહીંના નિવાસમાં આપણે ઘણાં જ મુશ્કેલી યમા. આપણે લગ્ન કર્યા પછી અહીં આવીશું અને હતીમૂત પોર્બન્ટ ભેવા જાણ્યું તે’ તારી વરણલક્ષી દષ્ટિથી તરત કહ્યું’ કે આપણા બધાદારમાં કાણ જાણે હતીમૂત કરવા એમ નીકળી શકશે કે કેમ! તું જાણે છે પિતાના મરણથી આખા વેપારનો બોળો મારો પર પડ્યો છે. મારે સૌથી પ્રથમ આખો બધાદાર સમજી લેવો ભેંપ. તને આમ બોલતાં તું મારી લાગણીનું શુ કરી રહ્યો છે તેવું જરા પણ જાન હતું! તારી સમજવાની અને ન સમજવાની સજિ કઈકે અદ્ભુત છે. કાણ જાણે તને સમજતાં મારો આખો જનમારો જ ચાલ્યો જશે!”

ત્રિવિક્રમ હજી કાગળોમાં જ મો રાખી કાગળો ફેરવતો ફેરવતો બોલ્યો: “અને અરુણા, તને તારા નિશ્ચયમાંથી ફેરવવા નથી કહેતો, માત્ર એક સત્ય ખાતર કહ્યું છે. તું મને નથી જ સમજતી, પણ હું સમજવા જેટલી મદદતો છું એમ પણ હું નથી કહેતો. એમ તો હું પણ તને કયા સમજું છું? અર,

આપણે દરેક પોતપોતાને ક્યાં સમજાવે છીએ ? લગ્નમાં 'અરુ' હોયું નોંધે એ તે એકબીજાને તેના વિકાસમાં સહાયક થવા જોવા સારો સહભાવ જ. એ સિવાય પ્રેમ બીજી કંઈ રીતે વ્યક્ત થાય એ જ હું તો સમજી શકતો નથી પણ તું જુદું જ માને છે, નહિ અરુણા ?" કહી તેણે અરુણા સારું જોયું. હજી અરુણા એમ ને એમ બેઠી હતી.

ત્રિવિક્રમ ફરી કાચળો ફેંદવા લાગ્યો: "આ પેલો અન્દર્શનનો. આ તારી કોલેજની સપ્લીઓની વાતચીતનો. આ તારા માતપિતા સાથેની તારી વાતચીતનો. એમણે કેટલું બધું પૂછ્યું, પણ તે એક પણ જવાબ ન દીધો એક વરસ વીતી ગયું તેમણે ફરી પૂછવા માડ્યું, તો પણ જવાબ ન દીધો. એમ કરતા કરતાં એમણે તને તફન અનુદૂળ યદ્ય તારે નોંધતો હતો તે પ્રશ્ન પૂછ્યો, ત્યારે જ તે જવાબ દીધો એમણે કાઈ અદ્ભુત રીતે પોતાનું ધાર્મ્ય બીજાએ પાસે કરાવે છે." આટલું વાચી રહ્યો ત્યારે ત્રિવિક્રમે જાન આપ્યું કે તેના કાગળ ઉપર તડકા પડતો હતો અને વાંચવામાં તેની આંખો પર બહુ તેજ પડ્યું હતું. તડકા તરફ પીક કરવા તે જરા ફર્યો, અને એમ કરતા અરુણા તેની સંમુખેથી એક બાજુ યદ્ય યદ્ય તેનું તેને જાન ન રહ્યું. તે વાચી જ લાગ્યો.

"અને જો તારો આ કાગળ હું ક્યારેનો એ જ શોધતો હતો જો તું એમાં સૌથી પહેલું મને ગમ્યો. ધન કરે કે 'વીક્ર' નામ સુદર છે. પ્રેમસાહિત્યના કાઈ અગ્રણ્ય નિયમ પ્રમાણે જો જ અક્ષરનું છે. એ વાચતાં મને યાદ આવેલું મારી બા માટે વહવા કહેતી કે જ્યાં હોય ત્યાં મારો રોયો વીક્રા વધા-મણિયો જોવા જ છે ! એને મુઆમ કેટલા વરસો વીતી ગયા !" ચોડી વાર રહીને, "અને પછી તે જો લખ્યું છે તે હું કદી નહિ જુલો શકું. મારે મન એ પ્રેમના સાહિત્યના ઉત્તમ વાક્યો છે. 'તું અને હું' હવે બેગાં રહેવાનાં પોતાના સ્વજન સાથે જીવનગર રહેવાનું હોય, એ તો કેવું મોટું સુખ ! તું સર્વસ્વથી મારો. હું સર્વસ્વથી તારી ! કેવું અદ્ભુત ! મારા એક એક વિચારમાં તું પરોવાઈ ગયો હો ! તારો આંખો વ્યવહાર, તારા મિત્રો, તારા પરિચિતો, સર્વ

મારા પણ મિત્રો પરિચિતો બને, કેવો વેભવ !' અને અરુણા ! તું મને કહે છે કે હું તને સમજાવતો નથી. પણ મારી તો તું ન સમજાવેલી છે. અહીં કહે છે કે મારો આંખો વ્યવહાર તારો થવાનો. અને ચીકાઈ ત્યારે મારા એ જ વ્યવહારને ખરાબમાં ખરાબ માળો તે દીધી. કેમ અરુણા ! ન સમજાવેલી તે તું, કે હું ? કેમ બોલતી નથી ?"

જવાબમાં ત્રિવિક્રમે અરુણાનું હૃદયક સાબર્યુ. ત્યારે જ તેને ખબર પડી કે અરુણા તરફ તેની પીક યદ્ય યદ્ય હતી. હાથના કાગળ પડતા મૂકી તે એક ફલાંગે અરુણા પાસે ગયો તેની પાસે બેસી તેની આંખો જુલતાં પૂછવા લાગ્યો. "કેમ અરુણા ! રહી કેમ પડી ? મારા જોલવાથી કંઈ માનું ? લાગ્યું ? હું કંઈ એવું બોલ્યો હોય એમ મને તો નથી લાગતું ! હે, કેમ રડવા લાગી ?" અરુણાએ રડ્યું ચાલુ રાખ્યું: "મારા સમ અરુણા ! તને શું થયું ? કેમ બોલતી નથી ?"

અરુણા રડતે અવાજે એક છલ્લો કરી બોલી, "તમને રોવું લાગે કે તમે કંઈ જોલ્યા છો કે ચાલ્યા છો ! આ કાગળ તમારે મન છે તેટલીએ હું નથી. ક્યારના મારા સાચું જોવા વિના બસ કાગળોમાં જ મોડું ધાલીને બેઠો છો ! તમને કાગળ લખે એનું છે, હું બધું એનું કંઈ નથી. !"

ત્રિવિક્રમે ગરીબ અવાજે કહ્યું : "હું તને બાળુ છું અરુણા, એવું કહેવાય ? એવું કદી બને ? મારા સમ અરુણા, તું શેતી બધ યદ્ય જ, તું ગે એ મારાથી નથી ખમાવું. તું કહે એમ કરુ."

'કહે એમ કરુ.' તમે શું હું કહું એમ કરવાના હતા ?

રડતી અરુણાને જોવામાં લેતો લેતો ત્રિવિક્રમ બોલ્યો "એવું હોય અરુણા ? તું જો કહે તે કરુ તું કહે તો તારા બધા કાગળો તને પાછા આપુ. તું કહે તો કદી તારા માર્ગમાં આડો ન આવું તું કહે તો....."

ત્યાં દુનિયા બન્નેને જોઈ ખડખડાટ હસતા પેતા સાક્ષી મટે આવેલા મિત્રો આવી પહોંચ્યા. અને બધા ખરડીમાં આવી જોલવા લાગ્યા.

“હું નહોતો કહેતો, એ ત્યાં જ મળવાનાં !
દમેશ ત્યાં સંતાર્થ વાતો કરતાં, તે આજે છેલ્લાં એ
ખૂમિનું દર્શન કરવા ગયા વિના રહે ?”

“અથવા હવે તો પરણવાનાં હતાં, પછી આમ
અકાન્તમાં ભરાવાની શી જરૂર ?”

“અને આ કાગળો ને દીવાસળીની પેટી ને આ
અધું શું ?”

“એ તો હવે કાગળો અથા સાર્થક ચર્ચ મયા,
એટલે એનો મોકલ કરવા બેઠાં હશે !”

“કેમ અરુણાબહેન, તમે કેઈ બિલતાં નથી ?”

એટલામાં પવન આવ્યો અને કાગળો લીકશે એમ
લાગવાથી ત્રિવિક્રમ મોટી ફાળે કાગળ પાસે જઈ
અથા બેગા કરવા લાગ્યો. કાગળ લાવ્યો અને અરુ-
ણાને થેલીમાં ડૂંકવા કહ્યું. અરુણાએ બેઠી હતી
ત્યાંથી થેલી કાઢીને આપી, અને કહ્યું : “મને જરા

ઝોલું આવી મધું હતું. રાત આખીનો ઉત્તમને !
ચાલો જરા નીચે નદીએ જઈ મોં ધોઈ આવીએ.”
એ પેતે ચાલવા લાગી. સાથે ત્રિવિક્રમ તેની પાછળ
ગયો. અને જતાં જતાં મિત્રોને કહ્યું : “તમે ય
ચાલોને, નીચે પહોં નદી ઘણી સુંદર દેખાય છે. અહીં
એક ઘરામાં બહુ વિચિત્ર જાતનાં માછલાં યાચ છે
તે દેખાડું.”

અર્ધા નીચે જઈ મોં ધોઈ વાતો કરતાં કરતાં
પાછાં આવ્યાં. એક મિત્રે કહ્યું : “ચા પીને ચાલો,
આંફિસે પહોંચ્યું ત્યાં રજિસ્ટ્રાર તૈયાર થઈ બેઠા
હશે. હું એમને ઝાળણું છું. આપણું કામ જ
પહેલું લેશે.”

ત્રિવિક્રમે પૂછ્યું : “કેમ અરુણા ! ચાલીશું
ને !”

“હું તમે કહે : તેમ કરવા કેદારે તૈયાર
નથી !”

પ્રગટ થઈ ચૂકયો છે-

કેમી આગની જ્વાળામાં
ભસ્મીભૂત થયેલ
ચિરસ્મરણીય બે શહીદાની
જીવનઝરમર
આલેખી જતો :

વૃસંત-રજબ સમારક ગ્રંથ

સંપાદક : ઝવેરચંદ મેઘાણી

: મુદ્રક :

રૂપિયા પાંચ

પ્રાપ્તિસ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
મીનરાજ બિરોજ કાલ્યાણેવી, મુંબઈ-૨
કેરનાન્ડીજ પુલ નીચે, ગાંધીસ્તો, અમદાવાદ.

વસંત-રજબ સમારક સમિતિ
કોંગ્રેસ હાઉસ, ભડ,
અમદાવાદ.

શ્રી. મુનશી હીરક મહોત્સવ પ્રયાવલિના પ્રથમ નં. ૧ તરીકે બારતીય વિદ્યાભવન તરફથી ગુર્જર અંચલન કાર્યાલયે પ્રગટ કરેલ ભગવાન પરશુરામ આર્પત્વ અને આર્પાવર્તનું દર્શન અને નિરૂપણ કરવાની રા. મુનશીની 'ઉલ્લાસમય તપશ્ચર્યા' ની પૂર્ણાલુતિનું શ્રીદ્શ છે. એ વાદ્યમય-તપશ્ચર્યા બેપાંચ નદિ, પચીસ વર્ષ સુધી ચાલી છે એમ આ કથાની પ્રસ્તાવના બોલે છે. સને ૧૯૨૧-૨૨થી મહાભારત અને પુરાણોની પ્રેરણાથી પૌરાણિક વિષયો પર નાટક લખવાનું આરંભ્યું ત્યારે રા. મુનશીને મહાભારતના પ્રસંગોની પૂર્વકથાની કૃતિઓની એક માળા લખવાની સંકલ્પ લગ્યો. 'પૌરાણિક નાટકો' અને 'લોપામુદ્રા'ના ચારે ભાગ એ સંકલ્પને સિદ્ધ કરવાનું મૂર્તપરિણામ છે. નવલકથામાંથી નાટક પર ઉતરી ગયેલા રા. મુનશીએ બાર નાટકોનું મહાનાટક લખ્યું ધારેલું, પણ 'લોપામુદ્રા'ના ગુજરાતમાં થયેલા અલ્પ સત્કારે એમને ફરી નવલકથા પ્રત્યે વાળ્યા છે. 'પછી મને જ્ઞાન આવ્યું કે નાટક ગુજરાતી વાચકોને સુગમ નથી ને ગમતું' ય નથી' એ, મહાનાટકના ઉત્તરાર્ધ માટે નાટક મૂકી નવલકથાનું સાહિત્યરૂપ પોતે કેમ સ્વીકાર્યું તેનું કારણ આપતાં રા. મુનશીએ ગુજરાતી-એને મારેલું મહેણું ખરેખર વિચારવાબેજ છે. નાટક મૂકી નવલકથા લખી કાઢી તે હકીકત અને નવલકથાકાર અને નાટકકાર તરીકેની તેમની વિજયી પૂર્વે કારકિર્દી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરી ગયા છે કે રા. મુનશી નવલકથા અને નાટક પરત્વે સંખ્યાત્મક છે. ઉભય સાહિત્યપ્રકાર એમને એકસરખા ફાવે છે. તેથી જ જોટલી સહેલાઈથી એ નવલકથામાંથી નાટક તરફ વળ્યા હતા એટલી જ સહેલાઈથી નાટકમાંથી પાછા નવલકથા પર આવી ગયા છે. એમની નવલકથાઓ પણ નાટ્યપૂર્ણ જ નહોતી હતી? આ નવલકથા પણ

એવી જ છે. એનું નાટ્યરૂપાંતર સહેલાઈથી થઈ શકે.

પોતે સંકલ્પેલા એ મહાનાટકના ઉત્તરાર્ધમાં મહાએકાગ્રનું જીવન પૂરું થઈ પાતાશુકાગ્રનું જીવન પ્રારંભાયું એ સમયને નિરૂપવાનું નક્કી કરતાં, એ સંક્રાન્તિકાળના અધિષ્ઠાતા પોતે જેમને માને છે અને જે એમના કલ્પનામંદિરનાં બારણાં પરશુથી ક્યારના ઠોકા રદા હતા તે ભૂયશ્ચેષ્ઠ ભગવાન પરશુરામને રા. મુનશીએ કથાના નાયક બનાવ્યા છે, અને એમના પ્રતાપી પાત્રથી ઉત્તરાર્ધને બરી દોષો છે. અને તે પણ તેમના જીવનનાં પહેલાં ત્રીસ વર્સની કમાઈ જ. બે ભાગમાં પહેલી નાખેલી એ કથામાં, ઘડી સાલ પ્રગટ થયેલ 'લોમહર્ષિણી' રામ જમદગ્ન્યેયના બાળપણ ને કિશોરજીવનને અને આ 'ભગવાન પરશુરામ' તેમના ધૌવનને અને તે કાળમાં તેમણે કરેલાં પરાક્રમોને આલેખે છે. 'રા. મુનશીની જાણીતી પરશુરામભક્તિએ પોતાના એ આરાધ્ય વીરના આકૃષ્ટના પહેલાં ત્રણ દસકાને આટલા વિસ્તારમાં એવા તો સજીવ કર્યા છે કે એમના ઉત્તર જીવન વિશે કદાચ હવે લખી ન શકાય તો યે એણે તો પૂરતી કૃતાર્થતા રણી લીધી છે.

પુરણાગ્રી કથા 'લોમહર્ષિણી'ના અન્ત ખતાવે છે તેમ મહાદેવની કૃતિઓ સહસ્રાર્જુન યોદ્ધાવૈર્ય લોમહર્ષિણી તથા રામ જમદગ્ન્યેયને પકડી પોતાની બેઠે લેતો આવે છે, દારાવતીને દરિયાકિનારે એ બધાં જીત્યાં. ત્યાંથી આ કથા શરૂ થાય છે અને સહસ્રાર્જુનવધ સાથે પૂરી થાય છે. પણ એ દરમિયાન તો ઘણું ઘણું બની ગયું છે: રામ વાદેવને સંસ્કાર આપે છે ને શિસ્તબદ્ધ સૈનિક બનાવી તેમને શાસિતાના ભયમાંથી મુક્ત કરે છે, ગુલામ તરીકે પકડાતા ને

૧. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૮.

૨. લુચ્ચો: 'પરશુરામ તો બારણે પરણે ઠોકા રદા: "જરી વાત છે. મને આમ લાગ્યો, તેમ લાગ્યો, મારો કોષ સર્જાયો, 'મારું' જમદગ્ન્યાજ સર્જાયું, પણ મને તો બદાર ને બદાર—'

— ભગવાન કૌટિલ્ય ની પ્રસ્તાવના

* 'ભગવાન પરશુરામ' [લેખક: કનૈયાલાલ મુનશી; પ્રકાશક અને વિદેતા: ગુર્જર અંચલન કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય સાડાપાચ રૂપિયા.]

રખાતા નાગલોડો અર્થેનું તેમનું વર્તન સુધરાવે છે, માદિખમતીમાં આધારવર્તના સરકારે પ્રચારે છે, અધોરીઓના માનવતિરકાર 'નિર્મૂલ' કરી તેમને સરકારી તેમના ગુરુ ડુનાયનો પ્રેમાદર જીતી લે છે, મુગારાણીનો ઉદ્ધાર કરે છે અને રામ જામદગ્નેય મટી ભગવાન જામદગ્નેય બની યાદવો અને જાણીઓનાં ગોત્રોનું સુરોદ્ધ અને અનુપદેશમાંથી આધારવર્તના સખત-સિધુ તરફ ઐતિહાસિક મહાભિનિરસરજી કરાવે છે. તે આધારવર્ત પહેલે છે તે દરમિયાન વેદપ્રસિદ્ધ દાશરાય વિમલ પૂરો થયા આભો હોય છે. એના બધે થતા વિશ્વામિત્રના, ત્યાગ્યાદ દક્ષિણથી ચડી આવતા સદસાજીનના કુષ્ટ જીવમથી પ્રાણ છોડતા વસિષ્ઠના, અને જામદગ્નિના ભવ્ય અને પ્રતાપી વારસ તરીકે સુદજ્જનિત આધારવર્તના પુનરસર્જનના વિધાયક બનતા અને 'સિધુથી સિદ્ધ સુધી આધારવર્ત પ્રસરે' એ ભાવના સેવતા ભગવાન પરશુરામ સદસાજીનની આકારણ કુષ્ટતાનો ધડો પૂરો ભરાઈ જતા તેનો વધ કરે છે.

રચણસમયનો વિશાળ પટ ભરી દેતું આટલું વસ્તુ નાનકડી વાર્તાનું નથી, મહાકથાનું છે. રા. મુનશીએ એને ત્રણ ખંડમાં વહેંચી દીધું છે. પહેલા ખંડનું રચણ છે સૌરાષ્ટ્રમાં મિત્રનારની તળેટીનો પ્રદેશ, અને વસ્તુ છે ભદ્રેષ્વરના અને તેના યાદવ ગોત્રના રચય-સિદ્ધ ગુરુ બની જતા રામને હાથે યાદવેનું સરકરજી, નાગોત્રાયન અને શાપિતોનું નિક દન. રામનાં જન્મજાત નેત્રાવ (born leadership), વીરતા અને મુત્સદ્ગીરીનું અહીં દર્શન થાય છે. રામ-લોભાત્નું જન્મ, જેને માટે થોડી પૂર્વભૂમિકા પુરાગામી નવલ 'લોમહર્ષિ'માં ગોઠવાઈ હતી, તે પણ આ પહેલા ખંડમાં થાય છે. બીજા ખંડ રામને માદિખમતીમાં અને તાપમાત્ નર્મદાને સામે તીરે ડુનાય અધોરીના અજ્ઞામાં લઈ જાય છે, એટલે રચણ ખદસાય છે. સદસાજીનને ભારતનો ચક્રવર્તી સસાટ બનાવવા હચ્છતી ને પ્રેરતી તેજસ્વી મુગારાણી તથા રાજગુરુ બની ભેટલા મુકુંડ પર રામનો પ્રજાવ અને વિજય, મુગારાણીનો ઉદ્ધાર, સદસાજીનની કુષ્ટતા, ડુનાય અધોરીનો રામ તથા ભોભાને થતો સંપર્ક, અને સદસાજીનના કોપમાંથી બચવા યાદવો અને જાણી-

ઓનાં ગોત્રોના મહાભિનિરસરજીની યોગ્યતા બીજા ખંડનો કથાવિષય બને છે. ત્રીજા ખંડ નવલકથામાં વધુ જગ્યા રાકે છે. યાદવ-ભુગુ ગોત્રોના મહાભિનિરસરજીની કથા એમાં હોવાથી મહાકથાથી સરસ્વતી સુધીનાં એક પછી એક વટાવાતાં જતાં રચણ એના પૂર્વાધના પ્રસંગોની ભૂમિ બને છે. ઉત્તરાધની ભૂમિ છે આધારવર્ત, અને કાળ છે દાશરાય વિમલની પૂર્ણાહુતિ અને તેની તત્કાલ પછીનો. મહાભિનિરસરજી, સદસાજીનના સેનાપતિ રુરુના રાજ્યને કે અભિનિરસરકોનું કુદ, દાશરાય વિમલની પૂર્ણાહુતિ, વિશ્વામિત્રનો દેહપિંચ, રાજકોવધના મુગારાણીના પ્રસંગનું અભિનવ નિરખણ. તે કાળના સમયપુરુષ બની જતા ભાગવતેષ્ઠને હાથે થતું આધારવર્તના નવ-સર્જનનું વિધાન, વસિષ્ઠની મહાસમાધિ, સદસાજીને આવી આધારવર્તમાં પ્રવલવિકો મહતી વિનંદિ, અને ભગવાન પરશુરામને હાથે આખરે થતો તેનો વધ—આટલાને આ મોટા ત્રીજા ખંડના વસ્તુભૂત કથાપ્રસંગો રા. મુનશીએ બતાવ્યા છે.

પહેલા ખંડમાં પ્રસંગકથન અને કાવ્યનો રસ વિશેષ છે. ત્રીજામાં એ તો છે જ, પણ તે ઉપરાંત ભાવનાનો રસ વિશેષ જામે છે. અસખત, ભગવાન પરશુરામનું પ્રચંડ બ્ધકિતવ તો ત્રણેમાં મુખ્ય આકર્ષણ છે જ. વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર અને ભાગવતી પ્રવૃત્તિઓને જે ભાવના પ્રેરે અને ચલાવે છે તેનું આલેખન એ ખંડમાં ઘણું સાડું થયેલું છે. ભાવનાઓનું આલેખન જેના વાદન વડે થતું વધુ સંભવિત તેવા સંવાદોનું જોર પણ એ ખંડમાં ઘણું છે. વસિષ્ઠ-રાજુબ્રોનો સંવાદ (પૃ. ૩૦૮-૧૦), વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્રનો સંવાદ (પૃ. ૩૨૦-૨૩), રામે પિતાને સંભળાવેલી પ્રદોષવાણી (૩૩૨-૩૩), મુનરોષ અને ભાગવતો સંવાદ (પૃ. ૮-૪૦), અને મુનિ પરાશર તથા પુરુરાજનો સંવાદ (પૃ. ૩૬૪-૬૫) આનાં સરસ ઉદાહરણો છે જેમ સરસ સંવાદો તેમ નાટ્યસૂત્ર પરિચિતિઓ પણ એ ખંડમાં ઓછી નથી.

કથાનું મોટામાં મોટું આકર્ષણ તો છે પરશુરામનું પાત્ર. ભગવાન પરશુરામના પ્રતાપી પાત્રનું આલેખન એનું થયું છે કે તે બધા કથાપ્રસંગો વચ્ચે અને તે દ્વારા ઉત્તમ બની ઉપસી આવે છે. બીજા બધાં

પાત્રો એનાથી દંઘાઈ ગય છે તે એની આગળ
જાંખાં પડી ગય છે. જુદા જુદા દેશ, કાળ અને
કાર્યને લીધે વ્યક્તિગત ભિન્નતાવળા દેખાતાં
છતાં રા. મુનશીનાં નામકે એક જ માટીના
ઘડેલા હોય છે એ સાહિત્યરસિકોને ભણીતું છે.
પરશુરામનું પાત્ર પણ પ્રતાપી નરપુંગવેના
રા. મુનશીને પ્રતિધી બદ્ધ રચના અને આલેખવા
પણ કાવતા આદર્શના દાળામાં દોઢેલું છે. સુરપદ્મમાં
આવતાં જ 'લોમહર્ષિણી'નો તરુણ રામ ભમદગ્ન્યેય
સ્વર્ગસિદ્ધ અને સ્વનિર્મોલિત શુરદેવની અદાથી વર્તવા
મંડી ગય છે,^૧ અને ત્યારપછી તે 'આબ્યો, બેલું ને
છત્યો' જેવું જ એનું નિરૂપણ કરાંચિ છટાથી છેક
સુધી કર્યું રાખ્યું છે. એમ કરવામાં, પોતાના આવા
તેજસ્વી પાત્રવિશેષોનાં પ્રતાપ ને ગૌરવ બતાવવાની
ભણીતી યુક્તિઓનો કરાંચિ પૂરો ઉપયોગ કર્યો છે.
સહસ્રાદ્યુનનો સેનાપતિ લક્ષ્મણ એના સંસર્ગમાં
આવતાં જ એનો ભક્ત બની ગય : પાતાલનર
સુધી સહસ્રાદ્યુનનું પ્રપાણ તે એનું વિજયપ્રપાણ
બની રહે : દારાવલીને કિનારે તે હૃતરતાં પ્રેક્ષક
મેહનીમાં ધાક ને પૂજ્યભારતું મેળું ફરી વળે : ભદ્ર-
શ્રેષ્ઠ, વિદ્યાખા, મુકંડ, તાલબાહુ, વિલિહોત, જ્યાપધ
—સૌ એને નમે, એનાથી અંજન્ય ને છતાઈ ગય :
હરિવલ્લી ને મુગારાણી જેવી તેજસ્વી વિલાસિનીઓ
એના પ્રત્યે આકર્ષાય : કડુનાથ અને મહાદેવની
સિંધેશ્વરી જેવાં અધોગેઓનાં પરમપૂજ્યો એને મળતા
અને આદરથી જુએ તે એનાં યષ્ઠ ગળ : સહસ્રાદ્યુન
એના દરને અને પછી તે એના સ્મરણમાત્રથી
ભયથી છળી મરે : વસિષ્ઠ-વિદ્યામિત્ર સરખા આર્ચા-
વર્તના મહર્ષિવરો ભાવિ આર્વાવર્ત માટે એના પ્રત્યે
આશા ને શ્રદ્ધાભરી મીટ માટે—આણું રાખ ભમદ-
ગ્ન્યેયનું આ કથામાં થયેલું આલેખન તેના પ્રભાવ
બતાવવાની ને વધારવાની કરાંચિ ફવી કાળજીભરી
કોશિય કરી છે તે સ્પષ્ટ બતાવે છે. અધારામાં
વાધની માફક ચમકતી રામની આંખો પર વારે વારે
સુકાયેલો ભાર, મુકંડ મુગારા લેખા સહસ્રાદ્યુન આદિને
થયેલાં દર્શાવાયેલાં પરશુરુ ભગવાન ભમદગ્ન્યેયનાં

પ્રજ્ઞાદર્શનો [visions], ગેમતીને શાપી વરુણને પ્રાધી-
રામગેમતી વધાવી યાદેવનું પાણીનું દુઃખ નિવાર-
વાની ભમદગ્ન્યેયનો ચમત્કાર મહાદેવની સિદ્ધેશ્વરી
તેનામાં સમાઈ ગયાનું નિરૂપણ—આ સૌ પલ્લ કથા-
નાયકનો પ્રભાવ સૂચવનારી કરાંચિની યુક્તિઓ જ છે.
અને પછી, પોતાની તેજસ્વી કલમને ભેરે પોતાના
પ્રભાવશાળી પાત્ર વિશે જે માન્યતા ઉપગમવડી હોય
તે વાચકોમાં ઉપગમવવામાં કરાંચિ હમેશ મુશ્કેલ અડી-
પણ સફળ થાય છે.

‘લોમહર્ષિણી’ મનિા અંચલ તરુણ એકદમ આવે
પ્રભાવશાળી ચમત્કારપુરુષ અને ‘ભગવાન ભમદગ્ન્યેય’
બની ગય એવું આ કથામાં થયેલું તેનું આલેખન
નાટકી લાગવાનું ખરું જ, પણ એનું આલેખન તે રા.
મુનશીની વિશિષ્ટતા કહેા તે વિશિષ્ટતા, આલેખનશૈલિ
કહેા તે આલેખનશૈલિ, અને મર્મદા ગણેા તે મર્મદા
છે. એને એક વાર બૂલી ભગેા કે સહી લેા, તે પછી
પરશુરામનું અડી થયેલું ચિત્રણ તમને અસ્પષ્ટ બે-
રાખશે. એ વાત કરો દેવો ને પિતૃઓને પ્રાધી-
શકે છે. આર્યોની વિશુદ્ધિનું અને એમના ધર્મનું
એને લણું અભિમાન છે. યાદવ ગોત્રમાં તે માહિભ-
તીમાં ‘ધર્મ’ પ્રવર્તાવવાની એની અભિલાષા ને
પ્રેરણ છે. યાદવગોત્રમાં, માહિભતીનાં પુરજનોમાં
અને અધોરીઓમાં એ સરકાર અને આર્યોના આચાર
ફેલાવે છે, સ્વનિયુક્ત અધિકાર અને આત્મપ્રભાવે કરીને
લોકનેતા બનતા કાલકિલિની કલ્પનાના જનનાયક
(Hero : Leader of the people) પણ એ
છે.* એથી જ એ આવે છે ને યાદવો, માહિભતીના
જૂઝઝો ને હૈહયો સૌ એના સેવકો ને બંધનો બનવા
મંડી ગય છે. એ યુદ્ધશાસ્ત્રવિશારદ છે. એવાની અચૂક
નજરે એ ધોડાનું મદત્ત સમજે છે, અને યાદવ
જીવતાંને અજ્ય-શસ્ત્ર-વિદ્યા શીખવી તેમનું તાલીમબદ્ધ
સૈન્ય લીધું કરે છે. એ યુદ્ધકલાના પરિવર્તક જ નથી,

* એ જે અત્યારે પ્રસાવ જેમના સમાગમમાં પોતે
આવે છે તેના પર પડે છે તે, આવા સ્વર્ગસિદ્ધ જન-
જીવ અધિનાયક મહાગાનવીના પ્રબળ આત્મવિશ્વાસ અને
સંકલ્પબળ એ પ્રાણશુભિને જ લીધે. રા. મુનશી એક દીતે
આ કથામાં પરશુરામના પાત્રનિરૂપણ દ્વારા લોકનેતા
મહાવીરનું ધરત (making) બતાવે છે.

૧ જુઓ : ‘હું’ એમને કહેવે યોગે ગુરુ થયેા છું
હું તો છું જ.’ (૫. ૫૩)

સમયે વ્યવસ્થાપક અને શાસક પણ છે. એ દીર્ઘદર્શી મુત્સદ્દી પણ છે. સામંતો ને મુજારાણી ને સહસ્રાણુ ને શું કરવાના છે તે એ આગળથી જાણી જાય છે. એ અપ્રતિમ ને દુર્ધર્વ વીર છે. ધીર હિંસા પણ, વિના અવકાશે ને સ્વસ્થતાથી એ કરી શકે છે. તો બીજી પક્ષે એ અહિંસક પણ રહે છે ને પોતાને મારવા તલસતા જ્યામથ સામે છાતી ધરે છે; એટલું જ નહિ, એને નજી વાર મોતથી ઉચારે છે. જ્યામથને એ દેવ મૂકી દેવાનો ઉપદેશ પણ એ વાર કરે છે. સહસ્રાણુ ને પણ કથાના પ્રારંભમાં દ્વારવતીના સમુદમાંથી એ બચાવે છે, અને આખરે મારે છે, જ્યારે એ કુદ્દતની પરિસીમાએ જઈ પહોંચી જમ-દગિને મારી નાખે છે ત્યારે જ. દેવોન્મૂલનની ભાવના ભગવાન પરશુરામના મોમાં મૂકી દર્તાએ તેમની હિંસાને અને નક્ષત્રોને દેવોન્મૂલન મોની હિંસા ખતાવીને દળવી બનાવી છે. દરમુસદ્દાએ વિશ્વામિત્રની માનવતા પણ કર્તાએ એમનામાં મૂકી છે. યાદેવો ને શાખંતોનો નરસિંહાર એ સત્યાગ્રહ કરીને બંધ કરાવે છે, નાગસેઠી પ્રત્યેનો જુલમી વર્તાવ પણ અટકાવે છે, અસરકારી અધોરીએ પ્રત્યે પણ પ્રેમ કરે છે, અને દરમુરાજ ભેદના પુત્ર શિખિને ગાદીએ બેસાડાવે છે. વિશ્વામિત્રની ઉદાર માનવતાકરી દરમુ સદિષ્ઠના અને મહર્ષિ વસિષ્ઠનો વિચુદિતો આગ્રહ -મને એનામાં છે. 'વિદ્યા ને તપની અભિવૃદ્ધિ, અને તેને સંગ્રહવાની ને વિસ્તારવાની શક્તિ : આ એ એમના ધર્મના નિશ્ચલ પાયા હતા.' 'સિંધુથી સિંદલ સુધી આર્યાવર્ત પ્રસરે' એ જ તેમની ભાવના ખતાવેલી છે. સુદાસ આદિ આર્યાવર્તના ચારે રાજ્યોનું એકત્ર પુરોહિતપદ એ સ્વીકારતા નથી. આર્યવર્તને રાજ્યાશ્રય પર અવલંબતું એને કરવું નથી... 'તમે ને હું' તો-

૧ છતાં, તેમના સામંતોના નિકંદનને મુત્સદ્દીઓની દૃષ્ટિએ બચાવ કરવા હોય તો કદાચ થાય; પણ રૈલુજા જેની સેવાયાકરી કરી રહી હતી તે ત્રીસ રકતપીવિયા અધવોના સંહારથી તો 'શુભરાતના નાથ'ના નરસિંહ અઢીને કોટ પરથી ફેંકી દેતા કાકના પગલાથી ત્રાસી હોડવા કાકા કોસેલકર જેવા અનેકોને કમકમ જ આવશે. રૈલુજાને એમનાથી અળગી કરવાનો ખીલે વપામ જ રહ્યાને ન જરૂરી ?

અર્ધ કાલના હીએ-એ આજનો ને આવતી કાલનો એ વસિષ્ઠના એમના મોના ઉદ્દગારો (૫૦ ૪૫૦) એમને અપાતી બબ અંજલિ છે. પરશુરામ રા' મુનશીનાં અનેક તેજસ્વી પાત્રોની માફક ચિરમરણીય પાત્ર છે.

એક પ્રશ્ને ધરી : વાસ્તવીકિ અને બ્યાસ આ મુનશીના પરશુરામને પોતાની કદપનાના પરશુરામ તરીકે જોળખી શકશે ખરા ? પણ પરશુરામનું પાત્રાલેખન એકલું જ શા માટે, રૈલુકાવધ, વિશ્વામિત્ર ને વસિષ્ઠના દેહવિષય અને સહસ્રાણુનવધ જેવા પ્રસંગોનું નિરૂપણ પણ એના પરપરાગત આલેખન કરતાં જુદું છે. વારુતઃ આ કથા ધરોગમી 'પૌરાણિક નાટકો' અને 'લોપામુદા'ની માફક છે દર સ્ફરના ભૂતકાળમાં એક ડાહ્યું, વેદકાળના સાહિત્યના અભ્યાસથી ઉત્તેજિત સ્થેલી એક અત્યંતીન સર્જકની કદપનાએ કરેલું તેનું દર્શન. 'ધર્તિ હ આસ', એ આત જ બન્યું હતું, એમ તો એમનાં પાત્રો ને પ્રસંગોને માટે કોણ કહી શકે એમ છે ? રા. વિશ્વનાથ કહે 'લોપામુદા' -વિશે લખતાં કહેલું તેમ 'શ્રેમાન્ટિક' સર્જકને નિરંકુશ વિદ્યારની આવા દેશ-કાળનું વસ્ત્ર લેતાં સવડ મળી રહે છે એ ખરું; પણ એ પ્રાચીન 'દેશકાળનું' ચિત્ર આપતા સાહિત્ય વિશે પોતાનું અને લોકોનું જ્ઞાન એના પર નિયમન કે અંકુશરૂપ અને છે એ જલજું જોઈએ નહિ. રા. મુનશીએ વેદકાલીન અને પૌરાણિક દેશકાળ ને વાતાવરણ વિશે અભ્યાસમૂલક જે સામગ્રી એકઠી કરી છે તેનો તો તેમણે અહીં પૂરા ઉપયોગ કર્યો છે. એટલું કહ્યા પછી તેમણે પોતાની સર્જક કદપનાને કામે લગાડી તે કાળનો એક આખી સૃષ્ટિ કથામાં ઊભી કરી છે એમ કરતાં એમણે દાણરામ વિમલને, રૈલુકાવધ ને સહસ્રાણુનવધને, વિશ્વામિત્ર-એનકાવાળા પ્રસંગના ફર્ણરૂપ દુષ્યંતપુત્ર ભરતના રાજ્યાભિષેકને, પરાયર-મત્સ્યગ્રધાવાળા પ્રસંગને, અને વિશ્વામિત્ર તથા વસિષ્ઠના મૃત્યુને, એમ વેદપુરાણોત્તર્ગત પ્રસંગોને અને પાત્રોને સમકાલીન બનાવી ભેગાં કરી દીધાં છે અને એમાંથી તે પ્રાચીન સમયનું ચિત્ર જીવંત કર્યું છે. વેદપુરાણપ્રસિદ્ધ પાત્રો ને પ્રસંગોના નિરૂપણમાં કરેલ

ફેરફાર માટે રા. મુનશીએ મહાભારત, રામાયણ તે લાગવતના કર્તાઓના દાખલાની ઢાલ ધરી છે અને સર્જક કલાકારના નિરૂપણરૂપના વલુલખ્યા અધિકારને સ્મર્યો છે, 'માનવજીવનના મારા આદર્શો' અને મારી જે કંઈ સર્જકશક્તિ છે, તેનાથી જ આ અજુતર થયું છે' એમ કહીને. એ ફેરફાર ઉચિત છે કે અનુચિત, મૂળ પ્રસંગો ને પાત્રોનું ગૌરવ એનાથી વધે છે કે હીણું પડે છે, એ દૃષ્ટિમિત્રથી જ એને નેવા નોઈ એ.

એ રીતે નેતા રેણુભાવક અને રામાયણનિરૂપકનું આ કથામાં યથેક્ષ્ણ નિરૂપણ કચ્છાટ નહિ પણ એથી ઊંચી જ લાગણી ઊભી કરે છે. રેણુકાને ચિત્રરથ પ્રતિ આકર્ષાઈ ક્ષયસ્ખલિતા બતાવતી પુરાણકથાને બદલે રા. મુનશીએ રક્તપીતથી પીઘતા ગંધર્વોની મા બની તેમના પ્રત્યે અનુકંપાથી પ્રેરાઇ તેમની સેવાશુશ્રૂષા અર્થે તેમની જોડે એ રહી હતી એવું આલેખન કર્યું છે તે એ પાત્રને દોષમુક્ત કરી ઊઠ્યું આપે છે. રેણુકાને મારવાની જરૂર ન રહે, છતાં જમદગ્નિએ એને મારી નખાવી ગયાય અને પરશુરામે એને પુનઃ સજીવન કરાવી અણૂય એવું રા. મુનશીનું આલેખન પુરાણકથાને સરસ રીતે સુધારી આપે છે. નથી ગમતું એક જ તત્ત્વ, રેણુકાને મનોહર આલેખતાં જમદગ્નિનું પાત્ર અનુદાવ, સંકુચિત ને હીણું બની મથું છે તે. સહસ્ત્રાહ્વનના પાત્રના ચિત્રણમાંથી પરશુરામના રાષ અને પૃથ્વીને નયની કરવાના તેમના પુરાણકથાકર્તા પંરાકમને સહેજ હુંદિગમ્ય ખુલાસો મળી રહે છે. આર્યાવર્તને રંગબડા ને પદદલિત કરતા સહસ્ત્રાહ્વનને જોડે સુધી આવવા દઈ, પછી આર્યાવર્તના ચારે રાજ્યોનાં સૈન્યો તથા ભૂયુઓનાં શત્રુઓ એકસામટા ધસી આવી તેને યોગેરથી ઘેરી લઈ તેના સૈન્યમાંથી એક પણ જીવને પાછી નર્મદા બાળવા દે નહિ એવા ભગવાન પરશુરામના (આ વિશ્વયુદ્ધમાં રસિયોનો પુઠ્ઠાઈતિના કર્તાએ કરેલા અનુકરણ જેવા લાગતા) વ્યૂહને અમલ તે જ એમની નક્કરી. એવી જ રીતે દાસરાહ વિમદને અંતે વિશ્વામિત્રનું કથામાં નિરૂપાતું મૃત્યુ, વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રના મુઠ્ઠ સંવાદને અવગણ્યા આપી એ એક પ્રકિયરોની દૃષ્ટિ અને જીવનકાર્યને સરસ રીતે રજૂ કરવાની કૃતિ

તક આપે છે. હંડુનાથ અને અધોરીઓના સંપર્કમાં પરશુરામે લાવવામાં જરૂરી કાળોપની સુકિતનો આશ્રય લેવા ઉપરાંત અયવવિદ્યોના મહુ મંત્રો ને પ્રયોગોના ભૂયુઓના કર્તૃત્વના ખુલાસા માટે ભૂમિકા એ રીતે જોડવરી કરાંએ ધારી લાગે છે. પરશુરામ તથા લોમહર્ષણી હંડુનાથની હવામાં ઊડવાની ને બિલાટી પેટે ફૂંડવાની સિદ્ધિઓ તથા અધોરીઓના ઉપાસનામંત્રો શીખી આવ્યાં છે એ કથામાં બતાવ્યું છે જ. પરાશર અને મત્સ્યગંધાના સંબંધનું નિરૂપણ પણ પુરાણકાર કરતાં જુદું છે.

મતલબ કે, યુગનો અને સામગ્રી વેદ અને પુરાણોમાંથી મેળવ્યાં પણ તેમાંથી આ અર્વાચીન નવલકથાકારે રચી તેા છે નવો જ ઘાટ ધડી પોતાની અનેાથી કલાકૃતિ. 'ભગવાન પરશુરામ'માં સરળવેલી સુષ્ટિ અને સંકળાયેલી ઘટનાઓ એક ન્યારી દુનિયા બતાવે છે, એ દુનિયા તેના પ્રવાસીને પોતાનું પૂરું દર્શન એ કરી રહે નહિ ત્યાં સુધી આકર્ષણના બંધમાંથી છોડતી નથી, અને એની વૈદિકતા કે પૌરાણિકતાની સંકા પણ પ્રથમ તો ઉપગમ્ય દેતી નથી. એનો જશ રા. મુનશીની ઉચ્ચ પ્રતિભા સર્જકતાને બાજે જ જાય. લોમા, મુમારાણી, હંડુનાથ, સહસ્ત્રાહ્વન, રેણુકા, જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર જેવાં પ્રધાન પાત્રોનું અને બદ્ધચેત્વ, પ્રતીપ, મૃકંડ, કેશિવંત, કલ્વિણી, વિમદ, તાલમાહુ, શ્વેતિક, ખક્ષ આદિ ગૌણ પાત્રોનું પણ તેમતેમની વ્યક્તિતા સાથે થયેલું જીવંત આલેખન : ગિરનારતળેટીના યાદવગોત્રના યાજ્ઞાનું, હંડુનાથના અધોરીઓના વસતીસ્થાનનું તથા ભૂયુઓ અને યાદવોની સરસ્વતી તરફથી ભળ્યું કૃત્યનું તાદરશ ચિત્રણ : લગભગ અર્ધ કથાપ્રસંગોનું વાયકના કલ્પનાશ્રય સમક્ષ ભજવાતું રહે એવું નાટ્યાત્મક આલેખન : પ્રધાન પૌર અને અપ્રધાન યુગાર ઉપરાંત રામ, હંડુનાથ અને મહાદેવની સિદ્ધેશ્વરીનાં પાત્રો સાથે સંકળાયેલા નમત્કારોથી નિખળ થતો અદ્ભુત રસ : પ્રાચીન વાતાવરણનો યોગ્ય ઉઠાવ : ગ્રીક ખંડર્મનાં સુંદર વાચનાપ્રપૂર્ણ સંવાદો : ભગવાન પરશુરામનાં એક એકથી અગિયારનાં પરાક્રમો પરથી જ વાયકની નજર ખસે એમ નથી, છતાં ક્યારેક ખસે તેા એને એથી રાખવા ફરજ નવલકથાકારે આ અર્ધ આકર્ષે.

કથામાં ગોઠવી જ રાખ્યાં છે.

પણ કથાપ્રસંગો તો નિમિત્ત છે. ગ. મુનશીનો મુખ્ય આશય તો વેદકાળના પ્રચંડ માનવીઓનું આલેખન તેની ઝોએ રહીને કરવાનો છે. 'એવી ગગનરૂપશી' માનવતા વિના સનાતન આર્થ સંસ્કૃતિનો પાયો ન બાંધાયો ન હતો. આર્થત્વ ને આર્થવત્ત અનેનાં દર્શન મને એમની દ્વારા થયાં છે : એમના પ્રસ્તાવનામાંના આ ઉદ્ગાર રૂપ સમજાવે છે કે એમનું અંતિમ સાખ્ય તો આર્થત્વ અને આર્થવત્તનું આ નિમિત્તે દર્શન કરાવવાનું છે. આર્થવત્તનું બહિર્દર્શન કયાંએ કરાવ્યું છે તે તો તરત ખ્યાલમાં આવે તેમ છે. પણ આર્થવત્તના વિશિષ્ટ સંસ્કાર, જે આર્થત્વ બનાવે છે, તે કયા એ જોવા માટે વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રની પર દષ્ટિ કરવી પડશે. આર્થવત્તને આંતરવિમ્બની યુદ્ધજ્વાળામાં નવમંત્રનાર વસિષ્ઠના દાસરાય વિમ્બના જનકરવને ચેરતી લાવના હતી માત્ર આર્યોની વર્ણશુદ્ધિ, અને દર્યુદેવ નહિ પણ આર્યોનાં ઔપુરોહાના આદિત્યની વિશુદ્ધિનો આમ્રક. વસિષ્ઠના

“આંખમાંઆમણે અધર્મ ચલાવી ન લેવાય. આર્યો એ શીષ્ય તો ધર્મશ્રુતિ ધરાણ નય ને મનુષ્ય પદ્મબની નય.....રેલુકા ! મેં યુદ્ધ નહીં આણું હોત તો રણિ-વસી પર, ભયા આર્યો પર કરેલા અત્યાચારવિષ્ટ મણુક-ભયરોની રીતિ બીસારે પડી દરેકુઓના સ્વચ્છદ સર્વમાન્ય થાત તેથી, ધર્મ, મુઠાટે મેં આર્યોને મરનાં શીખવ્યું. દાસ-રાક્ષસ દેડયેલાં રહિર આર્થત્વની વિશુદ્ધિ અલેલ રાખશે. મારે રણિયસીએ તો શું—દર્યુ ક્યારે પણ અગ્નિએ બનાવવી છે અગ્નિએ રણિયસી યાય તેનો વિરોધ તો પ્રાણપંજી કરવાનો જ રહ્યો.” એ શબ્દો ભાઈવને

‘પ્રેમાળ માતા એકના એક પુત્રને તેના સ્વાસ્થ્ય માટે કંડા પાણીમાં સ્નાન કરાવે તેમ એમણે વિશુદ્ધિના સંસ્કારોએ આર્થવત્તને રહિરનું સ્નાન કરાવ્યું હતું’ એવી જે પ્રતીતિ કરાવે છે, તે વાચકોને પણ કરાવી આર્થત્તનું એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ કતો સમજાવવા મધ્યા છે.

હવે વિશ્વામિત્ર તરફ નજર કરો એમની અંતિમ પૂજે વસિષ્ઠને એમણે સંભળાવેલા શબ્દોમાં એમનું બબ્બ જીવનકામ દર્શાવાયું છે :

‘દેવે મને નિમિત્ત બનાવો યજ્ઞનો માર્ગ શીખવો નરમેષ અઘ્રકાઓ, નનું આર્થત્વ સમ્યક્.’

એ ‘નનું આર્થત્વ’ ક્યું આ :

‘મુનિવર ! આપે માની લીધું કે હું ભેદના અધ્યાચારી પડખે ઊભો રહી અર્ચ સંસ્કાર રહ્યો હતો ! ના...ના...મારે આર્થ-અનાર્થનો ભેદ રાળવો હતો... માનવી માનવીના ભેદ તો આર્થત્વને ક્ષતિ કરે છે. ન્યા સંસ્કાર ત્યા આર્થત્વ...મેં વર્ણભેદ બુદ્ધાઓ-સંસ્કારો શીખવ્યો. આર્થ જે તપ ને વિદ્યા મેળવે તો આ દેહ ફરી નવો તે આર્થ. આ દેહ સંસ્કારનુભવ ન મેળવે તે આર્થ.માનવી તો આર્થત્વને પહેલેલે પામવા સમર્થ છે.’

એક બાબુથી વેદપ્રસિદ્ધ દાસરાય વિમ્બને કથા વિષય બનાવી તેનું મૂળ આવા ભાવનાવિરોધમાં રહેલું કતો બતાવે છે, તો બીજા બાબુએ આર્થત્વની ભાવનાનો વિશ્વામિત્રને હાથે ચપેલી વિકાસ બતાવી આર્થત્વને જીવંતી વિગસધોલ ભાવના તરીકે આવેખવાનું તેમણે જીવંતી વિગસધોલ ભાવના તરીકે આવેખવાનું તેમણે આમ ક્યું છે. જમદગ્નિ અને રેલુકાનાં પાત્રો એક રીતે વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્રની ભાવનાનાં પ્રતિરોધે જેવાં જ છે એ ન સ્વીકારવું હોય તો રેલુકાના પાપ દ્વારા આર્થત્વની ભાવનાને એક કણનું વધુ આમજ લઈ જવામાં આવી છે એમ માનવું પડશે. રામપીઠિત પ્રયોગોની મા બની તેની સેવાશુભૂષા કરવા. માટે એમને મૂકી આંધી આવવા પતિએ કરેલી આઠા સોપવામાં આપાં રેલુકાએ, પ્રયોગોની જ નહિ વસિષ્ઠ જેવાની જીમથી પણ ‘અન્ના’નું સમોપન મેળવનારી રેલુકાએ, આર્થત્વની સીમા વિસ્તારી આપી છે.

ભગવાન પ.શુરામમાં વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર અને રેલુકા મળેની દષ્ટિ એકંતિત ચપેલી છે. વસિષ્ઠ જેવા સ્ત્રીના વિશુદ્ધ શીલના આમ્રકી હોવાથી જ એ યાદવગોત્રમાં પોતાના પતિનું ધર છોડી રૂંદના ધર્મમાં ચાળી જનાર સોમાને શિક્ષા કરે છે (પ. ૪૮), પોતામાં મુખ્ય ચનાર કલિવર્ણને સાટકા મારે છે અને મુત્રારાણીએ એ પ્રસંગ ઉલ્લેખતાં સ્ત્રીની શીલવિશુદ્ધિ પર ભાર મૂકી તેને સદાચાર્યની બોગિત્રી મઠી પરિણીતા પત્ની બનવા આદેશ આપે છે. વિશ્વામિત્ર જેવા ઉદાર માનવપ્રેમ પણ એમનામાં છે, નેથી જ એ નાગો, અધોરીઓ ને દર્યુઓ પ્રત્યે માયાળુ વર્તન રાખે-રખાવે છે. અને રેલુકાને પિતૃઆત્યાયી મારવા તત્પર યદા એ રેલુકાની વાત સાંભળી એના

અન્ય વર્તનને અભિનંદવા માંડી પિતાને ખુરું આર્થિક પ્રયોધવા માંડી જાય છે, જે બતાવે છે રેણુકાની ભાવનાને એમણે પોતે આપેલી મંજૂરી, દાસરાજ વિમલને અંતે આર્થિકતા એક ચર્ચા. આશો ને દસ્તુ-ઓના પરસ્પર દેખ દેખો. વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રના ઝઘડાનું પરિણામ તો બંનેને ઈષ્ટ એવી આર્થિકતાની એકતામાં જ આવ્યું. ભગવાન પરશુરામ એ એક અને અખંડ આર્થિકતાને અને આર્થિકતાને સિંધુથી સિંદવ સુધી લઈ જવાનું મહાસ્વપ્ન પછી સેવે છે. સુરાધ્રના પાદેવો, માહિષ્મતીના હૃદયો અને અધોરીઓને આરણે તો એ આર્થિકતાને લઈ ગયા હતા જ. એ મહાસ્વપ્નમાં એક મન કિંદરતા સહસ્ત્રાબ્દનું ૧૫ મહત્ત્વ છે એ સ્વપ્નની સિદ્ધિ હામવેતમાં જ હોવાની એ પ્રતીતિ કમાનો અન્ત આપણામાં જમાડી જાય છે.

આર્થિક અને આર્થિકતાની ભાવના ઉપરંત બીજી વ એક ભાવના આ કથામાં રા. સુનશીએ વણી લીધી છે, એ છે દેવોન્મુલનની ભાવના. એ ભાવનાના પુરસ્કર્તાને ઉદ્દગાતા પરશુધર જમદગ્ન્યેયને બનાવવામાં એમના શાપાંતે ને ગર્ભાંતેના ઉચ્છેદનના કાર્ય જોડે અસંમતિ તો લાગે છે. છતાં એમને બધામધ સામે એક વાર છાતી ધરતા અને એક વાર મોત માગી લેતા, તેને દેખ મૂખી દેવા વીનવતા તેમ જ એને ત્રણ વાર મૃત્યુમાર્થી બુચાવતા રા. સુનશીએ બતાવ્યા છે. આગળ કહ્યું છે તેમ સહસ્ત્રાબ્દનું પણ એક વાર બચાવી, એને મૃત્યુકંડ દેવાનું ડેલતા રહી તે દેગ મૂખી દેશે એવી આશા તેમણે સેવ્યા કરી છે. આખરે તેનો વધ કરવો પડ્યો છે તે પણ દેવોન્મુલન સારુ એ અનિ-વાર્થ ધર્મ ચત્ર પડે છે તેથી જ. દેખ છે ત્યા સુધી હિંસા રહેવાની, અને દેવને કાઢવા હિંમતી જરૂર પણ રહેવાની, એ મતલબના ઉદ્દગાર પણ કથામાં એમના મોંમાં મૂક્યા છે. જ્યામધને પરશુરામે કરેલા ઉપદેશ ઉપરાંત સુનિ પરાયર પાસે ત્રિવ્યારણ્ય પુરુષાર્થને આર્થ-વર્ત પર આવતા સહસ્ત્રાબ્દનું વિનાશક દળકટકની આગાહી કરી ચેતવણી આપી એની હિંસાને અદિસાથી છત્તા તેને શરણે જનાની વીનવણી કરાવતા હિંસાની અનિષ્ટતા મટી જે વચન કતિએ ઉચ્ચારાયાં છે. [પ. ૩૬૫] તે પણ દેવના ઉન્મુલનની ભાવના રજ

કરવા ખાતર જ. હમણાં પૂરા ચયેલા વિશ્વયુદ્ધ વેળા અદિસાના આચાર્ય ગાંધીજીએ જે માર્ગ બતાવેલો તે કષ્ટ અનુસરણે તો ન હતો. તેમ પ્રાચીન કાળના ગાંધી બનાવાયેલા પરાયરનું પ્રવચન પણ નિષ્કળ જાય છે. પણ એ વાત જુદી છે. કતિએ હિંસા વિરુદ્ધ થોડીક ઝુંબેશ 'ભગવાન પરશુરામ'માં ઉઠાવી છે તે જ બેવાનું હતું. આ દેવોન્મુલનની ભાવના પણ આર્થિકતાનું જ એક અંગ છે, અને કતિએ એ ભાવનાનો ઉદય એ વખતે ચતો જતો હતો એ બતાવવા માગ્યું છે.

આર્થિક અને આર્થિકતાનું આ તો આ કથામાં કરાવાયેલું દર્શન. 'પૌર્ણણિક નાટકો' થી માંડી આ કથા સુધીની કૃતિઓમાં એવું દર્શન કરાવવા જતાં એ આખી માળા આર્થિકતાની મહાકથા બની ગઈ છે. એ મહાકથામાં જે પ્રયંડ માનવીઓની કથા કહેવી પડી છે તે મોટા પ્રમાણમાં ભૂયસ્જોની કથા બની ગઈ છે. લામર્ભ સુનશીને હાથે એટલી પૂર્વજ-પૂર્ણ કે મોતગારવગાન થાય એની નવાઈ ન ઉપજી નેછે એ ખરું, પણ એમણે ભૂયસ્જોની ઇતિહાસ-ચાન્થ મહત્તા પ્રસ્તાવનામાં ગણાવી જઈ એવું પુરું વાજબીપણું પણ સિદ્ધ કર્યું છે, ને એમ છતાં, અમરત્ય, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર આદિ વ્યક્તિવિશેષોનું નૈરવગાન પણ ક્યાં નથી ચ્યું ?

ગુજરાતીમાં પ્રાચીન આર્થિકતાનું સજીવ ચિત્ર આલેખવાની ૧૯૨૨માં પ્રકટ થયેલ 'પુરંદર પરાજય' નાટકથી માંડી ૧૯૪૬ની આ 'ભગવાન પરશુરામ' નવલકથા સુધીની કૃતિઓમાં મૂળ ચતી રા. સુનશીની 'ઉલ્લાસમય તપશ્ચર્યા'ની સિદ્ધિ-અસિદ્ધિઓનું મૂલ્યાંકન એ કૃતિઓની આખી માળાને અભ્યાસ કરી કાઢક કરવા જેવું છે. અહીં તો એટલું જ કહીએ કે આ કથાથી જેની પૂર્ણાકૃતિ થાય છે એ 'વૈદિક ને પુરાણ કાળનાં દર્શન કરવાનો અને કરાવનાનો' તથા 'પ્રયંડ માનવીઓ ને પ્રયંડ પ્રસંગોનાં.....સ્વપ્ના એમાં આલેખવાનો', બીજા શબ્દોમાં આર્થિકતા ને આર્થિકતાની મહાકથા કહેવાનો, રા. સુનશીનો 'પ્રયત્ન' જોડો મહત્વાકાંક્ષી કે નાનોમુતો ન હતો અને એની સિદ્ધિ પણ જેની તેવી નથી.

કેળવણી અને આમોદ્ધારતું એક નવીન સ્વપ્ન

વૃક્ષભનગરની યોજના

લે : નિરીક્ષક

મતકંથી ચાલુ

તળપદી યોજના

ગામડાંમાં વોટરવર્કસ, ડ્રેનેજ, આસફાલ્ટના રસ્તા ને વીજળી આવશે, એમ જાણીને કેટલાક લોકો જળા શિક્ષા છે. તેઓ એવો આશય કરે છે કે આ યોજના એક પરદેશી યોજના છે. પરિસ્થિતિમાંથી જાતી નથી, પ્રજા ઉપર પરાણે લદાઈ છે.

આ યોજનાની ચારેબાજુથી તપાસ કર્યા પછી હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે આ યોજનાના દેહમાં અચુક વિદેશી તત્ત્વો હશે, પણ એનો આત્મા હિંદી છે. એની ઉપર યતા આશેપો, અજ્ઞાન, રૂઢિ-ચુસ્તતા અને પૂર્વપ્રેરણાને લક્ષને યાવ છે.

આ યોજના શુદ્ધ સ્વદેશી છે, હિંદી છે, ગુજ-ગી છે, અને એથી આગળ વધીને કહું તો એ શુદ્ધ ગી છે, આ યોજનાનું હાર્દ એને સમજવું હોય તેણે શ્રી. ભાઈલાલભાઈના પ્રિય પુસ્તક 'સરસ્વતીચંદ્ર'નો ચોથો ભાગ જોવો. એમાં આશેપેલી કલ્યાણચામની યોજના વાંચની શી. ભાઈલાલભાઈ અહીં આગળ જાણુઅજાણુ કલ્યાણચામ જીતું કરી રહ્યા છે. ચરોતરની એક મહાન સાક્ષરની સ્વમંત્રેમ, ચરોતરની ધરતી ઉપર સાક્ષરનાર પામે એવી એના સર્જકોની અભિલાષા છે. સ્માદિત્ય જીવન ઉપર કેટલી પ્રગળ અસર કરે છે, એનો આ એક દાખલો છે.

'આ 'ચરોતરી' યોજના છે, એનો અર્થ કોઈ એવો ન કરે કે 'ચરોતર ચરોતરીએ માટે' એવા સંકુચિત સિદ્ધાંત ઉપર રચાયેલી આ કોઈ આમોચિયા યોજના છે. જાણતપહેલે આ એક વ્યાપક યોજના છે. હું તો એટલું જ ખતાવવા માયું છું કે આ યોજનાની ડાળો આકાશમાં જાય છે, પણ એનાં મૂળ તો ચરોતરની ધરતીમાં છે. ખાડી તો યોજનાના સંચાલકોને મન ચરોતરી કે બિનચરોતરી, ગુજરાતી, દક્ષિણી, હિંદુ, મુસલમાન કે હિન્દી બિનહિન્દી એવો કોઈ જ ભેદભાવ નથી. વૃક્ષભવિધાનગરને એક સાચું સંસ્કારધામ

ખતાવવા માટે હિંદુસ્તાનને ખૂણે ખૂણેથી, એટલું જ નહિ પણ ઈંગ્લેન્ડ-અમેરિકાથી પણ વિદાનો અને નિષ્ણાતોને ખોલાવવાની વ્યવસ્થા થશે. પહેલી ખુશનાર કોલેજોના પ્રિન્સિપાલ સિધા છે, અને ડી. એ. વી. કોલેજના શ્રી. જુદાનીનું નામ જાણીતું છે. 'ચરોતર આમોદ્ધારક સદકારી મંડળ લિમિટેડ' ના પહેલા રૂ. ૫૦૦૦૦ના શેર એક કાઢિયાવાડી ધીમંતે લીધા છે. એટલે આ કોઈ સંકુચિત યોજના નથી.

ચરોતરની પુનર્વિદ્યાની પચવર્ષી યોજના

'આ આખી ચે યોજના પૂરી થતાં કેટલો સમય લાગશે?' એ શ્રી. ભાઈલાલભાઈને પૂછ્યું.

'આ યોજનામાં ઈ. સ. ૧૯૪૧ અને ૧૯૪૭ એ રીતે પૂર્વતેધારીનાં બે વર્ષ જશે. સાર પછી પ્રજા એ મને પૂરેપૂરો સહકાર આપે, તો પાંચ જ વર્ષમાં આ કામ શિકલી જાય. ઈ. સ. ૧૯૪૮ના જન્યુઆરીમાં કામ શરૂ થાય અને ઈ. સ. ૧૯૫૨ના ડિસેમ્બરમાં કામ પુરું થાય.'

'પણ ધારો કે પ્રજા તરફથી સહકાર ન મળે, આજે છે એને એ ઉત્સાહ કાયમ ન રહી રહે તો શું?' એ શ્રી. ભાઈલાલભાઈને પૂછ્યું.

'મને જનતામાં શંકા છે. જતાં ય તમે કહો છો એમ થાય 'અને મોટાભાગનો જોગને મારે અને મારા સાથીઓને માથે આવી પડે તો પંદર વર્ષ' થાય. મદાય એથી વધારે પણ થાય.' પછી થોડી વાર મૂંઝા રહી, 'અહીર થઈને એમણે મને કહ્યું: 'કદાચ એમ પણ બને કે યોજના પૂરી થાય ત્યારે મારી હવાતી ન પણ હોય. પણ એક પ્રજાના જીવનમાં પંદર વર્ષનો શો હિસાબ!'

આ યોજના શરૂ થી રીતે થઈ?

શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ પોતાની નોકરીની શરૂઆત ગાયકવાડીમાંથી કરેલી. ત્યાંથી એ બિટિશમાં ગયા,

અને ખાનદેરા, મહારાષ્ટ્ર અને સિંધમાં બધી નોકરી પૂરી કરી. સિંધમાં સફર એપ્રિલની ૨૦ કરોડની યોજનામાં એક મહત્વના અંગ તરીકે લાગ લગાવ્યો. એમણે એમની નોકરીની શરૂઆત ચાવરસીયર તરીકે કરેલી તે ચઢતા ચઢતા સિંધના સ્પેશ્યલ રોડ એન્જિનીયર તરીકે નિવૃત્ત થયા. આ સમય દરમિયાન એમણે એમની વિશિષ્ટ શક્તિઓ અને કામોમાં ખતાવી હતી. સિંધમાંથી એ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના મુખ્ય ઇન્જનેર તરીકે આવ્યા અને એ શહેરને સુધાર્યું. એ અરસામાં સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ સાથે એમને એક વખત વાત થઈ.

સરદારશ્રીએ કહ્યું: “ભાઈલાલભાઈ! તમે તમારી બુદ્ધિના શહેરને ખૂબ લાલ આપ્યો. હવે માખડને ક્યારે લાલ આપશો?”

શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ કહ્યું: “હું આજે જ રાજીનામું આપી દઉં.”

સરદારશ્રીએ કહ્યું, “ના, હમણું નહિ, હજી અમદાવાદને તમારી જરૂર છે; પણ આપણે કનિષ્ઠમાં મળીશું ત્યારે આ પ્રશ્ન ચર્ચાશું. ખેડૂત, ખેતી, અને ગામડાંનાં કલ્યાણ માટે તમે જો કંઈ યોજના કરો તો હું રાજી મંજૂર.”

પછી તો જરૂરી લોકકાન્તિ આવી, સરદાર પકડાઈ ગયા, મ્યુનિસિપાલિટીની લડતમાં શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ રાજીનામું આપ્યું, સરદાર છૂટ્યા ત્યારે એમની આગળ શ્રી. ભાઈલાલભાઈએ પોતાની યોજના રજૂ કરી. સરદારશ્રીની પ્રત્યક્ષાની અગ્નિ-પરીક્ષામાંથી એ યોજના પસાર થઈ અને કામ શરૂ થયું.

ઈ. સ. ૧૯૪૪ના-આર્યમાં આખાથે ચરોતરના ફળવણીમાં રસ લેતા સમજનોની સલાહ મોક્ષવવામાં આવી. એમાં વિચારોની આપણે થઈ, અને લોકમત ફળવણી; ફળવણીની સંસ્થાઓ માટે જસો વીધા જમીન મેળવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. જમીન માટે પ્રયાસ કરવામાં આપું વધુ ચાલ્યું ગયું. પછી એક સમજને એવી સૂચના કરી કે લોકોને સ્વાર્થ નહિ હોય ત્યાં સુધી જાહેર કામ માટે મદદ કરવા બહુ ઓછા આગળ આવશે; એટલે જો અહીં

જમીનના પ્લોટ પાડવાની ખાતરી આપાય તો જમીન મળી શકશે. સૂચના સારી હતી પણ એની પાછળની જવાબદારી બહુ મોટી હતી. આખું નવું નગર સર્જવાની જવાબદારી હતી. એ જવાબદારી સ્વીકારી લઈને આ પ્રકારની જાહેરાત કરવામાં આવી. એની અસર અત્યંતિકારક થઈ. નાપાડ, વડોદ, મોગરના કોઠાર, બાકરાલ અને કરમસદ તરફથી માગણીઓ આવી. એમાં કરમસદ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ અને વીર વિઠ્ઠલભાઈની જન્મભૂમિ હોવાથી સંસ્થાના બધા કાર્યકર્તાઓની પસંદગી એની ઉપર ઢળી. કરમસદ ગામ તરફથી ૫૦૦ વીધાં જમીન મળી, એમાં બાકરાલના સમજનોના ઉત્સાહી આગ્રહથી ૩૦૦ વીધાં ઉમેરાયાં, એ રીતે ૮૦૦ વીધાં જમીન થઈ. એમાંથી ૩૦૦ વીધાં કોલેજને ખાતે રાખી છે. ૧૦૦ વીધાં સંસ્થા પાસે રહેશે અને ૪૦૦ વીધા રસ્તા કાપીને ખૂણ માલિકોને પાછી આપશે. આમ કરવાથી બંને પક્ષને લાભ થયો. સંસ્થાને લાખો રૂપિયાની જમીન મફત મળી. લોકોને ૧ના ૧૦ થયા.

પછીથી કામ શરૂ થયું. જે મુશ્કેલીઓ વચ્ચે આ કામ આગળ ચાલ્યું છે તેનું વર્ણન કરવાથી લેખને ઝાઝો વિસ્તાર થાય, શરૂઆતના છ મહિના Table work એટલે લખાપટ્ટીમાં ગયા. પછીના છ મહિનામાં સક્રિય કામ થયું. માર્ચની ૧૮મીએ લઘુમાથી પહેલી ઇટી નીકળી. રસોડાનાં વાસણ મેળવતાં એક મહિનો નીકળી ગયો. તે પૂર્વે ના મળ્યાં એટલે બાકીના શ્રી. લીખાભાઈએ એમને ઘેરથી આવ્યાં. બૂંપડાં બાંધવા માટે વાસ, વળાઓ ને પોલા મેળવતાં ત્રણ મહિના નીકળી ગયા.

ઓગસ્ટ, આખર સુધીમાં માત્ર છ જ વેગન માલ મળ્યો. અને લોકલોડકું તો છેક ઓક્ટોબરમાં મળ્યાં. આ રીતે કચલે ને પગલે કાળાં ખતરોના રાહ સંસ્થાઓની પ્રગતિને નડી રહ્યો છે. પણ સંસ્થાઓનું કામકાજ જેમ જેમ ગોઠવાય છે, તેમ તેમ એ સ્વાસ્થ્યી બનતી જાય છે.

આવડા મોટાં કામ કરનાર સંસ્થાઓની ઉદ્ધાન વિધિ સંસ્થામાં કાપ કરનાર એક લગ્નલાલને હાથે થઈ, ભૂટો એક ટેક કામદારે ખોલ્યો અને વહ-

રોપની ઉદ્દાઘાટન વિધિ એક મુસ્લિમ કારીગરને દાવે થઈ. આ રીતે દશા જ ડોળદમામ, ધાંધલ કે ઉદાધાદ વિના લાખખો રૂપિયાનું કામકાજ મોજનાપૂર્વક આગળ વધી રહ્યું છે.

નવા અર્થશાસ્ત્રના ચમત્કારો.

વગર પૈસે કરોડોનાં કામ થઈ શકે એમ છે, એવી શ્રી. ભાઈલાલભાઈની વાત સૌ કોઈને દાસ્તા-રપદ લાગતી. પણ કોઈ ભલેલા માણસને એ દાસ્તા-રપદ લાગવી ના જોઈએ.

નાત્રી જર્મનીએ ભાર પોલેન્ડ અને ફ્રાન્સ જેવી મહાસત્તાઓને પંદર પંદર દિવસમાં ઢાળી દીધી, ત્યારે પ્રેસિડેન્ટ ફ્રેન્કલિનને ભારે અનુચળી થઈ. એણે પોતાના અર્થશાસ્ત્રીઓને પૂછ્યું કે : “આ કેવી રીતે બન્યું ? જર્મની તો જૂખરીનારસ દેશ છે !”

એના અર્થશાસ્ત્રીઓએ જવાબ આપ્યો કે : “પૈસાનો આપણે જો અર્થ કરીએ છીએ તે જર્મની કરતા નથી. તેઓ મહેનત એટલે જ પૈસો એમ સમજે છે. દિટલરે પરિશ્રમ અવરિચત કર્યો એટલે એનું પરિણામ આપાદીમાં આવ્યું.”

એ જ રીતે રશિયા જેવા ગરીબ દેશ પણ સમા-જવાદી તંત્ર હેઠળ આત્મોન્નતિ સાધી, જે વરગ જર્મની અને રશિયામાં બની તે જ વરગ હિંદમાં પણ બની શકે.

એ હકીકત સાચી છે કે, શ્રી. ભાઈલાલભાઈ રથાનિક આગેવાન છે. એમનું ક્ષેત્ર નાનું છે, અને પ્રજાના મરજિયાત સહકારથી જ નેટહું વધી શકાય તેટલું એમને આગળ વધવાનું છે.

પણ એટલા ઉપરથી એમનો સિદ્ધાંત ખોટો કરતો નથી.

એ એમ કહે છે કે, પૈસા=પરિશ્રમ+અવરથા. પરિશ્રમ કરનાર લોકો હોય અને અવરથા કરનાર બુદ્ધિ હોય તો પૈસાની ઝાઝી જરૂર રહેતી નથી.

એના પહેલો ચમત્કાર આપણે સંસ્થાઓની જમીન ખાખતમાં જોયો. લોકોના સહકાર અને સહ-ભાવથી, સોઠા પાસેથી એક પાંચ પણ લીધા સિવાય,

એમને સામેથી રળાવીને લાખખો રૂપિયાની જમીન મફત મેળવી.

બીજો ચમત્કાર સંસ્થાઓના ઇજનેરી કામકાજનો છે. સંસ્થાના ઇજનેરી સ્ટાફને તેમ જ બીજા સ્ટાફને પૂરતો અને સતોષકારક પગાર આપવામાં આવે છે, એનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે સ્ટાફ પગાર-દાર છે. પણ લાફ્ટી નથી. નાનકો મોટો સુધીના સૌ કોઈ રાતદિવસ જોવા વિના, કામના કલાકો કે પગાર વધારા માટે અથડા નાખ્યા વિના, સંસ્થાના બે મિન-વેતની કાર્યકર્તાઓ નેટહી જ કિંદાદિલીથી કામ કરે છે. સ્ટાફ ચોતે જ બહારનું એટલું કામ બોળી લાવે છે કે સંસ્થાઓનું તમામ ઇજનેરી કામકાજ મફત ચાલે છે, અને બહારના કામમાંથી સ્ટાફનો પગાર તીકો છે.

ત્રીજો ચમત્કાર ગામડાંમાં વોટરવર્ક્સ અને ડ્રેનેજ કરવાનો છે. લોકો કહે છે કે એ કામ અશક્ય છે. વાત સાવ સાચી. એક ગામમાં વોટરવર્ક્સ ને ડ્રેનેજ કરવાં હોય તો ચાલુ વહીવટમાં દશ લાખ રૂપિયા જોઈએ. મોઠા પાસે એટલા પૈસા નથી. એટલા પૈસા લોન કે દાન તરફ આપવાની સરકારની શક્તિ નથી. એટલે આ પ્રકારમાં માયું મારવાની કોઈની છાતી ચાલતી નથી.

૧ હવે એનું એ કામ આ નવી રીતે કરતાં બેત્રણ લાખમાં પતી જાય છે. કારણેમાં પ્રભુતાઓની જાત-દેખરેખ, ગ્રામાણિક, સંતુષ્ટ અને કુશળ સ્ટાફ, મોટા પાયા ઉપર ઉત્પાદન, મામડાંને નેહથી વસ્તુઓનું ગામડાંઓમાં જ ઉત્પાદન, કરકસરબેથી વહીવટ, ઘુમા-રચાકીનો અભાવ, કામકાજની અસાધારણ અડપ, અને સરકારી લાંબુચપત, વેપારી કાળાંબળર અને ગામ-ખેલોની ખટપટમાંથી મુક્તિ.

આ રીતે ર/૩ પૈસાનો પ્રજા બેઠો ગયો. પણ બાકીના બેત્રણ લાખ રૂપિયા કાઢતા ક્યાંથી ? એને માટે ગામમાંથી એક શીમંત બોલો કરવો, જે અર્ધી રકમ આપે, બાકીની રકમ ગામલોકો બીજો કરે, ગમે-ચામ, ચરાફ, સહકારી બેંકો પેટ અફિસના સેવિંગ ખાતામાં કે સરકારી લોનોમાં લોકોનાં નાણાં પાયાં હોય છે. એ પૈસા ત્યાંથી ખસેડો “અરેતર પ્રમોટર સહકારી મંડળ લિમિટેડ”ના શેર લેવા. આ શેર ઉપર

૨ % વ્યાજ મળે. એટલે લોકોને એનું એ જ વ્યાજ મળે, મૂઠી સલામત રહે, દાનધર્મ કરવાનો નહિ. અને કામ પાર પડે. આ રીતે જોઇએ તો શ્રી. બાઈ. લાલભાઈની વ્યવહાર છુદ્ધિની જે ચોળના કામગીરી ઉપર દયા લાખની દેખાવ છે તે જ ચોળના મૂલત પાર પડે છે. લોકોને દયા લાખનાં વોટરવર્ક્સ અને ડેનેજ મૂલત મળે છે. પછી એમને દર મહિને એક ફોનેકશન દીધે ૨-૩ રૂપિયા ટેક્સ આપવાનો રહે. મરવાની આર્થિક વ્યવસ્થા એવી છે કે ૩૦ વર્ષે નવા વોટરવર્ક્સ કે ડેનેજ કરવાં પડે તો તે પણ લોકો પાસેથી નવા પૈસા લીધા વગર થાય.

પણ ધારે કે જે ગરીબ ગામે પાસે એટલી ૫ રકમ ન હોય તેનું શું ?

એમનું કામ પછીથી થશે. સંરથાઓ ખેડ ખાઈને પણ એવા ગામેનું સેનીટરિયન સુધારશે. સાધનસંપન ગામેમાં જ ગરીબ લોકો મટે જાહેર નજ થશે. તેમ જ જાહેર જાજર, મૂતરડી અને દખાનખાનાં થશે.

પૂર્વતેયાદીનાં પહેલાં વર્ષની પ્રગતિ

ગઈ દિવાળીએ શ્રી. લાલલાલભાઈએ, જ્યારે ધોળે દિવસે માણસને લૂંટી લે એવી એ ભયંકર જગ્યાએ, પોતાના સાથીદાર સાથે, ડેરાતણું તારવા, ત્યારે એમની પાસે મૂઠીમાં સરદારસાહેબના આલી-વાંદ, એક ભવ્ય રવખ, એને પાર પાડવાનો નિર્ધાર, એ ખાદીનાં ધોતિયાં, અને ચાર ખાદીનાં પહેરણુ હતી. જળવામાં એક આનાનાં પણ પૈસા ન હોતા.

આજે એ જે સંરથાઓનું અધ્યક્ષ છે તેમની રિયલિટી નીચે મુજબ છે :

સંરથાઓની પોતાની ૨૦ લાખ રૂપિયાની જમીન છે. એની કમીત બવિખમાં ધણી જ વધશે.

અત્યાર સુધીમાં ચાર લાખ રૂપિયા ખર્ચાઈ ગયા છે.

વકંશોપ, ગોડાઉન, કન્યાઓનું છાત્રાલય પ્રિન્સિપાલનો બંગલો અને દુકાનો બંધાઈ ગયાં છે. અમદાવાદ શહેરમાંથી ૩૫ જગ્યાએથી લોહું મેળું કચું ત્યારે વકંશોપ બંધાયો.

આટલું-સાવનસ કોલેજ કપાટાબેર બંધાઈ રહી છે અને પ્રિન્સિપાલ આવી બેસી ગયા છે. આવતા જગના જૂનમાં તો કોલેજ ચાલુ થાય છે.

૨૦૦ માણસોનો રટાફ કામકાજ કરે છે. એમાં મજૂર કમિયાથી છત્રનેર સુધી સૌ કાઈ આવી ગયા છે. એમને નિયમિત રોજ અને પગાર ચુકવાય છે. દિવાળી પછી આ રટાફ વધારીને ૫૦૦ માણસોનો કરવાનો છે.

બહો દરરોજની ૧૦,૦૦૦ ઈંટ કાઢે છે. દિવાળી પછી એક દિવસની ૪૦,૦૦૦ ઈંટ કાઢશે.

વગર પ્રચારે ચરોતરને ગામડે ગામડે આ નવા સ્વખનો આશાસદેશ પહોંચી ગયો છે.

૨૦૪૨૦ની દુકાનનું માસિક સો રૂપિયા ભાડું વેપારીઓ આપવા તૈયાર છે, અને વ્યાર મહાનના પૈસા ક્રિસ્ટિયન તરીકે આપી ગયા છે.

ગૌર ઉપર પહેલે જ વર્ષે ૩ % વ્યાજ અપાયું છે. લોકોનો ઉત્સાહ પૂરો છે એવો એક દિવસ જતો નથી, કે જ્યારે દાન કે શેરખરીદી તરીકે લોકો પૈસા ન આપી જતા હોય. સિમેન્ટ માર્કેટિંગ કંપનીએ સો ટન સિમેન્ટ મૂલત આપ્યો છે. જુદા જુદા ભાષાઓ તરફથી મોટર, એન્જિન વિગેરી, લાકડું, લોહું વગેરે બોરોનો પ્રવાહ વહી રહ્યો છે.

આજુબ મ્યુનિસિપાલિટી, ઓરેન્જિક કમિટિય વર્ક્સ અને વડોદરા રાજ્ય સંરથાના નિષ્ણાત છજનનેરીની સલાહ શી આપીને લેવાય છે.

વલ્લભવિદ્યાનગરનું દયા લાખનું, આજુબ મ્યુનિસિપાલિટીનું દયા લાખનું, એમનું ત્રણ લાખનું કરમસદ અને યીએદરનું જમ્મો લાખનું, વાસદનું દોઢ લાખનું એ રીતે લગભગ ૩૦ લાખના, વોટરવર્ક્સ ડેનેજનાં કામ સંરથાએ શરૂ કર્યાં છે, અને એને મટે સંરથાના ઈજનેરો કામ કરી રહ્યા છે.

અસંખ્ય મુદોતર સુસ્તીઓ વચ્ચે આ કામ થયું છે. આવતા વર્ષની પ્રગતિ આથી ધણી વધારે દરો, અને ત્યાર પછી તો મહાને મહાને પ્રગતિ જોઈ શકાય.

લોકોની ગરસમજ

આ ચોળનાની પહેલી ઈંટ નહોતી ચંપાઈ, ત્યારે જ શ્રી. સરદારસાહેબની કુચાઈ છુદ્ધિને એનું રહસ્ય સમજાઈ ગયું, અને એની સંગીનતા ને સફળતા મટે સોએ સો ટકાની ખાતરી થઈ. પણ આજુબાજુના ગામડાંઓના લોકોને ગળે આ વાત નહોતી જીતરતી.

મામામાં એક ધર કરતાં ત્રણ પેઢી નીકળી નાંખ, અને હાઈફ્રેક્સ કે ધર્મશાળા જેવું જાહેર દિવસનું કામ હોય તો અંદર અંદરની ખટપટને લોધે દરકો વહી જાય. એટલે લોકો પોતાના તોલમાપથી આ નવી ચોળનાને માપે એમાં એમનો હોય નહોતો.

હવે એક વરસનું કામ જોયા પછી બધા ય લોકમત વિરુદ્ધ દિશામાં મચે છે.

નરસિંહ મહેતાની હૂંડી

ગઈ સાલ મેં શ્રી. બાઈલાલભાઈને પૂછ્યું કે :
“તમે આવડું મોટું કામ તો લેવાડ્યું છે પણ તમારી પાસે પૈસા મેળવવાનો કોઈ “પ્લેન” છે કે નહિ ?”

એમણે જવાબ આપ્યો : “પ્લેન” વળી શો ? નરસિંહ મહેતાએ હૂંડી લખી ત્યારે એમની પાસે કયો ‘પ્લેન’ હતો ? હું તો હૂંડી લખીને બેઠો છું, હવે મારે શી ફિકર ?”

મારે મળે એ વાત ને જીતરી એક બાજુ વિજ્ઞાન, યંત્રો, સૈનિકતા ને ઇન્દ્રિયદની વાતો અને બીજી બાજુ નરસિંહ મહેતાની હૂંડી !

હવે એક વરસનું કામ જોયા પછી મને એ વાતમાં વિશ્વાસ બેસે છે. જનતાજનાદને એમની હૂંડી સ્વીકારી છે.

લોકો સંસ્થાઓને કઈ રીતે મદદ કરી શકે ?

(૧) “ચારતર વિદ્યામંડળ”ના સભાસદ થઈને એના વર્ગો ને લવાજમ નીચે મુજબ છે :

(ક) મુઃબ્બી : રૂ. ૫૦૦૦ (ગ) દાતા : રૂ. ૫૦૦
(બ) ઉપમુઃબ્બી : રૂ. ૧૦૦૦ (ઘ) સભ્ય : રૂ. ૨૫૦

(૨) પ્રાગેશ્વર સહકારી મંડળના શેર લઈને. એક શેરની કિંમત રૂ. ૧૦૦ છે. ત્રીસથી વધારે શેર એક માણસને નામે આપવામાં આવતા નથી. શેર ઉપર ૩ % બ્યાજ મળે છે. દરેક સભાસદને રૂ. ૧) દાખલ થી આપવી પડે છે.

(૩) ૩ % ના બ્યાજે પ્રાગેશ્વર મંડળમાં બાંધી મુદતની ચાપણા મૂકીને.

સંસ્થાઓ લોકોને કઈ રીતે મદદ કરી વહી છે ?

(૧) વલ્લભવિજ્ઞાનગરમાં જે લોકો પ્લોટ વેચવા કે ખરીદવા માગતા હોય તેમને તે સમયે મંડળ તરફથી કોઈ પણ જાતનું મહેતતાણું લોધા સિવાય કરી આપવામાં આવે છે.

(૨) આજીઆજીના પ્રદેશના લોકોને ઘર બાંધવાનો સામાન ફિક્ષાયત બાવે પૂરો પાડે છે.

(૩) મંડળના નિજાત ઇજનેરોને સલાહ નીચેની રીતેએ મળે છે :—

(ક) કોઈ પણ બાંધકામના પ્લેન અને એરટીમેટ તૈયાર કરી આપવા બદલ એરટીમેટનો ૧૩ % લેવામાં આવે છે.

(ખ) કોન્ટ્રાક્ટરને આપેલા કામકાજ ઉપર મંડળના ઇજનેરની દેખરેખ માટે એરટીમેટ ઉપર ૫ % ચાર્જ લેવામાં આવશે.

(ગ) પ્લેન, એરટીમેટ, તેમ જ માલસામાન વગેરે ખરીદી બાંધકામનું બધું જ કામ મંડળને કરવાનું હશે. તો કુલ ખર્ચના ૧૦ % વધારાના લઈ તે કરી આપવામાં આવશે.

આ સંસ્થાઓના “આર્કિટિયલ” રિપોર્ટ નથી. “ઊર્મિ”ના તંત્રીશ્રીએ મને આજ્ઞા કરી કે મારે વલ્લભવિજ્ઞાનગર જઈને બધું જોઈ આવવું, અને ત્યાંના કામકાજનો અહેવાલ “ઊર્મિ”ના વાંચકો માટે રજૂ કરવો. હું ત્યાં જઈ આવ્યો, અને એક જૂત-વિવેચક તરીકે ખાસ મન ઉપર પડેલી છાપ હું અહીં રજૂ કરું છું.

સંસ્થાઓ વિશે “આર્કિટિયલ” માહિતી મેળવવાની જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે—

શ્રી બીખાભાઈ કુબેરભાઈ પટેલ.

મંત્રી ચારતર વિદ્યામંડળ,

વલ્લભવિજ્ઞાનગર—આણંદ.

એ સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

જેઓ જાતે જઈને બધું કામકાજ જોવા માગતા હોય, તેમણે આણંદ-ખંભાત રેલ્વે ઉપર આવેલા કરમસદ સ્ટેશને જીનરનું. ત્યાંથી ૧૧-૧૧ માઇલ ઉપર વલ્લભવિજ્ઞાનગર રચાર્ડ રજી છે, સ્ટેશને સંસ્થાઓની મોટરો માલસામાન વહી જતી હોય છે, જેમાં બેસીને ત્યાં જઈ શકાય છે. સંસ્થાઓનું અતિથિશુલ્ક ત્યાં છે, પણ ત્યાં એકાદ બે દિવસ રહેવા ઇચ્છનાર સાથે પોતાનો ખીસ્તરો અવરજ લઈ જવો.

સંસ્થાઓતે, અત્યારે ઇજનેરો, ઓવરસીયરો, કોન્ટ્રોલમેન વગેરેની જરૂર છે, તો ઉપર જણાવેલ સરનામે સંસ્થાઓના મંત્રીને પોતાની લાયકાત દર્શાવીને અરજી કરવા જેવું છે.

ગરોબીનાં ઈંડાં

શ્રી રામદિન્દ બંધોપાધ્યાય
અનુવાદક : રમણિક ઘેઘાણી

શિયાળાની એક સાંજે અમે ફેટલાક મિત્રો કસબમાં બેઠાં બેઠાં રાજકારણની ચર્ચા કરતા હતા, એકે અમારી કસબમાં રાજકારણ ચર્ચાવાની મનાઈ હતી, કારણ મિત્રોમાં રહીને બંગાળીઓએ જે મંડળી રચાવનાં હોય તેા નિયમ લેખે આવા ફેટલાક નિયમેા રાખવા જ પડે છે.

ચર્ચા ધીરે ધીરે બે સભ્યો વચ્ચેના વાગ્વ્યુદ્ધમાં પરિણમી. અમે સદુ ધ્યાનપૂર્વક એ સંમળના હતા, પૃથ્વી બોલ્યો, " ગમે તેમ કહેા પણ માત્ર ગંધીટોપી પહેરે" જ દેશવ્રત નથી ચલાવું. ગાંધી ટોપીધારી સુની બોલ્યો, " ના, ઈર્ષ રાજ્ય છે. બંગાળના સાત લાખ માણસો ને ગાંધી ટોપી પહેરવાં મર્ષ જન્ય તેા આઝાદાં આઝી એક કરેાક વાર ખાદીનું વેસાણુ ધાય, ને-એની કિંમત વધુ નહિ તેા યે ત્રીસ લાખ રૂપિયા તેા થાય જ, એ રૂપિયા દેશવાસીઓના પેટમાં પડે એટલું તેા દેખાવું જ છે."

" એ હરો પણ ટોપી પહેરવાથી- બંગાળીઓની વિષમતા નાશ પામશે, પછી ભલે એ ગમે તે ટોપી હોય. ઉધાકું માથું એ જ બંગાળીની વિશેષતા છે." પૃથ્વીએ કહ્યું.

" ને એ વિશેષતાના ભેરે જ બંગાળીએ ટકી રહેવા માગતા હોય તેા તે એમણે ટોપકું બાધી લટકી જવું જ બહેતર છે." સુનીએ ચાપલખાં અવાજે કહ્યું.

આથે ટેબલના ખૂણા પાસે બેઠેલો વરદા બીએ હતના મોલ તરફ તાકી રહીો હતો. એણે આચિન્તાનેા પ્રશ્ન કર્યો કે " તમે ગરોબીને કહી હસતાં નેઈ છે ?

આ અણધાર્યાં પ્રશ્નથી બંને સર્વાંખાર થોડી વાર માટે અવાક થઈ ગયા. ને પછી અમે ચૌ એકીસાથે ખમખમટ દસી પચા.

દારપ અટકતાં વરદા બોલ્યા, " હસવાની તાત નથી. દું ટાકા પહેરનાં દાંકયે રાખું છું કહી તમે મને વચોવો હા એ જાણું છું. પણ એમાં તેા નિન્દ-

કાની જ નિન્દા છે. માત્ર માંધી ટોપી પહેરે" દેશદાર થાય કે નહિ તે તેા દું નથી કહી શકતો, પણ ગયા જઈને પિન્ડહાન દીધે બધાંયેલા છુવાતમા મુક્તિ પામે છે. એનું ખરેખરું પ્રમાણ જોવું હોય તેા તે દું આપી ચકું તેમ છું.

સૌએ જાણું કે એકાદ વાર્તા માથે તેાગાઈ જ રહી છે. અને બીસો યદને અમૂલ્ય બોલ્યો, " દવે મર્મનું શ્રાદ્ધ થવાનું. કું તેા ભાઈ ઘેર જઈ છું," ને વ્યારણું સુધી જઈ પાછો વળીને તે બોલ્યો, "ભુગ્ગો, કસબનું અને આપણું સોનું કલ્યાણ ક્રિષ્ણતા હો તેા આ વરદાને કલમમાંથી ગડગડિયું આપો. નહિ તેા માત્ર ગાંમતના હુમાણથી આપણી આ કલમને કપારક કુમાની જેમ યત્નમાં બીડી જરો." ને આટલું બોલી થત થત કરતો એ ચાલ્યો ગયો.

એક બીડા નિસાસો મૂકી વરદા બોલ્યો, " સાચું કહેનારાની દશા આવી જ થાય છે. ધીરુને તેા એ માટે કોસે જખાં પડેછું. વારુ રૂપી, એક સિગાર લાવ તો!" ' સિગાર તેા નથી, બીડી છે, પીવી હોય તેા આપું.' રૂપીએ જવાબ આપ્યો.

અને બીએ એક બીડા નિસાસો મુક્તાં મુક્તાં એ બોલ્યો, " રહેવા દે, જરૂર નથી; નેઈ કદાચ મારા ખિરસામા એકાદ....."

ને ખિરસામાંથી સિગાર કાઢી એને ચેતાવનાં વરસએ વાન શરૂ કરી, " વાત એટલી તેા મામાન્ય છે કે તમારી પાસે એ રૂબૂ કરતાં મને સંકોચ થાય છે, પણ તમારે તમે સદુએ એ સર્વમળવી એમ નક્કી જ કયું છે તમારે કહી નાખું છું."

' માત્ર માણસ જ મરીને જૂત થાય છે એવું નથી. પશુ-પંખી એટલે સુધી કે કીટ-પતંગ સુદાં મૃત્યુ પછી પ્રેત યોનિમાં જાય છે, એની સાચિની મને એકવાર મળી છે.

' હજુ થોડા વખત પહેલાંની જ વાત છે. માંક એ વરસ એને સર્વાં દરો. તમારે રજના દિવસો કના.

કામકાજની ચિંતા નહોતી; એથી નચિંત મને મો-
પાસાંની વાર્તાઓ ફરી ફરીને વાંચતો હતો. આપણે
ત્યાંના વ્યક્તિ પાકટ યદ્ય ગયેલા યુવાન સાહિત્યકારોએ
મોપાસાંના દોષ સોજેસોજ આના કાલો છે, પણ એના
ગુણોનો તો એકાદ અંશ પણ કાલો નથી, ખંદે
તેઓ તે જાણી જ સકયા નથી. 'ખિરસાં ખાલી ને
બપોળા બારી' એ આનું જ નામ.

'પણ જવાહર એ વાત. એ રાત્રે ખુરશી પર
બેઠો બેઠો સામેના ટેમલ પર ઝુકી તરફીન થઈને હું
વાંચી રહ્યો હતો. ધાસલેટિયો લેમ્પ મોટી વાટે બળતો
હતો. એચિતી આંખ ઊંચી કરીને જોયું તો એક
મોટી એવી મરોળી કાણ જાણે ક્યારની ચે મારા ટેમલ
ઉપર ઊતરી આવી ડબ્બાંએને મોક્ષમ પહોંચાડી
રહી હતી. એની આવી દિગ્ભત જોઈ હું અવાક જ
બની ગયો.

'હુનિયામાં બધાંયે જનાવરોમાં સદુથી વધુમાં વધુ
ઓતરી ચડે એવું જનનવર હોય તો તે મરોળી છે એમ
મને લાગે છે, મરોળિયો, વંદા, કાચબા અને દેડમાં
સુદાને હું સહન કરી શકું છું. પણ આ મરોળી
જાણી છે, મરોળીને એક કાનથી ખીલ કાન-સુધી
આરપાર જોઈ શકાય છે! એની પૂંછડી કાપી નાખીએ
તો એ પૂંછડી પણ આપમેળે ફૂટકા મારતી રહે
છે! મુદ્દે વાત એટલી જ કે મરોળીને જોતાં જ કાણ
જાણે કેમ વિના કારણે મારામાં બપોળા સંચાર થાય
છે. પેટ ખલી ખાલી લાગવા મંડે છે ને માથું વિચિત્ર
રીતે ધ્રુજવા લાગે છે. તમને હસતું આવશે પણ હસ-
વાની વાત નથી. ક્યૂંકે એક વેલિંગ્ટનનો બિલાડો
જોતાં સહુને આનું જ થયું *

'જે હો તે. મારા ટેમલ પર એ મરોળીને રવ-
ચહેદિ વિદરતી જોતાં જ હું લાકાક કતો ખુરશી
પરથી ઊભો થઈ ગયો. ને પછી દૂર રહી રહીએને
કાંઈ કાઢવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એ માથું ઊંચું
કરી થોડી વાર માગ તરફ તકી રહી ને પછી દાંત
બહાર કાઢીને એકવાર દસી પડી.

'એથી જ તમને સૌને પૂછતો હતો કે કદી
મરોળીને હસતી દીધી છે? ગલુડિયાના, બિલાડીના,
અને શિમ્પાન્ઝીના હાસ્ય વિષે થયું થયું જાણું—
વાંચ્યું છે. પરંતુ મરોળીના હાસ્ય વિષે ક્યાંય કંઈ
વાંચ્યું હોય-કંઈ-લોકવાયકા સુદાં સાંભળી હોય એવું
માદ નથી આવતું.

'એ મરોળીના મોઢામાં લગભગ પચાસ હજાર
દાંત હોય એમ લાગતું હતું એનું એ હાસ્ય સ્પષ્ટ
અવગાહ્યક હતું. જાણે એ કહેતી હતી કે, કેમ!
મને જોતા જ ખુરશી છોડીને નાહાને! દરથી બાહ્ય
કરતાં લજવાતા નથી?

'બહુ રોષ આભે. નાની એવી આ મરોળી—
લલે ને એ જ ઈચ લાંબી રહી!-મારા જ ટેમલ પર
ચડીને મને જ આટલી ઘમંડકાર છે! અને એક બારે
એવું થાયું જોઈને, જનતા સુધી વેચરટર ડીકસનેરી
જ ઉપાડીને ટેમલ પર મેં ધ્યામ દેતી પડતી મૂકી.
એ જીજ્ઞાસી જેમ પાછી વળી મોળ મોળ આંખો કાઢી
મારી સામે જોઈ રહી, ને એ મિનિટ પછી ફરીને
એના એ જ પચાસ હજાર દાંત બહાર કાઢીને દસી.

'મારી પત્ની પડાની તકમાંથી બાલુના ધરમાં
ઊભી-ઊભી મારે આ સંબંધેથી થઈ જતી હતી.
બંગોળા અજાણથી એ બાલુ જોયું તો એ પણ મૂંઝી
મૂંઝી હસતી હતી. મરોળી અંગેની મારી આ નમ-
જાઈ એ પહેલેથી જાણતી હતી.

'કોઈથી હું અંગેઅંગ બળી રહ્યો. ડીકસનેરી
હાથમાં જ હતી. બે હાથ વડે એને ઊંચે તોળી, મરોળી
ઉપર જ બરાબર નિશાન લાઈ મેં એ અદરથી ટેમલ
પર ઝીંકી. હોહા મગ્ગ મર્ડ. લેમ્પ જાંધો વળતાં ચિમતી
ખનખન કરતી ફટી ને ધરમાં અધકાર થઈ ગયો.
મા રસોડામાંથી આ અવાજ સાંભળી દોડતી આવી.
મારા નાના ભાઈ પાંચુનો દિન્દુસ્તાની શિક્ષક બહારના
ઘોરમામાં બેસી તેને બચાવતો હતો એ 'કયા કુઆ!
કયા કુઆ!' કરતો હો દા કરવા લાગ્યો.

'અધારમાં ઊભો ઊભો હું કરતો હતો કે પેલી
મરોળી ક્યાંક ટેમલ પરથી ઊતરીને મારા શરીરે ચઢ-
વા ન માંડે!

• વરદાબુલ્યા છે. ક્યૂંકે એક વેલિંગ્ટન નહિ પણ ચાર્લ્સ
રોબર્ટસ જોઈએ.

‘ નોકર રહુ ઊંચે આસે ફાનસ લઈ હાજર થયો-
ને મેં જોયું’ તો લાગેલા કાચની વચે જળ્પર ડિકસ-
નેરીની નીચેથી માત્ર એતું મોં જ બહાર દેખાતું હતું.
થક દખાઈ ને સાચવો બની ગયું હતું. માથું તલન
સલામત હતું. જાણે ભારે થોથા તલેથી માથું આ-
ગળ લાવી એ મને જોતી હતી ને અગણિત દાંત
બહાર કાઢી એક અત્યંત દાનવી હાસ્ય હસતી હતી.

‘હું પચ્છી માથા મુધી બે ચાર વાર ફૂંછ
જાણ્યો. ચીતરી ચડે એવા એ મૃત દેહ ફેંકી દેવાનો
દુકમ કરી, હું જમીને પથારીમાં પડ્યો. એ રાત્રે પછી
વાણ કરવાની રમિ જ ન જમી.

‘ રાત્રે ઊંઘમાં વચ્ચે વચ્ચે અનેક દુઃસ્વપ્નો ફરી
ફરીને આવતાં રહ્યાં. અને બાનમાં આવી પકડાતાં
નહોતાં. તેમજ કંઈ નથી કહી ઉઝારી મૂકી શકાતાં
નહોતાં. સવારે જ્યારે પથારીમાંથી ઊતરો થયો ત્યારે
શારીરિક કે માનસિક લાગણી જરાયે નહોતી.

‘કંઠાળાભાઈ ચિત્તે બહારના ઝોરડામાં બેઠો બેઠો
આ પ્રીતિ હવે ત્યાં યોગિનીની નજર સામે ટેબલ પર
પડી. જોયું તો ત્યાં બે નાનાં નાનાં છંદાં બાલુ-
બાલુમાં પથાં છે. દેખાવમાં બરાબર ખડી ચોપડેલા
ઝીણાં કરમદાં જેવાં લાગ્યાં. એ પહેલાં કહીયે ગરો-
ળીનાં છંદાં જોયાં ન હતાં. છતાં એને યોગજતાં મને
જરાયે વાર ન લાગી કે એ એનાં — ગરોળીનાં
છંદાં જ છે.’

‘ જુમાબૂમ કરી નોકરોને પૂછ કરી કે અહીં
કાણે એ મૂક્યો છે ? પણ કોઈ જ કંઈ ખુલાસો કરી
શક્યું નહિ. મારજૂડની બીક દેખાડ્યા છતાં કોઈની
પાસેથી કંઈ વાત કદાવી ન શક્યો, ત્યારે મને પચા
ઉપર ગચ્છળની રાંકા આવી. હું એના ઉપર ઊતરી જ
પડ્યો. બહુ બહુ ક્યાં છતાં ય એ કંઈ જ કહી ન
શક્યો, આખરે એ રડી પડ્યો. પણ યુનો મેં ક્યો
છે એમ ન બોલ્યો. દંડ તરફે એ બેઠે છંદાં બરાબર
ફેંકી દેવાનું હરમાન કરી હું વિચારમાં પડ્યો.

‘ મને ડરાવવાના હેતુથી જ કોઈએ આ કાવતું
રચ્યું હોવાની શંકા મારામાં ધર કરી ચર્ચા હતી.
થોડી વારે ટેબલનું ચાવી હાથેનું ખાતું બોલીને જોઈ
હું તો તેમાં પણ બે ધોળાં ધોળાં નાનાં નાનાં છંદાં

દેખાયાં, ને ત્યારે મને એવો તો અંધારો લાગ્યો
કે વાત જ ન પૂછે ! આ શું ? અહીં વળી આ કાણ
મૂકી ગયું ?

‘ પછી તો જોતજોતામાં આખા ઘરમાં આ
છંદાંએની છૂટે હાથે લાણી ચઈ હોય એમ લાગ્યું.
જ્યાં જ્યાં નજર નાખું, જ્યાં જ્યાં હાથ મૂકું, ત્યાં
બધે જ છંદાં ને છંદાં જ દેખાતાં હતાં. આખી દુનિ-
યાની તમામ માદા ગરોળીઓએ જાણે એકાએક સંધી
જઈને સર્વત્ર છંદાં મૂક્યાં શરૂ કરી દીધાં હતાં.

‘ એ રીતે લગભગ બે દિવસ ચાલ્યું. હું એવો
તો ત્રાસી ગયો હતો કે એકાએક ક્યાંય હાથ મૂકતાં
સુદાં હું ડરવા લાગ્યો. કદાચ ત્યાંથી જે ગરોળીનાં
છંદાં નીકળી પડે તો !

‘ પણ બીજાએ માટે આ વાત એવી તો મામૂલી
હતી કે હું ખુલાસો કરી કોઈને કંઈ કહીયે ન
શકતો. ગરોળીનાં છંદાં ! એમાં શું ? એનો જવાબ
આપવો મુશ્કેલ હતો. મને પોતાને પણ એ વાત
સમજાવવામાં ન શક્યો. ઊઠતાનું મનમાં થયા કરતું
કે આ બરાબર નથી, સ્વાભાવિક નથી, ક્યાંક નક્કી
કંઈક ખૂલ છે.

‘ પરંતુ માત્ર એક ગરોળીને આમ કમોતે મારી
નાખવાને કારણે જ આ બધું થાય છે એ સદજન
શુદ્ધિ માન્યામાં નહોતું આવતું. તો પછી આતું
કારણ ? બહુ બહુ વિચાર કર્યા પછી હું એ નિર્ણય
પર આવ્યો કે મેં પેસે દિવસે જે ગરોળીને અત્યંત
અનાયત્વરૂક મારી નાખ્યો હતો. તેની ગર્ભવતી
વિધવા જ વિરહ વેદનાએ અસ્થિર બની ચારેબાલુએ
છંદાં મૂકતી ફરે છે. આ સિવાય બીજું હોઈ પણ
શું શકે !

‘ ઘેર બેઠાં બેઠાં જ્યારે મનને કંઈ જ ચેત ન
પડ્યું ત્યારે ચણું કે ચાલ કલમમાં જઈ. અરી
આગ્યો. પણ કલમ લગભગ બંધ જેવી જ હતી. તમે
કોઈ નહોતા. દરવાન પાસે બારણું ખોલાવી આ
ઝોરડામાં જ આવીને બેઠો. ટેબલ પર રજકણનો
આછો ઘર નાખ્યો હતો. સિગારેટ ચેતવી દીવાસળી
એછેરેમાં નાંખવા જઈ હું તો તેમાં રાખની વચ્ચો-
વચ્ચ બે ધોળાં છંદાં. ને ઘરત જ હું પેર પાછો
આવ્યો ગયો.

‘બારણામા પ્રવેશતા જ આ સામે મળી મારી સામે ભેઠ રહીને બોરી, કેમ બાઈ આ થોડા દિથી તારુ મો આવુ પડી ગયેલુ કેમ લાગે છે ? શરીર હીક નથી કે થુ ?’

‘મે મહુ, ‘હા, આ જરાક ..’ને એટલુ બોલતા બોલતા હુ પાછો બહાર નીકળી ગયો.’

‘વાત ધીરે ધીરે વધતી જતી હતી એમા શક નહોતો કદાચ પેની ગરોળીની માફા વધુ ઈડાં મૂકતી હશે તેમ કહી વાત ઉઠાડી દેવી એ પણ સહજ નહોતું આ બીલુ મધ જ નહોતું નક્કી ભૂત-ઈડાં-ભૂત જ હતું પેઠી પ્રતિહિ સાપગાયલુ ગરોળી પ્રેતયોનિનાં જઈ મને ડરાવતી હતી અને એની ભૌતિક પ્રુદ્ધિ એણે જાણી લીધુ હતુ કે આ ઈડા-ભૂત સિવાય બીજા કશાથી હુ ડરુ એમ નથી

‘પ્રાણી માત્ર પ્રાણે દયા દર્શાવવાનું આપણા ચાત્રોમાં શા માટે સ્વચ્ચવામા આવ્યુ છે, અને એક સામાન્ય બકળોને જીવ બચાવવા ભગવાન ખુદ પેતાનો પ્રાણ મુદ્દા આપવા કેમ તૈયાર થયેલા તે મારી આ વાત સાંભળ્યા પછી તમને ન સમજાય તો નક્કી માનજો કે તમારા કર્મમા કુમીપાક નફાં અનિવાર્ય છે મુદ્દે મારા મનમા ધીર પથ તાપ થતો હતો અસખ્ય દાનોનાળી એ મૃત ગરોળીને ઉદ્દેશીને હુ બોલતો હતો કે ‘હે પ્રેત ! હે અવનબનવિહોન વયુભૂત’ પણ થયુ હવે ખમૈય મેં તમારી ઈડા-બીનાને હવે સમેતી લેા-કૂપા કરી એને પાછા એ ચી લેા !

‘પણ એને પાછા કોણ ખેચે ? રાત્રે વાજુ કરવા ખેસતા ભાતનો કોળિયો લેતા જ નેપુ તો ખે ખરામર પાકી ગયેલા ઈડાં’ મુજબતે અજે હુ આસન પરથી જાઓ ચઢ ગયો આ બોલો બીકયો કેમ ? થુ થયુ ?’

‘હુ થરથર કપનો હતો માઝ માઝ કપને રમણી મે કહ્યું, કઈ નહિ ! અમરથો જ બૂખ નથી’

‘જઈને પથારીમા પડ્યો આલોટતા આલોટતા સાંભળ્યુ આ મારી વહુને ધમકાવતી હતી કે ‘મરખી, ત્રીણા કરમલ તે મ્હી ભાતમા નખાતાં હશે ? અમર નથી ઈ જલ્દ સુગાળવો છે ! જોતાં જ એમને એમ બોલી ગયો’

‘રાત્રે એક મજન સ્વપ્ન નેપુ એ પહેલા કે એ પછી કહીયે એવુ સ્વપ્ન મે નથી જોયુ ને હવે ફરી કહી જોવા ઇચ્છતાં ચે નથી એ સ્વપ્નમા મે નેપુ કે જાણે ખૂબ જ કટાળીને હુ પથારીમા પડ્યો છુ પથારીમા લખાવતા જ લાગ્યુ જાણે આંખાં નાખ્યો નથી આંખાંને મદને પથારી આખી મરોળીનાં ઈંડાથી જ ઢકાઈ ગઈ છે, ધીરે ધીરે મારા ભારથી એ ઈંડા ફૂટી જવા લાગ્યા ને એમાથી કાળા કાળા કે કાલ જેવા સાયોલિયા શા લાખમલાખ મરોળીઓના બચ્ચાં નીકળી નીકળીને મારે અંજે અંજે ભમવા લાગ્યાં હુ જીવ લઈને નાસી છૂટવા બીકવા મથ્યો. પણ સ્વપ્નમાથી ભાગ્યુ કઈ રીતે ? આખરે પથારીમાં રહી રહી જ હાંફવા લાગ્યો અને મે મારી હતી તે જ ગરોળી મારે શરીરે ચઢીનાક ઉપર ખેસી એકી દશે માં મે સામે ભેઠ રહી

‘પત્નીનો પક્ષો વાજતા ઊંચ ઉડી ગઈ નેપુ તો આખુ શરીર પરસેવે રેખાં મધ મધુ છે. અંજે ત્યારે પણ ચીતરી ચડે એવાં એ ગરોળીના બચ્ચાં મારે આખે શરીરે બમી રવાં ઢોલ એમ મને લાગતુ હતુ.

‘લજા લજા ખરામ સ્વપ્ન નેપાં છે-અને બીજા ચે લજાં ભેઈયા એમાં શક નથી પરંતુ બચ્ચાંને પ્રાણુ’ હુ કે એવુ સ્વપ્ન હવે ફરી કહી ચે ન દેખાડે

× × ×

‘બચ્ચી જે વસ્તુ આખ દ્વારા ભેઈ શકાતી નથી તઈદ્વારા જેની ભમ કરતા ફર કરી શકાતી નથી, અને જેના હાથમાથી ઉતરવાનો બીજો કેઈ જાણીતો ઉપાય જડતો નથી એ વસ્તુ જ જગતમાં કદાચ સદુધી વધુ ભયંકર છે જાતનો ભય એ પ્રકારનો છે તેથી જ હુ જેમ જેમ વધુ ભય પામતો હતો તેમ તેમ તેમાંથી છૂટવાનો માર્ગ મારાથી વધુ દૂર જતો હતો થુ કરવું ? કયા જવું ? કઈ જ જાણે નહોતું સંગ્રહ.

‘મારી માનસિક રિયલિટી ત્યારે આવી હતી ત્યારે એક દિવસ ટપાલમાં એક કાગળ આવ્યો કાગળ મારા મિત્ર મુખેન્દુનો હતો ગયાથી એ લખતો હતો-

હું કેમ છો.....હું મઝામાં છું.....વગેરે કાગળમાં
ખાસ કંઈ જ નહોતું. છતાં એવિન્તાની અને જલ્લે
દિવ્યદષ્ટિ સાંપડી. મારે મારે જલ્લે એ મામૂલો
કાગળ જ નહોતો. દિવવાણી હતી.

‘ને દુરત જ મેં શુભે-હુને તાર કર્યો, આજે જ
ઉપકું છું, ત્યાં આવવા.’

‘એ પછી યયાસમયે ત્યા પહેંચી પેલો મરો-

ળીના ત્રેતાત્મા મારે સદ્ગતિનો સંકલ્પ કરી મેં
પિન્ડદાન દીધું. હવે ત્યા જઈને કાઈ ગરોળીના
ત્રેતાત્માને કાઈ પિન્ડદાન કરે છે કે નહિ એ ત્યા
જાણતો. પણ એ પછી મને એ છંદા-ત્રેને કદી મે
ત્યા સનાચો.

‘એ માયામુક્ત જવાત્મા હવે કલમ દિવ્યશોક
વૈકુંઠમાં ભીંત પર કીટ-પતંગને આરોગતો વિદરતો
હશે !’

કેટલું દૂધ પીશો ?

દિફ્તરમાં નવકરોડ સિતેર લાખ ગાયો છે. આ રીતે, આખી દુનિયાની ગાયોના લગભગ
૨૬ ટકા એકલા દિફમાં જ છે. ત્યાં દિફ્તરમાં દૂધનું ઉત્પાદન સરેરાશ બ્રિટનની રોજના
● ઓસ (૧૭૫૫ ટોન) બાવે છે. ન્યુઝીલેન્ડ અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં માલગરીડ રોજનું ૫૬
અને ૪૫ ઓસ દૂધ પેદા થાય છે. આદારવાચના નિયમ પ્રમાણે માલગરીડ રોજનું યોગમાં
એણું ૨૦ થી ૩૦ ઓસ દૂધ પીવું જોઈએ.

વિજ્ઞાનદર્શન

શ્રી. બંસી ગાંધી સી.ણલી.
પ્રોફે. જયંતીલાલ ડે.ઓયા, એમ.ણલી.
ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ, એમ.ણલી., પી.ઈ.સી.

‘વિજ્ઞાન-દર્શન’ એક વર્ષ

નવેમ્બર ૧૯૪૫ના અરસામાં ભારતી સાહિત્ય સંઘના બાઈબ્લી ઈસ્ટલાલ તથા બાઈબ્લી તારાચંદ અમારામાંના એકને મળ્યા અને ‘જીમિ’ અને નવરચના’ માસિકમાં વિજ્ઞાન વિભાગ શરૂ કરવા તેમને સંમેલ વિચારની અને તેના લેખન માટેની જવાબદારી સ્વીકારવાની વાત કરી. પૂરતો વિચાર કરી અને આ જવાબદારી સ્વીકારી, અને ડિસેમ્બર ૧૯૪૫થી આ માસિકમાં દર માસે નિયમિત રીતે ‘વિજ્ઞાન-દર્શન’ વિભાગની શરૂઆત થઈ. ‘વિજ્ઞાન-દર્શન’ એક વર્ષ પૂરું કરી બીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરે છે તે પ્રસંગે અમારી એક વર્ષની પ્રવૃત્તિનું સરવૈયું અમાને નહિં મળ્યા.

‘વિજ્ઞાન-દર્શન’ના પહેલા હપ્તામાં (‘જીમિ’ અને નવરચના’ એક ડિસેમ્બર ૧૯૪૫) અને અમારા પ્યેલો નિર્દેશ કરેલો. હિંદની જુદી જુદી પ્રયોગ-શાળાઓમાં ચાલતી વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની વિધિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને તેના પરિણામો સંબંધી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડવાનો, હિંદની ઔદ્યોગિક ખીલવ-ણીમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના પગથિયો શું અગત્યનો ફાળો આપી શકે છે તે સંબંધી નિર્દેશ કરવાનો, તેમ જ વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયો સંબંધી ટૂંકી મોધો કોષ્ટકોમાં બાબતો આપી વિજ્ઞાન વિષે વાચકોની અંકિરમિ ઉત્પન્ન કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ અને વાચકો સમક્ષ રજૂ કર્યો હતો. વર્ષ દરમિયાન વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયો સંબંધી વિવિધ રસધાળ અને વાચકોને પીરસ્યો છે. અમારા ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અથે અમારી શક્તિ અત્યુચાર અને પ્રયત્ન કરેલ છે

એવી અમોને ખાતો છે. પરંતુ અમારા પ્રયત્નમાં અને કેટલે અંશે સફળ થયા હોયે તેનો તો માત્ર વાચકો જ નિર્ણય આપી શકે. શ્રેયકાળી ઓલ્ડફાલન અને તેમજ મૌખિક અભિનંદનો જે અમારી સફળતાના મુલ્યમંચિતો હોય. તો અમોને તેટલા પૂરતો સંતોષ છે.

બીજું વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયું છે. યુદ્ધકાળ દરમિયાન વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ યુદ્ધની સંહારક પ્રવૃત્તિઓ માટે પૂરતા પ્રમાણમાં થયો. યુદ્ધકાળ દરમિયાન વિજ્ઞાને ખૂબ જ સંશોધનાત્મક પ્રગતિ કરી એ ખરું; પરંતુ તેમાંની ઘણી ખરી શોધોનો ઉપયોગ ‘ઝેટમ-ઝેટમ’ની માફક સંહારક પ્રવૃત્તિઓમાં જ લેવાયો. પરંતુ વિજ્ઞાન તો બેધારક છે. એક ધારે તે સન્ છે, તો બીજી ધારે તે સંહારક છે. એટલે વિશ્વયુદ્ધની ભયા-નક જવાબાઓ થાનત થતાં શાન્તિકાળમાં આપણે જરૂર આરા રાખીએ કે વિજ્ઞાને જે પ્રગતિ સાધી છે તેનો ઉપયોગ હવે માનવ હિતની સન્કેક પ્રવૃત્તિઓમાં કરવામાં આવે.

ગત વિશ્વયુદ્ધે જગતના દેશોની સંસ્કૃતિ હિમ્મલિલ કરી નાખી. એ સંસ્કૃતિના પુનરુદ્ધાર માટે જગતના બધા દેશોમાં જરૂરશોધી આદેશનો શરૂ થયો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રોમાં આ સંબંધે તો એકમત છે. અને તેથી ‘યુનેસ્કો’ (United Nations Educational, Cultural and Scientific Organisation) જેવી સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આપી છે. દેશની જગલણી તેમ જ સંસ્કૃતિ વિષયક ખીલવણીના નેટલી જ વૈજ્ઞાનિક ખીલવણીની અગત્ય હવે પ્રત્યેક દેશ સ્વીકારતો ગયો છે. નવા નવા ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધન મંડળો રચાયા છે અને નવી પ્રયોગ-

ચાળાઓના પાયા નખાયા છે. આ બધી અટત્તિઓને હેતુ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો મોટા પાયા પર ચર્ચ કરી તે સંશોધનના પરિણામો દેશના ઉદ્યોગોમાં લાગુ પાડી જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું તેમ જ દેશમાં વસતા કરોડો માનવીઓનું જીવન સુધી અને સરવ્વ બનાવવાનો છે. દિંદમાં પણ આ દિશામાં મોટા પાયા પર વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની અટત્તિઓના પગલા મંડાળે છે. દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં તાજેતરમાં જ કેટલીક મોટી પ્રયોગશાળાઓના પાયા નખાયા છે. માનવીના જીવનમાં વિજ્ઞાનની અગત્ય સહુ ડોઝ મળજતું થયું છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં દિંદના વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા આગળ પડતો ભાગ લઇ રહ્યા છે અને તેથી દિંદ બહારની દુનિયાનું ખ્યાન બેગી રહ્યું છે એ દેશને માટે એક શુભ ચિન્હ છે.

‘વિજ્ઞાન-દર્શન’ના ખીમ વર્ષમાં અમે વાચકોનો સહકાર અને શુભેચ્છા માગીએ છીએ.

હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદ : ૧૯૪૭નું અધિવેશન

ઈશ્વરા ૧૯૪૭માં વર્ષના દ્વિતીય ત્રિવેસે દિલ્હી વૈજ્ઞાનિકોનું માત્રાધામ નેહરુ યર્ષ પસંદ હતું. એ આજુ અઠવાડિયું વિજ્ઞાન-સંતાદ રાત્રે પસાર થયું. એ દિવસોમાં હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદની યોત્રીસમી બેઠકનું અધિવેશન દિલ્હીમાં ગઈ હતું. પરિષદના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ હતા.

વિજ્ઞાનપરિષદના ઉત્તેજામાં આ વખતની બેઠક અપૂર્વ ગણી શકાય : પ્રથમ, પરદેશી વિજ્ઞાનીઓનો હાજરી; બીજું, પંડિત નહેરુની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી અને ત્રીજું, યુદ્ધ વિરામ પછી દિંદના પવટાયેલા વાતાવરણમાં આ બેઠક અને તે પણ દિંદના પાટ-નગરમાં-આ બધું બેઠકની અપૂર્વતાના કારણે જ ગણી શકાય. પરિષદની બેઠકનું રચન પટના નક્કી પયેજી હતું; પણ પરિચયિતના કારણે બેઠકનું રચન બદલાયું. પરિષદના પ્રમુખ કાર્યમાં પહેલા પ્રમુખ દિવસનો ક્યંકમ મુદતરી રાખવો પડ્યો; પરદેશી વિજ્ઞાનીઓને લઈ આવતું વિમાન સમયસર પહોંચી શક્યું નહીં. પ્રતિનિધિઓને સહકારતાં સ્વાગત મંડળના પ્રમુખ દિલ્હી યુનિવર્સિટીના વાર્ષ-આન્વેષાર સાર મોરીસ

ગ્વાલરે થયાઈ કહ્યું કે “પરિષદની આ બેઠક અતિર-રાષ્ટ્રીય સંમેલન જેવી બની છે.”

પ્રમુખ તરીકે પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ નવો યીથો પાડ્યો. પરિષદના ઉત્તેજામાં પહેલી વાર પ્રમુખ બનું ભાષણ આપ્યા દેશની ભાષામાં ચર્ચાયું. પંડિતજી વિજ્ઞાનને માત્ર બુદ્ધિમાનોને બેઠવાનું રમકકું ગણતા નથી. વિજ્ઞાન આને રાષ્ટ્રપતિના અદિતીય ફાળો આપે છે. વિજ્ઞાનના પરિણામો જનતા સુધી પહોંચવા નેહરુએ અને એટલા માટે એ પરિણામ બકત કરવાનું વાદન દેશની ભાષા યરી નેહરુએ. પંડિતજીએ પોતાના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણની ચર્ચાત હિંદીમાં કરી. પછી અંગ્રેજીમાં બેઠવાનું ચર્ચ કયું.

“હું સત્તા ઉપર છું એ માટે મેં આ માન સ્વીકાર્યું નથી, સત્તાને આધીન રહેવાની જતિ હું વૈજ્ઞાનિકોમાં ઉત્તેજવા માગતો નથી. અને આગાધ આ માન માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. પણ હું બહુ મદનગરના કિદમાં શાંતિ બેઠવાનો હતો, એટલે એ ગાન સ્વીકારી શક્યો ન હતો. “આને જે નૂતન દિંદ ભમું થતું તમે નેહરુ રહ્યા છો તેનો હું એક અદના પ્રતિનિધિ છું.” એટલે આ માન સ્વીકારતા હું આનંદ લઉં છું.”

“દિંદમાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને ઉત્તેજન આપવા અમે અમારી શક્તિ અનુસાર બધું કર્યું : માનવ-જાતની પ્રગતિ અને જાતની શાંતિના કાર્યમાં અમે અન્ય દેશોના વૈજ્ઞાનિકો સાથે સદકાર કર્યું. પણ એ વાત હું સાવ રપટ શબ્દોમાં કહેવા માગું છું કે યુદ્ધના કાર્યમાં અમારો સદકાર નહીં હોય. આવા સંહારક હેતુઓ માટે વિજ્ઞાનને વરેલા ઓ-પ્રયોનો યતો ગેરઉપયોગ અદાવારા શું કરવું તે વિચારવાનું હવે જરૂરી બન્યું છે.

“વિજ્ઞાનનું ‘બેધ સમાજનું દિત હોયું’ નેહરુએ. વિજ્ઞાને રવતંત્ર અને રવાલકંથી સમાજ બોલો કરવામાં મદદ કરવી નેહરુએ. દિંદની જૂખી અને અર્ધ-નગ્ન વસતીને બોરાક અને વજ્ર પૂરાં પાડે એ રીતે વિજ્ઞાનની કોલ અંધારી નેહરુએ. પ્રગતી શક્તિ મુક્ત રીતે વ્યક્ત થાય એમાં વિજ્ઞાને પોતાનો ફાળો આપવો નેહરુએ. તેની ખીસવણી માટે બધી તકો મળે એમાં

વિજ્ઞાને મદદ કરવી જોઈએ. અને હવે પશુ ખૂબ અમત્યનું એ છે કે આ કાર્ય પૂરેપૂરાં નિયોજનપૂર્વક થવું જોઈએ. વિજ્ઞાનને દુનિયાના સામાજિક અને રાજકીય બનાવો અને અધિક બંધનોથી અલગ પાડી ન શકાય. એટલા માટે જ વિજ્ઞાનને પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન અને એકતા ખીસવવાની જરૂર છે. વિજ્ઞાનના સીમામાં વધ્યા નહોતા ત્યારે વિજ્ઞાન પાસે આ બને દતા. પરંતુ વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિએ આ મુશ્કેલ બનાવી દીધું છે. જગતની મ્યાણુ પરિસ્થિતિમાં વિજ્ઞાનદષ્ટિની એકતા ખીસવવાની જરૂર છે એમ મને લાગે છે.

“આજથી બે વર્ષો પર દિરોશિમામાં બોમ્બ ફૂટ્યો દુનિયા આખીમાં ખળભળાટ મચી ગયો. રચનાત્મક તેમજ સંહારાત્મક બંને જ્વાળા જન્મરદસત ફેરફારની આગાહી મને લાગી. આપણે ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ, આપણી સરકૃતિ ક્યાં જાય છે વગેરે ધર્મજો માનવીના મગજમાં પેદા થયા. આ જરૂરી હતું કે નહીં એ હું જાણ્યો નથી પણ એક પ્રશ્ન ઉપરિચિત થયો : અમુક હેતુ સાધવા માટે કેાઈ પણ શક્ય સાધન હાય ધરવું જોઈએ ! દિરોશિમામાં લાપરેલું સાધન એટલું બધું જ છે કે તેનું વર્ણન શબ્દાતીત છે. ધારેલું સિદ્ધ થયું છે પણ દરેક વિજ્ઞાનીએ વિચારવાનો એ પ્રશ્ન છે.

“નવયુગમાં આપણે પ્રવેશીએ છીએ : સમાજની રચના ધરખમ ફેરવી નાખે એટલી જબરદસ્ત શક્તિ નો કાણુ માનવીના હાથમાં છે. માગ વિચારો અન્યુગમમાં જાય છે. ફાર્ગોજાની શોધ ચર્ચ હતી જેટલેક અંશે નૂતન રાજકીય અને આર્થિક રચના ઊભી કરવામાં તેણે મદદ કરી. અન્ય બળો પણ કાર્ય કરી રહ્યા હતા. હવે એક નવો મૂડીદારી વર્ગ ઊભો થયો. અત્યારના સંજોગોને અનુકૂળ નૂતન સમાજ રચવામાં આજનો ‘એટમ બોમ્બ’ સરદેશવાદક તો નથી ને ?

“વિજ્ઞાન દષ્ટિપૂર્વક આ ચિત્ર સમજવા હું માનું છું એટલે જ આ બધા વિચારો આવે છે. આજની દુનિયાના સામાજિક બંધારણમાં અમુક ધરખમ મુજબ ફેરફારો ન થાય ત્યાં સુધી વિજ્ઞાન કે અન્ય કેાઈ ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ થવાની નથી એની મને તો ખાતરી છે.

દિંદની પરિસ્થિતિ વિચિત્ર છે. જુદી જુદી

જગ્યાઓએ તમને જુદી જુદી સમાજરચના નજરે પડશે. મધ્યયુગની તેમજ આજની વીસમી સદીની રચના તમને જોવા મળશે. આ ઝડપથી બદલાતા ચિત્રમાં વીસમી સદીની સમાજ રચના પણ વર્તમાન જરૂરિયાતોને અનુરૂપ થતવાની હોય એમ લાગતું નથી. એટલે મને ખાતરી ચર્ચ છે કે તેમાં મૂળભૂત પરિવર્તન થવું જોઈએ.

“દિંદની ખીસવણી નિયોજનપૂર્વક થવી જોઈએ : જુદાજવાવા પ્રવર્તે કામના નહીં નીવડે. નિયોજનપૂર્વક કાર્ય નહીં ચાલે ત્યાં સુધી કાંઈ પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી.”

x x x

ખીજે દિવસે જ્યોરજના પૌત્ર નહેરુએ નેશનલ રીસીકલ લેબોરેટરીની સિસ્ટારોપજીવિ કરી હતી. આ લેબોરેટરી સિલ્કીથી પશ્ચિમ માઇક્રો દર પુષા એમિકલ ચરલ ઇન્ટરીટપૂટ પાસે આવેલી છે. જવાહરલાલના દર્શને ખૂબ દૂરથી ગ્રામ જનતા ઊઘડી પડી હતી. આ લેબોરેટરી ૪૦ લાખના ખર્ચે બંધાવવામાં આવે છે. નહેરુએ કહ્યું કે, “પેશાની અમર આવી કાંઈ પણ યોજનાની વૃદ્ધિ આવવી જોઈએ નહીં. દેશના માણસોને કળવવા જોઈએ અને એમની જીવવધૂનો ઉપયોગ કરી શકાય એવી તક આપવી જોઈએ. નહીંતર તેમની શક્તિ નકામી તોડીઓના કામમાં વેકાઈ જાય : આપણે શું કરીએ છીએ તેનો ખ્યાલ દેશની દરેક વ્યક્તિને આપવો જ જોઈએ.

“મને ધણી દિવસોની થય છે કે અમારા સ્વર્ણાં અનુસાર ધારોલું દિંદ હું જોઈ શકીશ નહીં, છતાંય એ હાતરમાં ફોજા આપવો એ કાંઈ એણું ભગ્ય નથી.

“આજે આ મહાન સંસ્થાની” શરૂઆતમાં મદદ કરતાં મને ધણો આનંદ થાય છે.”

આટલું” એટલમાં બોલીને તેમણે ગ્રામ જનતાને ઉદ્દેશી દિંદમાં થોડું લાપણું કયું હતું અને જનતાને વિજ્ઞાનના ફાયદા શું છે એ સંક્ષિપ્તમાં સમજાવ્યું હતું.

x x x

આ ચરિત્રની વિશેષતાઓ બે હતી : એક પરંપરા આપેલા વેદનિકાના લોકલેખ લાપામાં અપાવેલા લાપણો. આ લાપણો એટલા આકર્ષક હતા કે

ખૂબ ગીદી રહેતી. બીજું આકર્ષણ વિજ્ઞાન પ્રદર્શન હતું. આ વખતનું પ્રદર્શન શિસ્તશીલમ્ હતું. તેના ચાર વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા :

(૧) લશ્કરમાં વિજ્ઞાન વિભાગ, (૨) સંરચાઓના વિભાગ, (૩) વેપારીઓના વિભાગ અને (૪) પ્રકાશન વિભાગ.

પ્રથમ વિભાગમાં ૨૩૨ અને બુદ્ધમાં ઉપયોગી બીજી એવી કરામતો ગોઠવવામાં આવી હતી. ઉપરાંત બુદ્ધ દર્શનમાન વૈદજીય સંશોધનની પ્રગતિને લગતી વિગતો જેની કે પેનીસીલીન, બનાવટી ફક્સાં વગેરે બનાવવામાં આવ્યું હતું. સંરચાઓના વિભાગમાં વૈજ્ઞાનિક અને ઔદ્યોગિક સંશોધનની કાર્બોનસ્ટ્રક્ચર તરફથી પ્રદર્શન ગોઠવવામાં આવ્યું હતું તેમાં ભલભલતાના પ્લાસ્ટીકમાંથી બનાવેલી વસ્તુઓ આપેલ હતી. દેશની ઔદ્યોગિક પ્રગતિશક્તિ આ પ્રદર્શન વિભાગ સૌનું ખ્યાન બેચનો હતો; ઉપરાંત બીજી બધી વિજ્ઞાન સંરચાઓ તરફથી પુષ્કળ નમૂનાઓ આ વિભાગમાં પણ હતા. ત્રીજા વિભાગમાં વેપારીઓએ પોતાનો વિજ્ઞાનને લગતો ગાથ ગોઠવ્યો હતો અને પ્રકાશન વિભાગમાં છુદા છુદા વૈજ્ઞાનિક પ્રકારનો બતાવવામાં આવ્યા હતા.

પરિવહના વિભાગના પ્રમુખોના બાપલોનો ચાર આવના અંકમાં આવ્યું.

આવતે વર્ષે વિજ્ઞાન પરિષદ પટનામાં ભરવાનું નક્કી થયું છે અને તેના પ્રમુખ સર રામનાથ ચૌધરા ચૂંટાયા છે.

૧

હિંદો મહાન વારસો

દિદે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકો પેતા કર્યા છે: આમાંના કેટલાક દુનિયાના વૈજ્ઞાનિકો સાથે આજથી હરોળમાં રયાન ધરાવે છે. હિંદના યુવો દેશની સંશોધન સંરચાઓમાં અતિ મહત્વના પ્રદ્યો પર કાપે ચલાવી રહ્યા છે. જૂના કાળમાં જેમ આપણા વિદ્વાનો વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં અગ્રે દતા તેમ આધુનિક દિંદે પણ પોતાનું ચોથાચથાન આ છેવર્ષા પ્રાપ્ત કરતો જેમ ખાત્રીથી કહેવાય.

પ્રાચીન હિંદના તત્ત્વજ્ઞાનીઓનું અંતરજ્ઞાન આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધો અને માન્યતાઓની ખૂબ સમીપ પહેલેલું હતું. દુનિયામાં એવો કોઈ દેશ નથી જ્યાં આનું બન્યું હોય. વિજ્ઞાનનું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન જ્યાંથી સૌ પ્રથમ દુનિયાના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ફેલાયું હોય એવું કોઈ કેન્દ્ર હોય તો તેનું નાન મેળવવાનો દક્ષ પ્રાચીન હિંદને છે. આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ખગોળ અને ગણિતને લગતું જ્ઞાન એટલું બધું છે કે ખરેખર આકર્ષક થાય છે. કેટલાક એવો મત ધરાવે છે કે ગ્રીસ આ બધા જ્ઞાનનો સ્રોત હતો. હિંદને આ બધું તેની પાસેથી મળ્યું હતું. ધર્મીયર ધારો કે આ પ્રતિપાદન સ્વીકારી લઈએ. ગ્રીસ જેવા દેશના દેશ પાસેથી આટલું બધું જ્ઞાન એ સમયના હિંદી ખગોળવેત્તાઓ અને ગણિત શાસ્ત્રીઓ પચાવી ટકાયા એ શું કાંઈ નાનીસરી સિદ્ધિ છે? વિજ્ઞાનને અંગે આજે દેશમાં ઉત્સાહની ભરતી આવી છે. હિંદના શિક્ષિતો વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં પોતાનો ફિરસો આપી રહ્યા છે. આજની વિજ્ઞાનની આ પ્રગતિ હિંદની પ્રાચીન વિજ્ઞાન-પરંપરાને સંબંધી છે.

હિંદના પ્રભાવના રાજકીય નેતાઓ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિપૂર્વક કામ કરે છે. જે આંધોજના માદ સંપર્કમાં છે તેઓ, ગંધોજ પોતાના દેશ કાર્યમાં છૂટછટરહિત વૈજ્ઞાનિકે વૃત્તિ ધરાવે છે, જે બરાબર મળે છે. વિચાર કે અનુમાન-વિધિસત્તા અને ખોટા વિધાનો થાય તો તેઓ ધૈર્ય ગુમાવે છે. તેમની પ્રવૃત્તિઓમાં આધુનિકતા ન હોવાય : છતાં સત્યની શોધમાં તેઓ વૈજ્ઞાનિકોના જેવા જ સંશોધક છે. મોક્ષસ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિપૂર્વક ચોક્કસ દરિયારો વડે જ તેઓ કામ કરે છે.

પરિન જવાદર નદેરનું પણ એમ છે. એ સત્તા પર છે માટે તેઓ વિજ્ઞાન પરિષદના પ્રમુખ ધરા લાયક છે એમ નથી. એમનું હૃદય અને હુદ્દિ આધુનિક વિજ્ઞાન અનુસાર કામ કરે છે. વિજ્ઞાન પરિષદ સાથે તેમનો સંબંધ હિંદમાં મૌલિક સંશોધનને ઉત્તેજન આપતો અને આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં પડેલા યુવકોને પ્રેરણાપ બનશે.

વિજ્ઞાન, કલા અને સંસ્કૃતિ રાજકારણ જેટલા જ અત્યવશ છે. જ્યાં સુધી પંડેથી સત્તા આવણી

પર પડેલી છે અને તેને કાઢવા લાગત ચલાવવી પડે છે ત્યાં મુઠ્ઠી રાજકારણના મૂલ્યમાં કુમારો રહેવાનો સ્વતંત્રતા સંપાદના પછી પરિસ્થિતિ જરૂરજરૂર થઈ જશે; પછી, રાજકારણ પ્રાધાન્ય ભોગવશે નહીં. વિદ્યાન તેમજ કલા અને સંસ્કૃતિ રાજકારણના કંધાર થા સત્તાપ્રાપ્તિ કરતાં વિશેષ મહત્વના થશે.

શ્રી રાજગોપાલાચારી

વિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ

અમુક વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ આજે પ્રયોગોમાં નિષ્ફળતા પામે: એ જ કાર્યમાં બરિખ્ખનો કાઢી સંશોધનકાર ફતેહ પ્રાપ્ત કરે. આજે મને જે ન સમજાય તે અમુક કાળના ગાળા પછી જીજ્ઞાસે સુરખટ બની જાય. ખીખામાં નાખેલ લોહરસનો ઢાળો તૈવાર થાય તેમ વિદ્યાન અને કળાનું ઘડતર થતું નથી: તેના ઢાળા એક સરખા હોતા નથી. વિદ્યાન અને કળા આસને આસને અને થોડે થોડે મૂર્તસ્વરૂપ

પામે છે: અને એ સ્વરૂપમાંથી તેટલીજ ધીમી ગતિએ થોડે થોડે મુંઝર આકૃતિ પરિણમે છે. જેમ રીંછ પોતાનાં અગ્નિ આદીવાસીને મા જરૂર પડે થપ્પા ભગવાને તેના જેવું આકારવાન બનાવે છે તેવી રીતે વિદ્યાનમાં પણ થાય છે.

જે બાળનમાં મારી અકિતઓની ઉજ્જવને લીધે આજે હું અંધુપાત પણ ન કરી શકું, તેમાં વિશેષ પ્રયાસો કર્યા કહું; મને ન સમજાય એ નવી બાળતને જુદી જુદી રીતે તપાસીને મારા પછીના કાર્ય કરનારઓને એ હોયમા હું ચીસો પાડી આપું; તેમનું કાર્ય સરળ અને સહેલું બનાવું; મારી પોતાની અસક્તિઓ અને મુશ્કેલીઓને લીધે હતાથ ન થતાં મારું કાર્ય જરૂરી રાખું; અતું નામ વિદ્યાનમાં પ્રગતિ, અને નાડી અડચણો અને મુશ્કેલીઓ વ્યક્તિગત છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ વ્યક્તિથી પર હોય છે.

બીકેલ ડી મોન્ટેઈનનાં આત્મચરિત્રમાંથી

બેન્કોએ બિલાડીના ટોપા ?

૧૯૩૮માં બિંદુસ્તાનમાં ૧૪૭૧ બેન્ક-કચેરીઓ હતી. તેની સંખ્યામાં નીચે મુજબનો ક્રમિક વધારો થયો છે:—

૧૯૪૨ની આખરે	૨૭૧૦
૧૯૪૩ „ „	૩૪૧૩
૧૯૪૪ „ „	૪૫૫૦
૧૯૪૫ „ „	૫૨૬૬

(વડી પારાસરમાં બાણુચંદ્રન શ્રી લિયાકત અલીખાન).

બાળ માનસશાસ્ત્રના પ્રવાહો

નીરુ દસાઈ

બાળ માનસશાસ્ત્રમાં દમણું દમણું બારે પ્રગતિ સધાઈ છે. સંશોધનની ઘણી ફજાલી દિશાઓના દાર ઉઘડ્યા છે. તાજેતરમાં થયેલું પ્રાયોગિક કાર્ય મુખ્યત્વે બાળકોના સામાજિક વર્તન અને વસણ વિશે થયું છે; અને તેના આરંભકાળ વિશે હવે નિશ્ચિત મત બંધાતા જાય છે. બાળક બાળમંદિર કે પ્રાથમિક શાળામાં જન્મી થાય તે અગાઉની રીયલિટિ ચિણ્ણ વિશે આથી રસ જાગૃત થતા માંડ્યો છે. કોઇએ બાલ્યવયમાં પ્રાપ્ત કરેલા સંસ્કારોની જીવન પર ફેટલી છાપ હોય છે તેનું વિશદ દર્શન કરાવ્યું છે. અન્તા ફોફડ અને અન્ય ચિણ્ણકારોના મત એવા છે કે માનવી એકથી ત્રણ વર્ષના માળા દરમ્યાન જ ધડાય છે. બાળ માનસશાસ્ત્રના નવા સંશોધનો આની યામ પૂરે છે.

બાળકના અભ્યાસ અંગે ફૂલે ૧૪ પદ્ધતિઓનો નિર્દેશ જ. ઈ. એન્ડરસને કર્યો છે. આમાં પ્રાસંગિક નિરીક્ષણ, અગ્રિવરોધન, પદ્ધતિપૂર્વકનું નિરીક્ષણ, પ્રકાશલી, માનસ પૃથક્કરણ, તમામ વિગતોની ઝીણાગા ઝીણી નોંધ (case history), સીધું ચાપ અને અન્ય કસોટીઓ, મૂંડીત કાર્ગો અંગે કસોટીઓ, મજબૂતી, પ્રયોગ, ઇન્દ્રિય અંકુશના પૃષ્ઠ પ્રયોગો, ઇન્દ્રિય અંકુશના સમૂહ પ્રયોગો, આંકડાઓના ઉપયોગ દ્વારા અંકુશ અને પ્રસંગ પૃથક્કરણ (Factor Analysis) આ બધી પદ્ધતિઓ એકબીજાથી સાવ નિરંજી કે પરસ્પર પ્રતિબંધક નથી. બાળ માનસના અભ્યાસમાં એકથી વિશેષ પદ્ધતિઓનો આશ્રય લેવો પડે છે.

આ પદ્ધતિઓનું વર્ણન અર્દાવાં અમરતુત છે. પરંતુ તેના પરિણામોથી જ પ્રકાશ સાંપડ્યો છે તે જાણવો જરૂરી છે. આથી ખૂબ માહિતી એકઠી થઈ શકે છે; અને બાળકનું નાનામાં નાનું વર્તન તપસી શકાય છે. અલગત અમુક પદ્ધતિના પ્રયોગ પછી તારવેલા નિષ્કર્ષોને સાચા જ માની લેવાની બૂધ ન કરવી જોઈએ. પરંતુ સમગ્ર દર્શનને સરવાલે જ્યાં એકમતિ સધાઈ હોય તેવા નિષ્કર્ષો વાજબી માની

શકાય અથ. કેટલાક ક્ષેત્રોમાં આવા નિષ્કર્ષો પ્રાપ્ત થઈ શક્યા છે-અને તેની આપણે નોંધ લઈએ.

ભાષા અને વાણી

વાણી અને ભાષા સામાજિક દૃષ્ટિએ ધણા મહત્વના છે; તેની સિદ્ધિ બાલ વિકાસમાં મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.

પ્રથમવાર જ ન્યારે બાળકોના ફેસામાં દબા જાય છે, અને એક શ્વાસ સાથે બહાર આવે છે ત્યારે બાળકનો પ્રથમ અવાજ-જન્મતા વેળા થયેલો અવાજ સંભળાય છે. થોડા દિવસ પછી તે વધારે મોટો કરે છે, પા રૂંડે છે, તેમાં ખાસ કરી ફરક હોતો નથી. થોડાક અંકગણિતમાં ભેદ માલુમ પડતા મારે છે, અને અનુભવી માતાઓ અને નર્સો બૂખના તરસના, શાકના, શારીરિક અવગતના જુદાજુદા અવાજો પારખી શકે છે.

બીજા મહિનાને અને કે ત્રીજા મહિનાના આરંભમાં 'અજાટ' શરૂ થાય છે-આમાંથી જ ભાષાનો ઉપયોગ વપરાયતો આરંભ છે. જુલ્હર નેના આ 'અજાટ'ને "તમામ માનવ ભાષાઓની ઊર્મિજન્ય અવાજ સામગ્રી" તરીકે ઓળખાવે છે. આ અવાજમાં ટુનિયાના તમામ બાળકોમાં કરી ભેદ પરખાયે નથી. પ્રથમ વર્ષમાં અજાટથી થતા અવાજોમાં વિવિધતા આવતા મારે છે; તેમાં બધી ભાષામાં વપરાતા તમામ અવાજોનો સમાવેશ થાય છે, એટલું જ નહિ બહારમાં નહિ જણાતા અવાજો પણ હોય છે. આ બધા શુદ્ધ પર પ્રેરે સંજાણપૂર્વક નિરીક્ષણ કર્યું છે. એ સ્વર સૂચવે છે કે કોઈ પણ બાળક કોઈ પણ ભાષાના અવાજને સરજનાથી પકડી શકે છે. અજાટનો આવેશ થયેલો પ્રજન હોય છે-બાળક આ સમય થી અજાટનું આત્મસંજાણનું તેમાંથી મળતા આનંદ મારે સંજાણે રાખે છે. પછીથી અજામે વચ્ચેના બેનો તેને ખવાડ આવે છે. અને વાણીમાં અર્થ આવતા મારે છે. જુદા જુદા અવાજોના અનુકરણમાંથી થોડાકે અંગે તે થાય છે.

રત્નો જ્વનિ-અનુક્રમણ અનુકરણ આદિ-નવ મહિનાના બાળકોમાં નોંધાય છે. પરન્તુ આવી અવાજો બાળકે ક્યારે જ નથી તે કહેવું કઠણ છે.

રત્ન 'ક્રિકેટોબિયા' અને 'ગ્રેટાલેબિયા' વચ્ચે મહત્ત્વનો તફાવત આંકે છે. 'ક્રિકેટોબિયા' ગ્રેટાલે અવાજ સાંભળ્યા પછી તુરત જ તેનું ઉચ્ચારણ-આવે દૃઢમાં તાત્કાલિક પ્રતિજ્વનિ કરી શકીએ. ગ્રેટાલેબિયા ગ્રેટાલે વારંવાર સંજોગોએલા અવાજનું ઉચ્ચારણ-દીર્ઘકાલીન પ્રતિજ્વનિ-આમાં સાંભળ્યા પછી તુરત જ બાળક અનુકરણ ન કરે. પરન્તુ અમુક સમય-એક દાખલામાં દસ મહિને-પછી બાળક તેનું ઉચ્ચારણ કરે. ટ્યુર્કિસ એમ કહે છે કે બાળક કોઈપણ અવાજ સાંભળે કે તુરત જ તેનું ઉચ્ચારણ કરવા હથે છે, ને કે તે છાત્રા પાછી સમાર્પ જવાનો પણ સંભવ રહે છે. "આવાજ બીજા પ્રસંગે આવી જ પરંપરા તે અનુભવે છે, યા તો મૂળ પરંપરા તે કાયમ કરે છે. બન્ને વિદ્યસ્થાનો મૂળ અનુભૂતિ સાથે સંજોગોએલા ઉચ્ચારણની પુનરુત્થાપના થાય છે. બે વર્તમાન પ્રેરક બળવાન હોય તો અત્યંત ઉચ્ચારણને વાજબી સંપાડે છે અને બાળકને વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. બાળકને આજ્ઞા સંભળેલા અવાજો યાદ રહ્યા છે તેનું નથી; પરન્તુ અવાજનું તે સમગ્ર દર્શન પુનઃ રચાય છે." ટૂરર; બરા યે બબ્બાટ વમર સોળ મહિને બોલવાનું શરૂ કરેલ બાળકોના દાખલો નોંધ્યો છે. આમાં ઉચ્ચારણ અત્યંત જ હતું તેમ કહી શકાય.

બાળક અમુક શબ્દ બોલે છે તેનો અર્થ એવો નથી કે તેનો અર્થ એ સમજે છે. આવી સમજ પાડે જ આવી ગણાય જ્યારે કયો દ્વાર આ શબ્દનો અર્થ તે પ્રગટ કરે. હાથાના અમુક વપરાશ પછી અને પ્રથમ વર્ષની અંતભાગમાં આવી સમજ અમુક અંશે શરૂ થાય છે. સાદા શબ્દો-આર સમજવા શકિતમાન થાય તે અગાઉ ગૂંચીત શબ્દો અને વાક્યો પણ બાળક સમજવા લાગે ખરું. કેટલાક બાળકોના દાખલામાં પ્રથમ "અર્થપૂર્ણ" અને "અર્થહીન" શબ્દો નવ મહિનાની વયે પણ સંજોગોવા લાગે છે. પરન્તુ મોટા ભાગના દાખલાઓમાં આ વય મોટી હોય છે. વાતાવરણની ભિન્નતા, વ્યક્તિગત તફાવતો આવી

દીર્ઘ કારણભૂત થાય છે. દાખલા તરીકે માગ ઇશાક્યોનો છુટથી ઉપયોગ કરતું હોય અને તેનું શીઘ્ર જવાબ ને આપવામાં આવે તો શબ્દ વા શરૂનું પ્રેરક બળ પડે છે. બાળક મોલતુ ન યા એટલે માનસિક હતિ છે તેનું સામાન્યતઃ મનાય છે પરન્તુ ધણી વાર વાણીનું રખસન હાથ ની સમજ સાથે સંજોગોએલા હોય છે તેટલે અંશે જ માનવ વિકાસ અટકેલો કહી શકાય.

બાળકની હાથાના વિકાસ તેના શબ્દમંડળ પરથી માની શકાય. પ્રથમ તો અમુક શબ્દો વપરાય છે. ગ્રેસેક્ના મતે વારમહિનાના બાળકનું શબ્દમંડળ ત્રણ-ચાર શબ્દોનું હોય છે. આ પછી તેની ઝડપી પ્રગતિ થાય છે, આ પ્રગતિ વિશે અનેક નોંધો લખા માનસશાસ્ત્રીઓએ સંખ્યાબંધ બાળકો તપાસી કરી છે. પ્રેયર, રૂફીન રત્ન, ટૂરર શીર્મી વગેરે આ અતે અભ્યાસપૂર્ણ સંશોધનો કર્યા છે. બધા જ એક વાત પર સંમત છે કે આરંભમાં શબ્દ-પ્રાણીકય ધણું ઓછું હોય છે, પરન્તુ પાછળથી તે ઝડપથી વધે છે. ૨૭૩ બાળકોનો અભ્યાસ કરી એમ. ઇ. સીય એવા અનુમાન પર આપ્યા છે કે ૮ મહિનાના બાળકને એકેય શબ્દ આનંદનો નથી, બ્યારે છ વર્ષની વયે ૨૫૬૨ શબ્દોનું ભંડોળ તો સામાન્ય બની જાય છે. ૮૨માને મોટા બાળકો તથા મોટાઓના શબ્દમંડળનો અભ્યાસ કરી નીચે પ્રમાણે કોડો તારવ્યો છે.

વય	શબ્દમંડળ
૮ વર્ષ	૩૬૦૦
૧૦ "	૫૪૦૦
૧૨ "	૭૨૦૦
૧૪ "	૯૦૦૦
સાધારણ-જુવાન	૧૧૭૦૦
અસાધારણ "	૧૩૫૦૦

બીજા વર્ષમાં બાળકનું શબ્દમંડળ વધવાનું એક કારણ પ્રત્યેક વસ્તુને નામ હોય છે તેવી એની શોધ છે. અર્થ અને બહેરી હેલન ફેલરના દાખલા પરથી આ જોઈ શકાય છે.

શબ્દમંડળના ભવિષ્ય વિષયક મોટા સમજનામાં છાત્રીઓ છાત્રાઓ કરતાં આગલો નંબર મેળવી

બધા છે. છોકરીઓ છોકરાઓ કરતાં બોલવાનું પણ, તહેકું શીખે છે. સામાજિક દરજ્જાના બેઠાસાથે પણ ચબ્દબંડોળ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શિક્ષિત માળાપો અને મજૂર માળાપોના બાળકોના ચબ્દબંડોળનો અભ્યાસ કરી રેસોદાર એવા અનુમાન પર આવ્યો છે કે શિક્ષિત માળાપના બાળકો જલદી બોલતા શીખે છે—તેકો અને સંસ્કારી વાતાવરણનો અભાવ ચબ્દબંડોળ વધતું અટકાવવામાં કારણરૂપ યાચ છે જ.

બાળાના કાચ વિશે મહત્વના સંશોધનો થયા છે. એક મહિના સુધી પીઆન્ટે અને તેનાં એક મહત્તરી ખૂબ વિગતથી એક મહિના સુધી એક શાળાના સાડા છ વર્ષના બે છોકરાઓના સંબાધણો નોંધ્યા છે. આ શાળામાં વિવાર્ધીઓને રખવા બાલુવાનો તમામ સ્વતંત્રતા છે, એ પછી ચારથી સાત વર્ષની વયના વીસ છોકરાઓના સંબાધણો પણ તેણે નોંધ્યા. પીઆન્ટેના મતે બાળકોની વિચારશક્તિ અચૂક એણી-ઓમ્મથી પસાર થાય છે. આ પ્રત્યેક એણી અચૂક પુખ્તતાનું પાણું પરિણામ છે. પ્રથમ એણી તે વાસ્તવિક કહે છે. તેમાં કલ્પના અને તરંગ પ્રધાન પડે હોય છે.

ખીછ એણી egocentric—સ્વોન્દ્રી વિચારની હોય છે. બાળક સાતથી આઠ વર્ષનું યાચ ત્યાં લગી તે ટકે છે. આ પછી તેની સમજશક્તિનો આરંભ થાય છે. અને બાળક સમાજનું એકમ બને છે.

વાણીના પીઆન્ટે બે વિભાગો કરે છે:

સ્વોન્દ્રી અને સામાજિક બાળક ત્યારે સ્વોન્દ્રી વાણીનો ઉપયોગ કરતું હોય છે ત્યારે તે ઝાને સંબોધાતે કહે છે, કે કોઈ સાંતળે છે કે નહિ તેની યત્નિયન પરવા પણ તેને હોતી નથી. તે ગોટે બાગે પોતાના વિશે જ વાત કરતું હોય છે. અને જે દાખર હોય તે પોતાની ગરજ સારે છે. સ્વોન્દ્રી વાણીના ત્રણ વિભાગ છે. (૧) પુનરાવર્તન અથવા બોલવાના આતર બોલવું. (૨) સ્વતંત્ર મોટેથી વિચારતા હોય તેમ બોલવું. (૩) સમૂહન પાણી-દાખર રહેલ વ્યક્તિ બોલવા માટે પ્રેરક બળતી હોય. આવી વ્યક્તિ ટું જ ન બોલે તો પણ બાળક બોલવા જ કરે.

સામાજિક વાણી સમાજ સંબાધણું બોલક

સ્વરૂપ જ છે. તેના પીઆન્ટે ચાર વિભાગ કરે છે. (૧) સાનુકૂળ માહિતી તેમાં બાળકો અન્યની સાથે વિચાર વિનિમય કરે છે. (૨) ટીકા—અન્યના વર્તન થા કાચ વિશેની ટીકાઓ—આ ટીકાઓ હુદિજન્ય કરતા લાગણીજન્ય વિશેષ હોય છે—તેમાં સ્વની એવંતા બતાવવાનો આશય વિશેષ હોય છે. (૩) હુકમો, વિનતીઓ, ધમકીઓ, (૪) પ્રશ્નો, ઉત્તરો. બે બાળકોના અભ્યાસ પછી પીઆન્ટે સ્વોન્દ્રી વિચારની માત્રા ડછ થી ડઢ ટકા જેટલી કરાવી છે. તેના પરથી તેનું અનુમાન એવું છે કે “બાળકો મોટાઓ કરતાં વધારે સ્વોન્દ્રી રીતે વિચારે અને વર્તે છે. અને મોટાઓ કરતાં હુદિજન્ય પણ બોલું છવે છે.”

પાંચ વર્ષ સુધી બાળકો ગોટે બાગે રખા જ કરે છે. પાંચથી સાત સાડાસાત વર્ષ સુધીમાં બળ્ખેના જૂથ રચાવા માટે છે. પરન્તુ મિનનતા ધણી છે. સાતથી આઠ વર્ષની અંદર તે ખીજતી સાથે રખવાની કે કામ કરવાની તત્પરતા દાખવે છે.”

સાતથી આઠ વર્ષ અગાઉ બાળકો સ્વોન્દ્રી હોય છે, અને સમાજવર્તનથી વિષય હોય છે, તેના મત સાથે મુસેન ધસેકસ મળતી નથી, તેના મત એવો છે કે અન્ય બાળકોની દાખરી તો નોંધાય જ છે. માત્ર તેમનું નિરાણ વ્યક્તિત્વ લક્ષમાં નથી લેવાતું. સ્વોન્દ્રી રિયતિના બે મુખ્ય લક્ષણો છે.

(૧) સંધ સ્વતંત્ર કે કાચના ઉદેશ સ્વર્ણ પર તરંગનું પ્રભુત્વ અને, (૨) અન્ય બાળકોના દિરસાનું લગુતમ પ્રધાન.

બાળકના વિચારના અન્ય પણ કેટલાક અંગો છે. બાળક ખાસ પદાર્થ છે તેવા નહિ, પરન્તુ પોતે જે રીતે કહે છે તે રીતે જુએ છે. તેનામાં પરલક્ષી નિરીક્ષણ ધણું બોલું છે. બાળકોના ચિત્તે આની યાજ પૂરે છે. જે નાનાં બે એકસાથે બન્યા હોય તેવી વચ્ચે બાળક જલદીથી સંબંધ નેત્રી કે છે. આમાંથી ખેટા નિર્ણયો પર આવવાં વાર થતી નથી. બાળકો જલદીથી બેદ પારખી ચકતા નથી. સરવાળા બાદ બાકી કરી ચકતા નથી, એ જ રીતે બાળકો કોી સામાન્ય જ્ઞપિત સ્વીકારી દલીલ નથી કરતા, પરન્તુ એકેથી દલીલ જ કરે છે—કોઈ રિવસ બધી કર-

ખામણી કરી ચોક્કસ સાચા અનુમાન પર આધારવાળી શક્તિ તેનામાં હતી.

સંવેદના

સંવેદના જગતે તેવી રચિતિમાંના ધણી બાળકોના અભ્યાસ વૈદસને કયો છે. તેના મતે બાળકમાં ચૂંચે ત્રણ પ્રકારની સંવેદના છે. (૧) બધ (૨) ગુસ્સો (૩) એમ. જે જ ઉદ્દીપકો બધ પ્રેરે છે. મેટા અવાજો અને નિરાધારતા બાળકની પ્રવૃત્તિમાં અતિરાશ આપે તો તેને ગુસ્સો ચડે છે. બાળકને કાળકો, પાંખો તો એમની સામણી જાગે છે.

બધ

બધ એ જ ઉદ્દીપકોના કારણે જાગે છે. તેના મતે બધાનું બધા કોઈ કોઈ એ આપ્યું છે. ૧૬૫ દિવસની એક છોકરી પર વૈદસને પ્રયોગ કર્યો. તેની આગળ કાળી જલાડી, કબૂતર, સસલું, અને સફેદ ઉદર મૂકવામાં આવ્યો. છોકરીએ કશો બધ ન બતાવ્યો. ૧૭૨ દિવસે તેને એક અધારી એરડીમાં એક બહારના માણસના બોલામાં બેસાડવામાં આવી. અને બધા પ્રાણીઓને લાવવામાં આવ્યા. ત્યારે પછી તેણે કશો બધ ન દાખવ્યો. થોડા દિવસ પછી ખુશી સાથે બાંધવામાં આવી ત્યાં કાર્ડ ન રહ્યું, અને પેલા પ્રાણીઓ ત્યાં મૂકવામાં આવ્યા. તોયે તેને કશો બધ ન લાગ્યો. આ બધા પ્રયોગ પછી વૈદસન એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યો છે કે બીજા બધા ભયો અનુભવો દ્વારા જન્મે છે. વૈદસન પાવમેન્ટ conditioned reflexes (અભિસંધિન પ્રતિલેપ)ના સિદ્ધાંતને અનુસરે છે, અને તદ્દઅનુસાર એમ માને છે કે બાળકમાં બધ પછી અમુક વસ્તુ સાથે મૂળ જડાયેલા હોય છે. પાછળથી આ વસ્તુ દૂર થતાં પછી બધ કામચ રહી જાય છે. જેમ કે બાળકના ખાવાના સમયે તમે તેને વઢવા હો, તો પછી ખેતારક સાથે બધ જડાઈ જવાથી પૂરા સંભવ રહે છે.

વેસેન્ટાઈન વૈદસનના તમામ નિષ્કર્ષો સાથે સંમત થતા નથી. તેનું કહેવું એવું છે કે વહેલી ઉમરે બધનું ફરજ ન થયું હોય, અને પાછળથી અનુભવે તે જાગે, તેના અર્થ એવો નથી કે આવો બધ તેનામાં છે જ નહિ. બાળકમાં આવો બધ અંતર્મત હોય-તે મોડું થાય

ત્યારે આ દ્રષ્ટિ પછી કુખ્યત્વે બને, બને દર્શન દે. લાગણીના સ્વરૂપ વિશે એચ. ઇ. તથા એમ. સી. બેન્સે પ્રયોગો કર્યા છે. પચાસ બાળકો અને તેનું મોટી વયના માણસોના સાથ વિશેના પ્રત્યાઘાતો તેમણે નોંધ્યા. બે વર્ષ સુધીના બાળકોએ કશો બધ દાખવ્યો નહીં. સાઠાવણ વર્ષે જરા સંભાળપૂર્વકના ઇશ્વરાઓ થયા. ચાર વર્ષે સાપથી દૂર રહેવાની દ્રષ્ટિ દેખાઈ. એ પછીના વયવર્ગોમાંએ તો બધ જ દેખાયો. “બાળકનો વિકાસ થાય છે તેમ તેમ તેની બુદ્ધિ પાંચરે છે. ઔઠ અને છે, તેનું જ્ઞાન અનુભવથી સમૃદ્ધ બને છે. જ્ઞાન પદાર્થો જ્ઞાન તથા અરવાભાવે હોવાના જ્ઞાનના કારણે તેને આશ્ચર્યચકિત કરે છે.”

આ પ્રયોગો નિષ્કર્ષક નથી લેવાયા. બેન્સે વધારે સારા પ્રયોગો માન્યા છે. તેના પ્રયોગ પ્રમાણે “દશમે અકવાદિએ બાળક એક પરિસ્થિતિને સંપૂર્ણ સંમતિ સાથે સ્વીકાર કરી. વીસમે અકવાદિએ જરા અસંતોષ દિવ્યતા, અસંતોષ દાખવવાનું, માથું ફેરવી લેવાનું શોભે છે: ૩૦મે અકવાદિએ પરિસ્થિતિ તરફના અચ્છમ્મો અને અસંતોષ દાખવવા દ્વારા જેને આપણે અમુક બધ પછી લેખતી શકીએ-અન્યક કરે છે.”

ચોતાના જ બાળકો પરના પ્રયોગો દ્વારા વેસેન્ટાઈને સિદ્ધ કર્યું છે કે અવાજ સાથે પરિચય વધતા યુગ બધ ઘટે છે.

વેસેન્ટાઈન અને બેન્સે એમ પછી બતાવ્યું છે કે બાળક અમુક ઉદ્દીપક તરફ જ જવાળ નથી વાગતું, પરન્તુ સમગ્ર પરિસ્થિતિ લક્ષ્યમાં લે છે. બાળકની વિશ્વાસ મેળવનાર વહીવટી દાજરી પ્રત્યાઘાતોની પ્રકાર અવસ્થા ફેરવે છે.

બાળકને બધ મુકત કરવા માટે બેન્સે યુનરિન્-સંધાનની પદ્ધતિ પ્રયોજી છે. તેમાં બધ જન્મભરના ઉદ્દીપક સાથે પ્રિય યા સંમત ઉદ્દીપકને ભેડી દેવામાં આવે છે. બાળકને બધ પમાડનારું પ્રાણી ખાવાથી સમયે પ્રથમ દૂધી અને પછી નાનકડો બતાવવામાં આવે. બાળક તેનાથી ધુરત જ પરિચીત થાય છે એ બધ નાનકડા ચર્ચા તેના જેવા અન્ય પદાર્થો મારેલો બધ પછી દૂર થાય છે.

ચુસ્તસી

યુગનક પીસતાળીસ માનાઓએ ઘરમાં બનતા ચુસ્તે ભગવત પ્રસંગોની જે નોંધ રાખેલી તે પરથી કેટલાક અનુભાનો તારવ્યા છે. વારંવાર ચુસ્તે યવાના બે ભતના કારણે છે. એકને તે પ્રાકૃતિક-intrinsic કહે છે. બીજાને તે વિદેશીય extrinsic કહે છે. પ્રાકૃતિક કારણોમાં યાક, અપઝો, અપૂર્વતી નિદ્રા આવે છે. વિદેશીયમાં અપરિમિત માનવીઓનું આગમન અમરુદ્ધા રથોની મુલાકાત, નવું રમકડું, નવો ખેરાક કે નવો સાથીદાર વગેરે બાહ્ય વસ્તુઓ આવે છે, વધ, બાળકનો વિકાસ, કુટુંબની પરિસ્થિતિ, કુટુંબનો સ્વભાવ પણ ચુસ્ત સાથે સંકળાયેલા છે. ત્રણથી ચાર વર્ષની વયમાં બાળકો સૌથી વધારે ચુસ્તો કરતા હોય છે.

હાર્દય અને રૂદન

જન્મના પ્રથમ વર્ષમાં પંદર બાળકોના હાર્દય-પ્રત્યાધાતોનો અભ્યાસ વેશનર્ને કર્યો છે. આમાં અડવાડિયા અગાઉ રિમત ફરકવું દેખાય છે. એક વર્ષના અંતે તેા એ દેખાય ન છે-અને આ બધા દાખલાઓમાં રિમત એ સામાજિક પ્રત્યુત્તર ન હોય છે. અડખડાટ હાર્દય મોટી વયે શરૂ થાય છે. પહેલામાં પહેલો દાખલો સોળમે અડવાડિએ મળ્યો છે. વેશનર્ને એક વાત એ પણ નોંધી છે કે વીસમા અડવાડિયા સુધીમાં પ્રયોગકર્તા રિમતથી બાળકમાં રિમત જગતી રાકાય છે; પરંતુ અમરુદ્ધાઓનું યાદ યરુ થતા આવું રિમત જગવવાનું કુઝર અને છે.

સામાજિક અને લાગણી વિષયક વિકાસ

બિજસે સામાજિક વ્યવહારનું બે વિભાગ હેઠળ પૃથક્કરણ કર્યું છે. એકમાં પૃથક્કરણ અન્ય બાળકો સાથેના વ્યવહારનું છે, ત્યારે બીજામાં મોટી વયના માણસો સાથેના વ્યવહારમાં અગ્રુક વ્યવહાર બાળક કરતું હોય અને અગ્રુકથી વંચિત રહેતું હોય તેને પ્રતિતીની નિશાની લેખકમાં આવે છે.

લાગણી વિષયક પ્રકારો સોળ વિભાગો હેઠળ ચર્ચવામાં આવે છે: દુઃખ અને આંશુ; ભય અને સાવધાની; ક્રોધ અને ઘીરા; આનંદ અને રેનદ; ઉદારણી અને ઉત્તજના.

પ્રયોગો અને સંરોધનના પરિણામે બિજસે લાગણીના વિકાસ સિદ્ધાંત સમર્થો છે. માને છે કે મૂળમાં તો કશા ય ભેદભાવથી રહિત એવી લાગણી હોય છે-તેને તે ઉત્તજના excitement કહે છે. કેક જગવાન ઉદીપકના કારણે જ તે જગી રહે છે. દુઃક સમયમાં-એક જ દિવસમાં લિનનકરણ શરૂ થાય છે-અને તેના બે પ્રકારો દુઃખ અને આનંદ બોવા મળે છે. ધીરે ધીરે દુઃખના ત્રણ વિભાગો-ભય, ક્રોધ અને કષ્ટ-થાય છે, અને આનંદના બે વિભાગો પ્રસન્નતા અને રેનદ-થાય છે. આ બધી લાગણીઓ શાળામાં જતા બાળક ઉત્તરલાયક થાય તે અગાઉની છે. પાછળથી અલગત બાળકમાં જ હર્ષ, આશા, શરમ, નિરાશા, ચિંતા કંટાળો, પીડા વગેરે લાગણીઓનો આવીર્ભાવ થાય છે. આ બધી લાગણીઓ છેક શિશુ વયમાં થયેલા અનુભવો પર આધાર રાખે છે.

"આ ઉપરથી એ સંબંધિત છે કે લાગણીશીલ કે ઉત્તજિત થતાં બાળકને વિવિધ અનુભવોની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થાય, અને રીતજ્ઞતામાં તથા પ્રેરકતા સંગઠનમાં યોગ્ય તાલીમ મળે તેા તેનું વ્યક્તિત્વ સમગ્ર અને અસરકારક નીવડે...આ ન બાળકને બે શિશુવયમાં દુઃખી થા તે અતિ ઉત્તજિત અનુભવો થાય, સંગઠન ધોરણે કરો રસ પેલા ન થાય, કાષ્ટ-કુશળતા ન આવે અને ઉપયોગી સમાજ વ્યવહાર શીખવવામાં ન આવે તેા પાછલા વર્ષોમાં તેનેા વિકાસ કુટિત અને જરાક ઉનાબી રહેવાનો."

વડીલો સાથેના બાળકોના વ્યવહારમાં ત્રણ દક્ષાઓ નોંધ રાકાય છે. પ્રથમ દક્ષામાં બાળક યાંત્ર અને નિર્ગિય હોય છે, અને વડીલો પર આધાર રાખતું હોય છે. બીજી દક્ષામાં વડીલોની અસર પાળવા અને સ્વતંત્ર થવા મળે છે. બાળક બેથી અડી વર્ષનું થાય છે ત્યારે આ દક્ષાની પરાકાષ્ટા આંત્ર છે. ચાર અને પાંચ વર્ષની વયએ આવતી દક્ષા આત્મવિશ્વાસની હોય છે. તેમાં બાળક વડીલોની સાથે મિત્રોર્થો સહકાર સાધે છે.

દરેક લાગણીના પાછા વિશિષ્ટ મુખાવિર્ભાવ હોય છે. આ મુખાવિર્ભાવ એજાળવા અવધા નથી.

લાગણીઓ અને ઇચ્છાઓના વિનિમયમાં તેનો ઉપ-
યોગ છૂટથી થાય છે. છુટકાર એમ કહે છે કે તથ્ય
મહિનાનું બાળક પછી ઠપકાનો રમૂજથી જવાબ વાળે
છે. શિક્ષક કે વડીલ કયા અવાજથી અને કેવી લાગ-
ણીથી વાત કરે છે, તેની અસર બાળક પર ખૂબ જ
થાય છે.

બાળકો અને માનસગિજ્ઞાન અંગેના ખીન્ન અનેક
પ્રશ્નો સંશોધાયા છે. સુદ્ધિમાન અને નવજાત મનુષ્યના
ખોટી રીતે ગોઠવાયેલા, કિશોર તથા પ્રાકૃત બાળ-
કોના વિશિષ્ટ અભ્યાસો થયા છે. શાળા વિષયોના
અભ્યાસથી આપતા ચાકની તથા તેમાં સુધારાવધારા
કર્તા પછી આપતા પરિણામની અસરો તપાસાઈ
છે. શાળાના વિષયોની પછી આવી મનસશાસ્ત્રીય
પરીક્ષા લેવાઈ છે. વાચનમાં ફાખલા તરીકે દલિ-
વિસ્તારના માપ નોંધવામાં આવે છે. આંખના દલન-
ચક્તન પર પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. રેડિયો અને
સિનેમાની બાળક પર થતી અસરો નોંધવા પ્રયાસો
થાય છે. બાળમાનસના ઘણા ક્ષેત્રોમાં વિપુલ માહિતી
આમ ઉપલબ્ધ છે. આપણે ત્યાં પછી બાળક અને
બાળમાનસની પ્રતિષ્ઠા થવા માંડી છે. બાળમંદિરો
સેંકડોની સખ્યામાં ચાલે છે. તે સોએ આ બધી
માહિતી મેળવવા તથા આવા પ્રયોગો આપણે ત્યાં
કરવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. બાળકના સમગ્ર વિશ-
સનો આદર ત્યાં સુધી ફળાવ્યું નહિ થાય.

આ લેખ અંગે વધુ માહિતી મેળવવા નીચે
પુસ્તકોની એક યાદી આપી છે.

- (૧) The Social and Emotional develop-
ment—K. M. Bridges
- (૨) From birth to maturity—C. Buhler.
- (૩) The young Delinquent—C. Burt.
- (૪) Pavlov and his school Y. R. Frolov
- (૫) Anger in young children

— F. L. Goolenough

- (૬) Imagination in Early childhood
— R. Griffiths
- (૭) Gifted children : their nature and
nurture— L. S. Hollingworth
- (૮) The elimination of children's fears
— M. C. Jones
- (૯) The emotions of young children
— L. R. Marston
- (૧૦) The child in primitive society
N. Miller
- (૧૧) Judgement and reasoning in child
— J. Piaget
- (૧૨) The Language and Thought of
child — J. Piaget
- (૧૩) Intellectual Growth in Young
children — S. Issacs
- (૧૪) The Growth of Mind — K. Koffka
- (૧૫) Social Behaviour and child
Personality — L. B. Murphy

વર્ષે સોળવાર

હિંદુસ્તાનની મિલોમાં દર વર્ષે ૪ અગસ્ટ ૮૦ કરોડ વાર કાપડ વેદા થાય છે. તે વખતે
ખીજી જે અગસ્ટ વાર કાપડ હાથરખાઓ ઉપર હેવાત થાય છે. આ રીતે કેટલાય વર્ષોથી સરેરાશ
હિંદી જનને ફાળે વર્ષે ૧૬ વાર સુવર્ણ કાપડ આવે છે.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬ થી ચાલુ]

૧. લાખલટ નફા પ્રાપ્ત કરના ખાતર દેશનાં કરોડો પ્રજાજનોનાં દિલ પ્રત્યે સદતર અધારો સેવે છે.

૨. દેશના કાપડ-ઉદ્યોગમાં આજે ૨,૦૦,૦૦૦ શાળો અને એક કરોડ રિપન્ડ છે. લગાઈ પહેલાં દર વર્ષે ૪ અબજ ને ૨૦ કરોડ વાર કાપડ પેદા કરતો, અને પાંચેક લાખ કામદારો એમાં કામ કરતા. લગાઈ દરમિયાન ચાલેલી રાતપાળાઓને લીધે મજૂરોની સંખ્યા આજે વધીને સાત લાખે પહોંચી છે, પણ એના પ્રમાણમાં કાપડનું ઉત્પાદન નથી વધ્યું. લગાઈ દરમિયાન સરકારના સહકારથી ઉદ્યોગપતિઓને ગંજાવર નફો મળવા લાગ્યો તેથી તેઓ બેદરકાર, બિનકુશળ, અને આળસુ બની ગયા, એમને મળતો નફો એટલો બધો મોટો હતો કે ઉદ્યોગના સંચાલનમાં બે નેટલી બિનઆવડત ટાળવવા છતાં તેમને ખાસ કાર્ષિક નુકસાન થયું નહિ.

૩. લગાઈ પહેલાંનો વર્ષોમાં આ દેશનો પ્રજા કાપડ અને સૂતરની ખરીદી પાછળ દર વર્ષે ૭૨ કરોડ રૂપિયા ખર્ચતો એમાંથી મિલ-માલિકોને પાંચ કરોડ રૂપિયા નફાના મળતા. લગાઈ દરમિયાન કાપડના બાવ કુદો ને જૂસકે વધતા ચાલ્યા અને ૧૯૪૩ના એ માસમાં ટાંચે પહોંચી ગયા. ૧૯૪૩ દરમિયાન પ્રજાએ કાપડ અને સૂતરની ખરીદી પાછળ ૪ અબજ ને ૮૦ કરોડ રૂપિયા—એટલે કે લગાઈ પહેલાંના કરતાં ૬૫૫ ગણી રકમ ખર્ચતી પડી હતી. એમાંથી ૧ અબજ ને ૯ કરોડ નફાના હતા. સરકારે પ્રજાના દિલ માટે રચાયેલું કહેવાળું ‘કલોચ કટ્ટલ બોડ’ તો પ્રજાને જેની સામે રક્ષણની જરૂર હતી તેવા મોટા ઉદ્યોગપતિઓનું જ બનેલું હતું, તેથી એ બોર્ડનો રચાવનારું પરિણામ પ્રજાના ચોપણને કાપડેસરનું અને પ્રામાણિકતાની સરકારી જાવવાળું બનાવવા સિવાય બીરું કાર્ષિક જ ન આવ્યું.

૪. સદુ બળે છે તેમ લગાઈનાં વર્ષો દરમિયાન મિલ-માલિકાએ સરકારી કર ઉત્તરાવનારા દલાલોનું જ કામ કયું છે અને પ્રજા પાસેથી પૈસામાંથી કરોડો રૂપિયા સંગ્રહાને કર રૂપે લખાં છે, આ રીતે, કાપડના બાવ વધવા દેવામાં ઉદ્યોગપતિઓને અને સરકારને, બન્નેને લાભ થતો હતો. જિટન, અમેરિકા, કેનેડા

અને બ્રાઝિલિયા જેવા મુદ્દમાં સીધી રીતે સડો-પાયેલા દેશોમાં પણ કાપડના બાવોમાં ૩૦ ટકાથી વધુ વધારો નથી થયો.

૫. જે કાપડ-ઉદ્યોગમાં પચાસ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રોકાયેલી છે, અને જેનાં મકાનો, યંત્રો વિ.ની કિંમત બીજા એક અબજ જેટલી અણવવામા આવે છે, તેણે ૧૯૪૦-૪૬નાં સાત વર્ષો દરમિયાન પ્રજા પાસેથી ૧૯ અબજ ને ૩૪ કરોડ રૂપિયા વેચાણ વટ મેળવ્યા છે, અને એમાંથી ૩ અબજ ને ૭૨ કરોડ રૂપિયાનો નફો કયો છે. આ રીતે પ્રજાએ મિલ-ઉદ્યોગમાં રોકાયેલી કુલ મૂડી કરતાં અનેકગણી રકમ કાપડ અને સૂતરની કિંમત દારા ચૂલી દીધી છે. તેથી દેશની ૪૨૦ મિલો ઉપર હવે પ્રજાની માલિકી નૈતિક અને આર્થિક દૃષ્ટિએ સ્થાપિત થઈ ચૂકી છે, મતલબ કે મિલ-ઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રીયકરણ પ્રમુખીય સરકારે પહેલી તકે કરવું જોઈએ.

અખબારોએ સારી પ્રસિદ્ધિ ન આપી.

આ નિવેદન કોઈ ચળવળખોર કે ધમાલિયા સામયવાદીએ કરેલું હોત તો તેની પ્રત્યે આંખ આઘાત કરવાની પૂરતો જવાબદાર બક્ષિતો પણ કરી શકત. પરંતુ શ્રી ખંડુભાઈના બોલનું, વચન એવું છે કે પ્રાંતોની અને વચગાળાની પ્રમુખીય સરકાર મૂંઝી બેસી રહી શકશે નહિ. શ્રી. ખંડુભાઈ મજૂર મદાનના પ્રોદ કાર્યકર્તા છે એટલું જ નહિ પણ મુંબઈ ધારાસભાના અને બંધારણ સભાના સભ્ય છે. સરદારશ્રી ઉપરાંત વચગાળાની સરકારના અન્ય પ્રધાનો પણ એમને જાણે છે. એટલે પોને ધાયું હોત તો શ્રી. ખંડુભાઈએ પાદા પાછળથી દિલચાલ ચર કરી હોત અને કાપડ-ઉદ્યોગના સંચાલનમાં કાર્ષિક ને કાર્ષિક ફેરફાર સરકારી મદદ વડે સારી સકયા હોત. પણ સાચો લોકશાસનવાદી સદા સરકાર સામે નહિ પણ પ્રજા સામે જુએ છે. સરકારને વાંબેરવાને ખાસે એ પ્રજામતને કેળવે છે, માત્ર પોતાની લાજ-વજ વડે પ્રજાદિનતું કાર્ય કરાવી નાખવાને બદલે એ લોકોને સાચી વસ્તુચિંતન બદન કરાવે છે અને પોતે માત્ર મીધીને પ્રજાને આપમેળે કડવાં ભરવા

દે છે. શ્રી. ખંડુભાઈએ લીધેલા ખાગ ખજો ઉચિત છે. અફમોસ માત્ર એટલો જ છે કે હાથવારે ને હાથવારે નીકળતી નથી નવી લિમિટેડ પેટીઓનાં પ્રોપેક્ટસથી આખાં ને આખાં પાનાં ભરનારાં આપણાં મોટા ભાગનાં હાથઓએ આ દિનકારી નિવેદનને યોગ્ય જાહેરાત નથી આપી અખખારી-સ્વાતંત્ર્ય કાળે પરદેશી દુક્રમત સામે લડનારાઓ શું એ જ સ્વાતંત્ર્યને જાહેરખબરવાળાઓને હાથે ડુકાવા દેશે ?

મદિરો ખોલાવવાની
નરી ઘેસછા

મદાસ પ્રાંતના હિંદુઓ ધણા જ રૂઢિચુસ્ત મનાતા હોવા છતાં થોડા વખતથી ત્યાંના વિખ્યાત દેરમદિરો દબાવનારો વિધિપૂર્ક દરિજનો માટે ખુસ્તી મુકવામાં આવી છે તે જોઈને મદાસની પાછળ રહી જવાની ભીનિવાળા બીજા પ્રાંતના મુધાત્તોએ પણ દરિજન-મદિર-પ્રવેશનો કાર્યક્રમ ઉત્સાહભરે ઉપાડી લીધો છે. અહીં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે મદિર-પ્રવેશમાં સાચું અરપૂરવાનિવારણ નથી, અને સાચો અંતરજો-દાર પણ નથી. મદિરમાં જ્યાં વિના દરિજનો ટળાળતાં નથી, મદિરમાં જવાથી એમને રોટલા અને લૂપ્ત મળી જશે એવું અજણ ને અજાની દરિજનો પણ મનતા નથી. દરિજનોના મદિર-પ્રવેશ માટે અચનારા સરલોમાં ઉત્સાહ ધણો દેશે, પણ ઉત્સાહ અને કરાવણ એ એ જિન જિન વરતુઓ છે. જે મદિરમાં દરિજનો કે માનવસમાજનો કાર્પ પણ ભાગ પ્રવેશી ન શકતા હોય તેની સામે નજર મુઠાં નાખે તેવા મુગ્ધ ભજવાન નથી.

એવા મદિરમાં જનાર ચાહે તેટલી ઉચ્ચ અણતી ફામને હોય, એ ટીલાં-ટપકાંના આત્મસતોષ સિવાય બીજા શાંધ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આવા મદિરમાં દરિજનોનો પ્રવેશ કાનવા માટે જોદાદ ચલવતી એ તો દરિજનોમાના સ આ પ્રભુમકોનો અપમાન કરવા બગાડ છે.

વડાસા-મદિરે
અપચિ કરી

જુજરાત પ્રત કોમ્પેસ અને મધીજનો અનુયાયી

મણાષ છે. તેથી, તેના મદિરને જલદી અધીજનો રીકવવાનું થેય કેટલાંકને લાગ્યું છે. આવી પ્રતિષ્ઠા અરપૂરવાનિવારણના સાચા કાર્ય પ્રત્યે જાણેઅજાણે ઉદારીનતા કામચલાનું પ્રત્યેક ફાવી જાય છે, અને દરિજનો પણ પોતાના દક્ષે મારે થોડા દિશામાં લડવાને બદલે જોધે મારે રહી જાય છે. તે ઉપરાંત દમણાં વડાસામાં જ-યું તેમ, એ મારે અણપાઈ અને કોઠાર આધારો વિના કારણે સડેલા પડતા હોય છે.

વડાસાની રવામીનાગણના મદિરમાં દરિજનોએ એક દિવસ માનવતાવસ્તે પ્રવેશ કર્યો તેથી મોટા આનંદોત્સવ હોય તેવું વાતાવણ્ય જીવું કરવામાં આવ્યું. પણ ત્રોજે જ દિવસે એ મદિરના મહાંતે દરિજનોનાના રપર્થથી અપવિત્ર બનેલું મદિર આખું ઉપરથી નીચે સુધી ધોરવારી નાખ્યું અને રવામીનાગણના કાકોને મામેત્રામ હાથેલા મોપાનિયાં છૂટ પાછી એથી લેવામાં આવી છે. શાંધ પણ મદિરના પૂજારી સમાજના અટલા મોટા સમૂહનો આ રીતનો તેજોવધ કરી શકે તે અરેખર ચરમ-જનક છે. પણ તેને મારેની જવાબદારી આપણી જ છે. દવે તો જુલ્યા તપાથી ફરી અણનું રજું ફરી ફરીને વિનંતી કરીએ છીએ કે દરિજનો માટે મદિર-પ્રવેશનું નામ પણ છોડી દેવું જોઈએ. એ મદિરમાં જ્યાં ઘડઝો, અથા વધીએ કે અન્ય ગામના જ્યાં લોકોએ જવા જવું પણ કાર્પ રજું નથી, એમાં નાદક દરિજનોને ધરતીને નાદક દંભ અને પાખંડના ભોગ ધીંદ બતાવવા જોઈએ ! વડાસાના પર્મચુરમે એવું જાહેર કર્યું કે, ક્રિસ્તી પારીને તો અમે ના નથી પાડી, એ તો દરિજનોને જ ના પાડી ! અથાંધ તો એ કહેવાળે.

સચું અરપૂરવાનિવારણ તો દરિજનો માટે ગામના નુમ-ફા-અવડાઓ ગામની નિલાભો, સરકારી હોસ્પિટાલો, દરિજનોની વિગેરે ખુશ્તી મુકવામાં રહેલું છે, દરિજનોને કાકું માનવા કે ચાલ અથાવવા સિવાયનાં સમાજનાં બીજાં કાર્પમાં સમાન કરીએ શકિલ કરવામાં રહેલું છે. અને કોઈપણ રીતે જરૂર તો જીલ્લા દરિજનવાસો, જીલ્લા દરિજનશાળાઓ

વગેરે કાઢી નાખવાની છે, અને બંગ્લીકામને સુપ્રકતા અને સ્વમાનપૂર્વક રાંદતો રળવાને તમામ કામો માટે ખુલ્લો એવો એક રાજગાર બનાવવાની છે. હલોલ વગેરે રથો હરિજનને બસમાં બેસવા જતાં માર પડે છે, વહવાણની દુગ્ગોમાં હરિજનો માટે જુદાં ખાનાં રખાયાં છે, એવા જીલ્લોને નાખફ કરવા જ નેર એકત કરવું ધટે.

ઈન્ડિયન ન્યૂઝ પરેડ

વડી ધારાસભાની છેલ્લી બેઠક દરમિયાન પસાર થયેલી એક કાપની દરખાસ્તને પરિણામે 'ઈન્ડિયન ન્યૂઝ પરેડ' નામે નીકળતી સમાચાર-ફિલ્મોનો વિભાગ હિંદી સરકારને બંધ કરવો પડ્યો હતો. ૫ પછી એ આખો વિભાગ એક વેપારી પેદીએ ખરીદી લઈને દેશબરના સિનેમાઓને આ જાતની ફિલ્મો પૂરી પાડવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. તાજેતરમાં એ પેદીએ પણ આ કામ છોડી દીધું છે, અને પરિણામે હિંદુસ્તાનના સિનેમાઓમાં દેશના મહત્ત્વના બનાવો અંગેની ફિલ્મ દેખાવી બંધ થઈ છે. પેદીએ પોતાનું કામકાજ બંધ કરતી વખતે બહાર પડેલા નિવેદનમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આવી સમાચાર-ફિલ્મોમાં આવતાં દરબોમાંના કેટલાંક એક કામને નથી રચતાં તો કેટલાંક બીજા કામને નથી રચતાં, માટે સિનેમા-માલિકો હવે એ ફિલ્મો ખરીદતા નથી.

આપણે દેશ આજીંદાને ઉંબરે આવીને ઊભો છે, ત્યારે આવી જાતની અસહિષ્ણુતા પ્રજાના તમામ વર્ગોમાંથી ખંભેરી નાખવાની કોશિશ હૃદયપૂર્વક થવી જોઈએ. આવી અસહિષ્ણુતા બતાવનારા અજુકમજુ લોકો ઉપર નેમની લાગવજ પહોંચતી હોય તેમણે તેમને આ હીનમાર્ગથી પાછા વાળવા જોઈએ. આ જાતની પછાત મનોદશાને જરાય ઉત્તેજન ન આપવું જોઈએ. આમ તો આપણે કયાં જઈને અટકશું? બેઠક, આ રાષ્ટ્રનું કે તેના કોઈ પણ એક વિભાજન અપમાન થવું હોય તેમાં દરેક સિનેમાના પદા ઉપર રજૂ થાય તે સાંધી શકાય નહિ. પરંતુ આ ઝીણાને લગતું દ્રશ્ય આવે તો રાષ્ટ્રવાદીઓને ન રહે, અને કોંગ્રેસી નેતાનું દ્રશ્ય આવે તો લીગવાદીઓને ન રહે, એ તો કેમ કામ આવે? જે બનાવ બન્યો છે

તે આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. એ બનાવને આપણા મથા-અણુમથા સાથે શો સંબંધ છે? છાપામાં જે જે બનાવોને લગતા સમાચારો આવે છે તે બધા જ આપણી પસંદગીના હોય છે? જે બનું છે તે તો બનેલું જ છે. આપણે એવું દરેક જોવાની ના પાડીએ તો શુભાવવાનું આપણે જ છે. રેતીમાં માથું ખોસીને દુનિયામાં કોઈ બનતું જ નથી એવું મન મનાવનારા શાકપ્રજાની હાંસી કરનારા આપણે માનવીઓ એની નકલ રખે કરીએ.

અલબત્ત, આ ઈન્ડિયન ન્યૂઝ પરેડની ફિલ્મોમાં કેટલાય ધૂળ જેવા બનાવોનાં જે રેલિયાજ દરેકો આવતાં હતાં તેની અગ્રે અત્યારે અસંબંધ છે.

ડૉ. મજલાલ મેખાણી-ની સુદ્ધ શાહીદી

કોમી દુલ્લેડે ગત વર્ષમાં ધારણ કરેલા રાજસી સ્વરૂપની સામે માનવીની માનવતાએ કેટલાંય મહિમાવંત દરેકો રજૂ કર્યાં છે. અહીં કોઈએ આડા ઊભવા પહોંચીને કપાઈ જવું પસંદ કર્યું, તરીકે કોઈએ છુરીના બોજ બનેલાં નિર્દોષોનાં શબો ખેંચવા જમને એ ઉઠાવવા દેવાની ના કહેનાર દલ્દારાઓનાં અંજર કલેજ પહેરી લીધાં, તો ઝીંજે ઠેકાણે કોઈક જાહેર દિવસનાં ખાતાની પમારદાર નોકરી કરનારા પોતાના ચાકરી-રચાવેથી ખરવા વગર અંજરખાજોને હાથે જૂડે દવાને ખપી ગયો.

મુંબઈની રાડેર મુકદ્દમોમાં ૨૫ વર્ષેથી એકધારી નેકપાક નોકરી કરનારા ડૉ. મજલાલ મેખાણીનું તાજેતરનું આત્મસમર્પણ એ આ ગ્રીષ્ઠ કાલિમાં આવે છે. મુકદ્દમો ખાતામાં પોતે ઈન્સ્પેક્ટર હતા, એની નોકરી સુબઈના સૌથી લવાનક ગણાતા મદનપુરા નામના મવાલી-સત્તામાં હતી. એક સવારે પોતે નિત્યની માફક નોકરી પર ગયા, અંજરખાજો દમજાણીથી દુમયો કર્યો, ડૉ. મેખાણીના ત્રણ સાથીઓ નાસી શક્યા, પણ પોતે ધેરાઈ ગયા, નાસતું અતિમોડું બન્યું, નાસવાની જતિ યે નહોતી, 'લે બાર્ક માર !' એવું કહ્યું, મવાલીમાંના એક એને પાછળથી પકડ્યા હતા, બીજાએ અંજર દુધારી દીધું, ડૉ. મેખાણીના રથાસજા પ્રાણ ધરિપતાલના ઓપરેશન-

ટેમલ પર જતા રહ્યા. પત્ની કે બચ્ચા સાથે ખીટોનો મેળાપ પણ ન થઈ શક્યો.

ધરનો ધધો કર્યો હોત તો ખૂબ રળી શક્યા હોત એવી મિત્રો-રનેહીઓની અનુકૂળતાવાળા અને જનહૃદયો છૂતનારા ડૉ. વજલાસે સુધરાઈની નોકરી દ્વારા કંગાલ લાખો પ્રમજનોની સેવા કરવાનો યોગ નિર્ધાર્યો, સામાન્ય રિથિતિને જ રવીકારી લીધી, જ્યાં પોતાનો જાન લેવાયો એવા લતાઓની તો એમણે વધુમાં વધુ ખિદમત કરી હતી. હૃદયકના કાવાનગથી બચી જવા, એટલે કે રત્ન પર ઊતરી જવા અથવા તો નોકરીનું રાજીનામું જ દઈ દેવા આસજનોએ ખૂબ દબાણ કર્યું. પણ જવાબમાં ડોક્ટરે એક જ વાત કહી, કે આજે તો હું નોકરી છોડું, કાલે બીજા છોડે, પરમ-દિવસે બધા નાસે, પરિણામે તો સુધરાઈનું તંત્ર તૂટી પડે—એ દૃષ્ટિએ મારો નોકરીત્યાગ એ તો અકર્તબ્ય કહેવાય.

બસ, આ ધમ્દહિએ એમણે નોકરી પર હાજર રહી જાન આપ્યો, એ તો જાહેર નોકરીઓની દુનિયામાં જાતિ ઉત્તરવણ થતી છે. ડૉ. વજલાસની સર્વ સેવાઓને, શીલચારિત્ર્યને, જ્ઞાનદર્શનને, આદર્શબક્તિને અને પીડિતો પ્રત્યેના પ્રેમને ચિર સોનાનો કળક ધણો છે.

એમના સ્મારક માટે મુંબઈના બહોળા રનેહીમંડળે આદરેલું બહોળ પાંત્રીય હજારે પહેંચી ગયું છે, ને એક લાખે પહેંચાડવાની સ્મારકકારોની નેમ છે.

અવેતન રંગભૂમિનો પુનરુદ્ધાર

ગુજરાતી રંગભૂમિ માટેનાં શાસ્ત્રી સૌની જાણીતી છે. ધંધાથી નાટક-દુનિયાને આપણે એના અધોમતિના કાળમાંથી ઉમારવાની કેાકે કોશિષ્ટ વિચાર્યા વગર નકારાત્મક રીતે બહિષ્કૃત કરી. પણ અવેતન રંગભૂમિનું નવજન્ન કરવાને છુટાછવાયા પ્રયત્નો ચતા રહ્યા, પણ એમાંથી ઝાઝો સાર મેળવી શક્યા નહિ. મુખ્ય કારણ એ લાગે છે, કે નાટ્યકળાની ઉપાસનાને પરિણામમાં કરવાને સારુ જે બગીચ સરીરશ્રમ, મનશ્રમ, નિયમરક્ષતા, સંઘવરણ અને ઊંડા અવજાન-દનપ્રકૃત અબ્યાસની અપેક્ષા છે, તેની એવના અવેતનને

રાખી નહિ એટલે અવેતનો દ્વારા ઊલટો બગાડો વધ્યો. રંગભૂમિ આજકલાઈનું રચાન બની.

વિદ્યતાની મનોદયાના આવા અંધકારની વચ્ચે એક નવો ઉત્તસ 'પીપલ્સ થિયેટર' નામે ઓળખાણ પામી ઝડપેર જનપ્રિય બની રહેલી રંગભૂમિએ આપ્યો છે. એની અમદાવાદવાળી ગુજરાતી શાખાના કલ્યાણર શ્રી. જશવંત દાસ અને શ્રીમતી લીલા સંઘવી વગેરેએ આપણાં પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકોથી લઈ તદ્દન અર્વાચીન એવાં ધ્રુવસન-સપ્રદાયનાં નાટકો સુધીના ક્ષેત્રમાં ધૂમી ધૂમી, વિવિધ પ્રયોગો રંગભૂમિ પર અતેરી સફળતા સાથે કરી દેખાડ્યા છે. તેમના પ્રયોગોમાં વેશપરિધાન, અભિનય, અવાજ વગેરેની મેળવણી સમ્રામણ અને સુરેખ બને છે. એમનું દીમ-વર્ક (સંપ્રકાર) અભિનંદનને માગી લે છે. એમનું લક્ષ્ય જાંબીયંમુક્ત આગધનાથી સિદ્ધ થઈ રહ્યું છે. પ્રેક્ષકોની 'ઉદારતા' ને 'પ્રાસાદનપ્રતિ' એવા શબ્દે ઓળખાતી ખોટી લાલનસુદ્ધિ પર તેમણે મદાર બાંધ્યો નથી. પ્રેક્ષકોને તેઓ ચિહ્નજુસમુદ્ધ અને કલ્યાણમાં મનોરંજન પૂરા પ્રમાણમાં આપે છે. અમને લાગે છે કે આ મંડળી દ્વારા આપણે રંગભૂમિના ક્ષેત્રમાં સાચી કાંતિ લાવી રહ્યા છીએ. આ મંડળમાંના બધાં અવેતન છે, ખર્તા ધંધાધર્મને પણ ટપી જાય તેટલા હવમ પરિશ્રમ અને નિયમપાલને કરી તેમની કલા શૌભી રહી છે.

શિક્ષિત ઓઓના
પક્ષાઘાતી દૃષ્ટિ

'પીપલ્સ થિયેટર' જે નાટકો બજાવે છે તેની 'અંશિક' કમેન્ટે સર્વજન્યો જ કોઈ જોઈએ અને હોય છે. એટલે એ બતાવવામાં ઓઓ માટેના અલાપદા મેલ હોવા જોઈએ એવું કાંઈ નથી. તુ-પરતિ આપણા સંસાર-જીવનની ઊંડી સમસ્યાઓની કલ્યાણક સમીક્ષા કરનારાં 'દી ગલીધર' જેવી નાટકોને માટે ઓઓ માટે અલાપદા તમાશા રખાવવા અને એ જોવા ઓઓને આકર્ષવા એવા પ્રકારની દિમાવત કરવી, કે આમાં તો ઓ પ્રત્યેના ધોર જ અન્યાયનું દર્શન થાય છે, એ અમને સંદેહ લાગતું નથી. આ તો ઊમદુ ઓધુરે સંખ્યે બેસીને મોડળા

મનથી, અન્યોન્યને આઘાત-અત્યાઘાત આપતી સાંસારિક પરિસ્થિતિની ઊંડેરી સમસ્યાઓ વિષમતાઓને કલાની વિવેચના દ્વારા હૃદયગત તેમ જ શુદ્ધિમત કરવા જેવી વાત છે.

આ લખાઈ રહ્યું છે તે જ પહે નાટ્યશાસ્ત્રીના ઊંડા નિરીક્ષક એક રનેલી અમારી 'તેડે સદમત ખનીને માહિતી આપે છે કે, ઈન્સાનને જ્યારે એક વાર એક સ્ત્રી-સંરચાએ ઓના અધિકારશક્તિ તરીકે માન આપવાને મેળવડેા યોગ્યો દતો. ત્યારે એણે જવાખમાં કહ્યું હતું કે, મને એવું માદ નથી કે મેં કદી સ્ત્રીઓના પક્ષકાર કે પછી રમ્યું હોય. મેં તો સમગ્ર રાંસાર-જીવનનાં તળિયામાં પડેલાં વિષમ રહસ્યોને જ સ્પર્શ કરવાની દૃષ્ટિ રાખી છે.'

આમ હોઇને ઓઝો માટેના અભ્યાસ પ્રયોગો રખાવી તેની પક્ષકારી નેમને આગળ કરનારાં સ્ત્રી જનોની-દષ્ટિ આસ કરીને તો તેઓ ત્યારે સુચિસિતો હોય છે ત્યારે પક્ષાઘાતથી પીડાતી બાસે છે.

નૃત્યોક્તિમયની મોટી સિદ્ધિ

'પીપ્પસ ગ્રિયેટર'ની મુખ્યધી અમદાવાદ આવેલી મંડળીવા નૃત્યપ્રયોગો નિદાજવા મળ્યા. આપણા દેશના દેહાતી (આમીય) બેડુજનોની રામલોલા તેમ જ લોકગાથાઓ લોકગીતાથી લઇ ચાલુ રાજકારણમાં ખનતા ઉદ્ધાપાતી બનાવેને આ પ્રયોગકારો નૃત્ય અભિનયની વાણીમાં રજૂ કરે છે. તેમાં તેઓએ અનેરી કલાસિદ્ધિ કરી બતાવી છે. પાત્રના સામટા સમૃદ્ધને, વ્યક્તિ વ્યક્તિએ વિવિન્ન એવા અભિનયોની મેળવણી દ્વારા મુક ઘટના-દશ્ય નીપજવવા માટે યક્તિમાન કરવામાં આવ્યો છે. ને બાવોતેઓ વ્યંગિત કરવા માગે છે અગર ઘટનાઓનું ને કોઇ રાજકારણી વિચારસ્વરૂપ તેઓ બાંધવા માગે છે, તે પરતે મતબેદને પૂર્ણ અવકાશ હોવા છતાં પ્રસંગોનું આટલું પ્રજ્વ, આટલું વેગીકૃત, સૂતિમાન, અને જોગવનું કલાવિધાન એક વાત તો પુરવાર કરી આપે છે, કે આ મંડળીની પાસે જનહૃદયને જીતવાની કલાદર્પિ છે.

આખરી નેમ નાપાક હોય તોયે—

કહેવામાં આવે છે, કે આ તો ખંધી સામ્યવાદી પક્ષની કલાગળ છે, અને આખરે તો એમની નાપાક નેમ નવા નવા નુરખા મારફત પ્રવળનાં હૃદયેને કલુષિત કરી રાષ્ટ્રશક્તિને તોડી નાખવાની છે. આ મતઅન્યની પાછળ કેટલાક ભાષ્યોનાં તો વર્ણના અનુભવનું પીડમળ છે. દલીલ ખાતર એ કબૂલ કરી લઇએ, કે આનું દરો પશુતેથી તો સામેપક્ષે એક સચોટ પાઠ રીખવાજેવો બને છે, કે એમણે સાધેલી આ કળાને બીજાઓએ પશુ દસ્તગત કરવી અને પ્રજાહૃદયને એકતાનાં સ્વરૂપે મારફત જ આ ધર્મરચાનોથી સાવધાન કરી દેવી. નહિતર તો પક્ષી ધગે, એવું, કે આવી કલાપ્રવૃત્તિઓને પશુ જતે દહાડે જનતા પર અસર પાડતી અટકાવવાને સારુ મનાઈ ટુકમે ધકવા પડે, આપણે ઇચ્છીએ કે આ નટ-મંડળીની આટલી ખંધી ઊંચી સિદ્ધિ ઉપર કહેવાય છે તેવી રાજકારણી કૃતિસ નેમને કૃતિત કરવા માટે નહિ પશુ જનતાની કલાનાં મુખ્યત બળોને રાષ્ટ્રના કલાણ ખાતર જોતરવા માટે જ વપરાય. પશુ એ તો યાવ તે ખડું, આપણી ફરજ એમના નેટલી સાધનાશક્તિને ઉપાસી લોકસમાજનું હોમકલાણ નીપજવતે માગે જનતાને બેઝી જવાની છે.

મહીડા પારિતોષિક

મહીડા-પારિતોષિક નામે ઝોળખાતી યોજનાથી ઘણા વાકેફ દરો. માંડવા-આજોદના મરદમ સાહિત્ય-પ્રેમી શ્રી. મોતીસિંહજી મહીડાની પ્રુપયસ્કૃતિમાં સ્વના નાના બંધુ શ્રી. નરેન્દ્રસિંહ મહીડાએ બે ઈર્ષામે કાદેલ છે. એક છે વર્ષભરની સર્વોત્તમ નવલિકા મારેનું, ને તે શ્રી. સાહિલ પરિષદ દ્વારા અપાય છે. બીજું છે. વર્ષભરની કોઈ પશુ વિષય પરની સર્વોત્તમ ગ્રંથ-કૃતિ મારેનું છનાય, ને તે માટે મુખ્યર્થના કલામંડળની નિજીય મુજબ અપાય છે. આ વર્ષે ઉત્તમ કૃતિ તરીકે શ્રી. મેધાણીની 'માણસાઈના દીવા'ની વરણ ચઇ હતી, તેના પારિતોષિક-પ્રદાનને સમારંભ વડોદરા મુકામે ધવો દતો, ને ત્યાંના

પ્રોત્સાહન ભરપૂર, વાતાવરણ વચ્ચે શ્રી નરેન્દ્રસિંહ મદીકાએ આવતા વર્ષથી મજદૂર પારિતોષિક રૂ. ૩૦૦નું હપ્તું તે એવડાવી રૂ. ૬૦૦ કપૂં છે, તે માટે તેમને ધન્યવાદ છે, આ પારિતોષિક એ કોષ્ટ પશુ એકાદ કીર્તિભૂખ્યા લતાનું રવેચ્છાચારી દાન નથી, પણ સંભાવિત સાહિત્ય સંરચાને હરતક સર્વાધિકાર સાથે સોંપાયેલું કાયમો ટુટક છે. શ્રી. નરેન્દ્રસિંહજી એ કારણે જ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

મદીકા પારિતોષિકને રૂ. એક હજારની રકમ સુધી પહોંચાડવાનો કલામંડળની ઉમેદ છે. અને તેનો જરા નેટસો ઉલ્લેખ થતાં જ એક શુદ્ધરૂપે રૂ. ૫૦૦ તથા બીજાઓએ રૂ. ૧૦૦નો ફાળો વડોદરાના સમારંભમાં જાહેર કર્યો હતો.

ખંધુ-માસિક
સંસ્કૃતિને સ્વાગત

શુભરાત વિદ્યાસભામાંથી નિવૃત્ત થયેલા આપણા કવિ-સાહુર શ્રી. ઉમાચંદ્ર નેશીએ 'સંસ્કૃતિ'

નામનું જે નવું માસિક સર કપૂં છે તેને અને સામયિકોના પ્રદેશમાં હર્ષભેર આવકાર દર્શાવે છીએ. શુભરાતમાં અત્યારે જે સામયિકો ચાલે છે. તેમાંનાં કોઈ કોઈની આમલો હજી કારકિર્દીનો અકાલે અંત આવી રહ્યો છે. કોષ્ટકનાં અંગે પૂરા પ્રયત્ને પુષ્ટ થતાં નથી, કોષ્ટ પોતાની ઉપયોગિતાને દારતાં પણ જમ્યા છે. આ સંજોગમાં નવું લોહી સરા સ્વાગતને પાત્ર છે. ઉપરાંત પ્રાચે સામયિકને એનું આશ્રવું ફોર હોય છે, બેચ હોય છે અને ન્યૂનાધિકતા હોય છે. દરેકને અમુક-અમુક વિશિષ્ટતા પર ભેર દેવાનું હોય છે. એથી કરીને પણ એક અનોખું વ્યક્તિત્વ ધરીને પ્રવેશ કરનાર 'સંસ્કૃતિ' માટે શુભરાતમાં બહોળો અવકાશ છે, શ્રી ઉમાચંદ્રની વિચારપ્રતિભા તેમજ કવિસુલભ ઊર્મિવર, એ એકના સુભગ સમન્વય વડે સંસ્કૃતિ ખૂબ ખીસે અને ફૂટાયે જનો, એવી શુભેચ્છા છે. એનો પડેલો અંક આપણાં અભિનંદનોને આપોઆપ માંગી લે છે.

તાર-ટપાલ

દિંદી સરકારના તાર-ટપાલ આવતા આવક-નવરચના નીચે સુખળતા આડા બહાર ખાયા છે

	૧૯૪૩-૪૪
આવક	૨૫,૧૬,૦૦,૦૦૦
ખર્ચ	૧૬,૧૪,૦૦,૦૦૦

૧૯૪૪-૪૫
૨૯,૩૮,૦૦,૦૦૦
૧૯,૧૪,૦૦,૦૦૦

સૈન્ય વિખેરણી

૧૯૪૫ના ઓક્ટોબરમાં શુદ્ધનો અંત આપ્યા ત્યારથી આજ સુધીના દિંદી સૈન્યમાંથી નીચે સુખળતા અફસરો છૂટા કરવામાં આવ્યા છે—

લશ્કર—૧૯,૧૮૨ (૪૪૦૮ દિંદી-૧૪,૯૪૪ યુરોપિયનો).

નોકાદળ—૧૬૦૨ (૪૫૪૬ દિંદી-૧૦૬૬ યુરોપિયનો).

વિમાનીદળ—૨૪૦.

(વડી ખાસજામાં સંસ્કૃતિની શ્રી ભાગ્ય)

ગ્રંથ સમીક્ષા

૩૪. મ. ન.

બે તત્ત્વલક્ષ્યાઓ

ઉદ્દેશ

[લે. વિ. સ. ખડિંગ; અનુ. ગોપાળરાવ વિદ્યાસઃ
પ્રકા. આર. આર. શેઠની કં. મું. ૧૯-૨;
મૂલ્ય, સાઝાચાર રૂપિયા.]

'દેવ મુવ' અને 'કૈંચલ્ય' પાઠ પ્રમિદ્ધ
મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યકાર ખાડેકરની ગુજરાતીમાં ઉત-
રતી આ ત્રીજી કથા છે. આગલી બેઠે કૃતિઓ કરતાં
પહેલી લખાયેલી આ કથા પોતાની વધુ વખણાયેલી
અન્ય કૃતિઓ કરતાં લેખકને વધુ પ્રિય છે. એનું
કારણ છે : આ કથાના પહેલા અક્ષર પડ્યા પહેલાં
હૃદયને ભેચેન બનતી મૂકે એવું લોકાંક સંવેદન એમણે
અનુભવ્યું છે, એટલે હૃદયના લીલીપી લખાયેલી પોતે
એને ગણતા હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

એ સંવેદન કરાંતે થયેલું સાધારણ મધ્યમવર્ગના
નારીજીવન તથા દલિતવર્ગની ગુલામીના આંખ જોલી
દેનાર હૃદયમયન સમાજદર્શન. એ ઉત્તમવિધિ ગુલા-
મીનું ચિત્ર આલેખી તેની સામે જમાડવાની સામા-
જિક ક્રાંતિનો સંદેશ સુણાવતા આ કથાનું નિર્માણ
યત્ન છે. કથાની ત્રીજી આવૃત્તિની એમની સુવિરત્તન
પ્રસ્તાવના આ બધું આપણને જણાવે છે. સંદેશની
કથાનાધિકા ઉદ્ધાના લગ્નનો પ્રશ્ન એને તથા એના
આદર્શભક્ત બાપનારાણી પિતા બાહિસાહેબને કેવો
ચૂંકે છે તે કેવું વીતાડે છે, અને ઉચ્ચ ઉદ્ધાને એક
ખીજર જમીનદાર સામે પરણતું પડે છે એ જના-
વીને, મધ્યમ વર્ગની કન્યાને સમાજની ત્રી પ્રત્યેની
દષ્ટિ તથા લગ્ન પ્રત્યેની ફેરિંગો ફૂર્ણ નથી ત્યાં જગી
ફેનું વેડું પડ્યાનું, તેનું મ. ખાડેકરે વારકેતે સંવેદ-
બાન દરાવ્યું છે. સાધિલ અમાદાજીના કપડા, કન્યા-
વહેવાર માટે નાના નાના ગોળ, જમાઈને પહેરામણી
આપવાનો રિવાજ, દ્રવ્ય ને સત્તામ-બલની દુનિયા,
પુરુષ કરતાં સ્ત્રીના બેરતો દરબાને—આ બધા લઘુ-
લેખી મુદ્દા મહારાષ્ટ્રીય સાધારણ, મધ્યમ સમાજનું

વાસ્તવચિત્ર કથામાં મળતું બેપસાવાયું છે. આવી
સામાજિક પરિસ્થિતિ અગળ બાહિસાહેબના આદર્શ-
વાદને પરાજિત થતો કરાંતે બતાવતો પડ્યો છે.

સ્ત્રીની દુર્લભ શીલકા સામાજિક ક્રાંતિની જરૂર
બતાવવા આખ એ પિનાપુત્રીનાં પાત્ર ચોક્કસ, તે
દલિતની ગુલામીના નિવારણ માટે ક્રાંતિની જરૂર
પ્રતોષવા ચંદ્રકાન્તાનું પાત્રકર્તાએ સમ્યક્ છે. કથામાં
પડેલી વાર નાના વિદ્યાર્થી તરીકે દેખાય છે ત્યાંથી
સ્વમાન દાખરી અન્યાય સામે માર્યું જીવંતતા ક્રાંતા
હાલતમાં ઉઠીને વિધવાપુત્ર ચંદ્રકન્તાને સ્વયંરૂપિનીથી
આત્મવિકાસ સાધતા પ્રવૃત્તિથી આત્મા તરીકે આ-
લેખી, સત્યામલી ચાર્તિનિરૂપનનો વિદ્યાર્થી, ક્રાંતિકારી
શિક્ષક અને છેવટે મિલમળતો અને હિસાનોનો બેલી
બનતો વર્ણવી કરાંતે એ ઉદ્દેશ સાધ્યો છે. અન્યાય
સંતપ્ત જનતાના ખેડનો ભોગ થઈ માણી ગયેલા
સ્વાર્થક જમીનદાર પતિના અવસાન બાદ ઉદ્ધાને
તેની સવળી મિલકતનું દ્રઢ કરી અભિલાષના ત્રીજી
બેડોને જમીનો અરાવરાતું કામ દાપ ધરતી આવે-
ખીને પથ કાંતે આ જ ઉદ્દેશ સાધ્યો છે અને એ
કથાનાધિકાના 'ઉદા' નામને સાર્થક પથ કહ્યું છે.

ખીજ રીતે ભેના, કથા, એના કમનસીમે નિષ્ક-
ળતાને વેરલા ઉદ્ધાના પ્રેમના પ્રયોગોની કથા પથ
બની છે. સૌ પહેલાં ચંદ્રકાન્તાના સંપર્કમાં આવી
તેના પ્રત્યે આદર્શાયેલી છતાં લગ્ન માટે તો ફેરિતના
પુત્ર વસંત પર નજર માર્યા શીમેની ઉદ્ધાને એમાં
નિરાશ થતા વારી આવે છે, ત્યાં માલિકરાવ એને કોરે
છે; તો એમાંવ આખરે એને મળે છે તો નિરાશ જ.
લગ્નથી બે વ્યક્તિ પર શુદ્ધ પ્રેમ કરી ચૂકેલી અને
તેમનો એવો પ્રેમ વાંછતી એ સીમાચ્છાદિશ્ણીને
અતે પોતાનો સીમાચ્છાદિશ્ણી બતાવતો પડે છે આભિ-
રાવના મોટી ઉમરનો જમીનદારને.

ચોવીસ પચીસ વરસની ડાહ્યરી ધાવનાને ડાહ્ય
બનારી દેવી આ બધી એની કથા કથા છે. બંધાવ્યું
પુત્રી કલ્પનાને ગેરિધી કથાને જણવા મળતો ચંદ્ર-

કાન્તનો પોતા માટેનો વિશુદ્ધ, ઉંડો ને રચાવી પ્રેમ જ વિધવા ઉદ્ધાના ઉત્તરજીવનનું એક માત્ર આશ્વાસન બની રહેશે, એવી વાચકને ખાતરી કરાવતી કથા પૂરી થાય છે. ચંદ્રકાન્તના ઉદ્ધા માટેના એ બિનપ્રત્યક્ષ નિવા, નિર્મળ અને દેહકામનાશય પ્રેમનું નિરૂપણ આ કથાની એક સિદ્ધિ ગણાય. એ સાર્વત્રિક અદેહ્યક પ્રેમ આગળ દેહવાસસાના દાસ અને દ્રવ્યના કામી વસંત અને માણિકગવનો પતંગિયા જેવી અરિયર સ્તિવાળો, ઉદ્ધાના દેહને જ વાંછતો પ્રેમ અને જમીનનારખત તાડથી ઉદ્ધાને ચળો એવો જ પ્રેમ કુવો સુદ અને આખો લાગે છે ! સામાન્ય પુરુષ સ્ત્રીને કષ્ટ દેખીતી જુએ છે તેનું એમાંથી ચમત્કૃત દર્શન સ્વભાવ રહેલું છે.

કથાની લખાવટ આકર્ષક છે. નાપિકા ઉદ્ધા પોતાની આત્મકથા કહેતી હોય એવી એની યોજના છે. તેના પિનાની નોખપોથીમાથી ઉતારા આપવાનો તથા ચંદ્રકાન્તના પત્રો દાકવાનો લેખનમયોગ સારો થયો છે, પાત્રલેખન સાફ છે. ભાઉસાહેબ, ઉદ્ધા, ઉદ્ધાનાં કેસ, આધુનિક કેળવણીનાં સર્જનરૂપ વસંત ને માણિકરાત્ર, ચંદ્રકાન્ત, ચંદ્રકાન્તની મા, નીરા, ઉદ્ધાનો જમીનદાર પતિ—સૌ નાનામોટા પાત્રો સુરખ દેરાયાં છે. ખાડેકનું કવિત્વ પણ કેટલાક કાળોમાં તેમ ચંદ્રકાન્તના પત્રોમાંની વાર્તામાં ચમકે છે, જેકે કાળોના યુગરાતી ભાષાનરમાં એ ચમકી યક્ષ્મ નથી. કૃતિનું ભાષાંતર સ્વચ્છ યુગરાતીમાં કાગળ-પૂર્વક થયું છે. અશુદ્ધિઓ અર્થોત્તર નજરે પડે છે ખરી, પણ તે મુદ્દલેખને આગારી હશે એમ માનીશું.

આવી કથાનું યુગરાતી ભાષાંતર થયું તે ખોટું નથી થયું. બંગાળી કથાઓની નિરુદ્ધાનરૂપ આવાત કરતું યુગરાત પોતાના સાપચક્રેથી પ્રાતઃની કથાઓના સ્વાદ ચાખે તે જરૂરનું છે. બંગાળી કથાઓની

અને બંગાળી માનસની લાક્ષણિકતાઓ, જેનથી આપણે દંવે લગ્યા પરિચિત થઈ ગયા છીએ, તેનાથી દેવકીય રીતે વિસિદ્ધ લાક્ષણિકતાવાળી મહારાષ્ટ્રીય કથાઓ અને મહારાષ્ટ્રીય માનસ યુગરાતી વાચકોને અનોખો જ સ્વાદ આપશે, તે ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રના જીવનનો સાચો પરિચય પણ કરાવશે, એ લાભ એકાં છે !

ભગવાન કોટિદય

[લે. કૃત્તિલાલ મુનશી; પ્ર. મૂળર મંગલ કામ-લક્ષ, અમદાવાદ; મુદ્દ્ય ચાર રૂપિયા; ત્રીજી આવૃત્તિ]

શ્રી મુનશી હીરક મહોત્સવ પ્રચાપસિના મંથ પ. ૪ તરફે આ નવલકથા પ્રમદ કરવામાં આવી છે. કથાનાયક નંદનિકંઠક આચાર્ય વિષ્ણુપ્રેમના મેતાથી પાત્રની દીપ્તિથી સાદત અજનાગતી અને ચંદ્રાચંદ્રપ્રિયા મૈતાકી, કુષ્ઠ નદ, મેલા યુત્સવી વંનાસ, ચક્રાચક્રુનો મુગ્ધભરી, અને તેના કાથના ઉત્તરવાર સેનાજીતનાં પાત્રો ચમકાવતી, કાશ અને રઘુવિભદ્રના જૈનાગમ પ્રસિદ્ધ કિરસાનિય અંદર વૃજીવી, અને સૌથી સારસ તો નૈમિષારણ્ય અને ત્યાંના વિશુદ્ધ બ્રાહ્મણ સરકાર ને વાતાવરણનું વાદ રહી ભવ તેવુ ચિત્ર દેરી આપતી 'ભગવાન કોટિદય'ની આ તો ત્રીજી આવૃત્તિ છે, એટલે તેના પર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. એટલું જ કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે આમાં તો નદવિનાશની આચાર્ય વિષ્ણુપ્રેમની પ્રતિજ્ઞા પૂરીતી જ કથા આપે છે. એ પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિની કથાની અપેક્ષા આ કૃતિ જગાવે છે જ. આનો પ્રથમ સંકલ્પેસો ખીન્ને ભાગ લખાયો, તો પણ 'વાર્તા તેથી ઘાત રીતે અધૂરી નથી' એવો મનમનામણો સંતોષ માણવાનું રા. મુનશીએ ભલે ધાણું હોય, મુનશીપ્રિય વાચકોએ તેમને આ વાત એટલેથી પતા થવા દેવી એકએ નહિ.

વહેતાં પાણી પ્રકાશનમાળા

૧૯૪૬ના મનુષ્યોમાં સરે સુમેશી
વહેતાં પાણી પ્રકાશનમાળાએ
'ગયા વર્ષ' દરમિયાન આપેલાં

— નવું સુંદર પુસ્તકો :—

૧ લાલકિંદસાનો સુકદમો (દાદા રૂપિયા)

અંક ૬ ફેબ્રુઆરીના નવું યશીરો પરાના એનિદા-
સિક ખટવાનો વીરસથી લરપૂર સર્ગમ
સચિત્ર અદેવત

૨ જય ઈન્ડોનેશિયા (દાદા રૂપિયા)

વિંદી શાહીરાદ સામેના એકિયાઈ મેધામના
શરમીર સૈનિક ઈન્ડોનેશિયાની ઈતિહાસના
પ્રારંભકાળથી આગાદન સુધીની સચિત્ર કથા

૩ આપણો સામરસૈનિક (નવું રૂપિયા)

ગયા વર્ષે પ્રથમે બળગેરો પેઢારીને દિંદના
સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની પહેલી દરેગમી આરો
જનાનાં દિંદી નાવિક અંગેનું અનોઝ પુસ્તક,
દિંદી નૌકાજના ઇતિહાસ, નાવિક-બળગાની
તપાસ-સમિતિ સમક્ષ પહેલી મકિલીપૂર્ણ
જુમાનીઓ અને બળગાખેર નાવિકો
વચ્ચે જઈ આવનારો દુનિદા અહેવાલ;
ઉપનામ અનેક તસવીરો

આવડે મહીન

નવા વર્ષનું પ્રથમ પુસ્તક

મશહૂર કવ્ય સાહિત્યસમ્રાટ

વિકટર હ્યુગો કૃત

'નાઈન્ટી-થ્રી'નો અનુવાદ

૧૭૮૬ની લેકાના પહોળાં વૈરો દરમિયાન
ફાંસના અગુનમ પ્રજાસત્તાકવાદીઓ અને
વિદેશીઓની સલામ વડે લડના રાજપક્ષ-
વાદીઓ વચ્ચેના ઘેર આંતર-વિમુક્તકાળની
અદ્ભુત-કથા આગળા દિલુરવાની પાર-
રિચાત પાને પને યાદ કરાવે.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

કરના-ગોઝ પુલ નામે, સોંપારસ્તો : અમદાવાદ
નગરનુમાનજીનો નામે, કામપારેતી : મુબઈ-૨

ગિમિ અને નવરચન

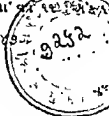
'ગિમિ' વર્ષ ૧૧ : 'નવરચન' વર્ષ ૧૯૪૬

માર્ચ : ૧૯૪૬

૦

કે મ

૪

- ૧ નર્મદને તીરે ડાકેનંદ મેધાણી
- ૨ નહેતાં પાણી માસિક ગોષ્ઠ
- ૩ કાળચક્ર ડાકેનંદ મેધાણી
- ૪ પગલિલનો વિચલ્ય
- ૫ નર્મદના વીરોએ સિન્ધેનું ચિયુદ્ધત્ય પૂમકેનું
- ૬ પ્રથમ પ્રેમ સુમયનાથ પોષ
અનુ : સમણીક મેધાણી
- ૭ ઇવનની કેળવણી રૂબેગર મદદાન
- ૮ માનવતાની ગોષ્ઠી નૌકામ સ્તનથી ચારકા
- ૯ ત્વચેખન વિરાધક રાવળ
- ૧૦ પાવક પાતાવણી સ્વર્ગ મળું છે. દેહજીવ પરમાર
- ૧૧ બીતા અને મયાવાદ ચદ્રાકર પ્રાણીકર શુકલ
- ૧૨ દુઃખીર નથી... ગિરુમાઈ પ્ર. મહેતા
- ૧૩ સંવેદનાનું રસાયન કલમી આનંદ
- ૧૪ વિદ્યાનદર્શન બારી બાળી, નવલિલાવ
૨. એકા, નાસિંદ મુ. શાહ
- ૧૫ નજીક જળને ગેળું જલ્યું મહેન્દ્ર મેધાણી
- ૧૬ ગંધર્વગીતા શ. ગ. શ.

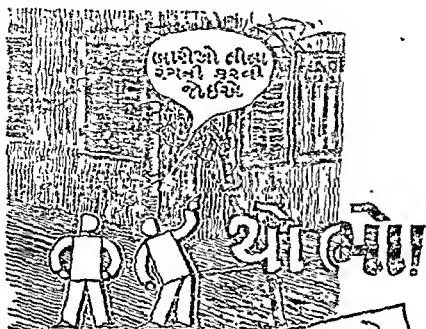
૭

વાર્ષિક લાવારમા

દેશમાં રૂ. ૭-૦-૦ : પરદેશમાં રૂ. ૧૦-૦-૦
છૂટકે નકલ બારેઆના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

મીમત્તલ બેરિંગન, બીરો મુ. નવી દુનિયા
નવીના નામે, ૪૦૫ કાલમ રેલો સ્ટેશન, મુમબઈ-૨.
કરના-ગોઝ પુલ નામે : આમી રસ્તો : અમદાવાદ

હવે કયા પ્રાન્કનો જોઈએ તે પણ કહો
ભાષકદાર જોઈએ
તો શાલીમાર ઉત્તમ છે

તમારી રંગરોશની ચેતનાઓની વિચારણા પાછળ
 સમય બચાવ કરો અને તમારા જાણીતા વિદ્યાસપાત્ર
 પેઇન્ટર્સ નામ ન લેવાવું એ એક જથ્થા પ્રયાસ છે.
 શાલીમાર અને રાણી માટે રંગરોશન કરવા તમને જેવા
 જોઈએ એવા રંગના શાલીમાર પેઇન્ટ મળી શકે છે.

શાલીમાર પેઇન્ટ, ૧૯૨ એન્ડ પાર્સીમ કો. લી.,
 ૧૬, બેંક સ્ટ્રીટ, બમ્બે

SHALIMAR PAINT COLOUR & VARNISH CO., LTD.
 16 Bank Street, BOMBAY.

લેખક :
[ગતાંકથી પૂરું]

નર્મદાનેદ્વતીરે

અવેશ્યક
મેઘાણી

‘ઓ સામે દેખાય તે કબીરવડ.’

નર્મદાની ઉપરવાસ થોડે દૂર ભિલોડું એક ઝુંડ દેખાડવામાં આવ્યું, અને હાઈરફૂલમાં બહુતા તે કાળની કવિતા-પ્રવેશની એક કવિતાની પંક્તિ સાંભરી :

‘ભુરો ભાસ્થો અંખો.

‘દુસ્થી ધૂમસે ખડાડ સદીખો.’

કબીર-વડ પરની એ કૃતિ નર્મદની છે, તેણે કમરણ નહોતું. કારણ કે ત્યારે વિદ્યા-ર્થશ્રીને સફળાગ્યે કર્તાનો અદ્ય અને કૃતિનો જ વિશેષ પરિચય અપાતો. આજે ગંગા ભિલોડી વહે છે. કૃતિના કરતાં તેના કર્તા વિશે વધુ પોંજણ કરાય છે.

આ કબીર-વડ : ગુજરાતની એક આગવી સંપત્તિ : ગુજરાતની ધરતીનો શણગાર, બલકે સંસ્કાર : તેને જુહારવા વળતા પ્રભાતે નાવડીમાં નીકળ્યા. એ દા’ડના મહેમાનને ડાહી ડમરી ને ગદીય ગાય જેવી દેખાઈને રખે નર્મદા ખોટો જથ ખાટી જથે એવી કઈક સમજણથી સાથીઓ ખતાવે જતા હતા, કે જુઓ, નર્મદાએ ઢેટલી જમીનને પૂંદી છુંદી નાખી છે : જુઓ, આહીં આજે જ્યાં એણે પટ વિસ્તારી રેત પાથરી દીધી છે ત્યાં પાંચ જ વર્ષ પર હરિયાળી ખેતરાઈ જમીન હતી જુઓ, એક જ દાયકામાં એણે આ સેંકડો વીધાં ધરતીને ખેદાનમેદાન કરી. હર સાલ એનાં ચામાસાનાં તોફાન આવે, બેઉ કાંઠા ભોળાઈ ભય, અને પછી પાણી ભીતરે ત્યારે જમીનના માલિકોને નેવા નીકળે, કે આપણી ઢેટલી ભોંય ગઈ ને ઢેટલી રહી !

x x x

પોતાનાં લખણ પદોણા કને ગવાઈ રહ્યાં છે એ તો નર્મદા અબોલ રહી સાંભળતી હતી; અને પળક પળક એવો મુકામય હલેસાં-સ્વર સાથીઓની ધરવીતીમાં વિરામચિહ્નો મેલ્યે જતો હતો. પદોણાની સ્થિતિ સહેજ કંઠંગી ગનતી હતી. નર્મદાતું પાંકું પોલનારા તો સાચા, પણ એમને શી ખજાર કે મહીને ઘેર જે ભયંકર ધમરોળ મચે છે તેની સરખામણીમાં તો નર્મદાનો શુક્રસંસાર ભદ્રિક બામણીના જેવો છે. વળંબર કેતરો તો ખાપડીએ નથી પાડયાં ને ? અલ્લેક ગામડાનાં પંચસાત કુટુંબ પાડીને તો નથી વહેતી ને ?

ગાઉઓના ગાઉઓ લગી પૃથ્વીનાં પેટાળ ફાટી નથી નાખતી ને? ખુદેલી ધરતીમાં ચ ફરી પાછી ખીરે ખીરે વાવેનર કરવા દે છે. રેતમાં ગાયબ કહેલો ખેડવાણુ લોચ થોડે થોડે પૃથ્વીને પાછી સોપે છે.

મરતીખેર તો જળરી, પણ મહી જેની - વિકરાળ જરૂરિ નહિ. હબરો હાથિઓ જેટલાં બળજેર, છતાં કાઠે કાઠે ઈકરિયાનાં ઝાડ વાવે એટલે એ કુમળાં ઝાડવાંનીય મરનદ લોપે નહિ, જોદાણુ કરતી અટકીને ચૂપચાપ ચાલી બાય.

એ કાંઠે વાવેલ નાનાં મોટાં ઝાડવાં મને સાથીઓએ બતાવ્યાં. ઈરિયા, છીણી ને વાંજેલાનાં વૃક્ષો. પાણીમાં આ ઝાડ સહે નહિ. પ્રવાહ એને ઊંડી વેગળે ચાલ્યા કરે. જળની મહા શક્તિને પણ મરનદ છે, -ઝીણાં કુમળાં ઝાડવાંની નાતું તણુખણુ ચે પાણીનાં વહેનને વાળી શકે છે. શક્તિની પ્રતિષ્ઠા પણ પાછી સૌંદર્ય વગરની નહિ પાણીની અટાચાડ લેખડ પર રાજગરો વધાય છે. નદી જાણે કે કૂલ-સાટમનેર કમખેર પડેરે છે.

સાથીમાંના ભાઈ શાંતારામ વૈધ દરેક વનસ્પતિ બતાવી બતાવી એની ઓળખ આપતા આવે છે. એ દરેકના શુભ તેમજ સૌંદર્યની સાહિત્યસ્મરણી ભાળ આપે છે, તેમ નાવિક છીતાભાઈ રસ્તે જળ-માણુસની વાતો કરે છે. જળમાણુસ નામનાં જળચર; ચાર પગ, પૂછડી, નોળિયાં જેવાં, દસગારનાં વૃદ્ધમાં બહાર નીકળે, માછલાનો ભક્ષ કરે. પણ આ જળચરો સમાજવાદી છે. એકે માછલું પકડ્યું હોય, તે જીંચું કરી આખી ટોળાંને બતાવે, સોને માટે એ સિખલ, રેતના ભાઠા પર સો એકઠાં ઘઈ, કટકો કટકો વહેંચીને ખાય. આવી સમૂહજીવનની ભાવનાને કારણે જ એ જળચરને 'માણુસ' પદ મળ્યું હશે ને? છતાં ત્રિધિની

વક્તા કહેવાય, કે 'માણુસ' શબ્દની સાથે તો એકલપેટાઈ અને વિચ્છેદલાવ લાગે ગયાં છે.

આ જ શું કખીરવડ! જેને વિશે બહુ સાંભળ્યું હતું તે જ આ સંત-વૃક્ષ! અહીં તો વડ-ઘટાને બદલે આસોપાલવ અને સીસમનાં ઝાડવાંનું વધુ જુગ છે. વડ પોતે તો પાણી પી ગયો છે, વડવાઈઓનું જટાનૂટ કયાં ગયું?

‘એ તો એક મામલતદાર આવ્યા એમને લાગ્યું કે અધિચાર થઈ ગયો છે, એટલે એણે કેક વડવાઈઓ કપાવી નાખી.’

‘ખીણું કારણ એ છે, કે કખીરવડને ઘટા-વિસ્તાર માટે વધુ જગ્યા નથી. એક બાણુ નર્મદા ધરતી ખોદી નાખે છે, ખીણ તણુ તન્દ્ર એતરોનાં વાવેતર છે, એ પારકી જમીન પર વડને ખચરાવા દેતા નથી.’

‘પણ તો તો પટોશની ખેનઝાડ જમીન ‘એકચાયર’ કરીને વડને વધવાની ભેગગઈ કરી આપવી જોઈએ. આ તો આપણું સંસ્કાર-ધન કયું.’ મેં રોટીને ઉવેખી સંસ્કારની પાસાયણુ માંડી.

‘એલું ટોણુ માને છે? અમે અતિથિ-એને કખીરવડ દેખાડવા હઈ આવીએ છીએ તે દેખી લોકો હસે છે, ને કહે છે, કે એમાં તે શું ભેગા બતાવવા જેલું છે!’

વાત પણ સાચી છે. નર્મદાના કિનારા પર સેકડો વર્ષ પૂર્વે એક લોકસતે આવી, પ્રભાતે દાંતણુ કરી, દાંતણીની ચીર રોપી, તેમાંથી પ્રગટેલા આ મહાકાય સરવને મહિમા અત્યારે તો એક ઘટા વચ્ચે પાકા બધાયેલ એક દેવસ્થાનના નિખાણુ પાપાણુમાં જ પરિણમ્યો છે. આસપાસ અધોચર પડ્યું છે. બેસવાનું મન થાય તેટલો પણ સ્વચ્છતા નથી. અધોરણીલાની ચાદ આપતા આ ધામમાં લોકપ્રાણુ કરે શી રીતે?

પણ કલ્પાંતરું કારણે યશું છે ? સંસ્કૃતિ તો એક જીવતું જાગતું સત્ત્વ છે. જૂના જર્જરિત ટીંગાનો ત્યાગ કરીને એ તો નવા ટીંગા તપતા ઢરે છે. સાથીઓએ વાત કરી કે, સાતેક કોસ ઉપરવાડે નારશ્વર નામના તટવાસ પર હમણાં એક રંગ અવધૂત નામના પુરુષે નવું તીર્થ ગાજતું કહ્યું છે.

રંગ અવધૂત, એ મૂળ તો એક મહા-રાષ્ટ્રી જીવાન, પાંડુરંગ વળાએ એનું નામ, શુજરાત વિદ્યાપીઠના એ સ્નાતક, લગન લાગી તે રેવા-તડે બેસી ગયા છે; ત્યાં એણે નવું દેરું નથી ચણાવ્યું, ને ધાતું છું કે કોઈ કુંડકાળો કરી સેનેટોરિયમ ચાલુ નથી કહ્યું; પણ એ નવી જાગતો કરી છે; એક તો શુદ્ધ ક્ષત્રિયના ભાવમાં રંગાયેલું એનું હૃદય શુજરાતી ભાષામાં મીઠી કવિતા રચી રહ્યું છે, ને બીજું, એમણે લોકમેળો ચાલુ કર્યો છે.

x x x

હસેક હબર માણસો દર સાલ આ નવા મેળામાં હાજરી આપે છે અને થોડા દિવસ કાવ્યમય સમૂહજીવન ગાળે છે. કાવ્યમય એટલા માટે, કે સામૂહિક રસોડાનું સંચાલન કરતે કરતે યાત્રિકો પોતાના શ્રમઉદ્યમને રંગ અવધૂતની કવિતાના છંદે તાલે ગીતજાંઘ તાલજાંઘ બનાવે છે. નદીમાંથી પાણી લઈ આવતો યાત્રી રટતો હોય છે કે:—

‘જય ચોગીશ્વર દત્ત દયાળ;’

‘તું જ એક જગમાં પ્રતિપાળ.’

તો બીજો યાત્રિક રસોડે દાળના ચરુમાં કડછી પુમાવતો ગાતો હોય છે કે:—

‘ઝોળી અન્નપૂર્ણા કર માંદા’

‘શાંતિ કમંડલ કર સોહાય.’

આ રીતે મેળો રંગ અવધૂતનાં દત્તજાવની સ્તોત્રે ગાજતો હોય છે.

x x x

કવિવર રવીન્દ્રનાથે વારંવાર કહ્યા કહ્યું હતું, કે આ પૂતળાં જાવલાંનાં સ્મારકોમાં કંઈ સાર નથી, મેળો ભરો, રાષ્ટ્રપુરુષોની સાચી ખાંભીઓ રૂપે આપણા લોકમેળાઓની ઠેર ઠેર પ્રતિષ્ઠા કરો. પણ મેળાની પરંપરા ચલાવવી એ સુકર નથી, દોઢાતું કામ છે. લોકહૃદય વહેમાળુ છે, શ્રદ્ધાળુ છે, ભગવાં લગડાં અને મૂંઢો કે જટા જુએ ત્યાં દળી પડે છે, એ વાત પ્રમાણમાં સાચી છે છતાં, એટલામાત્રથી મેળો નીચજતા નથી કમિ-ટીઓએ ચોતેલાં પ્રદર્શનો, રમતગમતો, ઉપદેશમંડળો કે ગાયકોથી પણ મેળો નામને અસ્તિત્વ કરી આપે તેવું રસોદ્વાસિત લોક-જીવન ઉછાળો મારતું નથી. જીવનનું કાવ્ય રંગેરંગમાં જનતાને તરંગોળ કરી નાખે, એટલે કે લોકો નિઃસંકોચ મોકળા મનથી, જગ-જાંઘનોને વેગળાં મેલી, નિર્માજ પ્રકૃતિરૂપે રમમાણ બની જાડે, એવું મેળાનું લક્ષણ જે કોઈ જાંધી બાંધે તેને જ સાચાં વંદનો છે. રંગ અવધૂતે ચલાવેલ મેળો કેવો હોય છે તેની મને ખબર નથી. પણ મેળો ચાલુ કરવો અને મેળાને કવિતાએ મદી દેવો, એ કોઈક ઉચ્ચ સત્ત્વશીલતાના ધણીનું કામ છે એટલું તો કહી શકું.

x x x

જેના ઉપર કબીરવડ બસે છે, તે જમી-નને નર્મદાએ પૃથ્વી પામેથી મુંડવી લઈ, પાંચ માઈલનો દાપુ બનાવી મૂક્યો છે. આ રસાળ દાપુ પર તટવાસી ગામ નીકારાનાં લોક જોતી કરે છે. નર્મદાનું વહેન આ નીકારાના બિંચા ઠાંકાને ઘસીને વહે છે. એડુંતો પોતાના જળદોને પાણી પર તરાવીને પાર લઈ જાય છે, ને પોતે નાવડીઓમાં બેઠ પર પહોંચે છે. એકાદ નાવડી બે ચૂરી લાય, તો કલાકો જગડે. આ સ્થિતિએ લોકોને અચળ

બનાવ્યાં છે. સભા સંમેલન સુકાય, પણ નાવડી શે સુકાય ?

એ પ્રભાતે નીકોરામાં એક સભા હતી. શ્રી. લોગીલાલ નામના એક રાષ્ટ્રસેવી યુવાન તખીબ અને એમનું સાથીમંડળ આ ગામડામાં એક હોસ્પિટલ ખોલતા હતા. માત્ર એ જ ઈન્ડોર દર્દીને રાખી શકાય તો પણ એ હોસ્પિટલ તો ખર્ચે જ. એક ધૂડિયું મકાન, મહીં એ જ-ગિછાનાં, ગર્યાંગાઠ્યાં સાધનો, છતાં ઉત્સાહની અદગત મૂડી. ઠવિને જેટલો વહાડી કવિતા, તેટલી જ વહાડી આ જીવાનોને જનસેવા. ‘ગામડાંમાં જાઓ’, ‘ગામડાંમાં જાઓ !’ એ સૂત્ર તો સર્વની જીવે રમે છે, પણ જઈને બેસનારાઓ જ જાણે છે, કે ગામડાંની હવા દેવાંને કેવી યિમ્મતી નાખે છે. શેકેરી રંગરાગ છેડી ગામડે નરી નોરસતા વચ્ચે બેસી જનારાંને કાળજી કેટલાં કંઠજી કરવાં પડે છે !

જીવાનો કહે, કે કંઈક કહેા લોકોને શું કહું ? કહેવાનો અધિકાર શો ! કદા વગર તો ચાલ્યું નહિ જે કહું તેનો સાર એટલે જ હોનો કે, દવા માનાં તો ઘણાં થયાં, પણ રોગોએ હોડ માંડી છે. નવાં દવાખાનાં જ લોકોને માટે સ્વચ્છતાના શિક્ષણનાં કેન્દ્રો ન બની શકે, તો ગજમ થયે સારવાર લેવા તો જનો જટ જટ આવશે, પણ ઘરોમાંથી સતત વહેતી મોરીઓ, રસ્તામાં કંચાલા ઉકરડા, કચરા અને પડોશીને આંગણે બેસી હગતાં બાળકો, એને રોક્ષા ટોકવા જશે ત્યારે લોકો કહેશે, ‘ક્યાં કાળના બાપનું છે !’ એ લોકમાનસને પડતાવાશે, તો જ રુઝાવણી સાર્થક થશે અને આવી આરોગ્યદાત્રી નર્મદાને તીરે શું દવાખાનાની જરૂર પડે છે ? ‘જલકાતું આવે બેહું, મલકાતી આવે નાર...’, મારી સાહેલીનું

બેહું ? એ ગીતોમાં થતું સૌંદર્ય-દર્શન શું કલ્પનામાત્ર બની ગયું ? આ નર્મદાનાં ઊંઘાં જળમાં તરનારા માંદાં કેમ પડે ? આંહીં તો એક્ટ્રેક્ડ હાર્વર્ડ જેવી યુનિવર્સિટીઓની માફક, વર્ષનાં અગ્રુક પર્વો પર નાવડી દોડાવવાની હરીફાઈઓ ખેલાવી જોઈએ, શુકલતીર, નીકોરા, ઝાટેધર, વગેરે ગામોના નરનિરાળા વાવટા ફરકાવતી નાવડીઓની હરીફાઈ નિહાળવા ગુજરાતે આખું હલકે એવું કંઈક કરે ને !

‘નીકોરા’ નામની બ્યુટપિસ્ટ પૂછી બારી રસભર્યો અર્થ જણ્યો ‘નીકોરા’ એટલે નીક વરાહ અહીં થયો હતો વરાહ-અવતાર. ‘નીક’ એટલે દા-વર્મા આખોટલું આને પણ આ નીકોરા લીધુંતું માહતમ્ય એ છે કે, યાત્રિકો કાંઠા પરથી આખોટલાં આખોટલાં નદીમાં પડી રનાન કરે.

આવાં આર્થિકી જગતની, અને સમગ્ર તટ પર ધૂમવા આવવાનું પ્રલોભન દેતી નર્મદાને બપોરે પ્રજાગ્રી વિધાય લીધી ત્યારથી આજ લગી સાથીઓએ રજૂ કરેલું એક ચિત્ર મનમાં રમે છે. કહે કે, ગંગા એકતટપાવનો છે ત્યારે નર્મદા તો ઉભયતટપાવની, એના બેઉ કાંઠાની સમગ્ર-પરિક્રમા કરવા માટે દૂર દૂરથી યાત્રિકો આવે છે, ને પૂરા બેઉ કિનારાનો પરિક્રમા કરતાં એમને એક વર્ષ લાગે છે પરિક્રમારથી પગમાં બેડા ન પહેરાય, બે બેડીથી વધુ વસ્ત્રો નહિ રખાય, એક જ ટંકનું ભાતું લેવાય, પછી તો ગામોગામ જે સદાનત્ર સાંપડે તે પર જ પેટગુમરો કરવાનું, અને હીંડયે જ જવાનું. માર્ગે જે કોઈ મળે તેને જીકાર કરવા માટે ઊંચે અવાજે પુકારવું, કે ‘હર નર્મદા !’

સામે જીકાર બોલ ઊઠે :

‘નર્મદે હર !’

જલદી ફિદા થઈ જવાયું

કુરિતમ લોગના તેવા ઓ. ઝીલા પાસેથી એક

૧. લક્ષણ તો આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓએ ગ્રહણ કરવા લાયક છે. બ્રિટિશ સરકારની કોઈ પણ જાહેરાત પર-પછી ભલે એ જાહેરાત લોગના પક્ષમાં સોટા લાગ કરી આપનારી હોય, એ માણસ કદાપિ ફિદા થઈને વરસી પડતા નથી. આપણા આવેલાઓમાં એથી ઊંચરી આવત છે. લોગના છેલ્લા અસહકારી દરમિયાન પછી જે મડાગાંઠ હિંદી રાજકારણમાં પડી ગઈ છે તેના પર ધૂંઝાફૂંઆ થઈને વચમાળાની સંકરતા તંત્રનાહકોએ પકડાર ફેંક્યો. તેના જવાબમાં બિ. વડાપ્રધાન શ્રી. એટલોએ સાર્વભૌમ સરકાર તરફથી એક નિવેદન ક્યું છે, આ નિવેદન એટલું તે સંદિગ્ધ, અનેકાંથી તેમજ છરાદાપૂર્વકની અસહજતાઓથી ભરેલું છે, કે એના વાચ્યાર્થ પર આફ્રીન બની જવું કે ચોક્કી મારવી, એ એકસરખું જ ઉદાવર્ણિયું ખમ્બું કહેવાય. પં. જવાહરલાલે એ નિવેદનમાંથી તારવેલો શુભાશયી સંકેપ અને એને આપેલી પ્રુચ્છુશાસ અંગ્રહિ, આ બંને સામા પક્ષના રતિમાર શુભ તરતને પણ મેરુ જેવડું માનવા બનાવવાની, સામાના કાર્પ પર પોતાના જ સદ્ગુણનું બિચારોપણ કરવાની શુભાશ્રક્ષી છતાં મુતસદ્ગીરીથી વેગળા અનિભલાઈ બતાવે છે. ઓ. એટલોના સંદેશ પર છતતાર રાખી લંડન ગયા તેની ચાલતાના ભોગ બનેલા જવાહર બોરી ભૂમકણા લાગે છે.

આપણી ઇચ્છાનો મિથ્યા પડયો

૧૯૪૮ના જૂન માસ સુધીમાં હિન્દને છોડી જનાની નહેરુગતમાં નિશ્ચયાત્મકતા છે, અને આપણે આજ સુધી જે એક મૂળભૂત બાબત માગી હતી તેનો લાભવાળ સ્વીકાર છે એ વાતની ના નહિ ખાડી શકાય. એ સત્તાની ફેરવદલીને અત્યારથી જ અમત્રમાં મૂકવા માટે નવા વાઈસરોયની નિમણૂક કરી છે, તે પણ સારી વાત છે. પસંદગી પામેલ પાત્રનું નામ પણ બેશક આચાર્ય

છે. લોર્ડ માઉન્ટબેટન જેવો વિશ્વચુકતા વિજયમાં કીર્તિમાવ બનેલો આદમી, રાજકારણના દૈનિકમાં જેને પાવરથી ન કહી શકાય તેવો એ આદમી, ઉપગત પાછો રાજકુટુંબી આદમી, કૃતિશા જવાબામુખી જેવા આજના હિંદની વાઈસરોયશ્રી સ્વીકારી લે, તેનો અર્થ જરૂર એમ થઈ શકે, કે એને હાતક આજની બ્રિટિશ સરકાર કંઈક ચોખ્ખું કાગ પૂરી મજા બૂલીથી કંઈવચાની નેમ ધનવે છે. પણ નવા વાઈસરોય તો આંહીં આવશે કાં કુરિતમ લોગની સાન ઠે. લે લાવશે અને કાં લીગને સરકારમાંથી રુખસદ છ દેશે એવો આ નિમણૂનો અને લોર્ડ વેવલની નિરૂત્તિનો અર્થ થતાવવામાં આપણે પોતે શું ઇચ્છીએ છીએ તેનો જ પડયો પડી રહ્યો છે.

અર્થઘટાવ અનિષ્ટ બનશે

૧૯૪૮ના જૂન દરમિયાન અફરપણે સત્તા સોંપણી કરવાની આ નિવેદનમાં વાત છે, તો તેની સામે એ સોંપણી કોને કરવાની છે એ મુદ્દાની રજૂઆત તો મળખ ગોટાળાભરી છે. કાં તો એ સત્તા સોંપણી મધ્યવર્તી સરકારને કરશું, કાં તો એ અમુક અમુક પ્રાંતોની સરકારને સોંપશું, કાં તો અમુક પ્રદેશોને સોંપશું, અને નહિ તો પછી છેવટે 'અમને તે રાજ્ય જે કંઈ રીત દિન્દને હિતકર્તા લાગશે તે રીતે એ સત્તાની સોંપણી કરશું.' સત્તાસોંપણીના સંકષ્ટનું જેનું વિશદ પ્રદર્શન.

અનેક માણસો, રાજનીતિના અનેક અપમાસીઓ, પ્રત્યેક કલમના પ્રત્યેક વાક્યને, શબ્દોના કાનામાના, હસવડ, દોષદર્શનો, તેમજ વિગ્રમચિહ્નોનો અર્થઘટાવ કરવામાં પડી ગયા છે. પોતાના નાના મોટા દરેક નિવેદનોના સાચો અર્થ તો બ્રિટિશ સત્તા પોતે જ એક સમજે છે, અને એ મનમાં છૂપવેલા અર્થને પોતે જે રાજ્યે જેવી જરૂર તે નિધને જ બહાર પાડે છે, એ વાતની આપણે અનુભવ એટલો બધો તો તાગે છે, કે અત્યારે અર્થઘટાવ કરવા આપણે કોઈએ બેસવું એ તો પ્રભા પ્રત્યેનું શુનાદિત કાર્પ ગણાયે;

ખીજ સમયેલા છે—શું ? ને પોલીસ અમ-
સરકાર અને બલિયની અંતરવાને માટે કેમ જાણે
માન, અથવા સુખ્યત્વે. દરેક ખૂલેા ખાંચરા,
સેવા કરનારા આ ને મેડો જોતો હતો. એક
કામ લેવાનું છે. વાનું ને દેખાડવાનું પ્રયોજન જુદું
વિચારપૂર્વક પોલીસ અમલદારની તો પ્રામાણિક
રીતે હતી, કે મનોહરલાલ શેઠ પોતાનો ખસેક અને
પોતાની ચાનદાર રહેણીની દળ ખતાવવાને સાચેસાચ
ઇતેખર હતા. એણે હજુ પણ વિશેષ ખૂલેા ખાંચરા
જોતે જોતે તારીફ વઢાવી : 'આ આખું ક...
મિલિંગ એક સાક્ષાત્ ભૂતખાનું છે. ફક્ત એક આ
તમારા ખસેક સ્વર્ગીય લાઓ. માણેકજેન તો વાર-
વાર મળે, આજ તો થયું કે આપને મળું.'

'સાડું કહ્યું. આલો દીવાનખાનામાં. આ તો પીઓ.
હું મિલમાથી નવરા યાઉં જ નહિ, એટલે લાગ્યે
જ મારાં મિસિસના જેવા-સોરમલ સંબંધો બાધી
શકું છું. મને એવી ફાવટ પણ નથી. બાકી તો
એમનામાં હું આવી જ રહું છું ને ! આજે જ
જીએને, ખજારોમાં ઉચ્છ્રપાયલ થાય છે, ને મારો
ટેલીફોન જ ખોટકાઈ ગયો હતો. તમે લાઈ સાહેબ,
આ ધરપકડો હજુ જરા વહેલી કરી હોત તો શું
ખોટું હતું ?'

'શું કરીએ સાહેબ ! કમખખત ગુલામી... પાપી
પેટ પડ્યું છે ને... બાકી તો હવે 'સ્વરાજ' થઈ
જાય એટલે અમારે કાળા હાથ કરવા મટે...'

'એવો એવાં સલૂચાં સુવાળા વાડયો વાપરતે વાપ-
રતે અધિકારી આ પોવા બેઠા ત્યાં તો માણેકજેન
બાણમાંથી આવ્યાં, ને બોલ્યાં, 'કા, હું તૈયાર છું.'

'પણ હું તૈયાર નથી ને ?' અધિકારીએ નવાઈ
ભપજારી; એની નજર તો ખીજે જ બમે ધૂમતી હતી.
જામે ખાંતીએ પરનાં કપડાં, અને નીચે પગરખાની
જોડીએ પર એની આખો હતી. પછી ચાલિયી એણે
પૂછ્યું : 'પેલા લાઈ ક્યાં મયા ?'

'કાણ વળી ?'

'પેલા સુધાકર.'

'કોની વાત કરો છો ?' મનોહરલાલે ચકિત
બનીને પૂછ્યું.

'એક વિદ્યાથી' અહીં રહેતા હતા ને તેની.'

'અરે હા.' માણેકજેનને યાદ આવ્યું, કે એ
લાઈ તો આગલી રતે ધરમાં પાછા જ ફર્યા નહોતા.
એમણે કહ્યું, 'કેમ ? એમનું વળી શું છે ?'

'ખીજું તો શું હોય ? વોરન્ટ.' અમલદારે મન-
વામાંથી કાઢી કાઢ્યા; ને નામો વાંચ્યા; 'સુધા-
કર, રાજમોહન, ચર્મા, ઉર્ફે હીરાલાલ.'

'આ નામનું તો કેાઈ નહોતું,' માણેકજેન
કહ્યું : 'તમે ધર બૂલ્યા લાગો છો !'

'હા-હાં એમજ ત્યારે તો. કંઈક મલતી થઈ
હશે. વારુ. ત્યારે માફ કરશો. હું જઈશ.'

'કેમ ? મને નથી લઈ જવાની ?'

'વોરન્ટ નથી, એટલે દિલગીર.'

'અરે પ્રભુ !' મનોહરલાલે નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

'કેમ સાહેબ ?' અધિકારી હસ્યા.

'આજો હતી કે મારે વર્ષ એ વર્ષ સાડીએલું
ખરચ બચશે.'

'એવું ફાગલ બોલો ના,— જોઈ ફર્પીડ (પ્રભુ
એવું ના કરે.) સાડીએલો આપની મિલમાં ક્યાં
દુકાળ છે ?' એમ કહીને એ અધિકારી બોલ્યો ને
બોલ્યો : 'વોરન્ટ કાઢનારા પણ મેવફૂદાના સર-
દારે મળ્યા છે. મકાનનો નંબર જ ખોટો મૂક્યો !
માફ કરજો.'

'પણ મને આ વખતે કેમ લાલ નથી મળતો ?'
માણેકજેનને આ કોવુક અગળ બન્યું.

'તમે તો હવે ક્યાં સિરટ પર રહ્યા છો ! નામ
નીકળી ગયું છે. મોજ કરીને બાઈસાહેબ ! સાડું
થયું તે તમે આમાંથી નીકળી ગયાં. મનોહરલાલ
શેઠ તો સરકારના માનીતા કહેવાય. કારખાનેદારને
તો અમારે સંભાળી લેવાના છે. તમને લઈ જઈએ
એટલે મનોહરલાલ શેઠનું મજન કામ કરી શકે નહિ,
સરકારને એ પરવડે નહિ. હવે સાહેબજી !'

બારણાં તરફ જતાં જતાં એણે એક ઝીરકામાં
સક્રાઈને બમેલી વિમળાને નજરમાં લીધો; મનોહર-
લાલ તરફ ફરીને કહ્યું : 'કેાઈ મહેમાન જણાય છે !'

'હા, તમારી ગણતરી બહાર તો અમારા ધરમાં
કેાઈ હોઈ શકે જ નહિને ?'

માણેકબહેનના આ કઠાણથી અમલદાર દરચો.
ને બોલ્યા : ' નહિ, નહિ, એટલા સખત ન બનો.
'હું' તો આ ધરતી રનેદી માણસ છું. તમારી વીઝ-
રીએતે તો હું' રાજ રફલને રસ્તે મળું. મને એ
'કાકાજી' કહી બોલાવે, હું' બચ્ચાં કહી ખખર પૂછું.
પણ આ તો નવો ચહેરો નેયો એટલે સહેજ !'

'વાર ! વાર !' કહેતા મનોહરલાલે એમને
બારણા બહાર મૂકતાં મૂકતાં જરા ટમકું મૂક્યું ;
'નેતાબિની રાઉન્ડ-અપ પણ તમે બારી હુનેદથી
કરી. શું' ચાલ પણ થીજી ?' અત્યારે કેમિસે આવું
નહોતું કરવું નેહતું. હુસ્મનોના હાથમાં રમી ગઈ
કેમિસ.'

'દરેક સમજદાર માણસ એમ જ કહે છે. પણ
એમ તો સાહેબ, સરકાર પણ એ જ લાગતી છે.
નાક દાખતું તો જ એ બોલશે.'

'લાંછું' માલશી આ બધું ! તમે શું' ધારો છો ?'
'અરે, પ્રભુ પ્રભુ કરો શેઠ ! પદર દિવસમાં
તો સરકારને નોકી દમ આવી જવાનો. 'કરજે મરજે'
એ રસોગવથી જ ટીકિયા છૂટ ગયા છે ને ! કિપ્સ
ગયો, પણ ખુદ ચચિયને આપ્યો સમજીને !'

'અમેરિકા દબાણ કરશે કે !'
'કરશે શું ! રુઝવેડે મોખખું' કરી દીધું
જણાય છે.'

'કે ?'
'કે હિંદનું પતાવો, નહિતર અમેરિકા લગાઈ-
માંથી જ હટી જશે.'

'પગ ચચિંલ કરે શું ? તમારું' પતાવતું નેહ-
એને કુઠિરો ?'

'અમારું' ?'
'મુશ્કેલી લીખતું.'

'હા-હા-હા-હા' અધિકારી દસી પડ્યો :
'અમારે ને લોગને યો નિરમત ? હું' મુસલમાન છું
તેથી શું' લોગને મઈ ગયો ? હરિ હરિ કરો સાહેબ !
હો ને ! ને !'

એમ બોલતા, દરેકએ દિડાગાનાં દર્ધને રાખતા
દિ-હુને પણ આંદી કે તેથી અદાથી દાખ નેહીને એ
અધિકારી દાર ઉતરતો પેલા પેલોસેને કહે કે
'હવે મરોને ભાઈ ! કયા ખરે હો. જલદી ચલો.

આંખો પર તો એ આકાશી રંગનાં ચશ્માં
ટેમકિન દરે,ગુને જીએ જોવાની લાગે જ' ટેવ હતી.
વારંટ નિકાલને એ આવે ત્યારે ધાણુંખરું' લો ગજોતો
લાલક ટે.'

પરમાં આવીને મને.જોલે:—
નેઈ રહ્યો. માણેકબહેન ચક્રમાળિપટ્ટી ગયા. આજ તો
બેઠાં હતાં, તેમ અત્યારે કંઈક નિશાદે હ-અડા પડ્યા !
પૂછ્યું: 'આ કોને મટિનું વોરન્ટ ? એ'...તમ
કોનાં હતાં ?'

'કંઈ ખખર ન પડી.'
'બકારભાઈ તો નહિ હોમ ?'
'શી વાત કરો છો ? એમિથી માખ ઉઘાડવાના
તો વેતા છે નહિ.'

માણેકબહેન જેના નામ પર આમ દહી દરખાં તે
બકારભાઈ, એટલે એમના ધરમાં રહેતાં પેલા ત્રણ
માર જળ માહેલો એક બલેશરી, વેશિયા, પૂડ
બોલવાની ય ત્રેવડ વિનાનો એક ઘોડ માણસ. એ
પોલીસના કાળ-પતકમાં હોઈ થકે નહિ ! પત્ની દરરી
એટલે પતિએ વાત પડતી મૂળી.

'જુઓ,' માણેકબહેને હાઈ દેખાડ્યો:
'પોલીસવાળો પણ મારે છે, કે આ લગત લાંબી
આંલે તેમ નથી.'

'તું નહિ સગાજી શરે.' એટલું જ બોલીને પતિ
અટકી ગયો.

પરોઠીઓ મનોહરલાલને ઘેર પોલીસ આવીને
ચાલ્યા ગયાતું જલ્દયા પછી પોતપોતાના બસોહનાં
બારણાં ઉપાડી ધીરે ધીરે, કોઈ જેનું તો નથી ને
એની તોફારી ચાખી, ડોકિયું કરવા આપ્યા, અને
એક જ પ્રસ કરવા લાગ્યા: 'કેમ, કંઈ ખખર પડી ?
નેતાએતે કયા મઈ ગયા ? કદાચ દેશની બદલ જ
ઉપાડી જશે; કોઈક ટાણુ પર રાખશે; સા.....દાર
તો નહિ મારે ને ? પણ જખી મઈ બગાડતી. ક્રામો
સગથાવવા મંકયા છે, નિહમજદાર જંગ જમાવી દેશે.
એ ધાટા જ સરકારને પહોંચશે. સગા મરજિયા તો
એ જ છે. કોઈ બોવા રોવાતું નહિ ના !'

દિવમ ચડતો ગયો. સૂર તપતો ગયો. આગથી
રાતની જલિયાં વાદળાં વિખળાં ગયાં, તેમ તેમ
હમી આજરહતું રૂદ-રૂપ પ્રકાશતું આંધું. યજ્ઞભો,
કાલેએ ને કારખાનાં, પાળ વૂટે ને વગાવો રલે તેમ

ખીજ સમાયેલા છે—હું, ને ગર્ક નારીઓની સરકાર અને બવિષ્ણની ઝૂકાઓ એનાં મુખર્ષમાં માત્ર, અથવા મુખ્યત્વે. અશક્ય બનાવવા માટે સેવા કરનારા આ ન-મદ્દકો ભોડી પડી. શિનાજી કામ લેવાનું છે, વધમારતોની જીવી જીવી ખારીઓ વિચારપૂર્ણ આ પરથી પાણીમાં બિભલવના કપાતો રીપરરેયો અશ્વવાયુએ ગૂંગાલી યુજરાતણે, આ પાણીમાં ભોળાકા રૂમાશે પડે આખે દાડી કરીને ઉધારી,—સામે લહેરતો હો, શિવાજી પાર્ક પરનો ત્રિરંગી ઝંડો.

વિમળાની આંખો આવું કશું દેખતી નહોતી એની નજરને રૂધિને પેલો પોલીસ અધિકારીને પકડાયો રાત્રિદિન લાંબો દુકા થતો હતો એણે મને કેમ નજરમાં લીધી? એ નજરના સાણસા વચ્ચે હું શા માટે અગદાર ગયા જેવી બની મર્ષ છું? આ માણેકબહેન તો મને અઢી એકલી મેલીને બદાર કોણ જાણે કયા ચામ્પા જામ છે. વહેલાં મોડા રાત્રે ત્યારે પાછાં આવે છે પેલા ત્રણ ચાર જણાં, જે અઢી સૂના, અચાનક તકાલ મારવા, ને એવફૂરે વેદિયા જેવા જણાતા, તે કયા ગાયેમ બની ગયા?

અને ખીજ આ શો વિચિત્રતા, કે હવે દરરોજ પરોઢિયે ‘દૂધ લેલો બાઈ!’ એવી જૂમ મારીને દૂધવાળો ટોકારી બળવે છે, સારે ધાડીને સૂતો રાખીને મનોહરલાલ પોતે દૂધ લઈ લેતા જોડે છે. દૂધવાળાની સાથે યુસુસ વાતો થી કરી દે છે? એમના વાતોલાપના બોલ સમજતા નથી.

પાંચમે દહાડે રાતે વળી કોઈક નવો પોલીસવાલો સાજાંન્ટના પોશાકમાં આવ્યો હતો. તેને મનોહરવાવે છેક બેડ-રૂમમાં લઈ જઈ વાતો કરી હમણાં હમણાં તો મનોહરલાલ, ટાણે કટાણે આવી. બારણા પર જીબી રહેતી પિત્તળના વાસણ વેચકા આવનારી કાષ્ઠક ઓની નેડે, કાષ્ઠક પરતી ખરીદવા કે કાચગા ખરીદવાની ફેરી કરનારાઓની સાથે પણ વાતો કરે છે. વિમળાના કાન પર એ વાતોના વિચિત્ર શબ્દ-અર્થના અંજાણ છે. ભાંખાવટના ચબ્દો પડે પતી જતી આ વાવચીતનો એક ઇસારો પણ મનોહરલાલ કોઈ ધનના માણસ નેડે કરતા નથી, અને રેડિયો પર પેલો સાહજોનનો સમય થતાં દહી ચૂંટતા નથી ફુનિયા આખી જાણે કે

આ ધરમાં કોઈક બેઝમરમભરી વાર્તાને સ્વપ્ને ધૂમરાઈ રહી છે.

એક વાર તો વિમળાએ જોયું કે ગતે પોલીસ સાજાંન્ટને વેશે આવનાર માણસને મનોહરલાલ કશું ચારી જેવું આપ્યું, અને કહ્યું, કે ‘જૂના રોટર-રૂમમાં’ આ યુમ કિયાએને બાદ કરીને વિમળા નેતી હતી, તે મનોહરલાલ અન્ય આવનારાઓની નેડે ર અને કાપકનાં બળરો જ ચર્ચતા, સેનાના, રૂપાના ચડતા બિગટા ભાવે છાપામાં વાચના, ટેનીફોનો કરતા તેમાં પણ બળરોમાંથી અમૂક માલને આટલો કે તેટલો જથ્થો ખરીદવા વેચવાનો જ વિષય હતો સામેથી કોઈક કશું પૂછતું હોય અને તેના જવાબમાં જ પોતે કહેના હોય કે—

‘એમાં કઈ માલ નથી પાણીમાં મેસ મેસી જામ તેમ બધી મગવળ બેસી જવાની છે. છાકરમત માંડી છે સોએ! હ્યો, ઓગરટની તાર ૮ મીની અર્ધરાત ધુધી સંત યુરુપે એમ જ કલા ક્યું’, કે સૌ પોતપોતાને ફાવે તેમ કરજે! અને હવે પાછા છાપામાં વેચકાઓ ચીતરવા મડયા છે, કે અડિસકે રહીને પૂલો તોળે, પાટા ઉમેડે, તાર ટપાસ ફેંચે .. અ...હિ...સ...કે રહીને કરજે! છે ને અલ્લહનાં પડીકાં! હા-હા-હા-હા—દેશના આ તાર ઉલોગોને લાડખમાંથી ખટવવાનું ને જોવા કરી દેવાનું ખડુ ટાણ છે, ત્યારે જ આ મોકાણ માંડી જવા દે ને ભાઈ! જવા દે હવે નિરાતે જેમોમાં બેસી કાંતના કાંતતાં ને ખતુર પોપૈયા ખાતા ખાતાં સૂઝે આ બધું આપણું વેપારીઓનું આ કામ નથી. અત્યારે તો રણવાનો વખત છે.’

અને ફેરી પાછા મનદરલાન રેડિયોનો મોટો ફેરવતા સમાચિયરત બની જતા એના એ જ આક પર એનો કાંટો કરતો અર્ચિન રેશન, ટોડિયો રેશન, સાઇગેન રેશન ને સિગાપૂર રેશન મશીન-ગનમાંથી તક લગરી થતી હોય એવી એ રેશનોની આકાશચાણી છટની નેચોની જગ્યાન એવો લાલ પેદા કરતી કે જાણે ચિદની છાતી પર કોઈક બહોળાની ધાણી ફેરી રહી છે.

એકાએક સાઇગેન પરથી એક સ્વર સહજાણે ‘મારું’ નામ યુગગર, મારા બાપનું નામ કામમ અને!

દેસાઈ વેરાઃ મારું ગામ કાઠિયાવાડમાં ખેરગામી. દગલમાજ સુવરના બચ્ચા રંગરૂઢવાળાએ મને ઘરમાળીને ફોજમાં લેધેલો. આજ હું આઝાદ છું. અય યુસફખીનો ને હિંદુઓ! એક બનો. વતનને માટે મરી પીટા. અમે તો બહોં આઝાદોને સ્વાદ ચાખ્યો છે. મારાં તમામ સગાંને સુખી ગુલઝારના સલામ આવેકુમ. મારી ઓરત હર.....'

૮-૮-૮-૮-૮ એવા કોઇ વિચિત્ર અવાજે એકાએક આ જગ્યાને દુધારી દીધી. પણ વિમળાના નજીકના ખડના બારણા પાછળ એકાએક બતાવે સાંજળતા એ કાનને માટે આટલું અસ યર્થ પડ્યું. ગતિએ એ પોતાની બા પર કાઝળ લખવા બેસી ગઇ. એમાં સચતા હતી, કે હરખાદને છાતીમાંની ઘેર બોલાવીને આ સગાચાર સંભળાવજે.

તે દિવસનો રેડિયો સાંજળવા પછી વિમળાને મિત્રજ બદલી ગયો. અગવણ, ઉમ, ભેદી, અને એકાએક પોતાને ઘેરી વલેલા મુખર્ષ આબા પછીના બનાવોએ એને જે ગૂંચળાટ કરાવ્યો હતો તેનાથી એ પર ચાલી ગઈ. માણસની નિંદગીની અધારજીવને પેલે પાર એકળો પ્રદેશ બધારે એકાએક આવી પહેલે છે, ત્યારે રોમકર્ષણ ચાપ છે. વિમળાના અંતરમાં નવી પુલક ઊપડી ગઈ. મનોહરલાલને તો આ રીંગ-પોર-રેડિયોના સમાચારનું વિચિત્ર રહસ્ય મળીતું નહોતું. અને માણેકબહેન ખાદીની ફેરી તેમજ ફંક ફાળાની બવરયામાં રાત સુધી બહાર બજારમાં એટલાં ગરકાવ હતાં, કે વિમળામાં એમણે ઘેર આવીને નિહાળેલું પ્રકુલિતકર પરિવર્તન દેખી દેખી ધરપન વળવા ઉપરાંત વધુ કંઈ રસ પડ્યો નહિ. ઘેર આવીને એ ફક્ત એટલું જ ભેઈ લેતાં, કે વિમળાને હોડારાં સલાવતાં તો નહોતાં ને? પણ હોડારાં તો વિમળાની સાથે જ સૂતાં ને સાથે જ બેઠાં. નાનો બાબો પણ બાલું નામ લેતાં નહેલો. મનોહરલાલનાં ખાનપાન, કપડાં, નાવજી દારૂ પહેરેનું ઝીણામાં ઝીણું જતન યતું હતું. જોખાબોલા મનોહરલાલ અને લક્ષ્મણી વિમળા વચ્ચે અમરચો ચે વાણીઅવકાર નહોતો યતો. ઉપરાંત પોતાની કોઈ પણ ખાસિયતને સાધન સાગમાં વિના રહેતું નહોતું પણ એટલે મનોહરલાલના દોઢ વિમળા પ્રત્યે

મૂંઝા રહેતા. આંખો પર તો એ આકાશી રંગનાં ચરમાં ચડાવતા, ને એને બેંચે બેંચેની લાગે જ ટેવ હતી.

માણેકબહેન રાતે આવે ત્યારે ઘણુંબહુ તો જાણતો ઘૂંપરો જાણવાનો, લોથલોથ યર્થ સોડા પર પાટાં પડતાં આણું આણું કંઈક બોલે—

‘આજ તો બસો તારા ઊપડી ગયા. આજ તો પડોંચી ગઈ જરભોરજી રોડને બંગલે. બડા પક્કા! કહે કે ખાદીને તો હું અડકું પણ નહિ, એક તમુ પણ લેવસ નહિ; પણ છેવટે તો બાપડા પાણી પાણી યર્થ ગયા, પડીસ તારા લઈ લીધા. દરિયન ફાળામાં પણ પડેલાં તો ગરમ ગરમ યર્થ કંઈક ઉઠગાટ, મચાવ્યા, પછી રૂપિયા સો ભરી દીધા.’

વળી કોઈ બીજી રાતે—

‘આજ તો મીર માર્યો. સર દેસાઈને બંગલે પડોંચી ગઈ. પક્કા સાત્રાનપાદી. પણ મેં કહ્યું કે સાહેબ, હું તો તમારી દીકરી જાનીને આવી છું. તમારા રાજકીય વિચારો મને તે હોય, પણ શું દીકરીને ખાલી હાથે પાછી વાળશે? પછી તો ગળી ગયા, ને હસ તારા ખાદી લીધી, દરિયન ફાળામાં રૂપિયા બસો ને એક દીધા. મને કહે કે ભોજે દો, સેમેટેજની ચળવળમાં વાપરતી નહિ...’

પત્નીનાં આવાં આવાં, આત્મચીરવર્તનાં ને આત્મ-વૃત્તિનાં ગાણાં સાંજળતા પતિ રંગીન ચરમાંની પાછળ પોતાની આંખોમાં કેવા કેવા રંગોને રમી રહ્યો છે તેની માણેકબહેનને શી જાણ હતી! નીચે બેઠો, પોતિયતો છૂટા છૂટા ખગા પર નાખીને એ તો હં-હં-હં-હં એવા હોંઝારા દેતો દીવાનખાનામાં આંટા મારતો હતો. અને માણેકબહેન પોતે દરિયન-વાસમાં બેઠી બાગકેને મીઠાઈ વહેંચી આબાં તેતો હેંચો અડેરાલ આપતા લાગ્યાં ત્યારે પછી બગામાં ખાવા મંડવો, પણ એણે સંભળી લીધો.

‘શું કંટાળી ગયા? પત્ની દરમી પડી: ‘મન તો કપાઈક, સરકારના કોષ્ટક નવા ખરીદી-ઓર્ડરમાં જ બમનું દરો.’

‘હા-હા-હીક પાદ કહ્યું. આજે જ એક નવો ઓર્ડર મળ્યો છે. ને મારે મિનમમુર જનું પડશે કાલે.’

‘કેમ? !’

‘ત્યાંની મીઠાઈ એ કાપડનું રંગાટ-કામ કરવાનું

છે. મારે એ કંઠરની મેળવણી ખતાવવા જવું પડશે. જમને કંઠર મળતા નથી, ને આ જગ્યા મુશ્કેલ કામ છે.'

'મને તો એમ થાય છે, કે આવાં સરકારનાં લડાઈના કામમાં હાથ કાળા કરતાં તો હમણે કંપની-માંથી નીકળી જાઓ.'

'એ તો પછી કાળા હાથને સાફ કરી નાખશે.'

'ના, ના, આ કાળો રંગ તો, તમે જમની સાયન્સ સીખી આવ્યા છો છતાં પણ નહિ બિપડે.'

'મનોહરલાલ કાપડ રંગાટનું રસાયણ-ગ્રાન જમની જઈ મેળવી લાવ્યા હતા.

મનોહરલાલ કંઈ બોલ્યા નહિ એટલે માણેકજીએ હસતે હસતે કહ્યું: 'ત્યાં જઈ છું ત્યાં લોકો એજ મેણે મારે છે, કે દેસસેવા કરવા નીકળતા પહેલાં પતિ પાસે તો દેસદોહનું કામ છોડાવે!'

'તે છોડાવેને શક્તિ હોય તો.'

'શક્તિ તો બધી જ અહીં હાર કપૂલી રહે છે.'

'ત્યારે તો કું લાચાર!'

'પણ કું એમ કહું છું. કે તમારા અરથી આવી જાજ માટે કંપનીને સાડા પંદર આનાનો લૂંટ કરવામાં શીદ મદદ કરો છો!'

'હું—'

'હું હું-હું કરો છો!'

'કરો દલીલ. સુધારો મને. કું કયાં મોંએ રૂચે માડું છું?'

'કાળમીઠ છે કાળમીઠ!'

'તમે તો જળ છો ને? પાણી તો મોટા કાળમીઠ પહોંડાને ય લેંદી રહે.'

આવા ઉડાઉ જવાબો આપીને એણે પત્નીને ત્યાં કરી દીધી. પણ એની મનોગત વાત એ પ્રકટ ન કરી શક્યો, વળતા પ્રજાતે એ મિનલપુર જવા બિપડી ગયો.

વિમળા એક વાર એકલો હતો. છોકરાં સિનેમા જોવા અને માણેકજીને રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ કરવા ગયાં હતાં. સંખ્યાનો કાળ હતો. સરકારી હુકમ પ્રમાણે અંધાર-પટે નગરની મિદામણી બનાવી હતી. અંખા માર્ગ-દોરા માથા પર ઢાંકણ એટલી જઈ, લવણીન ગુનેચારોની પેટે, લોપ તરફ જ નેતા હતા. આણુમાણુ કે જાંચે નજર ન કરવાની એમને કહ્યું આટલું હતું.

ધરતી અંધરની બતીઓ પર પણ પડ્યા હતા. બારીઓ પર અંધારીઓ ઢાળી દેવાઈ હતી. વિમળા રસોડામાં રાંધણું કરતી કરતી મનમાં મુગકાતી હતી, કે શું જાણતી વિમાનો એકાદ નાનકડો હોવા દેખીને ચે મુખપર પર તડી પડે તેવી બીક સાચી હશે? કે સરકારે લોકોમાં કર ચરચરાવી બરી દેવા જ આ કરામતો કરી હશે!

બરાબર એ જમતે, બારણા પર ટોકરી ગયી, લાગી નહિ, પણ જાણે કે મીસ પારી બીડી. આવે. ધંટડી-સ્વર વિમળાએ આટલા કિવસેમાં કદી સંજોગો ન હતા. ધારી બહાર ગયો હતો. એણે બારણું ખોલ્યું, ને એક માનવચક્ર અંધર દાખલ થયો. વિમળા જેવતાઈ ગઈ. જૂમ પણ એના કંઠમાંથી ન નીકળી શકો.

મોઢાનું જવણું જેવું તૂટી ગયેલું, માંસનો લોચો બહાર નીકળી ખડેલો, શરીરે લોહીલોહાણુ ચહેરા, ફેટ ફેટ વડે અરધો દોકો, કોઢ પાટલનતો લેખાસ, એવો એક માણસ અંધર આવ્યો. વિમળા છેટે દડી મઈ. આવનારે મજબૂત રીતે કમાડ વાર્યું.

'અહીં કાઈ નથી.' વિમળાનું મોઢું માંડ બિપડનું.

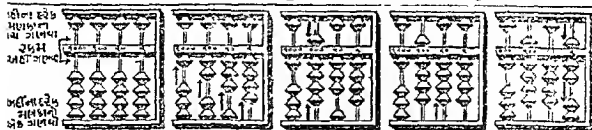
'મારી પાછળ પોલીસ છે, મને છુપાવો.'

મિદામણે આકાર માંડ માંડ બોલ્યો.

'પણ અહીં નહિ, કાંઈ નથી.'

'કું ધરતો જ છું. કું-કું—વિમળાજીને, કું ખીમણ.' ફરીથી એ મહામહેનતે આટલા શબ્દો બોલો, આ ધરમાં પોતે કેટલો બધો પરિચિત અને રજરજનો જાણકાર હતો તેની પ્રતીતિ આપતો આ માણસ—પોતે જુવાન છે કે પ્રૌઢ એટલી પણ જોજળાણુ અપી શકે તે પહેલે, આ મકાનના એક ગરબડિયા ગરેબર નાના મોઢા પર ચડી, કાંચસાની ગુણીઓ અને દેહદારનાં ખોખાના લંગારની નીચે ઢાળેલા દલાઈ ગયો.

હજુ પણ સિમ્મટ ઉમેરો વિમળાએ, કોણ જાણે કેની ચે ચંચલ મનોવરથાને વચ બની, એ મોઢા પાસેની ચીકી ઉપાડી લીધી. અને ખીન એક ખંડમાં લઈ જઈ બચી અંધારાપર મીડી, પોતે ઉપર ચડી ચંચલ જેલ-મૂક કરવા લાગી. સુખાગ્રે ધરતો પાડી કદી કરવા માટે દલી ખરીદવા બહાર ગયો હતો તેની ગેરહાજરીમાં આ ખડું બની ગયું.

કોડું સુરોખાન,	૧૨૩૪ ગોડો	૧૨૩૪+૫૦૦	૧૨૩૪+૫૦૦+૧૦	૧૨૩૪+૫૦૦+૧૦+૧
	(૧ મણકા ૧૦૦૦નો)	(૧૦૦૦ની દામમાં)	(૧૦ની દામમાં - ૧૦ની દામમાં ૫ ઉમેરો)	(૧૦ની દામમાં ૫ ઉમેરો અને બે બાક કરો)
	૨ મણકા ૧૦૦ના	૭ મણકા (૭મેરો)	૧ મણકા (૭મેરો)	
	૩ મણકા ૧૦ ના			
	૪ મણકા ૧ ના)			

પરાજિતનો વિજય

રાષ્ટ્રોમાં અમેરિકન સેનિકોના ખારા અર્ધી પાષણના નામનું એક નાટ્યગૃહ છે. થોડા વખત પહેલાં ત્યાં બે માનવીઓ વચ્ચે એક હોડ બકાઇ હતી. એ બેમાંથી એક યુગલ સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ હતા, બીજો આધુનિક યંત્રયુગનો; એક હતા પરાજિત જાપાની પ્રજાનો પ્રતિનિધિ, અને બીજો હતા વિજેતા અમેરિકનોનો પ્રતિનિધિ; એકનું નામ કિયોથી માલ્સુજાકી, બીજાનું થોમસ વૂડ.

બન્ને દરેક જાવીસ-આવીસ વરસના લુવનો હતા. બન્ને વર્ષોના અનુકરી દિસાગનીસ કારકૂનો હતા—એક જાપાનીસ સરકારનો નોકર અને બીજો અમેરિકન સરકારનો. એ બે વચ્ચેની દરીયાઇ મથિતના કાષ્ઠાઓ ઝડપભેર ઉઠવાની હતી. એ કાષ્ઠાઓના ઉઠવા માટે બન્નેએ ચોતપોતાની સંસ્કૃતિનાં પ્રતીક-સમાં નિરનિરાળાં સપ્તેનોની સદાય લીધી હતી. કિયો-થીના સાધનનું નામ છે 'સુરોખાન' (જુઓ ચિત્ર). થોમસનું સાધન અમેરિકન 'કેલક્યુલેટિંગ મશીન' (મજૂતરી-યંત્ર) ને નામે એજખાય છે.

આપણી બાજુનાઓમાં બાજુકો જેનાથી મજૂતરી (અને રખતી) હોય છે તેના જેનું મજૂતરીવાળું જાપાની-ઓનું આ 'સુરોખાન' હજુની પૂર્વે દાખલ થઈ પર રોકાયેલું. અત્યારે આખા ચીન અને જાપાનમાં એ વપરાય છે. નાની-મોટી વેપારી વેડીઓના કે

જાપાનની જેનોના કરોડોના દિસાગ મજૂતરી માટે આ સાદા સુરોખાનો ઉપયોગ થાય છે. આસ તેરી મોટી રકમના સરવાળા, બાદબાકી, ઘણાકાર અને બાકાકાર આ સુરોખાન ઉપર જાપાનીઓ અને ચીનાઓ આખના પલકારામાં કરી નાખે છે. પ્રત્યેક ચીનાર્થ અને જાપાનીસ બાજુકોને નાનપણથી જ નિયામોમાં એની તાલીમ આપાય છે. પગિયમે મોટપણે અવરા દિસાનો પણ એ સદેલાઈથી ઉઠેલી હો છે. (આવા દિસાનો કરવા માટેની તાલીમ આખામાં જાણને આંક અને લેખોં મારફત આપાય છે.) કિયોથી પણ નાનપણથી 'સુરોખાન' વાપરતો થીયેયો, અને સાત વરસ સુધી 'સુરોખાન'ના ઝાપી ઉપયોગ કરવાની ખાસ તાલીમ એણે મેળવેલી.

'જાલક્યુલેટિંગ મશીન' આજે અમેરિકામાં દરેક વપરાય છે. આપણા દેશમાં પણ બેનો અને મોટી મોટી વેડીઓ એ વાપરતી થઈ છે. એમાં માજૂમને મજૂતરી મજાવતું પડતું નથી. જત ઉપર એમાંકા જે ૧૦૦ થી વધતે પછી કજ દખાવે એટલે યંત્ર એની મેળે સરવાળા-બાદબાકી વચ્ચે કરી નાખે છે. જેના ઉપયોગમાં માજૂમને દરેકનાં અગોનો તેમજ મજૂતરીઓનાં ઓછા ઉપયોગ કરવો પડે તેની નિવંધની દેવો કહે જાની અમેરિકની યંત્રોથી દરેકનું એ એક પરિણામ છે. થોમસે આ યંત્ર વાપરવાનો આદર વાંચો

અનુભવ મેળવ્યો હતો.

લડાઈ પહેલાં કિયોશીનું 'સુરોનાન' બાર-ઝોડ આનામાં મળતું. થોમસન વીળળાક ધંત્ર ૨૫૦૦ રૂપિયાની કિંમતનું છે.

૨૮૦૦ અમેરિકન સૈનિકોથી પ્રેક્ષકોની ભેડકા ચિકાર ભારમર્મ થતી. સરવાળાનો એક, બાદગાફનો એક, ગુણાકારનો એક, ભાગાકારનો એક અને એ ચારેયના મિશ્રણવાળો એક એમ પાંચ જુદી જુદી ભનના કાયડાઓ આ બે દરીક સમક્ષ, એક પછી એક, મૂકવામાં

આવ્યા એક પછી એક કાયડાનો ઉદ્દેશ લાવવામાં કિયોશી જ દર વખતે પહેલો આવ્યો માત્ર એક ગુણાકારમાં થોમસન ધંત્ર એની આગળ નીકળી ગયું. કિયોશીના 'સુરોનાન' ઉપર બાકીનો દરેક દાખલો થોમસના ધંત્ર કરતા મરેરાઈ ત્રીસ સેકન્ડ વહેતો ધર્મ ગહેવો હતો. એક દરે એણે ભૂલો પણ ચોટી કરી હતી.

છેલ્લો કાયડો પૂરો થયો અને વિનંતી કિયોશીને ૨૮૦૦ અમેરિકન મૌનિકાએ તાળાઓના માર્ગાત્મક મારગદર્શી વધાવી લીધો.

ખુલાસો

લડનમાં દૂધ ત્રણ આને રવઠ મળે છે, તે બધામાં તેર આને.

વધારાના દસ આનાનું કારણ એ છે કે લંડનની મઠરમાં પછુ નથી હોતા તેવા જંતુઓ મુબકના દૂધમાં ભેળવવામાં આવે છે.

સૈન્યમાંથી છૂટેલા

૧૯૪૫ના ઓગસ્ટમાં યુદ્ધ પૂર્ત થયું ત્યારથી ૧૯૪૬ની આખર સુધીમાં દિ હી સૈન્યમાંથી કુલ ૧૨,૫૨,૭૬૫ માણસોને છૂટા કરવામાં આવ્યા છે તેમાંથી સૈન્યના જુદા જુદા વિભાગ વાર છૂટા યએલાઓના આકાંડા નીચે સુચવ છે—

લશ્કર : ૧૨,૧૫,૩૭૭ પુરોષો અને સ્ત્રીઓ (આખાના ૨૧,૦૧૨ દિ હી તથા બ્રિટિશ અફસરો હતા અને ૩૨,૦૬૩ દિ હી લશ્કરમાં કામ કરતા બ્રિટિશ સૈનિકો હતા.)

નૌકામણ : ૧૬,૭૬૨ નાવિકો, ૧૭૨૭ અફસરો અને ૬૮૬ સ્ત્રીઓ.

વિમાનીદળ : ૯૦૪૮ વિમાનીઓ, ૨૩૪ અફસરો, ૮૪ થા ત્રક કારીગરો અને ૯૫૪ અનામત વિમાનીઓ.

સોએ એક

આપણા દેશની વસ્તીના દસ સો માણસોએ એક રકબરિતના રોળથી પિડાય છે આ પોલિતોની મોટે ભાગે માત્ર ખ્રિસ્તી ધર્મપ્રચારકો જ સેવા કરતા આવ્યા છે

ગુલામોનું વહાણવટું

હિંદુસ્તાનના વિદેશ રાથેના અને પોતાના જ કિનારા પરના ફિયાઈ વેપારનો અનુક્રમે માત્ર જ અને પચીસ ટકા જેટલો જ હિસ્સો દિ હી જહાઝોની દાયમાં છે ફિયાઈ વેપાર અને સફર પાડળ હિંદુસ્તાન દર વર્ષે ૫૭ કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે, પણ તેમાંથી દિ હી જહાઝ પેટ્રોલિને ફાળે પૂરા ૭ કરોડ પણ નથી આવતા બાકીના ખર્ચા પરદેશી પેટ્રોલિ આદિયા કરી નાખ છે

નર્મદના વીરોએ સિંચેલું શિશુહૃદય

પ્રમોદ

પથ જે અચૂકેલા કોપડાની વાત કરી તે કોપડો તો-આજ પથ જે 'સ્લેટ' ક્યાંક સાચવીને મૂકી રાખેલી છે, તે 'સ્લેટ' ઉપર છે. એ મનોવિશ્લેષણ હજી પથ પૂરેપૂરું સમજાવ્યું આવી શક્યું નથી કે એ શી રીતે થતું કે શા માટે થતું કે કદા પરિસ્થિતિમાંથી એનો જન્મ શક્ય હતો. એ 'સ્લેટ' ઉપરનો કોપડો આ પ્રમાણે છે. એ 'સ્લેટ' ઉપર ભારતવર્ષના નકશા જેવી રેખાઓ દોરીને પછી એમાં હિંદુસ્તાનના તમામ પ્રદાકો રાજ્યોને એક સાથે, જણે રંગભૂમિ ઉપર, મૂક્યા હોય, અને તેમની વચ્ચે સંધિ, વિમલ, વાટાઘાટો, સંન્યારચના અને સાત્રા-જન્યાપનાના પ્રત્યેક ઊભા થતા હોય તેમ, એ પાટીને ભોંય ઉપર મૂકીને, એ નકશામાં પેન ફેરવતા ફેરવતા ફે, ક્યારેક તો ખાર વાગે જમીને ઘેરી જતો, તે છેક સાંજે ૭ સાડા ૭ સુધી, એ 'મનમાં પરણવું ને મનમાં રાંધવું' એવું કાલ્પનિક સૃષ્ટિનું કામ ચલાવ્યા જ કરતો ! એમાં જયસિંહ સિદ્ધરાજ પૃથ્વીરાજ સામે જતો, પૃથ્વીરાજ ને શિવાજી વગી બેગા થતા, પૃથ્વી-રાજ, શિવાજી, અતાષ, સિદ્ધરાજ, બાજીરાવ, બકજીર, અશોક સૌ ધરૂપ ઉપર સવારી લઈ જતા, ગળની સામે બીમદેવ બાણાવળી ગાળતો અને એની મદદે બાજીરાવ જઈ ચડતો, ક્યારેક કોઈ મદાસારતનો ચોકો પથ એમાં આવી પડતો, ને એમ ને એમ એ મનઘટક ચાલ્યા જ કરતું. ક્યારેક ક્યારેક તો માંહરે છે કે, પંદર પંદર દિવસ એવી સનન રાજ્યમત ચાલ્યા જ કરે. સંજલિત છે કે નર્મદના રાજ્યરંગમાંથી આ કલ્પના જાગી બેઠી હોય. આવી રીતે અનેક વીર પુરોહીની એક સાથે પૃથ્વીમાં પરિણમી ભરવાનું કવિ ન્દાનાલાલની 'વિશ્વગીતા'માં છે. આવી રિથિત હોય ત્યારે આ પાત્રો દરદમેશ મારી સાથે રૂપા કરતાં ને હું એમની સાથે રૂપા કરતો ! યાનનંદુની આ ક્રિયા કામ કરી રહી હોય, ત્યારે બીજું

કોઈ કામ આવી પડે, તો ઉરકેરાઈ જવાનો માત્રો તે વખતનો સ્વભાવ આજ પથ નિર્મળતા રૂપે દહી રહી ગયો છે. અને એમાંથી ધણી વખત ગેરસમજણ પથ ઉત્પન્ન થાય છે, આ નયગાઈ મારામાં ન હોય-એમ ધણી વખત લાગી આવે છે ! પથ માણસ પોતાની પ્રકૃતિનો સુચારુ છે ને સ્વામી તો એ પણ ધણી પ્રયત્ને થઈ શકે છે. આ પાત્રો વિશે મારા મનમાં પાટો પક્ષપાત હતો. પૃથ્વીરાજનો પરાજય સદન થતો જ નહિ. મહાભારતના અંતુર્ન કરતાં કહ્યું મને વધારે પ્રિય-અને એ જ મળે મારો ભેડ ! પરશુરામને તો હું 'ગમચંદની' સામે પથ દારવા હઉં નહિ. અને ધરૂપના એકચક્રી સ્વામી નરકેસરી નેપોલિયન સામે થવા માટે તો ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી યુધ્ધવંશી સમુદાયને મારે સજીવન કરીને એ સહીમાં મૂકવો પડતો ! કોઈ કોઈ વખત પરશુરામનો સ્વામી તો હું પેતે જ ધારી લેતો; અને બીજો તો કોચ-સામે બેઠો જુદા કરવા આવવાનો હતો, પણ વાડામાં બેઠેલા આંકડાને કે તલખાવગિયાને લાકડી લઈને કે તીર લઈને જૂઠ્યા કરતો, અને એમને 'આંકડારાજ' ને 'તલખાવગિયારાજ' એમ મનમાં ગણતો. એવી ઘેલી ક્રિયામાં જે રસાનંદ અનુભવાનો તે પાછળથી પુસ્તકિવા લખાણમાં રૂપાંતર પામ્યો દેવી ! પુસ્તક સમજવું એ એક પ્રકારની ઘેલી ક્રિયા તો છે જ, જોકે ધણી એને મારી આને છે !

પરશુરામ વિષેના મારા આ પક્ષપાતનું જે યોગ્યતાનું મનોવિશ્લેષણ હું કરી શકું છું તે આ પ્રમાણે છે-હું યાત્રિએ સાક્ષાત્, બાણાજીવનું અભિમાન એ સ્વભાવમાં રહેલું સ્થાયી તત્ત્વ. સમુદ્ર સ્વચર્યા-એટલે વીરની પૂજા કરવાનો સ્વાભાવિક રસ; નર્મદના વાચકને આ કલ્પનાને ઉત્તેજન આપ્યું હોય; અને એક કૌટુંબિક પરિસ્થિતિ, મારા માતાપિતાના હૃદય વખતે હું હમેશાં માતાની પાંખે બેઠો રહેતો-

કાચ જામવિભાને માર્ગે એ પ્રમાણે લોહા વેરાયવી ઢારીઓ નેતા હશે જામવિભા વિષેની તમામ વાતોને ભેગી કરી લેવામાં આવે તો એમાંથી તે જમાનાનો એક રસમય અને આપણા ચુલુપેણું હમદ વળું ન મરતો અર્થર્થતિહાસ મળી આવે ! આ રજારી હાકનો તે પ્રમાણે, જામવિભાની માનતા હાથે કાંઈ જાણને આડું આવ્યું હોય તો જામવિભા સાર્વજનિક એને ધરવા માટે નાનિયેર આવતું જામ માયું નમાવતો નાનિયેર મરતું ને સત એવું કે નાનિયેરનાં તગત બે ફાડા થઈ જતા !

લોકગણિતરમિને અસામાન્ય ચમત્કાર વિના કાંઈ વ્યક્તિનું મહત્ત્વ સમગ્રનું નથી એવું આ એક ઉદાહરણ છે

અને આપણા આ જમાનામાં પણ, કરોળિયાની જાળમાં મધીચું નામ યુગમાની લોકકલ્પનાને પોતાના સ્વાર્થ માટે ઉત્તેજન આપનારા રાજદારી પુરુષો કયા પડ્યા નથી કે આ અંદાનનો આપણે હમધોષો કરીએ ?

ખરેદાર મહારાજનો એ જમાનો—એટલે કારિયા વાડમાં હજી અક્ષરજ્ઞાનના પણ મજુલ મારેલા નહિ—કાંઈ માલુસ કોનામાનવાળા અક્ષરો હાથે તો પણ એની ગણના 'વેદવાન મા ચાપ સાધારણ રીતે બોડિયા અક્ષરથી જ વ્યવહાર ચાલતો મારા દાદાની નામાપોથીમા એવા બોડિયા અક્ષર જ મળે છે પણ મારા પિતાએ એ જમાનામાં ત્રણ ચોપડીનું જ્ઞાન જોળવેલું, અને બોડિયા અક્ષરને દેશવંદો આપેનો એટલી મૂઠી ઉપર તો આખા ગામમાં એ 'વેદવાન' ગણાતા અને ભાષાના વેદવાન છોકરા હોય એમને પ્રતિષ્ઠા મળતી !

એક વખત માર્ગે ગાયકવાડી અમનદાર કેરાગામા આવેલા એમને મારા પિતાનો આટલો અક્ષરખરિય અને સંસ્કૃત ઘરીર ગમી ગયા એણે મારા પિતાને અને કાકાને કહ્યું છોકરાવ ! આવી જાવ તોકરીમા જમાદારી હમણું આપ અને વહેલેમોડે ફાજદાર થઈ જશો !

પણ એ જમાનો હજી તો તોકરીને હુલ્લ માનવાશે હતો દાદા—જાડાખાપાની સનાહ પૂછી જેમણે

જીવનભર દેરાજ સનાગમા અગવાન ચક્રમૌલીચરને જલઅભિરૂક કરવામાં, બ્રાહ્મજીવની અવધિ નીરખી હતી, એમને આ વાત ભય કર વિનિપાત સમી લાગી. કેરાગાની પાસે જ ચારણની પીપળા નામે નાનકડું ગામડું છે કેરાળા ગાયકવાડનું પણ પીપળા ચારણની એ જ્ઞાનાગરનું આ પીપળામાં ચારણ દરબાર મારા આખા—પિતાથી મોટાભાઈ—મૂળજાપા, આ ચારણ દરબાર પાસે મારાકડું કરતા કારભારમાં બીજું તો શું ? ગાયકવાડી કેરાળા ગામ સાથે, પીપળાના ચારણને સીમાડાની હમેશની તકરાર રહેતી—એટલે વ્યભેદ ગામડાના સ્વયંનિર્મિત મોટરાઓ વારંવાર બેગા ચાતા અને એમાં એ જમાનાના કાકાકા પ્રમાણે, ઘાડડી, ઝપઝપ, જાણ, કુહાડા કેમ કેતા પીપળા અને કેરાળાની વચ્ચેનો એ નાનકડો મંત્ર, રહિયા અને પોતાંકીની પૃથ્વી જેવો જ મહત્ત્વનો થઈ પડતો અને એમાં તો નાક જવાની ને જથ ધોવાની મથકાલીન રજપૂતવંદ આવતી ! મૂળજાપાને કામદાર હોયે રણમૂર્તિ ઉપર દાગર રહેતું પડતું જાડાખાપાએ મોટા છોકરાનો આ વિનિપાત કુખરેલો હૃદયે નીરખ્યો હતો, ત્યાં તો નાનો પણ એ મયે પગવાની વાત લાગ્યો, એ એખનાથી સહન થયું નહિ એમણે ઉકળતા દિને કહ્યું અમ્મા છોકરાવ ! આ તમને સપાછડા ચાવાનું કાણે સુખમય ! બ્રાહ્મજીનો છોકરો હાથમાં બધુકરી લેશે ત્યારે તો ધરતી રસતાળ જશે ! આપણે એ સપાંવિકા કરવા નથી આપણે ધરમ બ્રાહ્મજીનો સવારના પહોરમાં આ કેરાળાનો વેકરા કરતો ને શકરાકાનું મદિર ભડું ! બે લોટા પાણી ત્યા રેડી આવો, એટલે દિ આપો ભરો ભરો ! આપણે એ જમાદાર કે ફાજદાર એવું નથી !

જીવરામખાપાની આ વાત એ જમાનાની આબેહમ છમી બતાવે છે પણ જીવરામ ખાપાનો જમાનો જલ્લી રહ્યો છે એ મારા પિતા જાણી ગયા હતા તેમણે દલીલ કરી

'પણ ખાપા ! આ તો ગાયકવાડ સરકારની તોકરી એમાંથી કાઢી ફાજદાર ચનાશે ! ને ગામ આપણ સનામ જરશે !' જીવરામખાપાનો પિતો ગયો

‘અથા ! તું ભિક્ષીને, બાબા કુટુંબનો છોકરો, આખા ગામની સવામની વાતું કરે છે ? તને ખબર છે તારી આખરે બાબાજી લેખે કેટલી વધારે છે ? બાબા કુટુંબનો છોકરો, બહેને ધોડિયામાં એક દોઢ મહિનાનો પડ્યો હોય, એથી વરસની કણ્ણીની ડોશી એની લાજ મરજદ કરતી ત્યાંથી નીકળે છે ! અને તને સવામીનો મોહ થયો ? મામ આપુ તને બે દાંધ બેડે છે એ ચુ આપુ છે ? સાવકુડલા જઈને લાઈ ! તારુ બાબાજીનું કર્મકાંડ શીખી આવ. આપણા ઉદ્ધાર બાલણીવાધરમ્મા. સપાઈધરમ્મા પડુ હોય તો આ ત્રણ તાંતણા તેડી નાખો !’

એ વખતે સારકુડલા બાબાજીમ્માનો દીપક જળતી ગામનારું મધક ગણાતું. ત્યાં જઈ ને ભાગવત બણી લેવાની ઇચ્છાએ, કેરાળામાથી મારા પિતા-અને એમના કાકાના દીકરાઓ, એમ ચાર છ જુવા-નકાઓએ પ્રવાસ કર્યો જણાય છે. પશુ યુગનો મહત્વાકાંક્ષી પવન થોડોધણે તો, કેરાળા જવા છેક ખૂણે પડેલા રથાનને પશુ, રપકોં ગયો હતો. એટલે ભાવરકુડલામાં રહીને થોડુંધણું કર્મકાંડી સરકૂત તો મારા પિતા લોખ્યા, પશુ એમને આ બાબાજીમ્માના સર્વોત્ક્રમી વિગ્રહટકાર વિશે દબે શકા પડી ગઈ હતી, એટલે ત્યાંથી પછી જામનગરની વાટ પકડી છોટી કાશી લેખે જામનગરનો એ વખતે પ્રસિદ્ધિ એ આકર્ષણ તો ખરું જ; પશુ વિખ્યાત ઝડુભટ્ટના અતેવાસી બની, વૈદવિદ્યાનો પરિચય મેળવી લેવાની ઇચ્છા વધારે બળવાન હતી. બહુ જુવાનો એ વખતે કાશિવાસને ખૂણે ખૂણેથી ઝડુભટ્ટ તરફ આકર્ષાતા. ભટ્ટનું અતિશય ચંદ્રલુત મનાવું, ને એ રીતે માગ પિતાએ પશુ જામનગરનો પય લીધો. ઝડુભટ્ટના અતેવાસી લેખે એમણે વૈદવિદ્યાનો ઠીક ગણાય એવો પરિચય મેળવ્યો હતો એ ઝડુભટ્ટ વિશે મારા પિતા અનેક વાતો કહેતા તેમાં એક વાત કહેલી તે આજ પશુ યાદ આવે છે. ભટ્ટ વિદ્યા-ર્થીઓને કહેતા કે જ્યાં સુધી સરીરચર્યાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય ન મળે ત્યાં સુધી વૈદવિદ્યા અપૂર્ણ ગણાય તે વખતે આજની જેમ માણસના મુઠાં ધરતા નહિ હોય અને જમાનો અનુકૂળ નહિ હોય, એટલે ભટ્ટ પોતાના વૈકવિદ્યાર્થીઓને, દેહ અને ચમાર ડોર ચીરે

ત્યારે ત્યાં હાજર રહીને બધું નિરીક્ષણ કરવાની સૂચના આપતા ભટ્ટની ૨૦૦વાકામાં ધર્મી પ્રતિષ્ઠા હતી ને એમને બેસના માટે મીઠાનો આવતો જેતપુર દર-બાર સુરમવાળા, વીરપુર દરબાર સુરસિંહ, પોર-ખદર ગણા વિક્રમાજીત અને જૂનાગઢના યુવરાજ છોટુમિયા એ તમામની ઝડુભટ્ટ પ્રત્યે શ્રદ્ધા હતી અને સૌ સંકટ સમયે એમને યાદ કરતા વીરપુર કોઠાર સુરસિંહજીની દવા કરવા માટે ભટ્ટ વીરપુર આવેલા તે વખતે માગ પિતા ચુરમકિતથી એમની સેવા કરવા માટે ચાર માસ જેટલો સમય તેમની પામે પશુ રહેલા.

વૈદવિદ્યા જીવનભર મારા પિતાની પ્રિય વિદ્યા રહી. પશુ એનો ધધાગરી ઉપયોગ તો એમણે ઠાઈ દિવસ કર્યો ન હતો, પશુ અનેક કુટુંબોને એમની શક્તિ ઉપર શ્રદ્ધા હતી અને એમણે અવારનવાર પોતાની એ વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી દેખાડ્યો હતો. આજે જે વસ્તુ વૈદાનિક રીતે ‘વિદ્યામીન’ જાળવનારી ગણાય છે તે વસ્તુ આજથી વર્ષો પહેલાં એમણે અમારા ઘરમાં ચાલુ કરી હતી તે આ જામનગરના પ્રવાસને પરિણામે એમણે મેળવી, મૂળા, મેથી અને પાકા ટમેટાને કાચા તે કાચા ખાવાની, આજથી લગભગ ચાલીસ પીસ્તા-ળીય વર્ષ પહેલાં સૌને સનાદ આપેલી ! એવી જ રીતે, આજે તો દારૂધારપદ લાગે, પશુ તે વખતે તો એ મદાન પનકમ ગણાય એવી બે વસ્તુઓ—વમણ અને કુગળા—એમનો ઉપયોગ અમારા ઘરમાં એમણે સર કરાવ્યો હતો. એમના આ નારિતકવાદનો ઉમ સામનો ધરમા સૂચિ વારવાર કર્યો હતો, પશુ એમણે તો લોકાચાર જળવાય એટલું ખ્યાન ગાળીને, આ પદ્યોનો લાભ ઉઠાવવાની પ્રણાલિકા ચાલુ કરી દીધી હતી અને જરાયર સાંભરે છે કે આજે હિંદુના ઘર પામે ઈંડાના બોખા પડ્યા હોય તો જેટું કુટુંબ લોકોમાં પ્રગટે છે, એવું કુટુંબ પ્રગટવાનું એ વખતે કુગળાના ફેનરામાં સામર્થ્ય હતું ! અને એને પરિણામે એ ફેલદાઓને અધાર પડ્યો જમી નર્માં ઘમી આવવાનું કામ મને સોપાતું. પશુ ફેનરાં તમામ તેડાની હોય છે અને કુગળાના ફેનરાં વધારે તોફાની હોય છે ! પવન એમનો એક છે. અને જરા

જેટલી બૂમ કરે તો આ ફેતરાં, આજના જમાનાના વર્તમાનપત્રની ચાર કે પાંચ 'એમ'માં પ્રગટ થયેલી જાહેરાતની પેઠે, તમને જાહેર કરી દે છે। એટલે એ ફેરિયાં ફેતરાંની, બીજે દિવસે સવારમાં જ વહેજે બીમીને કું હાજરી લઈ આવતો—કોઈ રાગુ પડ્યું તોફાની વૃતિવાળું ફેનરું બહુ બહુ પાડોશીને ત્યાં પ્રભાતફેરી કરવા પહોંચી જાય તો ?

તો તો પછી રામ'કાણી રહી જાય નાં ? આખું ગામ આ અજાણ્ય કર્મને માટે દાસ પાડી નાખે !

ક્યાં એ કુંગળી-લસણથી ડરનારો જમાનો અને ક્યાં આજનો ઈમાને શાકાહારમાં મથાવનુરો આપણો જમાનો ! પ્રગળવનમાં ચાલીસપચાસ વર્ષ કેટલો બધો ફેરફાર કરી નાખે છે !

મારા પિતા અને એમના કાકાના ઠીકરા બાઈ બન્ને સાવરકુંડલા બજાર ગયા તેમાં બીજું પશુ કારણ હતું. એ વખતે સાવરકુંડલામાં પાકરાણામાં બજાર જનાર વિદ્યાર્થીને સીધું મળતું. મારા પિતા—અને કાકા દેવકૃષ્ણ—બંને જ્યાં સાવરકુંડલાથી પછી ઝંડુબટ્ટ પાસે જામનગર ગયા હતા. બટ્ટ બાદે સ્વમાની અને ઉવારાતા હતા. જામ વિભાની પાસે પશુ એ હાથ લાગ્યા ન હોય એમની પ્રતિષ્ઠા હતી. અને છતાં જે મોર્ષ દહીં આવી ગયે, એની દવા—દહીંનું રહસ્ય મેળવી લેવાની ખાતર પશુ કરતા. અને એમાં ગરીબ દહીંને તો પોતાના ખર્ચે નિભાવતા પશુ ખરા ! અને વિદ્યાર્થીઓને પશુ રાજમાંથી સીધું અપાવતા.

પશુ જેવા ઝંડુબટ્ટ સ્વમાની હતા એવા જ જામ વિભા વિવેક જાણકાર હતા. ચાર છ મહિને વિશ્વાસપાત્ર સાધનો દ્વારા તપાસ કરાવી લે કે બટ્ટ ઉપર કેટલુંક દેવું થયું છે ! અને પછી એક દિવસ એ તમામ દેવું પોતે ભરપાઈ કરાવી દે ! બટ્ટ જ્યારે હામ ઉપર રકમ આવે ને વાલ્મીકી વેપારીને પાછી દેવા જાય, ત્યારે તો એમને ખમર પડે કે દેવું ભારાઈ ગયું છે !

એ જમાનાનું આ એક સુરેખ ચિન્ન છે. એને પોતાના મુશુદ્ધોપ નથી એમ નથી, પણ યુગના જ્વન સાથે સુમેળ રાખીને એમાંથી શી રીતે એક નવીન-

ચિન્ન રચન કરવું એ કાયડો એટલો તો અપરે હતો અને પરદેશી આતંત્ર વિચિત્રણ રાજસત્તાની જમાવટને લીધે એવો અટપટો થઈ ગયો હતો કે એમાંનાં તમામ શુભ તત્ત્વો વેકાશ ગયાં—અને અશુભ તત્ત્વો બહુ જ મોટા રૂપમાં બહાર આવ્યાં.

કદાચ આપણી આજની પ્રજા પાસે એ જ પ્રશ્ન નથી ! આપણું જે મૂળધન છે એને કેમ સમજવું અને દુનિયાનું જે પ્રગતિધન છે એને કેમ આંદો લાવવું ?

જામનગરના આ પ્રવાસ પછી દાકાર તરફનું આકર્ષણ થયેલું જણાય છે. એમાં બીજાં પશુ કારણ હશે. પણ મુખ્ય કારણ તો યજમાનનાં ગામડાં—ઉમરાળા, દામતાળા, ચરખડી, ધોળાધાર, ધોરાજી, ગોહાલ, ગોમટા, ફરેલી એક બાજુ પછી જતાં હતાં એ હતું. અને બ્રાહ્મણો પ્રત્યે આજના જેટલી સુધરેલી રાષ્ટ્રીય અવસ્થામાં હજી અસ્તિત્વમાં આવી ન હતી !

આ વિષય ઉપર એક નવું દૃષ્ટિબિંદુ રચ્યું કરી રાગા. અંગ્રેજ બચ્ચો તો ગણો હતા; એણે રાજ નાનાફાંટવીસ જેવા પાસેથી પડાવું હતું. એને દિંડુસ્તાનના બ્રાહ્મણ બપ્પા રીતે બુદ્ધિશાળી લાગે એ સ્વાભાવિક હતું. એણે તો આને રોમ્બો છે તેવા વર્ગવિમુક્તો રજુરતબ રોપાવવાનો યત્ન કર્યો. એણે બીજાએને કહ્યું કે દિંડુ પતન થયું, કારણ કે બ્રાહ્મણો તમારા ઉપર અધિકાર જેભાવીને બેઠા હતા ! અને પછી સૌએ એ પોષ્ટમત્ર પેડે પડ્યે જ રાખ્યું. એની ઐતિહાસિક શ્રુતિકા સમજવાની, સામાજિક અધઃપતનનાં વલણો તપાસવાની, મૂળમાં લેડા ઊતરવાની અન્વેષણ પદ્ધતિ તો મળે નહિ, એટલે એમણે ગોખાનું ને ક્રોએ ગોખાનું કે દિંડુના પતનમાં ને પ્રગતિય વિનિપાતમાં બ્રાહ્મણો મુખ્ય કારણરૂપ હતા ! આને એણે એ જ પ્રમાણે એક વર્ષને બીજા વર્ષ સાથે ઉત્કેરિત નથી કરાવ્યું કે તમે પાછળ રજા કારણ કે પેલા દુષ્ટો આગળ વધી ગયા છે !

અંગ્રેજોની રાજનીતિનો આ વિશ્લેષ હોકા છેલ્લાં સેંકડો વર્ષોથી ચાલ્યો આવે છે, અને હજી પણ એની એ રાજનીતિ જ સફળ થતી આવે છે.

બ્રાહ્મણોને હજી ઠીક આઠવિકા યજમાનો આપતા રહેતા, એટલે યજમાનનાં આ ગામડાંએને સાચવવાં

હોય તો કરાળા એક ખુણામાં પડી જતું હતું. રેલ્વેનું સાંધન નહિ. ખડિયા ખસે બારાની ત્રીસ ત્રીસ માઈલ ચાલતું એ જીવરામજીપાને હવે ભારે પડતું. એમની ઉમ્મર પણ યથા હતી. શરીર એમનું ભારે પડતું હતું. જિન્યું, અને ધણીમાં ધણો શ્રમ લેવાને કસાયેલું હતું. છતાં હવે એમને જરાક આજોટપાતી જરૂરિયાત જણાતી હતી. વળી મોટા હોકરાએ બાંધણતનું લીલાસ કર્યું એ પણ એમના જેવા નિત્ય ખેરખા-ધારીને મગ્યું લાગતું નથી.

એટલે કરાળાથી બાબાકુંડનના ત્રણ હોકરાઓએ વીરપુરનો પય લીધો. એક મારા પિતા, અને બીજા એમના કાકાના દીકરા બે ભાઈઓ.

આ વીરપુર ગામ આજે એટલું પ્રસિદ્ધ નથી, પણ એક વખત લાલાલજીપતરાય ને તિલકમહાગજના જમાનામાં, કહેવાય છે કે, અંગ્રેજસરકારની કાળી કે વાહણી, જે કંઈ ચોપડી એના રાજકીય ખાતામાં રખાતી હોય, એમાં નામે ચડવાનું માન, આ જાગ્યે જ અદારસો ઝોમણીસો બાણસની વસ્તીવાળા વીરપુરને મળ્યું હતું. એના અત્યારના હોકારના પ્રિયતામહ-સુરસિંહજી હોકાર—સુરાજી—અનેક રીતે મધ્યયુગના ગ્રુથોદયનું સામર્થ્ય ધરાવતા હતા. તે વખતે પ્રસિદ્ધ થતા 'સત્યવક્તા'ના માહકાને પક્ષી કે પછી ફરમા જેટ લેખે, એ પત્રે, હોકાર સુરસિંહજીની એક છાંયે જેટ આપી હતી. સુરસિંહજી હોકાર માયા ઉપર ચક્રવર્તી જેવી પાકડી રાખતા. ઇદરસાહીનો એ સુધારેલો વધારેલો આકાર હતો. દીપુ સુલતાનની પાકડીને જો આગળ લેવામાં આવે—ત્રોકોણના ખિંડુની જેમ—તો એ આકાર ખતે. એક હજાર ને એક રાજ બેસા હોય તો એમાં પણ એ પોતાની ચક્રવર્તી પાકડીથી તરત એકલા તરી આવતા!

હોકાર સુરાજીને ત્રીજા વર્ગનો અધિકાર હતો. બાર ગામ હતું અને આશરે એકલાખની ઉપજ હતી. પણ લાલબધા રામજીમાં ન મળે એ એમનામાં હતું. એના આત્મા પરદેશી શાસન સાથે કોઈ રીતે મેળ લેના ન હતો. દેખીતી રીતે તો એવકું નાનકું ગજ, રાજકોટના એક પોલિટિકલએજન્ટની ચિઠ્ઠી આવે ત્યાં નરમથેસા ચર્ચ નય—ને હોકાર સુરાજી તો

પાંચ રજા પણ જરા હાથ જૂટા, એટલે નિત્યના દેવાદાર, એટલે બીજું તો શું કરવાનું હતું? પણ હોકારનામાં—બીજા કોષ્ટનામાં ન મળે એવી બ્રિટિશીતિ હતી. અને કેટલાક પ્રકારની સામાજિક ધાર્મિક સુધારણાને એમને શોખ હતો. સુરસિંહજી હોકાર, કહેવાતું કે, જુવાનીમાં તો અસલ રમપૂતી રંગ ધારીને ફરતા. મનકુન્ને થોડો વખત ગામમાં ભાંખવામાં પણ એમનો હાથ હોવાનો શક પાસે હતો એમ સંભળાતું તે ધણું કરીને એ કારણે જ સાત વર્ષ જેલમાં પણ રહેલા એમ લોકકંઠમાં અર્ધી સામીખોટી વાત ચાલતી. પણ જે વખતે જાલા-કુંડનના આ ત્રણ હોકરાઓ આહીં રહેવા આવ્યા ત્યારે તો હોકારસાહેબની પ્રતિષ્ઠા એક રાજવી તરીકે બની ગઈ હતી. અને ગઈ ગુજરીને કોઈ સંજોગનું પણ ન હતું.

હોકાર સુરસિંહજીને આ ત્રણ નવા આવેલા પરદેશીઓમાં કંઈક વિચિત્રતા લાગી હતી. એમણે તો ગામ વચાણે કે ગામના પાસે, મીનલવાવના ફરવાને કે એવે કોઈ રથે, એમને જમીન આપવાનો આશય રાખેલો. પણ જીવરામજીપાનું તો એક જ મહાન વત હતું: 'બાલકાણે બંધન નહિ! કોઈની નોકરી નહિ. અને વસ્તીનો વાસ નહિ!'

'અને છેક છેવાડે સારા બાપુ! ખજાનાક પાસે પડે, બહાર આવતું જતું ઠીક પડે, ગામગમતરે જતું હોય તો અમને દરવાજાનું મસ્તનું બંધન થાય! બહાર-હોઈએ તો નહીં ફેર નાઈને ધર બેગા!'

રૂતનજી—એમના નાનાભાઈ સાથે હતા, એમને પણ એ જ સત.

એ પ્રમાણે વીરપુર જેવા માત્ર અદારસોની વસ્તીના ગામમાં છેક છેવાડે—જ્યાં કોઈની વસ્તી જ મળે નહિ, ત્યાં મારા પિતાએ, પિતામહે, અને સાથે આવેલા રૂતનજીપાતા બે દીકરા—દામોદરકાકા અને દેવજીજીકાએ નવાં માટીનાં મહાન યજ્ઞ કર્યાં. એ વખતે વિકાસવંત ૧૯૪૩ની સાલ હતી.

[૩]

'હાં જલ્લા હાં અલ્લા 'વાણું' બગતનું' વીરપુર આ વીરપુર ગામમાં ધરવીસન અદારસો બાણ'

[૧૮૯૨] ના ડિસેમ્બરની ખારમી તારીખે મારો જન્મ થયો. તે વખતે વિક્રમસંવત ૧૯૪૯ના ભાગશર વદી ૯ અને સોમવાર હતો. એક કોઠ જેનું ખર હતું તેમાં માયબેંસ વાહરડા બંધાતાં, ખડ પશુ રહેતું ને સંસારમાં નવો પ્રવેશ પામનાર માટે અતિથિ શુદ્ધ પશુ એ જ હતું. નાનપણમાં મારી આખો એટલો નળળી હતી કે કદાચ એમાંથી ખોડ આવી જશે એવો ભય લાગતો હતો. પણ એની કુદરતને વશ કરવાની સંકલ્પ કર્યો હોય તેમ મારી માએ, સતત, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી, કાસાંજી—કાંસાની બેંસ કરી કરીને, એને સવાર ને સાંજ નિયમિત રીતે આંખમાં આંજવાનું મત જ જાણે લીધું. અને બરાબર સાંજે છે કે યુગદાતી સાતમી ચોપડીમાં હું આંખો ત્યાં સુધી તો આંજીશુ વિનાની આંખ રહેતી જ નહિ. આને લીધે હોંકે મને તેમ પશુ મને ત્યાર પછી આંખનો ઓછામાં ઓછો આધિ થયો છે.

આ સમયનું મારું જૂનામાં જૂનું સ્મરણ યુગદાતી નીજ—ચોથો ચોપડીનું મને યાદ છે. હાથમાં ફક્તર અને પાટી લઈને નિશાળે જવા નીકળું ત્યારે એ લોખી સેરીના નાકા સુધી ફતરાઓ સાથે વળાવવા આવતા, એક ધોળિયો કરીને ફતરા હોતો એ અમારો સૌનો ખાસ માનીતો હતો. 'ખર છક ઉવાડાં—અને જીવરામ બાપએ તો વજમાન સાચવવા માટે યદિ વોરપુર વસાએલું, પણ મારા પિતાને એ વૃત્તિમાં આવી રહેલ ફરફારના પડયા સંભળાતા હતા, એટલે એમણે તો પોતાની પાસેની ચારસો સાડાચારસોની નાની સરખી મૂડી ઉપર ધરેણું ઉપર પેસા ધીરવાને બાજવડાવેના ધંધો ગામમાં સર કર્યો હતો. પાસે પેસા નહિ, છતાં એમણે શરૂ કરેલા આ ચાલીધવાને લીધે, થોડા વખતમાં આખા ગામમાં એમની સાખ સાલુકાર તરીકેની શરૂ થઈ ગઈ. એનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે આ તદ્દન ઉવાડા બરને જાળવવા માટે નાની મોટી એક ફતરાની સેના જ અમારે આજે પડીપાધરી રહેતી.

એ સેનામાં ધોળિયો સેનાનાયક હતો. એના જોવા આગાહિત, વિશ્વાસપાત્ર અને સમજૂ ફતરા કોઈ નહિ. ધોળિયો, બાપજો, ટીકડી, ફકથેયો અને સસવો—એનો પાંચ છ ફતરાની સેના તો અમે

ફરવા નીકળીએ ત્યારે પણ સાથે રહેતી. આમાંથી પછી બાવળાને રદખાતલ કરવામાં આવ્યો હતો. એણે લડાઈમાં એક આંખ યુમાવી હતી, એટલે એ કાણે થઈ ગયો હતો. અને 'કાણિયા નર કાક સાધુ' એ લોકવાયકા માણસો માટે છે પણ આ બાવળાએ કાણ જાણે કેમ એ સાચી કરી ખતાવી. કાણિયો ન હતો ત્યાં સુધી બાવળો સાધુ હતો. પણ કાણિયો થયા પછી એ અસાધુ બની ગયો. એ પાસેની ખાંટ બાઈ સુમલડોશીના ફળીમાં પણ બેસતો. સુમલડોશીની એક ભીંત અમારા ફળીમાં પડતી. અને બનેલા વાડા વચ્ચે તો માત્ર વંડી હતી. એક વખત એનું બન્ધું કે મધરાતે એક નાનાસરખા કુરકુરિયાના કરણ આકંદ્યો અમારું ફળી આપું જમી ઊઠ્યું.

તાજ વિવાહેલી ટીપુડીના નાનકડા કુરકુરિયાને ઉઠાવવા માટે કોઈ જગથી જનવર આવી પહોંચ્યું હતું.

હોહા થઈ ગઈ. ચારે તરફથી લાકડીઓ લઈને અમે સૌ ફળીમાં આવ્યા. ટીપુડી નેસધી ભસી રહી હતી. ધોળિયાએ આક્રમણ કરનારને વંડી પાસે સપાડ્યો હતો. પણ પેલો માસબેંડિયો દોરો કાંઈ કામતો ન હતો અને એક ફાનસ હતું તે મેં જ ઉપર પડ્યું હતું. પ્રકાશના અભાવે આક્રમણ કરનાર જનવર કોણ છે તેનો પતો લાગતો ન હતો. કોઈ જગથી 'નારડો' આવ્યો લાગે છે એ અનુમાને સૌ સાવધાનતાથી આગળ વધી રહ્યા હતા.

એટલામાં ફાનસ આવ્યું અને જોત તારીની— સુમલડોશીની વંડી પાસે પહોંચીને, એને ઠેકરા માટે મથતો કાણિયો બૂરાળો નજરે પડ્યો.

ધોળિયાએ એને પકડી પાડ્યો હતો. એટલે છેવટે એને તો કુરકુરિયું છોડીને ભાગી જવું પડ્યું. પણ ત્યાર પછી એ કાણિયા બાવળાને સેનામાંથી રદખાતલ કરવામાં આવ્યો હતો. ફતરાની સેના સેરીના નાકા સુધી વળાવીને પાછી ફરે એટલે મારો નિશાળ તરફનો પ્રવાસ ચાલુ થાય.

એમાં પહેલો વિરામ આવે દરબારી વાડે. ત્યાં દરબારની ગણિા બેંસો રહેતી. એનો ધણજૂદ અને પાંચો એ જન્મે જોવા જેવી જોડ હતી.

મોઠાં મા સાહેબની એક હાથણી જેવી બેંચ

પણ ત્યાં બંધાતી. એ પણ જોતાં ન ધરાઈએ એવી જખરજત હતી. ટંકે દૂધ મણુ પોણા આપતી. ને એ રખારી દોવા માટે વારા ફરતી ખેસતાં ત્યારે દોવાતી. આ મોઢાં મા સાહેબને જનવરને શોખ હતો. લોકકંઠમાંથી મળેલી એમની એક વાત યાદ આવે છે : દરબારગઢમાં ભેંશો એમની ઢાજરીમાં દોવાતી. પોતે દોલણી ઢાળીને દૂર ખેસતાં એક ભેંશને, રખારી, જખેરે રેડિ દોહી લેતો લાગે છે, એવી એમને શંકા ગયેલી, એટલે ભેંશને ઘેર રાખીને સાંજે પોતાની ઢાજરીમાં રખારીને દોવા ખેસાવે.

રખારીએ દોહી લઇને બોધકું બતાવું' તો દૂધ બીલતાનું દમેથ ફરતાં ચોણું !

‘અભા આમ કેમ ? આંખમાં રાખ્યું લાગે છે.’

‘ગરીબપરવર ! ભેંશની જાત, કું થું જાણું ? ઘેર બાંધી એટલે આવમાં અપાવી ગઈ !’

રખારીએ સાચક યાવા માટે પોતાની જીવિત ગોઠવી હતી. દોતાં દોતાં બઝની બે ઝીણી જૂબળા શોમાં રાખેલી. દૂધ દોતો જાન ને પીતો જાન. ખાકસો સાવશૈરનો ખાડો પાડી દોવો.

નિશાળે જતાં બંધ ઝાંપાની જળામાંથી ગાયો ભેંશો વાહરડાં પાડરડાં એમને લેવાનું શરૂ થાય. ખખર તો હોય જ કે માસ્તર પહેલવહેલાં ગણિતના દાખલા લખાવે છે. અને ગણિત સાથે ત્યારથી જ બીચાંબાડું. એટલે જ કાંઈ વખત વીતે એ હોય તો મેળમાં જ ! પણ એટલામાં બને એવું કે ઠા મા—અથવા તો લાબી—કોષ્ટને કોષ્ટ મીનલવાવે પાણી ભરવા માટે નીકળે, અને એમનેા રસ્તા ત્યાંથી જાય એટલે પગી મીનલવાવના દરવાજા ઉપર ખેસતી નિશાળ સુધી એ સાથે આવે, અને જેમ રખારીને દોરની સોંપણી થાય, તેમ છેક માસ્તરની ખુરશી સુધી જઈને નિશાળમાં મારી સોંપણી થઈ જાય.

એ સોંપણી થઈ ગઈ એટલે તો પગી કોષ્ટ જટ-કખારી મળે નહિ. અગિયાર વાગ્યા સુધીનો ઘંટ વાગે ત્યાં સુધી નિશાળમાં જાવા વિના છુટકો નહિ.

પણ એટલું જતાં આ નિશાળ તદ્દન અરસિક ન હતી. નિશાળની નીચે જ નેલ હતી. અને ત્યાં

દરવાજે સિપાઈઓની યોડી રહેતી. એટલે નિશાળ ઉપરથી કેદીઓ ભેવા મળે—ને સિપાઈ ઓની પણ ઝાંખી થાય. છતાં ગણિતનો લયકર વિષય, કલાસમાં એ પહેલો જ વિષય—એટલે ‘નિશાળમાંથી નીસરી જવું’ પાંચરું ઘેર’ એ લીટીનું તો અક્ષરશઃ પાલન મળું, પણ ઘેરથી નીકળીને નિશાળે જતાં એ હુલાઈ જવું !

એવામાં એક જખરજત રેફરાર થયો. યુગરાતી નિશાળમાં નીચલા ધોરણમાં તો છેલ્લો જ વિષય હોય તેમાં તથાગે ત્યાં નંબર આવે એ નંબર ઢાજરી-પત્રકમાં નોંધાય—અને આખા મહિનાના એ નંબર બરના સરવાળા પ્રમાણે બીજા મહિનાનું ‘કેટલોગ’ તૈયાર થાય. એ વખતે એવા રિવાજ હતો. એ ‘કેટલોગ’ ઉતરી તારીખે સાંજે ગણાવું હોય ત્યારે ધાગ-સલાના બનેલી જેટલી આતુરતાથી આજે સરો-શ્યા રાહ લુએ છે, એના કંગા દબરગણી વધારે આતુરતાથી, છોકરાઓ પોતાના નવા અનુક્રમની રાહ જોતા હોય ! પણ આપણા રામને તો એક ખાતરી જ હોય કે ત્રીસ છોકરાના વર્ગમાં, આપણે અઠા-વીસની ઉપર નહિ હોય ને ત્રીસની નીચે તો નહિ જ હોય ! એટલે છોકરાઓ તો છેલ્લી તારીખે સંજના સાત આઠ વાગ્યા સુધી રોકાઈને, માસ્તરને સવાળા ગણવગમાં મદદ કરીને પણ, પોતાનો નવો અનુક્રમ મેળવવા તલપાપક રહેતા, ત્યારે એક જ જણ એમાં રિયતમંદની દૃષ્ટિ અનુભવેલો; અને તે કું ?

પણ આ રિયતમંદની દૃષ્ટિ અચાતક જ ફરી ગઈ. છેલ્લો વિષય, અત્યારસુધી આંકડો રહેતો એને બદલે નવા માસ્તરે ઇતિહાસનો રાખ્યો.

આ નવો માસ્તર ભારે ક્રાંતિમંદની નીર્વકયો. એણે આંકડે બદલે ઇતિહાસને છેલ્લો વિષય ઠગવ્યો. અને એક નવી પ્રથા પણ દાખલ કરી. છોકરાઓ અંદર અંદર સવાલો પૂટે એવી. એમાં જે જવાબ ન આપી શકે એનો નંબર, સવાલ પૂછનાર, જવાબ આપીને લઈ જાય. ઉપના નંબર પહેલાં નંબરને સવાલ પૂછ્યો હોય અને પહેલો નંબર એના જવાબ ન આપી શકે, તો એ છેલ્લો જઈને બેસે, ને ઉપના નંબર પહેલો આપી જાય !

આ નવીન પ્રયાગે કેટલાકને વારે અકાગમશુભા મૂક્યા. કેટલાકને એમાં રમૂજ પડી ધણીને સમજાય ન પડી. પણ મારા જેવા થોડાકને એમાંથી નવીન દિશા પથ જડી.

મેં તો ઘેર જઈને ખાખાઓનાં શરૂ કર્યાં. ધરમાં જે જે પુસ્તકો હતો તે ફેંચ્યાં. 'કાષ્ટના થોડા'ની વાર્તા નીકળી. 'મેનાં પોપટની વાત' નીકળી. 'યુવર્ધકાવચી'નું 'યુલાખી પૂકું' તો હજી આજ પથ નજરે પડે છે, એ પણ નીકળ્યું. 'સુદર કામદાર'ની વાત જડી. પણ એક પુસ્તક મળ્યું અને એણે જાણે નવું જ માર્ગદર્શન આપ્યું. એ પુસ્તક હતું ખુડખુડિયા અને બારોડા કૃત યુજરાતના ઇતિહાસનું, ઉરમાન બચલ ખુડખુડિયા રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ડોઈમ માસ્તર હતા. જેમણે અને બારોડા આ ઇતિહાસનો કાસી હાંસીને દર્શાવેલો ભરી હતો.

તમામ ઊંડારાઓ પાસે રમજભાઈનો યુજરાતનો ઇતિહાસ હતો. માસ્તર એમાંથી શીખવતા. ઊંડારાઓ એમાંથી કડકડાટ બોલી જતા. આ ઇતિહાસની કાષ્ટને ખબર ન હતી. મેં એ ઇતિહાસ ઘેર વાંચવા માંડ્યો.

ખીજે દિવસે—ક્રાન્તિકારી પ્રયાના પહેલે જ દિવસે—ઉદ્દેશ વિષય તરીકે ઇતિહાસ લેવાયો અને ત્યાર પછી સવાલોની પરંપરા ચાલ્યી.

નિયમ પ્રમાણે આખા રામને ઉદ્દેશ નંબર હતો. પણ જેવા ઇતિહાસમાંથી જે અબોધ-ચર્ય મળ્યાં હતાં તે વગર નિરંકે ફેંકી દેવાનાં ન હતા. એમાં તો મહારથી કણનાં કુંડળ જેવી અબોધ રમત હતી. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ઊંડારાઓને રસ પડતો ગયો. નંબર બોનારા મૂંઝાતા હતા, તો નંબર મેળવનારા ખુશ પણ થતા હતા.

એમ કરતાં કરતાં નિશાળ છૂટવાને આગે જ પાંચ (મિનિટ)નો સમય બતાવતી, રેતીશી જે સામે જ ટિગાતી હતી, તેના ઉપર દષ્ટિ પડી. અબોધ ચર્ય ફેંકવાનો ખરેખરો વખત હવે આગ્યો હતો. ફરીને નંબરે મારો વારો આગ્યો કે તરત બેઠા થઈને મેં નંબર પહેલાને જ પ્રશ્ન પૂછ્યો:

'ભીમ બાણાવળીની રાણીઓનાં નામ શું ?'

'રાણી ઉદયમતી' પહેલા નંબરે ચટ્ટ ઉતર આપ્યો. અને તે તરત વિનયપૂર્વક બેસી ગયો.

'જોડું. રાણી ઉદયમતી અને બહુલાદેવી !'

પણ રમજભાઈના ઇતિહાસમાં બહુલાદેવીનું નામ જણે નહિ. એટલે તકરાર શરૂ થઈ. તકરાર માસ્તર સંભળી રહ્યા હતા.

એક ઊંડારો થોડુપણ બહારનું વાચન કરે છે એ બેઠેને એમને આનંદ થયો.

'બહુલા-વાણિય-ભીમદેવની' રાણી હતી, એ બરાબર છે. નંબર ઉદ્દેશ, પહેલો આવે. 'પહેલો, ઉદ્દેશો જાય !'

એકદમ ત્રીસમે નંબરથી મળેલા એ પહેલા નંબરે જાણે જે આનંદ આગ્યો, તે અત્યંત નીચ દેખ્યો. પણ પેટમાં ધડક ધડક ધડકા થઈ રહ્યા હતા. નંબર પહેલો મળ્યો ખરા—પણ એ ટકાવી ચકારો ! સામે ટિગેલી રેતીશીથી ઉપર દષ્ટિ કરી. રેતી પૂરી થાય ને અગિયારના ટોકાર પડે તો રંગ રહી જાય !

પણ જે માથાસ ઉદ્દેશ નંબરથી પહેલો આગ્યો, એને આરામ મળવા કે એવો એ કલાસ ન હતો. પહેલા નંબર ઉપર તરત એક પછી એક ઇતિહાસના સવાલોની ઝડી જાવરસવા માંડી ! મારે તો ઉમે પગે જવાખ ઉપર જવાખ આપવાના આગ્યા !

એમ કરતાં કરતાં મારી પાસે જ એટલા ખીમ નંબરનો વારો આગ્યો. એને તો પહેલા નંબર સિવાય ખીમ કાષ્ટને પ્રશ્ન પૂછાપણું હતું નહિ. એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો. જવાબ મળી ગયો. રંગ રહી ગયો.

પણ સામેની રેતીશી હજી જરાક રેતી દેખાડી રહી હતી. એટલી પૂરી થાય તો જાજ છતી જવાય. કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આ રેતીને પણ કાણ જાણે શું થયું હતું તે જલદી જલદી બેઠામાંથી સરી જતી ન હતી !

અને એટલામાં તો ઉદ્દેશો નંબર ખડે પગે તરત બેઠો પણ થઈ ગયો હતો.

'પહેલો નંબર—' એણે નિવ્યથા પડકાર કર્યો અને તરત સવાલ મૂક્યો: 'પૃથ્વીરાજની માતૃ—'

પણ 'નામ' એ શબ્દ એના મોમાંથી બહાર નીકળે તે પહેલાં, ખાજી પ્રજ્ઞ દેશપાંડેએ સાંભળી હતી એવી, નિરાંતનો દમ આપનારી તોપચળના જેવી ધંટની ગળના સંભળાઈ રતી પૂરી થઈ ન થઈ ને નિશાળને છૂટવાના વખતની તો બરાબર ચોક્કસ રાખનાર કાંઈ છોકરાએ, હેઠમારતના આંખના ઈસારે, ટન ટન ટન ટન કરતો છૂટીનો ધંટ વગાડી દીધો હતો !

નીચેથી પોલીસચોક્કસ ઉપરથી અગિયારના ટકારા પછી વાગવા માડ્યા. નિશાળમાં ધડાધડ પાટીએ ને દફતરોનો અવાજ થઈ રહ્યો. નાની નિશાળના બીજા ધંટ પછી ધલેણી ઊઠ્યા. રેલીની શીયો ફેરવાઈ ગઈ. એકડિયાનો આંખો વગેરે તો નિશાળ ઉપરથી ઊતરવાનાં અરધાં પગથિયાં ઊતરી ચૂક્યા હતા !

રંગ રહી ગયો. સવાલ સવાલને ટકાએ રહ્યો. નંબર પુરાવા માડ્યા. તે દિવસે પુગલવા નંબર એકે જે આનંદસભાધિ આપી હશે એની આંખે તો કેવળ કંઠના જ કરવી રહી.

પણ ત્યાર પછી ધેર જઈને તો હતિહાસનાં જેટલાં મળ્યાં એટલાં નાનાં મોઢાં પુરતો વાંચવા માડ્યા.

પરંતુ આ તો એક જ વિષયની વાત થઈ. લેખાં ઊંઝાં હોય, અગીઆરી અગીઆરી એકવીસસો' રાહ નેતાં હોય, પાંતી હોય, ભયંકર એવું લાલચાંકરું નાનું મણિત હોય—એમાં કયાંય આપણો પતો લાગે તેમ ન હોય. એટલે નિશાળના જેટલા દિવસ પડે એટલા દિવસ શી રીતે પાડવા એ એક જ યુક્તિ ઉપર બધાનું દેન્દ્રસય યાતું !

અને એને માટે એ વખતે જે જે સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો હોય એ તમામ સાધનો તો આજે રમરથમાં ચડવા મુશ્કેલ છે. પણ એણે એક પ્રિય સાધન—'Sum bari'—'સુમરનાન'નું હતું.

એ સુમરનાનનો મહિમા નીચે પ્રમાણે છે. એ વખતે પ્રાથમિક શાળાઓનાં સવારખેરના દુગ્ધો નેવાં જેવાં હતાં. એક બાલ્યુથી ચારપંચ છોકરા કોઈ ને ટીંગાટોળી કરી લાવતા હોય, તો બીજા આજુ, દોરને હાંકવા માટે હોય તેમ કોઈનાં પોતાના છોકરાને સોટીથી હાંકતો હાંકતો આવતો હોય ! કયાંય

મારતર કોઈ તોફાની છોકરાને ઉપાડી લાવવા માટે એક સેના જેટલા વિદ્યાર્થીઓ લઈને જતા હોય, તો બીજા બાલ્યુ મેંકડા તાણતા છોકરાને ધૂનમાં ખેંચીને કોઈ ને કોઈ વીર સેનાપતિ લાવી રહ્યો હોય. આ પ્રમાણે જે છોકરા અનિયમિત રહેતા એમને ગમે તે રીતે નિશાળ ભેગા કરવાની અનેક પ્રવરચનાઓ અસ્તિત્વમાં હતી. આજે જેમ રાજદારી પુરુષો અયમાન થાય તો મહિંગીની રજા ઉપર ઊતરવાનું અગોષ શરૂ વાપરે છે તેમ નિશાળમાંથી પણ ગેર-હાજર રહેવા માટે એ જ અગોષ શરૂ કામનું હતું. એટલે જ્યોષે લગભગ એ અડીવાળે છોકરાઓ ભોલાવવા આવે તે પહેલાં, ગમે તે રીતે શરીર ઉનું દેખાવ ને તાવ લાગે એવું કાંઈક કરવાનું !

સુમરનાન એને માટે સર્વોત્તમ સાધન હતું. ખાર એક વાગ્યે જમીને તપકે ભેરી જવાનું, તે જ્યોગનો નિશાળ શરૂ થયાનો ધંટ સંભળાય ત્યાં સુધી બેઠા રહેવાનું. બોલાવવા આવનારા છોકરાઓ શરીરના પ્રવેશદાર પ્રવેશ કરે કે તરત જ, ખાટો આગાઉથી ઢાળી રાખ્યો હોય તેમાં, ગોઠડું એટલે સુધી જવાનું. છોકરાઓ આવે, ગોઠડામાંથી પાડ માંડ જગ્યા હોઈએ એવી રીતે આપણે મોં બહાર નાંખીએ, 'આજ તો તાવ આવ્યો છે' એમ કહીને ગોઠડાનહાર દાય કાઢીએ, અને ઉનો ઉનો દાય નેઈને છોકરાઓ રવાના થાય.

છોકરાઓ હજી તો શરીરને નાકે પણ ન પહોંચ્યા હોય તે પહેલાં ગોઠડું ફેંકીને તરત હું જીમો થઈ જતો. કૂતરા ઘોળિયો, આ સવળા કરતુકનો પેતે જળકાર હોય તેમ, જીલ કાલો સામે જીમે જ હોય.

અને તરત એ આખાં/સેના સાથે બેઠાડિયાની પાટ, હેમ્લો, મિદામણીના પુલ, કુતુબની વાડી—એ સવળાં રથાનો રાહ નેઈ રહ્યાં હોય, ત્યાં રખડપટ્ટીમાં ઉપડવાનું.

અલગત આમ કાવતરામાં પહેલેથી માને મેળવી લેવાં પડ્યાં. પણ એ તો ગમે તેમ કરીને બેઠો રીસાવું.

પણ આ નિશાળ પ્રવેશી અનિયમિત એ બીજા અનેક ક્ષેત્રોમાં મને રસ લેવા કરી મુક્યો હતો. એમાં એક ક્ષેત્ર તે બેસો અરજાનું.

[આટું]

પ્રથમ પ્રેમ

શ્રી સુમથનાથ ધોધ
અનુરાદક રમણીક મેઘાણી

દક્ષિણ તરફનો થોડોક પ્રદેશ જ ત્યારે મોમનોના અધિકારમાં આવ્યો હતો સમ્રાટ શાહજહાંએ એના શાસન માટે ઔરંગઝેબને ત્યાં મોમનોનો હતો એ લગ્નમાં જોવા દુર્લભ વીર હતો તેવો જ રાજનીતિમાં ચતુર હતો. આજપણથી જ રાજ્યે છૂતવાના વિચારમાં એની છાતી ધુનાઈ જતી—કંપનામાં એ વિશાળ સામ્રાજ્યનું સુખરવમ જોતો ગમે તેટલી વિપત્તિઓ ને વિધો આવે, ચાહે તેવો કાઢાળો ને વાંક—ધોક્કાઓ પથ હોય, છતાં પોતાના રવખોન સિદ્ધ કરવા એ નાજો અપખા કંઈકામાં એ માફી માતી ન કરતો પિતાનો આદેશ મળતા જ એ સંન્ય—સામતો સાથે દક્ષિણ તરફ ચાલી નીમ્ળ્યો.

મીર ખલિલ ત્યારે પુરહાનપુરનો સુમેદાર હતો એ ઔરંગઝેબનો માસો થતો દક્ષિણ જતા માર્ગમાં માસીને મળતા જવું એમ ઔરંગઝેબે નક્કી કર્યું.

હિંમતીયરી લખા દિવસની મુસાફરીના થાક પછી એક દિવસ સંકુને આરામનો મળ્યો તણુઓ પછી તણુઓની કતાર ખડી થઈ ગઈ હાથી, ઘોડા, ઊંટ, પગપાળા સૈન્ય ને સામનનો આદિથી વૃક્ષોયો જગલ ને પહાડનો તળી પ્રદેશ છવાઈ ગયો.

પગમાં મખમલની મોઝડી, માથે હીરા—મેતાલી જડિત મુગટ ને સર્વ એ શુભ સ્વેત રેશમ ને મસલિનનો પોશાક જવાન એકલો ચાલ્યો જતો હતો માસીને મળવા, પુરહાનપુરથી ત્રણેક માર્દન દૂર જોનામાદ.

તાપી નદીને કાંઠે કુજાનન ધોઈ સ્વેત આરસનો પ્રાસાદ ત્યારે સૂર્યાસ્તના શાત વારિમાં પોતાનું રૂપ નિહાળતો વિરમિત બની જોમો હતો, ને એની પાછળ અરિસામાં પડતા પ્રતિભિમ્બની જેમ દેખાતો હતો વૃક્ષોનો કાળો પડછાયો અને પશ્ચિમ આકાશની રતુમડી પાર્શ્વજી.

એ સૌંદર્યમાં ઔરંગઝેબ જાણે ગરક થઈ ગયો પ્રાસાદવાળા બગીચામાં પ્રવેશી વાંકી ચૂકી કેડીએ ધીરે કમલે એ આમળ લખવા લાગ્યો સૂર્યાસ્ત પહેલાના

ધીમા પ્રકાશની શાન્ત રમણીયતા ત્યારે આરમાનમાં, પૃથ્વી પર, હવામાં ચારે બાજુ છવાઈ હતી.

એકએક એની નજર સામે આકાશમાંથી જાણે એક નક્ષત્ર નીચે ધરતી પર ખરી પડ્યું એના હૃદયનું રુધિર નાચી ઊઠ્યું. એનું હૈયું ડોલી ઊઠ્યું.

ચમકીને એણે જોયું તો એનાથી થોડેક જ દૂર એક કિશોરી જોમી છે, જેની આંખમાં મુગલીની ચમક દૃષ્ટિ ડેને જોના અંગેઅંગમાં વિદ્યુતની જ્યોત છે ફગારે નમેની એક આશ્રયામાં એક હાથે પકડી રાખી બીજે હાથે એ પોતે નહોતો પહોંચી શકતો એટલે ઊંચેનું એક આશ્રય પાડવા મથતી હતી એની નીચ એટલે માથા પરથી સરકી નીચે ધૂળમાં ફોળાતી હતી, ને એના અંતની એકએક મુદ્રેબા એના સ્કંધ દેહાવરણને મેદોને આન્દોલિત થઈ ઊઠી હતી.

વારવારના પ્રયાન પછી પથ તેએ ફગ પાડવામાં ફાવતી નહોતી.

વિરમિત નજરે પગારો યે કર્યા વિના ઔરંગઝેબ એ અતીવ સૌન્દર્ય નિહાળતો ત્યાં જ જોમો રહ્યો ને પછી નિદનીપણે એની પાછળ જઈ પોતાનો હાથ લાગી પેટ ફગ તોડી એણે એ કિશોરીના હાથમાં રૂક્યું.

કિશોરીએ ચમકીને જોયું તો એક સુંદર સુવાન એતી સામે જોમો જોમો હસતો હતો સુવાનની વેથ જુથા જોઈ કદાચ એ એને ઝોળખી યે ગઈ, છતાં એ કઈ ન બોલી જીનગની પોતાની ધનુષ જેવી ભમ્મર અળગ્રમો દર્શાવતી હોય તે રીતે તાણી થોડી વાર એ એની તરફ જોઈ જ રહી ને પછી એણે પેટ ફગ દેવાનને છુદું માર્યું.

ઔરંગઝેબ સ્તબ્ધ બન્યો સમ્રાટ શાહજહાંના પ્રિયવિજયી પુત્ર સામે આવી ધૂજતા બીજા કાર્પ એ બનાવી હોત તો કાણુ જાણે થતું શું યે થઈ જતું! પથ અહીં એણે કઈ ન કરતા માત્ર એ કિશોરીની એટલેબીનો એક છેડો પકડી પૂછ્યું— 'શા માટે એ ફગ તમે રેકી દીધું?'

કિશોરી અજ્ઞા રીતે અમર ખેંચીને જોણી, “તમે શા માટે એ તોડી દીધું ? હું મારો જેલ જ એ તોડી લેત. તમારું દીધું એ કૃષ્ણ મારે ન ખપે.”

એના-એ સાદ એવો તો મંડિ હવે કે એનાં તિરકારના સાદે પણ ઔરંગઝેમ મુગ્ધ બની ગયો. છતાં પોતાના અવાજમાં માંડ માંડ ઘુસો આણતો એણે કહ્યું, “જાણે છે હું કાણ છું ? હું—હું ઔરંગઝેમ છું.”

કિશોરીનું મોં હવે રાહું બન્યું. જાણે એણે પોતાને આત્મમાં ભેઈ, છતાં એક વાર કટાક્ષપૂર્ણ તેજે ઔરંગઝેમ તરફ ભેઈ, ઝઝકા મારી એકણી છાંયરી, પાલવ સરળ કરતી કરતી એ પ્રાસાદમાં લાગી ગઈ.

ઔરંગઝેમને થયું, જાણે હમણાં જ એની સાથે સમરંગી એક અતીવ સુંદર દશ્ય લગવાઈ ગયું. એ સમરંગી સૌન્દર્યવતી દૂર હવે નથી, પણ એ રંગી માથા એની આંખમાં રહી ગઈ છે, એ તીક્ષ્ણરેખા મધુકંઠની મુરાવલ હલુ થે જાણે આ પુષ્પિતવાટિકાના વૃક્ષેશ્વરે ને શાખાએ શાખામાં મૂંઝ રહી છે.

૩૫-નશાએ ઘેરાતો ઘેરાતો એ પ્રાસાદમાં પાછા ફર્યો.

સમ્રાટ શાહજહાંને મુત્ર ઔરંગઝેમ આ પહેલાં અનેક સુંદર સુંદર સ્ત્રીઓનાં મંસર્ગમાં આગ્યો હતો. પરંતુ તેમની કાઈ એનાં અંતરના બિંદાશુમાં અંકિત થઈ શકી નહોતી. શરદની આછી વાદળો-વર્ષાની જેમ એનાં હૃદયકાશમાં એ બધી આવેલી ને પાછી વહી ગયેલી. પરંતુ આ કિશોરીના ૩૫ પર એ મુગ્ધ બન્યો હતો. એને થયું જાણે સહસ્ર કવિઓની કલ્પના એનાં-એ કિશોરીનાં અંગેશંગમાં-રેખાએ રેખામાં એકસાથે આવિર્ભૂત થઈ બીડી છે. યુગ-યુગાન્તર થયાં પુરુષ જેના વિરહમાં માત્ર બિંડા બિંડા નિસાસા મૂકી રહ્યો છે-એ કલ્પલતાને કાઈ જાણે રવન-લોકમાંથી અહીં મૃત્યુલોકમાં ખેંચી લાવ્યું છે. એ જીવાન હતો. એનું લોહી ધમધમી બીકડું. વધુ વખત એ શાન્ત ખેંચી રહી ન શક્યો.

કુશળ ખમર પૂછ્યા બાદ એણે માસીને પૂછ્યું કે, ‘હમણાં જ મેં જે છાકરીને આપણા બગીચામાં ભેઈ એ કાણ છે ?’

છાકરીનું થોડુંક વર્ણન જણી માસીએ કહ્યું કે, “એ તમારા માસાની બાંદીની પુત્રી હોય છે.”

“હું એનાં ૩૫ પર મુગ્ધ થયો છું. મારે એ છાકરી ભેઈએ છે,” આરંગઝેમે કહ્યું.

માસીનું મોં સડું બની ગયું. આ શાહજહાંના હાથમાંથી કાઢ કદીયે છટકી શકતું નહિ તે એ જાણતી, અને એના ખાવિંદ મીર ખલીલ પણ સારો માણસ ન હતો ઔરંગઝેમને એ સારી નજરે ન લેતો, તેથી એણે ઔરંગઝેમને એ છાકરી વિષે વધુ પૂછપરછ કરવા ના પાડી.

માસીને વધુ કંઈજ પૂછ્યા કર્યા વિના એ પોતાની શિબિરમાં પાછો તો ફર્યો, છતાં એનું મન તો પેલી કિશોરીની પાછળ જ હતું. ૩૫વતી સ્ત્રીઓના એને અભાવ નહોતો, તેમ જ બાંદીઓની પણ એને ખેાદ ન હતી, છતાં હીરાને જોયા પછી એને લાગ્યું કે એ બધીનું કંઈ મૂલ્ય જ નથી, એ તમામને, અંતરના યનનનતો પ્રાણ એનાં અંતઃપુરમાં પ્રવેશતાંની સાથે-સાથ જ જાણે ઉડી ગયો છે. લાડકાની પૂતળીઓને શણગારીને પોતે જાણે મનને થાપ આપવાને જુમા પ્રયત્ન જ કરતો હતો. સામ્રાજ્યવિસ્તારના જે સ્વપ્ને, વિજયજર્જરાના જે સ્વપ્ને એને પિતા તરફથી ‘વિશ્વ-વિજયીનું બિરુદ આપવું’ હતું, એ સ્વપ્ન પણ આજે એને અર્ધવિહોણું લાગ્યું. એક અંદાના એવી બાંદી-પુત્રીના અભાવે જગત આખું આજે એને રસ-રંગ-૩૫ વિહોણું-મૂકું-ભૂકું લાગ્યા માંડ્યું.

કેમ કર્યાં ચાંત ન બની શકતાં એણે મંત્રી સાયરદખાને જોણાવી પેટદૂરી વાત કરી.

સાયરદખાંએ સલાહ આપી કે ખાસ જરૂરી કામના બહાને મીર ખલીલને દૂર દેશાવર મોકલી હીરાગાદને પકડી પોતાના અંતઃપુરમાં મંદી બતાવવી.

આ સલાહ સંભળી ઔરંગઝેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો. સાયરદખાની સલાહ સુગમ એણે તુરત જ ખાસ કામ કાઢી મીર ખલીલને દૂર દેશાવર મોકલ્યો.

મીર ખલીલ પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે બધી વાત જાણી. પરંતુ પ્રગટપણે ઔરંગઝેમની સમુતા પહેરી લેવાની દિંમત એનામાં નહોતી. એથી વારેલા

અગ્નિની જેમ કોથળી એ અંદરોઅંદર બળી મરવા લાગે.

આ બાણ હીરાબાઈનું હૃદય હતવા, એનો પ્રેમ પ્રાપ્ત કરવા ઔરંગઝેબ પાગલ બન્યો હતો. જીવનમાં પહેલી જ વાર આ વખતે એનામાં સ્ત્રીહૃદયને જીતવાની ઇચ્છા જાગી હતી. આજ સુધી કદીયે એણે કોઈ સ્ત્રી પાસે પ્રેમ-પાથના નંદોત્તી કરી. પણ હીરાબાઈને જોતાં જ ન જાણે રાતે એની ચાહના આટલી પ્રબળ થઈ જીદી હતી. જ્યારે એથી જાણું હીરાબાઈ જાણે પાપાણી પ્રતિભા બની હતી. કેટ-કેટલીયે સ્ત્રીઓ જ્યારે ઔરંગઝેબના એક પ્રસન્ન સ્મિત માટે પોતાનું સર્વસ્વ એના ચર વારી જવા તૈયાર હતી, ત્યારે આ તરુણી બાદી-પુત્રીનું મન જાણે કેમકે જુદું જ ઇચ્છતું હતું; એ કોઈ પણ રીતે સમ્રાટપુત્ર હારા પકડવા ઇચ્છતી નહિ.

બગીચાનાં સારામાં સારાં ફળ હીરાબાઈને ત્યાં જતાં મણિ-મુકતાની પેદીમાંથી સફાઈ મૂલ્યવાન રત્નો-અલંકારો તેને ત્યાં પહેર્યાકાનમાં આવતા. એક નારીહૃદયને જીતવા ઔરંગઝેબ શક્ય એટલું બધું કરી ચૂક્યો હતો, છતાં એ હૃદય જીતવું એને માટે કુસાધ જ રહ્યું.

અતઃપુરવાસી અન્ય સ્ત્રીઓ આ એક છોતાં જોવાડી છોકરીની આટલી દિગ્મત જોઈ અવાક બની જતી. ઔરંગઝેબ પણ ક્યારેક ક્યારેક રેષિત બનીને કેહેતા કે, “જાણે છે, હું ધારું તો હમણાં જ તને જીતી ને જીતી ફત્તરાને મેં એ નખાવી ચૂકું એમ છું.”

ને ત્યારે હીરાબાઈ એકાદથી એની સામે જોઈ રહી કેહેતી કે-“જાણું છું, મારો આ દેહ તમારા બાહુબળની શક્તિનો સ્વીકાર કરવા બંધાયેલો છે એ જાણું છું, જનાન! પણ મનને તો બાહુબળથી નથી જીતી શકાવું ને! એ તો બિજા આપવાની યીજ છે.”

ને ત્યારે ઔરંગઝેબ નિષ્ફળ કામનાના અસલ દાહ ઉદાસ-જડ બની જતો.

આખરે એક દિવસ એણે હાથ જોડીને કહ્યું, “હીરા, હું તને સાચેસાચું ચાહું છું. તું ચું કોઈ પણ રીતે મારો વિશ્વાસ નહિ કરે?”

“આ પહેલાં બીજી કેટલી હતભાગિણીને બરાબર આજ ભોલ ભોલીને ભોળવી છે સમ્રાટ?” હીરાબાઈએ પૂછ્યું.

“આ પહેલાં ના, ના, કોઈ એકાદીને યે નહિ. સાચું માનજે હીરા, જીવનમાં બીજી કોઈને યે મેં કદી ચાહી નથી. મારા ચરણોમાં પોતાનું રૂપ-ભીવન વિસર્જન કરીને અનેક જીવતરને ધન્ય માણ્યું છે, પણ મેં એ કોઈને કદીયે ચાહી નથી.”

“તો ખાસ રાખજો સમ્રાટ, કે જે અનેક એ ગેતે પોતાનું રૂપ-ભીવન તમારે ચરણે ધરીને-તમારી કામાગિનિનું ઈવન બની છે, તેઓમાંની એક હું નથી.”

“એ જાણું છું, ને એથી જ આ ઔરંગઝેબ અજો સિખારો બની તારી પાસે હાથ લંબાવી બેઠો છે. જીવનમાં જે કદીયે નથી કહ્યું તે આજે કહું છું ને તે ફક્ત તારે ખાતર જ. હીરા, વિશ્વાસ રાખજો કે હું તને મારા સમસ્ત અંદરથી પ્રાણપલ્લે ચાહું છું. જે તારા હૃદયમાં રયાન નહિ મેળે તો મારું જીવતર નકામું થશે.”

“રાજ મહારાજએતો પ્રેમ માત્ર મોહનો જ હોય છે. મધમાખી જેમ ફૂલે ફૂલે મધ શૂસતી ફરતી ફરે છે, તેમ તેઓ એક પછી એક સ્ત્રીઓને ભોગવતા ફરે છે. તેઓ વિશ્વાસઘાતી હોય છે. ખાસ કરીને તમારા જેવા કઠોર હૃદયીને સ્ત્રીના કોમળ હૃદયનું કેઈ મૂલ્ય નથી.”

હીરાબાઈનો એક હાથ પકડી વ્યાકુળ બની એ બોલી જણ્યો, “હીરા, પાપાણી પર્વત પરેશું નિઝ-રણીને રયાન નથી? મરુભૂમિ થું કદીયે વર્ષાનું સ્વપ્ન ન જોઈ શકે? એક વાર જરા સરખી રીતે મારા તરફ જો. મારો અવિશ્વાસ ન કર, હું તને ચાહું છું; સાચું કહું છું કે હું તારા માટે બધું જ વિસર્જન કરી શકોય, —રાખ્યું, અર્થ, સિંહાસનની આથા, મને કદીસ તે—મારો પ્રાણ પણ.”

એનાં મોં પર તરત હાથ મૂકી, હીરાબાઈ બોલી, “રહેવા દો રહેવા દો બહુ મોટી વાતો કરીને તોફાનો સમજાવે ન બનતા.”

“વિશ્વાસ નથી આવતો? હું મારો કસોટી કરી શકે છે.” ઔરંગઝેબ બોલ્યો.

વિદ્યુતરેખા શું જરાક હસીને તુરત જ અંદર જઈ એક પાત્રમાં સુરા લાવી ઔરંગઝેબના મોં પાસે ધરીને બેઠી—“લો, પી જવ શાહનવા !”

“કેવું સત્યાનારા ? આ શું સુરા ?”

પગવારમાં ઔરંગઝેબનું મોં પડી ગયું. જે સુરાને એ નાનપણથી જ ધિક્કારતો આવ્યો છે, જેને મન કુરાન કે ધર્મની મનાઇને કારણે જ નહિ, પણ એ સીઝ માનવીને અમાનવી બનાવી મૂકે છે. એવી સમજણથી જ અંતરથી ધિક્કારતો આવ્યો છે, એ સુરાનું પાન કેવું પડશે ?

એની વિશ્વવળ દષ્ટિ તરફ થોડી વાર ભેંઈ ગઈને હીરાખાઈએ કહ્યું, “આ હું જાણતી હતી શાહનવા !”

તે પછી સુરા-પાનને આણું મૂકી એ બેઠી, “તમારા પ્રેમની કિંમત હવે તો તમે સમજી ચક્યા ને ?”

“પણ આ તો મેં ખુદના રાપય લઈ ઊંડી દોષિત છે હીરા ! ક્ષત્રીતે હું એ સીઝના સ્પર્શ કરું ! અને એને મરે તો પવિત્ર કુરાનમાં પણ ગનાઈ ફરમાવાઈ છે.”

નિખૂર વિનયગર્વથી દયામંભયાં સાદે હીરાખાઈ બેઠી. “હું ક્યાં તમને એ મારે ફરજ પાડું છું ? તમારે એની થી જરૂર છે ! હું હમણા જ એ ફેંકી દેજું છું—”

એ જ પળે અંતિમિતી ફાળુ જાણે ચાચી હીરાખાઈની ઓઢણી નીચે સરી ગઈ. બીજા જ પળે એણે એ સંભાળીને ચરીને વીંટાળી તો લીધી, પણ એ એક પગમાં જાણે સહસ્ર દીવાઓના પ્રકાશ એના ઉપાસ બેઠે હાથ અને ખભા પર ઝળહળી ઊઠ્યો. એ સ્પ, અને એ અસાધારણ લાવણ્યને જોતાં ઔરંગઝેબ જાણે ભાન ગુલ્યો, તુરત જ હીરાખાઈના ગેઠે હાથ જોરથી ઝાલી એ બેઠાં, “હીરા, મારી સ્થિતિ જોઈ મારા પર રહેમ કર. તું જો કંઈ માગીશ એ બધું આપીશ. માત્ર આ એક આદેશ પાછો ખેંચી લે.”

લાલ કમળના જેવી જીભને સહેજ કચરતાં હીરાખાઈ બેઠી : “શું કહ્યું જનાણ ! તમને આદેશ, અને એ પણ મારો ? ના, એટલું બધું મળ્યું માટે નથી. યાદ કરો, કસોટી કરી નેવાની વાત આપે જ કહી હતી.”

ત્યારે સત્રાટ પુનઃના માયામા આગ જલતી હતી. આ હીરાખાઈના સ્વપ્નમાં એણે અંપવાવતું જ પડશે. એનાં હૃદયમાં એનું જુવાનીનું રાતું રુપિર ત્યારે ધમ-ધમી ઊઠ્યું હતું. બીજા પણ થોડીક પળે એ સ્વપ્ન-લોકવાસિની થી આ ઝિઝોરી પ્રત્યે વિશ્વવળ દષ્ટિએ નેષ્ટ રહી, તે પછી એણે પોતે જ ઊડીને પેશું—લાલ-સુરાધી સાક્ષાત સર્વનારાનું પાન મોં તરફ બેઠું ધર્યું.

સહસા, હીરાખાઈની બેઠે આંખો હીરાથી ચમકી, સળગી ઊઠી. એની જીભને ગર્વ, પ્રેમને ગર્વ આખરે શું સાર્યક થયો ?

જે સત્યવક્તા પુરૂષે કહીયે સુરાને સ્પર્શ સુધાંયે નહિ કરું એવી પ્રતિજ્ઞા કરેલી, એના જ હોઠની તદ્દત નજીક આણું હતું એ સુરાપાન. ઔરંગઝેબે એક વાર આંખો મીચી, પરંતુ બંધ આંખોના અંધકારમાં સહસ્ર વિદ્યુત્કિરણથી જલી ઊઠી એક ઝિઝોરીની મૂર્તિ. હવે એ સ્થિર રહી ન શકે. પૂરેપૂરી તાકાત વાપરી એણે એ સુરા-પાનને હાથે જરા વધુ નજીક લીધું.

પરંતુ એ પાન એના હોઠને અડે તે પહેલાં જ હીરાખાઈનું વિદ્યુતની ઝડપે એનાં હાથ પર ત્રાટકી, તે પેશું સુગંધાત એણે દૂર ફેંકાવી દીધું.

ઔરંગઝેબે ચમકીને બેઠું, તો હીરાખાઈ શૂંદ-લિપ્તામર એની સામે બેસી એનું અભિવાદન કરતી હતી. હવે એની આખમાં પેલી અસહ્ય નવાળા નહોતી. કાળી લમર, જેવી એની બેઠે આંખો ત્યારે સ્નેહથી સ્તિગ્ધ ચર્ષ ઊઠી હતી.

“આ શું હીરા !” ઔરંગઝેબે પૂછ્યું. નીચું ભેંઈ જઈ હીરાખાઈ બેઠી : “હું પરાજય પામી છું, શાહનવા !”

અને એ પાતળા દેહમતાને પોતાના હેવાસરસી વાપતા આરંગઝેબ બેઠાં : “ત્યારે હવે તો પકડાઈ ગઈ ને !”

પ્રથમ પ્રણયના આવેશમાં ત્યારે હીરાખાઈની આંખો મીચાઈ ગઈ. ઔરંગઝેબના હેવા ઉપર માથું ઢળી ધીમે સાદે એ બેઠી : “હું તમારી જ પાંદડી છું, શાહનવા !”

માસિર-ફલ-કમા અનુસાર આ મિલન પછી દોડા સમયમા જ હીરાખાઈનું અવસાન થયેલું ઔરંગઝેબે અદ્યત્ન અર્થે એનું સમાધિ-મંદિર તૈયાર કરાવેલું. દતિ-હાસકરો કહે છે કે ઔરંગઝેબના જન્મના આ એક જ પ્રજ્વલકયા જાણના મળે છે.

એક દિવસ વસો નજીકના ગામે ગયો હતો. ત્યાંથી મોટર-ખટારમાં નડિયાદ જવાનું થયું. સવારે હું ગયો ત્યારે ખટારે લરાઈ ગયો હતો. મેં મારી જવ્યા એમાં લીધી

અંદર બેઠો. મારી આનુભાવમાં ટેટલાક મોટા વાળવાળા, પહોળા લેંઘાવાળા, સ્વચ્છ અને અકકડ કપડાં પહેરેલા જુવાનીઆ બેઠા હતા. પાટીદારના સારા ગણુતા ધરની સ્ત્રીઓ પણ હતી

મોટર ચાલી ગામડાંના તુટેલા રસ્તા ઉપર આંચકા ખાતી જતી હતી એક બીજાને અથડાતા હતા આવી સ્થિતિમાં બીડીની તલપવાળા બીડી કેમ છોડી શકે? એક એક બાઈએ બીડી કાઢી દીવાસળીની એક સળી ચેતવી. એ ઓલવાઈ ગઈ બીજી સળગાવી એ તૂટી ગઈ. ત્રીજી ને ચોથી કાઢી હવામાં એ પણ ઓલવાઈ ગઈ અથડાઅથડીમાં દીવાસળી બિચારી કું કરે! આમ ચોડીક દીવાસળી બગાડી ત્યારે બીડી માંડ સળગી.

આ સામાન્ય ખેડૂત જેવા માણસમાંથી પણ આ કરકસરની ટેવ કેમ ગઈ હશે તે મને સમજાયું નહિ એને કાંઈ વિચાર નહિ આવ્યો હોય? આટલી દીવાસળીઓ બગડતી બેઠાં હું અકળાયો

મેં એ બાઈને કહ્યું, ‘આ મોટર ચાલે છે એટલી વાર થોભી જવ તો? હમણાં આ ઊભી રહેશે. દીવાસળીના ભાવ હમણાં તો ત્રણગણા થઈ ગયા છે અને એટલા પૈસા ખર્ચતાં પણ દેખાતી નથી આટલા પવનમાં બીડીના તણુઓ ઊડીને પડે તો કોઈનું કપડું બાળી મૂકે. એમાં તમને શો કાયદો?’

આમ હું મારા મનનો ઊભરો કાઢતો હતો ત્યાં સામે બેઠેલી, સુખી જણાતી આપેડ બાઈ બોલી ઊઠી:

‘આ ડાસો તો ખરો છે આ બાપડાએ બે દીવાસળી બાળી, એમાં તો જાણે કેટલું ચ કહી નાખ્યું? કાકને આટલું કહે છે તો ઘેર કેટલું કહેતો હશે? બેરીને, ઠરીને ખાવાય નહિ દેતો હોય મારે ઘેર પણ આવ્યો ડાસો છે. તે પૂરું શાંતિથી ખાવાય દેતો નથી હું તો તેમને ખવડાવીને બહાર મોકલી દઉં છું પછી અમે નિરાંતે ખાવા બેસીએ છીએ એ હોય તો ટકટક કરે ને!’

‘મારે ઘેર તો બધાય છે, પણ તમારે ઘેર છોકરો છે?’

‘હા,’ બાઈ બોલી

‘એને પરણાવ્યો છે? ઘેર વહુ છે? આજે તમે ઘરમાંથી ડાસાને બહાર કાઢો છો પણ તમે યરડા યશો ત્યારે તમારા છોકરા કે છોકરાની વહુ તમને યર બહાર નહિ કાઢે?’

“હા, પણ વહુને ચૂલા સુધી પેસવા દઉં તો ને!”

“તમે ના કહેશો તો ય પેસશે અને ત્યારે તમારી સ્થિતિ એવી જ થશે”

આ બધી વાત તો હું કરતો હતો પણ મારા મનમાં વિચારો આવતા હતા : આ બાઈના દિલમાં આવા ભાવ કેમ યતા હશે? સ્ત્રીઓ તો કરકસરની અને પ્રેમની મૂર્તિ કહેવાય છે. તે તો યરનું વક્ષણ કરે. યરમાં જ્વાલ બગાડ થવા ન દે, અને યાય તો સહન ન કરે એટલે તો કહેવત પડેલી છે કે ‘ખાપના રાજમાં ન સમાય તે માના રેડિયામાં સમાય.’

એ જો રજેરજની દરકાર ન રાખે તો ઘરમાં સમાય કેમ ?

આ વિચાર કરતાં મારી પડખે બેઠેલા ફક્ક જીવાનીઆઓને જોઈ થયું કે આ બધાનું મૂળ આપણો ખોટો ઉછેર છે. જીવનની કેળવણી તરફ આપણે જે બેઠેરકારી સેવી છે તેનું આ પરિણામ છે. આજે તો પાઈ પાઈની ફિકર કરનાર ફરકસરિયો કંજૂસમાં પાપે છે, અને બેપરવાઈથી પૈસા બગાડનાર ઉઠારમાં પાપે છે.

આજે તો હોલેજમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને તાલેવંતની નકલ કરવી પડે છે, નહિતર એ ગામઠીઓ અને લોટમ ગણાય છે. આનું પરિણામ સમાજના નીચલા થર સુધા આવ્યું છે.

જીવનનો આ ઉછેર અને કેળવણી આપણે બદલ્યે જ છૂટકો. એ ક્યારે કરીશું ? આજથી જ એની શરૂઆત નહિ કરીએ તો કેવલ આપણો નાશ થશે.

૧૧ સોળવાર

હિંદુસ્તાનની મિલિયામાં ૧૧ વર્ષે ૪ અબજ ૮૦ કરોડ વાર કાપડ પેદા થાય છે. તે ઉપરાંત બીજાં જે અબજ વાર કાપડ હાપડાયો હપર તૈયાર થાય છે. આ રીતે કેટલાયે વર્ષોથી સરેરાશ હિંદી લખને ફાળે ૧૧ વાર સુલતાન કાપડ આવે છે

સિનેમાવાદ

દેશ	વસ્તી	સિનેમા
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૧૩ કરોડ	૨૦૦૦૦
મેક્સિકો	૧૭ કરોડ	૬૦૦૦
જર્મની	૪ કરોડ	૧૧૦૦
ફ્રાન્સ	૪ કરોડ	૪૦૦૦
સ્વિડન	૨૦ કરોડ	૩૨૦૦
લેકસ્ટોનિયા	૧૧ કરોડ	૨૦૦૦
હિંદુસ્તાન	૪૦ કરોડ	૧૫૦૦

૧૯૪૪-૪૫ના વર્ષે દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં સિનેમા મેનારાઓએ ૧૧ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરેલો. તેમાંથી પોણા કરોડ રૂપિયા અદરેશી ફિલ્મોના વિજેતાઓને ફાળે બચા હતા

વધુ એર પીઆઈ !

૧૯૨૮-૨૯ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં ૪ કરોડ ૮૮ લાખ વસ્ત્રો આ વપરાઈ હતા, ૧૯૪૫-૪૬ દરમિયાન ૧૩ કરોડ વસ્ત્રો વપરાઈ છે.

આ તો દેશની વસ્તીના માથા દોડ બાર મંતિને સરેરાશ પોણા વસ્ત્રો જેટલું જ એર થઈ હોઈને ચાના બગીચાવાળાઓએ ચાનું વેચાણ વધારવા માટે જાની પ્રચારકાર્ય શરૂ કર્યું છે.

‘હું’ટા, દેખો થે ધીરન મળુમદાર કા ઘર હું’

કોમી કુલકના એક તોફાની ટોળાના મુખીએ ઉચ્ચેરણી આપી. અને ટોળું જખરદરતીથી એક પ્રખ્યાત ગલી પર આવેલ આલિયાન મકાનનાં બારણું તોડી અંદર જવા આગળ ધસ્યું.

‘દૂર હરો, નહીં તો બેકાર જન ગવાઓએ,’ એમ કહી ધીરથી મળુમદાર ખીન ઝરૂખામાંથી બે ગોળાઓ ટોળા ઉપર તાકી. ટોળું જેમ બેક માણસ મર્ધા તેમ વધારે ઉચ્ચેરણું. નેરનેરથી કિકિયારીઓ પાડી ધાવો બોલવા માંડ્યો. બારણું તૂટું તૂટું થઈ રહ્યું હતું, અને ટોળું હમણાં કે અખણકી ધરમાં પ્રવેશશે એમ લાગતું હતું, ધીરન મળુમદાર પણ કાઈ ઉપાય ન જડતાં એક એક ગોળાઓ ચડાવતો ગયો અને છોડતો ગયો. બારણાની બહાર ધાવેલી સંખ્યા ધીર ધીર વધતી ચાલી, અને બારણું ધડીબર ને માટે જેવું હતું તેવું જ મૂખી ટોળું હતાય થઈ વિખરાઈ જવાની તૈયારી કરતું હતું.

ટોળાની અનિશ્ચિત રિયતિ ભેઈ ધીરન મળુમદાર પણ ભેશમાં આવી ગયો, અને ટોળાને વિખરાઈ જવા નેર નેરથી ખૂસો પાડવા માંડ્યો, અને સાચોસાચ કસવવા પણ લાગ્યો કે ને ટોળું નહિં વિખરાય તો તેને હજી વધારે ગોળાઓ છોડવાની ફરજ પડશે. ધીરન મળુમદાર ખીને ઝરૂખેથી કપરેક નક્કરવરે ટોળાને વિખરાઈ જવા વિનંતિ પણ કરતો અને ખીન બેચાર શબ્દો કહી સમજવવા પ્રયત્ન કરેલા હતા.

મોઢું નેર હતું પણ હાથ દીલા પડી ગયા હતા. મન અંદર ટચુપચુ થઈ રહ્યું હતું. તેની લાખેની સંપતિ ધડી ભરે માટે લૂંટાવાની અણી પર હોય તેમ લાગ્યું. તેનાં આવેલાં મહેમાન અને ૩૦ માણસોનું જખરું કુટુંબ આરી પાછગથી મળુમદારનાં મોઢા તરફ તાકોને એક હાથમાં શ્વાસ લાંબને બિચું હતું. બધાનાં મોઢાં કાળાં પડી ગયાં હતાં. હવે શું કરવું અને ટોળાનાં હુમલાથી કયાં છુપાવું, તેની તૈયારી કરી રહ્યા હતા.

મળુમદારની બંદૂકમાં હવે એક જ ગોળા રહી હતી. અને ટોળું વિખરાઈ જવા તૈયારી કરતું હતું. પણ પહેલા મજલાથી નોકરચાકર ને ગુમપુસ કરતા હતા, અને વાતો કરતા હતા તે નીચે બેઠેલ કાષ્ટવર મહમદને ખબર પડી.

મહમદ આજ ૨૦ વર્ષનો મળુમદારનો જૂનો કાષ્ટવર હતો. મળુમદાર તેને વફાદાર ગણતા અને વિશ્વાસ પણ કરતા. પણ આજે કોણ જાણે, તેને શું સૂઝ્યું કે તેવું શરીર આલીશાન મકાન બહાર બારીમાંથી ૨૦ મુઠાં ગોળાથી પડેલ ભેઈ તપી ગયું હતું, ખૂન ગરમ થઈ ગયું હતું, અને નિમકહરામી કરવા તલપી રહ્યું હતું. ૨૦ મુઠાંનાં ઢગલામાં કંઈક મુસલમાન યુગ્માં પણ હતા. અને અંતે મહમદ પોતાની નીચતા જુતાવીને જ રહ્યો. તેણે બારીમાંથી ટોળાને ધસારો કરી દીધો કે હવે બંદૂકમાં ગોળા નથી, ધસારો કરો.

ધીરન મળુમદારની ઉલ્કા ગોળા ટોળા ઉપર છૂટી અને તેને ઝરૂખા પરથી લાગી જવું પડ્યું. ટોળું બારણું તોડી ધરમાં પ્રવેશવા મોંડ્યું. નોકરચાકર તો ક્યારના છુપાઈ ગયા હતા. તેથી ટોળું સીધું મળુમદારનાં કુટુંબ પર ત્રાટક્યું અને લૂંટમાં મથગૂલ બની ગયું. જેનાથી બન્યું તે છુપાઈ જવા મંડ્યા, અને જે હાથ આંચા તેના પર અત્યાચાર ચરૂ થયો.

પણ એટલું સાંતું થયું ને મળુમદારે લાલ યાજ્ઞ પર કરેલ દેલીકોનથી ચોલીસની મદદ આવી પહોંચી હતી, અને ટોળાનાં બદમાશ માણસો માલ લૂંટી લાગી જાય તે પહેલાં માલ બરબાદ થયો હતો અને મળુમદારનું કુટુંબ જિખારી બનતાં બચી ગયું હતું. આલિયાન મકાનને ફરી એક વાર ખીન મકાનોની હરોળમાં ગાળતાવાળતા બેલવાની તક મળી હતી.

આ બધું ધીરન મળુમદારના દીકરા દિલીપ મળુમદારે નહાવાના રૂમમાંથી આજ વર્ષે પહેલાં છુપાઈને જોયું હતું.

પણ મળુમદાર પોતે જીવતા હતા ત્યાં સુધી તેમણે આ ફિરસો બન્યા બાદ પોતાનું વલણ બદલી

નાખ્યું હતું. પોતાનાં ગામમાં સુસંતમાન નોકરોને દિવસોદિવસ વિદાય દેવા માંડી હતી. કલકત્તાનાં ધરમાથી પણ ફાઇવરો અને બીજા સુસંતમાન નોકરોને છૂટી દેવા માંડી અને હિન્દુ નોકરોની જરૂરી ચવા માંડી. તે મરણ પામ્યા ત્યાં સુધી એ જ તેમના મનમાં ચર્ચ ગયું હતું કે સુસંતમાન નોકરોથી ક્યારેક દોષ ચાલુ છે. અને આ વાત તેમણે તેમના કુટુંબનાં દરેકની નસેનસમાં ઉતાવળી દીધી હતી.

મહમદ ફાઇવરને છૂટી દીધા બાદ પણ તેના દીકરો યુસુફ અને દિલીપ મલુમદાર બને સાધી હતા તે કદી છૂટી શક્યા નહિ. દિલીપ મલુમદાર કોલેજમાં બાળ્યો ત્યારે પણ યુસુફ રોજ એકાદબે વાર મલુમદારને ઘેર આવી જતો, બંને દલાકો સુધી વાતો કરતા ઉપશા માળા ઉપર બેસતા અને સિનેમા વગેરે પણ સાથે જ જોવા જતા. દિલીપ મલુમદારને બાળ્યો કયાંય કલકત્તાથી બહાર જવાનું હતું જ નહિ, તેથી આ દોરતીમાં ખૂબ પડવાને બદલે દિવસોદિવસ વધવા માંડી હતી.

આ વાત પિતા ધીરેન મલુમદારને પસંદ ન હતી. તેમ જ તેમની સ્ત્રીને પણ. તે તેના દીકરાને ક્યારેક સમજાવતી અને કહેતી: 'બેટા, તું ગાનતો નથી પણ કોઈક દિવસ અમને સંભારીશ.'

પિતાની હયાતીમાં દિલીપ મલુમદાર પરખો અને તેની સ્ત્રી અરુણદેવી આવતા પહેલા તેમના પિતા અરુણ પામ્યા હતા. દિલીપ મલુમદાર પરનો સમજક બન્યો હતો. હવે તેની આ ધરની બધી બાબતોમાં માથું મારતી, પણ દિલીપનાં બહારનાં જીવનમાં ડોઝિયાં કરતી નહિ. તેની માને સંતોષ હતો કે તેના પતિ ગયા બાદ બહારનો કારભાર સારી રીતે ચાલી રહ્યો છે. પણ તેને એક વાત ખૂબ તીકે કે તેમને ત્યાં આવતો યુસુફ તેમના ધરમાં દિવસોદિવસ પતિના ગયા બાદ ધરનાં માણસ નેવે બની જવા લાગ્યો છે. તે વડુ અરુણદેવીને દિલીપકુમારને સમજાવવા કહેતી અને અરુણદેવી પ્રસંગ પડતાં દિલીપ સામે એ જ વાત ઉચ્ચારતી.

સાંજનો ટાઈમ હતો. માળાની ઉપર છત પર ઢાકા બિલ્લાથી આવેલ સગાંસંબંધી સાથે ખાવાનું હતું.

યુસુફ આજ્ઞાની બધી તૈયારી કરતો હતો. દિલીપનો મોટો દીકરો અને નાનો દીકરો તેની પાસે 'દાદા, દાદા' કહીને, તેની આજુબાજુ વિંદાતા હતા. યુસુફ તેને ઘડી ચોદમાં, તો ઘડી બન્નીઓથી નવરાવતો કામમાં મશગૂલ હતો. આ ઠીક નવી લાગતું અને આ ઠીક છે, એવા અનેક તકવિતકો બાદ બધું ઠીકઠાક કહ્યું, અને સમજાવ્યું. બધા આવ્યા અને બેઠા. અરુણદેવી એક પછી એક બધી ચીજો પીરસતી ગઈ. યુસુફ, મલુમદારને પાણે તેના બાળકોને ગોદમાં બેસાડી સગાંસંબંધીમાં કોને 'કાકા' અને કોને 'માસા' કહેવું વગેરે સમજાવતો હતો. બધું તૈયાર થઈ ગયું હતું. ખાવાની શરૂઆત થતી જોઈએ, પણ કોઈ શરૂઆત કરતું ન હતું. દિલીપ કંઈ સમજી શક્યો નહિ. બધા ચૂપચાપ બેઠા છે. 'આમ શા માટે થયું' તે દિલીપ સમજે તે પહેલાં અરુણદેવીએ તેના કાનમાં કંઈક કહ્યું, અને દિલીપનું મોઢું કાણું પડી ગયું. 'પણ એ અને કેમ?' અતે દિલીપે કહ્યું. ચોડી વાર કંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ.

'યુસુફ દાદા, અરુણદેવી બીજું નાનું ટ્રેબલ લાવે છે ત્યાં ખાવાનું લેશે તો કાંધો નહિ નાં?' દિલીપ મલુમદારે કહ્યું.

'ના, મને કંઈ કાંધો નથી' યુસુફે કહ્યું. યુસુફ સમજી ગયો કે હું સુસંતમાન છું તેથી આ લોકો એક ટ્રેબલ પર અને ખાવા દેવા માગતા નથી. અને દિલીપ મલુમદાર પણ સમજી ગયો કે, આ તો તેનાં સગાંસંબંધીઓની કેવળ કપાઈ જતી જ છે. તેઓ બીજો ઠેકાણો કિશ્કિવન, યુરોપિયન, તથા બીજા બધાની સાથે બોજન લે છે.

'માફુ' તો નથી લાગતું ના, યુસુફદાદા ?'

'ના દિલીપગણ, અને તેવું કંઈ નથી.' યુસુફે જવાબ દીધો.

રાત્રે ત્યારે બધા બેઠા બેઠા વાતોના તમાકા ઉઠાવતા હતા, ત્યારે દિલીપને મુસલમાન દોરતને માટે તેની માએ, સ્ત્રીએ, અને સગાંસંબંધીએ થયું કહ્યું. દિલીપકુમાર બધાનું સંજોગતો, હા, હા, કરતો. પણ યુસુફ પર તે અવિશ્વાસ કરી શકતો નહિ. યુસુફ તેને

કોઈક રાજ્ય વિપત્તિમાં લાવી મૂકશે, એવી કલ્પના પણ કરી શકતો નહિ.

તેની જી વારંવાર કામી વાતોથી ઉચ્ચરણ તેના પતિને કહેતી: 'અમને એક દિવસ બધાને રખડના કરવા છે? આ લોકોના વિશ્વાસ શું? નથી જોતા શું? અને નથી સાંભળતા વાતો શું?' પણ દિલીપને આ વાતોની કંઈ અસર થતી નહિ. દેસતી આજળ વધતી ચાલી. યુસુફ ખરાબર દિલીપને ત્યાં આવતો. દિલીપનાં બાળકો સાંજસવારે યુસુફને મળતા અને તેની આગ્રસ્તાથી રાહ જોતા. ધરતી દરેકે બાબત યુસુફદાદા આવે ત્યારે કરતા અને તેના વાંસા પર ચડી બેસી 'દાદા, દાદા' કહી ધૂમ મચાવી રેતા કોઈક રાજ્ય યુસુફ ન આવે તો તેઓ કયાં ન સુધી માગા ઉપરથી જોતા અને રાહ જોઈ યાકચા બાદ નિરાશ થઈ દીવાનખાનામાં બેઠાં બેઠાં 'આ યુસુફ દાદા આવ્યા' કહીને એક ખીખરને છેતરવાની રમત આદરતા. યુસુફને ધરના તોડરચાકર પણ આવી રીતે દિલીપનાં પ્રિય બની જતાં ચાહતા નહિ. અને વારંવાર થોડી બા અને વહુના કાનમાં ન કહેવાનું કહેતા. ક્યારેક વાતો કરતા, 'આવે તો ઠોકર ખાધી અને ચેત્યા, પણ આં છોકરાનાં રાજ્યાં તો બધું બીજું છે.'

ક્યારેક યુસુફઅલી આવતો અને દિલીપ સાથે દીવાનખાનામાં કલાકો સુધી વાતો અને હાહા-મચકરી બાદ બેઠો. નાસ્તા-પાણી અને ખાવાનું પણ થતું. અને તેના ગયા બાદ દિલીપની બા આસપાસી બેઠાં બેઠાં કહેતી: 'બેટા, તારા બાપાને રસ્તો તે મૂક્યો છે, છતાં અતિ સાડું નહિ.'

આ વાતાવરણુ દિવસોદિવસ ઉમ થતું ચાલ્યું. અરુણદેવીના કાન બંધાતા, અને તેથી તે પતિના બેઠુ જ સાંભળે કંઈક હતી ત્યાં ૧૫ ઝામરટની ઇંજાની અફવાઓ સંભળાવા મંડી અને ૩૬ મીએ ઝોરિયું કોમી દુઃસહ ફાટી નીકળ્યું.

અહીંમાં સામે જ યુસુફમાન શુદ્ધિઓનાં ટોળાનાં ટોળાં દેખાવા લાગ્યાં, હતાં-ચહેરમાં બધે અધાધુધી બાપી ગઈ હતી. વર્ષોની જૂની યુસુફમાન લાતની હિન્દુ હોદ્દો છુંદાવા લાગી હતી. હિન્દુ કોલેજીઓ

અલે થયેલા અત્યાચારો સાંભળી મન હાથ રહેવા ન હતાં. આજ અને લૂંટ, મારો અને કાપો, સિનાય ખીજું કંઈ દેખાતું ન હતું. દિલીપનું ધર આખું બેળાકાળું બન્યું હતું. ચિંતાગુર નોકરો અને કુટુંબીય શું કરવું તે સૂઝતું ન હતું. ધર આખામાં શોકની છાયા છવાઈ ગઈ હતી. દિલીપબધાને સુરક્ષિત સ્થાને પહોંચાડવા માટે ચિંતાગુર હતો.

આજ દીવાનખાનામાં બહારથી દિલીપ આવ્યો ત્યારથી જ તેની સ્ત્રી, છોકરાં, મા અને દરેક નોકરો એકત્રિત થયાં હતા. અને શું કરવું તે માટે પોતાપોતાના વિચારો કહેતા હતા. અંદેશઓ પડી ગયા હતા. બાલકો ગમગીન હતા. નોકરો ચિંતાગુર હતા; અને મા, ડોરી 'કાલીમા, જે કરશે તે કીક કરશે' કહેતી નાના બાલકને લઈ બેઠી હતી.

ત્યાં યુસુફ આવ્યો અને ઉઠાસ ચહેરે દિલીપના પગે બેઠો રહ્યો. છોકરા પણ પોતાની બાને મૂકી યુસુફ પાસે જઈ બેઠાં. થોડી વાર બધા ચૂપ હતા. યુસુફ શાન્ત બેઠો હતો, પણ અરુણદેવીને આ શાન્તિ અસહ હતી, તેથી કહ્યું:

'કેમ યુસુફબાણુ, તમારે અમારા ધરને શું બીબ માગતું કરતું છે? તમારે શું અમારી કતલ કરાવતી છે? અમને શું આપો નથી કે બહાર કેવા અત્યાચાર ચર્ચ રહ્યાં છે?'

દિલીપે સાંભળ્યું, માત્ર કંઈ બોલ્યો નહિ. યુસુફને આ શબ્દો અસહ્ય હતા, છતાં કંઈ બોલ્યો નહિ. થોડી વાર બધા ચૂપ રહ્યા, અને યુસુફે કહ્યું:

'દાદી, હું તમને કેમ વિશ્વાસ કરાવું કે હું તેમ કરી શકું નહિ.'

'નહી' તમારે અહીં હવેથી આવવું નહિ. હું આ દિલીપકુમાર તરફથી કહું છું કે તમે આ હટુબની સહીસલામતી અને વિશ્વાસ માટે અહીં ફરી આવશો નહિ' અરુણદેવીએ કહ્યું.

'સાચું છે, યુસુફબાણુ, તમારા અહીં આવવાથી અમને બધાને ભય છે, તમારે અહીં ન જ આવવું જોઈએ.' ૧૬ રસોધાએ કહ્યું.

યુસુફે દિલીપકુમાર તરફ જોયું. દિલીપકુમાર નીચે

ગોઠું ધાવી બેઠો હતો અને ઊંડા વિચારમાં હતો. હોડરો યુસુફ પાસે ગમગીન-અહેરે તેના પિતા તરફ જોઈ રહ્યા હતા.

“દિલીપખાનુ હું જાઉં છું”, ખુદ તમારું જાણ કરે. કહી યુસુફ ઊંડો અને ધીમે પગસે રૂમમાંથી બહાર જવા મંડ્યો. દિલીપે યુસુફને જતાં જોયો પણ કંઈ બોલવાની હિંમત કરી નહિ, અને થોડી વાર સુધી કાંઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. યુસુફ ખીન રૂમમાંથી પસાર થતી વખતે ટગિલી બંદૂક ઉપાડતો ગયો. થોડી વાર પછી દિલીપે બેસું ગોઠું કરીને જોયું તો હોડરો અને બહાર ઝડપમાંથી યુસુફને જતાં જોઈ રહ્યા હતાં, અને મોઠો દીકરો ‘યુસુફ ઘણા, સલામ, તમે કેમ આવ્યા જાવ છો?’ કહેતો સંબોધ્યો.

જે થવાનું હતું તે કલકતામાં આવા એક ઘરના શોકથી કે ચિંતાથી બંધ થવાનું ન હતું. તે જનતું ગયું અને વિકસ્યું. જે આજ અમુક વર્ષો પહેલાં થતાની દયાલતા દિલીપકુમારે જે પ્રસંગ એક ચોર-રીમાંથી છુપાઈને જોયા હતા તે જ પ્રસંગ ફરીથી ખડો થશે તેમ લાગવા મંડ્યું. યુસુફ આવી રીતે ગયો તેને માટે ન તો આનંદ હતો, ન તો શોક. નોકરો ઘાડી, ખરડી વગેરે ગોલી ગોલીને ઠીક કરવા મંડ્યા. ઓછો ને માટે પણ છુપાઈ રહેવાનો એક ચોરડો ઠીક થયો. અને દિલીપ મલુમદાર પણ જરૂર પડે ખાખાની બંદૂક ઝડપમાંથી.....તેમ વિચારતો હતો.

તા. ૧૬ અને ૧૭ની રાતના ન કાંઈ સંજો હતું ન તો કોઈએ પેટભરી ખાણું હતું. કાચાદિમાં જેમ ટાઈમ જતો હતો તેમ બેવાણું અને દ્રવિત ચતાં ચાલ્યાં હતાં. હાલનું શેવું, આસિએનું પડવું અને શું થશે એ ચિંતા એ જીવનના આત્માને રૂંધી રહ્યો હતો. બારીમાંથી દેખાતા દરેકો હાલને કમ્પાવનારાં હતાં, અરવાઓ વધારે લાખીત કરતી હતી. દિલીપ-કુમાર ગ્રાઈ લોરી મળી જતાં સડીસલામત જગ્યાએ પહેંચી જવા પ્રયત્ન કરતો હતો. ટેલીફોનબ્બદાર બંધ હતો. કદાચ યુસુફ કરી. શકે પણ તે અત્યારે ત્યાં ન હતો.

તા. ૧૮ના દિવસના ખૂબ વહે એક શુક્ર-ઓતું ટાણું આખું અને ઘરવાળ પર છકાધૂમી કરવા

મંડ્યું, ટોળાના કેટલાક માણસો મકાનનાં પૂર્વ ભાગમાં પેટ્રોલથી આગ લગાડી ફેરવ્યા હતા. કેટલાક નીચેની; બે ખડકી લાંગવામાં પડ્યા હતા, અને કેટલાક દેવાળને ઉખાડી પાડવા પ્રયત્ન કરવા મંડ્યા.

દિલીપ બધાની સાથે બોળન કરી રહ્યો હતો, ત્યાં નોકરે આવીને ખબર દીધી કે, “બાણુ, શુંડાઓ હમણાં ઘરમાં ઘૂસી આવશે” બધાએ ખાવાનું મૂકી દીધું. ઓછો ક્યાંક છુપાઈ ગઈ, નોકરો તૈયારી કરવા મંડ્યા, અને દિલીપ બેમાકળો ખની પોતાના પિતાની બંદૂક લેવા દોડ્યો, બંદૂકને ‘ન’-‘જોઈ’ તે મગરણો, અને ઝડપા આગળ આવી નીચે નજર ફેંકી.

જોયું તો તેના પૂર્વ ભાગમાં આગ જોર પકડી રહી હતી. અને ટાણું બારણું ખેરવી અંદર ઘૂસવાની તૈયારીમાં હતું. ત્યાં તેની નજર કુવાડા મારતી બચ્ચિત પર ગઈ. તે યુસુફ હતો, અને પહેલા માળની ચઢવાની સીડી કાપી નાખતો હતો કે નેથી નીચેથી કાંઈ ઉપર ન આવી શકે.

આવી રીતે બચવાનો ઉપાય મળી જતાં નોકરો યુસુફને મહેલે આપ્યા અને સીડીને શુંડાઓ ઘૂસે તે પહેલાં રૂમની દીધી હતી. હવે યુસુફ કેવલ ઝડપમાં બેઠો ધસો આનંદ ટોળાં ઉપર ગોળી છોડી રહ્યો હતો.

હાલના શુંડાઓ ચોક્કસ ઘૂસ્યા અને ગોળા-ઓના શિકાર થવા લાગ્યા. કંઈ ઉપર ચઢવાને ઉપાય નહોતો તેથી પહેલ સીડીમાં આગ લગાવવા પ્રયત્ન કરવા મંડ્યા.

યુસુફે જોયું કે, જે આગ લાગે તો આખું ઘર ભયમાં છે, તેથી આગ લગાવનાર ન દેખાતાં સંતાઈ રહેલ જગ્યાથી બહાર આવ્યો અને ગોળા ચલાવી આગ લગાવનારને ઉચલાવી પાડ્યો.

નાના ચોક્કસ શુંડાઓનું કંઈ પશુ ન ચાલતાં રાતે ભરણું હતો. અને યુસુફને ગોળી છોડતો જોઈ તેમના ચુસ્કાને પાર રહ્યો નહોતો. અને યુસુફને “કાફર” કહી ગોળી દેતા હતા, અને હવે યુસુફ પણ ટાણું ન વધે તે ભયમાં ને ભયમાં પોતાના ચરીરની પરવા વગર ગોળી છોડ્યે જતો હતો.

શેડી વાર આમ આપ્યા બાદ નાના ચોકચાથી યુગ્મોએ મળગાઇને લાગી ગયા હતા. છેવટે ત્રણ જણા મરણિયા થઈ યુસુફ સામે છટા છુગતો ધા કરી રહ્યા હતા. આમાં ત્રણ વાર ધા યુસુફને નેરથી વાગ્યા ને ને યુસુફ અરખામાં પડી ગયો.

“યુસુફ” ઉપલા અરખામાંથી યુસુફને પાતો નેહ દિલીપની ચીસ નીકળી માર્.

નીચે આવીને દિલીપે જોયું કે યુસુફ પડી ગયો છે, અને ‘મરણિયા થઈ લડના બે યુગ્મોએને ગોળી વાગતા પડી ગયા છે, અને એક લાગી છૂટ્યો છે. તેના આગળમાં અને મકાનના પૂર્વ ભાગમાં આગ નેર પકડી રહી છે.

નેહરો યુસુફને ધરતી અદર લાઇ ગયા, અને સારવારમાં લાગી ગયા, ત્યાં મિનિટરીની સહાયતા આવી પહોંચી હતી, અને બનાવાળાઓ આગ યુગ્મોવા લાગી ગયા હતા.

દલીપકુમાર બધાને આજ સહિસવામત જાણ્યો તેડી ગયો, અને ત્યાં પોતે અને અરુણાદેવી યુસુફની સેવા કરી રહ્યા છે. અરુણાદેવી તોફાન કરતાં બાલકોને વારંવાર ચૂપ કરી રહી હતી, અને યુસુફ પર પગો નાખી રહી છે : અરુણાદેવી યુસુફના ચહેરા તરફ અકેશનની નજરે વારંવાર જુએ છે; અને બેડી છે.

યુસુફ તેમને મદદ કરવાની ચાહનાથી નજીકની જગ્યામાં બે રોજ કંઈ પણ આધા વિના જુએ પેટ રહ્યો હતો.

તે સંભાળી અરુણાદેવી રડી જાઉં છે અને પાલ-વધી આંસુ છૂટે છે, યુસુફ એકાએક બેડી પડે છે અને કહે છે,

‘દીદી, આ શું તમારો આખમા આંસુ ?’

‘તમે મને મારી નહોં આપો યુસુફ કાદ ?’ અરુણાદેવીએ ચોતાં ચોતાં કહ્યું.

‘ચોની દીદી’ યુસુફે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘તમે કાયલ થયા’

‘નહીં દીદી, એ શું કહ્યો છો ? તમે જુઓ છો. જુદી જુદી મૂર્તિનાં માણસો જેમ દિન્દુમા છે તેમ જ મુસવમાનમાં.

જેમ મુસવમાનમાં વિશ્વાસવાતી હોય છે તેમ જ દિન્દુઓમાં યુગ્મોએ ઉત્તમ જાતિમાં છે. તેથી દિન્દુ કે મુસવમાન જાતિએ કોઈ કોઈને દોષ દેવો ન જાય.

એ મુકીમર નાપાકો મારે અને જાતિ વડીને ખાખ થાય એ તો ભારતજમિના કોઈ પણ પુત્ર ન જ ઇચ્છે.”

અરુણાદેવીની આંખમાંથી વધારે ને વધારે આંસુ વહી રહ્યાં હતા, બાળકો બિમા બિમા નેતા હતા, અને સમીક્ષાને દીરાના અજવાળામાં એ આંસુ વધારે ને વધારે ચમકી બેસતા હતા.*

* એક યાચા કિસ્સા ઉપરથી.

રશિયન મતદારો

રોષિયેક સંધર્ના બહુ જાણી પ્રલસતાકેની વડી ધારણમાંથી કુવ ઉપર બેઠકોની ચૂંટણી આ ફેલુઆરીમાં થઈ તેમાં કુલ મતદારોના ૬૯૦૬૫ ટકાએ-૫૬૩,૪૧,૬૨૮ માણસોએ ચોતાન, મત નેરવાળા હતા.

ત્વરાલે ખૂન (સ્કેચિંગ)

રવિશંકર રાવળ

૧૯૦૪ના અરસામાં રૂસે જાપાન શુદ્ધ પૂરું અને જાપાને વિરાટ રશિયાને નમાવીને યુરોપની પ્રભુત્તી આંખ ઉઘાડી તપી હતી કે પૂર્વના પ્રદેશો શક્તિ અને સાહસમાં કોઈ રીતે બિતરે એમ નથી. જાપાનની આ અભિનંદ જાગૃતિનો અભ્યાસ કરવા અનેક પ્રવાસીઓ ત્યાં આકર્ષાતાં. તે પૈકી સ્વામી જ્ઞાનંદ કરીને એક તેજસ્વી અભ્યાસી ત્યાં તામ જઈ આવેલા લાવનગર રાજ્યના મહેમાન થયા હતા.

એ વખતે અમારા મિત્ર અને મુરબ્બી શ્રી. હીરાલાલ પંડ્યા જેતીવાડીના અભ્યાસ માટે અમેરિકા જવાની તૈયારીઓ કરતા હતા અને પ્રવાસની માહિતી મેળવતા હતા. તેમણે આ સ્વામીજીને મળવા જવાનું ઠરાવ્યું ત્યારે મને પણ સાથે લીધો.

સ્વામીજી શ્રી. વિવેકાનંદના જેવા જુરસાવાળા હતા. તેમની વાતમાં પ્રેરણા અને ચમક હતી. ભારતના જુવાનોએ હવે જાપાનનો દાખલો લઈ વિદ્યા, છુદ્ધિ, વિગ્ન, સાહસ અને સ્વાર્થજીવી મંત્ર સાધવા બેઠા. મારી કલાબિરુચિને તેમને શ્રી. પંડ્યાએ પરિચય આપ્યો એટલે તેમણે ઉત્સાહથી કહ્યું: “જાપાનમાં દરેક જાણુ કલાકાર હોય એવું લાગે છે. દરેક વિદ્યાર્થી કે તરુણ ખિસ્સામાં એક નાની નોંધપોથી રાખે છે અને પોતાના વિષયને લગતી માહિતી કે ચિત્ર ગમે તે વખતે અને ગમે ત્યાં હોય તો પણ તુરત ટપકાવી લે છે.” એ વાતે મારા મન પર ઝોટ કરી અને તે પછી હું પણ ખિસ્સામાં નાની નોટશુક રાખતો ચર્ચ ગમે અને વ્યાજ સુધી એ રીત આજુ રાખી છે. જહુ જોડે ખજાર પકી કે આવી રીતે મોંઘ કરવાનો રિવાજ યુરોપના સર્વ કલાકારો પાળે છે. મુંબઈની ચિત્રચાળામાં દાખલ થયો ત્યારે મને નવાઈ લાગી કે મારા વર્ગમાં મારા સિવાય કોઈએ નિવસિત નોંધો રાખી ન હતી.

હવે ત્યાં આવી રહેયજીકો રાખવાની લઘામણુ ચાલ છે અને વિદ્યાર્થીના અભ્યાસની તપાસમાં તેને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવે છે. આ રહેયજીકો (ત્વરિત નોંધો) ચિત્રકારને પોતાને આવતા ખ્યાલો અને નજરે પડતી અવનરી ચિત્રસમયોના સંગ્રહ કરવાનું અંગ્રેક સાધન છે. તે ધણી વાર મનમાં બિડતા તરંગોના કાચા આવેખન કરી રાખે છે અને તેમાંથી કોઈ વાર અજબ નવનિર્માણુ કરે છે. અનેક વાર તેને અજુકાર્થો પ્રસંગો પાત્રો કે પદાર્થો મળી જાય છે અને જીવનની અમૂલ્ય લગારીખ જતી જાય છે. કલાકારોના તૈયાર ચિત્રો કરતાંય આ નોંધનું મહત્ત્વ વધારે ગણાય છે અને જાધા કલાકારો તેને જહુ મોંઘું ધન માની સાચવે છે. કોઈ એક માતા

આગળ રમતા બાળકની નોંધો ઉપરથી કળાકાર રાફેલનાં ચિત્રો સરખાવે છે. પોતાના ગામડિયા મહેમાનોની સાથે વાત કરતો લીયોનાર્ડો અદ્વિત્ય પાત્ર વૈવિધ્ય આલેખે છે. દશ ચિત્રકાર ટર્નર નિઃસ્ર્ગની નોંધ કરતો કરતો રોજના વીસ માર્શલ પગે ચાલી નાખે છે અને ઓવરકોટના બે ખિરસાં ભરેલી અસંખ્ય નોંધો પરથી કુલરતના વિરલ અને ચમત્કારિક દશ્યો ઉપજાવે છે.

મહાન કલાકારોને ય આવી નોંધોની જરૂર હોય છે તો સામાન્ય માણસને પોતાના અવલોકનો અને અનુભવોની ચિત્રનોંધો કરતાં આવડે તો એ કેટલું અગ્રોહ સાધન બને.

રોચક કરનારની દષ્ટિ વેધક અને તીવ્ર બને છે. રમૂતિ સંચોટ અને વિગતપૂર્ણ થાય છે. અલુધારી રીતે કોઈ ને કોઈ પ્રસંગમાંથી તે લાભ ઉઠાવી શકે છે. ઘણી વાર સ્ટેશન પર ટ્રેનનો વાટ જોતા ઉતાલુઓ ચિત્રકારને નવાં પાત્રો અને વેપજૂથાના રૂપો પૂરાં પાડે છે.

પાત્રોનાં આલેખન કરવા પૂરતો સમય ન મળે તો પછીથી પણ અનુભવે અને અભ્યાસે તેમના રમૂતિ ચિત્રો યર્ષ શકે છે. યુરોપના ચિત્રવર્ગોમાં આ બાબતનો ખાસ અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. તેને વિદ્યુતલેખન (Lightening Sketches) એટલે વીજળીના ચમકારાની માફક ચિત્ર ઝડપી લેવાનું કહે છે. વેગથી જતી ટ્રેનમાંથી કોઈ દરખરચના ઉપાડી લઈ મનથી આલેખવી, નજર આગળથી પસાર થઈ જતું માનવી કે જનવરનો ભાવ વેગ કે સ્વરૂપ રમૂતિ બળે ઝડપી લેવું. આ બધા મારે સાધના અને પ્રયોગ જરૂરના છે.

પાર્લામેન્ટની હોબીમાં રોચક કરવાની બનાઈ યર્ષ ત્યારે ઉઝડેલના પ્રસદ્ધ કાર્ટૂનિસ્ટ ચર હેરી દનસિ વાત કરતો જાય અને ખિરસામાં હાથ નાખી કામળ પર રાજદ્વારી યુરોપીની તસવીરો બેચેતો જાય એવી ટેવ પાડી હતી.

સાધારણ ચિત્રવિદ્યાથી જીંવી બાજિલાયા રાખી મહેનત કરે તો ત્વરા-ચિત્રોની શક્તિ તેને પણ સુસાખ્ય બનશે. પણ એ બે વર્ષોની જ તાલીમ નહિ પણ જીવનભરની ઉપાસના બનવી જોઈએ. તેના માટે ખાસ સમય કે મહેનત જરૂરનાં નથી. ખિરસામાં નોટ કે થોડા કેસ કામળ હોય અને નકામી પડતી ફોજોએ તે પેનસિલ કે કલમ ચલાવવા સમજીત હોય તો ગમે તેવા લીટાથી શરૂ કરી તે ચોક્કસ આકૃતિ દોરવાની બુમિકા પ્રાપ્ત કરી શકશે.

મેં ઘણી વાર મોટર ઉપડવાની તેધારી ૧૫ તેવે વખતે ત્વરિત નોંધો લીધી છે. ચાલતા નાટકે નાટકની મળ અને આલેખનની ઝડપ સાચવી છે. લાજુનો ત્યારે મારી અજિત કે ઇતિહાસની નોંધના ખૂણે શિક્ષક કે વિદ્યાર્થી મિત્રોનાં મોઢાં પાડ્યાં છે.

એ બધાના ફલ સ્વરૂપે સંખ્યાબંધ ચોપડીઓ બરાબ મઈ તેમાંથી ધણીયે લેખો સચિત્ર થયા છે અને અહીં આપેલા નાના ત્વરિત ચિત્રો પણ એવી કુરસે નકામી જતી ફોજોનો સહજ બનેલો સંગ્રહ છે.*

* 'કલાચિંતન' નામના લાલ્લી સાદિત્ય સંઘ સિંઘે તરફથી પ્રગટ થનારા પુસ્તકમાંથી.

કરાચીનું હિંદી સાહિત્ય સંમેલન

પાવક વાતાવરણ રચતું ગયું છે

દેશાળ પરમાર

પરમપ્રિય ભાઈ,

તોમાં આત્મપત્ર આજે મળ્યું. અખિલ ભારતીય હિંદી સાહિત્ય સંમેલનની ૩૪મી એક ગઈ નાતાલમાં અને મળી ગઈ તેના વિગતવાર અહેવાલ ગુજરાતના પ્રતિનિધિ થયાના બદલામાં મારે વિગતવાર મોકલવો. પણ મેં જો વિખરાઈ ગયો ને પછે રવરન આદાશમાં જોય થયાં ત્યારે હવે એક સાહિત્યકાર તરીકે એ રમરજોને તાળ કરી ચિત્તના સુતકારને સમૃદ્ધ કરવા જેટલા માણ કે તેની પ્રેરણા મારા સરખા અકલિમાં ક્યાંથી હોય? એમ જાણું 'શુરુઆત આગા અવિચારણીયા' ગણીને સિમસાવંદ કરું છું. પરંતુ નાતાલ દરમ્યાન અહીં અચંસાત્મા સંમેલન તથા સ્કાઉટ મેલા વગેરેથી કરાચી શહેર મધ્યમાં માફક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓથી યુદ્ધ-ગચ્છાગચ્છી ઊઠ્યું હતું. એક માણસનું એક શરીર એવી એક પ્રવૃત્તિના કામકામથી વાજ આવી જાય એવું હતું.

હું પોતે એકલા હિંદી સંમેલનને જ વફાદાર રહી હતો, તો પણ રંગન કાર્યકર્મોના ઉત્તમગાઓએ અને સવાર-અપેર-સાંજ-રાતની ભરચક ધનિયોના કામે અને નનમનથી અને દોડાડીની દામખાડાંએ ધનથી પણ, યકાની નાખ્યો હતો! કેટલીક એકલા તો બપોળે-મધ્યમ્ન કલાકે મોડી થતી; કેમ કે એક વાંછી એક બીજને ધકેલતી અને બીજી બીજને ધકેલતી!

નગરીનું વાતાવરણ

હિંદી સંમેલનની તૈયારી તો અહીંની ગઢ્ઢાખા પ્રગાદ સમિતિ ત્રણેક માસથી કરવા લાગી હતી; પણ છેવટ લગી 'નાજાંનાં બહુ ન મળે કેકાણું' જેવું રહ્યું. મુખ્ય કાર્યકર્તાને ફોજો ઉધરાવવો પડ્યો ત્યાંજ વહાણું ચઈ ગયું અને મોડી મોડી સમિતિએ સ્વાઈ જતાં મનચાંચિત્ત ધારણા પાર પડી નહીં. ભારતની પ્રાંતપ્રાંતની ભાષા, એમાંનું સાહિત્ય; એમના સાહિત્યકારો, એ સોનું યાનપ્રદ પ્રદર્શન માંડી વાળેવું પડેલું અને તેના રચના નૃત્ય, ગીત અને વિદ્યાનું મનોરંજન

કલાદર્શન મોકલવું પડ્યું! ગાંધીમાયા પ્રચારની આવી ભમેલી સંરચના કાપને કરાચી જેવા શહેરમાં ફાંફાં મારવાં પડે અને 'સોનું તે કોઈનું નહીં' જેવી હાલત મોગવડી પડે તો બીજી મનેદર છવનની મીઠી પ્રવૃત્તિઓની શી વચે? અહીંની સિધ સમજાને તો દિદી સંમેલન સાથે રનાતથાતો સંબંધ નહીં એમાં નવાઈ પાગવા જેવું નથી. પણ કાઈક પ્રતિનિધિ પંખીકુ મારા કાનમાં કહી ગયું કે ભાઈ! અહીં તમારે તો પ્રમાણમાં સાચું છે, પણ જો કોચેસી સરકાર દેતા તો ફિફ-સ્તાનીના મોદમાં અંબાઈને આ જુની શોષણને એ ચાર ખાસાં મોડી દેત...લાનતમ પાપમ...લાનતમ પાપમ...બીજા પ્રાંતોથી દૂર છું એટલે કું જાણી શક્યો નથી કે કોચેસી સરકાર ત્યાં હિંદીને માન-પૂર્વક મોલાવે છે કે નહીં. એ જે દો તે પણ હું એક જ ભાણેલીની શિલમિત સાખાશીઓ ન જ હોય! હોય એ અનિચ્છનીય! બારમાર ગાઉએ નહીં ને પચાસ પચાસ ગાઉએ બોલી બદલાતી હોય તો દિદમાં એક જ ભાણીની બે શીલો પોતાપોતાની પ્રવૃત્તિએ ફોલેફોલે, એ અસ્વાભાવિક શા મટે! પણ મારે આ પ્રશ્નોના જવાબ નોંધતા નથી. માવ કચારપ્રેરક દિદમિદુ રજૂ કરું છું.

મિયાં-બીચી રાજ

બીજું બધું તો કીક પણ અમને તો દિદી સંમેલન નિમિત્ત અઠવાલિયાની ગમનેા લાભ મળ્યો; કારણ કે અખિલ ભારતના પ્રતિનિધિ બંધુએ તે રહેત કરવાની અને જમવા વગેરેની અનુકૂળતા ચાળાએ સિવાય બીજો થામ પણ થયાં! સંમેલનને સદ્માગ્યે આપણી ગુજરાતી હાઈરેફોર્મ જૂથ નેકા-એક જ આવેલું છે. એ સૌમાં વિશાલવાર ઉપાસ થયા. ઉતાવાળા પનિચરમાં કાળીના વણવાળી એક ખાટલી અને તે નચસિદ્ધ મદેતાની ગામી જેવી કણ-ભંડુર પણ મતના આધારે ટકી રહેલો! સંમેલનની અગાઉ એ દિવસે સંજના સમે 'અનન્ય' નાટાનું રિવરસ નોવા હતા ત્યારે એ ખાટલી ઉપર સિધી

તંદુરસ્તીની લાક્ષી ભરેલા કેટલાક જુવાન વિદ્યાર્થીઓ બેઠા. ખીચારી રેશનિંગના જમાનામાં જન્મેલી ખાટકીનું શું જાણું? એક તરફ દેવી વાસરી નિઃકલ રાગ બિંબીસારના, ઉદ્ધત રાણી છત્રના પ્રત્યેના કોધને સમાવી રહી હતી ત્યાં જ ખાટકીએ દગો દાઢો! રંગમાં લાંગ પડ્યો અને નાટકના સુવધારૂપ શ્રી. ભગવાનદાસ નિખાકા હર્ષે રાત્રિ બિંબીસારને ભૂલંગ થયો!...આવા અભિષેકભારત વ્યવસાયમાં ગમે એવો મોટો યજમાન પણ ધાયે યર્ષ જન્ય ત્યાં અહીંની રથાનિક સમિતિ ભાવપૂર્વી ને કાપશરી રહે તો પણ મર્યાદિત સાધનોને કારણે અધૂરી રહી જન્ય એમાં શેષ કાઢવાપણું ન હોય. અને સમિતિના ન્યાય ખાતર કહેવું જ જોઈએ કે વાણીવ્યવસ્થા અને ભોજનવ્યવસ્થા સારી રીતે જળવાઈ હતી: તેમ જ આ વેશ્માં મહેમાનોએ-જેઓમાં કેટલીક બહેનો પણ હતી-એમણે ઉદાર દિક્ષથી વ્યવસ્થા મંત્રંધમાં એકંદર રીતે સંતોષ પ્રગટ કર્યો હતો. બહારના ૫૦૦ જેટલા પ્રતિનિધિઓ પૈકી ૨૦૦-૨૫૦ની હાજરી પણ સોહામણી જાણાતી હતી ખીજી રીતે પણ ઉત્તર દિલ્હરતાનના આ 'દિલ્હી' મહેમાનોની પ્રકૃતિ સિંધની પ્રકૃતિને મળતી આવતી હતી એટલે 'ત્રિયાં-બીચી રાજ' જેવું રહ્યું એ બહુ સાત્તું થયું. જે કેઈ સરતી સહેલાણી લાક્ષા હોત તો રેશનિંગ કાળને જૂનો 'મારે આમ ને મારે' તો તેમ જોઈએ' એવું કહ્યું હોત!...અને એ પણ કરાચીનાં સદ્ગામ્ય છે. યુદ્ધપૂર્વમાં, યુદ્ધ દમ્ભાનનાં ને યુદ્ધોત્તર કે બ્રિટિશ ૭ વર્ણની છત્રછાવાને લીધે અનાજ-પાણી બંનેની નહીં તો અનાજ પૂરતી છત રહી છે. એનું ખીજું કારણ એ પણ હોય કે સિંધ દિલ્હને Exporting Province છે.

સો ભાદરે બેળા

તા. ૨૪ ડિસેમ્બરથી પ્રતિનિધિઓ આવવા લાગ્યા. સંમેલનની મોટરલોરીની અવરજવર રોડને શરૂ થઈ. તા. ૨૬મીએ સંસ્કૃત પરિષદ અને સંમેલનનું ઉદ્ઘાટન હતું એટલે કેટલાક પ્રતિનિધિઓએ જાણે કે અજાણે તા. ૨૭મીએ હાજરી પૂરવાનું રાખેલું લાગ્યું-તા. ૨૭મીએ સંમેલનના પ્રમુખ શ્રી. વિયોગી

હરિ પધાર્યા ત્યારે જો સ્વાગત પ્રમુખોમાંથી એક પણ હાજર ન ગયો! બનેલું એમ કે એઓ પ્રમુખશ્રીને લેવા આગળના સદર (૨૭૫) રોડને ગયેલા; પણ કોણ જાણે પ્રમુખશ્રી જીતમાં નહીં કે એમને ઉનામાં નહીં! પણ સીટી રોડને શ્રી. શારદામંદિરના સેવા-દલના સ્વયંસેવકો હાજર હતા એટલે, પ્રમુખશ્રીને સહારને વિયોગ બહુ ખૂબ્યો નહીં. અને પછી તો 'ભાદરે સો બેળા' થઈ ગયા. પણ. આવી ટાયફી વાતો લખીને તમને કંટાળો ન આવે. તમે કહેશો કે આ સંમેલનનો પૂર્વરંગ પૂરો થતો નથી તો તેના અંધરજનું અને અંતરજનું શું સમજવું! પણ તમે એની ખાસ ચિંતા કરશો જ નહીં; કેમ કે જે રંગ તો ભારે જમ્યો હતો; પણ હું એમાં પૂરો રંગાયે ન જ નથી અને વધુમાં, હવે તો એ રંગ પણ ફિક્કો પડી બીડો જવા જેવો થયો છે.

અજગરની કાયા જેવાં

મને પ્રથમ અને મહત્ત્વ આશ્ચર્ય તો એ થયું કે દિંદી ભાષા ત્રિપલમાં પ્રાંત પ્રાંતના અલ્પલા આટલા ભાષાભક્તો દર્શનપૂર્ણનાથે આટલી આટલી રેભે શી અને સમવશકિત ખર્ચી કરાચી જેવા દિલ્હના અતિ-પશ્ચિમ ઉડા સુધી પહોંચવાની દિમત કરી શક્યા! મારા જેવા જડ આજણને તો પક્ષો મારીને બહાર કાઢે તો પણ પાછો ઘરમાં ભગવાનું ક્યાં વગર ન જ રહે! અને તેમાં વળી કરાચીની ઠંડી નિલેકે એટલું ઠીક હતું કે અહીં ચિપાણુ 'Blaiz' બન્યું નહીં નહીંતર સાદિદર સંમેલન પ્રમંથે એક સાદિદરગારને અહીંની ચરદાએ ઉપાડી લીધેલા અને બીજાએને હિમકડું અનુભવ કરાવેલા, તેમ...પણ ન કરે નારાણ્ય; અને નારાણ્યે હજુય એવું કહ્યું નથી! ઉત્તર દિંદીઓની તનિયત પણ એકંદર સારી લાગી. મને એની ખાતરી સંમેલનમાં મંડપમાં જ. યર્ષ ગઈ. તા. ૨૬મીની રાતના સૂરી સમાગમની મિજલસમાં જેમ સિંધી ભાષકોએ અને ગાંધીએ મંડપને મહારાજે જમ્યથી મૂક્યો હતો તેમ સંમેલનની ખુલ્લી બેઠકામાં વજા-ઓએ અને ભાષણવાચકોએ જે ઘેર નાદ કરેલા અને લાઉરપીકારોએ તો મજા જ ન રહેવા ન દીધી અને મારા જેવા દેહદુર્ગજના તો કાનના દોલ તૂટી

ગયા જેવા યર્ષ ગયા! આટલો પ્રાણ અને આટલી નાદશક્તિ મેં શુભરાતના કોઈ કાપામિત્રી સાહિત્યકારની અણી નથી: વળી લાપણો પણ ખાસાં મનનાં લાંગા-લય...અગરની કાપા જેમ ઘસણાતાં તે ટપકાતાં ચાંદનાં જામ અને પ્રગતિ જુઓ તો મંદી! એક તો ભારેખમ શેઠો, એમાં વળી બાળભ્રમ લિપિ, વજનદાર સાદું નેરસીર અને લાંબુ-મપસીદર: તેણા બગવાન.

તરી આવતી ત્રિપુટી

આગતુંક મહાજનોમાં સૌથી જુદી તરી આવે એવી ત્રણ વ્યક્તિઓ પૈકી એક તો આ દિલ્લી-સંસ્થાના જનક અને પાલક શ્રી. ટંકનજી. આ ધારાસત્રી બંધારણપ્રિય મહાજનનું વ્યક્તિત્વ તો દિલ્હવાપી છે. આમ એમનું ગંધીજીના જેવું ભાવનાશીલ, ધીર અને પ્રભુત્વભર્યું હવન; પરંતુ ટંકનજીની તેજદાર તીણી ને ચક્રાર આંખ એમને રાજનયના બેલાકી તરીકે પ્રગટ કરી દેતી હતી. એમને નેષ્ટ મને અચુક અંશે રચ. વિરુદ્ધભાઈ પટેલ મરુને વાદ આવી ગયા. એવું જ પુણ્ય બોદ્ધવચ્ચોમાં ઠંકાયેલું પ્રખર છતાં પ્રશાન્ત વ્યક્તિત્વ નિહાળ્યું, બોદ્ધ લિખ્યુ શ્રી આર્નલ્ડ કૌથલાન'દંડનું: અત્યંત મંદ ને ધીર સ્વરની પણ પ્રતિવક્ત્રીશા એમનો વાણી બહુ તર્કબદ્ધ ને અસર પાડનારી હતી. મતી-તપસવી છતાં સાહિત્યરસના સદૃશ ભોગી અને પ્રવૃદ્ધ કમ્પોગી. ટંકનજી કરતાં પણ એમનું આકર્ષણ મને વધારે એવી રાક્યું. અને ત્રીજા શ્રી. વિયોગી દરિ. એક વારના રાષ્ટ્રગીતોના કવિ, 'સંત-ચાણી'ના સંપાદક અને વર્તમાનના રચનાત્મક ચોજનાના ગાદકાપકર. એમના લાપણમાં સંતવાણીનાં અવતરણે સાચે કંપનાની છાંટ હોવા છતાં કોણ જાણે કેમ એમના વાતૃત્વમાં મને કૃત્રિમતા નહીં તો શુદ્ધિવાદી પ્રાધાન્ય નિરૂપ લાગ્યું! કદાચ બહુ રૂષ્ટ ઉચ્ચારની ચીવટથી ચીપીચીપીને બોલ્યા અને બહુ વાર સુધી બહુ લાંબું જોડ્યા એથી એવો આગાસ થયો હોય: કેમ કે બીજી રીતે એમના સૌજન્યની સુવાસ હતી...પરંતુ ગંધીજીના ભક્ત અનુભામીઓમાં કવિશીની લાપામાં કદું તો ને 'ચોખ્ખાપણ' દેખાઈ આવે છે તેના કંઈક અંસ સંમેલનના પ્રમુખ-ધીમાં પણ મને કળાઈ ગયો. આ તો વચર પરિચયનો

પહેલો નજરનો લેભાણ સંસ્કાર છે એટલે એ જોટા પણ હોઈ શકે છે; એટલે કે હું પ્રમુખ મદાદખને લેશમાય અન્યાય કરવા માગતો નથી. ખીન્ન થે નિહાન અતિથિઓ હશે. પરંતુ અગમિચિત્પણના પડળ નીચે હોવાથી હું બહુ વિશેષ જોઈ અણી શક્યો નથી. માત્ર બંજળના અખ્યાત નિહાન ડો. શુનીતિ-કુમાર એટલેનો નામનિર્દેશ કરી શકું છું.

ઓળખની તક નહિ

તમને જરૂર એમ લાગશે કે આ હીરાને ઘોષે ગોકર્યો અને એ જઈ આવ્યો અને બોવા જેવા પાછો આવ્યો! પણ શું કરું? લાચાર છું કે નાટકમાં પડેલો જેમ અહીં પણ સૌનાં નામ કે પિછાન એમના પાદ પરથી અને આકડતાં સંભોધનો પરથી જ મેળવી લેવાનાં હતાં. કાણકો 'પરસ્પર ઓળખ'ની કે શુ. લેખક મિત્રનનો જેમ 'આપઓળખ'ની તક ગોકરી નહીં અને પરિણામે સ્નેહીમિત્ર સંબંધીએએ મળીને આનંદમંડલ કર્યાં; પણ મારા જેવા અજાણ્ય અને પછાત આદ્યોએ તો 'Alone unfriended' અને શહેરના અજાણ્યા-હોવાથી દુઃખે melancholy show જેવા રડીને પાછા મથા હોય તો એ છેક અચક્ય નથી. શ્રી મુનશી દંપતીની આતુર ગાઢ બેવાતી હતી કેમ કે શ્રીમતી લીલાવતીબેન મહિલા પરિપત્નિમાં અખ્યસ ધવાનાં હતાં અને શ્રીમાન મુનશી રચયો સમિતિ તથા વિજય નિર્નયિની વગેરેમાં હોય એ સ્વાભાવિક છે: પણ એ દંપતી પૈકી 'જવા' કે 'પતિ' એમાંથી કોઈ પણ 'એર કવિસ' ચાલુ હોવા છતાં આજુ નહીં. સમેલનમાં ન આવી શકે નું કારણ તો શમ નહો. મારા જેવા પ્રવૃત્ત જતને એ બંધવાનો અધિકાર પણ હોય ખરો?.....પણ મને કંઈક ખટકે છે તે તો સંમેલનના 'સ્વામના'ય' જેવા 'ઓક્સિટક'—મિત્રનારના પથરા જેવા રાષ્ટ્રે.

દિલ્લીની ગતિહીનતા

કદાચ આ સંસ્કૃત-યોદ્ધ દિલ્લીના બેરખાદાને દિલ્હિતાની સામે મોરચો જમાવવા પ્રેરેલો તેા નહીં હોય! એવી રાંકો મનમાં બેઠે છે. લોકે 'મામ પાદચાલ' અને 'સીના બેગમ'ના પ્રયોગો કંઈક કહ્યુંકહુ અને વધુ તો અચકડુ લાગે છે. મૂલે ઉર્દૂ

અને દિંદી ભાષાભાષીઓની સંસ્કૃતિઓ જિમ તો ખરી જ—જિમ લિપિઓ જેટલી જ; પણ એ જે વચ્ચે અમુક ભાષામેળ થયો તો છે એ દેખીતી બાબત છે. હવે સવાલ એટલો છે કે એકમેકના સાથે-લાગા આ સસાર વ્યવહારના જીવનમાં એકે ભાષાને વધુ સુમેળ કેવી રીતે મેસાડવો. ખરું પૂછો તો દિંદી ભાષાના સઘળા સુચરોનેા હું ખૂબ ચાહક છું. છતાં મને એ વધુ પડતી આપચારિક, જાડચના અસાધી, કંઈક સ્થગિત રિથિતિમાં યીના ધી માફક જગી મેચેલી અને ભારખમ શૈલીની લાગ્યા કરી છે; અને એમ પણ લાગતું રહ્યું છે કે એને ઉદ્ધની થોડી આંચ આપી હોય તો જાડપાંચ જામ ને પ્રવાહિતા તથા હળપપણું વધે. જેમ જીવનમાં તેમ ભાષામાં આપણે રિથિતિ અને ગતિ બંને જોઈએ. એકલી રિથિતિ નહીં ને એકલી ગતિ નહીં અથવા એકને બોજો બીજી નહીં. રિથિતિમાં ગતિ અને ગતિમાં રિથિતિ હોય અને એ રીતે જો પ્રગતિ સંધાતી હોય તો એ પ્રશસ્ય વસ્તુ છે. એટલે આ એ static અને dynamic તરેણીની અથડામણ અનિવાર્ય અને છે. રિથિતિસુરતો ગતિમાન રહે અને ગતિસુરતો રિથિતિમાન રહે તો અથડામણમાંથી કુદરતી સુમેળ જાગે. પણ આપણે સુમેળ કરતાં અથડામણને આગ્રહ વધુ સેરાએ તો...અને તેથી જ આપણો અસ્વરથ સસાર ચાળે પડતો જ નથી ને ? પણ તમને આટલા ઊંડા પાણીમાં ન ઉતારું. વસ્તુતઃ હું પણ એટલા ઊંડા પાણીમાં ઊતરી શકું એવો / મરજીવો' યદ્ય શયેવો નથી.

સંસ્કૃતવું સ્થાનમાન

તમે સંમેલનનો વિગતવાર અહેવાલ માગો છો પણ એ અંશકચરુ છે. સપ્તાહની એ પારાવલ્ય ખુદ નારાયણ પણ પૂરી કરી ન શકે. મારી આગળ આ સંમેલનના (વસ્તુતઃ કાયકમની નકલ આ રહી, પણ એ તો શામાંય કરાવે તેના કરતાં માત્રો માગી દે એવી છે. તા. ૨૬મીની સવારે સંસ્કૃત પરિષદનો સંમેલનના શ્રીગણેશ સ્થપાયા એ છેક સમયિત હતું; કારણ કે સુપુત્રી દિંદીના મહોત્સવમાં સંસ્કૃત માતા-મહોત્સવ સ્થાનમાન અવલક દરજ્જાનું હોય જ. સ્થગત મંત્રીશ્રીએ અને પ્રમુખશ્રી એકારાનંદજીએ સંસ્કૃતમાં

પ્રવચનો કર્યાં. સમામાં મોટાં કરતાં વિવાદો' ભાઈ-બહેનોની સંખ્યા મોટી હતી; અને મારા જેવા સંસ્કૃતના સ્નાતકને સંસ્કૃત-પ્રવચન 'અધારાખ' ખીવડાડું, 'યાં બીજાં'ઓને કુખોલ નહીં તીવડાડું હોય એમ કેમ કહેવાય ? સંસ્કૃતવાણી આમ વેતંમાન કોતુક અને જીતની ગૌરવનું એક 'મહદાશ્વ' બની રહી. પણ એટલામાં તો દિંદી શરૂ થયું ને અમારે કાંઈ શક્ય વળી. સિંધ ઋષિઓના આદિવાસનો પ્રદેશ હોષ આપું સંસ્કૃતિતું કેન્દ્ર; પરંતુ ઇતિહાસે એને આજે 'કોરમોપોલિટન' તથા 'કોમ્યુનલ' બજાતું વિકેન્દ્ર બનાવી દીધું છે એ તો જાહેર બાબત છે. એમ છતાં 'ભાંડુ' તો ય અરૂં 'ના ન્યાયે ગુજરાત-કાઠિયાવાડના પ્રમાણમાં સિંધમાં ધણી બધી સંસ્કૃતશાળાઓ છે. ખુદ સંસ્કૃત એસોસિયેશનમાં આપણા ગુજરાતી નિહાન માધ્યાપકે શ્રી ડાહરાય માંકડ ખૂબ રસ લે છે. સંસ્કૃત પરિષદમાં શ્રી માંકડે પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો કે સંસ્કૃતશિષ્યજીની જૂની પદ્ધતિ જૂના ઢાળમાં દબેલી અને સંકીર્ણ છે અને છતાં તેનાં શુભ લક્ષણો પણ છે. બાકરજીરાન તથા મુખપાક. શાળાપાઠશાળામાં શાલતા સંસ્કૃત શિષ્યજીનો તો કાષ્ઠ શિષ્ટ કે વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે નહીં. જે છે તે અશિષ્ટ છે. એમ છતાં એમાં ઐતિહાસિક અને ઇતિહાસભક્ષક દૃષ્ટિને સદૃશ્ય છે. બે આ ઉભય પદ્ધતિઓના અવશ્યજી છોડીને શુભોનો સમન્વય કરીને એક શિષ્ટ પદ્ધતિ ધડવામાં આવે તો તે ધડજીવનજી જરૂર છે. અન્ય ભાષાઓએ એકે વા અન્ય પહે ભાષણો કર્યાં અને ઉવટ પ્રસ્તાવ પસાર થયો ...પણ તેનો અમલ કાલ્ય કયારે ને-કેમ કરશે એ તો ભાવિના ગર્ભમાં રહે છે !.....એમ છતાં શ્રી માંકડના પ્રસ્તાવની ઉપયોગિતા સ્વયંસિદ્ધ છે.

અવધિકરણ ગુજરાતી જીવન

આરભણરાની માફક મેં વિગતવાર નોંધ લેવાનું શરૂ કર્યું...પણ અહીંનાં ગુજરાતી દૈનિકો ક્રૂર 'ન્યુસપેપર' હોષ તેમ જ કાગળનંધી ને કાગળતંગીને ધીધે વિગતવાર સમાચાર પણ પૂરા આપી ન શકે અને 'પ્રજાનંધુ' કે 'ભારતી' જેવાં વિચારશીલ સાપ્તાહિકો ન મળે તો પછી માસિકની તો વાત જ શી કરવી ? એટલે નિરુપાયે આ 'પ્રેમનો અમ'

(Love's Labour) પડે. મૂકે. પડે. અહીં ગુજરાત-ક્રિષ્ણવાદ વચ્ચે છે પણ જાહેરજીવનમાં અધવિકસ્યું રહ્યું છે. મધ્યમવર્ગ અને મજૂરવર્ગ સંસ્કૃતિની નગર પહોંત રહ્યા છે અને એટલે 'પત્રકારત્વ' પણ પહોંત જેવું ને કદંચ છે. પ્રમાણમાં અપ્રેક્ષ પત્રકારત્વ આગળ પડતું છે. અધૂરામાં પૂરું સિંધ સહારમાં લીગી પ્રધાનમંડળની બેલામવાડા અને એના ક્યારેક સીધા ને ક્યારેક આકકતર પગલાં । બહુવચન કરાવી આજે વધુમાં વધુ કેમવાદી વિગ-વાણું છે. એનું કિસ્મત કદાચ ખુલાતા નહીં બળતો હોય ।

સૂરી સમાગમ

તા. ૨૬મીની રાતે સૂરી સમાગમ થયો. એ કલાક દોઢ કલાકનો સમાગમ કર્યો પણ તે સૂરીએનો નહીં. જોરજોરપૂર્વક સિંધ અને સિંધી બાપનો મહિમા સાંભળ્યો. પછીથી સિંધના રાષ્ટ્રકર્મિ 'કુખાયલ' ('કુખાયલ' તખલ્લુસ કેમ રાખ્યું હશે એની મને ખબર નથી - કદાચ એ લાઇ વિધુર તો નહીં હોય ।) તથા શ્રી. રામચંદ્રવાનીનાં સિંધી ગીત સાંભળ્યાં. એમાંના નાટકીય ગઝલી દાખ મને ન ગમ્યા; પરંતુ સમાગમની સિંધી સમજવટ તથા આપણી કથાબદ્ધની માણુ જેવો માટીકુંબ અને એક સિંધી વાઘ સંસ્કૃતિનાં પ્રતીક તરીકે વિશેષ આકર્ષક બન્યાં. પછી તો હું પડ્યો સૂરી નહીં એટલે 'માઝમ રોત' સામે ટકી ચક્રો નહીં.

રાંધનારીને લાગે

અહીં એક વાત નોંધવી જરૂરી છે, સિંધ સંમેલનમાં સારા સાધસદકાર આપ્યા તો સાથે સિંધ-સિંધી મહિમા પણ હીક પ્રમાણમાં વધાર્યો. એ આવશ્યક પણ હતું. પરંતુ સંમેલનમાં મોટાભાઈનો સહકાર અને સાધનો તથા કાર્યકરોની મદદ તો ગુજરાતીઓની હતી. ગુજરાતીઓમાં પણ શ્રી ચારદા-મંદિરની ખાસ કરીને વ્યવસ્થા, કલા, સ્વયંસેવક દ્વ, રંજન કાર્યકરો વગેરેમાં ચારદામંદિર જ અગ્રણી હતું; એમ છતાં 'બોજનવિભાગના વ્યવસ્થાપક શ્રી. મુળજીભાઈ સિવાય બીજા શાળાઓના સામાન્ય રીતે કે ચારદામંદિરનો ખાસ આઆરદ્દર્શન થવાની મને

જાણ નથી. એ થયું હશે, અથવા થવાનું હશે, તો પણ એટલું તો હું જાણુસમજાણુપૂર્વક કહી શકું છું કે ગુજરાતી સંસ્કૃતિનું ખાસ દર્શન સંમેલનમાં હતું નહીં. 'રાંધનારીને લાગે ધૂમાડો' નહીં તો એકુંજકું તો રહેલું. આમાં ગુજરાતી સંસ્કૃતિનું આગસ હતું કે 'અશ્વમતિવોપન'નો એનો સહજગુણ હતો એ તો હું એકસપક્ષે કહી શકતો નથી; પણ એક ગુજરાતી તરીકે મને જે લાગ્યું છે તે કહું છું.

નાટ્યપ્રયોગ

તા. ૨૭મીની મહિલા પરિષદ મારા જેવા માટે પડ્યા પરિષદ હતી...પણ બપોરના ખુલ્લા અધિવેશનમાં સંમેલન પ્રમુખ શ્રી. વિશેણી દરિની પિછાણ સાંભળી અને પછી પ્રમુખશ્રીનું બાળણ સાંભળ્યું. બાળણ છપાયેલું હતું એમ છતાં અમે શ્રવણની 'આકરી કમોટી'માં પાર પડ્યા. પણ પછી 'દર્શન પરિષદનું' દર્શન કરવાની હામ રહી નહીં. રાતના આંક બન્ને માસ એ માસની પૂરી જોગત પછી તૈયાર થયેલું 'અગનશત્રુ' ભજવાયું. હિંદી સંમેલનની સાહસ્યદષ્ટિએ સરસમાં સરસ અંગ આ હતું એમ હું માનું છું. પણ 'માઈક' ની તંગી અને બેગસેજિયા ઓતાવજો નાટ્યની ચારધી મળને મારી નાખી એમ કહું તો ખોટું નથી. છપના રાણી તરીકે શ્રીમતી બહેન ચિત્રા મહેતાનો બાળાભિનય અને એથી થે સવિગેય નાસરી તરીકે કુમારી તરલિકાબેન માકડનું સુમધુર ને શાન્તગતું બક્તિત્વ તથા આરક્તવિગ્રહા બિંબીસાર તરીકે પીઠ અનુભવી શ્રી. ભગવાનદાસ નિગ્ગાકનું સ્વદ્મ માનસ-દર્શન અત્યંત મનોહર હતાં એમ કહેવું જોઈએ. વિવેચના સાંભળી નહિ

પરંતુ જોનાર વર્ગમાં કેટલીક 'વેળ' બળેલી હતી તે પાત્ર અને નાટ્યના ગૌરવને ચિંચિયારીની મરકરીમાં પદ્મદાવવાનો ભગીરથ પણ અફળ પ્રયત્ન કરતો હતો. લાડુમદ્દ હીક અગ્રણ્ય હતા. પાત્રોનો મોટો ભાગ શ્રી ચારદામંદિરના શિક્ષકો તેમ જ બૂનવર્તમાન વિદ્યાર્થી લાઈમહેનોનો બનેલો હતો. ખૂબી અને નવાઈ તો એ હતી અને એ છે કે 'અગનશત્રુ' નાટક શ્રી. જયરાંજર 'પ્રસાદ' રચિત છે એટલું જો જડુ ઝોઈ બંધુના દશે. બંધુદા દશે તેમને નાટ્ય-

કલાની ગમ કેટલી હંમેશાં એ ખુદ માલુમ ! મૂળ નાટકને દુઃકાવના છતાં તેને અમગપણે સંગ્રહ કલાકૃતિ તરીકે પાર કરનાર શ્રી. નિર્માણને કાર્ષ અંગણિ બળી નહીં કે નાટ્યની રજઆત પર કંઈ ટીકા-વિવેચના પણ સાંભળી નહીં; એટલે સારિત્તના અભ્યાસનો જે ડાંગ આપણે કરીએ છીએ તે સપાટી પૂરતા હોવાની સામિતી અને તો વધુ પ્રતીત થઈ. ખરે વાકાઓમાં પેટાવાકા

તા. ૨૮મી સવારે ઊઠવાની હોંશ કે ભાષણો સંભળવાના હોરા રહ્યાં ન હતાં; અને હોશ કે હોંશ આવે, તે માટે એ આખો દિવસ 'વેક્યુમ' તરીકે કાલ્યાણી જરૂર હતી. જેમા શ્રી: ડાહ્યારામ માકા 'સ્વા-ગ-તા-મ્-ક્ષ' હતા એ સાહિત્યપરિષદ આમ અનિચ્છાએ કે હચ્છાએ અશકિતપૂર્વક તથા, બપોરનું ખુદ્ધ અધિવેશન તત્કાલ અને તા, ૨૯ની રાતના રસગર કલાપ્રદર્શન માટે સમજ થયા. કરાચી બહુ પ્રખ્યાત પંચરંગી શહેર છે. એના વિદીઓમાં ત્રણ મોટા તક્ષા. મુસલમાન, સિધી, અને ગુજરાતી. એમની વચ્ચે સરસાર્ધ ને હરીફ રવાબરિક છે; પરંતુ તક્ષાઓમાં પેટાવાકા, પેટાવાકાની પેટાવાકા... ગુજરાતીઓમાં પણ પેટાવાકા. દરેક બકિતને આપ નહોરાતો મોહ; એટલે વ્યક્તિદીક નાનાં નાનાં ગુજ. સંગઠનથી એકરૂપે સૌ કામ કરવાનું તો મદદ ગુજરાતના આ શહેરમાં પણ ગુજરાતીઓને હજી સ્પર્ધા નથી. એકરાગ અને એકમેળ આભળ્યા હિંદનો પૂરી જરૂર છે અને એની જ તમી ! કયાંક તો એક વ્યક્તિ સંરેયા બનીને આવે. રજીમાં તો એરડે મદાદરૂ બનીને મદાલી સકે. આ કે ગણીય દૈર્ઘ્યનું અંગ. 'દરેકને પોતાની છતી ધસવાની.'

કલા-પ્રદર્શનમાં ફિલમગીતો

પણ હવે કલા-પ્રદર્શનનો પડોઠો ઊપડે છે. સંયોજક શ્રી. બળદેવકુમાર અને મનો શ્રી. અમૃતલાલ દોશી શ્રી. દોશી સારદામંદિરા સંગીત-અધ્યાપક છે. કલા-શારનું યાન અને પ્રણેત્ર એમની પાસે છે અને છતાં એમનામાં કંઈક તરવ ખૂટે છે; પરંતુ આમાં બહેનોનાં નૃત્ય સાગં હતાં, ફિલમગાવનો અરધાને હતાં; અને શીથી સરસ તો સિંધના એક વાગિજને

અસલ સિધી માણે બળમ્બુ ! એ હતું યરણાઈને મળનું. પણ સામાન્ય આમજનતામાં ખરો બળવેશ મકા છે એવું એ દીનક હતું. એવાઓની ખરી કદર બેઠની ધમાધ વચ્ચે યતી નથી એ કુખનો વિષય છે. અતે એ કળાનો વારસદાર કાર્ષ રહેશે નહીં અને વાદ એના કલાકારની રાહ ભેટું રહી જશે - જેમ આપણા 'રેટિમ'નું ક્યું હતું તેમ.

છુદિનો મૂડીવાદ

કલાપ્રદર્શન જેવા 'અમીરી' હાજમના કાર્ષ કેમોએ અને અનેક વાર 'દિગ્મુદ' બનાવી દીધા છે. કલાના બકત તરીકે એ આનંદ પ્રમોદ આપે છે ખરા; પણ એક અલના હિંદી તરીકે અને એ ખુદે છે ખૂબ. કણી વાર અને એમાં 'છુદરી' વર્જીતી જેમ આવે છે. આપણે ઉચ્ચ વર્ગને વધુ વધુ ઉત્તન થઈ જાય છે છીએ પણ કરોડો જેટલી સંખ્યાના વિચાર આમસમુદાયનું શું ! એમના શ્રમિત ને કુખિન છવનયા સમજ, સકિ, રામય અને ધનનું નામ ન ગણે ! જે પ્રભ આટલી પડેલી છે તેને ઊઠીને ઊઠું થતું હોય તો આ પ્રકારના પ્રયોગો કેટલા મદદગાર થશે ! કેટલોક પરિવર્ત 'છુદિના' મૂડીવાદમાં આવે છે. એ માન્યતા સાચી હોય તોપણ યુગને 'સદાચક કેટલી ? આવો ભોચન-મનનો અવકા આલ્યા કરે છે અને કાર્ષ નિષ્ક્રમ ઉપર છું આવી ચડ્યો નથી. આ કાર્ષકમાં મારા માટે રંજન હતું અને રંજ ન હતો એમ કહી ચડ્યો નથી. આત્માની પ્રદક્ષ કલાપાંખ હોયોની સુસાલે એટલે રવનંત મુખી અને યાની દિંદ યાય ત્યારે ખરા. પણ ત્યાં સુધી જઈ વચ્ચે સોપારી જેવી દયા રહેવાની જ. કુખનું કારણ તો એ છે કે લોકડિવાં અને શહેરીઓ આધાર ને આધાર જતાં જાય છે... પણ એ જાખનની વિચારણા અને અરધાને હોષ જતી કરે.

કવિ-સંસેનન

કલા-પ્રદર્શન પછી તરત જ રજેમ ઉપર હિંદી કવિમંચેન થયું. પ્રમુખ ભગન્ત શ્રી. આનંદ કૌસલ્યાનંદજીએ કાર્ષવાદી કૌસલપૂર્વક ચલાવી. હિંદી કવિનકુલો રેશનિંગ લેવા કાલમાની કુખને જતા હોય તેમ દારમજ 'ક્યુ' (Queue)માં ગોઠવાઈ ઊભા

હતા, એક એક કૃતિ વાંચી કે ગાઈ જતા હતા. એ કૃતિઓ 'સશારંગની' કેસલિટીની હતી. કેટલીક વ્યક્તિ-ગત ઉદ્દેશ્ય જેની હતી, બધી સામાન્ય હતી કેટલીક હસમુખી ને હસામણી હતી. કેટલીક કટપનાની ખાટનાળી હતી. પરંતુ દાર્દમાં નવી કવિતાની અમક-અમક મને જાણાઈ નહીં. આ રૂઢ પાટા ઉપર આજમુદી જે રીતે દિદો કવિતા ગાડી ચાલી રહી છે એવી જ એ હતી. કદાચ મોટા અને સાચા કવિઓ તો આવ્યા જ નહીં હોય એમ માનું છું. કેટલાક ઊગતા અને મધ્યમ કક્ષાના કવિઓ હશે. કવિ તરીકેનું વ્યક્તિત્વ તો મેં દેખ્યું નહીં... એમ છતાં એકંદરે રોલે કાર્યક્રમ નીરસ ન હતો તો સરસ પણ ન નીવડ્યો એમ કહેવું બરાબર છે. પછી તો કક્ક કંડીમાં ત્રણ બજાં ધેર લોથપોથ હાલતમાં ચૂઈ ગયો.

નગરજમણ

તા. ૩૦ મીનું નગરજમણ અમે અમારી રીતે ક્યું. કાર્યક્રમની પત્રિકા કેટલાંક જોવા જેવાં રથજોની યાદી આપે છે. અહીંનું હવાખદર કદાચ આખા ભારતના ગૌરવરૂપ છે. મનાંગના ટાકુની સરેલગાદ વદાણ યા લોચમાં લેવા જેવી છે. ગાંધીનાગમાં પરુપરોને કૂસોનું પ્રદર્શન દર્શનીય છે. મનોરમાં કુરતના આમપ્રદેશની મોજ મલે એમ છે. કિંગ રાહને હવાઈ અડો કે મારીપુરની મોહખાણ, કમલોરીનું જલાગાર કે હલેછનું તળાવ મેં પણ હલુ જોયાં નથી. રામકૃષ્ણ મિશનમાં સ્વામી શ્રી રંગનાથ નંદા ગીતા અને ઉપનિષદની રવિવારી પ્રવચનપત્રિક ચલાવે છે. કમળીનો વિજયસુ વર્ગ એના પર આક્રોશ છે. શ્રીંગનાથા-નંદા વચે ને દેખાને બહુ નાના છતાં બહુ યાની છે. ખૂબ પરમાર્થ સાધુ છે. એમણે વ્યક્તિત્વ કરાચીની

દરેક સારી પ્રતિભામાં કમળી ઊડ્યું છે. કરાચી બહાન-રનાયું 'મોહન ને દડો' તો પ્રખ્યાત છે જ.

પ્રુદા ખેર કરે !

હવે આ પત્ર અતિસાળો ધાય છે એટલે બીજી પરક કરવી પડતી ચૂકું. પરિપક્વ પ્રમુખનાં ભાવણો તો છાયાગ્રાં છે અને તેની નકલો મેળવી શકાય તેમ છે. જોકે એમાં રહેલું તરવ જ સંમેલનનો પ્રાણરસ છે. પણ એ મહાજન-સાંતાનુભારણુંવ રોળવાની ધુજતા હું જાણી રીતે કરી શકું. એ ભાવણો અને આ આટોઅધૂરા પત્ર વાંચ્યા બાદ તમને પરિવર્તમાં આવ્યા જેટલો સતોષ પ્રાપ્ત થાય તો સારું. બાકી કહેવા જેવું સારું ધણું બાકી રહી જાય છે; કેટલીક અંત-રંગ પરિસ્થિતિઓ પણ સમજવા જેવી રહી જાય છે. પેરંતુ આખા સંમેલનનો ભાર અમલો ભાર પડે એવો છે ને અપચો ધઈ જવ નો સંભવ છે. બાકી તમે વિવિધ વ્યક્તિઓના મેળાપ કરી શકત અને મુજગતના વ્યક્તિત્વને આગળપાડું કરીને શોભાવત, નરાત્મતા મિત્રોને મળવાનો આનંદ મેળવત-એ તો રહ્યું તે રહ્યું. એકંદરે કરાચીની નાતાલનો આ ગાંધીય યત્ન સાંગોર્ષાં જીનયો અને પાવક વાતાવરણ રચતો ગયો છે એ તો ચોક્કસ : અને એ પણ ચોક્કસ કે આટલેથી સિધ્ધપ્રદેશ ઋષિગોનો દેશ બની જનાર નથી. અહીંનું કેમી વાતાવરણ વધુ ભેરદાર છે એ તો તમે રેન્ડિયાં છાયામાથી પણ જાણી શકતા હશે. અને જો જાસકાંસિદલો બાંધીને ઊડવાનું થશે તો મારા મરખાને ચુગરાત કપે ખૂણે સંધરશે એની ફિકર થવા જ કરે છે ખુદાખેર કરે.

રામદાસ દિ } રત્નાધીન તમારો
કરાચી : તા. ૯-૧-૪૭ } કે. પ.

સિનેમાઘેલાં

દર અડવારિયે દિનિયાનાં ૨૩ ખંર કરોડ માણસો સિનેમા જોવા જાય છે. એમાંના ૧૦ કરોડ તો એકલા અમેરિકાના જ હોય છે. દુનિયાની હવે વસ્તી એ અજગજની છે. એમાં અમેરિકાનો તો ૨ કરોડ છે.

ગીતામાં માયાવાદનું* પ્રતિપાદન છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ધણો અગત્યનો છે. શંકરવેદાન્તમાં જગતને 'મિથ્યા' કહેતું છે ત્યાં 'મિથ્યા' એટલે જેની દસ્તી જ નથી એવું, એવો ખોટો અર્થ કરીને શંકરના માયાવાદ પર પ્રકારો કરવામાં આવ્યા છે. શંકરમતમાં, સર્વથા અસત્ અર્થાત દસ્તી વિનાનું કે અવિદ્યમાન એ અર્થમાં 'મિથ્યા' નહોતું પણ 'તુચ્છ' શબ્દ વપરાય છે.^૧ શંકર જગતને અવિદ્યમાન નથી ગણતા, પણ અનિત્ય ને નાશવંત માને છે. એ અર્થમાં જગતની દસ્તી સાપેક્ષ છે; અર્થાત તેને દેશકાળ આદિની મર્યાદાઓ લાગેલી છે. કારણકે અલક્ષી વ્યતિરિક્ત એવી કાર્યરૂપ જગતની દસ્તી નથી. તેમાં સત્ની સાથે અસતનું મિશ્રણ છે. આ સાપેક્ષતા (રિલેટીવિટી) તે માયા. અલ્લે અથવા નિરપેક્ષ તત્ત્વ એક ને અદ્વિતીય છે. તેમાંથી દૈતની ઉત્પત્તિ તે માયા. દૈત એટલે જ માયા.^૨ શંકર આ અર્થમાં જ માયાવાદ માને છે, એમ ખતાવનારા 'શોકબંધ વચનો તેમનાં લખાણોમાંથી આપી શકાય એવાં છે. માયાવાદનો અર્થ અસદાદ કરવાથી શંકરને ન્યાય થતો નથી.^૩ શંકરના મત અનુસાર જગતની દસ્તી વ્યાવહારિક (અનુભવિક) છે, પ્રાતિભાસિક (ઇલ્યુઝરી) નથી.^૪ 'સત્' અને 'અસત્' શબ્દો જગત પરત્વે ન્યાં વપરાયા છે ત્યાં ઘણી જગાએ સત્નો અર્થ નિર્વિકાર, અને અસત્નો અર્થ સવિકાર, છે એમ ફરી ફરીને કહેવામાં આવ્યું છે. અલ્લે અથવા ઈશ્વરની, સવિકાર જગત ઉત્પત્ત કરવાની, જે શક્તિ તે માયા, એવો માયાનો એક બીજો અર્થ છે.^૫ તે જગતનું ઉપાદાનકારણ પણ છે. એ અર્થમાં સાંખ્યની ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ તે જ માયા છે.

૧ રાધાકૃષ્ણનના 'ઇડિયન ફિલોસોફી' વો. ૧, પ્ર. ૬૨૦ થી. અંક ૨૧૨ કહેલા શુદ્ધાતી અનુવાદ થોડા વખતમાં 'ગીતાદર્શન' એ નામે વારા એન્ડ કંપની (મુંબઈ) વરકપી પ્રસિદ્ધ થવાનો છે. તેમાં કહેરેલાં 'અનુવાદનાં ટિપ્પણી' માંથી એક અહીં આપ્યું છે.—

૨.

અલ્લેનું રૂપાન્તર અથવા તેનો પરિવર્ત કે પરિણામ તે જગત, એમ એક મન માને છે. અવિકારી અલ્લેનું રૂપાન્તર થતું નથી; તે પોતે જ નિર્વિકાર રહીને જગતરૂપે દેખાય છે; પણ એ દર્શનમાં અલ્લેનું સમગ્ર દર્શન થતું નથી; તેના ઉપર વિવિધ વિકારોથી વેષ્ટન હોવાથી તે અધૂરું દેખાય છે; એમ બીજો મત માને છે. પહેલો મત પરિણામનાદી, ને બીજો વિવર્તવાદી છે. વિવર્તવાદ એટલે જ માયાવાદ. જગતના રૂપમાં અલ્લેનું પોતાનું જ, પણ અધૂરું, દર્શન તે વિવર્ત છે. પણ જગતને 'આન્તિ' કેમ કહેવામાં આવે છે? શંકરવેદાન્તમાં 'આન્તિ' શબ્દનો અર્થ અપૂર્ણ જ્ઞાન છે. આન્તિના મૂળમાં સત્નો આધર (આરપદ) તો હોય જ છે. રજ્જુસર્પની આન્તિમાં, કંઈક પદાર્થ 'છે' એટલું જ્ઞાન તો સાચું હોય છે; પણ રજ્જુની જાંઝાએ સર્પ દેખાય છે એટલી ભૂલ. આમ આન્તિ તે અંશજ્ઞાન છે.^૬ અંશજ્ઞાનને પૂર્ણજ્ઞાન માનવું તે અધ્યાસ; ને અધ્યાસ તે જ અવિદ્યા.

જગતમાં જે કંઈ જ્ઞાન અથવા પ્રતીતિ યાય છે તેમાં દર્શન તો અલ્લેનું જ યાય છે.^૭ પણ જે વેષ્ટનને લીધે એ જ્ઞાન અધૂરું યાય છે તે વેષ્ટન અથવા પડદો, તે માયા કે અવિદ્યા છે. અજ્ઞાન વડે જ્ઞાન દંકાર ગણેલું છે.^૮ નામરૂપનું આવરણ તે માયા.

જગતમાં બધે દંદો જ કોરેલાં છે. આ દંદો તે માયા. બીજા શબ્દમાં, ત્રેણુપ તે માયા. આ અર્થમાં માયાવાદનું પ્રતિપાદન ગીતામાં છે જ. એ દંદોમાંથી કે શુભોના પાશમાંથી છૂટી નિર્દંદ શુભાતીત થવાનું ગીતા કહે છે ત્યારે તે માયાને તરી જવાનું જ કહે છે.

જગતની દસ્તી પારમાર્થિક—અર્થાત નિત્ય, નિર્વિકાર, ને સદાંએકરૂપે ટકનારી—છે, એવું ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના કોઈ પણ દર્શન માન્યું નથી. જગતની દસ્તીને પરમ સત્ય માને છે એક ચાર્વાક, જેને જગતમાં ચેનગાજી વિના બીજું કંઈ કરવું નથી. એવાને તો 'નરાધમ' કહી ગીતાએ ૨૫૪૫ જે તેનો

નિષેધ કર્યો છે.^૯ જેણે જેણે મોક્ષ અથવા આત્મ-
દર્શન કે ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો ઉપદેશ કર્યો છે તે દરેકને કાષ્ઠ
ને કાષ્ઠ રીતે જગતની હરતી સાપેક્ષ માનવી પડી છે.
‘મોક્ષનો ઉપદેશ એટલા માટે છે કે એમાં સાચું
સુખ મળે છે. સંસારમાં સુખ મળે છે; પણ સાચું
સુખ નહિ, સુખાભાસ મળે છે.’^{૧૦} સુખનો આ
આભાસ તે માયા. (ગીતામાં કહ્યું છે કે યત્ન વસ્તુ-
તાએ અવિભક્ત છે, પણ વિભક્ત હોય એવો
આભાસ થાય છે.^{૧૧} આ આભાસ તે માયા)
‘નિરતિશય, અશય, અનપેક્ષ, અનન્ત સુખ’^{૧૨} તે
મોક્ષાવસ્થા-પૈરાગમનો ઉપદેશ ભારતનાં સર્વ દર્શનોએ
આપેલા છે. એ ઉપદેશમાં ૨૫૫ નહીં તો ગર્ભિત
રીતે પણ જગતની હરતી આપેક્ષિક માનેલી છે
અર્થાત્ માયાવાદનો સ્વીકાર કરેલો જ છે વલ્લભે
કહ્યું છે: ‘માયાવાદનું પ્રતિપાદન વૈરાગ્યની ભાવના
પેદા કરવા માટે કરેલું છે.’^{૧૩} એ કથનને ઉલટાવીને
કહી શકાય કે ન્યાં ન્યાં વૈરાગ્ય કે અનાસક્તિની
ભાવનાનો ઉપદેશ છે ત્યાં બધે ગર્ભિત રીતે માયા-
વાદનો સ્વીકાર છે જ. જેણે જેણે, કાન્તની પેઠે,
આયુષ્કારિક સત્ય (phenomenon) ની તથા પાર-
માર્થિક સત્ય (noumenon) માન્યું છે તેણે
માયાવાદ માન્યો છે, એવાં વચન કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોએ
પણ ઉચ્ચાર્યાં છે.^{૧૪} આનું કારણ એ છે કે માયા એ
વાદ નથી પણ માતૃવિક દૃકીય છે;^{૧૫} ને તેનો
સ્વીકાર કર્યા વિના છૂટકા નથી, કેમ કે આપણે એના
રાજ્યમાં જ રહીએ છીએ. દૈત, કન્દ, નાનાત્વ,
વિવિધતા, સાપેક્ષતા એ જ માયા છે; અને એ
અર્થમાં, કંઈક સાદસ કરીને, એમ પણ કહી
શકાય કે સ્વાદાદ એ માયાવાદનો જ પર્વાય છે.
માણસ જેમ જગતમાં દિગંબર વિચરી ચક્રોતો નથી,
તેને વસ્ત્રો ધારણ કરવા જ પડે છે, તેમ પરમ તત્ત્વ
પણ શુણ્ણ અથવા વિશેષરૂપી તત્ત્વ ધારણ કરીને જ
જગતનાં ચર્મચક્ષુને દેખા દે છે. આ શુણ્ણ, વિશેષો
કે વસ્ત્રો તે માયા છે. એટલે એમ કહી શકાય કે
જે સ્વરૂપરૂપે દિગંબર છે તે જ જગતના વ્યવહારમાં
વેતાંબર અથવા પીતાંબર છે. અને એમ પણ કહી
શકાય કે ‘સાચું ભલું’ અને ‘માયાભયલું ખલું’ એમાં
બેદ શબ્દનો છે; અર્થ તો એક જ છે. વળી ભૈલોની

‘સંસૃતિ’ તે પણ માયા છે.^{૧૬}

ગીતામાં શું કે બીજા કાષ્ઠ અન્યમાં શું, ‘માયા’
શબ્દ ક્યાં ક્યાં ને ક્યા ક્યા અર્થમાં આવેલો છે, તે
તપાસવાની પ્રયત્નિત પદ્ધતિ ધણી રિદ્ધાનોએ
સ્વીકારેલી છે; અને તે આ પ્રશ્ન પર ઘણો પ્રકાશ
પાડે છે. તે ઉપરાંત, ‘માયા’ શબ્દ વાપર્યા વિના એ
વિષયનો નિર્દેશ કરેલો છે કે કેમ એ પણ જેવું થતે
છે, એમ બીજા કેટલાક વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. દરેક
શબ્દની પાછળ રોકિયું કરી તેમાં રહેલો ભાવ
તપાસી જોવો જોઈએ, એ પાઠ ગીતા આપણને
શીખવે છે. એટલે, દ્વંદ્વામાં એમ કહી શકાય કે
જગત અવિદ્યમાન છે, શત્ય છે, અસત્ય છે, દેવળ
મનની કલ્પેલી રચના છે, એવો માયાવાદનો જોડો
ને બડકામણી અર્થ કરીએ, તો એવો માયાવાદ
ગીતામાં નથી. પણ જગતની હરતી સાપેક્ષ છે, અને
એ સાપેક્ષમાં પણ પગલે પગલે પેદા નિરપેક્ષ તત્ત્વ જ
ચમકે છે; ઠેરઠેર એની વિશ્રુતિઓ જ ભરેલી છે;^{૧૭}
‘ન્યાં ન્યાં મારી નગર કરેવાદો ભરી ત્યાં આપની’;^{૧૮}
એવો માયાવાદનો ખરો અર્થ કરીએ, તો તે અર્થમાં
માયાવાદનો સ્વીકાર ગીતાએ કરેલો જ છે, એ માયાને
માણસ તરી જાય એ જ મોક્ષ અથવા નિરપેક્ષ સુખ
કે આનન્દની પરમાવસ્થા છે.

૧. દાસયુગ્ત: ‘એ હિરેટરી બોક્ષ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી’
વો. ૧. પ. ૪૪૭.

૨. માયાભાગવતે દૈતવદ્વેત પરમાર્થત: / ગૌડપાદ:
માહૃક્યકારિકા ૧/૧૭.

૩. ‘આ ચત, જે જીવનને એક કચ્છ હાંસીરૂપ માને
છે, તે જીવન માનીએ, તો આપણને પ્રતીત થતા
જગત વિશેના સંસ્કરણ ધણી વચનો નિરર્થક બની નષ્ટ સ;
અને, માયાવાદનો એવો અર્થ કરવાથી, શાસ્ત્રવચનોમાં
અર્થો ધનવવાના એકેએક સંગીન નિયમનો ભંગ થાય
છે.”—સાપ્રાધ્યુન: ‘ઇન્ડિયન ફિલોસોફી’ વો. ૨. પ. ૫૮૧.
સપ્તાયો દાસયુગ્ત: ‘ઇન્ડિયન આધિમાતીકમ’ પ. ૧૮૦;
તથા હીરાવાદ દલદર: ‘ગોટપેતરી ઇન્ડિયન ફિલોસોફી’,
પ. ૨૧૯.

૪. સાપ્રાધ્યુન: ‘ઇન્ડિયન ફિલોસોફી’ વો. ૨. પ. ૫૮૩.

૫. પ્રકૃતિરિપત્ય વિકારકારણચક્રિયુગાદિનવા
માયા / ગીતા-પ્રાંકરમાણ્ય ૧૩/૨૦.

(વિકાસો ઉત્પન્ન કરવાની કૌશલની શક્તિ—અર્થાત્ તથા ચુલ્કાળી માયા—તે પ્રકૃતિ)

૬. સરખાવો 'પ્રેરના' 'નોડેન્' અને 'ગ્રોપ્પાનિયન', તથા નૈન મતના 'સહવાદેશ' અને 'વિકાદેશ'.

૭. પ્રતિષેધવિદિતમ્ । કેતોપનિષદ્ ૨,૪. એકેવૈવ ઈર્વાતુર્ગતેન સર્વત્ર સત્તત્તિતિ ।

(એ એક સત્પદાર્થ જ જગતના સર્વ પદાર્થોના આધારરૂપે રહેલો હોવાથી, જગતમા સર્વત્ર એ સત્પદાર્થનું જ દર્શન થાય છે)

૮. જ્ઞાનેનારૂપે જ્ઞાનમ્ । ગીતા છ ૧૫.

૯. ગીતા ૧૬:૮-૧૦.

૧૦. સુખલાલછ : તત્ત્વવૈમુક્ત-અનુશતી વ્યાખ્યા, પૃ ૭

૧૧. અવિમલ વિમલેષુ વિમલમિવ ચ સ્થિતમ્ । ગીતા ૧૩:૧૬.

૧૨. સ્વાદ્વાદમણી ૮.

૧૩. મર્ચિસ્વર પુરાણે વૈરાગ્યાર્થમુદીર્યતે । તત્ત્વવીપ-નિવન્ધ-દાસ્યાર્થપ્રવરણ, મ્લોક ૮૧.

૧૪ "આ કૌતિક જગત તે એના કરતા ઊંડે રહેલા સત્પદાર્થનો આસાસ અથવા વિષય છે એ સત્પદાર્થ હવે આપણા અર્થઅધુને અગોચર છે, અને વૈજ્ઞાનિક અધ્યાયી ચક્ર વડે તેનું માન આપુ આપુ દર્શન થઇ શકે છે."—એ એસ દોહરેન 'મિરેનીઅમ, લાઇફ એન્ડ પર્સનાલીટી', પૃ. ૧૦૪. વળી, એ એસ. એડિંગ્સન : 'ફોલ્સ, ટાઇમ એન્ડ મૌન્ટેઇન', પૃ ૨૦૦-૧.

૧૫ વિવેકાનંદ : 'જ્ઞાનયોગ', પૃ ૪૦

૧૬. દાસગુપ્ત : 'ઈ. ડિ.' વૉ ૧, પૃ ૪૨૮.

૧૭ માયાપિન્દ્રાય ક્ષ્મા. કુદરતિમાજ । માયવત ૨: ૭; ૩૧. (એની શક્તિએ ધણી છે, અને આ બધી એની માયાવિશ્વદિયો છે)

૧૮. કલાતી.

ખ્રિસ્ત અને પાઈસિકલ

ખ્રિસ્તમા આને દર મિનિટે ૧૫૦ બાઈસિકલો પેદા થાય છે ૧૯૩૮ના વર્ષે દરમિયાન ખ્રિસ્તમા ૬,૫૦,૦૦૦ બાઈસિકલો અનેલીઁ આને, ૧૯૪૬ના પહેલા દસ મહિના-માજ, એ વ્યાકરો વધીને ૧૩,૬૦,૦૦૦ હપર પહેાળી ગયા છે આ વચ્ચેના ઉત્પાદનમાથી ૧૦ ટકા નેટલી બાઈસિ-લોની નિર્માણ કરવામા આવી છે

હું ઈશ્વર નથી એનો

મારું નામ મોરારજી દેસાઈ નથી હું બાગસાહેબ ખેર નથી. હંતો એવી જનમ પૂન કર્યા હોય તો દેશની સેવા કરવાનો વારો આવે. દેશ શુ, મારા એક દિલનેય હું સાચવી જાણતો નથી.

—મારે ઘેર સર પરસીતમલાસ બાબા નથી મારે ત્યા તો પોલીસ પધારેલ છે. આપણને કાઇએ દાર-તોરા માટે નોતર્વા નથી આપણને તો ગળાની અંદર કોંક વાર દોરકુ પડ્યુ છે. ને અમને જલમેશા કર્યા છે. તોય મારા દીકરાએએ મારું નામ પાડ્યુ છે જગત

હુ નકરો નાવાયક. કહો એટલા મારી નાશા-પકીના નમૂનાએ આપુ ઈ બધાને અટાણે તો બારે પરતાવો કાય છે, ચેનેથી જ હું આપણીક દાશ-નારો. બીજા માણસનો તો દેહ વટલાયો હશે, મારો તો આત્મો વટલાયો.

તે દી અને કેમ કાઇએ ટપાશે ને હોય । એલા હા । એક રાતે મને મારા આત્માએ ઢેચ મારી દીધી'તી, હં સંયુષ સાજરે છે હ રાતે હુ ગામના તળાવે ગયો. ગરમી હતી એટલે હું તો ફાળિયું પહેરી ધુનિજ દઈને પાણીમાં પડ્યો. એક ટાટો તો થાઉં. પછુ હું ટાટો પડ્યો ને

ગામના ઈ મોટાને મેં મારી લાકડીએ જરા રખાડો. ને એના માથામાથી તો લોહીની ધાર હાલી નીકળી. મને દાઢ ચડી'તી. મારા શાકબંધની જુવાન બહેનનો ઈ મોટાએ અટકચાળો કર્યો ને બાઇસાબ । મારી આંખમા રોતા પીળાં આવી ગયાં. મોટા એના ધગ્ગો, કમાણી કરી ગામમાં બાબા'તો તે દાદાગીરી કરવા માટે ?

ઈ માર ખાઈ ને હાવતો થયો એક વેલુ મોદા-માંથી કાઢ્યું ને ઈ રાતે મને માગ બાનમાએ ઢેચ મારી એલા અનાદી । શીદને લોહી કાઢ્યું ને હું તળાવમાં પડ્યો

ઈ મોટા હાથો તો ગયો. એણે ગામના મદા-ગડીઆવાળાને પોતાનો કરી લીધો. એક દી હુ દુકાને ગયો. આ માગી. દુકાનવાળાએ ગાળ કાઢી-લેલુ હું મૂંગા રહ્યો. મેં ફરી આ માગી. એણે પછી તો એવી ગાળ કાઢી કે મારી છાતીમાં બાજનું ચક્રર કરવા મંડ્યું. મારી મા ને મારી બહેન સામે માળ ।

હું જાણો છો. મેં દુઃખનદારને જુદી નાખ્યો. એનું આવી બન્યું. એ દગલો થઈ ગયો. દુઃખનવાળો મરી નોંધ્યો. ને હું સંક્રાંતિ જોઈને પુણ્યો.

યુગમાં કાંઈ નોંધું. યોરડામાં ગાંઠ આપુ દતા. મારી બા હતી. ગોખવાની અંદર ઈ નોંધું રાખતા. એના પર હાથ ફેરવી હું તો હાથો. એ ટેકલો. ને કહાની મુંઝવણની ટિકટ.

પછીની વાત સંભારવામાં સાર નથી. હું સાવે-સાવ વટલાયો. ઈમાં આંખફરક ચલાવતા. આંખથી રોક સાથે મારે કામ પડ્યું. ને હું એમની આગળ કામ કરવા માંડ્યો.

આપણે ચોગલો કાઢી નાખ્યો. લગાવી દીધું. પાટ-લન. આ બાઈ પછી તો દાદા તરીકે હરવાફરવા લાગ્યા.

આપણે ફનનદેવાળિયા. પૈસાનો પા કરનારા. કમી રીતસર. રજવા આપતાં હાથપાટ થયું હતો.

મુનઈમાં હું રૂડું ને ઘણી વાર ચોપાટીની રીતમાં સમા મૂળી હોય. ત્યાં જાણેજ ને કાંક સારા શબ્દ. સંભળાને મન સાડું. થઈ જાય તો ! તો પંચાત માય. તો પાછા ખાવાના વાંધા પડે.

મને એમ થાય કે આ મોટા મોટા માણસો આખો દી બાપણું કરે છે તે એને રજવાનો વખત ક્યારે મળતો હશે ? શેઠીયાણીની ચિંતા એમને ને હોય ! નાનકડા મગજમાં બીજા વિચારો કેમ જશે ?

એક સંજો તો હું હાલી હાલીને લોય મેં એાંતો. ત્યાં તો ચોપાટીની રીતે ઉપર બાપણું કરનારા બાઈની મોટર નીકળી. મારી વહાલુડી ! લાંબગોળી જેમ મોટર હાલો મર્ધ. ઈ તો એમજ હોય ને ! દેવ આખાઈ કામ કરતું ઈ કાંઈ ખાઈ જવાનું કામ છે !

આંખથી રોકનું કામ આગળ વધ્યું. હું એનો અગ્રો સાચવવા માંડ્યો. આંકરક રમવા કાંઈ આવતાં ત્યાં ? બાઈયાન ! નામ પૂડીયા મા. શું કરે ! શિયા વસણને રૂપિયા ફેંકવા જુવે ને ! ઈમાં વાંકે રૂપિયાનો.

એક વાર એક આગરદાર તો દુકાને આવી. યન ઉપર ઈ બાપણું. પચાસ રૂપિયા મૂકી દીધાં ! ને ઈ રાતે યન આવી. આગરવાળી ઈ એ એવા માણસો દારે આવવા માંડી ને એક દી મેં હુંને સંભળાવ્યું. કાળાં બાઈ, તમાડું આ કામ નથી હોં !

એટલું મોટીને ઈ બાઈની મોટરની અંદર બેઠા. એને હું સદેજ પંખાળી આપ્યો. એકાંદો હાથપાટ થઈ મર્ધ. ઈ એના સગાઓ દના ! હું બોલો પડી ગયો. નાનક મેં એમને દલાવ્યા.

હવે તો આંખથી મોટી મારા ઉપર એટલી મેરજાની થઈ કે મને ઈ એમની દારે સી સી. આઈ. માં કોંક વાર લઈ જવા માંડ્યા. મારા જેવો નકરો નાકામક ! આ સારામાં સારી - માણસોની ટાળીમાં શીર હોય !

મને આંધી મામ થવા માંડ્યો. આંખથી ફેંકને મેં કાપું: ભાઈ, આપણે બાંધો સાગ ન લાગીએ ! ...ને આમ બોલી અમે ગદાર નીકળીએ છીએ ત્યાં તો ચોપાટી વાળા એટલા બાપણું કરનારા આવ્યા. હું ખુશ થયો. ઈ ગિમારા દેશની આકરી કરી થાકી જાય તે બેધડી મન બદલાવે ને ! અમને ઈ સાડું ન લાગે ! આમાર્ગ કામ વરતાં ને !

એક સંજો આંખથી રોક દસતા દસતા આવ્યા. મને કદ દીધું કે જુગલો તેવાર માત્ર. આપણે વિમાનમાં ફિલ્મી જવાનું છે. ફિલ્મીને ફૂંચે પાણું વિમાનમાં !

ખરેશટ કરતા વિમાનમાં ઉપક્રમ. હું દારે દતો એટલે વેકુક માલકું આ વિમાન નોંધું આપણને એવા આચરવાદ કાજ આપે કે વિમાન પડે ને તરત જ ફેંસલો મોલી જાય !

વાર્તામાં રંખાને માડું મન મારા ગામમાં દેડી રડું. માડું તો સોએ સનાન કરી નાખ્યું દગંજ. મને એટલા ચલાવાળાએ જાણ દાંધી ન હોત ને ! તો હું કાં માણસમાં દોલ, જબુ દવે શું થાય ? મારા મગજને કાઢી પડવાની જ દેવ.

આંખથી ગોળે એમનું કામ હતું એટલે ફિલ્મીમાં ઈ આંક મારવા લાગ્યા. ને એક દી અમે મિલવાનું મરિર લેવા ગયા. વાદ વાદ ! શું ગિર ! અક્ષય કામ ન કરે ! ગિરવા દેવા ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ માણમ દયા ! ઈ દેશરિર જાણવાના. દેશની બગદાર કરના. મારા જેવા જાગરાયની જીમ ઉપર તો એવા કાળ માણસનું નામ પણ હું મેળું તો મને પાપ જાને.

પાછા મુઁબઈ આભ્યા. એક બૂલું કામ ચાંપસો શેઠે અમને સીધું. એ મારામારી મને પસંદ નોતી પણ શું કહું ? મેં એ પતાવ્યું... મારી હારમાં કામ કરનારાઓ કોઠક દી મને કેતા કે એલા ભગત ! આ ખ્યાલીકે જેવી ખ્યાલીકે દેખીને તારી છાતીમાં કોઈ ચક્કર ફરતું નથી ?

હું એને કેતા નોતો કે મારા ગામમાં એક એવી હતી. એને દેખીને ગુલાખી ચક્કરો છાતીમાં ફર્યા કરતાં પણ હું તો ત્યાં ને હું અઢીયાં, હું વાતુનેય વરસો થઈ આં. છ કોણ જાણે ક્યાં દરો ? હું નકરો નાલાયક !

એલી શું ? રીઝ કહો છો ને ! મુઁબઈની છ રીઝ હોટકમાં અમે મેદાંતા. મારા ગૂંજમા ચાપસી શેઠના દસ હજાર રૂપિયા હતા. એમાંથી એક રૂપિયા વાપરવાવાળો હું ને ! છ સારું લાગે ? છ કેટલા સારા કે મારા જેવા બદમાશના હાથમાં આટલી. રકમ સુવર્ગ સોંપી કે ન મળે એની ચિઠ્ઠીચપાટી. છ તો છવની વાત, કેટલા સારા માણસ !

રીઝમાંથી અમે કોલાખા ઉપર ફરવા નીકળ્યા. મારી હારે ધનજી હતો. એણે મને મોટરમાં લાધો. ધનજી મુઁબઈનો દાદો હતો પણ તમને સાચું કહું છું કે મને છ નકામો લાગતો. અમારે થોડી દેલ્તી હતી. અમે બહાર નીકળ્યા. અમારી પાછળ એક મોટર આવતીતી, મને કાંઈ ખબર પડી નહિ. કોલખા આવતાની સાથે મારા પર મોટરમાં જ માર પડ્યો. હું ભાન ગૂંચાવી બેઠો. કોલખાના દરિયાની અંદર મને હસેલી દીધો. એ વખતે હું ભાનમાં આવતો હતો. હું સાવ ભાનમાં આવી ગયો. તોય હું પડી રહ્યો. દરિયાનું પાણી મારા ઉપર પછડાવા લાગ્યું. ધનજી બોલ્યો : 'ભગતને સલામ છે.' ધનજીની ટોળીએ માની લીધું કે હું ખતમ થઈ ગયો હતો. તે દરિયા મને તાણી જવાનો હતો.

આસ શેઠને હું પાણીનો કાંઈ શેઠો રહ્યો પછી હું એકલો પડ્યો...અતે હું જીવિને ચાલતો થયો.

મારી છાતીમાં ધનજીના નામનું બથકંડ ચક્કર ફરતું. દાંતવાળું એ ચક્કર હતું. જમને પીસી નાખીય, ધનજીને સાબુદોને સાબુદો.

ચાંપસી શેઠના અડા પર ગયો તો ખરો. પણ મારે મટે કોઈએ ચું કે ચાં કરવાનું નથી એમ કઈ દીધું... ને મારા માણસોએ ધનજીની ટોળીને એવી વાત જણાવી દીધી કે ભગતનો પત્નો નથી. દિવાઈ ગયો લાગે છે. ધનજી એ વાત સાંજળી અંદરથી દસવા લાગ્યો.

એક રાતે વરસાદ વરસાનોતો. મુઁબઈનો વરસાદ અનાડી ! આવે ત્યારે બધો એકહાર. મેં 'રેલેથી તપાસ કરાવી'તી. ધનજી એની ટોળીની હારે એના ઓરડામાં જ હતો.

મારા દસ હજાર રૂપિયાની છ મોલું માણતોતો મને તો એના પાછલા બારણાની બરાબર ખબર હતી. ચૂપચાપ હું છ ટેકણે યુગી ગયો. ત્યાં જોએલા માણસે મને નેમને આંખો ફાડી. છ કાંઈ વેણ કાઢી જ ન શક્યો. એટલે એને ધક્કો મારી, એ જે પાછું બારણું સાંચવવા બેઠો હતો એ બારણાને ધક્કો મારી હું અંદર ગયો. ધનજીની આંખની બરાબર સામે.

ધનજીના હોઠકોઠ જીડી ગયા. ભગત, તમે ! ભગત, માફ કરો. મારા બાપ ! મને મારશો મા, ભગત !

મુઁબઈનો આ દાદો ? દીકરા મારને દાદા આવી ગઈ આટલામાં ? બોળા નાખું ધનજીએ...ને કોણ જાણે યા મટે મારા આવતાએ મને ટપાચો. એલા એને મારીને શું કરીય ? એમાં શું બળ્યું છે ?

ધનજીને મેં જવા દીધો. એનો મને પરતાવો રહી ગયો નથી. મારા જેવા બદમાશને એણે મારી નાખ્યો હોત તોય જમતનું શું બૂલું થવાનું હતું ? એપાટી ઉપર સલામ મળતીતી. છ લોકોનાં નસીબ ચક્રવર્તી હતાં ! અને આ ભગત, ભગત તો નકરો નાલાયક.

ચાંપસી શેઠના અડામાં છાપાંઓના તો થોડાના થોડા. મને જાણું વાચના આવડે ને પણ થોડું તો આવડે. ને હું આજનું જાણું આજ જ જોડે એવું ને.

અરે આ મીઠાનાં મીઠાંને એની પહેલાં એકરો ! આવડું મોડું આ શું ? આ તો ફાળો હતો. દેશ મારે. આ શેઠીઆઓ, એમનો ભવ સુધારતા હતા. બોલો બરીને રૂપિયા બરતાંતા. સારા - માણસો સારા કામ કરે.

ઈ કાંઈ અમરતા કમાયા હશે? આ અમ જેવાનો રૂપિયો મેંયો. એમનો તો ઊગળો ઝાકળ. મને એક વાર થયું કે હું' પૂં'માં રૂપિયા બેડું' પણ મારો તો આત્મા વટલાયેલો, મારો પૈસો એમાં હોય?

આ ધનજીએ તો ૬૦ કરી! .. એક ગલીમાં હું' જતો તો ત્યાં કેઈ ખીજ માણસ ઉપર છરી ચાલો. એ તો મારો દેવત ચાકુજ' એને ક્રેલુ મારી ચુ? હું' તો ચાકુજની આગળ ચો. ત્યાં તો પોલીસને ખીજ ટોપાવાળા આવી યુઆ ને મને પકડી ગયા. આ કામો કુનારો ધનજી જ.

આમા હું' ધનજીને માથે વાંક મેલતો નથી. એનામાં ખીજ ત્રેવડ ક્યા છે? આ યુ'બઈ એટલે આજો મલક. આ આખા મલકમા ક્યો. ધરાઈ ધરાઈને ક્યો છુ.

મને એમ થું' કે આ ફુનિયાને ખૂન ધોઈ ધોઈને વાળીને સાફસૂં કરી દેવી જીવે. ફુનિયાના આત્માને જીટકવાની જરૂર છે. આ મું' સાળું' ફેં સુ બોલતું એનીય મને બરાબર સૂઝ પડતી નથી. આ તે કાંઈ ફુનિયા છે?

મને અફસોસ થાય છે કે હું' ખુલ નથી. હું' હૃદય હોત તો આમ ન થવા દેત. આવો વહેવાર ન ચાલવા દેત.

સુંબઈની ઈ રાપકીઓ. કચરો ભરવાની રાપ-લોઓ. ગલીના નાકા પરના ઈ ઢગલા. એમાં સૂકા

પાનનો કચરો, કાગળનો કચરો, ચીંદીની કાટેલા હોના. હાંમાં એક બાજક નાનું ને મોડું. પાંચ ૭ વરસનું. ચીંદી એ કચરામાં ચું? કેમ મરી ચું?

ખરેખર, મને અફસોસ થાય છે કે હું', એક બદમાશ છુ. મને અફસોસ થાય છે કે હું' ભગવાન નથી. નહિતર આમ હોય?

કદાચ મને કામીય મને નવો કાપડો ચો છે ને? હું' કાપડામાં ઝડપાયો છું' મને માણસની છરી વાગી નથી. કાપડાની છરી વાગી છે કાંઈ ને.

મને મોતની સજા મળે તોય વાધો નથી. એ' તો મારું' મન મારી સાથેના કેદી આગળ હાલતું' છે. એને તો લખતીય આવડે છે... ને હ તો મારી વાતો ૮૫ ૮૫ ઉતારી શ્યે છે.

આજે એ દેહીય જાય છે. જલ હાડી જાય છે. હવે તો હ વાત કરવામાંથીય જવાનો. હું' રાડ જોઈ' છુ. મને કાંસી મળી?

મારી કાંધેની વાત એ દેહી બહાર જઈને કાગળ પર મેલે તો હાંમાં કાંઈ જુલ લાગે તો ઈ મારી દરી દો કે! એની ને...મારો ગામના ઈ આના કુકાનવા-જાએ માથેન આંખી મારી મને ન દીધી હોત તો! હું' ઠસાવળીઓ- હ દરામી... આજે મારી છાતીમા પસ્તાવાનું રાડું' ચકર ફરે છે.

હું' નકરો નાલાયક....

ન્યૂઝપ્રિન્ટ ભક્ષક

અમેરિકાના દૈનિક અખબારોએ ૧૯૪૬ના નવેમ્બરમાં ૨૬,૧,૫૭૭ ટન ન્યૂઝપ્રિન્ટ કાગળનો ઉપયોગ કર્યો. બાર અઢિના પૂર્વેના નવેમ્બર દરમિયાન ૨,૩૬,૦૬૦ ટન કાગળ વપરાયેલો અમેરિકામા બધી જગ્યા ધાપાઓએ મળીને ૧૯૪૬ના નવેમ્બર દરમિયાન ૪,૧૦,૫૮૭ ટન ન્યૂઝપ્રિન્ટ વાપરેલો

ફુનિયાના કુખ ન્યૂઝપ્રિન્ટનો રાંડ બાજ એકલા અમેરિકાના કાપા દળમ કરી જાય છે. અમેરિકાની સાદા લેર કોઈની વસ્તીમા આપા દીઠ દર વરસે એકેરા ૧૦ લાઠ ન્યૂઝપ્રિન્ટ વપરાય છે

[અનુસંધા ૧૫૬ ૨૨ થી ચાલુ]

ખીમજી!—વિમળાના હૃદય-ધનકાર સહેજ શરમા, યાદદસ્તતાં ડોળાણુ ઓસર્પા, અને એણે ખીમજીને ઓળખ્યો. વિચની ઓશીમતે આ કારકૂન માણેક-ખહેનને ઘેર સીધું—સામાન ખરીદીને મૂકવા આવતો હતો કેઈ કોઈ વાર. એ અડખૂડ જેવો માણસ આ સાહેબલોકના પોશાકમાં શા માટે? એનું જડણુ કોઈ વિચિત્ર જગમે ચૂંચાયેલું કેમ? એની મોટી મૂંઝા ક્યાં ગઈ? કયું ઘોર કૃત્ય કરીને, કયાથી નારતી છૂટ્યો હશે? પોલીસ એની પાછળ શા માટે પડી હશે? નીંદરી ચડી જાય એવી ઝડપ ને સ્ફૂર્તિથી એ જખમી માણસ મેડા પર ચડી ગયો હતો! આ બધી શી ભેરવ-લીલા ચાલી રહી છે? આ આખું ઘર, આ શહેર, આ સમગ્ર દેશ ને દુનિયા, કેમ કોઈ કાલતરોનાં કાળ-ઠેકાણાં બની ગયાં છે? હું આમાં ક્યાંથી આવી પડી?—તાસીને, ઉપલે મજબૂતી નીચે કુદકો મારીને ઝડ દેનમાં ખેસીને પોતાના ગામ ભેળી યઇ જવા એ તપસી બીડી.

પાછું કંઈક યાદ આવ્યું. બરાજે જઈ બીજો આગળિયો પથ્થ બીડી દાઘો, સીડી ઉપાડી, પેલા મેડાને લગાડી, પાંછુડિના ભોટો ભર્યો, સીડી પર ચડી, એડે સાદ ક્યો, ‘લાઈ, પાણી પીવું છે?’

સામેથી હાથ લંબાયો. ભોટા એ હાથે લીધો. પીને પાછો આપ્યો. અવાજ પથ્થ યથા: ‘હજી ભેંસજે...’

ફરી ભોટા ભોટા ભરીને એ ઉપર ચડી, પીનારના કંઠના ઘટકારા એને કાને પકડતા હતા. ‘હા...હા! મા!’ એવો મૂંઝો સ્વર સંભળાયો.

ફરી એણે સીડી ઓરડામાં ખેસવી લીધી.

છોકરાં સિનેમા ભેંપને આભ્યા, અને માણેકખેન પથ્થ તે પછી આભ્યા. એમની સાથે પેસે દરવાન ભૈયો હતો કે જેને વિમળાએ પોતે દેશમાંથી આવેલી તે પ્રભાતે દિઠો હતો, ને તે પછી પથ્થ જ્યારે જ્યારે પોતે નીચે ગઈ ત્યારે નીચેને દરવાજો ઉભેલો, અમર માણેકખેન કેટલોકવાર બહાર જઈ ઉપર આવેલા ત્યારે ત્યારે

માણેકખેનનો ખરીદીને સામાન લઈ ઉપર આવેલો દિઠો હતો. આ ગંજિયે એણે અંદર આવી, સામાનનાં પડીકાં દીવાનખાનામાં મૂકી, પછી એણે હાથની તાળી પડી.

‘કેમ, ભૈયાજી!’ માણેકખેનને આ વિચિત્ર મેશાએ ચમકાવ્યાં.

‘ના, કંઈ નહિ બેન! એ તો હું ખીમજીને લેવા આવ્યો છું.’

શુદ્ધ ગુજરાતી બાષાપ્રયોગ! સ્વરમાં પથ્થ પરિવર્તન! આ હું! ભૈયો દરવાન સામે બેસો બેસો દસી રહ્યો છે અને પછવાડેના મેડા પર બિસાડીના જેવા ખડખડાટ સંભળાય છે. છુપાયેલો આદમી, ચૂંચાઈ ગયેલ જડમે નીચે ઉતરે છે; એના દિઠાર દેખી માણેકખેન સમક યઇ જાય છે.

‘અમે જઈએ છીએ’ ભૈયા દરવાન શુદ્ધ સંસ્કારી ગુજરાતીમાં સંભળાવ્યું. ‘હવે આ ઘર સલામત નથી. બોમ્બ બનાવતાં ખીમજીની બપોરે આ દશા બની છે. ને એની પાછળ પોલીસને મેં જીંદે રસને મળાવી છે. પથ્થ હવે હું જઈ છું. કાલ સવારથી તમે મને નહિ જીઓ, ભેંપને મીડાવાતું નહિ રહે, ફરી કદાચ નહિ મળાએ.’

‘પથ્થ, તમે...તમે...કેણુ?’

‘પિઝાનનો આ સમય નથી. હતો તો જમસ, પથ્થ સરકારનો નહિ. અહીં હવે નહિ રહેવાય. પોલીસે રાક્ષસ-લીલા આદરી દીધી છે. અમ કાલે સાંજે, રામળાપુર રોડને, પંદર છાંડાએને ખેતરમાં ખેસારીને ઠંડે કબેજે કાર માર્યા છે. પાણી પાણી પોકારતા જીવાનોને પાણી નથી દીધું, જખડું બેન.’

એમ બોલી, દૂર બેઠેલા ધાડી પ્રત્યે આગળી ચાલી, ઉભેલું: ‘એનો ડર રાખશો નહિ. અમારા માથે જ છે.’

પેલા ખીમજી નામે ઓળખાયેલ માણસને લઇ આ ભેડી યુરુપ, વધુ કંઈ બોલ્યા વિના નીચે જતરી ગયો. (અપૂર્ણ)

સંવેદનાનું રસાયન

સ્વામી આનંદ

[સુગંધમાં જેમનું તાજેતરમાં ખૂન થયું તે ડૉ. મજલાલ મેઘાણીએ રચેલા 'આળાં હૈયાં' નામના નવલિકા સંગ્રહ પર સ્વામી આનંદે કરેલું સુંદર સંક્ષિપ્ત અવલોકન 'પ્રભુદ જૈન'ના સૌજન્યથી અત્રે આપીએ છીએ. સંપાદક]

દૌકતર મેઘાણીની ટૂંકી વાર્તાઓ "પ્રભુદ જૈન"ની કટારોમાં આપતી તેમની ધણી રસપૂર્વક લગભગ હંમેશાં વાંચતો. હવે એ વાર્તાઓનો સંગ્રહ પુસ્તકકારે ગુજરાતી વાંચકવર્ગ સમક્ષ મૂકીને "પ્રભુદ જૈન"ના સંવાદકો વધુ વિશાળ એવા ગુજરાતી જનસમાજની સંચોન સેવા કરે છે એવું ગાર્ગ માનવું છે.

પરસે દહાડે મળ્યાર કરોડનું કારભાર કરનાર મુગધનું શહેરસુધાર્થ તંત્ર દિ'દુસ્તાનનાં મોટામાં મોટાં રજવાડાંઓની બરોબરી કરે એવડું મોટું મળ્યા. આવડા વિશાળ તંત્રમાં એક અદના દાકતરનો દરજ્જો એ તાતાજીજીવેલના અગ્રણ્ય કારખાનામાં એક ટપકા જેવડા રકુ કે ચક્રરહાતા કરતાં મોટો ન મળ્યા. અને છતાં એવા એક અદર્ય તંત્રના નિયમન તરે દાક્તાવાલતા ને માલિકી નીમેલું કામ બનતી આપતા કલામરા દાંતા વચ્ચે અને ધબકતું માનવ હૈયું લઇને ખાતાની નોકરી બજાવવા નીકળનાર માનવી વચ્ચેના તફાવત દર્શાવે છે. વિવેકાનંદ કહેતા કે લોખંડી સહેપાટ પર દોડાયે જતા એન્જિન કરતાં બે પાટા પર ચાલી જતી નાનીશી ઇંચળ કે ગોઠગમણ વધુ યોરી છે. કારણ એને પોતાની એવી સ્વયંજ પ્રેરણા અને ઇચ્છાશક્તિ છે, તેની મદદથી આ આવડું શું જઈ એન્જિનનો અવાજ સાંભળતાં વેંત પાટા પરથી ખસી ઊતરી જઈને પોતાની જાતને બચાવી લે છે; જ્યારે હજાર ધોડાબળને ભેરે દોડ્યું જતું એન્જિન એ જ પાટે સામેથી આવતી બીજી ટ્રેન બેચા પછી પછુ પોતાને કે પોતાને આશરે રહેતાં બીજાઓને કાપાનક અકસ્માતથી બચાવી શકે નહિ. માનવીનો દરજ્જો ઇંચળથી જોડેલો છે એ તરફ તેની ઇચ્છાશક્તિ વધુ સામર્થ્યબરી, વધુ કળાકામી અને પોતાને મટે તેમ જ પોતાની આસપાસનાં સૌને માટે વધુ કલ્યાણકારી કે અકલ્યાણકારી.

સાધનસે સાંકડી કરી મૂકેલ આજની દુનિયામાં સજ્જન તેમ જ શિરભેર પ્રભુઓ અને વર્ગો વચ્ચેના કલહ તીવ્રતમ થઈ ગયો છે. મૂંઝવેર રાજસાજી બંધકાનાં મતલબી સંગઠનો હેઠળ લાખો-કરોડો લાચારો દિવસરાત પરસેવા પાડી પોતાનાં લોહી મૂકે છે. સંસ્કૃતિ, કાયદો, મુલેદશાંતિ અને વ્યવસ્થાની વ્યાખ્યાઓ લાક્ષ્ય-બાંધક માટે જુદી જુદી છે. સખ્યાન-નળાંની દેશમટેવ વચ્ચે સંસાર આખો એક વિશાળ મુદ્દ-ભાવણી બની ગયો છે.

આવા આ કારમાં ક્રાંતિકાળ વચ્ચે ગણપાઠિયા લાગી તપસવી દૃષ્ટાએનાં તપોબળને પ્રતાપે આપણા જમાનાની નવી રચેગન (મુકિતમંત્ર) નો જન્મ થયો. એ મંત્ર છે ચક્રપૂન, શ્રમદશીઓની પૂજાપ્રતિષ્ઠા. આજના પ્રાંતોએ સમસ્ત સંસારની મંત્રણ અને કલ્યાણકારી શક્તિનો ઉગમ આ એક જ રચાને જોયો અને આ કાળના તમામ વિસવાદોના એકજાત તરંગો-પાય રૂપે સમાજવ્યવસ્થામાં સીંચી નીચા ને ઢળવા લોહીના ગુણાયેલા એ તિરસ્કૃત અને દડપૂત વર્ગોની નવેસર પ્રાજ્ઞપ્રતિષ્ઠા કરવા સંસારને હાકલ કરી. આ મંત્રની સંસારશક્તિએ આજે દુનિયાની તમામ દલિત પીડિત પ્રાંતોને તેમ જ જનસમુદાયોને સંગઠિત કરવાનું બીકું ઝોડ્યું છે. એ મંત્રની અસર તો સંસારના સાહિત્યોમાં એક નવો જ સ્વર સંભળાવા લાગ્યો છે. એ સ્વરની ધૂને મોટા મોટા માનવમમાભેને અસ્વર્ય કરી મૂક્યા છે. કળાનો પ્રાજ્ઞ એ જ યુગમાં પોતાનું દર્દ આજે વ્યક્ત કરી રહ્યો છે. એ સ્વર છે સંસારને અધારપૂરે જોડેલો એકાં અને મૂર્ત આંસુ સારતાં અસંખ્ય દીનદુખિયાં દલિત શોષિત-વંચિનોનાં દુઃખો પ્રત્યેની સંવેદના અને એમની અધનમુકિતની, એમની આઝાદી અને પ્રતિષ્ઠાની આ જંબના. એ દેવ, કેમ, કર્મ, ન્યાતમન તમામ મોદો અને રાષ્ટ્રો તેમ જ

પ્રજ્ઞાઓના સરહદસીમામાં જૂસી નાખ્યા છે. એકેએક સંવેદનશીલ માનવના આત્મતત્ત્વ એણે આજે અજ્ઞાપી મૂક્યા છે. એ વેદના અને એ અંજનાવિદોષી કવિતા પર આજે સમાજ ડાલેલો નથી. એના વિનાનું સાહિત્ય આજે અલભ્યું, પહોતકેટિનું અને પ્રગતિવિદોષનું અથાચ લાગ્યું છે.

આવી સંવેદનાથી છલોછલ હૈયું લઇને દા. મેઘાણી અલભેલી સુખર્ષ નગરીના રસ્તા પર ને મહીકુંડીઓને નાકે, કયાંક કચરાપટ્ટીના પીપો કે ગટરચૂતરડીઓને ખૂણે તો કયાંક લગભગ એ જ બેઅદ્ય રચાનેની ગંદકીને ચમકાવે એવી બદઓ અને સડામાં સખડતા ઉજળિયાત સમાજ વચ્ચે, ક્યાં છે. અને ચહેરે આખાની ગટર, ગંદકી ને મેલકચરા સાફ કરનારાં મેલનાં જતુંઓની નોડે જતું જેવું જીવન ગાળનારાં દીન માનવીઓનાં જીવનના જે સાર અંશોને સેંકડો હજારો વટેમાથુઓ-સાક્ષીઓ કે સાથીઓએ રોજ રોજ આંખ સામે બજવાતા છતાં છતી આંખે નોંધા ન નોંધા ક્યાં એને દા. મેઘાણીએ અંતરની આદ સાથે ઉપાડી લીધા છે અને તેમાંથી હરકેઈના હૈયાને હલાવનારું રસાયણ નીપજાવ્યું છે.

કયાંક કેઈ તાલેવંતે કાચળાને નેરે સુધરાઈ અમલદારો પાસે ધરાર તોડાવેલ મૂપાઓમાંથી નિરાધાર નીકળીને ઝાડ તળે પડેલાં શ્રમજીવીઓ વચ્ચે તો કયાંક અનાથ પરાયા બાળકને ઉઠેરવા ખાતર બકરી પાળીને સુધરાઈ કાનૂનનું ઉલ્લંઘન કરનાર જીંદગીનાં પાપીની ગેરકાનૂની દલીલ કટાણું મોંએ સાંભળનારી અને તે પાછળ રહેલી નૈતિક એપીલ તરફ સર્વતર દુર્લેક્ષ કરવાની ચોતાની ફરજ સમજનારી અદાલત, આગળ, કયાંક કેઈ નિરાધાર અજળા ઉપર સમાજને નિષ્ઠુર હાથે યુગ્મરતા કરપીણ બુલ્લઓના સાક્ષી થવા તો કયાંક નાતંબતના મેદાને મેલની જોમ ખંખેરીને ધધાના સાથીની શોકાદ્ધર માને સગો દીકરો બની મરનારનું તર્પણ કરનાર અને શ્રાધ્ધના પિંડ દઈ તે પહોંચ્યાની ખાતરી માતાની પાસેથી મેળવનાર અદના શ્રમજીવીનું એળખાણ કરાવના દા. મેઘાણી વાચકને લઈ જાય છે.

મરહમ બાગીની નિવેદિતાએ બરખી પ્રજાના જીવન અને ભાવનાઓનો ઊંડો અભ્યાસ કરનાર એક

નામાંકિત સંવેદનશીલ અંગ્રેજ લેખકની સાહિત્ય કૃતિને મૌરવપૂર્વક ઉદેશીને એક વાર લખેલું કે એક પરાયી પ્રજાના જીવનની ભાવાનાઓ અને સુખદુઃખની લાગણીઓ નોડે આવી આત્મીયતાથી એતપ્રેત થઈ જનાર હૈયાનો માણસ પેદા કરવો એ એક પ્રજાને માટે મોટા મહાસુદ્ધમાં મળનારી લશ્કરી જીત કરતાં વધુ મોટો । જય અને મગરીનો વિષય છે. પણ એ લખાયા પછી વીતેલા છેલ્લા ત્રણ ચાર દાયકાઓ દરમિયાન સંસારમાં પ્રજાજીવ. દેષ, હરીફાઈ અને વેર-ઝેરનો પારો ઊઘટો એટલો તો ઊંચો ચડ્યો છે, અને તેમાં આપણે ત્યાં તો ઘરમથુ કોમી કલહો અને સામાજિક અ-યોગ્યતા પ્રજા એટલી તો નાસી ઊડી છે કે સંવેદનશીલ કલમથી લખાણેલું જેવું તેનું સાહિત્ય પણ અત્યારે અનેક બળ્યાંકળ્યાં હૈયાને ચંદન લેખની બરજ સારે એમ છે.

અસંખ્ય આળાં હૈયાની અને તેનાં દૈવાવાળા માનવીઓના બનેલા સમાજના બીતર દિવસરાત ધૂષવાતી કાશ્મી વેદનાઓને આટલી સંવેદનાપૂર્વક રજૂ કરવી એ કારા ફિલસૂફ (stanc) કે વહેવાર-પટ્ટની કૃતિને અસાધ્ય વસ્તુ છે. તટસ્થચિત્ત સજ તોલન સામ્યવોને કે સમાજના દર્પણ બનીને સમાજના નાના મોટા ગુણોદેવનું ચિત્ર રજૂ કરનાર સિદ્ધરત સાહિત્યકારોને કાવ્યપ્રદેશ પણ જુદો છે. નર્મી નરહમ વાસ્તવવાદ પણ અહીં નિષ્ફળ નીવડે છે. એ રજૂઆત તો માગી લે છે 'સો લાખન એ' એક 'એવા કેઈ પ્રેરિત કે દોસિતની ધમંસ, ધાધાવેલી ને અજ્યો. અંગ્રેજ મંચકાર સીદીએ એના ઇશુચરિતની રજૂઆતમાં એક રચણે એવા કારા ફિલસૂફ અને પેગમ્બર વચ્ચેનો ભેદ બહુ આર્મિક રીતે સમજાવ્યો છે. 'જડ બરતની જાતના નેગી જે જગમાલજી હદિમ મનની ઉપરે રહે રાત્રુ સદાયજી' એવા નર્મી જાતિ નેગી કે સાંખ્યવાદીઓ સંસારની વેદનાઓને સંઘિનિયંતા ધર્મરના અધિકારપ્રદેશનો વિષમ ગણીને તે પ્રત્યે શાનપૂર્વકની ઉદાસીનતા સેવે છે. ન્યારે પ્રેરિત પેગમ્બર પોતાને થયેલ સત્યદર્શનની સંસારને લહાણી કરવા ઉમ્મર આપી અજપો સેવે છે. 'બહુજને દિતાય, બહુજન સુખાય' અંગ્રેજોનાં દિત અને સુખને અથે વસમી જહેમતો એડે છે

અને દેશ, દુનિયા તેમ જ પોતાના તમામ સમકક્ષીને તે વાવટોળ કે વાવાઝોડાની થપાટો સાથે દુતગતિએ પોતાની સાથે ધસી જાય છે. દા. ત. સોક્રેટીસ, પ્લેટો જેવા યાત્રીઓ પોતપોતાના કાળની દુનિયાના નભોમંડળમાં પોતાના યાનમંડાર તથા હાથપુનો સૌમ્ય પ્રકાર પાડી આગમ્યા કે અમર થયા, સારે શુદ્ધ, ઈશુ મહામહે અને તેમનામાં પોતાનાં ઇમાન મૂકનાર મરજીવા પ્રેપિતો અને વિચારીઓએ સમ-કક્ષીન દુનિયાને એકથી ખીન્ન છેડા લગી ઢંઢોળી, વલેલી, ઉઘસાવી પાડી લાખોના સમુદાયોને ભેચેન કરી મૂક્યા અને અસંખ્ય સ્ત્રી પુરોની જિંદગીઓનાં લક્ષ્ય ને સુકાન ફેરવો નાંખી સંસારના જીવનચક્ર-વારમાં મદાન ક્રાંતિઓના જુવાળ આપ્યા. આ વસમી માળાના છેલ્લા મેકમલિ ગાંધીજીએ પણ આપણી આજની દુનિયા જોડે એવી જ વર્તણૂક ચલાવી એના આપણે સો સાહેક છીએ. આવો પેગમ્બર કે પ્રેપિત પાપખારે લલાલેલી પૃથ્વી ઉપર ઈશ્વરી સ્વમંદીભ્ય ઉતારવાનું પોતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાની લગનમાં દિવસરાત જપ્તો નથી, ને કાંઈ ને જપ્તવા દેતો નથી. આ અજપાને સીધીએ *Enthusiasm of Humanity* (માનવતાની ધાલાલેલી) એવું નામ આપ્યું છે. x ગીતાકારે એજ વસ્તુને 'શોકસંહાર' કહી છે.

આવી ધમશતી ચિનગારીથી દાઝીને તેનો અજપો વેદતા માણસ પાસેથી તટસ્થ દર્શન કે રજૂઆતની અપેક્ષા રાખવી નકામો હોય છે. એ કાંઈક ડાખું જમણું કર્યું ન જોતાં આંખે ખાટો બાંધીને ન્યાય તોળવા બેસનારો ન્યાયાધીશ કે કેસ સંભળવા અદાલતમાં આવેલો પ્રેક્ષક નથી. એ તો ખુલ્લો પક્કાર છે, ફરિયાદી છે. પોતાનો કેસ અગવડભર્યો અને ચોંકાવનારા સાક્ષીપુરાવા ને લાખલાલેલી સાથે રજૂ કરે છે. થયેલ અન્યાય સામે જીવ તોડી તોડીને ન્યાય માગે છે. અદાલતના અમલદારોથી માંડીને સાક્ષી અપરાધી ને પ્રેક્ષક વગેરે સુધી સૌ કોઈને તે અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે. શુદ્ધ ન્યાયાધીશને પણ વેળાકેવેળા ઉપલી અદાલતની વાદ અપાવી સંક્રામણમાં મૂકે છે. ભલા

શૂપની પતથજ રાખ્યા વગર વચોવાતે દેમે કડતું સ્વયં સંભળાવે છે. ઈશુ ઉપદેશનાં અનેક વસમાં ધમધમતા તેજબસમાં વચનો તેની આ ધાલાલેલીને આંધારી છે. કમીર તુકારામ આદિ આપણે ત્યાંના સતોએ પણ એવી જ નિર્બીક વાણીમાં સમકક્ષીન સમાજને પોતાના સંદેશ સંભળાવ્યા છે.

આવો પ્રેપિત પેગમ્બરની અદાથી પોતાનું કામ ઉપાડે છે. ને એવી જ ધમશ ધાલાલેલીથી એનો અમલ કરતા પાછળ અંત લગી તે તૂટી મરે છે. એ જ રીતે આજના જમાનાનું સાચું સાદિત્યસર્જન કરનારો સાદિત્યપ્રણેતા કે કવિ હરકોઈ દેશમાં કે સમાજમાં આજે આવી જ ધમશથી પ્રેરાયેલો ને દક્ષિત માનસવાળો નેવામાં આવશે.

“આળાં દેવાં” ને રજૂ કરનાર પ્રસ્તુત કથાઓના પ્રણેતા દા. મેધાણી નવાં પ્રેક્ષક, તટસ્થ રિવેચક અમર તો કેવળ કથાને ખાતર કળાની ઉપાસના કરનારા નિર્દોષ સાદિત્યકાર નથી, પણ અબ્વસથી આખર લગીના પક્કાર છે. પોને સાદિત્યક્ષેત્રના ઓંવસાધી નથી, પણ લાવના અને આપવેલવ તો આખા મેધાણીકુળનો જન્મમંત વારસો છે એ ખિનાની એક વધુ સાબિતી પ્રસ્તુત કથાકૃતિઓ દારા તેમજ પૂરી પારી છે. આ વારસાગત પૂંજમાં પોતાના રવાંધાપ કે વ્યાસંગથી તેમજ કેટલો ઉમેરો કર્યો છે એ તો હું નથી જાણતો, પણ જીવંત માનવમંપકથી અનેક આળાં દેવાંની મૂંગી વેદનાઓને વાચા આપીને તેમજ એ વારસાને દીપાવ્યો છે અને અનેકમજેા સમૃદ્ધ કર્યો છે એમાં શક નથી. વાર્તા, સંવાદ, દરાસ એમ પેરે પેરે કરીને તેમની તમાગ વસ્તુ-સકલના એક જ મુવમિન્દની દિશા પકડે છે. કાઝૂની છતાં આજના આપણા મમાજજીવનમાં સામાન્ય થઈ પડેલી હોવાથી નાની-નજીવી લાગતી ખિનાઓ અને ષટનાઓને એક સૂક્ષ્મ અવલોકનકારની અદાથી પકડી લઈને તેમાંથી કથાકાર ખાસા કોશ્વપૂર્વક કરજી તેટલાં જ રામચંદ્રકારી કથાનકો બિમાં કરે છે ને અનેક આળાં દેવાંના બીના આદ-નિઃઆસથી વાંચનારના અંતરને દલાવી મૂકે છે.

આવી જ કોઈને કોઈ ષટનાઓ અને વેદનાઓને

સરવાળે સંસારની કાલિઓ જન્મી છે એમ આપણે જાણીએ છીએ. મીસીસ રોના 'અંકુશટોમની કુદિર' અમેરિકન કાલિ નજીક આણી ને નીચા જાતની ગુનામીની બેડીઓ તોડવામાં સંગીન ફાળો આપે છે. જાણીની મના છે એ જ રીતે પોતાની કબાકૃતિ દ્વારા જર્મન કાલિમાં ફાળો આપનાર એક બાઈનું દોરેલ ચિત્ર ધણી વર્ષોની વાત પર કોઈ અંગ્રેજી માસિકમાં ઉઘડ્યું થયેલ એ જોયેલું. ખપાસ સૂચન-મદ્યની વેગા જેવી વિવાદમય અમદા અધાર ખર્ચ-ભૂમિ વચ્ચે એક દળ ખેતરમાં ચાસ કાઢી રહ્યું છે; ઘોડાની જમાએ બે માનવી ગૂંચા છે, એક પુરુષ અને બીજી સ્ત્રી. ચિત્રમાં પુરુષ પત્તાદ ભાગે તે સ્ત્રી સંમુખે દેખ આ છે. પશુરયાને જુનેલ બે માનવી-અને પાછળ દાંનાગ ત્રીજું માનવી એમ ત્રણે પર કોઈ ભયાનક એ યાગના એળા સમે અધારમય વિષાદ છવાયેલ છે. પણ ચિત્ર જોતાં ત કોઈ પ્રમુખપણે તો દેખાય છે દોરની હમે ઝૂસરે જુનેલ અને કષ્ટભારે એક વળી ગયેલ ઓતી લગ્નમગ ફાટીને લે હોના દસિયા આ ગયેલ કાળી આખ. એક બે દાયકા એ ચિત્ર જોવાને લીધા હશે, પણ વિખ-વેદનાના એળા નીંજળતા એ ચિત્રમાં આખી પ્રાણી એક આખા જમાનાની-વેદનાને સામટી ફાંચતી પેઠી આંખ હું કહી જૂવી શક્યો નથી ચિત્ર તણે કે બીજે કયાંક એવું પણ વાંચ્યાનું મને સ્મરણ છે કે જર્મન-કાલિમાં આ ચિત્રે પૂરેક ડિસ્સો મિસીસ રોના

'અંકુશટોમ કોમિન' જેવો જ કંઈક હતો એ એક જ આખમાંથી જર્મન કાલિ ઝરી હતી આપણે ત્યાંના આજના કાલિકાળને જુદે તબક્કે રચેલા 'ધણે બોલે ને એરણ સામળે', દિલકાના કુવરામાં દાવાનળ લાવિયા', 'હમરો વર્ષનો જૂનો અમારી વેદનાઓ' વગેરે કાથો અથગ તો આજાદ દિ'દ ફોનું 'કદમ કામ બહાયે જા'વળું આપણું' છેદનામાં છેલ્લું રાષ્ટ્રગીત આપણે ત્યાંની કાલિની લકડેનામાં સમયે સમયે તેવો જ ફાળો પૂરનાર પ્રતિમાની પ્રસાદી છે.

દા. મેઘાણીને તેમ જ પ્રગણક સંરચાને આ વાતો-સંમદ પુરતક રૂપે ગુજરાતી વાચકવર્ગને આપવા બદલ હું જમાના અગિયંદન આપુ છું. વાતોરૂપે રમુ થતા આવા ચિત્રો હંમેશાં સંગોર્ષમાં વારતચર્ચા હોય છે એમ કોઈ ન માને. માનવી ભાવનાઓનાં બીજા વસોવાતા અને ધૂંધાવા જવાળામુખીના ઉદ્ગમ અને અંજારાવોનો વેદનાઓના સૂચક માત્ર હોય છે. એ વેદનાનાં તોલમાપ ન તો કાંઈવાને તાલમે નીકળે, ન મારવાડી ખમરને કાંરે. એનાં મૂલ તો જેને વીતી હોય તે જાણે, કાં જાણે જાં અંતર-કપાટ આ વર્તોઓના લેખકની જેમ સદાગુણીનાં મુખચિન્દુથી બી જાઈને બીના થયાં હોય ને સંવેદનાના રસાપણથી રસાયા હોય.

આજાં હેયા : લેખક ડૉ. જનલાલ મેવાણી પ્રાપ્ત-સ્થાન : સારતી સાદિય સપ દિ., પો. બો. ૬૭૮, મુંબઈ. કિમત રૂ. ત્રણ

દર એકરે ૧૧૧ મણ

આપણા દેશમાં દર વર્ષે પંદર લાખ ટન અનાજની ખેચ પડે છે. ૧૬૫૧ મુખીમાં દેશની વસતી એટલી બધી વધી જતી કે આ વાર્ષિક ખાધનો આકરો સિત્તર લાખ ટન મુખી પડેાચગે આ આકરમાંથી ભજવનાં હલાજ એ ૦ કે અત્યારે અપાત્રી જમીન દર એકરે ૧૦ મણ અનાજ આપે છે તેને બદલે તેમાંથી ૧૧૧ મણ અનાજ વેદા કરવું

વિજ્ઞાનદર્શન

શ્રી. બંસી ગાંધી ઓ. એસસી.
પ્રોફે. જયંતીસાલ ટે. એ.એ.સી., એમ. એસસી.
ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ, એમ. એસસી., પી.એચ. ડી.

૧૬૪૭ની વૈજ્ઞાનિક જયંતીઓ

વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં મદાન શોધો અને તેના શોધકો અદિતીય સ્થાન ભોગવે છે. એ શોધો કેવા સંજોગોમાં થઈ, તેમાં શી મુશ્કેલીઓ આવી ઈત્યાદિ સમજાવા આ શોધો અને તેના શોધકોની જયંતીઓ ભોગવવાનો વિવાજ થઈ ગયો છે. આવી જયંતીઓની ઉજવણી બિચતી પ્રમાણે થેરણા આવે છે અને આધુનિક પ્રગતિની પશ્ચાત્ત્યનિકા સમજાવામાં મદદ કરે છે. આ સાલની આની જયંતીઓનો ખ્યાલ આપતા આ ટૂંકી નોંધ તૈયાર કરી છે.

આ સાલની મોટામાં મોટી જયંતી એડીસનની છે. અમેરિકાના વૈજ્ઞાનિક વલ્ટ્ઝે આની ઉજવણી માટે મોટી તૈયારીઓ કરી રહ્યા છે. મદાન શોધક થોમસ આલ્વા એડીસન (૧૮૪૭-૧૯૩૧) અમેરિકાની એડીસો મીડિયામાં જન્મ્યો હતો. એડીસનના કુટુંબમાં તેના પૂર્વજોએ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં કાર્થ કામ કર્યું હોય એવું લાગતું નથી. એટલે એડીસન આવો મદાન વિજ્ઞાની નીવડશે એવું કાર્થને ન લાગે. એડીસનનું કાર્ય વિપુલ છે. તેમાં વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા તરી આવે છે. મેન્સોપાક પ્રયોગશાળા તેની પ્રતિષ્ઠા કેન્દ્ર હતું. તેના નામ પર એક હબાર શોધોના પેન્ટ છે.

એડીસનની આસ્વાદયશમાં નાગને લગતાં વીજળીકો એન્જિનીયરિંગના ક્ષેત્રમાં વૈજ્ઞાનિકો ખૂબ રસ લેતા. આમાં ઇંગ્લંડનો રિચમ્સ એડવર્ડ આલ્ફ્રેડ (૧૮૪૭-૧૯૦૮), ડિસાવોના પોલ જેન્સોલોફ (૧૮૪૭-૧૮૯૪) અને ઇંગ્લંડનો સર એલ્ફર્ડ માર્કેન્સે જોન્સો ડેનેડી (૧૮૪૭-૧૯૨૮) અગ્રે આવે છે.

આલ્ફ્રેડ વીજળીના ધણા સંચાઓ શોધી કાઢ્યા હતા, અને વૈજ્ઞાનિક કેમવણી આપવાની પ્રણાલી સજી કરાવી હતી. ઇંગ્લંડની સેન્ટ્રલ ટેલિગ્રાફ કંપેનિયન ક્ષામન થયા પછી સુધી તેના હાથમાં હતું.

જેન્સોલોફ તારખાતામાં નોંધર દત્તો. ચોક્કસ

વર્ષનો ઉંમરે મોરોકોડુરક તાર વિખાગનો નિયામક દત્તો. પણ વીજળી વડે દીવા કરવાની સગવડો પડતે સજોધન કરવા તેણે એ નોકરી છોડી દીધી હતી. તેણે વીજળી 'મીથુનતી' બનાવી હતી અને તેના પેન્ટ લોધી હતો.

૧૮૭૧-૧૮૭૮ના અગસામાં આ 'મીથુનતી' જાહેર રચણામાં પ્રકાશ કરવા ખૂબ વખતની. પણ એડીસનના વીજળીગોળા આગળ 'મીથુનતી' પડી લાગી.

નિચારો જેન્સોલોફ બગતહણે મરીનાઈમાં સમગ્રી મુલ્ય પામ્યો. સાર ફેનેડી હુલિયણો એન્જિનીયર હતો. પચ્ચીસ હુર્ક સુધી તેણે પ્રોફેસર તરીકે કામ કર્યું હતું અને આ વિષયમાં પ્રયોગ કરવા પ્રથમ પ્રયોગશાળા તેણે કાઢી હતી. ઇંગ્લેન્ડની બધી શાખાઓમાં તેની સલાહ પ્રમાણખૂન ગણાતી. ફેનેડીના સગાકાસીન સર એડવીન રે લેન્ડેટ (૧૮૪૭-૧૯૧૬) સુવિખ્યાત પ્રાણીશાસ્ત્રી હતા, અને બ્રિટિશ મ્યુઝિયમના પ્રાણીશાળાના નિયામક હતા.

આ ઉપરાંત, એક મો વર્ષ પૂર્વે જન્મેલા નીચેના વિજ્ઞાનીઓનો ઉલ્લેખ કરીએ:

થોમસ એન્ડ્રુઝ (૧૮૪૭-૧૯૦૭): વિશ્વેષીય રેઓ (૧૮૪૭-૧૮૮૭) અને લેક્ચર કોનમે (અલ્ જાલકારેસ) (૧૮૪૭-૧૯૧૩) આ બધે બ્રિટિશ છે. એન્ડ્રુઝ ફીફીમાં સોદના કારખાનામાં દત્તો અને ધત્તોના યુજો અને રચનામાં મરીપાન કરતો. રેઓ વલણ બાધવા માટે પ્રયોગિક તગાર બંધવામાં સૌ પ્રથમ દત્તો. લીન્સેની ઉસાર મખાવતને હોયે એડીન્ગરોની ચતો વેચણ જાની હતી છે.

૧૮૪૭માં થોધા રેનનિજોના મુલ્યનો નોંધ ટૂંકો છે. ૧૮૪૬ના રિયાને રિયાને ૧૮૭૭માં રેલક જ વેગ નિકેલે મુખાબા છે. કુતીબગે સલક રી એન્જેન ફે એન્જનીઆર્ટ (૧૭૭૦-૧૮૪૭) તા મુલ્યને મરી

શ્રુતરવિધાને ખૂબ યોગ્ય પડી હતી. આ ઉપરાંત, એક સામાન્ય બેઠકના ઓકરો જેમ્સ મેક કુલામ બુદ્ધિગમે વિજ્ઞાનમાં આગળ વધ્યો અને પ્રકાશના સિદ્ધાંત પર સંશોધન કર્યું અને ડબ્લીનમાં પ્રોફેસર થયો. ૩૮ વર્ષની વયે ૧૮૪૭માં આત્મહત્યા કરી.

લોહાના શ્રુતર સંબંધી અગત્યની શોધો કરનાર ડેવીડ મુશર (૧૭૭૨-૧૮૪૭) પણ આજથી સો વર્ષ પૂર્વે મૃત્યુ પામ્યો. ફ્રેંચ એન્જિનીયર જેક-એલો-લેમ્પ્સારડીએ (૧૭૪૭-૬૭) નદીઓ અને બંદરોને લગતું સારું કામ કર્યું હતું; પૂરો ખાખ્યા હતા અને ઇમારતી લાકડા પર પ્રયોગો કરતો હતો. આ વર્ષે તેની જન્મની દિવસતાબ્દી આવે છે.

ડેનીસ પાપીનના જન્મની આ વર્ષે ત્રિસતાબ્દી આવે છે. અને માટેન દ્રીવાલ્ડના મૃત્યુની દિવસતાબ્દી પણ ઓગસ્ટમાં આવે છે. આ બંને વિદ્વાનોએના નામો વિજ્ઞાનના કાર્તિવરો યુગ યાદ કરાવે છે. હાઈગેન્સ, ન્યૂટન, બોઈલ, લીબનીઝ અને હકું સંશોધન જે વખતમાં થયું તે મહત્વાપૂર્ણ યુગની સ્મૃતિઓ બને છે.

આ અવસામાં લંડનમાં રાયલ સોસાયટી, પારિસ અને બર્લિનમાં એકેડેમીઓ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. પાપીન ફ્રેંચ વૈજ્ઞાનિક હતો: ૧૬૪૭માં જન્મ્યો હતો અને ૧૭૧૨ માં મૃત્યુ પામ્યો. દ્રીવાલ્ડ સ્વીડનનો વતની હતો અને ૧૭૪૭માં મૃત્યુ પામ્યો.

પાપીન 'ડાયએસ્ટર' (ફૂફર)ની શોધ માટે મચ્છર છે. આ ફૂફરથી તેણે રાંધીને રાયલ સોસાયટીના ફેરોને જમાડ્યા હતા. રાયલ સ્વીડીશ એકેડેમીના છ રચાપકોમાંથી એક દ્રીવાલ્ડ હતો. સ્વીડનની ખાણોમાં વપરાતા હવાપંપ કરવા એન્જિનોની રચના તેને આભારી છે.

જેરોમીટરની શોધ માટે મચ્છર રોરીસેલીના જન્મની ત્રિસતાબ્દી ૧૯૦૮માં ઉજવાઈ હતી. આ વર્ષે તેના મૃત્યુની ત્રિસતાબ્દી આવે છે.

કોપરનીકેલના સમકાલીન બેહાનશીનરના મૃત્યુની ચતુર્સતાબ્દી પણ આ વર્ષે આવે છે.

મહત્વાપૂર્ણ શોધોની જ્યોતીઓમાં નેપ્યુન(વરુણ)ને શોધવા સો વર્ષ થઈ ગયાં.

વિજ્ઞાન પરિપક્વતા વિભાગો
વિભાગીય પ્રમુખોના ભાષણોના સ્વાર

અમારું આ વિજ્ઞાન પરિપક્વતા દિવસ બેઠકની સામાન્ય કાર્યવહીનો અહેવાલ અને આપી ગયા. પરંતુ પરિપક્વ વૈજ્ઞાનિક કાર્ય વિભાગોવાર આવે છે. વિજ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમાં રસ લેતાં વૈજ્ઞાનિકો વિવિધવાર તેર વિભાગોમાં વહેંચાઈ જાય છે, અને પોતપોતાના વિષય પરત્વે ચર્ચા કરે છે, નિર્ણયો વાંચે છે અને વિચારવિનિમય કરે છે. દરેક વિભાગને ચૂંટાયેલો પ્રમુખ હોય છે. વિભાગીય પ્રમુખનું ભાષણ તેના વિષયને લગતું હોય છે. તેમાં વિજ્ઞાનની એ શાખાના પ્રદેશમાં અગત્યના પશ્ચિમો રજૂ કરેલા હોય છે યા તો તે પરત્વે હાલની પરિસ્થિતિ શું છે તેની આલોચના હોય છે. વિભાગોમાં વંચાતા લેખો કે નિર્ણયો સંબંધી અહીં આ વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાનું ધાર્યું નથી, કારણ કે વિભાગોમાં ચર્ચાતા પુષ્કળ નિબંધોમાં કોનો ઉલ્લેખ કરવો યા ન કરવો એ મુશ્કેલ છે.

વિભાગીય પ્રમુખોના આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ પ્રોફેસર આર. સી. બોઝના ભાષણોના વિષય "પ્રયોગોની યોજના" હતો. તેમાં તેમણે આંકડાશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં યોજનાને લગતા વજુકેલના પ્રશ્નોની ગણિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ચર્ચા કરી હતી. આંકડાશાસ્ત્ર ઊગતું વિજ્ઞાન છે. અન્ય વિજ્ઞાન-શાખાઓની સરખામણીમાં તેને બાગક ગણી શકાય, છતાં માનવક્રિયાની પ્રગતિ માટે તેની શક્યતાઓ પુષ્કળ છે. મૂળમૂલ વિજ્ઞાનોમાં સંશોધન માટે આંકડાશાસ્ત્ર એક ધુનિવાદી હથિયાર પૂરું પાડે છે અને સંશોધન માટે પદ્ધતિશાસ્ત્ર બને છે. સમાજ-વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં તેના વ્યવહાર ઉપયોગો અનેક છે. દિગ્દુસ્તાનમાં આંકડાશાસ્ત્રોએ ખૂબ કાર્ય માટે અવકાશ છે.

ઐતિહાસિક વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ ડો. કે. બેનરજી 'અભ્યુદયનામાં અભ્યવરથ' પર બોલ્યા હતા, જેનું કિરણોની મદદ વડે સ્ફટિક પદાર્થોની અભ્યુદયના તપાસતાં જે કટલાક વજુકેલના પરિણામો આપ્યા છે તે સંબંધી પોતાના મતવચ્ચે દેખૂ કયાં હતા. રસાયન વિભાગના પ્રમુખ ડો. પી. કે. બોલે

‘પ્લારિટક પદાર્થો’ પર સમાલોચના કરી હતી અને આ દેશમાં તે પરત્વે શી શક્યતાઓ છે તે સંબંધી વિચારો રજૂ કર્યા હતા.

જૂઓળ અને બૂક્સ્ટર વિભાગના પ્રમુખ બેંગ્લોર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ અને પ્રોફેસર સી. એસ. પીયમુથુએ ‘માઇસોર રાજ્યમાં ધારવાર શિક્ષાઓને લગતા અમુક દષ્ટિમંદુઓ’ પર ચોતાના અભ્યાસ-પૂર્ણ વિચારો રજૂ કર્યા હતા. આ વિષય ખૂબ આકર્ષક છે, કારણ કે જરૂરતરીય ઇતિહાસના પ્રારંભસાથે આ શિક્ષાઓને સંબંધ છે. પ્રોફેસર પીયમુથુ આ વિષયમાં ધણું વર્ણોથી સરોધન કરે છે. ધારવાર શિક્ષાઓને લગતાં આપણા જ્ઞાનમાં પ્રગતિ યર્ષ શકી નહો, તેનું કારણ એ છે કે અત્યાર સુધી એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે આ શિક્ષાઓના જાગ આગનેય છે. બીજું, તેમાં અશ્વોજન અવશેષોનો તૂટો છે. પરંતુ આ કાંઈ વિશ્વ નથી. “વિજ્ઞાનમાં પ્રગતિ એક ઈંટ પર બીજી મૂકીને થાય છે: માત્ર દવાઈ મહેલો બાંધીને નહીં.”

પ્રાણીવિજ્ઞા વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. જી. ડી. બાહેરાવ ઇન્ડિયન વેટરીનરી રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના ઓફિસર છે. તેમનો વિષય “હિંદમાં કૃમિશાસ્ત્રની પરિસ્થિતિ” ની તપાસને લગતાં હતાં મનુષ્ય, જાનવાર અને વનસ્પતિઓને અસર કરતાં જુદા જુદા કરમિયાઓને લગતું જે કામ હિંદમાં થયું છે તેનો ખ્યાલ આપવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો. ઉદ્ધવાં પચ્ચીશ વર્ષોથી તેઓ આ સંશોધન કર્યે લાય છે. આવા કરમિયાઓને જુદા જુદા પ્રાણીઓના પેટ, આંતરડા, મૂત્રાશયમાયી જુદા પાડી તેમનો સવિસ્તર અભ્યાસ કરી તેણે તેમનું વર્ગીકરણ કર્યું છે, આવા કીડાંઓથી અનેક દર્દો પેદા થાય છે. તે અટકાવવા વપરાતી દવાઓ કૃમિધ્વંસી તરીકે ઓળખાય છે; આમાં સાન્ટોનીન મહત્ત્વે છે. પણ આ કામ માટે ઉપયોગી એવાં બીજાં ઔષધો તૈયાર કરવા અખતરશ યાત્રે છે અને તે માટે આપણા દેશમાં ખૂબ સંશોધનને અવશ્યા છે. આ આખોય વિષય પ્રખંડીય તંદુરસ્તીને લગતો છે એટલું જ નહીં, દેશના પશુ-ધનની સંભાળ માટે પણ એટલો જ ઉપયોગી છે.

પુરાતત્ત્વ અને જુવંશશાસ્ત્રવિભાગના પ્રમુખ

શ્રીમતી ઇરાવતી કર્વે હતાં, તેઓ પૂનાની કર્વે યુનિ-વર્સિટીના મહામાત્ર હતાં હાલમાં ડેક્કન કોલેજ મેન્સ-ધન ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં સમાજશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તરીકે કામ કરે છે. તેમણે યાજ્ઞરાતના પ્રાગ-ઐતિહાસિક કાળના અવશેષો પર સંશોધન કર્યું છે. તેમણે હિંદમાં જુવંશશાસ્ત્રના અભ્યાસને લગતાં કેટલાક પ્રશ્નો પર પોતાનું બાળણ નાંખ્યું હતું. હિંદની ઉત્તર-પશ્ચિમ અને ઉત્તર-પૂર્વ સરહદો વાટે આ દેશમાં સંદેશાધારી સૌ કોઈને પ્રવેશ મળ્યો છે. બાકીની ત્રણે તરફ દેશ ફરતો સમુદ્ર આવેલો છે, આ સમુદ્ર વાટે કોઈ માનવી યા પ્રાણી પ્રવેશનું હોય એવો ઉલ્લેખ જડતો નથી. દક્ષિણ પ્રવેશ દાર વાટે આફ્રિકા, એસ્ટ્રેલિયા કે ઇન્ડોનેશિયામાંથી આપણા દેશમાં કોઈ આબ્યાનો ઉલ્લેખ નથી, હિંદમાં એક વાર બાબ્બા પછી સૌ કોઈ તેમાં સમાઈ જતું. તેનાં બારણાં પ્રવેશ માટે ઉધાકાં હતાં, પણ નીકળી જવા માટે બંધ થઈ જતાં. આ મહાન પ્રદેશમાં જૂનો અને નવો આવનારી વસ્તીના અંગે વચ્ચે સાંક્રાન્તિક સમીકરણ ચાલ્યા કરતું. પરંતુ દેશની અમુક ભૌગોલિક વિરોધાઓ અને સારકારિક શક્તિઓએ અમુક ચોક્કસ રીતે તેમાં લાગ લગાવ્યો છે. યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયામાં જે સામાજિક રીતો ચાલી હતી તેનાથી આ સાવ જુદી પડી જાય છે. પ્રથમ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા સાથે નોંધાયેલા દિપ-કલ્પી હિંદનો ઉચ્ચમાગ બીજું, સલાદિ, સાતપ્રકા, વિખ્યાચક અને બસતાર પવંતોના જંગલોવાળા પ્રદેશો. આ પ્રદેશો હિંદની મધ્યમાં એક કાટ રૂપે આવેલા છે, અને છેવટે, મંગા-જમનાના રેતીયા પ્રદેશો, જેની પૂર્વે પૂર્વજમાળાના જંગલો, ઉત્તરે દિમાપ્પ અને પશ્ચિમે સિંધ અને રાજપુતાનાના રણ પ્રદેશો આવેલા છે. આ ત્રણે વિકાસો આજે પણ હિંદના ત્રણ સરકારિક વિકાસો છે. આ ત્રણ વિકાસોને જોડનાં માર્ગોના અભ્યાસ નતિશાસ્ત્રના અભ્યાસીને ખૂબ ઉપયોગી છે, વિષ્વપ્રદેશમાં નગરાળ દમપતિને ત્રણ માર્ગો દર્શાવે છે એનું વર્ણન મહાભારતમાં આવે છે: એક ઉત્તરમાં મહાકોણક તરફ, બીજો વિદશ તરફ અને ત્રીજો પંથોપણી નદી (આજે તાપી નદી) વાટે પશ્ચિમ સમુદ્ર અને દક્ષિણ તરફ જતો. આ માર્ગો મુજો

સુધી એ પ્રમાણે રહ્યા છે. આજ માગે અલ્પકાલિન બિલક્ર ઉત્તરમાથી દક્ષિણમાં ગયો. એજ માગે મરાઠા લરડો નામપુર થઈને બંગાળમાં બેનર્મ અને એજ માગે અગ્રંટા અને ગોશોરાની પ્રાચીન ભુદ ગુફાઓ આવેલી છે. આપણા સંસ્કારિક ઇતિહાસના અભ્યાસમાં, તેજાતરમાં ગુજરાતના સાગર-મતીના પ્રદેશમાંથી જડી આવેલા નૂતના અવશેષો પરથી એવી આશા બંધાય છે કે માનવજાતિનો સંસ્કૃતિના શરૂઆતનો એક સળંગ કડો આપણને હિંદમાંથી મળી આવે.

કૃષિવિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ શ્રી એન. એલ. દત્ત દત્તા. તેઓ કે ઇન્ડિયન રેન્ડો સંશોધન રેન્ડો-શનના સર્કારી નિષ્ણાત છે. તેમણે 'હિંદમાં શેરડો' પર અભ્યાસપૂર્ણ આલોચના કરી. આપણા દેશમાં ખાંડનો ઉદ્યોગ બીજા નંબરે આવે છે. આ ઉદ્યોગને ખેતીની સાથે ગાઢ સંબંધ છે અને ખાસ કરીને શેરડોની ખેતી સાથે, આશરે બે કરોડ એકરના આના-પર નમે છે. આને દેશમાં ૧૫૦ ખાંડના કારખાના છે અને શેરડોના પાકને ૨૫ ટકા લાભ તેમાં વપરાય છે. બાકીનામાંથી મોટે ભાગે ગોળ બનાવવામાં આવે છે. શેરડોની સુધાગણ્યા અર્થે કાષ્ટમતુરમાં શ્વેત સંશોધનના પરિણામો તેમણે વર્ણવ્યા દત્તા. સંયુક્ત પ્રતિ સિવાય બીજા બધા પ્રાંતોમાં શેરડોની ખોલવણીનું કાર્ય હજી બાધ્યાવરણમાં છે. ખાંડના ઉદ્યોગની અભિવૃદ્ધિ અર્થે આને બે વસ્તુ જરૂરનો છે: (૧) એકર દીઠ શેરડોની પેદાશમાં બધારો, અને (૨) ખાંડ બનાવવા પછી જે કચરો (molasses) રહે તેનો શાયદાકારક ઉપયોગ. આપણા દેશમાં આ

બંને વસ્તુઓ હજી શરૂઆતની સ્થિતિમાં છે.

* * *

નેશનલ ઇન્જિનિંગ-રાષ્ટ્રીય નિયોજન

આ વખતે પરિપત્રમાં રાષ્ટ્રીય નિયોજન પર એક મદતપૂર્ણ ચર્ચા ગોઠવવામાં આવી હતી. તેમાં પ્રો. મેથનાદ શક્તાએ 'રસિયાના નિયોજન' પ્રો. જે. એન. મુકુન્દએ 'જર્મીનની માપણી' સર. જે.સી. ધેરે 'ઔદ્યોગિક નિયોજન', ડૉ. વાલિયાએ 'હિંદી ખનીજ સંપત્તિ', બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદે 'હિંદીના ૪૦ ક્ષેત્રના ખોરાકનો પ્રશ્ન', ઇમલકન સર આર્થર રૂથેમીએ 'કેળવણેલા વૈજ્ઞાનિકો (technical personall)' મેળવવાનો પ્રશ્ન અને પ્રો. કડલી રટેમ્પે 'જર્મીનને યોગ્ય ઉપયોગમાં લેવાની તપાસ' એ વિષયો અર્થે દત્તા, પંડિત જવાહરલાલે 'રાષ્ટ્રીય નિયોજન'ના પેષે શું હોવા જાણ્યું તે વિષે ચર્ચા કરી હતી. હિંદી આલોસ કરેલને પૂરતું ખાવાનું, કપડાં, રહેવાનાં ઘરો ઉપરાંત તેમને જોઈતી બીજી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી એ નિયોજનનું ખેપ હોતું જોઈએ. ઔદ્યોગિક માથ મોટા પ્રમાણમાં પેદા કરી બીજા દેશો પર લાદવાનો રાષ્ટ્રીય નિયોજનનો હેતુ ન હોવો જોઈએ. કાર્પ પછી નિયોજનનો રૂપરેખા આંકડાં પહેલાં દેશની આને શું સ્થિતિ છે અને તેની જરૂરિયાતો શું છે તે વિશે સમગ્રી માહિતી ભેગી કરવી જોઈએ એમ તેમણે જણાવ્યું હતું.

કાર્પાયુટિકલ પરિપદ આ અરસામાં દિલ્હીમાં ભરાય હતી. તેના તરફથી 'મેનેરિયા નિવારક ઔપચી' પર સંયુક્ત ચર્ચા રાખવામાં આવી હતી.

ત્રિવિધ લોકશાહી

બ્રિટનમાં રાજકીય લોકશાહી છે, પણ સામાજિક કે આર્થિક લોકશાહી નથી. અમેરિકામાં રાજકીય અને સામાજિક લોકશાહી છે. પરંતુ આર્થિક લોકશાહી નથી. રસિયામાં સામાજિક લોકશાહી છે, આર્થિક લોકશાહી બાણી એ પ્રગતિ કરી રહી છે, પણ ત્યાં રાજકીય લોકશાહી નથી.

દેશકંઠ સારંગી.

નજીક જઈને જોયું જાણ્યું

મહેન્દ્ર મેઘાણી

“બ્રહ્માંડ વૃત્તિ પડે તો પશુ બધાજીવસભા તો મળવાની જ છે”, એવા સંદ્ધાર વદ્યમઝાઈના મહા-નિર્ધારના ‘મિનિયેચ’—વામનસ્વરૂપ—સમા મનમુખો મનમાં ધડો ધડો હું અમરાવાદનો ગાડીમાં બેઠો કે; ‘ગાડીના પાટા ઊખડી જાય તો વિમાને ચડીને પશુ બંધારણસભામાં તો જઈશ, જઈશ ને જઈશ જ. ભને પત્રકાર તરીકેનો પાસ ન મળે! હોય; હું તો દિલ્હીને સ્ટેશનેથી મેગ-મિસ્તરો લઇને સીધો બંધારણ-સભાને દરવાજે જ જઈને ઊભો રહીશ; મને રોકશે તો કહીશ કે “પત્રકાર છું;” પાસ માગશે તો કહીશ કે, “પાસ નથી. પાસ શેતો વળી કે હું દેહ કાંધિયાવાડથી આવું છું. મને જગદી અંદર જવા દો, મારા વાચકો મારા અહેસાસની વાટ જોતા દશે”. તે છતાં રોકશે તો ત્યાં જ બસો જમાવીશ, ત્રાય કીશ, સર્જિ બેઠક પૂરી થશે ને સભ્યો બંધાર નીકળશે ત્યારે આપણા પ્રાતભાંધી ચૂંટાયેલા સભ્યો પામે દાદ માગીશ. હા, આપણા કાનજીભાઈ દેસાઈ છે, ખંડુભાઈ દેસાઈ છે, દેસાએન મરેતા છે, અરે ખુદ મુનચીછ છે ને ! પછી શું વાધો છે ! ભનેને એમાંથી કાઢ અને ઝાળખતું ન હોય હું ચુગતી છું. અને એ બધા ચુગરાવના મતિનિષિએ છે તેટલું એણું છે !

*

વિમાને ચડીને હું દિલ્હી પહોંચ્યો, અને બંધારણ-સભાને દરવાજે પશુ પહોંચ્યો. મુજબ—અમદાવાદના સ્ટેડીઓએ આપેલી ટિપ્પામણ મુજબ મિસ્તરો એક ટોટલમાં મૂકીને રૂઆબજોર સભાખંડને ખાદ્યે પડેઓ ત્યારે, લક્ષગ્રામથી છૂટા થયા. બાદ બંધારણ સભાના પહેરગીર બનેલા ધૈર્ય એન્ડ યૌદ્ધના અમલ-દારે એથી ૫ વધુ રૂઆબજોર, ‘પૂછ્યું’, ‘પાસ કે’ પૂછનારનો અવાજ એની અણીનાર મૂંઝા નેવો કરગાંઠોથી દોનો, એનું કમેલું ઠંડું હતું, એનો કમર ઉપર રિવોલ્વર લટકતી હતી, એની આખો જાણે કે પોપચાં-પાપણ ચિતાતી હતી. એ અમલદાર દોનો

દિંદો, પશુ વિદેશી સત્તાના બીવામાં ઢળીને એની મૂર્તિ ધકાઈ હતી તે સ્પષ્ટ દેખાયું. મારા દેશનો બંધારણસભાને અહેવાલ મારા પ્રાંતવાસીઓ માંટે લેવા હું, આવતી કાલના આઝાદ દિલ્હો નાગરિક, અહીં આવ્યો હોવા છતાં આ માણસ મને રોકેનો કેમ હતો તે મને ધડીમર ન સમજાયું. પશુ ધડીમર જ. ધડી પછી મારી નજરમાં જાણે કે ક્ષ-કિરણની શક્તિ પ્રવેશો હોય અને સાચુસતી કમર પર લટકતા આમકાના પાકીટની અંદરની રિવોલ્વર, અને એ રિવોલ્વરની અંદર રહેલી ગોળીઓ મને દેખાતી હોય તેવું લાગ્યું. અને તરત જ હું સમજી ગયો.

*

ઝપાટામ્લ દારા ઊતરીને હું બંધારણસભાની કચેરી બહારી ચાલ્યો. થોડી પૂછપરછ પછી અવશ્યિત ઓરિસ-એન્ડગાઓની બૂલભુલમણીમાંથી મારું મુશ્કેલો અને ત્રે કચેરીમાં પ્રવેશ કર્યો. સરકારી દુબારચાવી અને અમલદારી બેપરવાહી અંગે દુઃ કીક કીક માહિતગાર બની ચૂકેશે. દોનો પરંતુ બંધારણસભામાં તો મરોંજ ગાળૂતેવાઓએ પ્રવેશ કર્યો હોવાથી એની કચેરીમાં ઉપરથી નીચે મુખીના સદુ અમલદારો—કાર-કૂનો પટાવાળાઓને પશુ એવા જ નરસોદીઆ ઉત્સાહથી સૂતિભર્મા અને ફોટોફટ કામનો નિકાલ કરનાગ મેં કંપેઆ. પરંતુ નજરે ને નેયું તે તો સગકારી અમલદારચાવીની લાપરવાહીના જગવથી કાંઈ છુડું નહોતું.

એ ઓરિસમાં બે-પાંચ કારકુનો ટેમલ ઉપર ચડીને કે ખુરશી ઉપર તિજળજથો પત્ર લેખાંચીને ટોળટપાં માગતા હતા અને એમાંના બે-ત્રણ ઉપરીઓ ‘છ હા, બાણુજી,’ ‘નદી નદી’ જતાજ, ‘ક્યાં નહિ સદ્વાજી !’ વગેરે ટોકા કરતાં કરતાં કોનો ખાલી કર્યાં થઈ, કોને ક્યાં ખાતામાં બહી મળી, કોની ક્યાં નિમણૂક થઈ વગેરેનો મોઝાજો ચર્ચા કરતા હતા.

મેં જઈને કહ્યું કે, ‘હું પત્રકાર છું, અધિક હાયાનો

પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યો છું, અને મારે જલદી મારો પાસ જોઈએ છે, કારણકે એક સર થઈ ચૂકી છે.

એક સર થઈ ગઈ છે તો તેમાં મારે દિલ્લી લૂંટાઈ જવાનું હોય તેવી ઉતાવળ થી હોવી જોઈએ તે ન સમજવા હોય તેમ એક ઉપરીએ આંખેથી ચરમા ઉતારીને મારી સામે જોયું અને ધીરથી અને ખેસવાનું કહ્યું. હું પરાણે બેઠો તે પછી એણે આખી હકીકત નવેસરથી પૂછી. હું એને કોઈ સહેલા પલાખાનો જવાબ દેતો હોજી તેવી અદાથી અગાઉનું વાક્ય ફરીથી કકકડાટ બોલી ગયો. અને પછી, એણે જોતાં ન માગ્યો છતાં, મારા પ્રતિનિધિ તરીકેના દરજ્જે જાહેર કરતો મારા હાપાના તંત્રીની સદીવાળો કાગળ મેં એની સામે ધપાવ્યો.

મિનિટ પછી મિનિટ વીતતી જતી હતી અને મારો જીવ કળાએ કળાએ કપાતો હતો. જે એક નજરે નિહાળવા હું આઠશે દૂરથી આવ્યો હતો, તેમાં પળવાર પણ જોશ પહોંચ્યું એ મારું આવું—ન આવ્યું, કરવા બરોબર હતું.

મેં ધરણા કાગળ સામે ઉપરીએ નજર કરી. પણ, એની આસપાસ ખડેસા એટલા બધા કાગળોથી એને એ કોઈ જૂથ ન લાગ્યો હોય—અથવા તો સાવ કોરોમકાર લાગ્યો હોય—તેમ લેશ પણ કોંઈક વિના મારે પાછું ફરવું પડશે એવી કોઈ ભીતિથી મેં એ નિરાશ નહોતી અનુભવી. મારા મનમાં બે પરસ્પર વિરોધી લાગણીઓ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું અને તેમાંની એકની, મારી પ્રિય ભાવનાનો, પરાજય થયો હોવાથી હું નિરાશ બન્યો હતો.

પણ ઉપરી સાહેબે તો પુરશીમાં લખાવીને આરામથી પૂછ્યું કે, 'આગલી એક વખતે તમને પાસ મળેલો ?'

મારા હૃદયનો ઝીંજોર કાઢવાની તક મળ્યા હોય તેમ મેં એમને સમજાવ્યું કે મારે એક અગાઉ પાંચ

દિવસે અને એમને એક એકસપ્રેસ જવાથી તા કરીને અમારા હાપાના પ્રતિનિધિ મારે પાસ મળ સફરો કે નહિ તેનું પૂછાણ કર્યું, તેમ તે જ દિવસે વિમાની ટપાલમાં મોકલેલાં એક કાગળ દ્વારા કે કડીકતનું વિસ્તારપૂર્વક સમર્થન કરેલું, પરંતુ અમાર તારનો કોઈ જવાબ મળ્યો નહિ અને એક સર થયા પછી દસ દિવસે એમની ઓફિસમાંથી જવાબ મળેલો કે : 'દિલ્લીની છીએ; જગ્યા નથી; પાસ નહિ મળી શકે; જવાબી તારના પૈસા પાછા મોકલીએ છીએ.' એટલે પછી આ એક વખતે કરેલી ચરજના જવાબની રાહ જોવા વિના હું આવી પહોંચ્યો છું.

મારા જવાબમાંથી બંને એને આખી વાતનો તાળો મળી ગયો હોય તેમ તેણે કહ્યું : 'બસ ત્યારે, તમને મારે એકેમાં પાસ ન મળ્યો હોવાથી આ એક વખતે પણ આખી સકાય નહિ.' થોડીવાર સુધી સમજાવત કરી જોઈ, પણ બચ્યું.

જવાહરલાલના ભાષણને અતિ તાળીઓના મગકાટ થયા હોય તેવા પડમાં મારા કાનમાં પડ્યા, અને હું આકળા બનીને બહાર નીકળ્યો.

જાણે હું કોઈ પરાજય પામ્યો હોઈ તેવી બે લાગણી ધેરી વળી. બંધારણસલાનો અહેવાલ લીધો વિના મારે પાછું ફરવું પડશે એવી કોઈ ભીતિથી મેં એ નિરાશ નહોતી અનુભવી. મારા મનમાં બે પરસ્પર વિરોધી લાગણીઓ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું અને તેમાંની એકની, મારી પ્રિય ભાવનાનો, પરાજય થયો હોવાથી હું નિરાશ બન્યો હતો.

વાત એમ બની હતી કે અમદાવાદથી દિલ્લી આવવા હું નીકળવાનો હતો ત્યારે મારે કોઈ કારણસર મુબઈ જવું પડેલું. પછી વિમાનમાર્ગે મુબઈથી દિલ્લી આવતી વખતે દુનિયાદારીના વિશેષ અનુભવી એક કાલા વડીએ પૂછ્યું હતું કે, બંધારણસલાનો પાસ મળ્યો છે ? મેં જવાબમાં ના પાડી, પરંતુ રૂઝનાથી બિરતરા લઇને સીધા સલામતક ઉપર પહોંચવાના અને ત્રાણ કરવા સુધીના મારા ઉપર-કલા : 'કૂડ' મનોરથો એમને ફક્ત સંભળાવેલા. પણ એમની નેપારીશુદ્ધિથી એવા વિચિત્ર ખમાસોની દક્ષી

સિવાય બીજું કંઈ યઈ શક્યું નહિ અને અત્યંત આશ્ચર્ય કરીને એમણે મારી સાથે, સંકટ સમયની સાંકળસમી, એક પ્રતિષ્ઠિત મુરખખીની કલામણ લેતા જવાનું કહેલું. એ મુખજ નવી દિલ્હીના એક અમલ્લી પત્રકાર શ્રી શ—ઉપર મને પત્રકારને પાસ મેળવી આપવાની કલામણ્યનો તાર છેક છેલ્લી રાત્રે મોડે મોડે કરાવીને હું મુંબઈથી નીકળેલો. પણ મન સાથે મેં ગાંઠ વાળેલી કે મારે કોઈનીય લાગવગ વિના, માત્ર મારા પ્રતિનિધિ-દરજાના અધિકારની રુબરુ, બંધારણસભામાં પ્રવેશ મેળવવા જોઈએ.

નવી દિલ્હીની ટાઢ કરતાં ય ટાઢીગેળ એની અમલદારશાહીએ આ ‘વટ’ લાંગી નાખ્યો, અને બંધારણસભાનો અહેવાલ મેળવવાના મોહમાં આખરે મેં પેલી લાગવગ વટાવરાનો નિર્ણય કર્યો. મને નિરાશા યઈ તે આ વટ લાંગરે તેની; અધિકાર હાથે અને લાગવગ-છતી ગઈ તેની.

*

તરત જ મેં શ્રી શ—ની શોધખોળ માઠી બીજી એક ઓફિસમાં દું, એક ઉદ્યોગ પ્રવલ્ન લેખે, હજી મારા ‘અધિકાર’નાં શેડ્યુલ રોતો હતો ત્યાં અકસ્માત જ તેઓ ભેટી ગયા. મેં એમને મારી ઓળખાણ આપી અને મુંબઈના તારમાં જેનો ઉલ્લેખ થયેલો તે દું પોતે જ એમ જણાવીને મારે પાસ મેળવવા છે તેમ કહ્યું. પાસ તો એમણે મે જ ‘મિનિટમાં’ મેળવી આપ્યો; પણ ‘કહ્યું’ કે પત્રકારોની બેઠકો આછી છે અને પાસ માત્રનારો પછા છે, તેથી કોઈ અહવાલિકને અમે પાસ આપતાં જ નથી. મેં કહ્યું કે, અમારું અકવાલિક વાંચનારાં ગામડાનાં માણસો પાસે બીજું કોઈ જાણું પહોંચતું નથી તેટલું એટલે એમને મન તો અમારું અકવાલિક દૈનિકના જેટલી જ અગત્યનું છે. એમને મારી સાથે દલીલ કરવાનો વખત નહોતો, પણ મારા લાભની દૃષ્ટિએ જ એમણે સિખામણ આપી કે, ‘હવેથી તમારે કોઈ અહવાલિક માટે અહેવાલ લખવો હોય તો પણ કોઈક દૈનિકના નામને પાસ મેળવી લેશો તો કંઈ મુશ્કેલી નહિ પડે. બાકી તો દિલ્હીમાં સાચા કે ખોટા નિયમો એકવાર ધકાઈ જાય એટલે પછી એને અપવાદરૂપે

પણ તોડી ચકાતો નથી. અહીંની રસમ અદલાતી નથી.’

એમનો આભાર માનીને હું રવાના થયો.

*

પાસ લખને હું સમાચરને બારણે ફરી પહોંચ્યો ત્યારે પહેરેથી અમલદાર જેટલા રૂબાબમેર મને પહેલી વખતે અંદર જતો રોકેલા તેટલા જ રૂબાબમેર આ વેળા, મારા પાસની પોતાના રજિસ્ટરમાં નોંધ કર્યા બાદ, અંદર જવા દીધો. આપણા દેશનો અમલદાર એટલે નર્મી રૂબાબનો ખૂદ. તમને એ કહ્યો મારીને બહાર ઢાંઢે તેમાં તો રૂબાબ ખરો, પણ આપકાર આપીને અંદર બોલાવે તેમાં પણ રૂબાબ! શિરત અને રૂબાબ, એ બે જુદી વસ્તુઓ છે. શિરતમાં સૌજન્યનો સમાવેશ થાય છે.

પત્રકારો માટે ૧૧-૧૧ બેઠકોની બે ગેલેરીઓ હતી. તેમાંની એકમાં હું દાખલ થયો ત્યારે મારું મન શરમ અનુભવી રહ્યું હતું, કારણ કે મારા જાપાના હાનરે વાંચકોના પ્રતિનિધિ તરીકે મને અહીં રથાન મળ્યું નહોતું. અહીં મને એક મળી હતી કારણ કે મારી પાસે હતી લા-ગ-વ-મ.

મારી બેઠક ઉપર બેઠા બેઠાં મેં નીચે નજર નાખી. એક વિશાળ ગેળ ખંખા સળો બેઠાં રતાં અને અહીં ઉપર પાંચ જુદી જુદી ગેલેરીઓ હતી—બે પત્રકારોની બે ગળ મેડેશની, પ્રેક્ષકો માટેની બેઠકો અડધાઅડધ જેટલી ખાલી હતી. નીચે સિટિંગ રિલ્ડમાં કુલ ૨૯૬ સળોમાંથી લીનમાં ૭૩ બાદ કરતાં ૫૫ બીજી ઘણી બેઠકો ખાલી હતી. કુલ હાજર સળો ૧૫૦ જેટલા હશે.

પત્રકારોની બેઠકો ઉપર પણ મેં નજર ફેરવી જોઈ. મને કહેવામાં આવ્યું હતું કે પત્રકારો માટે બેઠકો ઘણી આછી છે અને ઉમેદવારો બહુ વધારે છે. પણ અરવીઅરથ બેઠકો તો ખાલી હતી! એમ કેમ હશે?

પહેલા દિવસની કાર્યવાહી પૂરી થઈ અને એકસો ને એકસો પત્રકારોની બેઠક ઉપર હું ફરી વળ્યો. દરેક ઉપર તે જેને અપાઈ હતી તે અપાનું નામ

લખેલું હતું. એમાં ત્રીસેક નામ તો પરદેશી હતાં, સામયિક અને રેડિયો કંપનીઓનાં હતાં. એ ત્રીસમાંથી ૨૫-૨૬ જગ્યાઓ તો રાજ ખાલી પડી રહેતી હતી. એમાં 'ન્યૂયોર્ક' ટાઈમ્સને લંડનના 'ટાઈમ્સ' જેવાં દૈનિકો હતાં, 'અમેરિકન એસોસિયેટેડ પ્રેસ', રશિયાની 'ટાસ' અને ચીનની 'સેન્દ્રસ ન્યુઝ એજન્સી' જેવી સમાચાર-સંસ્થાઓનાં નામ હતાં, 'પિકચર પોર્ટ', 'ટાઈમ' અને 'લાઈફ' જેવાં અંકવાડિકો હતાં, 'મેગેઝિન ડાયજેસ્ટ' નામનું એક માસિક હતું અને એક અમેરિકન રેડિયો કંપનીનું નામ પણ હતું.

મને યશું કે, આપણા દેશનું બંધારણ ધનારી સભામાં આપણાં હાથોએ હક્કની જગ્યા મળતી નથી અને આ બધાં પરદેશી દૈનિકોથી માસિક સુધીનાંઓને કેમ મળે છે ? પરદેશીઓની સેઠમાં આપણે શા માટે આટલા બધા અનર્થ જમએ છીએ ?

★

આ બધાં પરદેશી હાથોના પ્રતિનિધિઓમાંથી ૩-૪ ને બાદ કરતાં બીજા બધા હંમેશાં ગેરહાજર રહેતા હતા તેમાં એમનો દોષ નથી. દિંદુરતાનની બંધારણસભાની રાજબરજની કાર્યવાહીની ઝીણી ઝીણી વિગતોમાં એમને રસ ન હોઈ શકે એ દેખીતું જ છે. ક્રાંસની કે ચીનની બંધારણસભાની બેઠકમાં મને પતકાર તરીકેનો પાસ મળ્યો હોય ને રાજ હું તેનો લાભ ન લેતો હોઉં તો એ મારો વાંક શી રીતે ગણાય ? એ જ રીતે આ પરદેશીઓ તો મિત્યાગ જગાહરલાલ કે એવા કોઈ બીજા આગેવાન કાંઈ અગત્યનું બાજુ કઠવાના હોય 'ભારે હાજર રહે. તે પછી એમને ને સભાને શી લેવાદેવા ! દોષ તો એમને પાસ દેનારાઓનો કહેવાય. એમની એ ૨૫-૨૬ બેઠકો ભાગ જેવા કેટલાયના હક્ક ફેલ કરીને જ અવાધ શકી દર્શાવે ! અને એ બેઠકોનો લાભ તું અમે લઈ શક્યા, ન એમણે લીધો !

★

ગુજરાતી હાથોના બીજા કોઈ ખાસ પ્રતિનિધિ મુંબઈ કે ગુજરાતથી આવેલા નહોતા એક શ્રી. મુદુલા-એન 'ગુજરાત સમાચાર'ના પ્રતિનિધિ તરીકે પતકારાની

ગેલેરીમાં આવીને બેસતાં હતાં. અંગ્રેજ અંકવાડિકોમાં 'ફારમ', 'ગ્રિલટ્ઝ', 'મિન્ડિયન ફાઇન-સ', 'કોમર્સ એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રી' વગેરેને પાસ મળેલા હતા. ત્યારે દેશી હાથોનાં અંકવાડિકોને શા માટે નહિ ? અંગ્રેજ હાથો વધુ વાચાળ હોય છે અને દેશી હાથોનાં હાથો કાંઈક અંશે શરમાળ હોય છે એટલા માટે ?

★

પ્રાંતીય ધારાસભાની એ જોડેથી બેઠક અને આ બંધારણસભા વચ્ચેનો એક તફાવત મને ઘણો મહત્વનો લાગ્યો. કોઈ ધારાસભામાં ન હોય તેવી 'હોમોગિનિટી' (એકસત્તા) આ બંધારણસભામાં દેખાતી હતી. ધારાસભાઓમાં વાતાવરણ હંમેશા પક્ષપક્ષીયી થઈ હોય છે, કારણ કે પશ્ચિમની લોક-શાહીના અંધ અનુકરણને પરિણામે આપણે લાંબેરી માન્યતા જરૂર પામી ગઈ છે કે વિરોધપક્ષનું કાર્ય દરેક નાનીગોટી બાબતમાં સત્કારવાને જોડેલા પક્ષનો સામોખોટો વિરોધ કરતા રહેવાનું હોય છે. અહીં એવો ઉપરછંસો વિધિસરનો વિરોધ તો નહોતો, પણ આંતરિક કે અપ્રકટ મતભેદો પણ ન રહ્યા હોય તેવું શુદ્ધ વાતાવરણ હતું. સાગરતીરે પડેલાં શંખધીપણાં જેવાં જગ્યા રંગનાં માનવીઓ અહીં હતાં, કોઈ નિર્ભેળ 'વેતરવરૂપે' હતાં તો કોઈ દારંગાં પણ હતાં; પરંતુ સ્વતંત્રતાના ઊગતા સૂરજના તેજમાં એ તમામ એક જ રંગનાં દેખાતાં હતાં. ઉપરાંત એક જ શેઠ-સાગરની કૂબેથી એ જનમ્યાં હોય તેવી સ્પષ્ટ હાથ એમના સમમર્યાદામાંથી બેઠકની હતી.

એનો અર્થ એ નહિ કે ત્યાં વિવિધતા નહોતી; એનો અર્થ એ પણ નહિ કે ત્યાં વિચારભેદ નહોતા. વિવિધતા અને વિચારભેદ તો જીટણાં ચલીસ કરોડ વચ્ચે પડ્યાં છે તેનાથી જરાય ઓછાં આ એમનાં પ્રતિનિધિઓમાં કેમ હોઈ શકે ? પણ ધરતીની વિવિધતા ઉપર ગગનની—નીલપ જેમ સર્વત્ર ફરી વળેલો છે તેમ એક અને અખંડિત રાષ્ટ્રના હિતની સર્વોપરીતા એમની ચોપાસ મહેકી રહી હતી. પશ્ચિમના 'સિન્ડ્રી આરકેટ્ટા'ની માફક વિધવિધ વાહનો અને બલભિલ સુરાસલિઓ વચ્ચેથી અહીં પણ એક જ મહાગીતના ધોષ બેઠકા હતા.

અલબત્ત આણું પરિણામ નિપળની શક્યા માટે

પડતા પાછળ ધણી 'રીહસલો' કરવા પડતાં હશે અને એમાંથી બચરાપણું કાઢી નાખવા માટે આગેવાનોને ધણી મહેનત કરવી પડતી હશે.

*

એટલે જ બંધારણસભાની બેઠક વરિવારે બંધ બારણે અથવા તો અવિધિસરની રીતે મળતી રહેતી હતી. બંધબારણે મળેલી આવી એક બેઠકને ધણીની માફક હું પણ ગેરવાજ્જી ગણું છું. એ હતી બંધારણસભાનું અંદાજપત્ર ચર્ચાવાની બેઠક. તા. ૨૨ મીએ શ્રી. ગાંધિજી (સુખર્ષ) બંધારણસભાનું સન ૧૯૪૬-૪૭નું અને ૧૯૪૭-૪૮નું અનુક્રમે રૂ. ૧૭,૮૩,૦૦૦નું અને રૂ. ૪૫,૪૩,૦૦૦નું અંદાજપત્ર રજૂ કર્યું. આ અંદાજપત્ર ઉપર સામ્યવાદી સભ્ય શ્રી. સોમનાથ લાહીરીએ અચૂક કાપની દરખાસ્તો મૂકી હતી તેનો નેતાઓ શું જવાબ આપશે અને ત્રહિતને પણ વધુ પડતી લાગે તેવી અચૂક ખર્ચની રકમોનો શો બચાવ કરશે તે તજજ્ઞતા હું આપું હતો. પણ જાહેરમાં કાંઈ ચૂંચણાં ન ચૂંચાય તે હેતુથી સભાએ બંધબારણે એ અંદાજપત્ર પર ચર્ચા કરવાનું નક્કી કર્યું અને પ્રેક્ષકોને તથા અમારે પત્રકારોને બહાર નીકળવું પડ્યું.

બંધારણસભા અંગે યત્ન ખર્ચ આજની ચમત્કર્ય સરકાર ભોગવે છે. એ મધ્યમ સરકારનાં કરોડો રૂપિયાનાં અંદાજપત્રો પણ ધારાસભાની ખુફલી બેઠકમાં ચર્ચાય છે, એની ટીકાઓ યાવ છે. એમાં કાપની દરખાસ્તો મુકાય છે અને એની ખુફલા દિલથી હાથવટ યાવ છે, તો પછી આવા યોગક લાખના મામૂલી અંદાજપત્ર ઉપર આવો દાંકપિંડોડો ચાને ?

૧૯૪૭-૪૮ના અંદાજપત્રમાં તજ મુખ્ય રકમો ત્રીસેક અમલદારોના પગાર (૪,૯૩,૦૦૦), ક્લોરિના બીજ ૨૮૫ જેટલા નોકરોના પગાર (૩,૬૩,૦૦૦) અને બંધારણસભાના સભ્યોનાં કચ્છાં અને પુરકાર (૩૬,૨૩,૦૦૦)ની છે. સામ્યવાદી શ્રી લાહીરીની માફક બીજા પણ કેટલાક સભ્યોએ અમલદારોના (માસિક ૪૦૦૦ મુધી પહોંચતા) પગારો ઓછા કરવાના અને કારકૂનો વગેરેના પગારો વધારવાના મનના હતા. પણ એમને એવો ઉત્તર દેવાયો કે એ

નોકરો-અમલદારોને મધ્યમ સરકારની નોકરી છોડાવીને આ રથાને મૂકવામાં આવ્યા છે, તેથી એસની મૂળ જગ્યા ઉપર એમને મળતા પગારના ધોરણમાં ફેરફાર થઈ શકે નહિ. પણ પંડિત જ્વાહરલાલે હમણાં જ મધ્યમ ધારાસભામાં જાહેર કર્યું તેમ મધ્યમ સરકાર અને બંધારણસભા વચ્ચે કાંઈ જ સંબંધ નથી તો પછી પગારનાં મૂળ સરકારી ધોરણોને વળગી રહેવાનું કાંઈ કારણ નથી.

તે ઉપરાંત દરેક સભ્યને અપાતા રામના રૂ. ૪૫ના બથ્થા સામે તો રાષ્ટ્રપતિ કૃપાલાનીજી અને બીજા આગેવાનોએ પણ વિરોધ દર્શાવેલો. દિલ્હરતાન જેવા ગરીબ દેશ માટે આ રકમ ધણી મોટી છે એમ કહીને તેને ધટાડીને રૂ. ૩૦ કરાવવી એવી દરખાસ્ત એમણે શુભ બેઠકમાં મૂકી હતી. પણ મોટા લાખના સભ્યોને મળે એ ન ઊતરી !

*

બંધારણસભાના સભ્યો માટે નવી દિલ્હીમાં રહેવા-જમવાની બાદશાહી બચરથા બંધારણ-શુદ્ધ (કોન્સ્ટીટ્યુશન ટ્રાક્ટ) નામે ઓળખાતી એક વિશાળ ધમારતમાં કરવામાં આવી હતી. યુદ્ધકાળ દરમિયાન અમેરિકન લોકરી અફસરોના રહેઠાણ માટે એ મકાન બંધાયેલું. તેમાં દરેક સભ્યને અલગ જોરડો, રાચરચીલું, જોરડો-જોરડો ટેલીફોન, નોકરો વગેરેની અમીરી સગવડો આપવામાં આવી છે. એમને માટે બાનભાતની વાનગીઓવાળાં દેશી (માંસાદારી અને મિન-માંસાદારી) તથા પરદેશી (માંસાદારી અને મિન-માંસાદારી) ચાર પ્રકારનાં ભોજનો ટકે ટકે યાવ છે. અન્નખત, ભોજન દેશી કે પરદેશી એ તે પ્રકારનું હોય, એને ઈન્સાફ તો ટેવવ-પુરતીઓ ઉપર અને છરી-કાંટા-ચમચા વડે જ આપાય છે !

આ બંધારણશુદ્ધમાં ગેઠવાયેલા એવીસ આમ-જિતોના એક રાત્રિભોજનમાં સામિત થવાનો મોખા મને મળ્યો હતો તેથી જનઅનુભવે હું કહી શકું તેમ છું કે એ ભોજન લાખ-જોખપનિઓના કે રાખ-મદાશાખઓના ભોજન કરતાં બહુ ઊંચતું નહિ હોય. રેશ ઉપર હજી થ અલસકેટ અમૂખી મળું છે, એટલું જ નહિ પણ, ખુદ દિલ્હીના ગરીબો ધડની કાંટાથી અજન

અનુભવી ગદ્યા છે ત્યારે એવા કંગડે કંગાલીના પ્રતિનિધિઓથી આતુર અમીરી ખાણું કેમ લઈ શકાય તે પ્રશ્ન એ ભોજનના મીઠા કોળિયા સેતી વખતે મનમાં ઊડ્યા વિના રહે નહિ. ખાસ તો મને તે જ બપોરે મળેલો દિલ્હીનો એક ટાંગાવાળો સંકરતો હતો. ટાંગા ઊઠા રાખવાના એક રેન્ડ ઉપર બપોરના એ વાગે થોડા ટાંગા ઊભા હતા. એમાંનો એક ટાંગાવાળો પરતીના મેલા કાગળમાં વારંસો બેઠો નોડો રોટલો લૂખો ચાવતો હતો. ગરીમ કાઠિયાવાડમાં પણ ખેડૂતોને રોટલા સાથે ગોળનું દહણ કે મરચાની શાંખ મળી રહેતી હોવાથી મારાથી એને પૂછાઈ ગયું હતું કે, 'શરી કે સાય ઓર કુછ નહીં ખાતે હો ?'

એણે જવાબ આપેલો કે, 'હમ તો સિફ્ત' શરી પર બી ગુનરા કર લે, મગર પેટ ભર શરી પાય ઉતના અનાજ બી કહાં મિલતા હે ?'

આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓને આટલી નજીકથી, આટલી શાંતિથી અને આટલા સૌમ્ય સ્વરૂપે જોવાનો મોઠો મને પહેલીવાર મળ્યો. હારે જ ખજર પડી કે એમની સાચી મૂલ્ય કેવી છે. હાપમાં એમની જે છબીએ આવે છે તેમની મોટા ભાગની તો એક દાયકા પૂર્વેની હશે એમ આ નેતાઓને એકદમ લાગ્યું તાજી છબીઓમાં પણ, થોડું જાણે કેમ, આ નેતાઓના મુખ પરની તાજગી અને તેજસ્વિતા કે એમના મરોહદાર અવયવો કદી સાચા સ્વરૂપે દેખાયા નહોતા. પંડિત પંત અને શ્રી રવિશંકર શુક્લ જેવા જુઠોના ચહેરા ઉપર પણ જે તેજ હતું તે તેમની વડાપ્રધાનો તરીકેના અધ્યાત્મ પત્રિકામય ઉપરવટ ચમને કેમ અમકડું હશે ? કે પછી સોનું તો તાપથી સોહામણું અને તેમ, એ પરિશ્રમના પગિયામ રૂપે જ આ તેજ પ્રસરતું હશે ? સીમતી વિન્યાસક્રમી પંડિતે વૈધવ્યની છાયા આડે પણ તંદુરસ્ત અને સોહામણું વલન કરમાવા દીધું નથી. રાજકુમારી અમૃતકોરની ઉંમર વધી ગઈ હોવા છતાં એમની ચાલમાં યુવતીના નેટલી જ નમણાઈ અને અપળતા ભરી છે. ફાગવડે ઇતેહવાગા શ્રી કામદેવનાં દાદીમુઠ એમના કદાવર દેહને મિયાણાનું સ્વરૂપ આપી હતું. બંગાળના અને ખાસ કરીને આસામના

પ્રતિનિધિઓ કાંઈક અંશે હતોત્સાહ જણાતા હતા, તેનું કારણ તો સહેજે સમજી શકાય તેવું છે. રાજ્યજીતી તથિયત સારી ન રહેતી હોય તેવું લાગ્યું. મૌલાના આઝાદ સભાની એકેક સાધુ હોય તે દરમિયાન પ્રસંગોપાત પોતાના કેળવણી-ખાતાના દફતરમાં આટો મારી આવતા હતા આપણા વડાપ્રધાન શ્રી ખેરનું સદા તાજું રિમત દૂધ જેવા સરેક કાતની બનીસી વચ્ચે મહામતે સૌને રીઝવતું હતું. પંડિત જવાહરલાલનું વલન એમના તરવગટની આરપાર ચમને સૂકાયેલું લાગતું હતું. વૈશ્યાખમાં એરેયા ખેન જેવી રેખાઓના રૂપમાં બચતા એની ઉપર અંકાર્થ ગઈ છે. શ્રી પટ્ટાભી સિતારામેયા હાલતા ને ચાલતાં 'ફેક્સ' એન્ડ રેન્ડોન્સ' (પીઝા અને પચરા)ના અપૂર્ણ ખજનાની લદાણુ પરિચિતો-અપરિચિતો વચ્ચે કથે જતા હતા. કેટલાક મ સભ્યોનો દાદીમાની અવસથાએ પડેલોલા સરોજિનીદેવી નિષ્ક્રિય હાજર રહેતાં અને પોતાને શિરે આવેલી પવિત્ર ફરજનું સંપૂર્ણપણે પાલન કરતા. શ્રી જયરામદાસ દોહતરામને મોઢેથી સિંધી ભાષા અને લોકસાહિત્ય વિશે એ-આર નાની નાની વાતો સાંભળી અને ફરી પ્રતીતિ થઈ કે, આપણા એક આગેવાનોનું જીવન શુભાર્થ દેશના રાજકરણે હરી ન લીધું હોત તો સંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક પ્રજ્ઞિતઓને એ કેટલી બધી પ્રતિભાવંતી અનાવી શક્યા હોત. પ્રતિપ્રાંતના લોકસાહિત્યને હિંદુસ્તાની અથવા અંગ્રેજીમાં અનુવાદ થઈ શકે તો, આપણે અલગ અલગ પ્રાંતવાસીઓ એકબીજાથી કેટલા નિકટ છીએ અને એક જ અમોહા ભૂતકાળના વારસદાર ભાંડુઓ છીએ તેનો પૂરો ખ્યાલ આવે.

આ વખતની એકમાં સૌથી મહત્વની ગેરફાળરી મિહારમાં શાંતિ અને કોમી એકવની સ્થાપના કરવા ગયેલા સરદના ગાંધીની હતી. મહાત્માજી તો મહિનાઓથી તોઆખરી ગયા હોવાથી આ બંધારણસભાને પ્રત્યક્ષરૂપે એમના આશીર્વાદ મળી શક્યા નથી. પણ તેઓ જાણે ઉપરની એક એલેગીમાં ગેસીને સભાની કાર્યવાહી નિરબતા હોય તેટલી આમન્યાપૂર્વક લગભગ બધા સભ્યો વર્તતા હતા અસમત, રાજેન્દ્રપાણુ જે

ગૌરવભરી રીતે પ્રમુખપદ શોભાવતા હતા તેની પથ્થુ સભ્યો ઉપર ધણી અસર પડતી હશે. આ સભાચક્ર મૂળ મંધરથ ધારાસભાના પુરતકાલય તરીકે વપરાતું ત્યારે એની દાવાઓ ઉપર સોનેરી કેમમાં મહેલાં જુદા જુદા વાઈસરોયોનાં મોટાં તૈલચિત્રો ટિંગાતાં હતાં. પથ્થુ હવે એ કેમ ખાલી પડી છે. એક પ્રત્યક્ષ એવું મુદત્ત હતું કે એમાંની એક કેમમાં ગાંધીજીની છબી મૂકવી જોઈતી હતી. મને એવી છબીની જરૂર લાગી નથી. આશુ ગાંધીપ્રસાદ વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં ગાંધીજીને એટલા બધા મળતા આવે છે કે એમને ગાંધીજીની છબી જોઈને કંઈ રાકાય. સહુ સભ્યો પથ્થુ એમની પ્રત્યે એટલા સન્માનથી જુએ છે.

તે ઉપરાંત, મુસ્લિમ લીગના મિરાદરો પથ્થુ હાજર નથી એ વાત કું વારે વારે વોસરી જતો હતો. પથ્થુ સભ્યોએ એ વાત ધડકેય વિસારી નહોતી. સભાના દરેક કરાવમાં, એના હાર્દમાં તેમજ તેના સખ્દ કલેવરમાં મુસ્લિમ લીગના મતબ્બને અને તેટલું સમાવવાના, એમના દષ્ટિબિંદુને ખ્યાલમાં રાખીને તેમાં સુધારાવધારો કરવાના હેતુપૂર્વકના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે. ચાહે તેવા પવિત્ર સોગંદ ખાઈને પથ્થુ કું એ કહેવા તૈયાર છું કે બંધારણસભા માત્ર કોંગ્રેસી તમારો નથી. આખી બંધારણસભા કોંગ્રેસના રાષ્ટ્રવાદના-રંગે રંગાયેલી હોત તો એ જુદી જ હોત, અને મારા જેવા કોરોડોને એણે હજુ વધુ માયા લગાડી હોત. પથ્થુ આજે તો વરતુસ્થિતિ જે છે તે કું અહીં રજૂ કરું છું, કે શુદ્ધ કોંગ્રેસી દષ્ટિબિંદુ સાથે સુમેળ ન ખાય તેવી અનેક બાબતો આ સભાની કાર્યવાહીમાં નજરે પડી છે. એ સાચું થયું છે કે નરસું, તે અભિપ્રાયનો વિષય છે. પથ્થુ હકીકત તો એ છે જ. આપણા રાષ્ટ્રનું સંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ એમાં રજૂ થયેલું મને દેખાયું છે—રાષ્ટ્રનાં સુતત્વો અને મહિન તત્વો, બનેલી એમાં મેળવણી થયેલી છે. અને મુસ્લિમ લીગના સભ્યો હાજર નથી છતાં દરેક બાબતમાં એમના દષ્ટિબિંદુને અપનાવવામાં સભા એટલી હદ સુધી જઈ ચૂકી છે કે એમની હાજરીથી તેઓ આથી વિશેષ દાંઈ મેળવી શક્યા હોત કે કેમ તેની મને યશ છે. જેમ વચગાળાની સરકારમાં તેમ બંધારણસભામાં આવીને પથ્થુ લીગને ડગલે ને પગલે ને કજીયા જ

કરવા હોય તો તો એ બહાર રહે તેમાં સભાને શામ છે; અને લીગને એમાં કંઈ લુકસાન નથી કારણ કે અહીં, કોંગ્રેસની અંદર તેમજ બહાર એમના દષ્ટિબિંદુનો ખ્યાલ રાખનારા અનેક સભ્યો છે.

પોતાના વિચારોને ભોગે પથ્થુ લીગ અને ખીત્તો પ્રત્યે કોંગ્રેસ જે ભલમનસાર્થ દાખવી રહી છે તેનો બહુ જ ગેરલાભ લેવાતો હોય તેવા એક પ્રશ્ન બન્યો ત્યારે ધણી સભ્યો ખળભળી ઊઠ્યા હતા. પંડિત જહાદરલાલના ફરાવ ઉપરનો સુધારો પાછો ખેંચી લેવાની શ્રી મુકુન્દરાવ જયકરની જાહેરાતને તાળીઓથી વધાવી લેનારી સભાએ જ, એ મિનિટ પછી જ્યારે જોયું કે શ્રી જયકર તો હજી નરી ચૂંચવણે ઊભી કરે તેવી બે-ચાર વાતો કહેવા માગે છે ત્યારે એમને ખોલતા બંધ કરવાની માગણી કરતા અનેક સભ્યો એમની ખેંટકામાં ઊભા યઈ ગયા હતા. સહુની વતી પંડિત પંતે શ્રી જયકરને વધુ ન ખોલવા દેવાની માગણી રજૂ કરી ત્યારે વિચારની હદતાને બાધાની મુલામખીમાં કેટલી હદ સુધી મદી રાકાય છે તેનો એક દાખલો મને મળ્યો.

*

ફરાવ ધરની ચર્ચા સમેટતાં જવાહરલાલના હૃદયના ઊંઘાણમાંથી નીકળના સખ્દોને આખી સભા મુગ્ધ બનીને સંભળી રહી હતી. કોંગ્રેસરનો ખેટકાં ફરાવ રજૂ કરતી વખતે એમણે જે બાધણ કર્યું તે વખતે કોઈ સભ્યની પાંપથ્થુ ફેરી રહી શકી નહિ જ હોય તેમ આ બાધણસંભળતાં ખાતરી થઈ, લાખ્ખો સામાન્યજનોની મેદનીને આંજ નાખવી એ સહેલું છે, પથ્થુ વર્ગોના અનુભવે રીઠા બનેલા આવા સો-અસો શિક્ષિતોને મંત્રમુગ્ધ બનાવવા તે ધણું આઠું છે. જવાહરલાલ એટલા બધા ઊમિદ મણાય છે કે આમ શબ્દશબ્દ તેજીને ખોલવામાં એમને કેટલો સંવમ પાળવો પડ્યો હશે તે કંઈપણ રાકાય તેવું છે. જુદાસાના યોધપ્રવાદને આમ અંતરમાં જ સમાવી રાકનારની બીનર કેવી વજ જેવી હશે! જખખર મોટી ગાંડીને માઇલો સુધી ખેંચી જતી વગળેને પોતાના પેટમાં જ સમાવી રાકનાર એન્જિનનું ખોઈલર પથ્થુ કેવું મજબૂત હોય છે!

પથ્થુ બધા જ સભ્યો પંડિત જવાહરલાલ નેટલો સંવમ પાળી શક્યા નહોતા. બંધારણસભાએ નીમેશી

જુદી જુદી સ્થિતિઓ ઉપર, 'ફાલ્ગુ કામને આટલી બેઠક મળી તો મારી કામને કેમ જોઈ મળી ?' એવું કહેનારા હરિજનોના આદિવાસીઓના અને ખ્રિસ્તીઓના કેવલાક પ્રતિનિધિઓ નીકળી આવ્યા હતા કેમવાદનું જે વિષે બ્રિટિશ સરકારે એમને આપણા રાજકારણના વર્ગોથી પાંચ છે તેની અસરમાથી એ મુક્ત થઈ શક્યા નહોતા બધારણ સમા દારા આવી હેરી મુખિની હવા હજી એમના ગૂંચળાવેલ - ચિમળાવેલા ફેંસામાં પ્રવેશી ચક્રી નહોતી પોતાની કામની એક-બે બેઠકો વધુ મેળવવાથી સરવાળે તો કશી ફરક પડનાર નથી એ જાણવા છતાં આવે દાવે આગળ ધરાતો હતો, કારણ કે કામને રીઝવવી હતી મારી સક્રિયતાનું અતિમ કેસુડું ઉત્કર્ષણ મિહારના સ્થાનન આદિવાસી સભ્ય શ્રી જયપાલસિંહે આપ્યું આગાઉ એ એમનું નામ સુદા કદી સાંભળ્યું નહોતું પણ એમના આ પ્રથમ પરિચયે જ આશ્ચર્ય થયું કે આવી સામાન્ય કક્ષાના ને આટલા સક્રિય માણસ આ બધારણસભામાં કેવળી આવી પહોંચ્યા હશે ? પાછળથી શ્રી સિતાનંદેશના એક લેખમાં આ શ્રી જયપાલસિંહની ડીપીઓ અને એમણે શેલાવેલી પુરૂષીઓની એક લાખી યાદી ચર્ચા ત્યારે વળી એ આશ્ચર્ય વેંધ્યું

આવી કામી સક્રિયતા કોંગ્રેસના કોઇ સભ્યમાં નહોતી એવું પણ નથી દાખના તરીકે આસામના કોંગ્રેસી પ્રધાન શ્રી ડીસુઝાએ પણ જિલા ચર્ચને અમુક સમિતિ ઉપર પોતાની ખ્રિસ્તી કામને જોઈ બેઠકો મળી છે એવી ફરિયાદ કરી ત્યારે હું તો રતબધ જ થઈ ગયેતા સ્વદેશીઓમાંથી કામવાદને કાઢવામાં એક દિવસની પણ દીન માય છે તેમાં આપણા સારા સારા માણસોને પણ એ હળાહળ સ્પર્શી જવાને કટનો ભય રહેશે છે તે આ બનાવે દેખાડ્યું આ બાનતમાં ચારે પ શીખ-સભ્યોએ એક પણ કામીસર કાઢ્યો નહોતો, તે ધણા હર્ષની બાબત છે

*

બધારણસભામાંથી હું એક એવી પણ અસર લઇને પાછો ફર્યો છું કે આપણા રાષ્ટ્રના પહેલી હરોળના આગેવાનો અને બીજી હરોળના નેતાઓ વચ્ચે શક્તિ અને પ્રતિભાનું ધણું મોટું અંતર

રહેલું છે એવું એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે એના જોજવાહર, સરદાર, ગજેન્દ્રમાણ, મૌવાના કૃપાધારી અને પતને માથે અનેક પ્રાર્થના જવાબદારીએ લદાઈ રહી છે કૃપિયે બાગ્યાની પણ એમનું સ્થાન લઈ શકે એવા શક્તિશાળી બીજા નેતાઓ તો આપણી વચ્ચે હોત તો કામીઓનું કેટલુંક વિભ્રાંતી થઈ શક્ય હોત સકળની માફક રાષ્ટ્રની તાકાતનું જ્ય એની સમજી નહિ પણ સૌથી નજીબી કોમીથી નીકળે છે એટલે આપણે ત્યાં આગેવાનોની એક અખંડિત દારમાળા કેમ જોઈ થઈ ચક્રી નથી એ પ્રશ્ન ધણુને મૂકે છે કેટલાક એમ માને છે કે આપણા ટોચના આગેવાનોની સરખામણીએ એ મમ લેવાનો કામી હોત આને મટિ જવાબદાર છે

*

આગેવાનોના સ્વભાવની આ ખામી અંગે તો હું મર્ષ કહી શકું તેમ નથી પરંતુ, એમની આસપાસ જીબી કરવામાં આવેલી મદદતાની દીવાલોમાંની એક ઝીણી તીરાડ વાટે, એમના લામણીતનું લગીરે દર્શન કરવાને પ્રસંગ મને સાંપડ્યો હતો

શનિવારે બધારણસભાની બેઠક પૂરી થઈ ત્યારે પડિત જવાહરલાલના 'ડિસ્કવરી ઓફ ઈન્ડિયા' ની નવી આવૃત્તિ ખરીદીને એની ઉપર એમના હરતાસર લેવા હું એમની કચેરીમાં ગયો હું ગયો ત્યારે લશ્કરમાંથી છુટેલા અને વિદેશખાતામાં ભરતી ચવાથી પરીક્ષા પસાર કરી ચૂકેલા દસેક જુવાનો ત્યાં જિલા હતા જવાહરલાલ કામમાં હતા તેથી દલની સાથે અગિયારમો હું પણ જિમો રહ્યો લશ્કરી પોતા પહેરેના એ દસમાંથી કોણ હિંદુ ને કોણ મુસલમાન હશે, કોણ સરહી, પગની કે બાજીથી દરો તે કહે શરોન હવું એ નર્પા દિદિઓજ હતા એમાંના એ સાથે વિદેશખાતા અંગે વાતો કરતા કરતા મે પૂછ્યું 'તમે કયા દેશમાં આપણા એવઝીખાતામાં જવું પસંદ કરશો ?'

એણે જવાબ દીધો 'અહીં તો લશ્કરના જેવું છે કુનિયાના જે કોઈ મુનકમાં મને મોકલે ત્યાં જવા મારે તૈયાર જ રહેવું ભેઈએ'

'તે છતાં,' મે વાત ચક્રી નહિ ધારો કે વમરી ઉપર પસંદગી છેાવામાં આવે તો તમે કયા દેશમાં જવાનું પસંદ કરો ?'

‘તો તો પછી અમેરિકા જ નહીં ને!’ એણે દર્શીને કહ્યું.

‘તમારા બીજા સાથીઓની હાલત શી હતો?’

‘મોટા ભાગનાની હાલત અમેરિકા કે રશિયા જવાની જ હતી.’

ત્યાં તો અંગત મંત્રી આવ્યા અને એમણે વિનયપૂર્વક એ બધાને કહ્યું કે, ‘પંડિતજી અત્યારે તો બહુ કામમાં છે. તમે બધા સાંજના આવી રાહસી!’

સાંજના પાછા આવવાનું નક્કી કરીને એ બધા, મોજાથી વિદાય થયા છતાં હું ખરેખર નહિ એટલે મંત્રીની નજર થોડી વારે મારી ઉપર પડી. મેં કહ્યું કે, ‘મારે અરધી મિનિટનું જ કામ છે. ફક્ત આ પુસ્તક ઉપર એમના હસ્તાક્ષર લેવા છે.’

મંત્રી કહે કે, ‘પંડિતજી બહુ કામમાં છે, છતાં હાલો પુસ્તક, હું સહી કરાવી દઉં.’

મેં નમ્રતાથી ના પાડી અને કહ્યું કે, ‘હું’ ધણે દરથી આવું છું’ માટે જલેજ એમની પાસે જઈને હસ્તાક્ષર લેવાની મને હેઠિ છે.’

મંત્રીને પણ ધણું કામ હતું એટલે વાતને ત્યાં અંત આવ્યો અને હું પંડિતજીના ઓરડાની બહાર ઉભો જ રહ્યો.

થોડીવારે જવાહરલાલ મંત્રીને બોલાવવા જલે બહાર આવ્યા. એ તક ઝડપીને મેં પુસ્તક એમની સામે ધરી દીધું અને હસ્તાક્ષરની માગણી કરી. એમણે મને અંદર બોલાવ્યો અને અંગ્રેજીમાં સહી કરી દીધી. સહી કરાવવા મેં એમની સમક્ષ પુસ્તક ધણું ત્યારે મારાથી ચરતે અર્પણ-પત્રિકાવાળું પાનું ઊપડી ગયેલું. એની ઉપર લખેલું હતું: “To my Colleagues and Co-prisoners in the Ahmadnagar Fort Prison Camp.” (અહમદનગરના કિલ્લાની જેલમાંના મારા સાથીઓ અને સહકારવાસીઓને) હાથેલા પુસ્તકનું એ પાનું પણ જવાહરલાલના હાથને માટે જલે માર્ક ખંજિર આટીવના ધગવનું હોય તેમ, ‘હા તો દેસે હો સક્તા દ’ કરીને એમણે પાનું બહારી નાખ્યું અને પછી સહી કરી.

એ જ રાત્રે બાણ રાજેન્દ્રપ્રસાદની તાજ જ બહાર પડેલી દિંદી આતમકથા લઈને એમને બંનેને એમના હસ્તાક્ષર લેવા ગયો, રાજેન્દ્રબાણને બંનેએ જોટલી જગ્યા રોકે છે તેથી દસમણી જગ્યામાં એમનું ફળિયું છે. આ વિરાળ મોગાનમાં લીસા ધાસનાં મેદાનો છે. કુલના કચારા છે, અને સાકમાજી પણ વાવેલા છે. ‘આતમકથા’ના ઉલ્લા પ્રકરણમાં રાજેન્દ્ર-બાણએ લખ્યું છે તેમ પેતાના અપ પૂતી યાકમાજી બધી તેઓ આ બગીચામાં જ પકાવી રહે છે. પણ બેટા તો ઘણા વધારે વાવેલાં છે.

વચમાં શુભાગની કક્કમો અને ચોપાસ બેટાના ડોહ વાવેલા છે. રાજેન્દ્રબાણના મકાનના ઓરડા મોટા મોટા છે, પણ ઓરડાની સંખ્યા ઓછી છે, તેથી સંક્રમણ પડતી હતી. મકાનની પાછળ એક તંબુ ઊભો કરેલો છે. દમણું જ મિહારથી એમના કુટુંબનાં સ્ત્રી-બાળકો આવ્યા છે એ બધા સાથે ત્યાં બેસીને રાજેન્દ્ર-બાણ વાતો કરતા હતા. તંબુમાંથી બંગલામાં આવ્યા ત્યારે હું હસ્તાક્ષર લેવા ગયો. મને ખુશી ઉપર બેસાયો, નામ પૂછ્યું, મારા જાપાનું નામ પૂછ્યું, હસ્તાક્ષર લા માટે લેવા છે એ પૂછ્યું, મેં કહ્યું કે, ‘બંધાણુમ્મશાની બીજી બેઠક અને તેના પ્રમુખની કાર્ડિ રમૂતિ તો મારે મારી સાથે ધેર લઈ જતી બેઠકબેને?’ દર્શીને એમણે દિંદીમાં સહી કરી દીધી.

રાજેન્દ્રબાણ પાસે હું બે મિનિટ મોડો તે દરમિયાન તેમને દમતો કુ ખાંવા ચાણુ હતો તેથી ખૂબ જ દાંડના હતા. છતાં એમના મોઢા ઉપર કટનાં ચિટ્ટો દેખાતાં નહોતાં. વચમાગાની સરસમાં સૌથી વિશેષ આસર કામચલાવો બોરાક અને બેતીને વિભાગ એમના હાથમાં છે. એમાં વળી બધાંજામના પ્રમુખપદનો આગે પણ એમને ઉદારનો પડ્યો છે. દેશમેવાની ધરયા માનપદે પાસે આ ઉપરે પણ આટલું કટ વેદાવી રોકે છે તેવું આ દસ વ્યુત્તાને માટે કેટલું પ્રેરણાત્મક છે!

મને યશું કે, આ માનવી તે લોહીમાસનાં છે કે લોખંડનાં!

એનો જવાબ લાગે છે તેવો મહેશ નથી.

ગ્રંથ સમીક્ષા

જ. મ. રા.

વાસ્તવદર્શી નવલકથા

મન્વંતર

[લે. તારાશંકર બંધોપાધ્યાય; અનુવાદક, રમણીક મેઘાણી; પ્રાપ્તિસ્થાન, ભારતી સાહિત્ય સંઘ, મુંબઈ-અમદાવાદ; મૂલ્ય સાપ્તાચાર રૂપિયા.]

પ્રથમ પકિતના આધુનિક બંગાળી વાસ્તવદર્શી સાહિત્યકાર રા. તારાશંકર બંધોપાધ્યાયની પ્રસિદ્ધ કૃતિનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. મૂળ કથાની બંગાળીમાં ઘણી આકર્ષિત્વો યજ્ઞ છે, તેમજ કેટલીક પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં અને અંગ્રેજીમાં પણ એના લોકપ્રિયતા થયાં છે, એ હકીકત એની લોકપ્રિયતા બતાવે છે.

કથાનાં વિષય-વાતાવરણ પૂરા થયેલા વિષયકનાં છે. આ વિશ્વયુદ્ધ વિશે લેખકની મન્યતા જણવા નેવી છે. એમની એ માન્યતાએ જ કથાનો નાયકરણ સંસ્કાર કરી આપ્યો છે, એ કહે છે: 'આ વિશ્વબ્યાપી યુદ્ધ માનવસમાજમાં મહામન્વંતર છે' (પૃ. ૩૭૬). કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધે, તેમ જ પહેલા વિશ્વવિમલે માનવીને મુક્તિ સંપાદવી નહિ. આ વિશ્વયુદ્ધ એ સંપાદને અને પછી ને વૈષમ્યવિહીન સમાજરચના આદરણ તેના, એટલે કે નવી કુનિયાના, નવવિધાનમાં વિશ્વની અન્ય પ્રજાઓ ભલે પોતપોતાની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ જોતરે પણ ભારત તે 'અંતરલોકનું વિધાન, જીવન માટે પ્રેમ, જીવંત માત્ર માટે આદર, સત્ય માટે આગ્રહ મોહ્યુક્ત કલ્યાણદૃષ્ટિ, અસત્ય સામે અધિકાર જાણના દબાવો મહાત્મા ગાંધીના આચરણ અને રવીન્દ્રનાથના કથનમાં અભિવ્યક્ત થતા પોતાના ચિરંતન સંદેશ એટલે ધરે, એવી આશા લેખકે સેવી છે. પોતાની એ આશાને ઉચ્ચાર આપવાને આ કથા દ્વારા એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

કથાવસ્તુ માટે આથી એમણે પાશ્વ-પશ્ચાદ્-ભૂમિકા યુદ્ધ સમયની યોજા છે. પરિણામે, તેંતાણીસ-નો દુર્ભાગી બંગાળની કારખી પરેશાનીનું સજીવ વાસ્તવચિત્ર કથામાં આપજીને મળ્યું છે. નીચલા મુખ્યમત્તર અને નોકરિયાતોની દશા, નફાખોરી, કાળી

બજાર, અજસ કટ, મુખમરો, જાપાની હવાઈ આક્રમણ એ સહુનું આલેખન તર્કહીન વાતાવરણને આપણી સમક્ષ તાદ્દશ્યથી ફરી ધ્વજકતું કરી મટે છે. યુદ્ધની થપાટ આપણા દેશમાં ખરી તો વાગેલી બંગાળને, એના પ્રત્યક્ષ અનુભવનો થોડોક રવાદ પણ આસામને ને એને જ આખવો પડેલો, એટલે આનું મુદ્ધચિત્ર કિંદમાં તો બંગાળમાંથી જ આવે એમ હતું. તે આ બંગાળી કથામાં આનું છે. કથા લખાયેલી છે પણ તેંતાણીસની સાલમાં, શસ્ત્રસ્થામલા બંગાળીએ બધી થાતનામાંથી પસાર થઈ રહી હતી તે વેળા, સંવેદનશીલ લેખકે એકરમાજરમ વાતાવરણ જ પોતાની આ કથામાં એમ ને એમ ભરી દીધું છે.

પણ લેખકને માત્ર એનું પરિસ્થિતિચિત્ર જ દોરવું નહોતું. 'રાષ્ટ્રની વર્તમાન પરિસ્થિતિની પશ્ચાદ્-ભૂ ભિષ્ટ બંગાળના આ યુગના નૂતન-આદર્શ-અનુભાષિત યુવકયુવતીઓનાં જીવન વિશે લખવાની, એમની કલ્પના હતી. બેકાબાઉ મૂંદીદારમાનસના જોજાવામાં ઊછરેલી પણ આ યુદ્ધના મહામન્વંતરની અને જીવનવિમલની અડકેટમાં આવેલો મુખ્યમત્તર ચક્રવર્તિને ભાવનાશાળી પ્રેમી કથાનાયક કાનાઈ, કાનાઈને ચાહતી તેજસ્વી કોસેજકન્ના નીલા, કાનાઈ, મીતા, નીલા, નેપી એ સૌ ધરછાકુઓને આશરો આપેલો. અસ્તરામ જેવો ભાવનાશાળી પત્રકાર વિનયદા, કુકેળ ને ખાવાપીરાની સમગ્રદો બૂલી એક માત્ર સમિતિના કામમાં જ મચ્યો રહેતો અને એમણેના તથા જૂન્યાઓની વહારે ગમે તે ધડીએ દોડી જતો જનસેવા સમિતિનો સભ્ય અને જિલ્લા કાર્યકર નેપી—આ સૌ જીવાન પાત્રો આધુનિક બંગાળનાં જીવાનોનું માનસ રજૂ કરી તેમનું પ્રતિનિધિત્વ જ આ કથામાં ધરાવે છે. એમનું પાત્રાલેખન હેતુવશી વાતાવરણકથા કે પરિસ્થિતિચિત્ર નેવી મહદંશે બની ગયેલી આ કથામાં પાત્રનિરૂપણની દૃષ્ટિએ પ્થાન એએ એનું બન્યું છે. નેપી તો ઘણા વાચકોનાં દિલમાં વસી જશે.

કથામાં પ્રણયકથા વધી લખેને એને પદ્યસંકિત

રસિક બતાવવાનો પણ પ્રવાસ કરાવે કરેલો છે. નાચનાદિમાં કાનાઈ-નીલાનો પ્રણયકથાનું નિરૂપણ કેટલેક અંશે જાણીતી બંગાળી રીતે થયું છે. એમના વિકસતા પ્રણયનો સાકારવતી થકી પરસ્પરનો એકસમજાવી ઠીક રિલેશન છે.

કથાનો હેતુવશિષ્ટા બાજી રહેતી નથી. કથામાં એકાબ્રહ્મ મૂડીદારોનાં માનસનું અને યુદ્ધ વેળાની મૂડીદારોની નફાખેરીનું ચિત્રણ બરાબર કરાવાયું છે. કર્તાએ કથાનાયક કાનાઈને બસાઈ ગયેલા મૂડીદાર કુટુંબનો અવશેષ બનાવી તેને જીવન વિમલમાંથી અને મૂડીદારોના પરિવ્રમમાંથી પસાર કરાવી આખરે તેને હોમરેડ બનાવ્યો છે. તેની સાથે પ્રેમના તરે સઘાતી નીલાને પણ 'હોમરેડ' કઢી સંબોધનો તેને બતાવ્યો છે. વાચો આ :

વિજયદા લખવાનું પૂર્વ કરીને બોલ્યા : 'હાલમાંજ, હવે હામે વળગી ન. નીલા સાહ, હોમરેડ સાથે ડ્રં થે હામે શાગી ન.'

નીલા હવે બોલી : 'બોડોયું હાંઈ હામ કહો.'
'હામ પણું છે. ઘોરને આ મન્દવરની મહાબ્રાહ્મણ માંથી પાર કરવા ન પડે.'

વિજયદાએ બત્તીની સ્વીચ બંધ કરી. દિવસનું અંજલિનું ચંદ્ર ચૂપું છે. (કથાની ઇતિહાસી લીટીઓ)

હૃદયમિલનની-પ્રેમપ્રસાદસની-થકીએ નાચનાદિ-કાને વિજયદાનો આ આદેશ મળે છે. 'હોમરેડ' પછાનો બંબીર દીક્ષા મળે છે. 'દિવસનું અંજલિનું' ચંદ્ર ચૂપું હતું. જે હજુ વાક્ય પણ અર્થવતું છે આગાં ધ્રુવધ્રુવનીઓ જે ભાવનાથી પ્રેરાઈ 'સોડ'ની અંકુર કરતા ને તેમની સેવા કરવા તૈયાર થાય છે તે વાતનાના-કાન્તિના અજવાળાને ઉલ્લેખ ચર્ચ ચૂપો છે એમ પણ કર્તાને સૂચવવું છે. ગાંધીજી ઉપવાસનો કંઈક અભિવ્યક્તિમાંથી સલામત પાર આવ્યા એ સમાચારે પ્રેરેલો જ. ૪૭૬થી ૪૭૮ સુધીમાં વર્ણવેલો વિજયદાનો જાવના ને સાગણીના ઉદ્દેશથી હથકાતે લેખ તો કર્તાની વાતનાને બેરોમ ઉદ્ગાર છે. એનો પરિણામ આ કથાની સમીક્ષાના બીજા પરિવર્તનમાં આપી રીધે છે.

બંદોપાખ્યાયની ભાષા અને રેતી આકારે અને અપકાર છે. સુખમય અકર્ષિના વિદ્યમાન વર્ણનોનો દાહવનું ચિત્ર એનો એક સરસ નમૂનો છે.

અત્યારે સુધી આપણે ત્યાં આવેલી બંગાળી નવલકથાઓ મુખ્યત્વે લઘુકથાના પ્રેરકયાઓ જ હતી. આ કથા ઉપરના લક્ષણોને સોંધે ભૂનો તરી આવે છે. આથી, સરદાશુભી કૃતિઓ ખલ મ દર્પા પછી જે તે બંગાળી લેખક-લેખિકાની કથાઓ યુગ્મગતીનાં વલકી લવણ અનુગદ્ધા અને પ્રાસંગિકો પ્રવૃત્તિઓ કેટલાંકવા મોટા ચિત્રેથી સદિત્તર્ગેસો આ કથાના અનુરદ્ધો તો અપ્રસંગ નહિ જ થય.

ચાર ચંદ્રિચો

શ્રી. જમનાલાલજી

[લે. મનમામાસ બીડલા; અનુ કરીમખાઈ શેર; પ્રકા નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; મૂલ, ૭ આના.]

૪૮ પાનાંની આ મુલિખિત પુસ્તિકા ૨૧. જમનાલાલ બંગાળી ચરિત્રિકા છે. ચરિત્રિકા મ ન કહે અને 'જમનાલાલજીને જીવનપરિણલ કે જીવનપરિણલ' એવું નામ એને આપ્યો તોય આશ્ચર્ય. ફક્ રીતે લખાતા આર્થ પુસ્તકો કરતાં પોતાની લખાવટને કારણે આ પુસ્તિકા જુદી પડે છે. જમનાલાલજીના પોતાના પ્રયત્ન અને અંતિમ દર્શનની રમરજોથી પ્રભાવ કરી શ. બીરવાએ તેમના બાળિકાઈ અને સાદાઈ, ધનની નિરપૂરતા તથા સતત ઉલોપના-ચૂપતા જેવા તેમના ગુણોને પરિચય કરાવી, તેમના રાજકાજપ્રવેશને દર્શિદાસ અને તેમણે લેડેલા નામ-પુર જાપુરના સત્પ્રમદો તથા જીવનના અંત લગી ચાલેલો તેમની રમનામક પ્રવૃત્તિઓ વિશે સંલેખના પણ સૂરેખ રીતે માંદગી આપી છે. પુસ્તિકાનો અન્ત જમનાલાલજીના ચિત્રકોદક્ષીના દરખ અને તે વેળાના પોતાના સંવેદનતા રમરજોએથી કર્તા લાગ્યા છે. સત્તર વરસના જમનાલાલજીએ પોતાના દત્તક પિતા-મદ જહાંગીર પર લખેલો-એવળી ધન પ્રત્યેની ઉભાસીના, પ્રણયકા અને નિમજી નિર્વેર અંતઃક્રમ જાખવો-જે પત્ર કર્તાએ અંદર આપી ઉતાર્યો છે.

તે જનનાશાસનના અંતર સરવનું સુંદર દર્શન કરાવનાર સધન છે, તેમ જ આ લઘુપુત્રિકાનું એક આકર્ષણ છે. રા. ખીલા પાસે રહેતી છે, બનાવોને રજૂ કરવાની નિરૂપણના છે, સર્વેદર્શ હૃદય છે, ધર્મશાસ્ત્ર પુરાણોનો સારો પરિચય છે, મર્મશાસ્ત્રી દૃષ્ટિ છે અને અંતરની ધાર્મિકતા છે એની ખબર પણ આ પુસ્તિકા વચ્ચેને આપશે.

નાનરેન

[લે. મુળદાંત્રે કદાઃ પ્રકા પ્રાપ્તિશ્ચામૃતિ, અંખ્યાઃ વિદ્વેના, જાતી સારિત્ય સધ ડિ.-મુંગઈ : અમદાવાદઃ મૂલ્ય સરા રૂપિયો.]

તરુણ વિદ્યાર્થીઓના વાચ્યર્થને બૌદ્ધિક માદિતી આપવા સાથે પ્રવાસશીખ અને સાહસપ્રિયતાનો એવ લગાડે એવી પ્રાપ્તિશ્ચામૃતિ અકાશને શરૂ કરેલી પ્રવાસકથાઓની માળાના આ મધુકામાં જગત્પ્રખ્યાત નોર્થચન પ્રાણીશાસ્ત્રી અને સાંસ્કૃતિક પ્રવાસી નાનરેનના જીવન અને જીવનકાવ્યનો પરિચય સરળ કિશો ભેગા શૈલીનાં આપવામાં આવ્યો છે તરુણ નાનરેનનાં સાહસપ્રેમને જમના, પ્રલ્હિતાઓને એનો પ્રત્યક્ષ અભાસ, મીનલેડના એક હેડાપો નીળ છેદા સુધીનો તેણે કરેલો ખર્ચ પરનો વિનિયમ પ્રવાસ, ઉત્તર ધ્રુવના હિમાચલિન પ્રદેશમાં પુરાગતી સા સિંધા કરતાં ખૂબ જાંડે સુધી તેણે કરેલું પ્રવાસપ્રયાણ, પહેલાં વિશ્વવૃદ્ધમાં ખુબાર થયેલા ગંધવાના લોચનો ગહનમાં એણે આપેલો રમ-શીલ કાળો, તેને પ્રજેલું શાંતિ માર્ગ નોમેન પારિવારિક—તેના જીવનના આ સર્વ મહત્વના બનાવો વિશે અનેક અંગ્રેજી પુસ્તકોને આધારે લેખકે અહીં પ્રમથ્યુત માદિતી રજૂ કરી છે નાનરેન સાદમતોર જ દેનો, મેનનક અને ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશોનો પ્રવાસ ખેડવા ઉપરત તે પ્રદેશોની ભાગોતિક માદિતી તથા ઝેરકોમોના જીવનનો પ્રમાણુત પરિચય, પ્રત્યક્ષ અનુભવ ને અવલોકનને આધારે જગતને આપનાર જુગોળશાસ્ત્રી જ ન દેનો, એ એક જાવનાશાળી માનવતાપ્રેમી

સંવેદનશીલ સજ્જન અને સંસ્કારી લેખક પણ હો એમ, મીનલેડના પ્રિયતી સંસ્કૃતિએ ઘૂસી ઝેરકોમોની મૂળ સંસ્કૃતિના કરેલા વિનાશ પર જીજ્ઞાસાને એણે ને દર્શકરી યીસ નાખી છે એ, તથા પહેલા, વિશ્વવૃદ્ધ અને તેણે સમજેલી પરિચયિત પર એણે ને ઉદ્ધારી કાઢ્યા છે એના આ પુસ્તકમાં આપેલા ઉતારા બતાવી આપે છે. તરુણો ને જુવનોના હાથમાં વાર્તાઓ ને નવચક્યાઓને બદલે આવા જ પુસ્તકો મૂર્ખાં જોઈએ, પુસ્તકમાં ખટકે છે એક જ નાની વાત અને તે ચરિત્રનાયકની એક પણ હખીતી અભાવ. આવાં પુસ્તકોમાં ચરિત્રવિષય વ્યક્તિવિશેષનો એક ફોટો તો આવશ્ય મૂકવો જોઈએ. બીજી આશ્ચર્યજનક આ જીજ્ઞાસામગઈજરી એવી આશા રાખીએ,

આપણા ગાંધીજી

[લે. પુરાતન ભુયઃ પ્ર. ગુજર પ્રથમ કોર્પસ, અમદાવાદઃ મૂલ્ય એક રૂપિયો.]

આપણાં કેન્સરના

[લે. પુરાતન ભુયઃ હંસ પ્રકાશન, અમદાવાદઃ મૂલ્ય પંદર આન.]

એક લઘુપુત્રિકાના કર્તા રા. પુરાનન ભુયઃ ગાંધીજી અને કરનનાના નિકટના સંપર્કમાં આવી ચૂકેલા જાવનાશાળી રાખુએ ક છે. આમ હોવાથી આઓ રાખુવિચારક અને તેમનાં કાષ્ઠી પત્નીના જીવનની વાતો લખવાના એ વિચિત્ર રીતે અધિકારી છે. જાગ્રોક અને મૌક ઉંમરના અદ્યપશિકિતોના દર્શન ગાંધીજી ને કરનનાના જીવનપરિચયક પ્રસંગો મ વાને છરદે એક પુસ્તકો લખાયા છે અને તેથી રહેતી ને લાયા તે વગેરેને મત્ત ને રુચિકર થાય તેવાં રાખવામાં આયાં છે. ચરિત્રવિષય બને વ્યક્તિઓના જાણાખંતર જીવન, ઘડતર, જાવનાઓને જીવનકર્મો તેમનાં જીવનપાથી લાક્ષણિક પ્રમંગો નિરૂપતા જઞ્જ સરો ખ્યાસ આપવામાં લેખક સજ્જ થયા છે એમ પ્રીયીથી કહી શકાય.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬ થી ચલુ]

કરવાની પ્રજાને અપીલ કરી છે તેની સાથે સદ્ કાર્મ
) સંમત થશે. શ્રી મોરારજીએ અમદાવાદમાં કહ્યું છે
તેમ જગદ.કોર્મ વસ્તુ ન મળી, જરાક અમરદ પડી
કે તરત કાળાં બમરમાં દોડ્યા જવાની આદત આપણે
કદી નાખતી નેહએ. જે વસ્તુ ન મળે તેના વિના
થોડા દિવસ ચલાવી લેવું નેહએ. થેડીક અમર
વેડીને પણ નાખાર વેપારીઓને દંડાવવા નેહએ.
(દાખલા તરીકે, અપારે જે.બી. અઝરની અને
એનાં કાળાં બમરની ખૂબ ચરકારથી સજાવા
છે, અને ૨૦-૨૫ રૂપિયાના ભાવ આપીને પણ
હોતો જોળ ખરીદી ન્હા છે. જેળ એવો પદ થઈ
નથી કે જેના વિના આપણે થોડા દિવસ ચલાવી
ન શકીએ.) તે ઉપરાંત, કાળાં બમર એક દલકડ
પ્રજ્વલિ છે એ બીના આપણા વાણી-વર્તનમાં
દુષ્ટિગોચર થતી નેહએ. સમાજ-છાત્રમાં એને
પ્રતિષ્ઠા ન મળતી નેહએ. એનાં દાન-સખાવત
દરામ ગણ્યાન નેહએ. મ.

પ્રધાનોના પ્રયત્નો

પ્રતીતિકર નથી.

બીજા બાજુ, પ્રમુખીય સરકારથી 'કાળાં
બમરીઆનો બહિષ્કાર કરો'. એટલું કરીને બેસી
ન રહેવાય. પ્રજા જે એટલી બધી હરે જામત
હોત તો આજ છ-છ વર્ષેથી કાળાં બમર
જમમાં ન હોત. સત્તાપક્ષાની સાથે જ રાતોરાત
પ્રજામનસનો પક્ષો કતો નથી, કાળાં બમરીઆઓ
સાથે કડક હાથે કામ લેવામાં સરકાર કરી કમીના
નથી રાખતી તેવી સમજ પ્રતિતિ પ્રજાને એણે
કમવતી નેહએ. મુખર્ધ સરકારના સાહિતી-ખાતા
લંકારી દૂરીના હુમલાનો ભોગ થઈ પડનારાઓની
સંખ્યા ખતાવતી થાઈએ જે નિષ્પ્રિયતાથી થોડા
વખત પૂર્વે બહાર પડતી હતી તે સુખજ નફાઓને
શિરે લટકતી કાવવાની તત્સવારનો ભોગ એમનામાંનો
રોજનોજ દેટલા થઈ રહ્યા છે તે વાજતલી થાઈએ
બહાર પડતી નેહએ.

તેમ, દીવાસળી વગેરેની તંગી અને અમદાવાદમાં
અને બીજે કઠગાટ થયો તે પછા ધામેધીને શી બેર

કે શ્રી દિનકરાવ દેસાણે નિવેરનો અને બાણે
દામ વસ્તુરિધતિની જે ચોખવટ કરી તેમાંથી પ્રજાના
મનનું ઠીક ઠીક સમાધાન કરી શકે તેવી વણી દબીકત
બહાર આવી છે. પણ આવી ચોખવટ પ્રજા કઠગાટ
કરે ત્યાર બાદ આશ્વાસનરૂપે નહિ, પંતુ તંગીની
એધાણીએ દેખાવા માટે તે જ બહીએ ચેનવણી રૂપે
કરવી નેહએ. અલગત, આમ દરેક વાજતની ચોખવટ
કરવા પ્રધાનોથી બેલી રાકાય નહિ એટલા મોટા
કામનો બેબે એમને શિરે પડેલો છે. એ કામ
જિલ્લાના અને તાલુકાના અધિકારીઓનું છે. પોતાના
વર્તન દારા દિન પ્રતિદિન આ અધિકારીઓએ પ્રજા
સમક્ષ પ્રમુખીય સરકારનું અસ્તિત્વ વાજતી કરાવ-
વાનું છે. એટલે, ફરી ફરીને પાછો મૂળ સવાલ
આપીને ઊભો રહે છે કે, અમલદારો તરફમાં નવા માણ
પુરાવા નેહએ. નવા અમલદારો આવે ત્યાં સુધી
પણ પ્રજાએ સદન કર્યા જ કરવું નેહએ એવું નથી.
ફક્ત કોંગ્રેસના જ નહિ પણ અન્ય સર્વ સદમરવાદી
પક્ષોના કાર્યકર્તાઓ સાથે પ્રધાનમંડળનો સગત
અને નિકટનો સંપર્ક રહેતો હોય તો તેઓ પણ પ્રજા
અને પ્રધાનો વચ્ચેની એક કડી બની શકે. મ.

પુરુષોનો લોડતો

વર્ગસિદ્ધ

વડા પ્રધાન શ્રી બેર અમદાવાદની પ્રજાને એણે
માથું કે, અગ્રદી માટે મરવા તૈયાર થનારાઓ
તેલ-જોળની તંગી પણ થોડા દિવસ સુધી ન સદો
શકે ? જરૂર સદી શકે. માનવીના કામ બદાનાના
સંજોગથી જે મુસીબો જીવી થઈ હોય તે પ્રધાનો
અને પ્રજાએ સાથે મળીને પાર પાડે જ છુટકા છે.
દેશમાં બનાજની જે તંગી છે તે જેનાં કાંઈ પણ
સમજી માણસ પરદેશથી મેલેલું, મહાં સુધાં કાંઈ
પણ જાનનું અનાજ ખાવાની ના ન પારી શકે. એ જ
રોને તેમ, જોળ હંવાઈનું બની શકે પણ પ્રથમ
પ્રજાને એ પ્રતીતિ થતી નેહએ કે તંગીનો આમનો
કરવામાં રાજ ને રંક સદ્ સદખ્યા જ છે. અસ્થિરમાં
આજે કોંગ્રેસની જે તંગી પડી છે તેની સામે એ
આખું રાષ્ટ્ર એક જ કુટુંબનાં સંતાનોની માફક
દિમતપૂર્વક સંઘી રહ્યું છે અને મુઠીબરેને સરખે

દિરસે વહેતી રહ્યું છે ખુદ થિટિસ પ્રધાનમંડળની બેઠક પછી ત્યાં મીંગળતોને અજવળે મળે છે; જ્યારે અહીં તો કોઈ વરવની ગમે તેવી આકરો તંગી હોય, પણ પૈનાદરેતે એ ન મળી હોય તેવું નથી બન્યું. એટલે તંગી તો માત્ર મરીયો માટે જ રહે છે. આવો વર્ગબેદ મુખ્યમતોનો સામનો કરવાનો પ્રયત્નો જુરમો તોડી નાખે છે. એ બેદ આંછો કરવા માટે આપણે સહુ-સરકાર અને પ્રજા-એટલું કરીએ તેટલું એણે છે.

અમકારું પણ સાચું આત્મનિરીક્ષણ

ગરીબ-તવરો વચ્ચેના બેદ જેમ વધુ દરી તેમ સ્વરાજ દરમિયાન પણ આપણો દેશ સુધી બની શકવાની સંભાવના એ ઈ થશે, એ વાત ગચ્છિનના કોઈ નિયમ જેટલી નિશ્ચિત છે એવા બેદ નાબૂદ કરવાને માટે કોમિટી કે રાષ્ટ્રવાદી કાર્યકર્તાઓએ હજી કેટલો પથ કાપવાનો બાકી છે તે શ્રી નરહરિ પરીએ 'દરિ-ધુમા' 'હસિન કોમે' અને કોમિસ કાપકતાઓ' જા હેંછણ લખેલા. એક નોંડર લેખમાં ૨૫૪ જણાવવામાં આવ્યું છે. સત્તરીધનના રૂપમાં લખાયેલા એ લેખમાંની કેટલીય વાતો આપણા કાર્યકર્તાઓને આકર્ષી લાગશે જેમ જાણવા અને જાણ્યા, પછી પણ શ્રી પરીએ આ આત્મનિરીક્ષણ જાહેરમાં અને આટલી નિખાલસતાથી કર્યું છે તે અતિનિશ્ચય છે.

નારાજ કરવાની હિંસા નથી!

રહેતાની મિલ-કારખાનાનાં મજૂરો, કસબાના કાગળીઓ, હળપાતઓ, આદિવાસીઓ, વગેરે પીડિત વર્ગો દમણી દમણથી વારંવાર હડતાલ ઉપર ઉતરી રહ્યા છે અને ઉલોમપતિઓ, જમીનદારો અને સહુ-કરોની રામે થરા મંડપા છે તેનો ઉલ્લેખ કરીને શ્રી નરહરિભાઈ લખે છે કે—

‘આવી હડતાલો તથા મળાજોડા’ સાંભળ્યાએ હોએ ત્યારે તેના ન્યાયાન્યાયનો વિચાર કરવાને બદલે આ તો કિસાન સમાજવાળાઓની અથવા

કોમ્યુનિસ્ટોની ઉદ્દેશ્યી છે એમ કહીને આપણે એ લોકોની રોતો ઉપર દીઠા કરવા બેસીએ છીએ.’

પોતાને કોમિટી મણાવનારાઓ આમપ્રત્યના શોષણના મૂંગા સાક્ષી અથવા તેનો ભાગીદાર સ્વીકારવા હોય છે તે સ્પષ્ટ કરીને પછી તેઓ ઉમેરે છે કે—

‘કોમિટી તો હુમેશાં છેક નીચલા થરના ગરીબ, દલિત, પીડિત વર્ગને યાદે બિમાર રહેવાનું પોતાનું ધ્યેય રાખ્યું છે. પણ એમાં દુઃખો દૂર કરવા જતાં, એમના પ્રત્યે ચાસતો અન્યાય નાબૂદ કરવા જતાં એમના સ્થાપિત દિનોમાં અંતરાય આવે છે તેમને તથા પોતાની વચ્ચે જ રહેલા કાળાગળિયાઓને તથા વિવિધ પ્રકારે સમાજનો દોઢ કરનારાઓને નારાજ કરવાનો કોમિસ કાર્યકર્તાઓની હિંમત ન ચામે તો જામત અથવા અર્ધજામત થયેલો ગરીબ અને મહેનતમજૂરી પર જીવનારા વર્ગ’ બીજા તોફાની પહોંના હાથમાં જાય એની સામે ફરિયાદ આપણે કયા હાથો કરી શકીએ? ચર્ચાલે પુરૂ દરમિયાન એ તેટલી સમય’ નેતાગીરી બળતરી છતાં તે નવી જગતિને તોડનારાનો જ વડોલ ધર્મ રહ્યો. તો તેને જેમ લાખડી જવું પડ્યું, તેમ પોતાને કોમિસના કાર્યકર્તાઓ કહેવડાવનારા આપણે હિંદુસ્તાનના કન્ઝરવેટિર પણ જેના બની જઈશું તો આપણી પ્રતિષ્ઠા ટકી શકવાની નથી, એ આપણે નહો સમજી લેવું નોંછએ.’

કોમિસ ખાતી જશે કો-અરવેટીવ પક્ષ

પાછલાં વર્ષો દરમિયાન કોમ્યુનિસ્ટોએ રાષ્ટ્રની છતિહાસમાં કસડિત પાઠ લખ્યો છે ખરો, પરંતુ ‘એકે તેની જમીન’ એ સૂચની સન્માર્ષને તેથી દાર્જ અસર પહોંચતી નથી. રાષ્ટ્રની હાલત કિસાન અને મજૂરોની આખાદીને નામે લાગી છે, અને જિતાર્થ રહી છે, તેથી કન્ઝરવેટિવ પક્ષની કાઈ હિંદી આદરિ જીબી થાય તો પણ કિસાનો અને મજૂરોનું સ્વરાજ સ્થપાતું એ અટકારી નહિ શકે. એ આપણા

કામથી કાંઈ ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી. આપણા હાથમાં પસંદગી આપી જ છે કે, એવા કિસ્સાન- મજૂર-રાબની સ્થાપના કરવાનો જશ આજ સુધી અસાધ્યોનો જંગ હારેલી કોંગ્રેસ મેળવશે કે એને કોમ્યુનિસ્ટો એવા એવા પહેલો હાથ જવા દેશે? શ્રી અમુત પટવર્ધન એવા હાડોહાડ કોમ્યુનિસ્ટ- વિરોધીએ પણ એક નિવેદનમાં કહ્યું છે તેમ-

‘કોમ્યુનિસ્ટો ખોટી અને દૂષ્ટ દૃષ્ટિયાળા નીતિને અનુસરી રહ્યા છે અને કામદારોની એકનામી સંકલનો નાખી રહ્યા છે. પણ કોમ્યુ- નિસ્ટોનો લાભ ટાળવા માટે નાગરિક સ્વાતંત્ર્ય પર કાપ મૂકવો તેમાં દીર્ઘદષ્ટિનો અભાવ છે. કોમ્યુનિસ્ટો સામે આપણે બરાબર મેદાને બીતરતું નોંધેએ, અને સાચ બધુંકા કે નેહાથી, નહિ પણ ચંદિતાતા સંગઠનથી એમને હાંકવાવા નોંધએ.’

છા આદ્યા જતા એવા વિશ્લેષ

અસ્પૃશ્યતાનિવારણની પ્રવૃત્તિ અજે દર મહિને કાર્પ હપનાં તો કાર્પ ખેંદના સમાચારો આવતા રહે છે. શિક્ષકો તૈયાર કરવા માટેની અમદાવાદની પ્રેમચંદ રાયચંદ, ટ્રેનિંગ કોલેજમાંના હરિજન વિદ્યાર્થીઓ સા- સામે જન્મવાની ના પાડનાજ સરણું કહેવાતી કામના મળ્યુ લાગના વિદ્યાર્થીઓ સરકારી દુકાને કારણે કોલેજમાંથી દાખલો જતા રહ્યા છે તે પણ આનંદની બાબત છે. એટલે જ રીતે આ બાબતમાં અમર રહેનાર સરકારને કોઈકાદા ધટે છે. વિદ્યાર્થીઓની પૂર્ણ સંપર્કની નીચે એ કોલેજ બધે થઈને પડે તો બધે, પણ આવો કામભાવ ત્યાં એક વિગ વાર માટે પણ ન લાંબી લાઈ ચકાય. પરંતુ એઓ આદ્યા મળ્યા છે તેમ, અદ્યા તેમના જ લાઈઓ, દૂક સમયમાં સામે આવીને આ કોલેજમાં જ પાછા ફરશે એમાં શક નથી. આવા જનારઓએ તો સગાજ ઉપર એક મોટા ઉપકાર કર્યો છે, કાન્યકે આને ૧૯૪૭ વર્ષમાં પણ ને માણસ ચલ તે કામનાં પોતાના સાથીદાર સાથે બેસીને જમી પણ ન શકે તેના હાથમાં સમાજ પોતાનાં બાળકોનાં શુદ્ધિ- આરિયનું ખાતર કેમ સોપી શકે ?

મંદિરપ્રવેશની ખેસછા

ખેડજનક સમાચાર એ છે કે વિકાસના એક મંદિરને હરિજનો માટે ખુલ્લું મુકાવવા માટે મહા- રાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ કાર્યકર સાને ગુરજ એ મંદિરને બારણે આમરણાં ઉપવાસ આદરવાના છે. આસંસની વાત છે કે ભારે મંદિર-સ્થાનની દિલચાલ ઉપાડવા નેટલો સરો મોટા ભાગનાં મંદિરોમાં પેસી ગયો છે (ઉદા. સમાચાર સુજ્ય કાઠિયાવાડનાં કેટલાંક મંદિ- રોમાં કાળાબાજરિયા પ્રમુખકતોએ ગોળ વગેરે માસના મોટા નમ્યા છુપાવ્યા છે) ત્યારે કાણ જાણે શા કારણથી સમગ્ર લોકો પણ આવી અહિતકારી પ્ર- તિઓ પાછળ શક્તિનો બચ કરી રહ્યા છે.

એ મંદિરોમાં જવાની પુરસદ હરિજનોને મળી શકે તે પહેલાં એમના પેટનો ખાડો પૂરવાની જરૂર છે, એમનાં ઉધારાં અજ દંકવાની જરૂર છે; નહીં ફૂવાઓ, દવાખાનાં, રેશની દુકાનો, નિશાળો, રમત- એમના રક્ષણો, હોટેલો અને સરકારી કચેરીઓમાં એમને માનવર્થો પ્રવેશ મેળવી આપવાની જરૂર છે. એમને મંદિર-પ્રવેશનું આટલું બધું પેલું લાગ્યું છે તેઓ પોતાની થોડીક પ શક્તિ આ દિશામાં વાળશે તો અસ્પૃશ્યતાનિવારણ બધું વહેતું થઈ જશે. બાકી તો ખુદ હરિજનોએ જ કાર્પ પ્રકારના ‘સેવકો’ ઉપર આધાર ન રાખતાં કોંગ્રેસ સરકારએ કાપલ ધડીને એમને ને અધિકારો આપ્યા છે તે બોમવવા માટે આપજન ઉપર જ આધાર રાખતો નોંધેએ અતિ તેજ કરવા જતાં થોડાં માથાં ફરે તો પણ પાછા ન દઢતું નોંધેએ. આગાહેટમાં માનનાગઓનો છાતી કેટલી મજબૂત છે તેનું પારખું તો પછી પાંચ દિવસમાં જ થઈ જશે.

છાજરો બાજ છે

૧ લી એપ્રિલથી ન્યૂઝપ્રિન્ટ ઉપગના અંકુશો પણ હમણા કરીને સમગ્ર ને કરાવજન્યું પશુ લખું છે તેનો પ્રયત્ન બધી બાબતો મોઝ રીતે જ થઈ રહી છે. શેડ મહિનાઓ પર પ્રિન્ટના છ પાં ઉપરથી પણ કામગીરે લગના પણ અંકુશો ઉકારી લેવાવા અને દરેક અખબારને પોતાની પ્રાદ્ય-ત્રાય સંખ્યામાં રાકચ તેટલો વધારો કરવાની સમજ અપાઈ ત્યારે એવું જ પશુ આપણી સરકારે પણ બરતું નોંધેએ એમ બધાને લાગ્યું હતું. હજી આને પણ કાર્પ મોડું નથી થઈ ગયું.

ન્યૂઝપ્રિન્ટ ઉપર છપાતાં દૈનિકા-અઠવાડિયા-
માસિકા શરૂ કરવા માટે હવે સરકારી પરવાનગીની
જરૂર નહિ રહે તેથી અંગ્રેજી તેમજ પ્રાંતીય ભાષાઓમાં
અનેક અવનવા વર્તમાનપત્રો ને સામયિકો આવતા
માસથી જ શરૂ થશે એવું સરકારે જાહેર કર્યું છે.
વખત પહેલાં છાપામાં સમાચાર આવેલ કે નવાં
વર્તમાનપત્રો શરૂ કરવા માટેની રૂ. ૧૦,૦૦૦ અરજીઓ
દિંદી સરકાર પાસે આવીને પડી છે એમાંથી અનિ-
શ્ચયોક્તિનો અંશ બાદ કરીએ તો પણ આપણી
ભાષાને ફાળે પડેલી ઠીક ઠીક સંખ્યામાં નવા અખ-
બારો આવશે એમ માની શકાય. લડાઈનાં વર્ષો
દરમિયાન આસેની કબોટા-પદ્ધતિને પરિણામે
મોટા ભાગનાં અખબારો છાપાની બજારમાં
એક ભતનો છાજરો ભોગવનાં દતા. હનોફાઈનું તત્વ
હવે આપણાં છાપામાં ફરી પ્રવેશે છે તેથી કુદરતી
રીતે જ અખબારો-સામયિકોએ વધુ સરવશીલ બન-
વાની કાળજી રાખવી પડશે; જાહેરખબારોથી રાકતા
પાનામાં વધુ સમાચારો અને વધુ વાચન આપવું
પડશે; વાચકોના સ્વાદની વધુ ખેવના કરવી પડશે.
જુનાં અને નવાં શરૂ થનારા અખબારોએ આ રીતે
અગાઉના કરતાં વધુ પારશ્રમ લેવો પડશે.

અનેક રોગની એકજ દવા

જીવનધારા

કેલેરી, સ્વચ્છ હવા, શરદી, ખાનનો દુખાવો,
પાણીવિકાર, સ ધિવા, અશક્તિ, સોજ, અજીરું,
અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત દાદમા કમળ,
પેટ પેડુનો દુખાવો, અમુંજળ, ઝેરી હાથ,
મોઢાની કુર્બી, ફરેક ભતના તાવ, યા પડવો,
સોજી નીકળવું, તથા અનેક ભતના દરદોમાં તેમજ
ફેલે, સ્ત્રીમર વા માટની યુસાફરીમાં તાલકા-
સિક ઉપચોગી થઈ પડનારી અનુપ ઔષધ.
કિમત મોટી બાદલી રૂ. ૧૫૫, વચલી બાદલી
રૂ. ૧૫૫ અને નાની બાદલી રૂ. ૧૫૫ ટ. ખ. જી.

ફરેક કેકાણે વેચાય છે

રજીસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક "જીવનધારા" નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ

સ્ટોલિસ્ટ: કંચનસાલ વાડીસાલની કું.
પ્રો.સેસ સ્ટ્રીટ, મ મજાસ રોડ, મુંબઈ-૨

ALLERGIN LTD.

Climb the Beauty Pinacle

Allergin PRODUCTS TO BOMBAY 4

સાંધવાંતાના શિખરે પહોંચવું, ને તમારું શિયરો પાછું થાય, શ્વાસ, અશ્વિક ને છે આ, જીરું ને સાંધાને, છાત્ર ને આમડું, ને અત્યવનતા ને અને હોઝાઈવે મોઢકને મિત્રાકાઈસાણુ કેસડી ફેસ પાવડર

लोकापुराणी मेधाणीभाष
 सासुं भव्यकिं तो मदाकाव करी
 पत्रकारत्वतु शिष्य सायननार
 सहस्र दायनिक सभा पत्रकार
 मानवतातो महेशभक्त
 "विद्यानी" मेधाणी
 "स्वयमे निधनं देवः"
 'सौश्रु'ना आपु
 लोकमान्य साहित्यकार
 वेदनामूर्ति जनकवि
 अदीक वावाभेदाये छेपेमे वडते।
 सर्वना रत्नजन
 महाभना मेधाणीभाष
 काकांना संसारभु
 संतनी सहिष्णुता
 काया जेनी काय, (हवे) परपर भंडाणी
 मानवताना भंडिरो सना पदया
 निर्मिने अक्षुभ्र महेशभक्त
 सौम्यभूति मेधाणीभाष
 अहूमे प्रवासो
 मेधाणीभाष
 काया ढणी, कतिभंडिरो आजी रहुं
 सहभतने जेक पत्र
 मदान मानवी
 साभानेना जेक
 मननो मोरमे ढणी पदये
 शोरमे लगीदय
 छेपुं अकताडिहुं
 जे प्रसंगे

श्री. जेरी मेधा, श्री. जयंतीबाब भोसा, डॉ. न. भू. शाह

राजनारायण ना. पांडे	११
मनसुभवास अरेरी	१८
मनसास सतीकुमार	१६
सुनीबाब भंडिया	७०
अक्षुभ्र साधुभाष पटवारी	७५
	७७
	७६
शुश्रूषंतगम आयाय	८०
अनंतरीय रावण	८२
परमानंद कापडिया	८५
धीरजबाब मनजभाष साह	८६
प्रमोदकर ल. लक्ष्म	८१
जयन्त परमार	८२
रमणीक मेघ, लक्ष्म	८५
केशुभाष	८७
अरि दूता काग ('भूतजाय'भाषी)	८८
सोपान	१०४
द्वितीय काशरी	१०६
पीतांबर पटेल	१०८
रविशंकर भ. रावण	१११
हाराकर जेपी	११४
सामजदास भाषी	११६
विजयभाष क. पेट	१२०
जेकाबाब जेपी	१२१
आधुनाध प्राधुनवन पेट	१२३
जितुभाष भ. भंडेरा	१२७
पी. रा. भागदास	१३०
सरस्वतीबाब छपरदास पंड्या	१३२
लक्ष्मभाष न. राह	१३६

वा पिं क ल वा ज म

देशभां डा. ७-०-० : आ अंकनी एडक नकल-दोड इपिथे : पददेशभां डा. १०-०-०

ला २ ती सा छि त्य सं ध लि मि टे ड
 भीमराज निदिडंग : ४०५, कातणादेवी रोड, : सुं ल धं-२.
 इ र ना न्जीब पु ल नी ये : गांधी र स्तो : अ म हा वा द

प्रकाश : आरती साहित्य संघ लिमिटेड वनी वासवंद भन्नेजवंद वरुणी; १९ श्रीमानी शिरसावरी : अमदावाद.
 मुद्रक : हरिदास मदनदास लक्ष्म : आरती मुद्रणालय : दादरवाणी चेन : भार वरुण : आदिभा; अमदावाद
 विज्ञापना व्यवस्थापक सायनिदिक पब्लिसिटी डॉ. मोडल टोपीअ राभे, अमदावाद; मदेवा निदिडंग, मिडोज स्ट्रीट, ईस्ट, मुंबई

સંપાદકનું નિવેદન

ઈશ્વરભાઈ મોહનલાલ દવે

એ વર્ષ પૂરેના એક દિવસ યાદ આપે છે. અમદાવાદથી મોટાદ જતી ટ્રેનના એક કબજામાં હું અને મેઘાણીભાઈ એકા હતા. 'જિમિ'ને વધુ સમૃદ્ધ કરવા માટે મેઘાણીભાઈને હું વિનવતી કરતો હતો અને 'જિમિ'ને એક સમર્થ માસિક બનાવવાની મારી કલ્પના, બાવના અને દૃષ્ટિ એમની સમક્ષ મૂકતો હતો. અને પછી બધી ચર્ચાને અંતે એમણે જે રેતેલ ને 'અમતાથી આ કામ' સ્વીકારેલું તે કરી બુલાવ 'તેલું નથી. તે દિવસથી માંડીને અવસાનના છેલ્લા દિવસ સુધી એમણે એકમાત્ર 'જિમિ'ના વિકાસની ચિંતા કરી હતી.

નવી જવાબદારી લેતા એઓ અચકાતા અને જો એકવાર એઓ સ્વીકારતા તો ગમે તે ભોગે એ ચાલુ રાખતી એ એમનો સ્વભાવ હતો. 'જિમિ'માં ખૂબ આગ્રહને અંતે એમણે 'કાળચક્ર' નામની ચાલુ વાર્તા શરૂ કરેલી, વચ્ચે કેટલીકવાર એમને આનો જાર લાગતો પણ મોંઘી વચ્ચે એમણે એક દખ્તો લખવો છોડેલો નહિ.

આને 'જિમિ' માટે એમણે લીધેલો અધાક પરિશ્રમ યાદ આવે છે. આ બે વર્ષમાં એમણે 'જિમિ'ની કંપિા પલટી નાખી. એઓ વારંવાર કહેતા 'ગ્રાજામાં ગ્રાજી પાંચ દળદે ગ્રાહક સંખ્યા આપણે પહેંચાડી દેવી જોઈએ.' એ સંખ્યાને અમે પહેંચાડીએ તે પહેલાં તો એઓ ચાલ્યા ગયા.

માન્યામાં જ નથી આવતું કે મેઘાણીભાઈ અમને છોડીને ગયા. હજી મધ્ય કાલે જ જાણે અમે નર્મદા કાંઠે જાસા જાસા વાતો કરીએ છીએ, નર્મદાના પ્રવાહમાં હોડી લઇને જોખવે જોખવે નર્મદાના મીઠા જલ પીતા કબીર વડે જઈએ છીએ, હજી તો એમણે

ધણું લખવાનું કાનું હતું, તાજેતરમાં એમણે કરેલું અંશોધેનની સુખમથી વિદલી ને વિદલીથી અમદાવાદ સુધીની ઝડપી મુસાફરીએ એમના મન ઉપર પ્રસન્નતાની જોડી અસર કરી હતી. એનું પ્રવાસવર્ણન એપ્રિલના અંક માટે લખવાના હતા, જાણે તત્કાલ ચાલુ વાગીને હતો મેકલો આપીસ એવી ધરપત દેતા હતા. લોકો સમક્ષ વિષવિધ રીતે સાહિત્ય મૂકવું જોઈએ, એવી એઓ નવી યોજના વિચારતા હતા. લોકો પાસે પ્રેમ-હીરો અને ધર્મને પ્રવેશતી વાર્તાઓની ટૂંકી પુસ્તિકાઓ સરલ બાષામાં સત્તા દરે જો મૂકી શકીએ તો વિશાળ જનસમુદાય પણ શિષ્ટ સાહિત્યને સ્વાસ્થ્ય લઈ શકે... પણ આવી આવી બધી વાતો ને યોજનાઓ તો મનની મનમાં રહી અને મેઘાણીભાઈ આદર્શ અપૂરા મૂકીને ચાલ્યા ગયા. જીવન આટલું બધું ધણું જીવ્યું હોય છે તેનું આ પૂર્વે આનું સ્પષ્ટ દર્શન થયેલું નહિ. આ પ્રસંગનું દુઃખ અને વેદના વર્ણના જામ તેવા નથી. અભ્ય.

આ અંકના સંપાદન વખતે એક દિવસે નજર છામે રાખેલી કે મેઘાણીભાઈ અંકે બીજા પત્રમાં પણ જે આવેલું હોય તેમાંથી પાનાની મર્યાદા સાચવીને લેવા યોગ્ય સામગ્રી અને નેટલી અંકમાં લેવી. એ રીતે 'પ્રવાસી', 'દૂધજાળ' અને બીજા પત્રોમાંથી કેટલુંક લીધું છે, એના સંચાલકોના અમે આ માટે આભારી છીએ.

અમે આમંત્રણ આપેલ લેખકો પૈકીમાંથી પણ કેટલાકના લખાણો ઉછી મોકીએ આપ્યા તે કાંઈક કાં પાનાની મર્યાદાને લીધે રાખી લેવા પડ્યા છે. એઓ અમને દરમુજબ કરશે અને એને આવતા અંકે લેતાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે.

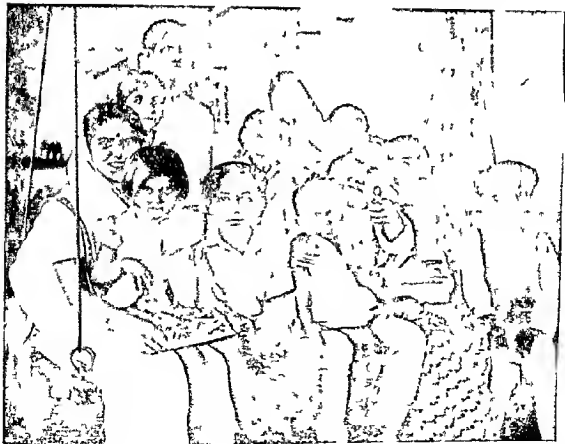

પ્રથમ પત્ની કવિ દમયંતીબેન

૧૨૪ મી

2

[illegible][illegible]

ખોખો પડેલો
 જોઈ, રૂબરૂ મળે
 આવી બેઠી જાય. ખોખો રાત્રિ
 મળે ને મેં, દરેક બાબતોની જાણ
 મેં જોઈ.

'नर्ममाने तीरे' वाणा लेखनी नव्यातने इकरा
श्री मेघाक्षीना हस्ताक्षरम्

અવેરચંદ્ર મેઘાણી

જન્મ : ૧૭-૮-૧૮૮૬

મૃત્યુ : ૮-૩-૧૯૪૭

સ્મૃતિચંક
૯ એપ્રિલ, ૧૯૪૭

ટેલિફોન : ૪૪૪૦૭

Telephone 49407

વલ્લભભાઈ પટેલ

VALLABHBHAI PATEL

૧, ઔરંગઝેબ રોડ

નવું દેહલી

1. Aurangzeb Road
NEW DELHI

શ્રેષ્ઠ. મારા ગણેશ મંદિર વેદાનુસાર
 મારા ના સ્વતંત્રતાના પુરુષ
 ની નિશાની ના કોઈ મંદિરો
 ની નિશાની ના. કોઈ ના વાણી
 પાંચ વિરતા મારે છે. પુરુષ
 હા તિલકમાં કોઈ નોંધવા
 ની પાછા મારા મનમાં હતી
 કોઈ ના મનમાં મારા મનમાં
 કોઈ ના મનમાં મારા મનમાં
 વાણી ગુણાતને મારે પાડે
 રીતે રીતે પુરાય તેમજ
 માન હોતો તે મ વાત
 કોઈ ના મનમાં મારે
 તે પાછો કોઈ મંદિરો
 રીતે રીતે તે પુરુષ
 કોઈ રીતે મારે

ગોપા. . રામચંદ્ર કોઈ ના
 કોઈ ના રીતે કોઈ ના

વલ્લભભાઈ પટેલ

૨૪૦ સાઈ અવેરથંદ
 એવાણી સારંગી સ્વતંત્રતાના
 સુદતા સૈનિકોમાંના એક
 અગ્રગણ્ય સૈનિક હતા. એમની
 વાણીમાં વિરતા ભરેલી હતી
 પુરુષની. આશિષમાં, એમને
 મોંઘવાણાથી લાગે સન્ન
 હતો. એ સાહિત્ય એમને
 અમર કરી રહેશે. એમના
 અચાનક ચાલી જવાથી ગુન
 રાતને ભારે ખોટ પડી છે તે
 રહેશે પુરાય તેમ નથી માત્ર
 સંતોષની વાત એટલી જ છે
 કે જે સ્વતંત્રતાને માટે એ
 જાંઘળીસર લડયા હતા તે
 અશુક આવી રહેલી જાણીને
 ગયા ઈશ્વર એમના આત્માને
 શાંતિ આપે.

વલ્લભભાઈ પટેલ

કોણ કેને દિલાસો દેશે ?

[શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીના આલુધાર્યા મૃત્યુ પછી એમના કુટુંબ ઉપર આવેલા આત્માસનના પત્રોમાંથી ક્રેટલાકના થોડાં થોડાં વાક્યો અહીં આપ્યાં છે]

‘કોઈ દિવસ આવે. કાગળ લખવે પડશે તે જાણ્યું ન હતું. ઇશ્વરે ફરજ પાડી. મૃત્યુ એમને આપણી વચ્ચેથી ખેંચી ગયું, પણ આવા વીર પુરુષો કોઈ મરણ પામતા નથી. એ તો અમર છે. આખી ગુજરાતે આજુમૂલ રત્ન ગુમાવ્યું છે અને આવડું મોટું દુઃખ આપણે મનુષ્યો જ સહન કરી શકીએ છીએ....આવા વીર પુરુષ, મહાન લોક-સાહિત્યના થોદા, તેની પાછળ કાયરનાં આંસુ ન હોય. એને ગમતી અંજલિ આપવી ભેઈએ. આપણે તેના ખરા હિતેષ્ટ હોઈએ તો એમને કોઈ દિવસ કોઈ રહે તે પસંદ નહોતું. એમણે બધાને હસાવ્યા છે, રડાવ્યા નથી. તેથી અમે મહાન ઇશ્વરને ખૂબ શ્રદ્ધાથી પ્રાર્થના કરી કે ઇશ્વર, અમારું ગુજરાતનું રત્ન તેં ચોરી લીધું છે તો તેનું ખૂબ જતન કરજે અને કોટિ કોટિ કલ્યાણ કરજે. અહીં જેમ પુનતા’તા તેમ તેની પૂજા કરજો.’

—કમળાબહેન શુક્લ

✽

‘એમની સાથેના અનેક પરિચયોનાં સંસ્મરણો કે એમના પુરુષાર્થની અનેકગણી મોટાપ ગતાવવાનું આ સ્થાન નથી. પણ તમને થતા દુઃખનો સ્મભાગી થવા આ લખી જવાય છે. તમને આત્માસન આપતાં જ રહી જવાય, ત્યાં શું લખું ?...સૌ ભેગાં ભેસી રહ્યા વિના એમને અને એમનાં કાર્યોને તેમ જ સંઠકોને સ્મરીને તર્પણ કરજો. રહીને એના આત્માને દુઃખી ન કરશો. એ તો કોમળાની જ મૂર્તિરૂપ હતા. તમારું—સ્વજનોનું’ કે જાણકોનું—રહવું એ ક્યાંયે ય સહી ન થકે. માટે જ ખામેશ રાખી મનોબળ કેળવજો.’

—અંબાશંકર ભટ્ટ

✽

‘...ગુજરાતનું આ અમૂલ્ય રત્ન અકાળે ચૂંટવી લેવાનું દૈવને શાથી ગમ્યું હશે ? ...તેમની જોડ તો આખા ગુજરાતને સાલવાની છે. શ્રી. મેઘાણી એ તો ગુજરાતની મૂડી હતા. એમના વિયોગે ગુજરાતને ગમગીન ગનાવી મૂક્યું છે એમની જોડ કોણ પૂરશે ?’

—રવિશંકર વ્યાસ

✽

‘છોકરાં નિશાળેથી આ શું ખગર લાભ્યાં ? આવી દારુણ બીના શે માની બય ? મહાદેવભાઈની ખબર આવી તે સાંજે અનુભવ્યો હતો તેવો આંચકો અનુભવું છું. મગજ ખંડેર મારી બય છે.

‘આટઆટલાં અસંખ્ય આત્મીયોને અને મિત્રોને, તમને સૌને મેલીને—એમના જીવનકાર્યને અધૂરે સંકેલીને—આમ કેમ ચાલી નીકળે ? ઇશ્વરને આ શું સૂઝ્યું ? દુનિ-

યાલરમાં એકેએક શુભરાતી કુટુંબ આ સાંભળીને આંચકો અનુભવશે ને રહેશે. શુભરાત ખરેખર રાંકડી, રતન એને રહ્યું નહિ

‘કયા શખ્ઠોમાં તમને સાન્નવન આપું, કે મારો શોક અને અંગતહાનિની લાગણી વ્યક્ત કરું તે મને સૂઝતું નથી.’

—સ્વામી આનંદ

‘મારો એમની સાથેનો સંબંધ ત્રણ વરસનો ટૂંકો જ છે. પરંતુ વર્ષો જૂનો હોય તેટલો ગાઢ અને મીઠો હતો. મારા લેખનમાં એમણે પુત્રના લેખનમાં રસ લે તેટલો લીધો છે એટલું હેત મેં પણ અનુભવ્યું છે....હું જ આશ્વાસન ‘શોધું’ છું ત્યાં તમને કયે મોઢે આશ્વાસનના શખ્ઠો લખું?’

—ઈશ્વર ચેટલીકર

‘શુ લખું?’

‘હૃદય રડી રહ્યું છે. આમ અચાનક આપણી વંદેઐથી એ આદ્યા જૂથે એની કાણે કલ્પના કરી હશે?... લગભગ વીશ વર્ષ પહેલાં મારા પિતાના અવસાન પછી ટોઈને માટે આવું તીવ્ર દુઃખ લાગ્યું નથી. એમની સુખનતાની યાદ હૃદયને હીંગકાબ્યા જ કરે છે.... આટલા બધા માણસોના હૃદયમાં મૈત્રીની, લાગણીની ચિરંજીવ સુવાસ મૂકનાર સ્નેહમૂર્તિને આમ અચાનક ખંડિત કરનાર મૃત્યુને શું કહેવું?’

‘કાલે જ, શનિવારે બોટાદથી લખેલો એમનો પત્ર મળ્યો. એ જ ક્ષેત્ર છે, એ જ મીઠાશ છે એક છું ને રડું છું.’

—દિલીપ ઠાકરી

‘મેઘાણીલાઈ જઈ જ કેમ શકે?...મેઘાણીલાઈ જેમ હજારોના તેમ મારા પણ વહાલસોયા લાઈ હતા. એમની સાથેનો મારો વર્ષોના સંબંધ એકધારી મધુરપથી મીઠો બન્યો હતો. એમની દાનાઈ, મનમીઠપ, રખાવટ, ખાનદાની અને વારસદહ્ય, આ નુગરા સમયમાં, કેટલાં બધાં વિરલ છે? મેઘાણીલાઈ જતાં મારો તો જાણે પાંખ કપાઈ ગઈ હોય એવો હું થઈ ગયો છું. કાળી રાત્રે ય કામ આવી શકે તેવો મારો તો લાઈ ગયો!’

—મન:સુખલાલ ઝવેરી

‘ગઈ કાલે સાંજે શ્રી. મણીલાઈએ આઘાત કરનારા સમાચાર મોકલ્યા. પહેલાં હું માની શક્યો નહિ. ખાત્રી કરવા તેમને ઘેર ગયો, અને વાત સાચી કરી છતાં કેાઈ તેને ખેટી કરાવે તેવી મનોવા ઝઘા કરી. રાત આખી તેમના ત્રિચારે આબ્યા. મનને હળવું કરવા સવારે તાર કર્યો છે. પણ તમને હું-શું આશ્વાસન આપી શકું? એવો સજ્જન, એવો મિત્ર, અરે એવો માનવી સૌનામૂને કરી સાંપડવો મુશ્કેલ છે. મારો તો

સગા ભાઈ જયો હોય એવું લાગે છે...એમને યોગ્ય શાંતિ અને ગંભીરતા લળવએ. પ્રજા પોતાના ભક્તોને છોડી નહિ દે. દુનિયા એમને સમજવા જેવી સ્થિતિમાં આવી ત્યારે એણે અમરપંથ લીધો. પચીસ વર્ષ વધુ કઠાડમાં હોત તો ગુજરાતના એ ટાંગેર હતા. જીવનભર યુગતા એ આત્માએ શાંતિ માટે 'કદી વલણ' ન મારતાં ધપાવ્યે રાખ્યું, અને છેવટ કંધિરી શાંતિ લઈ લીધી.'

—રવિશંકર રાવળ

*

'....સગા ભાઈના મૃત્યુ જેટલો શોક થયો...લોકસાહિત્ય જાણે શંકી પડ્યું.... કવિ-લેખકો આવશે અને જશે, પણ મેધાણીભાઈ યવાના છે? મેધાણી તો એક જ.... મેધાણીભાઈની સાહિત્યવસંત હવે જ એર મહેકતી હતી. પણ પેલા કાલ્યની જેમ—He is gone when our need was the sorest. જ્યારે એમની પૂરી જરૂર હતી ત્યારે જ એ ગયા.'

—દેશાળજી પરમાર

*

'એમના વારસો લેવાની ગુજરાતભરમાં કોઈની શક્તિ નથી. ભારે થઈ છે. વિચાર કરતાં મતિ મૂંઝાઈ જાય તેવું છે. તમે સૌ તો કેંઈ સ્વપ્નાં હજી સેની રહ્યાં હતાં પણ કંઈકેરેલા એ કોઈ જાણજસત નિર્માણની વસ્તુ જણાય છે...આવે પ્રસંગે વધુ તો હું પણ શું લખું? મને અપંગતા આવી ગઈ હોય તેવું જણાય છે.'

—ગોરીશંકર બોશી

*

'કવિઓ કરતાં કવિતા વધુ દુઃખી થઈ હશે. કવિતું આત્માસન કવિતા હશે. ત્યારે કવિતાને આત્માસન કોણ આપશે?'

—હરિલાલ ઉપાધ્યાય

*

'એમનું દેહચિત્ર અને એમના ધીમ્મ હર્ડલયાં અવાજના લાલુકાર મન આગળથી ખસતા જ નથી.'

'એમના જવાથી શી ખોટ પડી છે તે આજે નહિ એટલી ભવિષ્યમાં સમજવાની છે. સ્વજનો ને સ્નેહીઓના અંતરમાં પડેલા યા કાળ એના અદૃશ્ય મહામથી રૂઝાવશે તે દહાડે પણ દેશની એ ખોટ તો અણપૂરી જ રહેવાની છે.'

—અણુભાઈ રાવલ

*

'સોમવારે ગપોરે આકાશમાંથી વળ પડ્યું હોય તેવા ભાઈના દેવ યવાના સમાચારે મને વ્યથ કરી મૂક્યો. હજી એ મારી આંખ પાસેથી ખસતા નથી. યા સારુ એમણે ગયા જ વર્ષનાં આટલો જાધો પ્રેમ વધાર્યો અને મને દુઃખી કરી મૂક્યો એ હું વિચારું હું ને આત્મર્થ થાય છે!'

‘મારી પાસે જે સાહિત્યધન હતું તે હજી તો વારસામાં મારે એમને ઘણું આપી દેવાનું હતું અને એ વધારે જીવશે અને મારા દિવસો ભરાઈ ચૂક્યા માનીને હું ત્રણસુકત થવા ધારતો હતો એવામાં આ ભુરકો પડ્યો છે.

‘મારી જાહેનને એ ગીતો લઈ જવાનો વાયદો કરી ગયા છે. મને જૈનમંદિરો નિરાંતે ફરી જોવાનું કહી ગયા છે. ભૂગર્ભ રહેલા જે રાજદારી મિત્રોની મારી સાથે વાતો સાંભળવાનું એણે વચન આપ્યું છે અને કાઠિયાવાડની જેમ વાઘેલાઓનાં શુશ્રાતાના વંશજોની વાતો ખીલાવીને એમની પાસે લખાવવાની મેં આશાઓ સેવી છે. હવે એ ક્યાં મળવાના ?

‘મારે ઈશ્વરકૃપાએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઘણા મિત્રો છે. પણ એના જેવો જ્વલંત, જ્વલંત, વીર અને ભુલંદ—સાચા હૃદયનો અને સમર્થ તો કોઈ નથી

‘જૂર્જરી એના જવાથી રાંક જની ગઈ છે અને સમાજહો સૂનાં પડ્યાં છે.’

—હરિમસાદ મ દેસાઈ

*

‘હો મેઘાણી પછી શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી પણ આટલા જલ્દી અને અણધારી રીતે ઊપડી જશે એવી કેણે કહ્યું કરી હોય ? એમનું મરણ ગુજરાતી સમાજને ન પરાય એકી ખોટ છે. કવિઓ, લેખકો વાર્તાકારો તો ઘણાં પાકશે, પણ શ્રી. મેઘાણી જેવા સહૃદય અને સંસ્કારી કવિ-લેખક-વાર્તાકાર વિરલ જ રહેશે. ‘ભિર્મિ’માં આવતી એમની નોંધો અને નિઃસંકોચ ટીકાઓ બહુ આદરપૂર્વક વાંચતો.

‘એમનાં કાવ્યો તો કાનમાં, જેટલીવાર સાંભળીએ તેટલીવાર, પહેલીવાર સાંભળીએ તેવાં જ મીઠાં અને ફરીવાર સાંભળવા જેવાં લાગે છે. એમનો ઘેરો ભુલંદ અવાજ વર્ષો પહેલાં સાંભળ્યો હતો, પણ આજે એ ભુલાય નહીં એવો કાન પર ચોટેલો છે.

‘એમના જેવા ‘કાળચક્ર’ના અચાનક અને પહેલા દેશમાં જ પીસાઈ ન્તય, અને મારા જેવા એની સતત ચાલતી ધંટીમાં ચે દેખાય નહીં એ પણ એક વિચિત્રતા જ છે ને ? એક જાણુથી એમના જવાનો ખેદ યાય છે, બીજી જાણુથી અદેખાઈ આવે છે.’

—કિશોરલાલ મશરૂવાલા

*

‘એમની વહાલભરી હસતી આંખો આજે મારા સામું હસી રહી છે. શુશ્રાતા ઉપર એમનો ઉપકાર ઓછો નથી. એમની ભારવાહિની કવિતા અને વીરસથી ઊભરાતી વાર્તાઓએ શુશ્રાતી ભાષામાં કાંઈ અનેરું તેજ આપ્યું છે.

‘મેઘાણી’ અટક તો ઘણાની ચે હશે, પરંતુ મેઘાણી નામ ઉચ્ચારતાં એક જ ‘મેઘાણી’, જ્યાં જ્યાં શુશ્રાતી વસે છે તેમના જ્યાંલમાં આવે છે, તે મેઘાણી શરીરથી આજે આપણી વચ્ચેથી ગયા.

‘અડાસ અને કરાડીના વીરત્વની મોટીભાઈ વિષુ પાસેથી વાતો સાંભળવા ભાઈ મેઘાણી ભરૂચ આવીને ત્રણ ચાર દિવસ રહેવાના હતા. અને એ વાતો એમની લાક્ષણિક ગૈરીમાં ઉતારીને ‘શુજરાતનું’ વીરત્વ જગત આગળ મૂકવાના હતા. ભવિષ્યમાં અડાસ અને કરાડીની કથાઓ લખાશે, પરંતુ અવેરચંદભાઈની ભાષામાં કેઈ ઉતારી શકશે ખરું ?

—ચંદુલાલ મ. દેસાઈ

૪૧

‘મેઘાણીભાઈનું’ અવસાન ! મન માની શક્યું નહિ માંદગી તો નાની મોટી એમને ઘણા દિવસોથી ચાલતી હતી, પણ અમારા; શુજરાતના સાહિત્યકારોના, અને આખી જનતાના મનમાં એ એટલા બધા જીવતા હતા કે તેમનું અવસાન માન્યું ન બન્યું....સાહિત્યમાં બહુ યોગ સાહિત્યકારે વિરોધી અભિપ્રાયવાળા તરફ આઠર કે મીઠાશ રાખી શકે છે. એ શુભ મેઘાણીભાઈના હૃદયમાં છડોછલ ભર્યો હતો. તેમની સાથે તીવ્રમાં તીવ્ર મતલોઢ ધરાવનારાઓ, અને મતલો.ને બહુ તીક્ષ્ણ રીતે પ્રગટ કરનારાઓને પણ તેમની મીઠાશે, તેમની નમ્રતાએ જીતી લીધા હતા. બધાના એ માનીતા હતા ઘણાના એ લાડલા હતા. તેમની શૈલી દહાડે દહાડે નવા પ્રદેશો અને નવાં શિખરોને સર કરતી જતી હતી. અને વડોદરામાં એમના પુસ્તકનું બહુમાન થયું એ બધા સાહિત્યકારોનો ઉત્સવ હતો. તેમની પ્રગતિકારક પ્રતિભા ઉપર વધારે સારાં કૃણ જીતરે એવી અપેક્ષા થતી હતી ત્યારે જ એમણે જીવનની બાજુ, સંકેતી લીધી, એ આખા શુજરાતને મોટી ખોટ ગઈ છે.

‘અત્યારે તો એમની ખોટ પુરાય તેલું દેખાતું નથી.’

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

૪૨

‘હું હમેશાં તેમને તાળવત બળવવા કહેતો અને ઉશ્કેરી સુલાકાત પહેલાંની સુલાકાતમાં એ એમને સમુદ્રપારના પ્રવાસે જવા આગ્રહ કરેલ. તે વિચાર તેમને ગમ્યો હતો પણ ગરીબ હિંદના ગરીબ રાષ્ટ્રકવિને એવો ચોગ ક્યાંથી સાંપડે ?.... હું ‘કૃલછામ’માં હતો તે દરમિયાન એ મહાન પુરુષે મારું સ્વમાન ન ધવાય તેની કાળજી રાખી હતી. “હુંગરા ફરથી રળિયામણા” એ કહેવત એમણે મોટી પાકી હતી. જેમ નજીક જઈ એ તેમ તેમનું રળિયામણાપણું વધતું જતું હતું. આપેથી બળેલી મહત્તા પાસે જતાં હબરોગણી શુણ્ણતી હતી એમણે કોઈની સેવા ન લીધી અને સાથરે પરવાને બદલે એકા-એક સિધાવ્યા. હું ધારું છું કે તેમને પોતાને જે રીતે અણધાર્યું પોતાનું મૃત્યુ થયું છે તે બતવું મૃત્યુ ગમ્યું હશે.’

—મોહનલાલ રૂપાણી

૪૩

૪૪

‘શુજરાતે જ નહિ, માત્ર કાઠિયાવાડે જ નહિ પરંતુ સમસ્ત હિંદે લોકજીવનના એક સાચા તપસ્વી બોધા છે. તેઓની લોકસાહિત્ય અંગેની અવિરામ ઉપાસના અને કથીરમાંથી કંચન બનાવવાની હથોટી આજે તો કોઈનામાં હું જોતો નથી.’ —જમિયત પંડ્યા

#

‘...ઉત્કૃષ્ટ માણસાઈના દીવો હોલવાઈ ગયો? આજથી ઝવેરચંદભાઈ અમર બન્યા, ઝવેરચંદભાઈ કદી મરશે જ નહિ. અત્યાર સુધી એમનાં પગલો પૃથ્વીમાતા ઝીલતી હતી, હવે જેને જેને શુજરાતી ભાષા આવડતી હશે એની સોની જીભને ટેરવે એ સદા ય રમણ કંચે. હજારોના હૈયાને ટાંકે આપનારનો આત્મા અખંડ શાંતિ અનુભવે એવી પ્રાર્થના.’ —ઉમેદભાઈ મણિયાર

#

‘...જીવનભર ભાઈ ઝવેરચંદભાઈ યોદ્ધા રહ્યા હતા. એમણે મુસીગતોને ગલુકારી ન હતી અને અનેક પરાજયોને વિજયમાં પલટાવ્યા હતા....આધ્યાસનના ચળ્લો લખવાની હિન્મત નથી થઈ શકતી. તીવ્રતમ વેદના એક અતિ પવિત્ર વસ્તુ છે. તેની સમક્ષ તો નીચે મસ્તકે મીન જ હોય.’ —શ્રીજીભાઈ દેસાઈ

#

‘શ્રી. મેઘાણીભાઈ આપણી વચ્ચે નહિ હોય એ ખ્યાલ મગજ પકડી શકતું નથી. જગનમાં જ્યાં જ્યાં ડુબા તેઓ ભાળતા—તેમનું હૃદય અનુકંપાબુદ્ધિથી હલી જાય. તેથી જ રીતે પ્રેમ, શૌર્ય અને એવી ભાવના પ્રકટ થતી ત્યાં મેઘાણીભાઈ ભાગ્યે જ તેના પ્રત્યાઘાતો, અનુભવો સિવાય—હઠી ભીક્યા સિવાય રહી શકતા. ભાવનાની અને વિનમ્રતાની સાક્ષાત મૂર્તિ આપણી વચ્ચેથી ચાલી ગઈ.’ —ઉછરંગરાય દેબર

#

‘શુજરાતના સંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં શુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય મારફત તેઓ સેવા આપી શકે એવું સ્વપ્ન તો હવે સદાને માટે સ્વપ્ન જ ના? —ગણેશ વામુદેવ આવલંકર

#

‘કુદરતનો કૂર ઘા આપણને લાગી ચૂક્યો. આવી પહેલી આફતની વેદના ચળ્લમાં પણ વ્યક્ત થઈ શકે નહિ.’ —હરભાઈ ત્રિવેદી

#

‘ભારતના એક જીવનોપાસક, લોકસાહિત્યક, લેખક અને વાંદૂકવિ પોતાના ટેકને મૂકીને અનન્તમાં લીન થઈ ગયો! કેટલા બધા લોકોનાં જીવનમાં રસ, શક્તિ અને આનંદ એણે પેદા કર્યો હતો?’

એમનું જીવનકાર્ય તો વધશે અને વધશે જ.

કહેવાય છે—

તેજ જલે બધી કષોત પાજકે

કાં મરણીં અમરતા હી ન ખરી ! (તબિ)

તેજ જળે છે, પણ જુઓને, જ્યોતિ પ્રજ્વલિત થઈ રહી છે. મરણમાં આ અમરતા ખરી કે નહિ ?

— અચ્યુત દેશપાંડે

✽

‘લાઇનો પ્રેમ ને તેમની મહાનુભાવતા આ જિંદગીમાં હું ભૂલી નહિ શકું. તેમણે એક પણ ચોપડી ન લખી હોત તોયે તે સ્વયં માન ને પૂજ્યતાના અધિનારા હતા. ‘શાહજહાં’ની આ કહીઓ યુજ્જ્વાળાં અને હમેશાં વાઈની સ્મૃતિ તાજી થતી:—

સામાર કીર્તિ રે શેષે તુમિ જે મહત

તાજી તમ જીવનેર રથ

પશ્ચાતે કેલિયા જય કીર્તિ રે સામાર બારબાર !’

—મકરન્દ દવે

✽

‘આ સમાચારે જગાવેલી સહોભ ‘મારા ચૈતન્યમાંથી હજીયે પૂરાં એ.સર્થોં નથી....હું’ જરા વિચિત્ર માણસ છું. તરજાને મને જીવનના પ્રત્યયો—સુખદુઃખ, જરા, ગુસ્સો, વગેરે પ્રત્યે થોડો અચેત બનાવી દીધો છે. એટલે કોઈના અવધાનના સમાચારથી—સ્વજનના પણ અવધાનથી—હું અસ્વસ્થ બનતો નથી. પણ જિંદગીમાં જે અનુભવો એવા મળ્યા છે કે જ્યારે તદ્દન સામાન્ય માણસના કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં સ્વસ્થતા શુભાવી બેઠો છું અને દિવસો સુધી તે ફરી ચેળવી શક્યો નથી—એક ખાંસાઉણ અપહુત કરીમખાનું અવધાન અને બીજું મેઘાહ્વાનથીનું.’

—રવિશંકર મહેતા

✽

‘બાપુજી જન્મ્યા, જીવી જાણ્યા. તે કરોડો રૂપિયા મૂકી ગયા છે. કરોડો રૂપિયા મૂકી જનારને તેનાં સગાઓ મહિનો, છ મહિના, વરસ વાદ કરે. પછી તો કહેવત પ્રમાણે

દિન ગણતાર માસ ગયા, વરસે આંતરિયાં,

સુરત ભૂકી સાયબા, નામે વિસરિયાં.

એવી વાતો છે. બાપુજી તો અગ્રજોની દોલત મૂકી ગયા હોયો માણસો વંશપરંપરા યાદ કર્યો. એ દોલતનો હિસાબ નથી....કાઠિયાવાડ, ગુજરાતમાં એવા વીર હુમલાં પાક્યા નથી. મારો પરિચય તેની સાથે થયો હતો. તમોને તો તેની ઓટ ધણી લાગે, પણ જે માણસ તેને સમજી શકે છે તેને કેટલું લાગે તે તો પોતે જ કહી શકે....તેઓ મરદાઈથી જીવ્યા છે, ને તમો મરદાઈથી જીવી જાણ્યો. એટલું જ તમારા માટે ઘણું છે. સમજી તો દુઃખના કુંગરા ઓળંગે, પણ તેની દુઃખની બીના કોઈ સમજી શકે નહીં એનું નામ બહાદુરી છે. બાપુજી શૂરવીરતાથી જીવ્યા; મરણ પણ શૂરવીરતાથી થયું. જીવન

જીવવાની કળામાં શૂરવીરતાનો અંશ હોવો જોઈએ....એવા પિતા સોને હજો, કે દીતિની
હુંગરા મૂરી ગયા.’

—નાગજી કેશવજી

‘અવસાનથી કેવળ તમે જ અનાથ નહો થયા. કાઠિયાવાડનો ઝળકતો તારો ખરી
ગયો છે. ગુજરાતી સાહિત્ય કંગાળ બન્યું છે. એમનો શોક બીજા સાહિત્યકારથી અનોખી
રીતે ઘેર ઘેર પળાયે, કારણ કે એમનું સાહિત્ય આમજનતાનું સાહિત્ય હતું. એમાં સીએ,
બાળકો, નીચલા થરના માનવીઓ—મધાનો સમાવેશ હતો... દુઃખમાં ડગી જવામાં આપણી
કાયરતા છે. ઉર્દૂમાં કહેવત છે કે, મુસીબત માણુક હૈ-મર્દકો હી હુંઠતી ફિરતી હૈ’

—સુભન્ત કોઠારી

“He is not dead; he sleeps well....He has just awakened from
the fever of life.”

—મનુભાઈ વૈદ્ય

‘હું તો એટલું જ દહું છું કે એ જીવી ગયા. આ સંસાર અત્યારે જીવવા જેવો
નથી. દુનિયામાં કયા ય જન્મ નથી. સુખ નથી, તેમાંથી એ સફળત જીવી સુખી થયા છે.’

—ચંદ્રવદન મહેતા

‘અમારાં હૈયાં તો માનવા ના જ પાડે ! પરંતુ એ આત્મવચંચના કયાં સુધી ટકે !
રાત્રે અમે બધાં લોગાં મળ્યાં ત્યારે તમારાં બધાંની વાતો કરી-ચિંતા કરી-કરુણ અસહ-
યતા અનુભવી. ઈશ્વરની દયામયતામાંથી શ્રદ્ધા ડગી ગઈ.’

—[હંમતલાલ શુક્લ

‘અરેરે, પ્રભુ આવા શુભાખી માણસ તેમ જ દુનિયામાં જેમની થઈ જરૂર હોય છે
તેમને તું શા માટે ઓઢાવી લે છે ?.... પરમાત્મા તે મરનારના આત્માને સફળત આપે
ને ફરીવાર આપણી જ ભૂમિ-કાઠિયાવાડમાં અત્યાર લઈ અધૂરી લીલા પૂરી કરે.’

—લાલદાસજી માવજીરામ

‘મને તો મરણ કોઈ પડી ગયાં છે. પણ જામજામાં આવે પ્રસંગે જે સ્થિતિ થતી
તે અનુભવું છું. ચેન પડતું નથી આજ સવારે નીકળી આવવાનો વિચાર હતો પણ મારી
પોતાની જ મનની સ્થિતિ યાજે પાડવા એક દિવસ રોકાઈ ગયો....એ સી સો વરસે પિતાનું
છત્ર બંધ તોયે લાગે, ત્યારે આ તો એકાએક તાલી અપીને ચાલ્યા ગયા ! માન્યામાં
જ આવતું નથી. આખા ગુજરાતને આ ઘા લાગ્યો...કેરહેર એમણે ગુજરાતમાં માયા જગાડી
છે. પ્રભુ આગળ અવાક હૃદયથી આવે પ્રસંગે જિન્ના રડીને શ્રદ્ધાનું જળ મગવાનું છે.
Meghani is dead, long live Meghani.’

—ઉમાશંકર જોષી

દક્ષિણ ગુજરાતનાં લોકગીતો

૨૫. અનિરચ્ય મેઘાણી

૦૧ શ્રી. મેઘાણીનો આ છંદો સંપૂર્ણ લેખ છે. લેખ સાથેના-એમના અવસાનના આગલા દિવસે મળેલા પંચમાં 'સંસ્કૃતિ' માટે અપાર આત્મીય ભાવના રાખેલા હતા : 'મારો લેખ સારીર કામ કરતું હતો ત્યાં સુધી તો હર અંકે હાજર થશે' (વિદ્યા: તા. ૯-૩-૧૯૪૭) કૃષ્ણચે આ જ લેખ તેમના નામ અગત્ય 'સ્વર્ગસ્થ' મૂકીને છાપેલા રહે છે.....લેખને અંતે એમણે એ 'આનંદ'ની વાત કરી છે તે ગુજરાતના ખૂબીખૂણાના અનેક નવનવા અધ્યાસીઓને લાગશે એવી અશા રાખીએ. તત્ત્વી]

એમણું તો ભાગ્યે જ કહી શકો, કે મુંબઈ નગરીની પ્રિન્સેસ-સ્ટ્રીટના ફૂટપાથ પર ગુજરાતનાં સાતસો જેટલાં લોકગીતો તમને ખરે મળ્યાહતે ઓગિર્નાં સામાં મળશે. સંતરાં, મોસંબીની ટોપલીઓ, કાચકા રમકડાંની રેકડીઓ, દળમત કરવાના સાખૂ, દીડકીની યાચના કરતાં ડોલ્ડાંગરો; કોણક દાકતર અગર વજીલ, એવાં તો કૈંક આવી અકુળાય; પણ એકીસાથે સાતસો લોકગીતોનું શું ગળું, કે ગુજર સામરપદી પરનાં કમોદનાં ખેતરોમાંથી સળગળી ઊઠીને નર્વાં પદ્મગની ફૂલસમધી પર મુંબઈ શહેરની ખલખલ માનવ-કુલિયામા તમારી રાહ ભેઈ જમાં રહે !

પણ આ હકીકત છે. દાયમાં કામગનું દળદાર દારતાન લાઈને એક જુવાન ભરૂયા બિલ્ડિંગની આલે-શાન ઇમારતના ઓળામાંથી પસાર થતો થતો જરા સંકેત સાથે યબ્બો, અને એણે વચર પરિચયે પણ દિંમત કીધી:

'આ મારે તમને બતાવવા હતાં. આ જુઓ, સાત સો છે, અઢી વરસથી રચણીને મેં એકઠાં કર્યાં છે; બે મિનિટ ઊભા રહેશો ! આ જુઓ.'

એટલું જ કહીને, ગળેને હું ચાલ્યો જઈશ એવી ધારણાથી, પેલું દળદાર દારતાન ઉધારી કહ્યું:—

'ફૂલ અલુકમણિયા જ વાંચી બનાવું.' વાંચવા માંડી—અહોક ગીતની પહેલી પંક્તિઓ:—

'આંદરણી રાત રે, રવામી રમવા જવા રે'

x x x

'૧૫ ૧૫' ને ચ પંજા ચાકરી હો મારા રાજ'

x x x

• 'સંસ્કૃતિ'માંથી તત્ત્વી નોંધ સાથે.

'એક ઝીણી પિંછોડીની ઓઢણી,

એને ખસી જતાં ને' સાથે વાર રે'

x x x

પાન સરીખી ગોરી પાતળી'

x x x

ઓ મારા રંબોલા લાલ !

તું તો મને ગમતો નથી રે'

x x x

'મોરવેલ વાડીની મધ્યે તલાવડી'

x x x

પણ પછી તો એ યુવાન નર્વાં શબ્દવાચનથી ન અટકી શક્યો. એણે તો તાલસૂર ઉપાડીને શાવા માંડયું. એના ધીરા મળામાંથી ખરજનાં દલકદાર મોળાં ઊઠ્યાં:—

'પેલી ચાંદલાવાળી કાણ !

એનો ચાંદલો કપાકપ !

માડું મમ મોણું રે'

'અને જુઓ તો ખરા !—આ વિનોદસો:—' એમ કહી, જુદા જ તાલલયમાં, સમગ્ર અંગેના નખરિય મરોડ દેતે દેતે શું શું બનાવ્યું:—

'ભાંભી રે ભોંતમાં પરવલો

'કાલમ કોલમતી મલમ,

'વેવાણને કડી માલમાં,

'વેવાણુ ખમડતી મલમ,

'કપારે કરડી કપારે !

'આદો ઊગ્યો તપારે !

• મરી મસાલો,

‘તેમનું ડીપું,

‘ચાં, ચૂં, ને ચપા !’

‘આ ગીન લક્ષ્મણસંગે ભરવાડ લોકો નૃત્ય કરતાં કરતાં ગાય છે. આ પગલો એટલે ગરોળી, ગીતમાં ‘કામમ ડોલમતી ભય’ એમ કહ્યું. બરાબર એવી જ નિચ્ચે ગરોળી ચલતી હોય છે, ભલે છે ને ?’

મારું વિસ્મય થયે તે પહેલાં તો એ જુવાને કેંક પડિત્યો ને જૂનવા ઢાળ એ ફરસખથીના પથ્થર પર પીસી દીધા. પછી ધડી વાર દમ ધૂંટવાની રાહ પથ જોયા વખર એણે આત્મનિવેદન માંડ્યું :

‘અમારા સુરત બાજુના કામપ્રદેશમાં ગવતાં આ ગીનો છે. જુઓ અહીં મેં એ એકત્ર કરીને જોડ્યા છે. જુઓ વિભાગો પાડ્યા છે : સીમંત, જન્મ, પ્રસૂતિ, દાહરમાં, બાળકદહ્યાં, લમ, શયજાર, પ્રેમ, વિરહ, અને છેક મૃત્યુ સુધી. કું અડી વર્ષ આ ગીતો પાછળ રખાયો છું ને અત્યારે તો કું રેડિયો પર કામ-કાપકમમાં આ ગીતો ગાવા ભડું છું. પછી મળીશ.’

‘એટલે, કામો ને ગાડીઓની આડીધૂંટીમાંથી એ તો એનું કારતાન લઇને અદસ્ય યઈ ગયો. પછી સુરત મારા સાથી રનેદીને મારાથી કહી બેસાયું : ‘લોકસાહિત્યને નામે ને બચ્ચે બનાવેલા ચાલી રહી છે, તેની વચ્ચે આને કણે વખતે એક અસહી અને નક્કર વસ્તુ આ આદમીની પાસે અને માફમ પડી. એ લાઇ કાણ છે ?’

‘ન્યુ ઇરા સ્કૂલના ચિત્ર-ચિત્તપના શિક્ષક.’

ન્યુ ઇરા પર ટેલિફોન કર્યો, લાઇ બનુ દાણીની નેડે જોડવલ્ય કરી. અને યું મઈ છેડવાની આગમી રાતે, એક મિત્રને ઘેર, એ ચિત્રશિક્ષક મધુભાઈ અને એમના નાનાભાઈ બન્નેએ આવી ત્રણેક કલાક એમની દરિયાકાંઠાની સૂતી જન્મોભાના ને લોકગીતો સંભળાવ્યાં તેણે અંતર ભીંજવી આપ્યું. એ ગીતોના શબ્દોએ અને રસોએ ગુજરાતની ધરતીને જોલતી

હરી. તાજ લયની અનેક વિધતા, ભાવોની વેષકતા, અને ગુજરાતના એક નાના રા પ્રદેશમાં જોલતી લોકજોલોની લહેજાંત્રી મિલતાં, એણે પ્રતીતિ આપી કે કેવળ પથ એક ખૂલેથી ગુજરાતને નિહાળો, ગુજરાત સોદામણી છે, અધિકારીક અને અવનવી નમણાઈ ધારણ કરીને એ આપણી સન્મુખ, પ્રકટ થાય છે. એના રૂપનો પાર નથી. મનમાં એક જ ભીંમંતરજ ઊઠે છે.—

‘મારું મન મોહું ?’

‘એનો ચાંદલો કપાકપ

‘મારું મન મોહું ?’

આ એ લાઇઓએ ને ગાયાં તે ગીતોને યાદ કરી કરી, મારું ધરનાં શિયાળું માટીનાં માટલામાં ને માટીની સુગંધે મહેકતું પાણી પીઠું છું ને ધરવ થતો નથી તેના જેવું લાગ્યાં કરે છે. ગામમાં કમિયાદમ કરતી કરતી અથવા તો દરિયાકાંઠાના ભેતરોમાં કમોદ રાપતી રાપતી કછેટાદાર સૂતી કોલણી, પુરુષોના દેશવર-વાસને એ વખતે એક ‘કામગિયું’ આતી હોય છે. આવાં ‘કામગિયું’ લોકસાહિત્યમાંના અનેક કામગીમાં એક નવી જ લાત પાડે છે. આ લાઇઓએ અલતી ચાલના તાલસવમાં અને સારંગના સૂરોમાં ગાયું :—

આવતી ને જતી વાંલા,

વડલામાં રેતી વાલા

કૂવાને ટોડે વાટ જોતી

સામગિયા વાંલા !

સુરત શેરનાં

આઇવાં કામગિયાં વાંલા

કામગિયા વાંચનાર નહિ રે

સામગિયા વાંલા !

સાંકડી શેરી.....માં

મહલા મેંતાણ વાંલા

કામગિયા વાંચી આવતા જાય રે

સામગિયા વાંલા !

નિશ્ચય નારી, બહેલા કાઈ મામજનની જોશિ-
યાળી, આમના આસર વિના યાની કને જઈ વંચાને ?
પણ મામનો એ એકલોકલ બહેલારી પોતાની મહતાને
પૂરેપૂરી વટાવ્યા વગર સહેલાઈથી શે 'કામળિયુ'
વાંચી સંભળાવે !—

મામને પાદરે, વડેલા રેપાવે વાંલા

વડલાને જોયે કામળ વાંચુ

શામળિયા વાંલા !

પ્રકાશને જોયો તો જોતરે બંધાવે વાંલા !

જોતરે બેસીને કામળ વાંચુ

શામળિયા વાંલા !

જોતરે શોભતી ખુશી મેલાવે વાંલા

ખુશી બેસીને કામળ વાંચુ—શામળિયા

ખુશીને શોભતા હોવા મેલાવે વાંલા

હોવા—અમજવાળે કામળ વાંચુ—શામળિયા

આટલા બધા ફરસે દુઃખામયી વંચાવેલું એ દેશવર-
વાસી સ્વામીનું 'કામળિયુ' શું શું બોલ્યું ? મારા
બાપને માફમ થાય કે—મારી માને કહેજે કે—અરેરે !
ન બોલ્યું ફક્ત એક સોનું જ નામ !—

સસરાનું બોધલું ને

સાસનું બોધલું વાંલા !

મારું તો નામ ના હોય કે

શામળિયા વાંલા !

અજ, મારો તો થોડો એ કંઈ સગો છે :—

માડીને જોયો ને

સસરાને જોડો વાંલા !

મારો તો કંઈ ન સગો કે

શામળિયા વાંલા !

એને નસીને તો—

આવતી ને જાતી વાંલા

વડલામાં રેતી વાંલા

ફવાને ટાડે વાટ જોતી

શામળિયા વાંલા

કુરાકાંઠાનાં વિદલ આવનગવન જ રજા દરેયાં.

પરંતુ ભોક્ષાદિત્ય એ કંઈ પાટી—પ્રેમજેન્ડા તો
થોડું જ છે ! એ જ કહોટાધારી મજાણો, કમોદના
કથારમાં ઘૂંટણસમા પાણીમાં જીભી જીભી, વાંકી વળી,
વિદેશવાસી પિયુના શુદામનની પહેલો રાતને, પહેલી
વાતને, મરહના મીલ્ય જેવા હૃદયને જે થોડા શબ્દોમાં
આલેખે છે તેનું મીત એ લેઉ ભાઈજોએ ગાયું—

જાર ને વરસે રે...એ...એ...તારો

નાવલિયો બાવિયો,

જોરી રે...એ...એ તમારાં

મનમાં કાંઈ ઝાંખાં રે......

દરિવામાં જઈને રે...એ...એ

કોલા મેં આધાં

જોરી રે તમારાં

મનમાં કાંઈ ઝાંખાં રે...એ...એ...એ

મજેની બંધી...ઈ...ઈ

નાવલિયો બાવિયો

જોરી રે તમારાં

મનમાં કાંઈ ઝાંખાં રે...એ...એ...એ

ઋણેની કંઠી...ઈ...ઈ...ઈ

નાવલિયો બાવિયો

જોરી રે તમારાં

એ સોજો ગવરાવે ને બીજી દસવીસ ઝીંભે.
પ્રથમજિત સારંગ-સુગવન : ઉપર જે પ્રથમજો દુઃખ
પાડ્યા છે, તે પ્રથમજો તોડીને ગાય. ગવને જાણે કે
રાતે નખાય છે. કાતિલ છે, અતિ કાતિલ છે આ
રસરાવિ.

જોરી તમારાં

મનમાં ઝાંખાં રે !

મિલન થયે જતાં મનમાં ઝાંખાં ! કામતી આમ-
રજો આપણ તથાપિ કાં ન રીકણાં ! અરેરે, કલ્પના
તો કરો આ નાવિક પતિના જીવનમરણના મામ-
લાની !—

દરિયામાં જઇ

ઝાલા મેં ખાધા રે

તોયે તમારાં મનડાં ઝાંખા કેમ ગોરી ?

નારીવૃદ્ધે નરની જીવેદનાને અહીં શબ્દ આપે છે,
તે ઉત્કૃષ્ટ ભૈરવિકાવ્યોનો નમ્રનો પૂગ પાડે છે. આ
'મનડાં ઝાંખા' અકારણ છે કે એની પાછળ કોઈ
છોકું પ્રયોજન પડ્યું હશે કે ચિરકાળની ભયભરી,
ચિંતાભરી વિયોગદયાએ સંયોગને શું અવાસ્તવિક
કરી મૂક્યો હશે !

આ ગદ્યપદ્ધતિએ રચના, અને એને ગાવાની
સારંગીની દહભરી લલણ—સારા પંચ ગુજરાતનું એ
સજીવ તત્ત્વ છે. શું સાગરકાંઠાને કે શું ઇન્ડિયા
ત્રિરિપ્રદેશને, સકળ ગુજરાતને કહે આ સારંગ લહેરાય
છે; અને મારવાડ રજપૂતાનાની જોડે ગુજરાતને રેલી
આપે છે. ગુજરાત-રાજસ્થાનનો એ ધત્તીનો ટકુડા છે.

સંયોગીઓના ચિર પર પાછી વિયોગીની પળ
આવી ખરી ઘઈ જાય છે, અને તે સમય તો બરાબર
ફૂલ ફૂટવાનો છે—

ફૂલ ફૂટું ને ચાઈલા ચાકરી હો મારજી,

હાથેની ગૂથેલી મારી ઝોલણી રે લોલ

પ્રકૃતિ પ્રુષિત બની છે જ્યારે, અને આ જોમનની
કળી પથ્થ-ફૂટી ઈંડી છે જ્યારે, ત્યારે જ તમે ચાકરીએ
ચાઈલા ! અને શીઘ્ર સાથે નથી લઈ જતા ? હું જોજી-
રૂપ બનીશ, અગરડ કરીશ, એ બીક છે ! ના રે ના,
જીએ તો ખરા, હું તમને બાર નહિ છડું; હું તો
તમારો અંદર જ ગોઠવાઈને સમાઈ જઈશ.—

પાન સરખી રે હું તો પાતળી

રે મને બીડલે વાળી લઈ જવ

રે રાજ રામ ચાઈલા વનવાસ

રે રાજ રામ ચાઈલા વનવાસ

સોપારી સરખી રે હું તો દીપણી*

રે મને ગમવે ઘાલો લઈ જવ

—રે રાજ રામ.

એલથી સરખી રે હું તો મધમધું—

રે મને ઘાઈમાં ઘાલો લઈ જવ—

રે રાજ રામ.

સોરી સરખી રે હું તો પાતળી

રે મને હાથમા ઝાલો લઈ જવ—

રે રાજ રામ.

સ્વામીની સાથે જવાને દરખાસદારી બનતી ખાપી
કોઈ નાની બાગાનો નિતોદ ઉઘાવતું એ ગૌત કડુણ
અને નર્મ એ બેઉ રસોના સીમાડા પર લહેરાય છે,
અને ઉંચર પર મૂંઝા દીવાની જેમ બેઉ બાજુએ
અન્નપર્ણા શરૂ છે.

'ફૂલ ફૂટું ને ચાઈલા ચાકરી હો રાજા !' એ
ચિત્રનું પ્રતીકપણું મને સોરઠી દુકા પર લઈ જાય છે.
આ લોકસારિત્ર્યે 'સિમ્બેલિક્ઝમ્'—પ્રતીક-ની જુગિત
વડે કેટલું મેઘાન સર કરી કાઢ્યું છે ! 'રનેદ' વખતેનો
અર્થ પ્રેમ પથ્થ ધાય અને તેલ પથ્થ ધાય એ તો
સંસ્કૃતભાષીઓ સમજે, ને અનેક ઠેકાણે પ્રેમ દ્વારા
વાપરે. પથ્થ લોકગીતોમાં એ કોણ જાણે કયો કરામતથી
આવી બેઠું :

તમે માગેલ તેજ,

(તે દી) કાચું પથ્થ ફૂંપે નહિ,

(આજ) ફોરમનું ફૂંમલ

(તારે) વાળે ઘાઈ વોઝરા !

પ્રેમિકા પ્રેમિકને કહે છે, કે હે નીંજરા ! તમે
અમાઉ જ્યારે તેમ માગેલું ત્યારે તો મારા સીસામાં
કાચું પથ્થ નહોતું. આજે હવે તારા વાળમાં કુપર્ણ
અને ફૂંમલ તેલ શલાવું એવી ભરપૂર મારી સ્થિતિ છે.

આમા 'તેજ' પર રનેદના અર્થમાં કોઈ પ્રેમ નથી
પથ્થ પ્રતીક-જુગિતનો કસમ છે.

*સોરઠી લખગીતમાં આ લખમત્યો છે પણ 'દીપણી'
શબ્દને રથાને કાળમય 'વાંડી' શબ્દ છે, અહીં તો આ
'દીપણી' જેવો અન્યથા રુચિપાતક શબ્દ જ કવો મુશ્કારો
રાસે છે !

પણ હું આંહી પ્રતીકોનું પાંડિત્ય ડહોળવા બેઠો તેટલામાં પેલાં સ્ત્રી કંઠાળ-ગોતો કે કે પ્રદેશ બેઠતાં આગળ નીકળી ગયાં. પેલા ગાનારા ભાઈએ ત્યાસ સેવા પણ ચોલતા નથી, બની ચકે તેટલા પ્રદેશ બતાડી દેવાની ઉમેદ તેમનામાં બિછળી રહી છે. કહે છે, કે હવે એ ગોરીનો પિયુ પરમામે જઈ કોઈ ગોદીમાં, કોઈ કારખાને, કોઈ ઇમારતના અખતરકામ પર જઈ મજૂરી બેસે છે, તોતિજ લાકડાંનાં ખીમ કે સોદાના મર્કર લેવાડે છે, ત્યારે આવાં 'હોખેલાં' બોલતાં જાય છે:—

લાગો રે લાગો લાગી !

લાગો રે જુવાનની ટાળી

બંદર તો નાખે રે તોડી

હંસો જુમાલ છે.

રે જુમાલ છે, રમાલ છે,

રેયમી રમાલ છે

હે કે ગજવે ખડિયાલ છે

ભેરે ભેરે ભેજનિયાં

ને જુવાનિયો ભેર ના કરે,

એની બેરી બીએ કરે

હંસો જુમાલ છે.

બંદર તો નાખે રે તોડી ' અને ઉલ્લી બે ટૂંકામાં પપાએલો ઉપાલંબ—' ને જુવાનિયો ભેર ના કરે, મેની બેરી બીએ કરે. ' બંદરી હેલકરીઓનાં હોખેલાં મેકવ કરીને પણ ને જુવાન એના પર 'યોસિસ' એ, તેરે જરૂર કુતિવસિંદી યસ આપે. પણ હેલકરી અને પંડિત, એ બેની વચ્ચે કાંઈ મિલનનિન્દુ નથી. ખીમ, મર્કર ઉપાડનાર ભેજનિયાને ખીક છે મોટી, કે—

ને જુવાન ભેર ના કરે

એની બેરી બીએ કરે !

પંડિત એ હાથિએ સલામત ને બેઠકર છે. મુઝાલનું ઓટલું માથે રાખીને બેસનારી ખાવ સું ? ખાવાના કરતાં પણ મોટો પ્રશ્ન તો રાજગારનો અને છે. કેમભેર ધણી પરદેશથી કંઈ રાજગાર લીધા વિના

ઘેર રખે આવે, તે માટે તો એને દુશ્મનાનાં ઘેરાં તલમીત ગાકને નાનપણથી જ ચેતવી ગયે છે—

' તું તો મારે માટે ઓટલો લાવે નથી,

એ મારા રંગલા લાલ !

' તું તો મને ગમતો નથી ! '

આ ગમા અને અણગમા, આ પ્રણય અને અતિવ્રમિ, આ ઉરકિડાળા અને નિર્વંદ, એકબીજાથી છે, જ નહીં છે જીવનમાં. વચ્ચે એક 'ઝીણી પડેડી' નેટલું જ વ્યવધાન છે. એક ભાઈએ એ ઝીણી પડેડીનું લખમીત સંકળાવ્યું. વર માંલરે આવે, વર-કન્યાની વચ્ચે ને અંતરપટ રખાય છે તેને ખેલવી લોધા પછી ઘુરત આ ગવાય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું—

એક ઝીણી રે પડેડીની ઓટલું,

એને ખસી જતાં નવ લાગી વાર રે

અવસર આવેા ફરી નહિ મળે.

એક મોગરિયાની કાળ રે પાતળી

એને બેંકી જતાં નવ લાગી વાર રે—અવસર.

એક પીળી રે માટોડીની માટલી,

એને ઝરી જતાં નવ લાગી વાર રે—અવસર.

એક લોધા તે વાંસનો માકો,

એને સડી જતાં નવ લાગી વાર રે—અવસર.

ર. કવિ નાનાલાલનું અતિશ્રિય લોકગીત યાદ આવે છે—

કાકાર, કેવડા લેતા જાય

કે આગળ નહિ મળે રે લોલ

હૃદયજનની અલપકાળ ટકનારી રસોલાસની મોસમને રખે કોઈ ચૂપી જતાં, એા માનવીએ ! આ કેવડા આગળ જતાં નહીં મળે. આ ઝીણી પડેડીની ઓટલુંને ખસી જતાં વાર નહિ લાગે. આ મોગરે મહેકવી ફૂવાળી કણ પછી તો ખાટી બહેકેલો વાસ કાઢવા લાગશે.

મધુભાઈએ આગને છેવટે સમજાવનની વારે લાવી

મૂકયા. સમયાત્રા નીકળે છે, આગળ મરેહો ભગ્ન
ગાતા બધ છે તે પાછળ ઝોરતો રડ્યા કે કૂટ્યા
વગર ગાતી ગાતી ચાલે છે—

જેના તે વનમાં તળાવરી રે બની !

કમળ ફેરાં ફૂલ જોતે બેતી !

ધૂપ પડે તે કરમાય

જો રે બેતી !

એજ રસોદાસક સારંગ રાગઃ એજ ચલતીતો
તાલઃ કુચુની પાંચીમા—

આધુ જઈને પાછું બાળિયા રે બેતી !

શું એક આવે રે સંગાય

શું એક આવે રે સંગાય

જો રે બેતી !

માનવ-જીવ જતો જતો પાછળ એક નજર નાખે
છે. સંગાયે કાઈ આવે છે ખરું ? હા, આવે છે—

તાંબાની તોલકીમાં આમ, જો રે બેતી

તે પથ્થુ આવે રે સંગાય જો રે બેતી !

× × ×

લીલા તે વાંસની પાલખી રે બેતી !

તે પથ્થુ આવે રે સંગાય, જો રે બેતી !

× × ×

દાલ હાંસના સાથે રે બેતી !

તે પથ્થુ આવે રે સંગાય, જો રે બેતી !

આધુ જઈ જઈ ને વારે વારે પાછળ સંગાય
જોતા જીવને છેલ્લો વિદાય છે—

જીવ ઘું સિવને સંભારજે !

મારું મારું રે બહુ કાપું,

અંતે નહિ આવ્યા કામ,

અંતે નહિ આવ્યા કામ,

જીવ ઘું સિવને સંભારજે !

લોકસાહિત્યની જનપ્રિયતાને, ટેંગમધ્યે કરી
ડહોળનારા ભ્યારે અનેક પેરાપછીઓ ભિખી પડ્યા
છે, ત્યારે શુદ્ધ શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ અને ઉદ્દેશિત રચ-
નારો જનતાના નીચેના ઘરો સુધી પહોંચીને ચોતી

તાંબાના મરજીવા કોષ્ટક જ નીકળે છે. કાંઈ કંઈ
છે. આ ભાષ્યએ એક બે વાતો કહી એક ડોસી
કહે કે ગાઓ : ડોસી કહે, મને તો દળના દળન
માફ ચડે. વાર માડી ! તો દળો ને ગાઓ; પથ્થુ ભે
દળું તે શું ? મારાં કાળજાં ! આ રસનિર્ગમ્યાં દાણ
કર્પાંથી કાઢું ! સંગ્રાહકે ઘેરથી થોડા દાણા લઈ આ
દળાવ્યું ને ગવરાવ્યું.

સીમમાં બરવાડે કણું, ઝેરિયાં ગાઓ : જવાબ
જરૂરો 'લાખ્યા વિના કંઈ ગવાય ?'

'લાખ્યા વગર' એટલે પેટમાં તાકી નાખ્યા
વગર ! પાવલી લાવીને આપી, તેનું પીણું પીને પછી
બરવાડ કહે કે 'લે હવે માંડ લખવા !' ઝેરિયાંની
અડી વરસી. લખનારો શકે ગાનારો ન શકે.

છેવટે સંગ્રાહકે છુટ્ટી માને મનાવી, માના પચાસ
વર્ષનાં જીરેલાં ઉર-કપાટ બેનડ્યા.

એકલા મૂરત જિહ્વાના અક્ષરમાં આમની આજુ-
બાજુથી જ મેળવેલાં એ અનાવિલ, કણખી, કાળી,
દુઝળી, બરવાડ, હરિજન વગેરેનાં ગીતો છે.

સૌરાષ્ટ્રી ગીતોની ને આની વચ્ચે વિભેદ થોડો
જ છે, નવીનતા અદ્ય છે. સમસ્ત યુગરાતમાં રમણ
કરતી એની એ જ કૃતિઓ, પ્રદેશભેદે નૂતન તળવધ
તેજાબા ને રસરંગો ધારણ કરે છે, નૂતન તાલકહે
નાચી રહે છે, ને પુરવાર કરે છે એકની એક વાત,
કે યુગર જનતા, પ્રદેશ પ્રદેશ, સામાન્ય પ્રાંતરે ને કુપરે
વેરાને, નિખલતાના રાસમંડળમાં નિજરવે રસોડી
જૂજવી લીલા ખેંચે છે યુગરાત સૌરાષ્ટ્રી ને કાલ-
બીતી છે,

આ ભાષ્યએ મને છેલ્લી વાત કહી ચમકાવ્યો :
'તમારા 'ચૂંદડી' નામે લક્ષ્મીનસંમદની પ્રતાવનામાં
એક મૂરતી ફટણું ટાકાતે તમે જ કહેા' દીકા કરી
છે તે વાચીને જ મને આનંદ ચડી, કે મૂરત-પ્રદેશી
આ અવહેવનાનો ઉત્તર આધુ. માટે જ મારી આ
પ્રવૃત્તિ લઈ.

અનર્માં થયું : આવી આનંદ ને બીજા પ્રદેશનાં
પુત્રોને પથ્થુ ચડતી હોય, તો તો દ્યોને તેની બમિનું
પથ્થુ હોયેથી કંઈક ધસાડું લણું !

‘આદર્શનાં ટાણાં મારશે નહિ’

[શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ મૃત્યુની આગલી રાત્રે શિક્ષકોના સંમેલન સમક્ષ આપેલા વ્યાખ્યાનનો અહેવાલ]

મૃત્યુનાં બાળકો વ્યતીત પ્રાથમિક શાળામાં બેઠે છે એટલે તમામ આ સંધ રથાપનાના વિચારમાં કું મનથી મારા મોટા હિસ્સા સમજીને અહીં આવ્યા છું.

તમારું દુઃખોને માટે કંઈપણની વજર નથી. આ જમાને મેધવતરી અને આ ચારે વરક લાગેલી આગની વચ્ચે અહીં ને આકડા અને હકીકતો રજૂ થઈ એ પછી એમ લાગે છે કે, આપણે કોઈ નવી કુનિવાસ દર્શન કરીએ છીએ.

અમને એક ખ્યાલ છે કે તમે એક રાજ્યના પગારદાર નોકરો છો એ કારણે રાજ્યની શિસ્ત નીચે રહેવા બંધાયેલા છો. એટલે તમની પાસે ગમે તે વાત કરવી એ બરાબર નથી. તમારી પતિવિત્તિની મર્યાદા સમજીને જ બોલાવ.

નોકરો હોવા છતાં તમે મનુષ્યો તો છો જ. મનુષ્ય સિવાય માત્ર બે જ કોટી છે, દેવ અને પશુ; તમારે તમે દેવ કે પશુ તો નથી. સે-સસમાં પશુ તમારી ગજબી એવા કાંઈ વર્ગમાં નથી ચલી એટલે માણસ હોવાથી મનુષ્ય તરીકેના તમારા પ્રાથમિક અધિકારો પાઠન આ રાજ્ય કે કોઈ પશુ રાજ્ય કરવાને બંધાયેલ છે. આજે આ પ્રશ્ન માત્ર બાવનમરનો નથી કે તેને ‘ખટખટ’ કે એવું બીજું કાંઈ નામ આપી શકાય. કેમેસ તંત્ર નીચેના પ્રોતેમાં પશુ આ પ્રશ્ન સજગ્યો છે. મજૂરો તો આગલી સરકાર સામે પશુ બોલેલા -મજૂરો, રેલ્વે જાઓ, તાર-ટપાલ જાઓ બંદૂક બરીને કહેતા કે, અમુક તારીખ પહેલી અમારી મામણી નહીં સતેપો તો કામ છોડી દઈયું; જ્યારે તમારું ખાતું તો, રોક છે. તેનું કારણ એ છે કે બીજા ફોતેમાં જેને આવડત અને હોશિયારી કહેવામાં આવે છે તે તમારામાં નથી. તમે એવી અવગત અને હોશિયારોને વિશાળ આપીને એક જ લાખકાત પામ કરી છે; અને તે નાનાં બાળકોને સંભાળવાની. નાનાં બાળકો સાથેની તમારી ફરજો તમને બીજાં ધંધાદારો ફોતે

માટે નાલાયક બનાવી દે છે. તમે જે સાંજે કાર્પ વેપાર કે કોઈ નોકરી કરો તો પછી તમે સારા શિક્ષક ન બનો શકો. તમને જે આજે કાંઈ મૂકામાં આવે તો ક્યાં જવું તેનો વિચાર થઈ પડે. તમે વિદ્યાના આપવા ખાતર એવા સંદર્શો કેળવ્યા છે કે જેના પાંચામે તમે બીજા ન આવો. અહીં દુધની વાત થઈ, પરંતુ દૂધ તો ક્યાં! રાખ મળે તોય ખસ છે.

તમારો વર્ગ જીંવું માથું નડોતો કરી શકે. એટલુંજ નહીં પશુ દુઃખ સુકા ન ગાઈ શકે. કેમ કે અમલદારોને આજ રસમમાં ફેરફાર થાય તે વિરોધ જેવું લાગે છે. એટલે તરત જ તે જીમતાને ડામે છે. આ સવસ્થાવના પિતાએ ફેરબદલી પ્રસંગેના આડી કથાં સૌને મળે તે માટે લડત કરેલ, જેથી તેને તાલુકા માસ્તરીમાંથી જ પેન્શન લેવું પડેલ એને બરે ત્રાસાન થયું, પશુ આજે એ લાભ તો સૌને મળે છે ને! માટે નુકસાનના બપમાં ન કરીશ, શિક્ષકોને થયું કે આમની સરકારોએ આપણને ન સંદેશ્યા, કેમેસ તો સતેપરો જ. માટે ત્યાં માથું જીંચકું પશુ બદલામાં ત્યાંવ દપલા પડ્યા! શ્રી મોરારજીભાઈ જેવા એવું બોલ્યા કે જેને રસનાનો અપનાર પશુ સદન ન કરી શકે. નેકે, એ મેજુટોણાંના જવાબ પશુ આવેલ છે. વિદ્યાસપાત સાધન કારક અને જન્યુવા મળ્યું છે એટલે એટું તો નહીં જ હોય કે ગુજરાત પ્રાંતિક કેમેસ સમિતીની કચેરીમાંથી લુકમ નીકળી છે કે કાંઈ કેમેસવાળાએ શિક્ષકોનો પ્રતિભાં લાગ ન લેશે; એટલે આવું પશુ કંઈ થાય તો મુંઝારી નહીં.

રાજ્યોને કેળવણી પ્રિય નથી. કોઈક જ રાજ્યને એ ખાતું ગમે છે. બાકીનાને તો એ નભાવવાં પડે છે. સાઈબીમ સરકારે તે ખાતું રવીકારેલ છે માટે નમારી રથા છે. કે.ઈ. જનરલ કે પેલિટિકલ એજન્ટ આવે નાયગાન, સંવાદ, દાંડિયા વગેરે બવારોને ખુશી કરાવી, સંભાવ, એ નિસાળોનો એના મનમાં હેતુ છે.

વળી મારતરો પણ સેન્સસ જેવા કામમાં ઉભોયો થાય છે. એનાં કારણોએ એ ખાનું નહાવે છે. બાકી જો એને કોઈ કહે કે આ નકારું છે, એવું પહેલાં હતું જ નહિ, રામ રામ કે પાડવેના દરિનાપુરમાં કેળવણીખાતાં નરોતાં તો તેઓ પણ ઉપાડી લે. કાન્ય કે એની કાંઈને પડી નથી વળી મારતરોના દંડ સિવાય બીજી કોઈ આવક નથી અને દંડમાં આવક કેટલી થાય? આવક વિના નિભાવવું પણ શું? નિઠાંગની ખુશી તો તો રિંગે માટે જાહેદમાં પણ આક સમાસ થાય. કેમ કે એ કેળવણી ખાતાની ખુશી! શિક્ષકોને, આને જે હાડમારી છે તેવું મૂળ આ છે કે કાર્તને એ ખાતાની પડી નથી.

શિક્ષક સ્વમાની હોય એમ સૌ કહે છે પણ આજે તમારે સહ રચવા પડે છે. આ વાત લાખો માણસોના હિમાગમા નથી બેતરી, નદિતર બોલવાની ફરજ તો એમની છે. ઢોર દેહું હોય તો પણ તેના મોં પાસે ખાણ મૂકું પડે છે. તો પછી, શિક્ષકના બેળમાથી અમારા બાળકો માટે દૂધ દોવું હોય તો ખાણ કેમ નહિ? પછી દૂધ આપે પણ શી રીતે! પણ કુળની વાત છે કે એ કોઈ બેલવું નથી. શાળાઓમાં પાણી માટે સગવડ નથી કડકને વિષાળે બાળકો શાળાની ઠડી છે પણ એસે તેની કાંઈને પડી નથી વિલાદનાઓ કે જોએ પુગાનન ઋષિમુનિઓના અંશો છે તેમને જાત, તેજપણી અને છાટા દૂધની વાતો કરતા, કરવા પડ્યા છે તેવું અમને કુલ છે. બોટાદે અહીં પોતાની પ્રજાના પ્રતિનિધિ મોકલવા નેમતા હતા, અને આ અવાજ પ્રજામાંથી બેડો નેમતા હતા.

સદ્ગાએ શ્રી. જાદવજીભાઈ મોદી તમને મળ્યા છે. તેઓ તમારે માટે લોકમત કેળવશે. બીજા પણ

ધણી પગિલક રપીરીટવાળા માણસો છે તેઓ આ તમારા પ્રજાને ધારાસભા સુધી લઈ જાહે નિર્ણય લાવે વિષમતાઓ કાંઈ નાખીને તમારો જે ચેન્સો અવાજ છે તેને કાયદેસરના યોગ્ય રચે શ્રી. જાદવજીભાઈ અને તેના સા.યોઓ લઈ જશે.

હિંમન રાખજો. તમને કોઈ મોટું નુકસાન થઈ જવાનું નથી. આ તો વિરાટનો પડો છે. અહીં 'રામ રામ' શબ્દ વપરાયો પણ બધા! રામરામમાં તો ધોનીતિય બોલવાની છૂટ હતી, પછી મારતર તો બોલેજ ને! તમે શિક્ષકો અંદર અંદરના કથા બેદાલ વિના એક જ જાતના સંતાપથી પીડાઓ છો.

બાકી તમારી પાસે હું આદર્શોની વાત કરવા આજો નથી. એવું કહેવાને અમને દરેક પણ નથી. અમે ક્યાં એ ઋષિમુનિઓના ધુપના પ્રત્યક્ષ છીએ. તમને એ ઋષિમુનિઓના આદર્શોની વાતો કહી શકીએ. તમે ટપસને કરો છો, આ હું તમને એજ-ટોણું નથી મારતો. તમે આકતર મારું પણ લેતા હશે. મારે ત્યાં મદિને ચાલોસ રૂપિયાનું તો દૂધ વપરાય છે, ત્યારે મને થાય છે કે આ મિયા રાખોનું શું થતું હશે! આ માણસો ૩૦ કે ૨૫ રૂપિયામાં કાંઈ રીતે ચલાવના હશે! માવના હશે! મોગતા હશે! લૂંટતા હશે! મને આ બેદ કાંઈ રીતે સમજતો નથી. કોઈ શિક્ષક લૂંટ કરે તો હું તેને દોષિત ન માનું.

જોએ આદર્શ વાતો કરે છે તે જાહેનું હું આ રચનેથી વિનંતિ કરું છું કે, તમે એ વાત છોડો દે. આ દુનિયા આદર્શ નથી. કાળો બળરિયા અને ગળા કાપનાગઓને ખુશીઓ પર બેસાડો છે, તો આ મિચારાને આદર્શનાં મેજા-ટોણાં કાંઈ મારશે નહિ!

(શ્રી. મેવાણીના અવસાનને આશરે જ દિવસે એમની મુલાકાતે ગયેલા એક પત્રકાર સુમિત્રા એમના વાર્તા-લાખેનો સાર નીચે આપેલ છે.—સંપાદક)

... મુશ્કેલીમાં મેસો એમણે ખૂબ જ ઉલ્લાસથી વાનો કરી. દોઢ કલાક સુધી એમની જ વાણીમાં મોટે ભાગે એ નીચે ઉતરું છું:—

“બહુ સરું” ક્યું તમે આવ્યા તે ને બાળકોને સાથે લાવ્યા એ તો મને ખૂબ જ ગમ્યું. હાં, તમે બધા બાળકો મોઢાંથી કાઢો. અરે, તમે જરા આ બાળકોને કંઈ ખજૂર, ધાણો, પેપરવાં વગેરે હોય તો આપે તમારા પાત્તીને હવે તો. કાપો થયો. હશે. તમે બીજી વાર આવે ત્યારે એમને ને તમારી મોટી દીકરીને પણ જરૂર લાવજો ને બહોં એક આખો દિવસ રાખજો. બપોરે હું તો નામતી જ ગીધ લઉં છું મને કંઈ તકનોક પડી નથી. ઘરમાં માંદગી થયો રહે છે એટલે બાજી-પુરા આવવાનું આગમી. એ કસ કહી ચક્રો નથી, હમણાં મારે અમદાવાદ બાઈ સુચરંતરાય આચાર્યને ચંદ્રક આપવાનો પ્રસંગ ઉઠવાયો. તેમાં જુનું હતું, પણ ઘેરથી ખીમારીના સમાચાર મળ્યા છે માટે તે પ્રસંગ છોડી સીધા મોટાદ આવી જવું પડ્યું.

મારે પણ સુરતના દરિયાકાંઠા પર વસતા લોકોને જોવા છે ને ૧૯૪૨માં જેમણે બહાર રહી લગ્ન આપી તેવાઓના પરાક્રમની વાતો સાંભળવી છે. એમની નીતિરિતિ સાથે આપણે સમંત યદ્યપે કે ન યદ્યપે એ જુદી વાત છે. પણ એમની મરદાનગી તો પ્રશંસા માગી લે છે. ગુજરાતના મંદ નાડોના ગણતાં જુનાતોમાં આવ્યા શરૂથી પાક્યા એ આપણા ઇતિહાસનું એક ઊજળું પ્રકરણ છે ને એ ઇતિહાસ મારે જાણ્યો છે. એ ઇતિહાસ હું બહાર ચૂકતા મોંગતો નથી, કો તો લખનારા વખત આવે મળશે પણ ખરા, પણ મારે તો મારા માનસવંત્રમાં એને ગેરવેરો છે ને એમાંથી કંઈ સર્જન કંપું છે. ચોડા વખત ઉપર શ્રી મોતીલાલ વોજી મને મળ્યા હતા. તેમણે કરાડી મટકાનાં બહાદુર નરનારીઓની અને વાનો કરી હતી. મારે સુરત જિલ્લાની એ વીરગતિઓ

સાંભળવી છે. ઉમાશંકરના પ્રાસિક માટે તો એ કાંઠાના ખજાસોઓનાં એક બે ગીનો મળ્યાં તે ૧૨મી દમણાં જ કંઈક લખી પણ મોકલ્યું છે. શું મનન સોજા રાણપુર આવવાના છે ને હુમસ-બીમ-પોરના ખારવાઓ ત્યાં પૂરનું કામ કરે છે? એ તો ખૂબ સમસ્યા. તમે બાહ્ય મનનને બહોં શા માટે લાવો? હું જ રાણપુર આવી તમારી સાથે બે દિવસ રહીશ. તમારા મિત્ર મનનમહાં સાથે મને પણ પરિચય છે ને તમારા બધાની સાથે રહેવાનું પણ મળશે. બાઈ મનન પાસે બાળકોએ કહેવાયેલાં ઇતિહાસ હું જાણીશ ને ખારવાઓનાં ગીનો ને રાસો પણ પણ સાંભળીશ ખાસ તો એ કે મારે તો કાંઠાના લોકોને જોવા છે. બનશે તો હું મહેન્દ્રને મોકલી આપીશ ને એમના કેરોથી રોડાઓ લેવાનું પણ ગોઠવોશું. બાઈ મનન આવે તો તમે બંને બહોં આવજો. દમણીએ બપોરે તમારે આવવાનું. સાંજે જમી કરીને આપણે રાત્રે દસ વાગે ત્યાં પહોંચીશું.

હું તો સુગવ જિલ્લામાં એકાદ બાંસ ડિયું ગાજવા ધડું છું. ત્યાં ફરીથી મારે કાંઠાના લોકો, રાતીપરને ને બીજા લોકોને જોવા છે ને તેમના ગીતો ને તેમની સૌરકથાઓ નોંધવી છે. બારડોલી તો મેં જેમું જ નથી. ત્યાંના આશરો ને એ અર્ધું સુંદર હશે પણ મારો રસ એમાં નથી. રીડું રાજકારણ મારા લોહીમાં જ નથી.

હું સ્વતંત્ર પત્રકારત્વમાં આવું છું. ગુજરાતમાં એવું મને આજે જણાયું નથી. પ્રેમિંગેન્ડા ને પદ્મવાદ ત્યાં ત્યાં જણાય છે પદ્મધીન દેશમાં એ જાનવ.૪ છે એમ તમે કહે એ કીક છે. પણ એની પણ ગર્વાંશો લોવી છે. મને તે વ્યક્તિ સામે કે સંધ. સામે તેની જૂથ માટે આંગળી ચીંચવાનો ને ૨૫૯ કચન કરવાનો પત્રકારનો ધર્મ છે.

સુનઇચી નીજાતી ‘જય દિદ’ પત્રના લંબો

તરીકે ભેડવાનું મને આમ ત્રણ મળ્યાની વાત તમારી પાસે જ સાંકળું છું : એમાં કશું તથ્ય નથી. ને એ કોણ કહાડે છે તે પણ હું જાણતો નથી. બાઈ ધનકુળ-લાલ સાથે મારે તો મોટા સંબંધ છે એટલે એવું કંઈ હોય તો તેમણે મને મુખપ્રમાં મળ્યા ત્યારે કહ્યું હોત, પણ હવે કોણ અખજારી વ્યવસાય કરવાનું માડું દિલ જ નથી. એમાં તો સમગ્ર શક્તિ ખર્ચવી રહે ને તેમ કરવા જેટલી હવે મારી માનસિક સ્વસ્થતા રહી નથી. મને ઘણી સારી ઓફિસ હતી. થી અપ્રત્યાશ રહે 'જન્મભૂમિ' માટે ને થી ઈન્દ્રવદન કાંદારે 'યુગ્મરાત સમાચાર' માટે પાનુ લખી દેવા ને સારી રકમ આપવા કહેલ પણ મેં સાહાર ના પાડી હતી. રોજબ-રોજની બેભાન મારાથી ઉપાડાય એવું રહ્યું નથી.

હમણાં તો હું પુસ્તકો લખવાનું કામ કરું છું. વર્તમાન પ્રવાહો સાથે સંબંધ રહે એટલા પૂરતું ચાલુ વાર્તા ને બીજાં છૂટક પત્રોમાં લખું છું પણ તે એ નામનું : પુસ્તકોની કીકડીક આવક છે : આવક નાના મામમાં પણ મારો માસિક રા. ૫૦૦નો ખર્ચ છે, પણ તે નીકળી રહે છે. પુસ્તકના વેચાણમાં જો મંદી આવશે તો બે ટાંટિયા મેળવવા પૂરતાં પત્રોમાં ખાસ કાલેજો લખી દઈશ, બાકી હવે મારે કોઈ છંપામાં જવું નથી.

આજની કારમી મેઘવારીમાં પત્રકારોના આજે જે પગાર છે તે બહુ ઓછા મળાય. એનું ધોરણ સુધરવું જોઈએ ને ચોક્કસ પગારધોરણ ને બીજી યોજનાઓ કરવી જોઈએ. હમણાં જ કંઈકેકાઈ સાથે મારે એ અંગે વાત થયેલી, પણ તેમણે તો અચકિત દર્શાવેલી 'યુગ્મરાત સમાચાર' ને 'સંદેશ' મળાને પહોંત કરે તો કંઈક ચાલ એમ લાગે છે.

આપણું રાજકારણ ક્યાં જઈ રહ્યું છે ? લોકસં-ધની ત્રણ નાટિકાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મુકાયો એ તમે વાંચ્યું ને મેં એ નાટિકાઓ જાતે જોઈ છે ને જોમાં કંઈ વાંધાબરેલું મને લાગ્યું નથી. ટીકા પણ ફળવશયા કરી છે ને એમાં કશા છે. એક બાજુ કોમી છાપાઓ રોજ એર રેડે છે તેને કોઈ અટકાવતું નથી ને આ નાટિકાઓ પર પ્રતિબંધ ! આ અમદાવાદ મુ-

નિ.ની વાત રવિશંકર મહારાજને એની સામે જ લખત માંકવી પડે એ તે કેવી વાત ? એટલેની વાત સાચી છે ને બીજી જમીન જ લેવાનાં જોઈએ. આપણા સેવકો સત્તાશયને બેસે ત્યારે આનું કેમ બને ? મને લાગે છે કે આમ થયા કરશે તો આપણામાં પક્ષો પક્ષો ને પ્રતિકાનિના વાજરા પડશે. એ હવા ગર્ભમાન થઈ રહેતી હું જોઈ રહ્યો છું.

આમ અમારી વાતચીત, પૂરી થઈ; બીજી તો ઘણી અંતર ને જાહેર વાતો થઈ પળું તે ઉના-વી યોગ્ય મારી નથી. માડીનો સમય થયો એટલે અમે ભેડવાની તૈયારી કરો. પત્રકાર છતાં ચા કોરી હું નથી લેતો તે જાણી આશ્ચર્ય દર્શાવી, હું પણ એક જ વખત ચા લઉં છું એમ કહી તેમણે પૈપલા મંગાવ્યા અને એ ખાતા હતી, ત્યાં એમનાં પત્ની અન્ના. 'એબીને ઝાડા બહુ થાય છે, શું આપું ?' એવો એમણે એટલાની ગળામાંથી પ્રશ્ન કર્યો. જવાબમાં મેં કાણીભાઈએ કહ્યું, "એને જરા છાદ દો ને તે ન ફાવે તો કંઈ ઉકાળો જેવું કરી આપો." માડી જુદી જવાય તો પાછા ઘેર જ આવ્યો ને રાત્રે મારે ત્યાં જમીને જ જતો એમ કહેતા કહેતા તેઓ મારો સાથે ભેટ્યા. ને મોટા દરવાજા સુધી મારી ના છતાં વળાવવાં આમ્યા.

દરવાજાની ડોકાવારીમાંથી નીકળતાં મારું એકે બાળક પડી ગયું એટલે તેમણે કહ્યું કે આ સમગ્ર વાનું રહી જ તથ્ય છે ને ઘણાને ને અમને પણ તકલીફ રહ્યા કરે છે. એ પછી દરવાજા બહાર ભેટી રહી એમણે પ્રણામ કર્યા ને પાછા અદર ગયા; એ દાય બોડી એમના મકાનને દરવાજો ભેળેના મેરાણીનું છતું એ છત્રણ દર્શન દર્શો ને બાઈ મકનજી સાથે એમને ત્યાં જવાનો ને રાજપુત્ર લઈ આવી સથે રહેવાનો કાર્યક્રમ આજ જવાનો દર્શો એના કસપના સરખી પણ કેમ હોય ?

પણ તા. ૧૦મીએ બપોરે અમે બોટાદ જવાની તૈયારી કરતાં હતા ત્યાં સવારમાં જ વળપાતસમાં આ સમાચાર મળ્યા ને મેરાણીભાઈના શરૂથી જરીજ બનેલા ગૂજરાતમાં મારી પાસે તેમની આ અતિમ રચિત માત્ર રહી ગઈ, જે રજૂ કરી એમના ભાવના પ્રધાન, મેરાણે ને ઉન્નત આત્માને ચિરશાંતિ ઇચ્છું છું.

એટલાં રોયાં રાતે આંસુએ, આજ મરતાં મેઘાણી

ચતુર્થ : કવિ હલા કાગ

[૧]

મરણિયા-હાથ

[બોલાઈ ખરખરે જતા]

હિલો ઉપાટે, જીવ કલમને નેખવાય;
એને કાળાઉત કાંટે, તેં વસમાં તોળ્યાં વાણીઆ!

(કેટલાક સાક્ષરો વિદ્વાનો કલમખાળેને રહેતે તું
ન ચાલ્યો અને એનાથી (ઉપાટે) આડખીક શુદ્ધ રહેતો
ચાલ્યો. હે વાણીઆ! તેં કલમ અને જીવ-વાણી
બેકતો તોલ્યો એક જ કાંટે કર્યો)

અવેર ભરીઆં જે, હીરાના માણિક હાટમાં;
એનો કાળાઉત કેને, વારસ કીધો વાણીઆ!

(હે અવેરચંદ! તારા હાટમાં હીરાનાણેક વગેરે,
અપ્પલ રત્નો સંપર્ષો છે. એનો વારસો તેં કેને
આપ્યો?)

હાથ વખાણ્યાં હોય, કે વખાણું દિલ વાણીઆ;
કલમ વખાણું કોય, કે તારી જીવવખાણું અવેરચંદ!

(હે અવેરચંદ! ઉદારતામાં તારા દિલમાં વખાણ
કંઈ કે કામદા તારા હાથને વખાણું? કામગની
જમાવટમાં ચારણી ગીતો લલકારવામાં તારી જીવ
વખાણું કે એકએક વિધવને વર્ણવતી તારી કલમ
વખાણું?)

હૈયે ન જીવે હોય, ભરતર એકજ ભાતનાં;
એવીભેડી સઘળે નેખ કયાંય કાગે ન દીઠા કાળાઉત!

(હે કાળાદાસ મેઘાણીના પુત્ર! મેં-કાગે ફરી-
ફરીને શોધણ કરી, પણ જેનું અંદર અને બહાર
એક જ ભાતનું જીવન હોય એવી તારી ભેડી કયાંય
છીડી નાહ.)

હું ભામીઓ લાયાણી, સાતે સાયર જીતર્યો;
કયાંય મમીં મેઘાણી, કાગે ન દીઠા કાળાઉત!

(હું ભાયાણી-ભાયા કામનો પુત્ર દનિયાપાર જીતર્યો
અને તારી જેવા મર્મપારણ મળુમની થણી મેલણ
કરી, પણ કાળાદાસનો પુત્ર અવેરચંદ કયાંય ન ભોળો
માંડી મેઘાણી! હેડે વાણીની હાટડી;
કહી કાળો કાળાણી, વેપાર ન કીધો વાણીઆ!)

(હે કાળાણી : કાળાદાસના પુત્ર અવેરચંદ!
તેં વાણીના વેપારની હાટડી હૃદયમાં ખોલી, પણ
કોઈ દિવસ એકેય અજ્ઞાનો કાળો ખતાર કરી સર-
સ્વતીને ન લેવો.)

કીતી તણી કોથળી, એમાં ન ઘટય આણી;
એવો કરીઓ કાળાણી; વાણીનો વેપાર વાણીઆ!

(હે કાળાદાસના પુત્ર! તું જાતે વાણીઓ
ખરાનાં; એટલે મશરૂની ધનની કાપળી ભરી; એમાં
કોઈ દિવસ અપયશ રૂપી ખોટ ન લાગવા દીધો.
જીવનના વેપારને કલકિત ન બનવા દીધો.)

કોઈને કાળાણી! દલાલાં દીમાં નઈ;
એવો માંડેલ મેઘાણી, તેં વાણીનો ધણે વાણીઆ!

(હે કાળાદાસના પુત્ર! તે વાણીનો વેપાર
મરણિયા પણ એમાં કોઈને દલાલ ન આપ્યું. એટલે
એ તેવો માલ દલાલ ખપારી દે એ જાતનો ધણો
કહી ન કર્યો.)

કંઈ કહેણી ને કાવ્યનાં, હતાં શુભ હસતાં;
આજ અવેરચંદ જાતાં, એણે કાળપ પકડી કાળાઉત!

(કંઈ, કહેણી અને કાવ્યશક્તિ એ ત્રણે બાનાં
તારામાં ભાષાં હતાં આજે તુ શુભરી જવાથી ત્રણે
વરતુઓ ઉદાસ બની છે. એને મોટે આંખપ
આંધી છે.)

શુભ છાયાં ને સાધવાં, ત્રણ ચારણ વાતાં;
એટલાં અવેરચંદ જાતાં, કકળી ઊઠ્યાં કાળાઉત!

(સોરઠના સાચા શ્રમજીરો, તેં ખેડેલાં છાયાઓ,
સોરઠના સતો, ચારણો અને મૂર્તિમત વામના-એ
પામે અવેરચંદ મેઘાણી જાતા કકળી ઊઠ્યાં.)

છંદાં ગીતાં ને સોરઠા, સોરઠ સરવાણી;
એટલાં રોયાં રાતે આંસુએ, આજ મરતાં મેઘાણી.

(ચારણી છંદો, ગીતો, કાદિવાવાડના સંકલ્પનો
પ્રાણ સમો સોરઠો અને સાચી સોનકી ભાષા-એ
ચારે અવેરચંદ મેઘાણીના મરણથી લોહીને આંસુએ
રોધા.)

અડીખમ અટંકી એકલો, એ મસ્ત મેઘાણી ગયો

[૨]

ત્યાગી ગયો, તપસી ગયો, એ સંત સોરઠનો ગયો,
હસતો ગયો, રોતો ગયો, સંસારી ગયો, સન્યાસી ગયો.
અભાગી કે અબળા તણે, ભરથાર ક્યાં ભાગી ગયો,
બાપુ તણે દુકાળ દઈ કે બાપુ બાળકનો ગયો;
માતાનો તુંકારો ગયો, બહેની તણે અંધુ ગયો,
દિમાળાનો મેકુ ગયો, ગુણબલ મેઘાણી ગયો.
સોરાષ્ટ્રના સાહિત્યની સૃષ્ટિ તણે પ્રદા ગયો,
સોનાતણે શોધક ગયો, એ પૂઠ ધોનારો ગયો;
સાહિત્યના જળદૂધનો દોરી સહિત લોટો ગયો,
શલુગાર સોરઠનો ગયો, ગુણબલ મેઘાણી ગયો.
ખાસલુ ગયો, માનવ ગયો, નવયુગનો ચારલુ ગયો,
કાળાં બબરો ના ક્યાં, વાણીનો વેપારી ગયો;

ગાંધી તણા દિવદંડની ગીતાનો ગાગરો ગયો,
સોરાષ્ટ્રનો કવિ કેસરી, એ મર્દ મેઘાણી ગયો.
ધરણીપતિ ધનવાનને આંગણ ન આશાથી ગયો,
નગીઓ નહિ લક્ષ્મી પગે અણુનમ સદા બિસોરદો;
પડી કાળની હાકલ તપાપિ ખાલ બેલખનો ગયો,
અડીખમ અટંકી એકલો એ મસ્ત મેઘાણી ગયો.
કળરો તણાં પ્રેનાતરંગો મહેફિલમાં બનારો ગયો,
સમજાનનો સાધક ગયો, એ ભૂતનો લેરુ ગયો;
પરધર અને પરંત ગદ્યાં જડજીવ ખોલાવી ગયો,
બેરો થયો, મૂંગો થયો, અરપૂત મેઘાણી ગયો.
સુનિરાજ ને સંતોતણાં એ મોન છોડાવી ગયો,
રસધાર રેલાવી ગયો, કાર્યો ગદ્યાં કંતો ગયો;
કહે કામ વાણીનો ભલા મસ્તાવ લખવો રહી ગયો,
સોરાષ્ટ્રનાં ફૂલગાંઠનો આજ માગી મેઘાણી ગયો.

‘પૂષ્પાજ’ માથી

હાહાકાર હુએ

શંકરદાસ જેઠીભાઈ

કાઠિયાવાડ—ગુજરાતના અનેક ધરવીરો, દાતારો,
લક્તો, બહારવટિયાઓ ને ફક્ત ચારણોની જાગન
માથે વારાં રૂપે દતા તેઓના દેહનામ ને મેઘાણીની
લેખણે અમર કર્યા છે. અમને ચારણ કવિઓને જ
નહી પણ સારા દેશને તેઓની જનન્ય ખોટ પડી છે.
તેઓ અમારા આંશોના ગુણના પ્રિય પૂલરી, અનુ-
રાગી અને ઉત્તેજક હતા. અમારી ચારણોની જીવની
નિવાસી સરસ્વતી દેવીના તેઓ પરમપ્રિય ભૂત્રા હતા,
તેઓ ન્યારે જનસમુદાયમાં ખોલવા બિના થતા ત્યારે
સરસ્વતીદેવી તેમના દેહમાં પ્રગટ થતા—પધારતા,
તેવુ દરપ મેં નજરે ભેગુ છે.

આજે મેઘાણીના મૃત્યુથી મારા જેવા અનેક
રોહિઓના હૃદય દ્રવે છે. એટલું જ નહી પણ—

દોહો

મરણ મેઘાણી તણું, સાંભળતાં ધવણે,
સારા સોરઠ દેશમાં, નીર આવ્યાં નયણે.

છપ્પથ

મેઘાણી એ મરદ વાણીયો વિધ વણતો,
મેઘાણી એ મરદ સત્યવક્તા શોષીતો;

મેઘાણી એ મરદ ચારણપ્રિય ગુણ સાંકઠ,
મેઘાણી એ મરદ કવિ લેખક અતિ લાયક.

ભારતી તણે સેવક સપૂત,
આચિતો અદ્રશ થિયો;

યથનામ શરિર કરિ એ અચળ,
વાહ મેઘાણી વાણીયો. ૧

જેવું નામ ઝવેરચંદ મેઘાણી બહેરઃ
વૈશ્ય છતાં મહાવીર નિરંકુશરક્ષા નાહરઃ
લોકપ્રિય આજ્ઞાદ લેખની ચિત આકર્ષક
દેશ દાઝ બળ યુદ્ધિ કળાગુણ ગૌરવદર્શક
અદ્ભુત કવિ લેખક અજળ,
સોરઠ ઘર શોભા ગિયો;

ગુણ નામ સફળ દેરો કરી,
વિશે ગિયો હા વાણીયો. ૨

દોહો

મેઘાણી મરતાં મરદ, ભારતીનણે ભૂવો;
ઘર સોરઠ ગુજરાતમાં, હાહાકાર હુવો. ૧
(‘પૂષ્પાજ’ માથી)

આમ અચાનક જાવું ન'તું

કરસનદાસ માણેક

(૧)

તમ હૈયાની અમૃત-નિર્ઝરિણી-
મહીથી ઊડતા ગીત કેસ વનિ
ઘેરા શું રહ્યા અમ આતમમાં
કોઈ જૂદેરી લોમની વાણી બની:

અને એ રસપાનની ખ્યાસ હજુ

ઉરમાં અણુછિપી ઝુર-તી રહી
ત્યાહં આ શું અચાનક, માયા સમેટીને,
મૃત્યુતણી વીરા, વાટ ઝડી!

(૨)

વીરા, આમ એકાએક દેમ રહ્યા:
સુધા-ગાણું અપૂર મેલીને બિઘ્યા!
વીરા, કે રસ કેસ હિંડોલ ડોલ-તી આ
મહેફિલના પુણ્યપુજા પુટ્યા!

અરે રાત ને વાતની મરતી હજુ

વધુ ને વધુ જામતી જાતી હતી:
અને ખ્યાસી હૈયાઓની આંખો હજુ વીરા,
આશના રગથી રાતી હતી!

(૩)

હજુ તો તમ કંઠ થકી સુણવા
હના સૂર ને તાન કંઈક નવા-
હજુ જાગી હતા રસરૂપ વન-ટના
કેક રૂપો ગીતમાં મૂળતા:
અરે એ સહુ જોતરકા ઉપરના

અણુપુરલ ઉર મહીં જ રહ્યા:
અને છેવટ કે- જુહાર કર્યા વણ

વીરા, તમે મૃત્યુપથ વઘ્યા:
(૪)

હવું જીવન જાનતણી લગની:
રસ-યોગની જાણે અખંડ ધૂણી:

શતજાગ સદાય લબૂધી રહ્યો

રસ-પ્રલ્હ આરાધનનો અગનિ:

અરે હૈયાના ઈન્ધણ હોગી હોમી તમે
ધૂણી એ ખીખતી રાખી હતી:
વીરા, વિશ્વને હૂંફ દેવા તમે રાત દી'
જાતને જલતી રાખી હતી!

(૫)

વીરા, માનવતાના ખંડેર પડ્યાં:
માથે કૈક ઘરો પશુતાના ચડ્યા:
અને સમિચ્છ-આનંદ સુષિના આ
અણુએ અણુ શોક થકી પ્રજ્વળ્યાં-

વીરા, આનંદ કેરી એ સુષિને, શોકના
દાવા ન બેથી ઉઠા રવી 'તી:
વીરા, ગીતની ગંગા વહાવી તમારે તો
માનવતાને મેઢો રાવવી 'તી!

(૬)

'ધરતીને પટે પગલે પગલે'
જલતો દવ જોલણું ગીત-જો
તમે ધૂમ્યા બરી વજ્રથાક વીરા,
એવી તાલાવેલી ડગલે ને ગળે!-

અરે, કાળ્ય ને ગીનની, માનવ-પ્રીતની,
યા ત્રા તમારી અપૂરી રહી:
વીરા, લોમકા તો જુઓ ખૂમ પીધું તોય
ખીવા કાળે હજુ ચૂરી રહી!

(૭)

સૂની કુંજ પૂરે: મારો કોકિલ ક્યાં?
દિલમાં રસ સિંચતું એ દિલ ક્યાં?
વીરા, એ જ વલોપાત હીમકતો
પુરની સૂની માનવ-મહેફિલમાં-

અરે, મુખના સાગર રેલાવીને વીરા,
આમ અચાનકે જાતું ન'તું :
અરે, ઓશિંગણુ અમ ઉર તણી છેલ્લી
વંદના લેવા રોકાતું હતું !
(૮)

તમે જ્યાં હો ત્યાં ધડી યંબી વીરા
જેઈ લેજો વિજેગી ઉરના ચીરા

ચીરે ચીરે લખાયલ યાદ અરે
ફરિયાદની એક અગ્રણ ગિ...
...તમે દેવાની મૃત્યુવિહીન જમાતની
જ્યોતિમાં જ્યોતિ જનીને લખ્યા :
તમે જાતાં, તમારી માલોમ તણા અરે,
પા પાણ કાળ મીંઠા ચે રડયા !
('જન્મભૂમિ'માંથી)

ઠાકરને ઠપકો

દાદાભાઈ નાગભાઈ ખાચર

જાગતનું ભૂશણુ હતો, વળી સેવક હતો સખઠો
(ધ) મેઘાણી મરતાં, તને ઠાકર છે ઠપકો. ૧
જન્મ ગાતો ભાગ્યી, રામ અને રખઠો
(ધ) મેઘાણી મરતાં, તને ઠાકર છે ઠપકો ૨
સંભળતો નથી શામળા, કાનજેરો ઓઠજાકો,
(આ) જવેરચંદ જાતાં જગત, (તને) ઠાકર છે છે
ઠપકો ૩

બાવેલો મળશું લલા, આવીશ જ્યારે અગઠો
(ત્યા તો) જવેરચંદ જાતો રહ્યો, (ધ) ઠાકર તને
ઠપકો ૪

છંદો, ગીતાં સોરઠા, (વળી) દેશી ને ફૂકા,
(એટલા) મેઘાણી મુવા, વટાળ કરશે વાણિયા પ
ચીંથરીયોય, ચાવળમળે, (તો) પશુમાં જઈ પડતો,
(ધ) મરમી મેઘાણી ગયો, (કયાંય) જોનાંય
નથી જડતો ૬

સંભળાવ્ય આવી સોરઠા, (અને) ગા મધુરાં ગાન
મેઘાણી યા મેમાન, તારી વાહુ જોયે છે વાણિયા ૭

સોરઠની ભોમકાનો સાંઈ ગયો !

અશોક દુપ્પ

જાયાં સર્વે જાય, એના ન્હોંયે ઓરતા,
પણ મેઘાણી જાય, વસમાં, એ મનવારણા.
ફૂલડંકધારી માંદા, ફીરે મધમધ ફૂલડં,
માનવકુલની માંદા, મ્હોર્યો એક તું માનવી.
ધરતીનાં પથપાન, પીને અમૃત તે' જર્વા,
સંસારે વખેયાન, એકલ પડ ઉતારિયા.
ગાયાં તે' જગજોડ, સીડી ગળાકે ગીનડાં,
રોયો તું ધરગોખ, આંસુ અંધારે મર્યા.
હાતમદિલ હેતાળ, માની તોય વિનમ્ર તું,
અક્કડ તોય ઉદાર, સાંઈ હતો સોરઠ તણો.
વૃક્ષવિના જ્યમ પાળ, મેઘવિના જ્યમ વીજળી,
વિણુ સિદ્ધર સોહાગ, તું જાતાં સોરઠ કરી.
નિદાદિલ તે' જ'પ, જીવનમાં જરૂરો નહીં,
જોઈ તને નિષ્કંપ, નેત્રો નહિ રંધો રડપાં.
રાયા જાતે લાખ, કોડાધીશ કંદોડ ચે,
જતે ન એવી પાધ, તું જાતાં ખમવી પડી.
ફટ ગોઝારા કાળ ! જનકાળજડાં છોડીને,
સુગઠાળજડે ધાવ, મારી મેઘાણી કયો.
('ભારતી'માંથી)

લોકજીવનના આદર્શ ચારણ

ફાફા કાલેલકર

લોકમાનસ, લોકજીવન, અને લોકસાહિત્યની એકાગ્ર નિષ્ઠાથી ભક્તિ કરનાર શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીનો ત્રેટો શુજરાતમાં જ શું હિન્દુસ્થાનમાં મળવો મુશ્કેલ છે. આમ કહેતી વખતે પંજાબના સાહિત્ય-દ્વીપ શ્રી. દેવેન્દ્ર સત્યાર્થીને હું ભૂલ્યો નથી. ઝવેરચંદ ભાઈની સેવાને તોલે આવે એવી સેવા લોકસાહિત્યને કાળે હજી બીજા કયાંય આવી નથી. ભુલંદ અવાજ, ભુલંદ ભાવના અને ભુલંદ પ્રવૃત્તિ તે ઝવેરચંદ મેઘાણી.

એ વધારે જીવ્યા હોત તો લોકસાહિત્યની ઘણી ઘણી સેવા કરત. ઘણું જીવવાનો એમનો અધિકાર હતો. એમના કેટલાય સંકલ્પો ખરેખર આવનારા બાકી હતા. છતાં એમના અવસાનનો શોક કરવાનું મન નથી થતું. એમના મૃત્યુથી સાહિત્યસેવાને ભારેમાં ભારે ખોટ ગઈ છે એવું દુઃખ તીવ્ર છે. પણ ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા જીવો ઇતિહાસના કે સમાજશાસ્ત્રના કોઈ નિયમ પ્રમાણે આવતા નથી. પછી આપણી અપેક્ષા પ્રમાણે જીવે એવી ઇચ્છા આપણે શી રીતે રાખી શકીએ? એમણે કરેલું કામ એમને કોઈએ સોંપ્યું ન હતું એમની પાસેથી એ કામ છીનવી લેવાની કોઈની શક્તિ ન હતી. લોકસાહિત્યની સેવામાંથી એમને ચળાવવા પણ કોઈ સમર્થ નીવડ્યું નહિ. એમણે લોકસાહિત્ય, લોકગીત અને લોકસંગીતની સેવા કરવા પૂરતી જ જીવનશિક્ષિ દેખવી હતી. શરીર આદ્યું ત્યાં સુધી એ સેવા એમણે અખંડ કરી. બાકી બધા સંકલ્પો અને સુરાદો એમણે ગોણ કર્યા શરીર ટક્યું ત્યાં સુધી સેવા કરી અને ઉપવનમાંથી દિવસ

રાજ ઊડી બપોલે તેમ આપણી વચ્ચેથી તેઓ ઊડી ગયા.

હમણાં હમણાં જ મેં 'ભણ્યું' કે તેઓ સાતિયે જૈન હતા. ભણ્યું ખરું, પણ મેં માન્યું નહિ. સ્વભાવમાં અને જીવનમાં તેઓ આદર્શ ચારણ હતા. ચારણ એટલે બધો એકનિષ્ઠ હોય છે કે એને પોતાની દૃષ્ટિ અને પોતાનું જીવન એકાંગી થાય તો એની એને જશય પડી નથી હોતી. એકાગ્રતા એ જ એનો કુળધર્મ. ચારણોને નિષ્ઠા ફરવવાની છૂટ હોય છે, પણ ઉત્કટતામાં તેઓ યત્નક્રિય પણ મોળા નહિ પડે.

શ્રી. મેઘાણીને અને મારો સંબંધ બહુ ઉત્કટ થાત, પણ મારી ગદ્ગદતથી તેમ ન બની શક્યું. એવું ય મને દુઃખ નહો, દેમ કે એમની અપેક્ષા હું પૂરી ન પાડી શકત.

શ્રી. રણજીતશમ વાવાભાઈએ લોકગીતોનો એક સંગ્રહ કરેલો. સુરતના ભાઈ શેલતે તે છાપી કાઢ્યો કાવશ્રી નાનાલાલે એની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની હા પાડી. લગભગ વરસ થયું હશે પ્રસ્તાવના ન મળી. હું તે વખતનો નવજીવનનો ઊગતો લેખક હતો. "દક્ષિણી હોવા છતાં ગૂજરાતી લખે છે" એ કોતુહલ વિષય હતો. દૃઢયથો ગૂજરાતી ઘઈને લખે છે એ એક આશ્ચર્ય મનાતું. શ્રી શેલતે મને પૂછ્યું 'લીડલંચન તરીકે મેં હા પાડી અને "રસાસ્વાદ" નામે એક પ્રસ્તાવના લખી આપી. ગૂજરાતે એની કદર કરી.

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ તે જ અરસામાં લોકસાહિત્યની સેવા આદરી હતી. તેઓ મને મળ્યા. અમે લોકસાહિત્ય વિષે વાતો કરી.

પછી એમણે પોતાની એક ચોપડી મને વાંચવા આપી. હું શી રીતે જાણું કે એમને એને માટે પ્રસ્તાવના લેઈએ છે? ચોપડી લઈને હું ખુસા ફરીએ ગયો અને વાંચવાનું રહી જ ગયું. ઘણે દિવસે પ્રસ્તાવનાની ઉધરાણી આવી. પ્રસ્તાવના હતી કે રિવ્યું હતો એ વે બહો ગયો છું. મારાથી એ ન જાન્યું અને મેઘાણીભાઈને માહું લાગ્યું. કસ્તૂરીના પરિમલને ફાઈના સોનનની શી જરૂર? એમનું કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. એમની ફેટલાક ચોપડીઓ દા. ત “સૌરાષ્ટ્રની રસ-ધાર”, “રઢિયાળી રાત” વગેરે મેં વાંચી. લોકસાહિત્યનો હું રસિયો ખરો, પણ મેં એને પોતાનું ક્ષેત્ર માનેછું નહિ. મારી નજરને કાશ્વે હું કશું લખું નહિ અને એમને થયું કે હું એમનો જાહિશ્કાર કરું છું. કેઈ સંત્તનન મિત્ર પાસેથી મેં આ વાત જાણી ત્યારે તેમને મળવાનો પહેલો મોકો મળતાંવેંત મેં મારો ખુલાસો આપ્યો લોકસાહિત્યને અંગે મેં કશી જ પ્રવૃત્તિ કરેલી નહિ. અમારા સંગીતચાત્રી નારાયણરાવ ખરે પાસેથી શુજરાતના લોકસંગીત ઉપર notations સાથે એક ચોપડી મેં તૈયાર કરાવેલી, એને માટે પ્રસ્તાવના લખેલી. અને સ્વ. ગિજ્ઞાસાઈ, મને હુકમ કરીને, મારી પાસેથી જ લખાવે તેટલો જ અપવાદ. મારો ખુલાસો મેઘાણીભાઈએ સ્વીકાર્યો એટલે કશી ગેરસમજ રહી નહિ.

ત્યાર પછી અવારનવાર જ્યારે તક મળે ત્યારે એમની પાસેથી એમનાં લોકગીતો સાંભળતો ફેટલાક મિત્રો પણ મને કહે ‘મેઘાણી ભાઈ આવ્યા છે. ચાલો એમના ગીતો સાંભળીએ. તમે હશે તો પોતાની કૃતિઓ ઉમ-ગમાં આવીને ગાયો’

અને ખરેખર, જ્યારે જ્યારે મેં એમની પાસે માગણી કરી, ત્યારે ત્યારે મેઘાણીએ વગર સંકોચે મેઘ વરસાવ્યો જ છે

૧૨

શુજરાત વિદ્યાપીઠ ચલાવતો હતો ત્યારે મેં એક વ્યાખ્યાનમાળા માટે સુ કક્ષરબાપાને લખ્યું હતું. એમણે પોતાની અશક્તિની ઢાલ આગળ કરી મને ટાળ્યો. મેં મેઘાણીને વિનવી કરી કે, “લોકસાહિત્ય ઉપર વિદ્યાપીઠમાં એક વ્યાખ્યાનમાળા આપો! એ પુસ્તકાકારે છાપીયું.” એમણે હા પાડી. અને એને અંગે એમનો મારો ઠીક ઠીક પત્રવ્યવહાર થયો. એ વ્યાખ્યાનમાળામાં શું શું આવવું જોઈએ એમ એમણે પૂછ્યું મેં મારી કલ્પના લખી મોકલી, પણ મંદવાડને કે એવે જ કેઈ કારણે તેઓ ન આવી શક્યા. પછી તો સરકારે વિદ્યાપીઠનો જ કબજો લઈ લીધો, અને એ વાત રહી ગઈ.

પછી તો હું શુજરાત છોડીને વર્ધા રહેવા ગયો. પણ એકવાર વડોદરા રાજ્ય તરફથી ફેટલાક સાહિત્યિકોને વ્યાખ્યાન આપવા માટે, દક્ષિણ સાથે, આમંત્રણ હતું. તે વખતે મેઘાણીભાઈ અને હું એકત્ર આવ્યા. અમે કલોઈના કિલ્લો જોવા પણ ગયા હતા. ત્યાંની ઐતિહાસિક કંતકથાઓ અમે સાંભળી. મેઘાણીભાઈએ એક વ્યાખ્યાન આપ્યું. અર્થાત એ સંગીત સાથે હતું. લોકો તો મંત્રમુગ્ધ સાપ-ની પેઠે ડાલતા હતા વડોદરાની સભામાં પણ લોકોની એ જ હાલત યઈ હતી.

“વહુએ વગોવ્યા મોટા ખોરડા રે”
-વાળી લોકકથા જ્યારે પોતાની મેઘમંલીર જાણીથી તેઓ ગાતા, અને વચમાં વચમાં

વિવેચનપૂર્વક સમજાવતા, ત્યારે તેા મધ્યયુગનો જમાનો નજર આગળ ઊભો થતો.

હમણાં હમણાં લાઈ ઈથરલાદ દવેએ મને કહ્યું કે, “મેઘાણીલાઈએ રવિશંકર મહારાજને મોઢે સાંભળેલી મહીકાંઠાની વાતો લખી કાઢી છે. એને માટે પ્રસ્તાવના આપયો?” મને હા કહેતા વાર ન લાગી, કેમ કે એમાંની કેટલીક મેં જેલમાં રસપૂર્વક વાંચી હતી. ‘‘વિદ્યારથી જાગ્યાખાખાના’ સુગારે જે મેં જાણી હતું આપવા માગતો હતો તે આપવાની મને તક મળતાં મેં ઘણો જ સંતોષ અનુભવ્યો. મારી પ્રસ્તાવના મેઘાણીલાઈને ગમી, એમને એક કાગળ આવ્યો. જવાબમાં એમને કપકે આપતાં મેં કહ્યું કે, “વિદ્યાપીઠમાં વ્યાખ્યાન-માળા આપવા આવ્યા હોત તો ક્યારતું એ બધું અને એથી ય ઘણું હતું વ્યક્ત કરી શકત, એટલું જ નહિ પણ એમને જોયે હોક-સાહિત્ય માટે વિદ્યાપીઠ મારફતે ઘણું ઘણું કરી શકત.”

ગુજરાતમાં હોકગીતો માટે કે હોકસાહિત્ય માટે જે કોઈએ કંઈ પણ કર્યું છે તેને મેઘાણીલાઈની મદદ અને આશીર્વાદ મળ્યા જ છે. ભગવી પેઢીના ચિ. સતીશે પણ બ્યારે યુનિવર્સિટીના ઇનામ માટે એક નિબંધ લખ્યો ત્યારે એને જોઈતું દિશાદર્શન મેઘાણીલાઈ પાસેથી જ મળ્યું.

શ્રી. ઝવેરચંદલાઈ મેઘાણી જેવા એકનિષ્ઠ સેવક કોઈ પણ કાપાને મળે એ તે કાપાનું અને તે જમાનાનું અસાધારણ લાગ્ય જ છે. મેઘાણીના અવસાનને કારણે હું શેક નથી કરતો એનું કારણ એમને હું ભગવાનની ગુર્જરીગિરાને બક્ષિસ માનું છું. દેવના દીધેલા એવા વરદાનને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વધાવી લઈએ. વરદાન વધારે ન મળતું કે લાંબા વખત સુધી ન ચાલ્યું એવો ફરિયાદ કરાય નહિ. ઈશ્વરની ઇચ્છા આગળ માણસની ઇચ્છા સ્તબ્ધ થાય એ જ આસ્તિકતાની નિશાની છે.

મધ્યકાલીન હોકજીવન, એ જીવનના એકાંગી પણ ઉત્કટ આદર્શો જીવતા કરવાનું કામ જેટલું મેઘાણીએ કર્યું છે તેટલું, મને નથી લાગતું, બીજા કોઈ સાહિત્યિક ચારણ કરી શક્યો છે. કેમકે કાલના ઉદરમાં જઈ સૂતેલા જમાના સહિ એકરૂપ થવા માટે જોઈતું હૃદયનું તદાત્મ્ય અને કદપનાનું ઉગ્રણ કોઈ વિરલ વિભૂતિ પાસે જ હોય છે.

મેં જે કહ્યું છે કે મેઘાણીની અસુક કૃતિઓ વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન પામશે, એમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. કેમકે એમની એ પ્રવૃત્તિમાં ઉત્કટતા, એકાગ્રતા અને પારમાર્થિકતા ટીપીટીપીને ખરેલા છે.

મેઘાણીભાઈનાં સંસ્મરણા

રામનાથયલુ વિધનાથ પાઠક

મેઘાણીભાઈ સાથેના સબ્ધ ક્યારે શરૂ થયો તે મા' આવતું નથી ને કઈ માઠ આવે છે તે વખતે જાણે એ પાતળી પશ્ચાદ્ભૂમાં ધન પરિચય હતો જ એના સરકારો છે

તેમની સાથેના મારો પરિચય ઠીક ઠીક જૂનો છે હું માનું છું કે તેઓ લોકસાહિત્યનો સમ્રાટ કરવા માંડ્યા તેના આરંભથી જ અમારો સંબંધ છે

જૂનામાં જૂનું સંસ્મરણ અમે અમદાવાદમાં મળ્યા તેવું છે તેમણે મને જણાવ્યું કે પોતે કેટલાંક લોકગીતો ભેગા કર્યા છે અને એ ગાઈ ખતાવવા છે તેના અખતરો પહેલા કાંઈ નાના સરકારી શ્રોતાવર્ગ ઉપર કરશે છે, અને એને મારે તેઓ વિદ્યાપીઠનો વિદ્યાર્થી' પસંદ કરે હું એમને મહાવિદ્યાલયમાં સ્થળ મળે તે વખતે હજી મહાવિદ્યાલય જેને અમે ભૂખાભાઈ કેસેની કહેતા ત્યાં—આખાખાન હોવની નજીક એસતું અમારા મોટા ખાંડમાં વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થયા. અને થોડા જ વખતમાં એમણે એમના કાંઈક આખા વિદ્યાર્થીવર્ગને મતમુગ્ધ કરી દીધા. અમારા બધા મેંડેસરો પણ હાજર હતા. અમારા સ્વક્રમાં સિધી પ્રોફેસરો પણ હતા. બધા જ એક-સરખા રસથી સાંભળતા હતા.

એક એ ગીતો ગાયા પછી તેમણે મહાદેવજીરાણું ગીત ગાયું અને તેની પંક્તિઓ પાઠ નથી પણ વસ્તુ એવું છે કે પાર્વતી કહે છે કે હું તો વિવર જઈશ મહાદેવજી કહે છે કે કેટલા દિવસે પાછા આવશે પાર્વતી કહે છે, પેત્રો સામે પીત્તો દેખાય છે તેને જોતા પાન છે, તેટલે વિવસે અવીશ! અને આપે શ્રોતાવર્ગ જાણે એક જ પ્રાણ હોય તેમ તે એ સાથે રહ્યો કે, તે હું કદી ભૂલીશ નહિ એ ગીત મેં પણ ત્યાં પહેલું જ માંજળ્યું અને,

વહુએ વગાડ્યા મોટાં ઝોરડાં

એ અત્યંત કરુણ ગીત પણ મેં ત્યાં જ પહેલું સાંભળ્યું. એ પછી તો આ શ્રોતાવર્ગ તેમને

માનીતો થઈ પડ્યો, અને તે એટલે સુધી કે હવે હું ધણે વરસે એસ એથ હી આર્ટસ કોલેજમાં આવ્યો, અને મેઘાણી તો તે વખતે મુઠ્ઠી મચ્છર થઈ ગયા હતા ત્યારે પણ તેઓ એ કોલેજમાં આવ્યા. અને તેમણે શીતો, વગતકથાઓ, વગેરે સંભળાવ્યાં.

પ્રિન્સિપાલ રાવને ધણી કામ હતું, અને વધુ માથો ઊંચું ખરાબ દેખાય એ બીકે આવવાની ના પાડતા હતા, છતાં મેઘાણીના સૌજન્ય વિશેના મારા આધારનથી, તેઓ પણ આવ્યા તે મને વખત હતો તેટલું બેઠા, એ વખતે મેઘાણી શીતજામાના વરતની વાત કરતા હતા તેમાં એક લક્ષ્યગીતની વાત આવી કે કાંઈ તેવું પાણી નથી પીતું વગેરે, અને એ રાત્રે હજી કે એરી જ વાત તેમની પોતાની ભાષામાં છે! લોકસાહિત્યની સંશોધનની ચક્રવર્તીઓ તો હજી હવે રૂઝ થતી જશે!—જોકે મેઘાણીએ એ જાણી હતી અને દિલના જુગ જુગ પ્રાતોત્થ ગીતો તેઓ આ દષ્ટિએ ભેગા કરતા હતા

એ વિદ્યાર્થીમાં એમણે જે ગીતો ગાયાં તે જ અરસામાં અમદાવાદની જાહેરજનતા આગળ તેમણે મેઘાણાઈ દોલમાં એક વ્યાખ્યાન, અજન્મત ગીતોના પ્રયોગ સાથેનું આખું તેમાં અનેક ગીતો ગાયાં હું પ્રમુખ હતો તેમના ગીતો ઉપર વિવેચન કરતાં તેમનાં જ ગીતોના ભાવો સસ્તુતિ ચિષ્ટ સહિતમાં છે એના અનાવાસે મને ત્યાં જણ દુશ્મનો મળ્યા ગયાં

હાથ રંગીને દરી શૂર કરુ
એને જોનારો પડેશ રે
મેરી રમ સાથેશ રે

મે સંસ્મરણ કર્યું કે કુમારસભવામાં પાર્વતી ત્યારે મહાદેવને પરજીવામાં નિષ્કામ જાય છે ત્યારે કવિ કહે છે —

નિતિન્દ રૂપં દ્વયેન પાર્વતી !

મિથેયુ સૌમાયકલા દિ વાદતા ॥

“ પાર્વતીએ પોતાના રૂપને નિન્દુ કારણ કે પ્રિય પાસેથી સોભાગ્ય મળે એ જ રૂપનું સાર્વક્ય છે ”

‘‘ખીરુ’’ એક ગીત તેમણે ગાયેલું તે થેલું ફરજ-
દના તલસાટનું જોનું ગીત, જેમાં સ્ત્રી કહે છે કે મારા
ધોઈને સાફ કરેલા સાડવાને ભેલો કરનાર,

‘‘ઝેળાનો ખૂંદનાર ઘો ને

‘‘ એ ગીત, તેને મળતા અર્થની મેં પકિત એ
કહેલી કે—

ધન્યાસ્તદેગરજસા મલિનો મયન્તિ ॥

‘‘ધન્ય હોય તે જ એવા બાળકના અંગની
ધૂળથી મલિન થાય છે.’’ અશ્વત્થ ત્યાં તો એ કુબન્તનું
વચન છે, પણ તેમાં જીવને તલસાટ એક જ છે.
ત્રીશુ’ પણ આવું કંઈક હતું તે અત્યારે થાદ નથી
આવતું.

હું માનું છું, કે એમના વહાલા લોકસાહિત્યની
આટલી બધી નિષ્ઠા વિષ્ટસાહિત્ય-સરસ્વતી વહે છે
એથી એ બહુ જ રાહ ચયેલા.

અમારી મૈત્રી સમાનધર્મી સાહિત્યપ્રેમીઓની
હતી. મૈત્રી મણી વાર કેવળ જીવનના સમાન સંભોગના
અકસ્માતની પણ હોય છે. પણ અમારી મુખ્યત્વે
સાહિત્યના એક સમાન શોખની હતી. અહીં નાનપણથી
મારા જીવનમાં લોકસાહિત્યના બિંદા સંસ્કારે પડેલા
છે. તેનો મને રસ અને જિજ્ઞાસા હતાં જ. રણજી-
રામનો લોકસાહિત્ય ઉપરનો નિબંધ વાંચે ત્યારથી
એ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની ઉત્સુકતા થયેલી. મઘી-
કાંઠામાં વજીલાત કરતો હતો ત્યારે એને મારેનું એક
અપ્પોચિયું ક્ષેત્ર મને મળી ગયેલું હું માનતો હતો.
અને શોધ વરસની વજીલાતથી ત્યાંનાં રોટી સાથે
સારો સંબંધ થયા પછી એ કામ બ્યવસ્થિત રીતે
કરવાની મારી ઉમેદ હતી. પણ એ કરવાનો વખત
આવે તે પહેલાં મેં વજીલાત અને મઘીકાંઠા છોડ્યો.
‘‘અને એ પછી મારામાં વજીલાતો જ રહી ગઈ. લાઈ
ગેલાજીને સર્વામથી તેમાં મેં કામ કરતા જોયા તેથી
મને એમના કામની સાથે મમત બંધાયું. મારી સખી
જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરી શકે એટલું અને એથી એ વધારે
એમની પાસે હતું. અને અમે ત્યારે ભેગા થતા ત્યારે

ક્યાકાના ક્યાકા એમણે સંચિયું આ સાહિત્યધન
અમે તેમાં મશગુલ થઈ જોતા.

અમારી સાહિત્યમૈત્રી હતી, છતાં એમની સાથે
અંગત સંબંધ પણ મારો ધન હતો. ખરું તો એમના
પ્રસંગમાં આવેલ માણ્યને એમની સાથે ચાહ ન
થાય એવું ભાગ્યે જ બને. એમના હૃદયનો બિમબો
એવો હતો કે સામે નાના હૃદયના બિંદુ જગાડ્યા
વિના ભાગ્યે જ રહે.

મને ઉપરના અમદાવાદના સંસ્કરણ પછીનું
મારું સંસ્કરણ એમના અંગત પરિચયનું છે. હું
ગાઈ કામ પ્રસંગે રાણપુર ગયેલો. હું એમનો મહેમાન
નહોતો, પણ વધારે ક્યાકા એમની સાથે જ ગાળતો.
શ્રી. અમૃતલાલ શેઠની રાણપુરની એ કોઠી રચપાયાને
બહુ વરસો નહિ થયાં હોય, છતાં તેની સુંદર બચ્ચા
નાહવા ધોવાની સગવડ, ઊંચાના મંડપો, એ બધાની
બચ્ચા મને ગમી ગઈ હતી. એક જમવા સિવાયની
મારી બધી બરદાસ મેંત્રાણી એટલા આમ્રદથી કરતાં
કે હું ના પાડી શકતો નહિ. અમે સાથે નાહતા,
અને એ મારાં કપડાં ધોવા ન દેતા. એમ સાથે બેસી
પુણજ વાતો કરતા. એમજ જ મને કહેલું કે કાઈ પણ
પ્રકારનું વરકામ કરતાં પણ તેમને જરા પણ સંકેત
યતો નહિ. અને એ તો હું એમના જીવનમાં ભેગ
ચકતો હતો.

અવગત એ ત્યારે ત્યારે અમદાવાદ આવે ત્યારે
અમે ધણેખરું મળતા જ. અમે એક જ જગ્યાએ
હોઈએ. અને હું એમના મહેલર વ્યાખ્યાનમાં ન
ગયો હોઈ એવું ભાગ્યે જ બન્યું હશે. પણ ઉપરના
પ્રસંગ પછી તોષણ જેવો પ્રસંગ તે અમે
જેઠમાં બેલા રહ્યા તે છે. તેમની સમજના બજાર
મજા ત્યારે હું મારા સાધીદારો સાથે ધોળકા
હતો. અમદાવાદ સાગરમતી જતાં તેઓ ધોળકાથી
પસાર થયા ત્યારે અમે મળવા ગયેલા. ટ્રેન ઉપર
બધાના આમ્રદથી ‘‘હમરો વર્ષની વ્હની. અમારી
વેદનાઓ’’નું ગીત ગાયું. મારી બિપડી અને એમનો

શુભંદ અવાજ દૂર દૂરતરથી સંભળાયા કરતો હતો. મારા મનમાં એક પકિત રહી ગઈ.

“બખર છે એટલી કે માતની હાકલ પડી છે!” એ વખતે એ અસહકારના સામનામાં બધાનું એ જ માનસ હતું!

તેમની પછી આઠેક દિવસે એ જ ઈસાની સાહેબે મને સળ કરી. મેઘાણીને-રાા વરસની સળ કરી હતી, મને છ જ માસની કરી. એ છએ માસ ફાંસીપોલીમાં અમે નજીકના પડોશીઓ તરીકે રહ્યા. અમદાવાદની જેલમાં એ વખતે તો યુજરાતના ધણા મોટા માણસોનો મેળો હતો, મી. સરદાર સાહેબની સર્વને હું હતી. અને અનેક શક્તિવાળા યુજરાતના કાર્યકરોનો અન્યથા કદી ન મળે એટલો લાંબો સદવાસ ત્યાં મળ્યો હતો. એ બધું તો અહીં લખવાનો પ્રસંગ નથી. પણ ત્યાના અમારા સંયુક્ત નિવાસમાં અમારી રાતની મજલિસોમાં મેઘાણીની ગીતો બધાને એક અનન્ય આશ્વાસન અને પ્રેરણાદન હતું. સૌને મેઘાણી પોતાના લાગતા. શુક્રમે તૈયબજી સાહેબ એમના કબર ખુશ રહેતા, અને એમને ઉદ્દેશીને, કહો કે એમનાં કુલદાને ઉદ્દેશીને વારવાર ગાતા:

“કુલદે મેં તેજે શુભ બાદન, કિલ તો હુવા ને હો સો હો.”

મેઘાણી સર્વની સાથે આનંદમાં ભાગ લેતા, પણ તેમને કુટુંબવિયોગનું દુઃખ હમેશાં રહ્યા કરતું એ કોઈ પણ નિકટવર્તી જણી શકે એમ હતું. એમાંથી કંઈ મન વાળવા તેમણે જેલ આફિસનું કામ સ્વીકાર્યું હતું, જે સ્થાનના અનુભવોમાંથી ‘જેલ આફિસની ખારી’નું પુસ્તક બહાર પડ્યું. સામાન્ય રિયતિના સાદી લાગણીવાળા માણસો સાથેના તેમના સમબાવને અહીં વિચિત્ર સંજોગોમાં તક મળી ગઈ.

મેઘાણીમાર્ફ સ્વભાવના ધણા જ નમ્ર બધાની સાથે મીઠાશ રાખે એવા પણ એમના સ્વભાવમાં ક્યાંક ઉમતા પણ હતી. એ વાત મેં જેલમાં જણી.

પ્રસંગ યાદ નથી, પણ કંઈક કારણથી મેઘાણી કોઇનો સામે એટલા બધા ઉરકેરાઈ ગયા હતા કે તેમને પોલીની અંદર પાસે બેસીને રોડા રાખવા પડ્યા હતા હું. જોઈ શક્યો કે તેમના સ્વભાવ ઉપર સૌથી વધારે અસર કરવાની શક્તિ થી. અમૃતવાલ રોડમાં હતી.

જેલમાં, યુવાકાલનો દિવસ એ દરેક જેલવાસીને માટે અતેરો દિવસ હતો. એવા મેઘાણીમાર્ફના એક દિવસનું મેં એક ચિત્ર “કોઈ કહેશે મુઝ ક્યાં સિધાવતો હતો?” એ સદગત ન્હાનાલાલના “માનન” કાવ્યના અનુકરણમાં લખેલું. બધાને તો એ બહુ ગમ્યું. પણ મેઘાણીને પણ એ ખૂબ ગમેલું. એમાં ચીતરેલી દૃષ્ટિકત લગભગ બધી જ ખરી છે. અને છેલ્લી પંક્તિઓમાં એમનાં પત્નીનું નામ ‘દમયંતી’ મેં અન્યસંદર્ભમાં અભિપ્રાયપૂર્વક મીઠું છે. હું તેમના પહેલાં જેલ બહાર નીકળ્યો, અને પ્રથમમાં ‘જેલવિહાર’ ઉપરના માગ સ્વેરવિહારમાં મેં એ કાવ્ય બહાર પાડ્યું તે પછી અમે મળ્યા ત્યારે તેમણે મને કહેલું કે ‘તમે તો મને મુઝે મરાહર કરી દેવાના કે યું?’

‘કોઈનો લાડકવાયો’ ગીત, જેના ઉપર સદગત નરસિંહરાવ પણ ખુશ થયેલા, તે તેમણે આ વખતના જેલનિવાસમાં લખ્યું. તે મને કોષ્ટક રીતે મળ્યું, અને મેં તે પ્રથમમાં અંગ્રેજી Z અક્ષર નીચે મૂકી છાપ્યું. સન્દર્શકર નર્મદાસકર પંડ્યા, જે જેલમાં અમને વારંવાર કાગળ લખતા, તેમણે મને લખ્યું કે યુજરાતી વર્ણમાલામાંથી કોઈ અક્ષર ન જરૂરો તે અંગ્રેજી અક્ષર લીધો! એ અંગ્રેજી વર્ણમાલાનો છેલ્લો અક્ષર પટ્ટારે ઝવેરચંદનો સૂચક હતો તે તેમને પછીથી સમજાયું.

અમારી વચ્ચે સાહિત્યના સમાન રસનો સંબંધ હતો, છતાં અમારી વચ્ચે સાહિત્ય સંબંધી મદરતનો દરિયો હતો, તે પણ તેઓ જાણતા. તેમની વિશેષતા અને ઉદારતા, એ કે બાવા મતભેદ છતાં, એવા

મતનેદનુ એમના લાગણીપ્રધાન દિલમાં દુઃખ છતાં એવા દુઃખથી ભારી સાથેના સંબંધની ખીંકાસ કદી પણ ઓછી થઈ નથી. આ નાની સુની વાત નથી. ખજા ઓછા સાહિત્યકારોમાં આવે સદ્ભાવ હશે.

હેઠ્ઠાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં એમની સાથેનો મારો સંબંધ ગાઢતર થતો જતો હતો. કારણ હું નધો સમજી શકતો, પણ જાણે અમે બન્ને સાહિત્યસંબંધને વિસ્તારીને, ખરા જીવનસંબંધમાં આવતા જતા હતા. અમે બન્ને કંઈક સાહિત્યમાં જુદી જુદી રુચિવાળા ગણાઈએ એ અમારું અંતર ઓછું યતું જતું હતું. મેં તેમને ઠેક સુધી સાહિત્યના અભ્યાસમાં વિકાસ પામતા જ નોંધ્યા છે. તેમની પ્રતિભાનાં વધારે ચારા ફૂંજોની આશા તેઓ આપતા હતા. અમદાવાદ લેખક-નિહનનું તેમનું વ્યાખ્યાન, તેમનું 'માણસાઈની દીવા'નું પુસ્તક એ મારે મન તેમની નિરંતર પ્રગતિના દાખલા છે.

જેલનિવાસ જેવા જ નિકટનિવાસનો પ્રસંગ અમને છેલ્લે રાજકોટમાં ગઈ સાહિત્ય પરિષદમાં મળ્યો, ત્યારે અમારો એકજ જગ્યાએ ઉતારો હતો. એ દિવસોમાં પૂરી સ્વસ્થતાથી નિશ્ચિંત રીતે મળવાનો અમને સારો અવકાશ મળ્યો. તેનાં સ્મરણો તો હજી તાજા જ છે. અમદાવાદ મેઘાણીભાઈ મારે ઘેર આવતા, અમારી સાથે જમતા, અને મુજબમાં પણ અમારે ઘેર ઉતરવાનું એમણે વચન આપેલું. મુજબ આવી ગયા અને અમારે ઘેર ન જાત્યાં તેના હું તેમને મોઢે ધોળો કરું તે પહેલાં તો ઓચિંત તો ચાલી ગયા.

મેઘાણી મુજરાતના જીવનમાં, એમના મિત્રોના જીવનમાં, મુજરાતના સાહિત્યમાં, લોકસાહિત્યમાં એટલા બધા જીવતા હતા કે એમનું મૃત્યુ મરીબર માની જ ન શકાય.

પણ માનો કે ન માનો, મૃત્યુ સાચું છે, અને એમને એ ઝડપી ગયું!

ગામતરું સૂઝું કાં ?

જે ફૂલની છામડીએ ફૂલો કંઈ
મૂક્યાં ચૂંટી સુંદર ડાળેડાળથી,
બહાર એની હજી બાચુલ્લેરમાં
આવી રહી :-

ત્યાં અણમોલ હેતથી

એ ફૂલને ગોઠવી ગૂંથનારો
ને ફૂલની સાથે હરે ખીલેલી
પોતાતણી થે રસપાંખડીને
મધુર એવો પમશટ વેરતો
મેહકન્ત આ સુન્દરવાટિકાને
રસિક એ સોરઠી ગાગવાન

ગિછાવીને કામળ સેજ નિજની

પોલી ગયો આજ ચિતા પદે, હા!

'સંહારસ્વામી, અવ ઘોડલે ચડો!'

સંહારના સ્વામીનણા જિહામણા

એ અચના કંઠે પરે વિંટાઈને

શું આ જ હેતુસર તેં ગીત શુંજિયુંતું ?

હે રાષ્ટ્રશાયર !

સ્વાતંત્ર્યની ઝાલર રણગણીને

ભરી રહેશે નિજ ઘેર ભયારે

આ રાષ્ટ્રના મંદિરધુમ્મટે, તહા

બુલંદ કંઠે રસધાર તારી

વહાવીને આરતી ભારતીના

સ્વાતંત્ર્યની ગાઈ ગળવવાના

સમે, તને ગામતરું સૂઝું કાં ?

લલિત ગિંઠ બદ

પ્રિયભાઈ ઈશ્વરલાલ,

તમારું પત્ર મળ્યું હતું. શ્રી. મેઘાણીભાઈને અંજલિ આપવાની મનમાં ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે થાય. પણ એમની સ્મૃતિઓ, કે લેખો-કાવ્યોની કદર રૂપે લખવા માટે મારી પાસે પૂરતી સામગ્રી જ નથી. જેમ હિમાલયને હું દ્રશ્ય જ નાહું છું; અને બીજાઓએ કરાવેલી ઓળખાણદ્વારા, લગભગ તેમ મેઘાણીભાઈ વિષે કહી શકું. હું એમને છેલ્લો મળ્યો અને પહેલી વાર તેમની ભેટ પ્રત્યક્ષ બેસીને વાતો કરી તે ૧૯૨૮-૨૯ માં, —ગોકુળભાઈ ભટ્ટની મહેરબાનીથી. એ એમને વિલેપાર્કની પોતાની રાષ્ટ્રીય શાળામાં ખેંચી લાવ્યાં, અને એમની થોડીક પ્રસાદી અપાવી.

તે પહેલાં સાબરમતી આશ્રમમાં પૂ. બાપુજી તથા આશ્રમવાસીઓને તેમણે પોતાનાં તેમ જ બીજાં લોકગીતો સંજગ્યાવેલાં, તે સાંભળ્યાં હતાં. પણ તે વખતે અમે મોઢામોઢ થયા ન હોતા. અનેક શ્રોતાઓમાં હું પણ એકલો હતો એટલું જ.

એમની વાર્તાઓ-લેખો ઈંદ કેટલાંક વાંચ્યાં છે; કવિતાઓ એમને મોઢેં નહીં તે બીજાને મોઢે, અને કેટલીક આમોદોન પર સાંભળી છે; અને વારંવાર સાંભળ્યાં છતાં કંટાળ્યો નથી. કાવ્યાદિની કદર કરવાની મારી શક્તિ નથી, આપડત નથી. મારા મન પર એ અસર કરી ન્તય છે, તેમાં જેટલી કદર થઈ જતી હોય, તેટલી જ હું કરી શકું. અને તે-ઉપર કહું તેમ-વારંવાર સાંભળતાં છતાં મને સાંભળવી ગમી છે. એમની વાર્તાઓ પણ એકથી વધુ વાર રસભર વાંચી છે.

क्षणे क्षणे यत्नयतामुपैति

तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥

એ એમની કૃતિ વિષે કહી શકાય એમ છે.

હું જાણું છું કે એમને મારે વિષે, અંગતપણે બહુ ન ઓળખતાં છતાં ચે, સ્નેહ અને આદર હતાં; તે પ્રેમકરવાનો કદી એમને પ્રસંગ નહોતો મળ્યો. એ જ રીતે મને એમના પ્રત્યે હંમેશાં સ્નેહ અને આદર લાગ્યાં છે. પણ કદી વ્યક્ત કરવાનો મને પ્રસંગ આપ્યો નહોતો, અને આ રીતે તે છોડી ગયા ન હોત તો આવત નહીં.

બસ આટલું જ કહી શકું એમ છું. અને આટલી અંજલિ સ્વીકારવા વિનંતિ કરું છું.

વિ. કિશોરલાલના

સરસ્વતીના સંતાનની ખોટ કોણ પૂરશે ?

અમૃતસાલ દલપતભાઈ શેઠ

શુ જરાતી વાંચનારી દુનિયામાં ને આજે પ્લેમી-સાઈટ એટલે કે લોકમત લેવાય કે શુજરાતી-એમાં સૌથી જાણીતો અને માનીતો કવિ કોણ ? તો મને લાગે છે કે બાઈ થી ઝવેરચંદ મેઘાણીનું નામ પહેલું આવે. એમનાં લાવનાલયાં ગીતો અને કાવ્યમય સંગીતથી શુજરાતીઓ પર એમણે એક પ્રકારનું જાદુ કર્યું હતું. એમના ગીતો સાંભળવા હજારોની મેદની બગરાતી અને રાજભાઈ ટાપર કે સર કાવ-સાજ જાડાગીર હોસોના દરવાજા ખેંચ કરવા પડતા.

અને એમ છતાં એ સાચા વિદ્વાન હતા. કાકિ-યાત્રાડી લોકસાહિત્યની એમણે કરેલી શોધખોળ અને પ્રસિધ્ધિની જોડી શુજરાતમાં તો શું પણ દિન્દુરતા-નમાં પણ મળવી મુશ્કેલ છે.

પોતાના દેશનાં લોકસાહિત્યનું સંશોધન કરી ઝંઝોની સંખ્યામાં પુસ્તક રૂપે પ્રસિધ્ધિ આપનાર એમના જેવા વિદ્વાનો દુનિયાના કોઈક જ દેશો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. કોઈએ એ દૃષ્ટિએ એમને જોયા નથી અને એમની સરખામણી કરી નથી. ને એમ યાચ તો મને ખાતરી છે કે, શુજરાતને દુનિયાની કીર્તિનું માન મળે.

એવા એક વિદ્વાન હોવા છતાં સામાન્ય લોકોમાં એઓ એટલા બધા લોકપ્રિય હતા. અને એમ કરીને એમણે મહાત્મા-ગાંધીજીએ રજૂ કરેલા એક આદર્શ સિદ્ધ કર્યો હતો. વર્ષો પહેલાં શુજરાત સાહિત્યપરિ-ષદની અમદાવાદની એકઠા મહાભાજી પ્રમુખ થયા હતા ત્યારે એમણે કહ્યું હતું કે હું તો એને વિદ્વાન કહું કે જોનાં ગીતો કાઝ દાંકતો ખેડૂત અને દુમડાં પોતો પોખી જીવનમાં ગાય. મહાત્માજીની એ કસોટીમાંથી મેંબાણી બરાબર પાર લીધી હતા.

અને એમનું સંશોધન કાચું પણ ઉપરચોટિયું કે ધરમાં ખેસીને એમણે કદી ક્યું નહોતું. અમારું સૌરાષ્ટ્ર શુક્રવારે સવારમાં પૂરું થતું અને શુક્રવારના સવારના જ ઝવેરચંદભાઈની સવારી બપોરે; જરાના કુંગરા, બિરતા નેમડા, બાપુએના કાવરા અને ચાર-જોના વાસોમાં એ આગડતા. કોઈ વાર બેઠા ઉપર

સવારી કરે, કોઈ વાર ધોડા ઉપર નીકળી પડે. રત-શિયાં ગાડાઓનો આશ્રય લે, નાનકડાં દેશી વઢાણમાં દરિયાની સફર કરે. પણ વરતુનો તાગ લે, એની સાચી પરીક્ષા કરે, અને પછીજ એના ઉપર પોતાની પસંદગીની મહેર મારે. એટલી સંપૂર્ણતા, એટલી વેધક દૃષ્ટિ એટલો સત્યપ્રેમ અને એટલી સાહિત્યમંડિતનો જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે આજે તો શું પણ કેટલાક કાળ મુખી આપણને એવા મુરખ સંપાડવા મુશ્કેલ થઈ પડશે.

મને જ્યારે એ પહેલા મળ્યા ત્યારે તેમણે મને કહેલું કે, હમણાના દરબાર ધી. વાજમુરવાળા એમને પોતાની પાસે રાખવા માંગે છે. અને બીજા બાળુ બાવનગરની સનાતન દાર્શનિકમાં શિક્ષક તરીકેની જગ્યા તેમને આપવાની માગણી થઈ છે. અને પોતાને શિક્ષકનો ધંધો વધારે પસંદ પડશે એમ પણ તેમણે જણાવ્યું. પણ હું તો તેમના લેખ ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયો હતો. એટલે વન'માનવત્રપી વિશાળ શાળામાં શિક્ષક બનવાનો મેં તેમને સફળ આમંત્ર કર્યો. અને પછી તો શુજરાત જાણે છે તેમ સૌરાષ્ટ્ર દાગ એમણે શુજરાત અને શુજરાતની અદ્ભુત સેવા કરી. એમના પુસ્તક રવરૂપે કાવ્યની લોકપ્રિયતા અને પ્રચલિત એજ એમની સાચી કદર છે, સાચી અંજલિ છે.

એઓ એક ગરીબ ઘરમાં જન્મ્યા હતા. એમના પિતાશ્રી પોતીસલા જમાદાર તરીકેના દરજ્જાએ લોગવી નિરૂપ થયા હતા. એમના પિતાશ્રીના મિત્રો અને સર્વવદાઓના સહકારથી તેઓ રામજીદાસ કોલેજ માંથી બી. એ. થઈ શક્યા હતા. એમની એ ગરીબીની ઘેરી જાપ એમના જીવનમાંથી કદી ગઈ ન હતી અને એટલે ગરીબને તેઓ સહકાર આપના સત્કારતા અને નિરદાવતા, અને એ છતાં ધન અને ધનવાનો તરફ એમને ઝેર નહોતું. એમની વાણીની મૃદુતા શીખતો અને રાગજો માટે પણ એ દેખેલાં કાખરતા અને એમ કરીને ગરીબી અને શીખતાઈ

વચ્ચે દીવાલ કે અખાતરૂપ તેઓ બન્યા નહોતા.

એમની પોતાની મૌલિક શક્તિઓ ધણી ઉચ્ચ ઠાટીની હોવા છતાં ખીજ ભાષાની જાગી કૃતિઓનો અભ્યાસ કરવાનું અને સન્માનવાનું તે કદી ચૂકતા નહિ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને દિનેન્દ્રનાથ રાયનાં તેઓ મોટા અભ્યાસી હતા અને ટાગોરનાં કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોનું યુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાનું માન તેઓએ ટાગોરને આપ્યું હતું.

તેમણે ટાગોરને માન આપ્યું હતું એ શબ્દપ્રયોગ હું સમજાય પૂરક કરું છું; કારણ કે ટાગોરની એટલી કવિતાઓનો એમણે યુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે લગભગ તે બધામાં તેમણે ટાગોરનું ઉચ્ચ કવિત્વ જાળવ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ વધારું છે. યુજરાતના રીતરિવાજો સાથે ટાગોરની કવ્યનાર્તો તેમણે બંધ બેસતી કરી છે; એટલું જ નહિ પણ નવા ભાવ, નવી કવ્યના અને નવા વેશ ટાગોરની કવિતાને પહેરાવીને તેમણે ટાગોરની બંધાણી કવિતારાણીને યુજરાતી કવિતા-મહારાણી બનાવી છે. એવી જ એમની ખીજ કેટલીક કૃતિઓ છે, કે જે ખીજ ભાષાનો અનુવાદ હોવા છતાં યુગને ટકા મારી જાય છે. “સમ-વન્સ ડાર્લિંગ” એ અગ્રેજ કવિતાનું “દાર્લિંગ લાડકાણો” એ નામનું એમનું ભાષાંતર માણસ વાચે છે ને રડે છે. જે અક્ષર અગ્રેજ ભાષા ઉપજવી નથી શકતી તે મેઘાણીની યુજરાતી ભાષા ઉપજવે છે. ને બિરમીલનું ‘પેનું’ ઊર્દૂ-કાવ્ય વાચે “હમબી આરામ લાડ શકતે થે લગપર રહકર” વગેરે એના મસ્તી ને તોફાન માનવીને ગદગદિત કરે છે; પણ હવેરચંદ મેઘાણીનું એનું યુજરાતી ભાષાંતર તો વાંચનારને મુશ્કે ને મુશ્કે રેવડાવે છે અને છતાં એને બહાદુર બનાવે છે, દેશભક્ત બનાવે છે. એમના ભાવ એટલા ઉત્તમ, એમની કવ્યના એટલી બેરાવર અને એમની ભાષા એટલી તાઝગીમરી હતી.

ખરેખર એમના અનુવાદોએ તો યુજરાતી ભાષાની કિંમત આંકી છે. તેનાં નવાં મૂલ્ય ઊઠ્યાં કર્યાં છે.

યુજરાતી એટલે વાણિયાની ભાષા નહિ પણ સૌર ભક્તિ અને પ્રેમના રસોને ઉત્પત્ત કરી શકનાર એક તાઝતરણી ભાષા છે એમ એમણે પોતાના અનુવાદોથી ખીજ ભાષાની સરખામણીમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. યુજરાતી ભાષાની અનુવાદ સ્વરૂપે એમની સેવા એ દરિદ્રોએ અનોઢ છે.

મારી અને એમની પહેલી યોગબાંધ એક લેખ દ્વારા થઈ હતી. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ માટે એમણે એક લેખ લખી મોકલ્યો હતો. ‘ચોરાનો પોકાર’ એ એ લેખનું શિર્ષક મેં એ લેખ વાંચ્યો અને હું સ્તબ્ધ થઈ ગયો! ચોરા એ જણે કાંઈ જીવન જામવું માનવી હોય અને પ્રથકે પ્રથકે રોડ પોકાર કરતું હોય, એવું ચિત્ર એ લેખે જણે ખડું કર્યું હતું! એવું જીવત લખાણ મેં કદી જોયેલું કે ગમેલું નહિ. મેં એમને તુરંત જ તાર કપોં અને મળતા બોલાવ્યા અને પછી તો એમને છાડ્યા જ નહિ. આજે કાળ એમને પોતાની મિલકત તરફિ-ઉપાડી ગયો છે!

એમના ‘ચોરાનો પોકાર’ એ જણે એમના આત્માનું પ્રતિબિંબ જ હતું. ત્યાર પછીના એમના આજ સુધીના લખાણોમાં વેદના, ચીસ, પોકાર જ આપણે કૌએ જોયાં છે. કાંઈ ફરતું નામનું દરજ્જો હોય, એને તીર વાઢે અને પછી તે લોહીસે ઢાણ દશમાં ફાળ ભંગતું ચીસ પાડતું હોડતું હોય, એવી ભાવમયી વેદનામયી એમની કવિતા હતી.

એમની લેખિનીમાં સાચો પ્રસાદ હતો, એમની કવ્યનામાં, ચિત્રોના આલેખનમાં આર્ષદષ્ટિ હતી એ વાર્તાના ચિત્રો દોરે, કે કવિત ઓ ગાય. એમાં વગર જનપથે અને વગર અનુભવે વ્યવહાર જનતામાં સાચે જ બની ગયેલી અથવા બની રહેલ એવી કેટલીયે વસ્તુસ્થિતિનું આલેખન થતું.

મેં એક પ્રસંગ માદ આવે છે. પૂં મહાત્માજી જાળમેજ પરિવેશમાં લંડન જઈ રહ્યા હતા તે પ્રસંગે એક કવિતા એમને સૂરી. તેમણે તે લખી.

‘હેલો કોરો એનો આ પી જન્મે બાપુ !’

એ કવિતા મને એટલી બધી ભાવશરી છતાં વાસ્તવિક લાગી કે એની ‘કેટલીક નકલો છુદી છપાવીને મું મહાત્માજી અને તેમની મડળાને આપવા હું મુંબઈ આવ્યો, અને મહાત્માજીને તે આપી. મહાત્માજીની આગેવાન એકાદ પહેાંચી ત્યાંથી એક ભાઈએ અમને નીચે પ્રમાણે ખબર આપ્યા :

“આ શબ્દોચ શાપર (મહાત્માજી એમને શાપ્તોચ શાપર કહેતા) જન્મે મારા દિલમાં પેશી ગયો હોય, અને અંતરના એકેએક પ્રવાહો નોખીને જ જન્મે આલેખ્યા હોય, બસ એકું આબેદન આલેખન આ કાવ્યમાં છે.” શ્રી હવેરચંદભાઈની એ કવિતા વાંચી મહાત્માજીએ શહેલા એ ઉદગારો હતા.

અમારા ‘સૌરાષ્ટ્ર’ કાર્યાલયમાં અમલેખો અને નોંધો લખવાનો એક યિરસ્તો હતો કે, શું શું લખવા જેવું છે, એનો નોંધ બધા કરી રાખે; પછી બધા એકઠા થઈએ, અને શું લખવું છે એ નક્કી કરીએ. જે લખાણમાં કામદો અર્થવાનો હોય કે ખૂબ દલીલ કરવાની હોય તેવો વસ્તુઓ સામાન્ય રીતે હું લખતો. પણ એવી વસ્તુઓ પણ જ્યારે એમને સોંપાતી ત્યારે તે એવી અદ્ભુત રીતે લખતા, કે મને એમ થતું કે આ લખાણ ‘મેં લખ્યું’ હોત તો આના દયમાં ભાગની પણ સચોટતા કે સ્પષ્ટતા આવી યાત નહિ. ખાસ કરીને ‘તલવાર યુગ પછી’ એ નામનો લેખમાગા તો હજી થે મને યાદ છે.

એ વિષય મારા ચેતાનો હતો; એની બધી હયા-કતો અને વિચારણા સામગ્રી મેં એકી કરી ગમેલી એ ઉપર એક લેખમાગા લખવાનો વિચાર મેં મારા સામીવાને કહી પોતપોતાનો વિચારણા ત્યાં અમે

સૌ એક નાનકડો ભાષ્ય જેવી રીતે કહેતા. મેં મારી આ વિચારણા એક લાંબી દલીલપૂર્ણ અને કાવ્યમય ભાષામાં કરી અને કહ્યું કે “આ બધું હું” એક લેખમાગામાં દેવે લખી કાઢીશ.” શ્રી હવેરચંદ-ભાઈ પહેલાં તો કાંઈ બોલ્યા નહિ. પછી કહે: “ભાઈ હું જરા આના ઉપર હાથ ચલાવું. મને આ વસ્તુ બહુ ગમી મઈ છે.” મારી છંદા તો હું પોતે જ લખું જેવી હતી. છતાં મેં કહ્યું: “બહુ સારું, તમે લખો; પણ મને લાગે છે કે એ આખો ઇતિહાસ, એ ગ્રંથ અને એ કલ્પનાઓ મને વધારે અંબેસતી યાત.” પછી તેઓ એક લેખ લખી લાવ્યા. અને મારું અભિમાન ગળી ગયું. મેં કહ્યું: “તમારી લેખનીમાં સરસ્વતી સ્વયં બેઠી છે, અમે પામર માટે તો એને વંદના જ ચોખ્ખું છે.”

એ એક ઉત્કટ લાગણીપ્રધાન પુરુષ હતા. સરા એકરંગી હતા. એમની લાગણી કે રંગમાં કાંઈ ફેરફાર મેં આજીવનથી જોયો નથી.

એક સમયે મંચમાર, એક ભાવનામયો કવિ, અને જનતાના હૃદયને હચમચાવનાર એક હુપ્દ ગીત-ગાયક આજે આપણા વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો છે. તેના શ્રેમપૂર્વક સ્મરણ કરીને જ આપણે આજે દેવે દેવાર્થ થવાનું રહે છે.

મારા એક આવા ભાઈ, સરસ્વતીના એક સાથે સંતાન અને શિષ્ય આજે ચાલ્યા ગયા છે. મારી ખોટ અને સોયી વધુ તો સરસ્વતીની પડેનો એના સંતાનની આ ખોટ કાળ પૂરો !*

*શ્રી અમૃતભાઈ દસપાગમાં શેઠે એવા છંદીયા શેઠિયાના મુંબઈ મધ્યેથી ૨૨૦ મેલાણીને આપેલી અંતિમ, ઓ. ઈ. શેઠિયાના સીમન્સથી ચર્ચી પ્રસિદ્ધ કરી છે.

રવિશંકર મહારાજ

‘મોહાસાધના દીવા’ મેઘાણીએ મારી પાસેથી વરસુ લઇને અજાણત લખ્યું અને એ બદલ એમને મહિડા પારિતોષિક મળ્યું. મેઘાણીએ એ ઇનામ મને આપવાનું જણાવ્યું હતું. મેં તો એમને ના લખી-એ ઇનામ વળી મને કેવું? પણ એમણે તો એમના પુત્ર ચિ. મહેન્દ્ર દ્વારા એ રકમ મોકલી આપી. મહેન્દ્રે મને કહ્યું કે તમે નહિ લો તો મારા પિતાને ખોટું લાગશે. પણ હું એ રકમનો અધિકારી જ કયા હતો? એ ઇનામ તો મેઘાણીનું કહેવાય. ઔવધિની કિંમત નથી. આ તો વેઇની જ કિંમત છે. વનવગડામાં પડેલી ઔવધિને વેઇ ખોળી ઝાટે છે અને એનો ઉપયોગ કરી જાણે છે. મેઘાણીએ એને હાથમાં લીધી ન હોત તો તેમાં શું વળવાનું હતું? એટલે મેઘાણીને ખોટું ન લગાડવા માટે છેવટે યાજ્ઞને મેં એ રકમ ‘ઊર્મિ-નવરચના’વાળા ભાઇ ઇશ્વરલાલ દેવે પાસે હમણાં રાખવાનું કહ્યું. એ રકમનું શું કરવું તેની હજીયે મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. પણ એ રકમ મેઘાણીના નામે ધર્મ કાળે વપરાય તો ઠીક એવું મને હજીયે લાગ્યા કરે છે. ચિ. મહેન્દ્ર કે ભાઇ ઇશ્વરલાલ ચોતે જ હવે એનો નિવેડો લાવે તો હું વધારે રાજ યધરા.

અવેરચંદ મેઘાણી મને તો ઉદાર અને ઉમદા દિલના લાગ્યા છે. માનજનો પાસે એસીને જે ધીરજથી એમણે વાતો સાંભળી છે તે અરેખર અદ્વિત હતા. આ બધા વખત દરમ્યાન મને તો એમ જ લાગ્યા કર્યું છે કે જીવતા માનજનો જ એમને બાપડાને ખેલ ખેલ કરીને ખૂન તકલીફ આપતા હતા. એક મઢીએ તો લામકામત ત્રણ કલાક સુધી કંટાળા અપે એટલી વાતો કરી, પણ મેઘાણીએ તો કંડે કહેજે જિજ્ઞાસા પૂરક એનાં જીડે રસ જતાવ્યો હતો.

મેઘાણી જો એપટી લખવાના છે એવી મને ખબર હોત તો મારા દિલમાંથી આવી વાતો નીકળત જ નહિ; પણ મને તેઓ પ્રશ્ન જ એવા પૂછતા હતા કે મારી પાસેથી તેઓ ‘ખૂન જ વાતો કંડાવી શક્યા છે. એક પ્રશ્ન પૂછે અને હું મારું’ મારું કેટલાય વખત

સુધી આગળ ચલાવ્યે જતો હતો. એમણે સંપૂર્ણ જિજ્ઞાસાથી મારી વાતો સાંભળી લીધી. મને તો થતું હતું કે મારી પાસે કોઈ વાત જ નથી. માત્ર નહિ જેની નામ કે શરતચક્ર સિવાય એમણે બધી જ વાતો સુંદર રીતે ગૂંચુ કરી છે. હોરિપટલમાં હું હતો ત્યારે તેઓ મારી પાસે આવતા અને રોજ પ્રશ્નો પૂછીને વાતો કંડાવતા. હું તો બહુ જ સંકોચ પામતો, પણ એમની પૂછવાની આવડત જ એવી હતી કે એક પ્રશ્નમાંથી અનેક વાતો નીકળી પડતી તેઓ મને ઉપરાઉપરી સાત દિવસ સુધી મળવા આવ્યા હતા પણ મારો સંકોચ વધ્યા કરતો હતો. છેવટે ન્યારે દાઢતરે જ મને કહ્યું કે તમારું ‘દર્’ નહિ મટે ત્યારે હોરિપટલમાં રહેવાનો કોઈ અર્થ જ નથી એમ માનીને મેં તો કોઈને ય પૂછ્યા વગર ચાલતી પકડી.

આ બનાવ અગાઉ અમે કોઈ વાર રૂઝમાં મળ્યા નથી. જયમહલ પરમાર અને નિરંજન વર્માએ એક વાર જોલમાં મને છેટેથી મેઘાણીને ખતાવેલા. એ પછી ‘મુખ્ય કયા દેખે દર્પણને’ એ કાઠુંનું કસને કારણે હું મેઘાણીને જાળખતો થયો હતો.

પણ મને એમ લાગે છે મેઘાણી શરમાળ રવ-લાવના હોવા જોઈએ આટલી બધી સુંદર કવિતાઓ ગાંધીજી માટે લખેલી છતાં ગાંધીજીને મેઘાણી કોઈ વાર મળ્યા નહોતા. એક ભાઈ મહેન્દ્રના લગ્ન વખતે ગાંધીજી ન્યારે ભુકૂમાં હતા ત્યારે માત્ર આશીર્વાદ લેવા માટે મહેન્દ્રની સાથે તેઓ ગયેલા. એમણે મળવા માટે પહેલાં પ્યારેલાસને ચિઠ્ઠી લખી. પ્યારેલાલ ગાંધીજી પાસે ગયા અને કહ્યું કે મેઘણી મળવા આવ્યા છે, એમના ‘ઉદ્દવા કટોરા’ ઉપર તો મઠાઈ વગાઈ અને ગાંધીજી પણ ખૂન જ ખુશ થયેલાં છતાં ગાંધીજી પાસે જવામાં આટલો બધો સંકેત એમણે રાખ્યો હતો. ગાંધીજી પાસે ન્યારે તેઓ બેઠા ત્યારે મહાદેવભાઈના દીકરાએ ગાંધીજીને કહ્યું કે ‘બાપુ, મેઘાણી બહુ સુંદર માણ છે.’ એટલે ગાંધીજીએ જ તેમને ગીત સંભળાવવા જણાવેલું. મેઘાણીએ તે

વખતે ગાંધીજીના અનશન વખતના પારણાનું ગીત ગાયું હતું. અને ખીજાં બે ત્રણ ગીતો પણ ગાયો હતાં. ગાંધીજી તો ખૂબ ખુશ થઈ ગયા.

શાંદિયાવાડના સાહિત્યની જેમ ગુજરાતના લોક-સાહિત્યને પણ સંપૂર્ણ રીતે યોગ્યતાની એમની ઊંડી હોંશ હતી. ગુજરાતમાં લખવા જેવું તો કેટલુંક પણ છે, પણ એ બધી ચીજોને અંધારામાંથી યોગી કાઢનારની આજે તો ખરેખર ખોટ પડી છે. એ વાત તો હવે મેઘાણીના ગયા પછી મને વધારે સમજાય છે. એમની હેઠી મુલાકાત અને ૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ થયેલી, એ વખતે આસપુરની લડત વિશે એમણે પાછળથી 'ભિર્મિ-નવરચના'માં નોંધ પણ લીધી હતી.

નર્મદા અને મહીસાગરના પ્રદેશમાં રખડીને અંધારામાં પડેલી ગુજરાતની ચીજોને યોગી કાઢવા માટે બીજી વાર પણ મારી સાથે ફરવા આવવાનું એમણે મને જણાવ્યું હતું. કંઈ નહિ તો ઉચ્ચે તલિયતને કારણે, આરામને માટે પણ મારી સાથે રહેવાનો જો એમને આગ્રહ કર્યો હતો. પણ હવે તો એ બધી જ વાતો અપૂરી રહી.

ગામડાંના લોકો એમનાં ગીતો સાંભળીને ગાંઝા બનતા. એમનો અવાજ ખુમારીથી ભરેલો હતો. અને તેઓ જ્યારે જ્યારે ગીતો ગાતા ત્યારે તે જૂના દવાં તોયે નવા જેવાં લાગતાં હતાં. એકલા ગામડાંનાં લોકો નહિ પણ કહેરવા લોકો પણ એમનાં ગીતો એમને મોટેથી સાંભળીને ગાંઝા બનતા. એક મોટા દાકનરે પણ મને કહ્યું હતું કે, "આ તો કાંઈ જાદુગર છે. આપજીને રજાવે છે. આંખમાં પાણી લાવી દે છે અને પછી ટુરન જ દસારી દે છે."

મને પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ નથી. ગાંધીજી અને ધર્મનાં પુસ્તકો સિવાય બીજા પુસ્તકો વાંચતો નથી. મોવેલ તો મેં વાંચી જ નથી. એક કુટન રમણલાલ દેસાઈની 'દિવ્યચક્ર' અને મેઘાણીની 'સોની બહારવટિયા'નો એક ભાગ હું ભેઈ શક્યો હતું. 'સોની બહારવટિયા'ની ચોપડી લઈને હું જ્યારે જેઠાં ગયો

ત્યારે એ ચોપડી ઉપર વાંચતા બહારવટિયાનું ચિત્ર હતું. તેને જોઈને એક કેદીએ મને કહ્યું હતું કે આ ચિત્ર તો મારા મામાનું છે. એણે અને મેં સાથે બહારવટાં જોડેલાં છે. મારી પાસેથી ચોપડી એ લઈ ગયો, અને વાંચીને એણે મને કહ્યું કે વાલાની આ વાત 'જુદી જ' લખાઈ છે. પાછળથી મેં આ વાત કહેલી અને. મેં આણીએ તો ટુરન જ જણાવ્યું હતું કે એ કેદી મને મળે તો કેવું સાડું! એકાદ માસ પર એ કેદી છૂટીને માળાઆમાં આવ્યો હતો અને મેં આણીએ માળાઆ જવાની પણ ઇચ્છા ખતાવી હતી.

ગામડાંની આવી વાતો બધી સાંભળીને હમરોડે અને નાખવાની એમનામાં મદાન શકિત હતી. મને તો માત્ર આંગળા ચિંધવાનું પુન્ય છે. ખરો વસ તો એને જ લાગે જાય છે. સાચો પુરુષાર્થ તો એમણે જ કર્યો છે. એડે એની યોજ કહેવાય. કેડીમાં દાણો ફોંપ પણ દોરો મારેલો ફોંપ તો તે શા કામનો? કંઈ પરોપકારી માણસ આવે, રાધી, અને ખરડાવે એની તો જ ખરી કિંમત કહેવાય. ગાંધીજીની બાબતમાં આપણે જોઈએ તો ગાંધીજીને સાચી રીતે બોલાખાવનારા તો મહાદેવભાઈ જ હતા. ગાંધીજી વિશેની એવી કેટલીય બાબતો હતી જે મહાદેવભાઈની કલમમાં આપણને જણવા મળતી. મહાદેવભાઈ એક વર્ષ વધુ જીવ્યા હોત તો ૧૮મી ૧૯ અક્ટુબર પુસ્તકો આપણને નોંધ મળત. અત્યારે તો એમણે ૮૫૩૦૦૦ કાગળો સ્વરૂપ ને પો પડી છે; પણ એ કાંઈ બીજા કાગળો દરે એ કે જ લઈ શકવાનું છે? આ ને પોમાં અદ્યતન સાદિસ બધું પડ્યું છે પણ દરે એ ને પો મહાદેવભાઈ લખે તેવી રીતે જાણ વિચારીને લખી શકે? મેં આણી માટે પણ આવું જ છે તેમણે વધુ જીવ્યા હોત તો ગુજરાતની દંડાર્થ ગયેલી સમૃદ્ધિને બહાર લાવત. તેઓ કહેતા કે દરે શાંદિયાવાડનું પૂરું પૂરું છે અને ગુજરાતની શોધ શરૂ કરતી છે, પણ આ તો મનોરથ દરે મનમાં જ રહી ગયો.

[અનુસંધાન પાન ૩૯ ઉપર]

મધ્ય ભારતમાં નર્મદા કિનારે આવેલ "મધ્યાના ઝોઝારેશ્વર"ના પવિત્ર યાત્રાસ્થાનનું દર્શન કરી અને "માંડૂ" ઉર્દે "માંડવગઢ"ના ઐતિહાસિક રથાન નોંધ તા. ૧૦મી માએ" નું દિલ્હી આવ્યો ત્યારે અત્યાધોન ભારતની સંસ્કૃતિ અને વૈભવના ચિત્રથી મારી આવ્યો ભરેલો હતી-એની ભવ્યતા, ઉજ્જવલતા અને સૌંદર્યથી મહારું દિવ અને મન ભરાએલા હતાં—ટૂંક સમયમાં જ ભારત અનેક જગ્યા વેળીને પણ ફરી એ રથાન પ્રાપ્ત કરશે એ સ્વપ્ના સેવનો હતો. મહારા મનની એ દશામાં તા. ૧૨મી માએ" સર્વે પાંચના અરસામાં ધારાસભાનું કામ પતાવી ઘેર આવ્યો અને હવેના મુખ્ય દિલ્હીથી ગુજરાતભરમાં રેલિંગે માનસિક પ્રવાસ કરવા માટે "ગુજરાત સમાચાર" દાયમાં લોધું-પહેલે પાને જ સમાચાર કે મેઘાણી થયા !

ગુજર પ્રજાનાં સંસ્કૃતિ, સૌંદર્ય અને વૈભવનું દર્શન હવે કોણ કરાવશે ! લોકજીવનના સામગ્રી હજારી મરી, કંચર-શટકિયા મોતીના આ જ્વાનામાં ખરાં મોતી કોણ લાવશે ! કોણ પારખશે ! ગુજરાતના વિષ-વિદ્યાલયમાં ભાઈ મેઘાણીનું સ્વતંત્ર અને અનંત રથાન હોવાની મારી કંપના મૂળથી જ પડી ભંગી, સ્વપ્નવત્ યત્ન-દૃષ્ટા હૃતે હૃતે તસ્મિન્ન ગજ વજ્રદાર" એ જાતિ યત્ન. ત્ય લાઇ મહેન્દ્રને દિલાસોના તાર તથા કામળ લખવામાં મહારે માટે દિલાસો અને સારિત મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો.

મેઘાણીને પ્રથમ અંગત અને ગાદ નેજા પગિયવ મને ૧૯૩૦ના સપ્ટેમ્બરમાં નું ગણપુર તપાસકર્મિના પ્રમુખ તરીકે એ માસની સભા અને ૫૦૦ રૂપિયા દંડનું માન મેળવી સામરમતી સ્વરાજ્ય મંદિરમાં લખલ થયો ત્યારે થયો નું ત્યાં બહુ જ યોડો વખત હતો-આઠરે દોઢ માસ-ભાઈ મેઘાણી અમારા સાથી હતા, તેઓ તો એ વર્ષની સભા લઈ કાઢવાવાળા બીજા કેટલાક સાથીઓ સાથે માર્ય-એપ્રિલમાં જ ત્યાં વસ્યા હતા. અમારા ત્યાંના મંડળમાં હુમલો સફળત અબ્યાસ તૈયજી સાહેબ, મહાદેવભાઈ, દરબારસાહેબ

(ગોકળદાસભાઈ), અમૃતલાલ શેઠ, મણીલાલ કોઠારી વગેરે હતા.

મેઘાણી અમારી બધાની સાથે ભગતા ખરા. જમવા, ચંદ પીવા અને લેખા ખમ-પણ તેઓ બહુ ભોલતા નહીં. કપાસ લોદવાનું, કાંતવાનું અને કાચ રચનનું કે વાંચવાનું કામ કરતા. એમની મંડળી અને અમારી મંડળી છુદા છુદા પણ ભોળાનેડના ચાડમાં હતી એટલે જમવા કરવામાં સાથે આપીએ તે ઉપરાંત બીજી વખત સાથે રહેતા નહોતા. નું પણ નવો તેથી વાતોચીતોના બહુ પ્રસંગો બળ્યા નહીં. પણ અરસ-પરસ ઠીઠીકે પિછાન યત્ન-આકર્ષણ પણ યત્ન.

મેઘાણી તો કવિ-વૌતાની કામ્યસિદ્ધિમાં રહેનારા -કાવનાશીલ. અમે બીજા તો સામાન્ય દુનિયાદારી છવો રહ્યાં. એમના હૃદયની ગંડી લામણીઓ, ભાવ, ભાવના, કંપના કપાંથી સમજીએ ! એટલે જેલમાં તેમના વિશે એક બાળત અમે વિનોદ કરતા—એ વિનોદ જ હતો-તેમાંએ તેમના વિશે આદરભાર હતો.

જ વર્ષના દોડી તરીકે દર પખવાડિયે તે વખતે મુલાકાત મળતી-વારાફરતી એક અકલિપિ કામળ અને એક અકલિપિ મુલાકાત. મેઘાણીને મુલાકાતને દિવસ અમે સો તેમને કે જેલવાળાઓને પૂછ્યા સિવાય જાણી શકતા. મુલાકાત પહેલાં એ દિવસ અમારા ચાડમાં જે કંઈ નહીં જેવા રૂસોના ઝોડો હતા તેમાંથી મેઘાણીમાઈ યોગ્ય રંગોની યોગ્ય મિલાકુતિ ગોઠવણી વિચારી કેવા પ્રમાણે ગોઠા જનાની પર્તને જગત્ત અર્પણ કર્યો તેમજ જ અપાલ કરવામાં રસતા. રૂસો પાસે આજીનાજી લખતાં તેમને નોંધીએ કે સમજીએ કે-આજકાલમાં મુલાકાત છે ! પણ કવિ તો "જમર" કહેવાય ને ! દરેકમાંથી સડું શોધી કાઢી મેળવે અને તે માટે અખંડ જમણુ કરે.

પૂન્ય અબ્યામસાહેબની પણ મુલાકાત એ રીતે જાણી શકતા. તેઓ દાંડીના વાળ બહુ જ સરખા કરવા કે રાખવા કોસિલ કરે ત્યારે સમજતા કે "આને

સુદાસન છે.” ૭૫ વર્ષે આ શું ? એમ અમને જુવાનિયાઓને લાગતું પણ તેનું કારણ એ જ કે અમે કવિહૃદય, બાવ સમજી શકતા નહોતાં. શબ્દગાર કામુક પણ હોઈ શકે; કલામય પ્રેમમય પણ હોઈ શકે. શબ્દગાર પાછળની ઉચ્ચ ભાવનાથી અમે જુવાનો વંચિત હતા. તેથી બાક મેધાણી કે અબ્બાસસાહેબ આદર-સુકત છતાં વિનાશનો વિષય બનતા.

તે વર્ષે જેલમાં માણેકદારી પૂનમનો અમે ઉત્સવ અમારા યાર્માં કર્યો. મેધાણીની આંખો કથાઓ અને ગાયનેાથી અમે સૌ ડોલી રવાં હતાં. સૌથી અને સ્વાર્ણના પ્રસંગોનું તે વર્ષેનું રૂનિંદાયક હતું. જૂની રમરણીથી બાંધે માટેની આચાર્યો ઉત્તરવલ યર્ષ, અને અમે પણ જેલમાં આવી કંઈક અંશે દુરજ અદા કરીએ છીએ એવો આત્મસંતોષ પણ મેળવ્યો. મેધાણીએ અમારામાં ચેતન રજ્યું.

પછીના વર્ષોમાં પરિસ્થિતિ વધ્યો. મળવાના પ્રસંગો થોડા પણ જ્યારે મળીએ ત્યારે પેટ ભરીને વાલો થાય. મહેસાણામાં થોડા વર્ષો ઉપર મણેશ ઉત્સવ અંગે ત્યાંના કાર્યકરોએ મને બોલાવ્યા મેધાણીને પણ નોતપાં દના એમ જણ્યું ત્યારે, “જે દિવસે મેધાણી વ્યાવરો તે દિવસે હું આવીશ. મારા માટે જ કાર્યકર

અંગે નહીં પણ મેધાણીની વાણી સંભળવા માટે”, એ અત્યવશનું મેં લખ્યું હતું. આખીએ શ્રોતાઓને ઉત્કંઠ રાખે, તેના હૃદય હવાને એવી એમની વાણી, કાવ્ય અને અવાજ દના.

ગુજરાત વિદ્યાલય (યુ. વર્નાક્યુલર સોસાયટી)માં બોધક લાઈ મેધાણી કાર્ય કરે એવી વિચ સભા મંડળની હસ્તાં હતી. પણ સંભોગો નહોતાં ! કંઈ નહિ તો નજદીકનાં ભરિબખા સ્થપાનાર યુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તો મેધાણી આવીને બેસે અને અનેક યુવરોડી યુવક-યુવતીઓને મેધાણી-દીક્ષા આપે એ તો સિદ્ધ જેવું જ માન્યું હતું. પણ ઈશ્વરની હજી જ હતી.

છેલ્લે મળ્યા નરો-દિલ્લીમાં તા. ૨૨ જાનેવારી રાત્રે કંઈક યુવકન દાકિસમાં અને બીજે દિવસે મહાગ મહાને. રેલના બાંધિની ખૂબ વાતો કરી ! અનેક મનોરથો અર્પ્યા ! “મનના પિત્તિત કાર્વ દેવોડ્યત્ર પિત્ત-વેલ” કાણે જાણ્યું હતું એ મળવાનું આખરી હતું !

મેધાણી રખૂપટેડે મળ્યા. સોને એ જ માર્ગે વહેશેગેડે જવાનું છે. નિર્દેશી સદ્ગ કરી તેથી તેઓ તેમના સેના અને સાદિત્વરેદે અદ્યુષ અને અમર જ છે. આપણે દરેકને માટે સ્ફૂર્તિની ચિત્તગારી છે.

[અનુસંધાન પાન ૨૭ થી આશુ]

લેખકો સાથે મારે બહુ સંબંધ નહો. માત્ર એક જ વખત વડોદરાના લેખકમિલનમાં હું મુકાય સાથે ગયો હતો. મને તો બીક રહેતી હતી કે હું લેખક નહિ હોવાથી આ લોકો અને પેસવા રેલો કે નહિ ! હું કે. હરિપ્રસાદને મળ્યો, અને પૂછ્યું કે મને આવવા દેશો ? એમણે કહ્યું કે મહારાજ, તમને કાણ ના પાડી શકે ? માત્ર એ એક જ સંમેલનમાં મેં હાજરી આપી છે. રામનારાયણ પાંડે મને એક વાર

કહ્યું હતું કે હું સમજી તો ગામડાંના બધા જ લોકો સમજી શકે. મેધાણીની કવિતાઓ મેં વાંચી નથી પણ સંભળી છે. અને ગામડાંના લોકોને સમજવામાં બહુ રસ પાડતો હતો.

એમના જવાબી એક અદ્યુષન પુરુષ મળે છે. એક સાચો જનકુર ગયો છે એવી વધારે ખાતરી તો દેવે મને થાય છે.

આપણા દિવ્ય ગાયક મેઘાણી

પ્રમુદ

શ્રી. મેઘાણીનું અવસાન એટલું અણચિંતલું આવી પડ્યું છે કે એ ભયંકર વામાંથી મુક્ત થતાં એમના અનેક મિત્રોને દુઃખ ધણે સમય લાગશે. એમના સાહિત્યની અને એમની સાહિત્યસેવાની નોંધ કરવા માટે ચિત્તની જે શાંતિ નોંધએ એ શાંતિ મેળવતાં તે દિવસો જશે. મેઘાણી જે આત્મ સાહિત્યકાર હોતો, તે એમના અવસાનનો આદરશે બધા કારી ધ્યાનથી ગુજરાતને જણાવવું નહિ. સ્વભાવથી જ સાહિત્ય પ્રત્યે ધૃણા ધરાવનારા ગુજરાતીઓ શ્રી. મેઘાણીના કરતાં ધણા વધારે રક્તિયાળા એવા સાહિત્યકારોના મૃત્યુથી લેરા પથુ હોલ કાઈ દિવસ પામ્યા નથી. ચિત્તને હોલ કાઢીને કાઈ કિયામાં પરિચુએ છે. અને ગુજરાતીઓએ એવો કાઈ હોલ અનુભવી, કાઈ પથુ સાહિત્યકાર માટે કાઈ પથુ કિયાત્મક યોગતા સંજોગ પાર ઉતારી હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. કાઈ ઇવંત સાહિત્યકારની લાગવગને લાલ લેવા મરિ, થોડા પૈસા ભેગા કરી એનો મહોત્સવ બિજાવે—એટલા ઉપહારપટુ ગુજરાતીઓ અવશ્ય છે જ; પણ એવા મહોત્સવો સાહિત્યકારની પોતાની તેમ જ ગુજરાતીઓની બનેલી કુદરત અને કુદરતતા પ્રગટ કરે છે એટલું જ,—એથી વિરોધ એવા મહોત્સવોના કાઈ જ અર્થ નથી. પંથુપ્રજાના મહોત્સવો પથુ આર્થિકદૃષ્ટિથી ગ્રામ્ય છે; અને એમના જેવા જ પંથુ હોય છે.

પરંતુ મેઘાણીને ગુજરાતીઓ દરેકમાં યાદ રાખશે એક અનુપમ દિવ્ય ગાયક તરીકે. મેઘાણીએ ધરતીમાં પોદી મેલ્યાં એટલા બધાં લોકગીતોને અને લોક-સંસ્કારોને જગાડ્યાં છે કે જાણે એ તમારે તમામ એમની પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી અને દલક, વિના દલે અપંગ જેવાં લાગશે. લોકગીતો—અને આપણી સામાન્ય હાંડલ કવિતાએ—એમની વચ્ચે એક મહાન અંતર છે. એમને પ્રગટ થવા માટે જુદી જુદી પ્રાપ્તિક બુધ્ધિ નોંધએ છીએ. લોકગીતોના શ્રવણ

સંદર ભાવને, ન્યાં સુધી તમે કંઈ ન આપો, ત્યાંસુધી એ ભાવ અપ્રગટ જેવો અને શાંત નિદ્રાપ્ત હોય તેવો જણાય છે. એને જે કંઈ આપે છે એ લોકગીતોનો કવિ છે અને ગાયક પથુ છે. મેઘાણીના કંઈમાં એવી નૈસર્ગિક મોહિની હતી કે લોકગીતોને એવો ગાયક મેળવવા માટે તેા દલે વર્ષોનાં વર્ષો રાહ ભેલી પડશે.

એમના કંઈની આ મોહિની એ ભેજવળ નૈસર્ગિક મળેલા રાગની કેળવણી હોત, તેા આજે એનો સ્વર હજારોના હૃદયમાં બાણકારાની પેઠે ભેસી મયો છે, એ એમ ન બેસત. એ કંઈને જેટલો પોતાનો મિત્રજ દતો એટલી તાલીમ ન હતી. એટલે એ કંઈની દલક દરેમાં અદ્વિતિયજ રહેવાની—એમનો કંઈ એ એમના હૃદયમાં બેઠાના ભિન્નિસાગરની એક નાની સરખી પ્રગટેલી દિવ્યભેજાત જેવો હતો. એ એક અરજને પોતાની અનોખીગુના અલકારથી રાણગાર—અને તત્ત તમારા અંતરમાં કાઈ મહાનસાગરની ભિન્નિઓની પરંપરાનો પ્રગટો પડતો—એમ શા માટે ચલું કે કારણ કે મેઘાણી લોકગીતોના કેવળ ગાયક ન હતા; લોક-ગીતોના દરેકે દરેક રાજ્યથી જેમની હૃદયોમાં નિરંતર ભગ્નત રહેતી, એવા એ ઇશંકમિત્રજ ભાવક પથુ હતા. કવિતા અને કંઈનો એવો વિરલ મેળ કુદરત કચારેક જ મેળવે છે; અથવા દહો કે મેળવી શકે છે. અતિશય સમૃદ્ધ અને ભરી ભરી જણાતી કુદરત પાસે પથુ આવા અણુગોલ જવાહીરોની તેા રાંચ હોય છે. એમની પાસે કંઈ હતો, કવિતા હતી, અને વિશેષ તેા આ કે ખુવારીના પંથે લઈ જનારી એક પ્રકારની ખુમારી હતી.

એક પ્રસંગ મને બરાબર યાદ છે. ‘ધણું’ કરીને રાણપુરમાં હું એમને પહોંચી જ વખત મળ્યો. અંદાજિતમાં એક નાનો સરખો કાર્પકરોનો મેળાવડો થયો હતો. મુંઝવિના કાઈ મોટા ચક્રવ્યંજ એ વખતે ત્યાં આવી ચડેલા. એ ચક્રવ્યંજ કોણ હતા એ તેા આજે બરાબર યાદ નથી. યાદ છે પથુ યાદ નથી, પથુ નામથી તેમ જ લાગવમથી ધણા મોટા હતા એટલું ચોક્કસ.

મેઘાણીભાઈને ઘેરથી અમે નીકળ્યા ત્યારે એમણે લોકગીતોની કેટલીક પંક્તિઓનો એવો અમૃતમય યાજ્ઞ મને આપ્યો હતો કે એની અસરમાં ને અસરમાં આંત્રીય ક્યારે આવી તે પણ ખ્યાન ન રહ્યું. જે અસર ને ઘેન મને સ્પર્શી ગયાં હતાં તે અસર ને ઘેન મેઘાણીને તો સહજ હતાં. એ તો એ સામરમાં જાણે તરી રહ્યા હતાં એમ કહી શકાય.

અમૃતલાલ શેઠ, કકલભાઈ ડાહ્યા, હરગોવિંદ પંડ્યા, કેટલાક કાર્યકરો, મિત્રો, આમજનો સોની એક નાની સરખી મંડળી જળી હતી. અમારા મનથી અમે તો 'આપાર્થ' ઉપર આવ્યા હતા.

પણ શેઠ અમૃતલાલ, એ તો બપોરના સમયે સુરજ ધ્રુવે હતા. મુંઝવણ ને મોટા સદ્ગુરુશ્રવણ આવ્યા હતા તેનો વારતહેવાર કેવો અને કેટલો ઉપયોગ હોઈ શકે અને સંસ્થાઓના પાઠકોની રેખાંશિત કેટલી આવરણ હોય છે, એનું પ્રમાણજ્ઞાન જેટલું એમના મનમાં હોય એટલું ખીલ કાઢના મનમાં, ને હોય એ રજાગાંઠિ હતું. ખીલ તમામ તો, સિદ્ધાંતની આકારમાં આકરી કસોટીનો ચખ્ખો ચખ્ખો પકડી રાખનારા, હજી તો જુવાનડાઓ હતા.

ભાઈ મેઘાણીની તો આંત્રીય, મુદ્દામાં ને અંતરમાં એક જ વસ્તુ વ્યાપી ગઈ હતી, લોકગીતો. એમને એનું ઘેન રહેલું-એ કહે જો. એનો એને નયો ચડે.

અમે બેઠા, આ-પાણી ચાહ્યાં, આડીઅવળી વાતો થઈ. પછી અમૃતલાલ શેઠ 'મેઘાણી સામે નેચું, કાંઈક એનું મોલ્યા કે જેનો પાનિ આવનાર મુંઝવણ અતિશયદરમને લોકગીતો સંમળાવવાનો હતો

મેં ધાધું કે મેઘાણીભાઈના હૃદયમાં અત્યારે-આ ક્ષણે-તો એ સાગર ઉછળી રહ્યો છે, ને હમણાં જ મને મંજલાળ્યાં હતાં એના કરતાં ચારે-આસણી ચડે તેમાં, અનેકમણ્યાં વધારે સુંદર રસિક લોકગીતો સાંભળવા મળશે.

પણ મેઘાણી માત્ર લોકગીતો માત્ર જ ન હતા.

એ લોકગીતોની ઊર્મિએ ઊર્મિમાં રમી રહેલો અનુપમ જ્યોતના જાણે કે ગરજાક પણ હતા. એમણે વિનયથી પણ મક્કમતાથી કહ્યું: 'ભાઈ! આ વસ્તુ તમે કહી, પણ આ વસ્તુઓ એવી રીતે પ્રગટ કરવા માટે કે પ્રદર્શનની અનાવવા માટે છે જ નહિ. એવી રીતે તો આપણે આ વિષયને બારે અન્યાય કરીએ છીએ!'

અમૃતલાલ શેઠ મહા કાર્યકુશળ પુરુષ હતા. એમણે આ જવાબ, અને તે પણ આવા મોંઘા, દરેક ક્ષણે ઉપયોગી મહેમાનના સાન્નિધ્યમાં અને પોતાની જ એ શીતમાં મળશે, એમ કહી પણ ધારણ નહિ હોય. આનંદ વિનોદ અને લોકગીતોની અતિશયતાના અધુર મરકરીવામાં રાહ, આખી વસ્તુને લઈને એમણે એ સમય જાળવી લીધો. પરંતુ ત્યારે જ ખબર પડી — કે આપણે માનીએ છીએ તેમ, થી મેઘાણી માત્ર લોકગીતોને સંમળીને પોતાના કંઈ દ્વારા એમને પ્રગટ કરનાર લોકગાયક ન હતા, પણ એ લોકગીતમાં જોઈ વર્ણાઈ ગયેલી લોકસંસ્કૃતિની કુમારના સંસ્કૃત અને પ્રદર્શક પણ હતા. અને એમને મન—આ લોકગીતો એ આનંદ, વિનોદ, પ્રમોદ કે પ્રદર્શનનો નહિ, એક સંસ્કારજ્યોતિ જલતી રાખવાના જીવનગત્યનો, મહા અણુમોલો પ્રસંગ હતો.

અને છતાં જરાક પણ સાગર સદાનુભૂતિ મળવાનાર પ્રત્યે એમનું હૃદય કેટલું વિશાળ હતું એ પણ અનુભવજનો એક પ્રસંગ આવ્યો હતો. ધણું કરીને મારે ત્યાં જ પાટણના એક બાપ આત્યાં હતાં. મેઘાણીનું નામ એમણે સાંભળેલું. અકસ્માત મેઘાણી ભાઈ પણ આવી ચડ્યા હતા. લોકગીતો સાંભળવાની મને ખાનગીમાં ઇચ્છા દર્શાવઈ. પણ મેઘાણીભાઈ એ જ્યોતને કયા અર્થમાં ધટાવે છે. એ વસ્તુનો કે જાણનાર હતો. એટલે પોતાને ઘેર બેઠા હોય ત્યારે એમના હૃદયને આધાત લાગે એવી વિગતિ કરનાં કે તો અંચકાતો હતો.

પણ હોકરો કોઈ કાંઈ રહે? અને મેઘાણીભાઈ

તો એ જોના મિત્ર. એમણે વિનોદ વિનોદમાં એ વાત મૂકી દીધી. અને મેધાણીગામએ પોતાની શોક-ઓનાવલિને સુકત-કંઠે વહેલી કરી.

તે દિવસે એમણે જે ગાયેલું—પેલા ચારણનું. ઋતુઋતુના આનંદમાં મૃત્યુ પામેલ જુવાન પુત્રના સંસ્મરણોને જગવતું ગીત—એ કરજીતમ જ્વનિ તો આજ પણ જાણે મેધાણીના કંઠમાંથી વહી રહ્યો છે અને હું સાંજળી રહ્યો છું. મેધાણીના કંઠમાં આવી બહુકાર જગવનારી વિરલ શક્તિ હતી.

મેધાણી ગૌવા ન હતા—પણ દિવ્ય ગાયક હતા.

જેમણે મેધાણીની આ તમજાને આવી રીતે નીરખી નથી એ ઘણાખરાએ એમને અન્યાય કર્યો છે.

શ્રી. મેધાણીના સાહિત્યનું ખરું મૂલ્યાંકન કરવાનો સમય હજી તો દૂર છે. પણ એ સમય ન્યારે આવે ત્યારે મેધાણીમાં, જેને યોદી રીતે ઊર્મિલતા કહેવામાં આવે છે, અને જે સાચી રીતે તો 'Intensity of purpose' * થયે દર્શનની તાલાવેલી છે—એ તાલ-વેણીનું સાચું મૂલ્યાંકન કરવામાં જે અફળ બશે તે મેધાણીને મુશ્કેલી નહિ રહે. *

દયારામની એક ગરબીમાં 'તમ સું લાગી લાલ, તાલાવેલી, તમ સું લાગી' એવું કથિત આવે છે. મેધાણીએ જે જે વિષયો પોતે પસંદ કર્યા છે—એ સંપૂર્ણ વિષયોમાં આ તાલાવેલી જ એમની પ્રેરણા-દાત્રી રહી છે. તાલાવેલી સાથે ઊર્મિલતાને મૂકનારા વિવેચકો વેવલા તો છે જ, પણ સાથે સાથે અજ્ઞાન પણ છે.

એમના સ્વભાવથી પગિચત સોને ખજર છે કે મેધાણી અન્યાયને સહન કરી શકતા નહિ. મુંબઈ યુનિવર્સિટી જે વખતે લેખક 'પાસેથી વગરદોકડે

* એટલું જ નહિ મેધાણીના કંઠમાં બ્રહ્મચર જેને સંજ્ઞાના નથી એવો કોષ પણ આ તાલાવેલીની સાચી પિયન નહિ કરાવી શકે.

માલ ભેગો કરી, 'શુકસેલર' મારફત છપાવી પ્રગટ કરતી, અને જે વખતે કનૈયાલાલ મુનશી જેવા પણ, પોતે એક એક લાકડાની ગીનીઓ રેખા ઉપર મુકાબ્યા પછી જ વાત કરે છે એ વસ્તુરિપતિ ભૂલી જઈને, દરેક લેખકને લખી નાખતા કે 'ભાઈશ્રી! આટલું, કરી નાખજો—' એટલે કે વગરદોકડે છપવાની મંજૂરી આપી દેતો, તે વખતે મેધાણીએ જ આ પ્રથાની સામે પહેલવહેલો પોતાનો શુદ્ધ અવાજ ઉઠાવ્યો હતો અને સોબી અપ્રકીર્તિ મેળવી હતી !* એ વખતે લેખક પેસાનું નામ લેતા તો એને સૌ સેવાધર્મથી પદચાપ્ટ થયેલો સમજતા. રેખા ઉપર ગીનીઓ મુકાબનાર કોની માન્યતા હતી કે લેખક સેવા કરવા જન્મે છે—અને આપણે એને એનો ઉપદેશ આપતા જન્મ્યા-છીએ !

પણ મેધાણીની આવી ન્યાય પ્રત્યેની પ્રીતિ છતાં એમના સ્વભાવમાં મીઠાશ હતી. અને એ ઘણાને મિત્ર કરી શકતા, અને મિત્ર રહી શકતા. * એ અખતરાનું હતો.

હંમણી આ ઉદ્દેશ મંદવાડમાં એ મારી પાસે આવ્યા ત્યારે હું એમનું 'પરકમ્મા' નોર્કે રહ્યો હતો. મને એમને રખડપટ્ટીનો આ અનુભવ ધણો જ જીવંત લાગ્યો હતો. કારણકે એક વખત હું પણ રખડપટ્ટીનો વ્યાસક હતો. એમણે એ જ વખતે થોડકાંકાં 'ઝાવરીઓ' નોર્કે અને પૂછ્યું : 'આ શું છે ભાઈ ?' હું તો મંદ-વાડમાં ખીલ લાગના અલાવે મારી નોર્કાપોથીઓ તપાસતો. ન્યારે એમાંથી મેં થોડી થોડી નોંધ લાંચી

* ભરાબર ખાત્રીથી કહેવું મુશ્કેલ છે પણ ધણું કરીને આવો અવાજ ઉઠાવવા માટે મેધાણીને એકદમ બે વર્ષ મિટ્ટીના Selectionમાંથી જ સંસ્કર ઉઠાવી લેવા હતા જેથી એમની મંજૂરી માગવી ન પડે! આને રા. મન-મુખલાલ વિદ્યાપીઠે એને સીલો પડવા માટે જે ત્રણવાર લેખકોના નામ આપે છે તેમાં મેધાણી એક છે, એ જ મેધાણીની, એક વખત, રોડકા માલવા માટે, વિદ્યાર્થીઓના Selectionમાં ફેટલાકને જરૂર ન પડે. લી જણાવી !

ત્યારે તો જે પોને કરી રહ્યા હતા, એવું જ એક બીજો માથુસ પણ કરી રહ્યો છે, એ જોઈને એમણે રોમાંચક દર્શન અનુભવ્યો. ખરેખરા પ્રેતસાદી સ્વરે મને કહ્યું: 'બાઈ! તમારી પાસે તો આ સિક્કાખંધ નક્કર હાજર છે. તમે એ રજૂ કરવા ન માંડો! એમાંથી કેટલાયને માનદર્શન મળશે, વિવેચકોને સાચા મૂલ્યાંકનમાં મદદ થશે, અને વળી તમને દમણી આરામની જરૂર છે તો આગમ પણ મળશે!'

એ વખતે એમની આરામ વિરેની નવી વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ. સતત જાગ્રતિ, સતત મહેનત, સતત પ્રયત્ન, અને સતત નોંધ એ મેઘાણીના પગોતેર ધરતરની પૂર્વજીમિનો ઇતિહાસ આપે છે. એમણે જે જે વખતે જે જે મળ્યું તે તમામ, કુદયગ કારી-જરૂરી દર્શિયા, રૂપાની લીધું છે. 'એ' જ્યારે મારી નોંધપોથીમાથી 'છવરપરામ'ની આખી વાર્તાની ટૂંકી નોંધ, નામ સીમે, અને થોડાક અલ્પમા લીટાઓ ફોરોને મેં નાક પણ ચીતરી લેવાના વ્યય' પ્રપલ સામે, એમને બતાવી, ત્યારે તો એ ખુશખુશાલ થઈ ગયેલા. અને 'આપણે સાહિત્યકારે તો બાઈ! પળ-પળની જાગ્રતિ વિના કામ પાર પાડવાની આદ્ય રાખવી જ નહિ!' એમ જ્યારે એમણે કહ્યું ત્યારે આપણા એક લખ્યપ્રતિષ્ઠા વિવેચકભાઈની વાત મને યાદ આવી. આવી નોંધપોથી જોઈને એ મોલેલા કે આ તો પ્રચારક જેવા પ્રપલ ગણાય અને એમાં નિષર્જતત્વ જોણુ આવે!

પણ મેંએથી જાળવી શકાય એટલી મીઠાસ જાળવીને જ્યાં મેઘાણીને કવિ મહત્વા કે નહિ—એવી બધકર સચોટમાં વેચવી અને વખાણમાં વિદ્યા રાચી રહી હતી, ત્યાં આવી વિશેષ દર્શિની અપેક્ષા રાખવી એ પણ જોઈ છે! —

એક બીજો પ્રસંગ યાદ આવે છે. એમાં એમની સાહિત્યકારની તેમ જ લેક્ચરર પદ સાધનાર લોક-સેવકની એવી બહે પ્રવૃત્તિઓનો મેળ મળે છે.

મળ્યું કરીને બંને 'બમ'માં જોડાને ખાનપુર ધર તરફ આવો રહ્યા હતા. રસ્તામાં એક સ્ટેન્ડ આવ્યું, ત્યાં કોઈ માથુસ હતું નહિ, એટલે 'બમ' થોભી નહિ, પણ એક બાઈ પોટે દર ફાટતા માર્ગેથી, માથે પોટકું ને રૂંડે છોકરું, છોકરું પણ મોટી ઉમ્મરનું, એટલે બરાબર તોણું નહિ ને લયભય લખાતું આવે, એવી રીતિમાં 'બસ' ને પકડવા માટે ફોટી રહી હતી! મેઘાણીએ તરત જવાન એમનું ને 'બસ' ઉભી રખાવતા રોકી વગાડનારને કહ્યું. પણ સામાન્ય રીતે જ્યાં એક સ્ટેન્ડ પણ વિવેકનો બોલવો એ નળગાર્હ મહત્વામાં આવે છે એવા આ મવાવનારનો મેઘાણીના શબ્દે પેલી બાઈ માટે 'બસ' જોઈ રાખે એ અસંભવ હતું.

જોકે, એમાંથી તો કોઈને આ જોઈની પટલાઈ જેવા પ્રસંગ માટે રસ ન હતો.

મેઘાણીએ અને પૂછ્યું: 'બાઈ! 'બસ' જોઈ રાખવાનો નિયમ નથી?'

મેં ફરકથી પતાવ્યું: 'નિયત કરેલા સ્થળ સિવાય સાધારણ રીતે નહિ!'

'પણ આવું હોય ત્યારે પણ નહિ? પોતાના વિવેક જેવી કોઈ વસ્તુનું સ્થાન જ નહિ!'

'સામાન્ય રીતે તો નહિ. બાઈ તો રોકી-વાળાની જેવી માન્યતા!'

એટલામાં કોઈ જોળખીના નવલભાઈએ મેં જ હાથ લાંબો કર્યો ને પૂરવેગે ફોડની 'બસ' બધા ઉતારીને ધક્કો વાગે તેમ જોઈ રહી ગઈ!

પેલી બાઈ તો દહ પાછળ ફોડની આવતી હતી. પણ કોઈને એની દરકાર હોય તેમ લાગ્યું નહિ. રોકી પાછી રહ્યો. બસ ચાલવા માંડી. મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મેઘાણીકોઈ તરત જોતા થઈ ગયા. એમણે મોટે છવરે અવાજે કહ્યું: 'બસ' જોઈ રખાવો, તમે નિયમભંગ કરીને આ બાઈને, લીધા તો પેલી

બાઈને કેમ ને લીધી? એને પણ લઈ લ્યો! એનો શું વાંક છે? 'અસ' જોઈ રખાવો.'

અને એમણે તો તરત ટોરી એવીને ટોકરી લગાવી પણ લીધી.

પાત તકરારે ચડી. ટોકરીનાળાએ પોતાને અધિકાર જોડી રીતે મેલાણીભાઈએ વાપર્યો એ મુદ્દો આગળ ધર્યો પણ તમામ ઉત્તરોએ તરત મેલાણી-ભાઈની વાતને ટેકા પૂરવા તૈયાર થયા. મેલાણી-ભાઈએ, તો પેલી બાઈને લેવામાં ન આવે તો 'અસ' ખાલી કરી દેવાની સૂચને દાક્ષ કરી ને વાતાવરણ તો યઈ મામલો એ પગમાં જ આગ્રહી બની ગયો. અને 'ન્યાય' 'અન્યાય' જેવાનો ડોઈ સંયમ જ જ્યાં મળે નહિ ત્યાં તો ચોરીવારમાં એ વર્ષે હોય એવા દેખાવ થવા માંડ્યો. મામલાને આ રૂપમાં ફેરવાતો ભેઈ મે' મેલાણીભાઈને નીચે બેસી જવા આપદ કપ્યો. પણ એમણે મહમતાથી કહ્યું: 'તા ભાઈ! એમ કેમ થાય? જો આ એક ભાઈને વચેયોઈ લઈ લેવામાં આવે છે, તો પેલી નિચારી બાઈનો વાંક શું?'

એમનો અવાજ અને આગ્રહ અતે ફાળ્યાં. અને પેલી બાઈ આવી ત્યાં મુઠ્ઠી 'અસ' ચોળી રહી!

મેલાણીમા નાનામાં નાનો અન્યાય પણ યતો ભેઈ રહેવાની નમણાઈ ન હતી. અને છતાં એમનો જેવા મૂળતાવાદ સ્વભાવના માણસો બહુ જ ઓછા મળવાના. આ વિરોધાભાસી જેવા જણતા સ્વભાવમાંથી મેલાણીની સર્જક શક્તિનો પરિવ્યય મળી શકે છે.

નવારે પણ ડોઈ વિવેચક મેલાણીનું મૂલ્યાંકન કરવા બેસે સારે આટલું ન વિચરે કે મેલાણી મુખ્યતઃ જેને આપણે 'subjective writer' કહીએ એ પ્રકારના મેળક દત્તા. એટલે એમનું મૂલ્યાંકન કરના—એમના પત્રો, એમની દૂંકી નેધિ, એમના ઉગ્રારો, એમના વાર્તાવારો, એમના જીવનપ્રસંગો એ તમામે તમામનું બહુ જ મૂલ્ય પરિણી થવું ધરે

છે. એ વિના તો વિવેચક, મેલાણીને ને પોતાને, 'બજેને અન્યાય કરશે. કવિ, લેખક, અનુવાદક, સર્જક, પત્રકારક, ગાયક, વાર્તાકારક, નવલકથાકારક—એમ મેલાણીની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ હતી. એમણે પોતાની ઘણીખરી કથની બહાર મૂકા છે. છતાં ઘણી વધારે પ્રાપ્ત કરવાની રહે છે. એમની સર્જકપ્રતિભા શી રીતે કામ કરતી એનું એક સાડું ઉદાહરણ રજૂ કરી શકાય તેમ છે.

મધ્ય કરીને 'ગુજરાતનો જય' એ ઐતિહાસિક નવલકથા એ વખતે એ લખી રહ્યા હતા.

રાત્રે મારે ત્યાં વાળુ કરી અમે અનેક આડી-અવળી વાતોએ ચમ્મા. પછી એક જ ઓરડામાં પાસે પાસેની ખાટલાપ્રધારીમા પડ્યાં પડ્યાં પણ સાહિત્ય-સુષ્ટિની અવનવી કથાઓ ચાંડી. મોટી રાત્રે સૂતા.

રાતનો લગભગ એક ટોઠ થયો હતો અને હું અચાનક જાગી ગયો. ડોઈ ખાસ કારણ ન હતું, પણ આંખ ઊઘડી ગઈ.

બહાર ફળીમાં ચાંદની ખીલી હતી. અને એનું મીડું તેજ બારીમાંથી પ્રવેશ કરીને ઓરડાને આછા અજનાળામાં નવરાવે રહ્યું હતું.

અકસ્માત મારી નજર ભાઈ મેલાણીના ખાટલા તરફ ગઈ. એમનો જમણા પગનો એક અંગ્રુહો અણે હપ્પા કરતો હોય તેવું જણાયું પોતે તો ઓઢીને નિશ્ચયે સૂતા હોય તેમ લાગતું હતું.

મને થીક લાગી, એ સમયે એમની સંધિવાની ફરિયાદ હતી, અને રખડપટ્ટી, મોઢું જાગરણ, પુલ્લડી બારીમાંથી આવતો ઠંડો પવન, એની અસર નીચે એ વધવાનો સંભવ હતો. આ અચેડો જમણા પગનો, સતત હાલી રહ્યો છે, એ ચિદ્ર કોઈ વ્યાધિનું તો નાહ હોય?

હું પચારીમાં બેઠો થયો. અને હાલતા અંગ્રુહાને બોધ રહ્યો.

એટલામાં મારો બેડા ધવનો અવાજ એમના કોને પકડ્યો હોય તેમ લાગ્યું. પડખું એમને એમ

રાખીને એમણે અચાનક કહ્યું : 'ભાઈ ! હમીર મદમદન તમે જોયું છે કે ? આપણે વસ્તુવાળને અપી રીતે મૂળીએ...' એમ બોવાને એમણે તો એ વાર્તાની એક બે નાનાકડી કઢી સાધીને કઢી બનાવી !

હું તો સડક થઈ ગયો. એવું તારીની ! આઠી તો એમના મનમાં રાતે દોઢ વાગે 'જ્ય યજ્ઞરાત'ની એક આખી ભૂતાવળ રમી રહી હતી અને પેનો અચૂકો તો માત્ર એને તાથ દઈ રહ્યો હતો !

મે કીધું 'અરે ભાઈ ! વસ્તુવાલ તેજપાલનું તો થાતું હતો એ ચારી, પણ અપારે ગતે દોઢ વાગે આપણી આ વાતને જો કોણ સાંભળશે તો ભૂતાવળ જેવી ગણશે !'

- એ વખતે બે સમરસ વ્યક્તિઓમાં શોએ એવો એક પ્રથમ મેઘાણીએ કર્યો : 'ભાઈ ! આ એતિહાસિક પાત્રો સર્જતાં તમને કોઈ નવો અનુભવ થાય છે ? તમને પણ નવલકથાનાં આ પાત્રો સંતાપે છે કે માત્ર મને જ—નવલકથામાં આમ થાય છે ? કે આપણી આ જીવન રચના જ એવી હોય છે ?'

મે કહ્યું : 'ભાઈ ! જૂના ખંડેરામાં કોઈ વખત એકલા જાળો, આખી સૃષ્ટિ જાણે જગતી હોય એવું હાગશે. ધણીને ન પણ હાગે, મને હાગે છે. આ એતિહાસિક પાત્રોની ભૂતાવળ પણ એવી જ ભયંકર છે. એક વખત એ પાછળ પડી પછી એ પોતે સૂચી નહિ ને તમને સૂચા પણ દેશે નહિ. ખારો તો આ અનુભવ છે !'

મેઘાણીને એ વાત સાંભળીને જોડાં આનંદ થતો જણાયો. પોતે જે અનુભવી રહ્યા છે, એવું બીજો કોઈક અનુભવે છે, એવી તદ્દન નાખી દેવા જેવી વાતમાં, કલારસિકને જે જીવંત હવા મળે છે એનો અનુભવ તો જોણે કર્યો હોય એજ જાણે !

અને છતાં ખૂમીની વાત એ છે કે મેઘાણી તો સતત—આ વાતાવરણ અનુભવતા હતા. કવિતા—સ્વતંત્રકૃતિ કરતી હોય, અનુવાદ કરેલા હોય, વાતો

લખતી હોય, ગજકારણનો લેખ હોય, સામાજિક નવલકથા હોય કે એતિહાસિક પાત્રાવેખન હોય—મેઘાણી એ તમામે તમામને પોતાની માનસસૃષ્ટિમાં વારંવાર ચિતવતા, એમને હૈર્મિયમ બનાવતા, ધડતા, શય્યારતા, અવલોકતા, અવગોળાને રાચતા, અનુભવતા અને પછી પોતાની સરાણી ઉતારીને એમને કંડારતા ! 'કંડારતા' શબ્દ આઠી ખાસ બંધ બેસતો છે ચિત્રરત્ન એ શબ્દ લોકકંઠો છે જ નહિ. લોકકંઠોના શબ્દ તો કંડારતું જ છે કંડારણાધિપતિ એવું એક અધિકારીનું નામ પણ કહાડેલા પ્રતિહાસમાં વપરાય છે એટલે મેઘાણી ખરેખરો અર્થમાં 'કંડારણાધિપતિ' હતા.

મેઘાણીએ જે કરી બતાવ્યું તે કરી બતાવવાના કોઠા અનેકને થયા હશે પણ મેઘાણી પાસે કંઈ હતો, અનુપમ હવક હતો, બહુભક્તિ હૃદય હતું, તમના, તાલાવેલી, અને તારુચ્ય હતો, અભ્યાસ હતો, રસિકતા હતી, દષ્ટિ હતી, અને સૌથી વધુ તો એ કે એમનામાં એ કામની નૈસર્ગિક પ્રતિભા હતી. એમની 'પરક્રમ'માં આવે છે એવા કેટલાંક ટાચણ—મારી પાસે નોંધનાં પડ્યા છે, કારણકે સોરઠની ઠીકઠી ધરતી ખૂલ્લાનો પ્રમત્ત એક વખત કરેલો, પણ જે સતત ધમધ મેઘાણીમાં હતી તે ક્રોધનામાં અતીથકે તેમ હતું નહિ આજ એ નિર્જીવ નોંધપોશીમાં એક ટાંચણ નગરે ગયે છે

'વૌશ મારા ! પાત્ર વિના સગ ન કીજીએ' એમ એક કવિતાની લીટી હાજીને ઈર્ષ એક હાથાવાય શાઓ પાસેથી બહાદુરબાબાની વાત ઉતારી છે તારીખ ૪-૬-૨૨ નાખેલી છે. બહાદુરબાબા એટલા ગરીબ કે દોકડા અદાર કામે. એમાંથી નવ દોકડાનો પોતે રાટલો આપ. અને જિંદગીની એવી હાલકાતી ગરીબીમાં પણ નવ દોકડાનું પોતાના કરતાં વધારે ગરીબને દાન કરે ! પછી એમ કરતાં કરતા સત કાગે પશાર મળતો થયો. બીજાં ધણાં નામ—કોમ

મંકરાણી, વિશ્વનાથ યંત્રરણ, દામો માધાણી—વગેરે આ સંબંધમાં લખેલાં છે. અને લગભગ સનેક વાર્તાઓ લુદા લુદા વિપવની મળી તે નેપેલી છે. એમાંથી માત્ર એક જ વાર્તા—‘તારણદાર’ તબુખામાં લખાવેલી છે. ત્યારે બીજી ૭ વલ્લુખળી રહી છે—અને આજે દલે એ નેધિપોથીમાંથી સ્મૃતિજાળે જગવતા હતાં એક પશુ તમે એવી રહી નથી. પરંતુ મેધાણીએ, ‘પરક્રમા’ ઉપરથી જણાવે છે કે આવી નેધિપોથીનો તત્કાલ ઉપયોગ કરી લેવાની સતત જાગૃતિ રાખી છે. ખગોનેર જેટલાં સુંદર પ્રકારનો તે વિના રાત્રિ જ ન હતો. અને તો એમણે પછી વખત કહ્યું પશુ હતું કે, “જાણ તાણું દીપ્તો તો દીપાવ એવું આ લોક છે! જાણી ને રાખ્યું તો મર્યું. મેં ઘણું એવી રીતે યુવાનીને પછી આ ડહાપણ મેળવ્યું છે!” અને ખરખર એમ જન્યું છે. મેં લગભગ તો વાર્તાઓ એવી ગીતે—તાણ ન દીવ-વાની કેવળ બાજસને લીધે યુવાની છે।

મારી નેધિપોથી વાંચતાં કાંઈ કાંઈ મોઝપ્રયોગી વાક્ય આવે—“જાણે એટલામાં અગસ” “ચારે ઠોર મસાણ વચમાં એંસાણ” ત્યારે તો એ ખુશખુશાલ ધમને કહેતા કે “જાણ! આમાંથી તો તમે જેટલું બતારે સંધીને લેશો એટલું જ તમારું સમજાવે!” દલે આજ ખજર પડે છે કે ખરેખરી અનુભવવાણી હતી. કારણ કે કલ્પાત્મક સર્જનમાંથી નિવૃત્ત છે કે પછે પકડી એ જ તમારી—જાણી ને સ્મૃતિને આધારે રાખી મૂકી તે મર્ધ એમ જ સમજાવું।

મેધાણીઆઈમાં ને વિવશતા હતી તે અદ્યુલ્લ હતી. ને વિવશ ઉપર એ લખવા માગતા તે વિવેની તમામે તમામ દકીમત મેળવવા મથતા. એવો એક પ્રયત્ન મને સાંભરે છે. એ કાંઈક એવું હતી : કદા દના—જેમાં એમને સાધુ મતોના છુદા છુદા વાણી માદિતીની જરૂર હતી. એમનો એ વિવેની માદિતી તો સંપૂર્ણ હોય જ—અને હતી. હતાં અને પૂછ્યું

કે ‘જાણ આ બાવાગો વિવે તમે કાંઈ મળે છે ખરા? તમે થોડો વખત મરનાયના મેળામાં રખાયા છે એટલે કાંઈ વધારે ખજર હોય તો!’

મારી પામે તો એક ચતિયા નામના ઠાકન પતોથી પ્રાપ્ત કરેલી થોડી માદિતી હતી. તે એમને બતાવી. એ વિવેની એમને ખજર તો હતી જ—હતાં પણ એમણે એ નવીન હોય તેમ કહીમની, અને વળી મને થોડી વધુ માદિતી આપી પણ ખરી. એ તાનીખની તોષ પ્રમાણે—આતીન, નામચાવા, ગોસાઈ ને માર્ગો એમ ચાર જન બાવાનો લખેલી છે. તેમાં ઊંચાથી નીચાનો કમ પણ આવી જાય છે. આઠ મદિતા બીજા માથે—ને ચાર મદિતા ધેર રહે. તેમનો વખે ફેરી વહેવાર ખરા, પણ ભેડી વહેવાર નથી. ચતિયાને એના બીજાજીવનમાં સૌથી મારામાં સારી લીધે જાવનરમાંથી મળેલી.

શ્રી. મેધાણી પોતે પચાસરતનો દિશામાં કામ કરી રહ્યા હતા હતાં એ દિશાનો આદિત્ય ઉપર ને ઉપકાર છે—તેમ જ વ્યવહાર છે—એ બંને વરનુના એ જાણકાર દના. રેણીનું સ્વત્વ. પીમે પીમે પચાસર યુવાવને જાય છે—અને પછી એ એક ધરેમાં પડેલાં ધારિક લેખક બની જાય છે, એવી એક પ્રતિપત માનવા વિવે એ પેવાનો સતતન અભિપ્રાય મનેવતા દના. એમણે ‘પરક્રમા’માં કરેલો આ વિવેનો ઉલ્લેખ ખાનમાં લેવા જેવો છે : મારતા પને જ એમણે લખ્યું છે :

“પચાસરતને ધોધાઈ ખીમે બંધાઈ બંધાઈ, મને થોડી રહીને જેટલે કુશાલે જમવા દિશે તેટલો પ્રયત્ન એડી યથાથો. એકધારું અને આંગિહત એ એકાણ સર્વ કષ્ટાણું દોન તો પશુ વહેવર ન કરી રહ્યાણું દોન !..... આજે બગાઈ : દેના કતાં જેટલું વિચિત્ર પાતાં, મારી દામણીને મોઝાઈ બગાઈ દોન !..... પણ” ...જેર ને એ તમેલો આ ‘પણ’ મળે જ ઉપરેથી છે. પચાસરતનો

શક્તિ અને મર્ખતા બન્નેનો એમાં ઉલ્લેખ છે :
'પણ—જે પત્રકારત્વની રકૂતિ' ન હોત તો લોક-
સાહિત્યનો આ રસ જીવતો રહી શક્યો હોત શું ?
અવ્યક્તની જડતા ન આવી જતી ?'

પત્રકાર તરીકેની પોતાની શક્તિ અને મર્ખતાના
જેમ એ જાણકાર હતા, તેમજ સાહિત્યની એક
શક્તિ એવી પણ હોઇ શકે કે જે, પત્રકારની સજિમાં
ગુંગામય જવાની બાધ છે, એના પણ એ પૂરપૂરા
માહિતગાર હતા. એ એમને, શૈલીના સ્વતંત્ર અને
સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ધરાવવાની, સાહિત્યકારની જીવન-
પ્રમાણો વિષે કોઇક લખ્યું હશે, એનો અંગ્રજી
અપેલો પ્રત્યુત્તર મારી પાસે મુચવાયેલા પાંચો છે,
જે આ વિષય ઉપર સારો પ્રકાર આપે છે, એમણે
લખ્યું છે : 'મુખ્ય : તા. : ૬ : ૩ : ૭૨.....
'મારી શૈલીનું સ્વતંત્ર સાચવવાની તમારી ભલામણ
સાથે જ ખરાબર છે. પત્રકારત્વની સંદેશમય વચ્ચે
એની જોડેલી રક્ષા કરી શકાય તેટલી કરવા મથું છું.
ખાતરી તો તમે જાણો છો કે અમુક જગ્યાએ તમે
ખંધાએ ત્યારે એ સંસ્થાની નીતિ એ જ તમારી
નીતિ અનિવાર્ય પણે ચર્ચા રહે છે ... સર્વ જુન-
વાણી સ્વરૂપેને બાંધવાનો કમ્બર કસનાર બાંધએને
જગતની શક્યતાએ તથા જીવનની Continuity
ને વિષે થયું જ બાન નથી. તેઓ તો આંખીમાં
ભાંડે જાય છે. Sentimentality નામે પણ આંધાલ
ચોડા કુમારો બહાર પડતા નથી. તમારું 'કેબુ' દીન
અમુકમંથુ યદ્ય રહેલ છે ! અને આ વાત કહીએ છીએ
તો કહવા લાગીએ છીએ, કેમ કે 'વાદવા' કરનાર
વર્ગ પણ ધણો મોટો છે !

એટલે આ ભાવના અને પાંદિત્ય અને 'વાદ'ના
આંધી વચ્ચેના વિગ્રહમાં, ભાવનાને નામે નિર્મલ્યતા,
પાંદિત્યને નામે કુર્મોક્ષતા અને 'વાદ'ની આંધીને નામે
પ્રચારકતા—એ સર્વવ્યાપી બળતાં જાય છે—' પોતાનું
સ્વતંત્ર સાચવી સાચા લેખક તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે

માથ તે કામ કર્યું કરવું, એવા અત્યંત સ્વદ સમન્વયો
સુચનો સ્વીકાર એ એમના જીવનનો ઉદ્દેશ સ્વરૂપ હતો.
મેઘાણી આટલી બધી લોકસેવા, લોકસંપર્ક, લોકસાહિત્ય,
લોકજીવન અને લોકકલ્પના સાધી શક્યા એમાં આ
ભાવના જ એમની પ્રમુખ પ્રેરણાદાત્રી બની રહેલ છે.
એમનો એક મહાન ગુણ એ હતો કે એમનું મિશન-
સારપણું અદ્વિતિય અને નિર્બીજમનોહર હતું. લોક-
સંપર્ક સાધવાની એમની નૈસર્ગિક શક્તિમાંથી એ
જન્મ્યું હતું. અને ખરાબર માટે છે કે મેઘાણીએ જે
કામ પાછળથી ક્યું—લોકસંપર્કનું—એ કામ એમણે
વરતુતઃ બહુ જ જુવાનવયથી ખરી ગીત પોતાનું
ખનાવ્યું હતું. બહાઉદ્દીન દોસ્તેજ-જૂનાગઢની એક
વખત 'એડમીનીસ્ટ્રેશન'ના વખતમાં મુખ્ય પ્રાંત
વિખ્યાત કવિ હતા. પ્રૌદે. મહાદેવ મહાર જોડીના
નામથી આડખીંડને એ એક ટર્મ—ધણી કરીને
જુનિયર બી. એ. ની પડેલી ટર્મ—જૂનોગઢમાં રહેલા.
એ વખતે કું પ્રિવિયસમાં એવેલો ને નેજા નેજા
હોવાથી કોલેજના વાતાવરણ સાથે કાંઈ રીતે મેળમાં
આવી શકતો ન હતો. મારી પાપડી તો જાણે ચાલે
તેવો હતો—પણ બીલખાના એખાઈ નેજા—'સેંદ્રલ
હોલ'માં એ લખકેર ગણાતા ! એ દેશી ચામડાના
એટલે એને તેલ લગાવવું પડે ને ગમે તેટલું કરો
પણ એને ધૂળ તો એટલે એટલે ને એટલે ! 'સેંદ્રલહોલ'માં
આવા ધૂળગળા નેજા સાથે પ્રવેશ કરવા એ 'અપ્રકાશ્ય'
મનાવું ! ધણી છોકરાઓ એ નેજાને દસતા. કાઠિયા-
વાડના મુસ્લિમવર્ગના, ખાપની લાંચ ઉપર તાગાધિના
કરનારા નખીરાઓને એમાં જંગલપણું જણાતું ! કાલે
જમાં એક છોકરા એખાઈ નેજા પહેરીને તો આવે,
પણ પાછો પોતે એક હોય તેમ અકલ્પ યદ્યે ફેરે ને જલ્દ
સ્વીપરને દીનપદ આપે એ એ જમાનામાં અસલા હતું !
મારે મારી હોક જતને સાચવવી અને પાછા આ મારો
કોલેજા થોડી ધૂળ વળગેલા નેજાને માચવવા ! એક
વખત તો પ્રિન્સીપાલ રોકેટ સેંદ્રલ હોલમાં ભેટી ગયા,
અને ખુશનુમા સ્વભાવના ભારે વનોદી 'રોકેટમેન'

હોવાથી, આડફંટાઇને પણ મારી પામે આવી ચઢ્યા. કાંઈક એવા નૈમર્ગિક અભિનયથી એમણે આ ભેડા તરફ દૃષ્ટિ કરી કે ત્યાં પાસે ઉઘેલા ચાણુવદરના એક ફટાયા રાજકુમાર અને ખીન્ન ક્રિકેટ પારંગતો, જે અઘતન 'નેકટાઈ' બુટ શૂઝ'માં 'અપ હુ રેઈડ' લાગતા હતા, તે સપળા હસી પડ્યા. અને એ હસવું પણ કોલેજના ધુમ્મટમાંથી પડ્યા પાડતું વધારે મોઢું તો ત્યારે બન્યું, કે જ્યારે પ્રિન્સીપાલે, કાંઈક વિનોદી, મીઠી મસ્કરીઝરેલું વાક્ય—'આફ્રિકન રાજકુમારની બેટ !' કે એવું કાંઈક કહ્યું ને જેનો તડાલ પથોચિત પ્રત્યુત્તર આપવાનું માગ્યો હતો ન સહ્યું !

મેધાણીભાઈ એ વખતે મને મળેલા. અને મને કાંઈક આણું સંસ્મરણ છે કે, આવા સુદર ઓખાઈ મેં ક્યાંથી મેળવ્યા એવી પૂછા કરેલી. ઓખાઈ ઘણે ઠેકાણે થતા હશે પણ ખીલખાના ઓખાઈ એ જુદી જ કરામત હતી, એવા પાતળા પાટીસા ને મજબૂત. એ વખતે પણ એમને સોહજવનમાં રસ હતો એનો આ પુરાવો છે. એ વાતો કરતા હોય ત્યારે પણ સ્ટોટલાંડના ફૂરાઓ, સરોવરો, સ્ટોટ અને એવી નવલકથાઓ, એમાં ઘૂમતાં હોય ખી. એના મોઢા લાગતા વિદ્યાર્થીઓની એવી વાતો સાંભળતો હું એમની પાછળ પાછળ ધીમે ધીમે કોલેજના જવા નીકળતો. ભારે મેધાણી પોતાની એ લાક્ષણિક શૈલીમાં, વિદ્યાર્થી મિત્રો સાથે, આવી વાતોએ ચડ્યા હોય !

અને છતાં એ પોતે સૌમાં સરખા પ્રિય હતા. એમના સ્વભાવની કુમાર એ વખતે યજ્ઞ પ્રતિબ્દ હતી. મેધાણીને ત્યાર પછી મેં ત્યાં ભેંસા નહિ, કારણ કે ખીજી 'ટર્મ'માં એમણે લાવનગર તરફ દૃષ્ટિ કરી, પણ ગાંડ જ દૂકો જણાવતો એમનો એ પરિચય મારી રખતિમાં હમેશાં તાજે રહ્યો છે. એમણે ઓખાઈ ભેડાને એવું ગૌરવ બરેલું સ્થાન દર્શાવ્યું એટલું જ નહિ—આ વસ્તુ તો આપણી છે, આપણે જ એને અપનાવીએ એ વિચાર એમણે પહેલ પહેલી આપ્યો.

ધીમે ધીમે ઓખાઈ ભેડાની મસ્કરી પછી તો એણી થતી મર્ઈ અને કેટલાકને એ અનુકરણ કરવા જેવા પણ લાગ્યા; પરંતુ એ મસ્કરી સહી લેવાનો હિમ્મત આપનાર એ હતા—એ બૂલી રાગતું નથી.

આપણે યુગરાતીઓ એવા જીમને રેવાયલા છીએ કે જનતાં સુધી ગેર ને ગેર કહેવામાં અશિષ્ટતા ને અસંસ્કારિતા દેખીએ છીએ. માથુસ અનતરાતુ રશિને પોતાનું સ્વમાન, સ્વધર્મ ને સ્પષ્ટ વક્તવ્ય બળવી શકે છે એવું હિતમમાં ઉત્તમ ઉદ્ધારણ્ય મેધાણીના જીવનપંથમાંથી મળી રહેતો ન છે. જે વખતે વિવેચનનો પંથ એડરો તે વખતે પણ અસિધારામતની પેઠે એમણે પોતાનો માર્ગ સ્પષ્ટ રાખ્યો હતો, એવું બને કે આવા સર્ગકવિવેચકની દૃષ્ટિને વધારે પસંદ પડે એવી કાંઈ બાબત આવતાં એ પોતાનાં વિવેચનમાં વધારે કરવાનામય અને છતાં એ દોષ—એમની સર્ગક-પ્રતિજ્ઞાનો અનુપગી છે. પણ અનેક વિવેચકો જેમ બીઆરદઈથો, પોતાનું કંઈક કિત સધાવાનું છે એ જ્ઞાન રાખીને Coward—માથાની માફક—વિવેચન કરવા બેસે છે એવું વિવેચન મેધાણીએ કદાપિ પણ ક્યું હોય એ બન્યું નથી. આ એમના સંબંધનો જેવા તેવા વિશ્વ નથી. મેધાણીમાં એક અદ્ભુત વિશિષ્ટ ગુણ એ હતો કે સાધારણ રીતે લેખકોમાં ને હોતો જ નથી. એમનામાં તેજોદેવ ન હતો. યુગરાતી સાહિત્યની ઉણપો એટલી બધી છે, કાર્ય-ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે, ને કામ કરવાનાં એટલાં બધાં વજ્રેષ્ટિમાં એતરો પડ્યાં છે, કે સાચી સર્ગક પ્રતિજ્ઞાને કાંઈ પણ ટેકણે કાંઈની સાથે અચૂકતાનો પ્રસંગ આવે એવું કાંઈ જ કારણ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી.

એમની આ દૃઢ માન્યતા એમણે ઘણી વખત પ્રગટ કરી હતી. ઔલાદી લખતો હતો—ત્યારે એક મસ્કરણ એમને યંચાવવા મયો. પોતે સાંભળીને કહે કે 'બાઈ ! જેને જેમ કહેવું હોય તેમ ભલે કહે—તમે આ વસ્તુને હવે સંગોપાંગ પાર ઉતારો ! એમાંથી

તમારી કલમ નવી શક્તિ ને નવી તાજગી મેળવશે !
અને એમ જ બન્યું. એ પુરતક પૂરું થતાં એક
નવો જ માર્ગ ઊઘડ્યો. અને ત્યાર પછી તો એ
પરંપરા ધણી જ લોકપ્રિય નીવડી. જે કે ચૌલાદેવી
પ્રગટ થતાં એને અન્યાયી વિવેચનનો લાભ પણ
મળ્યો હતો ખરો.

મેઘાણીના આ અકાલ અવસાનથી 'સૌરાષ્ટ્ર
પોતાનો દિગ્ગમ્યક ગુમાવ્યો છે એટલું જ નથી:
ગુજરાતને—તળ ગુજરાતને—ધણું મહાન નુકસાન
થયું છે. એ હવે ગુજરાતને ઉપાડવાના હતક. એમની
પાસે કેવી દૃષ્ટિ હતી—એ તો 'માણસાધના દ્રાવ' એ
ખતાવી દીધું છે! ગુજરાતનું ધન આ પ્રમાણે પ્રગટ
થતું 'રહી ગયું છે અને હવે ખીલે 'મેઘાણી' તો
આવે ત્યારે.

મારા પોતાના વાતાવરણમાં તો એક મંબીર મ્હાનિ
આવી ગયેલી દેખાય છે. મેઘાણી—સાહિત્યકાર ગયા,
એ બહુ અફસોસનો વિષય નથી, કવિ અને ગાયક
ગયા એ પણ એવો દિલગીરીનો વિષય નથી, પત્રકાર,
લેખક, કવિ ખીલ કોઈ ને કોઈ પ્રગટ થશે. પણ
મિત્ર મેઘાણી ગયા એ હવે ક્યારેય નજરે નહિ ચડે,
ક્યારેય પાછા નહિ ફરે. કોઈ દિવસ વાળુ કરવા ને
વાતો કરવા નહિ આવે. જનાર જમ છે ત્યારે જ
ખજર પડે છે કે એ આપણા જીવનમાં વસે છે!

હવે તો એમનું એક મીડું સંદેશરણ માત્ર
જીવનમાં સચવાઈ રહેશે

કોઈ વખત, જીવનની એકાદ એવી વિરલ નીરવ
પળે, ચારે તરફની શાંત ચાંદની વગસાવતી રજનીમાં,
લીમડાની જાળીયુધી તેજાખાની સુંદર ગૂંચણી વચ્ચે
થપને, પોતાની એ ભાતીગળ નાનકડી હાથથેલી લપને
થેધુર મહાભેલી મોટી વિશાળ આંખોની દૃષ્ટિ કરીને
એમનાં રૂપાળાં વાંકડિયાં બુદ્ધિ અને સાદા પાપડી
પહેરીને કોઈક વખત, જાણે આવીને જાણી જાણીને,

મેઘાણીમાઇ, પોતાનો મોઢો, ઘેરો, નેહભર્યો, અવાજ
આપજો—'જો શી ભાઈ ! એ જો...થી લાઈ !'

આવું કોઈક વખત—એક વખત જો શક્ય
બને—પરંતુ અરે ! આ તો કદપના છે ! માણસને
કદપના કેટલો રસ આપે છે, કેટલું દુઃખ આપે છે,
કેટલું સુખ આપે છે, કેવી કેવી આશા અને કેવો
આનંદ આપે છે—અને જીવનની કેવી ભરખે મોહિની
પણ આપે છે !

અને છતાં છાંયે છે કે આ એક જ અવધાન
ઉપર સંસારની સધળી જ મધુરતા ટકી રહી છે !
કદપના ઉપર.

પણ એવું તો નહિ હોય કે આ આપણે સૌ
જેના થતા, મેઘાણીનો કંઈ સાંભળતા, કરુણા, પ્રેમ
અને શોષની રસતરંગાવલિ પ્રગટતી—એ સધળી જ
સૃષ્ટિ કદપનામય હતી—ખરી રીતે ત્યાં કોઈ જ ન
હતું અને કોઈ જ ન હતું, માત્ર રવખતું પણ સ્વપ્ન
હતું—અને આ હવે પ્રગટતી કદપના એ જ પરમ
સત્ય સૃષ્ટિ હતી ! એમ તો નહિ હોય !

અને આ અકાલને પણ પોતાની આવી દિલસુરી
નહિ હોય ! "My son, it is a greater
achievement to do good work in
spite of a sick body, than to cure
the body itself."

શુ હશે એ કેવળ કદપના છે. અને શું થયું એ પણ
કદપના છે. હવે કદપના વડે કદપનાને આનંદ લેવો
એ એક જ સમાધાન અત્યારે તો આપણી પાસે રહ્યું
છે. છતાં 'મેઘાણી ગયા—' એ હજી પણ માનવાનું
મન થતું નથી. અને કંદાચ એમ નહિ હોય કે એજ
સાચું દરો ! મેઘાણી નહિ જ ગયા હોય ! સોરઠના
કોઈ ને કોઈ કુગરાની ટાંચે પોતાની પેલી કરચ
સ્તરાવલિ પાવામાં ઉતારતા એ થોડા વખત આરામ
લેતા એકાદ આંકને છાંયે એકા તો નહિ હોય !
પોતાની ગીતાવલિને પાવામાં ગાતા—

‘ પેલાં સાગરમાં વસનાર, માડી ! મને બાળ બોલાવે
એનાં હૈયાં તે કેવાં હોતાળ, માડી ! મને રમવાં બોલાવે
આને આંહીં આવી નોકર્યાં
કાલે ક્યાં વળી જશું
કોઈ દિસાઈ ન રાખતું
ક્યાંયે રાત રોકાઈ
એવાં વાઘમાં વસનાર માડી ! મને બાળ બોલાવે.
અને પર પ્રાંતનો કોઈ રખડુ સમરસી લોકચાલક
ક્યારેક માતા ગુર્જરી પાસે આવી ચડી અને પૂછશે,

શ્રી. મેધાણીભાઈના બે જૂના પત્રો

સ્વ. હવેસ્વદ મેધાણી સૌરાષ્ટ્રના સંપાત વિભાગમાં મેધાણા એ કળમ એમણે કી મૂકેલું પર લખેલા બે પત્રોમાંથી અગત્યનો બાક અહીં આપી છે. એમાંથી પણ સાદિત્ય હોવે એ કાગે નવો ભાત પાડી જવાની એમની પ્રત્યજ વાંછના દેખાય છે.

સૌરાષ્ટ્ર, રાણપુર
તા. ૨૯-૧૨-૨૨

રાણપુર
તા. ૨૩-૧૨-૨૩

ભાઈશ્રી

ગજ કાલે, કાળજ અભયો, આને રજરજ મર્યું... લખેલી સૂચના પ્રમાણે કંવા બનતું થવાનું જ. નહોતજાખરેનો કચરો ખરેજ કલાની ખામી બતાવે છે એ વાત આંદો મેનેજરને અમૃતમાઠ કહી નથી ગયા. છતાં એ મેનેજરને એ વાત વિચારવાનું વિનંત્ય છે. એમના તરફથી મૂંઝવણી બતાવશે પણ નેહ વહશે. વાર્તાની શોધા સાચવવામાં શુદ્ધ પેપરનું જ દિત રહેલું છે. વાર્તાને એક અત્યંત આકર્ષક અંગ બતાવવા માટે અમૃતમાઠ તકરો છે એટલે આજ નિશ્ચિત રહેશે. મારો અભિપ્રાય હું વાંચીને મોકલાવીશ. નરચેતનની સમગ્રીયના સંબંધે લખેલો કપકો હું સમજી રાખે છે. પૂરવીશ સંબંધે મારો એ નિખાલસ અભિપ્રાય જ ઉતે. તમારા તરફ પક્ષપાત હોવાનું મને કારણ નથી. અજણત વૃદ્ધના શમિનો દોષ હોય...

સમસિત્તવાને ઠાંઠામાં બતાવવાનું હોત ટપ્પું ‘સૌરાષ્ટ્ર’ માં નથી. એટલે જ સગાર થોડાદુન, ને સગાર થોડાથો જ પતાવવું પડે છે. માસિક ‘સુગંધાલોન’ સાદિત્યરૂપિની તમારી ચોખવાને હું વેગાસર લાવવા થત કીશ. તમે પ્રત્યેકપાત કાઢક ફાળો ન આપો !

સૌરાષ્ટ્રની ખામીઓ આપણે સહુ સમજીએ છીએ. ખીરખીર દૂર કરી દેવા કેરોસી કાચી જ પડે. તમારા તરફથી વારંવાર પ્લાન બેંચાતું રહે તે માટે પ્રત્યેક અંકને લગતી કુખી કે ખામી ન બતાવશે એજ

ત્રિ. સેતક
હવેસ્વદ

ભાઈશ્રી

આપના તરફથી ‘રસજ્વન ને રચાવન’ તથા ‘રાજમુખ’ ની પ્રસ્તાવના વહેરે મઝામાં છે...

આમનો વારાંજો, લેખો, સંવાદો, એ હું જ્યાં દોષ ત્યાંથી રોપીને વાંચી નહું છું. વાંચીને મને લાગે છે કે કાઠીઆતડાથી આપે પછી પ્રેમી પીધી છે. કાઠીઆતડાને આપ કંઈક કહેવા માગો છો. તેર થયે આપની વાળીનું વાદન સૌરાષ્ટ્ર મા ન બને ! હું આપને સૌરાષ્ટ્રના ઉપર અદેશનની લાગવળીથી સૌરાષ્ટ્રનાં પાના ભરવાનું કહેવું નથી થોડાકને... સૌરાષ્ટ્ર માટે સરમાવીને લખાવવાની મદદારી આપણા નથી. No I want Dhumakalan at his best in Saurashtra. યા-પર દબર સૌરાષ્ટ્રવાસીઓને તેમની વાંછીમાં કંઈક આપણીએ, પળવાણીએ કહી સંભળાવે એ હું માગુ છું. પણ રોજખી-સામ કે શિશ્યાચર્યો નહોં.

એક વિષય સૂચું-નાચકમાર કોલેજમાં કાઠીઆતડા બાળકમારેની દાન તે નળજા દરેક નાચક સવાર રૂપે કંઈક ન લખે ! ખાશી ને ‘ગોનીદન’ ખેર ! આરેખનાર મૂકેલું એજ મેઘો રો એ પવરાવી દારીનાખનાર અમદાવાદ સદેશમાં રહે, એટલે વિશેષ તે શુ આશા રાખી !

ચોક્કું-તમારા ‘કમારપાલ’ અને ‘સિદ્ધરત્ન’વાળા સાદિત્યના મંકો દોષ તે વાંચવા મોકલવે...

ચોખું-‘રજાણ’ બામ ર તું એમનું કીને બોલો છું. દરેક લખ તે અજાણની રીતીએ જ ને કંઈ નથી લાગત તેમ નેવી દોષ તે કહેશે. તમારું સંનવપત્ર એ જ મીઠ નથી, નહીંતો કાઠી વધુ સારી રીતીને પચાક આપવ દાઢ એજ

ત્રિ. સેતક
હવેસ્વદ મેધાણીના વંદન

ભૂલ્યો ભૂલાય શો એ રનેહ ?

ઇશ્વર પેટલીકર

સોમવારે સાંજે, દરરોજના નિયમ મુજબ ફરવા ગયો હતો તે થોડો મોડો ઘેર આવ્યો. દાદર ચઢતો હતો ત્યારે રેડિયોનો અવાજ સંભળાતો હતો. પડોશી રેડિયો રોશને સાંજે આઠ વાગે ચડે ચતા ગુજરાતી સમાચાર ચાલુ થઈ ગયા હતા. મારી પડોશની રૂમમાં જ રેડિયો છે એટલે ઇચ્છાસ્પન્નતાએ કાનને સાંભળવું પડે છે, બંદન ખોલી પહેરણ કાઢવા હાથ જોત્યા કરતો હતો ત્યાં રેડિયોનો અવાજ આવ્યો.

‘ઝવેરચંદ મેઘાણી.....’

રેડિયોમાંથી આગળ અવાજ નીકળે તે પહેલાં મારું મન દોડી બેઠું: ‘મેઘાણીભાઈનો કંઈ પ્રિયામ છે કે શું ?’

પહેરણ કાઢવા જોત્યા થયેલા મારા બંને હાથ આપોઆપ મૂળ સ્થિતિમાં આવી ગયા. કાન સાંભળવા અધિરા થઈ ગયા.

ત્યાં...ત્યાં.....ધરતીકંપ થયો: ‘...નું જોડાદ મુકામે હૃદયબંધ થઈ જતાં અવસાન થયું છે !’

ઘડીભર મારી આખી રૂમ ચક્રોળે ચડી હોય તેમ મારી સ્થિતિ ફરવા લાગી. ફણ પૂર ત્યાં જ રોપાઈ ગયા. પરંતુ એ આઘાત ઉપર થોડો કાળ મેળવતાં હું રેડિયો વાગનો હતો એ રૂમમાં ગયો.

મારા પડોશી શ્રી. પરીખ મને એ સમાચાર આપવા તેજ ઘડીએ મારી રૂમમાં આવવા બેસા ચકા હતા. મેં ખોલી મને તે સમાચાર આપે તે પહેલાં મેં આંગળી વતી ઇશારો કર્યો. હૈયું કાંઈ રીતે વાત માનવા તૈયાર ન હતું. આજે પણ આંખ આમળ મુ. મેઘાણીભાઈ એટલા હાજરાહજર બિન્દેશ દેખાયા, કરે છે કે, એમનું મૃત્યુ એ બીના જ હૃદય કાંઈ રીતે માનવું નથી. અને એ હૃદયનું માનવું ખોટું પણ શું છે ? એમનો નશ્વર દેહ ભવે વિલય થયો, પરંતુ એનો અમર આત્મા તો ગૂજરાતના

હૃદયમાં એવો પ્રેમાકાર થઈ ગયો છે કે સૌના એ લાકડવાયો અમર જ છે !

*

ગુજરાતી સાહિત્યિક જનતાનો એમના પુરસ્કૃત એમણે જે રીતે પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો, એ રીતે એમનાં પુસ્તકો વાંચીને મને પણ એમના પ્રત્યે આદર જન્મ્યો હતો. પરંતુ એ આદર જન્મ્યા છતાં મેં એમને દીકા ન હતા. વર્તમાનપત્રમાં ફોટો જોયો હતો છતાં એનો કંઈ ખ્યાલ ન હતો. સન ૧૯૪૧માં અમદાવાદમાં ફોમો હુદહા ફાટી નીકળ્યું અને કૃષ્ણાબાઈ ‘મુખડા કયા દેખે દર્પનમે’ એ કલાકૃતિ માટે એમના ઉપર કેસ થયો ત્યારે વર્તમાનપત્રમાં એ અંગે છપાવેલા સમાચાર સાથે જે ફોટો એમનો આવેલો તે મારા અંતરમાં ગડાઈ ગયેલો.

એ પછીની ગાંધીજીયંતી વખતે પડોશી તેજો ભાણુ કરવા આવ્યા હતા. એ કામ પતાવીને બોલાદ જવા એ સાંજના પડોશી રોશને ફારટના ઈન્ડર ક્લાસમાં બેઠા હતા. પાદરા તાલુકામાં હું તે વખતે શિક્ષક તરીકે નોકરી કરતો હતો એટલે વતન જવા વિશ્વામિત્રીથી એ જ ફારટમાં હું બેઠો હતો. માટીમાં તે દિવસે આજના જેવી બીક કે જગા ઘૂંટવાઈ જવાની બીક નહોતી એટલે પડોશી રોશને હું ‘પ્લેટફોર્મ’ ઉપર અમરતો ફરવા લાગ્યો. ઈન્ડરના ક્યા આગળ પડોશી કોલેજના બેચાર પ્રેફેસરો બિન્દેશ જોતાં હું ત્યાં ગયો. બારી આગળ બાધી દડીનો, મજબૂત અને કાઠિયાવાડી કેટો બાધેલ પુરુષ બેઠો હતો. એકદમ તો મને એજળાણ ન પડ્યું. પરંતુ વર્તમાનપત્રમાં જોયેલા ફોટા ઉપરથી મને ગડ બેઠી કે આ તો મેઘાણી ! મારું આ એમનું પહેલું દર્શન !

કોઈ ભક્ત પોતાના ઈષ્ટદેવની રાજ રાજ પૂજ કરતો હોય અને એક દિવસ એ પ્રત્યક્ષ હાજરાહજર દર્શન દે, અને જે આદરથી તે એને નીરખી રહે તે

પ્રેમાદરથી હું એમને તે ધડીએ નીરખી રહ્યો ।
આણુંદ રોષને મારે ઊતરી જવાનું હતું એટલે ફાસ્ટ
ઊભો રહેતાં હું ઊતરી પડ્યો. અને જે થોડી ધડી
ગાડી ત્યાં ઊભી રહી હતી તે ધન્ય ધડી એણે ન
ગુમાવતાં હું પાછો ઈન્ટરના ડબ્બા આગળ દૂર જઈને
ઊભો રહ્યો. કાંઈ એક ભાઈ એમને મળવા આવ્યા
હતા તે વાતગીત હું દૂર રહ્યો રહ્યો એમને લાંબને
ફાસ્ટ ઊપડી ગયો ત્યાં સુધી વાગોળ્યા કરતો હતો.
તેમના લખાણથી હું ગાંડેભેગે ખનતો એ મેંદાણીને
મેં આજે જોયા. મારા હૃદયમાં આનંદ આનંદ
વર્તાઈ રહ્યો.

શી પ્રણતી અકળ કળા છે । એ જ દેવ એક
દિવસ મને બગર દીકરે કર્યો મારા ઉપર તૃપ્તાપમાન
થયા । 'જનના એપ્રિસની એક સવારે મારા ઉપર
એક પત્ર આવ્યો :

“ ભાઈમી,

“ તમને ઓળખતો નથી પણ ‘પ્રજ્ઞજંધુ’ માં
તમારી વાર્તા વાંચું છું. તળપદા મામલોવનના મર્મો
તમે પકડી શક્યા છે. તમારી પાસે આવી કોઈ
ખીજ લાંબી વારતા તૈયાર છે ખરી ? જવાબ લખવા
વિનંતિ છે.”

શી. સેવક,
કરેરચંદ મેઘાણી.

યુદ્ધમાં મિચારા કુલ્યુની કુપાને લીધે અઢ
રિદ્ધિસિદ્ધિ મળતાં જેમ આભા બની ગયા હતા તેમ
હુંય આ પત્ર વોનાં વાળો બની ગયો । મારે મન
એ પત્ર નહોતો પણ પ્રણતી પ્રુદ પધરામણી હતી ।
તે વખતે મારું એકેય પુસ્તક બહાર પડ્યું ન હતું.
તેમ જ સાહિત્યિક જગતના લેખકોનો મને સંદેહ પણ
પરિચય ન હતો.

મેં એ પત્રને જવાબ લખ્યો: “ આપના જેવાનું
મારી કલમ ખ્યાન એની શક્તિ છે, એ મારે મન ‘પ્રજ્ઞ

પદાર્થ’ જેટલો આનંદ છે. ” એના જવાબમાં એમણે
લખ્યું : “ તમારી કલમે મારા જેવા લખાને આકર્ષ્યા
હશે. ઊગતાને તો અમારે અસ્તાપમાને એ વંદન જ
કરવા જોઈએ । ” અને આ પરિચયની મૂડી ઉપર મેં
‘જનમટીપ’ પુસ્તકાકાસે પ્રસિદ્ધ થવાની યદ્ધ લાદે
એમને પ્રસ્તાવના લખી આપવા વિનંતિ કરી. તેના
જવાબમાં એમણે લખ્યું : “ સામાન્ય રીતે તો હું
પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના લખતો નથી, પણ તમારા પુસ્તકની
પ્રસ્તાવના લખવામાં મને ધણો આનંદ થયો. એવા
સારા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવામાં તો ઊગતાનો
મર્મ ચાલ જરૂર લખીશ । ” મારું આ એમનું પત્ર દ્વારા
ખીરું દર્શન.

તે પછી ‘જનના ઓગસ્ટ-સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ જિમ્માર
યાનાં અમદાવાદ સારવાર માટે આવ્યા હતા. શી. સેવક
શંકર રાવળને ત્યાંએઓ ઊતર્યા હતા. તે અરસામાં પંડિત
એમિલારનાથને રણછંદરામ ગુવર્ણુચંદ્ર આપવાનો
મેળાવડો ઝોડ્યો હતો. પરંતુ અતિ વઃસાંને લીધે
રેલ્વેમાં બગાથ પડ્યું. ગુવર્ણુને રેલ્વે-અવધાર
અટક્યો. એ મેળાવડાની તારીખ બંધ રહી; પરંતુ
તે દિવસને ખાસી ન રાખતાં ગુજરાત સાહિત્ય મન્નાએ
મેળાણીનું વ્યાખ્યાન રાખ્યું હતું વિષય હતો—મને
મયેણુ ગુર્જરીનું દર્શન. એમના કંઈની વાત તો મળી
સંભળી હતી. પરંતુ તે દિવસે પ્રથમ મેં એમને
સંભળ્યા. લોકગીતની ગુર્જરીનો મરણો, એની કથા
જે દાવજાવથી એમણે રજૂ કર્યાં એ જોઈ મને રુધ
કે સામે જ આ પુરુષ તો બધી કળાની કુન્દને થેરથી
બહિસ લઈને આવ્યો છે. મારું આ એમનું કંદ-
અરણ્ય દ્વારા નીકળું દર્શન.

મેળાવડો પૂરા થતાં હું એમને મળીશ એમ મેં
વિચાર્યું હતું. પરંતુ વ્યાખ્યાન પતી જતાં લોકો
દાદર બપોળી જવાને બદલે રોજ બપોળી વહેરા લાગ્યા.
સૌનો પ્રેમ સંપાદન કરેલા એ લોકકથાને નજીકથી
જોવા, મગવા, લોકોનો એમની મોઝેર દિલ્લો રચાઈ

ગયો. મારે ત્યાં શો ગજ વાગે ! હીંદે મને ઝાળખે પથ નહિ. લોકોનો ધસારો ઝાંછો થવાની રાહ નોતો હું થોડે દૂર ઊભો હતો. કિલ્લો ઝોમેર રચાયેલો હતો અને એ દાર બધી ચાલ્યા. મને થયું ચાલો નીચે મળીશું. ત્યાં મને શ્રી. ઉમાશંકરે જોયો. પૂછ્યું 'અબ્બા ?' અને મારો હાથ ઝાલીને કિલ્લામાં બાકોડું પાડી એ મને એમની પાસે લઇ ગયા. કહ્યું—આ પેટલીકર.

વર્ષોથી પરદેશ ગયેલ પોતાના પુત્રને મળતાં પિતા જેમ બરડે હાથ ફેરવી ખબરઅંતર પૂછે તેમ મને યાત્રામાં મોં મલકાવીને એ બોલ્યા: 'અમદાવાદમાં ક્યારના આવ્યા છો ?' અને બીજો દિવસે સવારમાં નિરંતે વાતચીત કરવા મને શ્રી. રાવળના બંધલે બોલાવ્યો. ખાસ્સા અડી કલાક એમણે મારી સાથે પ્રેમજરી વાતો કરી. એખન વિશે કંઈ કંઈ પૂછ્યું. એ સર્વના સાર રૂપે શિખામણ આપતાં મને બમલા બહાર વળાવવા આવ્યા હતા ત્યાં જોયા રહીને કહ્યું: 'ગુજરાતને મેઘાણી કે પેટલીકરની કંઈ જરૂર નથી. એને જરૂર છે, જે કલમમાંથી એની વાણી આકાર લે છે તેની. એટલે એ કલમને વફાદાર રહી, ખંને તેટલો પરસેવો પાડી સારું સર્જન કરવાનો હમેશ પ્રયત્ન કરેલો, એક વખત નામ ચલણી સિક્કા જેવું થયું છે. માટે ગમે તે ચાલશે એમ માની ધસડપે રાખનારને ગુજરાત ફેંકી દેશે. ફેંકી દેવા નોંધે. એટલે હવે તમારી પાસે ગુજરાત 'જનમટીપ'થી કંઈ વધુ સારું મેળવવાની આશા રાખશે, અને એ આપવાની જ આપણે પુરુષાર્થ હોવા નોંધે.' મારો આ એમની સાથેનો પ્રથમ અંગત પરિચય.

ત્યાર બાદ '૪૫માં 'માણસાર્જના દીવા' એમણે લખ્યું તે પહેલાં પૂ. રવિશંકર મહારાજ સાથે અફવાડિયું એ મઠીકાઠો અને એ પ્રદેશ જોવા મરોતરના પ્રવાસે આવ્યા ત્યારે રાતવાસો આજીર્દમાં પૂ. મહારાજ સાથે ચર્ચાતર એન્યુક્ષેપ સોસાયટીમાં રચા હતા. મને થયું કે જે મારા ઉપર આટલો ભાવ રાખે છે

તેમને મારે ઘેર બોલાવી જવા નોંધે. પરંતુ મારી શ્રમ ન બિપડી. થયું કે એવા મોટા માણસને અંગત મંબંધ હોય તેમ આમંત્રણ આપવું એ છુટતા કહેવાય ક્યાં રાજ ભોજ અને ક્યા ગાગો તેલી ! પ્રોત્સાહન માટે હિમતો લેખક બધી એણે સહાનુભૂતિ ખતારી માટે એટલી અંગત સંબંધ જેવી છૂટ લાઈ શકાય !

તે પછીના ઘોઝા મહિનાની જ વાત છે. શિયાળાને દિવસ હતો, ઠંડીને લીધે મારી રૂમનું બારણું બંધ રાખેલું હતું. હું નાહીને આંગલા ખંડમાં કપડા પહેરતો હતો અને બહારથી અવાજ સંભળાયો: 'પેટલીકર આહી રહે છે !'

મને તો અખર નહોતી કે એ અવાજ કોનો હતો. મેં બારણું ખોલ્યું. મારી આંગળી વચ્ચે, જેમને ઘેર બોલાવવા આમંત્રણ ન આપાય તેવા મોટા માનતો હતો તે વગર આમંત્રણે, મારું ઘર બોળતા બારણે ઊભા હતા !

આવકાર આપતાં મેં કહ્યું: 'આત્મામાં ક્યાંથી ?' મારા સમવયસ્ક અને ગાઠ મિત્ર હોય તેમ એમણે જવાબ આપ્યો: 'બાઇને કહ્યું. ચાલો પેટલીકરને ત્યાં જઈ દાતણ કરી આ પીતા આવીએ' બાઈ એટલે ભારતી સાહિત્ય સંઘવાળા શ્રી. હમિરદાસ દવે. સુરતથી આવ્યા હતા અને પૂ. મહારાજને મળવા ખબાત લાઇનમાં બોયાસણ જવાનો હતા. વચ્ચે દોહ-એ કલાક આજીર્દ વખત હતો, તેનો છાલ મને મળ્યો. અને તે મ મિત્રવાને દાવે ! પછી તો મારે સક્રિય ચાલ્યો ગયો. પ્રથમ આવ્યા ત્યારે મને આવેલો વિચાર મેં એમને કહ્યો એમણે દરીને કહ્યું: 'ચરે ! એવું તે હોય ! તે દિવસે મ અને ખવાદ હતો, પરંતુ વખત નહોતો એટલે જ, બાકી મારે તમારે ઘેર આવવામાં આમંત્રણ રું નોંધે !'

આમ 'જનમટીપ'ની - વાર્તાથી થયેલો મારો એમની સાથેનો પરિચય અગત રીતે વધતો ગયો

એટલું જ નહિ પરંતુ મારા લેખનમાં પણ તેમણે ઘણો રસ લીધો છે. એવા સિદ્ધહરત કલાકારને મારા જેવાના લખાણમાંથી એટલો ભયો તો યું રસ આવે ? પરંતુ થી. દિલીપ કેહારીએ 'જનમજૂમિ'ના તા. ૧૨-૩-૪૭ ના શ્લોકક્રિતાપમાં એમના અંગે જે કહ્યું છે : 'સાહિત્ય જગતમાં નવા આવતા, બિછળતા વહેરાઓને જોઇ હમેશાં એ આનંદતાં. એ દૃષ્ટિએ જોતાં એમનામાં અન્યની નાનામાં નાની સિદ્ધિ મટેનો જે આદર જોયો છે તે આશ્ચર્યજનક છે.' આ એમનો ગુણ છે 'ખૂબ ખૂબ અનુભવો છે.

'ધરતીનો અવતાર'ની મારી હસ્તપ્રત એ વાંચી ગયા હતા. મેં એમને વાંચવા આપવામાં સફાઈ અનુભવ્યો. હતા, મારણ કે એમનો કિંમતી વખત ઝૂંટી લેવાનો મને એટલો શો અધિકાર ? પરંતુ ઉપર કહ્યો તે ગુણ એમનામાં એટલો ભયો હતા કે બિછળતા વહેરાઓ એ વફાલને પોતાની સાચી આવડત માની ખેસત્રાની શૂલ કરી કે ! મને કહે : 'તમારી વાર્તા વાંચનામાં બિછળતા મને રસ પડે છે. જરૂર વાંચીશ.'

'ધરતીનો અવતાર' વાંચી મને લખ્યું : 'વાર્તા મને છે. ફક્ત બીજા ખંડમાં જેમલતું જોશિતું પરિવર્તન કરાવ્યું છે તે ઉતાવળ છે. માટે એકાદ જે પ્રકરણ ઉમેરી ક્રમિક બનાવો તો સાચું.'

આ વાર્તા લખ્યાં મને છ આઠ મહિના તે વખતે થઈ ગયા હતા. મેં લખ્યું : 'આપની સૂચના જાણી. પરંતુ મારી રિયલિટી એવી છે કે જ્યારે હું વાર્તા લખતો હોઉં છું ત્યારે પાત્રો મારા મગજમાં ધામે નાખીને પડ્યાં હોય છે, અને એ પૂરી ન કરી હોય ત્યાં સુધી ખસતાં નથી. પરંતુ એક વખત એ લખાઈ ગયા પછી એ પાત્રો મને છોડીને કાયમનાં આલ્પ બન્યા છે. એટલે એમને ફરી પાછા બોલાવવા મારે માટે શક્ય હોતું નથી. અને છતાં જાજનજ્યોથી પકડી મગાતું તો પણ એ મનમૂકીને પહેલાંની જેમ પાત્ર કરતાં નથી.'

આના જવાબમાં એમણે લખ્યું : 'તમારું કહેતું, આપણા દરેકને માટે એકંદરે સાચું છે. મજાનું સંવેદન નથી જમતું એ મને પણ અનુભવ છે. તો બલે, ફૂતિને એવું થોગડું મારવાને બદલે એની એટલી અપૂર્ણતા સાથે બહાર આવવા દો.'

એ જ રીતે એ મારી 'માનતા' વાર્તા વાંચી ગયા. એક વખતના વાચનથી સંતોષ ન થયો હોય તેમ ફરીથી વાંચી ગયા, અને અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે મને રૂબરૂ બોલાવી તે અંગે એમણે મને હસ્તપ્રતનાં પાત્ર બિચલાવતાં બિચલાવતાં જે જે કહેતું હતું તે કહેવા માંડ્યું : 'આપણા લેખકે વાર્તાની વચ્ચે ખસેલ કરવાનું પ્રાર્થ કર્યું નથી વાર્તા આપણે કહેતા નથી, પણ સાબળતા હોઈ એ તેમ વાર્તાને રચના રીતે વહેરા છે આપણે તો એને પગલે પગલે સાલવાનું છે.'

હસ્તપ્રતનાં પાત્ર ફેરવતાં કરેલી નિશાનીઓ પ્રમાણે સુરીઓ જતાવતાં એ વાર્તાકલા ઉપર આમ વિધવિધ સૂચના આપતા જતા હોય અને વચ્ચે વચ્ચે એમને મજા મયોલો ભાગ આવતા એનો પણ ઉત્તેજ કરે : 'તમારી વાર્તાઓ નીચલા વર્ગની છે માટે મને મને છે એવું નથી. તમે એમને એ કચડાયેલાં છે, દુખા છે, દયાઆવા જેવાં છે, એમ એના વર્ણન બની રજૂ કરતા નથી, પરંતુ રચના રીતે એમનામાં પણ ગુણોના અને શુભાશુભ લાગણી છે તે રવાબાલિક રીતે રજૂ કરો છે તેથી મને મને છે.'

અને એ રીતે 'માનતા' વાર્તા પ્રવાહને એકધારે વહેના મેં જ્યાં જ્યાં અમારણ્ય આગળે બીજી કરી હતી તેવું છૂટક છૂટક વીસ-ત્રીસ પાનનું લખાણ એમણે મારી સાથે એ અંગે ચર્ચા કરી મારા દાંધે ઉઠાવી નંખાવ્યું હતું.

અને છેક છેલ્લે, મારા પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો 'પટકાર્થના પેચ' અને 'તાણવાણા' એમને જોઈત્યા ત્યાર પછી તા. ૧૧-૨-૪૭ના રોજ લખે છે : 'તમારા પુસ્તકોની પ્રમાણી મળી થયો આગર.

‘તાણાવાણા’ તો તુરત વાંચવાય ન માંડ્યું’ છે. નીચલા થરના મધ્યમવર્ગની જીવનસૃષ્ટિનું તમારું અવગાહન મને સ્પર્શે’ છે. તમે એ પ્રદેશના પ્રતિનિધિ જેવા બની રહ્યા છો !’

કોને ખચર હતી કે એમને! માગ ઉપરનો આ છેલ્લો પત્ર હતો !

એમની સાથેની ધણી મુખાકાતો મને ઓર્ગિટી બાગ્ગી સાહિત્ય સહ સિ., ની ગાંધીશાંક ઉપરની અમદાવાદ ઓર્ગિઝિંગ યર્ષ હતી પ્રેમ હોય એ માણસ સામુ જ મળે, એમ સાધારણ કહેવાય છે એમ ટૂંકા ગાળામાં અમે અચાનક ધણી વળત મળ્યા છીએ.

એવી એક મુખાકાતમાં, હું ગયો એવો ટેબલ તરફ માથું ઝૂકેલું હતું તે ઊંચું કરતાં એ બોલ્યા : ‘ભાઈ ઉપરના તમારા કાગળથી મેં ગર્હકાસે જાણ્યું કે તમને માથાનું દર્દ થયું છે.’ અને હું તેમની પાસેથી ખુરસી ઉપર બેઠો ત્યારે મારે ખરે ખર મૂકતા એ બોલ્યા : ‘એવું તો મને ન થયું છે હવા શું કરો છો !’ મારા જવાબની ગદ જોયા વચર એમણે કહ્યું : ‘કાળી માટીને પલાળીને માથે મૂકી રાખો. સૂતી વખતે પત્રનાં તળિયાએ કાસાની વાટજી વતી ઘી ધસાવો. વગેરે. ...’ અને હું છૂટો પડવાનો થયો ત્યારે કહ્યું, ‘એ જરૂર કરજો. અને આરામ થાય એટલે મને કાગળ લખજો.’

કાળની દૃષ્ટિએ જોવા જઈ તો, આમ તો મારો એમની સાથે ત્રણ વર્ષનો અર્ધ જ સંબંધ કહેવાય. છતાં એટલા વખતમાં એમના તરફથી મેં જે લાઠ માપ્યાં છે, જે પ્રેમ પાંથો છે, વિચાર કરતાં માય છે કે એ બધો ભાવ વ્યક્ત કરવાની મારી શક્તિ હોત તો ?

એમના રમગીતો લખતા એ માગ વિષે એટલો બધો હૃદયેષ કર્યો છે કે જે મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ હોવા છતાં, આત્મજ્ઞાપાનો ભય વહેારીને પણ એ લખ્યા વચર ગદી શરૂો નથી અને તે એટલું જ બતાવવા કે જેની સાથે કોઈ જાનનો પૂર્વ પરિચય ન હોવા છતાં ‘જીજ્ઞતા વહેગરો’ને ભેદ એ કેટલા આનં-

દતા હતા. પિતાની મમતાથી એને વખાણનાં જેવા લાઠ કરતા હતા ખામી માટે મીઠાશથી કેવું દિશા-સૂચન કરતા હતા અને છતાં મુરખીવટ દાખવના વચર કેટલી આત્મીયતા કેળવી મિત્રભાવ જ હૃદયમાં માણતા હતા.

અને આ બધું શા માટે ? કયા સ્વાર્થ માટે ? સાહિત્યના એ સાચા બેખધારી હતા અને સાચા બેખધારીને ચોતાનો વાગસો લેનાર કોઈ લાગે તો એને પલોટવામાં અતિ આનંદ જ આવે. સાહિત્ય એ એમને મન પ્રાણનું કિંમતી ધન હતું. સંસ્કૃતિ હતી એ વારસામાં કોઈ વધારો કરે એવો લાગે, એને ચોષણ આપે એટલી આશા દાખવે, તેટલાથી એ હરખાતા. એને લાયક આજ નહિ તો આવનીદાસ પણ એ બનશે, એવી શ્રદ્ધા રાખીને જીજ્ઞતા વહેરા-એને લાઠ કરાવતા કરાવતા પલોટતા હતા. કેવળ નિરવાર્થ ભાવે !

પ્રથમ હું તેમના લખાણથી મુગ્ધ થયો હતો. પછી તેમના માથાનું પનોચો આકર્ષિત. એમનો કંઈ સાબળીને તો માડોધેયો થઈ ગયો. એમણે મારી લેખન પ્રવૃત્તિમાં લીધેલા રસ અને કરેલું માર્ગદર્શન માટે તો હું સદાનો ઋણી છું જ.

પરંતુ આજે જ્યારે જન્મત કહે છે કે એ મદાના મથા ત્યારે એમની મૃતિ મારી સન્મુખથી ખસતી નથી. અને સાચે જ અવસાન નિમિત્તે સમાચાર સાથે જપાયેલ એમની જમી ભેઈ આંખમાં ઝગઝગિયા આવી ગયાં. આજે એ જમી સામે એકાદસે તાજીને ભેઈ પણ શરૂતો નથી.

મારી આંખને શ્રીજીની જાણ છે તે એ ઉપર ગણાવ્યા તો, મુગ્ધતા, આકર્ષણ. માડપણ કે ઝાણ નહિ એથી તો મારું હૃદય એમને આદરથી વંદન, પૂજન. પણ પુત્ર જે વાતરસ પિતા તરફથી પામે, એ રનેક મેં એમનો મારો ઉપર લીધરાતો અનુભવો છે એમાં હું તણાવો છું, અને તરબોળ બન્યો છું. એથી માડું હૃદય એમનું નામ રમરણ થતા બીજાય છે. અને બુદ્ધિને પોષારીને એ કહે છે કે, જૂવના મને કહે છે પણ એ રનેક જૂલાય કયાયો ?

તા. ૧૩-૩-૪૭.

રાજ મને લાગ્યો મેઘાણીનો રંગ !

જિતુભાઈ પ્ર. મહેતા

ફેબ્રુઆરી- સિંહોની ઇમારત વચ્ચે ઊભો છું. ઉપરથી સર્જન રંગના ખૂમચા ઢોળી નળ છે. ઈમારતમાંથી શ્વાસ ઊપડતો લાગે છે. કોઈ નકશી, કોઈ કલોચેસે. ખૂણે, ભગિણી કથાનો કોઈ દુઃકો-મારા મન સાથે સંવાદ કરે છે.

ઉત્તિહાસના આ અસ્થિ, આ શૂણ્ય એકઈ ઘડિને એક કાપાની જેમાં કેમ કરીને બની ગય છે ? છતાં-જવાબ પથરાયો, એક બનીને કોની કથા કહો નળ છે ? -

અવેરચંદ મેઘાણીનાં ટાંચણનાં પાનાં વચ્ચે મડું મન રોકાય છે. સોહગિર્મિતુ' સિરખ, છતાંજવાબ એના ફણા કટકા 'પરકમ્મા'નાં પાનાં ઉપર એક ઘડિને કાચાલું સળંગ રૂપ કેમ કરીને મેળવે છે ?

ફેબ્રુઆરી સિંહોની રાત્રીચોળ સર્જન અને 'પરકમ્મા'નાં પાનાં પાસે ઊભલું દિશ જોડાય છે, શીદને ? બન્ને અનુભવોનાં શ્રીલ જરા કરખા છે. રંગબેરંગી છે. નરો ભરેલા છે.

જમીન ઉપર આંખ મૂકી રૂપ નેલું અને કામળના અસરો ઉપર નજર લપસાવી આવું રૂપ પીલું એ એક મોઢક દુખારી છે.

કોઈક જ જમીન આણું સિરખ આંખને આરે છે. કોઈક જ કથમ આવું જીવલું રૂપ નયનને સોંપે છે.

અવેરચંદ મેઘાણી સોરકની ધરતી ઉપર દર્શાવ્યાં. કુદરતે એ ધરતી ઉપર કોઈ રોષ રેઝાજી મારડણું નેબન હાંટણું હતું.

અવેરચંદ મેઘાણીની કથમે, કુદરતનો એ કીતખાખ ઉપાડ્યો. એટલું જ નહિ, એમાં એમણે જિર્મિતુ' ભરતકામ કર્યું. કુદરત ઉપર એમણે કરામત કરી.

એમાંથી ઉર પ્રધાવતી કોઈ ફૂલવતી દસી પડી. જૂની કથામાં બોવાઈ ગયેલી ફૂલવંતીને, કથાકારની આગળ લાકડાંનાં રૂપે પડેલી આ પૂતળીને, અવેરચંદ મેઘાણીની કથમે બાંધકી કીધી. લાવાથી એ પૂતળીને

નવકાવી ધોતકાવી. કલાકારની હાંધમાં એ પૂતળીને તપાવી. એને હૃદયમાં રમાડી અને ફૂલવંતીમાં ટુપ વાળ્યો. એ સળવળી. આજનાં નરનારીઓ માટે ફૂલવંતી નગી કીડી.

આવા આયોજનથી, આવા અરંત રચનાથી, મેઘાણીમાઈએ સોરકી સાહિત્યને કાચા આપી છે. કથનાનેય એમણે, આપી કાચા માટે કાચે લાગરી છે.

મેઘાણીસેહીનાં મુલાવમ ચિંતનનમાંથી, આ સોરકીઆણીઓ રૂપનું રહસ્ય વેરતી નજરે પડી છે. બેલું, ઈંદોણી, ચૂદડી, વેણી, ઝાંઝર-આ જૂની મનાતી વસ્તુને મેઘાણીમાઈએ ઝલક આપી, 'એમેર' આપ્યો.

એ જૂનાં ધરેલાં પછી તો નવાનકાર થઈ ગયાં. વાચકોની કથનાને રંગનારાં થઈ રહ્યાં. રૂપાકુમક વાણીમાં એનો જ્વન ભળી ગયો.

મેઘાણીમાઈ પોતે સામે આરીને ગીત માથ ત્યારે હવા જમાવે એ તો સમજ્યા. પથ્ય એમનું પુરતક આ રીતે વાચક સાધમાં દાનરૂપે જાળવે. વાચકનું હૈયું ડોલાવે. વાંચનારને ખાદો ઉપારીને, જિર્મિતી બોમમાં ઉનારે. એ એમની જીવતી લેખિનીનો પ્રભાવ.

મેઘાણીમાઈનાં, આ ધડીએ સંસ્કારણું એકડું કરું છું ત્યાં આ ફૂલવંતીઓ, સોરકી સજ્યાં, મારમાડી કરનરી રોઝી, નાના મોટા વીરતરો-એક પછી એક પરાણે પાછળ રાખવા પડે છે.

પ્રત્યક્ષ મેઘાણીમાઈ નેરે 'વગ્નેની દોસ્તી દતી. પથ્ય એમની કલમ સાથેની દોસ્તી જવાબ આપી નંદોતી.

મેઘાણીમાઈ બોલાદ નળ તો એમની કથમ જાણાવે: 'મેઘાણી તમારા ધરમાં જ છે. દયણું જ 'પરકમ્મા' ધેર મોકલી છે. 'જિર્મિ-નવચરના'નાં પાનાં તમારે ત્યાં આવે છે.'

પરકમ્માનાં નેડાયા એ પહેલાં, જોઈ તોકરી કીપી એની અગાઉ મેઘાણીમાઈ બાવનવરની કે.સેજમાં

અભ્યાસ કરતા. ત્યારથી એમના સહવાસમાં આવેગો. અમારી વધ વચ્ચે દસ વરસનું અંતર. એ મોટા, હું નાનો. એમને એની ક્યાં કોઈ પરવા હતી ?

અમે સાથે નાટકોમાં કામ કર્યું. સાથે દર્શકો. ગાયું, ગવડાવ્યું. વરસો વહી ગયા. એ તો પ્રજ્ઞતિમાં પડી જ ગયા. ને પછી હું એ ધરની બહાર નીકળ્યો.

અને પછી એક દિવસ મેં કલમ હાથમાં લીધી. એ દિવસથી મેઘાણીભાઈને પોરસ મગચો. દિંદના ધણા ભાગોમાં હું બેઠકેલી. અલગારી માણસોનો મને પરિચય. ત્રિચિત્ર તખિયતના સંગીતકારો, કલાકારો, કપ્પડોની કુમિયાનો ઉત્તરોત્તરો, રજગદો રાગરો, બેઠકો પરિવાર, એ બધાનાં મારાં સંવારણાં. એમનો મને સંપર્ક.

મેઘાણીભાઈને આ મોકળારા પસંદ. એ મળતા કે તરત જ સાહિત્યની ચર્ચામાં અમે ઉતરવાવાળા. દિ. કોઈ વાર એ પાછળ કલાકો ગળેસા. પછી કરવાનો અમને ભારે શોખ. સાથે રજગદોનાં એટલો શોખ.

એ બધા પ્રસંગો આજે લખવા નથી. કોઈ બીજા વાર. સ્મૃતિની થોડીક લટો આજે હું પંપાળું છું.

૧૯૨૪ની સાતમાં મારાં લમ થયાં. લમ પછીની મિળનાતીઓ ચાલી. મુનિકુમારને ત્યાં અમને ખોલાવવામાં આવ્યાં. ત્યારે મેઘાણીભાઈએ કહેવાયું. 'વરપૈડિયાને વધાવવા હું આપવાનો છું. જિન્નુભાઈને આટલું કહેજો.'

એ અજસિસમાં મેઘાણીભાઈએ કીધું. 'હું પોંખના આવ્યો છું. મારાં ગીતને કૂલો વરવટુને વધાવવા આવ્યો છું.'

બરાબર એ દિવસ સાંભરે છે. મેઘાણીભાઈએ ગીત ઉપાડ્યું.

'મે તો કુશર બોલીને
ધર ક્યાં રે

મેં તો કાચનાં ક્યાં કમાડ રે
હજુ રે ! સમજ મારી કાવલડી'

સમજીને ઘેર લાવવા માટે રવઝને કુશર બોલ્યો. બિના પાણી ભીંચકયા. પાણીમાંથી ધર કાઢ્યું, એક કાપલડીને ધરની અંદર ઝુનાવવા માટે કેટકેટલું કર્યું ?

આ રીતે વચ્ચે બોલીને મેઘાણીભાઈએ એ ગીત મહેકાવ્યું. એની સમજ આપી. અને કીધું. 'ભાઈ, બીંડાંથી જ મકાન જીવડું' નથી. મનનું મકાનય તમને ફળે.'

ચોવોસ વરસ પહેલાં, મેઘાણીભાઈએ ગીતની જે લમબેટ આપી એ મેં મારા દિલમાં નળવરી રાખી છે.

આજે એ વધ નથી, એ ઉમંગ નથી, એ બિન-અનુભવની હસકતી ખાલી હાથમાં નથી, વરપૈડિયાને બાંધી દેવું એ શેરું નથી. એ પાનેતર નથી. પણ એ શેરું. એ પાનેતરને તાનેતાલું રાખે, એવી આ સ્મૃતિની કપૂરગોટી છે.

મેઘાણીભાઈના સાહિત્યમાં આ ખૂબી છે. કાદિ-માવાડનાં ધરની અંદર લગત લગત ચનાં આમસાં આજે ક્યાં છે ? પગની પાનીને મેંદીથી રંગવાનો ઉશ્કાર કેટલે કેકાણે છે ? આજે ભસે ન હોય ! એક દિવસ એ હતો. અને એક ચીજ જળવાઈ રહી હોય કે ભીડી મઈ હોય એને અગેનો ઉમંગકો સાહિત્યમાં જળવાયો હોય તો એ સાહિત્ય જે વાચકધરમાં જમ છે એના મનના ઉંચરા એ લો પે છે, સમય આપ્યો ગયો. એનો રંગોળી એ આંગણે પૂરી જાય છે.

લમનાં ગીતો એકાં કરનારા આ માણસને સગાંઓ, મિત્રો, પાડોશીઓના લમપ્રસંગોએ અતિ અંબીર બનતા મેં દોડેલ છે.

એવો એક પ્રસંગ આજે અહીં ભીડી આવ્યો છે. એક લગનમંડપની આસપાસ મેકા હતા ત્યાં મેઘાણીભાઈની આવી લાગણી મેં ખૂબીથી પડી

પાડી. એમની આગળથી ફૂલોના યાજ્ઞ પસાર થવા માડ્યા. પાનના બીડાં ટપોટપ ઊપડવા લાગ્યાં. એમની લાગણી ખાસ કોઈએ ઉઠેલી નહિ.

મેં એમને સાવ એકલા પડ્યા દીધા નહિ. એ મંડપમાંથી અને એ મોટી સંજે બહાર નીકળ્યા.

એ કોઈ બોલે નહિ. હું કોઈ બોલું નહિ. બોલે માત્ર મારાં ઉપર પડ્યાતાં અમારાં પગલાં. મેંધાણી-ભાઈનાં મનની મૂંઝવણ માટે મેં કોઈ પૂછપરછ કરી નહિ, મારા અનુભવોએ, મને આ માટેનું ચોંટી જાયું હતું.

થોડી વાર પછી એમણે જ હસીને કહ્યું :

"જિતુભાઈ, તમારા કોષ ધાયલ પાનવાળા, પાસેથી મધાઈ પાન યુગ રંકને મેળવી આવો. જિગર ફૂંટ્યું છે, હોં. નરી કુશન નહિ."

હું ખઈની તાજમદાલ હોટેલમાં અને સાથે અષા નથી. ખૂંટતા બગીચામાંથી અમારા માર પગ સાથે પડ્યા નથી. અને રૂંધા છીએ, ચિત્રવિચિત્ર રસ્તાએ ઉપર.

"તમારી વારતાની બોલી કાચવાળી સુખાનઅદાદ બેટકનાં માટે કુખ્યણું લેવાં છે. ક્યારે જશું ?"

"પોરટનું મોટું કંતાન પાચરવાની જે ઉમદા ચિતારા પાસે જગ્યા નથી એ તમારા દોરત અફઝલની મોલોમાં જઈને બસાવું છે મારે."

"જિતુભાઈ, રઝળપાટથી કલમ પરિવાર વેગીલો માય છે. તમારા કદમને હું યથા ઈશ્તુ છું."

રવિભાઈ, મેંધાણીભાઈ અને હું મુંઝવણમાં કોષ સંજે સળી જઈએ. પછી અમને લુદા પાડ્યા માટે રાત આવે તો ખરી ! લગ્નની વાત નીકળે. જાળની સર રજૂકે. મેંધાણીભાઈનાં બધાં કાજ રઝળી પડે. બરના સાદને ગાન આપી મેંધાણીભાઈ મોઝા મોઝા ચાલ્યા જાય.

રવિભાઈ અને હું રસના અનુભવો સંખ્યાનીએ.

સંસ્કૃત સાહિત્ય અને. ઉર્દૂ શાપરોની ભૂમાં લગા પડે. માયા ઉપર તારકો ઝગકે.

પરિવર્ધમાં જ બોલ્યું, કોઈ સજામાં જ પસંદ કરેલા સખ્તો ઉચ્ચારતા, સાહિત્યકારના નામનો કૂચકો લગાડીને જ જીવનમાં રૂપી કરવાનો અમને લગીરે શોખ નહિ.

બીજા દિવસે મેંધાણીભાઈને ખબર પડે કે રવિ-ભાઈ અને હું લગભગ લગકરે મોખા પડ્યા હતા ત્યારે મેંધાણીભાઈ બોલે : "સુકિત, તમે માર્ગો છે."

એમનું મન આવા પ્રસંગોમાં બોલી હતું. એમને સાહિત્યની જિભારી ક્યારેય લાગુ પડી નહોતી.

પારલાનું એક મકાન એમણે ઓળખ્યું. મેં બાહે લીધું. એમની મારફત મેળવેલું. બરાબર હું સામાન ફેરવેલો હતો ત્યાં વરસાદ આવ્યો. ને ત્યાં તો મેંધાણી-ભાઈ એમના નવા આવાસમાંથી દોડી આવ્યા. બોલ્યા, "આ તો ભારે ધર્મ. સામાન કેમ બદલ્યો ?"

મેં કહ્યું : "તમે માર્ગ કાઢે કવિતા લખી વરસાદને સાદ દીધો તે તરત આવવાને બદલે અત્યારે આવ્યો."

એમણે ઉમેર્યું : "કવિતામાં મૂંઝવી એક બૂલ હતી એટલે આવ્યો મોટો ધરો. નહિતર તો સાદ દીધા લેગો ટાટકો જ લોખ ને ?"

ધણી મજાકે કરી છે. પ્રગટ પાનાં બહાર પડ્યો બોલી બગીચા છે, બિગી મદાણી છે, રવર ઉપાડ્યો છે. હાંની સાલી પ્રગટતી છે.

મેંધાણીભાઈ રહેતા હતા એ મકાનમાંથી, જે દિવસ પછી મારા હાથમાં એક કાગળ આવ્યો. એના ઉપર મેંધાણીના અક્ષરો, બેરહુકેરજી સખ્તો, મનંદ ન સમજાય તેવાં વાક્યો. એમાં એક લીટી : "મન પર મોરલી વરસી." (આ એક લીટીનું એમણે 'પરકર'માં પચ્ચ અલગ રાખીને ટાંચ્યું હતું છે.)

એ રાતે મજામાં કાગળ નાખી મેંધાણીભાઈને નવે ઘેર મણે. કાગળ એમને આવ્યો. આનંદનો

અવાજ એમણે કર્યો, 'ઝોહોહો! ભાઈ, આ કામળ શોધવા તો મેં ખૂબ ખાખાંખોળ્યાં કર્યાં. આમાં એક આખી કથા પડી છે.'

ચોખવટ થઈ. મેઘાણીભાઈને આદત હતી ચપ્પેટનું ટાંચણ કરી લેવાની. પારણાથી દાદાભાઈ રસ્તા ઉપર આવતાં આવતાં એમણે અધુરું દરચો નેચાં દતાં. બે ચાર માથુમેને ખાસ નીરખ્યાં હતાં. કોઈની વાતનો અધૂરો બોલ ઝીલ્યો હતો. એના પરથી આ કામળ ચીતરી માથોં હતો. એક વારતાનો મસાસો એમાં સંધરાયો હતો.

છવતાં જગતાં માથુસોના સંપર્કમાંથી, ઊર્મિના કોઈ અણસાર ઉપરથી મેઘાણીભાઈ વારતા ઉપાડતા. મચ્છર વાતાંકાર સોમરસેટ ગ્રામ આવી ઈજનેરીમાંથી કથા બાંધતા. છવનનાં પાત્રો થોડી રેખા પૂરી પાડતાં. પછી કલ્પના એમાં રંગ પૂરતી.

લોહદરપના એકાદ ખૂણામાં મેઘાણીભાઈની ર પડી જતી, કોઈનું હૈયું એમને કાને અફળાઈ હું, સંસારનું કોઈ દરખ એમની સમે અંખડી જતું, એ સળંગ ઘાટ ધડતા.

એક નાનકડા બીજામાંથી ખટાટાપ વધુ જીથું કરવાની એમનામાં શક્તિ હતી.

એમનું નિરીક્ષણમાં જુદા જુદા વર્ગોં નહોતા. દિલ ચોર્સ વિના એ બધું જોતા. સતને જોતા અને બકમાસને ધ નિહાળતા,

એમાંથી એ ખેંચના, માનવતાનો તાર.

એ વખતે હું જ્યાં કામ કરતો હતો એ સાગર ફિન્કમ્પનીમાં કલકત્તાથી અંધગાયક કૃષ્ણચંદ્ર કે આવેલા. એ વખતે એ ગાયકમાં ધણી તાજગી હતી. 'પુરણ ભગત' તાજું જ રજૂ થયેલું મેઘાણીભાઈને અંધગાયકનાં ગીતો ગમેલાં. કૃષ્ણચંદ્ર કેને મળવાની લાગણી મેઘાણીભાઈએ મને જણાવી.

બીજે દિવસે મેઘાણીભાઈને હું ચોપાટી ઉપરના સાગર રજૂશોમાં લઈ ગયો. અંધગાયક અને મેઘાણી-

ભાઈ મળ્યા. થોડી વાતો થઈ, અને મેઘાણીભાઈએ ગીત ઉપાડ્યું. એમનાં પોતાનાં ગીતો ગાયાં. લોકગીતો ગાયાં.

કૃષ્ણચંદ્ર કેે જિમાં થઈ ગયા. દિંદીમાં જોડ્યા: 'મેઘાણી આપકો મેં દેખતા હું. આપકો આંખ બડી બડી છે. આંખ લાલ છે. આપકો કેરા બડા છે.'

મેઘાણીભાઈ તો લાગણીપ્રધાન માણસ. અંધગા કૃષ્ણચંદ્ર કેે એ માત્ર કલ્પના કરી મેઘાણીભાઈને વણુબ્યા અને મેઘાણી નો દલી ગયા. આપકો ગાયકનું વર્ણન આનાદ ખરું પડ્યું. મને મેઘાણીભાઈ કહેતા જ રહ્યા: 'આંખ ચોક્કસવાઈ છે તો ધ આ દ્રષ્ટિ ?' ઝવેરચંદભાઈ રતબ્ધ થઈ ગયા.

પાડોશમાં સાગર છુવવતો હતો. અને જવા જોડ્યા. મેઘાણીભાઈની આંખો લાલ ચટક. કૃષ્ણચંદ્ર કેે મેઘાણીભાઈનો દાઘ પકડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો: 'ઉમ્મીદ તો થી આપકો દેખતેછી. લેકીન આપકો સૂર તો મિલા! જેરી પાસ રહેગા. આપકો સૂર તો મેં જેરી આંખમેં રણુગા.'

સ્મરણો વહે છે. એકનો કલરવ અલગ-કડું છું, બીજો છાંછબાટ સંભળાય છે.

મુખે છોડીને મેઘાણીભાઈ જોટાદ વસવા ગયા. વચ્ચે વચ્ચે મુખે પથુ આવતા. અને એમનાં ગીતોની ઉભાણો કાઢતા. એ વખતે સામે બેડો હોઈ. મંચ ઉપરથી મારા નામનો યોકાર કરે: 'આજવા છો ને ?'

મેઘાણીભાઈના આવા એક ખાનગી જેવા ગીત-મેળામાં હું જાગેલો. ઘેર પત્ની માંદો. એ દિવસે પત્નીને જરા વધુ તાવ. ધડિયાળનો કોટા બપોર પછીના સમયને અડકવા લાગ્યો. હું જરા જોયેન બન્યો. ત્યાં તો મારા કાન પર અવાજ અફળાયો:

"તમે મેઘાણીભાઈના ગીતો સાંભળો આવો. મારી ચિંતા કરશો નહિ."

પત્નીનું ધગતું મિઠાનું છોડીને હું દોડી ગયો. કાર્પસ ખંડમાં પહોંચી ગયો. મેઘાણીભાઈ માર્ક રજા હતા, રવીન્દ્રવીણનાં ગીતો.

ગાતા મેઘાણીમાર્ગની આંખ મારા ઉપર પડી. પછી હું હલી ગયો. એ ખીસી ઊઠ્યા. ખીનં થોવાંઓને પણ એમણે આંખથી તોળ્યાં.

એમનું મિત્રમંડળ અતિ મોટું. એમની સાથે એમનાં ગીતો ત્યારે ગોઠડી કરી રહ્યાં.

ગીતો પૂર્નાં થયાં એટલે હું મેઘાણીમાર્ગને નિર્ગતે મળ્યા વિના ઊભી રહી ગયો. એમને મારા ઘરના હાલની ખબર પડી. લાગણીથી એ ઘેરોઈ ગયા, એમ મારા એક મિત્રે પછી મને જણાવ્યું. મેઘાણીમાર્ગએ ત્યારે કહ્યું: "આ બધા તો મારા મોરલાઓ છે."

ભજનના સ્વર વિશે એમની સાથે બહુ વાર ચર્ચા કરી હતી. ભજનમાં શ્રુતિ આવતી હતી એની સમજ મેં રજૂ કરી હતી.

'ન્યૂ ઈરા' નિશાળમાં મેઘાણીમાર્ગએ ભજન માટેના એક ખાસ દિવસ રાખ્યો. એમણે એ અવસરે ભજનની મસ્તી આપાદ સમગ્રથી હતી.

ભજનમાં માત્ર ભજનો રંગ જ નહોતો. ભજનમાં તો કેમકાંપ ઊભાંતાં, ઘેરગ્યેના જ ચોતરો નહોતો. એમાં જીવનઉદ્ઘાસનો અરુણાવ હતો.

એ જલસાની એક નોંધ મેં લીધેલી. ગોરાદ પહોંચીને એમણે તરત જ એક કાગળ મને લખ્યો, એમાં હતું કે એમને ભજનના હાળ કોઈ અધિકારી ગજામાં મૂકી જવાની ઇચ્છા હતી. ભજનનો સાચો વારસો તો જળવાશે એ મતસહનું એમણે લખેલું.

હમણાં જ મરવાના આગલા દિવસોમાં જ એમણે એ ભજનસંપ્રદનું સંપાદન પૂરું કર્યું. એની પ્રસ્તાવના લખી નાખી.

મેઘાણીમાર્ગના શબ્દગ્રંથો, સ્વરગ્રંથો શુભ-

રાતમાં ગરબા ગણાય નહિ, વીરબા વીણાય નહિ એટલા છે. આજે એ બધાં મેઘાણીમાર્ગને મેઘારે છે.

મેઘાણીમાર્ગની વ્યથા વિશે જાત જાતની વાર્તા, જાત જાતની કલ્પના બધાર પાડી રહેલ છે. પણ એમની અંતર જીવનની વ્યથા તો એમની સાથે હતી- એને બહુ જોલ ન આપીએ તો ઠીક.

વ્યથા એ તો કલાકારની પ્યારી વીણા છે મેઘાણી-માર્ગનું બધું સુખ હોત, એમની તહેનાતમાં જાહે-જલાલી હોત તોય એમની એવેની કાંઈ એમની પાસેથી પગથી શકત નહિ. કલાકારનું દુઃખ એ તો જોલે આકાશનું હોય એ જ જાણે એને ચાંદની આપે, એમણે એ સજાગશે. કારણ કે એને મળે બાકાત હોય છે પરાવાં દુઃખો, જીવનની અસત્યતાઓ, ખીનની અજોલ વેનાઓ. એ તો કલાની લાલી છે. દિલની ડુનિયા દઈથી આપાદ રહે છે.

જેરથંદ મેઘાણી કલાકાર હતા. કલાકાર શિક્ષાની હેઠળથી ઝાણાં ગોતે છે ને એનો કલરવ કલામાં મેળવે છે. હોરાગડિત કરચું, એના ઉપર કાંઈ ને કાંઈ શિલા બેઠેલી હોય છે. એ શિક્ષાને ફોડીને કરચું લગી પુગનાર કલાકાર બધા અનુભવે છે પણ એ વ્યથા, એનું ઉમદા ઇનામ બની જાય છે. એમાંથી સર્જન જાગે છે. એ સર્જન કલાકારને સુખી કરે છે.

મારા અને માનવતાના આ મિત્ર, જેરથંદ મેઘાણીનું મૃત્યુ એ માનવતાનો એક નિઃશ્વાસ બની ગયેલ છે.

મને તો એમનો રંગ લાગ્યો છે. એટલે તો મર્વાઈ જવાય છે:

રાજ મને લાગ્યો મેઘાણીનો રંગ.

એ લેખનાના સંદેશ

સુનીલાસ વ. રાહુ

શ્રી. અવેરચંદ મેઘાણીને જ્યારે જ્યારે હું મળ્યો છું. ત્યારે ત્યારે મેં તેમની પ્રત્યેના અહોભાવ્ય સંવેદન કહ્યું છે. પચીસ વર્ષમાં તેમણે પેણેણો પુસ્તકો ગ્રન્થાતને આપ્યાં. પુસ્તકોની સંખ્યા બહુ મહત્વની વાતુઓ નથી. મહત્વની વાત એ છે કે એમની લગભગ બધીય કૃતિઓ ઉચ્ચ કોલિની છે અને તેથી લોકપ્રિયતામાં તે લગભગ સમાન કોલિએ રહેવા પામી છે. એક લેખકના બધાં પુસ્તકો એકસરખી રીતે સખજ નીવડતાં નથી અને તેથી તેવું ચિરંજીવી સાહિત્ય તો પ્રમાણમાં મર્યાદિત જ રહે છે, પરંતુ શ્રી. મેઘાણીની કૃતિઓ એ નિયમને અપવાદરૂપ અને છે.

શ્રી. મેઘાણીની કૃતિઓના આ વ્યાપક ગુણો મમં એ હતો કે તેમણે પોતાની પાસે જે કાંઈ લિપ્ત, વિશિષ્ટ અને તાત્ત્વિક હોય તે જ કાગળ પર ઉતારવું એવી જાણે પ્રતિભા લીધી હતી, અને એ પ્રતિભાને વચ રહીને તેમણે હમેશાં લખ્યા કહ્યું હતું. સખજ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરીને નામના મેળવનાર લેખક કોઈ વાર પોતાની સામાન્ય કે નમણી કૃતિને પશુ-નમણી સમજીને વહેલી મૂકી દેવાને લલચાય છે; શ્રી. મેઘાણી એવી લાલચને વચ ચલા નથી એ જ એમની બધી કૃતિઓની લોકપ્રિયતાનો મમં છે.

શ્રી. મેઘાણી નવલેખકોને અને જુવાનોને લેખનમાં ઉત્સાહ તથા ઉત્તમન આપવામાં હમેશાં મોખરે રહેતા. લેખકોને પ્રકાશકો પાસેથી પૂરતો પુરસ્કાર ન મળે તો તેમની પુસ્તકપ્રકાષ જાગ્રદી બિડતો. લેખકોની ઉત્સાહ વધારવાને જ નહિ, તેમને ઉત્તેજવા માટે જ નહિ, પરંતુ જે પ્રકાશન એક આજીવિકા માટેનો વ્યવસાય છે તો લેખન કરનારને પણ આજીવિકાની દૃષ્ટિએ પૂરતો પુરસ્કાર મળવો જોઈએ; પ્રકાશકના નફામાં પ્રત્યેક આજીવિકા લેખકનો પણ હિસ્સો હોવો જોઈએ, એ માટે તે હમેશાં આમ્રદ રાખતા. પરંતુ તેમના એ આમ્રદને ચોટા અર્થમાં સમજનારા લેખકોને ચેતવણી આપવાનું તે કોઈ વાર જુલ્યા નહોતા. લેખકો પોતાના જાનજીવો-

ળને, લેખનક્રિાને અભ્યાસ-દર્શન-અનુભવાદિ વડે ખીચવાનું છોડીને જેવું-તેવું લખી નાખવાનું વૈતર જ ક્યાં કરે, વહેતા સાહિત્યમાથી ચેરણાનું જાન ક્યાં વિના માત્ર તરંગવચ કે રૂપનાવચ દશામાં ગમે તેવું લખીને કે પરભાષામાંથી ઉતારીને તેને પોતાની ઉત્તમ કૃતિ માની બેસે, અને પછી તેને માટે જોઈ પુસ્તકાર માગવાની મૂંઝતા કરે તે સામે તેમણે લાલચથી ધરવાની તકો અનેક વાર લીધી હતી.

હું મૂકી લખી લેખાર નથી થઈ શમ્તો, તેમ ચોટા અભ્યાસ-દર્શન કે અનુભવની મૂકી પર લેખક લખો સમય નથી બોલો રહી શકતો. છતાં તે બોલો રહેવા મથે છે તો તેની કૃતિઓ ગુણવત્તામાં બતરી જાય છે. એક વાર શ્રી. મેઘાણી અને મારી વચ્ચે એ અંગે કેટલીક વાતચીત ચાલી હતી. મારે અને તેમનો પત્રકારવતો અનુભવ સમાન રીતે કહેવે હતે કે લેખકોમાં વિદનમો ચોટા છે અને પોતે વિદનમ હોવાનું માની બોલેલાં કૂડાં ધણાં છે. ધણા લેખકોને તેમના પ્રશંસકો બિન્નેજો જ અખાલસ હોય છે અને કેટલાંક વિદાન લેખકોએ પોકળ ધસાવનાઓ લખી આપીને કોઈ કોઈ લેખકની પ્રગતિના અવેરોષની ગરજ સારી હોય છે.

એક ચિખાણ લેખકનો દાખલો મેં તેમને કહ્યો. એ લેખકે એક નવલકથા લખી; તેને એક વિદાન નવલકથાકારે પુસ્તક વાંચ્યા વિના જ પ્રસ્તાવના લખી આપી; જાણીતા લેખકે પ્રસ્તાવના લખી આપી છે એવું જોઈને આદકાએ તે ઉમંગથી ખરીદી; લેખકે ઘેર ઘેર ફરીને પ્રસ્તાવનાલેખકનું નામ વચાવી છૂટથી નકસો વેચી અને જાણેલી નકસોમાંથી પોણા બાજની નકસો તે ચોટા સમયમા વેચી ચકયો; તેથી તેના ઉત્સાહનો બલકે ધમકોનો બિન્નેજો ચોટો ચકયો કે જેણે નવલકથાએના પાક આગળ પાછળ નેપા વિના ઉતારવા જ માંડ્યો! તેણે સાત પુસ્તકો લખી નાખ્યાં, પણ પ્રકાશન કરનાર કોઈ ન મળ્યું, તેથી તે અકળાયેલ. અકળામણમાં તેણે એક પ્રકાશકને કહ્યું:

“મારી શૈલી મારી પોતાની છે, તે અનોખી છે, કેઈ પણ સારા નવલકથાકારની દરેકજામાં એસવાને હું શક્તિમાન છું; અરે, હું તો મારી આ કથાઓ દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ મેળવવાનાં સ્વપ્નાં સેવું છું।” આ અધઃપાત અને તેના ઉદ્ગમર્થ કારણ બાણીને થી. મેઘાણીએ બહો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

લેખન અંગે શ્રી. મેઘાણી સતત યત્ન રહેતા હતા તે એ હંમેશાં કહ્યું છે. ન્યાંથી ન્યાંથી તેમને જીવંત પ્રેરણા કે દટાણેલું મન મળી આવે ત્યાંથી ત્યાંથી તેમણે તે લખને સંધ્યું હતું, એ સંધારામાં ઉત્તમ હોય તે ઉપર જ તેમણે કારીગરી કરી હતી. અને એ કારીગરી કરવાને પૂરતો સમય ન મળે તેમ હોય તો તેમણે તે લાચમાં લેવાની જ ના કહી હતી. કાઠિયાવાડને ટીંબે ટીંબે તે ધૂમ્પા અને સોરઠના રસ્તો પ્રવાહ લેતાઓ, મહીને કહિ શી. રવિશંકર મહારાજ સાથે ધૂમ્પાને તેમણે માધુસાર્થની નયોત ભેઈ અને ઝીઝી, નર્મદા અને તાપીના કાંઠા પર

ધૂમ્પાના તેમને કોડ હતા, પણ તે અણપૂર્ણ રહ્યા. ભોલું, ટીખલું, સવેલું અને પછી સર્જવું એવી તેમની લેખનપદ્ધતિને ઓળખનારાઓ તો પણ હશે, પણ તેને ધમપૂર્વક અનુસરવાની સતત યત્ન સેવનાગ લેખકો કેટલા હશે ?

શ્રી મેઘાણીની શૈલીએ લોકસાહિત્યનું સંશોધન કરવાનો રસ ધરાવનાર કેઈ જિજ્ઞાસુ લેખક-અત્યારે ક્ષિતિજમાં દેખાતો નથી. આમજીવનમાં અવગ્રાહન કરીને એ જીવનને લેખન દ્વારા મૂર્ત કરનારા થોડા સંજ્ઞ લેખકો યુગકાળને મળ્યા છે. પરંતુ પુનઃ નિઃશ્વાસ ચક્રે છે કે તેઓનો વારાળ થોડા સમયમાં લગભગ ખાલી થશે છે કે થઈ રહેવા આશ્ચર્ય છે ! નવું દર્શન અને નવી પ્રેરણા મળેતો પ્રવાસ શ્રી. મેઘાણીએ જીવનભર હાડ્યો નહોતો, અને તેથી જ તેમની રસધારા અણપૂર રહી ચકી હતી. ઉદય પ્રામતા લેખકવર્ગને માટે તો થી. મેઘાણીની લેખનોના આ જ મૂલ્યવાન સંદેશ હેમ એમ કું મારવું છું.

સર્જનનો પ્રધાન સૂર

યશવંત શુક્લ

‘સોરઠી જીવનનો સાહિત્યકાર’ એ શીર્ષક શ્રી. વિશ્વનાથ બહે ત્રણ લેખો બરીને અથવા ‘નિકપરેખા’નાં ૬૧ પાના બારીને મેઘાણીના સાહિત્ય-કાલની જે મુલવણી કરી છે તેમાં તેમણે એક પ્રશ્ન ઉપરિચત કર્યો છે : “ગા. મેઘાણીનાં પુસ્તકો જ્યો. એમાં સોરઠી લોકસાહિત્યના સંગ્રહો છે, લાખાનંદો છે, રૂપાનંદો છે, નવલકથાઓ છે, નાટકો છે, પ્રવાસ-વર્ણનો છે, ચરિત્રમંથો છે, અને ઇતર પ્રકારના ગ્રંથ લખાણો છે, ને કવિતા પણ છે. આ બધાંનું સામાન્ય લક્ષણ શું ?” વળી પૂછ્યું છે : “એમાંનાં પચાસસાક (૬૫૦) પુસ્તકોનું સર્વસાધારણ લક્ષણ શું ?... પચરંગી લખાણોના રાબુમેળા જેવા જંગી મંજમાંથી એ સર્વને એકસરખો લાગુ પડે એવો સામાન્ય ધર્મ કોઈને પણ જડવાનો ખરો ?” અને પછી પોતે જ એનો બારપૂર્વક જવાબ આપે છે : “નહિ જ.” અને પછી ખીજે જ જાણે, ત્રણે સામાન્ય ધર્મ વા સર્વ-સાધારણ લક્ષણ અને પ્રધાન સૂર એ ભૂદી વસ્તુઓ હોય તેમ નવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે : “ત્યારે શું ?” રા. મેઘાણીની લેખનપ્રવૃત્તિમાં પ્રધાન સૂર જેવી કંઈ વસ્તુ જ નથી ? ના, એમ તો કેમ કહેવાય ?” અને ફરી પૂછે છે : “આ મુખ્ય વર્ગની કૃતિઓનો પ્રધાન સૂર શો ? એના વાચનથી સમગ્ર રીતે તમારા પર શી છાપ પડે છે ?” અને ‘પ્રધાન સૂર’ એટલે ‘સમગ્ર છાપ’ એ અર્થ મનમાં બરીને એ જવાબ આપે છે. “એક જ, અને તે એ કે રા. મેઘાણી સોરઠી જીવનના સાહિત્યકાર છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન, જૂના અને નવા ઉભય પ્રકારના સોરઠી જીવનને સાહિત્યકારે રજૂ કરેલું એ જ રા. મેઘાણીની સમસ્ત લેખનપ્રવૃત્તિનો સરવાળો છે.”

‘પ્રધાન સૂર’, ‘સમગ્ર છાપ’ અને ‘સરવાળો’ જેવા પર્વાયનાયો શબ્દો યોજીને રા. વિશ્વનાથે મેઘાણી વિશે જે અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે તેનો સ્વીકાર કરતા મેઘાણીને કદી સંકેતક થયો નથી. ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’ના ઉપોદ્ધવાતમાં એમણે પોતે કર્યાં નથી

કહ્યું કે, “જૂના સોરઠી કાળને પ્રેમપૂર્વક તપાસવ તથા ઓળખવાની ખાસ મને ઉદ્દેશો નવેક વર્ષથી એક વળગાડ જેવી સંતાવી રહી છે. હું ૬૫૦ જેટલું લખવાતો નથી. એના મર્યાદા નળી મળી ઉઠેલ મર્યાદા હું એમાં બાપકર મીઠાશ અનુભવું છું !”

માનવીને દેહનું બંધન છે ત્યાં સુધી એના બનુ જીવનની સ્થિતિ સીમિત રહે એ સ્વાભાવિક છે, કવાકાર અથવા સાહિત્યકાર ઇતગ્ગનો કરતાં વધારે વિશાળ કે વધારે જીવન અનુભવી થકતો હોય તો પણ દેહધારી માનવી હોવાને કારણે એના એવા વિશાળગદન અનુભવને પણ મર્યાદાઓ તો રહેવાની જ, આમ છે એટલે એકાદ થોમસ હાડી પોતાનાં સર્વેન્નો આલેખવાને માટે મેથેસ પરગણાની ધરતી અને લોકજીવનને પસંદ કરી લે, તો એકાદ મેઘાણીને પોતાનાં સર્વેન્નોને મૂર્તરૂપ આપવાને માટે સોરઠી ધરતી અને લોકજીવનને પસંદ કરી લીધા હોય તો એમાં કશું ખોટું થયું નથી, જીમકું સ્વાભાવિક આલેખનમાં ઉત્કટતાનો જે ગુણ આવે જ છે, તેનો લાભ મળ્યો છે.

પરંતુ હાડીના સાહિત્યનો પ્રધાન સૂર બોળવાનો ઉલ્લમ કનાર વ્યક્તિ કેવળ વેસેકસને નહોતો વળગી રહે પણ એ રથુલને બેઠીને એમાં જે સુક્ષ્મ છે તેને પકડવાનો યત્ન કરશે. હાડી અને મેઘાણીની તુલના અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી, એટલું સ્પષ્ટ કરી લીધા પછી કદોચ કે સોરઠી એ મેઘાણીના અનુભવની રથુલ ધરા છે, પણ એમાંથી એ જે વસ્તુને પકડવા મથ્યા છે તે જ મેઘાણીના સર્જનની મુખ્ય પ્રેરણા છે. મેઘાણીના સાહિત્યસર્જનનો પ્રધાન સૂર, સામાન્ય ધર્મ, સર્વસાધારણ લક્ષણ, સમગ્ર છાપ કે સરવાળો, જે નામ એને આપવું હોય તે આપીએ, પણ એવી જે વસ્તુ સચવાય છે તે કેવળ સોરઠી કે સોરઠી લોકજીવન નથી પણ એમાં સંજોગો વ્યાપક માનવતા છે.

મેઘાણી એને માણસાઈ કહે છે. આ માણસાઈ એકલા સોરઠીને ઇનરો નથી, પણ ન્યાં ન્યાં માણસ

વસે છે તે સમસ્ત જીવોલની સાર્વત્રિક સંપત્તિ છે એમ મેધાણીએ દર્શાવ્યાનું છે. અને એ માણસાધનાં તત્ત્વો ખીજીથી ગોતી હાઈ આવવાને માટે એમણે સોમરૂના સીમાડા નથી જોળ્યા એમ પણ નથી. ચોડાક અઠવાડિયાંની વાત પર વડોદરામાં મહોદ્ધ પારિતોષિકનો સ્વીકાર કરીને વળતો ઉત્તર આપતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, “ધરતીનો કોઈ કંઈક માનવસુલભ અને માનવસહજ સંસ્કારથીથી વચિત હોઈ રહે નહિ, એવું હું માનનારો છું. તો પછી હું ગુજરાતના લોક-ધર્તિદાસને કેમ શોધતો નથી, એવો પણ એક પ્રશ્ન જાણે” હતો. એ પ્રશ્નમાં ગર્વિત એવી એક ટીકાર પણ હતી, કે હું પ્રાતીયતા-પ્રધિપી પીઠાઉં છું. હકીકતે આમ નહોતું. કાકિયાવાડ મારું પરબાગલુ, જૂના સૌરાષ્ટ્રના અવશેષો જેવાં માનવીઓને જોળે મારો ઉછેર, એ જાનીની ધૂળમાં મારું આજોડતું, વગેરે કારણોએ મને રાશી લીધો.” એ જ કાલ્પજમા અન્યત્ર એમણે કહ્યું છે; “વારમના મણુતાપાત્ર ગ્રંથોનું મારું વાચન વિશાળ નથી. પરંતુ મારે સુઝાએ મને માનવ-જીવનનો મહાપ્રય વાંચવા મળ્યો, અને એણે મને લખતો કર્યો. સંસારનાં અનુભવધાનાં

જીવધર્તા આપ્યાં, ને એણે મને પાંત્રો આપ્યાં, વસ્તુ-સામગ્રી પૂરી પાડી. માનવ-જીમે મારા કાન મંડાયા, અને એ કથનનું પાન કરવાનો નાદ લાગ્યો. મારી ધરતી સૌરાષ્ટ્રનો, એનાં સુખદુઃખનો, એનાં શૌર્ય-પરાક્રમનો, એના સતીઝતિઓનાં શીલસૌંદર્યની માનવકંઠમાં સંદરાયેલી વાતો સંમિળવા મળી ને એણે જન્માવેલી સંવેદનાએ મને વાણી પૂરી પાડી. જનતા મારી જનતા બની.”

આ હકીકતથી શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ પણ હેતુ અજાણ નથી. પેલા એમના નિબંધના ત્રીજા લેખકમાં મેધાણીની નવલિકાઓમાં શ્રી. વિશ્વનાથ એમને પીઠિતવત્સલ સ્વરૂપે પ્રકટ થતા નોંધ મકયા છે, અને તોંધું પણ છે; “પીઠિત વર્ગ પ્રત્યેની દિલસીછ એ કંઈ કોઈની દેખાદેખી કે નકલ રૂપે આમાં વ્યાવી નથી, એ તો શ. મેધાણીનો સાચા હૃદયનો સ્વકોષ બાન છે.” એટલે ખીજા મુદ્દાને ગોચુ ગણીને શ્રી. વિશ્વનાથે મેધાણીના સાદિત્યસર્જનનો પ્રધાન સૂર અહીંથી પકડવા જેવો હતો, કેમ કે માનવતા અને માનવી પ્રત્યેની સહાનુકંપા એ જ શ્રી. મેધાણીની સમસ્ત લેખનપ્રવૃત્તિનો પ્રધાન સૂર હરહંમેશ રહ્યો છે.

લોકાનુરાગી મેઘાણીભાઈ

રામનારાયણ ના. પાઠક

વીસેક વરસ પહેલાંનો પ્રસંગ છે, એ દિવસોમાં સૌરાષ્ટ્રના સંપાદકો એક જુનવાણી રૂલામાં રહેતા હતા. યોગાનમાં એક ઘટાદાર લોખંડો હતો. એક નમતી સાંજે એ લોખંડા નીચે ખાટલા ઢાળી મેઘાણીભાઈ કાપશે જમારી બેઠા હોના. સામે ખાટલા ઉપર એક ચાગળ બેઠો હતો, મોટી કાળા દાદી, મેલેધેયો વેચ, એ કવિજન કચ્છથી આવ્યો હતો. એણે સારંગી ઉપર મજા ફેરવ્યો. કંઠમાંથી સૂર નીકળીને સારંગી સાથે એકતાર થયો. વાતો થઈ થઈ એ વાતો નહોતી પણ એક સળંગ સૂરીકું કાળ જ હતું. મધ પછ જાનેના સૂર એવી દલકથી કવિ ગાઈ રહ્યો હતો કે એનો અવાજ નીચે પડતો ન હતો. સામે મેઘાણીભાઈ ચારણની સારંગી સાથે એકતાર બનીને બેઠા હતા. એમની વિશાળ ગ્રન્થતરસી આખો જણે કે કવિજનની ઊંડેરી હૃદય ગુદામાં પ્રવેશીને રતો. શોધી રહી હતી. કવિના સૂર સાથે ધાણીભાઈનું કાવ્યમય લોકાનુરાગી હૃદય જણે કે નાર બન્યું હતું અને જેમ જેમ કથા આગળ ઈશી તેમ તેમ મોરલી ઉપર નાગ ડોલે તેમ મુખ બનીને તેજો ડાઘવા લાગ્યા. અર્ધાંચક કલાક સુધી એકધારે વહેતો વાણીપ્રવાહ વાર્તા પૂરી થતાં અટકાયો. તો પણ મેઘાણીભાઈના ચહેરા પર ઊંઘ બાવ તરી રહ્યા હતા. લોકસાહિત્યની સેવા કરવાની દૃષ્ટા લેના મેઘાણીભાઈનું એ દિવસનું સુખમ દર્શન, તેમના હૃદયમાં રહેલી લોકઅક્તિ અને લોકાનુરાગની આજે પણ વાદ આપે છે. અને એ દિવસોથી મહીને મુહુરે ખોજે શાંત પાગ્યા ત્યાં સુધી એમણે પોતાના હૃદયમાં પ્રગટાવેલી લોકપ્રેમની નૃપોત્તરથી ગુજરાતભરમાં અજવાળા પાથર્વા કર્યા.

*

ત્યાર પછી તો બીનવાં સૂર પાછળ દરજી પડે તેમ મેઘાણીભાઈ લોકસાહિત્યની બાળ લેવા જન્મલોમાં ને નેસકાઓમાં, પહોડોમાં ને કોટડોમાં ધૂમવા લાગ્યા. એવા એક પ્રવાસેથી પાછા ફરતાં તેજો

ભાવનશર આવેલા. ધી. નાનાભાઈ તેમને દક્ષિણ-મૂર્તિમાં તેડી લાવ્યા. બારડોલી સત્યાગ્રહનો વિગ્ન કરીને પાછા ફરેલા ધી. કૃષ્ણચંદ્રભાઈનો સત્કાર કરવા અમારું બેઠાંબેઠાં હતો. એક પછી એક વક્તાઓનાં વ્યાખ્યાનો ચાલી રહ્યાં હતા. મેઘાણીભાઈનો વારો ચોથો આવ્યો. અને પોતાની અનોખી ઢબે તેજો બોલ્યા, 'સૌરાષ્ટ્રના સત્યાગ્રહી સપૂતનું સ્વાગત આજે ચારે વર્ણ તરફથી થઈ રહ્યું છે. સાહ્યજીવનના પ્રતિનિધિ તરીકે ધી. નાનાભાઈ, કવિઓ તરફથી મેજર જોરાવરસિંહજી, વૈજ્ઞાનિક પ્રતિનિધિ તરીકે ધી. રાણીભાઈ અને હરે મહતા. પ્રતિનિધિ તરીકે મારે વારો આવ્યો છે.' શ્રોતાજનોના ચહેરા ઉપર હાસ્યની રમ્યાએ અક્તિ થઈ. મેઘાણીભાઈ ગભીરપણે આગળ વળ્યા, 'અને એનું કારણ છે. હું રાણીજોના અને ચારણોના ઘરના રાટલા ખાઈને સીધા અહીં આવું છું. એનું અમ મારા હાંતમાં છે. જેનું લજ ખાધું તે હું કરવું બેઠાં. આજે એમના પ્રતિનિધિ તરીકે કૃષ્ણચંદ્રભાઈના વધામણો કરીને હું એમનું લજ હું કરું છું.' થેડા રાજોમાં પોતાના હેવાના બાવ રજી કરીને તેજો બેઠા. તાળીઓના અવાજથી તેમની લોક-ભક્તિને સોજે વધારી લીધી.

અને હેફો ધરી સુધી, સાડે ગુજરાત જણે છે તેમ તેજોએ લોકપ્રતિનિધિ તરીકે એ લજ હું કરતાં કરતાં શાંતિ લીધી છે.

સાહિત્યસેવે દરજીએ આગળ વધે જતાં મેઘાણીભાઈ રાજકારણમાં પણ પ્રથમ હરોળમાં જ હતા. ૧૯૨૬ની સાલમાં મેઘાણી ચુકામે રાજકીય પરિવર્તન થઈ હતી. પ્રમુખરચાને સરદાર વલ્લભભાઈ હતા અને પૂ. મધીજી પરિવર્તમાં હાજર રહ્યા હતા. એ જ દિવસોમાં, એ જ સ્થળે મુલકપરિવર્ત બરવાનો સૌરાષ્ટ્રના મુલકોએ નિરધાર થયો હતો. સારા દિનમાં મુલકમંદરિતોએ બેઠાંબેઠાં ચાલી રહી. સુભાષ-જવાહરની મુલક બેઠી દેશની મુલાતીને દોરી રહી હતી. રાજકીય

પરિષદની અને યુવકપરિષદની હાથહુઆ અલગ પડી હતી. મેઘાણીભાઈ કહી હાથહુઆ જશે એ જોવા અનેક મિત્રો આગુર હતા. તે વખતે યુવકે પારખદને દગવાળે ૨૨૦ દાણીભાઈની સાથે હસીને વાતો કરતા મેઘાણીભાઈ આવી પહોંચ્યા.

‘આખરે તમે પણ આવ્યા ખરો જવેચંદ્રભાઈ,’ એકદમ દાઢી પર હાથ ફેરવતાં, તેઓ બોલી બીકમાં ‘ત્યારે તમે મને જોળખ્યા નહીં, અને હું તો દહાણીકરડો જ છું.’ આમ કહેતાં વાંકડીઆ વાળ ખૂલાવીને, ટટાર બની તેઓ અપારી સામે બીકા રજા. પોતાના અતિનમ્ર નિરભિમાની સ્વભાવે તેઓ છેલ્લે

સુધી આસપડસ નિર્બાળિતા અને સરળતા સાચવી શક્યા હતા.

મેઘાણીભાઈની યાદ આવતાં જ સંસ્મરણોની દારખાળા આવે છે. તેઓ આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા છે એમ માની શકાતું જ નથી, અને હકીકત પણ એમ જ છે. વરસો સુધી યુજ્જ્વાલતાનાં તારનારી-ઓના કનમાં તેમનો સુલકેશ જૂજળ્યા જ કરવાનો છે.

જ્યન્તિ તે સ્મૃતિનો રત્નસિદ્ધાન્તઃ પવિત્રતા ।

વાસ્તિ તેર્થં યદાઃ કામે જરા મરણજં મયમ્ ॥

મેઘાણીભાઈ પોતાના અપારદેહથી અમર છે.

પત્રકારત્વનું શિયળ સાચવનાર

[અનુસંધાન ૬૭ માં પાનાથી ચાલુ]

બુલચુક કે અન્યાય યામ તો બીજો જ દિવસે તે સુધારી શકાય પણ સાપ્તાહિકમાં તો એ અન્યાય બીજો અંક આઠ દિવસે પ્રસિધ્ધ થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રહે માટે સાપ્તાહિકમાં તો એમ ન જ થયું જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ કોઈ વખત રાગ, અમલદાર કે દીવાનને તેમને મળવાનું થતું તો એનો અહેવાલ તેઓ ઘરે જ આમને આપી દેતા, કે જ્યાં તેમને માટે કોઈને અણુધટલી શકેતો કર્પોની આસંકા રેલ ન થાય. જોકે અમને અને તેમને પિછાણનારા સૌને, તેમને માટે એવી સંકા કદી થતી જ નહિ.

પોતાનાં સાથીઓને તેઓ સંપૂર્ણપણે અપનાવતા હતા. કામમાં સમોવડિયા અને વર્તવિમાં કુટુંબીજન અપમા હતા. સાથીઓ પણ એવી જ સાળણી

અનુભવતા હતા કામના અતિશય દખાણ કે પ્રસંગો-પાતે બુલચુક થતી તો મેઘાણીભાઈમાં ઉમતા આવી જતી ત્યારે તેમનો તાપ છરવનો અસલ થઈ પડતો. પરંતુ એ વખતે સાદીઓને પણ દુઃખ તો તેમના છરે શા માટે સંતાપ કરાવ્યો એવું થતું હતું. તેમને મેટરો સુધારતાં, ચુક વાંચતા કે અહેવાલો અંગે સૂચના આપતા જોતા સાંભળતા એ તેમની પત્રકાર તરીકેની શક્તિ, સૈદ્ધાંત પિછાણવાનો સુદર અવસર હતો. તેમના અકાળ અવસાનથી માત્ર સાહિત્યની દુનિયાએ નહીં પણ પત્રકાર જગતે પણ એક અણુભાગ અખચારનવેશ ગુમાવ્યો છે.

[' પ્રવાસી ' માથી હુંકાવેલું]

સાચું મુદ્દ્યાંકન તો મહાકાલ કરશે

મનસુખકાલ હવેરી

મેઘાણીભાષને સૌથી પહેલો દું ક્યાં અને ક્યારે મળ્યો તે મને યાદ નથી, પણ એમની સાથેના મારા સંબંધની રમૂત પ્રેમ કે સૌખ્યની રમૂતિની જેમ, અનુભવ પછીના જ હવનને નહીં પણ એની પહેલાંના જીવનકાળને પણ વ્યાપીને આખા જીવન પર ધન્યતાની પતિતપાવન છાયા પાથરી રહી છે. આવા સંબંધો માત્ર લૌકિક વ્યવહાર ખન્ધોને નહીં, પણ જન્મ-જન્માન્તરના પ્રેમભાવને પ્રકટાવતા ને ચોખતા હોય છે. એવા સંબંધો જ જીવનની મોટી ઓથ અને અદ્ભુત દેહાણુ બનતા હોય છે.

પંદર વર્ષનો આ સંબંધ! કેટલો એકધારી રીતે મોહક ને જીવંતરને મીઠું બનાવી દે તેવો સંબંધ! એ સંબંધની મધુરમંજલ રમૂતિઓ આજ આખા જીવન પર ઝૂકી રહી છે, જીવનને કોઈ નવી જ અર્ધવચ્ચા આપી રહી છે, મોહની નહીં પણ મેઘાણીભાષ જેવાના સ્નેહભાજન યવાતું મળે તો ચોખોસો લાખ પોનિંગો ફરી ફરીને જનનીના જરૂરમાં સૂતાની જગાડી રહી છે. મેઘાણીભાષનું અવસાન એ આ જીવન પરવું એ સ્નેહસંબંધનું ભરતવાક્ય છે કે એમને હું પ્રત્યક્ષ મળ્યો નહોતો તે વખતે, એમનાં પુરતકોના સામાન્ય વાચન પરથી મેં એમના વ્યક્તિત્વને કેવું કહ્યું હતું? અને એમના પ્રત્યક્ષ મિશ્રણ પછી પ્રતીર્ષવ રસાવહ બનતી, એ વ્યક્તિત્વની મધુરતા ને મૂઠતા, વિનમ્રતા અને સાલસતા, વિચારોની અર્થતા, વાણીની નાગરિકતા અને શૃતિની વિમળતા અને કેટલી મોખી લાગી હતી? ક્યાં મેં કહેલી ગર્વોન્નત શિર્ષની પુમારીભરી અતકાષ્ટ! ને ક્યાં ક્યું બારે વધુ ને વધુ લચતી જતી એમના વ્યક્તિત્વની ગુણગરવી શાખો?

લોકપ્રિયતા એમને વરો હતી તેટલી અર્ચાગીન ગુજરાતના ખીજ કોઈ સાદિત્યકારને વરી નથી. અને છતાં એ માનમંદિરાનો એમને કે રૂઝકો નહોતો. એમની વાણીમા કે લેખનમાં આપવ્યર્થની મધ નહોતી પ-નિન્દાનો રસ નહોતો, અસતે થતો ધખારો નહોતો કે પોતાની શહાદતને ડીડીમ નાદ નહોતો.

અને શહાદત એમની ક્યાં ઓછી કે અસ્પષ્ટ હતી? ખીજ કવિઓ ત્યાં કમળોની કુંજમાં જ્યાં પકચા હતા. ત્યારે તેમણે રમશાનને દંડેલ્યાને કાલક-રવને આરાધ્યો. નિરક્ષર, પ્રાકૃત જનતાના ગળામાં ફૂકી ગયેલી લોકવાણીને એણે સજીવન કરી, જનું લોકસાદિત્ય શોધ્યું, સંચ્યું, સંશોધ્યું ને તેને પોતાના પ્રેમગંભીર કટેથી હમરો ને હમરો આખાકરકોના દેખામાં સિંચ્યું. પ્રેમની કે પ્રકૃતિની કૃષ્ણ કન્યાની જંસરીની કે તારા ને ચંદ્રની એમણે ઉપેક્ષા કરી, એમ નહીં, પણ ઉપેક્ષામાં અને વીરમૃતિમાં રમેટામ ગમેલું લોકસાદિત્ય ને મેઘાણીભાષએ એખ ધાયો નહોતે તો કદાચ વધારે ને વધારે શન્યશીલ બનતું જત.

અને વ્યાપારવીર ગુજરાત જે વખતે અર્થપ્રધાન કવિતાની ઉપાસના કરી રહ્યું, હતું-ધનનેજ ધરણીધર માનીને તેની સેવા કરી રહ્યું હતું તે વખતે પણ એમણે એકરંગી સારસ્વત ધર્મને જ સેવ્યો. પાસે જ લક્ષ્મીની નદી વહેતી હતી. એમાં નાદો લેવાની તક પણ હતી અને અનુકૂળ સાધના પણ હતી. સાધને જ નહિ પ્રસાદનો પણ હતો. છતાં મેઘાણીભાષએ આતમ-પાંખડીને ફરકવા ન દીધી, દિલને કગવા ન દીધું ને પોતાની મીટને પોતાના ધ્યેય પરથી ખસવા ન દીધી. અને આ બધું ગુજરાતના એકે વણિકપુત્રે ગુજરાતમાં ગુજરાતીઓની વચ્ચે વસીને કહ્યું! આ શહાદતને આપણે સામાન્ય ગણીએ?

અને સારસ્વત ધર્મની એમની ઉપાસના પણ કેટલી અડગ અને અવિચ્છિન્ન હતી? પૂરી પા સદી સુધી ધડીતોયે યાક ખાવો ધર્યા વિના એમણે લખ્યાં કહ્યું, લખ્યા જ કહ્યું! એમણે કાળો લખ્યાં ને નવલિકાઓ લખી, નવસકથાઓ લખી ને નાટિકાઓ લખી, પ્રવાસચળનો લખ્યાં ને વિવેચન સંશોધન સંપાદન કથા; માર્મિક હાસ્ય પણ એમણે આપ્યું ને જનતાની જમાન પણ એ બન્યા. એમના વાગ્દે-ભવે હમરોના હૃદયને ડાહ્યામાં છે હમરોને પ્રેમ છે, હમરોની આંખોને આંસુભીરી કરી છે ને હમરોની આંખોમાં અમ્મ લુછ્યાં છે. એ વેલરનું મુદ્દ્યાંકન આપણે એમના સમમલીને તો શી રીતે કરી શકીએ? સાચું મુદ્દ્યાંકન તો મહાકાલ કરશે.

['પ્રવાસી' માંથી દ્વંકલીને]

પત્રકારત્વનું શિયળ સાચવનાર

મંગલદાસ સતીકુમાર

એમની—મેઘાણીભાઈની નજીક આવનારા એમનાથી અસિદ્ધ, એમની લાગણીઓથી શીત્લના કે તરબોળ બન્યા કે તણાયા સિવાય રહી શકતા નહિ, અને દરનાઓ માટે તો એ સરોવરમાંથી શબ્દોરૂપે માનવસંવેદનનો મહાધોધ વધા જ કરતો હતો અને ત્રિવિધ ગદ્ય અને પદ્ય સ્વરૂપે પ્રકાશન પામતો હતો. આજે એ સરોવર પૂરી પડતાં લાગણી અને ભીમિંથી લોહો વિવશ બની ગયા છે, મૃત્યુ સમાચારથી અત્રાક બની ગયા છે. શોક માટે પૂરા શબ્દો જરૂર નથી, શબ્દોનો મહાસિંધી તો ચાલ્યો ગયો છે!

આની માનવતાથી હસોહસ ભરેલી વ્યક્તિના સાથીદાર બનવું એ પણ જીવનનો એક લક્ષણ છે. અને કસોટી પણ છે. મારો અને એમનો મેળાપ પ્રથમ મોટાદમાં ૧૯૩૭માં થયો. તેમણે યુવકથી લાગ્યો જ આવી ‘ફૂલજામ’ તંત્રીપદ સંભાળવું હતું, અમારી પિઠાન થયા પછી મારે એમને વારંવાર મળવાનું થતું. એ વખતે તેઓ કહેતા: “મારી ઇચ્છા તો રાણપુરમાં પત્રકારત્વની શાળા ખોલવાની છે. પણ નાણાં નથી, સાધન નથી,” એમ કરી નિસ્રાસો નાખતા હતા; પરંતુ તેમની શિક્ષણની વિદ્યા તેમની પાસે જ હતી જેવું મુક્ત હાથે દાન કરતા હતા.

તેમના ધણા મિત્રો અને બંધુ સાહિત્યકારોને ‘ફૂલજામ’ જેવા એક સાપ્તાહિક પાછળ તેઓ પોતાની અંતઃમોલ સાહિત્યકાવિ વેડી નાખે એ પસંદ ન હતું. મેઘાણીભાઈ જ્યારે પોતાનો ચાક, અજાણખુ માનસિક પરિતાપ, સમયની માચામાર, વ્યક્ત કરતા ત્યારે એ મિત્રો તેમને મોટો કપડો કે શિયામખુ આપતા હતા કે, ‘સા માટે આ હસરડો કરો છો!’ પરંતુ હું જ્યારે એમાંના કોઈ અથવા ‘ફૂલજામ’ના કોઈ વાંચકને પ્રસંગોપાત કહેતા કે, તેઓ એમા મન અમલેઓ કે મહરની તંત્રીનો લય છે એટલું જ નહિ પણ “કુલોરીઆ ગામના કૂવાને કોકો ભાંગી ગયો અને પાણીયારી પડતાં પડતાં રહી ગઈ” એવા લીટી બે લીટીના સમાચાર વાંચે છે, એનાં પ્રકરણ

સુધારે છે. અને કાલમાં જગ્યા બચતી હોય તો તે બચાવવા કોઈ સમાચાર તો એકાદ “છ” કે “હતો” શબ્દ આપી લીટીની જગ્યા રોકતો હોય તો તે બચાવવા ઉપરની લીટીમાં એકાદ અક્ષર કે શબ્દની કાપકૂપ કરી શબ્દોના ફેરફાર કરી એ શબ્દ ઉપર ચઢતી કે છે ત્યારે તેમના આશ્ચર્યની અવધિ રહેતી ન હતી.

અરી રીતે એમને મન તો એ દરેકદરેક સમાચાર પાછળ કે કાવ્ય કે નવલકથાની વસ્તુ પડેલી હતી.

કાઠિમાવાડમાં થોડો સમય લૂંટકાટના, ગામ ભાંગવાના અને બહારવટિયાઓનાં તોફાનોના બનાવો વધી પડ્યા હતા, ગમેગામથી લોકોના બપના નાસભાગના સમાચારો આવતા હતા. એમાં એક ગામમાંથી કોઈએ બહારવટિયાનો બહાદુરીભર્યો સામનો કર્યો. એ સમાચાર સંભળતાં જ મેઘાણીભાઈએ એને પોતાના અંતઃસંજ્ઞામાં સુંદર રીતે ખિરદાવ્યો અને લોકોને નીર બનવા પાકાર કર્યો.

એક વખત રાણપુરથી કોઈ માઇલ દૂર આવેલા વલ્લાણ તાનાના ગામ નાગનેશ ભાંગવા બહારવટિયા આવ્યા, અને તેમના સામનો માટે તેઓ પોતે ઊપડ્યા. ગામમાંની બંદૂકો મળી તે પણ સાથે લઈ ગયા અને આખી રાત તેઓ બહારવટિયાઓને શીસમાં લેવાં પોલીસોની સાથે ખાઈઓ ખોલી પડી રહ્યા પણ છેરે તો એક પોલીસ ટુકડીની ખસારણથી બહારવટિયા ભાંગી છટકા હતા; પણ તેઓ એક જ વિચારથી બંદૂક લઈને દોડ્યા હતા. ગામને પાદર બહારવટિયા આવે ને સામનો ન કરીએ તો બીજાને શું કહી શકીએ?

તંત્રી તરીકેની પોતાની જવાબદારીની અને પત્રની પ્રતિજ્ઞાની જળવસ્થા સીતા શિયળની જેમ કરતા હતા. જરા સરખી શતચૂકથી કોઈ વ્યક્તિને અન્યાય થયો હોય કે કોઈનો વિરોધ કે સુધારો આવે તો તેઓએ બીજા જ એકે પ્રસિદ્ધ કર્યો જ ન પડતા. દરમિયાન યત્રો પણ લખતા અને કહેતા કે દેનિક પત્રમાં

[અનુસંધાન આશ્રય ૬૭ મે પાને]

ગઈ કાલનો જ બનાવ ગણાય. તે અગાઉ પણ તેમણે મુંમનના આત્માને ને હાથારે થતા રમખાણો 'એન્ટ પ્રોવોકર્સ' જ કરાવી રહ્યા છે. અને એમને નેર કપો વિના શાન્તિ નહિ રચવાય એવું સૂચવતા 'વાઇ-દીપકાઓને વીણી કાઢો' શીર્ષકથી તન્ત્રીલેખ લખેલો અને, સંમિશ્રતા પ્રમાણે એ લેખ બદલ સરકારે જાળીનગીરી માગેલી છતાં આવા બનાવો બનવાથી પણ એમણે માનવતાની ઉપાસના કે આશ્રદર્શન લગીરે બંધાઈ જઈ નથી. અમદાવાદની અનાવતમાં 'ફક્કામ કાડું ન કેસ' ચાલતો અને અદાલત બહાર લોકોનાં ટોળા જામતાં ત્યારે મેઘાણી-ભાઈ 'હરીફ' કામમાં તો નામગીન બનીને આંખે ચઢી ચૂક્યા હતા. છતાં તેઓ, મને યાદ છે ત્યાં સુધી એક દિવસ તો વરસતે વરસાદે મુસ્લિમ વસાહતદારી મુલાકાતે ગયેલા અને હાલકીચરમાં કપાંક લપસેલા પણ ખરા!

માનવતા-મૂલક પત્રકારત્વમાં નિર્બીકતા તો અનિવાર્ય જ ગણાય. અને મેઘાણીભાઈમાં એ ભારોભાર હતી. કાઠિયાવાડના ગાંધીઓ અંગેના અગ્રણેયોમાંની જલદ ભાષા વાંચતા સદાજ એમ યાય કે આ લખનાર 'મે-આમાવાળો' છે! એવાં લખાણો લખતા બદલ એમને સીધી યા આડકતરી રીતે ધણી ધાકધમકીઓ મળી હોય એ પણ શક્ય લાગે છે. છતાં બહારવટિયા ગોવિંદ સોનીના પ્રકરણ વેળા મેઘાણીભાઈએ જે મહાનીભડું વલણ લીધેલું એ ઉપરથી લાગે છે કે ગમે તેવી ધાક-ધમકીઓને પણ તેઓ ગાંઠે એમ નહેતા. મુંબઈના એક કુલ્લડ વખતે ખિસ્સામાં ખિસ્સા લઇને, ચોપાસ ઊભેલા યુદ્ધાઓ વચ્ચેથી તેઓ નીકળી ગયેલા એવો જે પ્રસંગ એમણે ટાચણચોધીમાં મૂક્યો છે, એ પણ આ નિર્બીકતાની જ સાક્ષી પૂરે છે.

છતાં આ નિર્બીકતા કેવળ સોદાના કાળખની નહોતી. એની પાછળ તો કુસમથી પણ કામળ એવું હૃદય રહેલું હતું. 'જન્મમૃતિ' એફિસમાં શ્રી. મેઘાણીભાઈના છેક શરૂઆતથી સદામર્પકર હતા તે શ્રી

ચન્દ્રકાન્ત સુતરિયાએ મને એક સરસ સંસ્મરણ કહ્યું છે. મુગ્ધમી થી. અમૃતલાલ શેઠે થી. સુતરિયાને એરી મતલમની મૂચના આપેલી કે 'એને હું, મેઘાણી મારી સાર'થી છે' સંભાળજો!...' શ્રી શેઠે કેતી બંધનેસની અને અનુરૂપ ઉપમા ચોટ છે! 'પ્રવાસી' અકવાલિકામાં દમણી જ પરમાનંદ કાપડિયાએ થી અમૃતલાલ શેઠેના આ મતલમનો અભિપ્રાય દાંક્યો છે. એમાં શ્રી. શેઠે કહ્યું છે, 'બીન તો આંખગાંધી પણ ન વાગે. એ માટે નખલો ભેદજો.' પણ શ્રી મેઘાણીભાઈનું અત્યંત નાણક લાગણીતંત્ર જોતાં તો આ બીન અને નખલોની ઉપમાઓ પણ અપોહિત જેવી લાગે. રૂપક પૂરું જ કરવું હોય તો હું તો શ્રી મેઘાણીભાઈને તાર મિલાવેલા તંત્રવાદ સાથે સરખાવું, જે વાદ પવનની આપી લદ્દરીની ઝાપટ અર્થાત્ જ ઝંકારી બેઠો. એવું તો કામળ અને સવેદનીયીલ હૃદય મેઘાણીભાઈ પાસે હતું કે નાનામાં નાના બનાવ કે સાવ સામાન્ય લાગતા સમાચાર પણ એમના લાગણી તંત્રના તાર અજીજણાવી જતા. એક ડોસીને પુત્ર કારખાનામાં મૃત્યુ પામે અને અદાલત પાસે તુકસાની કારણની અરજ થતા 'એવો કાર્ફ કાપેલો નથી' કહીને અદાલત એ ડોસીને પુત્રકારે ત્યારે મેઘાણીભાઈ જેવા સવેદનીયીલ પત્રકારની કલમમાંથી તન્ત્રોત્પન્ન બદલે કાળ જ સરી પડે.

સાહિત્યની જેમ પત્રકારત્વમાં પણ મેઘાણીભાઈ 'માણસાઈ'ના આશ્રદી હતા. નાનાસરખા 'ન્યૂઝ'ને પણ તેઓ એ માણસાઈની ચકાસણીએ જ ચકાસતા અને તેથી જ, કાર્ફ જતની વિવેકપુર-સરની સુરચિત્તરી પસંદગીના ધોરણ વિનાના સમાચારોને પોતાના પાનાં ઉપર જગજગતવું દૈનિક પત્રકારત્વ 'દેશગતી' રિપતિને પામ્યું છે' એમ તેઓ કહેતા. ન્યૂઝ એડિટિંગ વિશે વિચાર કરતાં મને એક પ્રસંગ વારંવાર યાદ આવ્યા કરે છે. ઉમાશંકર આનંદનગર સોસાયટીમાં રહેતા ત્યારે મેઘાણીભાઈ એક રાત્રે આવી ચડ્યા હતા. એ જ વખતે ગ્રેડેસર સી. એલ. ધીરાલા, અને અન્ય મિત્રો પણ આવેલા. એ દિવસોમાં જેતલ હિન્દુ છાત્રાલય

ચુરિલેખો જોડે લાગી ગયેલી. હાખાંચોએ દેકારા કરી પાડેલા. એ સમાચારની ચર્ચા નીકળતા મેધાણીભાઈએ આવેશમાં આવી જઈને હાખાંચીની આ મનોદશા પ્રત્યે પુણ્યપ્રકાષ દાસેલાં અને કહ્યું હતું: 'હીઝ આર નોટ ધ મેટસ' હુ બી ડીરડર ધન ન્જા ચેપસ'.

એવો જ એક બીજો પ્રસંગ અરે નોંધવા જેવો લાગે છે. 'રવીન્દ્રવીણા' હપાત્ર ત્યારે મેધાણીભાઈ અમદાવાદમાં શ્રી. રવિશંકર રાવળને ત્યાં રહેલા. એક દિવસ સાંજે તેઓ ઉમાશંકરને ત્યાં મોડસી-નિવાસમાં આવ્યા હતા. રત્નેદરશિખ પછુ હતા. રાતે જમી રહ્યા પછી અમે સહુ અગાથી ઉપર જઈને બેઠા. વાતોના એક મુખ્યત્વે 'હરની લાડત, ગાંધીજી, વિદ્યાધીઓ વગેરે ઉપર હતો. વિદ્યાધીઓએ શાળાકોલેખે છોડી દીધી હતી એ વાત નીકળતાં, વિજયાદશમી પડિનની પુત્રીઓ ન્યનતારા અને ચન્દ્રલેખા લાડત દરમ્યાન જ અમેરિકા ભણવા ગયેલી એ વાત નીકળી. મેધાણીભાઈએ થોડા સમય પહેલાં જ 'ફૂલછાજ' સમિતીના સુરમાં આ બનાવ પ્રત્યે 'એપ્રિલ-ફૂલ બનેલાં એક પિતાની સહીયો વેધક કટાક્ષ કરેલો એની મેં યાદ આપી ત્યારે મેધાણીભાઈ દુઃખપૂર્વક મોઢી ઊઠાયા, 'એ સમિતિ લખ્યા પછી મને એક રોડીજને એ ખાળાએના પરદેશગમનનું સાચું કારણ સમજાવતો પત્ર લખ્યો અને મને કપડા પછુ આપ્યો. એથી અને મારા લખાણ બદલ બહુ જ દુઃખ થયું.'

માનવવાસણી પત્રકારત્વ તો કોઈને પણ હુબરે નહિ. એવો પત્રકાર સારા-નરસા સહુ બનાવેા પ્રત્યે સમ્મતદષ્ટિ પડે જ નહર કરે. એનું લક્ષ્યવેધ તો માનવજીવનનાં કલ્યાણકારી શાશ્વત ધારણતત્ત્વો ઉપર જ રોપ. આ વસ્તુ મેધાણીભાઈના સાદિસંવ્યાપારની યોગ્ય હતી. એ જ વસ્તુ એમની પત્રકારત્વ પ્રવૃત્તિમાં પણ પ્રેરકમળ બની રહી. વર્તુલારનાં વહાલાં તેમ જ લલ્લાં સહુ પ્રત્યે સખભાવ રાખી શકે એ જ સાચો

પત્રકાર. પત્રકારત્વની સરતી સનસનાડી—સે-સેશન મેગિરીંગ—પ્રત્યે એમને બારે જાંડી નકરત હતી. રતીભર સત્ય ને ખાંડીખાંડી અચારવેગ: પ્રખળા ચિર-રથાથી વિચારભાવેને ઉત્તેજી દેવળ ક્ષણિક આવેશોનો જ ભાડો : સ્વતંત્ર દુલનાયકિતનો ડાસ કરી ઉત્તેજના મૂકવાની જ રમણલીલા : આ બધાને મેધાણીભાઈએ 'વેશન'નું નામ આપ્યું છે.

દૈનિક પત્રકારત્વની દેકારા જેવી રિયાત પ્રત્યે તો તેમણે ધણી વેળા અજુગમે બ્યક્ત કર્યો હતો: 'રાજ-દારી હમકલાં હાપચાથી અને લીખડી—પીપડી ગામેની ખજાવાડોના દલાલદારની ખજર લઈતાખ-વાથી જ લોકો ભોભાપ છે, એવી માન્યતા પત્રકારત્વની ચેતના-વિવુતને કેવળ સંદાર માટે, તમતમાદને માટે, બાંજ્યાં તળવાના તાવડા તપાવવા માટે સેવાય છે. એ એક વિરૂત અને વિધાતક માન્યતા છે.'

આ ચબ્દો તો એમણે હેક ૧૯૩૫માં લખેલા એમાં એમણે દૈનિક પત્રકારત્વનો દષ્ટિને 'વિધાતક' કહેલી. પણ નોંધપાત્ર હકીકત તો એ છે કે ઉપરનું લખાણ લખ્યા પછી બરાબર ૬૪ વર્ષ પછી ૧૯૮૫-માં પણ દૈનિક પત્રકારત્વ અંગે એમણે આવી જ પુણ્યપ્રકાષ દાસવેલો—અને એમાં પણ 'વિધાતક' શબ્દ વાપરેલો. મેધાણીભાઈ ૧૯૪૫માં મુંબઈ આવેલા. મારા તાબ જ બદાર પડેલ વાર્તાસંગ્રહ 'ધૂપવર્તા પૂર'ની 'ઝોમિ'—નૅરચના'ના અંકમાં હપાયેલી શ્રી. રસિકગાઈની લખેલી પ્રતાવના તેમણે વાંચેલી. એમાં એમણે રસ વ્યક્ત કર્યો અને મેં એમને 'ધૂપવર્તા પૂર' આપ્યું. જોટાદ ગયાં પછી થોડા સમયે તેમણે બારતી સાહિત્ય સંઘના સચવાલક શ્રી. ઈશ્વરભાઈ દારા એક પત્ર લખેલો: તે આ લેખના વાંચકોને મારો દુકાર ન ખૂચે તો અહીં રજૂ કરું—એટલા માટે કે એ પત્રના દુકા લખાણમાં પણ મેધાણીભાઈના પત્રકારત્વના આદર્શનો સારમમ આવી જાય છે. એમણે લખેલું :

'ધૂપવર્તા પૂર' આ મંદિરને ખજાને પડશે પડશે વધી ગયેા. અને જેમ જેમ વધતો ગયો

તેમ તેમ એ પુસ્તક વિશે થી રસિકલાલભાઈએ લખેલી પ્રસારિતનો રાખેદશબ્દ સાચો લાગતો ગયો. આ વાર્તાઓમાં લેખકે, હું હમેશાં જીને માટે ઝંખું છું તે ધરતીનાં બળો બહાર આવ્યાં છે-શુદ્ધ રવરૂપે બહાર આવ્યાં છે. અને આજ સુધી ન આવેખાયેલું એવું જીવનતત્ત્વ બહુવિધ દૃષ્ટિકોણથી પકડ્યું છે. એની આવેખન કલા તો એની પોતાની જ છે, પણ સર્વોપરી અંશ તો એમની મિલકત કહતામુકત ધર્મમુકત મીઠી ને દળથી સહાનુકંપાએ મંડિત માનવતા છે. એણે પોતાના કોષ પાત્રને નીતિ-અતીતિને કે સત-અસતને ત્રાજવે નથી ચડાવ્યું. એણે આ પુસ્તક લખીને ખુદ પોતાનું જ જીવનું કરણ કર્યું છે-કે, જેનો ફાવો બહુ થોડા લેખકો કરી શકે છે. એને આશા મળ્યા અભિનંદન દેશો. આ પ્રસારિત કરવામાં હું રસિકલાલએ બતાવેલું નોખમ ખેડી રહ્યો છું-લેખક બગડી જશે-એમ માનતો નથી. સાચી સત્વશીલતા જેવજ તારીફથી બગડતી નથી. બેઘક, જે પ્રકારના પત્રકારત્વમાં ભાઈ મહિયા આજે પડ્યા છે તે એમનામાં આવી વાર્તાઓ સરજવાની શક્તિ-અર્થે દૃષ્ટિ રહેના દેએ કે કેમ એ વિચારે મૂળ બહુ છે. કારણ કે હું તો પેત્રી માનવતા-સસારમાંના સર્વ સાગનરસા માણ્યો પ્રત્યેની સદૃશ્ય દાર્શનિકને શોધતી માનવતાના અંશોનું આપણા પત્રકારત્વમાં ખૂન

થતું જોઉં છું. આપણી આનાઇ-આપલાઇનો પાર નથી. પારકા પર અભિપ્રાયોનું ઉચ્ચારણ એ આપણા બોગક બની ગયો છે. 'સાડુ'ને 'ખરાખ' એ બે ચોક્કામાં જ પ્રત્યેક નાનોમોટી બાજતને વેચવાનું આપણું કાર્ય થઈ પડ્યું છે. એ વસ્તુ આપણી જીવનદૃષ્ટિની વિધાતક છે."

કોષ પણ બનાવ કે વ્યક્તિ પ્રત્યે ટીકા કરવામાં મેઘાણીભાઈ બહુ સાતમેવ રહેતા, ભૂદેવૃષ્ટિ વ અનુ-ગતી ટીકા થઈ જતી તો તેઓ જીંદી વેદના અનુભવના. અગાઉ કાલિયાવાડ ખાતેના એસોસિએટ પ્રેસના (દાનમાં 'ટાઈપસ્ટ્રીક્ટર'ના) પ્રતિનિધિ રાજકોટવાળા શ્રી. સુમન્તરામ કોઠારી 'ફૂલજાળ'ની કટારમાં એજન્સીના સમઘાસો લેખતા. તેમણે થોડા દિવસ પહેલાં જ એક વાતચીત દરમ્યાન મેઘાણીભાઈ વિશે મને 'હેલુ' કે કોષ પ્રત્યે જરાસરખી કર્યો ટીકા થઈ ગયે તો મેઘાણીભાઈ રાતે જાંઘી ન શકતા.

અમદાવાદ ખાતેની લેખકમિલનની એક સભામાં પણ અંજલ વાતો કરતી વેળા, ટીકાઓ અને ટીકા-પાત્રો વિશે મેઘાણીભાઈએ એવી અતલજનન કહ્યું. હોવાનું મને માદ છે કે, 'રાતે ભર જીવમાથી હું ઝગ-ઝાને જાગી જાઉં છું' અને વેદના અનુભવું છું."

આવી વ્યાપક માનવતા અને સમજાવ એ જ સાચા, સહેલ દાર્શનિક સમા પત્રકારનાં કવચ હતાં.

માનવતાનો મહેરામણ

• પ્રભુદાસ બાહુલાલ પટવારી

“છાયા તો વડલા જેવી, બાવ તો નંદના સમઃ
હેવાના ધામ જેવું, હેયું બાણું હિમાલય.
છુદિવેબવ ને આર્યા આશા, વસ, ઉદારતા;
એ હૈવી હીપમાળાના અન્તરે તેમ રાજતા.”

૨૧ જનોના અને મદાનુભાવોના મત્સ્યસંગ
સ્વકીયોને શોકમગ્ન બનાવે છે, પરંતુ

શ્રી. મેધાણીના અવસાનના સમાચારે તો અનેકને
કાંઈ અવનવા વિવાદનો અનુભવ કરાવ્યો. કેટલાયે
ગદગદ થયેને પ્રાર્થના કરી કે ‘હે પ્રભુ, આ સમાચાર
સાચા ન નીવડે.’ કેટલાયે એ ખબરને યોગ્ય લેખવા
પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેમાં નિષ્ફળતા સાંધી. કેટલાયે
પેતે જીંધમાં તો નથી ને એમ માની ઝંપટી બેઠ્યા;
પરંતુ સમાચાર સ્વપ્નસમ ન નીકળ્યા. છેવટે કેટલા-
કાએ મનનું સમાધાન વાળું કે “હરો, શ્રી. મેધાણી
કેમ માંથી સફરે ગયા છે તેમ મથુરાનું અને
લાલિષમાં જોતો એક દિન આવશે જ કે જ્યારે
તેમની મુલાકાત થઈ જશે.”

આજે એવો સુખશાલી લાયા બાણનાર એક પણ
નહિ જડે કે જેણે શ્રી. મેધાણીનાં સર્જનો ન માણ્યાં
હોય ! મોટા વિદ્વાનોથી માંડીને સાવ થોડું કણેલ
વર્ગ સુધીના સૌને એમની કૃતિઓએ અતિમુગ્ધ કર્યા છે.

તેમની આટલી બધી લોકપ્રિયતાનું કારણ શું ?
અનેક કારણો હશે, પરંતુ સૌથી મુખ્ય સાહિત્યમાં
અને જીવનમાં તેમણે કરાયેલાં માનવતાના સચોટ
દર્શન. તેમની કૃતિ માનવતાના કિરણોથી રંગાયેલી
છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જીવનઅનુભવમાં જે
રાગિનઓ ધણી સાહિત્યકારોમાં ઉપલબ્ધ નથી હોતી
તેના તેમનામાં અદ્ભુત સમન્વય યરો હતો. તેમના
સહવાસમાં આવનાર સૌ કોઈને તેમણે સહ-તાથી
બોંબ્યા હતા. તેમની મુખમુદા પર બાધવવાતસ્ય
અને પ્રસન્નતાને ભરપૂર વિજસલાં જોઈને કોને
આનંદ ન થાય ! એ પ્રશ્ન હતો, કે તેમણે કોને
પોતાનાં કરી લીધાં ન હતાં.

દૃષ્ટિએ અને વિચારભેદ તો દરેકને હોય, પરંતુ

તેઓ પોતાના વિચારોની રજૂઆતમાં એવી ચીવટ
રાખતા કે સામાને રહેજ પશુ દુઃખ ન થાશે.
અન્ય પ્રત્યે નમ્રતા અને વિવેક દાખરી ચર્ચામાં
પોતાની જ ભૂલ હોવાની સંભવિતતા બચાવી સામા
માણસને સુખનતા વડે મહાત્મ કરવાની કથા તેમને
સરસ રીતે દસ્તગત હતી.

“ભાઈ ! અહો હો સરસ મળી ગયા ! ક્યારે
કુરસદ મળશે ? મારે તમને મળવા આવવું છે. એક
મે બાપત પર થોડું ગાથું છે.”

દરેક પાસેથી કંઈક બાણવાની તેમની અગિલાયા
આપાર હતી.

કેટલીયે વાર અંદર અર્થાંતિ અને વિવાદમાં
ઝૂરતા હોય છતાંય તેમણે બહાર તો ઘાંતિ અને
પ્રસન્નતાની છાંયો જ ઉઠાવ્યો રાખી છે. મન સો રમ્મ
સાચી રહેલાં મંથનો વિશે કાંઈને લગારેક પશું
ખબર પડવા દીધી નથી. અતંદર રમે તેટલા સંતાપમાં
સંજમતું હોય પણ તેમણે તો સદાય વાણીની મધુરતા,
ચહુની અમીરપર્ષા અને હૃદયની ઉદારતાનો પ્રવાહ
વડાવ્યો રાખ્યો હતો.

૧૯૪૧ના અમદાવાદના કામીહુલ્લમાં એણે “ફૂલ-
બાજ”માં પ્રકટ પાંચેલ ‘સુખડા કથા’ દેખો દરપનમે”
કારકુન એણે તેમની સામે જે મુકદ્દમો મંડાવ્યો હતો
તે વખતે કેસના અંગે તેઓને માટે ત્યાં ખૂબ
આવવાનું થતું. વડીલ તરીકે અને સૂરના આપવા
વારંવાર મળતા.

તેઓ પોતાનું - દિલ યોલો દલાકોના કમાકો
કામી એક્ય અને માનવતાના એખલાસ અંગેના
તેમના વિચારો દર્શાવતા. એ વખતે અનેક મુસ્લિમ
માનવતાની કદાણીઓ તેઓ કહેતા અને પોતાનાં
જુદાં જુદાં પ્રવૃત્તિમાંથી કેટલાય પ્રસંગો અને
કેસઓ વાંચી સંભળાવતા.

હું તેમને કહેતા કે કેસ લાંગા સમય સુધી ચાલે
તો તમને સાંભળવાની અને બાણવાની કેટલી સુઝ

તક મળે । હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિમાં ઇશ્વે ને પગલે સરસ સામ્ય જોનાર વ્યક્તિની સામે કોમો વચ્ચે અદાવત જમાવવાના આરોપનું કલંક કેટલું ટકે । કેસના પહેલા જ તખ્તે મુસ્લિમ ન્યાયાધિકારીને તહોમતનામું ધણા વગર છોડી ચૂકવા સિવાય બીજી ઇલાજ ન હતો.

એમના વિચારોમાં એટલી વિચિત્ર દૃષ્ટિ હતી તેટલી જ વિપુલ ઉદારતા તેમના હૃદયમાં વિરાજતી હતી, અન્યને મારે કંઈ ને કંઈ કરી છૂટવામાં પોતાની જાત માટે ધન્યતા અનુભવતા હતા. કોષ્ટકો તેમનું કંઈ કામ કર્યું હોય તો પોતા પર મળે કેટલુંય મોડું જમ્યું લાડાય હોય; તેને તત્કાળ ફેરવાની તક જ શોધતા હોય.

જીવનની અનેક નિઠંબણાઓમાં આર્થિક મુશ્કેલીઓના સામનો તેઓ આચારવાદી સ્વભાવ રાખી હસતા મુખે કરતા.

“ભાઈ! દૂંધ સમયમાં સારાવાળાં યર્ષ જશે.”

ઉદ્ધર્ષા કેટલાંય વર્ષોથી તેમણે પોતાનો સર્વ સમય સાહિત્યકૃતિના ચરણે અર્પણ કર્યો હતો. બધી માગણીઓને પાછી વાળ્યે જતા હતા. એવો એક પ્રસંગ મારી જાણમાં પહોંચે છે. એક મોટી વ્યાપારી સંસ્થાના પ્રચારખાતા પર અકબાડિયામાં ફક્ત ૪-૫ કલાકનો સમય આપી દેખરેખ રાખવાના કાર્ય માટે માસિક રૂ. ૫૦૦થી ૬૦૦નું વેતન આપવાની દરખાસ્તનો તેમણે એક સહુમાં જ અસ્વીકાર કરેલો. “ભાઈ, સાહિત્યની સેવા કરવી છે. ઈશ્વર શેઠલો આપે જાય છે પછી શા માટે બીજી ચિંતા રાખવી ?”

તેમનું નિરવિભાજીત અસાધારણ પ્રકારનું દુર્લભ વાતચીતમાં અન્યને યાની રસીકારી પોતે - શિષ્યવાદ મંદી સેતા બધા લેખકોને લાગુ કરવામાં આવ્યા “દેહાની પાચશૈરી”ના નિવમથા તેઓ કેટલા દુરસ્કૃષ્ટ

હતા. દેનમાં અમલવા પ્રવાસીને રોના કળવા દેકે પોતે કોણ છે । માનવસમુદાયમાં દુષ્ટમાં સાકર બળે તેવી સદગતતાથી બળી જઈ તેઓ ઉત્કૃષ્ટ માનવતાનું દર્શન કરાવતા.

જગતા લેખકોને યાજડી યાજડી આગળ ધરાવવા તેઓ અત્યંત ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપતા. નવજુવાન લેખકોને તેમની આશ નાનીસૂની ન હતી. એક વાર તેઓથી ઇશ્વરલાલ દવેને મારે ત્યાં લખ આવેલા, અમારી વચ્ચે ઓળખાણ કરાવી તેમણે શ્રી. ઇશ્વરલાલને મારી છૂટકે છૂટકે માસિકોમાં પ્રકટ થયેલ વાર્તાઓ એકત્રિત કરી તેનો સંગ્રહ જલદી બહાર પાડવા આમંત્ર કર્યો. તેમણે તે વાર્તાસંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખી આપવા અને તેના વાર્તાસાહિત્ય અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કરવા પછી તત્પરતા જતાવેલી હોય તેમની ખબર અને ઉદારતાનો સાબલ સ્પર્શ મને નહિ તે તો કીક છે પરંતુ વાર્તાસાહિત્ય અંગે શ્રી. મેઘાણીનો એક સરસ નિર્બંધ શ્રમાવવામાં હું કારણમૂલત્ત જાણ્યો તે માટે દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રી. મેઘાણીનું સાહિત્યસર્જક તરીકેનું રચાન મહાન અને ચિરંજીવ છે; પરંતુ તેમને તેથી યે ઉચ્ચ રચાન રંગરંગમાં અને બૃદ્ધિબદ્ધમાં હલકાઈ રહેલ માનવતાએ પ્રાપ્ત કરાવેલ છે. સર્જનસ્વામી એને કલારવીમાં કરતાં ય જીવનમાત્રી તરીકે તેઓ અલંકૃત ઉત્તર યુગમાં ચડેલા છે. એમના જીવનના બધા પ્રસંગો ખરેખર વચારી ત્યારે જ પ્રગળે તેમની પૂરેપૂરી વિજ્ઞાન ધરે

બધાં મિત્રો તેમને હિંદની અને આખજનતાની સંસ્કૃતિના સાચા “એન્થ્રોપોલોજી” લેખતા. રાષ્ટ્રીય સરકાર તેમની સેવાઓને ઉપયોગ વાંઝે તે પહેલાં તો નાની દુનિયાના એન્થ્રોપોલોજી મોટી દુનિયામાં આવી મળે

“વિજ્ઞાની” મેઘાણી

શ્રી. બંસી ગાંધી, પ્રોફે. જયંતીલાલ દ. ઝોઝા, ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ,

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાંના સંસ્મરણો જાગે છે. એકવીસના અસહકારના લુપ્તળ ઝોસરી ગયા હતા. કોલેજ છોડી રાષ્ટ્રકામમાં પોઝેલા યુવકો મહાત્માજીની આજ્ઞાનુસાર પોતાનો અભ્યાસ પાછો સંભાળી લેતા હતા. દૈવ મનના કિલ્લાકોએ સેવામાં જ ઝંપલાવ્યું હતું. એ અસામાન્ય અમૃતલાલ શેઠે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ રાજ્યપુરમાં કાઢવાનું નક્કી કર્યું અને હું તેમાં જોડાણે. ત્યાં મને ઝવેરચંદલાલને વિશેષ ઝોળાખવાનો પ્રસંગ મળ્યો. પરંતુ આ પૂર્વે પણ સામળદાસ કોલેજમાં મેઘાણી-ભાઈનો થોડો પરિચય મને મળેલો. તેમની પાંચડી તેમની વિશિષ્ટતા હતી અને વિદ્યાર્થીવર્ગનું આકર્ષણ કરતી.

એક દિવસ અમૃતલાલ શેઠે ખમર આપી કે ઝવેરચંદ મેઘાણી આપણી સાથે જોડાય છે. પછી તો મેઘાણીભાઈ અને હું રાજ્યપુરમાં પાડેલી બન્યા. આ સંબંધ થોડો વખત ચાલ્યો. એ થોડો વખત ખૂબ શીર્ષ સંસ્મરણોથી ભરપૂર છે. મેઘાણીભાઈ મને નાના ભાઈ તરીકે ગણતા અને મારા પર સમત્વ દાખવતા. તેમના પિતાશ્રી કાળિદાસભાઈ તેમના અનુભવની વાતો કરતા અને ખૂબ આનંદ આવતો. આમ થોડો વખત ચાલ્યો ગયો. પછી તો જુદા પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો. મને વિધિએ ગુજરાતથી દૂર પકેલો અને માડું કાર્મલેજ જુદું જ બન્યું. છતાં મેઘાણી સંચિનો સંબંધ અચરનવાર બંધાતો. કાંઈ વાર અને મુઁબઈમાં મળી જતાં તો કાંઈ વાર રાજ્યપુર હું પહોંચી જતો.

અમાડું અંતર વધું છતાં હું તેમના લોક-સાહિત્ય કાર્યનો, ઉપસક રહ્યો છું. એ કાર્ય એક સ્વાધ્યાસ વૈજ્ઞાનિકને શોધાવે તેવી રીતે મેઘાણીભાઈએ ખીસવ્યું છે. તેમણે ભેગો કરેલી સામગ્રી કાઢિવાત્રાગ્રની જાતિઓના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસની નવી દિશા ખોલે છે. મનુષ્ય વંશવિદ્યાના અભ્યાસમાં તેને અતિ મહત્તા પૂજી રથાન છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મેઘાણીનું સ્થાન મિરકાળ છે, પણ સંશોધનકાર તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમણે પાયોનિયર બનીને માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. એક સાચો વિજ્ઞાની જેવી રીતે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ સત્ય પ્રાપ્ત કરવા મથે તેવી રીતે મેઘાણીએ લોકસાહિત્યમાં પહેલ કરી તેને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ આપ્યું છે, વૈજ્ઞાનિકની દૃષ્ટિએ આ કાર્યનું મૂલ્ય ઘણું છે. સોરઠી સંસ્કૃતિની તવારીખમાં એ અમૂલ્ય સામગ્રી પૂરી પાડે છે. સમાજવિદ્યાના અભ્યાસીને પ્રાથમિક મુદ્દાઓ તૈયારો કરી આપે છે. આ દૃષ્ટિએ તેનું વિશાળ ખેડાજી કરતા એ વસ્તુઓ અગ્રેજીમાં ઉદારવાની જરૂર છે. આ દિશામાં મેં અલ્પ પ્રયાસ કર્યો હતો. પરંતુ સફળતાનો ઇન્ચાને માન આપી તે કાર્ય મારે બંધ કરવું પડેલું. આ દિશામાં કાર્ય ઉપાડી મેઘાણીનું સમારક ગુજરાતનો વિદ્વદ્વર્ગ રચી એ આશા વધુ પડતી નથી. મેઘાણીજીના આત્માને પ્રજ્ઞ શાંતિ આપે એજ પ્રાર્થના.

x x x

લોકસાહિત્યના ચિરંજીવ તરવોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી, એ તરવોને ઉલેખનાર-આમજનતા નહીં-પણ વિદ્વદ્વર્ગને હોદ્દાળી હોદ્દાળી જમત કરી, તેને માનવતા સાહિત્યનું મિરદ અપાવનાર શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી ગયા, એ ખોટ નાનીસની નથી. લોકસાહિત્ય એ બે-પાંચ વરસની મૂડી ન ગણાય. તેને ધમતી સેસાઓ જન્ય. એકાદ કવિ કે નવલકથા-કારની કૃતિઓ સ્વયં કે સમય લક્ષી હોય. તેનાં સર્જન એકસ પરિસ્થિતિને આભારી હોય. સારી પ્રવૃત્તિ પ્રતિમિષ્ઠ તેમાં પોઝે ખરાં પણ તે ઉપજકિયાં. આખીએ પ્રમ્તનાં સવેદન, રહન, હાસ્ય, લઢાવા અને ઝોરિયા-ઝખના અને તુષિ એ મર્વનું તાદસ્ય દર્શન લોકસાહિત્યમાં જ મળી આવે. એ લોકસાહિત્યને શોધી શોધીને પીરસનારે માત્ર સાહિત્યને જ સપૂદ કર્યું એમ માનીએ તો આપણે તેમને જાણે અજાણે પણ અન્યાય કરીએ.

જે સદ્ગત ઝવેરચંદ મેઘાણી માનસશાસ્ત્રી હોત તો મનોવિજ્ઞાનનાં કેટલાયે મૂક સત્યોનાં દર્શન તેમણે નવશકયા દ્વારા માત્ર નહીં-પણ શાસ્ત્રીય રીતે કરાવ્યાં હોત. એ જ લોકસાહિત્યને નજર સામે રાખી તેમાંથી mass unconscious of nations તત્ત્વોની તારતમ્યી કરવા બેસીયે તો જનતાનાં કેટલાયે સારા-નરસાં તત્ત્વોનો ઇતિહાસ આપણને મળી રહે. વ્યક્તિનાં તેમ સમજિનાં પણ સ્વપ્ન હોય છે. વ્યક્તિ અને સમજિ બંને તેમાંથી પોતાની અતુષ્ઠ વાસનાઓની સાદા સીધી રીતે તૃપ્તિ મેળવી છે. પ્રભુના ઘડતરમાં એ સમજિના સ્વપ્નો ઉપયોગી નીવડે—જે કોઈ તેની સાચી નેધિ કરનાર હોય અને તેનો ઉકેલ આપનાર હોય તો. દરતાવેજ આમંદપૂર્વકની નેધિ કરી આખી ઝવેરચંદશાહ અધ્યાનક ગયા. ઉકેલે આખી (interpretation) આખીએ પ્રભુ માનસ વિશ્લેષણ કરાવનાર કોઈ અવધૂત મળે ત્યારે ખરા.

લોકસાહિત્યની ખૂબી એ છે કે તે જનતાની જીએ હોઈ અને હોયે રમે છે. તેનાં એ કાવ્યમ રચનાયી મેળવી તેને ધુસ્તકના પાનામાં પૂરું એ અધક કાવ્ય છે. ધર ધર ફરી, રથળે રથળે અનેક વ્યક્તિઓને હોઠેથી તેને મેળવતું એ જારે જહેમતનું કામ છે. અને એ કામ મેઘાણીએ થાળે પાક્યું છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહીં મણાય. ખીલું કામ-આમજનતાને તેની સ્વમસજિતું આતરદર્શન કરાવવાનું-હવે કોઈ કે ઉપાયનું રહ્યું.

સ્વાભાવિક છે કે લોકસાહિત્યવિજ્ઞાનનાં તરફ નજર કરે. જે દેશમાં કોલસો અને લોઢું મળે, ખેતી નહીંવત્ હોય અને એ બે સાથે જ જોને ધડીકાં લેવાં પડે તે રથળે લોકવિજ્ઞાન અને યંત્રવિજ્ઞાનમાં ઝંઝો ફેર ન પડે. પશ્ચિમનું અનુકરણ કરી આપણે પણ વિજ્ઞાન એટલે નર્મ થજો જ—આગાહી, મોટર, વિમાન, રેડિયો એવી આદી સમજણ કેળવી છે. એ સમજણ અધૂરી અને બૂલભરી છે. દરેક પ્રગતે જેમ

લોકસાહિત્ય હોય છે તેમ લોકવિજ્ઞાન પણ હોય છે. એ લોકવિજ્ઞાન ધર્મતાનાં ધાવણમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી તેનું અસ્તિત્વ જ આપણે બૂલી ગયા છીએ. ધરધરના પાણિયારે, ખાંડણિયે, ધંટીએ, અને ચૂને કે ઢોરની કાઢમાં, સુતાર લુકારની હાટકીએ લોકવિજ્ઞાન પડ્યું છે. ધર ધર ફરી, કારીગર કારીગરનાં ખારણાં ઠોડી એ વિજ્ઞાન મેળવતું રહ્યું. આજે એ લુપ્ત થઈ રહ્યું છે. લોકવિજ્ઞાની મૃતપ્રાય થતા જાય છે. અને પશ્ચિમ સભ્યો સાધન અને કારીગરો ખડકાવા જાય છે. તે દિશામાં કામ કરનાર કોઈ મેઘાણી જાણે ત્યારે ખરા !

દુઃખની વાત છે કે આપણા સિદ્ધસ્ત કારીગરો નથી વિજ્ઞાનો કે નથી સાહિત્યમિત્ર. મોટા ભાગ તો તેમાં નિરક્ષર છે. પરિણામે તેમની સિદ્ધસ્તતાની આવી આપણે પામી શકતા નથી, નથી લખાતાં તેમનાં આત્મચરિત્રો. જે કારીગરો ભેગા થાય છે ત્યારે ધંધાપાણીના નફાનુકસાનની વાતો કરી કે નાતમતની. કારીગરની વાતો—અર્થા કોઈએ નહીં કરે.

ડોહના હિરાધર સિંધીની નેધિ મળે. તેના ચરિત્રમાં ઘણું ઘણું મળે; તેના પર કાળો પણ મળે. ન મળે ફક્ત સિદ્ધસ્ત યથા તેણે શું શું કર્યું તે. એટલે આપણને જરૂર છે ધરધર તપાસ કરી સિદ્ધસ્ત કારીગરો શોધવાની, તેમાંના ચોગ્ય તરવોની સરખામણી કરી એ તરવોને બહાર લાવવાની અને એ તરવોને જાહેરમાં લાવી તેમને સામાજિક દરજ્જે અપાવવાની.

સદ્ગત મેઘાણી આપણને ઘણું આપી ગયા છે. તેની સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઘણી કદર થઈ છે અને થશે. પણ જ્યારે લોકવિજ્ઞાનના મોગી-અજાણી જાગશે ત્યારે લોકસાહિત્યની વાનગી એ માત્ર સાહિત્ય નહીં રહે; વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની પૂર્વબુદ્ધિમંત્ર વિજ્ઞાનની પાયાસામગ્રી (scientific data) બની રહેશે.

ખં.

x x x

મેઘાણીના વિવિધ સાહિત્યસર્જનમાં પંખી, પશુ-પ્રાણી તેમ જ વનસ્પતિનો ઉલ્લેખ ઘણી જગ્યાએ આવે છે. પશુ-પ્રાણીનું 'મયત્વમયું' પાત્રન તેમ જ સંરક્ષણ, અવારનવાર આંગણે ઉડનારા વિવિધ પંખી-ઓનો પરિચય તેમ જ તેમની બાબતો તત્ત્વપર્યાય અભ્યાસ અને જુદી જુદી વનસ્પતિઓની ઓળખ તેમ જ તેના મુશ્કેલીમય સાચી સમજ આ બધા સાહ્યનિક જીવજાનના અનેકમાના શોધા ઉપયોગી અંગો છે. સામાન્યના ઉપલાં કરતાં નીચલાં યંત્રોમાં, શહેર કરતાં ગામડાંના લોકસમુદાયમાં આ બધા પ્રક્રીની વધારે સારી અને સાચી સમજ હોય છે એ સુવિધિત છે. લોકસાહિત્ય એ લોકસમૂહનું જીવન, તેની રહેણીકરણી તેમ જ લોકવિચાર અને જીવજીવનનું પ્રતિબિંબ છે, અને તે જેટલે અંશે સાચું અને સ્વચ્છ સ્વરૂપે આવેલાયેલું હોય તેટલે અંશે તે ઉપરના પ્રક્રી પગલે લોકસમૂહ વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ રખા કરે છે. મેઘાણીએ સર્જેલા સહિત્યમાં જુદી જુદી લોકજાતિઓના જીવન અને આચાર-વિચારનો શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ અભ્યાસ

અને આલેખન, નવલિકા, નવનૃત્ય અને ઇતર સાહિત્ય સર્જનમાં નજરે પડતું 'પંખીઓનું' વર્ણન, પશુ પ્રાણીઓની અંદર રહેલી વફાદારીનો લાગ-ણીની ઓળખ તેમ જ લોકસમુદાયનું તેમના પ્રત્યેનું વફાલસોનું મમત્વભર્યું વર્ણન તેમ જ તેમના સાહિત્ય-સર્જનમાં ફેટલીક જગાઓએ આવતી વનસ્પતિની ઓળખ તેમ જ ઉપયોગનું સાચું અને સચ્ચ આલેખન મેઘાણીની વૈજ્ઞાનિક સચોટતા અને દષ્ટિનો પૂરાવો રખા કરે છે.

સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન એ બંને માનવસંસ્કૃતિનાં પરસ્પર પૂરક અંગો છે એ હવે સર્વાસ્પષ્ટ રહ્યું નથી.

આજના મુશ્કેલીમય દિનપ્રતિદિન વિકસતી જતી વિજ્ઞાનની સાદિઓ સાહિત્યને માટે સુંદર સામગ્રી પૂરી પાડે છે. એને ઉપયોગ સાહિત્યમાં ધાપ તો વિજ્ઞાન અને સાહિત્યનો કેવો સગસ યોગ સધાય ! મેઘાણીની કલમે એવું માર્ગદર્શન કરાયું છે; લોકસાહિત્ય વિજ્ઞાનવિદ્યોનું નથી, એ આપણને દેખાયું છે.

“સ્વર્ધર્મે નિધનં શ્રેયઃ”

બગસરાના બાલમંદિરના સંચાલક શ્રી. લાલચંદ નેચંદ જોશ ઉપરનો સ્વ. મેઘાણીજીના આ પત્ર એમની સ્વાર્ષણી ઉલ્લેખ લાખનારું પ્રતિબિંબ પાડે છે.

—સ્વાધક

રાજપુર, ૨૫-૪-૩૧

મિત્ર ભાઈ,

કાળજી મળ્યો. ‘સ્વર્ધર્મે નિધનં શ્રેયઃ’ એ ભાવે શ્રદ્ધાપૂર્વક ખાતરી જ કર્યા કરે. બીજી વાતોથી ન અકળાતા જેનું જેમાં નિર્માણ હશે-સ્વભાવથી, સંજોગોથી કે સ્વાર્ષણી બાળનાથી-તેઓ તે તે કર્યા જ કરશે. સર્વ દિશામાં જરૂર છે. કાંતિ અને મુક્તિ મનો-દશાવાળાઓ તમારું ક્ષેત્ર નહિ જ ખેડી શકે. માટે તમારા જેવાએ તો ખૂંચી જ જવું. મિશનરીના ભાવથી.

હું તો આંદોળી ખસી શકું તેમ નથી, એટલે દિલગીર છું. આંખોનાં ખીદ તો અંત સુધીનાં સંગી કહેવાય. પંખાળી પંખાળીને રાખવાં રહ્યાં.

ધનિષ્ઠ શાંતિ મળે એ આશિષ સાથે,

તમારો
હવેરચંદના વંદન.

શુણ્વંતરાય વ્યાપાર્ય

‘બાપુ’

—૨૪. ઝરેરચંદ્રભાઈને ક્રેડલાક મિત્રો ‘બાપુ’ કહીને યોજાવતા. ચારણી સાદિત્યનો એમનો શોખ, ૨૪૫૮લાઈ એમનો પોષાક અને એ બે બદા-રનાં લક્ષણો. ઉપરાંતનું એમનું વાતસય અને મમતા આ નામ માટે જવાબદાર હતાં.

‘કૃલજાબ’ના પ્રથમાવતારનો સૌથી પહેલો અંક. અંક તૈયાર થતાં એની સૌથી પહેલી નકલ અને ‘બાપુને’ બોટાક મોકલી.

એમની પ્રથમ પત્નીની તબિયતને અંગે બાપુએ બોટાકમાં કાચમ નિવાસ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણયના શરૂ શરૂના દિવસો.

અંકની સાથે અંગે એક ચિઠ્ઠી મોકલી :

‘સૌરાષ્ટ્ર’ના ‘બાપુ’ને સમર્પણ.

જવાબ આવ્યો :

‘સૌરાષ્ટ્ર’ના ‘બાપુ’

‘સૌરાષ્ટ્ર’ના બોટાઓની બેટ રીઝારી અમને મુખારકબાદી પાકે છે.

‘બાપુ’ને હું આજ વરસાથી શુજાતના સર્વકાળના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે લેખતા આવ્યો છું. લેખના કંઠમાં અલ્પતન કાળ્યો અને લેખના દિલમાં કાળ્યની આશનાર્થ તો એમણે જ મૂકી. કવિતાને નિમ્નનંદ માટેની આત્મકથ્થી કલા-સચ્ચિમાંથી ઉભાવેને જીવા-નીની નવાલા સમી બનાવી એણે.

એમની કવિતાઓ માટેના એક જવાબદાર પોલી-સનો અભિપ્રાય જાણવા જેવો છે.

ઈ. સ ૧૯૩૦માં ‘બાપુ’ની બોટી ધરપકડ થઈ. ત્યાર પછી ‘યંગ ઇન્ડિયા’ ને ‘નવજીવન’માં માધીજીએ એમનો કેસ ઉપાડ્યો. તે વખતે ધંધુલા તાલુકાના એક જવાબદાર પોલીસ અમલદારે કહેલું : He is a Poet but His Poetry is more dangerous than open sedition:— એ

છે તો કવિ પણ એની કવિતા ઉભા રાજદ્રોહીયે ભયંકર છે !

કવિ તરીકે ‘બાપુ’ માટે મારો આ અભિપ્રાય છે. પહેલાં હતો, આજ પણ છે. પરંતુ એનો વધારેમાં વધારે વિરોધ કોઈએ કર્યો હોય તો ખુદ ‘બાપુ’એ. ‘બાઈ’ તમે નર્મદને, નાનાલાલને, પ્રેમાનંદને, મુંદર-મુંદર, ઉમાશંકરને અન્યાય કરો છો.

હું મ ત્યારે બોટાક રહેતો હતો. બાપુ પણ બોટાક રહેતા. ત્યારે એમણે નાનાલાલ પ્રેમાનંદ વગેરેની ખૂબીઓ સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ એ મને સમજતી ચક્રવા નહિ આખરે એમણે મને કહ્યું : ‘આશ્ચર્ય ! મને એક વચન આપશો !’ મેં કહ્યું : ‘મું’ ! એમણે કહ્યું : ‘મારી દયાતીમાં તમારે કોઈ દિવસ ક્યાંય પણ આવું લખવું નહિ.’

આ વચન મેં મારા લખાણે પૂરતું તો પાળ્યું. ખાનગી વાર્તાલાપમાં તો મેં મારો આ અભિપ્રાય ખૂબ જોરજોરથી જોર કર્યો છે, પરંતુ ‘બાપુ’ની ઇચ્છાને માન આપીને મેં ક્યાંય મારો અભિપ્રાય લખ્યો નથી.

એમના મૃત્યુ પહેલાં આજ જ દિવસ આજે આ વચન હું વીસરી ગયો. ‘શુજાત સમાચાર’ના પ્રતિનિધિએ પોતે પ્રગટ કરશે એ શરતે અમદાવાદમાં મારી સાથે વાતો કરી. ત્યારે મેં કહેલું કે : ‘બાપુને હું પોતે શુજાતના સર્વકાળના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ ગણું છું.’

કાલ જાણે કેને કાળ-ચોપડિયે મારાથો આ બોલાયું ! આગમના એકાધ્ય હશે !

શુજાતમાં હતો ત્યારે ‘બાપુ’ને પચાસ વર્ષ થયાં. ને એમનો વનપ્રવેશ જિજ્જવાની મેં જરૂર પડે તરી. એક થેલી બાપુને અર્પવી. આ દિલચાલ દુજ તો થોડા મિત્રો વચ્ચેની વાતચીતના તળકામાં હતી. ‘બાપુ’ને ખબર પડી. ‘બાપુ’નો મારા ઉપર લાંબો કાળજ આવ્યો. એમાંથી થોડુંક વાક્યો આ નીચે દાકું છું :

‘ગુજરાતે આપણને મળું આપું છે. ગુજરાત કદરવીન છે એવા મિથ્યાભ્રમમાં આપણે ન પડીએ’, સહુ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કામ કરે છે. સમુદાય નસીબમાં હોય તે મળે છે, ગુજરાતને એક કવેરચંદ-એક ગુણવંતરાવની ચિન્તા નથી, એને તો એક દરેકની ચિન્તા છે, એ તો મા છે. એને રાહુ સરખા છે. આપણને પેટ પૂરતું આપે પછી એની ચિન્તા તો નેએને પેટ પૂરતું નથી. મળતું એને માટે જ હોય !’

‘બાપુ’ને માટે એક વાત ચોક્કસ. ખનમાં મળતું હોય ને બહારથી જોતા વિવેકની ના પાડે એ ‘બાપુ’ નહિ. તેમ આપણા મનમાં ન મળતું હોય ને આપણી જોતા વિવેકની હાન્યો એ રાહ પછુ ન થાય. ‘ફૂલ-છાત્ર’ના પ્રથમાવધારમાં તંત્રી તરીકેની ફરજ મારે બળવવાની હતી. મળતું લોકી, અમૃતલાલભાઈનો નાસિક જેલમાં મુકામ હોવાને કારણે એમની સાથા-જોરી શિક્ષણી અભાવ, કલ્પભાઈના જેલવાસને કારણે મળેલી તક, તંત્રીની ફરજ અને અધિકાર વચ્ચે સેદેશવા દોરી લકષ્યો નહિ.

“ફૂલછાત્ર”માં “બાપુ”ની લેખમાળા આવે-
“જેલ ભાઈસની ખારી.” મને એના લાધાની મધ આપી. અને જોટાદના જાહેર રસ્તા ઉપર પાંચસાત મિત્રોની વચમાં મેં કહી નાખ્યું :

‘I am the editor. Either, I will edit or I will resign.’

‘બાપુ’ કંઈ બોલવા નહિ તે મેં એ લેખમાળા અંધ કરી.

પછી મને થયું કે જોડું થયું. હું એમની પાસે ગયો, અને લેખમાળાની મામણી કરી. બાપુએ કહ્યું : ‘કેમ તમને એ અમલી નથી તે ? હું જોમાં સુધારી તો શકું એમ નથી, ને તમને એમ ને એમ મળતું નથી, પછી ?’

મેં કહ્યું : ‘આપની સામે હું બોલ્યો તે Bad manners, Bad tasteમાં હતું.’

અને કહે : ‘ભાઈ ! આમ મકરાઈ જવો તો કેમ કામ આવશે ? તમને જે વસ્તુ મનમાં ન મળતી

હોય તે માટે બહારથી જોતા વિવેક સા માટે કરવો બેઠેલ ? મને જોડું લાગ્યું હોય એવું તમે ક્યોય ? મનમાં એક વાત અને બહારથી બીજી વાત આપણને ન જોતો.

એ પોતે આદ્યો સંયમ સમજતા ને એમના મિત્રો પાસેથી એવા જ સંયમની આશા રાખતા.

x

એમના કાકાના દીકરા ભાઈ કા. મેઘાણી એ પણ લેખક હતા. એમણે લખ્યું ‘હતું થોડું, નાંચું’ હતું થયું. ગુજરાતી કોમી દૃષ્ટિકામાં મહિના પહેલાં જ એમનું ‘પૂન થયું’. એમના અગ્રણ મૃત્યુનો ‘બાપુ’ને બારે આઘાત લાગેલો એ વખતના એમના પત્રમાં જ જણે એમને પોતાના મૃત્યુની મધ આપી મળેલી, ‘સાંજ-જવા માગીએ તો રોડેડીઓના મૃત્યુ આપણા પોતાના મૃત્યુના પુરોગામી લાગુકાર જ છે.’

અમદાવાદમાં એ મને મળવા માગે છે એવો એમનો ગુજરાતી પત્ર. અમદાવાદ એ ખાસ જોતેલા. એમના પત્નીની મહાગીતા સપ્તાસારને કારણે મળ્યા વગર એ જોટાદ ગયા. જોટાદથી એમણે પત્ર લખ્યો.

એ પત્ર મારા હાથમાં આવે છે... ‘ભાઈ ! મળવાની ખૂબ ઈચ્છા છે. જોટાદ આવી જવો.’

અગિયાર વાગે પત્ર મળે છે.....

યજ્ઞ લાગ્યાની ગાંડીમાં મારે જોટાદ જવું છે. કારણ મારા હાથમાં છે.

મારી પત્નીને વંચાવું છું...મારી પત્ની કહે છે, ‘જાજી આશો..’

‘કાકા ! કાકા !’...મારો પુત્ર દોડતો બહારથી આવે છે.

એના જોટાદથી જરા-જરા લોહી નીકળે છે. શું થયું ?

‘જનરમાંથી દોડતો આવતો હતો. રસ્તામાં પડી ગયો. મેઘાણીવાઈનું અવસાન થયું !’

મને તમર આવે છે.

x

ને દવે તો ‘બાપુ’ ને કહી નજર નહિ જોવાય ? એમનાં સંભારણ સંભારીતે માથે હાથ દબાવે ભેસી રહેલાં વધું ! [‘ગુજરાત સમાચાર’માંથી]

કેટલાકના 'બાપુ', સંખ્યાબંધ નાનેરા મિત્રો અને પ્રશંસકોના 'મેઘાણીભાઈ' અને ગુજરાતની સમગ્ર જનતાના હૈયામાં વસી ગયેલા મેઘાણી આમ અત્યાનંદ યાત્રી જશે એવો તો કોઈને સ્વપ્ન થ શાને ખ્યાલ હોય? એથી જ એમના મૃત્યુનો આઘાત સૌને માટે વસતો બન્યો છે. એ થોડા જ મરવા જોવાડ હતા કે પછી માનવીની મોટામાં મોટી લાચારી કંપાંચે હોય તો અહીં જ છે. કાળનો આદેશ આવે એટલે પોતાના મનોરથો, પુરુષાર્થો અને અધૂરી કે પૂરી સિદ્ધિઓને મુકી એણે યાત્રી જ નીકળતું પડે છે. માનવીનાં યાત્રા, શુદ્ધિ, આવકત અને ચક્રિતમાંથી કર્યાનું કંઈ ચાલતું જ નથી.

હતાં આવા અપ્રતિદત્તમતિ કાળની ઉપર વિજયી થવાનું થ લાગવાને માણસને આપ્યું છે. એ જ એક માણસને જીવન જીવવાને ઉમંગભરે પુરુષાર્થ એલવા પ્રેરનારી આધ્યાસક બતાવે છે. નામ એવો નાચ એમ કહેવાયું છે, પછી કેટલાક નામ એમ કહેને વિનંત થઈ શકતાં નથી. હતાં એ સાચું હોય તો ય માનવીના 'કામ'નો નાચ નથી. જીવનના કોઈ પછી સ્વેચ્છા સ્વમરણીય કામ જાગવનાર અને એના સંસ્મરણથી સમકાલીન અને અનુમાતી પ્રજાના હૈયામાં જીવતા રહેનારો મૃત્યુ નથી. મૃત્યુ પી એ તો અમર બને છે. સ્વ. મેઘાણી પળે કાળનો વિજય એમના સ્ફુરેકને ઝડપી લેવા જોઈએ જ છે, એમના કામને અને તેને કારણે ગુજરાતની પ્રજાના હૈયામાં એમણે કરેલા પ્રેમાળ વાસને એ ઉમેડી ચક્રે તેમ નથી.

૨૧. મેઘાણી દ્વારા નિયતિએ જે કાર્ય જાગવતું ગાઠવેલું અને જે એમના નામ સાથે સર્વદા સંકળાયેલું રહેવાનું, તે છે એમનું સોરઠી લોકસાહિત્યનું સંપાદન. જેની જીએ અને જેને હૈયે એ હતું તે પેઢીની આંખ મિત્રાતા કોળગાસ બની કાયમ માટે ગુમાવાઈ જત તો લોકસાહિત્યને ભમી રખડીને, એનાં જાળવનારોનાં હૈયાનાં કજાટનાં તાળાં પ્રેમ અને મૃદુ સહાનુભૂતિની આવીથી ખોલી તેમની પાસેથી કઢાવીને, કલાકો સુધી

જોતિથી સાંભળાને, રાંચણપોથીમાં ટપકાવીને અને જેવે એને વીણીઝાટકીને સોષાને એમણે ગુજરાતની જનતાને ચરણે ધરી દીધું અને એ રીતે સર્વજનકી કાળને ચપ્પડ મારી એ એમનું ન જુલાય એવું મોડું કાર્ય છે. એનું કલમ વડે પ્રકાશન કમું. એટલું જ નહિ, પરમશક્તિએ બસેલા સરસ કંઠ વડે એને સેકાડોની લોકમેલી આમળ મીઠી રીતે ગાંધને અને કલમ તેમ જ કંઠ વડે એનું રસદર્શન કે રસવિવેચન કરીને એમણે આજની જનતાના હૈયામાં એવો આદરભર્યો પ્રવેશ કરાવ્યો છે. આજની અને આવતી કાલની પ્રજા તત પેઢીઓનાં વીરતા, દિલેરી, નેપ્તી, ખાનદાની, ટેક વગેરેનો પરિચય પામી અને જળવી જવાંમદી તે મર્દાંગીના પાઠ શીખશે તો તે મેઘાણીની આ સેવાને લીધે. એ એમની સિદ્ધિ કે કમાણી છે, એ એમની ગુજરાતસેવા છે. એનું વિસ્મરણ ગુજરાતને પોતાય નહિ.

એ જ રીતે ગુજરાતના આધુનિક પત્રકારત્વમાં એમનો ફાળો પણ જૂની યાદોશ નહિ. વર્ષો પર થત માંદાશા અંતર્ધર્મીની ગ્રેમણા અનુસાર પોતાને-અંક-રના કવિને, 'પ્રગટ ચાઉં', પ્રગટ ચાઉં' છુટના સાહિત્યકારને—ઓળખી જઈ કલકત્તાની વેપારી પેઢી અને સંભવિત વધુ કમાણીનો રાહ હોડી એ કાઠિયાવાડ આગ્યા ત્યારે આજીવિકા-અવસાયે એ પત્રકાર બન્યા, અને એ વરસ પર 'ફૂલજાંખ'નું તંત્રોપદ છોડ્યું ત્યાં સુધી એમની કારકિર્દી પત્રકારત્વ જોડે સંકળાયેલી રહેલી છે. ગુજરાતી પત્રકારત્વને એમણે નવી જ ઝળકે આપી છે. 'સોગમ્' અકવાદિકની સફળતાંનો પણ જોય એમની તેજશી કલમને જ જાણ, અત્યારના પત્રકારત્વ પર લાખા અને શેકોની તેમ જ વરતુની રજાઆતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'સોરાબ્દ' સંપ્રદાયની એટલે મેઘાણીની અસર બતાવી શકાય એટલી સ્પષ્ટ વરતાય છે. કેટલાય પત્રકારી લેખકો પણ એમનો હોય તળે કે એમની શૈલીના અનુસરણથી થયા છે. આપણું પત્રકારત્વ આ રીતે એમનું ઝણુ છે.

પત્રકારત્વે તથા લોકસાહિત્યના સતત પરિશીલને

એમના ગદ્યને ધડવામાં પલ્લો ભાગ લગવ્યો છે. પત્ર-કારત્વે એમના ગદ્યને પ્રવાહી અને વેગીયું જનાવ્યું; લોકસાહિતાના પરિણામને તળપદી, ધરતીનાં જળાની, લોકભાષાનાં મીઠાશ, સુરેષ, અજ અને ધાંધાપણું એમના ગદ્યને સંપડાવ્યું. ગદ્યની પ્રવાહિતામાં તો મેઘાણી વર્તમાન પેઢીમાં આપણા અન્નેક લેખક હતા, ભાષાની મોહકતા પણ એમની અદ્ભુત હતી. મેઘાણીની ભાષા અને શૈલી પણ આમ ગુજરાત ભૂમી શકે તેમ નથી.

એમને ધંધા મળ્યો પત્રકારનો, પણ એમનેા આત્મા તો હશે સાહિત્યકારનો. પરિચય આવવું ધટે તે જ આવેલું. એમણે પત્રકારત્વને સાહિત્યરંગે રંગ્યું અને એને હતું તેથી જીવે એ લખ ગયા. સામાન્ય પત્રકારથી એ કેટલામ ગણા જીવે હતા. લોકપ્રિયતા સારુ પોતાની બેસણીથી એ કદી નીચે જીતવા નથી. પત્રકારત્વને એમણે રસિક બનાવ્યું, એને ભાષા આપી, એને સાહિત્યશ્રમક આપી, અને પત્રકારની નાત સાહિત્યકારની કરતાં હલકી ગણાયા કરી છે તે વલણ હઠાવવાનું વાતાવરણ બીજું કરી, પત્રકારને સાહિત્યકાર કેમબન ગણવો એવી ફરિયાદ કરવા માટે આગળ ધરવા જેવો દાખલો પણ એમણે પોતાના લખાણથી પૂરો પાડ્યો. અને પત્રકારનો પરમ ધર્મ અન્યાયની સામે વિરોધ ઉઠાવવાનો, જનતાનાં સુખદુઃખ, અસા-આકલા, જયપરાજય આદિને વાચા આપી જનતાની જખાન બનવાનો, તે પણ એમણે નિર્ભીક રીતે પાઠ્યો છે. એ બાબતમાં રૂપકવચ્ચતા બહુ ઝોઝા પત્રકાર-શ્રેયે બતાવી છે. 'સૌરાષ્ટ્ર'માંનું એમનું કામ તો ખરું જ, પણ 'કૃષ્ણાબા'માંની એમની મેધા અને 'સંમેલના સર'માંની કેટલાક કટાક્ષપાન લખાણો તેમ જ 'ભિર્મિ'માંની તેમની કેટલોક તાજેતરની નોંધો આ સંબંધમાં ઉલ્લેખને પાત્ર છે. કેએસ, કેએસી નેતાઓની નીતિ અને ગાંધીજીનાં કાર્મ કાઈ પગલાં સામે પણ ચોતાનો અભિપ્રાય રૂપક રીતે વ્યક્ત કરતાં એ અચ્છા નથી. એવે વખતે લેખિકા પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના મનની વાત જ એમણે કહી છે.

અને સાહિત્યકાર મેઘાણી? લોકસાહિત્યનું સંપા-દન અને વિવેચન એકલું જ તેમણે કર્યું હોત અને બીજું કર્યું ન હયું હોત તો પણ એમની એટલી સાહિત્યસેવા જ કામ સલામી રાખવા જેવી ગણાત. પણ ઈશ્વરદત શક્તિના પ્રમાદો અતુપયોગની ફરિયાદ એમને માટે યાદ જ ન રહે એવું એમણે કર્યું છે. મૂલ્ય એ આવી એમને ઉપાડી લીધા, બાકી એમણે પોતે કલમ લગલગ છેક સુધી હેડી મૂકી નથી, એમની પાસેથી જે સંખ્યાબંધ કૃતિઓ મળી છે તેમાં કાળા-નતરા છે, રૂપાનતરા છે, ચરિત્રો છે; કેટલાક દેશના મુક્તિસંગ્રામની કમાઓ છે, કવિતા છે, વાર્તા છે, નાટક છે-નવલકથા છે, વિવેચન છે, નવલકથા છે, પ્રવાસ છે, અને કટાક્ષવેષો પણ છે. વૈવિધ્ય તે વૈપુલ્ય એમના સાહિત્યની શુણ્વતાને બાધક કે અવ-રોધક નીવડેલ નથી એ પણ ગણવા જેવી હકીકત છે. એમના રૂપાનતરામાં સર્જનકલ્પના એટલા સારા પ્રમાણમાં રેખાય છે કે એ કૃતિઓ પારકી નદિ પણ મેઘાણીની જ દોષ એવી છાપ વાંચનારાઓ પર પડે છે. લોકગીતો બગાબર પચાવેલાં હેવાથી તેના દાયોમાં અને ચારણી છંદોમાં અર્ધચીન ભાવો ને ભાવનાઓ કવિતારૂપે મૂકી સાચા લોકકવિ તે બન્યા છે. વિવેચનને તેની કારકશી પંડિતાર્થ અને શુદ્ધતાનાં વેષ્ટનથી અળગું કરી હળવું, રસિક, રસદર્શી અને સંસ્કારમાઠી તેમણે બનાવ્યું છે. એમનાં ચરિત્રોમાં ચરિત્રનાયકો છવના બની ગયા છે. તેમની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં આપણો નીચલા મધ્યમ વર્ગનો સાચો સમાજ તેની આંતર, પહેચ, ખાનદાની, નાદાની બોળપણ, વીરતા, ઉદારતા આદિ સારમાંથી લક્ષ્યો સાથે દર્શિતોચર થાય છે. લખાવટ બધે જ એક સરખી મોહક હોય છે. હૃદયને રપથી હવાવો મૂકે તેવું ભિર્મિબળ પણ એમનાં સર્જનોમાં આવું નથી હોતું. ભાષામાં સર્વજન્યતા પણ એટલી હોય છે કે કૃતિઓ બહેળા આમવર્ગના ખૂરેખૂણ સુધી પહોંચી ગયા છે અને ઝીંઝાપ છે. જનતાના સાહિત્યકાર, લોક-કવિ, જનતામાન્ય સાહિત્યકાર આપારે તો મેઘાણી જ

હતા. એમની બાપા જનતાની અને એમણે લાવેલ ય
લાભો છે જનતાના ને જનતાને ગમે એવા. 'નથી
સમજાવું' એવી ફરિયાદ જેમનાં સાહિત્ય માટે ઝોઝામાં
ઝોઝી થાય તેવા એ હતા. એમની કૃતિઓની લોક-
પ્રિયતા ઝોઝી નથી. Best-sellers એમની પાસેથી
ઠીક સંખ્યામાં મળેલ છે. એવી કૃતિઓના સર્જકો
ઉત્કૃષ્ટતાની કક્ષા જળજી શકતા નથી હોતા. મેઘાણી
માટે કદી શકાય કે ભલે અસુક કક્ષાથી વધુ જાણે એ
નહિ ગયા હોય, તો અસુક કક્ષાથી નીચે તો એ
ક્યારેય નથી ગયા. વળી કવિતા, વાર્તા, નવલકથા,
વિવેચન ગમે તે સાહિત્યપ્રકાર એમની કલમ ખેડતી
હોય, એ દરેકમાં મેઘાણીચમકાર કે મેઘાણી-સ્પર્શ
આવીને તેને વાચકને માટે રચિકર ને આકર્ષક બનાવી
જાય છે. જેમ એમના દેહમાં, ચહેરામંડોરામાં, પેલા-
કમાં, બોલીમાં, ગાયકીમાં તેમ એમના ગલ ને પગમાં
અનેાખું વ્યક્તિત્વ વિસરે છે, અને એને બીજા લેખકોની
કૃતિઓ કરતાં જુદું જ બનાવે છે.

વ્યક્તિત્વની વાત આવી એટલે એમના પોતાના
વ્યક્તિશુલ્લેખને ય સંભારવા નેહાયે. એમની ઉલ્લમ-
પરાયણતા. કાલ્પનિકતા, મિત્રપ્રેમ, સ્નેહાળતા વગેરે
શુલ્લેખો વિશે તો એમના સંબંધમાં આવેલા એનેકા
બોલી શકે તેમ છે, પણ સહુથી આકર્ષક તો એમના
બે શુલ્લેખો વિનયના અને મીઠાશ. પોતાને વિશે થઈ
થઈ માની બેસી પોતાની વડાઈની શુલ્લેખાગિ મારનાર
હુંવે નિશ્વાસિમાનથી એમનો સંસ્કારી અને વિવેકશીલ
આત્મા કેટલાય માટે દૂર રહ્યો હોતો. એમની મીઠાશ
કાલ્પિતારાહીઓ જેમાં પાવરધા હોવાનું સાચીબોલી
રીતે ગુજરાતમાં મનાય છે તેવી વ્યવહારદક્ષતાનો કે
મુત્સદ્દીગીરીની કે દેખાડવાની નહિ, પણ ખરેખર તેમના
હેવાની સુકુમારતાનું જ બાહ્ય ચિહ્ન હતી. આવલખું
'લાઈ' એવું એમનું સંજોષન જેમણે એક વાર પણ
સાબળયુ હશે તે કદાપી જૂલી શકશે નહિ. એમના
મૃદુ અંતરનું સૌજન્ય એમનો મીઠાશ અને વિનયના
વાટે બોલી જઈતું હતું. આને લાંધે તેમનું, મિત્રોનું
અને સ્નેહીજનોનું મંડળ બહુ જ મોટું હતું. એમાં

સાહિત્યકારો તો ખરા જ, પણ ઈતર વ્યવસાયવાળા
પણ વધ્યા, એ એક નોંધપાત્ર બાબત છે. આ મીઠાશ
અને આગળ ઉલેખેલ સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, બંનેનો વાસ
એક જ વ્યક્તિમાં હોય એ કેટલું વિચલ છે, કેટલું
સ્પષ્ટશીલ છે !

મિત્રો ને સ્નેહીઓના અંતરમાં આ કારણે, તો
ગુજરાતની સમગ્ર જનતાના હૃદયમાં બીજા એક કારણે
તેમણે રથાન જમાવેલું લોકગીતોના 'સુભાષ્ય ગાનથી
તેઓ લોકપ્રિય બનેલા એ ખરું, પણ લોકહૃદયમાં
તેમણે રથાન મેળવ્યું તે તો ભારતના મુક્તિપ્રયામની
રાષ્ટ્રમંડિતથી છલકાતી કવિતાના સર્જક તરીકે,
'રાષ્ટ્રીય સાધર' તરીકે. તેમણે ચૌદવને બિરલખ્યું,
ભરતસિંહ અને તેના સાથીઓની શહીદીને અર્ચવિ
આપી, ૧૯૩૦ની રાષ્ટ્રીય લડત વખતે મેકિરવનોના
ગીતને ગુજરાતીમાં લલકાર્યું અને 'કંઠે ધોળવા'ની
અને જુથે ચડવાની યુગ્મોને હાલક કરી એ
સંમાનના સૈનિકોના કડબેડ તરીકે કામ કર્યું, એ
સંમાનના સેનાની વિલાપત ગયા ત્યારે આખા રાષ્ટ્રના
અંતરની ને એના પોતાના અંતરની લાગણી 'છેલ્લો
કોરો' કાવ્યમાં માર્છ, સેનાનીવર પાછા વળ્યા ત્યારે
એના રત્નારત્ન સકરુણ ગીત ગાયું, એણે ભારદેવો
મુકાદા સામે અનરાન આદ્યું ત્યારે એનો વિદાય-
સદેશ માર્મિક રીતે ગુજરાતને સુજાણ્યો, રાષ્ટ્રને
એણે '૩૦માં દાખવેલ જોર માટે તે વરસની 'પલ-
પલકરી બારમાસી'ની પ્રેતસાદક કવિતા લલકારી,
અને પગજપની, વેલના જુથવવા 'પરાજિતનું ગાન'
સંભળાણ્યું પ્રજાની આકાંક્ષાઓ, લાગણીઓ, પુરુષાર્થો,
અને આશાનિરાશાને આમ ૨૬૦ મેઘાણીએ તે પ્રત્યે
પૂજ્ય સન્માન રહી જે રીતે ચાલ્યું છે તે જોઈ 'રાષ્ટ્રીય
સાધર' એવું મિરુદ એમને આપવામાં પ્રગયે એમના
પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમાદર સાચી રીતે જ વ્યક્ત કર્યો છે
એમ જણાશે. એમના અવસાન બાદ લરાયેલી શોક-
સભાઓમાં જે ચિકાર હાજરી દેખાઈ છે તે ૨૬૦
મેઘાણી કેવા લોકમાન્ય સાહિત્યકાર હતા એ બતાવે છે.

[અનુસંધાન આગળ પાન ૮૮ પર]

હૈનુ ડો. વગ્ગલાલ મેઘાણીની અવસાનોંધની સાહી સુકાર્ષ નથી એવામાં શ્રી. હરેરચંદ મેઘાણીના અવસાનના સંગ્રામ્યાર સાંજળતાં હૃદય ખેડેલા જની નય છે, અને લેખિની સ્તબ્ધતા અનુભવે છે. હાથ ઉપરની હીરાની વીંટી કાઢી જૂંટવી ગયું એની હાથ પોકર હતું શમેલ નથી, એટલામાં તો નિષ્કૂર વિધાતાએ માથાનો મુગટમણિ ઝડપી લીધો અને આપણુ સર્વને સ્-મતેજ બનાવી દીધો. આ ઘટનાએ ઉપગ્રસ્તો મર્મદારક વેદના ક્યા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરવી તેની કાર્ષ રીતે મૂક પડતી નથી.

હલુ થોડા સમય પહેલાં ન્યુ-યોર્કમાં માસની ૧૯મી તારીએ સવારમાં મલેલી ડો. મેઘાણી વિધેની શોકસભામાં મિત્રોએ પ્રસંગાનુરૂપ કાર્ષિક ગીત સંભળાવવા કાર્ષ મેઘાણીને વિનંતી કરી અને એ વિનંતીને સહજભાવ આન્ય કરીને સંહારના સ્વામીને સંજોધીને રમેલું લખ્ય આર્થનગીત તેમણે સંભળાવેલું. તેમના એ 'લુહાંદ' અપાઝના લખણારા હલુ કાનમાં શમ્યા નથી, એટલામાં તો તેમણે પછુ પોતાના બધા ખાતા ખતથીને જીવનભરતું સરસું સંહારના સ્વામીના ચરણમાં ધરી દીધું ! એ ગીત આપણે તેમની પાસેથી છેલ્લું છેલ્લું જ સાંભળી રહ્યા છીએ એવી સ્વપ્ને પછુ કોઈને કલ્પના સંભવતી હતી ખરો ? કાળના કુશાગ્રહાર બાના જ હોય છે ! કાળની નિષ્કૂરતા આપણને અપાકુ બનાવી દે છે.

અક્ષત્ત છેલ્લાં છેલ્લાં એ વર્ષ દર્મિયાન તેમનું શરીર જાંઘતું જતું હતું હરસ, સખિત્રા આદિ ઉપાધિએ તેમના શરીરને ફીડુ બનાવી ગેલ હતી. આમ છતાં પછુ 'ફૂલછાવ'ના અતિગવસાથી તંત્રીપણાથી તેઓ કેટલાક સમયથી નિવૃત્ત થયા હતા અને બ્રોટાદમાં કંઠકામ ધંધેને બેસા હતા. પોતાની તખિતતની અનુકૂળતા મુજબ તેઓ પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચલાવતા હતા. મોટા દીકરો ચિ. મહેન્દ્ર પત્રકારત્વના પ્રદેશમાં હીક હીક શોકવાદ થયો હતો. મોટી દીકરી ચિ. ઇન્દુની પછુ વિવાહસંબંધ નક્કો કરી લીધો હતો અને થોડા સમયમાં લગ્ન કરવાની વિચારણા ચાલતી હતી. એટલે

એ બાલુની ચિન્તા પછુ હળવી બની હતી થી. ચિતારેની ભગતમૂંચાણુનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય ચલાવી રહ્યાં હતાં અને મેઘાણીમાઈની કમાણીમાં હીક હીક પુરવણી કરી રહ્યાં હતાં. એ ઘરનાં ઘર બનાવ્યાં હતાં. ઘેર દુધાળાં દોર બાંધ્યા હતાં. અનેક કારણોએ અવારનવાર અસ્વસ્થ બનતું રહેતું મહેજીવન સરળ સપાટી ઉપર વહેવા લાગ્યું હતું. આવી ઉત્તરોત્તર અનુકૂળ બનતી જતી પરિસ્થિતિને અંગે મેઘાણી ખૂબ પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ કેખાતા હતા. આજ સુધી તેમણે ક્યું ક્યું હતું, પછુ હવે પછીનો ફાલ તો કોઈ જુદા જ પ્રકારનો ઉતરશે એમ તેમના નિકટવર્તી મિત્રો અને શુભેચ્છકો આશા સેવી રહ્યા હતા. એવામાં કાળની ફરડી નબર હતું હમણાં જ નિર્ણત વાળીને સતેલા અને સુખભાગી બાવી જીવનનાં રસનાં ચિન્તાવતા કાર્ષ મેઘાણી ઉપર પડી અને આખના પલકાગમાં તેઓ પરલોકવાસી બની બેસા ! આ તે આપણું કેવું દીનભાગ્ય ?

આજના સાહિત્યકારોમાં તેમનું સ્થાન મૂકવવાનો મારો કાર્ષ અધિકાર નથી. એવી કાર્ષ જરૂર પછુ નથી. તેમનું વ્યક્તિત્વ સમગ્ર સાહિત્યકારોથી એટલું બધું નિરાશું હતું કે તેમને કોઈની ઉપર કે તીવ્રે મૂકવાનો કાર્ષ અર્થ પછુ નથી. એમ છતાં પછુ માણસનું મન એવું છે કે તેને સરખામણી ક્યાં સિવાય એન પડતું નથી. આ રીતે વિચારતાં તેઓ આખા સાહિત્યક વર્ગથી એ બાખતોમાં એકદમ જુદા તરી આવતા હતા. મારા સદ્ભાગ્યે અનેક કવિઓ, લેખકો તેમ જ સાહિત્યકારોના હીક હીક પરિચયમાં આવવાનું બન્યું છે. પોતપોતાના વિષયમાં તેમનાથી ચડી નામ એવી અનેક વ્યક્તિઓ આજે સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કવિતા માત્રનું છેલ્લું સીમાચિહ્ન મેઘાણી હતા એમ પછુ આપણે કહી ન શકીએ. પછુ આવી અસાધારણ સાહિત્યપ્રવલતા ધરાવતાં છતાં નવતરતી-નિરંજિમાન પછાની જે પગ કોટિ કાર્ષ મેઘાણીમાં અનુભવગોચર થતી હતી તેવી અન્ય કાર્ષ પછુ આવું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતી વ્યક્તિમાં નાણી, સાંભળી કે નિહાળી નથી.

ખિલકુલ ધમક નહીં એવો સાહિત્યકાર આપણે પહેલવહેલો જોયો હોય તો તે મેઘાણી હતાં. કાલીપ્રિય એક રચણે કહ્યું છે કે આત્મમહત્તાના અજાનમાં માનવીવિશેષની સાચી મહત્તા રહેલી છે. આ કથન મેઘાણીને સર્વાંશે લાઘ્ય પડ્યું હતું.

તેમને અન્ય સાહિત્યકારો અને ખાસ કરીને કવિ-ઓથી છુદા પાડતી બીજી બાબત એ હતી કે તેમનામાં કવિતા સાથે જોડાઈને ડાહ્યા હતાં તેવું ડાહ્યાન-ત-મયતા-મરતી-પોતાના કાવ્યવિષય સાથેની એક-રૂપતા-એ તો હજી કોઈ અન્ય કવિમાં નિહાળી નથી. તેઓ છુદ્દ અવાજે કોઈ પણ ગીત ગાવું શરૂ કરતા કે તેમના પંખ તાપ આપવા મંડાતા. હાથ ઝૂલવા મંડાતા, અખિમાંથી નૃત્ય કરવા લાગતા અને મહોન-મત હાથોની માફક તેમનો આખો પંડ ડાહ્યા લાગતો. વારત્તવિક દુનિયા તેઓ એકાએક ભૂલી જતા અને ત્રાતાવર્ગને પણ ભૂલવાડી દેતા. આતુ ડાહ્યા બાઈ મેઘાણી સાથે આજ તો ગયું તે ગયું જ છે. તેનો પ્રતિનિધિ કોણ જાણે પાછો ક્યારે જન્મશે!

ગાંધીજીએ લોકજીવનના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જે કાર્ય કર્યું તે જ કાર્ય બાઈ મેઘાણી સાહિત્યના સાંકડા ક્ષેત્રમાં સાધી ગયા છે. મેઘાણી નહોતા ત્યાં સુધી ગજકારણ માફક સાહિત્ય કેવળ શિષ્ટસેવ્ય વસ્તુ હતી. એ સાહિત્યને ખરેખર લોકભોગ્ય બનાવવાનો સર્વ પરા બાઈ મેઘાણીના ફાળે જાય છે. આ ઉપરાંત કહેવાતા લોકસાહિત્ય વિશે પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્ય-કારોની કેવળ ઉદાસીનતા હતી, એટલું નહિ પણ લોકસાહિત્ય પ્રત્યે તેઓ એક પ્રકારની ઘુણા સેવતા હતા, આ લોકસાહિત્યની ત્રિશૂળતામાં જહાર લાવવાનું કાર્ય બાઈ મેઘાણીએ કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટસાહિત્ય વચ્ચેની અગ્રેષ્ઠ દોષાલ પણ બાઈ મેઘાણીએ જ લાંગરી છે. લોકસાહિત્યની હાકલ બાઈ મેઘાણીએ ઘેર ઘેર સંભાળાવી છે. 'લોકસાહિત્યમાં રહેલું અપૂર્વ નવનીત જગલો અને માણો' આવી દેશ બાઈ મેઘાણીએ શરીએ અને ચોટ નાખી છે. બાઈ મેઘાણી એક વખત એકલા અટુલા હતા, આજે તો

તેમને ઉમ્મયપક્ષે-સાહિત્યકારોએ તેમ જ આમજનતાએ -રરીકાર્યા છે, આવકાર્યા છે, અપનાવ્યા છે. આવી રીતે પોતાનું જીવિતકાર્ય બાઈ મેઘાણીએ અનેક રીતે પાર પાડ્યું છે. આ કાંઈ જીવનની નાનીસૂની ધન્યતા નથી.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમના પુરાજાઓએની વિચાર કરીએ તો મીરાં, નરસિંહ મહેતા તેમ જ પ્રેમાનંદની પરિપાટીના હતા એમ આપણે જરૂર કહી શકીએ. અથવા તો એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય કે બાઈ મેઘાણીને જોઈને મીરાં, નરસિંહ મહેતા કે પ્રેમાનંદ કેવાં દરો તેની આપણે કલ્પના કરી શકીએ છીએ. કવિ ન્હાનાલાલે બાઈ મેઘાણીને વોલ્ટર સ્કોટ સાથે સરખાવેલા સામળદાસ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રહ્યા હતા. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ મહામાનવોની ભાત જ કોઈ છુદા પ્રકારની હોય છે. નિરાંત પાતું, પીતું અને સૂવું, સ્વચ્છ વેતન ઉપર જીવનનિર્વાહ કરવો અને અવકાશ મળે તે મુજબ કામગીરી કે લેખો લખવા અને સંપ્રદા પ્રગટ કરવા, જનતાના સન્માનના અધિકારી લેખાનું અને જનતાથી અત્યારે રહીને વિચરવું -આ ભાત તેમની નથી. તીવ્ર સંવેદનોથી સજા ક્ષુબ્ધ અનેલા રહેવું અને પોતાના હિલમાં જે રૂંધું તે આમજનતાને સંભાળવાનું, એકતારો લઈને જગતને જણવું જુલો જમવું અને પોતાનો જીવન-સંદેહ સો કોઈના કાને નાખવો, સૂઝોને જગાડવા અને જોડે-લાને કાપેપ્રહત કરવા, લોગોને રાગવા, હસાવવા, ઉત્તેજિત કરવા; તેને ન હોય ખાવાપીવાની નિરાંત કે સાધન સગવડની સ્વચ્છતા, એક જ મૂને, એક જ તાન. માનાપમાનથી કેવળ એપરવા. જનતા સાથેનું અપૂર્વ તાદાત્મ્ય. તે જ્યાં જાય ત્યાં લોકો તેની પાછળ ગાંડા મોકલે અને તેના શબ્દોને અખૂટ માફક સ્વીકારે. વ્યાસ-વાલ્મીકીના કાળથી જનતાના કવિઓનો આવી પરિપાટી ચાલી આવી છે. આપણું કેટલું મેહું સદ્માય કે એ પરિપાટીના વારસદાર મેઘાણીને આપણે નજરે-નનહાળ્યા, સંભળ્યા અને માણ્યા!

મેઘાણીના જીવનની અનેક ખાલુઓ છે અને તેમની સાહિત્ય અર્થનાં પણ બિલ લિન્ન સ્વરૂપો છે. પણ કોઈ એક નિશિષ્ટ લક્ષ્યથી મેઘાણીને ઝોળ-ખાવવા હોય તો હું એટલું જ કહું કે મેઘાણી એટલે વેદનામૂર્તિ. મેઘાણી હરો, બોલે, વાતો કરે, આનંદ વિનોદમાં પૂરા ભાગ લે-એ બધું છતાં, અને એ બધાં પાછળ હવું એક જીંદુ વેદનાનું તત્ત્વ. તેમના સર્વ સાહિત્યનિર્માણની જનની પણ આ વેદના જ હતી. આપણા ઊંચા સાહિત્યધન વિષે કોશિકની ઉપેક્ષા, આપણી ગુણમી અને નિર્માણતા, આપણી ગરીબી અને અજ્ઞાનતા, વિદેશી રાજ્યસત્તાનું દમન અને પ્રજાની આઝાદીની તમન્ના, દલિત તેમ જ પવિત વર્ગોની પાર વિનાની દુર્દશા અને ધનવાનોના બેશકમ ભોગવિલાસો, સ્ત્રીઓની પરાધીનતા અને જન-સમાજની રૂઢિબ્રતતા-આદિ અનેક બાબતોનું દર્શન તેમ જ ચિન્તન તેમની વેદનાનું મૂળ હતું, અને એ વેદના એમના સર્વ વિકાસ અને ધકતરનો પાયો હતો. લાઈ મેઘાણી વિષેની મારા મન ઉપર પડેલી આ છાપ એટલી સચોટ હતી કે કેટલાંક વર્ષો પહેલાં બહાર પડેલા તેમના યુગવેદના નામના કાવ્યસંગ્રહને મેં તો યુગવેદના નામથી જ ઝોળ-ખેસો, અને જ્યારે છાપ મેઘાણીએ મારી બૂલ સુધારી ત્યારે પણ તે કાવ્યસંગ્રહનું 'યુગવેદના' એ મુજબ પદલવા મેં તેમને આપ્રદ કરેલો.

તીવ્ર સંવેદનશીલ કલ્પનાપરાયણ કવિ માનસ, અત્યંત લાગણીપ્રધાન અને હામળ પ્રગ્તિ, નાનો સરખો આધાત અપનાવી લેવાનું અસામર્થ્ય-એવા આપણાં મેઘાણી અને દુનિયાની દૃષ્ટિએ કેવળ વાસ્તવિકતાને જ નજર સામે રાખતી પત્ની સાથેનો સંસાર અને ઉત્તરોત્તર વધનો જતો સંતાન પરિવાર, નાના મોટાં કારણોએ ઊભી ચતી અપહારમણે, વળી પાછળના સમયમાં શરૂ થયેલી શારીરિક અસ્વચ્છતા તથા કુટુંબમાં નાની મોટી મદદગીઓ-આવા વિષમ સંયોગો વચ્ચે અને પ્રાકૃતિક પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે લાઈ મેઘાણીએ પોતાનું હૃદયકોષ આપું જીવન પસાર કર્યું છે. બહારની

દુનિયા તો તેમની સુંદર કૃતિઓ નિહાળે છે, તેમનાં કાવ્યો અને રાગાચ્છેરક ગીતો સાંભળી તેમની વાદવાહ બોલે છે, અને તેમને સન્માન સમારંભોથી નવાજે છે. પણ આ બધું કેવી લીંસ, મયામય, માણસને કદી કદી આપધાતના વિચાર તરફ ધસડી નાંચ એવી મૂંઝામણો વચ્ચે, મોટી રાત સુધી જાગીને અને અંકુશી રાતે ઊઠીને, કૌટુંબિક જવાબદારીઓને અને સૌ કોઈ નજીકના માનવીઓની પાર વિનાની અપેક્ષાઓને માંડ માંડ પહેંચી વળતા બચત રહેતા સમય દરમિયાન નિર્માણ થયું છે તેની કોઈને પણ કલ્પના આવવી મુશ્કેલ છે.

તેમણે દુનિયાનું દુઃખ ખૂબ ગાણું છે, પોતાનું દુઃખ પોતાની હાથવરાળ અત્યંત નિકટવર્તી મિત્રો સિવાય કોઈની આગળ વ્યક્ત કરેલ નથી, આખનાં આંસુઓ આંખોને તેમણે સદા ઢસણું મોઢું રાખ્યું છે. પણ જેઓ તેમની ખુલ્લું નજીક હતા તેઓ જાણતા હતા કે 'મેઘાણી બે છેડે બળી રહ્યા છે. મેઘાણી અંદરથી ભાંગી રહ્યા છે, આમ ને આમ આરો તો મેઘાણી લાથો વખત ટકી ન શકે.' અને બન્યું પણ એવું કે સુખનો અને સ્વચ્છતાનો દહાડો શરૂ થયો ન થયો, કૌટુંબિક સ્વચ્છતાનાં મંગળ પગલાં મંડાયાં ન મંડાયાં, મિત્રોની ચિંતા હળવી બની ન બની એવામાં તો કાળનું કહેણ આપ્યું અને મેઘાણી આપણ સર્વને ઊઠીને જ્યાં કોઈ વિષમતા નથી અને જ્યાં વાસ્તવિકતા અને કવિતા વચ્ચે કોઈ કુચેજ નથી એવી દુનિયા તરફ તેઓ ચાલી નીકળ્યા. શ્રી અમૃતલાલ દાસપતિભાઈ શેઠે મેઘાણી સંબધે પોતાનાં સ્મરણો રચી કરવા મને જણાવ્યું કે અગારા સહવાસકાળ દરમિયાન કોઈએ મને પૂછેલું કે આટલા બધા લાગણીપરાયણ માણસને તમે શી રીતે જાળવી રાકો છો ? ત્યારે મેં જવાબ આપેલા કે 'મેઘાણીભાઈને તો અમારા મુજરાત કાદિયાવાડની એક વીણા સમાન લેખું છું. વીણા આંગળાથી પણ ન વાગે. તે માટે તો તારની નખલી જોડેએ હું પણ મેઘાણીને આ રીતે આટલી હામળ-તાથી સંભાળું છું.' અમૃતલાલભાઈનું આ કથન

તેમના વર્તનને અનુરૂપ હતું, પણ વિધાતાએ મેઘાણીભાઈ પ્રત્યે એવી કામળતા કદી દાખવી નથી. વિધાતાએ તેમને ધણી વખત ઊંચેથી નીચે પજાડ્યા છે અને બાળે જ સુખચેતનમાં યુવા દીધા છે. કદરેદાન સમાજે પણ તેમનું ગૌરવ કેરવામાં અને વધારવામાં જ સંતોષ ચિન્તન્ય છે. તેમની કોઇ અમલોડાન-મૂઝવણો હળવી કરવાની ચિન્તા પોતાને દૈરે ધરી જ નથી. મેઘાણી આટલી નાની ઉંમરે આપણને છોકરીને ચાલો ગયા એ પાછળ વિધાતાનું અને એકદર સમાજનું કોઈ કાવતરું હતું એવો આશય કરવાનું મન થઈ આવે છે. મેઘાણીના માર્ગે ચાલી રહેલા અનેક ધૂની કાવ્ય-કારો, કળાકારો અને સરસ્વતીના અનન્ય ઉપાસકોની આવી જ જીવનકથા સાંભળવામાં આવે છે.

લાઇ મેઘાણી કરતાં વધારે ઊંચી કક્ષાનો કવિ મળશે, નવલકથાકાર મળશે. વિવેચક મળશે, પત્રકાર મળશે, અનુવાદક મળશે, વિવેચક મળશે, ગાયક મળશે, પણ જે માનવતાની ઉચ્ચ કક્ષા આપણે લાઇ મેઘાણીમાં અનુભવગોચર કરી છે, જે દર્શક અને વેદનાના તીણા સૂત્રો મેઘાણીની વીણામાંથી ઊઠતા આપણે સાંભળ્યા છે, તે માનવતા, તે દર્શ, તે વેદના આપણને તો આપણા જીવનમાં અન્યથા લાંબાનાં છે જ નહિ. કેટલો દારૂિતસંચન આત્મા ! અને એમ છતાં કેટલી બધી લાખવતા ! કેટલી અગાધ વિદ્વતા અને સાહિત્યસમૃદ્ધિ ! અને એમ છતાં આજીવન વિદ્યાર્થી ! ' મને ગીતો આપો, ગાયનો આપો, ભજનો આપો, નવા દાળો આપો ' એવો સદાનો એ ચામક અને સંશોધક ! કેટલી મોટી જીવન-સાધના ! અને એમ છતાં ' પણ હજી તો મારે આ કરવું છે, તે કરવું છે, હજી આ ખાડી છે, તે એવાનું

છ.' એમ કંઈ કંઈ કરવાના તેમને કોઠ અને હજી તો પાંદોરામાં પહેલી પુણી છે એવો ભંડા દિશનો અસંતોષ ! આવો માનવી-આવો નરપુંગવ-આપણને હવે ક્યાં ભેવા મળશે ? તેઓ કલાકના કલાક ગાવા અને લોકસાહિત્યનું એકમુદ્રું નિરૂપણ કરતા સાંભળનાર યાકે પણ સંભળાવતા ન થકે એટલો બધો તેમનો અદ્ભુત ઉત્સાહ અને તમજા હતો. ભાવે તો આરોગ્યો અને પેટ ભરીને ખાઓ-આવો ભરપૂર ભોજન અને ભાતભાતનાં મિઠાનેત્રીની ભરીલો રસમાળ તેઓ પીરસતા. આવો અત્યંત કાવ્યપ્રવાહ હવે કોણ વહાવશે અને આપણને આમ ભંડા કાવ્યરસમાંથી કોણ તરબોળ કરશે ! મુંબઈ, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની એવી એક પણ વ્યાખ્યાનયાળી નહિ હોય કે ત્યાં મેઘાણી ગાત્યા અને ગરબ્યા નહિ હોય. એ વ્યાખ્યાનયાળાઓ આને હવે કોણ ગજવશે અને વીર, શૂંભાર, અને કરુણ રસના આદોહનો હવે કોણ વહેનો કરશે ! આમ જેમ જેમ વિચારીએ છીએ તેમ તેમ મેઘાણીની ખાટ પાર વિનાની દેખાય છે. એટલું જ આશ્ચર્ય રહે છે કે મેઘાણી પણ કાળને જ પરિપાક દેતા. આપણે ત્યાં શરૂ થયેલ ઉત્થાનકાળનો તેઓ એક સીમાસ્પર્શક હતા. જે કાળે મેઘાણી પેદા કર્યાં જે રાષ્ટ્રબાધી નવનિર્માણ મેઘાણીને આગળ ધર્મો તે કોળ અને નવનિર્માણ અનન્ત શક્યતાઓથી ભરેલાં છે. તેમાંથી કાળાન્તરે બીજા ગાંધી પણ પાકશે અને બીજા મેઘાણી પણ જરૂર ઊભા થશે. આ સમાધાન સારે લાઇ મેઘાણીને આપણા હૃદયની અંજલિ અર્પીએ અને તેમના વેદનામ્રસ આત્માને પરમ શાન્તિ અને અમૃત સ્વરથતા પ્રદીએ.

[' પ્રજુદ જૈન ' માંથી દુઃખવેલું]

[અનુસંધાન પાન ૮૪ થી માણ]

હજી તો એ પચાસને માંડ વહાવતા હતા. બીજાં પચીસેક વર્ષના આયુષ્ય અને એ જે પરિપક્વતાને વાંછતા હતા તેની સિદ્ધિ સાથે ગુજરાતી સાહિત્યને તેમની દુતપ્રવાહી કવચ વડે શુ શુ ન મળ્યું હોત ! ગુજરાતના લોકસાહિત્યનું સંપાદન હજી ખાડી હતું. પણ 'મે-તો'ની વાતો મિથ્યા છે. નિર્માણ હતું તે બની

ચૂક્યું છે. ત્યાં જ માનવીની લાચારી છે. પણ ઉપર ઉદ્દેશી તે એમની સેવાઓની સ્મૃતિભાળને દર્શાવશે, મેઘાણી પ્રજાહૃદયમાં જીવશે, ગુજરાતને આગણે એનો મેઘાણી પાકશે ત્યારે મેઘાણીના પ્રવચનમરજીની પ્રેરણાનું જ એ. સંતાન હશે એમાં સંદેહને સ્થાન ન હોવું જોઈએ.

અદીઠ વાવાઝાડાએ ઉખેડેલો વડોલો

ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ

કૃત્રિમી ન્હાનાલાલની ખોટી ગુજરાતને હજુ કળ વળી નથી, ત્યાં રાષ્ટ્રસાથર શ્રી, અરેચક મેધાણીની ઝડપી વિદાય ગુજરાતી સાહિત્યને અને ગુજરાતની અસ્મિતાનાં પોષક તરસેને થંભાવી દે છે.

હજુ તો ગયે આવાડિયે જ અને મળ્યા હતા; રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રકે શ્રી. ગુણવંતરાયને અર્પણ થવાની વિધિમાં હાજર રહેવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી; ગુજરાત સાહિત્ય સંજ્ઞાના સંખ્યા સમક્ષ, 'લોકગીતોમાં ભજનસાહિત્ય'ની ઇચ્છાવટ કરવાની તેમની ઉમેદ હતી, ભજનોના જૂના ટાળની પકડતું સંખ્યાને પાન કરાવવાની તેમની નેમ હતી. અમદાવાદમાં તેમને ખેંચી આણવાની અમારી ખવાહેસ હતી. અમારી સૌની ઇચ્છા મનમાં જ રહી ગઈ. કાઈનીય વિદાય લીધા સિવાય, અચાનક તેમણે વિદાય લઈ લીધી. પરલોકના આત્માને ઘણી આવી હશે-પોતાના મુકંકથી માનવીઓને મુગ્ધ કરતા મેધાણીનો, નહિ તો ગુજરાત માટે, ગુજરાતના લોકસાહિત્ય માટે, ગુજરાતી સાહિત્ય માટે કંઈ કંઈ કરવાનાંએ લડી તેને મૂલં સ્વરૂપ આપવા ઇચ્છતા શ્રી. મેધાણી તે આપ્યા પહેલાં કેમ આપ્યા જાય ?

અમારા 'આ-ધર'ના તેઓ એક સખ્ય હતા. 'આ-ધર'ને આજે બે સફોની ખોટ પડી છે-એક શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદીની અને બીજા શ્રી. મેધાણીની. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે અમે કલાકના કલાકો સુધી સૌ મળતા, ચર્ચા કરતા, અને વિષ્ટા પડતા ત્યારે લાગતું કે અમે સૌ થયું થયું વિચારીને છૂમ પડ્યા છીએ; ગુજરાતી સાહિત્યના કાઈ પણ પ્રકાર માટે નવલકથા, નવલિકા, લોકસાહિત્ય, વિવેચના, પત્રકારત્વ વગેરે માટે કંઈ ને કંઈ કરી છૂટવાનું દિલ થઈ જતું, 'આ-ધર'માં ચર્ચા થતી; ચર્ચાનું અવલોકન થતું, અવલોકનનું પણ અવલોકન થતું, 'આ-ધર'ની એક રસમ તેમાં મુખ્ય ભાગ લગવતા અમારા સાતમાંથી કાઈને સાતમાંનાં કાઈની પણ ટીકા કરવાની અધિકાર હતો-એ પછી શ્રી. ધૂમકેટ હોય, શ્રી. ગુણવંતરાય

આચાર્ય હોય કે ખુદ શ્રી. મેધાણી હોય. આ ચર્ચા ખુલા દિવે થતી. —હજુ પણ થાય છે. અને સૌ પોતપોતાનું દરિમિંકુ સમજવવા મત્ત કરતું. શ્રી. મેધાણીભાઈ પોતાની આકાશમાં આકાશી ટીકાને સમજાવપૂર્વક સાંભળતા, પોતાનો પક્ષ રજૂ કરતા, અને સામું જણાય તો તરત કબૂલી લેતા. અમારા સૌમાં એમનું સૌજન્ય અમૂલ્ય હતું. કદી મોં પર કોધની કે ગુસ્સાની લાલ રેખા નહિ, ભમર કદી બેસી નહિ, હોઠ કદી દબાયેલા નહિ, જીભમાં કદી દુવકતા નહિ. નેનેનો રવાદાદો મિલકત તેમણે જીવનમાં ઉતાવેલો હતો. શ્રી. ધૂમકેટ વર્તમાન ગુજરાતનું વેતિયાપણું જોઈ અકળાય, શ્રી. મેધાણીને વેતિયાપણું દુઃખ દેતું, પણ કદી તેઓ અકળાતા નહિ. સમજાવપૂર્વક તેઓ સારીય વિચારસરણીને સારણે ચડાવતા. ગુજરાતના સેવકોની નખખાઈએ તેઓ કબૂલતા. નાના માણસો એમિતા એક દિવસ મોટા થઈ જાય તેની ગૂંજળામણ અનુભવતા. પરંતુ સાથે સાથે માણસમંથી માનવતા પરવારી નથી ગઈ તેના દાખલા આપતા.

લગભગ બપોરની સાલથી તેમનો પરિચય. મારે મૂળ વતન જવાનું હોય ત્યારે એકાદ બે દિવસ શ્રી. મેધાણીભાઈના મહેમાન થવાનું હોય જ. આ દિવસોમાં, એમની મુશ્કેલીમાં કે એમના સુખના દિવસોમાં, એમણે સાહિત્યનો ચર્ચા સિવાય બીજી ચર્ચા નથી કરી. સાહિત્યકારોના સુખદુઃખ જાણના સિવાય બીજી જિતારા નથી ખતાવી. તેઓ કહેતા કે, "આજના વર્તમાનપત્રો જેટલું સન્માન રાષ્ટ્રસેવકોનું કરે છે; સમાજસેવકોનું કરે છે; પેસાદાર સદૃશકરણનું કરે છે, તેટલું સાહિત્યકારોનું કયારે કરશે ? ભાવનગરના મહારાજા માંદા પડે તો તેના સમાચાર હોય જ; રાષ્ટ્રસેવકને ખાંસો થઈ આવે તો તેની પણ નોંધ હોય; વર્તમાનપત્રકારો, સાહિત્યકારોનું ગુસ્સા આ રીતે આંકતા કયારે થશે ?" કલમ અને કિતાબ 'ના તેઓ સંપાદક હતા ત્યારે, આ માહિતી આપવાની તેમણે કળાઈ રાખેલી.

પચીસ વર્ષની તેમની કારકિર્દી, ગુજરાતના એક નરવીરની કારકિર્દી છે. સુખ અને સાશ્વતીમાં વિતાવી શકાય તેવા જીવનને તેમણે હસતે મુખે નિર્લાજલિ આપી, કાઠિયાવાડની મરુભૂમિને જ મરતાં સુધી રથાન બનાવ્યું, સવારના સાતથી રાતના સાત સુધી પેતાની ફરજને અદા કરવાની કાળજી રાખી; શનિ રવિના કાળજ દિવસોએ, કલમને આગમ ન લેવા દીધો; આડે દિવસેય વખત મળે કે તરત અભ્યાસમાં ચિત્ત ખેંચે; કાઠિયાવાડને માખેડે માખેડે તેઓ રખડ્યા; ગામેગામની સીમ સીમ નિહાળી; ત્યાંના જાડ ભેખ; ગાંધારી ભેખ; પાળિયા તપાસ્યા; વાવે ભાળી; ચાગણેને મળ્યા; ભાટોની બાઈબંધી કરી; કાળી, ખવાસ, ચુંવાણા, મિયાંજા, સારિયા, સરાણિયા અને વાધગિયાની મેત્રી કરી. તેમને પંપાબા તેમની આગતાવગતા કરી; અને કાઠિયાવાડનું જે ધન લાભમગ વેફડાઈ જવા આલું હતું, તેને સજીવન ક્યું? લોકગીતો અને ભજનો, લોકકથાઓ અને દંત-કથાઓ, સોરઠાઓ અને ડુંહાઓ સર્વ ઉપરથી ધૂળ ખખેરી, તેનું સંભાળન કરી, ક્યન રૂપે જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યું. ઈશ્વરે તેમને મધુર કંઠ આપ્યો હતો; જનતાને એ કંઠનું પાન કરાવી લોકસાહિત્યમાં રાચતી કરી. તેમને રવિચંદ્ર મહારાજ મળ્યા. ખદિ-નાની ઝેત્રોએ શ્રી. મેઘાણીને ગુજરાત તરફ આકર્ષ્યા. ધારાળા અને બારેવા કેમના તેઓ આયેક બન્યા. નર્મદા અને તાપીનાં નીરે તેમને સંતોષ્યા, અને યોગ દિવસ ઉપર તેમણે કહ્યું:

“તમે આવશો પંદર દિવસ માટે મારી સંપત્તિ-નર્મદા તને તાપી પ્રદેશમાં રખડવા ?” મેં કહ્યું: “વૈરાખના દિવસો કાં પસંદ કર્યા ?” તેમણે કહ્યું: “લાંબા દિવસે સોને નિરાતે મળી શકાય. અને તમે તો હજુ બાઈ બુવાન છો ?” મેં કહ્યું: “એ વાત સાચી, હું તમારી લગ્નિયનની ચિંતા કરું છું—મારી નહિ.”

અને સાતી વાંત એ હતી કે તેમણે કદી પોતાની લગ્નિયતની ચિંતા કરી નહિ; જેમને માટે તેમણે જાત વચ્ચી નાખી તેઓએ પણ નહિ. શેટલો, છાશ અને

મરચાંની ચટણી—એ તેમનો સામાન્ય ખોરાક; શાકમાં કદીકે લોહું મળ્યું તો દીક, નહિ તો કરતૂરી મેવામાં હોય. અમારો હમેશાં તેમની સાથે આ વિશેષ દનો. —આ ખોરાકથી લાંબુ નહિ એવી શકાય. તેમણે હમેશાં અમને સાંભળ્યા, પણ ફરી મળાએ સારે એવું એ જ. શરીરને જે પોષકતત્ત્વો જોઈએ તે મેળવવાની કદી તેમણે જિજ્ઞાસા ન બતાવી—માત્ર તેમણે ખાન રાખ્યું કામ તરફ. અને તેમની એ કાપપંપામળ-તાએ આપણને આપ્યા નવલકથાકાર અને નવલિકાકાર મેઘાણી; કવિ અને રાષ્ટ્રશાયર મેઘાણી; પત્રકાર અને ઉચ્ચ કોટિના વિવેચક મેઘાણી. અને સૌના ઉપર કળશ ચડાવે તેવા લોકસાહિત્યના અખંડ અભ્યાસી અને નિરૂપક મેઘાણી.

અવસાનની આગળની રાત સુધી તેમણે સાહિત્યની જ ઉપાસના કરી છે. આર્થિક વિઠળતાઓનો તેમણે હસતે મુખે સામનો કર્યો છે; કૌટુંબિક ઉપાધિઓ મેંની રેખા બદલાવા દીધા સિવાય સેરી છે; અને બીજી અનેક આતાપનાઓ વચ્ચે સાહિત્યસર્જનની ભ્યોતને તેમણે પ્રકાશ આપતી રાખી છે. શ્રી. મેઘાણીની આ જેવી તેવી સિદ્ધિ નહોતી. આ સિદ્ધિએ જ તેમને સદા હસતા રાખ્યા છે; સદા પ્રફુલ્લ રાખ્યા છે કદી કાંઈને ખ્યાલ પણ નહિ હોય કે, અનેક યોતાજનોને પોતાના કંઠથી મુગધ કરનાર મેઘાણી, એના દિલની વેદનાને દાખી દાખી કરેને વહેનો મૂકતા હતા. શ્રી. મેઘાણીનો જીવનકથા એક નવલકથાની ગરજ સારે તેવી કથા છે—ગુજરાતના એક એક પુરુષની કથા છે.

સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલયે જે જે વ્યક્તિઓનું સર્જન કર્યું એ વ્યક્તિઓ જ આજે એક એક સંરેખા જેવી-વટજસ સમી યદ છે. શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ, “જન્મ-ભૂમિ” સંભાળે છે તો શ્રી. સામળદાસ ગાંધી ‘વન્દે માતરમ્’, શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્યે નવલકથાકાર તરીકેની ઇર્ષિ સંપાદન કરી છે; તો શ્રી. સુશીલે ‘જૈન’ પત્રના તંત્રીલેખો દ્વારા જૈન અને જૈનેતરીની

[અનુસંધાન પાન ૯૪ ઉપર]

“મેઘાણી તો ગયા !”

“ક્યાં ગયા ?” મેઘાણીનું અવસાન થયું હતો એવી તો કલ્પના પણ શાની આવે, ને એટલે જ ન્યારે, એક વકીલ મિત્રતા મ્હોથેથી પહેલવહેલા મેઘાણીના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે મૂઠ જાતી જવાયું. પણ પ્રિન્સેસ રટ્ટીટનો ધમાચકડી લયો રસો વળાટતા હતા, ને મન તેર ઓઢ વર્ષના પડો હટાવીને રાણપુર-મોટાદને રેલ-રસે વામતું હતું. ઇ. સ. ૧૯૩૩-૩૪ની એ વાત છે, ભાવનગર કોલેજમાં રજાઓ પડવાને કારણે ઘેર પાછા જતા હોઇએ કે ઘેરથી કોલેજમાં જતા હોઇએ, ત્યારે રાણપુર કે મોટાદને રેલે અને જ અમને કોટા ચર્ચ જરી એ આશાએ અમે સામળદાસ કોલેજમાં ભણતા જુવાનીઆઓ મેઘાણીને શાધીએ. ઝૂંઝા દિસેજનું લીજુની ફાલ જેવી મોટી આંખોવાળું એ મ્હોં અમને જોતા જ દાસથી મરક મરક યાય. અમે એમને રેલતા ત્રીજા વર્ગના કબામાં અમારી લગ્ને એસાડીએ ને પછી વાતો ચાલે; અભ્યાસની, સાહિત્યની, જીવનની, રાજકારણની. આવાદીલા પ્રેમ જેવો લયો લયો એમનો મોતિવતો મોકો કંઈ વાતોના તારને અવડ રાખતો ને ત્યારે મેઘાણી કવિ કે સાહિત્યકાર કરતા વધુ અંશે અમને સ્વજન લાગતા.

મેઘાણીની એ જ વિશિષ્ટતા હતી. એ કવિ હતા. લોકસાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી ને સંશોધક હતા. નવલિકાલેખક હતા, વિવેચક હતા, નવલકથાકાર હતા, પત્રકાર હતા, હજારોની મેદનીને ડોલાવે એવા ગાયક, અને વક્તા હતા. પણ સૌથી વિશેષ તો એ એમના પરિચયમાં આવનારે સર્વ કાંઈના સ્વજન હતા. અમરયાનના અધિકારી એવા સાહિત્યકારો એમને આમજન માનતા, ને પોલીસની ગાળીએ વીધાઈને નવરાત્રના ગરબા જેવો જાતી મૃત્યુ પામતા ગંગારામ સોની સરખા. કાર્મિક સામાજિક વિામતાના, વયોવાવધી ગમિય બદાવટિયા બનેલાઓ પણ એમને સ્વજન

ગણી, પોતાની હયાવરાળ એમની પાસે પત્રરૂપે ફાલવતા. અમું કારણ છે મેઘાણીને ખીજું કાંઈ જ નહિ, ફક્ત માણસાઈ વધારી હતી. વેરઝેરના સામાજિક વિષમતાના, કુષ્ટતાના ઉકારામાંથી પણ એમની નજર માણસાઈની રત્નમણિકાને ફેંકણી લેતી. અપાટાખંધ પરિવર્તન પામતા આ યુગમાં એ સો વર્ષ પહેલાના સૌરાષ્ટ્રની પ્રતિમંતિરૂપ હતા. એ જમાનાનું વાતાવરણ રીતરિવાજો, ખાનદાની, કુરખાની, આદર્શો, મનોરથો, રાખરખાવટ, હેલુ-નૈનોના ખ્યાલો, નામના ને માણસાઈ એમનામાં જોડા મળ નાખીને રાપાયાં. એ એમની સાચી દુનિયા હતી.

મેઘાણીના પુસ્તકોની પાઠી પર જ નજર દોડાવનારને પણ એમના લેખનની બહુવિધતા ને વિપુલતાનો ખ્યાલ આવી જાય. એમનું ચિરંજીવ કાર્ય તો લોકસાહિત્યના સંશોધન સંપાદનનું. એમણે એને જ પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવેલું. મેઘાણીના જ શબ્દ વાપરું તો ‘ધરતીનું ધાવણ’ એ જ એમના બાલ્યઅંતર વ્યક્તિત્વને ધનારું મુખ્ય ને પ્રેરકબળ. એ કવિ હતા કે ઉપકવિ, એ વિવેચક હતા કે સર્ગક, એ પત્રકાર હતા કે લેખક, એ ભાષાંતર ઉત્તમ કરતા કે ફર્પાતર, એ પ્રશ્નો જ અપ્રરતનું છે, એનો જવાબ નોંધતો હોય તો એક જ છે—એ પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રની પ્રતિમામૂર્તિ હતા. અર્ચાગીન જમાનાને, ઇતિહાસને, સામાજિક બળામજાને એઓ પ્રાચીન જમાનાને મૂને મૂકવતા.

મેઘાણીના સ્મારકની આત્મે અનેક યોજનાઓ વિચારાઈ ગઈ છે. જઈ જઈને દિસાત રાખનું આપણું મુજરાત ગમે તેવા બેઠક પણ જીવતા સાહિત્યકારને ભૂખો મારશે, ને એના મૃત્યુ કેડે સેનાનાં સ્મારકો રચશે. લોકસાહિત્યની અનેક અવાજ, અણુદીપ્તિ પગદંડી ખૂંદનારા પોઝાક અગ્નિમન પડતલ જુવાનો તૈયાર થાય એ જ મેઘાણીનું સાચું સ્મારક છે. મુજરાતમાં એ ન બને !

(જન્મશુભિ 'માંથી દૂંકવેલું)

મહામના મેઘાણીભાઈ

જયન્ત પરમાર

સાતેક મહિના પહેલાની વાત છે. ધરાઈને નિહાળી લેવાનો એ પ્રથમ પ્રસંગ બાળપણમાં એકાદ વખત મેઘાણીભાઈને નિશાળનાં સમારંભમાં 'કાઈના લાડકાણે' ગાતા પ્રથમ સાંભળેલા. એને તો આજે હાથે લેવી ગયો. પછી તો ગૂઝરાતથી દૂર વસવાનું થયું અને ગૂઝરાતનાં એવા કેટલાયે જ્યોતિષદેવોના લાભ અપ્રાપ્ય બન્યો. ભારતી સાહિત્ય સંઘના કાર્યાલયમાં હું અવારનવાર આવતો. તે દિવસે પણ અચાનક જ આવેલો. કાર્યાલયનાં અંદરનાં લાગમાં પોતાનાં લેખનાં પ્રૂફ-સંચયનમાં મગ્ન ગૂઝરાતના મેઘાણીભાઈને મેં દીઠા. કંઈક અદ્ભુત માનભરી લાગણી અંતરમાં ઉદ્ભવી અને મનમાં વન્દના કરી લીધી.

પછી તો થોડાક દિવસોમાં હું જ સંઘમાં જોડાયો. અમારા સંઘનાં તો એ નિકટનાં સ્વજન. દરેકને આત્મીય બનાવી લેવાનો એ પ્રયત્ન યુગ્ય બાગ્યે જ થોઈ સાહિત્યકાર આદર્શી ઉદારતાથી કેળવ્યો હતો. મને તેવા અનુભવા માટે પશુ આત્મીયતા કેળવવી તેમને મન સહજ હતું. એટલે જ નવાનવા વહેરાઓને ઉત્તેજવાની, તેમને માર્ગદર્શન કરાવવાની, ખોટી ચીજોથી વાળી લેવાની તેમની એ પ્રખર શક્તિને તેમને ક્યારેય કુંઠિત થવા નથી દીધો.

પછી તો એ એક દિવસ ફરી પાછા આવ્યા. સંઘના શ્રીમાળી સોસાયટીવાળા મહાનર્મ તેમને ઉતારો હતો. ત્યાં એમના જૂતા દર્ 'ગાઉટ'નો ફરી હુમલો આવ્યો. પગના સાંધા પકડાઈ ગયા. પધારીમાં ન દલાય કે ન ચલાય. અનિચ્છાએ પણ તેમને અમારી 'સેવા' લેવી પડી. ઈશ્વરભાઈ, કાન્તિભાઈ અને હું એ ત્રણ સિવાય ઘેર પણ બેઠેલાંમાં 'કોઈ ન હતું'. અમારા પ્રત્યેની તેમની લાગણી અને ઈશ્વરભાઈ પ્રત્યેની તેમની કામખી મમતા તેમની સારસંભાળ રાખવામાં અમને તો પ્રૂફ-મદદરૂપ-મળી મઈ હતી. છતાં તેમને તો લાગ્યાં જ કરતું કે અમારે તેમને લીધે ખૂબ મુશ્કેલીમાં મુકાડું પડ્યું છે.

લગભગ એક અઠવાડિયા સુધી 'ગાઉટ'ના દરદર્શી

પીમાતા રહ્યા. દવા ચાલતી, સારવાર થતી; પણ એ દર્દમાં રીખાતા-પીમાતા માનવને કંઈ કામ (લેખન-સર્જન) ન કરી શકવાને કારણે ખૂબ વિમામણ થતી. તેમનો સમય પસાર કરાવવા અને ઘેર બીજા કોઈ જ ન હોવાને કારણે હું તેમની પાસે આવ્યો દિવસ રહેતો. મને મળેલી આવી તક હવે શાને જતી કરું? મેં તેમની પાસેથી મળતી શકાય તેટલી મૂકી એકઠી કરવા માંડી. જ યોડા ધણી અપરિચિત તરીકેનો શોભ હતો તે પણ એક દિવસમા જ અદસ્ત થઈ ગયો. પહેલે જ દિવસે અમે બધા સાંજે જમવા બેઠા હતા ત્યારે મારી-એક નવાગંદુક તરીકેની-ઝાળખાણુ માગી; અને બાઈએ ટુરત ઝાળખાણુ આપી: "સારાં કાવ્યો લખે છે." બસ એટલી ઝાળખાણુથી મેઘાણીભાઈએ મને પોતાની નજરમાં લઈ લીધો.

'ગાઉટ'નાં હુમલાનાં એ દિવસોમાં તેમને દર્દ જમવા માટે વાતો કરાવનાર (કે સાંભળનાર) કારણ કે બોલવાનું તો તેમને જ હતું, હું તો તેમનાં બોલને વાંચાળોતો અને શંકા પડ્યે પૂછતો.) તરીકે હું જ હતો. પહેલે જ ભિંસે તેમને લાઇએ મારે વિષે કહેલી વાત યાદ રેવડાવી અને કહ્યું લાગે એટલે તમારા કાવ્યો. આવા યુગગાયક પાસે મારા ઠગેધડા વગરનાં એ કાવ્યો લાપતા જરા શોભ થયો, છતાં કંઈક નવતર જિગીયાએ પણ ઉદ્ભવી અને મેં મારા મરણોની બંને પોથીએ તેમને આપી ખૂબ પીરખાવું તેમને દરેક પાન ઉઘવાવવા માંડ્યા. કોઈ કોઈ કાવ્યનું અર્થેતિ વાંચન પણ કર્યું. વચમાં પૂછી પણ લીધું "કયમ પ્રગટ કરવા આવો છો?" મેં તે મટેની રચક નિર્મોહિતા પ્રગટ કરી અને ઉમેર્યું કે એ તો નિર્ગળદ ખાનગરનાં જ સર્જનો છે. ત્યારે તેમની કામખી ખાસિયતે મને તે માટે ચામણી આપી સર્જનની બધીયે સિખામણો આપી, છંદ-પદ્ય-દાળનાં અદાકો માર્ગો ચીંધ્યા. એમાં નહેરુ જરાયે વડોલપણું કે મહાન સાહિત્યકાર તરીકેનું

અભિમાન, એક મામૂલી માનવ પોતાની કાચી માનવતા અને નાનેરા પ્રત્યેના મમત્વને કારણે જે મહામૂલી સલાહ આપે તે મને તેમાં જાણ્યા: “સર્જનનું મુખ્ય ખોલે તો આત્માનંદ હોયું જોઈએ. જે સર્જન પોતાનાં આનંદ-સંતોષ અર્થે ઉદ્ભવે તે પ્રગળા સાહિત્યમાં મહામૂલ્ય રથાન મેળવી લે છે, વ્યક્તિ વ્યક્તિનાં અંતરના સમજિના સાચા સર્જન બને છે.” આજે પણ તેમના આ વાક્યો યાદ છે.

મારા એ કાવ્યોની એ પોથીઓ સંપૂર્ણપણે ફેફસાં રહ્યા ત્યારે મેં તેમને મારા ગદ્ય લખાણો આપ્યા. વાર્તાઓ, પત્રો, લેખો અને વિચારનોંધોનું એ મારું અલ્પ ગદ્યસાહિત્ય પણ તેમને ચોટલી જ ધીરજપૂર્વક અવલોક્યું. બધામાંથી તેમને વિચારોની નોંધ મળી. દરરોજ સાંજે એક નાનકડી ‘ડાયરી’ને પાને પાને મારા રોજનાં વિચારોની નોંધ કરતો; અને તે રીતે એ વર્ષની નિયમિત વિચાર-સરણીની તેં એ ‘ડાયરી’ તેમને મળી. તે પછી મેં નેધિ લખવાનું બંધ કર્યું હતું તે જાણી મને મીઠો કંપો પણ આપ્યો. એ કંપકાને માન આપીને મેં પાછા મારા એ નિત્યનાં નવનવા વિચારોની નોંધ લખવી શરૂ કરી છે. અવસાનનાં એક જ અકવાડિયા પહેલાં છેલ્લા અહીં આવેલા ત્યારે મેં આ નોંધો બતાવી હવેથી કદી પણ તે ન બંધ થાય તે માટે કંઈક આચાર્યે એ શબ્દો કહ્યા.

*

આગરે જ દિવસે મેં તેમને મહાકવિ પ્રેમાનંદની આશ્રયદાતા નગરી નંદરબારની વાત કરેલી. તેના વિષે જાણવાની તેમની ખૂબ ઇચ્છા હતી. લોકસાહિત્યનાં ‘ધૂમધેયા’ને પ્રેમાનંદનાં જીવનની એ નવતર કદી લોકસાહિત્યનાં એક મહત્વનાં અંગકાંડ જેવી જાણી. વડોદરાનો વતની એ પ્રેમાનંદ તે કાળનાં નંદરબારનાં રાજ્યાશ્રયથી જ ટકી શક્યો હતો એ તેમની બાથમાં હતું. મૂજરાતથી દૂર હોવા છતાં ત્યાં મૂજરાતી બાબતો સારો એવો પ્રચાર કરી

‘હું’સા પૈસા ચાર’નું મહેણું ટાળવા મથનાર એ બહુ પ્રેમાનંદની આશ્રયદાતા નગરી વિષે અનેક વાતો થઈ. સમય મળ્યે જરૂર નંદરબાર જવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. મને પણ સંતોષ થયો: મૂજરાતને ગોદે આવેલા પ્રેમાનંદકાળથી ખ્યાત બનેલા નંદરબારને કોઈ પણ મૂજરાતી સાહિત્યકારનો કયારે પણ લાભ નથી મળતો ત્યાં પહેલવહેલો, મેઘાણીભાઈ જેવા સાહિત્યનાં પીઠ પારખુને લઈ જઈ હું આત્મકંપના જરૂર પોથી શકીશ. પણ ‘કાળયક’નાં ઘડવૈયાને એ જ કાળયક આટલું જલદી ઝડપી લેશે એ તો અત્યારે પણ માન્યામાં આવતું નથી. કહીને તે પગલે એમના બહુકારા તો લાગ્યા જ કરે છે. સ્મરણોની કાચી જુમિકા તો કયારે પણ વિસારો શકાતી જ નથી.

*

‘ગાઉટ’નાં ઇલાજો ચાલતા હતા. થોડાંકલો દૂર જાણીય અને પાછો ઉચ્ચનો મારો છતાં સહન-શીલતા તો અનહદ કળી રહી હતી. બને ત્યાં સુધી કાર્મને જરાયે તકલીફ ન આપવાની તેમની ઉદ્ધાર-હિલી કેમે બૂલી બૂલાય તેમ નથી. સાત-આઠ દિવસની પથારી અવરયા પછી કંઈક સહેત મળી. ‘ગાઉટ’માં થોડો સુધારો જણાયો. બીજો કે ત્રીજો દિવસે થોડાંક પોતાને ઘેર જવા રવાના થયા. ધરનું-તાનાબાળકોનું આકર્ષણ તેમને માટે ‘Sweet-Home’નાં કાબઢીયે વધુ પ્રબળ હતું. છેલ્લે અવસાનકાળનાં અકવાડિયા પહેલાં બ્યારે અહીં આવેલા સારે પણ એ ચાર દિવસ રોજાવાનો નિશ્ચય કરીને મુનર્મથી થોડાંક જતા અહીં ઊંચાં હતા. પણ અહીં આવ્યાને બીજે જ દિવસે થોડાંકથી ચિન્તાબહેનનો પત્ર વાંચીને પહેરો ગાડીમાં જવા તૈયાર થઈ ગયા. લામણીની પ્રબળતા વિના આવા ઉત્કટ પ્રેમનાં દર્શન સાંપડે એ ખરા ?

સંસ્મરણો તો ખૂટ્યા ખૂટે તેમ નથી. બધા લખવા નેટકો તો સ્વસ્થતા યે રહેતી નથી. આટલું લખતાં એ હૃદયની ઝંઝૂઝાટી પોતાનું કાચું કરે જ

જાય છે. એક પ્રસંગ વળી આંખ સામે તરવરે છે:
બોટાદ જવા માટે અહીંથી સવારનો ખાડીમા જવાનું
હતું. સવારમાં નાસ્તાને બદલે રોજનું ભોજન બનાવી
આપ્યું. ધીન જ દિવસે પત્રમાં લખ્યું હતું: “મારા
અનુકૂળતા-! (દરેકની ખવાડનારને માટે વાપરેલો આ
શબ્દ છે!) કાન્તિભાઈ-જન્ય-નિભાઈને આજે રસ્તે

ચિત્કાર પેટ પાડે કર્યો હતો.”

Far off thou art, but ever nigh;
I have thee still, and I rejoice;
I prosper, cired with thy voice;
I shall not lose thee though I die.
(IN MEMORIUM)

[અનુસંધાન પાન ૯૦ થી ચાલુ]

મમતા. આ મૌ માંય દીપી બિડો શી. હવેરચંદ
મેઘાણીની પટ્ટણને કોઈ અદીઠ વાતોત્રાસ એ ઉભેરી
નાખ્યું છે. તેમની અનેક ઉમેદો એનાથી જમીનદોસ્ત
થઈ ગઈ છે. દોઢ વર્ષ ઉપર જ એક કાગળમાં તેમણે
મને લખ્યું હતું: “મને પચાસ વર્ષ પૂર્ણ થવા એટલે
તો હું હજુ માંક માંક કંઈક પકવતાની અવસ્થામાં
આવવા લાગ્યો; હજુ તો આપણે કેટલું કેટલું કરવું

બાકી છે?” જેમની સેવા ગુજરાતને હજુ મળવાની
ચાંચાત હતી, તેમના અધ્યાનક અવસાનથી ગુજરાતે
એક નંદ્ર સાચ્યો: સેવક ગુમાવ્યો છે. અમે સૌએ
અમારા મુરખી.

ગુજરાતને તેમણે જાળવે જાળવે પીગર્યું છે;
ગુજરાત તેમની સેવા ન જૂલે એ જ તેમનું સર્વ
સ્મારક છે.

કાકાનાં સંભારણાં

રમણીક મેઘાણી

કલકત્તા

૨૧-૩-૪૭

પ્રિય બાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. સરંભરણો શું શું લખું ? નાનપણુ યાદ કરું છું ને ઘણું ઘણું યાદ આવી જાય છે. એ અહીં કલકત્તામાં હતા, જીવજીવતા કંપનીના એલ્યુ-મિનિયમના કારખાનામાં મેનેજર હતા, એ દિવસોમાં એમને ખબર પડેલી તરીકે કંઈ કંઈ મઠા કરી છે, ને ઘણા ઘણા હેરાન પણ કર્યા હશે. પરંતુ કદી મે એમના ચહેરા પર કંઈ જ અણગમો જોયો હોય એવું યાદ નથી.

કારખાનામાં એ મેનેજર હતા, પણ પોતાના હાથ નીચેના સહુ—કારકુનથી માંડી કામદારો સુધી નાના મોટા સહુની સાથેના એમનો સંબંધ બહુ મીઠો હતો. અને એથી જ 'રૂઝમાં ત્યારે અહીંની તોકરી કાયમ માટે છોડીને એ કાઠિયાવાડ જતા હતા ત્યારે કારખાનાના જે કામદારો રોજાને એમને વિદાય આપતા આવેલા એમની આંખોમાં આંસુ હતાં. પોતાના હમ-દર્દી મેનેજર બાણને તેઓ ફળફૂલની બેઠ ધરી તેમની શુભ કામના કરતા હતા.

એમના અહીંથી ગયા પછી કારખાનાનાં માણસો જૂનાં સ્થાવરનવાર 'પંચડી બાણ'ના કુશળ ખજાર પૂછતા, ને કહેતા કે અમારી બૂલોને એ પોતાની કરી લેતા. ઘણું વાર તો અમારો 'રાજ' કપાતો તે તેમનાથી ન સહેવાતું ને પગાર ચૂકવતી વખતે તેઓ એ ન કાપતા હતા, ને કહેતા "ભાઈ હવેથી જરા ખ્યાલ રાખજો." એમની દૂકો 'ફટકો' શાહી પાંચડી ઉપરથી કારખાનાના કામદાર વર્ગમાં એમનું નામ 'પંચડીબાણ' પડી ગયેલું. પોતાની સુરહેલીની વાત દરેકોઈ કામદાર બેઠકપણે એમની પાસે કરી ચકલે. સહુને એમની પાસેથી આશ્વાસન જડી રહેતું.

x

કોઈના થે કામમાં કંઈ ખામી હોય તો તેને તે મોટેથી કરી ખતાવવાની રીત એમની નહોતી. મને

યાદ આવે છે કલકત્તામાં એક વાર મારા પિતા સાથે એમને મળતા જતાં એ કંઈક લોટા-ખાલો ઉટકી રહ્યા હતા. "કેમ માણસ નથી આવ્યો કે શું ?" મારા પિતાના એ સવાલના જવાબમાં "માણસ આવ્યો છે અને એણે સાફ પણ કર્યા છે, પણ ખરાબર નથી થયા એટલે હું સાફ કરી લઉં છું." એમ કહેલું. કામકાજમાં બૂલ કરનારને મૂંગો બોલપાઠ આપવાનું તો જાણે એમના જીવનમાં વણાઈ ગયું હતું.

અહીં રહ્યા એ દરમ્યાન ઘણોસમાજમાં એ અવાર-નવાર જતા. એમના જીવન પર ઘણોસમાજની અસર ખૂબ જ હતી. બોલવું જોઈતું, સાંભળવું જોઈતું. પંચાળી સાદિત્યનો નાદ પણ એ દિવસોમાં જ લાગેલો. જે પાછળથી સાદિત્યજીવનમાં ખૂબ જ સહાયભૂત થયો. "દીનુડો જાઓ બજો" એ કાવ્ય એ દિવસોમાં જ લખાયેલું.

x

બીજું મહાયુદ્ધ શરૂ થયા પછી અવારનવાર એમના પત્રો મળતા. ચાલુ પરિસ્થિતિને કારણે કલકત્તા છોડવું પડે તો મોટાદ આવતા એમનો આમદ રહેતો. 'જાની આખરમાં કલકત્તાનું કામકાજ બંધ કરી સુબંઈ ગયો. ત્યાં પણ એમના પત્રો મોટાદ આવતા અને એમના કામમાં સાચ દેવા વિષેના આવતા જ રહ્યા, પણ કલકત્તાનું મતલ ઘટવું નહોતું, એટલે એ તક કદાપી ને શકાઈ. આખરે '૪૩માં એમની પાસે જઈ ચકાશું. એ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. અહીં મહિનાના એ વસનાદ દરમિયાન ઘણાં ઘણાં સુખદ અનુભવો થયા ફૂલછાળ પુસ્તિકા શ્રેણીની પુસ્તિકા ૯૨ ૧૬૩૧એ બહાર પડતી. અકવાડિંગના ચકરી નાખે એવા કામ વચ્ચે પણ પુસ્તિકાનું કામ કરવું તો રહેવું જ.

ઘણું કરીને ૧૦મી કે ૧૧મી તારીખ હતી. "રમ-ણીકબાઈ, આ વખતની પુસ્તિકા માટે શું કરવું ?" એમણે પૂછ્યું. મેં કહ્યું "ફૂલછાળમાં આવી ગયેલા દૂકા જીવનચરિત્રો ભેગાં કરીએ તો ?" એક પ્રશ્નને દારે વાળા દિલીપભાઈના લેખો એકત્ર કરીએ તો ?

અને સાથેસાથ મેં મારી પાસેના બંગાળી “તુળચન્દ”ના મારા અનુવાદ વિષે પણ વાત કરી. એમણે એ જોઈ જવાની પોતાની ઇચ્છા દાખવી. વળતી સવારે ખોટાદથી રાણપુર આવતા મેં મારા અનુવાદની દરત-પ્રત સાથે લીધી. ટ્રેનમાં જ એમણે એ વાંચતી શરૂ કરી. વચ્ચે સુધારા કરતા ગયા અને રાણપુર ટ્રેન પહોંચતા સુધીમાં તો એમણે તે લગભગ પૂરું—પ્રેસમાં આપવા માટે સુધારાવધારા સાથે પૂરું કરી નાખ્યું.

રોચનેથી અમે ટપ્પામાં બેઠા ને કહે “રમણીકભાઈ, આમને મળ્યા છે! તમે કલકત્તા વસો છો તો અવારનવાર આજુબાજુના પ્રદેશોમાં જઈ આવતા હો તો! આવા માણસને તો મળવું જોઈએ. એવું આ યુસ્તક વાંચીને તો હું ખુશ થયો છું. માનવ-સ્વભાવનું કેટલું સચોટ આલેખન કયું છે એમણે!”

×

રાણપુરથી ખોટાદ જવા અમે કાર્પોલરથી રોચને આવતા હતા. રસ્તામાં કહે: “રમણીકભાઈ, હવે તો એવું થાય છે કે કાઠિયાવાડમાં જ ક્યાંક ખેતર લઇને આપણે સૌ—તમે, હું, લાલુભાઈ, મહેન્દ્ર બધા સાથે રહીએ—ખેતી કરીએ, અને ખેતરમાં જ એક નાનું છાપખાનું પણ ઊભું કરીએ. ખેતી સિવાયના વખતમાં સાહિત્યનું કામ કરીએ. આપણે બધા લખીએ, ત્યાં જ છાપીએ અને પ્રગટન પણ ત્યાંથી જ કરીએ. શ્રમનો રોટલો રળવું ને સાહિત્ય પણ સરજવું. ઉધાકુ આકાશ, ચોખ્ખાં હવા-પાણી ને નિરાગી જીવન—આપણે સહુ સાથે હોઈએ પછી શી મથા રહે!”

અને ઉદ્દેશા ખેતરથી વરસથી તો હું ચે સતત એ જ જીવન ઝંખતો રહ્યો છું. મનમાં ધણી ચે કોઈ હતાં, કે જીવકા, હવે છ—સાત વર્ષ જાળવી જા. ૧૯૫૫માં તો મોડામાં મોડું આ શહેરી જીવન મૂકી જ દેવું છે. કાઠિયાવાડમાં ક્યાંક ખેતી કરતાં કરતાં સહુ સાથે જીવન જીવીશું. બાપુની ઇચ્છા તો હું પાર પાડી ન શક્યો. પણ કાકાની ઇચ્છા તો એમના

જીવનકાળમાં પૂરી કરીશ જ, એ મારી કલ્પના હતી, ને હું મનમાં ને મનમાં ગાયા—અણમળવા કરતો કે—

“કુંઝર લીલા કે ખેતરે જઈ
હાંકીશ હજી ને સીચીશ ધરા હું
બેસીશ હવે બની કૃષિવે ને
ગીતો જ ગાતો કરતો રહીશ હું”

જીવન તણી સાચકે એ મજૂરી,

પણ મારી તો મનની મનમાં જ રહી ગઈ, ને મારા બાપુની જેમ મારા કાકા પણ ચાલ્યા ગયા. મારે માટે જેમને પ્રેમ હતો—પણપાતપૂર્ણ પ્રેમ હતો એ આત્મીયજનની આ એકાએકની વિદાય અસહ્ય લાગે છે—પણ મૃત્યુનેય બિરદાવનારા

“સંહારના સ્વામી! તમે છો સત્ય ને તમે છો

મંગળ રે...

તમે છો સિલ્વને તમે છો સુંદર રે
આખર તો એવા રૂપે રાજ જો હો છ—”

તથા “જાગૃ” જાગૃતનનીને ઓળશે રે”માં મૃત્યુનો મહિમા વર્ણવનાર, ચિર નિદ્રામાં પોદી જનાર એ સ્વજન પાછળ આશુ સારવાં નિરર્થક લાગે છે. એ તો મરી ને પણ અમર થઈ ગયા છે. જનહૃદયમાં એમની કૃતિઓ દ્વારા એ સદાય જીવંત રહેશે.

×

ભાવનગરથી અમદાવાદ તરફ જતી ગાડીમાં. પસાર થતાં એક લાઇને જોઈ એમણે મને કહેલું કે, “એ જીવજીલાલ કું”માં કામ કરે છે. અત્યારે એમની આવક માસિક ૧૫૦૦—૨૦૦૦ની સહેજે હશે.” મેં કહ્યું—તમે પણ તમારી મૂળ જગ્યાએ હોત તો આને એટલું જ, બધું જોયી ચે વધુ મેળવતા હોત ને!

“હા, કદાચ મેળવતો હોત, પણ તો આને મેં જે મેળવ્યું છે, આને જે હું પામ્યો છું તે ન પામ્યો હોત. પૈસો જ એણે બધો આનંદ આપી શકે છે! હું જે પામ્યો છું એમાં મને વધુ સતોષ છે,” એમણે આ કહેલું.

ને ખરે જ અર્થ કરતાં ઘણું વિશેષ એ એમનાં સાહિત્યજીવનમાં પામ્યા છે. લોકોનાં દિલ સાથેની મહોત્પત્ત, નિર્બીજ પ્રેમ, અને સાહિત્યસર્જનમાં મળતો આનંદ—એની કિંમત આંધો ન શકાય તેવી છે.

છેલ્લે મુંબઇ લગભગ એક વરસ પર મળવાનું બનેલું, મેં એમને ખાસ કહી નહોતા સાંભળ્યા. મુંબઈ-વાસી સ્નેહીનર્મની મામણી તો સદાય ઊભી જ હોય. જ્યેષ્ઠદરજા લોન્માં એમને સતત ત્રણ કલાક ધરાઈ ધરાઈને સાંભળ્યા. એ કોઈ અજ્ઞાત માઠામાં હતા, લોકોનાં દિલ ડોલાવ્યાં અને છેલ્લે પોતાનું ગીત-૧૯૧૭ માં કલકત્તા ખાતે રચેલું “દીવડો ઝળિયા બલે” ગાતી વેળા એ કોઈ અનેરી મસ્તીમાં હતા.

છેલ્લે મળ્યા ત્યારે એમની થેલીમાં લગનવાણી

વિપયક લખાણ ઘણું હતું. હવે તો આ સાહિત્યને સરખું કરીને લોકો પાસે મૂકી દેવું છે. સાચો રસાનંદ આપી શકે એવું ઘણું ઘણું આ લગનસાહિત્યમાં પડ્યું છે. બોટાદમાં મુખ્યત્વે હવે એની પાછળ જ પડ્યો છું—એમ એ કહેતા હતા.

સંતવાણીનું પુસ્તક પ્રેસમાં ગયું છે એમ હરમી બલેલું—એ પ્રગટ થયેલું જોવા આજે એ નથી રહ્યા, છતાં “શબદના વૈપાર”માં કલા મુગ્ધ—

‘દેખ કરી ધારણે તારે ઉર થિંદે ને સર જ

એ જ સૂરના ઈમાની બાઈ’ ગાયા કર ચકચર...’
જ એમણે ગાયું છે—ને જન જીવ્યા છે એ બોલો મુખની વાત છે ?

• સંતની સહિષ્ણુતા

કેશુભાઈ

મેઘાણીભાઈની સહિષ્ણુતા પરાક્રમ્યએ પહેલે તરીકે હતી. હું પંડોશમાં રહું છું. સામાન્ય રીતે વર્ષોના તેમનો પરિચય છે, હરજા એ વર્ષોથી તો તેમના નીકટ-પરિચયમાં આવ્યો છું. તેઓને મેં જોયે ચવાજે બોલતા સાંભળ્યા નથી. એક સંત પુરુષને શોભે તેવી સહિષ્ણુતા મેં તેમનામાં જોઈ છે. હું ઘણી વખત વિચારતો કે કદીયે ખીજાય એવા પ્રસંગે તેમના ઘેર ઊભા નહિ થતા હોય ? પોતાની લેખન-ચામડીને તેમના બાળકો કોઈકોઈ વખતે અવ્યવસ્થ કરી નાખતા એવા પ્રસંગોમાં પણ તેમની સ્વાભાવિક મુદુતા-ભરી ભાષાથી જ બાળકોને મીઠો કપડો નહિ પણ શિખામણ આપતા મેં સાંભળેલા છે. પોતાનું અને પોતાના બાળકોનું કામ ઘણી વખત તેઓ દાસે જ કરી લેતા. એક પ્રતિભાશાળી લેખક દોષા છતાં, મૂળ ચડે એવા કામો પણ અતિ હોંધથી તેમને કરતાં મેં જોયા છે, ધરના એ વસ્તારી હોવાથી પોતાની પત્નીને ને ને કામમાં મદદરૂપ થઈ શકાય,

તે સપ્તમામાં તેમનો સાથ હોય જ.

નાના નાના બાળકોને સાથે લઈને ન્યારે તેઓ વાડીએ નાંવા અને કપડો ધોવા જતાં ત્યારે એક સાદાકર્મિત આદર્શ સામાન્ય જનતા સામે ખડો કરતા. મેઘાણીભાઈ ન્યારે અને ત્યારે ધરમાં કાંઈ પણ કામ કરતા જ હોય—પછી ગાયોને નીરણ નાખવાનું હોય, કે જાડોને પાણી પાવાનું હોય, રસોઈ કરવાનું હોય, કે જળતણુ ગોઠવવાનું હોય. લખવામાં નેટલો સમય ગાળતા તે કરતાં વધુ સમય ધરના કામકાજમાં ગાળતા.

મેઘાણીભાઈના ઘરની આસપાસ સામાન્ય જનનની વસવાટ છે. એ બધાપરમાં મેઘાણીભાઈએ આત્મજન નેટલું રચાન મેળવેલું. સાંજે ન્યારે ફરતા જળ ત્યારે નેમ સામે આવતા મિત્રોની ખખડગોળ પર પૂછે તેમ ને ને ભાઈએ કે બહેનો તેમને સામે મળે તેઓના ખખડગોળ પર પૂછે. તેમના અવાજમાં લાગણીના પૂર દેખાતા. માણસો તેમની પામે દિલ ડાલવાના.

‘કાગા એની કાંણુ, (હવે) ઘર ઘર મંડાણી’

કવિ હસા ભાયા કાગ

કુંઘા પ્રસંગે લખું અને કયો જાતો કરું ?
એમનાં ગીતાની કઈ લીટી લખું ને કઈ ન લખું ?
એમનાં જીવનનાં કેટલાં પાસાં વાદ કરું અને કેટલાં
વિસરું ? શું લખું અને શા માટે લખું ? કાણ જાણે
કાંઈ અખર પડતી-નથી.

આજથી પચીસ-ત્રીસ વર્ષો અગાઉ ચારણુ એ
શબ્દ કાને પડતો સહેરીજનો સુગાતાં અને ખીતાં.
પ્રખવર્ગમાં કાંઈ ખુશામદખોરની વાત આવે તો એમ
ખેલે કે હું કાંઈ ચારણુ-બાટ શોડા છું : ગુજરાતની
સાગી અનેલી એક વાત છે, કે એક ચારણુ જીવને
એક બાઇ પાસે પાણી પીવા માગ્યું. બાઇએ પૂછ્યું:
કેવો છો ? કે ચારણુ છું એટલે વિરમય પામેલ દીલે
બાઈએ કહ્યું કે : ‘અરર ? નાનો બાળક ખીચારો
ચારણુ થઈ ગયો છે !’ એટલે કે બારો થઈ જાય
તેમ ગમે તે માણસ ચારણુ થઈ શકે !

છેલ્લે છેલ્લે ચારણીની પરખ આ જાતની રહી
હતી. એ જ અગ્રો ચારણો પર શ્રી મેધાણીનો અનંત
ઉપકાર છે, ચારણુ કાણુ, કેવો હોય, એની સાચી
જીવનની ટેક અને જીવનર કેવો હોય, એની સાચી છબી
એણે ખેંચી સહેરે અને પાટણે, બંગલે અને ખૂંપડે,
દેશ અને દેશાવરમાં રસધાર-બહારવટિયા અને ચારણી
સાહિત્યની ચોપડીઓ દારા એ છબી રજૂ કરી.

×

ચારણી સાહિત્યમાં પાંચસો વર્ષના ઇતિહાસમાં
કાંઈ અન્ય કવિ, પદ્ધતિ કે લેખકનો પગપેસારો થયો
જ નથી. એટલું એ અગમ્ય સાહિત્ય છે. મેદાના
સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ જેમ ખીમ સંસ્કૃતથી ‘લુફ’ છે
તેમ ચારણી સાહિત્યના મરો, માપ, હદો, ગીતો,
પીંગળ અને શબ્દજોડણી સાવ જુદાં જ છે. ચારણી
સોરઠા, દોહા, સપાખરાં અને સાવજાં ગીતો ખીમ
કાંઈ કવિઓ દજી સુધી લખી શક્યા નથી. એ
જાતિનો સાચો કે ખોટો પણ ચારણ કવિઓનો એક
ગર્વ છે.

એ સાહિત્ય સંપાદન કરવું એટલે તો લકાથી
હેમ લાવવા જેવું કંઠજ છે. એવા દોષલા કામને શ્રી
મેધાણીએ સોપણ કામ કરેલું ? દિવસોના દિવસો,
રાતોની રાત ચારણો સાથે એ વસેલા. આજલાની જ
રીતભાતથી રહેલા. ધીરે ધીરે વાતો ચાલે, વળા બધે
પડે, ક્યારેક તો વાર્તાકાર શંકાશીલ અને કે આપણું
જૂનું બધું આ કયાક લઈ જશે ? એમને બોલાવવાના
રસ્તા શોધવા એ કંઠજમાં કંઠજ કામ. એમનાં બધાં
અંતરમાં વસી જઈને એમણે એવું કામજી કરેલું કે
પછી તો એને જોઈને કાંઈ ચારણુ, બારાટ કે
વાર્તાકાર મેને જોઈ મોરલો દરમે તેમ દરખી જીલ્લા.
બાવડાં ઝાલી ઝાલી જૂની નવી બધી વાતો ગીતો
એમની આગળ મોકળે મેંચે કાલવતા. એકની એક
વાત પચીસ રીતે રજૂ થાતી. એકનાં એક ગીતોદોહા
વિધવિધ રીતે રજૂ થાતાં. એ બધા ખાતરના ધૂળના
ઉડરામાંથી સોનું શોધી કાઢવાનો સંયો કુદરતે
એમના હૈયામાં જોડ્યો હતો.

×

ચારણી સાહિત્યના કેટલાક શબ્દાર્થો અમે પોતે
અને વૃદ્ધો પણ ન સમજતા. એવા અર્થો મેધાણીએ
સાચોસાચા કરેલા છે. દાખલા તરીકે એક મિત્રના
વિયોગે ગવાયેલા બાર માસનું એક કાવ્ય છે. એમાં
બાદરવા મહિનાના વર્ણનની એક પહેલી અને એક
છેલ્લી બે લીટીઓ છે, જેનો અર્થ રચનારે કહ્યો
દશે અને બીજો મેધાણીએ કરેલો.

દષ્ટફાલ વાગે કમર કંગામગા કેલાસ,
વીજ મળે એવળાં પ્રપન બાદવ માસ—

એમાં પહેલી લીટીમાં ને દષ્ટફાલ છે એનો
અર્થ અગ્રો ખેચાર મિત્રો વચ્ચે એમણે પોતે તુલ
જ એવો કરી આપેલો કે, એ તો દષ્ટફાલોનાં કુડાં
ચારણી બાધાનો પ્રયોગમાં દષ્ટફાલ મૂળ કવિએ
કરેલું હતો.

ખીજ એની છેલ્લી લીટી એવી છે કે :—

કાગ રખી મખ કમ દિયા

બાદરવા મહિનાના વર્ણનમાં કવિ કહે છે કે
આદ્યપદ્યમાં લોકો કાગળપિને જમીડીને ધર્મ કરે છે.
પણ અમને કોઈને એ અર્થ સૂઝેલો નહીં. એ અર્થ
પણ એમણે જ કરી આપેલો.

x

‘કાગળપણી’ને પહેલો લાગ જવાતો હતો, તેમાં
ગાંધીજીનો મેં એક ભુજંગી છંદ લખેલો. એની
સીટ કરીમાં—

તુંહી સોવર’ નેલ જગા કિનારો
હેવા નિર સરવાણુ પુરવાં દખરો—

એનો બાવાઈ એવો છે કે ગાંધીજીની તળાવના
પાણીને રોકવા નેલરૂપી પાળ આંધી છે, છતાં સરવાણુ
તો વજા જે કરે છે.

પણ કાવ્યને માપે પહેલી લીટી બરાબર ન
ગણાય. આખો દિવસ બોટાદમાં તેમની મેડી પર એ
લીટી બદલવા હું મથ્યો, પણ કંઈ મેળ ન થયો.
રાતે એ રાણપુરથી આવ્યા. વાતચીત થઈ. હોડો
પીતાં પીતાં એમણે લીટી પૂરી કરી :

મહા શક્તિનો ઘેલ તું જંધ જગા
તને રોકના દોખાએ ખાંધ આડા
ચીરી ત્યાંય પાપાણુ સરવાણુ વહેતાં
નગો હિંદના પાટવી સંત નેતા.

શુદ્ધ ચારણી સાહિત્યને કિંપાવે એવા ભાવવાળી
આ કહી એમની રચેલ છે.

ખીજાં-એમનાં ગીતો ‘વીર બહે’ રાત ધંટા
‘ચાર વાગે’ અને ‘શિવાજીનું હાથરકું’-ચારણી દાળનાં,
માપનાં અને ચારણી ગળેલોના પ્રયોગથી રચાયેલો
છે. ‘શિવાજીના હાથરકું’માં—

તેહી તારે શીર ચોશીકાં મેશોરી તીર બંધુકાં.

એ પૂરેપૂરો ચારણી પ્રયોગ છે.

ચારણી લાવા ધણી અગમ્ય અને દુરતમા લોક-

લોગ ન બને એટલે એમણે એ ભાષામાં વધારે
ગીતો નહેતાં લખ્યાં.

x

રસધાર લખાતી હતી. પોરસાવણાના દુહા ચોડાક
વધારે મળે તો ઠીક, એમ એમણે મને કહેલું. હું
મારા દાક્ષીણી સ્વભાવ પ્રમાણે જુલો મચેલો. ઉપરા-
ઉપર મણ પતાં આવ્યાં, એટલે જ દુહા લરના જ
બતાવી. મોઢી, ટોધા, અગ્રે, લખ્યું કે આટલા, ચલ્યા છે.

વળતાં એમનો કાગળ આવ્યો કે કુલાભાઈ !
આ દોહા જે તમારા લખેલા હોય તો ચોડાક વધારે
લખી નાખો ને !

કાગળ વાંચી હું તો ફરી ગયો કે વાહ મેલાણી !
ક્યા પુણ્યથી પ્રભુ માણસને આવી અક્ષય આપતો
હશે ! આ દોહા—

વાહરડું વાળા ! ભાંભરતાં ભળાય,
પણ પરનો આતમ ધાય પરવા વીણના પોરકા, ૧
ભીડી મન અંબર ચડે સકવાં નેમ સદાય,
ત્યાં કહરી રાન કળાય હજુ પો ન શરે પોરકા, ૨

હે પોરસાવણા ! સામે વાહડું બાંધ્યું હોય અને
માથ દર ભીડી હોય. પણ એ વાહડુને અને માથને
બન્નેને મળવા સિવાય શાંતિ મતી નથી. ૧

વિચોવરૂપી રાત પડી છે. ચક્રીચક્રનો ક્યોઈય
નેવા ભીડી ભીડીને ભીડે ચડે છે, પણ કયારે મર્યાગનો
સ્પર્શ દેખાતો નથી. ૨

એ રીતે સાત દોહાઓ લખેલા. રસધારમાં
એમણે બધી વિગત આપી આ દોહા લખ્યા છે,

પછી તો આગળના અને મારા રચેલા નવા દુહા
લજા કવિમિત્રોને મોકલ્યા કે આમાંથી નવા દુહા
રોકો કાઢો, પણ એક મેલાણી સિવાય કોઈની એ
બની સમજી નહો.

x

નેગડાની વાતના દોહા અને નાનપણથી શીખેલા
અને જોલતા. પતિ મરી ગયા પછી સ્ત્રી કહે છે કે—
સેયો સ્થાને માટ અને પાટી ઢાળોને પૂરીએ
લખેલ છે લલાટ હવે જટા વણવી નેગડા.

કડવાં કેને કાજ પગડા ધોધને પહેરીએ
લાંચુ દઉં ભડ્યાર તું' નેખમતે નેગડા,

મરકીન હસતે મુખ કદી ખરકીન જોલાવ્યાં નહીં
એનું દીલમાં રહ્યું દુઃખ જનમોજનમનું નેગડા.

એવા એવા પત્નીસ દોહાઓ છે. આ વારતા જે
ગુણશીશામ રૂપમણીના કુંગરા પર મોડેલી. એક પછી
એક બધા દોહા કેંકયા. વાત પૂરી થઇ. એકબીજાના
દાય જાલી આયમતે સરજે હેઠા જીતરતાં જીતરતાં
એમણે પૂછ્યું કે આ કુદા કેના કહેલ છે? કહ્યું
કે આ તો એ વાત બની તે દિવસના છે. મારા બાપુ
પાસે પછુ જે સાંજેલા. એ વાત એમને જણે ન
જીતરી. એ કહે કે આ તો રથાણુ લાગે છે. એની
પાછળથી શોધખોળ ચાલી. છેવટે એમાં સાચું એમ
નીકળ્યું કે એ દોહા વીકટર તામે ડેલોઆ મમતા
મહાકવિ અને ભક્તરાજ શ્રી ગીતા રાવળના પાછળથી
રચેલા છે. હજી સુધી અમે પારંખી શકતા નથી કે
“આ દોહા પાછળથી રચાણુ એમ એમણે શા પરથી
કહ્યું હશે.

x

રસધારની વાતો એ તો ચારણોની વાર્તાને ફેટા
છે. વેવલાં લખાણુ નથી. સાથોસાથ આંચો વેલા
થઈ સાંજે એવી એ વાર્તા માંડી શકતા હતા. હજી
સુધી ચારણી વાર્તા અન્ય કવિઓ માંડી શકતા નથી.
આત્મથી નવ વર્ષ પૂર્વે રાજકોટ મુકામે અખિલહિંદ
ચારણ સંમ્મન મળ્યું હતું.

કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, સિંધ, યશદી,
માળવા, મેવાડ, મારવાડ અને મધ્ય પ્રાંતના સુકવિઓ
અને વર્તાકારો મળેલા. એક ચારણ બેઠો હોય તો
પછી વાત કરવાનો અન્ય માણસોને સંકોચ થાય.

એને બદલે એવા જે હજાર ચારણ ત્યાં મળ્યા હતા
અને એમાં ધણી તો કવિરાજો હતા. એમની વચ્ચે
બધાના આમદથી એ વામન પછુ વૈરાટ સમો માંચડા
પર જીતો થયો. એની કેસુંજલ, તુષ અને રિધીયલ
કેરીની ફાડ જેવી આંખ સલાને ખૂણે ખૂણે આડી
અવળી ફેરવી અને મારવાડી ગીતથી ચાલુ કયું. મેરસા
સામા હોકારા દેવા માંડ્યા. રાજકોટ ગાંધર્વનગર સમુ
બની ગયું. મેદનીનાં હૈયેદેવાં દળાવા માંડ્યાં. બરાબર
પોણાએ કલાક ડાહ્યે હોકાની ઘૂંટ ન ખેતી. હોકા.
એલવાઈ ગયા.

લીબડી કવિરાજશ્રી સંકરદાનજી તો જિભા થઈ
એમને બેટી પડ્યા. હસવા લાગ્યા કે મેઘાણી, કળાજી
આવ્યો લાગે છે. એ સિવાય કાંઈ વાણિયો શાય
અને એ હજાર ચારણો ચૂપચાપ ઘેટાં જેમ સાંભળે
એ બને ખરું?

મેઘાણીએ કહ્યું કે મુરખમી! આ તો આપતું જ
છે. હું તો ચારણોનો ટપાકો છું, બધે પહેાયાં છું.

x

એમનાં સોકગીતો વિષે મારે લખ્યું નકાનું કું
માનું છું. એમણે કંપર ખોદી કાઢી મેયતેને ઉઠાવ્યાં
અને જિવાડ્યાં. એણે મસાણે મસાણુ જગાડ્યાં. ઢાળી
રાતે મસાણામાં સાદ પડ્યા. મુઠાંએ હોકારા દીધા.
હજારો પ્રેતોને એમણે કપડાં પહેરાવ્યાં. એ પ્રેત નથી
નીચાં નથી, છુટ્યા અને હરામખોર નથી એમ
સાબિત કરી જગતના ચોકમાં જિભાં રાખ્યાં.
સાચસોએ કપૂલ કયું કે હા, એ સાચાં
માણસ છે.

‘રાણે અને કુંવર’ ‘વીર અને કમો’ ‘સુબની
સાજે’ ‘ઓળીપો’ એવી ઘણી ઘણી વાર્તા રસધારમાં
લખી. આ બધી સોઠી જોયામાં જિયા જીવનની
વાતો. કહેવાતા શિષ્ટ અને સારા વર્ગના માણસો
વચ્ચે એવી વાર્તા બોલાતી જ નહિ. દોહા કે ગીતો
બવાતો નહિ. એ બધું દલકું સાહિત્ય લેખાતું.

આપણા બધાના આવા જૂઠા અન્યાયથી બળી ઓલાણેલા એ સાચેસાચા માનવીઓને એણે પોતાની કલમથી અમૃતજળ છાંટી બેઠા કર્યા, ઠંડા કર્યા, સજનન કર્યા.

ધૂળમાં બોલાઈ ગયેલ જૂના માણસોની એણે ઓળખાણ આપી, એટલે હું એને ધૂડધાયાની ઉપમા આપું છું. પોતે ધૂડ ફાંકીને સાચું સોતું આપણને આપતો ગયો.

✕

ઠાકું, રાક્ષસ, નરાધમ, નાલાયક, ફાંસીને માંચે લટકવા ચોગમ, એવા એવા હલકામાં હલકા ચપ્પે બહારવટિયાને લગાડવામાં ખપી ગયેલા, એમણે એની કલમના પ્રયોગથી એ બધા આત્માને છલ આપી બોલાવ્યા અને જગતના ગોઠમાં એને ઇતિહાસ લખ્યો. કોઈને કાંઈ કહેતું હોય તો વેળા આપી. એમની સામે ઠાઈ પણ સાક્ષર વિરોધમાં એક ઢરક ઉચ્ચારી શક્યો નથી. માણસ બહારવટિયો ક્યારે બનતો ! કાંતો બોટા બોટા અત ધારી વેપારીઓના ગોપડાંથી બમે ચાર ચાર પેટી સુધી એ ગમે પડાતો ત્યારે; કાં તો રાખસતા એનું સર્વરૂપ ઝોટી લેતી હારે, કાંતો અમલદારો એના ચામડાં, માંસ અને હાડકાં સુધી પહેંચતા ત્યારે, કાંતો નિર્જાનને ક્રોધ બળવાન રહેશે તોખતો ત્યારે જ સાચો મઠ, સાચો માણસ, સાચો લક્ષ્મણવીર બહારવટિયો બનતો. એ ડાકુના સ્વાંગ ધરતો, ઝૂંટતો, ખાપી બતો. એમની કવિતાની લીટીમાં જ લખ્યું છે કે :

સત્તના સ્વાંગ પહેરી બિલુ જુલુ ન્યાં,
બંધુ શું ખડગ લલુ હું ન ધાયો;
હું રિપુલીલુ બળવીલુ કંગાળ છું,
સ્વાદ ચાખ્યા નથી તે જખમના.

✕

એ લાગણી પ્રધાન એવા હતા કે પોતાની રાઈ જેવડી જૂલ એમને મેરુ પર્વત જેવડી ઝોટી લાગતી હતી, એનો એક દાખલો છે. માણસને જેમ જૂલ વળગે એમ થોડાક દિવસ એમને છાપું વળગેલું.

એક દિવસ હું રાણપુર ગયેલો. સાંજના અમે સ્ટેશન પર આવતા હતા. રમૂજ દુસરા કહેતો હતો, પણ એ બંને સાંજગતા જ ન હોય એમ આજ્ઞા આવતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં એકદમ બિમા રહ્યા. મેં પૂછ્યું 'કાંઈ બૂલી ગયા નથી નાં ?' એમણે કહ્યું : 'ના, ના કાંઈ બૂલી ગયો નથી, પણ લખાણમાં થોડીક જૂલ રહી ચર્ષ છે એમ મને યાદ આવે છે.' મેં પૂછ્યું : 'શી બાબતમા ?'

બંને કે ઝોટામાં ઝોટી જૂલ ચર્ષ ગઈ હોય તેમ કહે કે 'ભાઈ ! રવીન્દ્રનાથ ટાગ્ગરમાં દીર્ઘર્ષ'ને બદલે હંરવ ઈ લખાઈ ગઈ હોય એવો મને વહેમ આવે છે.'

મેં પૂછ્યું કે 'એમાં કાંઈ સરકારી યુનો તો બનતો નથી નાં ? કે કોઈને જાપાનો અન્યાય ચિંતા નથી નાં ?' એવો મેં પિતોઢ કર્યો, એટલે કહે કે 'ના, ના એવું કાંઈ નથી.' એમ કહી દરખા. પોતાની નાનકડી જૂલ એમને ઘણી ઝોટી લાગતી. એનું લાગણીનું વંત્ર એમના હલમાં હતું.

✕

ગોપનાથથી તુમથીઆમ સુધી અમે સાથે મુસાફરી કરેલી ને એ વાતને પંદર વર્ષ પીટી ગયાં. મહાશિવરાત્રીની એ રાત હતી. ગોપનાથમાં શિવગત્રિ કરી અને દરિયાકાંઠાના પીયલપર, કોટડા, નૈપ, નીકાલ, કળસાર વગેરે ગામડાં બટકતા બટકતા, વચ્ચે રાત રહેતા રહેતા મહુવા આવ્યા.

અમે કતપુર ચર્ષ મહુવાના બંદરે ગયા. ત્યાં એક સિતેરક વર્ષની ડાથી પાકસ છોટા વઢાજીમાં ચડાવતી હતી, એમની સાથે વાત ચરૂ કરી. ડાથીનો એકતો એક દોકરો એક મહિના અગાઉ વઢાણ જૂરી ગયાથી જૂડી મરેલો. મહુવાના કોષ્ટ વેપારીનું એ વઢાણ હતું અને આ એના જૂના વઢાણગ્રી હતા. એવાથીએ પૂછ્યું કે 'તમે તમારી આજીવિકા માટે શેઠ પાસે કેમ ન ગયાં ?' ડાથીએ કહ્યું કે 'ભાઈ ! માતું તો કાણુ મોહું મધું. રોહનું વઢાણ મારા દીકરાને દાથે બૂરું. હમે થું મોહું લલને નહીં !'

ડાહીના આ ચબ્દો સાંભળતા તો એ છાતી પકડીને બેસી ગયા અને રોવા લાગ્યા કે દુલાબાઈ :

“આ મચ્છીમાર કાળી ને પેલા વૈધ્યવ વાણિયા-બેમાં કાણુ ખાનદાન ?”

તુળશીસ્વામયી બે ગાઉ અગ્રે ખમ્પૂરીને નેસડે હતો, ત્યાં રાઝ યર્ષ, સાવજ ડણકચો. હાકોટો ધવા દુર્માદયા. રાજકોળ વેળા યર્ષ હતી. ખાડું ધણુ ખૂંપડે આવતારાં હતો. તેમાં હીરબાઈ કરી એક ચારણુ બાઈની વોડકીને સાવજે પાદરમાં જ પાડેલી. અગ્રે બધા દોડ્યા. વીસેક જણુ હતો. ન્તાં પાર માથે ચડ્યા ત્યાં તો બાઈ હીરબાઈ કાણુ જાણે ક્યારની ચે પહોંચી ગઇ હતી. મરેલી વોડકી પર ચારણુ દન્યા ચડી અને સાવજ સામે સોડો વીંચતી હતી. સાવજ બે પગે સામે ચઢ હોઠારા કરતો હતો, બાઈ તો સાવ-જના શીણુથી નાઇ રહી, પણુ ગાયને ચારણી બાઈએ સાવજને ખાવા ન દીધી.

એ વખતે ‘ચારણુ દન્યા’ એ નામનું ગીત એ કાગળ કલમ સિવાય રચીને ગાવા લાગ્યા. શરીર જગી ગડકું. અગ્રે લાક ધ્રુવ ત્રાજા જેવો યર્ષ. અગ્રે એને એ ધીગાણુમાં ન જવા દેવા બાવડે પકડી રાખેલા.

×

એ ઘણી વખત કલા કરતા કે ‘હું હજારો માણસો વચ્ચેથી ચારણુને ઝોળખી કાડું. દરજારોનાં ઉતાર કપાંતો પહેરનારો નહિ, રાત્રીના રોડકામાં વિરૂત ચણેલો નહિ પણ માલધારી, ધરકમાણીવાળો, નેસડાનો અસહી ચારણુ હોય એને હું ઝોળખી લઉં.’

તુળશીસ્વામયી વળતાં શીખલકોળાના નેસમાં અને રાત રોકાણા, સવારે પોણોસોક માણસ વચ્ચે તણુ અજાણ્યા ચારણુ જીવાનોને મકરાણીના લીલા સાફ બધાવી અગ્રે બેસારી દીધા, અને કણુ કે ‘આમાંથી ચારણુને ઝોળખી કાઢો !’ બધા સાથે નેહ એક પછી એક તણેનાં કાંઠા ઝાલી એમણે ઊભા થયાં.

એ કહેતા કે, ‘સાચા ચારણુનો અવાજ અને એમની ખમ્પીરબરી ધરાણેલ મીઠી આંખુને હું ઝોળખી લઉં’ છું,

×

એ કહેતા કે કોઈ કવિ નવારે બજન સુધી પહોંચે છે ત્યારે એના આત્માને શાંતિ થાય છે, એમ જ એમણે ઉવટ સતોના ધરમાં પ્રવેશ કરેલ. દાનો બજત, દેવો બજત, જ્યો બજત, જેનીનાથ ગોરખ, રવિસાહેબ, ગોરારસાહેબ, આપો ગીંગો, વેલો ખાવો, જેસલ તોળલ, દેવ તણુખી, દેવત પકિત, બીમદાસ (હાસી જીવણુ), સગળાશા રોડ, જમિયલશા પીર, ચારણું દેવીઓ, નાગબાઈ, કામબાઈ, કાગબાઈ, વરુડી, શીણુબાઈ એમનાં આંખુ નેહ એણે આપણને તે તરફ આંખી ઝીંધી.

બજન એ જ એમના જીવનનો ઉઠેલો વિષય બની ગયો હતો. એ બજનોના આજ દિવસ સુધી સાધુ સતોએ અર્થ નહોતા કર્યા એવા સાચા અર્થો એમની કલમમાંથી અને રૂંવાડે રૂંવાડે નીતરવા લાગેલા. અને તો વેણા મહિમાઓમાં એ સાવ અખપૂત મરત યોગી જેવાજ લાગવા માંડેલા. રાજકોટ ઉઠેલા સાહિત્ય સંમેલનમાં એક રાતે અગ્રે ધીરે ધીરે બજન બોલતા હતા. આધિંતા એમણે એવડો મોટો અવાજ કોઢ્યો કે બરાબર માઈલ માઈલ એના પડકોરા વાગ્યા. આ બજન—

પત્થર પૂજ્યે દર મળે તો

પૂજ્યું મોટા પાંડુ

એ પત્થરમાં સાચ દોષ તો

ધડનારાને ખાય,

મનસા માલણી દો જ ર

ગોરખ જગતા નર સેઠ

બીજું:—

રામજીને બનાયો પવન ચરખો

ચરખો નઈ સદા ચરખો

એના ધનનારને કોઈ પરખો,
સમજને બનાયો પવનચરખો.

x x x

કામવાણી કામ ખીન્ને છપાતો હતો. અંતર્ધર્મીને
સંબોધીને હું દોહા લખતો હતો. છાપવાનું કામ
તાંમાર ચાલતું હતું. એક રાત્રે આપો દોહો એ
બોલ્યા કે—

કાગા કરશે કાંજી, એની મોડાં મોડાં માનવી

આમળની લીટી મેં લખી કે—

મન મેલાં માનવીઓ તણ્યાં, માદાં પખે મસાણુ,
પણુ એની કાગા કરશે કાંજી, મોડાં મોડાં માનવો.

આવાયું એવો છે કે મનના મેલા એવા દુપટી
માણસને ખરખરે માણસો કામકાજ પરવારી મોડા
મોડાં જાય છે.

ખીજી એ લીટી બોલ્યા કે—

કાગા એની કાંજી, ધર ધર મંડારી:

આમળની લીટી મેં લખી કે—

મીઠાપવાળા માનવી, જગ છોડી જશે,

કાગા એની કાંજી ધર ધર મંડારી.

આવાયું એ છે કે હે કાગ ! મીઠાસવાળા માણસ
જ્યારે મરણ પામશે ત્યારે એની પાછળ તો ધરોધર
કાંજી મંડારી. જે ઝાઝ હેઠળ એ બેસે હતો

પણ રોશે. આને એ દુહો-સાચો પડ્યો.

કામવાણી ત્રીજી બાગના પાંચસો નેટલા દુહા
અને નવ ગાંધી ગીતો અને બજનો મારે મોઢે
ચાંચળી એ નાચ્યા, ફરવા દરવા ને ફાટફાટ છાતીએ
રોમેલા. મને હજી કે દલે જલદી બોટાદ આવ. આ
ખરું છપાવી નાખીએ. લોકો માને ત્યારે. ઘુરત
આપવું જોઈએ. કેટલાએક એકેક દોહા ઉપર એમને
કળશીઓ કળશીઓ આંસુ કાલવ્યાં હતાં.

x x x

મારા અનુચિત વતનો એને મળે હતા. હું
કપાંચ લઘવી નથી જતો ને-એનો એ ઉપાદેશ અને
છૂપો રખોપિયો હતો. મારા એ વ્રત પાછળ એ ઘેરો
હતો. ઉતરે-આરણ્ય બોધિનિના 'દુહો' માગવા મારે
રજવાડા તથા કુંભાર વગેરે શહેરોમાં લક્ષ્મીપુત્રો
પાસે જવું પડેલું. 'ખૂખ સંસાર' વધેલો. આવનગરને
સંબંધે ખીજી રજવાડામાં જવા આવવાનું 'ખૂખ થયું
આ બધો વખત ઠેક અત્યાર સુધી એમણે મારા મત
પાછળ રખોવું' કયું છે. 'કાંઈ સંયોગે મારી વ્યક્તિગત
કવિતા તે સાંભળતા ત્યારે એને મોડામાં મોટું દુઃખ
થતું, ત્યારે મને કહેતા ને લખતા પણ ખરા કે
બાઈ ! ચારણદેવીને ક્યાં ફેંકે છે ? પાછી વાળી લે
તારા ગીતો વ્યક્તિની પ્રશસ્તિ કરવાના નથી.'

મારે મન તો એ બાઈ હતો, મિત્ર હતો, કોઈ
દુખદ વખતનો વિસામો હતો. છેલ્લે હરશે તો એ
મને ગુરુ સમ લાગતો.

સાધના

એમનાં ગુણગાન કરતાં કલમ થાકે એમ નથી, ઘણું ઘણું કહ્યા—લખ્યા પછી પણ છવ્વે જ પછે એમ નથી. એમ થયા જ કરે છે કે, હજી આ રહી ગયું...તે રહી ગયું !

૨૧૦ મેઘાણીનું બ્યક્તિત્વ આતું અસાધારણ હતું એવું જ્ઞાન તો જાણે એમના મૃત્યુથી જ સૌને થયું. આનો અર્થ એ નથી કે ગુજરાતે છવ્વતાં એમની કદર નથી કરી.

ગુજરાતે એમની કદર કરી છે; અને ૨૧૦ મેઘાણીનાં વચનોને પ્રમાણરૂપ સ્વીકારીએ તો એમણે અનેક વાર કહ્યું છે: “હું” આપું છું તેને હનરગણું” કરી ને ગુજરાત સાકારે છે. ગુજરાત એકદર છે એમ કોઈ કહેશે નહિ, યોગ્યતા કરતાં વે વધુ કદર કરે છે. ‘બીજા’ એટલે માટે ગમે તે હોય, ૨૧૦ મેઘાણીની ગુજરાતે દિલ જરીને કદર કરી છે. એમનાં પ્રસ્તોતો હોશી હોશી અને હનરોની સંખ્યામાં ગુજરાતે વાંચ્યાં છે અને વસાવ્યાં છે. જ્યાં તેઓ ગયા ત્યાં તેમની આસપાસ ટાળાંઓ રચાયાં છે. જ્યાં એમની વાણી કે કંઠ વહેતા મુઠાયા છે ત્યાં સંભાષણોની દીવાલો ‘જિ’સાઈ’ મળે છે. એમને સાંભળવા હંમેશાં લોકોને મહેરામણ જિમ્મટયો છે, એમને જોવા માટે હનરો યુવકો, યુવતીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો પામલ બન્યા છે. મેઘાણીએ ગુજરાતનું દિલ છતી લીધું હતું તેના એકે નહિ, અગણિત પ્રસંગો આંખ સામે આજે તરવરે છે.

હાલત શરૂ થવાને હજી વાર હતી. પ્રચાર અર્થે અમે ગામડાંમાં ધૂમતા હતા. ઉત્સાહ હતો અને કંઈક મોક્ષતાં ય આવાણું એટલે હું ‘યે સભા ‘મનવતો’ એ દિવસોમાં મેઘાણીનું જાદુ લોકો ઉપર કેવું છે તે મેં પહેલવહેલું જોયું. ‘કંડુ ધોળજોજી’ની પ્રજાવાન સમ્પદા-વલ્લિ ત્યારે હજી ગોકવાતી હતી, એમની દાલ દાલ આંખો યુદ્ધની પ્રેરણા આપતી હતી. તા. ૬મી એપ્રિલે ‘મે’ થોડાક ‘પોકારો’ તૈયાર થયાં. ‘રણમેરી આ વાગે ક્યાં ! ધોલેરા ! ધોલેરા !’ ફરીફરીને હું ગાતો હતો.

હનરો ઝીલતા હતા. મેઘાણીભાઈએ જાહેર સભામાં મને નામ આપ્યું: “મુદ્દકવિ” હું ફેલાયો હતો. કવિ-તામાં હું કશું સમજતો નહોતો. બીજાએ બિરદાવવાનો, મેટા બનાવવાનો, માન આપવાનો મેઘાણીભાઈનો સ્વભાવ હતો. એમની આ નમ્રતા, જેને હું મહત્તા કહું છું, તે કારણે અમે સૌ એમના ઉપર મુગ્ધ બની ગયા હતા. એમનાં ગીતો ગાતાં આવડે કે ન આવડે, અમે મરતી અનુભવતા ગાતા હતા. ગામડે ગામડે એ ગીતોએ નવચેતનાનાં પૂર રેલાવ્યા હતાં.

અનેક પ્રસંગોએ મેં જોયું છે, તેઓ જે માનતા તે નિર્ભય રીતે લખતા. તેઓ ખુશ થતા ત્યારે ખારે મેધ વરસતા અને નાખુશ થતા ત્યારે કંઠાવાત જગી જોતા; પરંતુ એમની સમ્પ્રદાયામાં કદી મેં જોયું આપતી નહિ. એમને નજીકથી જોનાર જાણતાં કે, એમણે કોઈનું ખૂટું કરવાનો વિચાર-સુદ્ધાં કદી કર્યો નથી. એમની કલમ, આરંભથી અંત સુધી પવિત્ર રહી છે, રામદેવથી કદોજ ખરકાઈ નથી. એમના માટે ગેરસમજને યતી, કોના માટે નથી યતી ! પરંતુ જ્યારે નજીક આવવાનું બનતું ત્યારે એ ગેરસમજોનાં ઝાળાંઓ એક ક્ષણમાં દૂર થઈ જતાં. એમની સમ્પ્રદાય અને નમ્રતા એમને હનરોના મિત્ર બનાવતી હતી.

પણ આ બધું સંભાર્યાં કરવાનો શો અર્થ છે ? મને શંકા છે એમની સમ્પ્રદાય વિષે, નમ્રતા વિષે, માન-વતા વિષે ! ગુજરાત આજે રડે છે તેવું ૧૯૪૫ પહેલે એ સિદ્ધાંત બીજું કશું છે ? એમની સર્વોત્ક્રાંતિ પ્રતિ જ્ઞાનું અગવાળું હવે બંધ થશે તેવું દુઃખ એણે નથી, પરંતુ હનરો દેખ્યાં આજે આંસુ સારે છે તે તો જીવનનાં માધુર્ય જેવી એમની મૈત્રી હૃદયોમાં ગળે એટલે જ આ દુનિયામાં અમર તો કોણ રહ્યું છે ? પ્રતિભાવ તો પણ સલામ કરીને આપ્યા ગયા છે. પ્રકાશ દૂર થતાં અંધ-કારનાં અનુભવે માનવજાતે દુઃખ પણ પોષાઈ છે, પરંતુ અંતરનો જીંડો જંખમ તો સ્વચ્છનનાં ચિદવિશેષે જ પેદા થાય છે. મેઘાણીભાઈ મેંકડો અને હનરોના સ્વમ્મ હતાં. એમની સાહિત્યોપાસના અને રસદસંબંધી

પરંપરા પરાવાઈ ગયા હતા. કેટલાય કુટુંબો આજે આસુ સારે છે તેવું આ જ રહ્યું છે. ગુજરાતના કવિઓમાં એમણે જ કુમારિકાના કોડ, ધુવ્તીઓના ઉદ્દાસ અને માતાનું વાત્સલ્ય ગાયું છે. એમણે કુટુંબોના શુષ્ક જીવનમાં રસ સીંચનાર કાવ્યસાહિત્ય સર્જ્યું છે. એમણે બધાંથી જ લીધું, ત્યાં જ આપ્યું, પથ તો પોતાની પ્રતિભાથી સંસ્કારીને.

એણીકાઈ ગુજરાતના એક શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર હતા, અનેક નવલકથાનું પ્રેરણાસ્થાન હતા, ધૂળમાં રમેણાળાતા લોકસાહિત્યનાં રંગોને પ્રકાશમાં લાવનાર હતા, માનવજીવનનાં ઊંડાણોને પારખનાર હતા, કુશળ પત્રકાર હતા, ધણું હતા; પરંતુ આતમાત્મ સિદ્ધિ કરતાં વધુ મહાન સિદ્ધિ તો એમની માનવતામાં જળદળથી લેઈ છે. તેઓને પ્રસિદ્ધિ મળી છે સાસિ-કાર તરીકે. સાહિત્યકાર તરીકે તેઓ મહાન એમાં શંકા નથી. સાહિત્યનું કોઈ ક્ષેત્ર એમની પ્રતિભાથી અચુ-સ્પર્ધુ રહ્યું નથી. લોકસાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો અને સાચી યશપ્રાપ્તિ કરી લીધી. અંતરના રસે રસેલું સંશોધન ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રવાસીઓએ એવું ને માવ્યું. હવે અને ગાયક તરીકેની એમની કીર્તિ ૧૯૩૦માં જ પગકાપ્યાએ પહોંચી હતી. તે પછીના સોળ વર્ષ સુધી કવિતાદેવીની પૂજા એમણે ચાલુ જ રાખી, મળેલી મહત્તાને ટકાવી રાખી હતી. નવલકથા, નવલિકા, વિવેચન, નાટક, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન એમણે શું નથી આપ્યું? અને જો ક્ષેત્રમાં પણ મૂક્યો ત્યાં એ લોકપ્રિય બન્યા, મગગી ઊંડ્યા.

કોઈ વાકામાં એ કદી પુરાવા નથી તેમ જાતે વારો ઊભો કર્યો નથી, કોઈની શેઠમાં દબાયા નથી તેમ પોતાની શેઠમાં કોઈને દબાવવાનો પ્રયાસ એમણે કર્યો નથી. એમનાં ગીતો સાંભળવા, પ્રવચનો સાંભળવા એ તો લઘાવો હતા જ, પરંતુ એથી એ મોટો લઘાવો તો એમની વાતો સાંભળવામાં હતા. એ લઘાવો તો સેંકડો મિત્રોએ હવે ગ્રામગ્રામો જ. એમનામાં લાગણીની સમ્બાધ હતી. એમની ખ્યાતિ અને શક્તિથી તેઓ આજીવું નહોતા. છતાં ગમે તેવા નાના જાણસ પાસેથી પણ એ શીખવાનું શીખી લેતા. પ્રસિદ્ધિતો

મોહ, માનપ્રતિષ્ઠાનો લોભ એમને કંઠી સ્પર્શ્યો જણ્યો નથી. માનપાનના રચનાથી સામાન્ય રીતે તેઓ દૂર રહેવાનું જ પસંદ કરતા હતા, છતાં તેઓ અત્યંત કે એકલવિહારી નહોતા. પ્રેમ આપતા ને મીઠતા, એમનું મિત્રમંડળ અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રસરેલું છે. બધાં તેઓ ગયા છે ત્યાં પોતાની સુવાસ મૂકી આવ્યા છે. મેઘા-ણીભાઈનાં જવાથી સામે જ ગુજરાત દરિદ્ર બન્યું છે.

આટલું લખ્યા પછી પણ જીવને નિરાંત બિપજતી નથી. કુઝ તો રહી રહીને ઊમટયા જ કરે છે. એમ વાચ છે કે આજે અમે, એમના મિત્રો ને સ્વજનો આસુ સારીએ છીએ અમારા સ્વધર્મને કારણે, અમારું સ્વજન મૃતવાદ ગયાને કારણે, ગુજરાતના હમણે નરનાર રહે છે એમને સાહિત્યને પરમ રસનું માન કરાવનારના વિશેષને કારણે; પણ આજે સોરઠની ધરતીને કળિકથું રહ્યો. હશે તેવું શું? અને છેલ્લે છેલ્લે એમને આમાંની રહેલી ગુજરાતની ઔપતિ કોડ અધરા જ રહ્યા તેના કુઝનું શું? મેઘાણીભાઈ ગુજરાતની ધરતીના પદ હવે ઉમેળવાના હતા. ગુજરાતનાં રંગો ઉપરથી ધૂળ ખખેરવાના હતા. ગુજરાતની નદીઓને લઘાવવાના હતા. મહી નદીની ભેખડોને ક્ષતિહાસ ઉલ્લવાના હતા. યોરાદરની કુંભોના ગીતો ગળવવાના હતા. નર્મદાનાં તીરે તીરે ગુર્જર સંસ્કૃતિના મૂળ શોધી ઉપાસવાના હતા એ અર્થ રહ્યો મૃત્યુ. ...અધૂરું નહિ, અજુરપર્યું રહી મૃત્યુ.

મેઘાણીભાઈના જતાં આજે ગીરનાં જંગલો રોતાં હશે, એને એમણે સજીવન કર્યો હતા. જોયો મઠ ગિરનાર આસુ સારતો હશે, એમણે ગિરનારને જીવતા જનતા પુરવટું રૂપ આપ્યું હતું. બગડાના કુંગરો ઘણધણી ઊઠ્યા હશે, એમણે એની ગોદમાં જોતાયેલા ધિમાણીની કથાઓ સાંભળીને માર્ગ હતી. પાદરના ખાળિયાઓ ખળભળી ઊઠ્યા હશે, એમણે એ પૃથ-રમાં વાગ્યા મૂર હતા. સોરઠના ખડેરા આજે જીવે બેંકારનું સ્મરણ કરતા હશે, એમણે એમાં ધળકેલા પ્રાણને બિરદાવ્યા હતા. માનવતાનાં મંદિરો આજે સુનાં બન્યાં હશે, એમણે ત્યાં પ્રેમ, મૈત્રી અને કરુણાની ચીત્તિઓનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું હતું.

(પ્રવાસીમાંથી દ્રઢાવેલું.)

મૃત્યુને સીધી વધારે દેવ કાષ્ઠ ઉપર હોય તો તે સ્નેહ ઉપર ઘાગે છે. એમ ન હોત તો સ્નેહ હોવામાં સ્નેહનું આવું વિપુલ વાવેતર કરનાર મેધાણી-ભાઈને આ રીતે ચૂપચાપ, ઉતરપિડીથી કોઈને ખબર પડવા દીધા વિના એ ઉઠાવી ન જાત. એને ડર હતો કે મૃત્યુના આગમનની ગંધ સરખી આવી જતાં એમને ચાહનારાં અનેક સ્વજનો એને ખાઈ રૂકવા આડાં બિમરી, સ્નેહપૂર્ણ મધરો, એટલે જ, કોઈને ખબર પડવા દીધા વિના ચુપચુપ છાપો મારી મેધાણીભાઈને એ ઉઠાવી મળું.

મૃત્યુની આલખાણ સૂણ નથી થઈ. મેધાણીભાઈને એ ઉઠાવી મળું છે પણ એમણે હોયે દેવે વાવેલી સ્નેહની કુંભોના એ નાથ કરી શકે એમ નથી. મેધાણીભાઈના સજ્જન અને સુવાસને એ આગળથી પણ અડધાડી શકશે નહીં.

સાહિત્યક્ષેત્રે આટલું ખડું, ધોધમાર વસવા છતાં આટલાં બધાં માણસો ઉપર આટલો જીંડા પ્રેમ કંઈ રીતે એ વરસાવી શક્યા હશે? એમનું હૃદય, એમનું 'મિંધન ફેટલું' વિપુલ હતો? સ્નેહ કરવા માટે માણસે ક્યાં પ્રાણશક્તિ ખર્ચવી પડે છે, જાતને ખસી નાખવી કે છે. સ્વીન્ડનાથે "ચિત્રાગદા" નાટકમાં ચિત્રોને મોંએ બેલાણ્યું છે તે પ્રમાણે it takes the labour of a life-time to make one's true self known and honoured-ચેતાના સાચા સ્વરૂપને ઓળખાવવામાં અને પ્રેમ તથા આદર પામવા માટે તો માણસને આયુષ્યબર સાધના કરવી પડે છે. સરસ્વતીની આટઆટલો ઉપાસના કરવા છતાં સ્નેહની આટલી લીલી કુંભર કુંભે એ નર્મ ગયા ત્યાં પ્રગટાવી શક્યા એ એક અજબ વસ્તુ છે.

મધુર, ગરવાપૂર્ણ, સામા માણસને સમજવા, પહોંચવા, પામવા અને એના હૃદયના ઊંડા ઊંડા તંત્ર-એને સ્પર્શવાની કૌશલ અજબ, સ્વાભાવિક કળા મેધાણીભાઈમાં હતી. જેટલું સેતા એથી અનેકમંદુ એ આપતા. કૃતચતાનાં તો એ મહેરામાણ હતો.

૧૯૪૭માં હતર હિંદના પ્રવાસે હું ગયો હતો ત્યારે શાન્તિનિકેતનથી સ્વીન્ડનાથ કાકરનાં કાબોનો "સંચયિતા" નામનો સંગ્રહ મેં એમને મોકલ્યો હતો અને એમાં એ (મેધાણીભાઈ) આ કાબોનો અનુવાદ કરે એવી ધમ્મ પ્રદર્શિત કરી હતી. ત્રણ વર્ષ ઉપર એમણે આ કાબોનો અનુવાદ શરૂ કર્યો ત્યારે એ વિષે એમણે મને લખ્યું એટલું જ નહિ, પણ "નવવર્ષ" જેવા નિતાન્ત ઝુંદર અનુવાદની દસ્ત-ખત મને તરત જ જોવા મોકલી. ઝુંદર મરોહદાર દરદાસરાવળી એ હરતપ્રત હજુ મારી નજર સમક્ષ તરે છે. "સ્વીન્ડનાથ"ના આમુખમાં પણ મેં એમને "સંચયિતા" મોકલેલી અને એ અનુવાદ કરે એવી ધમ્મ પ્રદર્શિત કરેલી એનો ઉદ્દેશ પ્રેમપૂર્વક એમણે કર્યો છે. નાનામાં નાની વસ્તુ, સૂચના કે સદાય કોઈએ પણ એમને આપી હોય તો તેનો ઉપકાર એ પ્રેમથી, ચુકાકે ગાતા. એમનાં લખાણોમાં આ પ્રકારની આભારવચના અને કોઈની પણ વસ્તુ જરા પણ રાખી ન લેવાની દૃષ્ટિનાં ઠેર ઠેર દર્શન થાય છે.

મનુષ્યનાં હૃદયને છતી લેવાની એમની આ કળાને લધિ જ એ લોકસાહિત્યનું આવું વિરાટ કામ કરી શક્યા હતા. માણસોનાં હૃદયપાટો ઉઘાડી, એમનો ખીડાયેલા કંદ અને જખમો રૂનાં સંકેતનાં તાળીં ઉઠાવી ક્યાંએ, ગોતો, વાતો વગેરે આટલો જખમર સંચય કરનાર માણસમાં માત્ર પરિશ્રમ સદન કરવાની શક્તિ, ધૂળે દટાયેલી ગામડાંઓમાં એકલા રખડી શકવાની ખંડતલતા, લોકસાહિત્ય મારેની તીવ્ર લગન અને સોનું તથા પિત્તળ પારખવાની સંશોધક દૃષ્ટિ જ હતી એમ નહોતું; મનુષ્યહૃદયને છતવાની એમની અતરણી કળાનો પણ એ કાર્યની સંજ્ઞાતામાં એણે કળા ન હતો. વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવ, વિચિત્રતાઓ, પૂર્વમંદો, બંધો, વ. ચો બરપૂર ભક્તી ઊઠે એવા માણસોનાં દિલ ખેલાવવાનું કામ કેવી ચઢવસાળુ સદાનુભૂતિથી એમણે કર્યું હતું એ વિચારવા જેવું છે.

અવેરચાંદભાઈનું કામણુ માત્ર એમના અંગત પરિચયમાં આવેલા માણસો ઉપર જ હતું એમ નથી. લોકહથ ઉપરનું એમનું કામણુ પણ એટલું જ ગાદ હતું. યાદ આવે છે સુબાષ યુનિવર્સિટીના કોન્વોકેશન હોલમાં થયેલી એમની વ્યાખ્યાનમાળા વખતે જામેલી પ્રચંડ લોકબીડની. કોઈ સાહિત્યકારને કોઈ સરકાર-સ્વામીને સંભળવા આટલી તાલાવેલી દિનદર્શી કંઠાંય પણ પ્રભએ દર્શાવી હોય એવો ખ્યાલ નથી.

સાચી કવિતા માટેની જીવનરસથી ભરપૂર કલા-રસની લોકતૃષ્ઠા એ બરાબર સમજતા, અને એ તૃષ્ઠાને સંતોષવામાં એ પરમ તૃપ્તિ અનુભવતા. જનતા પાસે મને તેથી મોટી સલાહોમાં બેસવાની અને ગાવાની તથા જનતાને મંત્રમુગ્ધ કરવાની કળા છેક ૧૯૨૫-૨૬ થી ચાલુ રહેલા એમના સતત અનુભવને લીધે એમની પાસે દાસી બનીને બેઠી હતી; જ્યાં પ્રભ પાસે જતાં પહેલાં એ હમેશા તૈયારી કરતા. યુનિવર્સિટી વાખ્યાનોની અગાઉ ડો. બાનુભાઈ (ચુકક)ને ત્યાં આ માટેની તૈયારી કરતા, ટુકાઓ ઓંતિને વ. તે મૂળમાં અને સ્મૃતિમાં ફરી પાછા ધૂંટી ભેટા તે એમને ભેગા છે.

પ્રિય પાત્રને-મળવા જતી વખતે માણસ કેરી તૈયારી કરે છે ! જેને માટે રનેહ હોય છે તેને નિજનું સર્વોચ્ચ આપવાની અંખના અને પ્રયત્ન દરકતે હોય છે. જનતા માટે મેધાણીભાઈને એવો જ રનેહ હતો. મને તેમ તૈયારી વિના શ્રોતાવર્ગ સમક્ષ લખરાઈથી બે વાતો આમ ફેફડા ચાર વાતો આમ ફેફડાને ચાલ્યા -એ વાત એમને કદી કબૂલ નહોતી. "લોકો શું સમજે ?" એવો જનતા વિષેનો ઈન ખ્યાલ એમના મનમાં કદી ડોકાતો નહિ. જનતા માટે એમને આદર હતો, પ્રેમ હતો અને જનતાના હૃદયમાં પણ એમને માટે ખૂબ પ્રેમ બારેલી છે.

કલાકારો સામાન્ય રીતે પોતામાં જ મસ્ત રહેતા ગણાય છે. પોતાની ઇન્દ્રિયો, પોતાની રચિતો, પોતાના શોખો પેપાય-પછી બીજા કોઈનું શું ચાલ છે એ પરવા એમને ન હોવી ભેદએ એવો ખ્યાલ

કેટલાકના મનમાં હોય છે. કલાકાર કે કવિ વિષેના આવા કોઈ ધર્મી કે તરંગી ખ્યાલને એમનું મન સંપૂર્ણ શકતું જ નહોતું. એ મસ્ત હતા, એમનામાં પુખ્તારી હતી પણ બીજાને ઉવેખવાની એપરવાહી એમનામાં નહોતી.

એ ખૂબ Considerate હતા, સામા માણસને ન કુશલવતો તથા એની ઝીણામાં ઝીણી રસરચિતોના ખ્યાલ રાખનાર હતા. એમના ઉપર કાલિલ ધા કરનારાઓ, કુતખો અને બેવફા મિત્રો ઉપર પણ એ કોઈ દિવસ હીન પ્રકાર કરતા નહિ, અને બેવફા-ઇઓના જખમો બૂલી ફરીથી એમને બેટવા તૈયાર રહેતા. એ વરણનાં અધિક ઉદાહરણો કું જાણું છું. તીવ્ર સવેદના અનુભવનું, નાનામાં નાના પ્રવાહથી પણ કંપામમાન થતા અતિ સૂક્ષ્મ યંત્ર જેવું એમનું હેતું હતું એટલે ઉપહાસો અને બેવફાઇઓ, નિંદાઓ અને હસનાઓથી એ બારે વેદના અનુભવતા, પરંતુ એ વેદના એમના દિલના ઓઠાંને, સરસતા અને રસદાળતાને જરાયે શોષી શકતા નહોં.

પોતાના ઉપર ધા કરનારાઓના ધા બૂલો જઈને એમને બેરનાર મેધાણીભાઈ પોતાનાં સ્વજનોની જે દરકાર રાખતા, જે રીતે એમને માયે રનેહ વર્ણવતા એ રીતે તો જીવનના કોઈ પરમ કલાકાર પામે જ હોય છે. એ એક વર્ષ ઉપર પોતાની બાજી નીમ-બેનનાં (શ્રી. લાલચંદ મેધાણીના બેનનાં) લગ્ન કરવા એ સુબાષ આવ્યા હતા ત્યારે એમના દશક વર્ષના પુત્ર બંદુતે પણ સાથે લાવેલા. અને લોકો રાત્રે કાં તો મારે ઘેર અથવા તો લાલુભાઈને ઘેર મળતા, ખૂબ વાતો કરતા, ગાતા, જમતા, વાતો કરતાં મોડું થઈ જતું. આખા દિવસના ચોક્કસ બંદુતે વહેલી જાંઘ આવતી. એ સૂઈ જાય તે પહેલાં માતા કરતાં ૫ વધારે ઝીવટથી બંદુતે પેશાબપાણી જે કંઈ કરવું હોય તે કચરો લેતા. એને સારી રીતે સ્વચ્છી દેતા અને મારે ઘેરથી લાલુભાઈને ત્યાં કે લાલુભાઈને ત્યાંથી મારે ત્યાં પોતાને સૂઈ રહેવા આવવું હોય તો જાયેલા

ખંડુને ઊંચકી એ સવાને સ્થળે લઈ જતા. સૂઈ ગયેલા ખંડુને પણ પોતે જ્યાં સવાના હતા તેથી અન્ય સ્થળે—જ્યાં પોતે સ્વગૃહ માનતા હતા તેવા અન્ય સ્થળે—પણ મૂકતા નહતા. “રાતમાં કદાચ જાગે તો તમને તકલીફ થાય, એને કાળ પડે” એમ એ કહેતા.

ખંડુને લઈ થી રતિલાલ જાડજીઆની ગાડીમાં મેઘાણીઆઈ, માલેક (શ્રી. કરસનદાસ માલેક) અને હું કોલાખાના રેકલેમેશન ડ્રાઉન્ડ પરની સાચરપાળે ફરવા ગયેલા એ દરમિયાન આખેજીન નજર સામે તરે છે. દરિયા વિષે દૂર દેખાતી ખજાનાર દિલ વિષે, આસપાસની સર્વ વસ્તુઓ વિષે ખંડુને પ્રેમ અને ચીવટથી સમજણ આપતા, વચમાં વચમાં અમારી સાથે અનેક અવનવી વાતો કરતા એ જાણે હલુપે મને સંભળાય છે. કિનારા પર અમે ગયા ત્યારે કોઈ લાંબી દોરી અને અંકાડાથી મઢી પંકડું હતું. કંઈ રીતે મઢી પકડાય છે એની વિગત ખંડુને એમણે

સમજાવી હતી અને પાછા ફરતાં અમે નાળિયેરનું પાણી પીધું હતું. ઉકારાઓને એમની મેળે મોટા થવા દેતા, એમની સાથે જરા પણ મૈત્રી ન કેળવતા કુનિ-યાતું દિલ અને કુનિયાના પ્રશ્નમાં દુનિ ધરનાંઓની અંતર ઉપેક્ષા કરતા Public માણસોએનેતા કે સંસ્કાર-નેતા જેવા એ નહોતા, કપાકાર હતા, સંશોધક વિદ્વાન હતા, યુજનાત-જીવનના એક અતિ લોકપ્રિય સંસ્કાર-સ્તંભ હતા છતાં કલા કે સાહિત્ય સંશોધન કે વિદ્યા, જાહેર જીવન કે લોકપ્રિયતા કાંઈ ચીજ એમના પ્રેમને એમની ખાણસાઈના શતશત યિષ્માએ સદૈવ પ્રજ્વ-લાવત રહેતા પ્રદીપને કાણુભર પણ ઝાંખો નહોતો કર્યો. અજબ પ્રેમી હતા એ તો !

એમની વાતો અને એમનાં સ્મરણોની પરંપરા તો ન ખૂટે એવી છે. મનમાં એ ચિત્ર અને શબ્દો ફરીફરીને ઊભા થાય છે અને શોક, રોદ અને ભક્તિની બહીમાં જલાવે છે. કલાકાર અને માનવી—જને દિલ્લિએ આટલો સમૃદ્ધ બહિત ખંડુરન વસ્ત્રધરાએ પણ બધું જોઈ પડ્યો હશે. (“પ્રવાસી”માંથી ટૂંકાવેલું)

સૌજન્યમૂર્તિ મેઘાણીભાઈ

પીતાંબર પટેલ

મેઘાણીભાઈ કવિ હતા, વાર્તાકાર હતા, વિવેચક હતા, શાયર હતા...પણ એથી યે મોટા તે માનવપ્રેમી હતા. તેમને માણસમત માટે ઉત્કટ પ્રેમ હતો. માણસાઈ સાથે મહોખત હતી. એમના સર્જનમાં જે ઊર્વતતા આવે છે, જે વાસ્તવિકતા આવે છે અને જે વેશકતા આવે છે તેનું મૂળ તેમના લોકપ્રેમમાં છપાયેલું છે. સામાન્ય લોકોમાં પણ તે ઢળતાબળતા. ન્યાં ને ત્યાં માણસાઈ શોધતા, લોકો માટેની તેમની સહાનુભૂતિ જ તેમની પાસે લોક-સાહિત્ય લખવા પ્રેરતી. છેલ્લા બે દાયકામાં મેઘાણી-ભાઈ જેવો લોકપ્રેમી કવિ કાઠ થયો નથી. તેમના સર્જનમાં, તેમનાં ભાવણોમાં કે તેમનાં ગીતોમાં કળાવ લોકોને! અનાદર થયો નહિ કેબાવ. તેમના હૃદયમાં આમનનતા માટેનો પ્રેમ છલકાતો હતો. એ સ્વભાવે પણ નમ્ર, વિનમ્ર હતા. તેમની સુશ્રુતતા કદી તિરસ્કાર કરી શકતી નહિ. એ સૌની સાથે સૌજન્યભર્યો વર્તાય કરતા, નાના, ઊંચા લેખકો માટે તો એ સૌજન્યમૂર્તિ ખતી ગયા હતા. એથી જ સૌ કોઈ વિના સંકોચે તેમની પાસે પહોંચી જતા.

તેમની ખ્યાતિ ધણી હતી. ગુજરાતમાં તો સમર્થ લેખક તરીકે તેમણે આદર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. છતાં તેમનામાં કદી એ વસ્તુનું ગ્રામન આવ્યું ન હતું હું તો મોટા શાયર ! હું લખું તે લેખ ! હું આપું તે જ સાહિત્ય ! હું કહું તે સચું વિવેચન ! આવો ભાવ, આવું જ્ઞાન તેમને કદી થયું નહતું એટલું જ નહિ પરંતુ તે સમયે જગત રહેલા, વિવેચકો શું કહે છે તે જાણવા આતુર રહેતા તેમ વાચકોને અભિપ્રાય પણ ગંભીરતાથી વિચારતા. તેમના વિરુદ્ધ કંઈ લખ્યું હોય તોયે તે વિરોધ કરનારનો અનાદર કરતા નહિ. જોઈએ તેની દલીલો સમજવા સલાન પ્રયત્ન કરતા. એવો તેમનો શુશ્રુષાકી સ્વભાવ હતો. મેં એકાદ વર્ષ પહેલાં પ્રતિમામાં તેમની ખૂબ જ વખણાયેલી નવલ-કથા 'તુલસીધારો' વિરુદ્ધ લેખ લખેલો. મેં તેમાં દુશ્મિતી દાખવી સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરેલો કે એનું

ખાખાલેખન નબળું છે. કેટલાક પ્રશંગો અપ્રતીતિકર છે. એ લેખ વાંચ્યા પછી મેઘાણીભાઈએ મને પત્ર લખેલો. તેનું એક જ વાક્ય તેમના સૌજન્યને અને તેમની પ્રતિભાને સમજવા માટે પૂરતું છે. તેમણે લખેલું: સામાન્ય વાચકની વિવેચનાયે મારા જેવા માણસને તો વિચારવા પાત્ર થઈ પડે છે.

તેમને વળાણ જ ગમતાં એમ નહિ, ટીકા ય ગમતી, અને ક્યારેક તો તે મુકામને તેની ચર્ચા કરતા. આ રીતે તે ટીકાકારોને વિશ્વાસમાં લેતા. જેને જે કહેવું હોય તે, જે સાચું લાગે તે કહી શરતા. આથી મગરુકતામાંથી જ તેમણે સર્જન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમની સાહિત્ય કૃતિઓ લોકોને ખૂબ ગમે છે તેનું કારણ પણ આ જ છે. તેમની પાસે લોકનાડ આવી ગઈ હતી. અનેક લોકોના સંપર્ક પાડી તેમને લોકરુચિનો ખ્યાલ આપી ગયો હતો. તે તેમના સર્જનમાં લોકહૃદયનો પડો પાડતા, તે અનેક લોકોનો, વાચકોનો પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યા હતા તેનું કારણ તેમની સુશ્રુતતા છે. આટલા જ માટે તેમને સૌજન્યમૂર્તિ કહેવા વધુ યથાર્થ છે.

મેઘાણીભાઈએ તો અજેજ દિશ્મયિત્રોની વાર્તાઓ પરથી ગુજરાતીમાં રૂપાંતર કરી 'પ્રતિભાઓ' અને 'પલકારા' નામના બે વાર્તાસંગ્રહો પણ કર્યા છે. તેમને સીનેવાતોનો ખ્યાલ હતો. દિશ્મવાતોના ક્યેવરને તેના આયોજનને તે બરાબર પિછાનતા હતા. તો તે દિશ્મવાતો જ કોં ન લખે? આજ સુનવીએ જે એકાદ વાર્તાના પાંચદમર લઈ ગયે તો મેઘાણીભાઈ જેવા કેમ ન કરાવે? એક તે લોકોને સારી વાર્તા મળે અને લેખક એ પૈમાને લીધે દોષધામ મૂખી સર્જન પાછળ સારો સમય આપી શકે, મેઘાણી જેવા એ તો સીનેવાતો લખવી જ જોઈએ ! અને મેં એક વાર ખૂં મેઘાણીભાઈને જ એ પ્રશ્ન કર્યો. અમદાવાદ લેખકમિલન પ્રસંગે તે મળી ગયા. થાત કહેવાની તક મળતાં મારા મનમાં જે વાત રમ્યા કરતી હતી તે નીકળી ગઈ.

‘મેધાણીભાઈ! તમે ફિદમચિત્ર માટે વાર્તા કાં ન લખો?’

‘મે’ વાર્તાઓ લખી જ છે ને જેને તેની ફિદમ ઉતારવી હોય તે ઉતારી શકે છે. હું પણ માનું છું કે મારી કેટલીક કૃતિઓ પાઠા પર સારી પેઠે ચાલી શકે તેમ છે.’

‘તો પછી એનો કેમ વિચાર કરતા નથી?’

‘એક બે જગ્યાએથી વાત થયેલી. હમણાં જ અપરાધીનું’ નક્કી થયું. પણ હું’ તો તમારા એ સીનેપાનાળાઓથી ડું’ છું. એ લોકો કલાકૃતિના જે હાલ કરે છે તે મારાથી જોયા જતા નથી, મારા પાત્રોને એ મચડી નાખે, ફેરવી નાખે કે બગાડી નાખે તો મને ન મરે. અશ્રેષ્ઠ મિત્રોવાળા મહેનત કરી વાતોને અરોષ રીતે બાંધે છે તેવું કંઈ કરી ખતાવે તો હોરો હોરો વાર્તા આપું. બાકી મારા પાત્રોની વિધિ પડા પર રજૂ થાય તે મારાથી કેમ જોઈ બધા?’

‘આપ કહેા છે તે ભવશ્યાન તો છે જ. અને ફિદમકા તેમની બીન આવશ્યક ઠાંકવા માટે અગાઉથી જ કહે છે કે નવલકથા પડા પર ન ચાલે. હું આપને કહું છું તે નવલકથા માટે નહિ ફિદમ માટે સ્વતંત્ર - વાર્તા કેમ ન લખો? મને લાગે છે, તમે એ કામ સુંદર રીતે કરી શકશો.’

‘મને તો નવલકથા અને ફિદમવાર્તા એવા બેઢ પાડવા જ મમતા નથી. નવલકથા કેમ ફિદમવાર્તા ન બની શકે? મને તો કાણ જાણે કેમ પણ એવો કોઈ અભરખો ય નથી.

‘પણ લેખાશુ વાર્તાકારો એકાદ વાર્તાના પાંચ હજાર લખ જાય છે તો તમારા જેવા કેમ ન કાપાય? તો તમે સાહિત્યસર્જન પણ સ્વચ્છતાથી કરી શકો.’

‘હું’ એવું માનતો નથી. અને મારે હજાર પાછળ જ કામનું હોત તો આ રીતે લેખન વ્યવસાયમાં જ ન પડત. આ તો શોખનો વિષય છે. ફિદમવાળા ભલેને પાંચહજાર આપે, એ મૂલ્યો જ ખોટા છે. હું’ તો કલેટો કોઈ લેખકને બે પૈસા વધારે મળતા હોય તો

હરખાઈ’ છું. લેખકને પાંચહજાર આપતા હોય તો બે હું’ કહું’ છું કે એ બધી બોધી રકમ છે, નટનરીને જો લાખ જેટલા આપી શકાય તો લેખકને કેમ નહિ? હોલીવુડવાળાઓ લેખકની કિંમત સમજે છે તેવું આપણે જાં નથી.’

‘આપ કહેા છે તે સાચું’ છે. પણ એમાં જો કદી ય સુધારો થવાનો હશે તો તે તમારા જેવા સાથ વાર્તાકારોના આગમનથી. તમારા જેવા એ ક્ષેત્રમાં આવે તો બીજા લેખકોની પણ ગામ વધે.

‘તમે કહેા છે તેવી ફિદમવાર્તા’ હું’ ન લખું’ તેવું મેં નથી. પણ તેને માટે મારે ચિત્ર ઉતારવારને જોશે જોઈએ, એવો કોઈ પૂજીતો આવશે તો હું’ જરૂર વિચાર કરીશ.’

મેધાણીભાઈના જીવને કોઈ યજ્ઞરાત્રી નિર્માણ તેમને મળ્યો હોય તો તેની ખબર નથી. હવે તો મેધાણીભાઈ આપણી વચ્ચે નથી. પણ તેમની સર્જનકૃતિઓ તો મધ્યમથી રહી છે. જો ફિદમકાને કદીએ સારી વાર્તાઓની જરૂર પડે તો તેમણે મેધાણીભાઈની કૃતિઓ જેવા જેવી છે. એમાંથી બધી ફિદમો ઉતારી શકે તેવો મસાલો તેમાં બધો છે.

મેધાણીભાઈ સત્યના પૂજારી હતા. સાહિત્યની નિષ્ઠાવાળા હતા. એથી જ તેઓ નવીનોને હમેશાં સર્જન પ્રત્યે કાળજી રાખવાની સલાહ આપતા. ‘જીમિ’ માં રસ લેવા માંડ્યા ત્યારથી તેઓ બહુ જિજ્ઞાસુ, જૂના-નવા લેખકોના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ સહવાસમાં આવ્યા હતા. તેમની સાહિત્યનિષ્ઠ, તેમની શિષ્ટચિંતકી સામાન્ય કૃતિથી સતોષાતી નહિ. બધી વાર તો તે એક પછી એક વાર્તા પરત કરતા. પણ તેની પાછળ તેમની રસદૃષ્ટિ જ કામ કરતી. તેમણે હમેશાં લેખનને મહિમા માયો છે, લેખકનો નહિ. એવી જ વ્યક્તિ માટે તેમના હૃદયમાં હમેશાં પ્રેમની દૈર્ઘ્ય રહી છે.

એ મેધાણીભાઈ તો ગયા! પણ તેમનું ‘સૌખ્ય, તેમનું વ્યક્તિત્વ અને તેમની કલા પાછળ મૂકતા મરણ છે. કાળજી બધું મેં જુવારી પણ આ ત્રણ વસ્તુઓ તો નહિ જ જુલાય.

મેધાણીભાઈ સોહાગદમાં જીવતા જ છે.

કોઈ એકસ સાલ વાદ રહી નથી પણ સૌરાષ્ટ્ર-કાર્યોલ્લસની સુલાકાત માટે અમૃતલાલભાઈએ અને અનેક વાર કહેલું. મેધાણીભાઈને નામે પણ આગ્રહ કરેલો હતું. દમનો દરદી, એટલે કાષ્ટને ધેર રાત રહેવાનું અગવડરૂપ થતું. સ્વચ્છ નેત્રું હોય ત્યાં જ સુકામ ફાવે. રાતની સુસાફરી તો મારે મારે વ્યયકષ હતી એટલે બાવનગરથી અમદાવાદ આવતાં એક વાર બપોરની મેઈલમાં રાણપુર ગિતરી ગયો. સાથે આરાં ખેન નમ્રદાનેન હતાં. સૌરાષ્ટ્રકાર્યોલ્લસને દરવાજો બંધ ખચર આવ્યા કે તુરત મેધાણીભાઈ જ સામા આવ્યા. જૂના સંબંધી હર્ષિએ એવા ઊમળકે મળ્યા અને ખેન અને સામાન સાથે માણસને મેઈલની મુચ્છના આપી કે આપણે ધેર લઈ જઈએ.

હું કાર્યોલ્લસમાં ખેડે, અહીં કાલભાઈ ગિરાજે છે. પેલા ખંડમાં અમૃતલાલભાઈનું ટેબલ છે અને હું આ ટેબલ પર છું. વ્યવસ્થાપકોની પણ પિછાન કરાવી. બધે ઉમંગ, શાંતિ ઉત્સાહ અને સાદાઈનું વાતાવરણ નોંધું. મેલો અને થોડાં ફૂલકાડથી ઉજારાઈ આવતા નાનો બગીચો, લાંબા એક ઢાળિયામાં વિનય અને અદાથી કામ કરતાં માણસો એક ગોટા કુટુંબવિસ્તારનો ખ્યાલ આવેલા હતા. કારખાનાના જીવનમાં એકેએક મધુર સ્વપ્નું લાગતું હતું આને કદાચ એવું ક્યારેય નહિ જડે.

રાત્રે હું જમતાં પણ ખીનો કે રખે દમને ઉત્તેજન મળે. પણ અમૃતલાલભાઈને ત્યાં મહેમાન માટે દૂધ પૂરીશાક ચર્ષ ગયાં હતાં એટલે જૂતના એાળા નીચે થોડું પણ ખાતું પાડ્યું. ચૂરાઈ મેધાણીભાઈની પરસાળમાં રાખ્યું હતું. રાત જરા બરાબ જવાનો લાજુકાર હતો છતાં ગમે તે કારણે મેધાણીભાઈની સાથે વાત કરતાં આંખ મળી ગઈ, કે હવે વહેલું પડતો સવાર.

મેધાણીભાઈએ તો રાત્રે પ્રેસમાં જઈને ઉદલા દોર્ખનું કામ કરેલું અને પત્ર પૂરું કયું હતું. એટલે સચારમાં

ઉકેલ જ મારી ખચર લેવા ઊભા જ હતા. અને બજાવી દીધું કે તે દિવસે હું તેમનો જ સ્વાગ મેમાન હતો. રાણપુરની હવાના આશીર્વાદે હું સરસ કિંમ્બ લઈ રૂઝીમાં આવી ગયો હતો, એટલે મેં જૂનો કિલ્લો જોવાની દરખાસ્ત મૂકી. મને ક્યાંથી એ પુરાણી સ્થાનો જોવાનો શોખ ધણી વખતથી લાગ્યો હતો. કદાચ મેધાણીભાઈની વાતોનો એ પાથો હોય. હું અને મેધાણીભાઈ રાણપુરના એ ખરે-કિલ્લામાં સાથે ફર્યા, વાતો કરી. મારા ઉત્સાહી સુચનો પર તે ઉત્તેજનવાણી વર્ણવતા. મને લાગે છે કે તે દિવસથી અમે એકબીજાને સમજી ગયા હતા. એ સમયનો અમારો એક ફોટોગ્રાફ પણ છે. રાણપુરના એ જૂના કિલ્લાની મેં છબીઓ લીધી તે પણ પહેલી જ વારની હતી. એકાદ ક્યાંક પ્રસિદ્ધ પણ ચર્ષ છે.

જમવાટાણે ધેર આવ્યા ત્યારે કમવંતીએને ખૂબ ભાવથી થીડું જોજન તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. નાનો મહેન્દ્ર દાઢમાં રમાડવા નેવડો હતો. જાહેર પરિચિતો મદી અમે તે દિવસે સ્વચ્છનો બન્યા, પછી તો એમની ઝુંબાઈ કે અમદાવાદની રેપેરીઓમાં એક રાત તો મારા શહેરમાંના બહેવાની પોળના મકાનના મેકા ઉપર તેમનો કાચો થતો જ. રેશનથી સીધા ગમે તે સમયે મોટી બમલથેવી ચકાવી આવતા મેધાણીભાઈનું અમદાવાદનું મથક જ ત્યાં રહેલું. એ મેકો નસીમદાર હતો. કુમારનું ત્યાં મંકાણુ થયું. અને યુગચાલના કેંક મદાપુરનો, વિદ્વાનો, રવિએ, સાક્ષરો, પરદેશના પનોતા અતિથિઓ અને કળાકારોએ તેમની પદરજથી મારા ઘર અને કુટુંબ ઉપર આશીર્વાદ પાઘર્ષી છે-એમાં મેધાણીભાઈ તો શિર મોડ રહ્યા હતા.

એમણે એની કચનકળા અને જાહેર ગીત બ્યાન જવાન પહેલવહેલું સર ચીનીભાઈને ધેર એક રાત્રે નજરાબું. ત્યારથી તેમની પ્રતિભાનો હું દાસ બની ગયો. એમનો ગીતરચકાર જનતાને જગાડી નવી લાવનાશકરીઓમાં તરબોળ કરવા લાગ્યો અને લોકો

તેમને પોતપોતાના આવાસમાં જેઝી લાવવા પકાપકી કરતા, અને તે સરળપણે તેમને વધ થતા. ત્યારે કું તેમની કળાના ભક્ત તરીકે સાધમાં જતા અને અંતે ઘેર જેઝી લાવતો. પણ ધર આગળ તેમને કદી એક પણ ગીન ગાવાનું કદી યાચ્યો નહિ. એમાં એમના સમાગમ પર મારી માગણીથી રવાયની છાયા દર્શાવે એવું વિચારી ચૂક જ રહેતો. અને મારા કુટુંબી-જનોને સજૂરી રાખવા સમજવતો છતાં એ દીલાવર આદમી સોના મનોભાવ સમજી જતાં અને કું ન હોઈ ત્યારે બાળકોની કે શૂદ્રમંડળની માગણી સતો-પવા કઈ ગાઈ નાખતા ત્યારે મારે શોકવા પડતા.

પ્રસંગેપ્રસંગ મુલાકાતો અને સદવાસ વધતા ગયા તેમ આમારું રનેદખંધનો ગાદ થતાં ગયાં. ખજર જ ન પડી કે કાણુ દેટકું આગળ વધી ગયું છે.

એમની અંગત આપત્તિઓ અને વિપત્તિઓ થોડીપણી કદી નાખતા પણ તે વધારે તો મારી માંદગી, મારી કાર્યાલયની ઉપાધિઓ અને મુશ્કેલીની બેકદરદાની પર વધુ વડોપાત કરતા. કુમાર કાર્યાલયમાં વધતો જતો કલાકારોનો અખાડો અને સાહિત્યની અવનવી રંગમાળાઓ ત્યાંથી બહાર પડતી નેઈ તે ખુશ થતા, ખિરદાવતા અને ઉમળકા ધરતા. કલાકારોએ કાઠિયાવાડી પાત્રોને ચિત્રમાં વધુ પ્રમાણમાં ઉતારવા માંડ્યા તેમાં તેમની કથાઓ અને તેમના ગીતોનો પ્રધાન દિરસો હતો.

તેમનાં પુસ્તકનો પ્રેરણા ચિત્રશણગાર કરવાનું પાણુ મેં એ વખતે જ શરૂ કર્યું અને ખૂબ જ ચિત્રસામગ્રીથી પ્રકાશનો કરવાના તેમના કેસ હતા.

સોગબ્દ કાર્યાલયની વિવિધ ઊધવપાયથો ફેરફારો અને સુખ્ય સંવાલકોના રચનાતરો અને નવા ચીલાઓએ તેમને ખૂબ નિખલ કરી નાખ્યા હતા. ઘણી વાર કહેતા કે પત્રકારત્વની આ દશા એવાની તેમણે કદી આશા રાખી ન હતી.

એવામાં વીજળી પડે એમ એમના શૂદ્રજીવનમાં દમનતીબ્દનું અગ્નિસમર્પણ-એમને જીરવનું મુરકેલ

પડે એટલું કુખદ બન્યું. છતાં નાના બાળકોને પોતાના જૂદ માતાની સંભાળ નીચે રાખી તેમની ઉપાસનામાં મંડપા રચા. એવામાં સત્યામહતો રાંખ પૂંકાયો અને તેમનાં કાચોએ તેમાં સિંધૂડા મૂર પુરાવ્યો. સર-કાગને જીલિ લાગી કે એની વાણી પર જનતાનો સાગર લીછળી પડ્યો. એટલે પહેલી ઝડપ એમના પર દીધી અને કંઈ પણ બચાવ કયાં વગર તેમણે બે વર્ષનો કારાવાસ વહેરી લીધો. એ વખતે એમના જેવા બ્લાલસોયા પિતાને પોતાનાં નાનાં બાળકોને માટે યું યું હલપમાં ઉમરા ચકાયા દરી તે અશ્વ છે.

જેસમાંથી બહાર આવ્યા અને બાળકોને છાયામાં લઇ મુંગઇ રહેવા લાગ્યા. અને એ જ બાળકોના સુખ આતર ફરી વાર લગન ક્યું તે પછી કું પારલામાં એક રાતે તેમને મળવા ગયો. તેમના નવા પત્ની શ્રી. ચિત્રાબેનને મારી સ્વજન તરીકે જોળખાણ કરાવી. એમના પહેલા બાળકને આશીર્વાદ આપી કું ત્યાંથી પાછો વળ્યો. તે પછી ઘણા વખતે પંચિસર સહિત એ બોટાદમાં રિથર થયા. રૂઢજાળ દામમાં લીધું એ બધી વાતોનો અગલ છતિદાસ છે.

પણ ૧૯૪૨ના બોટાદાખરમાં મારો દમનો વ્યાધિ અતીવ પ્રકાપ પામ્યો અને મને લગભગ મૃત્યુના મુખ સુધી, જેઝી ગયો. અનેક ઉપચારોથી થાકી અમદાવાદ હોડી ક્યાંક પણ જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને રાણપુરની પહેલી મુખરાત ચાલ કરી બોટાદની હવા માફક આવશે ધારી ત્યાં મારા કુ મિત્ર નયુરાકર વૈદ્યનો સારવાર નીચે રહેવાનું નક્કી કરી મારા બેનને મકાનની સગવડ માટે મોકલ્યા. મેઘાણીબાઈને વાત કરતાં જ તેણે પોતાના મકાનનો સારો બાગ મારા માટે આલ્લી કરી આપ્યો અને મેં મારી પયારી ત્યાં ફેરવી.

એ ત્રણ માસ બિંદગીમાં ન જુલાય એવા બન્યા છે. વાઈને રોજ સવારમાં વહેલા ટ્રેનમાં રાખીને જવું, રાત્રે સ્વાનાં વખતે આવવું. વાણુ ફરીને ઠીક થઈ ગયું હોય તો ય નિરાતે શીથ વિગેરેથી પરવારી

જન્મતું એ નિવૃત્તિ હશે. બાપુને વારે જન્મતાં છોકરાં. જન્મતાં સૌ ગર્ભ હોય. વિચારેન વાટ જોતાં જોઈ હોય અગર મારા કુટુંબ સાથે યેરની વાતો કરી રહ્યાં હોય. ત્યાં રહેવાને રસ્તે પગરવ થાય અને એ જ હળવેથી મારા અગર પછે “રવિભાઈને કમ છે કે જીવી ગયા હોય તો જગાડશે નહીં.”

મને આરામ થવા લાગ્યો તેમ તેમને ખૂબ આનંદ થતો. લખવાનું કામ હોય તોય નિર્ધારિત મારી માસે આવતી સમાચારો આપે વિચારો જાણવે અને મને વિસાહી અને આનંદી રાખવા પ્રયત્ન કરે. મારી માંદગીએ મારા મન ઉપર નિરાશા અને ઉદ્વેગનું પ્રત્યક્ષ મેલું ફેલાયું હતું. ‘કુમાર કાચીવય બંધ કરવાનો નિર્ણય કરી બેઠો હતો અને તેમણે કહ્યું કે “તમારા મન પર એવો ભાર રહેતો હોય તો તે ગમે તેટલી મુશ્કેલી સરવા હોય તો પણ તેનો દોષ છોડી દેજો.” મારા નવા નિર્ણયમાં તેમની સલાહ અને ટીકા મળતાં, એમની પીડા તો હું ધીરેધીરે સમજતો થયો પણ એમણે મારાં સુખકુખનો મોપડો ભેદ, નાખ્યો હતો. એ વખતની એમની દુઃખજાળની મજૂરી ગળ્યો હતી. સવારથી સાંજ સુધી રાજકુમાર રહેતા. સવારના અધ્યાગમાં ટ્રેન પકડવા દોડતા. સાંજે અધ્યાગમાં દશ વાગે ધરની ડેલી ખાખ-હાવતા-ફૂલજાળ બંધ હતું છતાં તેમાં માથાસો નિમાવવા નાની પુસ્તિકાઓ કાઢવા તે માટે દરેક હમાના સાહિત્યની તૈયારી કરવા નવા પુસ્તકોનાં અહારસો કે એગજીસસો જેટલાં પાનાં વાંચી વિચારી તેનું દોહન કરી છાપખાના માટે કામ તૈયાર કરી નાખતા. અને એના વળતરનો વાત હું જાણી શક્યો ત્યારે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. સવાસો રૂપિયાના માસિક પગારથી એમણે સ્વેચ્છાએ સાહિત્યના એક કૂલીનું કામ કરવા માંડ્યું હતું.

ધણી વાર અમે મોડી રાત સુધી વાત કરતા પણ તે બહુ જુગિતથી પોતાનાં હૃદયના કમાડ ખીડવા કરતાં, પણ ક્યાં સુધી છતું રહેઈ ફુનિયાને મહાપણ અને સલુકાઈની વાતો શીખવાનાર અંતરે સદા કળકળતો હતો. એના આત્મિક મનોમન-મનમાં સાથ કે સહાય આપે એવો મિત્ર કે મુરખની નિનાનો એ એકલો અટ્ટશો સંસાર-ધરતી પરનો પ્રવાસી હતો.

એની અને પરિવારની પાછળ સમાજની યથોચિત પૃષ્ઠરચના જાની શકી નહોતી. બધી ચિંતાઓ તેનામાં જ જળ્યા કરતી તેનામાં જ સમાતી. નાના નાના આહ્વાસ બાળકો અને પત્નીના વિચારોએ તેના આંતરજાળમાં વિપર્યયા પેદા કરી હતી. તેણે ખૂબ કામ કરોને આત્મસમર્પણનો યોગ શરૂ કરી દીધો હતો. કામમાં જ ખતમ થતું. કામમાં જ બધું જૂલી જતું એ તેનો મંત્ર બન્યો હતો.

એને બીજો ઈલાજ નહોતો. નવો માજી લેવાની તૈયારી નહોતી. જખમો વેદનાઓ વશ-પાતોના ભાર લઈ તે જિંદગીને ધસી રહ્યો હતો. ધણી વાર તેને નવા નવા વાતાવરણમાં એવો લાવવા મારા નંદ્ર પ્રયાસો સફળ થતા માથા નિવાસ-ચિત્રકૂટમાં તે આરામથી ધ્યાન અને કહેતા અહીં મને ખૂબ રાહત-નીંદ મળે છે. સાથે સાથે માથાકાઈના દોવાનો રોજ સાંજબેઠી વાતો, દર્શન-વીજ્ઞાના નવાં કાળો રચાતાં હતાં. છતાં આ તેમના નાના પ્રયાસો અને મુશ્કેલીઓની પાછળ પણ થેડી વાર અજાણે દામી દેવતા તેમને પ્રયોગ ચાલતો હતો. સમજી ગયેલા મિત્રોએ અનેક માર્ગો સૂચવ્યા અનેક સાધનો અને યોજનાઓ ખતાવી હતી પણ જન્મ આવળી પોતાનો વાત રખે અહાર જડી જાય એવી કોઈ મન ઉપાલબ્ધી બ્રમણ્યોએ તેને નવો જીવનક્રમ શરૂ કરતાં કહાવટ કરી; અને તેનાથી પડકાર લોકીમાં ધર કરી અપેક્ષા માઉટ, અર્થ, આખની પીડા વગેરે વ્યાધિઓનું જોર અને અમક વધી ગયા. એમનાં દર્દોએ કોઈ દાકતર દવા કે કરામતોને અફળ બનાવ્યાં. છેવટે ફુનિયાને નિરાશ બનાવી આપણે એને ખોઈ બેઠો.

૨૧-૧૨-૪૨ના પત્રમાં એમણે જ લખ્યું હતું :

“હવે તો ઈશ્વરને જ એવો માથું ચૂકું છું. કુખના દરિયા ક્યાં જઈ શકવાની ?”

—કરેચંદના પં.

એ લાંબના ઉમળકા ને આવકાર હોયે જાઈ રહ્યાં છે.

‘જાગો જગના કુખાર્તા! જાગો-’ મેધાણીના મુખથી સંભળેલા આ પહેલા શબ્દો, લાહોરમાં પં. જ્વાહરલાલના પ્રમુખપદે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાને દાવ થવાના દિવસે ગણાતા હતા. ડિસેમ્બર ૧૯૨૯ની આખરે અમદાવાદમાં મુંબઈ ઇલાકા કુલક પરિષદ ભરાઈ હતી. સભામાં ૬૫ વ્યક્તિ મંચ ઉપર એક કુલક આવીને બેઠા. ગરદન સુધીનાં વાંકડિયા કાળાં બૂંધાં અને ત્રોટી સહેજ રતાશવાળાં અંધો, કાળી બાજુ ડોક સહેજ ઝુંકારી ને જમણે હાથ કપોં બેઠા, અને આવા મોંકરું. અવાજમાં આરજૂ હતી અને હતી ખુમારી.

જાગો જગના કુખાર્તા! જાગો કુખાર્તા અશક્ત! ઇનસાફી તખ્ત પર કરાશ દાસ જાગો.

આ હુકારના શબ્દોની સહાને ભારે ચોટ વાગી. કળ વળી ત્યાં દઈ બાઈ કપાના મીઠા વિવંશીત સરોદ આવતા હતા: ‘કવિ! તને કેમ ગમે?’ સત્તા એક કાન બંધીને એ સૂર પી રહી હતી. મારે મારે તો આ અનુભવ હતો.

પછીના માસ ૧૨મીની આગલી સંજે મોંઘીલ જોડે સાબરમતી આશ્રમમાં છેલ્લી પ્રાર્થના કરવા ટોળાં જામ્યા હતાં. નદીની રેતમાં પ્રાર્થના થઈ રહ્યાં પછી પગથિયાં ચઢતાં જોઉં તો મેધાણીની સાથે હું ચડી રહ્યો હતો. એ તો તરત જ મારી જોડે-અનન્યવાની જોડે-વાતે વળ્યા. આસપાસ અમેરિકી મેંડીના ઉત્સાહ વિષે, એ ઐતિહાસિક ધર્મોએ વિષે એમના ઉદ્વેગો હતા, એવું આજે સ્પષ્ટ થઈ રહ્યું છે.

અમારી ઓળખાણ તો ચારેક વરસ પછી અને અનોખી રીતે થઈ. ૧૯૩૪ના ઉનાળામાં હું મુંબઈ ગયો ત્યારે મારા એક સહાધ્યાયી આવીને કહે આવો મેધાણીભાઈ પાસે, એમને તમારે મળવાનું છે. ૫૭નાં વાત એમ નીકળી કે મહિનાઓ પહેલાં આ ભાઈ સવારે ૭મ્માં બેઠા બેઠા એકામતાથી એક વાર વાંચતા હશે ને પાસેના મકાનના ગરખામાંથી ઘ્રાંધે એમને હાંક મારી. જુએ તો મેધાણી! તમે એ ‘વિશ્વશાંતિ’ના લેખકને ઓળખો છો! મને એળવી

આપશો!—એવી વાત થયેલી એને આધારે અને એ મુલાકાત મારે લઈ જવા આગ્યા હતા. અમે મળ્યા. મને એ ચાર વરસ પહેલાંના કુલક ન લાગેલા. આત્મ-સ્વાસ્થ્ય મારે મથના બાંજેશ માણસ લાગ્યા.

ચોડા દિવસ પછી મને એમને કારણ મળ્યો. ‘કુમાર’માં મારી એક મામલુવનની વાર્તા એ દરમ્યાન પ્રગટ થયેલી તેની એમાં વાન હતી. અને એ દિવસે મળ્યા ત્યારે સાહિત્ય અને જીવનના મારા વલણમાં પોતાને રસે પડ્યો છે એમ કહી આપણે વધુ મળીએ એવી આશા દર્શાવી હતી. પોતે ‘જન્મમૃતિ’માં ‘કલ-મકિતાજી’નું સાહિત્યપૃષ્ઠ શરૂ કરવાના છે એ સમાચાર પણ હતા. પછી તો હું એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજની હોસ્ટેલમાં-કોટમાં-રહેવા મેં એટલે અમે ‘જન્મમૃતિ’ની એડિટમાં કલાકોના કલાકો મળ્યા. મારે જુનિ-૫૨ થી. એ. તું વર્ષ અને મેધાણી જેવાની સંગત! એમને કામ કરતા, વિચાર કરતા, કંટાળના, ઉત્સાહમાં આવતા, જે મિત્રો આવે તેને હસતે મુખે વધાવતા,—અનેકે છતાંઓમાં એ સમયમાં જોવાની તક મળી છે. (‘જન્મમૃતિ’ના ટેમ્પલર, વિચારમુખ દર્શાવી હતી મુંબઈ તા. ૧૧-૧૧-૧૯૩૫ની એમના હસ્તાક્ષરની મારી પાસે છે.)

આ દિવસોમાં હું જોતો કે કલમક્રિતાજીના પાનાને કારણે એમણે પોતાના રાગદેષ ધણી પાતળા કરી દીધા હતા. ન્યાય ક્રમને તર્કપાયા રહેતા. પોતાના હાથમાં રાજ છે તો વિદાતક ન થવું. સામાજિકતાનું દર્શિનિદુ સમજવું એવી વૃત્તિ રાખતા. પોતાની કામ્ય રુચિ કરતાં જુદી જ જાતની રુચિઓની ઉદારતાથી એ માવજત કરતા. અન્ય પ્રાન્તીય ભાષાઓના અને પરદેશની સહિયની વાનગીઓ છૂટે હાથે પીરમતા. દર અઠવાડિયે નવા નવા તુલનાઓ પણ લઈ આવતા. એકવાર આપણા લેખકોની ખાસિયને ‘ચાંદો તો આનંદશંકરનો, દાદી તો—’ એમ લાકખેરે દારડો ગોઠવી દીધેલા. મને એક ડોક્ટરે કહ્યું હતું કે મેધાણીના ‘કલમક્રિતાજી’નાં અવશેષકન ઉપરથી ચોપરી ખરીદવાનું હું નહીં કરું છું.

મેઘાણી જન્મે વણિક, પણ એમનામાં વણિક-
દૃષ્ટિ કયાંઈ મેં જોઈ નથી. હા, કોઈનો એશિયાનો
રેલવે ખાલો ન પડે, ફરે ઉપર જીવવાવારો ન
આવે, હાથમાં માખણ ભય ને બાઈ ફૂલ મળ્યા
એવું ન સાચ એટલે ચોતાની કૃતિએના સર્વ અધિ-
કારની આલાશ રાખતા. પણ લોહપતા કયાંય જોઈ
નથી. આટલા પૈસા મળે છે તો લાલ ધસડી કાઢું
એવું પણ જોઈું નથી. એવી દાનત હોત તો આંખમાં
માટીને પેટ લારવાના આ બાહ્યણિયા વ્યવસાયમાં એ
પડત શા માટે? પૈતાનાં ગીતો માટે કોઈ આમોદોન
કંપની જોડે એમને યુરોપી બીબી મથેલી-અને એમાં
એમની વાત માન્ય થઈ હતી. મુખ્ય યુનિવર્સિટી
રોડિકના મઘપલ સંગ્રહમાં લેવાતી કૃતિઓ માટે
લેખકોને કંઈ જ આપવાની કૃપા કરતી નહિ. લેખક-
મણુ પણ ત્યારે એવી પસંદગીને જ મોરો પુરસ્કાર
માનતો હોત તો નવાઈ નહિ! મેઘાણીએ તો પાકી-
તમે કમાણી કરો ને લેખકોના હંક અવગણો એ કેમ
માફે! મને યાદ છે ત્યાં મુખી યુનિવર્સિટી આ
કૃતિઓના પુરસ્કાર આપતાં શીખી તેમાં મેઘાણીનો
હીક હીક ફળો છે. આવી વસ્તુઓ તરત તો પોતીકા
લાલ માટે ઉપાડાઈ હોય એમ લાગે છે, પણ એક
સામુદાયિક ફરજ રૂપે પણ આરંભાઈ હોવાનો અંશવ
વિચારવો ઘટે છે.

એલ ઈન્ડિયા રેડિયો ઉપર, હું ધારું છું, એ
ભાગ્યે જ ગયા હોય. મને યાદ છે કે એમની વાત
સાદી સીધી એટલે જ હતી કે સંગીત માટે ફાણી-
ભન કે લીકણીમાં, અમુકખાન કે તમુકરાવને તમે
આવવાજવાનાં બીજા વર્ગનો ખર્ચ આપો અને
પુરસ્કાર લુહો, તો શું કવિઓ જ વાટમાં પડ્યા છે!

મેઘાણી સ્વમાની પૂરા હતા. કદાચ લેખકની-
બાહ્યણીનો તો એ જ એક મોટી મૂડી હોય છે. અને
વિનય અને ખુશામત વચ્ચે ફેર છે એવો સ્વમાન
અને અભિમાન વચ્ચે છે તે પણ એ બાજુતા. સરતા
થતા નહિ એમને તો કંઈની બધીસ હતી, ત્યારે ને
ત્યાં નિમંત્રણો મળ્યા કરે. ઘણે ઠેકાણે જતા, પણ

હિલ જેણે તો જ જતા, તમારા થતા હતા નહિ.
માણસોનો, મેદનીનો એમને કંઈ ચઢતો, લોકલાગણીનો
કોરોડો અમૃતમય મણી મટગટવી જતા, પણ એની
પાછળ પાછળ ભયતા હરી દેખાયા નથી. એમને
એક તરફ આજીવન જનતાપ્રેમ અને બીજી બાજુ
જનતાની તેમના કંઈ માટેની માગ-એ ખરેખર
વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમણે ભગવેલી સમતુલા
માટે માન જ સાચ છે.

મિત્રો પાસે જીવટમાં આવી જઈને ગયા મંડી
પડતા. કોઈ પહેલે કોઈ ઉપચારની જરૂર ન રહેતી.
એક વાર કડી બીજાપુર તરફ કસગાઓની કોલારી
જનમેદનીઓ સમક્ષ નવા નવા તૈયાર થયેલા 'એક-
તારા' નાં ગીતો માઈ અમદાવાદ આવેલા ને ખરા
અધ્યાત્મને ધ્રુવદ અવાજો મારે ત્યાં જો ગીતો એમણે
(Possessed હોય એમ) ગાયેલાં. એમનો ધટિા
પાછલા વર્ષોમાં સહેજ કમળ્યો હતો. પણ આવ બધા
ઉતારી રાકતા. શરદના એક મધ્યાહને ધ્રુવદ સ્વરે
એમણે એકતારાનાં ગાયેલાં જો ગીતોનો અનુભવ મારે
માટે જીવનનો એક પ્રસંગ જ બની રહ્યો છે. રનેહાળ
એટલા કે એ 'પ્રથમ નકલ' મારી પાસે મૂકતા
ગયા આ મેઘાણી. અને મુખર્ષમાં મારા એસ્કિમોટન
કોલેજના દિવસોમાં મેં શું સંકલ્પ્યું હતું? કોલેજમાં
બેલાવવામાં સફળતા મળી નહિ હોય એટલે નરસિં-
રાવભાઈ-જે થોડાક દીખળી પણ હતા જ-એક કાનો
ને અનુભવસિક ઉમેરીને કહે કે મેઘાણી તો મેઘાણી
છે! કાચે જ એ સ્વતાણી તો નહોતા જ.

સામાન્ય રીતે કૌના સંબંધમાં જો બહુ વિવેકથી
વર્તતા. નાના અમમાં માણસને મારે પણ આપ, પધારો,
ગાફ કરમે, આપનો સમય અગરમે, એવા ઉદ્ગારો
કાઢતા. મેં જોઈું છે કે એમના સ્વભાવનું વિપરત આ
શીકપત્રું પણ એ એમની સિદ્ધિ હતી. એમણે પચાસ
વરસની દંડી ઉંમરમાં પણ હીક હીક સહન કરેલું
હોવું જોઈએ. બીજાના હૃદયને મુલામય રીતે સ્પર્શ-
વાનું એ સહન કરવાની શાખામાંથી તેઓ શીખેલા.
એમનો વિવેક કાલો ન હતો, લાગણીથી જો કાચે

અને સહર બનતો. જેઓ એ લાગણીને સામી એવી લાગણીથી મળવા માગતા ન હોય સત્તાથી દબાવવા કે શ્રીધી આજવા માગતા હોય તેની સામે એ જ વિરોધ આવા એકરંગી માણસોનું કવચ પથ નીવડે છે. કોઈને એ અકળાવે સુદા. મને મુંબઈમાં કોઈ વિચારણુ માણસે કહેલું સાંભરે છે કે મેઘાણી તો *readable*—સમસ્થ—કોયડારૂ છે. મેં કહ્યું બાઈ, મારે માટે તો એ *open book*—પૂર્ણ કિતાબ છે. પોતાની પાસે ચાતા ન હોય તો શું એ તિમેરીનો વાક ?

મેઘાણીની નજર ઝીણી હતી. વાતચીતમાં એક-ધારી મધુરતા અને લેખનમાં ભાતીગળ શેરી એટલે કદાચ વરતાપ નહિ, પણ એમની ચક્રે અંખ પોતાની આસપાસની રજેરજ વસ્તુ સહેજમાં ભેંસે લેતી. માણસનું અને પરિસ્થિતિનું માપ લઈ લેવાનો એમની પાસે સૂક્ષ્મ કોટા ન હોય ! રનેહ આપવામાં જ એનો એ ઉપયોગ કરતા અને રનેહનો અભાવ જુએ ત્યાં અકળાતા નહિ, ખમી ખાતા. એક બાજુ લાવા જેવી લાગણી અને બીજી બાજુ આવી ખમોશી ! હું એમના સંબંધમાં આવ્યો ત્યારથી જોતો આવતો હતો, પણ હમણું હમણું મને એમના વ્યક્તિત્વમાં સોથી વધુ આરવાઈ વસ્તુ એમની સમજણુ લાગી હતી. સંસારને સમજ ગયા હોય અને એની સાથે પોતાની સ્વેચ્છાએ-જાપરવાહીથી નહિ પણ સામે ચાલીને મેળ કરી દીધો હોય એવી આ હેલ્થા વર-સની એમની સમજણુમરી પ્રસન્ન વર્ણુક હતી ! કુણાએલા, દુનિયાથી રિસાએલા માણસો માટે એમને આકર્ષણ ન હતું, દુનિયાની વચ્ચે ઊંડો વજર ઊંનતમરેક ઊભા રહી રાગનાર મરદને એમનું હૃદય લળતું. કલાપીના મિત્ર દરજાર વાજસૂવાગાની કરણુ ભવ્ય મૂર્તિ એક વાર એમણે વાતચીતમાં આવેલેલી તે મારા હૃદયમાં કોતારાઈ ગઈ છે. મને થયું મેઘાણીબાઈ ઉઘાડી આંખે ફૂંકો છે અને દુનિયામાંથી—માણસોમાંથી એ શીખ્યા છે; બધી આળખપાળ જતી કરી, શીખ્યા છે એક સહાનુભૂતિ—હમદર્દી. અમદા-

વાદ લેખકમિલનના બીજા અધિવેશનમાં, ગજકોટમાં સાહિત્યવિમાગના પ્રમુખને અને વડોદરા મહીકા પારિ-તોષિક માટે જવામાં એમની પાછડીમા કોઈ નવા પીંછા ઉમેગય એવું દરગિજ ન હતું, છતાં ચાહીને—અણે ઉપકૃત થતા હોય એમ—જઈ ને ઊભા રહ્યા અને અમદાવાદ આવે ત્યારે પોટથી છેડે : ‘અરે, બાઈ, આ રમણુલાલ દેસાઈ ને તો પહેલી જ વાર નિકટથી જોયા, કહે કે મહેમાનગીરીમાં ઊણુપ રહે તો આપણી નહિ કોઈ કરનાર નથી ! મારાથી કહેવાઈ ગયું, How sadly true it is ! એમનું ધર બંધાય છે એ ખતાવવા લઈ ગયા...અને આ ચાવડા, એણે કામ કયું છે !...અને રમણુ વકીલને તો પહેલી જ વાર જોળખ્યા. બારી પ્રેમાળ છે...’ રાજકોટના એમના બાપણુ વિષે આપણા દુરાગ્રામ્ય મોં બલવન્તરાય કોરે પોતે પ્રસન્ન થયાનો પત્ર લખેલો, તેની વાત કરતાં એમનો જરીક નિવેંદિમિત્રિત આનંદ ભેંઈ રાકતો. આપણા આવા સેવક શા માટે રાત્રેપ એવો નિવેંદ, પણ જો જરીક કાંઈ સાડું કરી બેસીએ—અને હેવાને ધીરજ હોય—તો સૌ પ્રેમ વરસાવ વાનું જ એ વિચારે આનંદ સમજના જરીક અમથા પ્રેમને પણ ગાડાનાં ગાડાં એ મળતા.

બીજાએને માટે એ બહુ ચીવટ રાખતા. બાઈ મહેન્દ્રે એમને ત્યાં કામ કરનાર વાળંદ ખાઈના જમા-ઈનો ખરખરાનો પત્ર-આવેલો ખતાવ્યો. ભેંઈને મને આશ્ચર્ય થાય એમ ન હતું. અહીં અમદાવાદ એક વાર આવેલા ને મને સાથે લઈ ગાડી કરી સારંગ-પુરમાં મદામુરકેશીએ જમાણનું ધર શોધી કાઢી માએ લોકરીના અમાયાર મંગલેવા તે લેવા પાછળ એ તણુ કષાક કાદેશ એ મને વાદ હતું. મારી વાત કહું તો ૧૯૩૪માં મોટે મોતારે એફિન્ડ્રેટન કોલેજની ઢોરે-લમાં દાખલ થઈ ગયો હતો, પણ આસપાસનો કોઈ વિચાર કરેલો નહિ મેઘાણીમાઈનો વણિકચેર જન્મ એમને જો કોઈ એક જામતમાં હંમેશાં ખપ લાગ્યો હોય તો એમની વ્યવહારની—વાસ્તવની સમજમાં ધીર રહીને એમણે મને એક વાર પૂછ્યું કે અર્ચનું

કેમનું છે. પૌત્ર પકડાતાં, મને જીભીલા પકડા દીધા સિવાય ક્યાંઈકથી મદદ સ્વીકારવા વિશે પૂછ્યું. હોન મળે તો, લઈ એમ જાણી તેની તબતીબ કરી.

એમને બીજાની સેવા લેવી પડે એ માયાલાલ લાગતું એમ ચોખ્ખું નોંધ થકાતું. હું છૂટા હતો. અવારનવાર એમની કને જાઉં અને લાંબા સમય સુધી -કલાકો સુધી-ગપાટા ચાલે. જાઉં એવો એમના પત્નના 'ગાઉટ'ના સમાચાર, 'અરણ્યકમય બલિહારી' કરીને પૂછું ત્યારે હસતાં, હસતા એની બલિહારી વર્ણવે. 'જમજો અશુભી યાજ તું એકસો!' -એ વચન આપું એમણે બીજાએને માટે જ લખ્યું હતું ?

મારા મનમાં એમને માટે એક વાતને લીધે બહુ જ આદર થયેલો. મુખર્ષમાં એ રિયર આસને બેસા હતા. હુનિયાની દરિયે વધુ વિકાસ પછી સાધી શકાય એવું હતું. શ્રી. ચિત્રદેવીને પણ કદાચ મુખર્ષ વધુ કહે. 'પોતે પણ મુખર્ષમાં આસાએસથી રહી ચકત. પણ 'ફૂલછાંચ' માટે શ્રી. નાથાભાઈ સાહે એમને આગ્રહ કર્યો હારે એમણે કહ્યું કે આ બાધ નેતું માણસોના રોટલો રિયર કરવા આટલી જહેમત ઉઠાવે છે તો એમને અત્યુક્ત થવા બનતું કરી છૂટવાની મારી ફરજ છે. અને વતનમાં બોટાલ જઈને એ રહ્યા.

રખડવાની-લોકસાહિત્યના સંશોધનાયે રખડવાની એમને ખૂબ જ હોંશ હતી. અમારા ઈડરપ્રદેશમાં એકજો વાર જવાનો વિચાર કર્યો ને લાંબી પડપો. એમણે સાહિત્યના ઘણા પ્રકારો બેડ્યા હતા અને બધામાં જ એમની કલામને જય મળ્યો હતો. મને એમની ફેટલીક વાર્તાઓ ને નવલકથાઓ તેમ જ ગીતો ગમતાં, તેમ જતાં લોકસાહિત્યનું તો જેટલું એમની પાસે હોય તે એમણે તરત જ અંચરથ કરી રેલું નેજાએ એમ હું કલા કરતો. 'ક્યામતને દિવસે તમારી ખૂમ પડશે ત્યારે ક્યાં ગયો પેલો લોકસાહિત્ય-વાળો! -એમ પડશે', એમ હું કહેતો અને હસતા હસતા એ કહેતા કે, 'એવી જ ખૂમ પડે એમ મારી અંતરની આકાંક્ષા છે.' દાંચણપોથીના બેએક સંઘડો

એમણે આપ્યા અને બધી નોંધપોધોએનું દોહન એત્રણ વરસમાં તો આપણા હાથમાં આવી ગત ! હજુ તો પશ્ચિમથી વંત-મંગાવી મૂળ રાજોમાં તે તે રથને જઈ ગીતોને સ્વરમાં ઉતારો (રેકડ કરો) લેવાની વાતો આસતી હતી !

રખડવાનો એમનો લઢાવો છેલ્લાં વરસોમાં શ્રી. રવિથંકર મહારાજે પૂરો કર્યો. -મને બેરોઅર વાદ છે કે રવિથંકરે ત્યાં પ્રચારક મણિભાઈનાં ભગ્નો આલતાં હતાં ત્યાં પછીથી કેવા એકરસ ધધને દોરિપ-ટલમાંથી મહારાજ પાસેથી બારેશ બહારવટિયાઓની વાતો સાંભળી લાવેલા તે એ બિચરથી કહેતા હતા. સાચું કહું તો મને મનમાં છૂપો ડર લાગ્યો હતો: સાધુ સજાન થશે, કવિ જયગાથામાં પડશે. પણ એવાણીભાઈએ સારી, સમતુજા જળવી. પોતે મહારાજમાં ભળી જાય અને મહારાજ એમની ધરતીનાં બાળકો પાછળ અલોપ યામ, -એ રીતે કેવળ ધરતીને આગળ ધરીને એમણે 'માણસાઈનાં દીવ' આપ્યું. મહારાજને માટે દમણી વાતચીતમાં એમણે કારોસો ઉદ્યાર બાહ્યણની સાચી વ્યાખ્યા આપે છે, એવાણીની દર્શનની શક્તિ દાખવે છે, કહે કે 'મહારાજના હૃદયમાં, મેં કાંઈને માટે તિરસ્કાર નોયો નથી !'

મહિતા પહેલાં દિલ્લી સુધીની દવાઈ મુસાફરી કરી આગ્યા હતા અને પાંખો આવી હોય એમ જમીનથી અંદર બેડતા એ રીતે એની વાતો કરતા. નોંધને આપણને થાય-તેમના તંત્રએ તંત્રમાં ચેતન બેડતું હતું. (He was living in every fibre) એવાણકોને વાયુપ્રચારે લઈ જતા નેજાએ એવો એમનો ખાસ આગ્રહ હતો. જેની જેડે દિલ્લી ગયા હતા તે ભાઈને સકુટુખ મુખર્ષથી અમદાવાદ ઉઠાડી બોલાવ્યા ત્યારે એમને જંપ વળ્યો. ભાઈ ઝડપિયા અને હું બેડામાં સાથી હતા, એટલે એમને સૌને એ મારે ત્યાં લઈ આગ્યા અને સૌ મહેંગી વચ્ચે આનંદથી બાળક જેમ બેડેલા એ મૃતિ બૂલી શકાય એમ નથી. વલ્લભાવિદ્યાનગર અને સુરકવતીયે જઈ અમરેશ્વા તેની વાતો પછી ભારે બેડતબેર કરતા. એમનો

પ્રેમ યુગ્વરાત તરફ વળ્યો હતો. હેરલા મળ્યા ત્યારે સૂરતનાં લોકગીતો બાઈ મધુબાઈ પટેલ પાસે મુઝાઈમાં સાંભળ્યાનો આનંદ વર્ણવતા હતા.

હેરલા મહિનાઓમાં એમના જીવનમાં પરમ પ્રસન્નતા હોવાતી. 'યુગ્વરાતે-જનતાએ પોતાને ધણું આપ્યું છે એમ એ, કવિથી નાનાલાલની જેમ જ, કહેતા. પોતાનાં પુસ્તકોની સારી આવૃત્તિઓ જતી તેનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો. કહે કે આથી વિશેષ શું જોઈએ ? હવે તો કાંઈક સારું આપણે હાથે થઈ આવે એ જ ! જીવનમાં આથી વિશેષ એમને રપૂઠા ન હતી. અને આટલાટણું વિવિધ રસકળું સાહિત્ય આપ્યા પછી પણ 'કાંઈક સારું' આપવાની વિનમ્ર તમના ! ઉત્સાહ તો યુવકનો હતો. મધ બ્રાજણ વડે પાચમે અમારે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ ઝૂમકા અડી કલાક ભજનસાહિત્ય પીરરચું. સાંજે મારે ત્યાં જમવાનું હતું. આખ્યા પછી કહે કે આજે મને પચાસ યાં. 'મે' કહ્યું, તો તો વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે ઠીક ઊઠવણી થઈ. જમતાં જમતાં, 'મે' કહ્યું, 'હજી તો તમે જીવાન જ લાગે છે, You can very well begin life afresh—હજી તો નવેસરથી જીવન શરૂ કરી શકાય. પાછળ તો બધું નફામાં !' એમ કહી અમે યુરોપમાં તો પચાસે માણસને દાંત ફૂટયા ગણે છે, ત્યાં સુધી તો માણસ કાચામાં બપે, વગેરે વાતે ચઢયા. અમારી નાની દાકરી એમને દાઢા કહે એ ઉપરથી એમણે લખ્યું કે, 'નંદિની મને કાઢેા બનાવે છે પણ મન તો હજી યુવાન બનવા ચાહે છે.' અને તેમ છતાં સરીરે જ નહીં, મનથી પણ એ પકવતા પામતા આવતા ન હતા ? એક વાર અમણે 'મે' પૂછ્યું : 'કવિતા કાંઈ લખાતી નથી હમણાં ?' એમનો ઉત્તર, અર્થપૂર્ણ હતો : હમણાં ભજનસાહિત્યનું સંશોધન કેટલા વખતથી

ચાલે છે એટલે એ ભજનોની લહેમાં મારો કવિતા લખવાની વૃત્તિને તુષ્ટિ મળી રહે છે.

જીવન નોયુવવામાં—જીવનમાંથી સાચો આનંદ ભૂંટવામાં એ માનતા. એમના મૃત્યુ ઉપર વિચાર કરતાં સમજાય છે કે જો પ્રેમ પામ્યા—બલકે વરસ્યા અને જે કાંઈ કામ કયું" એ જ જીવનની કમાણી. મેઘાણીકાઈએ કામ તો છેલ્લા દિવસ સુધી કયું. આગલે દિવસે બોટાદમાં પ્રાથમિક શિક્ષકો સમક્ષ પ્રવચન કયું અને દુદાઓની પુસ્તિકા એ દિવસે ચાલતી હતી. આગલે દિવસે જ એમનો છેલ્લો લેખ 'સંસ્કૃતિ' માટે મારી ઉપર રવાના કર્યો હતો. કુલજીવર એ નવરા એસે એ અશક્ય હતું. અને પ્રેમ આપવામાં તો એ કદી પાછા પડ્યા ન હતા. અનેક યુગ્વરાતીઓ એની સાક્ષી પૂરશે. એક માણસ કેટલી બધી માયા જંગલી રાકે છે એ જોઈ તાજીબ થવાય છે ! પણ સૌથી મદદરતની વાત તો એ છે કે એ પ્રેમ પામ્યા પણ છે. દુનિયા કાઢને પૈસા આપે છે, કાઢને માન આપે છે, ઘણા બધાને આવી કાઈ ને કાઈ રથૂલ વરતુઓ વિનાસકાંઠે આપી દે છે. પણ દુનિયા પ્રેમ કાઈકને જ આપે છે. એ તેલ જુએ છે, તેમની ધાર જુએ છે, પછી જ પ્રેમ તો આપે છે. મેઘાણીને આટલો પ્રેમ મળ્યો કેમકે લોકો પાસે કપારેય એમણે હૃદયચોરી કરી ન હતી.

આવા રનેહીઓને—પુરુષાર્થીઓને મૃત્યુ નથી. મેઘાણીકાઈ નથી એ માનવાની જ મન નો પાડે છે. એવા એ આપણી સમક્ષ જીવતાઅગતા છે. આ લખનાં લખતાં પણ જાણે લાગે છે કે હમણાં એ આવી પડેાચરે અને એમનો મધુરવેરો અવાજ સંભળાશે : 'કાં બાઈ, આ શું માર્કયું છે ?'

['સંસ્કૃતિ' થાથી દુઝવેલું]

કાયા ઢળી, કીર્તિમંદિર બાકી રહ્યું

સામગ્રીદાસ ગાંધી

પુનઃ પવન ચાલી ગયો... અને ખીજું બાકી પડ્યું. પંચમહાજનો પાંચ તરેણેમાં મેળવાઈ ગયાં. કવિતા કાવ્યતામાં લીન બની. ધરતી પરનો એક અજબ સર બહોઈની અદ્ભુત અને અતંત સુરાવટમાં મેળવાઈ ગયો. તેજ તેજની પથારી પર પોદી ગયું. અને જગતનો નેહ છોડીને, યુગરાતી સાહિત્યનો એ બલ્ય ને અનેરો પ્રાપ્ત. સરસ્વતીના પોતાના સ્વરૂપમાં જ, અકાલે અને અલ્પકાર્યો, નિમિ-પ્રમાણમાં જ, વિહીન બનીને બેસી ગયો.

ઝરેચ્છ એકાણી એ-ક-જ દત્તા. સૂર્યમાળા બસે ફરતી... સૂરજ તો એ-ક-જ દત્તા. ઝરેચ્છ એકાણી એટલે યુગરાતી સાહિત્યનો એક છત્રનો થોગ. પચીસ વર્ષોમાં બીજા એકાણી પાક્યો નથી અને ક્યારે પાકશે તે, આજે તો, કદપત્રને પણ યજ્ઞતું નથી.

એકાણીના અવસ્થાનથી યુગરાતી સાહિત્યનો એક એવો જનપ્રભોગી કીડી ગયો જેની કાષાની કણીએ કણીમાં સાહિત્ય હતું તે કવિતા હતી, ચિંતન હતું તે વિવેચન હતું, રેખાંચ અને હતિહાસ હતો અને જેટલો સ્વર એટલો જ અક્ષર પણ રચતો હતો.

એકાણીની કલમ બધાંય રસોને ટપકારી રહી-એકધારી અને એક જ સરખી મંત્રમુગ્ધ કરનારી એક વિશ્વકૃષ્ણ છટા સાથે. એનો એક શબ્દ મુઠ-દાઓમાં પ્રાપ્ત સોની રહ્યો; એનો એક શબ્દ આલ-કના આંતરની દિદાગીરીને આગેઆપી ઉજાગારી વહ્યો; એનો એક શબ્દ જિગરના યુગથી સતેષા કેન્દ્ર-રાઓને કોલાંતી રહ્યો; અને સદરામાં પથરી ગયેલાં નયણબિંદોને પણ પળવારમાં જ સજ્જવન કરીને, એની એક પંક્તિ, આંસુની ગંગાજમના એમાંથી પ્રદત્તારી રહ્યો.

એકાણીની અત્યેક વિપુલતામાંથી પગધીન રાષ્ટ્રના હંધક કુધારોને વાચા મળી, ભારતવર્ષના ચાવટાને સદરાવાનું આધાર મળ્યું, યુગદાનની નવવધૂને મહાસલાની ધરતી મળી, સેરકના કે લગ્નમહિમા બરધારને દિશાને પદ આપડી ગયો, ઇત્રીનાં વહેંદા પાણીને જોનારી નથી જ આંખો લાધી રહી, કાદિ-માવાકના લોકસાહિત્યને સંજ્ઞવની મળી, ફેરમનાં કંડુને ઉઘરાતું ઢેકાણું મળ્યું. ઉન્દાં આંસુને વહેવાનું

સાધન મળ્યું અને પડછંદ દેશભક્તિને ઉજાગારી કમળો મળી.

એકાણીની કલાએ તો કાષ્ટક કદપત્ર જેવી જ ઝોલાઓ રચી.

એકાણીનું મૂલ્ય આજે કાણુ આંધી રહે ? એ મૂલ્યોકન થશે-એ જ દિવસે, જ્યારે મહાશુભરાતના આજામાંથી એક બીજા એકાણીનું પ્રાકટ્ય થશે.

પણ દુલોગી મહાશુભરાત ! એક બીજા આવતા એકાણીની તો, કાષ્ટક નાનકડી 'ઝંડી' પણ, તારા જિગરનારે શિખરે અથવા તો તારા મહીસાગરનાં ભયાનક કોતરોના થોગ અધોસારમાંથી ફરકતી પણ આજે તો દેખાતી જ નથી !

એકાણી નથી ? અનેકવિધ ભરમક કદપનાઓથી તરબોળ બનેલા એ મરતક પરનાં એ વાંકિયાં ઝૂવ-ફચો, લોકસાહિત્ય લગકારતી ઝમને એક લાસલિક શોભા આપવાને, ફરી વાર ઉગનાર નથી ? એ પાનળા અને પદરપર અંધારા દોડામાંથી દેશવારને એકાણીનું મોઢું હાસ્ય ફરી વાર જાગનાર નથી ? અને આખા વાલુમકળ પર અસવારી માંડીને ધૂમનારો કલાપર પોતાની અનેરી કલા આપણી દુનિયાને, દને, ફરી વાર, દેખાડનારો જ નથી ?

પણ મોતના અધકાગની મગ્નક કેટલી કે, એકાણીની અમગતાના એક નાનકડાં અંબાને, તે, કશીકવાર પણ, જગત પેરી રહે ! એકાણીએ પાછળ એકું એવું રાનદળ કમળ તો કાષ્ટ લી' કરમારો નહિ. એકાણીનું સાહિત્ય અમૃત હતું. અને મોતની પિછાન અમૃતને ક્યારે હતી કે હવે થશે !

સોનો લાકકવાથો સોને છોડીને એકાએક મહા-ચાવાએ લેપડી ગયો. કાયા ઢળી અને કીર્તિમંદિર બાકી રહ્યું. એકાણીને જાણ્યા સિવલ, મહાશુભરાત ! તારે તો, આજે, એ કીર્તિમંદિરમાં જ વસતું રહ્યું !

એકાણી ! ખારા ભાઈ ! તારી આસપાસના લાખો નગનારીઓનું તું એક ગુપાચી ચઢવું થયો ! આખો... વિશ્વથો અને લોડીય ગયો ! તને માદના-રાઓ માટે તું મરી ગયો, તારા વિશેષનાં આંસુ ને તારી કિનાબનો ખારો અને અમર ટથ્યો.

એકાણી ! તારી અમર સ્મૃતિને આમાર્ગ લાખ-કરોઝ વંદન દત્તો !

(વંદેમાતરમાંથી)

સદ્ગતને એક પત્ર

વિજયરાય ક. વેધ

પ્રિય બાપશ્રી,

નહિ તો એ આ દિવસોમાં મારાં આખરે પત્ર લખવાનો હતો કે મેની અધવચમાં આપણે રાજપીપણે વિદ્યાથી-સમારણમાં જવાનું છે માટે એ અરસાનો પીએ કરો કામકામ રાખશો નહિ. પણ એ લખવાનો વખત આવે ત્યાર પહેલાં તો તમે અચાનક મામ-તરું કરીને લોધી સુરમાપુરીની જ વાંટ. ત્યાં તમને કેમ પહોંચવું ?... પણ એમે ખરું ને કે અહીં મનોમન સાક્ષી હોય છે તેમ ત્યાં આત્મનો-આત્મન સાક્ષી સમજાએ. તેથી જ આ પત્ર લખવાનો (ધૃષ્ટતા જેવી) દિગ્ભેત કરું છું.

લખવા માંડતાં જ એક સામે પોસ પરખીડિયું નજરે પડે છે. નોતરું છે એમાં કે મારે તમારા સ્મારક એક માટે કાંઈક લખી મોકલવું. અમારે ભાગે તો એ જ હવે કરવાનું રહેને, તમે કાળજી વડે નોતરું અકાળે રવીકારી લીધા પછી ?

પરખીડિયામાનો પત્ર લખાઈને છેક અહીં-પોડિ-ચરી-આવવાનો હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એવું પહેલું વાક્ય છે આ : "મેધાણીમાઇના અવસાનના અખર અળ્યા હશે." પણ મારું તો એ અખર સંભજવાનું દુર્ભાગ્ય સુરત ખાને જ નિર્માણનું-તમે આવી નીકળ્યા પછીના અડતાળીસ જ કલાકમાં. એ દહાડે, (આપણી જૂની રસમ મને ગમે છે તેથી આમ જ કહું કે) તમારો બહેન ને હું એક દૃઢ વિદ્વાન યુરોપીને ત્યાં સાંજે મળવા ગયેલાં, તેમણે બીજી કાંઈક વાત થઈ ન થઈ ત્યાં જ કહ્યું : "મેધાણી (વશે તમને કાંઈ ... અખર પડી ?" હું : "ના, રૂ ?" - "He died !" હું (એ જહાર નીકળી આવેલ જીભ કચરતા) : "ખરે-ખર ? હોય નહિ." તેમણે જવાબમાં એ વખતે ક્રામું ધેવે ડાપું. છતાં ત્યાર પછીના એ દિવસનાં છાપામાં પણ એ વાત જોટલી વાર વાંચતો તેટલી વાર મનને ચલું કે છાપાં કેટલીયે વાર રાજકીય બાજોમાં બોટાબોટાં નીચડે છે તેવું આ અખરનું પણ આખરે કરે તો કહું સાડું. વળી એમે થયેલું કે આ

દિવસો રવખામાં તો નહિ પીતતા હોય ને ? ખાતરી કરવા, હાથે ચૂંટીએ ખણી નેઈ. દત્તભાગ્યે, હાથ ને ચૂંટી, છાપાં ને એમાંની ગોઝારી અખર-અધુર સાચું હતું. એ બધાં એ દિવસોમાં તો આ માવાચી કહેરાલી ફુનિયાનાં જાણે બહા સત્યો-ને છતાં દૂર, કમર, ખારો જેર બની ગયાં હતાં.

તરવાનના એ શબ્દો એકાદ તારિક સૂત્ર પણ સુઝાડે છે : તમે જીવતાં અમને અમારા સંસ્કારવારસા પ્રત્યે જાગ્રત કર્યાં, તો મરતાં જીવનની ક્ષણમગ્નતા પ્રત્યે જાગ્રત કર્યાં. બને સ્થિતિમાં ઉદ્દેશોધન એ જ તમારું કર્તવ્ય કર્યું હતું. શબ્દવાચીઓમાંનાં પણ થોડાને જ આવું વિરલ સદ્ભાગ્ય સાંપડે છે.

સાચામાં સાચે તેવું, પણ એ તો શરીર જ-એ તો ઇન્દ્રિયાદિક દ્વારા જવાનું પાર્શ્વ જીવન જ. ખાકી તો, એ જીવનને સંહારનારા 'સંહારના રવાખાંને તમે ગાયો છે તેમ એવું શિવરવરપ, પણ કર્યાં નથી થાયું એ જ ગીતમાં ! એ જવાનું-બુલક રવરે એને તમારા અદ્ભુત કંઠમાંથી નીતરતું-ભારે સત્યા પંચ વર્ષ પર અમારા કોલેજહોસમાં પહેલી ને છેલ્લી વારે સંભળ્યું તમારે મને કેટલી આનંદ થયો હતો, કેટલાં માન-ને પ્રીતિભાવ તમારે માટે વધ્યાં હતાં-એમ જાણી ને કે તમે બાલજીવનમાં બનુભવાંત વીર, કુસુ આદિને માણી મજાવીને અટક્યા નથી પણ અસ્તિત્વો ઉચ્ચ આન્તરજીવનનો રસ પણ પી અને પાઈ નહોા છો.

શબ્દ સકાગ્ય જેવડાવોને કહું કે એ રસમાં મારા જેવા થોડાને જે કોઈ રસ હતો તેમને માટે તો આ સજીવ અદ્ધામાં-આધ્યાસન છે કે તમારો અમુ ને રનેહાળ જવાતમાં દેહ છોડ્યા પછીના વિશેષ આત્મ-વિકાસમાં લીન છે અને રહેશે. પણ તમે ગયા પછીના દિવસોમાં અમે જે જોયું સાંભળ્યું જે કાંઈ પણ રે-કાળના થોડા જ કવિઓના ભાષામાં હોય છે-તે તો હું જ. પણ એક બાળક રોડકબેઈ સાથે 'હાબો

લાઠકવાયો' માતું હોય, તો અહીં કામમાં ગૂંચાણથી શકિળી એ કરતાં કરતાં પણ મીઠાશથી "...ખહેની નાની તારી ગૂંચયા વેણી" લલકારતી હોય. એમ અનેકાએ જેમ એવામાં હૈયાને ભાર હળવો કર્યો હતો તેમ હવે પછી પણ વર્ષો લગી તમારાં ગીતો ને ખીલું સાહિત્ય તમને અમારાં હૃદયમાં બંધે છાવનમાં છવતા રાખશે.

ગીત ખરાં ને સાહિત્ય ખરું; પણ સૌથી વધુ તો, તમારી માનવતા, એની ખરી ઝોળખ પાત્રી સહે

એવા બહુ થોડા અમારામાં છે, પણ તમે તો એ કોમિયા વડે કેટલાય અનુભવા કે અલ્પ-અલ્પના સુધી સ્વજન બની જતા. એના પ્રભાવે જ, પેઢીઓ લગી ઠકશે એવી લાગેલી લઘાણુ અમને તમે દઈ મયાં. એ હજીયે વધુ લુંટવાને અપતે તો લોક હતો. એના અધિક લાભને અયોગ્ય અમે તમને લાગ્યા? પ્રભુને તો લાગ્યા જ હશે. બાકી તો એને ઘેર શી ખોદ હતી કે તમ સરખાને બીધતા જ ઝડપે?

રનેદાધીન,
વિજયરાય.

મહાન માનવી

જેઠાલાલ ભેખી

મેં મેઘાણીભાઈને સૌથી પહેલા મહિલા પાઠશાળામાં 'સુહિણી મેઘાર' ગીત વાતાં રળું કરતાં સાંભળ્યાં અને પ્રસન્ન ભૂવે. મને એક સુત, મંબીર રસભર, છવનમાં અપૂર્વ ઉદ્દાસ લરતાર નરવોર લાગ્યા, તેમની શૈક્ષી અને મધુર મેઘજંબીર નાદથી હિલોળાતું હતું. મને કહેતું હતું કે ચરણ ચુબી લઉં. ઉપરિયત સભ્ય સાહિત્ય રસિક સમાજ વચ્ચે સામે જઈ આવુંદ વ્યક્ત કરવાની દિશા જ ન થઈ. પણ મનમાં આ ધુરુષ પ્રત્યે બેદર માન ઉત્પન્ન થયું.

તેઓશ્રીનું 'મારણી ફુલ' વિષયક વિવાસભાના આશ્રયે ચોખ્ખેણું વ્યખ્યાન સાળભવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. આ વ્યખ્યાન સાંભળ્યા પછી મનમાં લાગ્યું કે રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારકોમાં આવડા દેહગાપી સાહિત્યના પારખુએ જ અપૂર્વ મદદ આપી શકે છે. રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારકો અમુક યુગમાં ચારણો અને સતો જ હતા. મહાકવિ શ્રી. નંદાલાલભાઈએ એક વાર ઉચ્ચાર્યું હતું કે મુખ્યયુગમાં ચંદ્રવરદાઈ, દુવસીદાસ અને સુરદાસ એ મહાન રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારકો હતા. આ વસ્તુ શ્રી. મેઘાણીના ચારણી ફુલાસાહિત્યે ફરી સ્પષ્ટ કરી બતાવી.

હું ત્રણે વર્ષો ઉપર તેઓશ્રીને સંક્રાંતિ સમીપ આવતા મળ્યો. પણ મળ્યા પછી તો લાગ્યું કે સંક્રાંતિ આવતું નરણે કારણ ન હતું. એઓ તો જાણે આપણા સ્વજન હોય એવા લાગ્યા પછી તો અનેકવાર મળ્યો. મારે કમળ-કાઠિયાવાડમાંથી ત્રણ માનદ સર્જાની પદ્મદંભી શુભરાત પ્રાન્તીય ગાંધીભાષા સમિતિ માટે કરવાની હતી. મને શ્રી. મેઘાણીભાઈનું નામ સૌથી પ્રથમ સાળ્યું. મારો વાત મેં રળું કરી. રાષ્ટ્રભાષા માટે જાને લિપિઓની અનિવાર્યતામાં તથા નાગનીની પ્રધાનતામાં માનનામ બે પહેા સમજાવ્યા. તેમને નાગરી લિપિની પ્રધાનતાવાળો પક્ષ સકારણ ચોખ્ખ લાગ્યો પણ મને એક પત્રકાગ્ની અદાથી સ્પષ્ટ કહ્યું કે, 'ભાષા ભેખી, હું તટસ્થ રહીને જ તમને વધારે મદદ કરી શકીય,' અને આવી સ્પષ્ટ નીતિ માટે બેદર માન થયું.

સમયની મતિ બહુ ઝડપી હોય છે. બે વર્ષો વહી ગયા. મેઘાણીભાઈ કુલજાનમાંથી દુષ્ટ થયા. હું તથા રેણુઆરીમાં તેમને મળ્યા. મેં કહ્યું કે, 'આપ પત્રકારત્વમાંથી અજાણ થયા છે. હું આપના વિચારોથી વહિ છું, એટલે આજ રાત્રી છું કે અપૂર્ણ

અમારી સમિતિમાં આવી શકે છે.' એઓશ્રીએ એક સાચા રાષ્ટ્રભાષાપ્રેમી ગુજર સાહિત્યકારની ઔરવ-ભરી દબે કહ્યું કે, 'જરૂર હું તમારી સમિતિમાં આવીશ.' મેં આ વસ્તુ અમારી સમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શી અને શ્રીમતી ચારદાજીદેન સમક્ષ મૂકી અને તેઓશ્રી અમારી સમિતિના મુખ્ય સભ્ય તરીકે સેવાયા.

આ વર્ષે અખિલ ભારતીય દિલ્હી સાહિત્ય સંમેલનની સ્થાપી સમિતિમાં ગુજરાતના બે સભ્યોમાંના એક શ્રી. મેઘાણીભાઈ હતા. સંમેલનના કરાચી અધિવેશનમાં આવવા તેઓશ્રીએ વચન આપેલું પશુ માંદગીએ તેમને વચન પાળવા અસમર્થ બનાવ્યા. મારી અભિલાષા હતી કે દિલ્હી સાહિત્ય સંમેલનના મુખ્ય અધિવેશન પ્રસંગે આપણા રાષ્ટ્રીય કવિ અને ગુજરાતીના લોકવાચકને પ્રત્યક્ષ નિદાણી સાંભળી દિલ્હી જતે બેઠક પુષ્ટ થશે. પણ આજે તો કાંઈ બુદ્ધિજીવ લખી રહ્યો છું.

મેઘાણીભાઈ એક સાચા રાષ્ટ્રીય પુરુષ હતા. મેં અમારી વર્ષા સમિતિ મટિ વાર્તા માંગી. તેમણે તરત જ અનુવાદની પરવાનગી આપી મેં તેમની એકાદ કૃતિને દિલ્હીમાં અનુવાદ કરવાની પરવાનગી માંગી. તરત જ જવાબ મળ્યો કે 'તમે પસંદ કરી લઈ શકો છો.'

મેઘાણીભાઈની શુશ્રુષાહકતા તો અપૂર્વ હતી. એક વાર વનિતા વિશ્વામના શિક્ષકોએ તેમને નિમંત્રણ આપ્યું. તેઓ આવ્યા. તેમને યોગ્ય સન્માનમાં વિલાસવતી બાળાઓએ તેમનું ગીત 'ધરતી માગે છે ભોમ રે' નો કળાત્મક અભિનય સાથે મરખો રજૂ કર્યો. આખોએ વખત મેઘાણીભાઈ મન્નયુષ્ક ચર્ચ ડાહ્યા કર્યો. પોતાના વક્તવ્યમાં કહ્યું કે,

'આજે હું આ બાળાઓની રજૂઆતથી બેઠક નક્કિ થયો છું, ગુજરાત અને બુદ્ધ ગુજરાતમાં આ રીતે મારા ગીતો બાળો જ કોઈ રજૂ કરી શક્યું હશે. મને તો આ વસ્તુ અત્યંત અપૂર્વ લાગી.'

મેઘાણીભાઈ સદૈવ નવજનન હતા. એક વાર વાતોમાં સ્વાસ્થ્ય અને હિંમર વિષે ચર્ચા થઈ. તેમણે કહ્યું કે પચાસ વર્ષની વયે માણસ પોતાને ધરડો કાપે અથવા ધરડો દેખાય એ તો આપણા દેશનું દુર્ભાગ છે. મને તો ધડપણ જેવું મનમાં જરાએ લાગતું નથી. આ મૂંઝાના ધોળાવાળ જાતે મને પચાસ વર્ષનો ગણાવે.

એકવારની મુલાકાતમાં પ્રત્યક્ષ જોઈું કે તેમના હૃદયને નોઆખલી અને બિહારના હતાકડિયા વસેલી રહ્યા છે. તેમના એકેએક સબ્દમાં દર્દે દર્દ. માન શોધતાં હોય એમ લાગતું હતું. એમને આત્મા કક્ષી ઊઠ્યો હતો કે આનો ઉકેલ શો? આ અજામણ જ માનવતાની પરિમાપક વસ્તુ છે.

હું આ વર્ષમાં આઠ દસ વાર મેઘાણીભાઈને મળ્યો. પોતાનાઓને મળવામાં જો આનંદ અનુભવું છું તે જ આનંદ મને અહીં મળતો. તેમના જીવન વિષે અનેકના અનેક અનુભવો છે. મારા અનુભવો મારા પૂરના છે. મને તો તેઓ સમાજના અને કાળના ખડોતી નીચે વહેતી લોકજીવનને પાલન કરનારી અને સાહિત્ય જીવનને પોષનારી શોક્ષાહિત્યની ગંભીર ઉપર લાવનાર એક કમોરથ લાગ્યા. તેમનામાં બીજા બધા ગુણોની ઉપર પહેલી નજરે રસદ વર્તી શકાય એવો ગાંઠ મહાશય હતો તો તે હશે 'મહાન માનવનો અપૂર્વ' વારસો. આવા નરવીરો દેશનું ઔરવ છે. આજે આપણે અનુક્રમિત આ વૈભવ વિહોણા થયા છીએ.

સામાન્યોના ભેર

આણસાધ માણસવન વેધ

મંગળવારનો દિવસ હતો. ટાટો દળતો આવતો હતો. હું-અને મેઘાણીભાઈ નીચું પાલીને લખ્યે જતા હતા. હું 'ફલછાખ'નો પહેલો ફરો તૈયાર કરવામાં પડ્યો હતો અને મેઘાણીભાઈ તેમનું અનોખું સાહિત્ય સજી રજા હતો. એફિસમાં સંપૂર્ણ શાંતિ હતી.

હું મારા કામમાં મગ્ન થતો ત્યાં એક છોકરાએ આવીને મને કહ્યું: "બહાર રસ્તા પર એક ડોસો બેઠાન પડ્યો છે."

હું સાંતિથી બેઠો થયો. મેઘાણીભાઈને કહી ખેલ ન પડે એ રીતે એફિસની બહાર આવ્યો. રસ્તા પર આવીને જોયું તો એક વૃદ્ધ આદમી બેઠાન અવરથમાં 'ફલછાખ' કાપોલવતી સામે પડ્યો હતો. તેના ચરીરનું ડોસાને કંઈ બાન નહોતું રહ્યું. આમ અને બીજીઓમાં તે દબદબતો પડ્યો હતો. તેના કપાળે હાથ ફરતાં તેને સખત તાપ હોય તેમ જણાયું. પાડોશના બેરાઓએ ડોસાને ચક્કર ખાઈ પડતો દુખી તેના માર્ગ પર કંઈ પાણી રેડ્યું હતું. પાણી રેડવાથી ડોસાને કંઈ કળ વળતી હોય તેમ જણાઈ હતું.

મને લાગ્યું કે મારે આ ડોસા પાસે થોડો વંખત રહેવું પડશે હું એફિસમાં પાછો આવ્યો. અવરથ-બાઈને તેમના કામમાં વિશેષ પાડીને મેં કહ્યું. "ભાઈ, બહાર કોઈ માણસ ગંજીર રિયતિમાં પડ્યો છે. કું ચોરી વાર તેની પાસે જઈ?"

"શું છે?" બાઈએ ચરમા ઉનારતાં પૂછ્યું.

"આડા-બીજાડી ને તાવમાં એ બેઠાન પડ્યો છે. જોઈ, તેને મારે કંઈ ચર્ચ શકે તો!" મેં કહ્યું.

"આલોને, કું વ આવું." કહી બાઈ પણ બેઠા થયા.

અમે બંને બહાર આવ્યા ત્યારે ડોસાને જરા માતા વળા હતી. ચરમા પહેવીં હોવા છતાં તે બરાબર જોષ ચકતો ન હતો. કાને પૂરું સંજોગી ચકતો નહોતો, એની નાડીતો વેગ ઢંગલમાં વગરનો હતો.

"આણસાધ," મેઘાણીભાઈએ કહ્યું, "આને મારે કોરી બનાવી હોય તો?"

"તો બહુ સારું." મેં કહ્યું.

મારી પત્ની કોરી બનાવવા ગઈ.

મેઘાણીભાઈ પણ ડોસાની બાજુમાં બેઠા. ડોસા મારે એસંબી લાવતા તેમણે માથુંસ દોડાવ્યો. તેને મારે નહું ધોતિયું મંગાવ્યું. કોરી આવી મેઘાણી-ભાઈ ધોતિ એ કોરી તેને પાવા લાગ્યા. કેહી પાતા પાતાં બાઈ કહે: "આને હું ગાડીમાંથી બીતરીને આવતો હતો ત્યારે મેં આ ડોસાને જોયો હતો. તેની આંખે પૂરું ચઝતું નથી, છતાં એ સીધે રસ્તે ચાલવાને બદલે ડોડી તરફ જતો હતો. મને સમજાય છે, એને બાપડાને આમ થયા હશે; એમ કહીને એ કોઈ વાક કે ખામણી આશરે રીપતો હતો. અને આખરે તેનું ખજણી બીલ શરીર હાથમાં નવી રહ્યું હોય ત્યારે જ અચીં જોડી પાડેો હતો."

એક નાનું એવું ડોશું ત્યાં જ્યાં યદ ચડ્યું હતું.

"ભાઈ," મેં કહ્યું, "કમણાં કાઠિયાવાડમાં કોલેરાનો ઉપદ્રવ ચાલે છે, એટલે આ માણસને હોસ્પિટલમાં મોકલી દેખએ તો સારું?"

"હા-એ વાત બરાબર છે. તેની સારવાર મારે આપણા એક માણસોને ત્યાં રાખવો, પણ આવી રજામાં તે ડોક્ટરની સારવાર હેઠળ હોય તો સારું."

"અને હોસ્પિટલ ભેગો કેમ કરીશું?" મેં પૂછ્યું.

"આપણી કાપોલવતી રેંકડીમાં સુવાડીને તેને જાખાને પહોંચાડીએ", મેઘાણીભાઈએ કહ્યું.

ડોસાને રેંકડીમાં સુવાડી અને બેપક્યા.

પહેલા તો ડોક્ટરને એક ફરદી આજ્ઞાની મળી કરી. પણ પાંચ-સાત મિનિટ સુધી ડોક્ટર બહાર આવ્યા નહીં, ત્યારે કું સીધો તેમનાં ઘરમાં જ ગયો. કહ્યું: "ડોક્ટર, એક ગંજીર કેસ લાવ્યો છું"

“હા, પૈસા ન મળે તેવા દરદીને લાભ્યા હશે.”

“આ તો ગરીબ માણસ છે. રસ્તા પર બેઠાન પડ્યો હતો. તેને બેક દિવસ દવાખાનામાં રાખો. જીવે તો સાડું. મરે તો તેનાં નસીબ, પણ રાણપુરના રસ્તા પર એક માણસ તરફડીને મર્યો એમ તો નહીં કહેવાય. અમે તેને માટે કપડાં, મોસળીની વ્યવસ્થા કરી છે. અમારો એક જણ તેની પાસે જામશે પણ ખરો. આપ એને દવાખાનાના વોર્ડમાં રાખો.”

“તમારે તેને હોસ્પિટલની સારવાર આપવાની હોય તો તેને વડવાણ કાં અમદાવાદ મોકલો.” ડોક્ટરે કહ્યું.

“ડોક્ટર એવી મસ્કરીની વાત ગહેવા દો. આ માનવતાનો સત્તા છે. ગામની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન છે. રાણપુરના રસ્તા પર કેઈ માણસ તરફડીને મરે તેમા આપણી શોભા નહી. આપ કૃપા કરીને તેને તપાસો તો ખરા !”

ડોક્ટરે બહાર આવી દરદીને હાથ પણ અડકાકયા વિના કહ્યું, “આને કંઈ નથી. એને વોર્ડમાં દાખલ કરવાની જરૂર નથી.”

મણી માયાફૂટ કરવા છતાં ડોક્ટર એક ટળા બે ન થયા.

ડોસાને ધર્મશાળાના ઓટલા પર મૂકી હું પાછો આંદિસમાં ગયો.

“કેમ, બાઈ !” મેઘાણીબાઈએ પૂછ્યું, “એને દવાખાનામાં મૂકી આપ્યા, ડોક્ટરે શું કહ્યું ? ડોસા બચશે તો ખરાને ?”

“ડો ટરે તો એને દવાખાનામાં દાખલ ન કર્યો” ડોક્ટરે ખતાવેલ હમજી જુલિયાં મને થોડી સીઝ ચડી હતી.

“દાખલ ન કર્યો ? શા માટે ?” બાઈએ પૂછ્યું.

“આ ડોસા પાસેથી કાંઈ પ્રાપ્તિ થવાની આશા નહીં ને !” મેં સહેજ કડવાસથી કહ્યું.

“પણ તેની સારવાર માટેના અર્થની જોગવાઈ તો આપણે કરવાના હતા ને ! તમે ડોક્ટરને એ વાત ન કહી ?”

“એ વાત તો કહી. પણ તેમાં ડોક્ટરના ખિરસામાં શું આવે ?”

“શું કયો-છ ? મેઘાણીબાઈએ તેમના લાક્ષણિક સ્વરે પૂછ્યું, “માણસના મોતમાંથી એને કમાણ કરવાનું સહે છે ?”

“રાણપુરનાં ઓટલાં કમનસીબ !”

“હું જઈ છું. ડોક્ટરને સાફ સાફ સંભળાવી દઈશ.” બાઈએ ઊભા થતાં કહ્યું.

મને લાગ્યું કે મેઘાણીબાઈ જશે તો કદાચ વાત વધી જશે. ઉપરે મેં સૂચના મૂકી: “બાઈ આ ડોક્ટર તો સુધરાઈના નોકર છે. આપણે બને સુધરાઈને જ શા માટે અરજી ન કરીએ !”

મેઘાણીબાઈએ મારી વાત, સ્વીકારી.

મેઘાણીબાઈના મનમાંથી પેલા જન્મિત ડોસાની વાત જૂંસાતી ન હતી. સાંજે અમે વાળુ કરવા ગયા ત્યારે મેઘાણીબાઈ મારી પત્નીને કહે: “દયાબેન, તમને જરા મોડું તો થશે, પણ પેલા ડોસાને ભેઈ આપ્યા વિના મને ખાવાનું નહીં આવે. હું જરા ધર્મશાળા સુધી જઈ આવું.”

“હું પણ આવું છું.” મેં કહ્યું.

અમે ધર્મશાળામાં ગયા.

ડોસા ઓટલા પર પડ્યો હતો. તેને વળા ઝાડો ઘસો હતો. માખીઓ બજબજાટ કરતી હતી. ચોખસિયા માનવીને તો ડોસાથી દશ ફૂટ દૂર ઊભાંડું ચ ગમે તેવું ન હતું મેઘાણીબાઈએ ડોસાની બાજુમાં બેસી તેને પૂછ્યું: “હવે કેમ છે ? કાંઈ ખાવું છે ?”

“ના-ભાઈ ! ખાવું કાંઈ નથી. હમણા એક ઝાડો ચઈ ગયો છે. બાપી હવે સારું છે.” ડોસાએ ધીમા કંપના સાદે કહ્યું.

“બાજુબાઈ, આપણે આને પપાળા સાફ કરી દઈએ. તમે પાણી રેડો: હું તેને ઘીંધ દઈશ.” મેઘાણીબાઈએ બથો આપતાં કહ્યું. “સંત દેવાદાસ” નો સર્જક માનવતાનો સાદ સંભળા એ ડોસાનાં મળમૂજ સાફ કરવા તૈયાર થઈ ગયો. એના મુખ

પર કાંઈ સુગ ન હતી: ત્યાં તો દેખાતો હતો-લખ્તું છત્રવાળી તક મળ્યાનો આનંદ.

પણ અમને જોઇને ધર્મશાળામાં માણસોનું નાનું એવું ટાણું જમા થઈ ગયું હતું. તેમાંથી એક મુસ્લિમ યુવાને આમળ આવી અમારી કાંઈની વાટ જોવા વિના ડોસાને રાફ કરવાનું શરૂ કરી દીધું. મેઘાણીભાઈ અને હું એ યુવાનની સ્ફુર્તિ જોઈ રહ્યા. ધણી જ ઝડપથી ડોસાને જોતોમાં જોતી તકલીફ પડે એ રીતે તે યુવાન મળ સાફ કરી રહ્યો હતો. ડોસાને સુગમથી તેનાં બમડેલ કપડાં લઈને યુવાન ધોવા ચાલ્યો.

"ભાઈ," મેઘાણીભાઈએ તેની પાસે જઈ કહ્યું, "સેવાનો આવડો મોટો દલાવો તમને એકલાને નહીં સેવા દેવે, લાવો, હું એ કપડાં ધોઈ આપું."

"અરે, બાપુ!" પેલો મુસ્લિમ કહે, "આમાં સેવા શી ને વાત શી? હું તો ગાડીવાળો છું. ધોવાનું મળ-મૂળ ચૂંચું છું. તો આ તો આદમી છે! અને આ ડોસાની જગ્યાએ મારો બાપ હોય તો?"

"રૂંઝે છે, યુવાન! આ ડોસાની જગ્યાએ આપણા બાપ હોય તો! દરેક વૃદ્ધમાં જોને બાપનાં દર્શન યાદ એ યુવાનને ધન્ય છે. પણ તમને આ બાપનાં લૂગડાં ધોવામાં મદદ કર્યા વિના મને એન નહીં પડે."

અમે બંને એ યુવાનની સાથે ડોસાનો કપડા ધોવા લાગી પડેલ.

ડોસાને સાફસૂક કરી. કોરાં કપડાં પહેરાવી તેને અંદરની પગથાળમાં ખાટલા પર સુગમથી મેઘાણી-ભાઈએ તેને પૂછ્યું: "તમારે કંઈ જોઈએ છે?"

"ના," ડોસાએ કહ્યું, "મારી પાસે એક રૂપિયો ને ત્રણ આના છે, હું માને દીકરીને ઘેર જતોં. તાવ તો ધણી વખતથી આવે છે. તમે બધાએ મારો જે આકરી કરો એથી વધુ ખીંજું કાઢું કરવાનું છે! બા-પા, ભગવાન તમારું લયું કરે આજની રાત અહીં પ્રયાગ રેવા લો. કાલ હાથવાળી તેજ લાગશે તો જતો રહીશ."

"તમારે જવાની ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી.

એ ત્રણ દિવસ અહીં રહો. તમને ખાના-પીવા તથા દવાની સમગ્ર વ્યયે કરી આપીયું." મેઘાણીભાઈએ કહ્યું.

"તમે તો સારા માણસ છો, એટલે મારા સારુ મેં નત કરો છો. પણ મારાથી કંઈ થીકા જાડનાં મળ ખવાય?"

ડોસાની આવી જાંઘી સાર-દબ્દિએ મેઘાણી-ભાઈને ગદમહિન બનાવી મૂકેલ.

તે દિવસે રહેશને જતાં કાંઈ મને કહેતા હતા: "બાણુભાઈ, મને તો એ ડોસાની દબ્દિ પ્રત્યે માન જીવશું છે. એની પાસે જોગણીસ આના છે, એટલે એને ખીંજું કંઈ જોઈતું નથી. આપણે તેને મોટે લગમગ કંઈ જ નથી કહ્યું છતાં તેને તો જગન લાક્ષાં માણસોથી બહુ લાગે છે. આનું નામ તે સાચો આશાવાદ."

અને ત્રીજે દિવસે એ ડોસાને ચાર રૂપિયા આપતાં મેઘાણીભાઈને જે આનંદ થયો હતો તે કદી જુલાય તેમ નથી.

લેખકોના અધિકાર મારે પ્રવેશદંભાઈ દંમેશાં ભક્ત રહેતા. એને અંગે તેમને અનેક લક્ષણો ચર્ચા-વવાના ય પ્રસંગો આવ્યા છે. "લેખકોને અંગે પ્રસિદ્ધિ આપીએ છીએ ને!" એવી પ્રકાશકશાહી મુકમિલજી સામે મેઘાણી સદિવ ઝૂંઝાતા રજા હતા. કાચો, વાર્તાઓ કે રાસોના સંપ્રદાય તૈયાર કરનાર કાગળ, કાદો, છપામણી બધાનું ખર્ચ કરે અને લેખકનું લખાણ મફત મારે એ વસ્તુ તેમને ખૂંચતી.

પણ મેઘાણીભાઈની આ લક્ષણોમાંથી તેમને વિશે કટલાક લોકોમાં એક જોડી અમર જોતી રવા પામી હતી. "પ્રવેશદંભાઈ તો રાકગિયા છે પેલા સિવાય ખીંજી કોઈ વાત તેમને સૂઝતી નથી. સંક્રાંતિ ઇવના છે." એવી જ્ઞાતની દીકા થતી પણ એ સાંભળતો છે.

મેઘાણીએ મોટાં દાનો નહો કર્યા કે મોટા હાજા કીધરાવરાની સરદારો નથી ભીંધી એ અંગે, પણ

સામાન્ય માનવનાં દુઃખની વાત સાંભળ્યા તેમનું હૃદય કઠી દ્રવ્યા વિના નથી રહ્યું.

એક વખત “પ્રભાત”માં વાત આવી કે જાણીતા દિંદી કવિ નિરાલાલ પોતાનું જીવન કંગાલિયતમાં વીતાવે છે. તેમને એવા દિરસો ય કાઢવા પડે છે કે જ્યારે જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાના ય વાંધા પડે.

આ અખર વાચી મેઘાણીનું કવિહૃદય ધ્રુજી ઊઠ્યું. કવિતાનો પંથ યુવારીનો પંથ હોવાનું મેઘાણી-ભાઈ જાત અનુભવ પરથી જાણતા હતા. કવિને ત્યાં ધનની છાજો નથી ઊડતી. પથ્ય કવિ તો યુવારીનો રાહ પોતાની જ મરજીથી મહણ કરે છે. કાળ-સર્જન એ તેની ઝાંઝ છે. સર્જનનો આનંદ એ જ કવિની સાચી તૃપ્તિ છે. અમદાવાદમાં મળેલ લેખક-મિલન પ્રસંગે મેઘાણીભાઈએ નહોતું કહ્યું કે, “જીવજીવાલ કંપનીમાં રહી હોત તો આજે કદાચ મહિને પાંચ-હજાર રૂપિયા કમાતો હોત. સાહિત્યસર્જનમાં મેં એવી જખરી કમાણી નથી કરી, પણ પાંચહજાર કમાત તો હું ‘મેઘાણી’ ન રહેત ને! મને તો મેઘાણી રથાનો સંતોષ છે,” વગેરે.

પથ્ય એ કવિ જૂખ્યો બેઠો રહે તે કેનું ખરાબ ! નિરાલાલની વાત વાંચી ઝવેરચંદભાઈએ એક રૂ. પાંચનો એક દિંદીમાં રહેતા શ્રી. યચવંત પંડ્યા પર મોકલી, તેમાં લખ્યું કે, નિરાલાલનાં સરનામની મને ખબર નથી. તેઓ આર્થિક સંકટગણ્ય જોયને છે તે જાણી મારા તરફથી આ નાની રકમ રૂ. ૫-પાંખડી-રૂપે મોકલું છું. કૃપા કરી તે નિરાલાલ પર મોકલારી દેશો.

ચોડા દિવસ પછી શ્રી. પંડ્યાનો પત્ર આવ્યો. તેમાં કંઈ એવી મતલબનું લખ્યું હતું કે: “નિરાલાલ મુશ્કેલીમાં છે એ વાત સાચી છે, જીવનની જરૂરિયાત મેળવવાના ય ક્યારેક તેમને વાંધા હોય છે તે ખરું. પરંતુ તેનું કારણ જુદું છે, દિંદીના એ સમય કવિની જનતાએ કદર નથી કરી એમ નહીં કહેવાય. પૈસા તો તેઓ ઠીક કમાયા છે, પરંતુ તેમની ટેવાને

લીધે એ પૈસા, તેમની પાસે ટકતા નથી, તેમની પાસે મમે તેટલા પૈસા હોય તો પથ્ય એ ઊડતી દેવાના. તમારા પચાસ રૂપિયાનો તેમને મન કરી દિસાળ નહીં હોય અને હું જાણું છું કે તમે પરસેવે રડીને રળેલ રૂપિયા પચાસ તમારે માટે કિંમતી છે. આ વાત ખ્યાનમાં લઈને તમારા રૂપિયા પચાસ પાછા મોકલું છું.

એ પચાસ રૂપિયા પાછા મળ્યા તેનો મેઘાણી-ભાઈને કોઈ હર્ષ ન હતો.

કોઈ એને દક્ષિણ દિંદીનાં મામમાં બેઠાં બેઠાં ઝવેરચંદભાઈનાં એક પુસ્તક વિશે અમુક પુછાણ કરેલ. સાથે સાથે એ પુસ્તક ક્યે ટેકણે મળી યકરી તે પથ્ય પુછાણ હતું.

મેઘાણીભાઈએ તેમની ટેવ મુજબ એ પત્રનો વિગતવાર જવાબ આપેલ. અને એ પુસ્તકના પ્રકાશકનું સરનામું આપવાને બદલે રજિસ્ટર્ડ બુક-પોસ્ટથી એ પુસ્તક જ પોતાના તરફથી ભેટ તરીકે મોકલારી દીધેલ.

“ભાઈ, આ રીતે મફત પુસ્તકો મોકલવાનું તમને કેમ-પોસાય ?” એ એ વખતે પૂછ્યું હતું.

“ત્યારે શું કરું ? દર દરથી એક ગુજરાતી બેન મારાં કોઈ પુસ્તકમાં જીવંત રસ લઈ મને પત્ર લખે, તેને પ્રકાશકનું સરનામું આપતાં હું જુડી ન લાગું !”

પોણેસો પુસ્તકોના સર્જકમાં સામાન્ય વાચક પ્રત્યે આદરો વિવેક હોય તેનું ભાગ્યે જ એવા મળે છે.

ગુજરાતને કોઈ બેકવર કહેતું ને મેઘાણીભાઈ નાખુદ થતા. તેઓ કહેતા: “જેને જનતામાં શ્રદ્ધા ન હોય એ માણસ પોતે જ બોદો ગણાવો જોઈએ. મને ગુજરાતે શું નથી આપ્યું ? હું દુઃખ યોગ્યા ખાઈ છું તે ગુજરાતને જ પ્રતાપે ને ?”

સામાન્ય વાચકને ઝવેરચંદભાઈએ હંમેશ આરાધ્ય દેવ માન્યો હતો. એના પ્રત્યે તેમણે કદી ય બેદરકારી દાખવી નહોતી. મેઘાણીભાઈ જીવ્યા આ સામાન્ય વાચકના સાથમાં, અને હવે તેઓ અમર થશે આ જનતાના જ પ્રેમને કારણે.

મનનો મોરલો દળી પડ્યો

જિજ્ઞાસુ પ્ર. મહેતા

ઓલંધા મોરલ મોશમમાં ગતો ચોળ ચર્મ ફાટી પડે છે. આકાશનો ડોર્ષ દૂધિયો તારો ગતોની રાત ચળકીને ખરી નવ છે. અનન ચંદ્રવંતુ ગીત ચોમાસામાં એતરો ઉપર દોળાર્ધ પડે છે. ખગીચો ફેલ ખાસ દિવસે ચળકમળક થતો નજરે પડે છે.

પથુ ઝવેરચંદ મેઘાણીની કલમ તો રોજ ખામે વરસોનાં વરસો લગી એમનું સાહિત્ય કળા કરે. ત્યારે એમની કલમખાડી ઉપર આંખ મૂકે ત્યારે રૂપ, રંગ, સુવાસ અને તાઝગી સામાં મળે.

*

પચ્ચીસ વર્સ લગી આવો' ઉમળકા રાખી કૃતિનું સર્જન કરવાનું અને એ કૃતિ ગુજરાતને આપવાનું આખ એક ઝવેરચંદ મેઘાણીનું જ હતું.

ઝવેરચંદ ત્યારે જાવનગરની સામળદાસ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ એક સામયિક પ્રસિદ્ધ કરતા. એમાં ઝવેરચંદના પ્રથમ લેખો પ્રગટ થયા હતા. 'અધીરીના ઉમળકા' અને 'જગત બહાર મને ત્યાં.'

એ જે લેખોએ, તે દિવસે જ એક ગુલાબી કલમ તારવેલી આપી. એ કલમમાં મેઘાણીના 'દેવાડું' પાન મેંદોની જેમ છુટાનું હતું.

એમનામાં એ દિવસથી એક કલાકાર સળવડેલી હતો. એ કલાકાર એમના મૃત્યુ સુધી એમનો પકાયા જેમ જ રહ્યો.

ગુજરાતમાં સાહિત્ય હતું, થેડી કલમો હતી. પણ ધણી કલમો સામે સફેદ કામળ વહેતો અને એના પર એમ ને એમ, આંખ વારે ચબડો જઈ પડતા.

ઝવેરચંદ મેઘાણી આગળ માળચક્રુ નળું હતું. કંઈમાં ચબડ મોઢવતો અને ખનિનું રૂપ લઈ એ ચબડ કામળ પર જતો.

ત્યારે સાહિત્યકારો, મોટા ભાગે એવી રીતી રચતા કે એમાં એક પ્રકારનો બાર લદાયેલો લાગતો.

મન ઉપર ઊર્મિની મોરલો વરસી પડતી તો રીતી એ યનગનાટ રજૂ કરતાં સંગ્રામ અનુભવતી.

મેઘાણીઆંબે કલમ લીધી અને ઊર્મિને સામગ્રી ફેડી મળી ચર્મ. લાગણીવેદાનું, આળા રેવાનું એ જ ન દોળું કે, એમાંથી કન્યાઓ જેટું પૂજન કરે છે એ મોરમાના વાધા તૈયાર થાય.

દિલ ચોર્ષા વિના, એમની અંદરના કલાકાર જગત નિહાણું, નિરીક્ષણ કૃષ્ટ અને રસાગ રીતીમાં તરવા લાગ્યા.

*

ઝવેરચંદભાઈ ઉપર કલાપીની ખૂબ અસર હતી. એમના ગળામાંથી કલાપીનાં ગીતો આબાદ બહાર નીકળતા, 'સવારી અધુની ધારા' એ એમનું અતિ પ્રિય ગીત હતું.

કલાકારને પહેનેધો, આંધુ અને નિઃશ્વાસ સાથે વધુ બનતું છે. મેઘાણીઆંબે કલાપીનાં એ મોતી-એને કંઈમા ખૂન પરાઓ છે.

સંજારણા તો એટલાં છે કે એ તારવવાનું કામ આજે સુરેલ લઈ પડ્યું છે, મનનો આવો ડોર્ષ મોરલો દળી પડે એની વિમતો ચૂંકવી વસમો ચર્મ પડે છે.

*

એઓ હવજીલાઈ કંપનીમાં રહ્યા. કલાકારો વસવાટ કરવા ગયા. પચ્ચે મી. હવજીલાઈ સાથે વિલાપન ગયા. ખાસ કરીને દૂધ ઉપર ત્યાં રહ્યા અને દિંદ પાછા આવ્યા.

એમની વાતોમાં એમની વિલાપતની યાત્રાનો ઉદ્દેશ ન જ થતો. એમાં એમને બહુ મોજ પડી ન દોતી.

પછી તો તેઓ પત્રકારત્વમાં આવ્યા. અને એ દિવસથી એમની કલમ ચાલી માતી તે કે એમના આધુથી જ અટકી.

*

સોરઠી સાહિત્ય રજૂ કરીને, એમણે ગુજરાતની લાખામાં નોંધ આપ્યું. એ શોકસાહિત્ય એમણે

ક્યાંથી મેળવ્યું? કેવી રીતે હાથે ક્યું? એ આખો શીશુસેતો ખાલો તો, 'પરકરમા'નાં પાનાં ઉપર રાખી દેવામાં આવ્યો છે.

ધરતીનું ધાવણ પીને, એમની કલમ તંદુરસ્ત બની. એમના પગ હેડળ એમણે કાઢિયાવાડ આખો કાઢી નાખ્યો.

એક સંશોધક તરીકે એ બહાર પડ્યા. પણ એમની અંદરનો કલાકાર તો કલાના ધામા ઉઠાવતો રહ્યો.

આરણ્ય, જનનિકા, ખારોટા, વાનુડિયાઓ, બહારટિયાઓ, ઢેઠો, ડોશીઓ, ખનાસણો, સોગંદની બહેનો-એ બધાં પાસેથી એમણે લોકજીવનનો પરામ લીધો અને એમના લખાણમાંથી કાઢિયાવાડી દેવાનું રંગીન મેધધનુષ્ય બાંધ્યું.

એમની કલમને તરંગોળ થયું હતું, લોકજીવનની જાંનિમાં. એટલે એમનું દિલ જર્મ પડ્યું, સંસારમાં. એમના કાન પર અજ્ઞાનું એક ગીત.

માનારી બાઇની શોહ ખાસી પડી હતી. કૂખ લીસી થઇ નોંતી. ધરનાં આંશુને એ શેરી મારે લીંપતી હતી. પણ એમાં વિનયત ક્યાં હતી?

તાજ માર લોપનારી, ધરનો કોઇ પુરુષ માર ઉપર પગથાં પાડે તો ત્રાકુતી. પણ એ જ સ્ત્રી કંબલી હતી, બાળકને. એ માતીતી : 'પગલીનો પાડનાર લો રે રનારે.' લીસી માર ઉપર બાળક દોડી જાય અને એ બાળકને પકડી લાવતું પડે એ હા નેત્રાની એને હોંધ હતી.

એ ચૂલકકમીએ ઘોરોધરો સાડરો પહેર્યો હતો. એ સાડરો એને સાલતો હતો. કારણ કે સાડકાને થોડો મેલો કરનાર, એનો બોળો ખૂંદનાર ક્યાં હતો?

આંતું દઈભયું સંસારી મીત, સોંઠી સ્ત્રીઓના ગળામાં રમતું. મેઘાણીબાઇએ એ ગીતને ગળામાંથી બહાર આપ્યું. ગુજરાતની આંખ સામે મૂક્યું.

ઝવેરચંદભાઈ ન્યાં શાસ્ત્રી બન્યા હોત અને એ

રીતે જ સંશોધન કરી કરી એમણે કાઢિયાવાડને રખૂ કર્યો હોત તો એમાં આવી લાક્ષી ન આવત. એમનાથી એ બને જ કેમ?

ગીતો વીણવા જવું એ કોઈ બગીચામાં જઈને ટપોટપ ફૂલ તોડવા જેવું સહેલું કામ નથી.

અને સાથે સાથે એમણે સોરઠની કથાઓ હાથ પર લીધી. 'સોરાષ્ટ્રની રસધાર' ગુજરાતના હાથમાં ગઈ અને એ ગુજરાતને દેશે ચોંટી.

એ પ્રવાહ ચાલતો જ રહ્યો. એમની લખેલો ધણી વાતો રસઝરેલો છે. એમાં ય 'જોળીયો' નામની ટૂંકી વારતા, જગત સાહિત્યમાં ગિરાજમાન થઈ શકે એવી કલામય છે.

સીનું ઉર આ પુરુષ આટલી અજબ રીતે કેમ કરીને ઉઠી શક્યો દરો?

કાઢિયાવાડના લોકજીવનમાં જે રિવાજો હતા એનો ગઠો પણ એમણે મૂંઝી લીધો. પરિણામે ઉમદા દસ્તાવેજ સાહિત્ય સંધાર્યું.

લોકજીવનના સીધા સંપર્કને કારણે, ઝવેરચંદભાઈએ ગુજરાતી ભાષાને એવા એવા પ્રાણવાન શબ્દો આપ્યા કે એ શબ્દો પછી તો બીજાઓની કલમમાંથી પણ પડવા લાગ્યા.

એમને એક પત્ર પત્રકારત્વમાં અને બીજો પત્ર સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં. એમણે નક્કી કરી આપ્યું કે 'પત્રકાર સાહિત્યકારને કુલમન આપે ચાહ્યો. નમી.'

એટલું જ નહિ, સાહિત્યકારો ન્યાં પહેંચી શકતા નહોતા, ત્યાં પત્રકાર પહેંચી જતો હતો. પત્રકારમાં ને રૂઝીં રહેતી એ સાહિત્યના રસાયન માટે બહુ કામની હતી.

રાજકારણના લેખોમાં ય એમણે શબ્દોનું લાલિત ભેળવી નાવ્યું. દેશના દિલ સાથે એમની કલમ તાલ મેળવવા લાગી.

એમનું બધું કામ પરવારી એ એક દિવસ બેઠા હતા. 'સૌરાષ્ટ્ર'નો અર્ક સાવ તૈયાર થઈ ગયો હતો. તાર આગ્યો, જતિનદાસના મૃત્યુનો.

એમની કલ્પના સજગી ઊડી. 'સૌરાષ્ટ્ર'ને પહેલે પાને એક કવિતા જતી નોંધએ. હાથમાં કલગ લીધી. અને લખાયું :

'સ્મૃતિ'નો જન્મ નહિ
નવ મહેકા રજાઈ
તલ વા શ ની તા બી એ
સમરે નવ સંભળાય'

આમ ગ્રીક્ષકે એમણે ગુજરાતને અને હિંદુ-રતાનને ઉમદામાં ઉમદા ગીતો આપ્યાં.

એમની કવિતાએ પણ અનેક કુત્રાનાં ખાણી પીધાં છે. મેઘાણીભાઈ પાસે કાઢી આગ્રેજી શાળાની કવિના પહેાંતી દેાવ અને એની સાથે એમનું મન લાગે તો મેઘાણીભાઈ ગુજરાતીમાં એ બાવ ઉતારે. કવિતા આખી પૂરી થાય ત્યારે એ મૂળ કવિતાને કારે મૂકી દે.

એ શક્તિ એમને વરી હતી. 'કાષ્ટનો લાક્ષણ્યો' એ મૂળ ગીતના કરતાં ક્યાંય અડિયાતું બનવા પામ્યું છે.

એમણે પીઠિતોનાં ગીતો રચ્યાં : 'જગે જાગના ક્ષુધાત', આઝાદ મેદાનની જગી મેદની વચ્ચે, એમણે આ જાગેલા ગુલામોનું ગીત, 'ઈ-સારી તખ્ત પર કરાલ કાલ જાગે' ગાયું ત્યારે વાતાવરણ કંઈ ઊઠ્યું.

સૂણનાગએની છાતીનાં કાંઠા પર પ્રમાણિક રાવની આગ લોકડી ઊડી. અને 'રાષ્ટ્રસ્ર ઓડ હરિયા'ના તંત્રીલેખમાં આવાં ગાનનોથી, દેશ સજગી ઊઠી એવી બીક માતો લેખ ચમકી ગયો.

'છલ્લો છલ્લો' અને એવાં અનેક ગીતો રચીને એમણે રાષ્ટ્રીયતાપરનું ગિરુદ મેળવી લીધું.

આ બધી દેશને તાલ લેનારી કવિતાઓમાંથી પ, એમનાં કેટલાંક ભિંમિશબ્દો કાન આગળ વહેલાં ઠોકી આવે છે.

એક કવિતામાં કવિ મેઘાણીની આંખ આકાશની ઉલ્લી વાળ્યાને ગોલી કાઢે છે. તરત જ એ મોઢાને ઉલ્કે છે. એનો આપ લીધે કંઈ માગી લે છે. અને પછી ઉલ્લી વાળ્યાને એ મોદલો સાદ દે છે, શું ગીત છે ?

ગીતો ગુજરાતે સાંભળ્યાં છે, સંભળ્યાં છે પણ આ એક ગીત ન્યાં લગી મળું છે ત્યાં લગી નહિ જુલાય. ન્યાં લગી કલ્પના છે ત્યાં લગી નહિ વાસરાય.

કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ગુજરાતીમાં ગીતો લખે તો ! તો 'રવીન્દ્રકીર્ણ'નો કંઠાર સંભળાય !

બંગાળી ગીતોને મેઘાણીએ હંમેશા ગુજરાતની ગોમ ઉપર ઉતાર્યાં, એના એ રસ સાથે, છતાં ગુજરાતી રસ સાથે.

અરે ! રંગૂન મવા દિના એમણે એક નરહાયા આપી એમાં આમેહમ લલોજીવનના તાણારાણ !

અને 'માણસાર્ધના દીવા ?' એનાથી તો ગુજરાતની ધત્તી સોનેરી થઈ. માણસાર્ધને પમગદ એણે ફેલાવી દીધે. ને માણસોને, સવાળો અંધારામાં ફેંકી દીધા હતા, એમને ગોલીને, એમનું રિતજ અચ્ચારિત કરીને, મેઘ ભૂમિહમ્મે એમને દેવાકરણા આપ્યા.

એ યુરતકે નહીં કરી આપ્યું કે મેઘાણીભાઈ પાસે યેથી હતી પણ સાચોસાચ અજબ સંમગ હતો.

{ 'વદેમહત્તમ'માંથી દેખાવેલું }

સોરઠને ભગીરથ

પી. રા. ભારદ્વાજ

કાળી કામળી એટલે એક આપ્તી ઉત્તમ વનવનગમી કુસુમે કુસુમે રંગી રંગી છે. એના મરચિયાને સંભળનાર કાંઈ નથી. એના અંતરના વસો-પાતને સમજનાર પશુ કાંઈ નથી.

દૂરદૂરથી એક યુવાન આવી પૂછે છે, 'આઈ, તમે કાણ છો? શીદને આટલો વસોપાત? શીદને આટલી અંતરડી વસોવો છો?'

જવાબ મળે છે, 'મારા વીરા, હું છું યુજરી ગિગ. સમરના સાઠ હજારની જેમ મારાથે હજારો વીરા આને અવગતિયાં થઈને પડ્યાં છે. એને ઉદારનાર કાંઈ નથી. માટે બેઠી બેઠી રાઈ છું.'

'મારા દેવરા અને આગ્રણદે, શેણી ને વીગણીની દેવતાઈ વાતું કળજગિયાં લોકના મોટે ચડી હોળીના ફાગ બની ચઈ છે. મારા દુદા આને હવડા વરણના બસુગ આણ્યાં બન્યાં છે. માયુ પડે તોય જેનાં પડ સાત સાત હી લડ્યાં હતાં એવા વીરાની ખભીઓ ડાહ્યના લીંપણથી દટાઈ ગઈ છે.'

'વીરા! એને ઉદારનાર' આને કાંઈ નથી. માટે બેઠી બેઠી રાઈ છું! રાઈ નહિ તો શું કરું?'

'આઈ તું જાની કે? કાંઈ નેથી તો હું આપ્યો છું ને! એને બધાથને હું ઉદારીશ.'

'વીગ! મારા! શેણ્યાં છે એ કામ! કાળના થર ચડ્યાં છે. ધરતીને ખેળે વંતિયાં પાક્યાં છે. મારા એ વીરાની વાતોને, એમનાં અંતરનો મોટાપને આજના કળજગિયાં છવ માનરોયે નહિ.'

'હવે માડી, પશુ તોયે હું તો એને ઉદારવા જવાનો આશીરવાદ દે એટલે પથે પળું.'

'જેઠા મળ' દેણેલો છે. ગંગા પ્રકટાવવી પડશે એ તો ભગીરથ કામ છે...

'તારે પરક્રમાના ફેરા રૂપાઈ કરવા પડશે પાછું વાળીને જોવાશે નહિ. પાછળ પાછળ ગંગાના

નીર દાઢ્યાં આવશે બાપ! પશુ તારી નેજર સામે તો લાય બળતી દશે. કાળીમઠુ થઈ મરેલી ધરતી બા નાખેલી દશે. બળમળતા વાપરા વાતા દશે. એવી વાટે તારે તારે પંથ કાપવો પડશે. અને જો પછું વાળીને જોવશ તો થઈ રહું. ગંગા ત્યાંજ ધરતીમાં સપાઈ જશે...'

એ બધી વાતું મેલને આઈ! હવે તો મીઠાં મીઠાં મીઠાં લઈ રમ દે, એટલે જાઉં. તારાં એ બધાને ઉદારી તારે ચરણે પાડાં આવીશ. નહિતર છવ્ય મુઆના જુદાર ભણ્યો.'

યુજરીને આશા બધાઈ. એણે આંસુ લોપાં. મી ડાં લીધા. ને વીર પથો એની પરક્રમાને પથે...

એ તો ધરતીના પેટાળ ખુલે જાય છે. પાછું વાળીને જોતો નથી. એની પાછળ એની સંસારની વાડો લીલી છે કે કરમાઈ ગઈ છે, એ કાંઈ જોવા એ જરીકે પાછું વળીને જોતો જ નથી. એને આપ્યો જાય છે વેરાનના પદ વીરનો, આગળ ને આગળ.

એને સંતો મળે છે, ભગ્નિના મળે છે, બહાવરવિધા મળે છે, પ્રીતીઓ અને વિલેગીઓયે મળે છે. એ સૌને ઉદારતો એ આગળ ને આગળ જાય છે.

પાછળ પાછળ લપાતે પગલે છૂપી સરવાણીની જેમ વડેની ગંગા ચાલી આવે છે. એનું વહેન હવે તો જોશીયું બન્યું છે. એમાં પૂર ઉમટ્યાં છે.

એણે ખુશામતિયા ચારણો જોયા, બેઠિયા નર-પતિ જોયા, અગ્રણ ગીરા મૂળને આવેલા મુલકોએ પશુ જોયા. પશુ વચ્ચે વચ્ચે એ તો દૂડે છે કાળનાં ખપરમાં બળીને વામ થઈ મરેલાં પેલાં યાચિત સંતાનો-યુજરી ગિરાનાં...

એક દી આઈ આવીને આચાનક એના મ મ મ માં આડી જોડી છે. એની આંખમાં આંસુ છે.

એ પૂછે છે, 'તેમ આઈ તમારી આંખમાં પાણં આંસુ કેમ?'

‘વીગ, તું તો બળાને બરમ થયેલાને સજીવન કરે છે. પણ મારું તો કુબીચ જ છે. એક કોરથી તું મારા જૂનાં સંતાનોને સજીવન કરે છે તો જીજી કોરથી આમ તો ને, આ નવસોદિયા જીવાનો દરોડો પડના માંડ્યાં છે. નેને, એને કોણ સંભારશે? એ પૂછમાં રંગોળાઈ દાસ્યાં, ને ને...’

વાત સાચી હતી. કોઈક જોઈદર અવધૂને કાઠક વગાડો, મંત્રણાં અડના કાણા છાંડી મારાં જેવાં માનવીઓમાં એતન ઉભરાવ્યું હતું.

અને કાળ સામે તાવડો લઈ બેઠો હતો. એના એ તરા ઉપર નવસોદિયા જીવાનો પડી પડીને માણીની જેમ ફૂટતાં હતાં...

એણે પૂછ્યું: “આઈ, આમાં કોણ કોણ છે? કોણ કયા બાપનો બેટો, કઈ માનો લાલ, કઈ તરિ-માનો કંથ, કઈ બેનીનો વીરો? એ બધાંને હું ઉદા-રીશ, અમર કરીશ.”

જવાબ મળ્યો, “ભાઈ ત્યાં રણ બેળાણું ત્યાં કોણ કોને જાણખાવે. સહુનાં કોઈક મા, બાપ, લાડો અને બેની હશે ને! પણ આમાં કોણ જાણખાય? ત્યાં આલ ફાટ્યું ત્યાં યોગડું કેમ દેવાય?

પણ ત્યાં તો લાગીરથે એક અંજલિ છાંડીને એ રહ્યા અમણુ લાડીકાંચીને ઉદારી દીધાં.

પાછો વળ્યો છે એ પરકમાને પથે. પાછું વાળાને તો એ નેનો જ નથી. પાછળ પાછળ ધીમા, ધીમાં ગુપ્તગુપ્ત મંજારોં વહેતાં પાણી દાસ્યાં આવે છે.

પાછાં આઈ મળ્યાં એટલે એટલે એણે કહ્યું, “મા, સિંહોનો સોરઠ તો ફરી વળ્યો. હવે તો નર્મદાના કાંઠાની પરકમા ફરવી બાકી છે. પછી નેનો છે દરિયાનો ગુજરાત ત્યાં સસલાંયે શેર જેવાં પાડે છે.”

હજી તો એ નર્મદાને તીરે પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો -રેવાના સ્વામત રવીકાર્યાં ન રવીકાર્યાં ત્યાં તો કાળનું તેડું આવ્યું, એણે માને સંભારી.

આઈ આવી. એ જ કાળી કામળી, એજ ચારણ, આંખમાં આવણુ બાદરનો વરસી રહ્યો છે.

“આઈ, હવે તો ઉદકા જીદાર છે. મીઠા મીઠાં મીઠાં લઈ વળાવે. હવે તો જન્માવરના ગામતરે!”

આઈના આંસુ ખાળ્યાં ખજાતાં નથી.

અને એ બગીરથ તો એની સર્જેલોં સૃષ્ટિમાં બળી ગયો જે વીરોને એણે ઉદારી દેતા એની સાથે કમળા લેતા એ તો બપડો ગયો!

‘બાઈ હવે નથી.’ એ વિચારજ આખા ચિત્તને વિક્ષિપ્ત કરી મૂકે છે. વર્ષોમાં વિસ્તરેલા સંસ્મરણોની પરંપરાઓ કદપના અશુભસાગે પસાર થાય છે અને વર્ષો પડેલાં અનેકા બનાવા જાણે કાલેજ બન્યા હોય તેવા તાજાં બને છે.

સદગત શ્રી. ઝવેરચંદભાઈને—પાંછળના સમયમાં એ આત્મીય માનેલા નામ પૂર્વે ‘સદ્ગત’ શબ્દ મુકતા હૃદયને આંચકો લાગે છે—બાઈ હશેવાનો અધિકાર છેલ્લા વર્ષોમાં પ્રાપ્ત થયો હતો. સને ૧૯૩૦ પછીના અરસામાં તેમણે બોટાદને પેતાનું વતન બનાવ્યું ત્યારથી અઠવાડિયે પખવાડિયે મળવાનો અને સાહિત્ય ચર્ચાઓથી વિનોદ પામવાનો ક્રમ ચાલુ રાખ્યો હતો. એ સૌ કથા પ્રસંગોના શુભ યોગથી મારું જીવન સમૃદ્ધ થયું અને લાગ્યું છે. કાગળકે સંસ્કારના કુટુંબક્રમાંથી કવિએ ગણાવેલા અને અમૃત-ફળો, સુભાષિત રસસ્વાદ અને સુગંધ સાથે સંબંધિત, મને એમાંથી મળ્યા છે.

સ્મૃતિની પથરાએથી વનરાજીઓમાં બાલોનાં બહારની કુસુમો ખીલેલાં છે. મનોમધુર એમાં નિરાલે જમીને રસ જેનીને નિજના રસાયન યોગથી સ્વાદુ મધુ સરને ત્યારે ખરે ! નિષિયેજે અનુકૂળતા મળશે ત્યારે એ બનશે. અત્યારે તો રસસમૃદ્ધ કળાસમી શ્રી. ઝવેરચંદભાઈના માધુર્યથી જીવનનો આખરી અંશ મેં જોયો છે એવો રજૂ કરીશ. એમનાં નયનોમાં, સ્વરમાં અને ચાદમાં પડેલી નજરે જોનારને પણ દેખાઈ આવે એવા લોકાવરતા હતી. અને વધારે પરિચય થતા પ્રતીતિ દૃઢ થતી કે આ માનવી જગતના મહામાનવોના સંઘમાં આદરભર્યા સ્થાનના અધિકારી છે. છતાં તેમની ખૂની એ હતી કે સામન્ય મનુષ્યો સાથે નિર્વ્યાજ સરનતાથી એ જાગી જતા. સાબના ફરીને પાછા આવતા હોઈએ. ત્રાડીએથી પોતાની જોશ ચરીને પાછાં ફરતા ડોઈ ડોઈના મજે તો તેમના ખમર અતર પૂકે. પાસેના જાત્રાલયમાંથી દિવસનું કામ પતાવીને રાધનારાં બાઈ બહાર ફરતે રાટલો

નીચા બાબા હોય તો એમને પણ કુશળ પૂછીને સાત્વનનું એકાદ વાક્ય કથા વગર ન રહે. માનવી મટે તેમનો માનવી તરીકે જ આદર. વાતચિતમાં સામાને પોતાનું શ્રેષ્ઠ બહાર લાવતા પ્રેર, પછી તે પ્રતિબ્ધ પામિયો અગ્રસર હોય કે કચડાવેસો કંઠાલ હોય.

ડો. વૃજલાલ મેધાણીના કથણ સંયોગોમાં યજ્ઞેષા મૃત્યુથી ચિત્તને ચએયો આઘાત બાઈ કમાવી રાકયા નહોતા ત્યાં એક બીજું બ્યવહારિક નિમંત્રણ આવ્યું. બેનના પુત્રના મુમધમાં લગ્ન થતાં હતાં, સંસાર રદન અને દારવની કૃષ્ણમણીના જ અનેશ છે ને ! આ પ્રસંગ કંઈક ગોડો આવ્યો હોત તો સારું એમ બાઈને મનમાં થયું હશે. છતાં—બેન અને બનેલી ઉપર તેમને ઊંડી મમતા એટલે મળા. બહારેટનું જીવન આલેખતું પોતાનું જાણીતું પુસ્તક “મણુપધાઈ” બનેલી શો, મુનીબ ઈને અર્પણ કયું” છે. મુમધ જવાને આગમે દિવસે હું સવારે એમને મળવા ગયો હતો. ફાધર એલિયનનું નવું પુસ્તક તે હમણાં વાંચતો હતા એ વિશે અને થોડો વખત વાતો કરી ત્યાં દરજી આવ્યો. એને ખાલુમાં જીંદગી જોય આપું પ્રવાસની તૈયારીઓ ચાલતી હતી.

રજા સેતાં પહેલાં મેં પૂછ્યું “આ વખતે ક્યારે પાછા ફરશે ? તો જવાબઆપ્યો કે “દસેક દિવસ થશે. બનશે તો નવસારી જતો આવીશ.” નવસારી કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. અ. ક. ત્રિવેદી બાઈના ગુણભુરાગી છે. એમનું નિમંત્રણ કેટલાક દિવસથી ગોઠું હતું “ફૂલજન” માંથી છૂટા થયા પછી થો. ઝવેરચંદભાઈએ ઠીક પ્રમણુમાં પ્રયામ કરવા માંડ્યા હતા. મહામૂની ગુણગતની સુન્દતા મદ પ્રવાસે જીંદગી પડેલાં નવનો બરીમરી પી લેવી હશેને ?

તેમના મુમધથી પાછા ફર્યા બાદ એ ચાર દિવસથી સાંજે ફરવા નીકળી પડે ત્યારે બાઈને મેળાપ થતો નથી. જાગ્રોને લઈને બીજી ખાલુ ફરવા નીકળી ગયા હોય છે. આખું નિમમિત ફરવા રહેતો તેમની તનિયત મુધરી જાય તેમ વિચારી સતેષી ખાલુ છે. હું

મારો કૃપાનો રસ્તો બદલ્યો નથી. રામને દહાડે નિરાંતે વહેવો જઈને મળી આવીશ એમ ધારું છું. ત્યાં તો એક સાંજે હું ફરવા જતો હોઈ છું ત્યાં પાંછળથી ભાઈનો સાદ મળી આવ્યો છે. આને એકલા ફરવા નીકળ્યા દેખાય છે. બાળકો ઘેર રહ્યાં છે. અમારા નિયમ મુજબ અમે ઘર પાસેથી પસાર થતી રેલ્વેની સડક ઉપર ચાલીએ છીએ. શ્રી. અરેરથંદ-ભાઈ દરરોજ કરતાં ધીમા ચાલતા હોય છે. પરંતુ મારું 'આત એ બાણુ હજી ગયું નથી થોડુંક ચાલ્યા પછી તેઓ બોલ્યા: 'આને મારાથી ધીમું ચલાશે, આપને વાથો નથી ને?' "નાહુ વધો રોડ હોય? અરેરથંદ કલાક ચાલતું એવી રેલ રાખી છે. આટલા માધ-લુની ગતિએ જવું એવો કંઈ નિયમ નથી. કેમ, આજે તમિલત બરાબર નથી?

"હમણું થોડા દિવસથી મને હાથને આંચકો લાગે છે."

અમે થોડો વખત મૂંઝા ધીરથી આગળ જઇએ છીએ.

મંજુકા બાણુ જનંતરી સંક્રાન્ત એક નાણું બાંધેલું આવે છે. એ પૂજા ઉપર અમે થોડા આસપાસ વાલીએ છે. સુપ્રસિદ્ધ સમયની પદ્માવી સુંદરતા અમે કેટલીક સારું એ રથેલે જોઈ છે. ત્યારે મને ઝોળોજ ખ્યાલ હતો કે એ પૂજા ઉપર અમે ફરી સાથે બેસવાના નથી!

દરરોજની શાક્ટ અમે વાતે વળગીએ છીએ.

સ:—ભાઈ, 'સંસ્કૃતિ' સારું નીકળ્યું છે.

અ:—હા હા ભાઈ, 'સંસ્કૃતિ' સારું ચાલી રહ્યું છે. સારું ચાલી રહ્યું છે.

સ:—હમારાં કરે શ્રીધામિનિરો પ્રસંગ પછી સરસ થયો છે. પછી એ જાહેર બેઠક (મહાજન) વરંદે કામ સાધી શકે કે કેમ તે જાણવું રહે છે.

અ:—મેં એમને પૂછ્યું કે આ કોઈ જાહેર બેઠક કે આપણો મનદર. એવો એક પ્રસંગ ટાંચારમાં છે.

મારી 'કુરમાનીની કથાઓ'માં મેં મૂક્યો છે. એમાંથી કદાચ એમણે એ લીધો હોય!

સ:—એવો પુરોહિત નરકમાં હોય છે અને વિમાનમાં પસાર થતા રામને તેનો અવાજ સંભળાય છે તે કે!

અ:—હાહા.

એ અરસામાં રોડનના પાર્કમાં દેવની સીડી સંભળાઈ અને અમે એ દેવતા એ બાણુ ધીમી ગતિએ તે આવતી દેખાઈ.

સ:—આપણે કોણનું પડશે.

અ:—આસોને અહીંથી જ કોતરી જઈએ.

વાડીઓવાળાને ગામમાં જતા માટે સડક ઉપરથી કેવી પસાર થાય છે. એ રસ્તે યાત્રી શ્રી. અરેરથંદ ભાઈના ઘર પાસે પહોંચાય છે. નીચે કોતરી પછી અમારી મહાભારતની ચર્ચા ચાલુ રહી.

સ:—શાસ્ત્રની એક માન્યતા છે કે જેને ઝોણું પાપ અને પહેલું નરક ભોગવવું પડે અને વધારે પાપ તેને પહેલું સ્વર્ગ ભોગવો ભવાઈ હોય. શ્રીધામિનિરો પૂજા એ નિયમ અનુસાર થોડા વખત માટે નરક ભોગવવું પડ્યું.

અ:—એ બધી હકીકત મને કદા જોઈએ.

એટલે અમે એ પ્રસંગ અને પાંડવો નો સ્વર્ગ-રોડનમાંના જ્ઞાન વાગા પ્રસંગની ચર્ચા કરી.

સ:—મહાભારતકારનાં પાત્રોમાં એટલું વૈવિધ્ય છે કે દયાસોચિદ્દેષ્ટ લાગતુસર્વમ (બાસે જેનો સ્વર્ગ ન કયો હોય એવું જાણનાં કંઈ નથી) એ કથન સાચુ લાગે છે.

અ:—મારે મહાભારત વાંચી જવું છે. કંઈ આદ્યતિ સારી આવે છે!

સ:—મેંતો નીલકંઠની ટીકા સાથે એક બે પૃષ્ઠ વાંચ્યા છે. હમણું ભોંયરકર આરિએ-ટલ રિચર્ચ ઈન્ટીટ્યુટની આજ્ઞાતિ સારી આવે છે. ગુજરાતી જેવું હોય તો તો સરના સાદિલ્યુ છે જ.

અ:—ના ગુજરાતી નહિ. મહાભારત કથારે રચાયું દરો! એવું સંસ્કૃત જેવું મળતું છે!

સા:—કંઈ નહિ તો ઈ. મ. પૂર્વે પહેલી સદી પહેલાં તો ખરું જ. એમતો બાસનું સંસ્કૃત કર્પા મળતું નથી. એ પણ ઘણે જૂનો કવિ છે.

મલાબારત વિષે વધારે વાતો કરતાં એમે શ્રી. જવેરચંદભાઈના ઘર પામે આવી પહોંચ્યા. છટાં પડતાં પહેલાં મેં તનિયત ના સમાચાર પૂછ્યા. અમાઉ બધારે સંધીવાને કુમસો થયો હતો ત્યારે તેમાંથી મુક્ત થવા હોમિયોપેથિક પ્રજાજ્ઞ કર્યા હતા. વધારે પાવરની દવા લેતાં પહેલાં કોષ્ટ નિષ્ણાતની સલાહ લેવી એવો રથાનિક ડોક્ટરને મત પડ્યા હતા. એટલે અમાઉ મુંબઈ પછી કોષ્ટની સલાહ લીધી હતી અને વડોદરા વાળા શ્રી.ની બટાયારની સલાહ અનુસાર પણ ઉપમાર કર્યા હતા.

સા:—ભટ્ટાચાર્યને તો ફળ ભ્યોતિષમાં પણ સારો રસ લાગે છે. યુવાનને ધંધાની પસંદગી કરવામાં સલાહ આપવા માટે એ વિદ્યાતી પણ મદદ લઈ શકાય એ અર્થનો મેં એમને એક લેખ વાંચ્યો.

જા:—એ એમાં માને છે. દવા આપે છે ત્યારે પણ નક્કર વગેરે જોઈને આપે છે.

ભાઈને હજી વાળુ કરવાનું બાકી હતું કે રજા લઈ છોડી પડ્યો.

શનિવાર તારીખ આઠમી માર્ચે શ્રી. જવેરચંદભાઈને મારા ઘર પાસેથી પસાર થતા જોયા હતા. મુંબરાતી શાળાના શિક્ષકો ખીજાં સ્થળોના શિક્ષકોનું અનુકરણ કરીને પોતાનો સંપ્રદાય ભેગા થયા હતા. શિક્ષકના વર્ગ તરફ એમને મેં કાયમ સલામુદ્રિત ખતાવતા સાંજળ્યા છે. એટલે લયકતી તનિયતે પણ એ સંજોગે પોતાની હાજરીથી પ્રતિજ્ઞા આપવા ગયા. ત્યાં બ્યાખ્યાન પણ આપ્યું મેં પાછળથી સાંજળ્યું હતું કે બાર્ડ દરેક જોડે પ્રસન્ન દેખાતા નહોતા. કું ફરવા નીકળ્યો ત્યારે મેં એમને ફરથી પસાર થતા જોવા એ દહાડો એમને પરિશ્રમ પડ્યો હતો માટે ખલેમ ન કરવી એમ ધારી કું ફરવા ચાલ્યો મથો.

હમી માર્ય રવિવારનો દિવસ ભીયો, પસાર થયે અને સાંજના છ વોગ્યા. ભાઈની આજનો ખરડ કાઢીજ એમ મનમાં ભીમી નીકળ્યું. અને કું એમને ઘેર ગયો. આ બાલુ ભીમી રહીને પૂછ્યું, “ભાઈ છે કે ?”

શ્રી. જવેરચંદભાઈના મકાનની બને બાલુ ડેલીયા છે. અંદર સર્જન ચાર ઓરડાઓ છે. કચેરી બાગમાં રસોડું છે.

રસોડાની પેલી બાલુની ઓસરી ઉપરથી મિ. બાબાનું મોં દેખાયું અને તેમણે મને ધીમે અવાજે ‘આમ આનો’ એમ કહ્યું.

ઉલ્લા ઓરડામાં પુરણી લઈ જવાતી મેં જોઈ. ફળિયામાં ભેગા ઉતારતાં મારે મન અપ્રસન્ન થઈ ગયું. કારણ કે એ હતી ઘરમાં માંદગીની નિશાની. ઉલ્લા થોડા સમયથી ભાઈની તનિયત ચારી હો નહોતી જ છતાં કામ એમને રાખતા હતા. પરંતુ પાસે મૂકેલી પુ. સીમાં એસતાં મેં પૂછ્યું, ‘ભાઈ, કેમ અચાનક તનિયત બગડી આવી ?’

જા:—હમણાં એસની પીડા રહે છે.

સા:—મેં કાલે સાંજળ્યું હતું હતું કે આપના મહેરા ઉપર કાયમી પ્રસન્નતા નહોતી.

જા:—એ શિક્ષકોની સલામાં જ અને એસની પીડા જણાઈ હતી.

એ સલામાં કું હાજર નહોતો પણ મેં સાંભળ્યું છે કે સલામાં અસ્પષ્ટિત પહેલાના રજા વગળા શ્રી. જવેરચંદભાઈની વાણી એ વખતે શ્રોતાઓને લયકતી જણાઈ હતી. પરંતુ એમને જાત ઉપર એટલો કાણુ હોતો કે તેઓ કેવા શારીરિક દુઃખ વચ્ચે ભેલી રહ્યા છે એની આખી સલાને પ્રતીતિ થઈ નહોતી.

કાયમી સાધારણ માંદગી જેવું જ વાતાવરણ હતું શિક્ષક કે અભિવ્યથાનું એકે વાદળ ન હોતું કે ભાગી વીજળી પડવાની કલ્પના પણ આવે. ભાઈએ કહ્યું

નથી કહીને જમવાની ના પાડી. અને ધીમે ધીમે વાતે વળગ્યા.

સ:—ભાઈ, આજે આપ શું જમ્યા હો ?

ક:—જમ્યો નથી. સવારે આ કોપી છે; હમણું જ કોપી પીધો. ખરેખર કોંકરે સાહેજ નોઈ મળ્યા છે. દરા આપી ગયા છે, પણ છાતી ઉપર દબાણ બદ્ધ થાવે છે.

સ:—જેને ગેસની ધોડા હોય તેમને હમણું હૃદય બંધ થઈ જશે અવી ભૂતિ થાય પરંતુ એવા દર્દીઓ દીર્ઘજીવી થયા જોવામાં આવ્યા છે. તેમજ કંઈક દર્દ વગર પણ હૃદય બંધ થયાના દાખલા સાંકળવામાં આવે છે. આપ કંઈક જમજોને !

ક:—બિલકુલ રમિ નથી.

સ:—તો તો ન જમવું જ સારું. કાંઈ વખતના વ્યાધિના ઉપચાર માટે જોયા પાવરની દરા વાપરવામાં આવે છે પણ એ વધારે વખત વપરાય તો નુકસાન કરે. આપ એ સંજોગો વડોદરા પૂછાવી જુઓને.

ક:—એમણે બિચારાએ પૂતી તપાસ કરીને જ નિર્ણય કર્યો છે.

૫—આપે શિક્ષકોની સલામત સારું કહ્યું એમ સાંકળ્યું.

૧:—મેં કહ્યું કે સંજોગ કરે તો તમારું કાક સાંકળશે. ખાકી કોને શિક્ષકોની પડી છે ? બંધ ન કરી શકાય માટે ખાતું ચલાવે છે.

૨—આગળ વધેલા દેશોમાં પણ શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિ તો ખીલ મધ્યદારીઓની સરખામણીમાં સારી નથી હોતી. પણ મેં ટૂંકાં કોલેજમાં એક પ્રોફેસરને કહેતાં સાંકળ્યા હતા કે લગાઈ પહેલાં જર્મનીમાં શિક્ષક કે પ્રોફેસરને દાખમાંથી ઉતરીને

રસ્તો ઓળખવાનો હોમ ત્યારે પોલિસને માથે એમને સલામત લઈ જવાની ફરજ નાખવામાં આવી હતી. પ્રોફેસરોનું એખાનપણ એક કહેવત કેય થઈ પડ્યું છે ને ?

ક:—(હસીપડીને) દેખાત ઉપરથી જ ઓળખાય તેવું કંઈક હશે.

એ એમનું હેલું જ હાર્ય. સાંજના ઓળા લંબાતા જતા હતા.

સ:—ત્યારે આપ હમણું સંપૂર્ણ આરામ લેજો.

ક:—પધારજો

બાકીના સાંકળેલો એ હેલો શબ્દ.

પરોઢિયાના પાંચ વાગે કાંઈક મારું ખાઈવું જમવાયે છે. ફાનસ લઈ હું કાર ઉઠાડું છું. વિદ્યાર્થીઓ આવી મને સમાચાર આપે છે. પાસેના છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ ખબર કહેવા નીકળ્યા છે. તે કારણ શબ્દો બોલે છે:

“ મેધાણીમાઈનું અવસાન થયું.”

પણ એ પળ હું એક શબ્દ બોલી શકતો નથી. પછી વિશેષ પૂછતાં કહે છે:

“ હમણું લાઇ જવાની તૈયારી થાય છે.”

ધરનાં માણસોને કુખંધ સમાચારથી વાકેફ કરી શી ઝેરચંદ્રબાઈને ત્યાં જઈ છું. ગાઠ સજાઈ ધરાવનારા પ્રતિબિંબ નામરિહા આવી બેઠા છે.

અને આખરે હમરોને વિવિધ લાગણીઓથી આદેશિત કરનાર પુરુષપ્રવચનું ચરીર ચિંતા પર મુકાયું.

ચિંતા પ્રતજળી રહી હતી. સવારની જે મારીમાં દરદાજ વહેલો સવારે તૈયાર થઈને વર્ષો સુધી વાઘ રાણપુર જતા હતા તે ફારટ ટ્રેન પસાર થઈ રહી હતી.

બે પ્રસંગો

લાણુભાઈ નં. ૨૫૬

એક દિવસ હું એમની રેલીમાં પણ મૂકાઈ આવે
મલ્લ લોકોનું એક ટોળું જોઈ છું. હું વિચારી રહ્યો છું.
આ લોકો 'અહિ કેમ' એક મલ્લ કંઈ રાહ જોઈ
હશે છે. મેંધાણીભાઈને મેં દેખ્યા નહિ, ત્યાંથી,
હસતે મહેરે આવકારતા, 'અરે ભાઈ મોડા મોડા
મયા.' કહી મલ્લ લોકોની કળાની મુખ કંઈ વ્યાખ્યા
કરવા બેસીગયા. ચિત્તમાં પ્રસન્નતા હતી. હાથમાં બે
નેટો પકડી રહ્યા હતા. મલ્લને એમણે એ દસ રૂપિયા
આપ્યા અને કહ્યું: 'આતો ભાઈ મેં તમને જોઈ
કરવા મોડાઆ પણ હું તમને કોઈ આપી શકતો
નથી. તમે કાલે આવજો મારે તમને મલ્લસાપન
લખી આપવું છે. તે લઈ જાઓ.'

હું વિચારી જ રહ્યો. મેં કહ્યું, 'ભાઈ, આજે મને
સમજાય છે કે સાચું દાન કહીએ તો દાન, અને ધર્મ
કહીએ તો ધર્મ આ છે' તુરત જ તેમનો અવાજ
ફરી ગયો. ગળાના દર્દ સાથે એ કહે- 'ભાઈ, આવજો
સમાજમાંથી બહુજ જવા બેસું છે. નહીં યવ લાગ્યું
છે. જોઈશું પકડાય તેટલું પકડીએ, પોષીએ અને
જીવંત રાખવા પ્રયાસ કરીએ. આવા લોકો કુટ્ટા
માગીને પણ આપણે પુરાણ સાચવી રહ્યા છે તેને
આપણે ગુમાવવા ન જોઈએ.'

કલમ પર નિર્વાહ ચલાવનાર માનવીએ ધરને

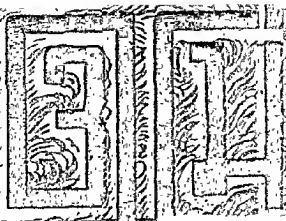
ખાનગી ખૂલેથી આવા ગરીબોને નેટો પકડાવી દો
તેમાં એને કોઈની હાજરીની જરૂર નહોતી. ધર્મોદ્ધારના
ફંદામાંથી પણ કીર્તિની તપ્તી ચોપવાની શરતે રૂપિયા
આપવા નીકળનાર વ્યાપારીની યાદ થતાં હું ચૂંચી
બેસી રહ્યો. અને અંતરથી એમને અનેક વખત પડે
લાગ્યો. રજા લીધી.

x x x

એક દિવસ આવીને મેં પૂછ્યું: 'ભાઈ મ
ગયા?' જવાબ મળ્યો કે, ફરીને ચાલ્યા આવે છે.
હમણાં જ બેઠકના લાતા તરફ ગયા. પૂછ્યા કરો
કરતો હું ગયો. અરે! આ શું? મેંધાણીભાઈ કે
હાથમાં એક દાતરફ પકડ્યું છે ને ધેર-ધેર પૂણ
રહ્યા છે: 'બાપા, તમારું દાતરફ ખોવાયું છે' મેં
કહ્યું, 'આપ જાને કેમ આવ્યા છો?' તો કહે: 'બા
ભાઈ, હું કરવા મયો હતો; આ નિચારા કોઈનું
દાતરફ રસ્તામાંથી મને મળી આવ્યું; માસિક મળ
જવતો સારું. એનો શેણનો દિવસ ન પડે!'

હું ખેતીકાર હતો. મારા દિલને એક જરૂર
લાગ્યો. કયાં કાળી મજૂરી લેનારો હું અને કય
કોઈનો દાતરફ ખોવાય છે તો ધેર ધેર સાદ પામ્યા
નીકળનાર દેવદૂત!

જાન્યારી

સંપાદક : ઉપરલાલ શ્રી દવે

મે : ૧૯૪૭

અંક : બીજો

આ અંકની સામગ્રી

ધ્રમ : એનું ગૌરવ

ધ્રમકેતુ

જીવનપથ

ધ્રમકેતુ

રંગો બાપુજી

વિજયશંકર મ. બંદ્રે

પ્રસંગો-પુસ્તકો-પરિશ્રમણો

ધ્રમકેતુ

મહીકાંઠાનું નાક

કર્તબાર

નાથલાલ દવે

ગુજરાતનો તાલ

ડૉ. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

પથદીવડો

પનાલાલ પટેલ

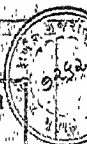
માનવજાતને ચારણો

ડૉ. ન. મ. શાહ

વિજ્ઞાનદર્શન બેસી ગાંધી, પ્રા. જ. દે. ચૌહા, ડૉ. ત. મ. શાહ

મોરત્સ ગમ

ચંદ્રશંકર માણચંકર શુક્લ

દક્ષિણ હિંદમાં શિંકાઈ ભુકી

વિદના વિશાળ ઉપજાડમાં ભુકા ભુકા પ્રાન્તોએ સાતીતક
સ્વરૂપતા મારે વિવિધ પ્રકારોના ઉપધોષ કરી છે
જા તા. તામિલનાડ (દક્ષિણ હિંદ)ના થોડા શિકાઈ
ભુકી વાપરતા એ કે, હવે આ પ્રયાગ અડધી
અડધી થતી જાય છે અને જાણે હજારો પ્રદેશમાં
શિકાઈ ભુકી અને બીજા સ્વરૂપતાનાં સાધનોનું
સ્થાન સ્વરૂપતાને કાનિ સાણુ લઈ રહ્યો છે

પ્રજ્ઞાન

બીજા સર્વાત્મ સ્થિતિ જ્ઞાપરોઃ મુનપિય કેરાર માર્ગે,
શિવ મરીક, યોગનાથ સાણુધિ, ગોપાલિન જાપ વનાપતિ વગેરે, વગેરે.

સ્વસ્થિકુનો કાન્તિ સાધ

ઉત્તમ અને અજોડ
સ્વસ્થિક ઓઈલ મોલ્ડ લીમીટેડ, પાલા, સુંબાઈ.

ગ્રીડીશ્ચુર્મ : વેન્ડર્ન હન્ડીયા પ્રોપ્રિયેટરિંગ મિનીકેટ લિ. પો. બો. નં. ૨૮ અમદાવાદ

પ્રકાશક : ભારતી મહિત્વ સપ લિમિટેડ વતી લાંબાઈ અને બ્રોડ રવાણી, ૧૬ કોમાળી સોસાયટી : આ દવાઈ
મુદ્રક : દરિદ્રીય મંગલાલ ભટ્ટ : ભારતી મુદ્રણાલય : હજલવાળી પોળ : આર રસ્તા : આદિમા; અમદાવાદ
વિગ્રાહના વ્યવસ્થાપક : સાયન્ટિફિક પબ્લિકેશિઝ કુ. પ્રોપ્રિયેટરિંગ સપ્લિ, અમદાવાદ, મહેતા બિલ્ડિંગ, મેડેડા રોડી, ફોર્મ, મુબઈ

*શ્રમ : એનું ગોરવ

અને પછી એક બેઠે કહ્યું : 'અમને શ્રમ વિષે કંઈક કહેા' અને એણે જવાબ ત્રીધા : 'પૃથ્વીની પ્રગતિ સાથે પ્રગતિ કરવા માટે તમારે શ્રમ કરવો જોઈએ; પૃથ્વીના અંતરમાં એક વિરલ સતત ગાન ચાલી રહ્યું છે; એની સાથે તાલબદ્ધ રહેવા માટે તમારે પરિશ્રમ કરવો જોઈએ'.

'કારણ કે આજસુ યુગ, એનો અર્થ એ, કે, ઋતુ ઋતુના જીવનઆનંદથી વંચિત રહેવું. પૃથ્વીમાં એક પણ ઋતુ આજસ કરતી નથી ઋતુ ઋતુનો વૈભવશાળી અને ભવ્ય મહોત્સવ આવે છે. આજસ કરવું જોઈએ, એ મહાન ઉત્સવમાં પાછળ પડી જવું. એ મહોત્સવ તોણે કે દોઈ અનંતની ઉપાસના કરે છે. આજસ કરવું જોઈએ એ ઉપાસનામાંથી પ્રાપ્ત થવું.'

'જ્યારે તમે શ્રમ કરો છો, ત્યારે એ શ્રમ દ્વારા માત્ર તમે હાડમાંસમેદને પોષવાનું કામ કરો છો, જોઈએ જ ને તમારે માટે શ્રમનો અર્થ હોય, તો એ શ્રમ પોતે કુંદલક છે, અને તમને પણ કુંદલક બનાવે છે.'

'શ્રમનો—હરેક પ્રકારના શ્રમનો—એના કરતાં કંઈક વધારે અર્થ તમે સમજતા હો તો જ. એ શ્રમને પોતાનું ગોરવ છે એમ કહી શકાય તેમ જ એવા શ્રમ દ્વારા તમે પણ ગોરવ મેળવો છો—એમ કહેવાય.'

'જ્યારે તમે શ્રમ કરો છો, ત્યારે વિશ્વકંથ્યાણુ માટેનું એક અનંત સંગીત પ્રગટાવવાનું છે, અને એ સંગીતમાં તમારું પણ સ્થાન છે, એમ વિશ્વાસ રાખો. જ્યારે તમારે તમામ, જડ, ચેતન, અર્ધચેતન, અને અચેતન, એ સંગીતના પ્રાગલ્ભ્ય તરફ શ્રમ કરી રહ્યાં છે, ત્યારે તદ્દન સુંગા બિલા રહેવાનું હીનભાગ્ય તમારું શા માટે હોય ?'

"શ્રમ, પરિશ્રમ, કામ, મહેનત, મજૂરી એ સંઘર્ષોના સંઘર્ષ, યાક સાથે, કંટાળા સાથે, કંઈક અજીવતા એવા ગૌરવહીન કાર્ય સાથે, ખાંધવાની તમને દેવ છે કે તમારી પ્રજ્વલિત છે અથવા તો તમારી સમજણ છે; શ્રમને, જીવનમાં એક પ્રકારનો શાપ ગણવામાં આવે છે; શ્રમને, ભાગ્યહીનની રૂપા કહેવામાં આવે છે; આજે એ દૃષ્ટિએ આજસને—આરામને—આશ્રમને—ભાગ્યોદયની અવધિ માનવામાં આવે છે.'

"પણ હું તમને કહું છું કે યુગયુગ થયાં બિલેલી આ પૃથ્વીને પણ પોતાનું સ્વપ્ન

* ખલિલ ગિલાન ઉપરથી અર્થસ્પષ્ટતા માટે વિસ્તારીને કરેલો પ્રયોગ.

છે. અને તમે શ્રમ કરો છો ત્યારે એ પૃથ્વીના સ્વપ્નને, ક્રિયાદ્વારા પ્રગટાવવાનો ચત્ન કરો છો. જીવનને જે શ્રમ વડે શણગારે છે એ ખરી રીતે જીવન પ્રત્યેનો પ્રેમ દર્શાવે છે.

‘તમને જ્યારે કોઈ પણ શ્રમમાં, પણ વધારે અર્થ મળે છે—ત્યારે જ આ પ્રેમ પ્રગટ થાય છે.

‘કારણ કે શ્રમ દ્વારા જે માણસ જીવનનો આનંદ માણે છે એ માણસ જીવનનું જિંદામાં જિંદું રહસ્ય પણ મેળવે છે; એવું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરનાર હરેકને માટે શ્રમ—એ કેવળ હાકમાંસમેદને સાથે રાખવાની મજૂરી રૂપે રહેવો ન ધટે; રાહીની પ્રાપ્તિ માટે એ હતો, જીવનનિર્વાહ માટે પણ હતો; પરંતુ એ ઉપરાંત શ્રમનો કાંઈક વધારે અર્થ એ સમજ્યો હતો. એટલા માટે એણે શ્રમ દ્વારા જીવનનું રહસ્ય પણ મેળવ્યું.

‘જન્મની વેદનાને જે તમે દુઃખ ગણતા હો, અને જીવનનિર્વાહ માટે જરૂરી એવા શ્રમને શાપ માનતા હો, તો તમારા બાગ્યમાંથી એ શાપને દાળવા માટે, કેવળ પ્રસ્વેદનાં જલબિંદુઓ જ સમર્થ થશે. એટલે કે, તમારી એવી ખોટી સમજણ, ધણા ધણા ધણા પરિશ્રમ અને પડાસાપને અંતે જ સાચી સમજણ થઈ શકશે.

‘ચકિલા, કંટાળેલા, નિરાશ થયેલા, અજ્ઞાનતાને વરેલા કોઈકે જીવનને મિથ્યા અથવા કાર સાથે સરખાવ્યું છે, અને તમે તમારા યાકઠી કંટાળીને એ સૂત્રને સોનેરી ગણ્યું છે.

‘પરંતુ હું તમને કહું છું કે, જીવન એ ખરેખર અધકાર છે... જે એમાં કાંઈક પણ અંદરનું તત્ત્વ તમને દોરવણી આપતું ન હોય તો.

—અને આ દોરવણી છતાં જીવન અધકારમય છે—જો, એ આંધળી જેવી દોરવણી વિશે, થોડાક પણ પ્રકાશ, જસક તેજ, સહેજ જ્ઞાન, એનો અવિભાવ દેખાતો ન હોય તો.

—અને એ પ્રકાશ, એ જ્ઞાન, એ જરાક જેટલી ટચમચ તેજની વાટ પણ—મિથ્યા-ભિમાનનો અંશ પ્રગટાવવા માટે ત્યાં નહિ હોય એની શી ખાત્રી ? માટે એટલું સહેજ જ્ઞાન પણ ક્રિયાત્મક ભૂમિકાને આધારે જીવેલું હોવું જોઈએ.

—અને નિરવધિ વિશ્વાસ વિના, પ્રેમ વિના, આ ક્રિયાત્મક ભૂમિકા તદ્દન શૂન્ય છે અર્થહીન છે. આંતરિક પ્રેમ વિના કરેલી હરેક ક્રિયા માણસને અપંગ બનાવે છે.

—અને જ્યારે કોઈ પણ ક્રિયા, માણસના નિરવધિ વિશ્વાસમાંથી, પ્રેમમાંથી, એની અથજ અને અતજ શ્રદ્ધામાંથી, જન્મે છે, ત્યારે એ પોતાની ક્રિયાદ્વારા પોતાની અતને પોતાના અંદરના તત્ત્વ સાથે અને એ દ્વારા સોની સાથે, તાલમાં મૂકે છે.

આનું નામ પ્રેમપૂર્વકનો શ્રમ છે.

‘જેને શ્રમ કરવો છે, અને પ્રેમપૂર્વક શ્રમ કરવો છે, એને માટે તો જાણે નિત્ય નિત્યના મહોત્સવ જેવો એ આનંદ છે. એવો આનંદ કે જેનો કાંઈક ખ્યાલ કેવળ આતુર આશક માણુકની ઉપમામાં શોધી શકાય.

પ્રેમથી જે શ્રમ કરે છે, એ જાણે કે, પોતાની માથુક કાલે આવવાની છે એમ સમજીને પોતાના ઘરને ખુણેખુણેથી વાળીચાળીને શણગારે છે.

એવો શ્રમ-એ તો જાણે કે, દરેકે દરેક પદાર્થને જીવનપરિમલ વડે સુગંધિત અને ચેતનમય કરવાની મહાકલા છે.

અને એવો શ્રમ કરતાં તો તમારે આટલી કદપનાની સમૃદ્ધિ. પણ સાથે રાખવી જોઈએ. તમે જે શ્રમ કરો છો એ શ્રમને નિહાળવા ત્યાં અસંખ્ય પૂર્વજો હાજર છે. મધ્યયુગમાં રણક્ષેત્રના યોર્થ માટે, પૂર્વજોની હાજરીની ભાવનાને, ચારણ ભાટો બિરહાવતા; આજે પૃથ્વીના મોટામાં મોટો પ્રશ્ન શ્રમનો છે; માટે શ્રમને એ રીતે સમજવો જોઈએ. શ્રમ કરવા માટે પ્રેમ હોવો જોઈએ. પ્રેમ વિનાનો શ્રમ-કેવળ અસંતોષ-ઉગ્ર અસંતોષ જન્માવે છે. શ્રમની સાથે પ્રેમનો મેળ મેળવવા માટે, શ્રમમાં જણતાં તમામ અનર્થકારી તત્ત્વોને નાબુદ કરવાં થોડે છે. પણ એ તમામ તત્ત્વોને નાબુદ કર્યા પછી-શ્રમ કરનાર વ્યક્તિ પોતે એ તત્ત્વોને કઈ સમજણથી અપનાવે છે, એના ઉપર તમામ આધાર છે.

માટે શ્રમ અને પ્રેમનો મેળ મેળવવો જોઈએ. એક પ્રકારના શ્રમ કરતાં બીજા પ્રકારના શ્રમને જુદા પાડવાનું કોઈ જ કારણ ત્યાં હોતું ન જોઈએ.

તમે ઘણીવખત વાત વાતમાં બોલો છો કે જેણે આરસમાંથી સજીવન પ્રતિમા બાવી કરી તે કલાકાર હતો. તેણે જમીન ખેડનાર ખેડૂત કરતાં કે કામ કરનાર મજૂર કરતાં, કાંઈક અનોખી વસ્તુ કરી બતાવી.

અને વળી જેણે વહોને લાતલાતની ચોલાથી શણગાર્યાં એની કારીગરી પણ અદ્ભુત હતી. અને કેવળ પગનું રક્ષણ કરનાર કાંટારખાં બનાવનાર મોચી કરતાં, એની નકરીમાં વધારે અદ્ભુત વસ્તુ રહી હતી સારા ખીચડી પકવનાર કરતાં સારો ચિતારો વધારે માન મેળવે છે. પણ તમે જે આમ બોલો છો તે કેવળ ભ્રમણાત્મક વાણી છે. સ્વપ્નમાં માણસ વિવેક વિના બોલે એવી એ વાણી છે. હું તમને કહું છું કે નિત્યવહેતો પવન, લઘ્ય અને મજબૂત વટવૃક્ષના કાનમાં જેની મધુર વાણી બોલે છે, એના કરતાં લેશ પણ જોછી મધુરવાણી, એ ઘાસના તણખડા પાસે બોલતો નથી. કુદરતના આ મહિમાવંત રહસ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. પવન જે જુદી જુદી જાતનું સંગીત હાવે છે એને, તો જે વસ્તુ પોતાના દ્વારા વધારે મધુર રીતે એ સંગીતને પ્રગટ કરે છે એ મહાન છે. વડલો પણ મહાન નથી, ને તણખડું પણ મહાન નથી.

એનો અર્થ એટલો જ કે જે શ્રમ કરે છે—પ્રેમપૂર્ણ શ્રમ કરે છે—તે જ મહાન છે. કેવળ શ્રમ કરનારો મહાન નથી અને કેવળ આજસુ જીવન વીતાડનારો તો હુદ્દ છે. એ હિંદુએ જોતાં—જે શ્રમમાં પ્રેમ રાખી શકે છે તે મહાન છે. એટલા માટે તમારો પ્રયત્ન આ હોવો જોઈએ—દરેકે દરેક કામને કલાત્મક રીતે સમજનાર વ્યક્તિત્વના વિકાસનો.

સ્વતંત્રતા આવે છે—

સંયમ ક્યાંકે શીખશું ?

આવી રહેલા સ્વરાજને પચાવવા માટે આપણી સમગ્ર પ્રજાને જે એક મોટો મુશ્કેલીજનક સ્થિતિ છે તે આચાર્ય કૃપાલાનીએ એક ભાષણમાં જણાવ્યો છે—

‘સંયમ વિના સાચી સ્વતંત્રતા હોઈ શકે નહિ. સ્વતંત્રતાનો અર્થ ને જેને જેમ ફાવે તેમ વર્તવાનો અધિકાર થતો હોય તો દુનિયાના ખીજા કોઈ પણ ભાગ કરતાં આપણા દેશમાં વધુ સ્વતંત્રતા છે એમ કહી શકાય.

‘આપણે ગમે ત્યાં યુદ્ધ શરૂએ છીએ, ગમે ત્યાં મંદકી કરી શરૂએ છીએ, આપણાં ધર્મી સ્ત્રીઓ રાજ્યનો કચરો ઋચૂકપણે રચતા ઉપર ફેંકતી હોય છે. આપણાં બાળકોને અભણ રાખવા આપણે મુખત્યાર છીએ; આપણા ધર્મમાં જે કંઈ રામચાળો થાય તેનો એવ પાંડોશીએને લગાડવાની પથ આપણને છૂટ છે.

‘અંગ્રેજો શેમ્સ નદીને પૂજવાનો દાવો નથી કરતાં, અને આપણે ગંગાને પૂજીએ છીએ. છતાં આપણે ગંગાને નેટલી મઠી કરીએ છીએ તેટલી મંદકી અંગ્રેજો શેમ્સને નથી કરતાં.

‘સાચી સ્વતંત્રતા રચનાત્મક હોય છે, ખંડાત્મક નથી હોતી. એવી સ્વતંત્રતા સંયમથી જ ખાત્રી છે. આપણા બધામાં ગંધીજી સૌથી વધુ સ્વતંત્ર માનવી છે. છતાં એમને ખીટી કે દારૂ પીવાની કે વારંવાર સિનેમામાં જવાની છૂટ નથી. એમની સ્વતંત્રતા તો તલવારની ધાર ઉપર કદમ માંડનારા વૃત્તકારની સ્વતંત્રતા જેની છે.

‘એ સૌથી વધુ સ્વતંત્ર છે, ને સાથે સાથે સૌથી વધુ સંયમી પણ છે. એમણે આપણને બજારો અને સંયમ બંને શીખવ્યાં. પણ એક સહેલો હતો તેથી આપણે એમાં પાવરધા બન્યા. જ્યારે ખીજે શીખવાની દરકાર આપણે કરી નથી.’

પ્રજાની મોટી બહુમતીની

પ્રગતિ હવે રોકાય નહિ

આઝાદી નહીં આવી રહી છે તે વિષે હવે

ઝાઝો મતભેદ રહ્યો નથી. તેથી કેટલાક નાના નાના પ્રશ્નોને વિસારે પાડીને એક માત્ર સ્વરાજનો ભોળો ઉદ્ધવવાની તૈયારીમાં અને એ આઝાદીના માર્ગમાંથી અને તેટલાં વિષયો ઝાઝાં કરવામાં રાષ્ટ્રના આગેવાનો રોકાઈ ગયા છે. આજ સુધી જે વિષય ઉપર સહેજ પણ બંધિછોડ કરવા આપણે તૈયાર નહોતા તેની ઉપર, એકવાર તો, ‘પૂરેપૂરું’ નમતું તોણી આપીને પણ આવી રહેલી આઝાદીને અપશુકન થતાં અટકાવવા તેઓ અવિરત પ્રયાસો કરી રહ્યા છે. જે કોંગ્રેસ દેશના ભાગલાની વિરુદ્ધ હતી, તેને જ ભીડીને પ્રાંતોના ભાગલા કરવાની માગણી કરવી પડી છે. આઘીસ વરસ પર બંધબંધ સામે પ્રયત્ન જોડાઈ ભીડી કરીને એની વિરુદ્ધ હજારોની સહીઓ લેનારા એ જ બચાળાના આગેવાનો આજે પ્રાંતના ભાગલા જોખી રહ્યા છે. આમ, આઝાદી આવી રહી છે એટલે આપણે અનેક સિદ્ધાંતોને ભોગે પણ એની આગમનધરી ૧૯૪૮ના જુનથી ૫ પહેલાં આવે તેવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છીએ. દેશના જે ભાગની પ્રજાને જુદા પડતું હોય તેને પણ આપણી સાથે રાખવાની ઈર્ષા જરૂર નથી. ૧૦-૧૫ ટકા પ્રજાજનોને ખાતર ખાડીની ૮૫-૯૦ ટકા હિંદી જનતાની પ્રગતિ હવે રોકી શકાય તેમ નથી. આપણે આપણી રીતે આપણા હાથ નીચેની ભૂમિનું ધરતર કરશું. જે જુદા પડ્યા છે તે પાંચ જ વર્ષમાં આપણી સાથે એસવા સામે આઘીને આવતા રહેશે.

દોસ્ત વંદશે અને

હરમન પણ વંદશે

આવા માનસિક વાતાવરણ વચ્ચે બંધારણસભાની ત્રીજી બેઠક યરૂ થઈ છે. મુસ્લિમ લીજ તો એમાં કદી આવવાની નથી એમ એણે કહી દીધું છે. રેથી રાજ્યોના નિમાયેલા અને ચૂંટાયેલા સોળેક પ્રતિનિધિઓ એમાં આ બેઠક વખતે આવ્યા છે, ખીજા કેટલાક વળી અનિશ્ચિત દશમાં બેઠા છે. એમની સાથે સમાધાન કરવા જતાં પણ આપણે આપણા બહુમૂલ્ય સિદ્ધાંતો બોગ આપશે. પડશે છે. રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ પ્રજાએ ચૂંટલા હોવા જોઈએ એવી અરૂ માનતા જરા-દીલી વ્યૂતીને રાજવીઓના નીમેવા પ્રતિનિધિ-

એને પણ આ પુનિત પ્રભાવતિનિધિસત્તામાં આપણે
સ્થાન આપવું પડ્યું છે. એટલું ક્યાં છતાં જે રાજ્યો
આવારે બંધારણસત્તામાં નથી જોડાયા તેમને, પડિત
તેહરુએ કહ્યું છે તેમ, દેશના દુરમનો જ ગણતામાં
આવશે, અને હવે સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાન પાસેથી એવા
વર્તાવની જ આશા તેઓ રાખી શકે.

આઝાદી આવતી જાય છે તેમ તેમ રાષ્ટ્રવાદના
દોરનો વધતા જાય છે અને સાથે સાથે દુરમનો પણ
વધતા જાય છે. આજ સુધી જે દર્દી-દુધ, બનેમાં
પગ રાખતા હતા તેઓ હવે ખરી ખરીને એક પા
ખીજ પણ બળવા માંડ્યા છે. અંગ્રેજો આજના જતા
દશે તે ધડીએ આ દેશમાં રાષ્ટ્રવાદીઓ અને એમના
દુરમનો સિવાય કોઈ કોઈ પણ રહી નહિ હોય.
કેટલાય માણસો એક છાવણીમાંથી નોકળીને ખીજ
છાવણીમાં આવ્યા જશે. દોરત મરીને દુરમન બનશે.
અને નહિ ધાર્યો હોય ત્યાંથી સાધીઓ સાંપડશે.

હવે પછી હાંસી કરતી શાંતિની સંયુક્ત અપીલ

હવે પછીના દિવસોમાં મગજનું સમતોલપણ
આપણે જેટલું રાખીએ તેટલું બોલું છે. પ્રેમથી
જેટલા વિરોધીઓને છતીએ તેટલા બોજા છે.
તલવારને જેટલી મ્યાનમાં રાખીએ તેટલી સારી છે.

આવી શુભ મનોકામના હોવા છતાં માધીજી અને
શ્રી ઝીજીએ શાંતિ માટે બહાર પાડેલી સંયુક્ત અપીલ
આખરે ક્યાંની માફક ખટક્યા કરે છે. એનો નીચે
સહી કરનારાઓમાંથી એકની અપાર સહાયતા જીજના
દબને છુપાવી શકતી નથી, એકની નિર્દોષતાને આડે
ખીજનો દુષિવારી અજની રહી શકતી નથી. આ
અપીલની શી જરૂર હતી, આ અપીલથી આજની
કોમી પરિસ્થિતિમાં ક્યાં ફેર પડી જવાનો છે, ક્યાં
રમખાણો અટકી જવાનાં છે, એ સમજવું મુશ્કેલ છે.
પોતાના જીવનને આસિ આસે એક માત્ર શાંતિનો
મંત્ર જ ઉચ્ચારનાર સંત માધીજી આ રીતે શ્રી ઝીજી
સાથે મળાને એક વધુ અપીલ બહાર પાડે તેથી

એમની અગાઉની અપીલોને વિશેષ સામર્થ્ય મળે તેવું
તો નથી જ. શીજી બાણ, પોતાનાં કાર્પોથી શ્રી ઝીજીએ
જે સિદ્ધિ અને નામના મેળવી છે તે પણ કાંઈ આવી
એકાદ અપીલથી જૂસી નાખી શકાય તેની મામુલી નથી.
‘શાંતિ માટે સાથે જ ઇચ્છા હતી તો વ્યક્તિગત રીતે
સૌ પોતપોતાનું કાર્ય કરી શકે તેમ હતા—માધીજી
કરતા હતા તેમ શ્રી ઝીજી પણ કરી શકતા હતા.
પણ આ અપીલે તો કામવાદી યુગ્મગીરીના ભોગ
બનેલાઓના જખમ ઉપર ક્યાંક મીઠું બહારાવ્યું દશે,
દણ પછી હાંસી કરી દશે એવો દહેશત રહે છે.
ઉપરાંત, ‘નામદાર વાઈસરોયે સામે માધીને કરેલી
ખાસ વિનંતીને પરિણામે’ આ અપીલ ઉપર બંને
આગેવાનોએ સહી કરેલી છે તેવી જાહેરાત તો બારે
અપમાનકારક છે. હવે તો જગત કહેશે જ ને, કે એક
પાંચ લીટીનું સંયુક્ત નિવંદન આ બે આગેવાનોએ
બહાર પાડ્યું તે પણ અંગ્રેજ વાઈસરોયને પ્રતાપે !
પડિત જવાહરલાલે કહ્યું કે આપણા પ્રમો આપણે
વાઈસરોયની મદદ વિના જ ઉકેલવાના છે તેની સાથે
આવી અપીલ બંધાયેલતા થાય છે ?

રાષ્ટ્રસ્વમાનને ખૂચતો

બ્રિટિશ સૈનિકોના ઉપયોગ

રમખાણો દરમિયાન જુદા જુદા પ્રતિપાં પ્રસંગો-
પાત હિંદી લશ્કરની સાથે સાથે સૈનિકોના ઉપયોગ
હજી પણ થતો હોય છે તે આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વમાનને
ખૂંચે તેવી બીજા છે. અસજત એવી દલીલ યાદ રાકે
કે આ બ્રિટિશ સૈનિકોને હિંદી ખાનનામાંથી મળ્યા
સારા પગારો મળતા હોવાથી જરૂર પડ્યે તેમની પાસેથી
કામ લેવામાં કાંઈ એવું નથી. વળી, એ પણ બહુતી
વાત છે કે આ સૈનિકો આપણી જમિન ઉપર છે તે
આપણી કમ્પાઈરિંગની ખાતર છે. આપણી પતંત્ર-
તાની એક નિશાની છે. તેઓ અહીંથી જવામાં એક
દિવસની કે એક ટંકની પડીશ ન કરે એવી દેશ
આખાની ઇચ્છા છે તે પણ દુનિયાથી અજાણ નથી.
રમખાણો દરમિયાન લશ્કરી મદદની જરૂર પડે
ત્યારે કામ, પ્રાંત કે દેશી—વિદેશીના કાંઈ પણ બેદ-
બાવ ગણકાર્યા વિના જે ટૂંકડી નજીકમાં નજીક હોય

તેને હાનર કરવાની વચ્ચાળાની સરકારની નીતિ છે એવી જાહેરાત સરક્ષણ પ્રધાને કરી છે તેથી, અમુક પ્રસંગે ગુરુખાઓ શીદ વાપર્યાં ને ખીજ જગ્યાએ બલ્લેયોને કેમ બોલાવ્યા તેવી ફરિયાદોનું કાંઈ સ્થાન રહેતું નથી એ જ પ્રમાણે સિટિય સેનિકોનું આની શકાય દિંદી સૈનિકોથી મળેલો ક બૂર્ખા ન ગલો તેથી ગોરાઓને મોવાવવા પડ્યા છે તેવું તો કાઈ મૂખ જ માને

તે હતા રાષ્ટ્રીય સ્વમાન એ દલીલથી પર એવી વસ્તુ છે એને સતોપવા ખાતર કોમી કે રાજદારી રમખાણોમાં સિટિય સેનિકોને ઉપયોગ ન કરાવેલો હક મદ આપણા પ્રધાનોએ ગમવો નેષ્ટએ નહિતર પછી, સાચા કાનુચી ઊંડા ઉતરવાની જેને બેવના કે કુસદ નથી હોતી તેવી પ્રજના મન ઉપર એની અસર અસર થતી રહેશે સિટિય સૈનિકો આપણે પગાર ખાય છે માટે નહેરો બોદવામાં, બંધ, સડો ને પૂનો આધવામાં, હલોગો ચવાવવામાં અને યાત્રિક બેતી કરવામાં એમને ઉપયોગ આપણે લાભદાયી રીતે કરી શકીએ તેમ છીએ

નિકલના રૂપિયાને

મળતો અનકાર

દિંદના નાણાપ્રધાન તરીકેની પોતાની કારકિર્દી દરમિયાન નિકલનો રૂપિયો ચનજીમાં દાખલ કરીને શ્રી લિયાકતઅલીખાન પ્રતાપસાહમાં યાદગાર બની જશે ધણા લાખા કાળથી આ દેશનો મુખ્ય સિક્કો ચાંદી જેવી કિંમતી ધાતુનો રહેતો આવ્યો છે તેને કા જે આ ફેક્ટર કાંતિમરી ગણાશે જૂતકાળના સન્નેગો એવા હતા કે ચનજી સિક્કાનું મુલ્ય તેની આંતરજાત (દિન્દ્ર-ઝીક) કિંમત જેટલું જ હોવું જોઈએ એમ મનાવું. કામજની નોટોના આ જમાનામાં ચનજી એ તો રાન્ય તરફથી મળેલો એક બાહુધરીની સગા બની ગયેન છે. તેથી સોના-ચાંદી જેવી ધાતુને પોતાના ચનજીમાં જ રોકાયેની પડી રહેવા દેવી તે દેખાતો દુર્બંધ ગણ્ય શુદ્ધ ચાંદીના સિક્કા તો ઉદના દાખદા દરમિયાન દિંદનાથી સાર અદરશ ચર્ચ મળા છે

અત્યારના જે સિક્કાઓમાં ચાંદી વપરાય છે તે પણ અ ધો-અરધ ખીજ ધાતુ સાથે મેળવેલી હોય છે તે ઉપરાંત લોકોને રૂપિયાના વજનદાર સિક્કોને બાદે એક રૂપિયાવાળો નોટો વધુ ફાવી મળ છે તેથી હવે નિકલના રૂપિયા બનાવવાના પગલા સામે વિરોધ કરવાનું કોઈને કારણ રહેતું નથી

નિખના સિક્કાના કાયદાઓ મજાવતાં નાણા-પ્રધાને જણ છે તેમ એ ધાતુ એટલી સખત છે કે એમાંથી બનાવટી સિક્કાઓ પાડવાનું મર્ફ લગભગ અશક્ય બની જશે ચાંદી લોહચુબકથી આકર્ષાતી નથી, પણ નિકલ આકર્ષાય છે તેથી ખીજ ધાતુના બનાવટી સિક્કાઓ પકડી કાઢવાનું કાર્ય પણ વર્ણ સહેલુ થઈ પડશે નિકલનું ચનજી સૌ પહેલુ ૧૮૮૧માં રિવટરસેન્ડમાં દાખલ થયેલું તે પછી ૧૯૬૬ સુધીય ઔરદીઆ છટીલી, ક્રાંસ વગેરે ૨૯ દેશોએ તેનું બનું કરણ કરેલું હવે પછીના, મહિનાઓ દરમિયાન એ દિંદમાં પણ દાખલ થશે

દેશહિતના કાર્યમાં

સહુ કોમોનો સહકાર

સેકડા વર્ષોથી ચાંદીના રૂપિયાથી ટેવાયેલી આ દેશની પ્રજા રૂપાનાણાથી વિખૂની પડશે ત્યારે એની લાગણી જરૂર દુભારી બીગ્ન સન્નેગો હોત અને કાઈ વિદેશી નાણામ નોએ, અને આજના જેવા જ શુભ હેતુઓથી, આ પત્રનું લખું હોત તો એની સામે ધણો ઉદાપોહ જગો હેત પરતુ આજે તો પ્રભકીય સરકારે આ પગલું લખું છે, તેથી અમેરિકા પાસેથી આપણે ઉછીની લોવેલી ચાંદી પાછી ચૂરવા માટે આપણા કશોડો સિક્કામાં નકામું પાણું રેતું રૂક ધણું જરૂરી છે એ વાન પ્રજા સમજ શકે છે પરંદેશી સરકારે પગલું લખુ હોત તો પ્રજા એની પાછળના ઈલાઓ સન્નજવાની સાક ના જ પાત પોને પોતાને જેના પ્રતિષ્ઠિ ગણવે છે તેવા મુસમાનો ઉપાત શીખ પ્રિસરી અને વિદુ જનસમૂહ પણ શ્રી લિશા અજનોખાનના આ યોગ્ય પગલામાં કેવો સહકાર આપે છે તે જોઈને એમના મનમાંથી કોમવાદનું તત્ત સડેજ પણ ઝોણુ થયુ હોય તો કેવુ સારું

મેયર-પરિષદે ઉવેખેલી

મ્યુનિસિપાલિટીની ટ્રસ્ટીઓ

એપ્રિલમાં કરાંચીમાં મળેલી મેયર-પરિષદમાં મેયરને સરકારી સમારંભોમાં પહેલી ખુરશી મળવી એકમત એવા અને એમનાં અધિકારોની રક્ષા અંગેના બીજા કારણે પસાર થયા તેને બદલે મેયરે અને મ્યુનિસિપાલિટીઓની ફરજે વિશે કોઈક નિર્ણયો મથા હોત તો ધણું સારું થાત. રાજકીય પક્ષાપક્ષી અને કોર્પોરેશન માટેના તુરંત પ્રયાસોની દૃષ્ટિએ એકમતે તો સ્થાનિક સ્વરાજની આપણી સંસ્થાઓ પ્રાંતીય ધારાસભાઓનો મુકામસો કરી શકે તેવી કક્ષાએ પહોંચી (જેતરી) ગઈ છે. શહેર કે ગામની સુખાકારીને લગતા અમત્યના પ્રશ્નો ચર્ચા હોય ત્યારે કેટલીય મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં પુરું 'કોરમ' પથ્થુ નથી હોતુ. વારં વહેવારે કોઇકનું મરજુ થાય તો તેના શોક્ષક કે કોઈ મહેમન આપ્યા હોય તો તેના સન્માનમાં પંજુ મ્યુનિસિપાલિટીઓ પોતાતું કામ દીમમાં નાખતી હોય છે. કેટલીક વાર તો મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્યોએ જેમનું નામ પંજુ ન સાંભળ્યું હોય તેવી વ્યક્તિઓના શોક કે સન્માનમાં સમયનો આપે અસહ્ય દુર્બલ થતો હોય છે. પ્રાંતીય પ્રધાનમંડળના સભ્યોની નકલ કરીને મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખે ને સભ્યો પથ્થુ આ સંસ્થાનું ઉદ્ઘાટન કરવા કે તે પ્રતિભાની અનાવરણવિધિ કરવા કે અહીં પ્રમુખચાન શોભાવવા અને ત્યાં વક્તવ્ય ચમકાવવા દોષથી જતા હોય છે; એક પછી એક બેકેડા મુલતવી રહેતી હોય છે અથવા તો કોઈ જ કામ કર્યા વિના બરબારત ચતી હોય છે. કામના ગંજ પાકાએ જતા હોય છે; અને આખરે જતાં એકી છુદિ અને ટૂંકી દૃષ્ટિવાળા કામથી નોકરી જ પ્રજાનાં કામનો કામે તેમ ફેંસલો કરી નાખતા હોય છે.

સમયની આ બરબારી

પ્રજાને વારા પમાડે છે

પ્રધાનો એક બાજુથી કહે છે કે પ્રજાજનનના અનેકવિધ કોષકાઓ ઉલ્લસા માટે એમને પૂરતો

સમય મળતો નથી, અને બીજી બાજુથી આવા સમારંભો કે કોઈ ફિતમની પહેલી રાત્રિ પાછળ એમનાં કલાકો ખરચાતા હોય છે. એ એમને પ્રજાને જેમ વિરમય માય છે, તેમ મ્યુનિસિપાલિટીના લઘુ-આમવાતોને પથ્થુ એ એવી રીતે સમય વેડફતા જુએ છે ત્યારે તો એને ત્રાસ માય છે. સ્થાનિક-સ્વરાજની સંસ્થાઓ એકત્રિત થઈને આવા પ્રશ્નો ઉપર લક્ષ્ય આપે, સર્વસામાન્ય કોષકાઓનો સામુહિક ઉલ્લસાવે, કોઈના અતુલમનો તો કોઈના કદાપછતો સર્વને લાભ આપે તેમ જ નવી નવી સુધારાની જતી મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં કદા રીતે કામ લેવું તેનું જુવાન સભ્યોને દર્શન કરાવતું એકાદ સામયિક ન્યલાવે તો એમણે પ્રજાની સેવા બળવો ગણ્યો. બાકી માત્ર ખુરશીઓ શોભાવવા જ ત્યાં જનુ હોય તો પછી નવી સુધારાઓમાં કોઈસનો ટિકિટ પથ્થુ તેમને પ્રજાના મત નહિ અપાવી શકે એ બરાબર માલ રહેવું બંધએ.

માતૃભૂમિની સેવા માટેની

પ્રશાસનિક ભાવના

મધ્યમ ધારાસભામાં યોડા સમય પૂરતી પ્રશ્નોત્તરી દરમિયાન પડિત જવાહરલાલે જાહેર કરેલું કે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાની કચેરીમાં કામ કરતા દેશવેદના સેક્રેટરી માણસોમાં હિંદીઓ તો માત્ર ૫-૧૦ જ છે. હિંદી જવા ચઢાન દેશ અને સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાના મોભાદાર સભ્યના વતનીઓને એ સંસ્થાની કચેરીમાં આવડું ઓછું સ્થાન મળે તે વાજબી નથી એવી ધારાસભ્યોની અને વર્તમાનપત્રોની યોગ્ય ફરિયાદ દરે કરવા પરદેશપ્રધાને શક્ય પ્રયાસો કરવા મંડિયા લેજે જ, અને તેને પરિણામે કદાચ શોડા વખતમાં જ વધુ હિંદીઓ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાની કચેરીમાં દાખલ થઈ શકશે. આપણા નવજવાનોને એ રીતે એક વિશ્વ-સંસ્થામાં કામ કરવાની અને દેશવેદના છુદિયાતુ-ચર્ચા સંપર્કમાં આવવાની તક મળે તે એક કલ્યાણ હર્ષની બાજત છે. પરંતુ બીજી બાજુ એવા જુવાનોની શક્તિની એમની જ માતૃભૂમિના નવધણતરમાં ક્યાં

ઓછી જરૂર છે કે બીજાઓ માટે આપણે એમને ખાતલ કરી શકીએ ? એ કે આવી ભાવના તો એવા કાર્ય માટે જેમની માત્રણી થાય તે જુવાનોના અંતરમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય.

ફિક્કટ એને બીજી રમતો વિશેના જેમનાં સાક્ષાત્તિક વર્ણનાત્મક રીડીઓ-અવયવોએ હજારો રસિયાઓને મુગ્ધ કર્યા છે તે મુખ્યત્વેના શ્રી 'બોબી' તાલપારખાને હમણાં જ આવી પ્રથમ સાતમક ભાવના દર્શાવેને બીજાઓને માટે દાખલો ખેસાડ્યો છે અને એમના ગ્રેમીસમૂહમાં પોતાને માટેનો આદર વધાર્યો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા તરફથી ચાલતા રીડીઓ-મયક ઉપર કામ કરવા માટે એમને વાર્ષિક રૂ. ૨૪,૦૦૦ (ચરમુક્ત)ની એક આદર મળેલી તેને નકારતાં એમણે જણાવ્યું કહેવાય છે કે, રીડીઓ ઉપરથી બોલવાનો એમને એક માત્ર ઉદ્દેશ હિંદમાં રમતમતનું લોક-શિક્ષણ આપવાનો છે અને તેથી આજની ધડીએ એમનું કાર્ય સ્થળ પરદેશી રાજકીય મંચ ઉપર નહિ પણ હિંદુસ્તાનમાં જ છે.

પુણ્યપતિઓને સાંપડેલા નવો નરેન્દ્રારક ઉદ્યોગ

હેલ્થ સાતેક વર્ષો દરમિયાન લગભગ બધા ડાખાંઓનું વેચાણ વધ્યું છે અને લઘુ નહેરખજારોને પ્રતાપે એમની આવકમાં પણ ઘણો વધારો થયો છે. પત્રકારત્વની દૃષ્ટિએ આ આવક વધારો પત્રકારોના પગારોમાં ઉમેરો કરતો હોય કે અખબારને વધુ સાધનસંપન્ન બનાવતો હોય તો ઘણો આવકારદાયક છે. પણ કમનસીબે બહુ ઓછા દાખલાઓમાં એવું બન્યું હશે. વસ્તુતઃ તો મોટા ભાગના અખબાર-માલિકોનાં જળવામાં ૧૮ ટકા સુધીનાં 'ડિવિડન્ડ'ના રૂપમાં એ લેણી આમદાની કલવાઈ ગઈ છે. આજ અખબાર ચલાવતું એ કોઈ મિલ-કારખાનું ચલાવવા જેટલો નફાકારક ધંધો થઈ પડ્યો હોઈને ગિરલા, દાલમિયા અને સિંઘાણીઆ જેવા અનેક ઉદ્યોગપતિઓએ અખબારો ખરીદવા માંડ્યા છે.

આજ સુધી આપણી આમજનતા અને પરદેશીઓ

વચ્ચે જન્મ ચાલતો હતો, પણ કાલે આઝાદી આપીને જીવી રહેશે પણ મજૂર અને માસિક વચ્ચેની લાગ આપણું ધ્યાન વધુ ખેંચવા લાગશે. તે વખતે અખબારો આવા પુણ્યપતિઓના હાથમાં હોવાથી માલિકને પહેલે પ્રચાર કરશે અને ખુદ પ્રમુખીય સરકાર પણ એ પ્રચારના દબાણથી અલિપ્ત નહિ રહી શકે. વળી, જ્યાં અખબારો ઉપર એમની સીધી માલિકી નહિ હોય ત્યાં પણ આ પુણ્યપતિઓ પોતાના ઉદ્યોગોની નહેરખજારોને કારણે કેટલાંક નાનાં નાનાં અખબારો ઉપર આક્રમક અંકુશ ધરાવતા થઈ જશે.

નામપુરના 'દિલવાડ'ના તંત્રી શ્રી મણિએ શ્રેણી વખત પહેલાં એક બ્યાખ્યાનમાં હિંદી પત્રકારત્વ સામે ઊભેલાં આપાં બપરધાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને કહ્યું હતું કે, આપણા પત્રકારત્વનું અર્થ ને બીજા બનાવતું હોય તો આપણી જનતાને વહેલી તકે સમજણથી બનાવવી જોઈએ, એનામાં સારા-સારો વિવેક કેળવવો જોઈએ, એમની રચિ જીવી કપાલી ધારી જોઈએ, કામી કે રાજકીય કારણોસર એકતરફી સમાચારો આપીને એની દૃષ્ટિ સંકુચિત ન બનાવવી જોઈએ.

દેશી ભાષાનાં ડાખાંઓ સામે

પડેલું નિઃસ્ત્રીમ ભાવિ

શ્રી મણિએ એમના અવચનમાં એ પણ ઉમેર્યો કર્યો હતો કે હિંદી પત્રકારત્વમાં સારા પત્રકારોની બહુ ઉણપ છે. આપણાં અંગ્રેજી ડાખાંનું ધોરણ કંઈક ઠીક હોય છે, પણ દેશી ભાષાનાં ડાખાંઓએ તો ઘણી પ્રગતિ કરવાની બાકી છે. અંગ્રેજી ડાખાંની આ દેશમાંની કારકિર્દી હતે અપતાચલને માર્ગે છે, પણ દેશી ભાષાનાં ડાખાં સામે નિઃસ્ત્રીમ ભાવિ પડ્યું છે. પાંચ જ વર્ષમાં કરોડોની વાંચનજૂથનો આ ડાખાંઓએ એકાએક સામનો કરવો પડશે તે વખતે સમર્થ પત્રકારોની ખોટ બાજે છે તેના કરતાં અનેક-ગણી વધુ સાહસી. જ્યાં જ્યાં ડાખાંની નીતિ બહે એકજોળથી જુદી હોય, પણ સમર્થ પત્રકારોની જરૂર તો સફળે પડવાની જ છે. એટલે આ પ્રશ્ન

દેશી કામીનાં તમામ છાપાંઓ સાથે બેસીને વિચારવા જેવો છે.

આ બાબતમાં એક સૂચન એવું પણ થયું છે કે, અમેરિકા જેવા દેશોમાં, જ્યાં અનેક વર્ષોથી પત્રકારત્વને પણ એક રીતસરના અભ્યાસના વિષય તરીકે ખીલવવામાં આવ્યો છે અને જ્યાંની પત્રકારત્વની વિદ્યાપીઠોએ એ દેશને અનેક શક્તિશાળી પત્રકારો આપ્યા છે ત્યાં, આપણા અમુક જુવાન પત્રકારોને વધુ તાલીમ માટે મોકલવા અને તેમના અર્થ પેટે અમુક શિષ્યવૃત્તિ કે લોન દેશી કામીનાં અખબારોના મંડળ જેવી સંસ્થાએ આપવી. એટલે, આવી મદદ આપીને પત્રકારત્વના અભ્યાસ માટે બહુ મોટી સંખ્યામાં જુવાનોને પરદેશ મોકલવા તે આપણા દેશને યોગ્ય નહિ. એટલે વખત જતાં તો આપણે ત્યાંજ, આપણી વિદ્યાપીઠોમાંજ પત્રકારત્વનો અભ્યાસક્રમ મોકલવો પડશે, પરંતુ એને માટે પણ અમુક ગાણત્રીએ તો પરદેશ જઈને અનુકૂળ મેળવી આપવો પડશે જ.

પત્રકારત્વની તાલીમ માટે

શિષ્યવૃત્તિઓનો પ્રયત્ન કરીએ

આપણા જીવનમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં તાલીમ પામેલા માણસોની એટલી બધી તંગી છે કે એ તાલીમ મેળવવા પરદેશોમાં જવું આવશ્યક બન્યું છે. એ રીતે પરદેશ જઈ આવનારાઓમાંથી અમુક તાલીમખાનગેના ઉપયોગ સીધો એ પ્રત્યેક ધંધાની ખીલવણી માટે થાય છે અને અમુકને એ જાતની તાલીમ ખીજાને આપવાના શિક્ષણ-કાર્યમાં મોકલવામાં આવે છે; એક પ્રત્યક્ષ પરિણામ આપે છે, બીજા લાંબા ગાળાની યોજના છે. પણ આપણી આજની પરિસ્થિતિમાં બંને જરૂરી છે. મધ્યસ્થ સરકાર તરફથી આવી જાતની તાલીમ મેળવવા માટે ૧૯૪૭-૪૮ના વર્ષ દરમિયાન જુદા જુદા ૩૬ વિષયના કુલ ૨૦૭ વિદ્યાર્થીઓ સરકારને જાણે પરદેશોમાં ઓછામાં ઓછા બે વર્ષના અભ્યાસ માટે મોકલવામાં આવનાર છે. આ ૩૬ વિષયોમાં એવી, પશુપાલન, રસાયણવિદ્યા, ઈજનેરી, શિક્ષણ,

ગૃહસ્થાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કાગળ-ઉઠોગ અને છાપકામ સુદ્ધાંનો સમાવેશ થાય છે; પણ પત્રકારત્વનું એમાં નામ નથી.

એ તો દેખીતું છે કે એકેથી સરકાર બધા જ વિષયના બધા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ માટે પરદેશ મોકલવાનો ભાર વેઠી ન શકે. તેથી આ કાર્ય છાપાંના કાર્ક મંડળે ઉપાડી લેવું જોઈએ. છાપાંના મંડળ પાસે બંડોળ ન હોય તો સમગ્ર શ્રીમતો પાસેથી એ માટે મદદ મેળવવી જોઈએ. પહેલી એશિયાઈ પરિષદ પોતાને આંગણે બરીને દિદે એશિયાની આગેવાની લીધી છે. તેથી એણે તો અન્ય એશિયાઈ દેશોના વિદ્યાર્થીઓને પોતાને આંગણે અભ્યાસ કરવા મોકલવાનો જોઈએ અને એમને નાનાં ભાંડે ગણી સારી પેટે શિષ્યવૃત્તિઓ આપવી જોઈશે. પણ પોતાના જ દેશના જુવાનોને પરદેશ મોકલવા માટે એ દિદી શ્રીમતો કાંઈ નહિ કરતા હોય તો બીજાઓને તો એ પોતાને આંગણે કઈ રીતે મોકલાવી શકવાના હતા ?

એવા કરતાં કરતાં

દલિત-કોમોના પાઠા-ઊભા ન થાય !

માત્ર કોઈ એક જ કોમના સાંકડા વાઙ્માળા પોતાની પ્રગતિને મર્યાદિત રાખનારી કોઈ પણ સંસ્થા પછી ભલે તે ચાલે તેટલા શુભ હેતુથી ઊભી કરવામાં આવી હોય, સમગ્ર દેશ માટે તો તુલકસાનકારક છે જ, પરંતુ ખુદ એ કોમની પણ મેટ્ર સેવા તેના દાયે યઈ શકતી નથી એ વાત સમજવામાં હવે નવા દિદુસ્તાનમાં દીલ ધક શકે તેમ નથી. જુની ધરેડના કોમવાદીઓએ આ વાત સમજવાની છે તેમ જ રાષ્ટ્રવાદી સમાજસેવકોએ પોતાનું સેવાક્ષેત્ર સાવ સંકુચિત રાખ્યું છે તેમણે પણ આજ સુધી આંખથી વેગળા રહેલા આ ભયથી સતેજ ધવાની જરૂર છે. થોડા વખત પર મળેલી રાનીપરજ પરિષદ ઉપરના એક સંદેશમાં શ્રી કિશોરલાલ મહારવાળાએ એનો ખિંચ કર્યો છે.

‘રાનીપરજ સેવા મંડળ, દળપતિ સેવા મંડળ, આદિવાસી સેવા સંઘ, દરિજન સેવક

સંઘ વગેરે ન્યાતમત, વંચ, ધર્મ કે સામાજિક ફલિઓના કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા વિભાગોની સેવા માટે જુદા જુદા સંઘો રચવાય એ મને બહુ ખમતું નથી. આજની પરિસ્થિતિમાં કાર્યકર્તાઓને ચોક્કસ ક્ષેત્રમાં, એકાગ્રપણે અને એકધારું કામ કરવાની દૃષ્ટિએ આવા સંઘની રચના અનિવાર્ય અને છે. પણ આપણે આદ્ય કે તો હિંદુ અને અહિંદુ, બધા બેદોને બૂની દેશના સર્વ લોકોને કેવળ એક ભારતવાસીઓના સમાજમાં એકત્ર ગોઠવવાનો છે. આપણે એક એવો મજબુત સમાજ રચવો છે, જેથી બધા એકબીજા સાથે એવા એક થઈ જાય કે કોણુ આદિ અને કોણુ આર્ય, કોણુ દ્રાવિડ અને કોણુ હિન્દ અને કોણુ અંસજ એવો ફરક જ થોડો ન થકાય.

‘પછી આપણા સંઘોના નામ આદિવાસી સેવક સંઘ, રાનીપરજ સેવા મંડળ, હરિજન સેવક સંઘ એવાં નહીં હોય પણ ગરીબ સેવા સંઘ, રોગી સેવા સંઘ, અગાની સેવા સંઘ, બસની સેવા સંઘ, એવી જાતના સેવા સંઘો હશે. તે ગમે તે જાત, કેમ કે ધર્મના ગરીબોની રોગીઓની, અગાન, વહેમ તથા બસનોમાં ફોલોઓની સેવા કરતા હશે અને દરિદ્રતા, રોગ, અગાન, વહેમ, બસન વગેરે મનુષ્યજાતના કાયમના યત્નઓનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરતા હશે

‘રાનીપરજ વગેરે જુદા જુદા મંડળો સ્થાપીને પણ અસલ કામ તો છેવટે ગરીબાઇ રોગ, અગાન, બસન, અન્યાય વગેરેના નાશનું કરવાનું છે. પણ કાયમ માટે રાનીપરજ, હરિજન, હજારત વગેરે સમૂહો બંધાઈ જાય અને તેટલા જ સમૂહનું મમત્વ અને અભિમાન પાકું થાય તો તે ઇષ્ટ નહીં થાય.’

શ્રી કિશોરલાલભાઈની આ સ્વચ્છ દૃષ્ટિએ એપ આ દલિત વર્ગોમાં કામ કરી રહેલા સહુ કાર્યકર્તાઓને વહેલો વહેલો લાગે-નહિતર સાચા દિલથી સેવા કરવા જતાં ક્યાંક કોમવાદનું ઊંટ પેસી જશે.

વિચારોમાં મક્કમ હતા—

આચાર-કેસોડીમાં નિબંધ ?

સ્વતંત્રતા મોટી લક્ષ્ય દરમિયાન જે ઉ આદ્યો આપણે નજર સામે રાખેલા હતા તે હવે સ આપણા જ કાર્યકરોના હાથમાં આવતાં તે બૂલવા લાગ્યા હોય તેનું હમણાં હમણાંથી બન બનાવોમાંથી જણાય છે. આજ સુધી આપણા વિચારો હતા તેને આચારમાં મૂકવાની પડી અ છે ત્યારે આપણા ધણાખરા આગેવાનો એ કેસોડીમાં શુદ્ધ કોમન રચણે નથી નીકળી શકતા એવું લાગે એક કેસોડી કાર્યકરે ‘પ્રજાબંધુ’માં સમાધાનપૂર્ણ એક નિઠર લેખમાં કહ્યું છે તેમ—

‘આ રિશ્તિમાં આપણે યુગરાતમાં છે

પચ્ચીસી દરમિયાન જીવનની જે કેટલીક ઉદાહરણોમાં સંગ્રહણ અને સંવર્ધન કહ્યું તેને કોઇ પણ ભોગે સાચવી રાખવી એ પ્રતિ વિચારણીય બંધનનું મંત્રિ કર્તવ્ય થઈ પડે એ સાચવણીને માર્ગ આપણે જાણે છે બંધિતનો પ્રત્યે લેણ પણ અનાદર ક્યાં સિર આપણે ન્યાય ને નીતિનાં ધોરણો સચવાય પ્રકારે આપણું વર્તન થાય.

‘જે આ પ્રકારની જીવનવિશુદ્ધિ આપ કાર્યકરો આજે સમોન થઈને નહિ કેળવે પ્રજા આજ સુધી જે આદરની બાવનાથી કા કરોને અનુમતી છે તેય કરતાં અચારો-દ કતમાં આજે અચારા રહેલી છે...જેઓ ખો સિક્કા જેવા હોવા છતાં પણ હજુ ચક્રણી બ રણ છે તેઓએ સમજી લેવું નેપછી કે પ્રજા રહેલી એક સ્વાભાવિક ઉદારતાની વૃત્તિને લી જે તેઓ પોતપોતાના રચાને હજુ રિધર િ પોતાની કોઈ વિષિષ્ટ લાવકાતને લીધે નહિ એટલે પ્રજાની સહનશીલતાને, ઉદારતાને હવે બહાર કેસોડીએ યાદવનારા વધારે પ્રસંગો જતાં તો પ્રજા એ સિક્કાઓનું ચલણ બંધ કરવાનું જરૂરે હોવ નહિ કરે એ સહુએ સમજી રાખ નેપછી.’

‘એક કેસોડી કાર્યકરે’ જે પોતાનું નામ નહો કહ્યું હોત તો એમની આ સ્વચ્છવાણીની અસર એમના સાથીઓ ઉપર કેટલી વધારે થાત!

૨૮-૪-૮૭

જીવનપંથ

ધૂમકેતુ

અમણ પણ અણધક નહિ એવી
ભાલીને ભણાવવા જતાં
ભણતરનો સાચો શોખ જાગે છે.

દુરેક ગામડાને પોતાનાં એ આર કાવ્યમય રચના હોય છે. આ રમણીય રચનાની પિહાન એટલી રખ-કુઓને અતે રખારીઓને હોય છે એટલી ખીન કાષ્ટને હોતી નથી. અને ગામડાનું હૃદયતંત્ર જે આનંદ આ રચનામાંથી ખેચે છે એવો આનંદ એને મોટીમોટી મેદની જમાવતી સહાઓમાંથી પણ મળતો નથી. આવા રમણીય રચનામાં કુદરતે છૂટે હાથે સૌન્દર્ય વેશું હોય કે કોઈ આરસની મોટી મોલાતો કે મનોહર ઉઘાનો ત્યાં ઝીઝાં હોય એવું પણ કાંઈ હોતું નથી. મણી વખત તો માત્ર વેકુર હરેલો નદીનો વિશાળપટ પોતાની સાદી રમણીયતાથી ગામડાનું અનુપમ આકર્ષણરથળ મધ ગમેલ હોય છે, કે ગામને ગોંદરે ઝીલેલો જોખમજન્ય વડ કેવળ પોતાની ઘાટી છાયાથી મોહિ-નીનું ધામ ખી રહેલ હોય છે !

વીરપુરનું એવું એક રમણીય ગ્રામ તો માનકે-શ્વરનું મંદિર. પણ તે ગામની બહુ પાસે. ગામથી દૂર અને તેથી કષ્ટનામય રંગથી રંગાયેલું સ્થળ તો 'હેમત્રો' હતું ઉનાળામાં પણ ત્યાં પાણી હિલેળા જેવું હોય લોકોએ તો હેમત્રાની વ્યુત્પત્તિ પણ શોધી હતી કાંઈ સાધુની મુદ્રા ત્યાં પડી ગઈ, અને હરિયોગી સાધુએ તો આસન જમાવતે ત્યાંને ત્યાં મુદ્રાને નખ માર્યો. 'હે મુદ્રા ! હે મુદ્રા ! હે મુદ્રા !' એમાંથી ઘર્ષ ચુકું હેમત્રો. આ તો આપણી લોકકથાની મુમિકા કેવી રીતે તૈયાર થાય છે એનું એક ઉદાહરણ છે. આજી તો 'હેમત્રો' એ સમુદ્ર ઉપરથી જ નિષ્પન્ન થાય તેવો સબ્દ

છે. અંતે એ નાનકડા મામતો તો જળજંઘારી સમુદ્ર જ હશે !

આ હેમત્રાની આસપોસ પણ 'જેલાડિયાની પાટ' અને ખીન' ધણી જળરચના હતાં. ત્યાં આગળ કુચરા, ટેકરા, ધાર, પથ્થરખાણો તે કુદરતી રીતે બારે આસ લોહીછમ રહેતી ધરતી હતી. રખારીઓનું એ પ્રિય સ્થળ હતું. રખકુઓને એ કાસ્મીરી ખગોળો હતા. ભાગેકુઓ માટે સંતાવાની જગ્યા ત્યાં હતી. નર્મદ ગણાવે છે તેવા 'લાલ લલના' માટે એ જ સ્થળમાં રસિકતા સગર ભરી હતી. અને મરખાઓ માટે ફૂખી મરવાનું રયાન પણ એ જ હતું !

આ જેલાડિયાની પાટ તો અમે વારંવાર લૂગમાં ઘોલા જતા—માતી સાથે. એકલા જવાની તો હિમ્મત આવે નહિ. હેમત્રામાં મધર અચૂક રહેતી—પણ જેલાડિયાની પાટ એના વાસ નહિ જેવા મણુતો. એનાં આત, મીઠાં, પવનની લેરખીએ ચોલાં, કાળાંનીલાં પાણી એવા તો મનોહર હતા તે કાંઈ આવેલાં પાન હેવા એવા પાછાથી રંગે એમને સણગારી દેતાં કે ગમે તેવા કાળજસાયત્વ પણ એક વખત તો એને કાંઈ ડોલો નબ. આ કપડાં ઘોષ લ્યે, પછી પોતાને તરવાં બહુ સરસ આવડતું એટલે લાંબે શેલારે પાણીમાં પડે ! હું કાંઈ ઊભો ઊભો આનંદથી ટેકરા મારું, પણ પાણીમાં પડવાનું મણું નહિ. પછી પોતે પાછાં ફરે, ને ખરો લગાડીને લાંબે સુધી પાણીમાં લાઈ જાય !

આજ વર્ષો પછી ત્યારે એ પ્રસંગ હું સંભારું છું, ત્યારે એક સણુકાર તો વર્ષોનાં વર્ષો જાણે દૂર

* આ યોખદખાન શબ્દ છેક સિદ્ધજાન જ્યોતિષિંગના જમાનાના 'કુકુલપત્ર'નો વારસો નળવરી રહ્યો છે.

હકીન્નય છે—એ શાંત મીઠાં જળ, એ નીલાં ધાસ,
‘‘હું’ગરા, ટેકરા, ધાર ને પાણીખાણો સધળાં જ નળે
મને પાછો ગમવા બોલાવી ન્યય છે. ખરેખર, મા ધરતી.
એનું અમી, ને કાઈની સાથે સરખાવાય તો એક
જન્મદાત્રી મા સાથે જ. એક વખત મારા કાકાએ
કહેલો એક દોહો યાદ આવે છે :

ગર મોરારં, સર દારારં, અમરત ફળ મુરો,
હેતુકવેણ, જનમભોમ, શેં વિસરે મુરો.

આ બેલાડિયાની પાટે પાણી ધીમી શાંત લેર-
ખીમાં આખો દિવસ લહેરાવું હોય—માને તરતા
આવડે એટલે ન્યારે બેલાડિયાની પાટે લૂગડા ધોવા
ન્યય ત્યારે પાણીમાં અચૂક પડવાનાં અને તરીને સામે
કઠિ તીકળી જવાનાં. એક વખત મારી કાકી પણ
ધોવા માટે સાથે ગયાં. એમને તરતાં ન આવડે. પણ
પાણીમાં હાથ પગ દલાવવાથી તરાય છે એટલું નળે.
માએ પાણીમાં હેઝારો લીધો ને તરવા પડ્યાં કે કોણ
નળે શું થયું—પગ નીચેથી પથ્થર સર્પો કે પછી
રહી શક્યાં નહિ—પણ જનનાકાકી તરત પાછળ જ
પાણીમાં ખાબક્યાં માએ ચોટસો ઝાલવાનો ચલ
કર્યો, પણ એટલામાં તો, જનનાકાકી અદશ્ય થઈ
ગયાં હતા.

વીરપુરમાં એ વખતે એક કોળી રહેતો. એને
કાંઈ નામ જ મળે નહિ. એ જનમમૂરો હતો. અને
‘મૂરો’ એ નામે જ ઓળખાતો. પણ સાત વાંસ પાણી-
માંથી મોતી મેતવું હોય તો એ મેતે. હેમદ્રામાં પડીને
હેમદ્રામાં એક દેરું છે, નીચે પાણીમાં, એવી દંત-
કથાકરેલી શોધ એણે કરી હતી પાતળી નાનકડા
ખાંધાનો, વાચા વિનાનો પણ ગજબનો સેવાલાવી એ
પુરુષ હતો. પાણી જોતાં એનું અંતળ ઊંડાણ એ વાંગી
કાઢતો. એનો ધવો જ પાણીકાંડે રખડવાનો.

જનનાકાકી અદશ્ય થતાં તો માએ મોટેથી રીડી-
યારી કરી મૂકી. રગારીઓ દોડી આવ્યા. કણ્ઠી
ધોડ્યા. પાણીખાણમાંથી પાણી પીવા અશ્વેલા કોળી
મેગા થઈ ગયા. પણ પાણીમાં જતાની કાંઈની દિમ્મત
સાલે નહિ.

એટલામાં કોણ નળે ક્યાંથી મૂરો દેખાયા.
એને તો નિશાની આપો એટલી જ વાર. એ
ખાબક્યો પાણીમાં, ને જનનાકાકીને ચોટલે મૂરોને
ઉપાડી લાવ્યો.

આ વાત, બેલાડિયાની પાટની, અમારી શ્રેણિ
કથા લેખે આકર્ષક હતી, પણ અમને છેકરવને તો
બેલાડિયાનું એક ખીણું આકર્ષણ હતું. આ પટે
કાકેર સુરાછએ અજબ ગણાવી શકાય એવો દીપડો
શિકાર કર્યો હતો એમ કહેવાતું હતું.

કાકેર સુરાછને મટે એ તદન માત્સ્ય હોઈ શકે.
એ જમાનામાં કાકેરને, મધ્યપુગના વીરવના છેલ્લા
અવશેષ જેવા ગણી શકાય. - એ જ ૨૪૫૮૧૬
અને એ જ ટેક. એ જ રંગ અને એ જ રાત્ર
એમાં પાછા સુરસિંહજી તો પોને લુલાનીમાં દે
રણમેજ રમી ચૂક્યા. ટેકનો વડનો અને વડનો એક
રંગી પુરુષ. - માથાના વાળ જેટલું દેવું થયું ત્યારે
કોઈકે કીધું કે હવે તો આ કામદારને કાઢો—પણ,
એનો જવાબ એક જ : ‘જેને મેં હાથ આપ્યો એને
હું નહિ કાઢું.’

એક વખત કોઈક ભરવાડે આવીને વાત કરી કે
‘માપુ ! બેલાડિયાની પાટે દીપડો આવ્યો છે. ને એ
આળાને ચૂંચ્યો છે !’

દરખાર તરત તૈયાર થયા. વીરપુરની ઘોડાર એ
વખતે ભારતવિખ્યાત હતી એમ કહીએ તો પણ અતિ-
સચોક્કિત ન જણાય એમાં સરસ જાતવંત ઘોડાં વીર-
પુરમાં રહેતાં. દરખાર ઘોડેસવાર થઈને આવી નીકળ્યા
અને એની પાછળ પણ એ ચાર જણા નીકળ્યા.

દીપડો એક ભાકામાં અદર સતેલો. ધીમે ધીમે
રખારી કાંઠ લપ્પને આગળ ચાલ્યો. ને છેક સુધી
પહોંચ્યો. મગડ પિગ્યો. મરચાંની ધૂમાડી દોધી હોય
તો અંદરથી જુરાયો થઈને ભાગે. સી થોડે છે
જલસ રહ્યા. ધૂમાડી કરીને સમડીયો ભાગી ગયો.

ચોડીવાર થઈને અંદરથી વિજળ બનેલો દીપડો
નીકળ્યો. નીકળ્યો તો ખરો પગ કોણ નળે શું થયું
તે નીકળ્યો એવો જ સીધો આવ્યો કાકેર સુરાછ ભર.

કાંકારને ઘોડા સાચવવાનો હતો બંદૂક સંભાળવાની હતી. ને દીપકને એક જ ધાએ પાડવાનો હતો. બીજા ધાનો વખત ન હતો. બીજા કોઈ ધા કરે એમાં તો સો ટકાનું નોખમ હતું. બોલવાનો સમય ન હતો. ઇશારાનો પણ વખત ન હતો. સ્થાન સાચવવાનો જ મોઢા હતો.

કાંકાર સુરાજીએ અજબ જેવી સૂતિથી એક હાથે ઘોડાને પોતાને વશવર્તી બનાવી દીધો ને બીજે હાથ ધા કરવા માટે તત્પર પણ વિવેકી એવી પળને સોંપી દીધો. એ પળમાં જીવનચરણ હતું, માથા ઉપર ખાખકે એવી તરણે દીપકો અદ્ધર બેઠ્યો. ને એક ક્ષણ— આખા મીંચી ને ઉઘાડો એટલી ક્ષણ, આકાશમાં એ કમળમળ માથા ઉપર—તોળાયો. પણ એ તોળાયો ન તોળાયો ને એક હાથે મજબૂત લગામ પકડી, ઘોડાને પાછું જરૂર અદ્ધર ચક્રવર્ત્ય એટલી વાજવરતાથી વશ રાખી શહેલા કાંકાર સુરાજીએ, ચરીરને થોડાક પાછળનો દંદાર એક આપી, એવી તો અજબ સૂતિથી બંદૂક ફોડી ને ઘોડાને પછી પાછળ હઠાવી લીધો, કે શું થયું કે શું ધામ છે, એ આસપાસના કોઈ અનુભવે, તે પહેલાં તો દીપકો નીચે ફંગોળાઈ ગયો હતો ! આ કાંકાર સુરાજી !

આ હેમદ્રો, બેલાડિયાની પાટ, ને વીંગપુર નેતપુર ગોંધલ રાજરહસ્યને આંધળારી ચોરી પાસડા ઉપરના ગિદામણીતા પુલ કુંચી, પાણીની છત રહેતી. એટલે એ બધાં સ્થાનમાં ગાયો, બેસો, બકરાં ચારવા માટે રજારી, ભરવાડ રખડ્યા જ કરતા. મેં પણ અમારી માથ, બેસોને ત્યાં ચારવા માટે લઈ જવાની, તૈયારી બતાવી.

નિશાળે ન જવા માટે તો એ વખતે ગમે તેવું કામ કરવાની મારામાં હિમ્મત હતી. શરત એટલી કે નિશાળમાંથી રજ મળવી નોંધે. અમે છેક છેવાડે ગેળા, અને એક સાધારણ નહિ જેવી મૂડી છતાં, કોણ જાણે કેમ સાહુકારમાં ખપતા ! મારા પિતાની રહેણીકણી અને કાંઈક કરડો, સ્વમાની, કોઈની દરકાર ન કરે તેવો, આગ્રહી અને જમાનાની ને 'ફેશન'ની

હમેશાં સામે યતારો, એકદમ નિખાલસ, ઉમ અને એમની ત્યાંની નાનકડી કાર્યમર્વાદમાં સરખામણી કરવામાં રહેલાં નોખમ અને અયોગ્યતા વિશે ભાન છતાં, સરખામણી કરવી જ હોય તો, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સાથે સરખામણી કરી શકાય તેવો, કોઈક કડવો, તીખો, એક ધાએ જ કટકા કરવાવાળો, એવો સ્વભાવ આમાં કોરજરૂપ હોવો નોંધે. એમની આંખમાં રતાસ રહેતી. મેં ઉપર અભીરતા સાથે કડકાઈ દેખાતી. સ્વભાવમાં ઉમટા હતી. વાણીમાં સ્પષ્ટતા હતી. વર્તનમાં નિખાલસતા હતી. બાબદારમાં ભગવાન કાંટિલાની કુનેદશકિત હતી. સંકેટ સમયે ધીરજ ને શરવીરતા હતી. અને આવડત આગ્રહી સ્વભાવને લીધે ધાડું પાર પાડવાની તેજસ્વિતા પણ હતી. એમનાં પ્રિય પુરતકો જે. પંચતંત્ર અને જુદાજુદાકથ. આ બન્ને પુસ્તકોમાં કોઈ જગ્યાએ પરાજયનો મહિમા ન હતો. એટલે હાથેં હા ભેતાં એમને અત્યંત નેટલું દુઃખ થતું.

પણ એમણે આ જે વગરમાગેલી અને નાહકની ઉપાધિ 'મેળવી હતી—શાહુકારીની—એણે અમને તો રાત ને દિવસ સચેત રાખ્યા કર્યા. ક્યાંક ચોરી થાય એટલે પેલો ફફડાટ અમારે ત્યાં, અમારા ફળિયામાં ફૂતરાની લંગાર તો ગંહેતી, પણ એ ઉપરાંત અમારા ઘરની ચારે તરફની વંડી, એ કાણુમણે કેવી મહાન સિદ્ધાંતની બીંત બતરાંતી હોય તેમ, એ પાર્શ્વ દિલ્લ પૂરી જ યાતી નહિ ! નમારે જુઓ ત્યારે સરકારી સમારકામની જેમ એનું સમારકામ ચાલતું જ હોય !

અને આ સમારકામ પાછું કરવાનું ઘરનાં માથ-સોને ચોતાને જ ! એટલે કડિયા, મજૂર, ચણવાવાળા, પાણી લાવવાવાળા, પાણી સારવાવાળા—એ સઘળા અમે પોતે જ. ઝડપે ઝડપે એ બીંતો નવી નવી રીતે ચણાયા જ કરે !

હાલ તો કાંકિયાવાડમાંથી નાશ પામી ગઈ છે એ હાથલા ચોરની મજબૂત વાડ પણ ઘરને વીંટળાઈને પડી હતી. એટલે પાચ પંદર દિવસે એક બે ભપકર બોરિંગ પણ ઘરમાં દેખા દે ! એમની સાથે પણ એવીસ કલાકનું જુદ ને એવીસ કલાકની સધિ

આસતાં જ હોય ! પરંતુ ચોરથી, સાપથી, કે એવા કોઈ બધથી ડરીને પણ આમમાં ગ્રેહવા જવાની મારા પિતાએ ક્યારેય ધમ્મણ કરી ન હતી. હા, સર્પને પકડવાનો એક લાખો દોરી બાંધેલો મજબૂત વાંસ હમેશાં ઘરમાં રહેતો. અને મોટો બાલા આકારનો લોહનો સજિયો પણ રહેતો. એક બે લાલા પણ હતા. અને બીજાં પણ અનેક સાધનો હતાં. ગામમાં તો એટલે સુધી વાતો આસતી કે અમારા ઘરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કોઈ માધનો પૂત ઘરમાંથી સામેતાએ બહાર નીકળે એ વાતમાં કંઈ માલ નથી. કારણ કે ત્યાં એવી બૂપ-ભૂલામણી છે અને ટાકરીઓની એવી પરંપરા ધરમાં રચેલી છે કે પ્રવેશ કરતાની સાથે જ આખા ઘરમાં અવાજ અવાજ ચર્ચ રહે છે ! આ અતિશયોક્તિની વાતોએ અમને ચોરી, ચોરની રંગડમાંથી બચાવી લીધાં એમ કહેવાય !

ખરી રીતે આ તમામ દંતકથા કેવળ બે પાંચ વખત દરબારી માણસો—ખાસ કરીને રાણીઓના કામદારો—પૈસા લેવા માટે આવતા જતા કોષ્ટકે બેઠા તેમાંથી ઉદ્ભવેલી હતી.

પણ પછી એ દંતકથાને થોડીધણી ભૂમિકા આપી ચાલુ રાખવા માટે અમે પણ બારણાને થોડી ટાકરીઓ પળગાંડી રાખી હતી ! એટલે બારણાને કોઈ અડે કે તરત જ ટનન ટનન એવા અવાજ ચાલુ રહેતા !

ઘરનાં તમામે તમામને મજૂરીનો પદાધિપાક તો પેલી ભીંત ચણતી હોય એમાંથી અત્યક્ષ મળી રહેતો. ચણવાવાળો કોષ્ટ મજૂર હોય તો લાંબે નહિતર મારા પિતા પોતે જ ચણતા ! ગારો, ગદેડાં, એલાં ને ગડ-મડિયા પાણી—એમનાં તો અમારે ત્યાં જાંડાર જ્યો જ હોય. એ વખતે, ખાસ કરીને બપોરને સમયે, નિંદાળનો ઘંટ ચવાતી તૈયારી હોય ત્યારે, હું એવા ઉત્સાહથી એમાં લાગ લેવા માંડું કે પથરાએને બરાબર ગોઠવવા માટે નાનકડી પાતળી પથ્થરનો કરચો બોલુંએ, એ ગમે ત્યાંથી શોધી શોધીને પણ હાજર કરી દઉં ! આ કામના ઇનામ લેખે ધણી વખત બપોરે ઘેર રહેવાની રજા મળી જતી. આવી રજા મળે ત્યારે એ રજા

વારંવાર પાછી મળ્યા જ કરે એવું કરવા માટે, પગમુરજી ધરકામતી હોંડી જવાય એટલી મજૂરી ચીવટથી આપવી પડતી. પણ ગારો સારવો, મોઢાં ઉપાડ્યાં, ગડગડિયા લાવવા, મીનલવાવમાંથી પાણી લાવવું, કાચી જાંઘળી, ખાટલા બરવાં, નળિયાં ચળાતાં હોય તો બોરડા ઉપર નળિયાં લાઇ જવાં—એ તમામે તમામ કામ મારા મનથી સહેલાં હતાં. અધરું તો પેલું ગણિત હતું.

પણ આટલું કામ આખા છતાં નિંદાળની હાજરી ગેરદાજરીનો સવાલ તો તલવારની ઘેટ માથે લટકતો જ રહેતો. છોકરો તોડવા આવે તો તો ઠીક, પણ કોષ્ટ વખત મારતર પોતે આવી ચડે ત્યારે તો પરાણે જવું જ પડે. સવારે આંક લેખાં થયાં હોય તો બપોરે ગણિત હોય—ને સવારે ગણિત થયું હોય તો બપોરે આંક લેખાં હોય. બિયમાંથી નીકળે તો ચૂલમાં પડે! એવું આ વિષયક ત્યાં હાજર જ હોય ! અને મારતરની કાળી આંકણી—એ પણ ત્યાં હાજર હોય ! એ વખતે મોંડેસોરી હતી નહિ ને સોડી લાગે ચમચમ એ ચૂન સર્વમાન્ય હતું.

પણ બગવાન ભાંચાનો નેરુ કહેવાય છે. કેટલાક ભાંચાનો નેરુ કહે છે એ બરાબર નથી. ભાંજે એનાથી તો બગવાન પણ લાગે. પણ જે ભાંજે એવું મં એમ કરીને બગવાન ગાડે ધાસે. હું પણ મને લાગે ! ભાંજતો જતો હતો. આખમાંથી આંસુ તો કોઈ ધોં મોઢે ચાલ્યાં જતાં હોય, દીપકાને તો ધર ન હોય રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રને આંખો સૂજ ગઇ હોય, પણ નિંદાળ—નિંદાળ, કોષ્ટ દિવસ મને છોડે, એ વરડ હજી ક્યાં સિતિજમાં કેખાતી ન હતી ! એવામાં એક બનાવ બન્યો

મોઢાજાણ પરવશ હતા બહુ નાના હતા ત્યારે એટલે બાળી આંખાં ને પિયરથી X ધામેણી-પાણી લાખ્યાં. આ પાડી બહુ જાતવંત હતી. ગામમાં હો નવી સર્વો એટલે શીમનો અગાણી રજારી આવવા છોડી જાય, પણ સાંજે પાછી ઘેર દૂર કે નહિ એનો ખાતી કાણ આપે ! અમારી બેઠ હતી, એક વાળી

* ધામેણીનો અર્થ દાખલમાં આપેલી એક છે.

પણ હતી, એમાં આ એક પાડી આવી એટલે ત્રણ ચાર ઢોર ચર્ચા. પાડોશમાંથી છોકરા ને છોકરીઓ બેસી ચારવા જતાં—એમાં હું પણ જાણી ગયે.

સવારમાં કાં સાયનો લઈને, કાં *ધશીયો લઈને, કાં દશમી લઈને અને નહિતર પછી ધજીતો રાટલો લઈને, પણ પાણીને બદલે એ દૂધમાં કર્યો છે એવો ઢોંગ કરીને, નોકળા પડું. અને પાડોશી ખાંટ, રબરૂલ, સુમરા એમના છોકરા છોકરીઓ સાથે છેક બેલાડિયાની પાટ અને હેમદ્રા મુધી એમનાં ઢોર સાથે મારાં ઢોરને લઇ જઈ. આ કમ ધણા દિવસ ચાર્ચો અને એ પ્રમાણે નિશાળની મુકિતનો આનંદ હું માણી રહ્યો.

સવારે જાતું અને છેક સાંજે આવતું. સવારમાં દહીં રાટલો ખાધો હોય કાં જાતું* માન ને છાશ ખાધી હોય, ન બપોરે ઝાડને હાથે બેસીને બપોરાં કરવાં ને કટકબટક વધે તો વળી રોંડો પણ ધાય; કેમકે વખત દાઈ હરિને લાલ રખારી મળી જાય તો આપણને બકરીની એ શેડ પાડવા થે તો રાટલાતું બટકું ને દૂધની શેડ એમ નારતો પણ યથ જાય; અને એ ને હિલોળા દેતાં પાણી ભેખાં કરવાં કે કાંઈ નીલીજીમ ધાર ઉપર બિલા રહીને છેટે છેટે ચરતી તમારી ગાય બેસીને નિહાળ્યા કરવી—જીવનનું આ પ્રભાતી આકર્ષણ આજ પણ એટલું સતેજ રહ્યું છે કે, જો મને કાંધાકરૂપથી કે જાંતરજાંતરથી વીસપચીસ વર્ષ પાછાં મળી જાય તો તરત પાછો 'નીલાજીમ ટેકરાઓ ઉપર કાંઈ પણ હેતુ વિના રખડવા માટે તો હું એકલો જ છું' છું ! ' એ મનોદશાનો પડથી ફરીને ચાંગચાંગમાંથી જાગી જોઉં ! ' નીલગીરીના ઉતાકામાં પાસેના વિસ્તીર્ણ નીલાજીમ ટેકરાઓ અને એમાં ઠેર ઠેર આવેલી કુંજ નિકુંજોવાળા દરિયાળા ભેંં ભેંંઈને મને ચારી ચિશુ-વચની આ ગૌચરભૂમિ સાંભરી આવી હતી. દિમાલખનો ગળનજૂંખી પેર્વતમાળા ભોવા પછી આ નીલગીરીનાં કુંજરાઓ કેટલાકને અનાકપંક સાંગે છે. પણ એમનામાં જે વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ રહ્યું છે—એ અદ્ભુત છે. એવા વિસ્તીર્ણ લીલાં મેદાનો માથુસને કવચનાતો નિઃસીમ

પ્રદેશ દેખાડે છે. એટલે જ મને તો દિમાલખ અને નીલગિરિ બંનેની સરખી મોહિની લાગેલી.

આ હેમદ્રાના જળજાંકરી રમ્મ સ્થાનોમાંથી પાછા ક્યારે નિષ્ક્રમિત નિશાળ તંત્રમાં આવતો જકડાયા એની ચોક્કસ કાલમર્મીદા જળાવવી મુશ્કેલ છે. પણ કાંઈક એવું સંસ્મરણ છે કે આ લાબી જે આવ્યાં હતાં—મોલી લાબી—એમનામાં ગળજાતું વાતસલ્ય હતું. અને લગભગ રાજવંશી કહેવાય એવું રૂપ હતું. એ જે સ્થાનેથી આવ્યાં હતાં—ચારણની પીપળા—ત્યાં એના બાપ કામદાર હતા. ચારણની લાપામાં જે લાલકારેલી મીઠાશ હોય છે એ લાલકારેલી મીઠાશનો વારસો લાબીને મળ્યો હતો. એનામાં હોવા ઉકલત એવી હતી કે શોડા જ સમયમાં એણે ધરનાં સઘળાંને પોતાનાં બનાવી દીધાં, અને પોતે ધરનાં બની ગયાં. એની કાપા મજબૂત, કસાયલી, અને શ્રમને સહન કરનારી હતી. મોટી, નિર્મળ, ગ્રેમભરી આંખો, સ્તીકું* ઘાટીકું* અચ્ચિશુદ્ધ નાક, ચંપકવર્ણી—ખરેખરા અર્થમાં ચંપ-વર્ણી* એવી દેહ, અને સપ્રમાણ ઊંચાઈ—ભાભીની સાથે મીનલવાયે પાણી ભરવા જવાનો એક નવો આનંદ મને મળી ગયો.

ભાભી આવવાથી ધરમાં મારા પિતાને પણ ધરપત ચર્મ હતી. અત્યાર સુધી એ બહારગામ જાય પણ જીવ ધરમાં રહેતો રાતે દાંધળે ખાતર તો નથી દીધું કે ! એની ચિંતા દબેશ રહેતી. મોંઘીઆઓ આવ્યાં, એની આવડત એમણે જોઈ; એની દિમ્મત દીડી, એની વ્યવહાર કુશળતા અનુભવી, અને એમને હાથે જાણે ભારે નિરાંત થઈ ગઈ. પોતે નહિ હોય તો પણ આ વતુ કોઈનાથી માણ જાય તેવી નથી.

પણ બપોરે મોલીઆઓ આવ્યા સમયે* હતાં ત્યાંદે મોટાભાઈ રામજીભાઈ એવા જ નિર્મળ હતા !

એ હજી નાના હતા. આ નારીનો પરિમલ જાણવાની એમનામાં મુકિત ન હતી. આ ગમ્મચુગી કંકા-રેલી આસ્સામી સ્ત્રીમાં કેટલી અજગ જેવી શ્રદ્ધા છે એવું કોઈને જ્ઞાન ન હતું.

* ભાભીની ઇચ્છાશક્તિનો એક પ્રસંગ મેં અનુભવ્યો.

* ધશીયો એટલે લોટને દૂધમાં રોજી ભરાક ગળપણ માટે ગોળ નાખે તે

હતો: વધો પછી લાભી ઘરમાં જતાં આવતાં થવાં ત્યારે એક વખત અમે ભાડવા ગયેલા. કોટડામાં પાણી પાસેનું આ નાનકડું ગામડું હમણું તો મોટાં નાનાં રાજ્યેલા જેજંજેલા વખતે એના દરબાર અંદરિંદરને લીધે થોડીક પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે, પણ તે વખતે તો ભાડવાનો કાંઈ દિસાખ ન હતો. રાજ ઉપર મેનેજર-મેન્ટ હતું. રફલ ઉપર એજન્ટરીની દેખરેખ રહેતી. રામજીભાઈ ત્યાં મારતર હતા.

ભાડવાથી સવારે નીકળેલા અમે વીરપુર આવો રહ્યા હતા. ગોડલ છોડ્યા પછી થોમ તડો તપવા માંડ્યો. વૈશાખ મહિનો હતો. શીમમાં આગ ઝરતી હતી. નપાણિયો એક લાંબો ગાળો ગોડલ વીરપુર વચ્ચે આવે છે.

એ વખતે એ નપાણિયા લાંબા ગાળામાં કાંઈ કાંઈ સુસાર કર પાણી વિના તરરડીને મર્યાના કિસ્સા પણ બનતા હતા. હજી ત્યાં પરખ એસારવાનું કોઈની મુઠું ન હતું. આસપાસ કયાંય વાવકવાનું કેમણું ન હતું. આ ગાળો 'ઉનાળામાં ભયંકર ગણાતો. આ ગાળામાં અમે લાભી ને દિયર ચાલો રહ્યાં હતાં.

શીમમાં નજર કરે તો શીમ આખી ઉભરડા ન સમી પડી હતી. કાંઈ કયાંય દેખાતું ન હતું. કેકાણે એક ઝાડનું પણ નામનિશાન નજરે આવતું ન હતું. એકલી આગ પ્રબલવી નહીં હતી.

એ વખતે એ ગાળામાં અધવચાળે, અતિશય વપાને લીધે મારું ગણું સુકાવા માંડ્યું. પાણીની ઝંખના થઈ આવી. મોં આખું પડાં ગયું. હોંક ઉપરથી આમાં જીડી ગયું. 'પાણી ! પાણી ! પાણી !' એમ મન મોટથી મનમાં પોકારવા માંડ્યું.

લાભી એ કળી ગયાં. ભણ્યાં તો એક અક્ષર પણ ન હતો, પણ ગય્યાં તો એટલું બધું હતું, કે એક વાકય અત્યારે ગોલડું એ શક્તિ યુગાવવા જેવું છે એ સમજી ગયાં. એટલે 'મનમાં ગોંઠ વાળીને, પોતાની ચાલને શાંત રીતે વેગ વધારી દીધો, ને મને ઝડપી ચાલી રસ્તો કાપી નાખવાની આશા આપી ને લાખાનો !

અમે સપાટાએ લગભગ મેડવા માંડ્યાં. પેલુ જેમ જેમ વેગ વધારતાં ગયાં તેમ તેમ 'પાણી ! પાણી ! અને પાણી !' નો આતનાદ પણ માગ મનમાંથી વધારે ને વધારે મોટો અવાજ કરતો જઈવા માંડ્યો. પાણી નહિ મળે—એ ભયથી પગ બળહીન થતો જણાયા.

મરી બેંધડીમાં તો ટાટિયામાંથી ચાલવાનું સામર્થ્ય બચે કે શું એવું લાગવા માંડ્યું.

છે એક ફૂલો દેખાતો હતો. લાભીએ લગભગ દોઢ મૂધ—એ ફૂલ તરફ, અને ત્યાં પહોંચી પણ મ્યાં. હું તો પાછળ દસડાતો હતો. મારે મોટો જીવનમરણ્ય એવો પાણીને પ્રશ્ન હતો.

હું ફૂલ પાસે આવ્યો. લાભી યાળા ઉપર બેઠાં હતાં. પણ એની આંખમાંથી તો બોર બોર જેવાં આંસુ પડી રહ્યાં હતાં. હું પહોંચ્યો—ન પહોંચ્યો ને એણે મને વાતસભ્યથી તેડી લીધી: 'મણીભાઈ ! ચાલો, બાવલા, હમણું પાણી આવ્યું દેખાડું !'

હું તો એની આ અચાનક ચાલથી અકળાઈ જીએ. પગ પકડાવવા માંડ્યો. જાત ઉપર મણે—'અરે ! વીત ! હમણું—હમણું—આ આવ્યું—જુઓ, ત્યાં ફૂલો દેખાય !'

લાભીએ તો ફૂલ પાસે પણ મને જવા ન દીધો. મને તેડીને આગળ જ વધવા માંડ્યાં. જેણે મણુ મણુ મણુ, ધાસની બારી મીંધે ઉપાડી હતી એને આ મારો બાર શું દિસાખમાં હતો ! 'પેલુ લાભી પોતે યાડ્યાં હતાં જોજામાં જોઈથી સત્તર અઢાર માઇલનો આ ભરતડાની યુસારરી થઈ ચૂકી હતી. એના પોતાના હોંક પણ સુકાતા હતાં; છતાં એ તો મને તેડી લઇને આગળ વધવા માંડ્યાં !

પણ લાભીએ આ ફૂલાનું પાણી બણીએકને છોડી દીધું—સાડેલો પહોંચતો કરીને, કે પછી સાડેલો મારું પોતિયું, પહેરણું, સઘળાંને બાંધીને, પાણીમાં લીંબવડીને પણ પાણી મેળવશે લેવાત એ પાણી જવા દીધું ! પાણી ! પાણી ! મારા મનમાં એ વખતે પાણી એટલે શું એની નાણે ખરે જ ન હોય તેમ એ બાંધ

તો ગાંધારી માફક સીધી સમક્ષે દોડવા જ માંડી ! મારું મન ખિન્ન થઈ ગયું. પાણી નળણી જોઈને જોણું. હવે નહિ મળે એ ખાતરી થઈ ગઈ. બળ રહ્યું ન હતું. હું તો હતાશ થઈ ગયો. એટલામાં થોડે આંધે બીજે દુકો દેખાયો. અને ત્યાં દોષક માણસ પણ ફરકતું લાગ્યું—પાણી ભરતું હોય તેવું લાભીયા દિગ્મત આવી ગઈ.

તેણે ઉતાવળે ઉતાવળે રસ્તો કાપવા માંડ્યો. 'મણીભાઈ ! જુઓ, ત્યાં પાણી રહ્યું—એ દુકો દેખાતો !'

એ દુકા પાસે પહોંચ્યાં ત્યાં તો એક માણસ પાણી એન્ડી રહ્યો હતો. અધીરાધની હૃદ ન હતી. આનંદનો પાર ન હતો. 'મેં' ધરાઈને પાણી પીધું—શાંતિ થઈ ગઈ. લાભીને પણ તરસ તો બહુ હતી. પણ એણે હૃદ મનોબળથી માણું ધૂણાવ્યું :

'મારે નથી પીવું !'

'કેમ ?'

'કંઈ બોલ્યાં નહિ. પણ પેલા માણસની આભાસ-હૃદ જાણે એમને મુંઝવી રહી હોય એમ લાગ્યું. મેં તો જાતભાત પૂછ્યા વિના જ પાણી પીધું' હતું. લાભીએ ના માંડી, એટલે મને તક મળી ગઈ.

'તો પછી લાભી ! ત્યાં પીવાત નહિ ? જોણે દુકો—સાહેબો પાધડી પહોંચી જાત નહિ ?' પેલા દુકાનું પાણી નળણી જોઈને આજે જોણું એ અરખાઈ ઉપરની તીખાસ મેં શકવી.

'ભાઈ ! હાલો હવે, પહોંચી જશું.' લાભી બોલ્યાં : 'મારી ફર નહિ, મને પાણી મ ન પડે !'

'ત્યારે જોણે કુવે તે' પી લીધું હોત તો— ? એટલી બધી ચોખ્ખી...' લાભીએ પેલો દુકો છોડી દીધો એના રોષ દહા પછુ રમતો ન હતો—પાણી પીધા છતાં પાણીની વધાનો અનુભવ મને પીડી રહ્યો હતો.

લાભીએ શાંતિથી કહ્યું : 'ભાઈ ! મણીભાઈ !

એ વખતે તમને કહ્યું હોત તો તમે ચક્રર ખાધને નીચે પડી ગયા હોત. એ દુકામાં ત્યાં કાંકરા બેઠાંતા !'

'હે !' આશ્ચર્યમાં એક ક્ષણ તો રિથર થઈ ગયો. આ સમાચાર લાભીએ પેલો દુકો આપ્યા હોત તો એ માથે વીતત એના બાને રતબધ જ થઈ ગયો !

'પણ ત્યારે હવે જેમ આંહી' પાણી પી લ્યો, લાભી ! આપણે પછી ચાલીએ—' મેં કહ્યું.

લાભીના હોઠ હજી સુમતા હતા. અંદરે ફિક્કો પડનો જતો હતો. પણ એણે પોતાનું 'રૂપાણું' રિમત કર્યું : 'મરે તો લાઇ ! માનકેશ્વર મંદિરે નાળિયેર વધાર્યા પછી પાણી પીવાનું છે; હાલો, હવે આપણે, લ્યો.'

આવી આ અદ્ભુત નારીની છાયાની મને જે મોહિની લાગી એને લોધે ધીમે ધીમે પાછો નિશાળ તરફને પંથ લીધો હોય એમ જણાય છે.

આજે એની હડીબંધ રચના આપવી એ તો અશક્ય છે. પણ યોગદાક્ષી સાધેના મારી પાસે પાપ્યાં છે, તેમનાં કેટલાંક ઇતિહાસ મળી શકે તેમ છે.

આ લાભીમાં આટલી બધી મીઠાશ અને વાતસલ્ય વસી રહ્યા હતાં એટલે જેમ ધરનાં સોને એણે પોતાનાં જનાની દીવાં તેમ મને પણ એણે પોતાનો દોસ્ત કરી લીધો.

કાળમાં તો એ કંઈ ન હતો. એક આંકડો પણ નહિ. જે પહેલી ચોપડી મેં એમને જાણાવવાની શરૂ કરી એ પહેલી ચોપડી આજ પણ મારી પાસે પડી છે. તેમાં 'લાસગાઈ' 'ગીગાભાઈ' 'વાલગાઈ' 'પુનાગાઈ' એવાં નામ એમના હાથથી લખેલાં છે. ગીગાભાઈ એ પીપળોના ચારણ દરબાર. લાસગાઈ એનાં સ્ત્રી. વાલગાઈ એણે કરીને દીકરી.

લાભીના કુટુંબનો રોટયો આ ચારણ દરબાર સાથે હતો. એ કુટુંબની મીઠી માયાભરેલી ચારણી જાન, એના ઉચ્ચાર અને ભારજીમાં નહિ, પણ અર્થમાં, તો લાભીને વરી હતી. એ વાતાવરણમાંથી લાભીએ એમનો, ખાસી પીધો હતો. એ કુટુંબની નારીકથાએ લાભીને પણ 'કૌટુંબિક ભાર તો સ્ત્રીએ મારે જ હોય' એવી આત્મચક્ર આપી દીધી હતી.

ઉપાકયા દેવાશ કરે તો ગદિયાણો દોઢ ગદિયાણો સોનું લીધું હતું ચડી બેઠા ગાડીએ અત્યારે જ્યારે મારા પિતાને ખબર પડી ત્યારે તો એ રાજકોટ હોય ને સવારમા તો વહેલી વડોદરા જવા નીકળી જાય ! હું મેદિકીની અમદાવાદમા પરીક્ષા દેવા આવ્યો, ઈસ્વી ૧૯૧૪ની સાલમા, તે વખતે પશુ અમદાવાદ પરદેશ જેવું લાગતું, ત્યારે આ સમયે તો વડોદરા સાગરપાર જેવું બનાય અને એમાં રામજીભાઈ તો ભાગ્યા હતા એટલે મારા પિતાએ તો રાતોરાત રાજકોટનો પથ કાપી નાખવાનો નિર્ણય કરી લીધો ! એ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ જ ન હતો,

પશુ એ નિશ્ચયે તો ધરમા સૌ ખગલગી ગયા આખી રાત-એકલા સીમમાં ચાલ્યા જવું ! એ વિચારથી કૂણ કીકયાં

પશુ ધરનાં દરકત કરે ન કરે તે પહેલાં મારા પિતાએ તો પાણી પીને વહેતા મૂક્યા !

સૌ એમને જતા ભેઠ જ રહ્યા ખાઈ ખધ થઈ જોડાનો અવાજ શ્રમી ગયો ફળીમા સન સનાટી ફેલાઈ ગઈ. રાત્રિની નિસ્તબ્ધતા વધારે લય કર થઈ રહી

સવારમા સાત વાગ્યે રામજીભાઈ ટિકિટખારી વડોદરાની ટિકિટ કઢાવવા બિભા હતા

બે ચાર મિનિટ ચાલી જાય તો રામજીભાઈ વડોદરા બપોરી જાય !

ટિકિટના પૈસા પશુ હાથમા હતા ખારી બપોરે એટલી જ વાર ખારી બપોરી ને રામજીભાઈએ પૈસા પશુ કઢયા.

ખરાબર એ જ વખતે એમના ખભા ઉપર પાછળથી કોઈનો હાથ પડ્યો !

‘રામજી !’ તરત કાનમા પિતાનો પગિચા અવાજ પશુ આવ્યો રામજીભાઈના તો ધરણ જ મરી ગયા

પહેલાં તો આ બનાય તેવું ન હતું સત્તાગ્ના પહેરમા વહેને કોઈ આંધી આવી પહેલે એ એમણે અસહ્ય માન્યું હતું !

પશુ રામજીભાઈને ખબર નહિ કે પિતાએ તો રાત આખી ગરતો જ કાપ્યો છે ! ખાસસા છત્રોસ માર્ગલ

પશુ આ વસ્તુને મારા પિતાએ ત્યાર પછી જે રીતે વળાંક આપ્યો એ રીતનો ખ્યાલ કરતા તો આજ પશુ એમની હુદ્દિમતાને માટે માન બપોરે છે એ વખતે તો છોકરાને વશ કરવા માટે સૌ મારતા વધારે મારે એ વધારે ડાહ્યો ગણાતો મારતરોની તેજસ્વિતા પશુ આંકણીથી મપાતી એવા એ જમા નામાં મારા પિતાએ થોડા દિવસ પછી જ, રામજીભાઈને વડોદરા જવાની ટિકિટ પોતે જ લેવરાવી દીધી !

પશુ આ વાતની-રામજીભાઈ ભાગ્યાની ન્યારે ભાબીને વાતવાતમા વહેલે મોઝે ખબર પડી ત્યારે એમના મનમાં શું થયું એ વાતની તો કાંઈ જણ મળે તેમ નથી પશુ એક દિવસ એમણે મને અચા નકજ કહ્યું. ‘મણિભાઈ ! તમે મને લખાવો ! મારે તમારી પેટે વાંચતા શીખવું છે !’

જાખા દીવામા ભાબીનું ફપાણ મોં શાબી રહ્યું હતું એમની આખમા આંસ હતા જરાક જ શ્યામ જાળજા કાળી આખની રેખા એનાથી વધારે શોભી રહી હતી

મે તરત જ સકલ્પ કરી લીધો ભાબીને લખા

• આજે આપણે આખમા હવે અજનનો તિલાંજ રહ્યો નથી પશુ મારી મા જે રીતે એ મેરા તૈયાર કરતા તે રીત નીચે પ્રમાણે છે આ મેરાને લીધે જ અમને આખમા ફાથલો નજારો છે જોતપુરથી મા કાથો-એ નામનો પીજચટો મૂળ જેવો પદાર્થ લાવતા એને લોહાની કંડળીમા નાખી દેવતા માથે તપાવી પછી ધી નાખતા ધી નાખતા જાય ને જેમ ધો બળતું જાય તેમ તેમ કાથો તૈયાર થતો જાય ત્યારે પાછાને તૈયાર થાય ત્યારે નીચે ઉભારી લોહાની કાસથી જ એને કંડળમા ઘૂંટી જોતે દિવસે એ જ કિચા ફરી કરે ધીની, ખાજવાની, ને ઘૂંટવાની નીચે દિવસે પશુ એ કરે ત્યારે કાથો તૈયાર થાય આજુ અજન પશુ જ ગુણકારી છે પશુ કાથો ખાજતા આવડતો એમને

વવાનું મારે માથે. એ બાણવાનારો ગુરુ હું બન્યો. એટલે આવી કાઠી મોટી સિંખાના ગુરુ લેખે પણ મને વિધાનો રંગ લાગવા માંડ્યો. નિશાળે ન જવામાં શરમ દેખાવા માંડી. ભાભીને બાણવાતાં-ને તેની પાસે વાતો વાંચતાં હું પણ બેઠો બેઠો બાણવાના તાલમાં પાછો જવા લાગ્યો.

સાતું શયુ કે ભાભીએ મને આ કહ્યું. નિશાળે ન જનારો એવો હું કામધંધા વિનાનો થતો જતો હતો. સીમમાં દેર ચારવાનું ખડું, પણ ભાભી આવ્યા પછી તો હવે ઘેર રહેવાનું પણ મને એટલું જ ગમતું. પણ ઘેર રહીએ તો નિશાળે જવું પડે માટે આ સીમ લીક હતી.

પણ સીમને વળી પોતાનું જુદું જ લક્ષણ હતું. સીમમાં અમે છોકરાંવ મોટા મોટા પથરા જીંમકાને નીચેથી વીંછી કાઢતા, અને એમાં કોઈ વખત સાપ પણ નીકળી પડતા. વીંછીનો તો બહુ અમે મારવાનો ઈર્ષા જ રાખ્યો હતો. એમાં વળી કૂતરાંના લગર સાથે હોપ ને કોઈ નથી દેખતું એવું લાગે તો સસલાંતી ને હરણુંની પાછળ પણ ચતા. એમાં કોઈ વખત સસલાંતી શિકારી આનંદ મળી જતો.

આ વખતે મને એક નવો ટુકો પણ મળ્યો હતો. અમારા ઘરમાં એક, નાનકડી કોયળી હતી. ઉછામાં ઉછી સાલના તાંપાના પૈસા એ ચેલીમાં બેગા થતા. ખીબ તો તમામે તમામ પૈસાનો દિસાજ રહેતો ને હમેશનો હમેશ રાજમેળ મેળવાતો. એટલે એક પૈસા પણ ખૂટે તો રાતે આઠ નવે તો મારા પિતાને એનો પત્તો લાગી જ ન્યય !

પણ આ નવા પૈસાની ચેલીમા પૈસા ગરમા વિના નખાતા. મેં એ ચેલી નજરમાં લીધી. અને ગામમાં રાખવા કઢોળને નજરમાં રાખ્યો.

પછી તો એ ઘેઘોમાંથી પૈસા લઈ. રાખવાને ત્યાંથી પાશર પેડા જોખાવું. બેલાડિયાની પાંદે નાસ્તો કરું. વીંછીનો શિકાર કરું. ને કૂતરાં બેગાં આવ્યાં હોય તો સસલાંતી તગડવાનું કામ કરું. બેગાં તો

બેલાડિયામાં પડી હોય. ને સૌ દોર બેગાં ગાયવાછડી ચરતાં હોય.

પણ આ પૈસાનો એક વખત મારા મોટાભાઈ અંબાશંકરને ખબર પડી ગઈ. એણે મા પાસે ફરિયાદ કરી. એ વખતે તો ભાભી મદદે આવ્યાં. ગપ લગાવી; પૈસા તો મેં આપ્યા છે !

એ વખતે તો આ ચાલ્યું. પણ પૈસા ધીમે ધીમે એકા થતા જતા હતા. નવા પૈસા બેટલા આવે એટલા-મારા પિતા એ કોયળીમાં નાખતા. એટલે માગ મનને ધરપત હતી કે આ ચક તો ચાલ્યા જ કરશે, ને રાખવા કઢોળના પેડા પણ મળ્યા કરશે ! પણ એક વખત અંબાશંકરભાઈએ એ ભેદ બરાબર પકડી પાડ્યો !

તે વખતે વળી માએ મદદ કરી. છતાં એનું રહસ્ય હવે ત્રગટ થઈ જવા આવ્યું !

અંબાશંકરભાઈને રહસ્ય શોધી કાઢવાનો આનંદ હતો. મને, આ અનિયમિતતા જે વાતાવરણ ફેલાવશે એની ચિંતા હતી. ભાભીને, વખતે મહિમાઈને માર પડશે, એ ધીક હતી. પણ એક વખત ફરીથી આ પ્રસંગે માગ પિતાએ અપૂર્વ ધીરજ બતાવી.

તેમણે મને બેલાવ્યો. સૌ ધરવાળાં મૂળતાં હતાં. મને જેવી સેવા માટે ભાભી ત્યાં લાજ કાઢીને ચોસરીમાં જ બેઠા હતાં-ભીંતની એથે. માને બેઠું બોલવા સિવાય ખીન્ને કોઈ રસ્તો મળ્યો ન હતો. પણ સૌને આશ્ચર્ય થયું.

મારા પિતાએ તો ચાંતિથી જે આના મારા હાથમાં આપ્યા. એ વખતે જે આને પેડા હતા. અને એમણે જે આની ન આપી પણ વળત લાગે એવા આઠ પૈસા મારા હાથમાં આપ્યા. પછી પોતે મારી સાથે ગામમાં ચાલ્યા : 'જે તને કંદોઈ છેતરે, આટલા પૈસાના કંદલા પેડા આવે એ હું દેખાડું !'

એમણે મને એકાસામે ચાર પેડા અપાવ્યા. ઘેર આવીને અંબાશંકરભાઈને ચોરી પકડવાનો એક પેડા મારે આપવો પડ્યો. પણ ભાભીને તો હું

પોતે આપવા દોડ્યો ! મને સાબરે છે કે મે ત્યાર પછી ઘરમા કોઈ દિવસ એક પેસા ચોર્યો નથી હવે મને બે શિષ્યો એમસાથે મળ્યા બાબીએ મારી પાસે પહેલી ચોપડી વાચવી શરૂ કરી, અને માએ પણ પહેલી ચોપડી વાચવી શરૂ કરી આવા એ બન્ને શિષ્યોના હું ચુરુ થઈને-પોતે જ બહુવા ન બહુ તો તો આખરે જ નળના ! એટલે એની મનમાં શરમ આવી હશે. અને ધીમે ધીમે પાછો નિશાળનો પથ પકડ્યો હોય એવું જણાય છે

ખળાવાડમા જતી વખતે, લણ્ણી વખતે બેના ડિયાની પાટ મા બાબી ધોવા જાય ત્યારે, અને કોઈ એમાન આવે એ વખતે, ગળ લેવાની છૂટ એમ સમાધાન થયું

એ વખતે પણ મારામા વાચનજળ કીકડીક હવુ મારા પિતાએ જામનગરથી નજી ચોપડીઓ મજાવી હતી મહિષાસુર ગોવિંદજી-આત્મકનિગ્રહ ઔપચાલક વાળા-એમનું એક પુસ્તક રામ અને રાવણ, ધીજી 'પાકવ અને કૌરવ' ધીજી એક વિશ્વનાથ ગોવિંદજીનું 'વ્યવહાર દર્પણ'.

બરેરે જગ્યા પછી આ વ્યવહારદર્પણ વાંચવાનું મારે માથે આનંદ

હું વાંચુ, પિતા સાબળે, મા સાબળે, બાબી બેઠા સાબળે-એ પરિસ્થિતિમા રહેલા ગૌરવે મને વધારે ને વધારે વાચવા માટે પ્રેર્યો બાવવાડી વાચન કરવાની ઉત્તેજના મળી

'વ્યવહારદર્પણ'મા કપિના ગામનો એક પ્રસંગ આવે છે જેમાં કપિના સિંહના જપાટામા આવે છે ને ઘેર સૌની રજા લઈ પછી હું પાછી આવું એમ વચન આપી ઘેર આવે છે ઘેરથી વાહરુની રજા લઈ-પાછી ફરે છે-એ પ્રસંગ વાચતાં તો હું આસુ ખાળી શકું નહિ કેઠ ગદગદ થઇ જાય બોની શકાય નહિ વાચન એની મેળે બધ થઈ જાય

સાજે બાબી પાસે 'રામ અને રાવણ' ચાલે ધીમે ધીમે એ રસ જામતો ગયો બાબીને બહુ વવાનું ને સોને વાચી સભળાવવાનું મારે માથે આનંદ મને એ ગમતું ગયું બાબી જેવડી મોગી શિષ્યા

પાસે મરકરી ન થાય એટલા માટે પણ મન કંઈક કરીને નિશાળ આવતી કરી હોય એમ તેમ હોય પણ ત્યાર પછી તો એકાસાથે અનેક આકર્ષણો જાગી પડ્યા આ કથા વાર્તાનું વાચન આનંદ સીમમા જવાનું બધ થયું, એટલે સાજો લગાડ રજા પૂતને ત્યાં અમારી પડોશી છાકરાંવની સભા મળતી તેમા પ્રવેશ કર્યો ત્યાં સુધી ડોઝી બેઠી હોય એ મોચાળી આવતી પિંજરા આવ્યો હોય પિંજરાની વડુ પણ આવે ચોથી ખાટ આવે ગરબો કેળા હોય કોક વખત બકાલ નરસે લુવાલો આવી ચડ્યો હોય લગડાની પાસે જૂતની, પ્રેતની ખવીસની મામાની ડાકજીની-કોઈ પાર વિવાની વાતો હતી લગડો નાત ઉપાડે-તે બંને સાબળાએ, ઘેર પછી પાછા ફરતા જવું હોય તો માત્ર પચીસ ડગનાં પણ બે થી ચારીર ધ્રુજતું હોય ! પણ રસ તો એવો આવે કે પાછા બોજો દિવસે ત્યાં ઢાંજર !

મારા પિતાને પોતાને પણ વાચવાનો ધણો શોખ હતો 'વૃક્ષયાજ્ઞક', 'પચનત્ર', 'ભટ્ટકરીના શતક', 'વ્યવહારદર્પણ' એમના વાચન સાબતાં જ હોય. ધરમા 'મેનાપોપટની વાત' કાષ્ઠના ધોડાની વાત, 'શુનમકાવની' 'સુંદરકામદારની વાત', 'કાવ્યદોહન', 'સરસ્વતીચંદ્ર' કરજીયેતો અનેક પુસ્તકોનો ભંડાર હતો મે એ તમામેતમામ પુસ્તકોની એક લાપ ખેરી' બનાવી એનું 'લીસ્ટ તૈયાર કર્યું'

એમાથી કોઈ કેવિ મોતી ફૂત 'ગોપીચંદ્ર રામનો ખેલ એ નામની પુસ્તિકા આજ મારી મારી પાસે પડી છે તેમાથી જણાય છે કે આ પુસ્તિકા લાયબ્રેરીના લીસ્ટમા લગ્ન પહેલામા મૂકેલી છે નબર ૧૨મે છે ઉપર તા ૩૦-૧૦-૦૪ છે મોતીફૂત ગોપીચંદ્ર રામના બેનની આ આશરત બીજી 'સુમેઠ મધે ફૂલજી બચાલ એઓએ" છાપી છે સવત ૧૮૨૩ના સને ૧૮૬૩ ઈસવી ઠેકાણું વીઠનવાડી આમા ગોપીચંદ્ર રામની વાત છે એનો મારક નમૂનો આ પ્રમાણે છે

મ માધમે મ માદેવી કાલકતમે કાલી ॥
જાધાધામે આમુક, વે લાવ સુદડી વાકી

આલબ્યાસ ઊસતાદ હમારા લીન્ને મુજરો માન
—આ મીજી લીટી ધુવપદ છે અને 'હવકારાના કુદા'
એ નામના પદમા વારવાર આવે છે

'બગાદારો આપા હલકાગ સમકે મનમે લલવા ॥
આવેગા ગોપીચંદ રાગ્ન, બાળે નોખત બાગ્ન—બાલ

સિદ્ધસિદ્ધે જ ગલમા કેર વર્તાયો છે ને ગોપી-
ચંદ ગળ શિકાગ કરવા આવે છે ગળ સિદ્ધયુને
ભાગી જવાતુ કહે છે. સિદ્ધને જગાડીને લડાઈમા

મોકલવાનું કહેવરાવે છે સિદ્ધ જવાબ વાળે છે
'હૂં ભાગ કે કાદા મે જાવુ, લડું સેરકે સગ
મનમુખ આપ મોરઆ માડવા કરા ફેજમે જગ
લીરીયા લડે ખાવદ કે આગે, જીવે જીતનો ખ્યાર
લગી ચોટ શીર સેર મરમકી, તું ઓર કરેગી ચાર
ઓર વારકું આગ લગાતુ, ને જુલો બરથાર
સતી હોય કે સગ ચલુગી, જહું ઉતુકે લાર.

ગોપીચંદને જોગી બનાવનાર મા મેનાવતી પોતે
જ છે. ગોપીચંદ માને રેવાનું કારણ પૂરે છે,

'મેંજીવત માતા નીર લયોં યારા નેજુમે ॥
બાલ બરસે કચન મેહેલમે, ગોપીચંદ લડકા ॥
કચું માતા તું ઉતમનીચ રે, નીતકી રહેત ઉદસ
ને કોષ કહેવે જીલ કટાવ મૂં ફુસમનકા નાસ
મેંજીવત માતા નીર લયોં યારા નેજુમે. ॥

જોગી જીવધરને મોતીએ આણવાસી બનાવેન છે
નીચમ મારાજ આણકી જગ્યા
જહા રહેવે જોગેસર નગ્યા ॥
પુરકર હે લીકુકા ખામ
બાવબ્યાસકું મેરી સદામ ॥

આ પુસ્તકાલયની સલાખ લેવા માગી, તેની સાથે
માથે જ કાઈક ને કાઈક આકા માંડવાની પણ
સરઆત યઈ મઈ જીવાય છે એક વખત અમારે
એક કાગળ લખવાનો હતો નિયમ એવો હતો કે મારા
પિતા બોનતા જીવ ને કું લખતો જીવ નાનકડા
પોરટકાડમાં એક વરણ લખવાની હતી કોટ્ટિગિત
સબધ અંગે લખવાનું હતું કે તમને લાત પસદ ન
પડે તો તમે ફરી શોઠા ગા મનદર છદમાં એ વરણ
મે લખી કાઢી. એનું હજુ પદ કાઈક આવુ હતું
.. 'પસદ ન પડે તો તો ફરમલોતો દહ છે"

સૌ એ મનદર છદ સાલગી ગલા હતા. પછી એવા
મનદરે છદ બનાવવા માટે પિતા ઉત્તેજન આપી ગલા
હતા કારણ કે એમણે અનેક સુવાક્યો બેગા કર્યા હતા
નવગ બેગ હોય ત્યારે પોતાના વિચારો લખ્યા જ
કરતા એમાના કેટલાંક યુગો તો આજે પણ તાજ
ને સમર્થ લાગે છે એમણે એક એવી નોંધપોથી
રાખેની કે જેમા જેક, આપાલ, શ્રાવણ, બાદરવો
વગેરે ચોમાસાના ચારેચાર માસના, પવન, તાપ,
વાદળા, ને મનુર મની માહિતી ટપકાવી હતી લગ
ભગ દરેક વર્ષના ચોમાસાની એમની એ નોંધપોથી
આજે કયાંક આડી અવગી થઈ ગઈ છે વર્ષા-મનુર
સમૂર્ણ જ્ઞાન મેગરવાની એમની મહત્વાકાંક્ષા હતી
એમણે મને લખનાનું ઉત્તેજન આપ્યું પહેલો એક
પ્રસંગ મને સાંભરે છે જે ત્યારે અમારી ગાયને
વાહકું આપ્યું ત્યારે મે એક Design વાળી મનો-
દર હસ્તપ્રતિકાન્દાથી છાપના ઝીંથા બીનાઈ કાગળના
પતાકામા પ્રગટ કરી એમા લખ્યું હતું.

'આ વાગ્યાને સૌએ 'મેંધનાદ' એ નામે
આજખવાનો છે'

આ મેંધનાદ શબ્દ તો 'ગમ રાવણ' માથી
ઉદ્ભૂતના બીજા નામ તરીકે વાપરવામા આવ્યો છે
એ જ છે પણ ગમે તેમ, દવે પછી ધરની માહિતી
આપનારી એક નાનકડી પતાકાપોથીનો હું મજિગાય
સપાકે થયો હતો.

પુસ્તકાલય રાખ્યું પતાકાપોથી કાઢી. વાચ
વાનું ચાર મ્યું બાબીને બહાવવા માંડ્યો લગમની
વાતોમાં ગસ લેવા માંડ્યો અને પડખે પડોશમા
એક કવિ ગહેતા હતા 'ઝોરીયાક' એમને ત્યાં બેસવા
જવા માંડ્યો.

એ કવિએ કાગળ સુરાજ વિશે લખેની એ પમિત
આજ પણ યાદ છે

રુએ નહિ રમકડા રમત ગુણગની,
બહાદુર જહોડા બાલપખુથી,
અટકી આમરો સત્ય આમદ ઉરે,
વિશુધને વડા કર વદાલપખુથી,

કવિ ઝોરીયાક મુજબાના સાગ અબખામી
હતા. આની દબે પણ કાન્યો માર્ગ રાકના મે
અવારનવાર ત્યા જવાતુ ગમ્યું. [ચાહુ]

‘સત્તાવન’ની કાંતિના એક મરજીવાની અણુબણુ ઐતિહાસિક- કથા રંગો બાપુજી

વિજયશંકર મહારામ ભટ્ટ

“અંગ્રેજો ભારે ઉત્સાહથી કહ્યા કરે છે કે, મહારાષ્ટ્રીના રાજ્યમાં કદી સ્વયં આચમતો નથી. પૂર્વ બાણુ દષ્ટિ નાખી પોતાના મહાન સામ્રાજ્યની વાતો કરવી રહેલ છે; પણ અંગ્રેજોએ એટલે આખી દુનિયા નથી. ખીજી પ્રજાઓમાં પણ સંસ્કારી વ્યક્તિઓ વસે છે અને ઉપર જણાવ્યા તેવા અભિમાની બોલના જવાબરૂપે પકારે છે કે, અંગ્રેજોએ પોતાના સામ્રાજ્યનો મોટો ભાગ સતારા તરફ દર્શાવેલી કૃતનીતિથી જ પ્રાપ્ત કર્યો છે. આવી કૃતનીતિની રીતસરની તપાસ નહિ થાય તો સંસ્કારી વ્યક્તિઓ આ સવાલનો જવાબ કેવી રીતે આપવો તે વિચારશે.”

૧૮૫૨ની સાલમાં લખાયેલો આ નિબાલસ પત્ર ગાંધીજીના ૧૯૩૦માં વાઘસિરાયને લખાયેલા પત્રની યાદી તાજી કરે છે. આ રંગો બાપુજી કાણુ હતો તે ટૂંકમાં વિચારીએ.

તેના જીવનની હકીકત કે વિગત રાજઆતથી મળતી નથી પણ જે કંઈ મળે છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે આગ્રહી, દૃઢ નિશ્ચયી, અને દાઢ દષ્ટિવાળો હિન્દનો સંપુત હતો. ૧૮૩૮માં સતારાના ગાંધવી પ્રતાપાસંહને પદમ્બટ કરી તેના ભાણે ગાંધી સોંપવામાં આવી ત્યારે પ્રતાપસિંહે રંગો બાપુજીને પોતાના વકીલ તરીકે અંગ્રેજ પ્રજા અને પાલમિન્ટ સમક્ષ તેનો કેસ લડવા ગોઠવ્યો. ત્યારથી ૧૮૫૩માં તે હિન્દ પાઠો કર્યો ત્યાં સુધી સતત મહેનત કરી પોતાના માલિકને ન્યાય અપાવવા તે મથેલ ન્યેશન ચોમસન, ગેસેફ હુમ, જોન સદીવાન જેવા નિષ્પક્ષ અંગ્રેજોએ એને ખૂબ મદદ કરી. એકધારે સતત પ્રયાસ કરવામાં સક્રિય સાથ આપી આ બધાયે ગૃહસ્થાએ ખૂબ ઉદારોહ કર્યો પણ પ્રતાપસિંહને ન્યાય મળ્યો નહિ. ૧૮૪૭ની સાલમાં પ્રતાપસિંહ

કાઠીમાં મૃત્યુ પામ્યો. આમ છતાં રંગો બાપુજીએ પ્રતાપસિંહે લીધેલા દત્તકપુત્રને તેનું રાજ્ય ફરી અપાવવા ખૂબ શ્રમ ઉઠાવ્યો અને પોતાના કુટુંબથી વિખૂટા રહી ખીજાં છ વરસ પરદેશમાં ગાંધાં ભગભગ સો વરસની વયના પિતાએ પણ મૃત્યુચ્ચા-એથી તેણે લીધેલા કામમાં મંડ્યા રહેવાનો આદેશ આપ્યો. રંગો બાપુજીએ પોતાના પંદરના સાખ રૂપિય ઉપરાંત ખર્ચ કર્યો હતા અને અનેક અપમાન તો સ્કાર અને હાથપટથી રીઢે; બની અંગ્રેજોની ન્યાય દષ્ટિ અને ખિરતી ભાવના ઉપર મારા બાંધી ભેં વિભાવતમાં વસવાટ આણુ રાખ્યો હતો. ત્યાં ગાંધાં આદ તે અંગ્રેજ શીખ્યો અને તે લાખામાં બાપસે કરવા લાગ્યો. આમ છતાં વિધિએ તેને મારી આપી નહિ અને ૧૮૫૩ની સાલમાં ન્યારે તે હિન્દ પાઠો કરવા ઉત્સુક બન્યો ત્યારે તેની પાસે ફરી બધાય પણ ન હતી.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર, સર જોન, લખે છે કે આ કપડી મરાઠાએ એનાં સંપુતો ઉપર પણ એવો પ્રભાવ પાડ્યો હતો કે, હિન્દી કચેરીએ તેનું અર્ધું જેનું ચૂકવી, હિન્દ સુધીનું બાકું આપી તેને વિદાય કર્યો.^૨

૧૮૫૩ની સાલમાં ન્યારે તે હિન્દ અપાવવા રવાના થયો ત્યારે તેના અંગ્રેજ પ્રસંશકોએ તેને એક આંદોની પ્લેટ ભેટ આપી. આ પ્રકારની ભેટ આપવામાં બાપસિં અંગ્રેજોએ ભાગ લીધો અને તેમનાં નામ પ્લેટ ઉપર દેખાવવામાં આવ્યા. એમાં જોન બ્રાસ્ટ અને ગેસેફ હુમ જેવા પાલમિન્ટના સહાયો છે, જોન સદીવાન; જોન ક્લિગ્સ ને ન્યેશન ચોમસન જેવા ન્યાયપ્રિય સંજ્ઞાનો પણ છે.

૨ આ બંધીએ રકમ સતારાની તિજોરીમાંથી મળે લેવામાં આવી હતી. રંગોબાપુજીના સતત પ્રયત્નોથી રંગનીના સંવાલકો તારી થયા હતા, રંગોબાપુજીની સર્વજન વિખેતા મઠે ન્હોતો The Story of Satara by Major Basu.

૧ રંગોબાપુજીના પત્રમાંથી ઉતારો આ પત્ર તા. ૨૬ મી જુલાઈ ૧૮૫૨ ના રોજ જે. સી. દેતોસ, કંપનીની બોર્ડ એફ કંટ્રોલના પ્રમુખને લખેલો છે. જુઓ The Story of Satara by Major Basu.

૧૮૫૪ની સાલમાં રંગોબાપુજીએ હિન્દ આબ્યા બાદ ત્રણ વરસ થું ક્યું તેની કોઈ માહિતી મળતી નથી. ૧૮૫૭ના બળવામાં તે સતારા તથા મહા-બલેશ્વરમાં વસતાં અંગ્રેજ સૈન્ય-પુરોવાનાં ખૂન કરવાની પેરવીમાં હતો એમ એની વિરુદ્ધ કહેવામાં આવ્યું છે. આમ ગમે તે બંને કહેવાય પણ રંગોબાપુજીના હાથ લોહીથી ખરકાયા નથી. લાંબો સમય પરદેશ રહી પોતાના માલિક માટે તનતોડ પ્રયાસ કરનાર વ્યક્તિ હિન્દમાં આવ્યા બાદ ત્રણ વરસ કામ વિના શાન્ત રહી શકે નહિ.

અંગ્રેજની ન્યાયપ્રિયતામાં એને વિશ્વાસ હોવાથી તે લાંબો સમય ઇંગ્લન્ડમાં રહ્યો. ત્યાં એને નાના સાહેબ પેશ્વાના વકીલ આજીમુલ્લાખાનને બેઠો મથેલો. આ મુલાકાત વખતે બન્નેએ શી વાતો કરી અથવા શી રચના ગોઠવી તે કોઈ ઇતિહાસકાર કહી શકે નહિ; કારણ કે બન્ને પોતાની લાગણીઓ દાખી ખાખમાં નિપજાવે હતા.^૩

હિન્દમાં આવ્યા બાદ આજીમુલ્લાખાન ઉત્તર દેશમાં અને રંગોબાપુજી દક્ષિણ દિશામાં બળવાનાં પી વાવી રહ્યા હતા. પ્રતાપસિંહની રાણીઓ, દત્તકુત તથા તેમના આશ્રિતો સાથે ૧૮૫૪ માં સતારા આવ્યા બાદ લોકલાગણી તેમની તરફ વળી હતી તેમ સતારા ગેઝેટીઅરમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. સતારા પાસેના પારલી ગામમાં એક લૂંટ યથેલી તેમાં રંગોબાપુજીનો હાથ હતો એમ સતારા ગેઝેટીઅરમાં જણાવ્યું છે, વળી સતારા તથા તેની આજુબાજુના પ્રદેશમાં થયેલો અને ગોળીઓનો સંગ્રહ સંપાદનું

જણાવવામાં આવે છે. આમ વિશ્વાસ રહી રંગો બાપુજીએ બે આઝાદ અને ધીરજથી બધારણીય ચળવળ ચાલુ રાખી હતી તેજ આઝાદ અને ધીરજથી એણે દક્ષિણદિશામાં સંગઠન સાધી અંગ્રેજોને હાંકી કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો હોય તો તેમાં કોઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી. શિવાજીના સતારાને મખાલિન્દ ખનાવી દક્ષિણ દિશા પણ ૧૮૫૭ની સાલમાં સવેળા જગી ઊઠ્યું હોત તો બ્રિટિશ સિંહના કપરા દાલ થાત, પણ તેમ બન્યું નહિ. રંગોબાપુજીને પરદેશ-માંથી નિરાશ બની પાછા ફરવું પડ્યું તેમ અહીં પણ એને બળવાની શરૂઆતમાં જ ભૂગર્જવાસ સેવકો પડ્યો. એ કયાં નાસી ગયો તેનો પતો મળ્યો નહિ. એટલે સરકારે એને પકડી લાવનારને રૂ. ૫૦૦ નું ઈનામ આપવાનું જાહેર કર્યું આમ છતાં એની કોઈ ભાળ મળી નહિ.

પણ એ ના જાયો તો એનો દીકરો તો હતો! પારલીમાં થયેલી લૂંટ અંગેની વિગતોમાં પડેલા પુરાવા ઉપરથી ફટલાકને પકડવામાં આવ્યા તેમાં રંગોબાપુજીનો દીકરો તથા એક ખીંજો સંગો દંતડ કસ ચાલતાં તેમને ફાંસીની સગમ મળી અને આ બન્નેને તા. ૮મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૭ના રોજ ફાંસીને માંચડે લટકાવ્યા.

ત્યારે રંગોબાપુજીનું થું મર્યું? કદાચ એમ પણ બને કે, હિન્દમાં ત્રણ વરસની મહેનત અને અનુભવ બાદ એને એમ જણાયું હોય કે, દક્ષિણ દિશાને નમત કરી ઇકામ તેમ નથી. જો તેમ જ હોય-અને તેમ માનવાને ઇતિહાસમાં સમજ સુચનો જડી આવે છે-તો રંગોબાપુજીએ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલો ભૂગર્જવાસ સ્થિતપ્રગ્ઢ કર્યોગોળીને ગણાય, કાપડનો નહિ.

3 Kay & Malleson Vol. I. P. 79.

વનસ્પતિ

હિન્દમાં આજે 'વનસ્પતિ' ધોનાં ૨૩ કારખાનાં વરસે ૧,૬૦,૦૦૦ રૂબ માત્ર પેદા કરે છે. દેશ સમયમાં ૬૯ કારખાનાં ૪,૬૦,૦૦૦ રૂબ જેટલું 'વનસ્પતિ' પેદા કરતાં થાઈલેન્ડ એવું માનવામાં આવે છે.

પ્રસંગો-પુસ્તકો-પરિભ્રમણ

દૂધકેતુ

એક વખત જ્ઞાનગોષ્ઠિ આવી: 'ઈશ્વરનો સાથો ભક્ત કોણ?' કોઈએ જવાબ દીધો: 'જે આપત્તિ માત્રને ઈશ્વરી પ્રસાદ ગણી સ્વીકારી લે તે.'

ખીજા કોઈએ માથું ધૂણાવ્યું: 'ના; એટલું પૂરતું નથી. જોને આપત્તિનું, આપત્તિ-રૂપે, લવલેશ પણ જ્ઞાન નથી તે.'

'એમ પણ નહિ' ત્રીજાએ કહ્યું: 'ઈશ્વરનો ખરો ભક્ત એ છે જે હુ:ખ માત્રને પ્રસાદરૂપે નહિ પણ જ્ઞાનના માર્ગદર્શનરૂપે આનંદથી વધાવી લે છે તે.'

ગોષ્ઠિમંડળમાં એક સ્ત્રી પણ હતી. અત્યાર સુધી એ શાંત બેઠી હતી. તેણે ધીમેથી કહ્યું: 'શિશુ, સુખ આપે છે કે હુ:ખ જોની લવલેશ સમજણ કોઈ દિવસ માતાજીને પડતી નથી, દારણ કે એવા કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ જ એમને મન નથી. એમને મન તો એક જ પદાર્થ અસ્તિત્વ ધરાવે છે-પ્રેમ ખરા ભક્ત-જનની પણ એ જ દશા હોય જે આનંદ છે તે હું છે-સુખ છે કે હુ:ખ. એનું જોને જ્ઞાન જ હોતું નથી. એટલે જોને મન એ પ્રસાદ નથી, ઈશ્વરી સંકેત પણ નથી, જ્ઞાનનું માર્ગદર્શન પણ નથી એ પણ એક છોળ છે. અને પ્રેમમય પદાર્થમાં રમનારો-પ્રેમની જ સમજણ, જ્ઞાન, ભાન, હેતુ કે પ્રસાદ, એવા કોઈ પણ તણ-ખલાનો આધાર શોધે ખરો?'

✽

સદના કસાર્ધની એક વાત છે. જાતને કસાર્ધ. ધંધો માંસ વેચવાનો. આજીવિકા રૂપે એ ધંધો કરી લ્યે, પછી ભલે તે પોતે ને પોતાનો શાલિશ્રામ. એની ધૂનમાં રાતદિવસનું જ્ઞાન પણ ન રહે.

પણ માંસ વેચતાં ધડાની જરૂર પડે તો એ જ શાલિશ્રામનો ઉપયોગ કરી લ્યે. ધોઈ નાખીને પાછો એની પૂજા પણ કરે! આવો એ સદનો કસાર્ધ!

એક વખત એક ભક્તજન ત્યાં આવી ચડ્યા. સદનાની ભક્તિ વિષેની નામના સાંદ બેઠી, એટલે જરા ભક્તિગોષ્ઠી માટે આવેક એ બિચારા તો આ જોઈને મૂંઝાઈ જ ગયો. 'આ ભક્ત? અને આવી ભક્તિ? શાલિશ્રામ ત્રાજવામાં ધડારૂપે વાપરે આવો ભક્ત! અરે! ભગવાન! આ તે તારી કેવી ચિંતના આ હુષ્ટ માણસ કરી રહ્યો છે?'

એમણે તો ભગવાનનો ઉદ્ધાર કરવાનો સંકલ્પ કરી લીધો.

સદના પાસે શાલિશ્રામનો માગણી કરી. સદનાએ કહ્યું: 'લઈ જાઓ-આવતા હોય તો' શાલિશ્રામને લઈને ભક્તજન પોતાને પથ પડ્યા. સદનાને મળવા ગયાનો મનમાં જેદ હતો. ભગવાનનો ઉદ્ધાર કર્યાનો આનંદ હતો. આવના ભગત ગણનાર લોકમાનસ તરે આશ્ચર્ય હતું.

ઘેર પહોંચ્યા. ભગવાનને હજાર પાણીની નૃવરાવ્યા, ગંગાજળથી ધોયા, ચંદન અર્ચ્યા, અત્તરધૂપ કર્યા, કસાર્ધને ત્યાંથી ઉદ્ધાર કરી માટે ફરીફરીને પોતે ભગવાનને એ વાત કરી મનમાં એક મહાન કાર્ય કર્યાનો ભાવો સતો અનુભવ્યો.

પણ રાતે શાલિશ્રામ આ ભક્તજનને સ્વપ્નમાં દેખાયાં.

'અર્યા! તું મને આંહી' ક્યાં લાવ્યો મને પાછો હતો ત્યાં મૂકી દે-સદનાને ત્યાં! અરે પણ મારા પ્રભુ! ત્યાં તારી કેવી દશા હતી? મારાથી એ જોયું ગયું નહિ!'

‘જો બધું ઠીક છે લક્ષ્મણ! મને પાછો હતો ત્યાં-મૂઠી આવ, મારે ત્યાં મળે છે. આંહી હું મૂંઝાઈ જાઉં છું!’

‘આંહી મૂંઝાઈ જાઓ છો મારા ભગવાન? આંહી ધૂપ છે, દીપ છે, માળા છે, સુગંધી છે, શણગાર છે, પૂજ છે, જપ છે, આંહી શું નથી?’

‘આંહી એક વસ્તુ નથી.’

‘કંઈ વસ્તુ? મારા પ્રભુ! કંઈ વસ્તુ? મારા વાંકાને નામે એક હલ્લર ને એક વસ્તુ હમણાં ને હમણાં હાજર થઈ જાય, પછી શું? દુનિયાને છેડે પરી હોય તોય લાવી દઈ મારા નાથ! મારા ભગવાનને જાણે એવી કંઈ વસ્તુ આંહી નથી?’

‘આંહી એક વસ્તુ નથી શેઠ! આંહી કોઈ પાથેર સામે પાથેર જોળતું નથી. ભક્ત-જન! હું આંહી પૂજામાં રહું, એના કરતાં ત્યાં ઘડામાં રહું, એ મને વધારે ગમે. મને પાછો ત્યાં પહોંચાડી દો-એના તાજવાના ઘડામાં. આંહી તો મને લાગે છે કે હું કેદખાનામાં પડ્યો છું!’

✽

પ્રથમને આકાર આપનારે કારીગર એ પણ એક રીતે તો લેખક જ છે ને? એ પણ પ્રભને માટે દાંઈક મૂઝી જાય છે આપણને શી ખબર પડે - પણ જેવી મજા, ગવૈયાને પોતાનું ગળું પ્રગટાવવામાં આવે છે, અને જેમ જેમ સ્વરની ગીઠાશ જામવી જાય, તેમ તેમ એનું અંતર ડાલે છે, તેમ આ કારીગરે પણ પથ્થરમાંથી જેમ જેમ રંગ નીકળતા જાય તેમ તેમ ડોલી જાઉં છે

એવા એક કારીગર પાસે આવે જઈ ચડ્યો. ખારીમાંથી આંધું તેજ તેની ઘડકી

આકૃતિ ઉપર આવી રહ્યું હતું. પોતાનું જોતરું હાથમાં જ રાખીને એ આકૃતિને દુનિયાનું જોડો હતો.

‘તમે આ શાને આધારે ઘડો છો ભાઈ?’
‘મેં આ સોમપરા કારીગરને પ્રશ્ન કર્યો.’

તેણે ગોદયા વિના જ સામે એક આકૃતિ પડી હતી તે બતાવી.

આ સોમપરા કારીગરે હજી ઘણું ઘણું સાચવી રહ્યા છે, જો કે કાળજીએ પોતાનું કંઠેવાય એવું ઘણું ચુમાવી બેઠો છે. પોતાની મન-ગોળથી આકૃતિ કરવાનું એમને કાવે એના કરતાં આ પ્રતિકૃતિઓ ઘડવાનું વધારે કાવે. અગ્રેજ કાબ્ય ઉપરથી પ્રેરણા મેળવનાર જેવું જ આ ધર્મ. આ પણ કાળનો મહિમા છે! છતાં આ વસ્તુ એમણે બહુ સુંદર રીતે સાચવી છે. એમની પાસે તમે ચિત્રમાં વિચાર મૂકો - કે કોઈ કૃતિ મૂકો તો પ્રતિકૃતિ એવી કરી દીધે કે જે ઘડી તમે મોંમાં આંગળાં નાખી જાઓ. એમાં મદદ એક એના ‘પોઈન્ટર’ની અને બીજી બહુ તો પાથેર દોઢપાથેર લોહાનાં નાનકડાં જોતરોની! એટલા સાધનવડે તો એ પથ્થરને જોલતો કરી મૂકે. આ જોતરો એનાં નામ તો આપણને ક્યાંથી આવડે? પણ પૂરીએ તો ખબર પડે કે આ જરાક પડોળા પાનાનું ભાગ્યે જ એક વેંત લાંબું ‘જિપ્સ’ છે. જાનને ગાળતું સરખી દોતરણી કરવી હોય ત્યારે એનો વપરાશ થાય છે

‘મેં એની પાસે પડેલું એક બીજું જોતરો ઉપાડ્યું: ‘આ શું છે ભાઈ?’ તો મારા અગાઉ ઉપર હસતાં હસતાં એણે જવાબ વાળ્યો: ‘જો ‘ચેરણી’ મારા—’

‘ચેરણી? અને આ?’ એની પડએ પડેલું એવું જ બીજું જોતરો ઉપાડીને પૂછ્યું.

રહી છે એ સાંભળીને તો ઘડીભર તમારો તમામ પથ્થરની સૃષ્ટિ—આજ દિવસ સુધી જોયેલી—નજર સમક્ષ ખડી થઈ ગઈ!

જૂનાગઢની, શિક્ષણની, વીરપુર પાસેના કાગવડ યોગાળાની, પોરણદરની, રામપરડાની, અરવલ્લીડુંગરાની, ગોવળકાંડા પાસેના અને પેલો મારો દોસ્ત વસ્તો ભાલો વાતો કરતો એની પાણુખાણો નજરે આવી ગઈ. વસ્તો ભાલો ખાટલો ભરતાં ભરતાં એની પાણુ-ખાણોની કેવી કેવી વાત કરતો! આપણને પણ ત્યાં જ ઘડી બતાવું મન થઈ આવે!

આ પાણુખાણો વિષે આપણને કંઈ જ ખબર નથી, પણ ત્યાં કામ કરનારા—ઘણાગણા કૌળી—પોતાની આ સૃષ્ટિને એવા તો પ્રેમથી સરજે છે કે ગમે તેવો માણસ જાય, એક વખત તો એનું દિલ ત્યાં ફરી જાય! મુંઝવેની વિખ્યાત શુક્રાઓ જેમ ત્યાં જનારાને જકડી રાખે છે, એની પ્રખ્યાત શિદ્ધપાકૃતિઓને ખાદ કરીએ તો પણ કેવળ એની રચનાના મોહક સંયોજનથી, તેનું જ આકર્ષણ આ પાણુખાણોમાં સરભળ્યું છે!

એવી કોઈ પાણુખાણમાં તમે પ્રવેશ કરો તો પહેલાં તો એક નાનકડા ખાણ જેવો ખાટો જ તમને જણાય. પણ જેવી નાનકડી ઘડેલી પગથી દ્વારા અંદર ઊતરો તો છક્ક થઈ જતો. કોઈ કોઈ ઠેકાણે ખાણીઆઓએ થાંભલાના—થાંભલા ચોરસ જેવા રાખી દઈને—મહાન ખાટો બાંધે કે ઊભા કરી દીધા હોય તેવું લાગે. એની વિચાળતા મોટા મોટા દીવાનખાનાને પણ લજવે! એમાં બેઠકો કોતરી હોય, લીંતાસનો રચ્યાં હોય, પાણીનાં ઝરણની રૂપાંગી ફૂંડી પણ બનાવી હોય, એક ખાણમાંથી બીજી ખાણમાં ને બીજીમાંથી ત્રીજીમાં ચાલ્યા જવાના ભૂગર્ભમાર્ગો પણ

હોય—અને માણસના જીવનને રસમય બનાવી દેનારી તમામે તમામ વસ્તુઓ એણે ત્યાં સરજી હોય! ખાણીઓ પાણુખાણમાં કામે ચડે પછી તો એને પથરા કાપવા સિવાય બીજું કામ શું? એટલે એ જ્યારે નવરો પડે—ત્યારે પોતાની મનભાજી કોઈ ને કોઈ ચીજ આંદી કરતો હોય! એવી કોઈ મનભાજી ચીજ, કોઈ રેડી બધ પડેલી પાણુખાણમાં તમે જુઓ તો તમારું મન, એમાં એણે પ્રગટ કરેલી માનવતા નિહાળીને, રાજી રાજી થઈ જાય! આજ મોહને જોડેરાની એકાદ દુરડીમાંથી આપણને જે માનવતાની પગકેડી મળે છે એવી જ પગકેડી આ પથ્થરની ખાણોમાં પડેલી હોય છે. એમની મોંઘામાં મોંઘી મોજ એક ચૂંબીની. ચૂંબી પી ને અરધી ગળેલો તમારું ઠાલવો એ પાછો પોતાને કામે વળગે. આ ખાણિયાઓને કેળવણીનો જરાક જ સ્પર્શ મળ્યો હોત-તો એ પોતાના શ્રમને કેવી કેવી વસ્તુઓ વડે શણગારી દેત! કદાચ પાયાની કેળવણી—જે ઉદ્યોગોને પોતાનામાં લેળવી હોવા માગે છે—તેને કામ કરતાં આવડે તો તેમાંથી ફરીને પ્રત્નની સર્જનશક્તિને એક જળરજ્જીવ વેગમળી રહેશે.

વિદ્યાપ્રીતિનું એક સુંદર ઉદાહરણ એક વખત એક પુસ્તકવિકેતાની અડગાઈ વાતોમાંથી મળી આવ્યું.

‘તમારી સાંભળેલી વાત છે કે અનુભવેલી?’ બીડી પીતાં પીતાં જનાક ઉલ્લાસમાં આવી, પોતાનાં જૂનાં સંસ્મરણો કહેવા માટે તૈયાર થયેલા પુસ્તકવિકેતાને મેં કહ્યું. તેણે બીડીની એક મોટી છૂંટ ખેંચી, ધીમેથી એના રસાસ્વાદ લેતો હોય તેમ આછા આછા પ્રમાણ પાછા કાઢ્યા જરાક ખોંખારો ખાધો, સાદ સુધાર્યો.

નજર મારા ઉપર અને એક બીજા ભાઈ બેઠા હતા તેના ઉપર ફેરવી, પોતાના જૂવાન દિવસો જાણે ફરીને જોતા હોય એમ એ બોલ્યો: 'ભાઈ! તમે માનો કે ન માનો પણ આ ધધે 'બૂકસેલરને' એ પણ છેક કાઢી નાખવા જેવો નથી હો. કોઈકે વખત તમે સાચવેલી ચીજનો ગ્રાહક મળી જાય—ત્યારે પૈસા તો ઠીક હવે—પણ એ વસ્તુનો જાણકાર મળી આવ્યો એનો આનંદ અમને આવી જાય છે! એ વખતે મુંબઈના પ્રખ્યાત બૂકસેલર જ્યેષ્ઠારામના દિવસો એને ત્યાં સંસ્કૃતનાં પુસ્તકો મળે જે કયાંય ન મળે તે એને ત્યાંથી નીકળે. આપણે ત્યાં તો વિદ્યાની ક્યાં એવી કદરવાની છે. ખાકી 'સેકન્ડહેન્ડ'-Rare books-ભાગ્યે જ મળી શકે એવાં પુસ્તકો—એમને શોધનારા તો એમની પાછળ ઘેલા હોય છે।

અને તમારા સમ પેટછૂટી વાત કરું છું. અમને ભલે તાણ તાણ નવલકથાઓના વેચાણમાંથી પૈસાની પ્રાપ્તિ થાય, પણ અમારે પોતાને મન પણ પ્રતિષ્ઠા ને માન તો કોઈ વિરલ પુસ્તકના સંગ્રહમાં જ રહ્યાં હોય છે. એવાં પુસ્તક શોધનારની અમારે મન પણ કિંમત છે।

એક વખત એવું બન્યું કે એની દુકાને એક પુસ્તક—નામ તો હું જુલી ગયો છું—પણ ભાગ્યે જ જામરમાં દેખાદે એવું પુસ્તક નીકળી આવ્યું. દુકાન ઉપર એક શુજરાતી વિદ્વાન પણ તરત આવી ચડ્યા એની નજરે એ પડ્યું. કિંમત પૂછી જવાબ મળ્યો: 'સો રૂપિયા' સો રૂપિયાનું મૂલ્યાંકન એને આકરું લાગ્યું. પણ પુસ્તક ખરેખર વિરલ હતું। વિદ્વાન ખરા, પણ છેવટે તો શુજરાતના વિદ્વાન, એટલે લાવનારની લાંજગડમાં પડ્યા. કોઈ મતો આધો નહિ. મનમાં વિચાર્યું હશે કે

શીડીવાર પછી આવીશું તો કોઈક ફેર પડશે 'ઠીક ત્યારે—હું પછી આવીશ' કહીને ગયા

'પણ સાહેબ! આ ચીજ રહેશે નહિ હો!' બૂકસેલરે કહ્યું

'અરે ભાઈ! એનો પારીદનારો તમને ખાવરસે કેક મળે તો સારું।' વિદ્વાને જવાબ વાળ્યો, અને એ ગયા.

શીડીવાર થઈને એક જર્મન 'સ્કોલર' આવી ચડ્યો એની નજરે આ પુસ્તક પડ્યું. બાજના જેવી તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિથી એણે એ ઉપાડ્યું: 'આની કિંમત ?'

'સો રૂપિયા !'

'અચ્છા—' પેલાંએ તરત ખીસામાંથી કાઢીને રૂપિયા ટેબલ ઉપર ધરી જ દીધા. અને જેવું પુસ્તક મળ્યું કે તરત તે લઈને રવાના જ થઈ ગયો. એને મનમાં ડર હતો કે આ દેશનું આતું કિંમતી જવાહીર કોઈ બીજે આગતુક દેખશે તો હજાર રૂપિયા ખરચીને પણ એ પાછું વાળશે! પણ એને ખબર નહિ કે આ દેશમાં એવું કોઈ દેખાતું જ નથી।

'જર્મન સ્કોલર તો બિપડી ગયો કલાક બે કલાક પછી, જાણે પેલા પુસ્તકની સેજ ખબર કાઢતા હોય તેમ, પેલા વિદ્વાન આવી ચડ્યા:

'ત્યારે એમ કદા—' એમણે જાહેરાતી જ કહ્યું: 'આપણે નેહું રૂપિયા રાખીએ !'

'સાહેબ! પુસ્તક તો બિપડી ગયું !'

'બિપડી ગયું ? હાં ! શું કહે છે ? કોણે લીધું ?'

'કોઈ જર્મન પંડિત હતા !'

'પણ નામ ?'

'નામ તો કોણ જાણે—પણ પુસ્તક ગયું !'

‘અને આજ પછી તમારી શી હશા છે?’
પુસ્તકવિકેતાએ કહ્યું: ‘કાપડ ખરીદતાં કોઈ
કમિશનની વાત કરતું નથી, પણ સારામાં સારો
માણસ પણ પુસ્તક ખરીદતાં કમિશનની વાત
કરે છે ! પુસ્તકપ્રીતિ હજી તો ગુજરાતમાં
આવી નથી ફેર પડ્યો છે. ફેર પડશે. પણ—
આંહી’ આપણ મોટા ગુજરાતી સંસ્કૃતિના
કેન્દ્ર જેવા અમદાવાદમાં ઘેલા વિદ્વાનો કેટલા ?
વિદ્યાપ્રીતિ કેટલી ? અને વિરલ પુસ્તકોની
માગ કેટલી ? અને એના ઉપયોગ કરનારા
પણ કેણુ ?’

‘આલો ત્યારે....’ એણે ‘શીક્ષીની એક
વધુ ઘૂંટ લીધી અને કામ હોવાથી તે આઠપો
ગાયે. પણ એની વાતે ઘણા ઘણા વિચાર
આવ્યા: ‘આપણે ત્યાં ખરેખર-Rare Books-
એના શોખી સ્વ. હાજી મહમ્મદને હતો. પુરુ-
ષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને ત્યાં પણ કેટલાંક
સુંદર પુસ્તકો હતાં. અમદાવાદ ગ્રંથાલમાં હજી
એવા કોઈ સંગ્રહ હોય તો એમને લાલ
ગુજરાતને આપવાની કમ્મર આ આતવારે
ને છાશવારે નવો ‘કોલમ’ ઉઘાડતા, દૈનિકો,
અઠવાડિકો, માસિકો, ન કરે ? એમાંથી તો
બહુમૂલ્ય રત્નો નીકળી આવે. સિમલામાં મેં
એક ‘સેકન્ડહેન્ડ બુક્સેલર’ને ત્યાંથી ૧૮૫૭
ના અંશનાં એક બે વિરલ પુસ્તકો મેળવ્યાં હતાં.

✽

કોઈ એક જૂઠ્ઠાં એમનું પુસ્તક વાંચવા
મોકલ્યું હતું. તેમાંથી કેટલાંક સુંદર વાક્યો
મળ્યાં તે સંગ્રહી લીધાં હતાં એની કાંઈકે
જાણવાએગ વાનગી Amicus માંથી નીચે
આપી છે.

‘આપણામાંનાં દરેક પોતાના નાતખર્ચમાં
એ થોડાક જ વિવેક કરે, તો દુનિયાની અરધી

ગરીબી અદશ્ય થઈ જાય-અને ચોટલી જ
ગમગીની ખુશાલીમાં ફેરવાઈ જાય !’

‘દરેક માણસ બે, પોતાના યોગ્ય સ્વરને
જ સ્પર્શે અને એને જ અડગ વિશ્વાસથી
ખીલવે તો એક દિવસ એને જરૂર લાગે કે
જીવન સંગીતમય છે. પછી ભલે એમાં વિષા-
દના, કારણના અને શોકના સ્વરો’ ભર્યા
હોય !’

‘હંતુ વાળો નહિ-ધ્યેયવાળો, જીવનના
જંગમાં છેવટે જીતે છે !’

‘મુરકેલીએને, આપણે આપણી કદમ-
નાથી, છે એના કરતાં મોટી બનાવીએ છીએ.
જ્યાં સુધી એ આપણી નજરની સામે છે ત્યાં
સુધી એ હિમાલય જેવડી જખ્ખર દેખાય છે.
એક વખત એના ઉપર તમે વિજય મેળવો
એટલે એ ઉપધ્વના રાફડા જેવડી નાનકડી દેખાય
છે. આપણને ત્યારે નવાઈ લાગે છે કે આટલી
આ નાની સરખી મુરકેલીએ આપણને થકથી
લીધા હતા !’

‘આપણને ટેવ પડી છે: ધંધર પાસે પુષ્પો
માગવાની. પણ ધંધર કોઈને પુષ્પો આપી
શક્તો નથી. એ તો પુષ્પોદાનનાં બીજ છોડે
હાયે આપી શકે છે. એ બીજને વાવે, સિંચે,
ઉછેરે, મોટાં કરે, તો માનવને પુષ્પો મળે ધંધર
કહે છે: પુષ્પોની લોટ ન હોય-લોટ બીજની
હોય.’

✽

એક પિતાએ પોતાના પુત્રની આરામગાહ
ઉપર નીચેનો લેખ કોતરાવ્યો હતો :

‘હું કોઈ દિવસ તને એમ નાહ કરું કે
આ રસ્તે હું જ

‘કારણ કે તારા રસ્તાની ખરી જાણ તને હોય; મને નહિ. તારો આત્મા તને જે રસ્તો બતાવે એ તારો ખરો રસ્તો હોય.

‘તારા આમાએ કાપેલો પંથ, એ મે કદાચ જોયો પણ ન હોય, એટલા માટે અંધ-કાર હોય કે જોખમ હોય કે ભય હોય કે સાંહસ હોય, પણ તારો પંથ, એ તારો પોતાનો એવિછક પંથ હો. હું એનું પરિણામ કદાપી પણ ન થકું; અનુમાની પણ ન થકું; માત્ર શુભાશિષ આપીને તારા પંથને નિરખી થકું.

‘હું વધુ માત્ર આટલું જ કહીશ:

‘દરેકને પોતપોતાનો નિરાળો પંથ છે; દરેકને પોતપોતાની નિરનિરાળી એવિછક પસંદગી છે; દરેકને પોતપોતાનું નિરાળું સત્ય છે; ભલે ઘડીભર આમતેમ હાથે માર્ગે ચડેલા

દેખાય, પણ છેવટે એ રીતે જ દરેકને દરેકનો પંથ મળશે.

‘એટલા માટે તું તારે પંથે જા—

‘એમાં મારે ભય રાખવો ન જોઈએ પ્રીતિની નળજાઈ દેખાડવી ન જોઈએ. કુશંકા સેવવી ન જોઈએ.

‘તને મળેલો રસ્તો એ તારો પોતાનો છે. એ તારો પ્રકાશ છે. એ રસ્તાનું કોઈ બીજું નામ હોય તેથી એને અંધકાર ન કહેવાય. કાળજી કે સત્યનો રાહ એક જ છે, એને પહોંચવાનો દરેકનો માર્ગ ભલે જુદો હોય.

‘પ્રકાશ તારામાંથી મળે કે સૂર્યમાંથી મળે પણ મેળવનારને માટે તો એ પ્રકાશ જ રહે છે.’

સ્વ. મેઘાણીને

અંજલિ

હરીન્દ્ર દવે

(સમ્મર)

આકાશે દીપ્તિવંતો શશિચર અળકે દીપ્તિનો રેલ રેલે,
એની દીપ્તિ ઝીલીને વનતર કુસુમો મંદ ડોલી રહે છે.
ને પેલા શ્રંગ કેરા કઠિન ઉરમહી તેજ એનાં ભરેલાં,
કેવી આ વારીધીને હૃદય રમી રહી ચંદ્રની સ્તિગ્ધ છાયા.
કિન્તુ આ વાદળીશું, પથ ચુકી ગઈતી, ચંદ્રની પાસ આવી,
‘ઢાંકયો ઢાંકયો શશિશું?’ હૃદયમહીં ગઈ પ્રભુ એવો જગાવો.
ન પેલી તારિકાના નયન દ્રવી ગયા દીપ્તિ એની વિલાતી,
ઢાંકયો ચંદ્ર આલે, હૃદયમહીં હવે સ્થાનગ્લાનિ છવાતી.
ઝાંખી સ્વર્ગંગ, ઝાંખા ધ્રુવ પણ બનતો જેમ જતા શશિઆ,
એવું આ ગુર્જરીનું હૃદય વિલપતું હીર એનું હુંટાતાં.

મધ્યયુગના હેલા અવશેષો અદૃશ્ય થઈ રહ્યા હતા. વર્ષાઋતુમાં જ્યેમ કોઈ મહાપૂર આવે, અને નદીના બેટ એક પછી એક, જળમંખાકાર થતા જાય, તેમ રાધા ખડકા જે કોઈ બેઠકા, આવતા યુગના પુત્રી સારે ઝૂંપી રહ્યા હતા, એ પણ એક પછી એક, કાં સ્વર્ગપથે, કાં સમાધાનપથે કાં પોતપોતાના ઘરપથે વળી રહ્યા હતા. સર્વત્ર શાંતિ ફેલાતી હતી. આઝાસશાંતિ-સરકાર અંગરેજોના મદિમા, એક ચક્રવર્તી બનીને, ફેર આખામાં વ્યાપી ગયો હતો. અહારસો સત્તાવન પછી અંગ્રેજ સિવાય કોઈ નર રહ્યો ન હતો. ગોરા સિવાય કયાંય ગર્વ ન હતો.

એવે વખતે એક અંગ્રેજ પેલિટિકલ એજન્ટને દેશમાં રહીસહી મર્હનગીતો તાગ લેવાનું મન થઈ આવ્યું.

એણે મર્હનગીતો જીવનમરણ્ય એવી મહીકાંડાના મેદાનમાં પોતાની રાવડી યોડી ડેરા તંબૂ ઠોકવા. અંગરેજી જ્વજ દરકાઓ. એક મદિનાનો મુકામ કર્યો, ચારે તરફ વાત વહેતી મૂઝા: 'સાહેબને, અસલી રૂપનો, અડીખમ, રજુરખી બહાદુર નર બેવો છે, એટલા ગાંઠે સાહેબે ડેરા તંબૂ નાખ્યા છે એમાં એક તંબૂમાં, એક બંદક ગ્રાખી છે. ઉપાડી જવારનો મુનો માફ. માનઅદરામ અપાશે એ ભુલકાં. કેાઈ બહાદુર આ હોકલેનો જવાણ વાળે, એક મહિનાની મુલત.'

મહીસાગરનાં જળ આ ઘેલણા સાંજગીને ખજ-લણી ઊક્યાં. વધેત્રધાં સજીવ થઈ ગયાં. ગામડામાં ધેરં ધેર એ જ વાત ચાલી. 'ગોરે, મારે દીકરે, આપણી ઇનજન ઉપર હાથ નાખ્યો છે. ફરતી ચારે તરફ હથિયારબંધ ચોકાં ગોડણી છે. એમાથી બંદક ઉપાડી લાવવી એ કાંઈ ગંડીરાંડનાં ખેલ નથી !'

આખા મહીકાંડામાં એક પ્રકારની સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ. ભાદરવા ગામને પાદર ભમાં મુકામ પડ્યો છે ત્યાં તો કોલેને બલમાં રવાદ રહ્યો નથી. ગામનું નાક કપાઈ જાય, તો ગોરા એમ ને એમ ચાલે જાય તો. પણ ખડી ચોકીમાંથી બંદક જેવી બંદક ઉપાડી લાવવી અને પાછું પકડાવું નહિ એ ધરત ઉપર, કેં અહાદુરના માયાં, વિચારભારે તીચાં નથી જાય છે.

કોઈને કાંઈ ગમ પડતી નથી.

એક, બે, ચાર, છ, દસ, તેર, અઢાર-દિવસ ઉપર દિવસ કપાવા માંડ્યા, ને નરખંડાનાં કાળખાં કપાવા માંડ્યાં. મહીકાંડાના મકામાં હરે કોઈ મરદ રહ્યો નથી એવો અંકાર કરીને આ અંગરેજ બચ્ચો માલ્યો જાય તો તો થઈ રહ્યો નાં ! કાંકરડા, રજૂપૂત, ભારેયા, બીજ, કેળી કેંક જુવાનકા, કાંદિયા કોમ ઉપર આવેલા આ આબરુ-ચિનાથી સંકટને, મુશે મોંએ નિહાળી રહ્યા હતા. મલ્લે કે મહીકાંડાનું પાણી આજ મપાઈ રહ્યું હતું.

અતે એક જુવાન તીકળી આવ્યો. એણે પહેલો તો છનો છનો સાહેબનો મુકામ બેવા માંડ્યો. મુકામને ફરતી ચારે તરફ ખડી બંદકની ચોડી નોંધ. રાવડીઓની હારમાળા વચ્ચે સાહેબનો પોતાનો તંબૂ દીડો. સાહેબ પોતે એમાં મૂલે છે એ ખબર મળ્યા. એમાં બંદક રહે છે એ ખબર. એ બંદકને ઉપાડી લાવવાની હતી.

પછી તો જુવાનની જીંઘ ઊડી ગઈ. રાત ને દિવસ ગોરાને જુ પાઈ દેવાના વિચાર એને મૂંઝવવા માંડ્યા. બંદક ઉપાડી લાવવાનાં સ્વપ્ના એને આવવા માંડ્યાં. મથૂ એમ કરતાં કરતાં તો મુલત પૂરી થવાને માન એ જ દિવસ રહ્યો. એ સમેત થઈ ગયો.

[૨]

રાત્રિ નિરતપ્થ હતી અને અંધારાએ એને વધારે ને સ્તબ્ધ બનાવી દતી. કયાંય પાંદડું પણ ફરકતું ન હતું. છેડે છેડે સીમમાં શતાં શિયાળિયાંના અવાજ સિવાય કોઈ અવાજ આવતો ન હતો. ગામ જોઈતું હતું. સાહેબના ચોકીદારો માન જાગતા હતા.

એવે વખતે ગામ વીંધીને એક ગધેડું તીકળું. એણે ઉપર જુકાની બાંધેલ એક માથુસ ઘોડો હતો. એના પગ જમીન ઢગતા લટકો રહ્યા હતા. ભારથી ટચ ટચ આવતું ગધેડું ગામ વડાવીને ધીમે ધીમે પાદરને પથે પડ્યું. ગામને સીધાં રાવણાનું મુંક હતું. ત્યાં અલીને ગધેડું અટક્યું. ગધેડા ઉપરથી પેલા માથુસે પરખારો જ ઝડપે યડનો ટેકો લઈ લીધો ને ધીમેથી નીચેની ડાળ પડી તે કાંઈ ઉપર ચડી એક ક્ષણમાં

અદરશ થઇ ગયો. પાલેહું હોય નેમ મધેકુ ત્યાં ખાખા ખોળામા પડી ગયું

રાયણુ તુ આ મૃદુ-એડ પછી એક હાગમધ ઝાડવામા છેક ગોરા સાહેબના તબૂ ડેગ સુધી લખાતુ જતું હતું પેતો જુવાન અત્યંત સાવધાનીથી ધીમે ધીમે ડાળ પછી ડાળ વદાવતો એક ઝાડ ઉપરથી બીજે ઝડે જતો રાવડીના ચોકોદારો સુધી પહોંચી ગયો.

તમા દેવતા ભગનો હતો હોકા ગમડતા હતા વાનો માનતી હતી ગોરાના પડકાર ઝીંવવાવાળા મહો કાકામાથી મરી પરવાળોના આનંદ પ્રગટી રહ્યો હતો.

આવતી કાલનો દિવસ બધ એટલે ગમનાવાની ચિંતામુક્ત હવા માણુરાની અધીરાઇ ત્યાં હતી પેના જુવાને હવે, અત્યંત સાવધાનીથી ઝાડની ડાળ ઉપર ને ઉપર થઇને સાહેબના પોતાના તબૂ સુધી આગળ વધવાનો પ્રયાસ કર્યો.

તે આગળ વધ્યો જાણે રેતી ઉપર સરી રહ્યો હોય તેમ એક ઝાડની ડાળને સાહેબ ધુદના તબૂ ઉપર લખાતી એણે ભેદ રાખી હતી એને આધારે આધારે બરાબર તબૂની ઉપર જ આવીને એ ડાળ ઉપર તાદરશના પેઠે એક ક્ષણ તો શાત ખેઠો.

પણ મૂલુનો રપશં થયો હેય તેવો ટાલો લીમ રપશં એને પગે થયો એણે ઝાડની ડાળ ઉપર ચરીર લખાવીને એ પગની આગી મારી આખા એ ચીને તબૂ ઉપર ભેંચવા માંડ્યું.

એણે તારીની આ શુ ? તબૂ ઉપર પાણી ભરેહું માટણું હતું ! હવે ? હવે શુ થાય ?

હતો ત્યાંથી જગાક પણ આગો પાડો ખસે એટલો જ વગ ધમ દમને માટણ નીચે પડે ને એના ધગાક અવાજે ચોડા આખી જગથી ઊંડે તબૂના બારણા પાસે ઊભેલા સિંપાઈની તગતમતી આખો જાણે એણે દીડી.

એ વાતને પામી ગયો કોઈક ધરફટવાએ સાહે બને આ ભુખિત મુઝાંડી હતી.

પાણીઈ માટણુ તબૂ ઉપર મૂક્યુ હતું-એણે ઉપરથી તબૂને ચીરીને પણ કોઈ માધોના પૂત મૂકે આવે એવું ગહેવા દીધું ન હતું અહર સાહેબ નિગતે પેલતા હતા એના નરકોરા પણ સભળતા હતા જુવાન નિગરા થઈ ગયો અગો ૧૧૦ તેના કરતા એક હજારગણી નહુ સાવધાનીથી તેણે પીઠેહક યર કરી હવે તે ખુડુ પગાકમ આ પીઠેહકમા રહ્યું હતું હજી કાવનો દિવસ બકી હતો કાને આવીને કોઈ નવી જ રીતે એને તબૂ પ્રવેશ કરવાનો હતો નહિ જવાની અને નોક રહેવાની વચ્ચે હવે એક દિવસ હતો એક દિવસમા ભો આકાશી તારા નીચે ઉતારાય !

[૩]

બીજે દિવસે પાણુ એ જ મધેક એ જ જુવાન, એવી જ કાળજી ધેરી અધારી રાત્રિ અને એ જ સમય જુવાન કાવની પેઠે જ આજે છેક તબૂ ઉપર આવી ગયો ત્યાં ચોડીનાર શાંતિથી ખેડો પછી એણે પોતાની કેડેથી કાઢીક ટોડ્યુ ધીમેથી એરડાની એક લીધી નળી કાઢી એક ઉપર બીજી ને બીજી ઉપર ત્રીજી એમ ચડાવી લાખા ચપ્પને ડાળ ઉપર ચૂને ચૂને મ લાખાથી પાણી ખેચવા માંડ્યું પાણી ખેચતો ને ધીમે ધીમે ચારે તરફ વેરનો જળ તબૂના જ કપડામા એ જાટનો મર્છ પતો લાગે નહિ વળી વા વચ્ચે પેટમાં પાણી સમાવતો જળ એમ ને એ એણે આખુ માટણુ ખાલી કરી દીધું.

તમામ નળીને પાછી કેડે ખાંધી દીધી જર જેટલી વિશાળી પણ પાછી રહેવા દેવામા સેઠ ટકા બે-બમ હતું.

એક વખત માટણુ પાણી વિનાનું થયું-એક પછી એ ૧૫૫ હતો એણે ધીમેથી માટણુ ઉપાઈ એને ઝડ ઉપર જ બરાબર મેઠવી દીધું.

જેરા જેટલો પણ અચાજ ન થય એવી રી એણે સફાઈથી તબૂમા ચદરનો પડ્યો ને પોં આસતેથી ચાખતાને આધાર નીચે ઊતરી ગયો.

બહુ જ કુશળતાથી ચાખતાને રેક મૂકીને જાણ એણે ઉપાડી લીધી અને બગનમા એને જગવલે.

જ્યોતિર્ભને સાચવતો, આસ લેવા જરાક થોભી જતો, નિમ આળો દતો તેમ એ ઉપર ચઢી ગયો.

અંદરેના દતો તેમ પાછો ઢાંચી દીધો. અને ઝાઝની કાળીએ કાળીએ પાછો ફરી ગયો.

ગધેડા ઉપર બેસીને ગામ ભણી રહ્યો.

એનું કામ ચઢ ગયું હતું. કાંઈને કાંઈ અબર પડી ન હતી. પોતાના માન અકરામનાં એને રચમાં આવતાં હતાં.

[૪]

એનું મન પથ્ય હવે તો ઊઠાળા મારી રહ્યું હતું. આખા ગામમાં-આખા ગામમાં શું આખા મઠી કાંઈમાં એની નામના થવાની હતી-આવતી કાલે જ.

કાલે સવારે એ વીરપુરુષની નામના મેળવશે, એને જેવા માટે આખો મલક જિત્તરો ગોરા એની 'દુમ્ ખરા' કહીને પાંક માખડી. દરખાર એને ઇનામ દેશે. કાલે સવારે એના કુટુંબીજનોનો તો પેદરસ માતો નહિ હોય. કાલે સવારે-અત્યારે જે ત્રથ્ય તો વાચ્યા હતા-દિગંતવ્યપી કીર્તિની અને એની આડે બહુ બહુ તો જે ચાર ધડી હતી.

એનું ગધેડું ધીમે ધીમે ગામમાં ચઢીને ચાલી રહ્યું હતું. એવકા નાનકડા ગામમાં તો અત્યારે કાશ્ય ચોક્કી પહેરા રાહ ભોંલને બેઠો હોય ? ચોક્કી પહેરાવાળા તો સૌ તંબૂ રાવડીએ ચોક્કી કરી રહ્યા હતા.

પથ્ય દરબારગઢની પછટાડેથી એ નીકળ્યો અને કાશ્ય જાણે શું થયું તે એના મનમાં એક નવો વિચાર આવી ગયો. એ વિચાર આવનાં તો જોમ વીજળાનો અંચરકા વાજે તે માણસ આખો ખળભળી જોડે, એમ એ ખળભળી ગયો.

એના પગની જરાક જોટલી અધીરી ઈશારતી લાગા જાણે પેલું ગધેડું જાણી ગયું હોય તેમ એ પથ્ય ત્યાં જિલ્લું રહી ગયું.

'એત તારીની ! આ પથ્ય જાણે છે !' પેલો જુવાન મનમાં જ બોલ્યો જોડે : 'આને પથ્ય ગાલક છે. કંદ રે ગોઝારા વરહાણ ! એક આ ગોરા જરાક ખોલો ચાખડે, કે જે ચાંપલા વેણ બોલે, કે ખરે

પંદર તોલ્લા ચોતું રૂપું' તને જોળે, એમાં તું તારા મલકની આળડીની દરરાજ બોલાવીશ ! હે' વરહાણ ! આ તારું મૂલ ?'

એ ત્યાં જોલો હને પથ્ય એના મનમાં તો સાત સાગરનાં નીર જાણે ખળભળી જોડ્યાં હતાં.

એના દિલમાં દરિયાના મોટા મોળ જોલો જારે વિચાર આવી રહી હતો : 'પોતે પ્રગટ થશે, પોતાને નામના મળશે, પથ્ય ગોરા જાણ્યો કે ત્રીસ ત્રીસ દિવસે માંકમાં આ એક જુવાનડો નીકળ્યો ! આ મહાકાંડાનું પાણી ! ગોરા આમ સમજશે એનું શું ? એનું પોતાનું નામ તો દુનિયાની જીભે ચડશે, પથ્ય આ પરદેશી જાણી જાણે કે આંધી' ધરતીમાં હવે માણસ રહ્યાં નથી, એનું શું ? મહાકાંડા આખો ઉત્તમ પથ્યો છે એની લાળ ગોરાને મળી જશે એનું શું ?'

એ એકસો માન અકરામ લેવા પ્રગટ થાય તો આ પરિણામ આવે. પથ્ય જો એ પ્રગટ જ ન થાય-કાશ્ય બંદક ઉપાડી ગયું તો, કાશ્ય જાણે કાશ્ય-એમ જો થાય તો ?

તો તો આખા ગામમાં ને આખા મલકમાં કેક જુવાનડો પડ્યા હશે, એમથી કેક બહાર નીકળી આવ્યો, કે પાચપચીસે બેગા મળે આ કામો કર્યો એમ વાત, વા વટાળે ફગોળારો, ને હજ આંધીની ધરતીનાં પાણી માખ્યાં નામ એમ નથી, એવી કહેવત રહી જશે 'અરે ! વરહાણ ! તને હવે કાંઈ જાણે તો' શું ને ન જાણે તોપ શું ? તોક તો રહી ગઈ છે.'

ચોડી વાર પછી તો બંદક ત્યાં ને ત્યાં દરખાર-ગઢને ચોક્કીપહેરાને દરવાજો બહાર જ મુકાઈ મઠ. ગધેડાને એક જરાક ડોક ઉપર ધીમી થાપટ પડી ને આખી દુનિયામાં કમઅક્ષક મથાતું ગોરવહીન એ પ્રાણી-પોતે શું સિદ્ધ કયું' છે એ જાણ્યા વિના જ ઉકરકાના ખાંખાખેળાં કરવા ચાલ્યું ગયું.

વરહોણ એને જનું જોઈ રહ્યો અને પછી પોતે. 'આ પથ્ય જાણે છે, આ ગધેડું પથ્ય, એણે મ પાણી તો મહાસામરનું પીધું છે એટલે...'

એમ જાણનાં ને મનમાં વાત ઘોળતો ચાલ્યો ગયો.

એક દિવસ એક સાધુ વૃદ્ધ લિંગ તાનના બારણે આવીને ઊભા રહ્યા અને કહ્યું, “ તમારા ત્રીજા પુત્રના હું ખબર લાગ્યો છું. તે મજામાં છે. હો આ તેના માથાનો વાળ છે. નાની છરી વડે તેણે પોતાને હાથે કાપીને તે મારી સાથે મોકલ્યો છે. ”

વૃદ્ધ લિંગ તાન અને તેની સ્ત્રીએ એ વાળ હાથમાં લીધો. માતા તો રડવા લાગી અને બોલી, “ હા, એ મારા પુત્રનો જ વાળ છે. એવા વાકિયા વાળ ખીન્ન કાના હોય ? ”

“ એનાં કપડાં સાળાં દર્તા કે રહેલાં ? ” વૃદ્ધ પૂછ્યું.

“ એનાં કપડાં સાળાં દર્તા, અને તે આંધેપીઠે સુળી લાગતો હતો. પશુ દુરખનો નહીં આવતા જતા હતા. તેથી ખીન્ન સાથે એ પશુ રૂચ કરવાની તૈયારીમાં હતો. ”

જપાને કમળે કરેલા મુલકમાં આ કુટુંબ રહેલું હતું. યુદ્ધમાં ગયેલ ત્રીજા પુત્ર શેંગની તેઓ વાતો કરેલા બેઠા. વૃદ્ધે કહ્યું, “ ઈંગ (ઇંગ્લંડ)ના લોકો ખુબ બળવાન છે, કોઈએ તેમનું નામ લીધું હોય તો તોપો અને હથિયારો લઈ તેમના લશ્કરે ધસી આવે, દરિયામાં તેમની મનવારો ઊભી જ હોય, આવા લોકો આપણા સાથી થયા છે. એટલે દુરખનને જ નેઓ જરૂર દરિયા સુધી દાંડી કાઢશે આવતા ચિપાળે તો જરૂર સ્વતંત્ર ચર્પ્યું. ”

“ તેમાં જ ન્યારે મે (અમેરિકા)ના લોકો આપણી સાથે જળશે ત્યારે તો દુરખને તો આવી બન્યું જ સમજાતું. ”

પશુ ખબર આવ્યા કે ઇંગના લોકો તો હારતા નાચ છે અને પાછા હટે છે, તેમનું કશું જોર ચાલતું નથી. અને દુરખનેએ એના લોકો પર તેમને ઘેર જાળે ડાપેા માર્યા, તેમનાં વિમનિા તોડી નાખ્યાં અને મનવારો દુન્યાડી દીધી. ગોરાઓના મોં પર જાપાનીઓ ચૂંકે છે, તો પશુ ગોરાઓ કાંઈ કરી શકતા નથી. આ વાત સંભળી ત્યારે લોંગ તાનને દિવસો

સુધી આવડું ન લાગ્યું. “ જો એમ જ હોય તો સુકિતની તો આપ્યા ક્યાં રહી ? ”

“ તમે એમ કરશો તો અમને પછી કોણ ધીરજ આપશે ? ” તેની સ્ત્રીએ કહ્યું, “ તમારા વગર હું કેમ જીવીશ ? ”

ત્યારે લોંગ તાને આ પીધી અને પરાણે આવા બેઠો. એક બીજા ચિંતા પશુ હતી.

મે લી નામની એક યુવતી હતી. તેના પત્રો આવતા. લામર્ષીમાં ગયેલા શેંગને તે ચઢાતી હતી.

“ આ બહેનની છોકરીની રીતભાન મને પસંદ નથી. ” વૃદ્ધ કહેતા “ તે પત્રો લખે છે. ભાવ જતાયે છે. તો પછી માગ પુત્રને પરણતી કેમ નથી ? બોલ બેઠે, કેમ એ પરણતી નથી ? ”

“ હું છું જાણું તમારા પુત્રને એ કેમ નહિ હોય, ” સ્ત્રી હસી પશુ વદને હસવું ન આમ્મું.

“ પરદેશમાં બહેનની એ છોકરી કોણ જાણે કેવી હશે, ” સ્ત્રીએ કહ્યું. “ પરદેશની દવા અને પરદેશનાં ખાણી, એમાં કાંઈ બહીવાર ન હોય ” લોંગતાને કહ્યું

“ હશે, આવા વિચારો ન કરે. ”

આમ અહીં આ વૃદ્ધો વાત કરતા હતા ત્યાં દબરો ગાંઠે દૂર શેંગ મે લી સામે ઊભો હતો.

મે લી પૂછતી હતી, “ તને કેટલા અક્ષર આવ્યા ? ”

“ બધા, ” શેંગે જવાબ આપ્યો.

“ તો પછી કામળ કેમ ન લખ્યો ? ”

“ એક બે માસમાં હું અહીં આવવાનો હતો, પછી કામળ છું લખ્યું ? ” મે લીએ તેની સામે આશ્ચર્ય

“ બોલ, હવે તું મારી સાથે લગન કરારે કરીશ ? ” શેંગ પૂછ્યું.

“ તારી દિલ્લખ વધતી જાય છે. ” મે બોલી.

“ શેનિકને તો દુઝા માર્ગ જ લેવો પડે, આ વખતે હું યુદ્ધમાં જાઉં તે પહેલાં તું મને પરણીશ કે નહિ ? ”

“હું પાછો આવીશ ત્યાં મુઠી હું રાહ જોઉં તો કંઈ બધા છે ?”

શેઠ ગુસ્સે થયો. કાયમ મે લી તેના સત્તાને ઉઘાવતી હતી.

અમેરિકામાં લણેલો આ છેકરી. તેના માતાપિતાને અમેરિકામાં મૂકીને એકઠી તે ચીન આવી છે. તેના દિલમાં શું ચાલતું હશે તે શેઠને સમજતું નથી.

મે લી તેને જતો જોઈ રહી. જાતી કાચા દદ ચાલ; તેને વિચાર આવ્યો. “શેઠ જરૂરત જોયે સૈનિક માત્ર છે કે જિન્દગીમાં આગળ વધવાની તેનામાં હુદ્દિ છે ?”

(૨)

સેનાપતિએ શેઠને બોલાવ્યો હતો. “શેઠ ! તારા માણસોને તૈયાર કર. આપણે લાખી ફૂલ કરવાની છે. ઉપરથી હુકમ આવ્યો છે. બર્મામાંથી જે માર્ગ જાય છે તે રસ્તે આપણે મજબૂત કરવાની છે. દુરખોનાં ત્યાં આગળ વધે છે અને અમરિકાનાં તથા અંગ્રેજો પાછા હટે છે. એ રસ્તો બંધ ચાપ તો ચીનને ક્યાંયથી મદદ ન પહોંચે.”

“ક્યારે ઊપરીશું આપણે ?”

“ચાર દિવસના સમય છે તારી દુકડીને ખજર આપ. ને બધી તૈયારી કરી લે. પરદેશી જૂઠિ પર જઈને આપણે લડવાનું છે. અજાણ્યા લોકો, અજાણ્યા જોલી. કમલે ને પગલે પાછા ફરતા અંગ્રેજો. એમના હુકમ પ્રમાણે આપણે લડવાનું. આવી લડાઈ કહી જોઈ નથી.” સેનાપતિનું મન માનવું ન હતું.

શેઠ મે લીની રજા લેવા આવ્યો. ત્યારે પચ્ચ કાયમ પ્રમાણે તકગર જ આવેદી. મે લી એક ફૂતરાને બોળામાં લઈને છેડી. શેઠને લાગ્યું કે તે સાવ પરદેશી સ્ત્રી જેવી બની ચર્ષ છે. ફૂતરાને બાંધકાને શેઠે પાણીમાં બોળ્યું. મે લી નારાજ ચર્ષ ગઈ. રમાલ લઈ તે ફૂતરાને સાફ કરવા બેઠી. “કેવો ખરાબ છે છું ? માગ ફૂતરાએ તારું શું બગાડ્યું છે ?”

ત્યાં આકાશમાંથી અવાજ આવવા લાગ્યો. દુરમનાનાં વિમાનો બોમ્બ નાખવા આવતા હતા.

“ચાલ, ગામતી બહાર નારી જઈએ.” શેઠે કહ્યું. અને મે લીનો હાથ પકડી તેને બેઝર્તો ખમ્પરના દોડવા લાગ્યો. ચારેબાજુ લોકો નાસબાગ કરતાં દત્તાં. ગામને છેડે તેઓ પહેલ્યાં ત્યાં દરવાજા બંધ થઈ ગયા હતા. મોટી દીવાલની ચોથે સહુ બરાયાં. વિમાનો ઉપર આવ્યાં ચારે બાજુ બોમ્બ વરસતા લાગ્યા.

એ મહાકા વચ્ચે શેઠ જોઈ રહ્યો, “આકાશમાંથી આ મોત વરસે છે. એનો મલાજ શો ? ચીન પાસે વિમાન નથી. તેમાં તિરતિ જાંપાનીઓ બોમ્બ નાખી આવવા જાય છે. અમેરિકાથી વિમાનો કેમ નથી આવતાં ?”

જાપાનીઓ ગયા અને શેઠ તથા મે લી દીવાલ પાસેથી બહાર નીકળ્યા. મકાનો તૂટ્યાં હતાં. ક્યાંક ક્યાંક આગ લાગી હતી.

ઈંટ-પથ્થરના એક ઢગલા આગળ એક આદમી ફૂફાં મારતો હતો, “મારો મરનાં બધાંય આમાં દટાઈ ગયાં છે.”

શેઠ પથ્થર ખસેડવા લાગ્યો. “મેલી લાલ બંડી દેખાય છે તે મારા દોકરાની,” પેલા આદમીએ કહ્યું.

શેઠે આઠ વરસના બાળકને પથ્થર નીચેથી ખેંચી કાઢ્યો. તે ચતુર પામ્યો હતો. પોતાની બંદક એ આદમીને હાથમાં આપીને શેઠે કહ્યું, “લે આ બંદક ને ચાલ મારી સાથે આનું વેર લેને.”

શેઠ અને તે આવ્યા. મે લીએ રીશ્વા છાડે કરી અને શ્વત્રાણકને તે ગામ બહાર ખેતરમાં છાંટી આપો

તે રાત્રે મે લીને નિદ્રા ન આવી. તેને થયું “મારી જિન્દગીનાં મારે કંઈ ઉપશોધ કરવો જોઈએ.”

બીજો દિવસે એ સેનાપતિને ચળા. સેનાપતિએ વિમાન ચોકકસ. અને તેમાં બહાર મે લી ચીનના સરદાર પાસે ગઈ.

ચાંગ-કાઈ-શૈક દર નાનાં મકાનમાં રહેતા હતા. કેટલા ચાંગ-કાઈ-શૈકે મે લીની વાત સાંભળી. “નસોની દુકડી જમીને મોરવે જાય છે. હું તને તેની સરદારનીયું છું.” મેડમે કહ્યું.

ડો. યુંગ મે લીનેા સાથો હતો. તેમણે દવાઓ સાધતો, ખટ, કપડાંની પેટીઓ ભરી, અને ખટારામાં તેઓ અઘરેશને રસ્તે રવાના થયા. સાથે ભાતભાતના સ્વભાવવાળા ઓઓ હતી. તેમાંથી ખુશમિજાજ અને હેતાળ પાન્સિઓ મે લીને ગમી મઠ. બોળા પાન્સિઓ. એક દિવસ તેણે મે લીને વાત કરી, "હું ચાલીને ચાલું છું."

રસ્તામાં મોટા ખાડા અને પરચર આવતા હતા. ઘસઘસટ કરતો ખટારો ચાલતો હતો. મે લીએ કહ્યું, "જરા ધીમે ઢાકો તો ?" કુધવરે એક ગાળ કાઢી અને કહ્યું, "ધીમે ? અરે આ ખટારાને તમે યોગ્ય ખતા નથી. સાલો, પકકો અદનાસ છે. જરા ધીમો પાડો એટલે એ તો ઊભો જ રહે. ગોરાઓની બનાવટ ને ! બપોર પછી તો ચાલે જ નહિ. બપોર પછી ગોરાઓને કઢી કામ કરતા બેસા છે ?"

ખીને કુધવર હતો ચાલી, મંજો, સ્વસ્થ અને શાંત-પાન્સિઓને તે ગમી ગયો હતો.

રાત્રે એક ધર્મશાળામાં રહ્યાં. ખીને દિવસે મે લીએ પોતાના લાંબા વાળ કાતરી નાખ્યા. "નકાગો ભાર, હું જાઉં છું ત્યાં એવું શું કામ છે ?" હવે તેને રૂપની, શીકાની જરૂર ન હતી.

રસ્તામાં એક ગામ આવ્યું. ત્યાં કાતરો સારી મળતી. સદુ ઓઓએ કાતરો ખરીદી. કારીખર હતો જુદા હુદાર. તે કહે, "પહેલાં તો આપુ લોખંડ મળતું નહિ. ખજ હવે તો અમેરિકન લોખંડ મળે છે. પહાક ઉપર વળાંક છે. ત્યાંથી ખટારા નીચે પડી જાય છે. અમે તેમાંથી લોખંડ કાઢી કાતરી બનાવીએ છીએ."

પછી ખટારા પહાક પર ચઢવા લાગ્યા. મે લી વિચારમાં પડી, "પોતાનો ખટારો પડે તો ?" આમ-અવળા વળાંકે થેતી લોરીઓ છક સિખરે પહોંચી. ઓઓને ફેર ચડ્યા. કાંઈને ઊલટી થવા લાગી. કાંકડો પૂલ આવ્યો. ત્યાં ઉપરથી જાપાની વિમાનો આવ્યાં. બોમ્બ પડવા લાગ્યા. પહાડો ધમધમી ઊડ્યા.

કુધવરે આંખો મીચીને ખટારો હંકારી મૂક્યો. મે લીની નજર સામે ગિરિશિખરો સમુદ્રના લોહની

પેઠે ઊંચાનીચા થવા લાગ્યા. આકાશમાં રૂપેરી વાદળો નીચે જૂરી ખીણમાં નાનાં ગામો ચારે બાજુ પહાડોનાં સિખરે ત્યાં અમેરિકન વિમાનો આવ્યા. મશીનગનનો તડતડાટ ચાલુ થયો. એક પછી એક જાપાની વિમાનો તૂટીને ખીણમાં પડવા લાગ્યાં. બીજા જાપાની વિમાનો પાછાં જતાં રહ્યાં. એક અમેરિકન વિમાની મે લીના ખટારા પર ચક્કર લગાવી નજીક આવ્યો અને દસીને તેણે હાથ હલાવ્યો. સદુ ચીની ઓઓએ સામે ચીનનો જયનાદ પોડાયો.

અને ભય જતો રહ્યો એટલે ખર્ખા રાક્ષી લગ્ન કુદરત મે લી બેઠવા લાગી. ગિરિમાળાઓ, વનો અને નદીઓ વટાવીને જતો એ માર્ગ. ચીનનો પ્રભુએ તે પોતાને હાથે બાંધ્યો છે. હજારો ગાઉથી લોખંડના મર્કર તેઓ પસંદીને લાવ્યા છે અને પૂલો ઊભા કર્યા છે.

જાપાન આગળ વધતું ગયું ત્યારે ચીનને માટે એક પછી એક ખંદેરો બંધ થયા. આ એક જ ખંદેરેશનો માર્ગ ખુલ્લો છે, ફુનિયામાંથી કાંઈ દેશ મદદ મોકલે તો આ એક જ રસ્તે તે આવે તેમ છે.

અને ચીનને મદદની કેટલી જરૂર છે ? ગોરાં સૈન્યો જાપાની પાસે ટપોટપ ઘરેણે દર્તા આવે છે એવાં જાપાની દળો સામે ચીને ચાર-ચાર વર્ષથી ટક્કર-ઝીમી છે. ચીનની પાસે ખોરાક નથી, કપડાં નથી, દવા નથી; પણ એનાજીવર તો ચીન ચલાવે, પણ ચીન પાસે હથિયાર નથી. તોપ નથી, સેન્ટ્રીના હાથમાં બેંક નથી; ટેંક નથી, વિમાનો નથી. આકાશમાંથી, જાપાની વિમાનો બોમ્બ વરસાવે છે ત્યારે ચીનનો પ્રભુ હોઠ પીસીને નોંધ રહે છે.

અને તેના લશ્કરોને માટે ખટારા નથી. "નત્યારે પીછેઠક કરનાં અમેરિકન સૈન્યો," ભારે કડવાશથી ચાલી વાન કરે છે, "હા, અમેરિકન સૈન્યો અને અમેરિકન ટેકો, તોપો અને ખટારાનો નાશ કરે છે, ગેસોલીન રેડીને, ગેસોલીન ને રૂપા કરતાં પણ મોંઘું છે."

એક ઓ આગળને તરીકે બેઠી છે. "તમે મોઘ છે ?" મે લીએ પૂછ્યું.

“અમે આ મારગ બાંધનારા.” એ જવાબ આપે છે, “અમારા હાથે અમે આ મારગ બાંધ્યો છે. અહીંને દુશ્મન બેઠા નાખી ખાડા પાડે. સાંજે તો પાછા અમે ખાડા સમા કરી દઈશું.”

મે લી જોઈ રહ્યો છું. આ બર્મરોડના બાંધનાર તેમના હાથમાં કોદાળી ન હતી, ત્રિકમ ન હતો, પોતાને હાથે પથ્થર વાટી વાટીને, કરાડો ખોદી ખોદીને ચીની ગ્રન્ડને માર્ગ તૈયાર કર્યો છે. બાળકોને જાણતી એથે મૂકી સીએ. પથ્થર ખરે છે. એ પથ્થરથી રસ્તા પરનાં માર્ગમાં પૂરે છે. કારણ, કે ચાંચકાઈશ્યને આદેશ છે, “અહરોહનો માર્ગ ખુલ્લો રહેવો જ જોઈએ.”

શેઠ પછી પોતાની ટુકડી સાથે ફૂચ કરતો અહરોહની સરહદ પર પહોંચ્યો. તેને ખબર ન હતી કે મે લી બંધણીમાં સાથે જ છે.

ત્યાં તેમની લક્ષીક શરૂ થઈ. અંગ્રેજો પાછા હતા હતા. રંગૂન બપોમાં હતું. અમેરિકન સેનાપતિનો કુક્ષ મ્લાલતો હતો. ચીની સૈનિકોને ચોખી રહેવું પડ્યું. અગળી ધરતી, અગળી ભાષા. “અંગ્રેજોને મદદ કરવા આવ્યા છો ? તો તો તમારો જન લઈશું.” એમ બર્મો કોઈ ધમકી આપતા.

“પણ શું કામ ?” શેઠ પૂછતો.

“અંગ્રેજો અમને ગુનામ રાખવા માંગે છે. તેને મદદ કરવા આવે તે સહ અમારા દુશ્મન છે.”

તે રીતે કેમકાવરમાં મે લીએ અંગ્રેજી ગીત ગાયું. “તારી આંખો માંડીને મારી સામે જોઈ રહે, દિલ્લખર ! મારે બીજા કોઈ ચરાખની જરૂર નથી.” શેઠ ચમક્યો. મે લીનો અવાજ. પછી અધારમાં તેણે દંઠા વાળવાળી મે લીને ઓળખી નહિ. પોતે બદ્ધ ફર બેઠો હતો. “એ અહીં ક્યાંથી હોય ?” કહીને એ બેઠો હતો ત્યાં જ સપ્ત ગયો.

ખીજે દિવસે એકાએક કુક્ષ મળ્યો. નદી પાસે ચોરી સેના ઘેરાઈ ગઈ હતી. જપાનીઓ એ પૂલ તોડી નાખે તો બધા ગોરાઓ કપાઈ જાય. ચીની ફોજ તેમને મદદ કરવા બેપડી.

અંગ્રેજો વેરાવળેર નાસતા હતા. મોટા તોર્તિંગ વંજોત્રા બાર તેમની સાથે હતા. જપાનીઓ કગલે ને પગલે તેમની કતલ કરતા હતા. મે લી તેની ટુકડી લખને આવી અને ઘાયલ થયેલાની સારવાર કરવા લાગી. કાછને પગ નથી, કાછને હાથ નથી, કાછની છાતી ચીરાઈ ગઈ છે. “પાણી ! પાણી !” સહુ પોકાર કરે છે. મે લી આમતેમ દોડવા લાગી.

ડોક્ટર યુંગ કહે, “એમ બધાની સારવાર ન કામ. જે છવે તેમ હોય તેની દવા કરો. બાકીનાને મરવા દો. દવા વધારે નથી. બપોમને નહિ પહોંચાય.” ત્યારે મે લીને ખબર પડી કે મુલ કેવી ભયાનક વસ્તુ છે. હાથપગ તૂટેલા, અર્ધ માથાં બેડી ગયેલાં, કાળો પોકાર પાડતા ઘાયલ સૈનિકોને મે લી એમને કેમ પહોંચી ગયો ? હજી એ પ્રથમ અનુભવ હતો. મે લીનું હૃદય રીડું નહોતું ધઈ ગયું. તેની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. અને તે સર્વેને તે મદદ કરવા લાગી. તે અંગ્રેજોમાં બોલતી. એ સાંભળી ઘાયલ પરદેશીઓની આંખ અમુકતી. મે લીને પારાવાર ધાક લાગ્યો.

એક વીસેક વર્ષનો યુવાન હેલ્સ કચકા લેતો હતો, મે લીએ તેને પાણી પાડ્યું. તેની અંગ્રેજી જોતી સાંભળી એ સૈનિક રાજ રાજ થઈ ગયો. “અરે, કેટલા વરસે તોના યુગમાંથી હું મારી ભાષા સાંભળું છું ? એક ગીત સંભળાવ તો, બહેન !”

અને મે લીએ તે રાત વાળું ગીત ગાયું, “તારી આંખો માંડીને મારી સામે જોઈ રહે, દિલ્લખર ! મારે બીજા કોઈ ચરાખની જરૂર નથી.” સૈનિકની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. “અહો ! અંગ્રેજી ગીત ક્યાંથી તું એ...” અને તેના પ્રાણુ જતા રહ્યા.

એકાએક શેઠ તેની પાસે આવ્યો. તેને બાહુમાં બઢી લીધી. “ત્યારે રાતે ગીત ગાનારી એ તું જ હતી !” તેણે કહ્યું. મે લીએ જોયું તો શેઠને કાળો હાથ સૂચી ગયો હતો. “શું થયું છે ? તેણે પૂછ્યું.

“બર્મોએ તારીની બીજી મારી. આખી જ ત્રેમી ગઈ હતી.” તેને મે લીએ પાટો બાંધી. “જખર છે, પાન્સજો સાથે છે. હજી કાલે જ વાત કરી કે તે તમારી બહેન થાય.”

સોમચંદલાઇ

તેજ ભરેલી જ્યોત યુગાર્ધ,
તાર વીણાના તૂટ્યા,
ટહુકે ગાતા મોરલીઆના
ઠંઠ વસંતે ખૂટ્યા !
આ જે કવિ એ નાં કે વાં
રસમય ખેતર લેખાણાં !

યુગગાયકને

નરેન્દ્રપ્રસાદ

સૌરાષ્ટ્રીના ઉપવન યકી, મોરલી એક આવ્યે,
કુંજે શુંજે શુર્જર તણી, ચેતના-ગીત ગાતો;
મંજુવાણી વીરરસ ભરી, શુકિતની પ્રેરણાર્થે,
ઉચ્ચારતાં નગર નગરે, ધૂમતો ગામ ગામે.
એણે ગાયાં સુયશગીતયાં, રાષ્ટ્ર સૌરાષ્ટ્ર કેરાં,
છેડી વીણા જનહૃદયની, રાષ્ટ્રના ધુમ્મટેથી;
પ્રાચીનચિત્રો રસભરી કરી, શુર્જરીમાં ઉતાર્યાં,
માતૃભૂમી યુગયુગ તણી, સંસ્કૃતિ ઝાળખાવી.
સમયી આત્મક્રી, યુગ-ઉલ્લપને પૂર્ણ કરવા
પ્રતિષ્ઠા જેની છે, અમર યુગ-સાહિત્ય ભવને;
રહો સેવ્ય સ્થાને મનુજ ગણુનો સેવક મહા,
શુભાશીર્વાદોથી અમણવનને ધન્ય કરવા.

કન્દના

‘શશિન્’ ઝોઝા

સોરઠી સંસ્કૃતિ દેરે હૈયેથી કન્દના વહી,
પહોડના બાળની વાંસે ધરિત્રીએ રહી રહી !

અંબાશંકર ના. પંડ્યા

અતિ ગંભીર ગર્જન કાવ્યતણું
રસમર્મ સમેત સદૈવ, કથું !
ઉંડા હૈયામાંથી રસ મિષ્ટ દર્ધ
રસપાત્ર અપૂર્ણ-અપૂર્ણ ભયું
હતી અંતરઆશ વિશેષ હેલ
શુભ સેવ થવા ગીરાશુર્જરીની
પણ નોતી અરે ગળયું અમને
અણચિંતવી એ કાળ-ખંજરીની !
બલ તો ય ગર્ધ, વિધિને ગમ્યું શું ?
કવિ રતનું શું એને કામ પડ્યું ?
સમગ્ર નહિ વિધિ લેઠ કશા પણ,
સ્વર્ગને સોતું-સુગંધ જડ્યું !
અહીં ખોટમાં ખોટ આ ખોટા સમે,
અમને અતિ-આતશ રૂપ થઈ !
રસ સાગરથી રસ ઉડી જતાં,
સારની ખુરી પોપડી માત્ર રહી !
હતું શ્રેષ્ઠ ‘અવેર’ કદી પરખ્યું—
વણપારખ્યું તો ય પ્રકાશ ભર્યો
જગતું કુડું જોઈ કુટિલપણું—
મુરખામ શું ને વસવાટ કર્યો ?
એણર્જન થાં તુજ આત તણું,
રસધારનાં શૂંજન છે અપૂરાં,
પડ જોઈ ધરા પરનાં અહીંનાં,
કરવાંતાં હેલ કથનો મધુરાં,
પણ સાને વિસરી જઈને,
કવિરાજ ગયા જગ આજત્યણ !
સૂની ચંદ્રિ પડી તુજ આહકની,
પણ સત્વર તે ચીરચાંતિ સળ !

મેધાણીભાઈ-નટ અને નાટકકાર

કવિલ કક્ષર

૧૯૧૮ની સાલની આ સ્મૃતિ છે. ૧૯૧૬માં ભાઈ અને હું સાથે પી. એ. પાસ થયા. અને એ અરસામાં ભાઈ થીયોસોફિના સંસર્ગમાં આવ્યા હતા.

ડો. એનિ બેસન્ટની યોજના મુજબ ૧૯૧૮ની સાલમાં સમગ્ર દિવસમાં એપ્રિલ ૧૩ સુધીનું અઠવાડિયું 'રાષ્ટ્રીય કેળવણી સપ્તાહ' તરીકે ઉજવાયું હતું. એ સપ્તાહમાં ભાવનગરના એન્જિનિયરિંગ એક નાટ્યપ્રયોગોત્તે કાર્યક્રમ યોજાયા. એનું નામ હતું 'ચિત્રવિચિત્ર' જુદી જુદી નાટિકાઓના એ પ્રયોગ હતો. હવે અમે એ કામ સુધી એક સળંગ નાટક બજાવવાનો પ્રયોગ ભાવનગરમાં શરૂ કર્યો નહોતો.

એ 'ચિત્રવિચિત્ર'માં એમણે બે ભૂમિકાઓ ભજવેલી, કવિ ન્દાનાલાલના 'જ્યાજ્યન્ત'માંથી 'જ્યન્ત'ના આશ્રયવાળા કેખાવથી માંડીને, પછીના પ્રવેશના 'કાણુ જનમનો ભેગી જ્યન્ત?' ત્યાં સુધીના પ્રવેશો ભજવવાના હતા. સરિતામાં તથાતી ન્યાતે 'આશ્રય-વાસીઓ યોગશુક્રમાં મુગ્ધ'માં એકાદી સુવાડે છે અને જ્યન્ત એ શબ્દત શરીર પાસે બેસો રહો

'એક જવાહ જશે તુજ નેનનમાં
રસ ભોત નિહાળી નહુ' હું નહુ'

એ કવિનું અલેક ગીત ગાય છે, એ આ પ્રવેશની પરાકાષ્ઠા છે: Shelleyના Prometheus Unboundનું Life of life! Thy lips enkindle with their breath, the air between them" એ Shellyનું એક અનુપમ Lyric મનાય છે, એનું કવિ ન્દાનાલાલનું 'એક જવાહ જશે' એ ગીત જ્યાજ્યન્તમાં છે. પછુ એ ગીતની અભ્યુત્થાને અનુકૂળ અને તેના ગૌરવને ગમવનારો રામ, અને લાગે છે કે મેધાણીભાઈએ આપ્યો. કવિ પોતે એ રામમાં એ ગીત નહોતા ગાતા. લલિતજી મંજરા સાથે એ ગીત ગાતા. પછુ તોટકજીને અમુક લખમી મેંધારીને. મેધાણીભાઈ એ કઈ રીતે ગાતા એ તો આ લેખમાં બતાવી ન શકાય. પણ જ્યાના શબ્દત શરીરના પગ પાસે ઘૂંટણીએ પડી એ ગીત ત્યારે એમણે ગાયું ત્યારે, અને એ આખા પ્રયોગ દરમ્યાન,

વિજયવર્ગ થિયેટરમાં ખીચોખીચ ભરાયેલા તમાશા-બીનામાંથી જેમને 'જ્યા-જ્યન્ત'નો પરિચય હતો, જેમને એક વાત હકીકતરૂપે સમજાઈ કે કવિ ન્દાનાલાલનો કલ્પેનો જ્યન્ત મૂર્તરવરૂપમાં કોઈ બ્યક્તિમાં કેપી શકાય, અને ન્દાનાલાલની ભાવનાને જીવી બતાવે એવી કોઈ બ્યક્તિ સાંભળે, તો એ આ મેધાણી જ હોઈ શકે. મેધાણીભાઈ પછુ એ કાળે આજીવન લઘુચારી રહેવાની ભાવના સેવતા હતા.

એ 'ચિત્રવિચિત્ર'માં એમણે બીજી પછુ એક ભૂમિકા ભજવી હતી. જ્યન્તથી તફાવત જુદા અને વિરુદ્ધ પ્રકારની. અષ્ટક દેરાવ નાયકની પ્રખ્યાત નવલ-કથા "એમ. એ. બનાડે ક્યો મેરી મિટી ખરાબકુ?" માં 'મદ્રાસ' તુલારામ પટવારીનું એક પાત્ર આવે છે. 'ધાર્મિકતાનો દંભ રાખનાર, રુજરીઓનો અખાડો જમાવનાર, વિજયા ઘૂંટીઘૂંટીને પીનાર અને પાનાર તુલારામ પટવારીના અખાડામાં મહેમાન બની માણેકચંદ એમ. એ. આવી આશરો લે છે અને નાતની મહાજનમંડળી સામે પોતાનો બચાવ કરવા માટે એને વિનવે છે, એ પ્રસંગે અમે નાટક રૂપે ભજવવા તૈયાર કરેલા. એ ભૂમિકા પછુ મેધાણી-ભાઈએ અજબ આકર્ષક રીતે ભજવી હતી, અને રિહર્સલોમાં જે નંદિ કરી બતાવેલું એ નાટક ભજવતી વખતે ભજવી બતાવેલું. ગાંજની ચલગો ચેલાઓના હાથમાંથી લઈ ટુંકતા, અને ભગની પ્યલીઓ ગટગટાવતાં. તુલારામ પટવારીની શિદ્ધ કવિતાઓ અર્ધમાંચેલી, નરો કરેલી આંખો સાથે લલકારતાં, "આવો માણકચંદ! કહો શરીરે તો સુખી!" અને

"અરે યું વિચારી તું દિવસુ મરો છે ?

ભણે ભગેજી જ ફારી મરો છે." અને

"ધન ભોવન મધું" એ કવિતા કેવી કહી બેટા માણકચંદ!" અને

"જમ મારે છે બધા, વાર, હું ચાલ્યો જાને,
પારસ છે પારસજી, મળ કર, ભેજુ ખાને"

એ બધુ પાત્રની બુદ્ધિ બરાબર સમજી, બાજુ વતા મેઘાણીભાઈ આજે પણ નજર આગળ તરે છે.

એ ચિત્રવિચિત્રમાં મારે હેમ્પ્ટેટનો પાટો લગ્ન-વવાનો હતો કુમાર હેમ્પ્ટેટ એના પિતાના જીવને મળવા પોતાના જે મિત્રો સાથે જાય છે, અને મધ્યગતે ગળા હેમ્પ્ટેટનું જીવ કિલ્લાની બહાર પ્લેટ-ફોર્મ પર તેને દેખાય છે એ પ્રસંગ હતો ગળા હેમ્પ્ટેટના Ghostનો લાગ અમારા ૨૧ મિત્ર અને કુલગ કલાકાર ભાઈ સત્યવતરાય મહેતાએ બજાવેલો. પથુ શેક્સપીયરના મૂળ નાટકમાં જીવ દરથી આવતુ આવતુ દેખાય છે તેમાં મેઘાણી ભાઈએ એક સુધારો મૂક્યોનો. રોજ પર એક સફેદ આરસની દેખાય એવી કમર બોલી કરાવી એની ઉપર પુષ્પો, અગરમતી અને સોનાનો ધૂપ મુકાવ્યા, અને એ કમરમાંથી જીવ ઊઠતું હોય એવુ દ્રશ્ય તૈયાર કરાવ્યું. એમના લેખોમાં લીધું કપડું ઓઢાડેલો પીરની કમરનું વર્ણન વારંવાર આવે છે ત્રેલેકા પર આ દેખાવે જોડી અને નવા પ્રકારની અસર પેદા કરી હતી.

એ પછીના એમના વરસો કચકતાના નિવાસના હતા જે દમ્યાન ત્રણ આઠ માસનો એક ઈંગ્લેન્ડનો પ્રવાસ થયેલો. ઈંગ્લેન્ડમાં તેમણે લંડન અને કેમ્બ્રિજ સિવાય બીજા કોઈ સ્થળોની મુલાકાત લીધી નહોતી. કચકતાના એમના જીવનનાલ કપનીની નોકરીના દિવસો દમ્યાન બગાડી લાખાનો અજવાસ એમણે દુકાનો પરના માટિયા વાચવા માડીને ચરૂં કપો બગાડી રોજ જોઈું દિ-ફુરતાનની રંગબીમિયા બંગાલ શી રીતે પ્રથમ દરજ્જાને ભોગવે છે એ અંગત પરિચયમાંથી સમજ્યા અને ફિજેન્ડનાય રોયના નાટકો બંગાલના તખ્તા પર બજાવાતા જોયા.

કાલિયાવાડમાં આવી, રાણપુરમાં રિયા બની બંગાળી લાખાના જે અનુવાદો એમણે ગુજરાતને આપ્યા એમાં રોયના જે પ્રખ્યાત નાટકો છે, ગાણા પ્રતાપ, અને શાહજહાન.

બંગાળની રંગબીમિ અને આપણી વચ્ચે શુ તફાવત છે. અને બંગાલનો તખ્તા દિ-દહરમાં સર્વોત્તમ

કેમ મનાય છે એ વિગતોનો એમણે બારીક નિરીક્ષણ કરી એ વસ્તુઓ આપણને સમજાવી હતી. આ બારીકીએની રૂમર ચર્ચા તેઓ બહુ ઉમંગથી કરતા. બાવનગરમાં અમને એમની પાસેથી આ વાતો સંભળવાનો લાભ ઘણી વખત મળ્યો.

બાવનગર સાહિત્યસભા તરફથી શ્રી નટવરલાલ સુરતી સાહેબને પ્રમુખપદે મેઘાણીભાઈના અવસાન નિમિત્તે મળેલી શોકસભામાં એમને અજ્ઞાતિ આપતા સામગ્રદાસ કોલેજના પ્રિન્સિપલ પૂ. શાહાણી સાહેબે દરેલું કે “મેઘાણી મારા સિધ્ધ હતા એમ એક રીતે મારા ગુરુ પણ હતા એમનો ‘રાણપ્રતાપ’ એમણે મને બહુ રસથી સમજાવ્યો. ગુજરાતી ભાષાનું મારું જ્ઞાન એવુ નથી કે એમાંથી હું કોઈ સિધ્ધી લાખામાં તરજુઓ કરી શકું. એટલે શ્રી રામુભાઈ કક્કરને હું હમેશાં રાત્રે એકાઠ કલાક મારી પાસે બેસારતો. એમને ગુજરાતીનું અંગ્રેજી કરી સમજાવતા એ અંગ્રેજીનું મે સિધ્ધી કર્યું. આજે ‘રાણપ્રતાપ’ સિન્ધમાં બજાવાય છે અને શાળાઓમાં પાઠપુસ્તક તરીકે ચાલે છે.”

૧૯૨૬ કે ‘૨૭ના અરસામાં બાવનગરમાં એક યીથોસોફિકલ ઉત્સવ હતો. એ પ્રસંગે ડૉ. એની બેસન્ટનું એક નાનકડું જીવનચરિત્ર તૈયાર કરી પ્રકટ કરવાનું હતું અને એક નાટિકા તૈયાર કરવાની હતી અને એક નાટિકા તૈયાર કરીને બજાવવાની હતી. આ બે કામ અમે જે જાણને માથે હતા

મે એમને કહ્યું “જીવનચરિત્ર તમે ઉતારો નાટક હું લખીશ નાટક એ આખરે રચાનિક વસ્તુ છે જીવનકથા એ હમેશાને માટેનું ઉપયોગી સાહિત્ય છે.” પરિણામે એમણે ડૉ. બેસન્ટનું એક નાનકડું સુંદર જીવન તૈયાર કર્યું, અને મે ‘આર્નલ્ડમક’ નામની નાટિકા તૈયાર કરી. આર્નલ્ડમક ને બકિમચંદ્રની કથા સાથે કઠો સંમુલ નહોતો. એની સંકલના સર્વાંગે યીથોસોફિકલ હતી એમાં એમણે એક પાટો લગ્ન-વવાનું સ્વીકાર્યું હતું અને એમનું પાત્ર હતું ફિજેન્ડનું પાત્ર ઈંગ્લેન્ડના પ્રખ્યાત લોકનેતા, ડૉ. બેસન્ટના

શૂન્ય પૂર્વ અંગતમિત્ર અને પ્રખર નારિકવાદી ચાર્લ્સ
'બ્રાહ્મો' પરથી ઉતારવામાં આવ્યું હતું. એ શૂન્ય
એમની એ સમયની આધ્યાત્મિક સ્થિતિને બરાબર
અનુકૂળ હતી, અને એ બાગ એમણે મુંદર રીતે
બળવેથી હોતો.

આખું નાટક તૈયાર કરી મેં એમને વંચાવ્યું
હતું અને ફેરફાર માટે સ્થનાઓ માગી હતી.

"આ સીનમાં સંવાદ બહુ સરસ છે. પણ
Actionની ખામી છે. Action ઘર આ સીન
અસરકારક નહિ નિવડે. અને એની ખૂબીઓ મારી
જશે. એમાં બને એટલું Action મૂકા."

Action શું કહેવાય અને એની ખામી કેમ
ફર થાય એનો મને સ્પષ્ટ ખ્યાલ એ વખતે નહોતો.
આજે છે એમ પણ નથી કહેતો. પણ મને એ
માટે શોધ સ્થનાઓ આપી નાટકને બરાબર દીધાવ્યું.

ખીજે એક રમણે એમણે જણાવ્યું. "આ પાત્ર
નાટકનો Anti-hero છે. એ ખામી છે, Sinner
છે. પણ નાટકની આખરી દશામાં આપણે એને
એમ ને એમ ન છોડી દઇ શકીએ. એ યીયેસોફોરો
'સિદ્ધાંત ન કહેવાય. એના એ આત્માના ઉદારની
ધડી આવે, એટલે એ પ્રકારનો સુધારો અને ઉમેરો
આ રમણે કરો." આ એક બહુ મૌલિક સૂચના હતી.
આથી આખા નાટકનો અંત અસરકારક રીતે ફરી
ગયો. આખું નાટક બહુ સફળતાપૂર્વક બજવાયું હતું.
'ફૂલજામ'ના શસ્ત્રાત્મક વરસોમાં એ આખું નાટક
એમાં પ્રકટ થયેલું.

એ અરસામાં એમણે બાવનગર મહિલાવિદ્યાલયના
'એક નાટ્યપ્રયોગ માટે 'બલિદાન' નામની એક નાટિકા
લખી આપેલી, અને એ નાટિકા હાઇસ્કૂલના હોલમાં
એ સંસ્થા તરફથી સફળતાપૂર્વક બજવાયેલી. એ
એક વાસ્તવવાદી નાટિકા પ્રયોગ હતો. સ્વતંત્ર નાટક
લખવાનો એમનો એ પ્રથમ પ્રયોગ હતો. એ પછી
એમને એ માટે અવકાશ મળ્યો નહોતો. એ નાટિકા
એ પછી પ્રકટ થયેલી છે.

૧૯૨૭ના અરસામાં બાવનગરમાં 'લલિત કળા
સમાજ'ની સ્થાપના થઈ. એ સમયે તેઓ રાણપુર-
બાવનગર વચ્ચે રહેતા હતા. લલિતકળાસમાજના
આદર્શો બિચા હતા, અને ઉચ્ચ પ્રકારના નાટકો
સંપૂર્ણ કળામય રીતે એમણે અસર તરીકે બજવી
બતાવવાની અમારી બાવના હતી. પ્રથમ—અને પછી
તો એકતા-પ્રયોગ તરીકે "શાહજહાન" બજવવાનું
અમે ઠરાવ્યું.

'શાહજહાન' બંગાલી રેજ પર બજવાનું એમણે
નેમેણું અને બેએક વરસ પૂર્વે એનો અનુવાદ
યુજ્જ્વાલીમાં એમણે ઉતારેલો. એટલે સંપૂર્ણ રીતે
એમની રાહબરી નીચે જ આ નાટક બજવવાનું હતું.

મેગલ પાદશાહનો જમાનો તખ્તા પર બતાવીએ
એટલે મેગલ જમાનોને બંધબેસતી જ બધી વસ્તુઓ
નાટકમાં બતાવવી એમણે, અને એ જમાનામાં ન
સંભવી શકે એવી એક પણ વસ્તુ ન બેઠેલી. માથાના
તાજ કે પાધડી, જમા, સુરવાળ અને મેગલની સુહાત
મેગલજામની એમણે. બૂલેચુકે પણ કોઈ એકદરના
પગમાં બૂટની નેહી ન આવી જાય કે હાથ પર કાંડા
ધડિયાળ ન રદો જાય એની અમારે પૂરપૂરી તકેદારી
રાખવાની હતી. તરવાર આવે તો વાંધી અને ચામડાના
કે રેશમી મિથાનવાળી. બાવનગરના લાન્ડ-સર્સમાંથી
માગી લાવેલી સીધી અને લોહાના મિથાનવાળી નહિ.
હાલ લાવીએ તો ગેડાની, લોખંડીની નહિ. મેગલજાહ-
નજામોની પાધડીઓ જુના ચિત્રો બેઠેને એ પરથી
તૈયાર કરાવવાની. આ બધું તદ્દન સહેલું નહોતું. પણ
લલિતકળાસમાજની લાવના આ આદર્શને અનુકૂળ
હતી. અને એનો અમલ કરવા માટે જે જહેમત કે
અર્થ ઉઠાવવાના હોય એ બધા માટે અમારી તૈયારી
હતી, અને ધણી વસ્તુઓ અમે માગી મેળવી હતી.
આખરે દારા, શુભ, ચીરંગદેવ અને મુરાદને શોળે
એવા જમા અને પાધડીઓ. નાટકની આગલી રાત્રે,
ઠીક પ્રમાણમાં પૈસા અર્થમાં આખો રાત દરજીઓને
બેસાડી અમે વખતસર તૈયાર કરાવી લીધા.

શાહજહાનનો પાટ મારે બજવવાનો હતો.

મેઘાણીબાઈએ દારનો પાટ' બજવવાનું સ્વીકાર્યું હતું. નટોનો મોટો ભાગ શ્રેષ્ઠ્યેટો અને ફોલોજના વિદ્યાર્થીઓનો હતો. કોને કોને ક્યો પાટ' આપવામાં આવ્યો? છે એ બધુંએ અરાબર તપાસી ગયા.

એક પાત્ર નેધપુરના કિલ્લાના કિલ્લેદારનું હતું. આના નાટકમાં એને એક જ પ્રવેશમાં આવવાનું હતું. અને ફક્ત એક લીટી બોલવાની હતી—“માત્રાજી! મહારાજાજી પધાર્યા છે.” એક નાનકડા વિદ્યાર્થીને એકાદ નાનો પાટ' બજવવાની હોંશ હતી. અને એ પાટ' એને આપ્યો હતો. મેઘાણીબાઈએ, કયા કયા પાત્રોને કયા કયા પાટ' આપવામાં આવ્યા છે એની એક વખત તપાસ કરી. કિલ્લેદારનું નામ આવતાં આ વિદ્યાર્થીને અત્રાવવામાં આવ્યો.

“આને તમે કિલ્લેદાર બનાવ્યો છે?” એમણે પૂછ્યું.

“હા. એક જ લીટી બોલવાની છે. એ કામ સરસ કરશે” એને જણાવ્યું.

એમણે કહ્યું, “પણ તમે સમજો છો? આ નેધપુરના કિલ્લાનો કિલ્લેદાર છે. નેધપુરના મહારાજા જ્યારે મુખે સીધાવે ત્યારે આના હાથમાં કિલ્લાની કુચી સોંપામ. મહારાજાજી અંતરપુર, રિયાસત. એ બધાનો વફાદાર અને સચકત ચોકીદાર છે. એ પાટ' બજવવા માટે કેટલું પહોડી શરીરનો, કદાવર, બળ આદની શાલો, એવો કેઈ શાપી કાઠો.” પરિણામે પહેલવાન જેવા શરીરના પછંદ કાપ, બાઈ પનવત-રાય સામળદાસ દેસાઈને એ કામ સોંપાયું.

નાટકને દિવસે પડેલો બપોરના પહેલાં અરધા કલાકે સૌ પાત્રોએ પોતાના પોષાકમાં સજ્જ થવાનું હતું. ફક્ત નાટકશાળાએ પહોંચ્યો ત્યારે સૌ પાત્રો તૈયાર હતા. એક ભાઈએ કહ્યું “મેઘાણીબાઈ રિસાયા છે, અને તૈયાર થવાનો ના કહે છે.”

એ બાઈને પૂછ્યું “જેમ બાઈ! શું વિલંબ છે? તૈયાર થશું ને? આપણે તો પડેલો બપોરના જ દેખાવાનું છે.”

એમણે કહ્યું, “આ જુવો મારે માટે રાખવામાં આવેલું સુરવાહ; શાહજાનનો શાહજાદો દાર આ સુરવાળ પહેરવાનો છે!”

તમારા કરતાં એમને ગમે તેવી એક પણ સુરવાળ ધરાવતા નહોતી.

“અને મારે થોડા સુરવાળ નહિ મળે ત્યાં સુધી” તૈયાર નહિ થાઉં. બાલે નાટક મોકું” શરૂ થાય કે ન પણ થાય.”

ધાલીતાણા ભક્તિપ્રદર્શક નાટકમંડળીએ રોકેલ વિજયરંગ ધીરેશ્વરમાં એ નાટક બજવવાનું હતું. જે કંપનીના માલિક હોડુભાઈએ કંપનીના રેશમી કપડાંને પેડી અમને ઉઘાડી આપી, અને એમણે મનમંત્રી સુરવાળ પસંદ કરી. પછી નાટક શરૂ થયો.

નાદિરાનો પાટ' રામુભાઈએ બજવેલો. નાદિરાના અનુનો પ્રસંગ એ આ નાટકનો એક કરુણ દેખાવ છે. એ પ્રસંગે દાર એકાદ ગીત ગાય, અને એ ગીત ‘કલાપી’માંથી હોય તો મેઘાણીબાઈને મેળે ‘કલાપી’ સાંભળવાની ઇચ્છા થયે વખતે સતોષામ જ્યેશી મારી યોજના હતી. એમની રમથો એ પ્રસંગે કલાપીનું

“સેયારી અજુની ધારા.”

વાણું કાળ જમા

સાથી ના છોડીને જશે,

સાથી સાથે શે શે મારી,

દિલની આક દિલે મોળારો.

લાલો દૈયા સેયારી.

અને

સેયારી સપનામાં આવ્યા,

બજરી કન્યા સાથે યાયા,

પહેરાની ને કાંના પહેરી?

લાલો નોકા સેયારી”

એ લીટીઓ આવે છે, એ ગીત એમણે એમના આદંતા નીતરતા કંઠે ગાયું. નાદિરાના યુધ્ધ યાસેથી પાછે પગલે નેપથ્ય તરફ જઈને, ફરી પાછા આવી, ધૂંટણ પર પડી નાદિરાના પગ પર માથું ઝુકાવી નમન કર્યું” એ અદ્ભુત action હતું.

નાટકશાળા થોડાઓથી છતી વળી હતી. સર પ્રભા-સર અને લેડી પદ્મણીથી મોડીને ભાવનગરનો ઉપલા થરનો અને સિસિતવર્ગ ત્યાં હાજર હતા. ચાર કલાકનો એ પ્રયોગ હતો. ભાવનગરમાં એનેચુઅર નાટકો એ પહેલાં અને એ પછી ધણી ભજવાયા, અને બજવાય છે, પણ લલિતકળાસભાને બજવેલું શાહજાન એ એક Landmark હતું, અને ઐતિહાસિક બની ગયું. એની પાછળ નાટકકાર અને નટ તરીકે મેઘાણીબાઈની ભાવના, ઝેરણા અને ઠોરવણી હતી, એ આજેય સૌ જાણે છે.

ટૂંકો, મધુરો પરિચય

રમણલાલ એન્જિનીયર

મેઘાણીભાઈ સાથેના મારા પરિચય બહુ જ ટૂંકો હતો, પણ એ પરિચય જીવનભર યાદ રહે એવી સિખર સ્મૃતિ મૂકી ગયો છે.

એમના અવસાન અગાઉ થ્રેન્ડુ-ચાર મહિના પહેલાં અમદાવાદમાં ભારતી સાહિત્ય સંધને ધેર મારે એમની સાથે પંદરેક દિવસ રહેવાનું થયું હતું. આ બે અઠવાડિયાં દરમ્યાન લેખક, તંત્રી, વિચારક, વિવેચક અતિથિ અને પિતા તરીકેનાં એમની જીવનમાં જ્યાં જુદાં પાસાંઓનો મને જાતજાતુલ્ય ચર્ચો.

લેખક તરીકે એમના જેટલા મહેનતુ લેખકો બહુ જ ઓછા હશે. પ્રતિભાસાળી માણસને પરિશ્રમ કરવાની જરૂર નથી, એવા કેટલાક નવા લેખકોના ભ્રમને એમનું લેખકજીવન સચોટ જવાબરૂપે હતું. "નવાણુ ટકા પરિશ્રમ અને એક ટકા પ્રેરણા" એ પ્રો. ગંગાજીવંત સૂત્ર એમણે જીવનમાં વધુ લીધું હોય એમ લાગતું હતું.

તંત્રી તરીકે નવા લેખકને ઉત્સાહ અને ઉત્તેજન આપવાની એમની ટૂંક સુપ્રસિદ્ધ છે એમનું વિવેચન રચનાત્મક હતું. લેખકના દોષ કરતાં ગુણ ઉપર એ વિશેષ ધ્યાન આપતા હતા.

અમારે સાથે રહેવાનું થયું, એટલે મેં સહેજ સંકોચ સાથે કહ્યું કે : "ભાઈ, આપને કુરસદ હોય તો મારી ખસે એક લખાણ પાડું છે, તે આપને જોઈ જવા માટે આપું."

એમણે હા પાડી, એટલે મેં એ લખાણ એમના હાથમાં મૂક્યું. લખાણ ગંધીવાદ અને સમાજવાદ વિષે હતું. ઉપર ઉપરથી નજર નાખી એમણે એમણે મને પૂછ્યું : "તમને ખરાબ ન લાગે તો હું એક Blunt (શુરો) પ્રશ્ન પૂછું ?"

મેં કહ્યું : "જરૂરી પૂછે."

"તમે તમારા શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન'ના માધ્યમ'માં છે ? નિર્ણયપ્રધાનના ક્ષેત્રમાં જ પૂરું કામ' નથી ?"

મેં કહ્યું : "આ પણ 'માડું' જ કામ છે. આ

લખાણ હાપવાનો મને મોહ નથી. આપ સુધારા-વધારા સૂચવશો તો આભારી થઈશ."

એ લખાણ વાંચી ગયા, અને એમણે પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવ્યો. એમણે કહ્યું : "હવે હું એ જોઈ સકશો છું કે તમે સ્વસાથે વિચારક છો, અને નિસર્ગોપચાર એ તો તમારી જીવનતરફની દાંજણું જ એક અંગ છે. તમારી શૈલી પ્રૌઢ અને પ્રરિપક્વ છે. તમારી સ્વચેત્વી મને ખાસ ગમે છે. આમાંથી હું પસંદ કરેલા ફક્ત "ભૂમિ"માં હાખીશ, અને તમે જેમ ગાંધીજી વિષે લખ્યું છે, તેમ જી. બી. એસ. અને બી.મ. મહાપુરોએ વિષે પણ લખો, તમે જરૂરી લખજો."

આમ કહ્યાં પછી એમણે મારા લખાણના દોરો બતાવ્યા. કેટલાક મુદ્દાઓ ઉપર અમારે નિખાલસ ચર્ચા પણ થઈ. પછી મેં કહ્યું કે : "હીકે ત્યારે, આપના મુશ્કેલી મુશ્કેલી હું સુધારાવધારા કરીશ."

મારી એ ઇચ્છાનો એમણે તત્કાળ વિરોધ કર્યો. એમણે કહ્યું : "નહિ, એમ નહિ, તમે મારી જેટલી બીબના પણ અભિપ્રાય લો, એની ઉપર વિચાર કરો અને એનું તમારા મનમાં ખરાબર સ્થાપન થયા પછી, તમારી દાંજણે તમને હીકે લાગે એટલા જ ફેરફારો કરો."

નવા લેખકને પોતાના પ્રભાવમાં આજીવન પોતાના પંચમાં ભેગવવાની પ્રતિધી એ તદ્દન અલિપ્ત હતા. દરેક અંતિમની સ્વતંત્ર વિશ્લેષણ થાય એ પ્રકારનાં જ એમનાં વિચારવર્તન હતાં. એમનો પોતાનો કોઈ વાડો નહોતો, અને કોઈના વાડામાં બધાનું એમને પસંદ નહોતું.

માડું લખાણ વાંચ્યા પછી, એમણે અનેક વિષયો વિષે મારી સાથે મન બોલીને વાતો કરવા માંડી. અમારો વાર્તાલાપ કબાકો સુધી ચાલતો, એમાં જાત-જાતના વિષયો ચર્ચાતા. એમનો સમય ન બચડે એટલા માટે હું બહુ વાર બાલુની ફૂમમાં બેસતો, પણ એ નવરા પડે કે દુગ્ધત જ મને વાતો કરવા માંડીને બોલાવતા. બપોરે એમણે જાણ્યું કે જુદા જુદા વિષયો પરત્વેનું મારું શિક્ષણ મોટે ભાગે સ્વયંશિક્ષણ છે. ત્યારે એમને કંઈક નવાઈ પણ લાગી.

પરિચય વખા પછી મેં એક દિવસ કહ્યું : “ભાઈ! આપના લખાણોમાં મને કેટલાક હકીકતોનો જણાયા છે.”

એમણે ઉત્સાહથી કહ્યું : “જરૂર, તમે માનું”

મેં કહ્યું : “આપે ‘અકસ્મરની માદ’માં લખ્યું છે, એમાં સિંધના રાજા દાદીરની બે પુત્રીઓનો જે પ્રસંગ છે એ ઐતિહાસિક રીતે યથાર્થ નથી. ‘જગ તત્ત્વ’ માસિકમાં અધ્યાપક અણ્ણકર નદરીએ એક લેખ લખ્યો હતો. એમાં એમણે આ કથા માત્ર દંત-કથા હોવાનું જણાવ્યું છે. મેં બીજો પણ આને મળતો અભિપ્રાય વાંચ્યાનું આખું રમરમ્ય છે. આપના પુસ્તકનો ઉદ્દેશ તો દિન-દુ-મુસ્લિમ એકતા છે, એટલે એમાં તો કેઈ પણ જાતની મુસ્લિમો વિરુદ્ધની ખોટી હકીકત ના આવે એની સંભાળ રહેવી જોઈએ. આપ આ બાબતમાં ઘટતી તપાસ કરશો.”

મારા વિચાર સાથે એ સંમત થયા. એમણે કહ્યું : “મેં તો વિન્સેટ સ્મીથ વગેરે લેખકો ઉપરથી એ બધું લખ્યું છે. અધ્યાપક નદરી તો સારા અધ્યાપક છે. હું તપાસ કરીશ, અને જો વાત ખોટી માલુમ પડશે તો હું નથી આવૃત્તિમાં જરૂરી ફેરફાર કરીશ.”

એમના જેવા લખ્યપ્રતિષ્ઠ લેખકને આટલી સરળતાથી પોતાની જૂલ સુધારવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરતા જોઈને. મને તો ખરેખર આશ્ચર્ય થયું.

એમનું કામ પતી ગયા પછી એ બોટાદ ચાલ્યા ગયા, અને હું સોજિત્વા ગયો.

ત્યાર પછી થોડેક વખતે શ્રી. ધર્મજીભાઈ બોટાદ ગયા, અને એમને કહ્યું કે, “તારાચંદ થોડાક વખત ઉપર વલ્લભવિદ્યાનગર જઈ આવ્યા, અને ત્યાંનું કામ-કાજ ભેગા જેતું છે.” આ ઉપરાંત ત્યાં વિષે એમણે, કેટલીક વિગતો પૂરી પાડી.

આ બધું સાંભળીને એમને આનંદ થયો. એમણે ધર્મજીભાઈને કહ્યું કે, “તમારી આ બધી વાતો સાંભળીને મને એમ થાય છે કે હાં જો આવું સુંદર

કામ થઈ રહ્યું હોય તો આપણે પણ એ પ્રવૃત્તિમાં આપણે ફાળો શા માટે ન આપવો ? હું તો ત્યાં રહેવાનો જ વિચાર કરું છું. આજે જ રમજીભાઈને તાર કરી દો કે એમની સાથે જ મારો પણ એક રોટ ગળે. થોડી વાર પછી ધર્મજીભાઈએ કહ્યું : ‘પણ ભાઈ! આપ એક વખત જાતે બધું જુઓ તો ખરા. આ તો મેં મારો અભિપ્રાય કહ્યો કદાચ આપનો મત જુદો પણ પડે’

પછી બંને જણે સાથે વલ્લભવિદ્યાનગર આવવું એમ કહ્યું. એ પહેલાં થોડુંક કામ પતાવવા એ અમદાવાદ આવ્યા આ વખતે પણ મને એમની સાથે રહેવાનો લાભ મળ્યો.

આ વખતે પણ મેં એ ‘જોય’ કે મેઘાણીભાઈ એક આદર્શ અભિધિ દતા. એ જ્યાં જોતરે ત્યાંના માણસોને યોગ્યતામાં યોગી તકલીફ પડે એવું એમનું દરદરેસ વર્તન રહેતું હતું. એમને માટે ખાસ ખાવાપીવાની તકલીફ એ કોઈને ઉઠાવવા દેતા નહોતા. એમની એક કાપમની ફરિયાદ એ હતી કે, “અઠેનોને આ શેટલીના ત્રાસમાંથી કેમ કેઈ ઊઠાવવું નથી ?” નહાવા માટે ઠંડા-ગરમ પાણીની બાબતમાંય એ બેફિકર રહેતા, અને એ જ રીતે નાનાથી માંડીને મોટામાં મોટી સુખસમગડો માટે બીજા કોઈને અગવડમાં ન મૂકવાની ટેવ એમને તદ્દન સાદાજીવ થઈ ગઈ હતી. છુદ્ધિજીવી પુરુષોનું શુદ્ધજીવન ઘણી વાર મુશ્કેલ હોય છે, પણ મેઘાણીભાઈની બાબતમાં એમ નહોતું. એ જ અરસામાં કડીથી મરતાન-નાનકે આવ્યા હતા, અને એ અમારી સાથે ચાર-પાંચ દિવસ રહ્યા. પોતાના આ બે પુત્રોના જીવનની નાનામાં નાની વિગતોમાં મેઘાણીભાઈ અસાધારણ રસ ધરાવતા હતા, એમ એ વખતે મારા જોવામાં આવ્યું. એ અરસામાં એક દિવસ અપેરે એક કુગાવાળો આવ્યો, એની પાસેથી રંગબેરંગી પુગા લઈ ટપાલથી પોતાના બાળકો માટે એમણે બોટાદ મોકલાવ્યા !

આ વખતે ફરી પાછા અમે સાથે રહ્યા, એટલે વલ્લભવિદ્યાનગરની યોજના વિષે મારી પાસે વિગત-

વાર માલિતી માગી. મેં મારી પામે જે કાંઈ માલિતી હતી તે બધી એમને આપી. ઉપરાંત શ્રી. લાઇલા-લાઇલા કટલાક છવનપ્રમંગો કલા. એમા ૫. મ. ૧૯૩૧માં સિંધુમાં જન્મસ્થળ પૂર આવેલું. તે વખતે એ પૂરથી સિંધને બચાવવાની જવાબદારી શ્રી લાઇ-લાઇલાઈને માથે હતી. તે વખતે એમણે નહીના વધારાના પાણીને એક મદાપ્રવાહમા વાળી લઈને એક સરોવર સુધી અનેક યુરેસીઓનો સામનો કરીને શી રીતે પહોંચાવ્યું એ પ્રસંગ પણ કહો.

આ પ્રસંગ સાંભળીને એમનામા રહેલી કવિની કલ્પના સગમી બિડી એ કહે: “ઓહો! આ બના-વતી આદુઆદુ તો એક વાર્તા કે નવનક્યા ગૂંચી ચક્રાવ એમ છે. સિંધુ જેવી નહી; એનું પ્રલય જેવું પૂર; એક માણસની પાછળ પાછળ જેમ પાણેતો અજગર ચાલ્યો આવે તેમ એક ઇજનેરની પાછળ પાણીનો મદાપ્રવાહ ચાલ્યો આવતો હોય. રસ્તામાં વિરેલા ભોંઠા દરિયારખંધ સામનો કરે, અને છેવટે એ પાણી નિશ્ચિત પેરે પહોંચે! આ બધું ખરેખર ખૂન પ્રેરક છે.

“આપણા સાહિત્યકારો કહે છે કે યુજ્જ્વલતાના છવ-નમાં નાવીન્ય નથી, અમને પ્રસંગો જડતા નથી. પણ એક ઇજનેરના પુરુષાર્થ કે પગકમેલે ને ગૂંચની એક વાર્તા-નવનક્યા આપણે ત્યાં હજી સુધી લખાઈ છે?”

ત્યાર બાદ મેલાણીભાઈ, ઇશ્વરભાઈ અને દુ. એમ ત્રણે જણ વલ્લભવિદ્યાનગર જવા નીકળ્યા. શ્રી. હાઇલાઈ મહેમદાવાદના રોશને ઊતર્યા, અને “પ્રભાત” હાઈઆવ્યા ત્યાં પછી એ ડાળ લેવા ગયા, એટલે મને મેલાણીભાઈએ કહ્યું. ‘લેખકની પ્રતિભાને કેમ પોષાય આપતુ એ ઇશ્વરભાઈ સારી રીતે જાણે છે. એ જાણે છે કે મને “પ્રભાત” પ્રિય છે એટલે જ્યારે જ્યારે અમે સાથે હોઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે એ મને વગર માથે એ પત્ર અચૂક પૂર” પાડે છે. કેવળ મારી સાથે જ નહિ પણ બીજા લેખકો સાથે પણ એમનું વર્તન આ જ પ્રકારનું હોય છે.” પોતાના તરફના કાર્થ પન બંધિના સામાન્ય સદ્ગતવતી પણ એ પૂનતી કરે કરના.

પછી વિદ્યાનગર વિષે વાતો ચાલી. એમણે મને પૂછ્યું, “લાઇલાલાઇની ઉંમર કેટલી?” મેં કહ્યું, “૫૮ વર્ષ”. એમણે જવાબ આપ્યો: “ઓહો! એ તો હજી જુવાન ગણાય; એમની આગળ ઉત્તમજન ભાવિય પડ્યું છે.” આ ટીકાર પાછળ મેલાણીભાઈનું જ જુવાન માનસ જ જણાતું હતું. “પચાસ વર્ષ” વટાવ્યા પછી એમની જિંદગિહી એવી ને એવી હતી.

અમે સૌ રાત્રે વિદ્યાનગર પહોંચ્યા. ત્યાં એમણે શ્રી. લાઇલાલાઇ, શ્રી. બીખાલાઈ, શ્રી. સુદાની વગેરેનો પરિચય સાંભળ્યો. સંરથામા મેલાણી આવ્યા છે એમ જાણતાં ત્યાંના મોટરગ્રાહકરોને પણ ઘણો જ આનંદ થયો. સમાજના સૌ થરમાં એ એકસરખા લોકપ્રિય હતા.

ત્યાં એ એક દિવસ રજા, અને તુરંત જ અમદા-વાદ જવા પાછા બળ્યા. ત્યાં એમને શ્રી. લાઇલાલાઈ તરફથી એ પ્રદેશના લોકજીવનની કેટલીક વાતો મળી. એમાંની એક વાર્તા “પહેલું વોળાવું” ‘જમિંમાં આવો ગઈ છે.

વિદ્યાનગરના કાર્થકંતોએ તરફથી એક Visiting Professorsની-મુલાકાતી પ્રાપ્તિપ્રકાશની યોજના કરવામા આવી અને એમાં પહેલા પ્રખ્યાતક તરીકે મેલાણીભાઈને મારા તરફથી નિમંત્રણ મોકલાયું. મેલાણીભાઈએ એ નિમંત્રણ સદર્પ સ્વીકાર્યું. સંરથા તરફથી એવી વ્યવસ્થા હતી કે મેલાણીભાઈ એક વર્ષના પોતાની અનુકૂળતા મુજબ વ્યાખ્યાનો આપે, તેમ જ સરોતર અને યુજ્જ્વલતાના લોકજીવન અને લોકસાહિત્યનું મંત્રેષન કરવા માટે એમને સંરથા તરફથી બધી અનુકૂળતાઓ આપવાનું નક્કી થયું.

મેલાણીભાઈને આ યોજના ગમી ગઈ. એમણે મને લખ્યું હતું કે, ‘માણસામ્રાજી દીવા’થી એમને યુજ્જ્વલતાના લોકજીવનમાં પ્રવેશ થયો હતો, અને એ આ પ્રદેશમા વધુ ને વધુ આગળ વધવા માગતા હતા.

એમનો આ નિર્ણય જાણીને અમને બધાને ખૂબ આનંદ થયો. દરે મેલાણીભાઈ સોગડી જીવનના સાહિત્યકારમાંથી મદાગુજરાતના જીવનમીમાંસક થવાના

હૃદયની વાતો વાંચનાર

૬૦ વીરલાડ

ગુરવી ગુજરાતમાં એ ગુજાએતા પુનઃદ અવાજ કોના કોને અચાંપ વગર રહેનો હશે ? હજુ તેના પડધા સહગાય છે નાના બાળકો તેના મીઠા ગીતો ગાય છે ડોશીમાઓ તેની વાનો મ્હે છે નાની મ્મ્યાઓ વેણીના ફૂલોમાથી ફૂન ગુચ્છી, તેના ગાયનો લનપારે છે નવજીવાનો તેમના રાષ્ટ્રગીતોના રણકાર કરે છે અને એ ગાનાર કયા ચ હ્યો મેગે તેની શોધમા પડધા છે બહાવટિયો તેની બહાદુરીની વાતો અધૂરી મ્હે વાની રહી ગઈ હોય, તેવી મીઠ માડીને જીએ છે કે એ દાલ કયાં સતાઈ ગયા ? આ બધાનો વચમા રહેલા માણસ કોને ના માજરે ?

અમરિા પરિચય થોડો અને ઘણા ઓછા વખતનો હતો અમારે ઘણી વાતો કરવાની હતી તે પછુ અધૂરી રહી ગઈ છે હેલા થોડા વર્ષોમા શ્રીમાળી સોસાયટીમા ભારતી સાહિત્ય સંઘના મકાને ભેટરતા

ઘણીવાર હું બપોરે એમની પાસે જતો તેમના 'ગ્રહિટ'ના દરદની વાતો કરતા જે કુપ્પ થતુ હતુ તે સારી રીતે સમજાવતા હતા દવા કરીને એમને સાજા કર્યા હતા—પછુ તે દરદ એવુ વિચિત્ર છે કે કોઈ દિવસ મૂળથી જતુ નથી આ રોગ અહીયાનો નથી માસાહારીને વધુ પ્રમાણમા થાય છે પણ તે તો સાદો ખોરાક ખાતા હતા છતા તે રોગથી મીઠાતા હતા—

એક વખતે અમારે સાહિત્યવિરે વાત નીમ્યા બગાળના જેવુ સાહિત્ય આપણે ત્યા કેમ લખાતુ નથી એ વાત નીકળી ત્યારે તેમણે ત્રણ વસ્તુ જણાવી અહીયા બગાળના સમાજનો ઘણી વાતો છે અહીયાં કુટુંબના વિભાગ પડયા પછી—વધારે ને વધારે દૂર જાય છે અને તેમનુ પોતાનુ નાનું કુટુંબ ખનવામા ગુથાઈ જાય છે ત્યારે ત્યા વિભાગ પડતા દગે પછુ તેઓમા ભાવના અને આદેશો જીદ છે તેઓ ભાવના અને આદેશમા જીવન અર્પણ કરવામા મગર

રહે છે અને તેથી તેમની વાતો રસિક અને છે વળી ખીલુ ત્યાના લેખકોને એ જ પ્રકારનુ લખાણ લખવું પડે છે, તેમને ખવિતા અને ખીજા વિષયોમા માયુ માગવાનુ હોતુ નથી જ્યારે અહીયા બધી વસ્તુઓ વિષે લખવાનુ હોય છે તે કવિ—લેખક અને સાહિ કાર અને તો જ આગળ આવે. વળી અહીયાં જીદો વિચારવાનો વખત ન જ હોય સવારથી સાજ સુરી એક્સિસનુ કામ હોય તે મરવાનુ અને તેમા જે ઉતાગ કરવાના હોય તે જ હોય એટલે ખીજુ વિચાર કરીને લખવાનુ ન જ હોય

આમ અમારે ઘણી વાતો થતી હતી પોતાનુ દરદ ઓછુ થતુ જતુ દગુ પણ તેમની ધરની જવાબદારી એટલી બધી હતી કે તેમાથી તેમને છૂટા પડાય તેમ ન હતુ તેઓ ડોક્ટરોને બદલુ મ્માનની દષ્ટીએ જોતા. એક વાર એમણે પૂછયુ “ તમે ડોક્ટરો આવી વસ્તુમાં આજ ખાતુ અને આ ન ખાતુ અને સાર વારમાં આટલી દરકાર લેવી એ બધું કેમ જાણો છો ? ” મે કહ્યુ, “ તમે માણસના હૃદયની વાતો કેમ જાણીને જાણી શકો છો ? એમ ! ”

મારે અહીયા એક રમૂજ દૂધકો લખવો છે એટલે લખુ છુ એક વખતે એક ડોશી આવા નવાં હૃદયની વાતોનો ડોક્ટર પાસે ગઈ અને તેને પોતાના દરદની નધી વાત કહી સાહિત્યિક રસને ખાતગ બધો વાન સાલળી પછી તે બાછને જવામ આપ્યો કે હુ માણ સના રોગનો ડોક્ટર નથી—પણ હુ ખીજા પ્રમરનો ડોક્ટર છુ બાછએ નિસાસો મૂક્યો અને કહે કે હે મ્મર તુ આવા મ્યા પ્રકારના દરદો મોકલે છે કે આવા જીદી જીદી જાતના ડોક્ટરો મનાવવા પડે છે ”

અહીયાં જ્યારે આવે ત્યારે સાહિત્યકારોનો મેગો ભરાતો

આની વ્યક્તિ આમ બધાના મન જીતીને ચાહો જાય એ કુદરતની કઈ જીદી જ મ્મજા હોય એમ લાગે છે

બગસરાવાસીનાં સંભારણાં

લાલચંદ જીવંદ વોરા

સોરઠી સંસ્કૃતિને સાચવી લેવા, બિરદાવવા જેણે અપાર શ્રમ લીધો, એવા રવ. શ્રી મેધાણીનો રમ્પતિ અમર છે. છેલ્લા વર્ષોમાં તેઓ ભૂમાં ભૂમાં ચાલ્યા જઈને તેના ત્યાં ત્યાંથી બધું સાંભળી ટાંચણ કરતા અને લાગતાવળગતા સાહિત્યકાર તો શું, પણ મારા જેવાને પણ ભાલામણ્ય દગ્તા અને કહેતા કે આ વહેવું પતાવી લેવું, 'ફલાણા બાપાની બધી' વાતો સાંભળીને આવડે એવી ભાષામાં લખી નાખજો હં.'

કાળો લખવાનો તેમનો શોખ તો પોતે અમરેલી હાઈસ્કૂલમાં ગયા ત્યારે જાગ્યો. ભાઈ કલાપીના કડુણ કાળો લાંબી હથકે રડતા રડતા માયા અને એમનો સ્વભાવ પ્રગટ થયો. મેધાણીએ કાળો નીચે પોતાનું તખ્તજીસ 'વિશાપી' લખ્યું.

ઝવેરભાઈ અમરેલી હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતા, મારાથી ત્રણ વર્ષ અભ્યાસમાં આગળ. મંડળ દ્વારા 'સોશિયલ ગેધરિંગ' લાન્ચવામાં મેધાણી મોખરે. શાળામાં ફરેક વર્ગે પહેલો નંબર રાખે એટલે એમનું મિત્રમંડળ વધી ગયેલું. એમનો વિશાપી અને માતાના માર્દવ સમો કંઈ સૌને આકર્ષક થતો. ઉનાળાની રમઝીમાં ગેધરિંગની તૈયારી માસ-દોઢમાસ ચાલે, ક્રિટસન લાઈટ અને ઉજમરા એ માટે આ ને નારતા, સંવાદો શોધવા અને રચવા માટે પુરતકેના પહાડ ફેંદવા વગેરે કામ ચાલે, અને એમાં અમારા ઉત્સાહનો પાર નહિ. વેકેશનનો બધો સમય કાઢવા અને ગેધરિંગના પ્રજેતાઓનો પરિચય સાધવો એ અમારે મન ફાલેલો હતો. આ દિવસોમાં ઝવેરભાઈ પોતાનું 'ધાડું' ન થાય ત્યારે રિસાઈ પડતા. ખાખ પાંચે નહિ, બોલે નહિ, લાલધૂમ આંખો થાય, મનમાં શોષવાય અને છેવટ તેમના મિત્રો વડારે આવે, ઝવેરભાઈનું 'ધાડું' થાય, એમની ઇચ્છા મુજબના ડેસ, એક્ટિંગ, સંવાદોની પસંદગી થાય અને માફ પાડે ચડે.

આ ગેધરિંગમાં મગ્ન પ્રગ્ન સૌ રસ લેતા અને પછી વેશ બીજા ગેધરિંગ થતા સુધી એ રમરણો

લાગ રહેતા, ઝવેરભાઈ તેમાં મુખ્ય પાત્ર લેખાતા અને ફિલ્મશૈલિ પણ એ જ ગણાતા.

આ દિવસો પછી તો કલકત્તામાં થોડું મળતાં. તેમના જીવન પર સાદાઈ અને વૈરાગ્યની અસર થવામાં હોમ રૂલ લીગ અને પોતાના ૧૧ વર્ષના નાના ભાઈના અવસાન થતાં તેમને ખૂબ અસર થયેલી ૧૯૨૮-૨૯ના આ દિવસોમાં તેઓ જગડી ખાદી પહેરતા રેટિયો કાંતતા.

૧૯૨૨માં હું બગસરામાં ખાદી બંદાર ચલાવતો. હું અને મારા મિત્રો પૂ. બાપુજી અને નવજીવન, ખાદી અને રેટિયાના ઉપાસક હતા. ઝવેરભાઈ બગસરાના પ્રથમ જૈન્યુએટ વક્તા અને ગાયક એટલે અને બધા ખૂબ ખેંચાતા. મેં બંદાર સાથે વણવાનું જોડવેલું, એટલે નિત્ય બંદારમાં આવે પોતાની ખેતી વિષયક યોજનાઓ લાવે, પોતે ખેતી કરવાના છે તેમના મંડળમાં દરખાસ્તી વાજસુરવાળા સાહેબ, શ્રી ગિરધરલાલ દેસાઈ, શ્રી શ્યામચંદ વખારીઆ આ બધા જ એકજીમ બંધાયા હતા. નજીકના ગામમાં જોકળ ગામમાં ખેતી કરવાના હતા ત્યાર પછી હડગળા અને કેરાળામાં ખેતી કરવાની યોજના તૈયાર કરેલી. એમનો પોતાની યોજના બારસો રૂપિયાની મૂડીમાં કરવાની હતી, આ ખેતનો ધધો કેમ શરૂ કરાય ? તો વખારી ખાદી થુ ખોદી ? મારા બંદારના આંકડાઓ પણ જુઓ, તપાસે અને બધે ખોદ જ દેખાય. આ દિવસો દરમિયાન એમના વેવિરાળ કરવા સૌ સમજાવે. ધણા મારાઓ હતા. પણ પોતાને ગામડામાં વસી ખેતી કરવી છે, એ ખ્યાલે ના પાડવા કરે. છેવટે મરજીપચારીએ પડેલ પહેલની ઇચ્છાને આધીન થઈ દા. પાડી. શ્રી. ગિરધરલાલ કન્યા જોઈ બાબ્યા અને લગ્ન થયા. લગ્નમાં પોતાના કપડાં ખાદીના હતા, પરંતુ વચ્ચે હડગળા દરખાસ્ત સાહેબે ટોપીને રથાને ઝરીતો ફેંટા પહેરાવ્યો અને ઝવેરભાઈએ તે પહેર્યો. તે માટે બધે થોડા દિવસ દાંતી કરેલી. આ લગ્ન સમાજના ધોરણે ખોદી ઉંઘરે અને કંઈક સંધારક દૃષ્ટિએ ચતા હોઈને નવા વર-વધૂને જોવા સૌ ઊમડતા.

આ જ વર્ષોમાં ઝરેરભાઈના વ્યાખ્યાનોની શ્રેણી, બજારમાં ગોઠવી આ લખાણનો સાગ લેખરૂપે, પોતે સોગંદમાં મોઢાલાવેલ પ્રથમ લેખ અને બીજા લેખ 'મેતાની ઢગલીઓ' નામે ગયા પછી અમર લાલ શેઠે મોલાબાબા એ ૨૫૯૮ થાક છે મોગનો પોકાર તો ત્યાર પછીના દિવસોમાં પોતે તોડી આમના ચોરાતું મમાણું કરીને લખેને.

આ દિવસોમાં તેમની વિચાર-સરણી બહુ ૨૫૯૮ હતી અને ગામડાની વાતો-વાર્તાઓ સાંભળવાનો, સાંભળીને ટાચણ કરવાની તેમને વ્યાદત હતી આ દિવસોમાં શ્રી ગુલામચંદ વખારીઆ તેમને રાજકોટ સરકારી નોકરી લખી બેચવા પ્રપ્ત કરતા હતા, પણ ઈશ્વરી ચોજના છુટી હતી.

*

આ 'પછીના વર્ષોમાં' હું 'સૌરાષ્ટ્ર'ના અથવા ઝરેરભાઈના ખખરપત્રી જેવો હતો અને પત્ર દ્વારા વિચારોની આપણે કરતા ઉપરાંત એકબીજાને પોતા લખી, ક્ષેત્રપસંદગી કરવા લલચાવતા ૧૯૨૫ના સમય પછી હું કમકાતા તરફ ધકેલાઈ ગયો, બધારે તેઓનું કાર્યક્ષેત્ર બહોળું બન્યું રસધારના બે ભાગોની વાર્તાઓ હાજાથી એટલે દરબારસાહેબ અને ચારણ કવિ ગણભાઈ પાસેથી મળી શરૂરીરતાની અને એવી વાતો સામે અને દેશ નાપકોની વાતો મુકતા અને તેમ તેમ તેમનો સાહિત્યરસ ઊડે ગયો એમને લોકોની નિર્ગળ મનોદશા પર દવા છૂટતી એકદમ પ્રગ્ન પાસે અહિંસાની વાતો મુકવા અને એની ચર્ચા કરવા એ તૈયાર ન થતા હું ઘણી વેળા રાણપુર જતો અને એમના વલણને તપાસતો નવા સુગના મવાહમાં ઝરેરભાઈ કેમ નથી તણાતા એવું કોઈ કોઈ વાર મને આશ્ચર્ય થતું પણ તેઓ તો ૨૫૯૮ કહેતા, 'સ્વરાજ્ય દિલ્હી બહુ દૂર છે ધરતી ભોગ માગે છે ઇતિહાસ એ કહે છે'.

*

ફરી ૧૯૩૦માં હું કનકાથી આંબેડકારી-ઈન્વીન કરાગ પછી મે ૨-૩ વાર તેમના પાસે માર્ગદર્શન માગ્યું તેમણે લખ્યું 'તમે ખાલી વગેરેનું

કામ કરો તો એ યથાર્થ છે મુદ્દ બેકનારાઓ તમારું ક્ષેત્ર નહિ ખેડી શકે,' અને ફરી એક વાર લખેલું 'જોજામાં જોખું પ્રતિજ્ઞા છેવં પસંદ મરવું એ જ એક સમાધાન સર્વ' સાનુકૂળતા કયાય ન હોઈ શકે.

બધારે બજારમાં આવે ત્યારે અને કઈક સભા કે બીજાના જલસા જેવું ગોઠવીએ પણ એ કહે મને કઈક જોવા દો, એક વાર ચોકમા ભવાયા રમે મારી મેડીએ ગત નધી છુએ અને અને વારે ધડીએ જીદી જપ્તએ, પણ પછીથી કેટલાક પાત્રો તેના અભિનય, તેમનાં દુઢા વગેરે ઝીલી લે એક વાર કાળીના બજારો સાંભળવા ગયેના, એ ઉવાકા શરીરે તન્દુરસ્ત ગાયકના યનમનાટ, તાવ આપતી તેમની સ્ત્રીઓ, શરીરના અભિનય વગેરે જોઈને કહે, 'લોકહલમાં પેસવાનો આ મહામાર્ગ છે'.

*

મે એક વાર કહ્યું, 'તમે જીવની ફરિયાદ કરો છો પણ વખતસર સૂઈ જવાનો આમદ તમારે રાખવો જોઈએ ને.' એ કહે, 'ધધો એવા છે ભાઈ' જીદ વેચવાનો જ ધધો વેધો છે સાહિત્યમાં જગરણ ને પગરણ* એક સમાવ છે.

*

કોઈ કોઈ વાર હું, એમની સનાય લેવા દોડી જતો શો જવામ મળશે એની મને ખમર હોય છપ્પ કેઈક નવું મળશે એમ ધારીને જ પૂછું જવામ મળે 'તમે જે વેદા ધાયા હોય તે બરાબર હોય' સાચું માર્ગદર્શન તો દરકને પોતાનું કામ જ પોતે આપી રહે છે* મે પૂછ્યું, 'વિચારું' ખૂન હોય પણ વાણી કે કવચમાં ન ખેસે તેનું શું? જવાબ મળે 'કામ કામને શીખવે છે તમે કાચ ન બનાવો કે ન ગાઓ એ સમજી શકાય પણ જે માણસો લાખોના વેપાર ખેડી શકે છે, હમ્મરો માહકોને રીઝરી શકે એ સાડે ન લખી શકે એ હું ન માનું.'

*

દિવાળીના દિવસો દરમિયાન અને ફરાકાનો

* પમણુ-પ્રવાસ

નિષેધ કરવા મથતા હતા. એ કહે, 'હાકરાઓને
હાકરાથી માત્ર નહિ, પણ પીરતોલ સાથે ખેડવા દો.'

કાંઈ વાર હું રાજકીય એટલે માત્ર હાકરા
સમાચારભર્યો પત્ર લખું તો મને ચેતવે અને જણાવે
'સર્વ ક્ષેત્રે પહોંચવું' નોંધ્યો, સામાજિક, આર્થિક
પ્રવાહોને બુદ્ધી ન જરાય. પત્રકારનો ધર્મો પ્રમાણિક
હકીકત પહોંચાડવાનો હોય છે તેમ સમજા. પ્રવાહોને
વગરન મળવું' નોંધ્યો.'

ખાદી વિશે અમે ઠીક ઠીક ચર્ચાઓ કરતા. એક
વાર મેં કહ્યું, 'જવેરચંદલાઈ તમે આ સભા, ખાદી-
ફેરી કે પ્રલાવેરીમાં કેમ નથી રસ લેતા ? તેમણે
કહ્યું, 'મને એ વાતો નથી ગમતી. લાપણો આપીને
ભાગી જવું, એ ઠીક નથી. તમે એવું જોડકો કે આપણે
હંમેશા એક ધેર જઈએ, અને પ્રત્યેક ધેર રેડિયાલ
મદદન સમજાવીએ. હું તૈયાર છું.' મેં કહ્યું, 'એ કામ
ક્યારે પતે ?' એ કહે, 'આપણે આંત સાથે તો પતે
ને ! શેહુ' પણ નક્કર કામ કરવું નોંધ્યો, તમે
શરૂઆત કરીને મને કહેજો.' નોકે 'ખાદીવેચાણુમાં
આકાશરે રીતે ધણી મદદ કરતા અને પોતેકુ' ગણપુર
પણ લઈ જતા.

૧૯૩૪માં હું મુંબઈ ગયેલો. મેઘાણીભાઈએ
ફરી લગ કહ્યું. રવ. ડો. મેઘાણી એક અલિનંદન
મેળાવડો યોજવા તૈયારીમાં હતા. મેઘાણીભાઈએ કહ્યું,
'આ બંધ કરાવો. મેં કાંઈ સુધારાને ખાતર આ
પગલું ભડું જ નથી. આમાં તો અમારી સગવડતાનો
પ્રશ્ન હતો.' આખરે આ મેળાવડો બંધ રખાયો.

જવેરભાઈ કોઈ વાડામાં ન દેવા. ખાદી સેવમાં
મારી સંસ્થાને બીજી મોટી સંસ્થા સાથેના નોંધણીને
પ્રશ્ન આપ્યો. મને કહે, 'ને ને ક્યાંમ ન નોંધતા.
તમે સ્વતંત્રપણે ક્યાં કરો. એ જ મારી સલાહ છે. મોટા
તરે તમારી કામની જાંઠઈ કે સચ્ચાઈ નહિ આપી
શકે. તેઓના હિસાબનીય કે તપાસનીય આવ.
કામજ પરના આંકડા તમારી, નિર્ણય આપે, એ ઠીક
નહિ થાય. તમે સલાહ મેળવો નિર્ણય તમારો જ હોય.

૧૯૩૪માં આગમદિર ફંડ માટે, મુંબઈ ગયેલો
બગસરાવાસી મિત્રોના મહેલા આપ્યા. 'જવેરચંદ-
લાઈને કેમ નથી કહેતા ? એ બગસરાના નથી ?
એક જલસો આપે અને તમારો મુખ્યધી છૂટકારો'
મે તુરત રેડિયોન કયો અને હકીકત કહી. તેઓએ
ફાનમાં જ કહ્યું, 'જુઓ, મારું મળુ પણ હજી સ્વ.
દર્શનથી અમે શોક-મમ છે, તમે ૨૫-૨૫, ૫૦-૫૦
ની ટિકિટ કાઢો 'અને સાબળનારને એમ ચાલ કે
તેમના નાણા છૂટી પડ્યા એટલે માફ કરો—પણ
તમે સાંજના મારા ઘર પર ચોપાટી આવો. આપણે
વાતો કરીશું.'

હું વખતસર પહોંચ્યો. થોડી વાતો પછી એમણે
કહ્યું, 'મારા પાસે હજારેકની ખર્ચવા માટેની રકમ
હતી, તેમાંથી મેં સો રૂપિયા, એક લાઈને વાપરવા
આપ્યા છે, હવે તમારે નોંધ્યો તે લો. મેં મારા
સાથી તૈયમબધી શેઠ સામે નોંધને કહ્યું. 'પ્રાંચસો
માત્ર' છું.' તેઓની સંમતિ મળે તે પહેલાં તો જવે-
રભાઈ બોલ્યા 'હાથે તમારો કામજ'. ૫૦૧૫ લખી
સહી કરી, અને ફરી કહ્યું, 'હજી ચારસો છે નોંધ્યો
તો તમારા છે. મેં 'ખસા કહ્યું' અમે જલસા વિશે
કશું બોલી જ ન શક્યા.

આવડી રોકડ રકમ અહીંથી મેળવવાની અમને
જરા પણ કલ્પના નહોતી.

એ સમયની હિરાબાગની અમારી સલામાં મેઘા-
ણીભાઈએ જોણા કલાક સુધી પ્રવચન કરેલું, એ
મેળાવડા તેમના શબ્દો 'મુંબઈ સમાચાર'ના અહેવાલ
પરથી ટાંકું છે.

"બગસરાની પરિસ્થિતિની ઝાંખી કરતા, શ્રી.
જવેરચંદ મેઘાણીએ કેમપણીનાં વતન, દરિયાઈ પર
પ્રકાશ પાડ્યો હતો અને સંસ્થાના કાર્યવાહકોની
ઓળખાણ આપી જણાવ્યું હતું કે, 'બગસરામાં મને
રહેવાને બંધન, ફરવાને મોટર અને બીજી આર્થિક
સગવડો આપવામાં આવે તોય હું એ કામ કરવા
ત્યાં ન જઈ...' "

વધારામાં તેઓએ જળ્યાન્યુ' કે, 'અગસરને આટલી
ગંધ આપવી (પાંચ છ હજારની) તે વધારે પડતી
નથી. હિંદના ગામડાંઓ ભાંગી પડેલા છે, ત્યાંના
પૈસા શોષાઇને અહીં આવે છે અને અત્યારે ત્યાં
પાછા જાય એ વાસ્તવિક જ છે. અને અગસર પ્રત્યે
કયું છે તે દેશ પ્રત્યે કયું છે એમ માનજો. અહીં
જે નામો હું જોઉં છું તેમાં ગર્ભ-શ્રીમંતના નામો
ઓછા છે. જેઓ ભાંગતા ગામડામાંથી નાસેલા છે
અને જેમણે અહીં, માયા પછાડીને લોહી કાઢેલા
છે, તેવાઓએ દ્રવ્ય આપેલું છે. આ શુભ પ્રયત્નને
હું વધાવું છું.'

(તા. ૨૬-૬-૧૯૭૪નો અહેવાલ સાથે છે)

છેલ્લે હમણાં જ તા. ૧૯-૨૦ જાન્યુઆરીમાં
અહીં અગસર, નૂતન બાલશિક્ષણ સંમેલનનું બીજું
અધિવેશન હતું, ત્યારે હાજરી આપના સીકારેલું
હતું. એ પત્રમાં જ એમણે લખેલું. 'જેને પતુંજીઓ
કહી આપણે પડતા મૂક્યા છે તેને ન વિસાગશો.
તાલુકાના શિક્ષકમણ્યને નોતગળો. હું આવીશ, મારું
તો એક પથ ને દો કાજ થશે.'*

સંસ્કૃતિનો સાચો રખવાલ આમ ઓચિતે
આશ્વો જશે એ ધારવામાં નહોતું એમનો વેગ જે
ઝડપી હતો તેમ અંકળ પણ નીવડ્યો.

* ડૉ. મેદાણીના મુંબઈ અકાળ અવસાનના કારણે
તેઓને મુંબઈ જવું પડ્યું હોવાથી આ સંમેલનમાં હાજર
ન આવી શક્યા.

[અનુસંધાન પાન ૫૯ થી ચાલુ]

હતા, અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિની વિસ્મૃત સમૃદ્ધિને
બિગતી પ્રજાસમક્ષ રજૂ કરવાના હતા.

છેવટની વાતચીત માટે એમણે મને આણંદ
રોડેને મળવા બોલાવ્યો હતો. એ અમદાવાદથી
વડોદરા "મહિડા પારિતોષક" સ્વીકારવા માટે જતા
હતા સાથે ચંદ્રવદન મહેતા હતા. અમારે દસેક
મિનિટ વાતચીત થઈ વિઠ્ઠલભાઈ ખેલ વિદ્યાન મદદ
વિદ્યાલય જૂન '૪૫માં શરૂ થશે કે કેમ, એ સંબંધી

એમને કંઈક ચર્ચા હતી. મેં એમને ખાતરી આપી કે
એમાં કાઈ જ ફેર નહિ પડે, અને એમનો નિર્ણય
જાણવા માગ્યો. એમણે સંસ્થામાં જોડાવાનું નક્કી કરી
છીપું છે એમ મને કહ્યું, અને ફરી વિદ્યાનગર એકાદ
દિવસ આવી જવાનું વચન આપ્યું.

વિદ્યાનગર આવ્યા હતા ત્યારે પણ ત્યાંના સ્ટાફને
એમણે એ જ વચન આપ્યું હતું.

તે વખતે કોને ખબર હતી કે એ આ વાતથી
કદી પાળવાના નથી ?

પોતાના ભક્તો ગરીબ હોય કે પૈસાવાર, સુખી હોય કે દુઃખી, સાબ હોય કે મલિ હોય: એની વિચારને શી પડી છે? એ બધા તો મૂઢ રહરશે શોધવા અને તેની પાછળ શ્રમ કરવા સમર્થ હોય છે. તેઓની શક્તિ આવશે ત્યાં સુધી સંશોધનનું કામ કરશે કરશે; સક્રિય ખૂટશે એટલે હેઠા બેસશે. પોતાના કાર્યની વિરુદ્ધ જવાનું વૈજ્ઞાનિકની શક્તિ બહાર છે. કંટાળામાં પણ સાચો વૈજ્ઞાનિક પોતાની પ્રયોગશાળા અને તેના આલેશ સંધનો તરફ જોવાનો.

ક્યુરી દંપતીના દુઃખી દિવસોમાં પણ તેઓએ સ્વચ્છતાપૂર્વક કદેલા સંશોધન તરફ નજર કરીએ તો આશ્ચર્ય થવા વિના રહેતું નથી: રેડિયો-એક્ટીવિટીને જન્મ આપ્યો, બાળકને વિદ્યાસાધ્ય એના વિકાસમાં દંપતીએ પોતાની જાતને અપાવી દોષી-૧૮૮૯-૧૯૦૪ સુધીમાં આ વિષયના બનોસ સંશોધન બેળે તેમણે પ્રકટ કર્યા.

ક્રાન્સમાં જન્મેલી રેડિયો-એક્ટીવિટીનાં પરદેશોમાં વિજયપૂર્વક પ્રસરવા લાગી, દુનિયાના મહા વૈજ્ઞાનિકોના પત્રોમાં ઢગલો થવા માંડ્યો. ક્યુરી દંપતીને પત્રબ્યવહાર સતત વધવા લાગ્યો.

૧૯૦૨માં સર વિલિયમ રામ્સે અને સોડો નામના બે અંગ્રેજ રાસાયણિકોએ બતાવી આપ્યું કે રેડિયમમાંથી હેલિયમ નામનો વાયુ થોડા પ્રમાણમાં છૂટે છે. અણુની રચનાના ફેરફારો પહેલેા કાળથી. કોમિયાગરોનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું! આધારમાં રેડિયમ પ્રકાશ છે, કાચને રંગીન દેખાડે છે, ફોટોઆઈની પેટને બાધી રાખી હોય છતાં અસર કરે છે, વાતાવરણને વીજળાવાદક કરે છે એ પ્રમાણે ભેદ ગયા, પણ આટલેથી જ રેડિયમના અત્યાર અટકતા નથી. પાસેની વસ્તુને પ્રકાશિત કરે છે એટલું જ નહિ પણ પાસેની વસ્તુને પોતાનો ગુણ પણ આપે છે—પ્રયોગ-શાળામાં બંધી વસ્તુઓ રેડિયો-એક્ટિવ બની જાય છે. દ્રવ્ય-રચનાના જૂના વિચારો હાથમગ્ન લાગ્યા. માનવજાતના સુખ માટે પણ રેડિયમ કંઈ કરી શકે

છે એ મોટી ચમત્કાર હતો. બપોરે દર્દી પાંદા-કેન્સર મટાકવામાં તે ઉપયોગી થાય છે, એમ શોધાયું.

પીરે મહારાણે પોતાનો હાથ રેડિયમની અસર જોવા માટે તેનાં કિરણો પર રાખ્યો. ચામડી રાતી ચર્મ અને જળી ગઈ હોય એવો દેખાવ થયો. જરાય દુઃખ ન થયું, કેટલાય વખત પછી રડાશ વધવા લાગી, વીસમે દિવસે પોંછી નવી ચામડી આવવા લાગી. અને છેવટે થોડા બાગમાં જાંડી અસર ચર્મ હોય તેવા જખમ ચર્મ રહ્યો. મેરીને પણ આવા જ જખમ હાથ પર થવા હતા, ગ્રેડિસર બેકવેરલે રેડિયમની એક ટ્યુબ (નાની સીટી) ખિરસામાં રાખી હતી, એટલા બાગમાં તે પણ લાગ્યા.

‘હું આ રેડિયમને ચાકું છું, પણ તેની સામે મારી ફરિયાદ છે.’ એમ તેઓ ક્યુરી દંપતીને તેમના આ ‘બપોરે બાળક’ માટે કહેતા.

રેડિયમની શોધ માનવજાતને ઉપયોગી નીવડી હતી—ખૂબ ઉપયોગી. હવે મોટા પાયા પર એ તત્ત્વ બનાવવા પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. ૧૯૦૨માં ક્રાન્સની નિગામ એક્ટેનોએ ક્યુરી દંપતીને ૨૦૦૦૦ ફ્રાંક આપ્યા. ઉદ્યોગપતિઓ એની બનાવટ માટે કારખાના કાઢવા વિચાર કરવા લાગ્યા. રેડિયમના વ્યવહાર ઉપયોગ ખૂબ હતા. જોતજોતમાં એ એક વૈજ્ઞાનિક-શક્તિ જોવા મળી.

એકે કિસ્મે એવો આવીને બેસો રહ્યો કે, જે દ્રવ્યના અગાવે પોતાને ખૂબ ખૂબ સહન કરવું પડ્યું હતું, તે દ્રવ્ય બાજુએ આવીને ખડું થયું: પણ ગૌરવરીષ ગરીબાઈમાં માનનાર આ દંપતીએ એને માટે કાર ન ખોલ્યાં.

એલિયમ અને અમેરિકામાં પીય-એન્ડ-૩ ખની-જમાંથી આ તત્ત્વ કાઢવા કારખાનાં બેંસાં થયાં, પણ ત્યાં સુધી ઈંગ્લેન્ડે બંધી કિયાનું રહરય ન જાયું ત્યાં સુધી કામ ક્યાંથી આગળ ચાલે? આ બંધી કિયાઓ અને રીતો માત્ર મેરીએ શોધી હતી અને તે એકલી જ જાણતી હતી.